

THE
KASHI SANSKRIT SERIES
(HARIDÂS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ)
NO. 116.

(Vedānta Section, No. 11)

THE
BHÂMATÎ
A GLOSS ON SHÂNKARA BHÂSHYA
by
VÂCHASPATI MIS'RA

Edited with full notes

By

Pandit Dhundhirâj Sâstri Nyâgopâdhyâya
Principal, Nityânanda Veda Vidyâlâyâ, Benares.

(PART-I)

PUBLISHED & SOLD BY

JAYA KRISHNA DÂS HARIDÂS GUPTA

The Chowkhambâ Sanskrit Series Office.

Benâres City.

1935.

70 3

(All Rights Reserved by the Publisher.)

PUBLISHED BY
JAYA KRISHNA DAS HARI DAS GUPTA
The Chowkhamba Sanskrit Series Office.
BENARES.

Printed at the Vidya Vilas Press, Benares.

1935.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI

Acc. No. 995

Date. 9-2-56

Call No. S. a. 1. v. / Vac. / Dhru

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-

काशीसंस्कृतसीरिजिपुस्तकमालायाः—

११६

वेदान्तविभागे (११) एकादशं पुष्पम् ।

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यव्याख्या

भामती

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचिता ।

वाराणसेयनित्यानन्दवेदविद्यालयीय-

प्रधानाध्यापकेन न्यायोपाध्यायेन

पं० दुण्डिराजशास्त्रिणा

सङ्कलितया विषमस्थलटिप्पण्या समलङ्कृता तेनैव संस्कृता च ।

(प्रथमो भागः ।)

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिजि आफिस

बनारस सिटी ।

१९६२

राजशासनानुरोधेन सर्वे अधिकाराः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः ।

भूमिका ।

इह खलु प्रथितेष्वस्तिकनास्तिकदर्शनेषु परमवैराग्योत्पादनद्वारा निःश्रेयसजनकत्वेन विख्यातमद्वैतदर्शनमेव सिद्धान्तभूतमिति सुप्रसिद्धं विवेचकानाम् । यत्किल महर्षिप्रवरेण भगवद्वताररूपेण व्यासेन सूत्रितं जगद्गुरुभिराद्यशङ्करभगवत्पादैः प्रणीतेन भाष्येण यथावद्विवृततात्पर्यं शमदमादिसाधनसम्पन्नैर्दीर्घकालादनैरन्तर्येणासेव्यमानं निःश्रेयसाय कल्पत इति श्रद्धयतेऽधुनापि सर्वे साम्प्रदायिकाः । तदेतद्भाष्यं गूढगभीरार्थतयाऽनायासेन नार्थबोधायालमित्यालोच्य चतुःसूत्रीपर्यन्तया पूर्णानन्दीयव्याख्यया समलङ्कृतेन रत्नप्राभाख्यव्याख्यानेन समन्वितं चौखम्बासंस्कृतसीरिजाध्यक्ष-प्रार्थनया संस्कृत्य प्रकाशितमपि समस्तदर्शनेष्वप्रतिमप्रतिभेन वाचस्पति-मिश्रकृतेन भामतीव्याख्यानेन विनाऽनेकविश्वविद्यालयीयपरीक्षार्थिनां छात्राणां विदुषां च प्रमोदाय नालमिति विभाव्योक्तमुद्रितभाष्यपुस्तकस्थ-पृष्ठपङ्क्त्यङ्कप्रदर्शनपूर्वकं विषमस्थलटिप्पणीसमेतं भामतीव्याख्यानमप्यस्माभिः प्रकाश्यते । यद्यपीयं भामती पूर्वमन्यत्रानेकवारं प्रकाशिता तथापि विषमस्थलानां दुरूहाणामर्थबोधस्य तात्पर्यज्ञानस्य च मूलमात्रभामतीपठनेनाशक्यत्वात्कल्पतरुरपरिमलादिसाहाय्येन छात्राणामुपकारार्थं चौखम्बा-संस्कृतसीरिजपुस्तकालयाख्यक्षेत्रेष्ठिकुलावतंसजयकृष्णदासगुप्तमहोदयप्रार्थनावशंवदेऽहमेतच्छोधनेऽपि प्रवृत्तोऽभूवम् । एतच्छोधनसाहाय्ये मुख्यतया काशीस्थभूतपूर्वसुप्रसिद्धपरिडतप्रवर बालिशालिभिः संस्कृतं पुस्तकं, द्वितीयतया जीवानन्दभट्टाचार्यसंशोधितमाश्रितम् । यद्यपि मोहमय्यादावप्येतत्संस्करणान्यनेकानि मुद्रितानि, तथापि तेषामुक्तपुस्तकद्वयापेक्षया स्थलविशेषेष्वशुद्धप्रायत्वमिति दृष्ट्वा तेषामालम्बनं न विहितमस्माभिः । विद्यार्थिनां सौलभ्यार्थमस्यापि भाष्यपुस्तकवत् भागद्वयं कल्पितम् । यस्य द्वितीयाध्यायतृतीयपादमारभ्यसमाप्तिपर्यन्तो द्वितीयभागोप्याशास्यते सत्वरमेव पाठकानां करकमलेषु समर्पयिष्यत इति । भामतीकारविषयमैतिह्यं द्वितीयभागे पर्यालोचयिष्यतेऽन्यत्रानेकैर्विद्वद्भिः प्रकाशितमपि । एवं महता श्रमेण कृतश्रमेऽप्यस्मिन्भामतीसंस्करणे शीसकाक्षरयोजकदोषेणास्मदीयमतिमान्याच्च सुलभानि स्वलितानि ज्ञान्त्वा सफलयन्तु मामकीनं परिश्रमं, प्रसीदन्तु चानेन प्रयत्नेन श्रीभाष्यकारादिचरणा इति मुहुरभ्यर्थयते—

दीपावली १९९२

अगस्त्याश्रम काशी ।

}

दुण्डिराजशास्त्री ।

अथ भामतीस्थविषयाणामनुक्रमणिका ।

विषयः ।

पृ० पं०

भामतीकर्तृभङ्गलाचरणम् ।

१ १

अहमनुभवगोचरस्यात्मनोऽसन्दिग्धत्वेनाविचार्यत्वाक्षेपः ।

२ १

अहमप्रत्ययस्याध्यस्तात्मपरत्वेन सन्दिग्धत्वशङ्काऽविचार्यत्वाक्षेपाक्षेपः ।

३ ६

भूमितादात्म्याध्यासं विनापि बिम्बप्रतिबिम्बभावेनान्तःकरणधर्मीणामात्मनि प्रतिभासशङ्का ।

३ ७

रूपवत् एव प्रतिबिम्ब इति नियमेनोक्तशङ्कानिरासः ।

३ १४

अध्यासकारणभेदाग्रहाभाषान्तःकरणशबलितस्यैवात्मनोऽहमनुभवे भानमिति असन्दिग्धत्वाज

विचार्यत्वमिति पूर्वपक्षः ।

३ २०

अहमनुभवे समस्तोपाध्यनवच्छिन्नश्रुतिस्मृत्यवगतात्मतत्वाप्रकाशोनात्मस्वरूपसन्दिग्धत्वम् ।

३ २३

अहमनुभवस्य तद्विषयान्तःकरणादिविवेकाग्रहेणाध्याससमर्थनम् ।

४ १६

भेदप्रत्ययपूर्वको गौणप्रत्यय इत्यत्र दृष्टान्तः ।

३ २०

अहमनुभवस्य गौणत्वानिरासः ।

५ ८

अहमनुभवे शरीराभेदग्रहनिबन्धनाध्यासनिबन्धनमेव प्रादेशिकत्वम् ।

३ २३

अहमनुभवप्राप्त्यादात्मप्रादेशिकत्वशङ्काया अपुमध्यमपरिमाणत्वाद्यसम्भवस्य प्रतीत्यनुसारेण

समाधिः ।

३ २५

अहमप्रत्ययस्यात्मन्यसामर्थ्येन श्रुतेरेव तत्र प्राप्तेनात्मनः सन्दिग्धत्वोपसंहारः ।

६ १

आरोप्यस्य वस्तुसत्तां विनापि प्रतीतिमात्रेणारोपसम्भवः ।

३ २१

सत्यानृतमिथुनीकरणरूपाध्यासो न सम्भवति प्रतीयमानस्यापि सर्वस्य देहादेः सत्यत्वादिति

प्रत्यवस्थानम् ।

७ ६

प्रत्यभिज्ञादावतिव्याप्तिनिरासार्थं स्मृतिरूपपदमिति विवक्षणम् ।

३ २२

स्वप्नेऽनुभूयमानपिशादीनामभिष्ठानाभावेनाव्याप्तिशङ्का, स्मर्यमाण एव पिशादौ सन्निहितदेशकालत्वस्य

समारोपेण तत्परिहारश्च ।

८ ३

प्रकाशमानतामात्रस्य रज्ज्वादीनां सर्पादिभाषापक्ष्या सत्त्वनिराकरणेन सत्यानृतमिथुनीकरणसम्भवे-

षपदत्वम् ।

३ २५

मरीचीनां भावात्मनोपाख्येतथा तोयरूपेणानुभवगोचरत्वेपि प्रपञ्चस्य न तत्त्वमिति सत्ख्यातिवा-

दिनः शङ्का ।

३ २२

असत् एव विषयस्य क्षणिकविज्ञानेन प्रकाश इत्यसत्ख्यातिबाध्याशङ्कापरिहाराभ्यां सत्ख्यातिसमर्थन-

पूर्वकमनिर्वचनीयख्यात्यनुपपत्तिशङ्का ।

९ १

अबाधितस्वप्रकाशत्वं सत्त्वमिति सत्त्वनिर्वचनम् ।

१० १४

अनिर्वचनीयतादाहृत्यायि मतान्तरोपपत्त्यासः ।

३ १६

तं कोषेदितिभाष्यस्य शास्त्राकाररजतस्य वस्तुसति अलीके वा बाह्ये नेदं रजतमिति बाधस्य रजत-

गोचरताया एवौचित्येन समारोप इत्यात्मख्यातिनिरूपणम् ।

११ १

इदं रजतमित्यनुभवेन नेदं रजतमिति बाधकप्रत्ययेन पुरोवर्तित्वप्रतिषेधेनानुमानेन वा रजतस्य

ज्ञानाकारतायाः पुरोवर्तित्वेन कारणत्वेन वा शुक्त्या रजतालम्बनत्वस्य चासम्भवेन स्वरू-

पतो विषयतश्चागृहीतभेदग्रहणस्मरणात्मकज्ञानद्वयमेव प्रकृतिबाधाद्धर्मशब्देन व्यवह्रियत

इत्यख्यातिवर्णनम् ।

३ ८

इदञ्काराभिमुखरजतार्थिप्रवृत्त्यनुपपत्त्येदं रजतमिति सामानाधिकरण्यव्यपदेशानुपपत्त्या सादृश्यनिब-

विषयः ।

पृ० पं०

म्बनभेदाप्रहमात्रस्य प्रवर्तकत्वानुपपत्त्या द्रव्यमात्रस्य पुरोवस्थितस्यालम्बनत्वोपपत्त्या दुष्टैरि-	
म्रियैर्धर्मज्ञानोत्पत्त्युपपत्त्या च भ्रान्तिज्ञानसिद्ध्याऽनिर्वनीयव्याप्तिमर्थनम् ।	११ २२
विवादास्पदं रजतज्ञानं पुरोवर्तिवस्तुविषयकं रजतार्थिनस्तत्र नियमेन प्रवर्तकत्वादित्यनुमानविरोधोऽ-	
व्याप्तिवादे ।	११ २२
एकस्यानेकात्मतावभासे उदाहरणान्तरम् ।	१४ २०
आत्मस्वप्रकाशत्वोपपादनम् ।	१५ ३
संविदाश्रयत्वेनात्मनो जडत्वशङ्का ।	१५ ९
अर्थानां संविदाध्यासिकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धाभावेन तेषां तदव्यस्तत्वानिरूपणम् ।	१५ १८
स्वप्रकाशे निरर्थे चात्मन्यन्तःकरणव्याध्यासासम्भवशङ्कोपसंहारः ।	१६ १९
ओपाधिकरूपेणात्मनः सांशत्वादिष्यत्वाच्चाध्यासासम्भवानिरूपणम् ।	१७ ४
बीजाङ्कुरन्यायेनान्योन्याश्रयपरिहारः ।	१७ २२
नभःपरोक्षत्वादिसमर्थनम् ।	१८ ७
श्रवणादिजन्यवृत्त्यभिष्यक्तचैतन्यस्याज्ञानेन विरोधोपपादनम् ।	१९ १९
शास्त्रीयकर्मणामपि वेदान्तानामपि अविद्यावद्विषयत्वोपपादनम् ।	१९ १५

जिज्ञासाधिकरणे

समस्तदुःखोपशमरूपानन्दैकरसपरमयोजनत्वं ब्रह्मज्ञानस्य संशयो ब्रह्मणि च जिज्ञासया सूच्यत	
इति जिज्ञासासूत्रस्य शास्त्रादित्वस्थापनम् ।	२४ १२
जिज्ञासाया अभिर्मासात्वाच्च योगानुशासनवदनधिकार्यत्वम् ।	२५ ११
मङ्गलस्यावाच्यस्यालक्ष्यस्य च ज्ञाप्यस्य च न वाक्यार्थेऽन्वय इति नाथशब्दार्थत्वम् ।	२६ ४
ब्रह्मजिज्ञासाहेतुपूर्वप्रकृतापेक्षत्वेऽथशब्दस्येष्टापत्तिपक्षः, विकल्पाप्रतिभानेनाथशब्दस्य पूर्वप्रकृतापे-	
क्षपरत्वनिरासश्च ।	२७ २२
वेदाध्ययनानन्तर्यस्य वेदान्ताध्ययनानन्तर्यस्य वाऽथशब्दार्थत्वनिरासः ।	२७ ७
विविद्वन्तिवाक्यावगतस्य कर्मणां ब्रह्मज्ञाने विनियोगस्य वाक्यादेव न्यायादिसमवेतयोग्यतावगमपुर-	
स्सराक्षद्वगमसम्भवेन ज्ञानोत्पत्तावनुपयोगेन कर्मणानिर्वहणद्वारा पुरुषसंस्कारद्वारा ऋणापाक-	
रणद्वारा संयोगपृथक्त्वेन साक्षादेव वा साक्षात्कारकलाया ब्रह्मावनायाः सर्वापेक्षासुत्रासिद्धत्वेन	
तदनुष्ठानार्थमपेक्षितकर्मानन्तर्यस्याथशब्दार्थत्वाशङ्का ।	२९ ११
ब्रह्मस्वरूपे साक्षात्कारे उत्पत्तिविकारातीनामसम्भवात् तत्र ब्रह्मोपासनाया कर्मानपेक्षत्वोपपादनम् ।	२९ ५
अविद्यापिधाननिरसनरूपे ब्रह्मसंस्कारे उपासनायाः शाब्दज्ञानसन्तारिरूपाया निर्विचिकित्सशब्दज्ञा-	
नसन्तारिरूपाया वा अपरोक्षभ्रमस्यापरोक्षज्ञानेनैव निवृत्त्या शब्दस्यापरोक्षज्ञानाजनकत्वेन च	
कर्मानपेक्षोपपादनम् ।	३० २०
ब्रह्मज्ञो वेदान्तजन्यवृत्तिविषयत्वेऽपि स्वप्रकाशत्वविरोधात् उपहितस्यैव वृत्तिविषयत्वमिति निरू-	
पणम् ।	३० १६
उपहितब्रह्मसाक्षात्कारे उपासनायाः कर्मसहभावाभावेन तदनपेक्षोपपादनम् ।	३१ ६
अविद्यासंस्कारानुवृत्त्याऽनुवर्तमानस्य कर्मण आविद्याकस्यापि अविद्योच्छेदकत्वशङ्का ।	३१ १२
निर्विचिकित्ससाक्षात्कारवत्तेऽनुवर्तमानाविद्यासंस्कारस्यापि शरीरधर्मप्राज्ञानत्वानभिमानेन कर्माधि-	
कारनिरासः ।	३१ २१
विहित इव निविष्टेऽप्यनधिकारेण भिन्नकर्मतापातशङ्का, निषेधेभिमानीऽप्यधिकारेण तत्प-	
रिहारथः ।	३२ ८
उपासदुरितनिर्वहणेन क्लृप्तेनैव कर्मणां प्रयोगो, न तु संयोगपृथक्त्वेन साक्षादङ्गभावः ।	३३ १३
जायमानो वै ब्राह्मण इत्यस्याविरक्तगृहस्थाविषयत्वोपपादनम् ।	३४ ३

विषयः ।

पृ० पं०

कर्मब्रह्मावबोधयोः शेषशेषिणोः श्रौतः।।सर्धकमनिरासः ।

११ १३

ब्रह्मणः आत्मा द्रष्टव्य इत्यादिविषयविषयत्वानिरासेन धर्मवैलक्षण्यसमर्थनम् ।

२६ १

नित्यानिव्यवस्तुविवेकपदार्थः, तेषु पूर्वपूर्वस्योत्तरनिमित्तत्वेोपादनम् ।

३७ ७

शमदमादिस्वरूपविवेचनम् ।

३८ २

पेक्षिकेषु दुःखमिश्रितेष्वपि सुखेषु दुःखातुषङ्कमात्रेण वैराग्यासम्भवः, आमुष्मिकेषु नित्येषु कथमपि

न तत्सम्भव इति साधनचतुष्टयसम्पत्त्यसम्भवशङ्कापरिहारार्थत्वेनातःशब्दयोजनम् ।

११ १८

जिज्ञासेत्यत्र ज्ञानं ब्रह्मावगतिः, सा च निःशेषसंसारनिवर्हणेन पुरुषार्थो विवाक्षित इति चाशङ्कानि-

रासपूर्वकनिरूपणम् ।

४१ २

वेदान्ताध्ययनस्याध्ययनविभिना वेदान्तार्थविवक्षया धर्मजिज्ञासासूत्रेण च सिद्धत्वात्साधनचतुष्टयस-

म्पत्त्यनन्तरं ब्रह्मविचारप्रतिज्ञानार्थत्वेनाथातोब्रह्माजिज्ञासेतिद्वयसाधक्यम् ।

४१ १

अथ जन्माद्यधिकरणे

जगत् जगत्कारणत्वं वाऽशुद्धं न शुद्धब्रह्मणो लक्षणम्, नित्यत्वादिकं त्वप्रसिद्धत्वात् तल्लक्षण-

मिति पूर्वपक्षः ॥

४६ १६

जन्मादि इति निर्देशस्य लिङ्गसामान्यविवक्षया तद्गुणातद्गुणसंविज्ञानबहुवीक्षाभयणाविशेषशङ्का,

श्रुतिसिद्धजन्मास्थितिमङ्गत्रयकारणत्वोपपत्त्यर्थं तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिरवोभयणेऽपि जन्मादय

इति निर्देशप्रयुक्तगौरवनिरासार्थं लिङ्गसामान्यविवक्षोपपादनं च ।

४६ ४

प्रधानकालब्रह्मलोकपालादीनामेष कारणत्वेन ब्रह्मणोऽकारणत्वमिति पूर्वपक्षः ।

४७ ७

पुरुषकारणत्वप्रतिषेधार्थमवृत्तानेककर्तृभोक्तृसंयुक्त्यस्य विवरणम् ।

४७ १६

वद्वभावविकाराग्रहणेन जन्मादिग्रहणे प्रयोजनं तत्स्वरूपविवेचनं च

४७ ६

पुरुषस्वातन्त्र्येऽपि धर्मे विध्यादिसार्थक्योपपादनम् ।

४९ ३

ब्रह्मणो भूतवस्तुत्वे प्रमाणान्तराविषयत्वाक्षेपः, तत्र परास्मिन्त्वातीति श्रुत्यादिविरोधेन प्रत्यक्षाविषय-

त्वाद्धेत्याद्यसम्भवेनानुमानाद्याविषयत्वाच्च तत्परिहारश्च ।

४९ २०

शास्त्रयोनित्वाधिकरणे—

ऋग्वेदादिमहत्त्वस्य पुराणादिमहत्त्वस्य चोपपादनम् ।

५१ ४

आनुपूर्वीरूपवाक्यानिव्यवस्थस्य मीमांसकानामपि सम्मतत्वेन पुरुषास्वातन्त्र्यनिबन्धन एवापौरुषेय-

त्ववादः ।

५१ ३

तत्र जैमिनीयवैयसिकादिमतभेदविचारः ।

५१ ३

पुत्राक्यवत्पौरुषेयत्वाभावेन वेदान्तानां निरपेक्षप्रामाण्यसमर्थनम् । भूतार्थत्वस्य कार्यार्थत्वस्यैव पौ-

रुषेयत्वासाधकत्वं च ।

५६ ८

हेयोपादेयराहित्येन वेदान्ताप्रामाण्यशङ्का, सिद्धब्रह्मावगममात्रेण पूर्वपक्षसिद्धिः तत्परिहारश्च ।

५६ १०

सोरोदिदित्याद्यर्थवादानां वेदान्तानां च परस्परवैलक्षण्यशङ्कापरिहारौ ।

५७ ७

वेदानां स्वतःप्रामाण्योपपादनम् ।

५७ २१

अज्ञातसङ्कतित्वेन शास्त्रत्वेनार्थवत्तया मननादिप्रतीत्या च कार्यार्थाद्ब्रह्मनिश्चयः इति सङ्ग्रहबलोक-

व्याख्यानपूर्वकं कार्यपरवाक्यमात्रप्रामाण्यपक्षेण वेदान्तानां सिद्धब्रह्मप्रामाण्येन प्रतिपत्तिवि-

धिविषयतयैव ब्रह्मसमर्पकत्वानिरूपणम् ।

५८ ६

ब्रह्मज्ञानस्य रात्रिसन्न्यायेन स्वर्गफलत्वानिरूपणम् ।

५९ २०

पिण्डपितृयज्ञन्याया प्रवृत्तिः, तत्स्वरूपविवेचनं च ।

६० १

नित्यप्राप्तस्याप्यानन्दस्य फलत्वसम्भवादात्यन्तिकाशरीरत्वकुरमोक्षसाधनब्रह्मावगमपर्यन्ता वेदान्ता

इति निरूपणम् ।

६१ १३

ब्रह्मज्ञानस्य स्वर्गादिफलत्वनिरासेन तत्र विधिनिरासेन च नित्यकलोपयोगित्वानिरूपणम् ।

६१ ७

विषयः ।

प्रतिष्ठापिपाणिमयोः कार्यकारणात्मना भेदाभेदादिनिरूपणेन पाणिमिनित्यतासाधनम् ।	६१ १८
एकत्वज्ञानस्य सम्पदादिरूपत्वशङ्कातत्तिरासाभ्यां स्थितवस्तुविषयत्वव्यवस्थापनम् ।	६४ २४
मुख्यतन्त्रक्रियासाध्यत्वे एवानित्यत्वं न तु वस्तुतन्त्रक्रियारूपज्ञानतन्त्रत्वे इति तत्परिहारः ।	६८ १
ज्ञानस्य वस्तुतन्त्रत्वोपपादनम् ।	६९ ८
श्रीलैन्गादिवाक्याविधित्वसमर्थनम् ।	॥ १३
क्रायेनोपेयथा चेष्टा लिङ्गं हर्षादयस्तथा । सिद्धबोधेऽर्थवचैवं शास्त्रत्वं हितशासनात् । इति सङ्ग्रह- ब्लोकविवरणेन वेदान्तानां सिद्धब्रह्मबोधनेन प्रामाण्यसमर्थनम् । विध्यायाविषयस्यात्मनोऽविन- वरस्य प्राधान्येन वेदान्तप्रतिपाद्यत्वोपपादनम् ।	७२ १४
बुद्धौ हि तस्यार्थः कर्माविबोधनम् नामेत्यनुक्रमणस्य धर्मजिज्ञासाविषयत्वम् ।	७३ १६
मादौर्थाविषय एव विधिः दध्ना जुहोतीत्यादावपि विशिष्टविधिरेवेति निरूपणम् ।	७५ १३
हृदयस्त्वेत्यनेन रागप्राप्तिद्वन्द्वानुवादेन नञाऽभावबोधनमेव न हन्यादित्यत्र वाक्यार्थ इति निरू- पणम् ।	७७ १६
कर्तव्यैककार्थसमवेतेष्टानिष्टसाधनत्वं लिङ्गार्थः, तत्र कर्तव्यतासमवेतेष्टसाधनत्वस्य लोकतोऽवगतौ शास्त्रेणानिष्टसाधनत्वबोधनम्, तेनेष्टसाधनत्वाभावबोधः, अनिष्टसाधनत्वस्यावगताविष्टसाधन- त्वस्यस्यादिविवेचनम् ।	७८ १२
देहवर्तिनप्रत्ययादिगोणत्वविरासेन तन्मिथ्यात्वसमर्थनम् ।	७९ ३

ईक्षत्यधिकरणे

अधीनपरमाण्वनिर्वचनीयाविद्याजगत्कारणत्वमैर्विप्रातिप्राप्तिप्रदर्शनम् ।	८४ १
क्रिया ज्ञानक्रियाशक्यभावात् प्रधानस्य च तत्सम्भवात् प्रधानमेव कारणमिति निरूपणम् ।	॥ ८
प्रधानकारणवादे ईक्षणकर्तृत्वात् शब्दस्वाप्यकारणत्वश्रुतीनामुपपत्तिप्रदर्शनम् ।	८५ १
पौर्वापर्यपरामर्शादिदाम्नायोक्त्या बदेत्, जगद्वर्जं तदेवेष्टं चेतने ख स ओजस इति सिद्धान्तसङ्ग्रह- ब्लोकस्य ब्रह्मण एव सर्वज्ञस्याप्युपपादनेन विवरणम् ।	॥ २४

अथानन्दमयाधिकरणे

अनन्तक्षणप्रमाणसमन्वयैः पर्यवसितस्यापि शास्त्रस्योपाहितविषयस्यापि क्वचिदुपाधिविबला क्वचि- त्वेत्यादिनिरूपणार्थत्वेनोत्तरसंदर्भप्रवृत्तिरिति निरूपणम् ।	९० १३
मौल्यप्रवाहपातेऽपि मुख्यते मुख्यपाक्षिणम् । मुख्यत्वे तूमयोस्तुल्ये प्रायदृष्टिर्विशेषिका इति पूर्वप- क्षसङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।	९१ १५
चतुष्कोशाशान्तरत्वे तु न सर्वान्तरवोच्यते । प्रियादिभागी शारीरो जीवो न ब्रह्म युज्यते ॥ इति श्लो- कतद्विवरणे ।	॥ २१
अनिन्दमयस्य प्रधानस्य सर्वान्तरत्वेन प्रतिपादितस्य स्थूलारुण्महीन्यायेन प्रतिपापिपादायिबितपर- मात्मपरत्वोपपादनम् ।	९३ १५
ब्रह्मं पुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्मशब्दात्पतीयते । विशुद्धं विकृतं त्वानन्दमयशब्दप्रतीतिः—इति स्वसिद्धान्त सङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।	९५ ४
प्रायपाठव्याख्याः मुख्यत्रितयसङ्गनम् । पूर्वस्मिन्नुत्तरे पक्षे प्रायपाठस्य बाधनमिति सिद्धान्तसङ्ग्र- हश्लोकतद्विवरणे ।	॥ १३

अथान्तरधिकरणे

पूर्वाधिकरणेन सङ्गतिनिरूपणपूर्वकं मर्यादाधाररूपाणि संसारिणि परे न तु, तस्मादुपास्यः संसारी कर्मानविकृतो रमिरिति पूर्वपक्षसङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।	९७ २
कर्मान्म्यसर्वदुरितविरहाभ्यामिहोच्यते । ब्रह्मवाक्यमिचारिभ्यां सर्वहेतुर्विकारवत् । इति सिद्धान्तसङ्ग्रह- श्लोकतद्विवरणे ।	॥ १६

विषयः ।

पृ० पं०

अथाकांशाधिकरणे

पूर्वाधिकरणदृष्टान्तेन सङ्गतिनिरूपणेन संशयप्रदर्शनेन "प्रथमत्वात् प्रधानत्वादाकांशं मुख्यमेव नः । तदनुगुण्येनान्यानि नेयानीति विनिश्चय" इति पूर्वपक्षसङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।

९८ १४

सामानाधिकरण्येन प्रवृत्तत्वात् वाक्ययोः । पौर्वापर्यपरामर्शात् प्रधानत्वेऽपि गौणतेति सिद्धान्तसङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।

९९ १३

प्राणाधिकरणे

अरीथप्रतीहारयोः कार्यकरणसङ्गतदेवतापरत्वेन तत्प्रायपाठात् प्राणोऽपि देवता भवितुमर्हतीति पूर्वपक्षः ।

१०१ १३

छन्देभिधानादिति सूत्रतद्भाष्ये ।

१०५ १०

आकांशाधिकरणेन गतार्थत्वशङ्का, अधिकांशं का तत्परिहारश्च ।

११ १४

गायत्रीशब्दस्य तदनुगतब्रह्मपरत्वं पक्षोपपादनम् ।

१०६ ६

पुंवाक्यस्य बलीयस्त्वं मानान्तरसमागमात् । अपौरुषेये वेदे ब्रह्मसङ्गतिः किं करिष्यतीति सिद्धान्तसङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।

१०९ १६

ज्योतिरधिकरणे

विषयविशयनिर्देशपूर्वकं औत्सर्गिकत्वाद्वाक्यस्य तेजोलिङ्गोपलम्भानदिति पूर्वपक्षसङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।

१०२ १४

इन्द्रप्रतर्दनाधिकरणे

उपासनत्रितयपूर्वपक्षेणोक्ताधिकरणगतार्थताशङ्कानिरासः ।

१०८ १४

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

सर्वत्रप्रसिद्धाधिकरणे

अर्थं खल्वित्यादिविषयवाक्यार्थसङ्ग्रहः ।

१११ ७

स कर्तुं कुर्वीतेति विहितध्यानाङ्गतया शमविधिहेतुमणिगदार्थवादस्योपास्यब्रह्मसमर्पकत्वासम्भवेन मनोमयादिशब्दबोधितजीवोपासनापूर्वपक्षः ।

११०

समासः सर्वनामार्थः सन्निकृष्टमपेक्षते । तद्धितार्थेऽपि सामान्यं नापेक्षाया निवर्तक इति सिद्धान्तसङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।

११२ १०

जीवलिङ्गानाम् ब्रह्मणि समन्वयः, न तु ब्रह्मलिङ्गानाम् जीव इति समारोध्यस्य रूपेण विषयो रूपवात् भवेत् इति सङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणायाम् निरूपणम् ।

११३ ११

शरीरपरमात्माभेदेऽपि परमात्मसंसारित्वेऽपि अनुपपत्तेस्तु न शरीर इति सूत्रनिर्देशस्य चोपपात्तिः ।

११३ ११

अन्नधिकरणे

ब्रह्मक्षेत्रेषु ओदनत्वनिर्देशस्य गौणस्य भोग्यत्वेन नाद्यत्वेन वा विवक्षणीयत्वेन तत्सिद्धस्योत्पत्त्यस्य भोक्तृत्वरूपस्य संवर्तृत्वस्य वाऽनभिति अविक्रिये च परमात्मन्यसम्भवेन जीवाग्निपरस्वमिति पूर्वपक्षः ।

११५ ९

मृत्पृष्ठसेचनसूचित-सकलजगद्भोक्तृत्वस्य तत्संवर्तृत्वरूपस्य वा परमात्मनोऽन्यत्रासम्भवात् ब्रह्मक्षेत्रपदयोल्लेखणया सर्वोपलक्षणत्वाच्च परमात्मैवात्तेति सिद्धान्तनिरूपणम् ।

११०

गुहाधिकरणे

अतः पिबन्तादित्यत्र पिबन्तादित्यस्य बुद्धिजीवपरत्वं जीवपरमात्मपरत्वं वा स्पष्टचक्षुःशृणोपभेदे-
ष्टकानां स्पृष्टिशब्देनैव लभात् संशयसमर्थनम् ।

११६ १८

नियताधारता बुद्धिजीवसम्भविनी नहीति पूर्वपक्षसङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।

११७ ७

विषयः ।

पृ० पं०

अथान्तराधिकरणे

एष दृश्यत इत्येतत्प्रत्यक्षेऽर्थे प्रयुज्यते । परोक्षं ब्रह्म न तथा प्रतिबिम्बे तु युज्यते, इति अन्तराधि-

करणगतार्थताशङ्कापरिहारीश्रुतिसङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।

११९ ४

अमृतत्वाभ्यस्तत्त्वमस्वब्रह्मत्ववामनीत्वादीनां प्रतिबिम्बे योजनेन कं च खं चेत्यग्निवाक्यस्याचार्य-
वाक्यनियन्तृत्वाभावेन च प्रतिबिम्बपूर्वपक्षोपन्यासः ।

११

अनिष्पन्नाभिधाने द्वे सर्वनामपदे सति । प्राप्य सन्निहितस्यार्थं भवेतां अभिधातृणी, इति सिद्धान्तस-
ङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।

१२

संयद्वागमत्वादीनां ब्रह्मणि सम्बन्धः ।

१२० ४

पूर्वपरिसन्दर्भनिरूपणपूर्वकं कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति वाक्यार्थविवेचनम् ।

१२१ ३

अन्तर्याम्यधिकरणे

स्वकर्मोपाजितं देहं तेनाभ्यर्च्य नियच्छति, तदादिरशरीरस्तु नात्मान्तर्यामितां भजेदिति पूर्वपक्ष-
सङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।

१२२ १२

अदृश्यत्वाधिकरणे

परिणामो विवर्तो वा सरूपस्योपलभ्यते । चिदात्मना तु सारूप्यं जडानां नोपपद्यते । जडं प्रधा-
नमेवातो जगद्योनिः प्रतीयतां । योषष्ठ्येन निमित्तं चेत्कुतो जीवनिराकियेति पूर्वपक्षसङ्ग्रह-
श्लोकतद्विवरणे ।

१२५ १५

वैश्वानराधिकरणे

पूर्वोत्तरसन्दर्भवाक्यार्थादिवर्णनपूर्वकं विषयवाक्यसङ्ग्रहः ।

१२८ १३

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

तत्र द्युभवाधिकरणे

पारवत्वेन सेतुत्वाद्भेदे बध्नाः प्रयोगतः । इति पूर्वपक्षसङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।

१३१ २६

बन्धनहेतुत्वमात्रस्य पारावारमध्यवर्तिव्यतिशितस्य तस्य वा सेतुशब्दार्थेन निरासः, अमृतस्यैव सेतु-
रित्यत्राभूतस्येति वदन्ना एवपदार्थेनाभ्यनिरूपणं च ।

१३२ १

द्युभवाध्यायतनस्य परमात्मत्वं इति सिद्धान्तोपपादनम् । सेतुशब्दगौणत्वस्य पदद्वयसाधारण्योपपा-
दनं च ।

१३३

भूमाधिकरणे

यत्र नाप्यत् पश्यति इति भूमवाक्यपूर्वसन्दर्भादिविवेचनम् ।

१३५ २

वृतास्मिन्प्रत्यक्षसन्दर्भे यदुक्तात् भूयसेऽन्यतः । उच्यमानं तु तदभूय उच्यते प्रश्नपूर्वकम्, इति
पूर्वपक्षसङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।

१३५ १०

परमात्मपरत्वसिद्धान्तोपपादनम् ।

१३७ ३

ईक्षतिकर्माधिकरणे

कार्यब्रह्मजनप्राप्तिफलत्वादर्थमेदतः । इति पूर्वपक्षसङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।

१३९ २१

ईक्षत्यभ्यानयोरेकः कार्यकारणभूतयोः । इति सिद्धान्तसङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।

१४० ९

दहराधिकरणे

आभेयत्वाद्विशेषाच्चेति पूर्वपक्षसङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।

१४१ १६

एकस्यैवोपमानोपमेयमावातुपपत्त्या दहरशब्दस्य तेन तस्योपमेयत्वमिति सङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।

१४२ ६

अथ भूताकाशपरत्वनिरासेन परमात्मपरत्वोपपादनम् ।

विषयः ।

ब्रह्मपुराणस्य सिद्धान्तानुस्युष्यसमर्थनम् ।	५० ५०
दहराकाशं प्रकृत्यान्नातोपाख्याननिरूपणम् ।	१४ १४
एष सम्प्रसाद इति वाक्यशेषानुसारेण जीवपरत्वशङ्कातत्परिहारौ ।	१४ १४
जीवब्रह्मणोरभेदासम्भवशङ्कातत्परिहारौ ।	१५ १५

अनुकृत्यधिकरणे

अभानं तेजसो दृष्टं सति तेजोऽन्तरे यत् इति पूर्वपक्षसङ्ग्रहलोकतद्विवरणे ।	१२ १२
ब्रह्मण्येव तु तल्लिण्ये न तु तेजस्यलौकिके इति सिद्धान्तसङ्ग्रहलोकतद्विवरणे ।	११ ११

प्रमिताधिकरणे

नास्त्वस्मात् मानभेदोऽस्ति परस्मिन्मानवर्जिते, इति सांशयिकसामग्रीसङ्ग्रहलोकतद्विवरणे	१२ १२
अंगुष्ठश्रुत्यनुसारेणेशानश्रुत्यन्यथानयनेन जीवपरत्वपूर्वपक्षाविवेचनम् ।	१६ १६
प्रश्नोत्तरत्वादीशानभरणस्याविशेषतः । जीवस्य ब्रह्मरूपत्वप्रत्यायनपरं वचः ॥ इति सिद्धान्तः ।	१२ १२
सङ्ग्रहलोकतद्विवरणे ।	१२ १२

देवताधिकरणे

देवताविग्रहस्य शोपपत्तिकं समर्थनम् ।	१५ १५
प्रत्येकं मिलितानां वा वर्णानामवाचकत्वात्स्फोटवादोपपादनम् ।	१५ १५
गौरित्येकं पदमित्यनुभवस्य स्फोटे प्रामाण्यसमर्थनम् ।	१५ १५
वर्णानामेव वाचकत्वादौपाधिकं कत्वादिना गौरित्येकं पदमित्यनुभवस्याप्युपपत्तेः स्फोटवादनिरासः ।	१५ १५
सृष्टिप्रलयाभ्युपगमेन वेदानित्यत्वविरोधशङ्कातत्परिहारौ ।	१६ १६
प्रमानान्तराविरुद्धे आर्थवाचिकेऽप्यर्थे वदप्रामाण्यविवेचनम् ।	१६ १६

अपश्रुताधिकरणे

कर्मस्वग्न्यभावादनधिकारेऽपि विद्यायाममनाधिकारः श्रद्धाणां न सम्भवतीति पूर्वतन्त्राधिकारखेना- गतार्थतोपपादनम् ।	१४ १४
स्वाध्यायविधेः स्वतन्त्रकलात्वेन ब्रह्मविद्यायां श्रद्धेत्यामन्त्रलिङ्गेन संसर्गविद्यामार्गे वाऽधिकार इति पूर्वपक्षसमर्थनम् ।	१५ १५
अध्ययनस्य फलवत्कर्मब्रह्मबोधफलत्वेन तद्वत्तत्त्वैवार्णिकस्यैवाधिकारः न तु श्रद्धेत्येति सिद्धान्तः ।	१५ १५
विषयभावाभ्यायबाधाकार्यवादिकलिङ्गेन संसर्गविद्यायां श्रद्धाधिकारनिरासः ।	१५ १५

करुणनाधिकरणे

यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःश्रुतामिति वाक्ये बाधुपरत्वपूर्वपक्षतानिरासपूर्वकब्रह्मपरत्व- सिद्धान्तौ ।	१५ १५
---	-------

ज्योतिरधिकरणे

ज्योतिःशब्दस्य तेजःपरत्वपूर्वपक्षतानिरासपूर्वकपरमात्मपरत्वसिद्धान्तौ ।	१६ १६
--	-------

अर्थान्तरत्वाधिकरणे

आकाशशब्दस्य भूताकाशपरत्वपूर्वपक्षः, परमात्मपरत्वसिद्धान्तश्च ।	१६ १६
--	-------

सुषुप्त्युत्क्रान्त्याधिकरणे

आदिमध्यावसानेषु संसारप्रतिपादनात् । तस्येव ग्रन्थसन्दर्भे सर्वं तत्रैव योज्यते इति पूर्वपक्षसङ्ग्रह- लोकतद्विवरणे ।	१६ १६
--	-------

योऽर्थः विज्ञानमय इति वाक्यस्य परमात्मोपदेशपरत्वसिद्धान्तः ।	१६ १६
--	-------

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयःपादः ।	१६ १६
---------------------------------	-------

विषयः ।

६० पं०

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अथानुमानिकाधिकरणे

उत्तरसन्दर्भवैयर्थ्याकातजिरासौ ।	१८४ १३
महत्तः परमव्यक्तमित्यादीनां सांख्यसम्मतप्रधानादिपरत्वोपपादनम् ।	॥ २६
अव्यक्तपदस्य शरीरगोचरत्वोपपत्त्याः ।	१८६ १०
शरीरं चात्र सूक्ष्ममेव विवक्षितमित्यव्यक्तत्वोपपत्तिः ।	॥ १५
अविद्यावादस्य प्रधानवादात् भेदनिरूपणम् ।	१८७ २
अविद्याजगद्भोजत्वेऽप्युपादानतया निमित्ततया च इवरापेक्षानिरूपणम् ।	॥ १८

न संख्योपसंग्रहाधिकरणे

पञ्चजनशब्दस्य मनुजपरत्वे श्रुतेर्विस्ताप्यर्थापत्त्या यौगिकत्वेन सांख्यसम्मतपञ्चाविंशतितत्त्वप्रति- पादन एव तात्पर्यमिति श्रुतिमत्त्वशङ्का, नानाभावात्तत्परिहारश्च ।	१९२ १०
---	--------

कारणत्वाधिकरणे

वाक्यानां कारणे कार्ये परस्परविरोधतः । समन्वयो जगद्यौनौ न सिद्ध्यति परमात्मनि इति पूर्वपक्ष- संग्रहलोकाद्विवरणे ।	१९६ १६
सर्गक्रमविवादेषु न स सृष्टरि विद्यते । सतस्त्वसद्ब्रह्मो भक्त्या निराकार्यतया कचिदिति सिद्धान्तसं- ग्रहबलोक्तविवरणे ।	१९७ ४

वाक्यान्वयाधिकरणे

मैत्रायणीश्रावणार्थसङ्ग्रहः ।	२०२ १८
ईक्ष्यपूर्वककर्तृत्वं प्रभुत्वमसकृपता । निमित्तकारणेष्वेव नोपादानेषु कदाह्येचित् इति पूर्वपक्षसंग्र- हश्लोकाविवरणम् ।	२१० २

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अथ द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः ।

स्मृत्यधिकरणे

वृत्तवार्तेष्वमाणयोरध्याययोः सङ्गतिप्रदर्शनाय सङ्क्षेपतस्तात्पर्यार्थकथनम् ।	२१२ १८
कपिलादिस्मृतीनां मोक्षसाधनत्वप्रकाशकत्वाभावे आनर्थक्यापातात्तदविरोधेन वेदागता व्याख्यात- व्यां इति पूर्वपक्षसमर्थनम् ।	॥ २४
पूर्वपक्षायुक्तत्वाशङ्कापरिहारो ।	२१३ १
नानास्मृतीत्यादिद्वयशेषव्याख्याया स्मृतीनामविगानाच्छ्रौताथस्यास्थेयत्वप्रतिपादनम् ।	॥ १३
कपिलादिस्मृतीनां प्रत्यक्षमूलत्वाशङ्कानिराकरणे ।	॥ १७
श्रुतेः कपिलादिज्ञानातिशयबोधकत्वात्कथं तद्वचनानामप्रामाण्यमिति शङ्कानिराकरणम् ।	२१४ २
मन्वादीनां श्रौतत्वप्रदर्शनम् ।	॥ ९
महदादीनामलोकाशेषदुपसिद्धत्वात् सांख्यस्मृतेरनवकल्पनम् ।	॥ २४

योगप्रश्रुत्यधिकरणे

ओपनिषदेन तत्त्वज्ञानेनपेक्षणात्संवादबाहुल्याच्च वेदेन योगस्मृतिः प्रमाणमिति पूर्वपक्षः ।	२१५ ४
येनाशेनाविरोधस्तत्रेष्टं प्रामाण्यामिति सिद्धान्तः ।	२१६ ४

विषयः ।

पृ० पं०

विलक्षणत्वाधिकरणे

पूर्वपक्षेऽनवकाशत्वाखेपसमाधी ।	२१० २
जगच्चैतन्यवान्निरासः ।	२११ २९
अचेतनत्वेनाभिमतानां भूतेन्द्रियाणां चैतन्यप्रदर्शनश्रुत्युपन्यासेनोत्तरसूत्रावतारणम् ।	२१८ ४
जगतोऽब्रह्ममकृतित्वाखेपोपसंहारः ।	२१९ १
विलक्षणत्वादिति हेतौ व्यामचारोक्तावनम् , पूर्वपक्षासंभवप्रदर्शनं च ।	२१९ १
विभागश्रुतिविरोधपरिहारः ।	२१९ १
जगद्वल्लणोः कार्यकारणविषयकोपानिषदर्शने चतुर्विधसूत्रव्याख्यानेनासामञ्जस्यप्रदर्शनम् ।	२१० २
उक्तासामञ्जस्यपरिहारः ।	२११ २
वैलक्षण्यादीनां सङ्ख्यपक्षसाधारणत्वकथनम् ।	२११ २०
निरागमानां तर्काणामप्रतिष्ठितत्वोपपादनम् ।	२११ २५

शिष्टापरिग्रहाधिकरणे

मन्वादिशिष्टपरिगृहीताण्वादपदार्थानामतिदेशेन प्रधानकारणतान्निरासवान्निरासः ।	२१२ १४
---	--------

भोक्त्रापत्यधिकरणे

प्रमाणान्तरासिद्धभोक्तृभोग्यविभागबोधकत्वं श्रुतेर्गुणमिव्याख्येय परिणामदृष्टान्तेन तन्निरासः ।	२१३ १८
--	--------

आरम्भणाधिकरणे

तदनन्त्यत्वेत्यादिसूत्रं व्याख्याय पूर्वाधिकरणपक्षस्य विवर्तश्रयेण समाधानम् ।	२१४ ६
अनेकान्तवादान्निरासौ ।	२१५ २०
एकाग्रिकत्वाभ्युपगमे लौकिकप्रमाणव्याघातोपपादनम् , मोक्षशास्त्रस्यानृतत्वेन तदवबोधितत्वैक- त्वस्यासत्यत्वापत्तिरतिरिक्तौ	२१७ ७
अनेकत्वस्य भौतत्वात्तात्त्विकत्वाशङ्का , निरासश्च ।	२१९ २
सूत्रस्य भूतिप्रतिज्ञाभ्यां विरोधः शङ्का तत्परिहारश्च ।	२२० १४
कारणसत्त्वे एव कार्यस्योपलम्भात्तस्य कारणानन्यत्वप्रातिपादनम् ।	२२१ २
उत्पत्तेः प्राक्कारणात्मना कार्यसत्त्वश्रवणात्तदनन्यत्वकथनम् ।	२२१ २९
असेदेवेदमित्यादिश्रवणात्प्रागुक्तकार्यसत्त्वमाशङ्क्य खेडनम् , कार्यकारणभेदे युक्तिकथनं च ।	२२२ १२
समाधायखण्डनम् ।	२२३ १
असत्कार्यवादे उत्पत्तेरकर्तृकत्वनिरात्मकावयोरुपात्तिः ।	२२४ १

इतरव्यपदेशाधिकरणे

शारीरस्य ब्रह्मात्मत्वव्यपदेशाद्वैतक्रियायदर्शनाच्च चेतनकारणवादाखेपतन्निरासौ ।	२२५ ४
--	-------

उपसंहारदर्शनाधिकरणे

अद्वितीयब्रह्मणो जगदेतुत्वानुपपत्तिशङ्का , चीरादिबाह्यविषयपरिणामोपपत्तिदृष्टान्तेन तन्निरासश्च ।	२२५ २१
--	--------

कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणे

ब्रह्मणो निरवयवत्वात्कीरादिवत्कृत्स्नस्य परिणामः स्यादित्यभिप्रायेण परिणामाच्चेपाखेपान्निरासः ।	२२६ २३
ब्रह्मणि स्वरूपानुपपन्नैकानेकाकारा सृष्टिरिति प्राप्तिपाद्य मायावादस्फुटीकरणम् ।	२२७ १५
कृत्स्नप्रसक्त्यादिदावानां परपक्षेऽपि समानत्वकथनम् ।	२२८ १८

सर्वोपेताधिकरणे

अकरणमश्रोत्रमित्यादिशब्देण परस्या देवतायाः विकरणत्वशासनात्सर्वशक्तियोगासम्भवावपाद- नम् , तत्परिहारश्च ।	२२८ ४
--	-------

विषयः ।

पृ० पं०

प्रयोजनवत्त्वाधिकरणे

परमात्मन आत्मप्रयोजनाभावाज्जगत्कर्तृत्वानर्हतया जगतो ब्रह्मोपादानत्वप्रतिषेधः । २०
 प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः दशासप्रवृत्तक्रियासु प्रयोजनव्यभिचारात् ब्रह्मणोपि जगत्सर्जनप्रवृत्तेरुपपत्तिप्र-
 तिपादनम् । २९

वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणे

वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गेनेद्वयस्य जगत्सर्जमादिहेतुत्वानिरासः । २३९ १८
 मूढः ब्राह्मणोऽभावादायमृष्टस्तुल्यत्वापचैः सत्त्वानादित्वेन निरासस्तत्र प्रमाणं च । १४० २२

सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणे

स्वयंस्वपरिग्रहप्रधानप्रकरणोपसंहारः । २४१ १९

द्वितीयाध्याये द्वितीयपादः ।

रचनानुपपत्त्यधिकरणे

द्वितीयपादस्य सांख्यादिदर्शननिराकरणरूपप्रयोजनम् । २४२ २
 सांख्यादिपक्षप्रतिषेधस्य पौनरुक्त्यापादनसमाधिः । १८
 कार्यकारणयोरभेदद्वारा प्रधानकारणतानुमानखण्डनम् । २४३ ७
 अन्वयादिति हेतावधिद्व्युद्भयनम्, परिमाणादिहेतुषु होवदर्शनं च । २१
 प्रवृत्त्यनुपपत्तेरपि जगद्धेतुत्वेनाचेतनानुमानखण्डनम् । २४४ २४
 क्षीरादिवदचेतनस्यापि स्वत एव प्रवृत्तिरिति सांख्यमतस्य खण्डनम् । २४३ १७
 प्रवर्तकत्वाभावात्प्रधानप्रवृत्त्यनुपपत्तिकथनम् । २९
 तृणादिवत्त्वाभाविकप्रधानपारिणामवादखण्डनम् । ३४७ ६
 केवलचेतनस्य प्रवृत्तिमाश्लिष्याचेतने तदुपपादनम् । १४५ २
 प्रवृत्तिराहितत्वेपीद्वयस्य प्रवर्तकत्वोपपादनम्, प्रवर्त्याभावप्रयुक्तप्रवृत्त्यनुपपत्तिनिरसनं च । १८
 प्रधानस्य स्वाभाविकप्रवृत्तिमभ्युपगम्य तस्याः पुरुषार्थत्वानिरासः । २४७ १३
 दृष्टान्तबलेन पुरुषस्य प्रवर्तकत्वाशङ्कानिरासः । २४८ १४
 गुणानां साम्यावस्थायां परस्परमङ्गलानुपपत्त्या प्रधानप्रवृत्त्यनुपपत्तिः । २०
 गुणानां वैषम्योपयोगमयोग्यत्वात्तुमानदूषणम् । २७
 श्रुतिविरोधाद्विप्रतिषेधाच्च सांख्यमतस्यासामंजस्यप्रतिपादनम् । २४९ ४
 तत्पत्तापकभावस्यैकत्रानुपपत्त्यौपनिषदस्याप्यसामञ्जस्यमिति सांख्यप्रतिवादिः । २५
 उक्तप्रतिषेधनिरासः । २५० ५
 परमाणुकरणवादिमतानुवादेनोत्तरसूत्रावतरणम् । २५१ ७

महद्दीर्घाधिकरणे

परमाणुकरणवादिप्रक्रियाप्रदर्शनम् । २५२ ११
 उक्तप्रक्रियायां व्यभिचारप्रदर्शनद्वारा चेतनद्वक्षणोऽचेतनजगत उत्पत्तौ अनौचित्याभावकथनम् । २६

विषयः ।

पृ० पं०

परमाणुजगदकारणत्वाधिकरणे

परमाणुकारणवादिमते तत्सङ्गवे युक्तिः, परमाणूनां जगद्वेतुत्वप्राप्तिश्च ।	२५३ १३
समवायाभ्युपगमादणुवादस्यायुक्तत्वम् ।	२५४ १९
परमाणूनां प्रवृत्तिस्वभावत्वादित्तुर्विधविकल्पासहत्वम् ।	२५५ २०
रूपादिमत्वात्परमाणूनां सावयवत्वानित्यत्वापत्तिः ।	” २३
पृथिव्यादिभूतपरमाणूनामुपचितापचितगुणवत्त्वदर्शनादपरमाणुत्वापादनम् ।	२५७ २०
शिष्टापरिगृहीतत्वात्परमाणुकरणवादस्यानादरणीयत्वम् ।	२५९ १
वैशेषिकाभ्युपगतपदार्थानां मिथो भेदे द्रव्याधीनत्वानुपपत्तिः ।	” ३
अयुतसिद्धत्वपदार्थखण्डनम् ।	” ११
सम्बन्धिप्रतिरेकेण सम्बन्धप्राप्तामणिकत्वम् ।	२६१ ११
परमाणूनां निरवयवत्वखण्डनम् ।	२६२ ८

समुदायाधिकरणे

वेनाशिकैकदेशिनोः सर्वास्तित्ववादिनोर्मते, तत्र समुदायानुपपत्तिश्च ।	” २२
सद्वन्तुरभावेपि आविद्यादिषु परस्परप्रत्ययत्वेनानिशमावर्तमानेषु समुदायस्यार्थास्तिसिद्धिः ।	२६५ ९
आविद्यादीनामितरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वम् ।	२६७ ११
भोक्त्रभावात्सङ्गातासिद्धिकथनम् ।	२६९ १७
सौगतभ्युपगतस्याविद्यादीनामितरेतरोत्पत्तिनिमित्तत्वस्य निरासः ।	” १९
चित्तचैतोत्पत्तिप्रतिज्ञाया उपरोधः, चाणिकत्वप्रतिज्ञोपरोधश्च ।	२७० १६
प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधप्रत्याख्यानम् ।	२७१ २
आविद्यादिनिरोधप्रत्याख्यानम् ।	२७१ ९
आकाशस्य निरुपाख्यत्वानिरासः ।	” १३
अतुष्टमृतेरुपलब्धचाणिकताखण्डनम् ।	” २३
भाष्याक्तस्य बाह्यार्थानिश्चितत्वापादनस्य विवरणम् ।	२७४ ९
अभावाद्भावोत्पत्तिनिरासः ।	२७५ १७
कूटस्थस्यापि निपतशक्तिरत्वात्सर्वं सर्वत उत्पद्यत' इति भाष्यासङ्कतेः सर्वावस्थान्तज्जन्मसर्वो- त्पात्तिरित्यभिप्रायेण खण्डनम् ।	२७६ ४

अभावाधिकरणे

विज्ञानबादिमतन्तकृतबाह्यार्थभाविपपादनं च ।	२७७ १३
सौत्रान्तिकमतताजिरासो ।	२८१ २
बाह्यार्थभावाखण्डनम् ।	२८२ १४
उपलब्धिव्यतिरेकेण बाह्यार्थभावशङ्का, तजिरासश्च ।	” १९
धर्मकीर्तिमतखण्डनम् ।	२८३ ३
जागरेतप्रत्ययानां स्वाप्नप्रत्ययवैधर्म्यम् ।	२८६ २०
वासनानुपपत्त्या तद्वैचित्र्यानुपपत्तिः ।	२८७ १४
आलयविज्ञानस्य वासनानाश्रयत्वम् ।	” २१
शून्यवादस्य प्रमाणविप्रतिषिद्धत्वात्तजिरासे सूत्रकृतामनादरश्च ।	२८८ ६
वेनाशिकसमयस्य सर्वथानुपपत्तिप्रदर्शनम् ।	२८९ ६

विषयः ।

पृ० पं०

एकस्मिन्नसम्भवाधिकरणे

जैनसमयप्रदर्शनम् ।	२८९ १३
सप्तमङ्कनयस्तःखण्डनञ्च ।	२९० २०
जीवस्य शरीरपरिमाणस्वखण्डनञ्च ।	२९१ ९
पर्यायेण जीवस्यावयवोपगमापगमनिरासः ।	" २४
स्रोतः सन्ताननित्यताभ्यायेन जीवस्य नित्यतावादखण्डनपरं सूत्रार्थव्याख्यानम् ।	२९३ २
मोक्षावस्थाभाविजीवपरिणामस्य नित्यत्वानिरासः ।	" ८
केवलाधिष्ठातृईदवरकारणतावादः ।	" १६
तस्यासामञ्जस्यप्रदर्शनम् ।	२९४ ६
ईदवरस्य प्रधानादिना सम्बन्धानुपपत्तिकथनम् ।	२९५ १०
प्रधानस्याधिष्ठेयत्वानुपपत्तिः ।	" २३
पुरुषस्य करणवदीदवरस्य प्रधानाधिष्ठातृत्वे भोगादिप्रसङ्गः ।	२९६ ६
ईदवरस्यान्तवस्यास्त्वर्वाज्ञात्वापत्तिः ।	" ९

उत्पत्त्यसम्भवाधिकरणे

मागवतपाञ्चरात्रमतम् ।	" १७
मनसो जीवप्रभवत्वनिराकरणम् ।	" २२
सङ्कर्षणादीनां बाधुद्वयनिवेशित्वम् ।	२९७ ४
उक्तमते बहुविधविभक्तिष्वेवोपलम्भः ।	" १४

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

भामती ।

शाङ्करब्रह्मसूत्रभाष्यव्याख्या

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमहामहोपाध्यायवाचस्पतिमिश्रविरचिता ।

(उपोद्धातः)

श्रीगणेशाय नमः ।

अनिर्वाच्यावेद्या(१)द्वितीयसचिवस्य(२)प्रभवतो(३)विवर्ता यस्यैते विद्यदानिलतेजोऽववनयः ।
यतश्चाभूद्विश्वं चरमचरमुच्चावचमिदं नमामस्तद्ब्रह्मापरिमितसुखज्ञानममृतम् ॥ १ ॥

निश्चवसितमस्य वेदा(४)वीक्षितमेतस्य पञ्च भूतानि ।

स्मितमेतस्य चराचरमस्य च सुप्तं महाप्रलयः ॥ २ ॥

षड्भिरङ्गै(५)रूपेताय विविधैरव्ययै(६)रपि ।

शाश्वताय नमस्कुर्मो वेदाय च भवाय च ॥ ३ ॥

मार्तण्डतिलकस्वामिमहागणपतीन् वयम् ।

विश्ववन्द्यान् नमस्यामः सर्वसिद्धिविधायिनः(७) ॥ ४ ॥

ब्रह्मसूत्रकृते तस्मै वेदव्यासाय वेधसे ।

ज्ञानशक्त्यवताराय नमो भगवतो हरेः ॥ ५ ॥

नत्वा विशुद्धविज्ञानं शङ्करं करुणाकरम् ।

भाष्यं प्रसन्नगम्भीरं तत्प्रणीतं विभज्यते ॥ ३ ॥

आचार्यकृतिनिवेशनमप्यवधूतं वचोऽस्मदादीनाम् ।

रथ्योदकमिव गङ्गाप्रवाहपातः पवित्रयति ॥ ७ ॥

(१) अनादिर्भावकैषा मूलविद्या पूर्वपूर्वविधमसंस्काररूपा तूलाविद्यान्येति द्वितीयमविद्याया बोध्यम् ।

(२) अविद्यासाचिष्येपि स्वतन्त्रस्येत्यर्थः ।

(३) अतत्त्वतोऽन्यथाभावो विवर्त इति कल्पतरुः ।

(४) वीक्षणमात्रेण स्रष्टृत्वाद्भूतानि वीक्षितम् ।

(५) “सर्वज्ञता तृनिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः । अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडा-
ङ्गुरङ्गानि मङ्गेश्वरस्य ॥” इतीश्वराङ्गानि, वेदाङ्गानि प्रसिद्धानि ।

(६) “ज्ञानं विरागतैश्वर्यं तपः सत्यं चामा धृतिः । स्रष्टृत्वमात्मसम्बोधो ह्यधिष्ठातृत्वमेव च । अव्य-
यानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शङ्करे ॥” इतीश्वराव्ययानि, वेदाव्ययानि चादीनि ।

(७) “आदित्यस्य सदा पूजां तिलकस्वामिनस्तथा । महागणपतेश्चैव कुर्वन् सिद्धिमवाप्नुयात् ॥”
इति स्मृतिः ॥

अथ यदसन्दिग्धमप्रयोजनं च न तत्प्रेक्षावत्प्रतिपिप्सागोचरो, यथा समनस्केन्द्रियस-
न्निकृष्टः स्फीतालोकमध्यवर्ती घटः (१) करटदन्ता वा, तथा चेदं ब्रह्मेति (२) व्यापकविरुद्धो-
पलब्धिः । तथाहि “बृहत्त्वाद्वृंह(३)णत्वाद्वाऽऽत्मैव ब्रह्मेति गीयते”, स चायमाकीटपत-
ङ्गेभ्य आ च देवर्षिभ्यः प्राणभृन्मात्रस्येदङ्कारास्पदेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो विवेके-
नाहमि’त्यसन्दिग्धाविपर्यस्तापरोक्षानुभवासिद्ध इति न जिज्ञासास्पदम्, नहि जातु कश्चिदत्र
संदिग्धेऽहं वा नाहं चे’ति, न च विपर्यस्यति ‘नाहमेवे’ति । न चाहं कृशः स्थूलो गच्छामी-
त्यादिदेहधर्मसामानाधिकरण्यदर्शनात् देहालम्बनोऽयमहङ्कार इति साम्प्रतम् । तदालम्ब-
नत्वे हि योऽहं बाल्ये पितरावन्वभवं स एव स्थाविरे प्रणप्तृननुभवामीति प्रतिसन्धानं न
भवेत् । नहि बालस्थविरयोः शरीरयोरस्ति मनागपि प्रत्यभिज्ञानगन्धो येनैकत्वमध्यवसीयेत ।
तस्माद्येषु व्यावर्तमानेषु यदनुवर्तते तत्तेभ्यो भिन्नं, यथा कुसुमेभ्यः सूत्रम् । तथा च बाला-
दिशरीरेषु व्यावर्तमानेष्वपि परस्परमहङ्कारास्पदमनुवर्तमानं तेभ्यो भिद्यते । (४) अपि च
स्वप्नान्ते दिव्यं शरीरभेदमास्थाय तदुचितान् भोगान् भुञ्जान एव प्रतिबुद्धो मनुष्यशरीर-
मात्मानं पश्यन् ‘नाहं देवो मनुष्य एवे’ति देवशरीरे बाध्यमानेऽप्यहमास्पदमबाध्यमानं शरीरा-
द्विन्नं प्रतिपद्यते । अपि च योगव्याघ्रः (५) शरीरभेदेऽपि आत्मानमभिन्नमनुभवतीति ना-
हङ्कारालम्बनं देहः । अत एव नेन्द्रियाण्यस्यालम्बनम्, इन्द्रियभेदेऽपि ‘योऽहमद्राक्षं स
एवैतद्दिं स्पृशामी’त्यहमालम्बनस्य प्रत्यभिज्ञानात् । विषयेभ्यस्त्वस्य विवेकः स्थवीयानेव ।
बुद्धिमनसोश्च करणयो’रहमिति’कर्तुं प्रतिभास(६)प्रख्यानालम्बनत्वायोगः । कृशोहमन्धोहमि-
त्यादयश्च प्रयोगा असत्यप्यभेदे कथञ्चिन्मन्त्राः कोशन्ती’त्यादिवदौपचारिका इति युक्तमुत्प-
श्यामः । तस्मादिदङ्कारास्पदेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो व्यावृत्तः स्फुटतराहमनुभव-
गम्य आत्मा संशयाभावादजिज्ञास्य इति सिद्धम् । अप्रयोजनत्वाच्च । तथाहि संसारनिवृ-
त्तिरपवर्ग इह प्रयोजनं विवक्षितम् । संसारश्चात्मयाथात्म्याननुभवानिमित्त आत्मयाथात्म्य-
ज्ञानेन निवर्तनीयः । स चेदयमनादिरनादिनाऽऽत्मयाथात्म्यज्ञानेन सहानुवर्तते कुतोऽस्य नि-
वृत्तिरविरोधात् । कुतश्चात्मयाथात्म्याननुभवो ? नह्यहमित्यनुभवादन्त्यदात्मयाथात्म्यज्ञानमस्ति,
न चाहमिति सर्वजनीनस्फुटतरानुभवसमर्थित आत्मा देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तः शक्य उपनि-
षदां सहस्रैरप्यन्यथयितुमनुभवविरोधात् । नह्यागमाः सहस्रमपि घटं पटयितुमीशते । त-
स्मादनुभवविरोधादुपचरितार्था एवोपनिषद इति युक्तमुत्पदेशाम इत्याशयवानाशङ्क्य परिह-
रति—युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति (पृ० १५ पं० १) ।

(१) करटः काकः ।

(२) व्यापकेति । जिज्ञास्यत्वव्यापके संदिग्धत्वसप्रयोजनत्वे तद्विरुद्धे चासन्दिग्धत्वान्नप्रयोज-
नत्वे तयोरुपलब्धिस्तत्र व्यापकाभावे व्याप्यजिज्ञास्यत्वाभावस्तथाच सुमधुणा ब्रह्म न जिज्ञास्यं तं
प्रत्यसन्दिग्धत्वाद्धटवत्, अप्रयोजनत्वात्काकदन्तवदित्यनुमानप्रयोगौ । एतदेव स्फुटयति तथा हीत्यादिना ।

(३) वृंहणत्वादेवादीनां परिणमयितृत्वात् ।

(४) परिमाणभेदेपि देहैक्याङ्गीकर्तारं प्रत्याह अपिचेति ।

(५) मनुष्यः सन् कुत्रिमे व्याघ्रशरीरमभिभूयमानो योगव्याघ्रः ।

(६) प्रख्यानं शब्दः ।

अत्र च युष्मदस्मदित्यादिर्मिथ्याभवितुं युक्तमित्यन्तः शङ्काग्रन्थः । तथापीत्यादिपरि-
हारग्रन्थः । तथापीत्याभिसम्बन्धाच्छङ्कायां यद्यपीति पठितव्यम् । (१) इदमस्मत्प्रत्ययगोच-
रयोरिति वक्तव्ये युष्मद्ग्रहणमत्यन्तभेदोपलक्षणार्थम् । यथा ह्यहंकारप्रतियोगी त्वंकारो नैव
मिदंकारः, 'एते वयमिमे वयमास्मह' इति बहुलं प्रयोगदर्शनादिति । चित्स्वभाव आत्मा विष-
यी, जडस्वभावा बुद्धीन्द्रियदेहविषया विषयाः । एते हि चिदात्मानं विसिन्वन्ति अवबध्नन्ति,
स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति यावत् । (२) परस्परानध्यासहेतावत्यन्तवैलक्षण्ये दृष्टान्त-
'स्तमःप्रकाशवदि'ति । नहि जातु कश्चित्समुदाचरद्वृत्तिर्नो (३) प्रकाशतमसो परस्परस्मृततया
प्रतिपत्तुमर्हति । तदिदमुक्तमितरेतरभावानुपपत्ताविति । इतरेतरभाव (४) इतरेत-
रत्वं, तादात्म्यमिति यावत् । तस्यानुपपत्ताविति ।

स्यादेतत् । मा भूद्धर्मिणोः परस्परभावस्तद्धर्माणां तु जाड्यचैतन्यनित्यत्वानित्यत्वादी-
नामितरेतराध्यासो भविष्यति, दृश्यते हि धर्मिणोर्विवेकग्रहणेऽपि तद्धर्माणामध्यासो, यथा
कुसुमाद्भेदेन गृह्यमाणेऽपि स्फटिकमणावतिस्वच्छतया जपाकुसुमपतिविम्बेद्वाहिण्यरुणः स्फ-
टिक इत्यारुणविभ्रम इत्यत उक्तम्—तद्धर्माणामपीति । इतरेतरत्र धर्मिण धर्माणां
भावो (५) विनिमयस्तस्यानुपपत्तिः । अयमभिसन्धिः । रूपवद्वि द्रव्यमतेस्वच्छतया रूप-
वतो द्रव्यान्तरस्य तद्विवेकेन गृह्यमाणस्यापि छायां गृह्णीयात्, चिदात्मा त्वरूपो विषयी न
विषयच्छायासुदुर्हायितुमर्हति । यथाहुः—“शब्दगन्धरसानां च कीदृशी प्रतिबिम्बता” इति ।
तदिह पारिशेष्याद्विषयाविषयिणोरन्योन्यात्मसम्भेदेनैव तद्धर्माणामपि परस्परसम्भेदेन विनि-
मयात्मना भवितव्यम्, तौ चेद्धर्मिणावत्यन्तविवेकेन गृह्यमाणावसंभिवौ, असम्भित्ताः सुतरां
तयोर्धर्माः, स्वाश्रयाभ्यां व्यवधानेन दूरीतेतत्वात्, तदिदमुक्तं सुतरामिति । तद्विपर्ययेणे-
ति । विषयविपर्ययेणेत्यर्थः । मिथ्याशब्दोऽपह्नववचनः । एतदुक्तं भवति । अध्यासो भेदा-
ग्रहेण व्याप्तस्तद्विरुद्धश्चेहास्ति भेदग्रहः, स भेदाग्रहं निवर्तयन्तव्याप्तमध्यासमपि निवर्तयतीति ।
मिथ्येति भवितुं युक्तं यद्यपि तथापीति योजना (५०-२९ पं० १) । इदमत्राकृतम् ।
भवेदेतदेव यद्यहमित्यनुभवे आत्मतत्त्वं प्रकाशेत, नत्वेतदस्ति । तथाहि—समस्तोपाध्यतवच्छिन्ना-
नन्तानन्दचैतन्यैकरसमुदासीनमेकमद्वितीयमात्मतत्त्वं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु गीयते । न
चैतान्युपक्रमपरामर्शोपसंहारैः (३) क्रियासमभिहारेणदयात्मतत्त्वमभिदधति तत्पराणि सन्ति
शक्यानि शक्रेणाप्युपचरितार्थानि (७) कर्तुम् । अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति, यथाऽहो

(१) ननु पुरुषान्तरवचनो युष्मच्छब्दः कथमचेतने देहादौ प्रयुक्तोऽत आह इदमस्मदिति ।

(२) अत्र परस्परानध्यासोऽन्योन्यात्मनाऽस्फुरणं न तु सहानवस्थानं दार्ष्टान्तिकेऽसत्त्वादिति बोध्यम् ।

(३) समुदाचरन्त्यौ, भेदेन भासमाने, वृत्ती, वर्तने, ययोस्ते तथा ।

(४) इतरेत्येतरत्व भाव इति योजना धर्मिणोरपि संसर्गाध्यासनिषेध इति सिद्धसाधनं स्यात्तादात्म्या-
ध्यासाभ्युपगमात् तद्भावात्पर्यथाहेतरेतरत्वमिति । (५) विनिमयो व्यत्यासः ।

(६) उपक्रम आरम्भवाक्यं, परामर्शो मध्यनिर्देशः, उपसंहारोऽन्तिमनिर्देश इति भेदः । पौनःपुन्यं
क्रियासमभिहारः ।

(७) लाक्षणिकार्थबोधकानि । तेजोवज्रादिस्फुटिक्रमस्यैव श्रुतिवाक्येषु मुख्यतया प्रतिपादनेनात्म-
तत्त्वप्रतिपादने लक्षणयैवेति उपचारितार्थानि श्रुतिवचनानि नैव सम्भवन्ति 'सदेव सौम्येदमग्र आसीदिति'त्याद्युप-
मादिलिङ्गसङ्गवेनाखण्डात्मतत्त्वप्रतिपादनस्यैव मुख्यार्थत्वादिति भावः ।

दर्शनीयाऽहो दर्शनीयेति, न न्यूनत्वं प्रागेवोपचरितत्वमिति । अहमनुभवस्तु प्रादेशिकमनेक-
विधशोकदुःखादिप्रपञ्चोपप्लुतमात्मनामादर्शयन् कथमात्मतत्त्वगोचरः कथं वाऽनुग्रह-
वः (१) । न च ज्येष्ठप्रमाणप्रत्यक्षविरोधादाप्तयस्यैव तदपेक्षस्याप्रामाण्यमुपचरितार्थत्वं चाते
युक्तम् । तस्यापौरुषेयतया (२) निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य बोधकतया स्वतःसिद्धप्रमाणभा-
वस्य स्वकार्थं प्रमितावनपेक्षत्वात् । (३) प्रमितावनपेक्षत्वेऽप्युत्पत्तौ प्रत्यक्षापेक्षत्वात्तद्विरोधा-
दनुत्पत्तिलक्षणमप्रामाण्यमिति चेन्न । उत्पादकाप्रतिद्वन्द्वित्वात् । न ह्यागमज्ञानं सांध्यवहारिकं
प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमुपहन्ति, येन (४) कारणाभावाच्च भवेदपि तु तात्त्विकम् । न च तत्स्यो-
त्पादकम्, अतात्त्विकप्रमाणभावेभ्योऽपि सांध्यवहारिकप्रमाणेभ्यस्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् ।
तथा च वर्णे ह्रस्वदीर्घत्वादयोऽन्यधर्मा अपि समारापितास्तत्त्वप्रतिपत्तिहेतवो, नहि लौकि-
का नाग इति वा नाग इति वा पदात् कुञ्जरं वा तरुं वा प्रातिपद्यमाना भवन्ति भ्रान्ताः । (५) न
चानन्यपरं वाक्यं स्वार्थं उपचरितार्थं युक्तम् । उक्तं हि “न विधौ परः शब्दार्थः” इति ।
(६) ज्येष्ठत्वं चानपेक्षितस्य बाध्यत्वे हेतुर्न बाधकत्वे, रजतज्ञानस्य ज्यायसः शुक्तिज्ञानेन
कनीयसा बाधदर्शनात् । तदनपबाधने तदपवाधात्मनस्तस्योत्पत्तेरनुत्पत्तेः । दर्शितं च ता-
त्त्विकप्रमाणभावस्यानपेक्षितत्वम् । तथा च पारमर्ष सूत्रं (७) “पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत्”
(अ० ६ पा० ५ सू० ५४) इति । तथा “पूर्वात्परबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम् । अन्योन्य-
निरपेक्षाणां यत्र जन्म धियां भवेत् ॥” इति । (८) अपि च येऽप्यहंकारास्पदमात्मनामास्थि-
षत तैरप्यस्य न तात्त्विकत्वमभ्युपेतव्यम्, ‘अहमिहैवास्मि सदनं जानान’ इति सर्वव्यापिनः
प्रादेशिकत्वेन ग्रहात्, उच्चतरगिरिशिखरवार्तिषु महातरुषु भूयिष्ठस्य दूर्वाप्रवालनिभांसप्रत्यय
वत् । न चेदं देहस्य प्रादेशिकत्वमनुभूयते न त्वात्मन इति सांप्रतम् । (९) नहि तदैवं भवत्य-
हमिति, गौणत्वे वा न जानामीति । अपि च परशब्दः परत्र लक्ष्यमाणगुणयोगेन वर्तत इति

(१) विपर्यासशून्यः ॥

(२) निरस्तेति विशेषणेनाऽऽगमस्य स्वजन्यज्ञानप्राप्तित्वे प्रत्यक्षापेक्षायां विपर्यासशङ्कायाः, स्वतः-
सिद्धेतिविशेषणेन च तत्र सम्बादापेक्षायाश्च निरासो बोध्यः ।

(३) आगमस्योत्पत्तौ प्रत्यक्षापेक्षामाशङ्कने प्रमिताविति ।

(४) प्रत्यक्षाभावात्प्रतिबन्धकाभावरूपकारणाभावादित्यर्थः ।

(५) अप्रामाण्यं निरस्योपचरितार्थत्वं निरस्यति न चेति ।

(६) एवमुपजीव्यत्वं प्रत्यक्षस्य निराकृत्य मुख्यत्वमात्रस्य प्राबल्यहेतुत्वं निरस्यति ज्येष्ठत्वं चेति ।

(७) पौर्वापर्येति । पौर्वापर्ये सति निमित्तयोः पूर्वस्य नैमित्तिकस्य दौर्बल्यमुत्तरस्य निरपेक्षस्य तद्बाधकत-
योदितत्वात्पूर्वोदयकाले उत्तरस्याप्राप्तत्वेन तेन बाध्यत्वायोगात् इत्यर्थः । इदं च ज्योतिष्टोमेः सह निर्गच्छता-
मृत्विजां विच्छेदानिमित्तं प्रायश्चित्तमुक्तम् । तत्र क्रमेण विच्छेदे विरुद्धप्रायश्चित्तासंभवात् किं पूर्वं कार्यमुत्त-
रमिति संशयेऽनुपज-तविरोधाभात्पूर्वमिति पूर्वपक्षे, सिद्धान्तसूत्रं षष्ठाध्यायस्य द्रष्टव्यम् । प्रकृतिवदिति ।
यथा प्रकृतौ वस्तुतोपकाराः कुशाः ‘प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्या’ इत्यतिदेशेन प्रथमं प्रातः पश्चादुक्तैरनिरपेक्ष-
श्रेर्बाध्यन्ते तद्वदित्यर्थः ।

(८) पूर्वश्रुत्यादिगम-प्रामाण्यस्य ह्यप्रत्ययेऽनवभासादविवेकाविषयत्वमुक्तमधुना बाधुक्तस्यात्मनोऽन-
वभासादपि तदेवाहापि चेति ।

(९) नहि तदैवमिति । त्वन्मतऽहंप्रत्ययस्य विवेकात्मविषयत्वादित्यर्थः । गौणत्वे वेति । उपचरितात्म-
भावस्य देहस्य कान्तत्वं नुपपत्त्या जानान इति प्रतीतिर्नहि भवतीत्यर्थः ।

यत्र प्रयोक्तृप्रतिपन्नोः संप्रतिपत्तिः स गौणः, स च भेदप्रत्ययपुरःसरः । तद्यथा (१) नैयमिकाभि-
होत्रवचनोऽभिहोत्रशब्दः (अ० १ पा० ४ सू० ४) प्रकरणान्तरावधृतभेदे कौण्डपायिनामयनगते
कर्मणि 'मासमभिहोत्रं जुहोती' (अ० ७ पा० ३ सू० १) त्यत्र साध्यसादृश्येन गौणः, माणवके-
चानुभवसिद्धभेदे सिंहासिंहशब्दः । न त्वद्वङ्कारस्य मुख्यार्थो निर्लुठितगर्भतया (२) देहादि-
भ्यो भिन्नोऽनुभूयते येन परशब्दः शरीरादौ गौणो भवेत् । न चात्यन्तनिष्ठतया गौणेऽपि
न गौणत्वाभिमानः सार्षपादिषु तैलशब्दवदिति वेदितव्यम् । तत्रापि स्नेहात्तिलभवाद्धेदे सि-
द्ध एव सार्षपादीनां तैलशब्दवाच्यत्वाभिमानो, न त्वर्थयोस्तैलसार्षपयोरभेदाध्यवसायः । त-
त्सिद्धं गौणत्वमुभयदर्शिना गौणमुख्यविवेकविज्ञानेन व्याप्तम्, तदिह व्यापकं विवेकज्ञानं निव-
र्तमानं गौणतामपि निवर्तयतीति । न च बालस्थविरशरीरभेदेऽपि सोऽहमित्येकस्यात्मनः प्रातः-
संधानाद्देहादिभ्यो भेदेनास्त्यात्मानुभव इति वाच्यम् । परीक्षकाणां खल्वियं कथा न लौकि-
कानाम् । परीक्षका अपि हि व्यवहारसमये न लोकसामान्यमतिवर्तन्ते (३) । वक्ष्यत्यन-
न्तरमेव हि भगवान् भाष्यकारः—“पद्मादिभिश्चाविशेषादि”ति । बाह्या अप्याहुः—“शा-
स्त्रचिन्तकाः खल्वेवं विवेचयन्ति न प्रतिपत्तार” इति । तत्पारिशेष्याच्चिदात्मगोचरमहंकार-
‘महमिहास्मि सदन’ इति प्रयुज्जानो लौकिकः शरीराद्यभेदप्रहादात्मनः प्रादेशिकत्वमभिमन्यते,
नभस इव घटमणिकमल्लिकाद्युपाध्यवच्छेदादिति युक्तमुत्पश्यामः । न चाहंकारप्रामाण्याय
देहादिवदात्मापि प्रादेशिक इति युक्तम् । तदा खल्वयमणुपरिमाणो वा स्यादेहपरिमाणो वा?
अणुपरिमाणत्वे स्थूलोऽहं दीर्घ इति च न स्यात् । देहपरिमाणत्वे तु सावयवतया देहवद-
नित्यत्वप्रसङ्गः (४) । किं चास्मिन् पक्षेऽवयवसमुदायो वा चेतयेत्प्रत्येकं वाऽवयवः ?
प्रत्येकं चेतनत्वपक्षे बहूनां चेतनानां स्वतन्त्राणामेकवाक्यताभावादपर्यायं विरुद्धद्विक्रियतया
शरीरमुन्मथ्येत, अक्रियं वा प्रसज्येत । समुदायस्य तु चैतन्ययोगे वृक्ण एकस्मिन् अवयवे
चिदात्मनोऽप्यवयवो वृक्ण इति न चेतयेत् । (५) न च बहूनामवयवानामविनाभावनियमो
दृष्टो, य एवावयवो विशीर्णस्तदा तदभावे न चेतयेत् । (६) विज्ञानालम्बनत्वेऽप्यहंप्रत्ययस्य
भ्रान्तत्वं तदवस्थमेव, तस्य स्थिरवस्तुनिर्भासत्वादस्थिरत्वाच्च विज्ञानानाम् । एतेन ‘स्थूलो-

(१) नैयमिकेति । ‘अभिहोत्रं जुहोती’त्यत्र किमभिहोत्रशब्दोऽभिदेवतागुणविधिरुत कर्मनमेति संशयेऽग्नये
होत्रं होवरीरमिति समासास्तर्गतचतुर्थ्याऽभिहोत्रमदेवतात्वप्रतीतिगुणविधिरिति पूर्वपक्षे, ‘यदप्रये च प्रजापतये
च सायं जुहोती’त्यन्नेहोमे देवतात्वप्रख्यापनादन्नाभिहोत्रकर्मनाधेयार्थोऽभिहोत्रशब्दः प्रकरणभेदेन सिद्धभेदे
‘मासमभिहोत्रं जुहोती’त्यादिनोक्ते कौण्डपायिनामयनगते कर्मणि जुहोतीति साध्यसादृश्येन लाक्षणिकोऽनेका-
थस्यान्याव्यत्वादिति भावः ।

(२) निष्कृष्य लुठितः प्रतिभासितो गर्भोऽस्त्राधारणाकारो यस्य स तथा, तस्य भावस्तत्ता तैरत्यर्थः ।

(३) अपरोक्षभ्रमस्य यौक्तिकबाधादुच्छेदो नेत्यर्थः ।

(४) प्रसङ्गेनानेनावयवरम्भावावयवविपक्षो देहपरिमाणपक्षे निरस्तो बोध्यः ।

(५) आत्मवयवानां चैतन्यं निरस्य समुदायपक्षे शरीरोपाधिकी समुदायापत्तिः स्वतएव वा काकताली-
यन वेति विकल्पत्रयाभिप्रायेणाया ‘समुदायस्येत्यादिना निरस्ताऽधुना द्वितीया तृतीया चाक्षिपति न च बहू-
नामिति । य एवेति । काकतालीयन्यायेन यस्यावयवस्य विशीर्णता जाता तदभावे न चेतयेदित्यर्थः । स्व-
स्थानामप्यकस्मादचैतन्यं स्यादिति भावः ।

(६) क्षणिकविज्ञानात्मपक्षेऽहंप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वं समर्थयति विज्ञानेति ।

ऽहमन्वोहं गच्छामीत्यादयोऽप्यध्यासतया व्याख्याताः । (१) तदेवमुक्तकमेणाहंप्रत्यये पूतिकृष्माण्डीकृते भगवती श्रुतिरप्रत्युहं कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखशोकाद्यात्मत्वमहमनुभवप्रसजितमात्मनो निषेद्धुमर्हतीति । तदेवं सर्वप्रवादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रथितमिथ्याभावस्याहंप्रत्ययस्य (२) स्वरूपनिमित्तफलैव व्याख्यानमन्योन्यस्मिन्नित्यादि ।

अत्र चान्योन्यस्मिन् धर्मिणि आत्मशरीरादावन्योन्यात्मकतामध्यस्याहमिदं शरीरादीति । इदमिति च (३) वस्तुतो न प्रतीतितः । लोकव्यवहारो लोकानां व्यवहारः, स चायमहमिति व्यपदेशः । इतिशब्दसूचितश्च शरीराद्यनुकूलं प्रतिकूलं च प्रमेयजातं प्रमाणेन प्रमाय तदुपादानपरिवर्जनादिः (४) । अन्योन्यधर्माश्चाध्यस्यान्योन्यस्मिन् धर्मिणि देहादिधर्मान् जन्ममरणजराव्याध्यादीनात्मनि धर्मिणि अध्यस्तदेहात्मभावे समारोप्य, तथा चैतन्यादीनात्मधर्मान् देहादाव्यस्तात्मभावे समारोप्य, ममेदं जरामरणपुत्रपञ्चुस्वाम्यादीति व्यवहारो व्यपदेशः, इतिशब्दसूचितश्च तदनु रूपः प्रवृत्त्यादिः । (५) अत्र चाध्यासव्यवहारक्रियाभ्यां यः कर्तोऽनीतः स समान इति समानकर्तृकत्वेनाध्यस्य व्यवहार इत्युपपन्नम् । पूर्वकालस्वसूचितमध्यासस्य व्यवहारकारणत्वं सूचयति—मिथ्याज्ञाननिमित्तो व्यवहारः । मिथ्याज्ञानमध्यासस्तन्निमित्तस्तद्भावाभावानुविधानाद्यवहारभावाभावयोरित्यर्थः । तदेवमध्यासस्वरूपं फलं च व्यवहारमुक्त्वा तस्य निमित्तमाह—इतरेतराविवेकेन, विवेकाग्रहेणेत्यर्थः । अथाविवेक एव कस्माज् भवति, तथा च नाध्यास इत्यत आह—अत्यन्तविविक्तयोर्वर्मधर्मिणोः । परमार्थतो धर्मिणोरतादात्म्यं विवेको धर्माणां चासंकीर्णता विवेकः ।

स्यादेतत् । विविक्तयोर्वस्तुसतोर्भेदाग्रहनिबन्धनस्तादात्म्यविभ्रमो युज्यते शुक्तेरिव रजताद्भेदाग्रहे रजततादात्म्यविभ्रमः, इह तु (६) परमार्थसतश्चिदात्मनो न भिन्नं देहाद्यस्ति वस्तुसतस्तत्तत्विशेषात्मनो भेदाग्रहः कुतश्च तादात्म्यविभ्रम इत्यत आह—(७) सत्यानुते मिथुनीकृत्य (पृ० ३४ पं० १) । विवेकाग्रहादध्यस्येति योजना । सत्यं चिदात्मा, ऽनुते बुद्धिन्द्रियदेहादि, ते द्वे धर्मिणी मिथुनीकृत्य, युगलीकृत्येत्यर्थः । न च स्मृतिपरमार्थसतोः पारमार्थिकं मिथुनमस्तीत्यभूततद्भावार्थस्य च्चेः प्रयोगः । एतदुक्तं भवति । अप्रतीतस्यारोपायोगादारोप्यस्य

(१) अहंप्रत्ययस्याविविक्तविषयत्वे शास्त्रीयविषयसिद्धिं प्रदर्श्य प्रयोजनसिद्धिं प्रदर्शयति तदेवमिति ।

(२) स्वरूपेति । अन्योन्यात्मकताऽन्योन्यधर्माध्यासस्य स्वरूपम् । इतरेतराविवेको निमित्तम् । व्यवहारः फलम् ।

(३) वस्तुत इति । अहमितिप्रतीतेरपि वास्तवमनात्मत्वमस्तीति इदंशब्दप्रयोग इत्यर्थः । अनेनाहमिदं शरीरमिति प्रतीत्यभावाद्वाध्यासङ्गतिरित्याशङ्का निरस्ता ।

(४) परिवर्जनादिरिति । व्यवहार इति शेषः ।

(५) नवम्यस्य व्यवहार इत्यनुपपन्नं 'शुक्त्वा ब्रजतीति' वदेकस्य क्रियाद्वये कर्तृत्वानभिधानादत आह अवेति । व्यवहारक्रियाक्षितस्य कर्तृरध्यासेपि कर्तृत्वात् क्त्वाप्रत्यय इत्यर्थः ।

(६) अयमेव पाठः [क] [ख] चिह्नित पुस्तके दृश्यते किन्तु 'परमार्थत' इत्येव युक्तः । 'परमार्थसतः' इति पक्षे तु 'चिदात्मनो' इति पंचम्यन्तपाठस्यैव युक्तावादिता बोध्यम् ।

(७) सत्यानुते इति । मिथुनीकरणद्विवेकाग्रहस्ततोऽध्यास इत्यर्थः । युगलीकरणमधिष्ठानारोप्योः स्वरूपेण बुद्धौ भानम् । अत्र च्चेःप्रयोगस्य फलमाह नचेति । अभूततद्भावे च्चेः प्रयोगान्मिथुनीभाषेप्यवास्तव इत्यर्थः ।

प्रतीतिरुपयुज्यते न वस्तुसत्तेति । स्यादेतत् । आरोप्यस्य प्रतीतौ सत्यां पूर्वदृष्टस्य समारोपः, समारोपनिबन्धना च प्रतीतिरिति दुर्वारं परस्पराश्रयत्वमित्यत आह नैसर्गिक इति । स्वाभाविकोऽनादिरयं व्यवहारः । व्यवहारानादितया तत्कारणस्याप्यध्यासस्यानादितोक्ता । ततश्च पूर्वपूर्वमिथ्याज्ञानोपदर्शितस्य बुद्धीन्द्रियशरीरादेस्तरोतराध्यासोपयोग इत्यनादित्वाद्धी-
जाङ्गुरवन्न परस्पराश्रयत्वमित्यर्थः ।

(१) स्यादेतत् । अद्धा पूर्वप्रतीतिमात्रमुपयुज्यते आरोपे, न तु प्रतीयमानस्य परमार्थसत्ता । प्रतीतिरेव त्वत्यन्तासतो गगनकमलिनीकल्पस्य देहेन्द्रियादेर्नोपपद्यते । (२) प्रकाशमानत्वमेव हि चिदात्मनोऽपि सत्त्वं, न तु तदतिरिक्तं सत्तासामान्यसमवायोऽर्थक्रियाकारितवा, द्वैतापत्तेः । सत्तायाश्चार्थक्रियाकारितायाश्च सत्तान्तरार्थक्रियाकारितान्तरकल्पनेऽनवस्थापातात्, प्रकाशमानतैव सत्ताऽभ्युपेतव्या । तथा च देहादयः प्रकाशमानत्वाच्चासन्तश्चिदात्मवद्, असत्त्वे वा न प्रकाशमानास्तत् कथं सत्यानृतयोर्मिथुनीभावस्तदभावे वा कस्य कुतो भेदाप्रहस्तदसम्भवे कुतोऽध्यास इत्याशयवानाह—आह आक्षेपा-कोयमध्यासो नाम (पृ० ४० पं० १) । क इत्याक्षेपे । समाधाता लोकसिद्धमध्यासलक्षणमाचक्षण एवाक्षेपं प्रतिक्षिपति—उच्यते स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः (पृ० ४५ पं० १) । (३) अवसन्नोऽवमतो वा भासोऽवभासः । प्रत्ययान्तरबाधद्वयास्यावसादोऽवमानो वा । एतावता मिथ्याज्ञानमित्युक्तं भवति । (४) तस्येदमुपव्याख्यानं 'पूर्वदृष्टे'त्यादि । पूर्वदृष्टस्यावभासः पूर्वदृष्टावभासः । मिथ्याप्रत्ययश्चारोपविषयारोपणीयस्य मिथुनमन्तरेण न भवतीति पूर्वदृष्टप्रहणेनानृतमारोपणीयमुपस्थापयति, तस्य च दृष्टत्वमात्रमुपयुज्यते न वस्तुसत्तेति दृष्टप्रहणम् । तथापि वर्तमानं दृष्टं दर्शनं नारोपोपयो-
मिति पूर्वैत्युक्तम् । तत्र पूर्वदृष्टं स्वरूपेण सदप्यारोपणीयतयाऽनिर्वाच्यमित्यनृतम् । आरोपविषयं सत्यमाह—परत्रेति (५) । परत्र श्रुतिकदादौ परमार्थसति, तदनेन सत्यानृतमिथुनमुक्तम् । (६) स्यादेतत्, परत्र पूर्वदृष्टावभास इत्यलक्षणमतिव्यापकत्वात् । अस्ति हि स्वस्तिमत्यां गवि पूर्वदृष्टस्य गोत्वस्य परत्र कालाक्ष्याभावभासः । (७) अस्ति च पाटलिपुत्रे पूर्वदृष्टस्य देवदत्तस्य परत्र माहिष्मत्यामवभासः समीचीनः । (८) अवभासपदं च समीचीनेऽपि

(१) आरोप्यशरीरादेः प्रतीतिमात्रमुपयोगि न सत्तेति उक्तं, तत्रानृतस्य प्रतीतिरेवायुक्त्याभिप्रायकमुत्तरभाष्यमवतारयन्नाह स्यादेतादित्यादिना । युष्मदस्मादित्यादिस्तु विवेकप्रहादाक्षेपः पूर्वमुक्त इत्यनयोर्भेदो बोध्यः ।

(२) प्रकाशमानत्वेन हेतुना देहादीनां सत्त्वसाधनाय भूमिकामारचयति प्रकाशमानत्वमिति ।

(३) अवभासपदस्यावयवार्थव्युत्पत्तिद्वारा संक्षिप्तमध्यासलक्षणमाह अवसन्न इति । अवसाद उ-
च्छेदः । अवमानो युक्त्या निस्कारः ।

(४) अवभासपदस्य रूढार्थकथनद्वारा भाष्यवाक्यार्थेन विस्तृतं लक्षणं प्रदर्शयन्नाह तस्येति ।

(५) अनेनासत्ख्यातिनिरासो बोध्यः ।

(६) स्मृतिरूप इति पदस्य कृत्यं वक्तुमवतारयति स्यादेतदिति ।

(७) पूर्वदृष्टस्य परत्राभेदावभासरूपधर्म्यासस्यातिव्याप्तिं प्रदर्श्य, परत्राश्रये परत्रावभासरूपस्य धर्माध्यासस्यापि तां प्रदर्शयति अस्ति च पाटलीति ।

(८) ननु संक्षिताध्यासलक्षणप्रदर्शितावभासपदार्थस्यानयोरुदाहरणयोरसम्भवात्कथमतिव्याप्तिरत आह अवभासपदं चेति ।

प्रत्यये प्रासिद्धं, यथा नीलस्यावभासः पीतस्यावभास इत्यत आह—रमृतिरूप इति । रमृते रूपमिव रूपमस्येति रमृतिरूपः । असन्निहितविषयत्वं च रमृतिरूपत्वं, सन्निहितविषयं च प्रत्यभिज्ञानं समीचीनमिति नातिव्याप्तिः । (१) नाप्यव्याप्तिः—स्वप्नज्ञानस्यापि रमृतिविभ्रमरूपस्यैवंरूपवात्तत्रापि हि स्मर्यमाणे पित्रादौ निद्रोपलववशादसंज्ञिधानपरामर्शे तत्रतत्र पूर्वदृश्यैव सन्निहितदेशकालत्वस्य समारोपः । एवं पीतः शङ्खस्तिक्तो गुड इत्यप्राप्येतल्लक्षणं योजनीयम् । तथाहि—बहिर्विनिर्गच्छदत्यच्छनयनरश्मिसम्पृक्तीपित्तद्रव्यवर्तिनी पीततां पित्तरहितामनुभवन् शङ्खं च दोषाच्छादितशुक्लिमानमनुभवन् पीततायाश्च शङ्खासम्बन्धमनुभवन्नसम्बन्धाग्रहणसारूप्येण 'पीतं तपनीयं पिण्डं पीतं बिल्वफलमि'त्यादौ पूर्वदृष्टं सामानाधिकरण्यं पीतत्वशङ्खत्वयोरारोप्याह 'पीतः शङ्ख' इति । एतेन तिक्तो गुड इति प्रत्ययो व्याख्यातः । (२) एवं विज्ञानुपुरुषाभिमुखेष्व्वादशोदकादिषु स्वच्छेषु चाक्षुषं तेजो लग्नमपि बलीयसा सौर्येण तेजसा प्रतिस्त्रोतःप्रवर्तितं मुखसंयुक्तं मुखं प्राहयद्दोषवशात्तद्देशतामनभिमुखतां च मुखस्याप्राहयत्पूर्व(३) दृष्टाभिमुखादशोदकदेशतामभिमुख्यं च मुखस्यारोपयतीति प्रतिबिम्बविभ्रमोऽपि लक्षितो भवति । एतेन द्विचन्द्रदिह्मोहालातचक्रगन्धर्वनगरवंशोरगादिविभ्रमेष्वपि यथासम्भवं लक्षणं योजनीयम् ।

एतदुक्तं भवति । न प्रकाशमानतामात्रं सत्त्वं येन देहेन्द्रियादेः प्रकाशमानतया सद्भावो भवेत् । नहि सर्पादिभावेन रज्ज्वादयो वा स्फटिकादयो वा रक्तादिगुणयोगिनो न प्रतिभासन्ते, प्रतिभासमाना वा भवन्ति तदात्मानस्तद्धर्माणो वा । (४) तथासति मरुषु मरीचिचयमुष्वावचमुष्मलतुङ्गतरङ्गभङ्गमालेयमभ्यर्णमवतीर्णा मन्दाकिनीत्यभिसंधाय प्रवृत्तः स्यात्, तोयमपिाय पिपासामुपशमयेत् । तस्मादकामेनापि आरोपितस्य प्रकाशमानस्यापि, न वस्तुसत्त्वं मरुषु मरीचिचयेषु सलिलमवस्तुस्तु स्वरूपेण तु परमार्थसदेव, देहेन्द्रियादयस्तु स्वरूपेणापि असन्त इत्यनुभवागोचरत्वात्कथमारोप्यत इति सांप्रतम् । यतो यद्यसन्तो नानुभवगोचराः, कथं तर्हि मरीच्यादीनामसतां तोयतयाऽनुभवगोचरत्वम्, न च स्वरूपसत्त्वेन तोयात्मनापि सन्तो भवन्ति ।

(५) यद्युच्येत नाभावो नाम भावादन्त्यः कश्चिदस्ति, अपि तु भाव एव भावान्तरात्मनाऽभावः स्वरूपेण तु भावः, यथाहुः—'भावान्तरमभावो हि कयाचित्तु व्यपेक्षये'ति, ततश्च भावात्मनोपाख्येतयाऽस्य युज्येतानुभवगोचरता, प्रपञ्चस्य पुनरत्यन्तासतो निरस्तसमस्त-

(१) स्वप्नज्ञानं प्रमाणयोग्यशुक्लस्याद्यभिष्ठानाभावात्प्रचेतिविशेषणासत्त्वनिरवन्धनाव्याप्तिमाशङ्कयाह नापीति । रमृतौ विभ्रमः रमृतिविभ्रमः, स्मर्यमाणे स्मर्यमाणरूपान्तरारोप इति यावत् ।

(२) आदर्शादिष्वारोप्यमुखस्य स्वरूपेषु प्राग्बुद्धत्वाभावेनाव्याप्तिमाशङ्कयाह एवमिति ।

(३) पूर्वदृष्टेति । पूर्वदृष्टयोरभिमुख्योरादशोदकयोर्देश एव देशो यस्य तस्य भावस्तत्ता, तयोरेवामिमुख्यं च, तथाच मुखदौ तदारोप इत्यर्थः ।

(४) तथासति—प्रतिभासभावेण रज्ज्वादीनां सर्पात्मत्वादेः सत्त्वे सतीत्यर्थः । मरुष्विति । मरीचिचयमभ्यर्णमवतीर्णोष्मलतुङ्गतरङ्गमाला मन्दाकिनीत्यभ्यः ।

(५) मरीचीनां तोयात्मत्वं न सदित्युक्ते यन्मरीचीनां जलरूपेणासत्त्वं तन्मरीचय एवातो नाऽसत्त्व्यातिरिति शङ्कते सद्भादी यद्युच्येतेति ।

सामर्थ्यस्य निस्तत्त्वस्य कुतोऽनुभवविषयभावः कुतो वा चिदात्मन्यारोपः ? । (१) न च विषयस्य समस्तसामर्थ्यस्य विरहेऽपि ज्ञानमेव तत्तादृशं स्वप्रत्ययसामर्थ्यासादितादृष्टान्तासिद्धस्वभावभेदमुपजातमसतः प्रकाशनं, तस्मादसत्प्रकाशनशक्तिरेवावियेति सांप्रतम् । यतो येयमसत्प्रकाशनशक्तिर्विज्ञानस्य किं पुनरस्याः शक्यम् ? असदिति चेत् । किं तत्कार्यमाहोस्विदस्य ज्ञाप्यम् ? न तावत्कार्यम्, असतस्तत्त्वानुपपत्तेः । नापि ज्ञाप्यम्, ज्ञानान्तरानुपलब्धेः, (२) अनवस्थापाताच्च । विज्ञानस्वरूपमेवासतः प्रकाश इति चेत् । कः पुनरेष सदसतोः सम्बन्धः ? असदर्थाननिरूपणत्वं सतो ज्ञानस्यासता सम्बन्ध इति चेत् । अहो बतायमतिनिवृत्तः प्रत्ययतपस्वी (३) यस्यासत्यपि निरूपणमायतते, न च प्रत्ययस्तत्राधत्ते किञ्चित्, असत आधारत्वायोगात् । (४) असदन्तरेण प्रत्ययो न प्रथते इति प्रत्ययस्यैवैष स्वभावो न त्वसदधीनमस्य किञ्चिदिति चेत् । अहो (५) बतास्यासत्पक्षपातो यदयमतदुत्पत्तिरतदात्मा च तदविनाभावनियतः प्रत्यय इति । तस्मादत्यन्तासन्तः शरीरेन्द्रियादयो निस्तत्त्वा नानुभवविषया भवितुमर्हन्तीति ।

(६) अत्र ब्रूमः । निस्तत्त्वं चेन्नानुभवगोचरस्तत्किमिदानीं मरीचयोऽपि तोयात्मना सत्त्वा यदनुभवगोचराः स्युः । न (७) सत्त्वास्तदात्मना मरीचीनामसत्त्वात् । (८) द्विविधं च वस्तूनां तत्त्वं सत्त्वमसत्त्वं च । तत्र पूर्वं स्वतः, परं तु परतः । यथाहुः—

स्वरूपपररूपाभ्यां नित्यं सदसदात्मके ।

वस्तुनि ज्ञायते किञ्चिद्रूपं कौश्टिकदा च न ॥ इति ।

(९) तर्हि मरीचिषु तोयनिर्भासप्रत्ययस्तत्त्वगोचरः, तथा च समीचीन इति न भ्रान्तो नापि बाध्येत । (१०) अद्धा न बाध्येत यदि मरीचीनतोयात्मतत्त्वान्

(१) एवं सद्वादी शङ्किनाऽनिर्वचनीय (वेदान्ति) मतं निरस्य शून्यवादिनासाय तन्मतं दर्शयति नचेति । स्वप्रत्ययः स्वसमानाकारः पूर्वप्रत्ययस्तत्सामर्थ्येनासादितासाधारणस्वभावभेदं ज्ञानमेव शून्यमपि वस्तु प्रकाशयतीत्यर्थः । न च तन्मते ज्ञानस्यापि शून्यत्वात्सर्वज्ञानाश्वासप्रसङ्गः, यतस्तन्मते ज्ञानस्यापि पूर्वज्ञानार्थिनसत्त्वाङ्गीकारेण स्वरूपसत्त्वस्य क्वचिदप्यसत्त्वात् ।

(२) शक्यताभयत्वेनाभिमताज्ज्ञानाज्ज्ञानान्तरानुपलब्धेरित्यर्थः । उपलब्धौ वा तस्यापि ज्ञापकत्वेन ज्ञानान्तरापेक्षायामनवस्थापातश्चेत्यर्थः ।

(३) प्रत्ययतपस्वीति । तपस्विपदमुपहासार्थम्, यतः सति कस्मिंश्चित्कस्यचिद्रूपकारो जायते, प्रत्ययस्य निरूपणं तु शून्यवादेऽसत्यप्यायतम्, न च स्वोपकारिण्यसति प्रत्युपकारं काञ्चित्करोतीति ।

(४) असतः प्रत्ययप्रथनस्य चाविनाभावसम्बन्ध एव सदसतोः सम्बन्ध इत्याक्षिपति शून्यवादी असदन्तरेणेति ।

(५) सद्वादी समाधत्ते अहो ब्रूतेति । एवं चेत् कार्यकारणभावः स्वभावश्च बौद्धैरभिमतोऽविनाभावपूर्व विहतं स्यादित्यर्थः । (६) सद्वादिमतं निरस्यति सिद्धान्ती अत्र ब्रूम इति ।

(७) पूर्वपक्ष्याह न सत्त्वा इति । तोयात्मनेत्यनुबद्धः ।

(८) ननु तोयात्मना मरीचीनामसत्त्वे सद्वादिनाप्यसत्ख्यातिः स्वीकृता स्यादत आह द्विविधं चेति । तोयमपश्य ज्ञातं मरीचिरूपमेव तोयरूपेणासत् तच्च भावरूपमिति नासत्ख्यातिरित्यर्थः ।

(९) सिद्धान्त्याह तत्किमिति ।

(१०) पूर्वपक्ष्याह अद्धेति । मरीचीनामतोयात्मत्वं भ्रमे न भासते किन्तु भावान्तरतोयात्मत्वमिति उपपद्यते तद्वाच्यः ।

अतोयात्मना गृहीयात्, तोयात्मना तु गृह्णन् कथमभ्रान्तः कथं वाऽबाध्यः ?
 (१) हन्त तोयाभावात्मनां मरीचीनां तोयभावात्मत्वं तावन्न सत् । तेषां तोया-
 भावादभेदेन तोयभावात्मतानुपपत्तेः । नाप्यसत्, वस्त्वन्तरमेव हि वस्त्वन्तरस्यासत्त्वमा-
 स्थीयते 'भावान्तरमभावोऽन्यो न कश्चिदनिरूपणदि'ति वदद्भिः । न चारोपितं रूपं वस्त्वन्तरं,
 तद्धि मरीचयो वा भवेद् गङ्गादिगतं तोयं वा । (२) पूर्वस्मिन् कल्पे मरीचय इति प्रत्ययः
 स्यात्, न तोयमिति । उत्तरस्मिन्स्तु गङ्गायां तोयमिति स्यात्, न पुनरिहेति । देशभेदात् स्मरणे
 तोयमिति स्यान्न पुनरिहेति । (३) न चेदमत्यन्तमसन्निरस्तसमस्तस्वरूपमलीकमेवासत्त्विति सा-
 म्प्रतम् । तस्यानुभवगोचरत्वानुपपत्तेरित्युक्तमधस्तात् । तस्मान्न सत्, नापि सदसत्, परस्पर-
 राविविरोधादिति अनिर्वाच्यमेवारोपणीयं मरीचिषु तोयमास्थेयम् । (४) तदनेन क्रमेणाध्यस्तं तो-
 यं परमार्थतोयमिव, (५) अत एव पूर्वदृष्टमिव, तत्त्वतस्तु न तोयं न च पूर्वदृष्टं, किंत्वनृत-
 मनिर्वाच्यम् । एवं च देहेन्द्रियादिप्रपञ्चोपनिर्वाच्योऽपूर्वोपि पूर्वमिथ्याप्रत्ययोपदर्शित इव परत्र
 चिदात्मन्यध्यस्यत इति उपपन्नमध्यासलक्षणयोगात् । (६) देहेन्द्रियादिप्रपञ्चबाधनं चोपपादधि-
 ष्यते । (७) चिदात्मा तु श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणगोचरस्तन्मूलतदविरुद्धन्यायनिर्णीतशुद्धबुद्धमु-
 क्तस्वभावः सत्त्वेनैव निर्वाच्योऽबाधिता स्वयंप्रकाशतैवाऽस्य सत्ता, सा च (८) स्वरूपमेव चि-
 दात्मनो न तु तदतिरिक्तं सत्तासामान्यसमवायोऽर्थक्रियाकारिता वा इति सर्वमवदातम् ।

(९) स चायमेवंलक्षणकोध्यासोऽनिर्वचनीयः सर्वेषामेव सम्मतः परीक्षकाणाम्, तद्भेदे परं
 विप्रतिपत्तिरित्यनिर्वचनीयतां ब्रूयितुमाह तं केचिदन्यत्राऽन्यधर्माध्यास इति वद-
 न्ति (पृ० ४६) । अन्यधर्मस्य ज्ञानधर्मस्य रजतस्य, ज्ञानाकारस्येति यावत्, अध्यासोन्यत्र बाह्ये ।

(१) तोयाभावात्मकमरीचिरूपे आरोपितं तोयत्वं सदसत्वेति विकल्प्य निरस्यति सिद्धान्ती हन्तेति ।
 (२) अत्र भ्रमे मरीचयस्तोयं चेति वस्तुद्वयभासते । तत्र मरीचितोयतादात्म्यं वस्तु चेतोयाद्वस्त्व-
 न्तरभूता मरीचयो वा स्युर्मरीचिभ्यो वस्त्वन्तरं तोयं वा स्यान्नान्यत् अन्यस्यात्र भ्रमेऽनवभासादुभयत्र दूषण-
 माह पूर्वैरभिहितम् ।

(३) सिंहावलोकनभ्यायेन निरस्तामसतख्यार्तिं स्मारयन्नुपसंहरति नचेदमिति ।
 (४) स्वरूपेणानिर्वाच्यमापि तोयं भ्रमेऽवभासेत्युभय देशान्तरे सत्त्वकल्पना व्यर्थेत्यामिप्रेत्याह
 तदनेनेति । परमार्थतोयमिवेति । नतु परमार्थमेवेत्यर्थः ।

(५) पूर्वदृष्टमिवेति । नन्वभिनवतोयाभासस्वीकारे कथं पूर्वदृष्टत्वं भाष्योक्तं संगच्छेतेति चेन्न । अभिन-
 वत्त्वेपि आरोपस्य पूर्वदृष्टग्रहणमुपयुज्यते आरोपणीयसमानमिथ्यावस्त्वन्तरोपदर्शकस्य पूर्वदर्शनसंस्कार-
 द्वारेणोपयोगादिति ।

(६) देहेति । एतेन देहादिः सन् भासमानत्वादात्मवदित्यनुमानेऽबाधितत्वमुपाधिः प्रदर्शितः । न च
 बाधनव्यातिदेशादिबाधस्य तत्र तत्र वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ।

(७) नतु प्रत्यक्सिद्धेदेहादेर्यदि मिथ्यात्वं तदाऽऽत्मनि कथं सत्त्वमत आह चिदात्मेति । तत्त्वावेदक-
 प्रमाणप्रमितत्वादात्मनः सत्त्वं न व्यावहारिकप्रमाणसिद्धदेहादेरिति च वक्ष्यते इत्यर्थः ।

(८) स्वरूपमेवेति । अन्यथा सत्तातद्गतोभेदाद्वैतहानिरित्यर्थः ।

(९) नन्वध्यासलक्षणे मतान्तरप्रदर्शनं मतिस्वादाय दूषणाय वा । नाथो विप्रतिपत्तेः, नापरो दूषणान-
 मिधानादत आह स चायमिति । तथा च परत्र परावभास इति लक्षणे मतिस्वादाय । विप्रतिपत्तिस्त्वधि-
 हानारोप्यविशेषविषयैवैवलक्षणकत्वं चाध्यासस्यानिर्वाच्यतयैवेति मरुमरीचिकोदके दर्शितमिति भावः ।

(१) सौत्रान्तिकनये तावद्वाक्यमस्ति वस्तु सत्तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः । विज्ञानवादिनामपि यद्यपि न बाह्यं वस्तु सत्तथाप्यनाथविद्यावासनारोपितमलीकं बाह्यं, तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः । उपपत्तिश्च यथादृशमनुभवासिद्धं रूपं तत्तादृशमेवाभ्युपेतव्यमित्युत्सर्गोऽन्यथात्वं पुनरस्य बलवद्बाधकप्रत्ययवशात्, नेदं रजतमिति च बाधस्येदन्तामात्रबाधेनोपपत्तौ न रजतगोचरतोचिता । रजतस्य धर्मिणा बाधे हि रजतं च तस्य च धर्म इदन्ता बाधिते भवेताम्, तद्वरमिदन्तैवास्य धर्मो बाध्यतां न पुनर रजतमपि धर्मि, (२) तथा च रजतं बहिर्बाधितमथादान्तरे ज्ञाने व्यवतिष्ठत इति ज्ञानाकारस्य बहिरध्यासः सिध्यति ।

केचित्तु ज्ञानाकारख्यातावपरितुष्यन्तो वदन्ति “यत्र यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रमः” इति (पृ० ४६ पं० १) । अपरितोषकारणं चाहुः-विज्ञानाकारता रजतोदेरनुभवाद्वा व्यवस्थाप्यतानुमानाद्वा ? (३) तत्रानुमानमुपरिष्ठान्निराकरिष्यते । अनुभवोऽपि रजतप्रत्ययो वा स्याद् बाधकप्रत्ययो वा ? न तावद्रजतानुभवः । स हीदंकारास्पदं रजतमावेदयति न त्वान्तरम्, अहमिति हि तदा स्यात् प्रतिपत्तुः (४) प्रत्ययादव्यतिरेकात् । (५) भ्रान्तं विज्ञानं स्वाकारमेव बाह्यतयाऽध्यवस्यति, तथा च नाहङ्कारास्पदमस्य गोचरो, ज्ञानाकारता पुनरस्य बाधकप्रत्ययप्रवेदनीयेति चेत् । हन्त बाधकप्रत्ययमालोचयत्वायुष्मान् । किं पुरोवर्त्ति द्रव्यं रजताद्विवेचयत्याहो ज्ञानाकारतामप्यस्य दर्शयति । तत्र ज्ञानाकारतोपदर्शनव्यापारं बाधकप्रत्ययस्य बुवाणः श्लाघनीयप्रज्ञा देवानांप्रियः । (६) पुरोवर्त्तित्वप्रतिषेधादर्थोदस्य ज्ञानाकारतेति चेत्, न, (७) असन्निधानाग्रहनिषेधाद् असन्निहितो भवति प्रतिपत्तुरत्यन्तसन्निधानं त्वस्य प्रतिपन्नात्मकं कुतस्यम् । (८) नचैष रजतस्य निषेधो न चेदन्तायाः, किन्तु विवेकाग्रहप्रसजितस्य रजतव्यवहारस्य । (९) न च रजतमेव शुक्तिकायां प्रसजितं रजतज्ञानेन, नहि रजतनिर्भासस्य शुक्तिकालम्बनं युक्तमनुभवविरोधात् । न खलु सत्तामात्रेणालम्बनम्, अतिप्रसङ्गात् । सर्वेषामर्थानां सत्त्वाविशेषादालम्बनत्वप्रसङ्गात् । नापि कारणत्वेन, इन्द्रियादीनामपि कारणत्वात्, तथा च भासमानतैवालम्बनार्थः । न च रजतज्ञाने शुक्तिका भासत इति कथमालम्बनं, भासमानताभ्युपगमे वा कथं

(१) बौद्धनयविशेषेण भ्रमाधिष्ठानमाह सौत्रान्तिकेति ।

(२) तथाचेति । इदमत्र तात्पर्यम् । इदं रजतमित्यत्र रजतानुयोगिकइदम्बन्धनितियोगिकादात्म्यस्यैव भावात् नेदं रजतमित्यत्र तदेव बाधितं भवति ‘प्रतियोग्यभावौ तुल्ययोगक्षेमाविति’ न्यायात्, ननु रजतस्य तथासति उभयबाधस्वीकारापत्तेः । एवं चात्मख्यातिवादिमते बाह्यशुक्त्यादौ बुद्धिरूपात्मनो धर्मस्य रजतस्याध्यासः आन्तरस्य रजतस्य बहिर्वदवभासोऽन्यथाख्यातिवादिमतेऽन्यत्र शुक्त्यादावव्यधर्मस्य देशान्तरस्थरूप्यादिरध्यास इति ।

(३) सङ्क्षेपलम्बनहेतुकं मितिमेययोरभेदसाधकमनुमानमित्यर्थः ।

(४) ज्ञानरूपाप्रतिपत्तुरभेदादित्यर्थः, समानाधिकरणपंचमीप्रयोगात् ।

(५) अहमुल्लेखयोग्यस्यापि रजतस्य भ्रमादिदन्तया प्रतीतिरित्यभिप्रायेणाशङ्कते भ्रान्तीमेति ।

(६) एवं बाधकप्रत्ययस्य साक्षाज्ज्ञानाकारप्रदर्शकत्वं निरस्यार्थोदपि तन्निरस्यति पुरोवर्त्तित्वेति ।

(७) अनिर्दितागमकस्येदन्तानिषेधस्य देशान्तरसत्तत्वाभ्युपपत्तिरित्याह असंनिधानेति । रजतस्याऽसंनिधानाग्रहः संनिहितत्वेन व्यवहारहेतुत्वाद्भ्रमः, तन्निषेधोऽसंनिधानग्रहरूपो बोधः, प्रागभावनिवृत्त्यात्मकस्वाज्ञावस्य, तस्मादख्यातिमते आरोप्योऽर्थः प्रतिपत्तुरसंनिहितो जायते इति भावः ।

(८) रजतबाधोक्तगौरवं निरस्यत्राह नचैष इति ।

(९) व्यवहारनिषेधेपि शुक्तौ रजतप्रतीत्याऽन्यथाख्यातिरित्याशङ्का निरस्यति नचेति ।

नानुभवविरोधः । (१) अपि चन्द्रियादीनां समीचीनज्ञानोपजनने सामर्थ्यमुपलब्धमिति कथ-
मेभ्यो मिथ्याज्ञानसम्भवः । दोषसहितानां तेषां मिथ्याप्रत्ययेऽपि सामर्थ्यमिति चेत्, न,
दोषाणां कार्योपजननसामर्थ्यविधातमात्रे हेतुत्वात्, अन्यथा दुष्टादपि कुटजबीजाद् वटाङ्कुरो-
त्पत्तिप्रसङ्गात् । अपि च स्वगोचरव्यभिचारे विज्ञानानां सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गः । तस्मात् सर्व-
ज्ञानं समीचीनमास्थेयम् । (२) तथा च रजतमिदमिति च द्वे विज्ञाने स्मृत्यनुभवरूपे, तत्रेद-
मिति पुरोवर्तिद्रव्यमात्रप्रहणं दोषवशात् तद्रूपशुक्तिवसामान्यविशेषस्याग्रहात्, तन्मात्रं च
गृहीतं सदृशतया संस्कारोद्बोधक्रमेण रजते स्मृतिं जनयति । सा च (३) गृहीतप्रहणस्वभा-
वापि दोषवशाद्गृहीतत्वांशप्रमोषाद् प्रहणमात्रमवतिष्ठते । तथा च रजतस्मृतः पुरोवर्ति-
द्रव्यमात्रप्रहणस्य च मिथः स्वरूपतो विषयतश्च भेदाग्रहात् (४) सञ्चितरजतगोचरज्ञानसा-
क्ष्येणेदं रजतमिति भिन्नं अपि स्मरणप्रहणे अभेदव्यवहारं च सामानाधिकरण्यव्यपदेशं च
प्रवर्तयतः । क्वचित्पुनर्प्रहण एव मिथो गृहीतभेदे, यथा पीतः शङ्ख इति । अत्र हि विनिर्ग-
च्छन्नयनरश्मिवर्तिनः पित्तद्रव्यस्य काचस्येव स्वच्छस्य पीतत्वं गृह्यते पित्तं तु न गृह्यते ।
शङ्खोऽपि दोषवशात् शुक्लगुणरहितः स्वरूपमात्रेण गृह्यते । तदनयोर्गुणगुणिनोरसंसर्गाग्रहसा-
क्ष्यत्वात् पीततपनीयपिण्डप्रत्ययाविशेषणाभेदव्यवहारः सामानाधिकरण्यव्यपदेशश्च । (५) भेदा-
ग्रहप्रसङ्गिताभेदव्यवहारबाधनाच्च नेदमिति विवेकप्रत्ययस्य बाधकत्वमप्युपपद्यते, तदुपपत्तौ
च प्राक्तनस्य प्रत्ययस्य भ्रान्तत्वमपि लोकसिद्धं सिद्धं भवति । तस्माद्यथार्थाः सर्वे विप्रति-
पन्नाः संदेहविभ्रमाः प्रत्ययत्वात्, घटादिप्रत्ययवत् । तदिदमुक्तं यत्र यदध्यास इति ।
यस्मिन् शुक्तिकादौ यस्य रजतादेरध्यास इति लोकप्रसिद्धिः नासावन्यथाख्यातिनिबन्धना,
किन्तु गृहीतस्य रजतादेस्तत्स्मरणस्य च गृहीततांशप्रमोषेण गृहीतमात्रस्य य इदमिति
पुरोवस्थिताद्द्रव्यमात्रात्तत्प्रज्ञानाच्च विवेकस्तदप्रहणनिबन्धनो भ्रमः । भ्रान्तत्वं च प्रहणस्म-
रणयोरितरेतरसामानाधिकरण्यव्यपदेशो रजतादिव्यवहारश्चेति ।

अन्ये तु अत्राप्यपरितुष्यन्तो यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामा-
चक्षते (पृ० ४७ पं० १) । अत्रेदमाकूतम्—अस्ति तावद्रजतार्थिनो रजतमिदमिति प्रत्य-
यात्पुरोवर्तिनि द्रव्ये प्रवृत्तिः, सामानाधिकरण्यव्यपदेशश्चेति सर्वजनीनम् । तदतश्च तावद्प्र-
हणस्मरणयोस्तद्वोचरयोश्च मिथो भेदाग्रहमात्राद्भूवितुमर्हति (६) । प्रहणनिबन्धनौ हि चेत्-

(१) एवमारोपितमर्थं निरस्य मिथ्याज्ञानमपि प्रतिबिध्यति अपिचेति ।

(२) ननु तथापि मिथ्याज्ञानसिद्ध्यर्थं विपर्ययो वाच्य अत आह तथाचेति । इदमात्मकसामान्यार्थं
शुक्तिस्वरूपविशेषस्याग्रहादिदमिति द्रव्यमात्रप्रहणं भवतीत्यर्थः ।

(३) गृहीतमिति । गृहीतमिदमिति प्रकाशनस्वभावेत्यर्थः ।

(४) संनिहितमिति । संनिहितरजतविषयं ज्ञानं यथा इदमो रजतस्य चासंसर्गे न गृह्णाति संसृष्टत्वात्तथा
प्रहणस्मरणे अपि परस्परं भिन्ने स्वगतभेदे स्वविषयासंसृष्टत्वं न गृह्णाति इत्यत्र साक्ष्यं बोध्यम् ।

(५) निषेध्यभ्रमाभावे निषेधानुपपात्तिमाशङ्क्याह भेदाग्रहेति । इतरतराभावबोधितरेतराभावप्र-
सिद्धौ तद्धेतुकव्यवहारनिवृत्तिरूपं बाधस्य फलं भवतीत्यर्थः ।

(६) अर्हतीति किन्तु रजतमित्येवैकपात्सामानाधिकरण्यप्रत्ययद्वयप्रतीत्यर्थः ।

नस्य व्यवहारव्यपदेशौ कथमग्रहणमात्राद्भवेताम् । (१) ननुक्तं—नाग्रहणमात्रात्किन्तु ग्रहण-
स्मरणे एव मिथः स्वरूपतो विषयतश्चागृहीतभेदं समीचीनपुरःस्थितरजतविज्ञानसादृश्येन अभे-
दव्यवहारं सामानाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रवर्तयतः । (२) अथ समीचीनज्ञानसारूप्यमनयो-
र्गृह्यमाणं वा व्यवहारप्रवृत्तिहेतुरगृह्यमाणं वा ? सत्तामात्रेण गृह्यमाणेऽपि समीचीनज्ञानसा-
रूप्यमनयोरिदमिति रजतमिति च ज्ञानयोरिति ग्रहणम् , अथ वा तयोरेव स्वरूपतो विषयतश्च
मिथो भेदाग्रह इति ग्रहणम् । तत्र न तावत्समीचीनज्ञानसदृशी इति ज्ञानं समीचीनज्ञानव-
द्यवहारप्रवर्तकम् , नहि गोसदृशो गवय इति ज्ञानं गवार्थिनं गवये प्रवर्तयति । अनयोरेव
भेदाग्रह इति तु ज्ञानं पराहतं, नहि भेदाग्रहेऽनयोरिति भवति, अनयोरिति ग्रहे भेदाग्रहण-
मिति च (३) भवति । तस्मात्सत्तामात्रेण भेदाग्रहोऽगृहीत एव व्यवहारहेतुरिति (४) वक्तव्यम् ।
तत्र किमयमारोपोत्पादक्रमेण व्यवहारहेतुराहो अनुत्पादितारोप एव स्वत इति । वयं तु (५)
पश्यामः चेतनव्यवहारस्याज्ञानपूर्वकत्वानुपपत्तेरारोपज्ञानोत्पादक्रमेणैवेति । (६) ननु सत्यं
चेतनव्यवहारो नाज्ञानपूर्वकः किन्त्वविदितविवेकग्रहणस्मरणपूर्वक इति । मैवम् (७) । नहि
रजतप्रातिपदिकार्थमात्रस्मरणं प्रवृत्तावुपयुज्यते । इदंकारास्पदाभिमुखी खलु रजतार्थिनां
प्रवृत्तिरित्यविवादम् । कथं चायमिदंकारास्पदे प्रवर्तते, यदि तु न तदिच्छेत् । अन्यदि-
च्छेत्स्यन्यत्करोतीति व्याहतम् । न चेदिदंकारास्पदं रजतमिति जानयित्कथं रजतार्थी तदि-
च्छेत् । यद्यत्थात्वेनाग्रहणादिति ब्रूयात्स च प्रतिवक्तव्योऽथ तथात्वेनाग्रहणात्कस्माजोपेक्षे-
तेति । सोऽयमुपादानोपेक्षाभ्यामभिमत आकृष्यमाणश्चेतनोऽव्यवस्थित इदंकारास्पदे रज-
तसमारोपेणोपादान एव व्यवस्थाप्यत इति भेदाग्रहः समारोपोत्पादक्रमेण चेतनप्रवृत्तिहेतुः ।
तथाहि—भेदाग्रहादिदंकारास्पदे रजतत्वं समारोप्य तज्जातीयस्थोपकारहेतुभावमनुचिन्त्य
तज्जातीयतयेदंकारास्पदे रजते तमनुमाय तदर्थी प्रवर्तते इत्यानुपूर्व्यं सिद्धम् । न च तट-
स्थरजतस्मृतिरिदंकारास्पदस्थोपकारहेतुभावमनुमापयितुमर्हति, रजतत्वस्य हेतोरपक्षधर्म-
त्वात् । एकदेशदर्शनं खल्वनुमापकं न त्वेकदेशदर्शनम् । यथाहुः (८)—“ज्ञातसम्बन्धस्यै-
कदेशदर्शनादि”ति । समारोपे त्वेकदेशदर्शनमस्ति । तत्सिद्धमेतद्विवादाध्यासितं रजतादिज्ञानं
पुरोवर्तिवस्तुविषयं रजताद्यर्थिनस्तत्र नियमेन प्रवर्तकत्वात्, यद्यदर्थिनं यत्र (९) नियमेन

(१) अग्रहणहेतुवादी शकते ननुक्तमिति ।

(२) तत्र पृच्छति सामानाधिकरणवादी अथेति ।

(३) भवतीत्यत्रापि नञोऽनुषङ्गः ।

(४) वक्तव्यमिति । अग्रहणवादिना भवतेति भावः ।

(५) तत्र स्वमतं प्रदर्शयति व्यतिवृत्त्यादिना । (६) अग्रहणवादी शङ्कने नन्विति ।

(७) समाधत्ते मैवमिति । यद्यपि अविदितविवेकस्य स्मरणस्य ग्रहणस्य च ज्ञानयोर्योगपद्याभावात्ता-
यथाव्यवहारहेतुत्वमेकंदा सम्भवति, तथापि प्रत्येकं स्यादत आह नहीति । ग्रहणपक्षेपि तुल्यमेतत् यदि
तदिच्छेत्तर्ह्येव प्रवर्ततेत्यर्थः ।

(८) यथाहुः शबरस्वामिन इत्यर्थः । ज्ञाताविनाभावसम्बन्धस्य पुंसः लिङ्गाविशिष्टधर्म्येकदेशदर्शना-
द्विशिष्टधर्म्येकदर्शने लिङ्गे बुद्धिरनुमानमिति ।

(९) नियमेनेति । अनेन साधनप्रवर्तके कलज्ञाने व्यभिचाराभावः प्रदर्शितः, तस्योपायान्तरसाध्य-
त्वेन तज्ज्ञानस्य नियमेनाप्रवर्तकत्वात् ।

प्रवर्तयति तज्ज्ञानं तद्विषयं यथोभयसिद्धसमीचीनरजतज्ञानं, तथा चेदं, तस्मात्तथेति । यच्चोक्तमनवभासमानतया न शुक्तिरालम्बनमिति, तत्र भवान् पृष्ठे व्याख्या किं शुक्तिकात्व-
स्येदं रजतमिति ज्ञानं प्रत्यनालम्बनत्वमाहोस्विद् द्रव्यमात्रस्य पुरःस्थितस्य सितभास्वरस्य ?
यदि शुक्तिकात्वस्यानालम्बनत्वम्, अद्धा । उत्तरस्यानालम्बनत्वं ब्रुवाणस्य तवैवानुभववि-
रोधः । तथाहि—रजतमिदमित्यनुभवन्ननुभविता पुरोवर्ति वस्त्वङ्गुल्यादिना निर्दिशति ।
(१) दृष्टं च दुष्टानां कारणानामौत्सर्गिककार्यप्रतिबन्धेन कार्यान्तरोपजननसामर्थ्यम्, यथा
दावाभिदग्धानां वेत्रबीजानां कदलीकाण्डजनकत्वम्, भस्मकदुष्टस्य चौदर्यस्य तेजसो बह्व-
जपचनमिति । प्रत्यक्षबाधापहृतविषयं च विभ्रमाणां यथार्थत्वानुमानमाभासो (२) हुतवहा-
नुष्णत्वानुमानवत् । यच्चोक्तं—मिथ्याप्रत्ययस्य व्यभिचारे सर्वप्रमाणेष्वनाशवास—इति ।
तद् बोधकत्वेन स्वतः प्रामाण्यं नाभ्यभिचारेणेति व्युत्पादयद्विरस्माभिः परिहृतं न्यायक-
णिका (३) यामिति नेह प्रतन्यते । दिङ्मात्रं चास्य स्मृति (४) प्रमोषभङ्गस्योक्तम् । विस्तरस्तु
ब्रह्मतत्त्वसमीक्षायामवगन्तव्य इति, तदिदमुक्तम्—“अन्ये तु यत्र यदध्यासस्तस्यैव विप-
रीतधर्मकल्पनमाचक्षत” इति । यत्र शुक्तिकादौ यस्य रजतादेरध्यासस्तस्यैव शुक्तिकादे-
र्विपरीतधर्मकल्पनं रजतत्वधर्मकल्पनमिति योजना । ननु सन्तु नाम परीक्षकाणां विप्रति-
पत्तयः प्रकृते तु किमायतमित्यत आह—“सर्वथापि त्वन्यस्याऽन्यधर्मकल्पनं न व्य-
भिचरति” (पृ० ४७) । (५) अन्यस्यान्यधर्मकल्पनाऽनृता, सा चानिर्वचनीयतैत्यध-
स्तादुपपादितम् । तेन सर्वेषामिव परीक्षकाणां मतेऽन्यस्यान्यधर्मकल्पनानिर्वचनीयताऽऽ-
श्यम्भाविनीत्यनिर्वचनीयता सर्वतन्त्रसिद्धान्त इत्यर्थः । अख्यातिवादभिरकामैरपि सामा-
नाधिकरण्यव्यपदेशप्रवृत्तिनियमस्नेहादिदमभ्युपेयमिति भावः । न केवलमियमनृता परी-
क्षकाणां सिद्धाऽपि तु लौकिकानामपीत्याह—“तथा च लोकेऽनुभवः शुक्तिका
हि रजतवदवभासत” इति । न पुनरजतमिदमिति शेषः । स्यादेतत् । अन्यस्या-
न्यात्मताविभ्रमो लोकासिद्धः, एकस्य त्वमिन्नस्य भेदभ्रमो न दृष्ट इति कुतश्चिदात्मनोऽभि-
ज्ञानां जीवानां भेदविभ्रम इत्यत आह—“एकश्चन्द्रः सद्वितीयवदिति” ।
(पृ० ४८. पं० १) ।

(१) समीचीनज्ञानान्मिथ्याज्ञानं न जन्यत इति यदुक्तं तन्निराचष्टे दृष्टञ्चेति ।

(२) ‘सर्वे विप्रतिपत्ता’ इत्यादिनोक्तमनुमानं प्रत्यक्षबाधितविषयत्वाद्वाह्निरनुष्णो द्रव्यत्वः दित्यनुमानवद्वा-
धितमित्यर्थः ।

(३) “किमव्यभिचारितैवाप्रामाण्यमुत तद्धेतुरथ तद्व्यापिका, येन कचिद्व्यभिचारदर्शनाज्ज्ञानानाम-
प्रामाण्यमापतेत् । सर्वथाप्यसम्भवः, व्यभिचारिणामपि सितनीलादिषु चक्षुरादीनां बोधकत्वेन प्रामाण्यादव्य-
भिचारिणामपि दहनादौ धूमादीनां कुतश्चिन्मिच्छादनुपजानितदहनादिज्ञानानामप्रामाण्यादि”त्यादेना न्याय-
कणिकाया व्युत्पादितं तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

(४) स्मृतीति । ‘शृङ्गीतत्वांश्च प्रमोषादि’त्यादिनोक्तस्य स्मृतिप्रमोषस्य भंगो दिमात्रेणायं कृतो विस्तरतो
ब्रह्मतत्त्वसमीक्षाख्ये निबन्धे द्रष्टव्य इत्यर्थः ।

(५) ननु भाष्यकारेणपि किं तर्हि भ्रमोऽङ्गीकृत इत्याशंकातिरासाय व्याचष्टे अन्यस्येति । कल्पनाऽव-
भासपदार्थः ।

(१) पुनरपि विदात्मन्यध्यासमाक्षिपति—“कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयतद्दर्माणाम्” (पृ० ४८ पं० २) । अयमर्थः । विदात्मा प्रकाशते न वा ? न चेत् प्रकाशते, कथमस्मिन्नध्यासो विषयतद्दर्माणाम् । न खल्वप्रतिभासमाने पुरोवर्तिनि द्रव्ये रजतस्य वा तद्दर्माणां वा समारोपः सम्भवतीति । प्रतिभासे वा न तावदयमात्मा जडो घटादेवत् परार्धानप्रकाश इति युक्तम् । न खलु स एव कर्ता च कर्म च भवति, विरोधात्, परसमवेतक्रियाफलशालि हि कर्म, न च ज्ञानक्रिया परसमवयिनीति कथमस्यां कर्म, न च तदेव स्वं च परं च, विरोधात् । (२) आत्मान्तरसमवायाभ्युपगमे तु ज्ञेयस्यात्मनोऽनात्मत्वप्रसङ्गः । एवं तस्य तस्येत्यनवस्थाप्रसङ्गः ।

स्यादेतत् (३) । आत्मा जडोपि सर्वार्थज्ञानेषु भासमानोपि कर्तैव न कर्म, परसमवेतक्रियाफलशालित्वाभावात् चैत्रवत् । यथा हि चैत्रसमवेतक्रियया चैत्रनगरप्राप्तावुभयसमवेतायामपि क्रियमाणायां नगरस्यैव कर्मता परसमवेतक्रियाफलशालित्वात्, न तु चैत्रस्य क्रियाफलशालिनोऽपि चैत्रसमवायादूनक्रियाया इति । तत्र । श्रुतिविरोधात् । श्रूयते हि ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे’ति । उपपद्यते च, (४) तथाहि—योज्यमर्थप्रकाशः फलं यस्मिन् नैव आत्मा च प्रथेते स किं जडः स्वयंप्रकाशो वा ? जडश्चेद्विषयात्मानावपि जडाविति कस्मिन् किं प्रकाशेताविशेषात्, इति प्राप्तमान्ध्यमशेषस्य जगतः । तथा चाभाषकः—‘अन्धस्यैवान्धलग्रस्य विनिपातः पदेपदे’ । न च निलीनमेव विज्ञानमर्थात्मानौ ज्ञापयति चक्षुरादिवदिति वाच्यम् । ज्ञापनं हि ज्ञानजननं, जनितं च ज्ञानं जडं सन्नोक्त (५) दूषणमतिवर्तेतेति । एवमुत्तरोत्तराण्यपि ज्ञानानि जडानां नवनवस्था । तस्मादपराधीनप्रकाशा संविदुपेतव्या । (६) तथापि किमायातं विषयात्मनोः स्वभावजडयोः ? एतदायातं यत्तयोः संविदजडेति । (७) तर्हि पुनः पण्डित इति पितापि पण्डितोऽस्तु, स्वभाव एष संविदः स्वयंप्रकाशाया यदर्थ्यात्मसम्बन्धितेति चेद् । (८) हन्त पुत्रस्यापि पण्डितस्य स्वभाव एष यत् पितृसम्बन्धितेति समानम् । (९) सहायार्थात्मप्रकाशेन संवित्प्रकाशो न त्वर्थात्मप्रकाशं विनेति तस्याः स्वभाव

(१) एवमारोप्यसिध्यसम्भवप्रयुक्ते आक्षेपे निरस्ते, पुनरात्मनोऽधिष्ठानत्वानुपपत्त्या तमाक्षिपति पुनरपीति ।

(२) एवमात्मनः स्वप्राप्तत्वं निरस्य परप्राप्तत्वं निरस्यन्नाह आत्मान्तरेति ।

(३) बोद्धव्येनाधिकः शक्ते स्यादेतदिति । संविदाश्रयत्वेनात्मसिद्धिः स्यादित्यर्थः ।

(४) स्वप्रकाशफलस्य जन्मादिनिषेधेनात्मत्वमुपपादयति तथाहीत्यादिना ।

[५] उक्तदूषणमिति । जगदान्ध्यमित्यर्थः ।

[६] संविदोऽपराधीनप्रकाशत्वेपि आत्मा कुतो न जड इति वादिनं प्रत्यात्मस्वप्रकाशत्ववाद्याह तथापीति ।

[७] पुत्रं पण्डितेपि पितुरपादित्यवदर्थ्यात्मसम्बन्धित्यामजडायामपि संविदं नार्थात्मनोः प्रकाशमानता-सिद्धिरित्यभिप्रायेणाक्षिपति तत्किमिति । आश्रयविषययोः पारतन्त्र्यनियमात्स्वभावसम्बद्धा संवित्, न पुत्रः पित्रभावेपि तदभावादिति आक्षेपार्थः ।

[८] समाधत्ते हन्तेति । पुत्रपित्रोरपि जन्यजनकत्वे स्वभावसम्बद्ध इति समाधानार्थः ।

[९] सहेति । अर्थात्मनोः प्रकाशेन सहेत्यर्थः ।

इति चेत्, तर्हि संविदो भिन्नौ संविदार्थात्मप्रकाशौ ? (१) तथा च न स्वयंप्रकाशा संविन्न च संविदार्थात्मप्रकाश इति । अथ संविदार्थात्मप्रकाशौ न संविदो भिद्येते, संविदेव तौ । एवं चेत्, यावदुक्तं भवति संविदात्मार्यौ सहेति तावदुक्तं भवति संविदार्थात्मप्रकाशौ सहेति, तथा च न (२) विवक्षितार्थसिद्धिः । (३) नचातीतानागतार्थगोचरायाः संविदोऽर्थसहभावेऽपि । तद्विषयहानोपादानोपेक्षाद्विजननार्थसहभाव इति चेन्न । अर्थसंविद इव हानादिबुद्धीनामपि तद्विषयत्वानुपपत्तेः । हानादिजननाद्धानादिबुद्धीनामर्थविषयत्वम्, अर्थविषयहानादिबुद्धिजनननाच्चार्थसंविदस्तद्विषयत्वमिति चेत्, तत् किं देहस्य प्रयत्नवदात्मसंयोगो देहप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुरर्थे इत्यर्थप्रकाशोऽस्तु । जाड्यादेहात्मसंयोगो नार्थप्रकाश इति चेत्, नन्वयं स्वयंप्रकाशोऽपि स्वात्मन्येव ख्योतवत्प्रकाशः, अर्थे तु जड इत्युपादिताम् । न च प्रकाशस्यात्मानो विषयाः । ते हि विच्छिन्नदीर्घस्थूलतयाऽनुभूयन्ते, प्रकाशश्चायमानन्तरोऽस्थूलोऽनगुहस्वोऽदीर्घश्चेति प्रकाशते, (४) तस्माच्चन्द्रेऽनुभूयमान इव द्वितीयश्चन्द्रमाः स्वप्रकाशादन्योऽर्थोऽनिर्वचनीय एवेति युक्तमुत्पश्यामः । न चास्य प्रकाशस्या(५) जानतः स्वलक्षणभेदोऽनुभूयते । न चानिर्वाच्यार्थभेदः प्रकाशं निर्वाच्यं भेत्तुमर्हति, अतिप्रसङ्गात् । न चार्थानामपि परस्परं भेदः समीचीनज्ञानपद्धतिमध्यास्ते इत्युपरिष्ठादुपपादयिष्यते । (६) तदयं प्रकाश एव स्वयंप्रकाश एकः कूटस्थो नित्यो निरंशः प्रत्यगात्माऽ(७) शक्यनिर्वचनीयेभ्यो देहेन्द्रियादिभ्य आत्मानं प्रतीपं निर्वचनीयमञ्चति जानातीति प्रत्यङ् स चात्मेति प्रत्यगात्मा, स चापराधीनप्रकाशत्वादनंशत्वाच्चाविषयस्तस्मिन्नध्यासो विषयधर्माणां देहेन्द्रियादिधर्माणां, कथम् ? किमाक्षेपे, अयुक्तोऽयमध्यास इत्याक्षेपः । कस्मादयमयुक्त इत्यत आह “**सर्वो हि पुरोवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति**” (पृ० ४८ पं० ३) । एतदुक्तं भवति यत्पराधीनप्रकाशमंशवच्च तत्सामान्यांशग्रहे, कारणदोषवशाच्च विशेषाग्रहेऽन्यथा प्रकाशते । प्रत्यगात्मा त्वपराधीनप्रकाशतया न स्वज्ञाने कारणान्यपेक्षते येन तदाश्रयदोषैर्दूष्येत । न चांशवान्, येन कश्चिदस्यांशो गृह्येत कश्चिन्न गृह्येत, नहि तदेव तदानीमेव तेनैव गृहीतमगृहीतं च सम्भवतीति न स्वयंप्रकाशपक्षेऽध्यासः । सदातनेऽप्यप्रकाशे पुरोवस्थितत्वस्यापरोक्षत्वस्याभावाच्चाध्यासः । नहि शुक्तावपुरःस्थितायां रजतमध्यस्थतीदं रजतमिति । तस्मादत्यन्तग्रहेऽत्यन्ताग्रहे च नाध्यास इति सिद्धम् ॥ स्यादेतत् । अविषयत्वे हि चिदात्मनो नाध्यासो, विषय एव तु चिदात्माऽस्मत्प्रत्ययस्य, तत्कथं नाध्यास इत्यत आह—“**युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवी-**

[१] तथाचेति । संविदार्थात्मप्रकाशानां संविदो भेदे संविदः स्वयंप्रकाशत्वमार्थात्मप्रकाशत्वं चातुपपन्नमिति तस्याः घटवदप्रकाशत्वमार्थात्मज्ञापकत्वेनानवस्था च स्यादित्यर्थः ।

[२] नेति । संविद्विज्ञप्रकाशानङ्गीकारे संविदार्थात्मनो साहित्यमिति पुत्रपाडित्यतुल्यतेति भावः ।

(३) एवमर्थसंविदोः सहभावानुपयोगं प्रदर्श्य कचिन्नस्यासिद्धिमाह नचेति ।

(४) एवं बौद्धमते निरस्य स्वमतमुपसंहरन्नाह तस्मादिति ।

(५) आजानतः—स्वभाषतः, अनेन संविद आत्मत्वसिद्धिरुक्ता ।

(६) एवं स्वप्रकाश आत्मेति स्थिते वेदान्तिनां पक्षेऽध्यासाक्षेपकतया भाष्यं योजयन्नाह तदयमिति ।

(७) प्रत्यक्षशब्दार्थं प्रदर्शयन्नाह अशक्येति ।

वि” ॥ विषयत्वे हि चिदात्मनोऽन्यो विषयी भवेत्, तथा च यो विषयी स एव चिदात्मा, विषयस्तु ततोऽन्यो युष्मत्प्रत्ययगोचरोऽभ्युपेयः । तस्मादनात्मत्वप्रसङ्गादनवस्थापरिहाराय युष्मत्प्रत्ययापेतत्वम् अत एवाविषयत्वंमात्मनो वक्तव्यं, तथा च नाध्यास इत्यर्थः ।

परिहरति—“उच्यते न तावदयमेकान्तेनाविषयः” कुतः ? “अस्मत्प्रत्यय-विषयत्वात्” (पृ० ४९ पं० १) अयमर्थः । (१) सत्यं प्रत्यगात्मा स्वयंप्रकाशत्वादविषयोऽनंशश्च, तथाप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्यापरिकल्पितबुद्धिमनःसूक्ष्मस्थूलशरीरोन्द्रियावच्छेदेनानवच्छिन्नोपि वस्तुतोऽवच्छिन्न इवाभिन्नोपि भिन्न इवाकर्तृपि कर्तेवाभोक्तापि भोक्तेवाविषयोप्यस्मत्प्रत्ययविषय इव जीवभावमापन्नोऽवभासते, नभ इव घटमणिकमल्लिकाद्यवच्छेदभेदेन भिन्नमिवानेकविधधर्मकमिवेति । (२) नहि चिदेकरसस्यात्मनश्चिदंशे गृहीतेऽगृहीतं किंचिदस्ति, न खल्वानन्दनित्यत्वविभुत्वादयोऽस्य चिद्रूपाद्वस्तुतो भिद्यन्ते, येन तदग्रहे न गृह्येत् । गृहीता एव तु कल्पितेन भेदेन न विवेचिता इत्यगृहीता इवाभान्ति । (३) न चात्मनो बुद्ध्यादिभ्यो भेदेस्तात्त्विको, येन चिदात्मनि गृह्यमाणे सोऽपि गृहीतो भवेत्, बुद्ध्यादीनामनिर्वाच्यत्वेन तद्वेदस्याप्यनिर्वचनीयत्वात् । तस्माच्चिदात्मनः स्वयंप्रकाशस्यैवानवच्छिन्नस्यावच्छिन्नेभ्यो बुद्ध्यादिभ्यो भेदाग्रहात् तदध्यासेन जीवभाव इति । (४) तस्य चानिदमिदमात्मनोऽस्मत्प्रत्ययविषयत्वमुपपद्यते । तथाहि कर्ता भोक्ता चिदात्माऽहंप्रत्यये प्रत्यवभासते । न चोदासीनस्य तस्य क्रियाशक्तिर्भोगशक्तिर्वा सम्भवति । यस्य च बुद्ध्यादेः कार्यकरणसङ्घातस्य क्रियाभोगशक्ती न तस्य चैतन्यम् । तस्माच्चिदात्मैव कार्यकरणसङ्घातेन प्रथितो लब्धक्रियाभोगशक्तिः स्वयंप्रकाशोऽपि बुद्ध्यादिविषयविच्छुरणात् कथंचिदस्मत्प्रत्ययविषयोऽहंकारास्पदं जीव इति च जन्तुरिति च क्षेत्रज्ञ इति चाख्यायते । (५) न खलु जीवश्चिदात्मनो भिद्यते । तथा च श्रुतिः “अनेन जीवेनात्मने”ति । तस्माच्चिदात्मनोऽव्यतिरेकाज्जीवः स्वयंप्रकाशोऽप्यहंप्रत्ययेन कर्तृभोक्तया (६) व्यवहारयोग्यः क्रियत इत्यहंप्रत्ययालम्बनमुच्यते । न चाध्यासे सति विषयत्वं विषयत्वे चाध्यास इत्यन्योन्याश्रयमिति साम्प्रतम् । बजाङ्कुरवदनादिवात्, पूर्वपूर्वाध्यासतद्वासनाविषयीकृतस्योत्तरोत्तराध्यासविषयत्वाविरोधादित्युक्तं ‘नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहार’ इति भाष्यग्रन्थेन । तस्मात् सुष्ठूक्तं ‘न तावदयमेकान्तेनाविषय’ इति । जीवो हि चिदात्मतया स्वयंप्रकाशतयाऽविषयोप्यौपाधिकेन रूपेण विषय इति भावः ।

(१) स्वप्रकाशस्य विषयत्वासंभवाद्भाष्यकाराक्तस्मत्प्रत्ययेविषयत्वेनात्मनो विषयत्वमसम्भवीत्याशङ्क्या औपाधिकविषयताङ्गीकारद्वारा समाधानमाह सत्यमित्यादिना ।

(२) नहीति । अनेनात्मनो निरंशत्वप्रतिपादनेन स्वतोऽविषयत्वमौपाधिकं विषयत्वं चेति कुतः ? शुक्तिग्रहणाग्रहणे एवात्मनो किमिति नाङ्गीक्रियते इत्याशङ्का परास्ता बोध्या ।

(३) यदि चिद्विज्ञेन तदात्मकतया आनंददयो भान्ति तदा तेभ्यश्चिदात्मनो भेदोपि प्रतीयात् इत्याशङ्क्याह नचेति । तथाचानन्दादीनां वास्तवत्वाच्चैतन्यैकरसता न भेदस्यापीत्यभानमित्यर्थः ।

(४) तस्येति । इदमात्मकतया विषयत्वमनिदमात्मकतयाऽस्मदुल्लेखश्चात्मन उपपद्यत इत्यर्थः । एतेन विषयत्वे युष्मत्प्रत्ययविषयत्वापत्तिस्ततश्चानात्मत्वमात्मन इत्याच्चेपः परिहृतः ।

(५) नचूपाधिपरिच्छेदमन्तरेणान्य एव परमात्मनो जीवोऽहंप्रत्ययविषयोस्तु, तत्राह न खल्विति ।

(६) अनेनौपाधिकविषयत्वात्पूर्वोक्तकर्मकर्तृत्वविरोधोपपहतो वदितव्यः ।

(१) स्यादेतत् । न वयमपरधीनप्रकाशतयाऽविषयत्वेनाध्यासमपाकुर्मः, किन्तु प्रत्य-
गात्मान् न स्वतो नापि परतः प्रथत इत्यविषय इति ब्रूमः । तथा च सर्वथाऽप्रथमाने प्रत्य-
गात्मनि कुतोऽध्यास इत्यत आह “अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः” (पृ० ५०
पं० १) । प्रतीच आत्मनः प्रसिद्धिः प्रथा तस्या अपरोक्षत्वात् । यद्यपि प्रत्यगात्मनि नान्या
प्रथाऽस्ति, तथापि भेदोपचारः यथा पुरुषस्य चैतन्यमिति । एतदुक्तं भवति । अवश्यं चिदा-
त्माऽपरोक्षोऽभ्युपेतव्यस्तदप्रथायां सर्वस्याप्रथनेन जगदान्ध्यप्रसङ्गादित्युक्तम् । श्रुतिश्चात्र भवति
‘तमेव भास्वतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाती’ति । तदेवं परमार्थपरिहारमुक्त्वा-
ऽभ्युपेत्यापि चिदात्मनः परोक्षतां प्रौढवादितया परिहारान्तरमाह “न चायमस्ति नि-
यमः पुरोवस्थित एव अपरोक्ष एव, विषये विषयान्तरमध्यसितव्यम्” ।
कस्मादयं न नियम इत्यत आह “अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्य-
ध्यस्यन्ति” । हिर्यस्मार्थे । नभो हि द्रव्यं सद् (२) रूपस्पर्शविरहाच्च बाह्येन्द्रियप्रत्य-
क्षम् । नापि मानसं, मनसोऽसहायस्य बाह्येऽप्रवृत्तेः । तस्मादप्रत्यक्षम् । अथ
च तत्र बाला अविवेकिनः परदर्शितदर्शिनः कदाचित्पार्थिवच्छायां श्यामतामा-
रोप्य, कदाचित्तैजसं शुक्लत्वमारोप्य नीलोत्पलपलाशश्याममिति वा राजहंसमालाधवल-
मिति वा निर्बर्णयन्ति, तत्रापि पूर्वदृष्टस्य तैजसस्य वा तामसस्य रूपस्य प-
रत्र नभसि स्मृतिरूपोऽवभास इति । एवं तदेव तलमध्यस्यन्ति अवाङ्मुखीभूतं
महेन्द्रनीलमणिमयमकटाहकल्पमित्यर्थः । उपसंहरति “एवम्—” उक्तेन प्रकारेण सर्वक्षेप-
परिहारात्, अविरोद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्मनां—बुद्ध्यादीनाम्, अध्यासः” ।
ननु सन्ति च सहस्रमध्यासास्तत्किमर्थमयमेवाध्यास आक्षेपसमाधानाभ्यां व्युत्पादितः, ना-
ध्यासमात्रमित्यत आह “तमेतमेवलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते”
(पृ० ५० पं० १) । अविद्या हि सर्वानर्थबीजमिति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धम्,
तदुच्छेदाय वेदान्ताः प्रवृत्ता इति वक्ष्यति । प्रत्यगात्मन्यनात्माध्यास एव सर्वानर्थहेतुर्न पुना
रजतादिविभ्रमा इति स एवाविद्या, तत्स्वरूपं चाविज्ञातं न शक्यमुच्छेत्तुमिति तदेव व्युत्पाद्यं
नाध्यासमात्रम् । अत्र च “एवलक्षणमित्येवंरूपतयाऽनर्थहेतुतोक्ता । यस्मात्प्रत्यगात्मन्यशना-
यादिरहितेऽशनायाद्युपेतान्तःकरणाद्यहितारोपेण प्रत्यगात्मानमदुःखं दुःखाकरोति, (३)
तस्मादनर्थहेतुः । न चैवं पृथग्जना अपि मन्यन्तेऽध्यासं, येन न व्युत्पाद्येत्येतत्
उक्तम् पण्डिता मन्यन्ते । नन्विममनादिरतिनिरुद्धनिविडवासनानुबद्धाऽविद्या न
शक्या निरोद्धुमुपायाभावादिति यो मन्यते तं, प्रति तन्निरोधोपायमाह—
“तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं—निर्विक्रितं ज्ञानं, विद्यामाहुः”
(पृ० ५२-पं० २) पण्डिताः प्रत्यगात्मनि खल्वत्यन्तविचित्रे बुद्ध्या-

(१) एवं पूर्वपूर्वाध्यासवशादप्रकाशसमर्थनेन स्वप्रकाशो यावत्सत्त्वं प्रकाशनाः कथमारोप इति पक्षे नि-
राकृत्याऽप्रथमाने कथमारोप इति पक्षनिरासामिप्रायकं भाष्यमवतारयन्नाह स्यादेतदिति ।

(२) तथाचाकाशं न बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षविषयं द्रव्यत्वे सति रूपरहितत्वात् स्पर्शरहितत्वादेति हेतुद्वयो-
क्तिरियम्, तत्र बायोः स्पर्शानंशगोचरतां प्राचीननैयायिकानां मतेन द्वितीय एव हेतुर्बोध्यः ।

(३) वस्तुतोऽदुःखिनमप्यात्मानं दुःखिनं करोतीत्यर्थः ।

दिभ्यो बुद्ध्यादिभेदाग्रहनिमित्तो बुद्ध्याद्यात्मत्वतद्वर्माध्यासः । तत्र श्रवणमननादिभिर्गद्वि-
वेकविज्ञानं तेन विवेकाग्रहे निवर्तितेऽध्यासापवाधात्मकं वस्तुस्वरूपावधारणं विद्या (१)चिदा-
त्मरूपं स्वरूपे व्यवतिष्ठत इत्यर्थः । स्यादेतत् । अतिनिरूढनिविडवासनानुविद्धाऽविद्या
विद्ययाऽपवाधिताऽपि स्ववासनावशात्पुनरुद्भविव्याते, प्रवर्तयिष्यति च वासनादि कार्यं स्वो-
चितमित्यत आह—“तत्रैवं सति—एवंभूतवस्तुतत्त्वावधारणे सति, यत्र यदध्यास-
स्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न सम्बध्यते”—ऽन्तःकरणादिदोषे-
णाशनायादिना चिदात्मा, चिदात्मनो गुणेन चैतन्यानन्दादिनाऽन्तःकरणादि न सम्बध्यते । एत-
दुक्तं भवति । तत्त्वावधारणाभ्यासस्य हि स्वभाव एव स तादृशो यदनादिमपि निरूढनिवि-
डवासनमपि मिथ्याप्रत्ययमपनयति । तत्त्वपक्षपातो हि स्वभावो धियाम् । यथाऽऽहुर्बाह्या
अपि—(१)“निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः । न बाधो यत्नवत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपात-
तः ॥”इति । विशेषतस्तु चिदात्मस्वभावस्य तत्त्वज्ञानस्यात्यन्तान्तरङ्गस्य कुतोऽनिर्वाच्यया-
ऽविद्यया बाध इति । यदुक्तं ‘सत्यानृते मिथुनीकृत्य विवेकाग्रहादध्यस्याहमिदं मममेदमिति
लोकव्यवहार’ इति, तत्र व्यपदेशलक्षणो व्यवहारः कण्ठोक्तः । इतिशब्दसूचितं लोकव्यव-
हारमादर्शयति—“तमेतमविद्याख्य”मिति । निगदव्याख्यातम् ॥

आक्षिपति—“कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि” (पृ०
५३ पं० २) तत्त्वपरिच्छेदो हि प्रमा विद्या, तत्साधनानि प्रमाणानि कथमविद्यावद्विषयाणि ।
नाविद्यावन्तं प्रमाणान्याश्रयन्ति, तत्कार्यस्य विद्याया अविद्याविरोधित्वादिति भावः ।
सन्तु वो प्रत्यक्षादीनि संवृत्यापि यथा तथा, शास्त्राणि तु पुरुषहितानुशासनेपराण्यविद्याप्रति-
पक्षतया नाविद्यावद्विषयाणि भवितुमर्हन्तीत्याह—“शास्त्राणि चेति” ॥

समाधत्ते—“उच्यते देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानहीनस्य—(३)तादात्म्य-
तद्वर्माध्यासहीनस्य, प्रमातृत्वानुपपत्तौ सत्यां, प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः” (पृ०
५६ पं० १) । अयमर्थः । प्रमातृत्वं हि प्रमां प्रति कर्तृत्वं तच्च स्वातन्त्र्यं, स्वातन्त्र्यं च
प्रमातुरितरकारकाग्रहोऽयस्य समस्तकारकप्रयोक्तृत्वम् । तदनेन प्रमाकरणं प्रमाणं प्रयोजनी-
यम् । न च स्वव्यापारमन्तरेण करणं प्रयोक्तुमर्हति । न च कूटस्थनित्यश्चिदात्माऽपरिणा-
मी स्वतो व्यापारवान् । तस्माद्व्यापारवद्बुद्ध्यादितादात्म्याध्यासाद् व्यापारवत्तया प्रमाणम-
धिष्ठातुमर्हतीति भवत्यविद्यावत्पुरुषवैषम्यत्वमविद्यावत्पुरुषाश्रयत्वं प्रमाणानामिति (४) । अथ
मा प्रवर्तिषत प्रमाणानि किं नदिच्छमिति आह—“नहीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षा-

(१) वस्तुस्वरूपं च तदवधारणं चेति कर्मधारयाभिप्रायेणाभिप्यक्तं स्वरूपज्ञानमाह चिदात्मरूपमिति ।

(२) भावनाबलोत्पन्नेनाऽमलमेन सर्वविषयेण ज्ञानेन विषयीकृतस्य निरुपद्रवपरमार्थस्वभावस्य
संस्कारवशादनुवर्तमानैः विपर्ययैः बाधो न भवति, यतः परमार्थभावनोत्पन्नायाः बुद्धेर्वस्तुपक्षपातात्मकः स्व-
भावोऽनपद्रवनीयत्वेन प्रबलोऽधिकप्रयत्नानपेक्षत्वेपीति कारिकार्थः ।

(३) तादात्म्येति । तादात्म्याध्यासः—देहादिष्वर्मेक्याभासः, एतद्वाच्योक्तस्याहमभिमानस्य, तद्वर्मा-
ध्यास इति च ममाभिमानस्य व्याख्यानं बोध्यम् ।

(४) प्रमाणानामिति । तथाचाध्यासं विना प्रमातृत्वमेवानुपपन्नं स्यादिति निर्व्यापारे चिदत्मनि प्र-
माणप्रेरणं व्यापारः परोपाधिरध्यस्त इति प्रमाणानामविद्यावत्प्रेर्यत्वमिति भावः ।

(१) स्यादेतत् । न वयमपरधीनप्रकाशतयाऽविषयत्वेनाध्यासमपाकुर्मः, किन्तु प्रत्य-
गात्मा न स्वतो नापि परतः प्रथत इत्यविषय इति ब्रूमः । तथा च सर्वथाऽप्रथमाने प्रत्य-
गात्मनि कृतोऽध्यास इत्यत आह “अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः” (पृ० ५०
पं० १) । प्रतीच आत्मनः प्रसिद्धिः प्रथा तस्या अपरोक्षत्वात् । यद्यपि प्रत्यगात्मनि नान्या
प्रथाऽस्ति, तथापि भेदोपचारः यथा पुरुषस्य चैतन्यमिति । एतदुक्तं भवति । अवश्यं चिदा-
त्माऽपरोक्षोऽभ्युपेतव्यस्तदप्रथायां सर्वस्याप्रथनेन जगदान्ध्यप्रसङ्गादित्युक्तम् । श्रुतिश्चात्र भवति
‘तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाती’ति । तदेव परमार्थपरिहारमुक्त्वा-
ऽभ्युपेत्यापि चिदात्मनः परोक्षतां प्रौढवादितया परिहारान्तरमाह “न चायमास्ति नि-
यमः पुरोवस्थित एव अपरोक्ष एव, विषये विषयान्तरमध्यसितव्यम्” ।
कस्मादयं न नियम इत्यत आह “अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्य-
ध्यस्यन्ति” । हिर्यस्मादर्थे । नमो हि द्रव्यं सद् (२) रूपस्पर्शविरहाच्च बाह्येन्द्रियप्रत्य-
क्षम् । नापि मानसं, मनसोऽसहायस्य बाह्येऽप्रवृत्तेः । तस्मादप्रत्यक्षम् । अथ
च तत्र बाला अविवेकिनः परदर्शितदर्शिनः कदाचित्पार्थिवच्छायां श्यामतामा-
रोप्य, कदाचित्तैजसं शुक्लत्वमारोप्य नीलोत्पलपलाशश्याममिति वा राजहंसमालाघवल-
मिति वा निर्वर्णयन्ति, तत्रापि पूर्वदृष्टस्य तैजसस्य वा तामसस्य रूपस्य प-
रत्र नभासि स्मृतिरूपोऽवभास इति । एवं तदेव तलमध्यस्यन्ति अवाङ्मुखीभूतं
महेन्द्रनीलमणिमयमकटाहकल्पमित्यर्थः । उपसंहरति “एवम्—” उक्तेन प्रकारेण सर्वाक्षेप-
परिहारात्, अविरोद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्मना—बुद्ध्यादीनाम्, अध्यासः” ।
ननु सन्ति च सहस्रमध्यासास्तत्किमर्थमयमेवाध्यास आक्षेपसमाधानाभ्यां व्युत्पादितः, ना-
ध्यासमात्रमित्यत आह “तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते”
(पृ० ५० पं० १) । अविद्या हि सर्वानर्थबीजमिति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धम्,
तदुच्छेदस्य वेदान्ताः प्रवृत्ता इति वक्ष्यति । प्रत्यगात्मन्यनात्माध्यास एव सर्वानर्थहेतुर्न पुन
रजतादिविभ्रमा इति स एवाविद्या, तत्स्वरूपं चाविज्ञातं न शक्यमुच्छेत्तुमिति तदेव व्युत्पाद्यं
नाध्यासमात्रम् । अत्र च ‘एवंलक्षणमित्येवंरूपतयाऽनर्थहेतुतोक्ता । यस्मात्प्रत्यगात्मन्यना-
यादिरहितेऽशनायाद्युपेतान्तःकरणायहितारोपेण प्रत्यगात्मानमदुःखं दुःखाकरोति, (३)
तस्मादनर्थहेतुः । न चैवं पृथग्जना अपि मन्यन्तेऽध्यासं, येन न व्युत्पाद्येतेत्यत
उक्तम् पण्डिता मन्यन्ते । नन्वियमनादिरतिनिरूढनिबिडवासनानुबद्धाऽविद्या न
शक्या निरोद्धुमुपायाभावादिति यो मन्यते तं प्रति तच्चिरोघोपायमाह—
“तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं—निर्बिचिकिसं ज्ञानं, विद्यामाहुः”
(पृ० ५२-पं० २) पण्डिताः प्रत्यगात्मनि खल्वत्यन्तविबिक्ते बुद्ध्या-

(१) एवं पूर्वपूर्वाध्यासवशादप्रकाशसमर्थनेन स्वप्रकाशो यावत्सत्त्वे प्रकाशनात्कथमारोप इति पक्षे नि-
राकृत्याऽप्रथमाने कथमारोप इति पक्षनिरासामिप्रायकं भाष्यमवतारयन्नाह स्यादेतदिति ।

(२) तथाचाकाशं न बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षविषयं द्रव्यत्वे सति रूपरहितत्वात् स्पर्शरहितत्वाच्चेति हेतुद्वयो-
क्तिरियम्, तत्र भाष्योः स्पर्शानमंगीकुर्वतां प्रतीचनैयायिकानां मतेन द्वितीय एव हेतुर्बोध्यः ।

(३) वस्तुतोऽदुःखिनमप्यात्मानं दुःखिनं करोतित्वर्थः ।

दिभ्यो बुद्ध्यादिभेदाग्रहनिमित्तो बुद्ध्याद्यात्मत्वतद्वर्माध्यासः । तत्र श्रवणमननादिभिर्यद्विवेकविज्ञानं तेन विवेकाग्रहे निवर्तितेऽध्यासापवाधात्मकं वस्तुस्वरूपावधारणं विद्या (१) विद्या-
त्मारूपं स्वरूपे व्यवतिष्ठत इत्यर्थः । स्यादेतत् । अतिनिरूढनिबिडवासनानुविद्धाऽविद्या
विद्ययाऽपवाधिताऽपि स्ववासनावशात्पुनरुद्भव्यति, प्रवर्तयिष्यति च वासनादि कार्यं स्वो-
चितमित्यत आह— “तत्रैवं सति—एवंभूतवस्तुतत्त्वावधारणे सति, यत्र यदध्यास-
स्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुपात्रेणापि स न सम्बध्यते”—ऽन्तःकरणादिदोषे-
णाशनायादिना चिदात्मा, चिदात्मनो गुणेन चैतन्यानन्दादिनाऽन्तःकरणादि न सम्बध्यते । एत-
दुक्तं भवति । तत्त्वावधारणाभ्यासस्य हि स्वभाव एव स तादृशो यदनादिमपि निरूढनिबि-
डवासनमपि मिथ्याप्रत्ययमपनयति । तत्त्वपक्षपातो हि स्वभावो धियाम् । यथाऽऽहुर्बाह्या
अपि—(१) ‘निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः । न बाधो यत्नवत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपात-
तः ॥” इति । विशेषतस्तु चिदात्मस्वभावस्य तत्त्वज्ञानस्यात्यन्तान्तरङ्गस्य कुतोऽनिर्वाच्यया-
ऽविद्यया बाध इति । यदुक्तं ‘सत्यानृते मिथुनीकृत्य विवेकाग्रहादध्यस्याहमिदं ममेदमिति
लोकव्यवहार’ इति, तत्र व्यपदेशलक्षणो व्यवहारः कण्ठोक्तः । इतिशब्दसूचितं लोकव्यव-
हारमादर्शयति—“तमेतमविद्याख्य”मिति । निगदव्याख्यातम् ॥

आक्षिपति—“कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि” (पृ०
५३ पं० २) तत्त्वपरिच्छेदो हि प्रमा विद्या, तत्साधनानि प्रमाणानि कथमविद्यावद्विषयाणि ।
नाविद्यावन्तं प्रमाणान्याश्रयन्ति, तत्कार्यस्य विद्याया अविद्याविरोधित्वादिति भावः ।
सन्तु वै प्रत्यक्षादीनि संवृत्यापि यथा तथा, शास्त्राणि तु पुरुषहितानुशासनपराण्यविद्याप्रति-
पक्षतया नाविद्यावद्विषयाणि भवितुमर्हन्तीत्याह—“शास्त्राणि चेति” ॥

समाधत्ते—“उच्यते देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानहीनस्य—(३) तादात्म्य-
तद्वर्माध्यासहीनस्य, प्रमातृत्वानुपपत्तौ सत्यां, प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः” (पृ०
५६ पं० १) । अयमर्थः । प्रमातृत्वं हि प्रमां प्रति कर्तृत्वं तच्च स्वातन्त्र्यं, स्वातन्त्र्यं च
प्रमातुरितरकारकाप्रयोज्यस्य समस्तकारकप्रयोक्तृत्वम् । तदनेन प्रमाकरणं प्रमाणं प्रयोजनी-
यम् । न च स्वव्यापारमन्तरेण करणं प्रयोक्तुमर्हति । न च कूटस्थनित्यश्चिदात्माऽपरिणा-
मी स्वतो व्यापारवान् । तस्माद्यापारवद्बुद्ध्यादितादात्म्याध्यासाद् व्यापारवत्तया प्रमाणम-
धिष्ठातुमर्हतीति भवत्यविद्यावत्पुरुषविषयत्वमविद्यावत्पुरुषाश्रयत्वं प्रमाणानामिति (४) । अथ
मा प्रवर्तिषत प्रमाणानि किं नदिच्छन्नमित्यत आह—“नहीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षा-

(१) वस्तुस्वरूपं च तदवधारणं चेति कर्मधारयाभिप्रायेणाभिध्यक्तं स्वरूपज्ञानमाह चिदात्मरूपमिति ।

(२) भात्रनाबलोत्पन्नेनाऽमलोभेन सर्वविषयेण ज्ञानेन विषयीकृतस्य निरुपद्रवपरमार्थस्वभावस्य
संस्कारवशादनुवर्तमानैः विपर्ययैः बाधो न भवति, यतः परमार्थभावनोत्पन्नायाः बुद्धेर्वस्तुपक्षपातात्मकः स्व-
भावोऽनपह्नवनीयत्वेन प्रबलोऽधिकप्रयत्नानपेक्षत्वेपीति कारिकार्थः ।

(३) तादात्म्येति । तादात्म्याध्यासः—देहादिधर्मैक्याभावात्, एतद्वाक्योक्तस्याहमभिमानस्य, तद्वर्मा-
ध्यास इति च ममाभिमानस्य व्याख्यानं बोध्यम् ।

(४) प्रमाणानामिति । तथाचाध्यासं विना प्रमातृत्वमेवानुपपन्नं स्यादिति निर्व्यापारे चिदस्मिन् प्र-
माणप्रेरणं व्यापारः परोपाधिरध्यस्त इति प्रमाणानामविद्यावत्पर्ययत्वमिति भावः ।

दिव्यवहारः संभवति” । व्यवहियतेऽनेनेति व्यवहारः फलं, प्रत्यक्षादीनां प्रमाणा-
नां फलमित्यर्थः । इन्द्रियाणीति इन्द्रियलिङ्गादीनि हि द्रष्टव्यम्, दण्डिनो गच्छन्तीति (१) वत् ।
एवं हि प्रत्यक्षादीनुपपद्यते । (२) व्यवहारक्रियया च व्यवहार्याक्षेपात्समानकर्तृकता । (३) अनु-
पादाय यो व्यवहार इति योजना । किमिति पुनः प्रमातोपादते प्रमाणानि, अथ स्वयमेव
कस्मान्न प्रवर्तते इत्यत आह—“न चाधिष्ठानमन्तरेणोन्द्रियाणां व्यापारः—प्रमाणा-
नां व्यापारः, संभवति” । न जातु करणान्यनधिष्ठितानि कैत्रा स्वकार्ये व्याप्रियन्ते ।
मा भूः कुविन्दरहितेभ्यो वेमादिभ्यः पटोत्पत्तिरिति । अथ देह एवाधिष्ठाता कस्मान्न भवति,
कृतमन्त्रात्माध्यासेनेत्यत आह—“(४) न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्व्या-
प्रियते” । सुषुप्तेऽपि व्यापारप्रसङ्गादिति भावः । स्यादेतत् । यथाऽनध्यस्तात्मभावं वेमा-
दिकं कुविन्दो व्यापारयन् पटस्य कर्तृत्वमनध्यस्तात्मभावं देहेन्द्रियादि व्यापारयन् भविष्य-
ति तदभिज्ञः प्रमातेत्यत आह—“न चैतस्मिन् सर्वस्मिन्—इतरेतराध्यासे इतरेतरध-
र्माध्यासे चासति, आत्मनोऽसङ्गस्य सर्वथा सर्वदा सर्वधर्मधर्मिवियुक्तस्य प्रमा-
तृत्वमुपपद्यते । (५० ५७ पं० १) व्यापारवन्तो हि कुविन्दादयो वेमादीनधिष्ठाय व्या-
पारयन्ति, अनध्यस्तात्मभावस्य तु देहादिध्वात्मनो न व्यापारयोगोऽसङ्गत्वादित्यर्थः । अत-
श्चाध्यासाश्रयाणि प्रमाणानीत्याह—“न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति”
(५) प्रमायां खलु फले स्वतन्त्रः प्रमाता भवति । अन्तःकरणपरिणामभेदश्च प्रमेयप्र-
वणः कर्तृत्वश्चित्स्वभावः प्रमा । कथं च जडस्यान्तःकरणस्य परिणामश्चिद्रूपो भवेत्,
यदि चिदात्मा तत्र नाध्यस्येत । कथं चैष चिदात्मकर्तृको भवेत्, यद्यन्तःकरणं व्यापारव-
च्चिदात्मनि नाध्यस्येत । तस्मादितरेतराध्यासाच्चिदात्मकर्तृत्वं प्रमाफलं सिध्यति । तत्सिद्धौ
च प्रमातृत्वं, (६) तामेव च प्रमामुररिक्त्य प्रमाणस्य प्रवृत्तिः । प्रमातृत्वेन च प्रमोपलक्ष्येत ।
प्रमायाः फलस्याभावे प्रमाणं न प्रवर्तते । तथा च प्रमाणमप्रमाणं स्यादित्यर्थः । उपसंहर-
ति “तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि” । स्यादेतत् ।
भवतु पृथग्जनानामेवम्, आगमोपपत्तिप्रतिपक्षप्रत्यगात्मतत्त्वानां व्युत्पन्नानामपि पुंसां प्रमा-
णप्रमेयव्यवहारा दृश्यन्त इति कथमविद्यावद्विषयाण्येव प्रमाणानीत्यत आह—“पञ्चादिभि-

(१) यथात्र दण्डशब्दो दण्ड्यदण्डिसमूहपरस्तथेन्द्रियशब्दो इन्द्रियानिन्द्रियप्रमाणपर इत्यर्थः ।

(२) व्यवहार इति क्रियामात्रोपादानात्समानकर्तृकक्रियापेक्षः क्वाप्रत्ययः कथमित्याशङ्कां परिहर्तुं
कर्तुराक्षेपमाह व्यवहाराक्रिययेति ।

(३) अनुपादायेति । नैवमत्र संबन्धोऽनुपादाय न सम्भवतीति किन्तु अनुपादाय यो व्यवहारः स
न सम्भवतीति ।

(४) ‘किमिति पुनरिति’ ग्रन्थेन साख्यस्वभाववादिनोराक्षेपं प्रदर्श्य तस्य ‘न चैत्यादिभाष्येण समा-
धानं कृत्वाऽधेत्यादिमोक्षस्य लौकापतिकस्य समाधानायाह नचेति ।

(५) ननु प्रमातृत्वं विना प्रमाणप्रवृत्तेरसम्भवेऽपि प्रमाणानामध्यासाश्रितत्वं कथमिति चेन्न । चिदचि-
द्रूपसम्बलितप्रमाया आश्रयः प्रमातापि तत्स्वभाव एव स्यात्, चिदचिद्व्यवस्थान्नाध्यासमन्तरेण न सम्भ-
वतीति प्रमाणानामध्यासाश्रयत्वमिदमेवाह प्रमायामित्यादिना ।

(६) तामेव चेति । अनेन ‘तत्त्वपरिच्छेदो हीत्यादिग्रन्थस्य परिहारः’, ‘तत्सिद्धौ’ चेत्यनेन च ‘अवि-
द्यावन्तमित्यादिग्रन्थस्य परिहारः’ प्रदर्शितः ।

आविशेषादि”ति (पृ० ५८ पं० १) । विदन्तु नामागमोपपत्तिभ्यां विहेद्विद्यदिभ्यो भिन्नं प्रत्यगात्मानं, प्रमाणप्रमेयव्यवहारे तु प्रमाणश्रुत्याश्रयमात्रातिवर्तन्ते । यादृशो हि पशुशकुन्तादीनामविप्रतिपन्नमुग्धभावानां व्यवहारस्तादृशो व्युत्पन्नानामपि पुंसां दृश्यते । तेन तत्सामान्यत्वेनापि व्यवहारसमयेऽविद्यावत्त्व(१)मनुमेयम् । चशब्दः समुच्चये । उक्त-
शङ्कानिर्वतनसहितपूर्वाक्तोपपत्तिरविद्याविपुरुषाविषयत्वं प्रमाणानां साधयतीत्यर्थः । एतदेव(२)
विभजते “यथा हि पश्चादय” इति । अत्र च “शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां
संबन्धे सती”ति प्रत्यक्षं प्रमाणं दर्शितम् । “शब्दादिविज्ञान” इति तत्फलमुक्तम् ।
“प्रतिकूल” इति चानुमानफलम् । तथाहि शब्दादिस्वरूपमुपलभ्य तज्जातीयस्य प्रति-
कूलतामनुस्मृत्य तज्जातीयतथोपलभ्यमानस्य प्रतिकूलतामनुमिमीत(३) इति । उदाहरति-
“यथा दण्डेति” । शेषमतिरोहितार्थम् । स्यादितत् । भवन्तु प्रत्यक्षादीन्यविद्यावद्विषयाणि,
शास्त्रं तु “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते”त्यादि न देहात्माध्यासेन प्रवर्तितुमर्हति । अत्र खल्वा-
मुष्मिकफलोपभोगयोगोऽधिकारी प्रतीयते । तथा च पारमर्ष सूत्रम्-“(४)शास्त्रफलं प्रयोक्ता-
रि तल्लक्षणत्वात्तस्मात्स्वयं प्रयोगे स्यादिति (अ० ३ पा० ७ सू० १८) । न च देहादि भ-
स्मीभूतं पारलौकिकाय फलाय कल्पत इति देहाद्यातिरिक्तं कंचिदधिकारिणमाक्षिपति शास्त्रं,
तदवगमश्च विद्येते कथमविद्यावद्विषयं शास्त्रमित्याशङ्क्याह-“शास्त्राये त्वि”ति (पृ०
६०-पं० ११) । तुशब्दः प्रत्यक्षादिव्यवहाराद्भिन्नति शास्त्रीयम् । अधिकारशास्त्रं हि स्वर्गकामस्य
पुंसः परलोकसम्बन्धं विना न निवर्हतीति तावन्मात्रमाक्षिपेत्, न त्वस्यासंसारित्वमपि तस्या-
धिकारेऽनुपयोगात् । प्रत्युतौपनिषदस्य पुरुषस्याकर्तुरभोक्तुराधिकारविरोधात् । (५)प्रयोक्ता हि
कर्मणः कर्मजनितफलभागभोगी कर्मण्यधिकारी स्वामी भवति । तत्र कथमकर्ता प्रयोक्ता, कथं
वाऽभोक्ता कर्मजनितफलभागभोगी । तस्मादनाद्यविद्यालब्धकर्तृत्वभोक्तृत्वब्राह्मणत्वाद्याभेदा-
निर्णयनं नरमधिकृत्य विधिनिषेधशास्त्रं प्रवर्तते । एवं वेदान्ता अप्यविद्यावत्पुरुषविषया एव ।
नहि प्रमात्रादिविभागादृते तदर्थविगमः । ते त्वविद्यावन्तमनुशासन्तो निर्मृष्टनिष्किलाविद्यमनु-
शिष्टं स्वरूपे व्यवस्थापयन्तीत्येतावानेषां विशेषः । तस्मादविद्यावत्पुरुषविषयाण्येवं शास्त्राणी-
ति सिद्धम् ।

स्यादितत् । यद्यपि विरोधानुपयोगाभ्यामौपनीषदः पुरुषोऽधिकारि नापेक्ष्यते, तथाप्युपनि-

(१) अत्रायं प्रयोगः-विबेकिनोप्यध्यासवन्तः व्यवहारवत्त्वात् पश्चादिवदिति ।

(२) एतदेवेति । पश्चादिभिश्चाविशेषादिति वाक्यं विवृणोतीत्यर्थः ।

(३) अयं शब्दो मद्विज्ञानमिदं विज्ञानं जातीयत्वात्, अयं चानिदं विज्ञानं तत् एवेति दार्ष्टान्ते, अयं
दण्डो मद्विज्ञानं दण्डत्वात् अनुभूतदण्डवत्, इदं तु गं मद्विज्ञानं अनुभूतदण्डजातीयत्वात् अनुभूत-
तृणवदिति च दृष्टान्तेऽनुमानाकारो बोध्यः ।

(४) यस्मात्तल्लक्षणत्वाच्छब्दप्रमाणत्वाच्छास्त्रागम्यं फलं प्रयोक्तरि कर्तारि प्रतीयते तस्मात् साङ्गप्र-
धानकर्मणोनुष्ठाने यजमानः स्वयं प्रयोक्ता स्यादिति सूत्रार्थः ।

(५) प्रयोक्ता हीति । विशेषणत्रयेण भाष्योक्तानामशनायाद्यतीतादिपदसूचितानामकर्तृत्वाभोक्तृत्वान-
धिकारित्वानां वैपरीत्यं सूचितम् ।

षष्ठ्योऽवगम्यमानः शक्नोत्यधिकारं (१) निरोद्धुम् । तथा च परस्परपहतार्थत्वेन कृत्स्न एव वेदः प्रामाण्यमपजह्यादित्यत आह “प्राक् च तथाभूनात्मेति” (पृ० ६१ पं० २) । सत्यमौपनिषदपुरुषाधिगमोऽधिकारविरोधी, तस्मात्तु पुरस्तात् कर्मविधयः स्वोचितं व्यवहारं निर्वर्तयन्तो नानुपजातेन ब्रह्मज्ञानेन शक्या निरोद्धुम् । न च (२) परस्परपहतिः, विद्या-विद्यावत्पुरुषभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः । यथा ‘न हिंस्यात् सर्वा भूतानां’ति साध्यांशनिषेधेऽपि ‘इत्येतेनाभिचरन् यजेते’ति शास्त्रं प्रवर्तमानं न हिंस्यादित्यनेन न विरुध्यते, तत् कस्य हेतोः ? पुरुषभेदादिति । अवजितक्रोधारातयः पुरुषा निषेधेऽधिक्रियन्ते, क्रोधारातिवशीकृतास्तु इयेनादिशास्त्र इति । अविद्यावत्पुरुषविषयत्वं नातिवर्तत इति यदुक्तं तदेव स्फोरयति “त-
थाही”ति । (३) वर्णाध्यासः राजा राजसूयेन यजेतेत्यादिः । आश्रमाध्यासः गृहस्थः सट-
र्शी भार्या विन्देदित्यादिः । वयोध्यासः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यादिः । अत्रत्याध्यासः
अप्रतिसमाधेयव्याधीनां जलादिप्रवेशेन प्राणत्याग इति । आदिग्रहणं (४) महापातकोपपा-
तकसङ्करीकरणापात्रीकरणमलनीकरणाद्यध्यासोपसंग्रहार्थम् । तदेवमात्मानात्मनोः परस्पर-
ध्यासमाक्षेपसमाधानाभ्यामुपपाथ प्रमाणप्रमेयव्यवहारप्रवर्तनेन च दृढीकृत्य तत्स्थानर्थहेतुता-
मुदाहरणप्रपञ्चेन प्रतिपादयितुं तत्स्वरूपमुक्तं स्मारयति “अध्यासो नामातस्मिंस्तद्वु-
द्धिरित्यवोचाम” पृ० ६२ पं० १) । ‘स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभास’ इत्यस्य संक्षे-
पमिधानेमतत् । (५) तत्राहमिति धर्मादात्म्याध्यासमात्रं ममेत्यनुत्पादितधर्माध्यासं नान-
र्थहेतुरिति धर्माध्यासेवममकारं साक्षादशेषानर्थसंसारकारणमुदाहरणप्रपञ्चेनाह “तद्यथा
पुत्रमार्यादिष्व”ति । (६) देहतादात्म्यमात्मन्यध्यस्य देहधर्मं पुत्रकलत्रादिस्वाम्यं च
कृशत्वादिवदारोप्याहाहमेव विकलः सकल इति । स्वस्य खलु साकल्येन स्वाम्यसाकल्यात्
स्वामीश्वरः सकलः सम्पूर्णो भवति । तथा स्वस्य वैकल्येन स्वाम्यवैकल्यात् स्वामीश्वरः वि-
कलोऽसम्पूर्णो भवति । बाह्यधर्मा ये वैकल्यादयः स्वाम्यप्रणालिकया संचारिताः शरीरे ताना-
त्मन्यध्यस्यतीत्यर्थः । यदा च परोपाध्यपेक्षे देहधर्मे स्वाम्ये इयं गतिस्तदा कैव कथाऽनौ-
पाधिकेषु देहधर्मेषु कृशत्वादिष्वित्याशयवानाह “तथा देहधर्मानि”ति । देहादेरप्य-
न्तरज्ञाणामिन्द्रियाणामभ्यस्तात्मभावानां धर्मान्मूकत्वादिस्ततोऽप्यन्तरङ्गस्यान्तःकरणत्याध्य-
स्तात्मभावस्य धर्मान् कःमसङ्कल्पादीन् आत्मन्यध्यस्यतीति योजना । तदनेन प्रपञ्चेन धर्मा-

(१) अधिकारमिति । कर्मणीति शेषः ।

(२) नन्वग्रे ब्रह्मज्ञानेन कर्मविधीनां यदि बाधस्तदपि तेषामप्रामाण्यं दुष्परिहरमेवेत्याशङ्क्यामाह
नच परस्परौति ।

(३) वर्णेति । तथाच ‘राजा यजेत’ इत्याद्यागमः राजादिपदैराधिकारिणं वर्णाद्यभिमानिनमनुवदन्न-
ध्यासं गमयतीति भावः ।

(४) महापातकेति । ब्रह्महत्यादि महापातकं, गोबधायुपपातकं, खराश्वदिवधो संकरीकरणम्, नि-
न्दितधनादानवाणिज्यशूद्रसेवाऽसत्यमाषणान्यपात्रीकरणं, कुर्यादिहत्या-मद्यपान-कलैषःपुष्पादिस्तेयाधै-
र्याणि मलनीकरणं, विज्ञेयम् । अत्रादिपदेन जातिश्रेयशकारादिकं ग्राह्यम् ।

(५) धर्म्यध्यासस्याभ्यर्हितत्वात्प्रथमे वक्तव्यत्वेऽपि धर्माध्यासस्य पूर्वमभिधाने हेतुमाह तत्राह-
मित्यादिना ।

(६) गृहीतविवेकत्वात्प्रादीनामात्मनि तद्धर्माध्यासः कथमित्याशङ्क्याह देहतादात्म्यमिति ।

ध्यासमुत्त्वा तस्य मूलं धर्म्यध्यासमाह “एवमहमप्रत्ययिनम्—अहंप्रत्ययो वृत्तिर्यस्मिन्नन्तःकरणादौ सोयमहंप्रत्ययी तं, स्वप्रचारसाक्षिणि—अन्तःकरणप्रचारसाक्षिणि (१) चैतन्योदासीनताभ्यां, प्रत्यगात्मन्यध्यस्य, तदनेन कर्तृत्वभोक्तृत्वे (२) उपपादिते । चैतन्यमुपपादयति तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेण—अन्तःकरणादिविपर्ययेण, अन्तःकरणाद्यचेतनं तस्य विपर्ययः चैतन्यं तेन, इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । अन्तःकरणादिष्वध्यस्यति” (पृ० ६३ पं० ३) । (३) तदनेनान्तःकरणाद्यवच्छिन्नः प्रत्यगात्मा इदमनिदंरूपश्चेतनः कर्ता भोक्ता कार्यकारणाविद्याद्वयाधारोऽहंकारास्पदं संसारी सर्वानर्थसम्भारभाजनं जीवात्मा इतरेतराध्यासोपादानस्तदुपादानश्चाध्यास इत्यनादित्वाद्वा जाङ्गुरवन्नेतरेतराश्रयत्वमित्युक्तं भवति । प्रमाणप्रमेयव्यवहारद्वौकृतमपि शिष्यहिताय स्वरूपामिधानपूर्वकं सर्वलोकप्रत्यक्षतयाऽध्यासं सुदृढीकरोति—“एवमयमनादिरनन्तः—तत्त्वज्ञानमन्तरेणाशक्यसमुच्छेदः । अनाद्यनन्तत्वे हेतुरुक्तो नैसर्गिक—इति । मिथ्याप्रत्ययरूपो” मिथ्याप्रत्ययानां रूपमनिर्वचनीयत्वं तद्यस्य स तथोक्तः, अनिर्वचनीय इत्यर्थः । (४) प्रकृतमुपसंहरति—“अस्यानर्थहेतोः प्रहाणाय (पृ० ६४ पं० १) विरोधिप्रत्ययं विना कुतोऽस्य प्रहाणमित्यत उक्तम्—आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये” । प्रतिपत्तिः प्राप्तिः तस्यै, न तु जपमात्राय, नापि कर्मसु प्रवृत्तये, आत्मैकत्वं विगलितनिखिलप्रपञ्चत्वमनन्दरूपस्य सतस्तत्प्रतिपत्तिं निर्विचिकित्सां भावयन्तो वेदान्ताः समुलघातमध्यासमुपघ्नन्ति । (५) एतदुक्तं भवति । अस्मत्प्रत्ययस्यात्मविषयस्य समीचीनत्वे सति ब्रह्मणो ज्ञातत्वाज्जिप्रयोजनत्वाच्च न जिज्ञासा स्यात् । तदभावे च न ब्रह्मज्ञानाय वेदान्ताः पठयेन् । अपि त्वविवक्षितार्था जपमात्रे उपयुज्येरन् । नहि तदौपनिषदात्मप्रत्ययः प्रमाणतामश्नुते । न चासावप्रमाणमभ्यस्तोऽपि वास्तवं कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यात्मनोऽपनेतुमर्हति । आरोपितं हि रूपं तत्त्वज्ञानेनापद्यते, न तु वास्तवमतत्त्वज्ञानेन । नहि रज्ज्वा रज्जुत्वं सहस्रमपि सर्पधाराप्रत्यया अपवदितुं समुत्सहन्ते । मिथ्याज्ञानप्रसजितं च स्वरूपं शक्यं तत्त्वज्ञानेनापवदितुम् । मिथ्याज्ञानसंस्कारश्च सुदृढोऽपि तत्त्वज्ञानसंस्कारेणादरनैरन्तर्यदीर्घकालतत्त्वज्ञानाभ्यासजन्मनेति । स्यादेतत् । प्राणायामासना अपि वेदान्तेषु बहुलमुपलभ्यन्ते तत्कथं सर्वेषां वेदान्तानामात्मैकत्वप्रतिपादनमर्थ इत्यत आह—“यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां तथा वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः” (पृ० ६४ पं० ३) । शरीरमेव शरीरकं तत्र निवासी शरीरको जीवात्मा, तस्य त्वंपदभिधेयस्य तत्पदभिधेयप-

(१) चैतन्योदासीनताभ्यामिति साक्षित्वे हेतुक्तिः ।

(२) उपपादिते इति । सक्त्रियोपाधेरात्मन्यारोपादात्मनि कर्तृत्वभोक्तृत्वे उपपादिते इत्यर्थः ।

(३) साक्षिणिति निर्देशात् शुद्धेऽध्यास इति धर्मं निरस्पति तदनेनेति ।

(४) अध्यासं वर्णयतो भाष्यकारस्य बुद्धिस्थतया प्रकृतं विषयप्रयोजनमित्यर्थः ।

(५) एवमध्याससाधनात् आक्षेपावसरोक्तस्य ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वादिज्ञास्यत्वस्य निरासो जात इत्याह एतदुक्तं भवतीत्यादिना ।

रमात्मरूपतामीमांसा या सा तथोक्ता । (१) एतावानत्रार्थसंक्षेपः । (२) यद्यपि च स्वाध्या-
याध्ययनविधिना स्वाध्यायपदवाच्यस्य वेदराशेः फलवदर्थवबोधपरतामापादयता कर्मविधि-
निषेधानामिव वेदान्तानामपि स्वाध्यायशब्दवाच्यानां फलवदर्थवबोधपरत्वमापादितं, यद्यपि
च 'अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ' इतिन्यायान्मन्त्राणामिव वेदान्तानामर्थपरत्वमौत्सर्गिकं, यद्यपि च
वेदान्तेभ्यश्चैतन्यानन्दघनः कर्तृत्वभोक्तृत्वरहितो निष्प्रपञ्च एकः प्रत्यगात्माऽवगम्यते, (३) त-
थापि कर्तृत्वभोक्तृत्वदुःखशोकमोहमयमात्मानमवगाहमानेनाहंप्रत्ययेन सन्देहबाधविरहिणा
विक्षयमाना वेदान्ताः स्वार्थात्प्रच्युता उपचरितार्था वा जपमात्रोपयोगिनो वेत्यविवक्षितस्वा-
र्थाः । तथा च तदर्थविचारात्मिका चतुर्लक्षणी शारीरकमीमांसा नारब्धव्या । न च सर्व-
जनीनःहमनुभवसिद्ध आत्मा सन्दिग्धो वा सप्रयोजनो वा, येन जिज्ञास्यः सन् विचारं प्रयुञ्जी-
तेति पूर्वः पक्षः ॥

(४) सिद्धान्तस्तु भवेदेतदेवं यद्यहंप्रत्ययः प्रमाणं, तस्य तूक्तेन क्रमेण श्रुत्यादिबाधकत्वानु-
पपत्तेः । श्रुत्यादिभिश्च समस्ततीर्थकरैश्च प्रामाण्यानभ्युपगमादध्यासत्वम् । एवं वेदान्ता ना-
विवक्षितार्था, नाप्युपचारेतार्थाः, किन्तु कलक्षणाः । प्रत्यगात्मैव तेषां मुख्योऽर्थः । तस्य च
वक्ष्यमाणेन क्रमेण सन्दिग्धत्वात्प्रयोजनवत्त्वाच्च युक्ता जिज्ञासा, इत्याशयवान्सूत्रकारः तज्जि-
ज्ञासासूत्रमसूत्रयत्—

(सू०) अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

इति । जिज्ञासया संदेहप्रयोजने सूचयति । तत्र साक्षादिच्छाव्याप्यत्वाद्ब्रह्मज्ञानं कण्ठो-
क्तं प्रयोजनम् । न च कर्मज्ञानात्पराचीनमनुष्ठानमिव ब्रह्मज्ञानात्पराचीनं किञ्चिदस्ति, येनै-
तदवान्तरप्रयोजनं भवेत् । किंतु ब्रह्ममीमांसाख्यतर्कैति कर्तव्यतासुज्ञातविषयैर्वेदान्तेराहितं
निर्विचिकित्सं (५) ब्रह्मज्ञानमेव समस्तदुःखोपशमरूपमानन्दैकरसं परमं प्रयोजनम् । तम-
र्थमधिकृत्य हि प्रेक्षावन्तः प्रवर्तन्तेतराम् । तच्च प्राप्तमप्यनाद्यविद्यावशादप्राप्तमिवेति प्रेक्षितं
भवति । यथा स्वप्नीवागतमपि (६) प्रैवेयकं कुतश्चिद्ब्रह्माज्ञास्तीति मन्यमानः परेण प्रतिपादि-
तमप्राप्तमिव प्राप्नोति । (७) जिज्ञासा तु संशयस्य कार्यमिति स्वकारणं संशयं सूचयति ।

(१) ब्रह्मजिज्ञासाख्यप्रथमाधिकरणस्य स्वरूपं प्रदर्शयन्नाह एतावानिति । अत्र च वेदान्तशास्त्रम-
न्त्रारभ्यमारभ्य वेति विषयप्रये जनासम्भवसम्भवाभ्यां संशयः । अध्ययनविधिना सामान्यतः प्रयोजनवदर्थवो-
धपरत्वं नीतैः विशेषतश्च सद्विज्ञानार्थतया विचाराकाङ्क्षैर्वेदान्तेराक्षेपादस्याधिकरणस्य श्रुतिसङ्गतिः । सम-
न्यायादिविचारेहुत्वाच्छास्त्रप्रथमाध्यायप्रथमपादसङ्गतयः ।

(२) पूर्वपक्षे सिद्धान्त्याशङ्क्यमाह यद्यपीति । अध्ययनविषयेष्टार्थत्वस्य तुल्यत्वात् [१] लोकवेदयो-
र्वैक्यार्थस्याविशेषात् सिद्धरूपे ब्रह्मण्यपि देवतादौ मन्त्राणामिव प्रामाण्यसम्भवात् [२] ब्रह्मात्मैक्यबोधकत्वा-
दनुत्पाचिलक्षणाप्रामाण्यस्यासम्भवाच्च [३] आरभ्यमेव वेदान्तशास्त्रमित्याशङ्कार्थः ।

(३) शङ्कां निराकृत्यानारभ्यत्वपूर्वपक्षं स्थापयति तथापीति । प्रमाणप्रमेयस्वरूपपर्यालोचनया मी-
मांसाऽनारभ्येति पूर्वपक्षतात्पर्यम् ।

(४) सिद्धान्तमाह सिद्धान्तास्त्विति । वक्ष्यमाणेन-तत्पुनर्ब्रह्मेत्यत्र ग्रन्थे इत्यर्थः ।

(५) निर्विचिकित्सं-सन्देहरहितम् ।

(६) प्रैवेयकं कण्ठपूषणम्, प्रतिपादितं बोधितम् ।

(७) इत्यमाणत्वेन ज्ञानस्य प्रयोजनसूचनमुपपाद्य संशयसूचनमुपपादयति जिज्ञासा त्विति ।

संशयश्च मीमांसारम्भं प्रयोजयति । तथा च शास्त्रे प्रेक्षावत्प्रवृत्तिहेतुसंशयप्रयोजनसूचनादुक्तमस्य सूत्रस्य शास्त्रादित्वमित्याह भगवान् भाष्यकारः—“वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्य” अस्माभिः “इदमादिमं सूत्रम्” (पृ० ६५ पं० ३) पूजितविचारवचनो मीमांसाशब्दः । परमपुरुषार्थहेतुभूतसूक्ष्मतमार्थनिर्णयकृता विचारस्य पूजितता । तस्या मीमांसायाः शास्त्रम्, सा ह्यनेन शिष्यते शिष्येभ्यो यथावत्प्रतिपाद्यत इति । सूत्रं च (१) बह्वर्थसूचनाद्भवति । यथाहुः—

(२) लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च ।

सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः ॥ इति ।

तदेवं सूत्रतात्पर्यं व्याख्याय तस्य प्रथमपदमथेति व्याचष्टे “तत्राथशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते” (पृ० ६६ पं० १) । तेषु सूत्रपदेषु मध्ये योऽयमथशब्दः स आनन्तर्यार्थ इति योजना । नन्वधिकारार्थोऽप्यथशब्दो दृश्यते, यथा ‘अथैष ज्येति’ इति वेदे, यथा वा लोके ‘अथ शब्दानुशासनम्’ ‘अथ योगानुशासनम्’ इति । तत्किमत्राधिकारार्थो न गृह्यत इत्यत आह “नाधिकारार्थः” । कुतः ? “ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात्” । जिज्ञासा तावदिह सूत्रे ब्रह्मणश्च तत्प्रज्ञानाच्च शब्दतः प्रधानं (३) प्रतीयते । (४) न च यथा ‘दण्डी प्रेषानन्वाह’ इत्यत्राप्रधानमपि दण्डशब्दार्थो विवक्ष्यते, एवमिहापि ब्रह्मतज्ज्ञाने इति युक्तम्, ब्रह्ममीमांसाशास्त्रप्रवृत्त्यङ्गसंशयप्रयोजनसूचनार्थत्वेन जिज्ञासाया एव विवक्षितत्वात् । तदविवक्षायां तदसूचनेन काकदन्तपरीक्षायामिव ब्रह्ममीमांसायां न प्रेक्षावन्तः प्रवर्तेरन् । नहि तदानीं ब्रह्म वा तज्ज्ञानं वाऽभिधेयप्रयोजने भवितुमर्हतः, अन्यथाहंप्रत्ययविरोधेन वेदान्तानामेवंविधेऽर्थे प्राप्ताण्यानुपपत्तेः । कर्मप्रवृत्त्युपयोगितयोपचरितार्थानां वा जपोपयोगिनां वा ‘हुमि’त्येवमादीनामविवक्षितार्थानामपि स्वाध्यायाध्ययनविध्यधीनग्रहणत्वस्य संभवात् । तस्मात्सन्देहप्रयोजनसूचनी जिज्ञासा इह पदतो वाक्यतश्च प्रधानं विवक्षितव्या । न च तस्या अधिकार्यत्वम्, अप्रस्तूयमानत्वात् (५), येन तत्सममिव्याहृतोऽथशब्दोऽधिकारार्थः स्यात् । जिज्ञासाविशेषणं तु ब्रह्म तज्ज्ञानमधिकार्यं भवेत् । न च तदप्यथशब्देन संबध्यते, प्राधान्याभावात् । न च जिज्ञासा मीमांसा, येन योगानुशासनवदधिक्रियेत । नान्तत्वं निपात्य ‘माद् मान’ इत्यस्माद्वा ‘मान पूजायामि’त्यस्माद्वा धातो ‘मान्बधे’त्या-

(१) विषयप्रयोजनब्रह्मस्वरूपप्रमाणयुक्तिसाधनफलविचारणां प्रतिज्ञानाद्बह्वर्थसूचनता सूत्राणां बोध्या ।

(२) अप्रासंगिकार्थत्वं लघुत्वम्, सांशयिकस्य नानार्थस्फोरकत्वेन गुरुत्वात् ।

(३) प्रधानमिति । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधजनकत्वनियमात् ब्रह्मज्ञानविषयिणोच्छेषप्रधानमित्यर्थः ।

(४) ननु जिज्ञासायाः शास्त्रेणाप्रतिपाद्यमानत्वात्तत्प्रतिपादनप्रारम्भार्थो माध्वतज्ज्ञानप्रारम्भार्थस्तु स्यादित्याशङ्क्याह नचेति । ‘दण्डी प्रेषानन्वाह’ इत्यत्र ‘मैत्रावरुणः प्रैष्यति चाऽन्वाह’ इति मन्त्रेण प्रेषानुवचने मैत्रावरुणस्य प्राप्तत्वेन दण्डस्याप्रधानस्यापि विवक्षा युक्ता, अत्र तु जिज्ञासाया अविवक्षायां विषयप्रयोजनसूचनं न स्यादित्यविवक्षाकारणाभावाच्चदर्थ एवारम्भो युक्त इति परिहारार्थः ।

(५) प्रत्यधिकरणमप्रतिपाद्यमानत्वात् ।

दिनाऽनिच्छार्थे सनि व्युत्पादितस्य मीमांसाशब्दस्य पूजितविचारवचनत्वात् (१) । ज्ञाने-
च्छावाचकत्वाजिज्ञासापदस्य प्रवर्तिका हि मीमांसायां जिज्ञासा स्यात् । न च प्रवर्त्यप्रवर्त-
कयोरैक्यम्, एकत्वे तद्धावानुपपत्तेः । (२) न च स्वार्थपरत्वस्योपपत्तौ सत्यामन्यार्थपरत्व-
कल्पना युक्ता, अतिप्रसङ्गात् । तस्मात्सुष्ठूक्तं जिज्ञासाया अनधिकार्यत्वादिति ॥ अथ मङ्गला-
र्थोऽथशब्दः कस्माज्भवति ? तथा च मङ्गलहेतुत्वात्प्रत्यहं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति सूत्रार्थः
संपद्यत इत्यत आह “मङ्गलस्य च वाक्यार्थे समन्वयाभावात्” । पदार्थ एव हि वा-
क्यार्थे समन्वीयते, स च वाच्यो वा लक्ष्यो वा । न चेह मङ्गलमथशब्दस्य वाच्यं वा लक्ष्यं
वा, किन्तु मृदङ्गशङ्खध्वनिवदथशब्दश्रवणमात्रकार्यम् । न च कार्यज्ञाप्ययोर्वाक्यार्थे समन्वयः
शब्दव्यवहारे दृष्ट इत्यर्थः ॥ तत्किमिदानीं मङ्गलार्थोऽथशब्दस्तेषु तेषु न प्रयोक्तव्यः । तथा च

ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वौवेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥

इति स्मृतिव्याकोप इत्यत आह “अर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथशब्दः श्रुत्या मङ्ग-
लप्रयोजनो भवति” । अर्थान्तरेषु आनन्तर्यादिषु प्रयुक्तोऽथशब्दः श्रुत्या श्रवणमात्रेण
वेणुवीणाध्वनिवद् मङ्गलं कुर्वन्मङ्गलप्रयोजनो भवति, अन्यार्थमानियमानोदकुम्भदर्शनवत् ।
तेन न स्मृतिव्याकोपः । न चेहानन्तर्यार्थस्य सतो न श्रवणमात्रेण मङ्गलार्थेतेत्यर्थः । स्यादे-
तत् पूर्वप्रकृतापेक्षोऽथशब्दो भविष्यति विनैवानन्तर्यार्थत्वम्, तद्यथेममेवाथशब्दं प्रकृत्य
विमृश्यते—किमयमथशब्द आनन्तर्येऽयाधिकारे—इति, अत्र विमर्शवाक्येऽथशब्दः पूर्व-
प्रकृतमथशब्दमपेक्ष्य प्रथमपक्षोपन्यासपूर्वकं पक्षान्तरोपन्यासे, न चास्यानन्तर्यमर्थः, पूर्व-
प्रकृतस्य प्रथमपक्षोपन्यासेन व्यवायात्, न च प्रकृतानपेक्षा, तदनपेक्षस्य तद्विषयत्वाभा-
वेनासमानविषयतया विकल्पानुपपत्तेः, नहि जातु भवति किं नित्य आत्मा, अथानित्या बुद्धि-
रिति, तस्मादानन्तर्यं विना पूर्वप्रकृतापेक्ष इहाथशब्दः कस्माज्भवतीत्यत आह—
“पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनन्तर्याव्यतिरेकात्” (पृ० ६८ पं० १) । (३) अ-
स्यार्थः न वयमानन्तर्यार्थतां व्यसनितया रोचयामहे, किन्तु ब्रह्मजिज्ञासाहेतुभूतपूर्वप्रकृत-
सिद्ध्यर्थे । सा च पूर्वप्रकृतार्थापेक्षत्वेऽप्यथशब्दस्य सिद्ध्यतीति न्यर्थ आनन्तर्यार्थत्वावधार-
णाग्रहोऽस्माकमिति । तदिदमुक्तं “फलत” इति । (४) परमार्थतस्तु कल्पान्तरोपन्यासे
पूर्वप्रकृतापेक्षा, न चेह कल्पान्तरोपन्यास इति पारिशेष्यादानन्तर्यार्थ एवेति युक्तम् । भव-
त्वानन्तर्यार्थः किमेवं सतीत्यत आह—“सति चानन्तर्यार्थत्व” इति (पृ० ७० पं० १)
न तावद्यस्य कस्यचिदत्रानन्तर्यमिति वक्तव्यं, तस्याभिधानमन्तरेणापि प्राप्तत्वात् । अवश्यं

(१) ‘मानवधदान्शान्भ्या दीर्घश्चाभ्यासस्य’ (पा० ३१।१६) सुवेणाङ्गानुबन्धस्य माह्वातो-
नान्तत्वं निपातितम्, तस्य च पूजितविचारार्थकत्वं प्रसिद्धिबलादास्थेयम् इति भावः ।

(२) लक्षितविचारमारम्भाद्योऽथशब्दो भवत्वित्याशङ्क्यामाह—न च स्वार्थेति ।

(३) अनेन भाष्येण पूर्वप्रकृतापेक्षाया आनन्तर्यरूपत्वं नोच्यते, आनन्तर्यरूपत्वपक्षे विकल्पाप्रति-
भावात्, किन्तु भयवापि ब्रह्मजिज्ञासाहेतुभूतप्रकृतसिद्धिरस्ति प्रयोजनमतः फलद्वारेणाव्यतिरेक इत्युच्यत
इत्याह अस्यार्थ इति ।

(४) ननुभयथा फलभेदो यदि तर्हि आनन्तर्याग्रहो व्यर्थ इत्यत आह परमार्थतस्त्विति ।

हि पुरुषः किञ्चित्कृत्वा किञ्चित्करोति । न चानन्तर्यमात्रस्य दृष्टमदृष्टं वा प्रयोजनं पश्यामः । तस्मात्तस्यात्रानन्तर्यं वक्तव्यं यद्विना ब्रह्मजिज्ञासा न भवति, यस्मिन् सति तु भवन्ती भवत्येव, तदिदमुक्तम् “यत्पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षत” इति । स्यादेतत् । धर्मजिज्ञासाया इव ब्रह्मजिज्ञासाया अपि योग्यत्वात्स्वाध्यायानन्तर्यं (१), धर्मवद्ब्रह्मणोऽप्यात्मन्यैकप्रमाणमभ्यस्तत्वात्, तस्य चागृहीतस्य स्वविषये विज्ञानाजननाद्, ग्रहणस्य च स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनेनैव नियतत्वात्, तस्माद् वेदाध्ययनानन्तर्यमेव ब्रह्मजिज्ञासाया अप्ययशब्दार्थ इत्यत आह “स्वाध्यायानन्तर्यं तु स्वमानं” धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः । अत्र च स्वाध्यायेन विषयेण तद्विषयमध्ययनं लक्षयति, तथा चाथतो धर्मजिज्ञासेत्यनेनैव गतमिति नेदं सूत्रमारव्यव्यम् । धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षणतया धर्मवद्ब्रह्मणोपि वेदार्थत्वाविशेषेण वेदाध्ययनानन्तर्योपदेशसाम्यादित्यर्थः (२) ॥

चोदयति “नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषो” धर्मजिज्ञासातो ब्रह्मजिज्ञासायाः । अस्यार्थः “विविदिषन्ति यज्ञेने”ति तृतीयाश्रुत्या यज्ञादीनामङ्गत्वेन ब्रह्मज्ञाने विनियोगात्, (३) ज्ञानस्यैव कर्मतयेच्छां प्रति प्राधान्यात्, प्रधानसंबन्धाच्चाप्रधानानां पदार्थान्तराणाम् । तत्रापि च न वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तावज्ञभावो यज्ञादीनां, वाक्यार्थज्ञानस्य वाक्यार्थोत्पत्तेः । न च वाक्यं सहकारितया कर्माण्यपेक्षत इति युक्तम् । अकृतकर्मणामपि विदितपदतदर्थसंगतीनां (४) समधिगतशाब्दन्यायतत्त्वानां गुणप्रधानभूतपूर्वापरपदार्थाकाङ्क्षासंनिधियोग्यतानुसन्धानवतामप्रत्युहं वाक्यार्थप्रत्ययोत्पत्तेः । (५) अनुत्पत्तौ वा विधिविषेधवाक्यार्थप्रत्ययाभावेन तदर्थानुष्ठानपरिवर्जनाभावप्रसङ्गः । (६) तद्वोधतस्तु तदर्थानुष्ठानपरिवर्जने परस्परश्रयः—तस्मिन् सति तदर्थानुष्ठानपरिवर्जनं ततश्च तद्वोध—इति । न च वेदान्तवाक्यानामेव स्वार्थप्रत्यायने कर्मापेक्षा, न वाक्यान्तराणामिति सांप्रतम् । विशेषहेतोरभावात् । (७) “तत्त्वमसी”ति वाक्यात् त्वंपदार्थस्य कर्तृभोक्तृरूपस्य जीवात्मनो नित्यशुद्धबुद्धोदासीनस्वभावेन तत्त्वपदार्थेन परमात्मनैक्यमशक्यं द्रागित्येव प्रतिपत्तुम्, आपाततोऽशुद्धसत्त्वैर्योग्यताविरहनिश्चयात् । यज्ञतपोदानतनूकृतान्तर्मलास्तु विशुद्धसत्त्वाः श्रद्धाया योग्यतावगमपुरःसरं तादात्म्यमवगमिष्यन्तीति चेत् । (८) तत्किमिदानीं प्रमाणकारणं योग्यतावधारणमप्रमाणात्कर्मणो

(१) अत्र स्वाध्यायशब्देन लक्षणया स्वाध्यायाध्ययनं प्राज्ञं स्वाध्यायस्य नित्यत्वाच्च स्वाध्यायाध्ययनानन्तरं ब्रह्मजिज्ञासाया भवितुं शक्यत्वाच्चदानन्तर्यमथशब्देनाभिधानार्हमिति भावः ।

(२) अनेन धर्मजिज्ञासासूत्रे ब्रह्मानुपादानात्कथं तेन गतार्थेतेति शङ्का परास्ता ।

(३) ननु यज्ञादीनामङ्गत्वेन ब्रह्मजिज्ञासायां विनियोगो न ज्ञाने इत्यत्राह ज्ञानस्यैवेति । अर्थतः प्राधान्यात् ज्ञानस्य तत्रैव विनियोग इत्यर्थः ।

(४) ज्ञातव्याकरणशास्त्राणाम् ।

(५) अकृतकर्मणां वाक्यार्थप्रतीत्यनुपादे ।

(६) तद्वोधतः—विधिविहितकर्मादिवोधतः ।

(७) विशेषहेत्वभावात्सिद्ध इत्याशङ्कते तत्त्वमसीति ।

(८) अभेदज्ञानहेतुभूतयोग्यतावधारणे किं कर्माप्रमाणं सदुपयुज्यते प्रमाणरूपं वेति विकल्पस्य निरस्यति तत्किमिति । प्रमाणं कारणं यस्य तादृशं योग्यतावधारणमप्रमाणात्कर्मणो प्रमाणकार्योत्पादव्याघातान्न संभवतीत्यर्थः ।

वक्तुमध्यवसितोऽसि, (१) प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं वा कर्मापि प्रमाणम् । वेदान्ताविरोद्धतन्मूलन्यायबलेन तु योग्यतावधारणे कृतं कर्मभिः । तस्मात् 'तत्त्वमसी'त्यादेः श्रुतमयेन ज्ञानेन जीवात्मनः परमात्मभावं गृहीत्वा तन्मूलया चोपपत्त्या व्यवस्थाप्य तदुपासनायां भावनापराभिधानायां दीर्घकालनैरन्तर्यवत्यां ब्रह्मसाक्षात्कारफलायां यज्ञादीनामुपयोगः (२) । यथाहुः—'स (३) तु दीर्घकालादरनैरन्तर्यसत्काराऽऽसेवितो दृढभूमे'रिति । ब्रह्मचर्यतपःश्रद्धायज्ञादयश्च सत्कारः । अत एव श्रुतिः 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण' इति । विज्ञाय तर्कोपकरणेन शब्देन प्रज्ञां भावनां कुर्वीतित्यर्थः । अत्र च यज्ञादीनां श्रेयःपरिपन्थिकलमषनिर्बहणद्वारेणोपयोग इति केचित् । पुरुषसंस्कारद्वारेणेत्यन्ये । यज्ञादिसंस्कृतो हि पुरुष आदरनैरन्तर्यदीर्घकालैरासेवमानो (४) ब्रह्मभावनामनाद्याविद्यावासनां समूलकाषं कषति । ततोऽस्य प्रत्यगात्मा सुप्रसन्नः केवलो विशदीभवति । अत एव स्मृतिः—

'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः' ।

'यस्यैते ऽष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा' इति च ॥

अपरे तु ऋणत्रयापाकरणेन ब्रह्मज्ञानोपयोगं कर्मणामाहुः । अस्ति हि स्मृतिः—

'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षं निवेशयेदिति ॥

(५) अन्ये तु 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेने'त्यादिश्रुतिभ्यस्तत्तत्फलाय चोदितानामपि कर्मणां संयोगपृथक्त्वेन ब्रह्मभावनां प्रत्यङ्गभावमाचक्षते, (६) कर्तव्यस्येव खादिरत्वस्य वीर्यार्थताम्, 'एकस्य तूभयार्थत्वे संयोगपृथक्त्व'मिति न्यायात् । अत एव पारमर्षं सूत्रम् 'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरिववदि'ति (ब० अ० ३ पा० ४ सू० २६) । यज्ञतपोदानादि सर्वं, तदपेक्षा ब्रह्मभावेनेत्यर्थः । तस्माद्यदि श्रुत्यादयः प्रमाणं यदि वा पारमर्षं सूत्रं सर्वथा यज्ञादिकर्मसमुचिता ब्रह्मोपासना (७) विशेषणत्रयवत्यनाद्याविद्यातद्वासनासमुच्छेदकमेव ब्रह्मसाक्षात्काराय मोक्षापरनाम्ने कल्पत इति तदर्थं कर्माण्यनुष्ठेयानि । (८) न चैतानि

(१) द्वितीयं निरस्यन्नाह प्रत्यक्षादीति । प्रमाणं वक्तुमध्यवसितोसीत्यनुषङ्गः । कर्मणः प्रमाणत्वाप्रसिध्या तत्र युक्तमित्यर्थः ।

(२) एतेन कर्मावबोधस्य ब्रह्मज्ञाने साक्षात् उपयोग इति वदन्तः परास्ताः ।

(३) सः चित्तवृत्तिनिरोधः दीर्घकालादिभिरासेवितो तत्त्वप्रातिपत्तौ दृढ उपाय इति सूत्रार्थः ।

(४) ब्रह्मभावनामासेवमानोऽनाद्याविद्यावासनां समूलकाषं कषतीत्यन्वयः । समूलमुच्छिन्नचीत्यर्थः ।

(५) विनियोगवचनबलेन सर्वकर्मणामुत्पात्तिविधिविहितरूपमुपादाय भावनाङ्गतेति वादिनां मतमाह अन्ये त्विति ।

(६) 'खादिरं पशुं बध्नाति' 'खादिरं वीर्यकामस्य सूपं कुर्वीत' इति श्रुतस्य खादिरत्वस्यैकस्यैव कर्तव्यत्वं पुरुषार्थत्वं च यथा पूर्वमीमांसायामवधारितं, तथैकस्यैव कर्मणः तत्तत्फलार्थत्वं ब्रह्मभावनाङ्गत्वं चेत्पुन्यार्थत्वं स्यादित्यर्थः ।

(७) विशेषणेति । आदरनैरन्तर्यदीर्घकालत्वरूपविशेषणत्रयवतीत्यर्थः ।

(८) कर्मापेक्षत्वेन ब्रह्मभावनायास्तदवबोधोपायमुपपदयन् कर्मावबोधानन्तर्यमिति भाष्यं संगमयति न चेति । दृष्टस्तु प्राविमोखादिरदृष्टः मोक्षणादिजः यः सामवायिकः क्रतुरूपसमवायी आराददूरे फलापूर्वसिद्धानुपकारश्च तस्य हेतुश्रुतान्यौपदेशिकानि प्रत्यक्षाविहितानि आतिदेशकानि प्रकृतेर्विकृतावतिदेशप्राप्तानि क्रमपर्यन्तानि क्रमिकाणि यान्यङ्गानि तेषां ग्रामः समूहस्तत्सहितं यत्परस्परविभिन्नं कर्मस्वरूपं तदधिकारिविशेषश्च तयोर्ज्ञानं विना कर्माण्यनुष्ठानं न शक्यानीत्यन्वयः ।

दृष्टादृष्टसामवायिकारदुपकारहेतुभूतौपदेशिकातिदेशिकक्रमपर्यन्ताङ्गग्रामसहितपरस्परविभिन्नकर्मस्वरूपतदधिकारिभेदपरिज्ञानं विना शक्यान्यनुष्ठानुम् । न च धर्ममीमांसापरिशौलनं विना तत्परिज्ञानम् । तस्मात्साधुक्तं 'कर्मावबोधानन्तर्यं विशेष' इति । कर्मावबोधेन हि कर्मानुष्ठानसहायित्वं भवति ब्रह्मोपासनाया इत्यर्थः । तदेतन्निराकरोति "न" । कुतः ? "कर्मावबोधात्प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः" (पृ० ७१ पं० १) । इदमत्राकृतम् । ब्रह्मोपासनया भावनापराभिधानया कर्माण्यपेक्ष्यन्त इत्युक्तं, तत्र ब्रूमः—क पुनरस्याः कर्मापेक्षा ? किं कार्यं यथाऽऽग्नेयादीनां परमापूर्वं चरमभाविफलानुकूले जनयितव्ये समिदाद्यपेक्षा, स्वरूपे वा यथा तेषामेव (१) द्विरवत्पुरोडाशादिद्रव्याग्निदेवताद्यपेक्षा । न तावत्कार्यं, तस्य विकल्पासहत्वात् । तथाहि ब्रह्मोपासनाया ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारः कार्यमभ्युपेयः, स चोत्पाद्यो वा स्याद्, यथा संयवनस्य पिण्डः । विकार्यो वा, यथाऽवघातस्य ब्रह्मणः । संस्कार्यो वा, यथा प्रोक्षणस्योल्लुखलादयः । प्राप्यो वा, यथा दोहनस्य पयः । न तावदुत्पाद्यः, न खलु घटादिसाक्षात्कार इव जडस्वभावभेदो घटादिभ्यो भिन्न इन्द्रियायाधेयो ब्रह्मसाक्षात्कारो भावनाधेयः संभवति, ब्रह्मणोऽपराधनिप्रकाशतया तत्साक्षात्कारस्य तत्स्वभाव्येन नित्यतयोत्पाद्यत्वात् (२) नुपपत्तेः । ततो भिन्नस्य वा भावनाधेयस्य साक्षात्कारस्य प्रतिभाप्रत्ययवत्संज्ञाक्रान्ततया प्रामाण्यायोगात् (३), तद्विधस्य तत्सामग्रीकस्यैव बहुलं व्यभिचारोपलब्धेः । न खल्वनुमानविवुद्धं वह्निं भावयतः शीतानुरस्य शिशिरभरमन्यतरकायकाण्डस्य स्फुरज्ज्वालाजटिलानलसाक्षात्कारः प्रमाणान्तरेण संवाद्यते, विसंवादस्य बहुलमुपलम्भात्, तस्मात्प्रामाणिकसाक्षात्कारलक्षणकार्याभावोपासनाया उत्पाद्ये कर्मापेक्षा । (४) न च कूटस्थनित्यस्य सर्वव्यापिनो ब्रह्मण उपपासनातो विकारसंस्कारप्राप्तयः संभवन्ति ।

(५) स्यादेतत् । मा भूद्ब्रह्मसाक्षात्कार उत्पाद्यादिरूप उपासनायाः, संस्कार्यस्त्वनिर्वचनीयानाद्यविद्याद्वयपिधानापनयनेन भविष्यति, (६) प्रतिसीरापिहिता नर्तकीव प्रतिसीरापनयद्वारा रङ्गव्यापृतेन (७) । तत्र च कर्मणामुपयोगः । एतावांस्तु विशेषः—प्रतिसीरापनये पारिषदानां नर्तकीविषयसाक्षात्कारो भवति, इह तु अविद्यापिधानापनयमात्रमेव नापरमुत्पाद्यमस्ति, ब्रह्मसाक्षात्कारस्य ब्रह्मस्वभावस्य नित्यत्वेनानुत्पाद्यत्वात् ।

अत्रोच्यते । का पुनरियं ब्रह्मोपासना ? किं शाब्दज्ञानमात्रसन्ततिराहो निर्विचिकित्स-

(१) द्विरवत्तेति । यथा आग्नेययागः स्वोत्पत्त्यै द्वावदानं जुहोतीति वाक्वाद्द्विर्द्विर्वाऽवयतीति विहितं द्विरवत्पुरोडाशमपेक्षते, तथा ब्रह्मोपासना स्वोत्पत्त्यै कर्माण्यपेक्षते किमिति प्रवचनार्थः ।

(२) तथाच भावनासाध्ये साक्षात्कारे यदि कर्मापेक्षा स्यात्तर्हि तस्य ब्रह्मस्वरूपता न स्यात् ब्रह्मणो नित्यत्वादिति भावः ।

(३) साक्षात्कारस्य ब्रह्मस्वरूपाद्भेदे ब्रह्म जडं भवेत्, तच्च नेन्द्रियगोचरं शब्दश्चाप्रत्यक्षप्रमाहेतुरिति केवलभावनाजन्यः साक्षात्कारो प्रमा न भवेदिति भावः ।

(४) पक्षत्रयं युगपन्निरस्यन्नाह न च कूटस्थेति । कूटस्थनित्यतया पूर्वरूपापायलक्षणो विकारोऽभिनवगुणोदयरूपसंस्कारश्च न सम्भवतः, सर्वव्यापितया प्रातिपक्षोपि न सम्भवतीति भावः ।

(५) ब्रह्मसाक्षात्कारस्य संस्कार्यत्ववादी आक्षिपति स्यादेतदिति । अत्र कूटस्थनित्यत्वाविरोद्धोऽविद्याद्वयरूपदोषविधात एव संस्कारो ग्राह्यः ।

(६) प्रतिसीरा जवानिका तित्स्करिणीत्यर्थः ।

(७) नटेनेत्यर्थः ।

शाब्दज्ञानसन्ततिः ? यदि शाब्दज्ञानमात्रसन्ततिः, किमियमभ्यस्यमानाप्यविद्या समुच्छेत्तु मर्हति । तत्त्वविनिश्चयस्तदभ्यासो वा सवासनं विपर्यासमुन्मूलयेत्, न संशयाभ्यासः, सामान्यमात्रदर्शनाभ्यासो वा । नहि स्थाणुर्वा पुरुषो वेति वाऽऽरोहपरिणाहवद् द्रव्यमिति वा शतशोऽपि ज्ञानसभ्यस्यमानं पुरुष एवेति निश्चयाय पर्याप्तमृते विशेषदर्शनात् । (१) ननुक्तं-श्रुतमयेन ज्ञानेन जीवात्मनः परमात्मभावं गृहीत्वा युक्तिमयेन च व्यवस्थाप्यत इति । तस्मान्निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानसन्ततिरूपोपासना कर्मसहकारिण्यविद्याद्वयोच्छेदहेतुः । (२) न चासावनुत्पादितब्रह्मानुभवा तदुच्छेदाय पर्याप्ता । साक्षात्काररूपो हि विपर्यासः साक्षात्काररूपेणैव तत्त्वज्ञानेनोच्छिद्यते न तु परोक्षत्वभासेन, (३) दिङ्मोहालातचक्रचलद्वृक्षमरुमरीचिसलिलादिविभ्रमेष्वपरोक्षत्वभासिषु अपरोक्षत्वभासिभिरेव दिगादितत्त्वप्रत्ययैर्विवृत्तिदर्शनात्, नो खल्वसत्त्वचनलिङ्गादिनिश्चितदिगादितत्त्वानां दिङ्मोहादयो निवर्तन्ते । तस्मात् त्वम्पदार्थस्य तत्पदार्थत्वेन साक्षात्कार एषितव्यः । एतावता हि त्वम्पदार्थस्य दुःखिशोकित्वादि साक्षात्कारनिवृत्तिर्नान्यथा । (४) न चैष साक्षात्कारो मीमांसासहितस्यापि शब्दस्य प्रमाणस्य फलम्, अपि तु प्रत्यक्षस्य तस्यैव तत्फलत्वनियमात्, अन्यथा कुटजबीजादपि वडङ्कुरोत्पत्तिप्रसङ्गात् । तस्मान्निर्विचिकित्सवाक्यार्थभावनापरिपाकसहितमन्तःकरणं त्वंपदार्थस्यापरोक्षस्य तत्तदुपाध्याकारनिषेधेन तत्पदार्थतामनुभावयतीति युक्तम् । (५) न चायमनुभवो ब्रह्मस्वभावो येन न जन्येत, अपि त्वन्तःकरणस्यैव वृत्तिभेदो ब्रह्मविषयः । (६) न चैतावता ब्रह्मणो नापराधीनप्रकाशता । नहि शाब्दज्ञानप्रकाश्यं ब्रह्म स्वयंप्रकाशं न भवति । सर्वोपाधिरहितं हि स्वयंज्योतिरिति गीयते, न तूपहितमपि । यथाह स्म भगवान् भाष्यकारः—“नायमेकान्तेनाविषय” इति । (७) न चान्तःकरणवृत्तावप्यस्य साक्षात्कारे सर्वोपाधिविनिर्माणः, तस्यैव तदुपाधेर्विनश्यदवस्थस्य स्वपरोपाधिविरोधिर्नो विद्यमानत्वात्, (८) अन्यथा चैतन्यच्छायापत्तिं विना-

- (१) आपातज्ञानाभ्यासरूपोपासनापक्षं निराकृत्य निश्चयाभ्यासरूपोपासनापक्षमाशङ्कते नास्ति ।
 (२) स्मृपासनेवाविद्याविरोधो भवतु किं कर्मोपयोगिना साक्षात्कारेणाकिंचित्करेणेत्यत्राह नचेति ।
 (३) प्रत्यक्षप्रमाया एव प्रत्यक्षभ्रमनिवर्तकत्वे दृष्टान्तमाह दिङ्मोहेति ।
 (४) नचैष इति । इदमत्र तात्पर्यम् । स्वतोऽपरोक्षस्यापि ब्रह्मणः पारोक्ष्यं भ्रमेण गृह्यते तत्रापरोक्ष-
 करणादेव तत्साक्षात्कारः, अन्तःकरणे च सोपाधिके आत्मनि अहं वृत्तिं जनयतीति सिद्धमस्यात्मन्यपरोक्ष-
 धीकारणत्वम् । तच्च शब्दजनितब्रह्मात्मैक्यधीसंततिवासितं तत्पदलक्ष्यब्रह्मात्मतां जीवस्य साक्षात्कारयति
 अस्मिन् पूर्वानुभवसंस्कारवासितं तच्चेदन्तोपलक्षितैक्यविषयप्रत्यभिज्ञाहेतुरिति ।
 (५) स्वरूपप्रकाशस्याभिध्यक्तिसंस्कारमुपपाद्य व्यञ्जकान्तःकरणवृत्तेरुत्पाद्यतामाह नचेति ।
 (६) नचैतावता—उक्तानुभवस्य ब्रह्मविषयत्वेपि, स्वपकाशस्यैव शाब्दज्ञानविषयत्वं त्वयाप्यामिस-
 मित्यर्थः ।

(७) ननु निरुपाधिब्रह्मणः साक्षात्कारविषयत्वात्कथमुपाहितेत्यत्राह न चान्तःकरणेति । ब्रह्म निरु-
 पाधीति विषयिणी वृत्तिः स्वस्वेतोपाधिनिवृत्तिहेतुरुदेति स्वस्या अप्युपाधित्वाविशेषात्, ततः स्वसत्ताया
 विनाशहेतुसोनिध्याद्विनश्यदवस्थत्वम् । एवं च नातुपाहितस्य विषयता, न चोपाधेर्निवर्तकान्तरापेक्षेति भावः ।
 (८) नन्वेवं तर्हि उपाधिवम्बन्धाद्विषयत्वं विषयत्वे चोपाधिसम्बन्धो विषयविषयत्वलक्षण इत्यन्यो-
 न्याश्रय इत्यत आह अन्यथेति । ब्रह्मसाक्षात्कारस्य ब्रह्मविषयत्वपयुक्तं न चैतन्यमातिबिम्बितत्वं, किन्तु स्वतः
 चटादिवृत्तिषु साम्यात्, चैतन्यं च ब्रह्मेति स्वाभाविको वृत्तेस्तत्सम्बन्ध इति नान्योन्याश्रयो दोष इत्यर्थः ।

ऽन्तःकरणवृत्तेः स्वयमचेतनायाः स्वप्रकाशत्वानुपपत्तौ साक्षात्कारत्वायोगात् । न चानुमित-
भावितबन्धिसाक्षात्कारवत्प्रतिभात्वेनास्याप्रामाण्यं, तत्र बन्धिस्वलक्षणस्य परोक्षत्वात् । इह
तु ब्रह्मरूपयोगाधिकेष्टुषितस्य जीवस्य प्रागप्यपरोक्षत्वात् । (१) नहि शुद्धबुद्धत्वादयो वस्तु-
तस्ततोऽतिरिच्यन्ते, जीव एव तु तत्तदुपाधिरहितः शुद्धबुद्धादिस्वभावो ब्रह्मेति गीयते । न च
तत्तदुपाधिविरहोऽपि ततोऽतिरिच्यते । (२) तस्माद्यथा गान्धर्वशास्त्रार्थज्ञानाभ्यासाहितसंस्का-
रसचिवश्रोत्रेन्द्रियेण षड्जादिस्वरप्राप्तमूर्च्छनाभेदमध्यक्षमनुभवति, एवं वेदान्तार्थज्ञानाभ्या-
साहितसंस्कारो जीवस्य ब्रह्मभावमन्तःकरणेनेति । (३) अन्तःकरणवृत्तौ ब्रह्मसाक्षात्कारे जन-
यितव्येऽस्ति तदुपासनायाः कर्मापेक्षेति चेत् । (४) न । तस्याः कर्मानुष्ठानेन सहभावाभावेन
तत्सहकारित्वानुपपत्तेः । न खलुः 'तत्त्वमसी'त्यादिवाक्यान्निर्विचिकित्सं शुद्धबुद्धोदासीनस्वभा-
वमकर्तृत्वाद्युपेतमपेतब्राह्मणत्वादिजातिं देहाद्यतिरिक्तमेकमात्मानं प्रतिपद्यमानः कर्मस्वधिका-
रमवबोद्धुमर्हति । अनर्हश्च कथं कर्ता वाऽधिकृतो वा ।

(५) यद्युच्येत—निश्चिन्तेऽपि तत्त्वे विपर्यासनिबन्धनो व्यवहारोऽनुवर्तमानो दृश्यत,
यथा गुडस्य माधुर्यविनिश्चयेऽपि पित्तोपहतोन्द्रियाणां तिक्तावभासानुवृत्तिरास्वाद्य, थूक्तस्य
त्यागात् । तस्मादविद्यासंस्कारानुवृत्त्या कर्मानुष्ठानं, तेन च विद्यासहकारिणा त-
त्समुच्छेद उपपत्स्यते । न च कर्माविद्यात्मकं कथमविद्यामुच्छिनत्ति, कर्मणो वा
तदुच्छेदकस्य कुत उच्छेद इति वाच्यम् । सजातीयस्वपरविरोधिनां भावानां बहुल-
मुपलब्धेः, यथा पयः पयोन्तं जरयति, स्वयं च जीर्यति । यथा विषं विषान्तरं
शमयति, स्वयं च शाम्यति । यथा वा कतकरजो रजोन्तराविले पाथसि प्रक्षिप्तं रजोन्त-
राणि भिन्दत् स्वयमपि भिद्यमानमनाविलं पाथः करोति । एवं कर्माविद्यात्मकमपि अविद्या-
न्तराणि अपगमयत्स्वयमप्यपगच्छति—इति ॥

(६) अत्रोच्यते । सत्यं 'सदेव सोम्येदमि'त्युपक्रमात् 'तत्त्वमसी'त्यन्तात् शब्दाद्
ब्रह्ममिमांशोपकरणादसकृदभ्यस्ताद् निर्विचिकित्सेऽनाद्यविद्योपादान्देहाद्यतिरिक्तप्रत्यगात्म-
त्त्वावबोधे जातेऽपि अविद्यासंस्कारानुवृत्तावनुवर्तन्ते सांसारिकाः प्रत्ययास्तद्व्यवहाराश्च,
तथापि तानप्यथ व्यवहारप्रत्ययान् मिथ्येति मन्यमानो विद्वान् श्रद्धते पित्तोप-
हतेन्द्रिय इव गुडं थूक्तस्य त्यजन्नपि तस्य तिक्ताताम् । तथा चायं क्रियाकरणेति कर्तव्यताफ-
लप्रपञ्चमतात्त्विकं विनिश्चिन्वन् कथमधिकृतो नाम, (७) विदुषो ह्यधिकारोऽन्यथा पशुशूद्रा-

- (१) जीवस्य प्रागपरोक्षत्वेपि शुद्धबुद्धत्वादेः परोक्ष्यान् तत्साक्षात्कारो यथायं इत्याशङ्क्याह नहीति ।
(२) उपसंहरति तस्मादिति । (३) समुच्चयवादी शकते अन्तःकरणेति ।
(४) निराकरोति नेति । किमुपासनाकार्यं साक्षात्कारे कर्मणा उपयोग उतोपासनास्वरूपे समुच्चयवा-
दिनाङ्गीक्रियते ? तत्र न कार्य इत्याह तस्या इति ।
(५) समुच्चयवादिनोऽविद्यात्मककर्माणोऽनुष्ठानं तत्त्वावगतावपि विपर्यासदर्शनात्सम्भवतीति पक्षमु-
पस्थापयति यद्युच्येतेति ।
(६) तत्त्वज्ञानिनोऽनधिकारान्नैवमित्याभिप्रायेण समुच्चयवादिपक्षं खण्डयति अत्रोच्यत इत्यादिना ।
(७) क्रियाकर्त्तादिवास्तव इति निश्चयवत् इत्यर्थः ।

दीनामप्यधिकारो दुर्वारः स्यात् । (१) क्रियाकर्त्रादिस्वरूपविभागं च विद्वस्यमान इह विद्वानभिमतः कर्मकाण्डे । (२) अत एव भगवानविद्वद्विषयत्वं शास्त्रस्य वर्णयाम्बभूव भाष्यकारः । तस्माद्यथा राजजातीयाभिमानकर्तृके राजसूये न विप्रवैश्यजातीयाभिमानिनोरधिकारः, एवं द्विजातिकर्तृक्रियाकरणादिविभागाभिमानिकर्तृके कर्मणि न तदनभिमानिनोऽधिकारः । न चानधिकृतेन समर्थेनापि कृतं वैदिकं कर्म फलाय कल्पते वैश्यस्तोमं इव ब्राह्मणराजन्याभ्याम् । तेन दृष्टार्थेषु कर्मसु शक्तः प्रवर्तमानः प्राप्नोतु फलं दृष्टत्वात् । अदृष्टार्थेषु तु शास्त्रैकसमाधिगम्यं फलमनधिकारिणि न युज्यत इति नोपासनाकार्यं कर्मापेक्षा ।

(३) स्यादेतत् मनुष्याभिमानवदधिकारिके कर्मणि विहिते यथा तदभिमानरहितस्यानधिकारः, एवं निषेधविधयोपि मनुष्याधिकारा इति तदभिमानरहितस्तेष्वपि नाधिक्रियेत पश्चादिवत् । तथा चायं निषिद्धमनुतिष्ठन् न प्रत्यवेयात् तिर्यगादिवदिति भिन्नकर्मतापातः ।

मैवम् (४) । न खल्वयं सर्वथा मनुष्याभिमानरहितः, किन्त्वविद्यासंस्कारानुवृत्त्याऽऽस्वमात्रया तदभिमानोऽनुवर्तते अनुवर्तमानं च मिथ्येति मन्यमानो न श्रद्धत इत्युक्तम् । किमतः ? यथेवम् एतदतो भवति—विधिषु श्राद्धोऽधिकारी नाश्राद्धः । ततश्च मनुष्याद्याभिमानेन श्रद्धधानो न विधिशास्त्रेणाधिक्रियते । तथा च स्मृतिः—‘वश्रद्धया हुतं दत्तमि’त्यादिका । निषेधशास्त्रं तु न श्रद्धामपेक्षते, अपि तु निषिध्यमानक्रियेणुमुखो नर इत्येव प्रवर्तते । तथा च सांसारिक इव श्रद्धावगतब्रह्मतत्त्वोऽपि निषेधमतिक्रम्य प्रवर्तमानः प्रत्यवेति न भिन्नकर्मदर्शनाभ्युपगमः । तस्माद्योपासनायाः कार्यं कर्मापेक्षा । (५) अत एव नोपासनोत्पत्तावपि, निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानोत्पत्त्युत्तरकालमनधिकारः कर्मणीत्युक्तम् । तथा च श्रुतिः—

न कर्मणा न प्रजया धनेन (६) त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ।

(७) तत्किमिदानीमनुपयोग एव सर्वथेह कर्मणाम्, तथा च ‘विविदिषन्ति यज्ञेन’त्याद्याः श्रुतयो विस्मरन् । न । (८) आरादुपकारकत्वात् कर्मणां यज्ञादीनाम् । तथाहि—‘तमेतमात्मानं

(१) ननु विदुषश्चेत्कर्मस्वधिकारस्तर्हि क्रियाकर्त्रादेर्वास्तवत्वं स्यादित्यत्राह क्रियाकर्त्रादीति । विद्वस्यमानोऽविद्वानपि विद्वान् भवन्विद्वदाभास इत्यर्थः ।

(२) अत एव—विद्वदाभासोऽविद्वानेव कर्मकाण्डेऽधिकार्यभिमत इत्यस्माद्धेतोः ।

(३) शङ्कते स्यादेतदिति । यदि प्रतीयमानाधिकारनिमित्तस्य ब्राह्मण्यादेः शास्त्रनिमित्तमित्यात्वव्ययादश्रद्धधानो विध्यनधिकारी तदोल्लेखितशास्त्रनिषिद्धकर्मतापात इत्याशङ्कामिप्रायः ।

(४) समाधत्ते मैवमिति । अवगतमित्याभावस्याप्याधिकारनिमित्तस्य प्रतीयमानत्वाग्निषेधाधिकारहेतुता । न च श्रद्धाधानता इहाधिकारहेतुः, अतस्त्वस्यापि नास्तिकत्वेनाश्रद्धतो निषेधाधिकारात्, इतरथा निषेधलघिनस्तस्य प्रत्यवयाभावाद्भिषु तु श्रद्धाप्याधिकारहेतुरिति ब्रह्मविदो न अधिकार इति समाधानार्थसंक्षेपः ।

(५) अत एव—यत एवावगतब्रह्मभावस्य विधिषु नाधिकारस्तत एव ज्ञानानन्तरं कर्मानुष्ठानस्यासम्भवाज्जोपासनोत्पत्तौ कर्मापेक्षति न द्वितीयकल्पस्यावकाश इति भावः ।

(६) त्यागेन—त्यागसाध्यज्ञानानामृतत्वं प्राप्नुं पितृलोकायासिंहतुभिः कर्मप्रज्ञाधनशब्दवाच्यापरविद्याभिरिति श्रुत्यर्थः ।

(७) शङ्कते तत्किमिति ।

(८) समाधत्ते आरादिति । इह भवान्तरे वाऽनुष्ठितं कर्म चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्तिहेतुरिति समाधा-

वेदानुवचनेन' नित्यस्वाध्यायेन 'ब्राह्मणा विविदिषन्ति' वेदितुमिच्छन्ति, न तु विदन्ति । वस्तुतः प्रधानस्यापि वेदनस्य प्रकृत्यर्थतया शब्दतो गुणत्वादच्छायाश्च प्रत्ययार्थतया प्राधान्यात्, (१) प्रधानेन च कार्यसम्प्रत्ययात् । नहि राजपुरुषमानयेत्युक्ते वस्तुतः प्रधानमपि राजा पुरुषविशेषणतया शब्दत उपसर्जनमानीयतेऽपि तु पुरुष एव, शब्दतस्तस्य प्राधान्यात् । एवं वेदानुवचनस्येव यज्ञस्यापीच्छासाधनतया विधानम् । एवं तपसोऽनाशकस्य । कामानश-
नमेव तपः । हितमितमेध्याशिनो हि ब्रह्मणि विविदिषा भवति, न तु सर्वथाऽनश्नतो, मर-
णात् । नापि चान्द्रायणादितपःशीलस्य, धातुवैषम्यापत्तेः । एतानि च नित्यानुपात्तदुरित-
निबर्हणेन पुरुषं संस्कुर्वन्ति । तथा च श्रुतिः—'स ह वा आत्मयाजी यो वेद इदं मेऽने-
नाङ्गं संस्क्रियत इदं मेऽनेनाङ्गमुपधीयते' (२) इति । अनेनेति प्रकृतं यज्ञादि परामृशति ।
स्मृतिश्च 'यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा' इति । नित्यनैमित्तिकानुष्ठानप्रक्षीणकल्मषस्य च
विशुद्धसत्त्वस्याविदुष एव उत्पन्नविविदिषस्य ज्ञानोत्पत्तिं दर्शयत्याथर्वणी श्रुतिः—'विशुद्धस-
त्त्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान' इति । स्मृतिश्च—'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य
कर्मणः' इत्यादिका । (३) क्लृप्तेनैव च नित्यानां कर्मणां नित्येहितेनोपात्तदुरितनिबर्हणेन पुरुषसं-
स्कारेण ज्ञानोत्पत्तावज्ञाभावोपपत्तौ न संयोगपृथक्त्वेन साक्षादङ्गभावो युक्तः (४), कल्पनागौरवा-
पत्तेः । । तथाहि नित्यकर्मानुष्ठानाद्धर्मोत्पादः ततः पाप्मा निवर्तते, स ह्यनित्याशुचिदुः-
खरूपे संसारे नित्यशुचिसुखख्यातिलक्षणेन विपर्ययेन चित्तसत्त्वं मलिनयति, अतः पाप-
निवृत्तौ (५) प्रत्यक्षोपपत्तिद्वारापावरणे सति प्रत्यक्षोपपत्तिभ्यां संसारस्यानित्याशुचिदुःखरूप-
तामप्रयुहमवबुध्यते, ततोऽस्यास्मिन्ननभिरतिसंज्ञं वैराग्यमुपजायते, ततस्तज्जिहासोपावर्तते,
ततो हानोपायं पर्येषते, पर्येषमाणश्चात्मतत्त्वज्ञानमस्योपाय इत्युपश्रुत्य तज्जिज्ञासते, ततः श्रव-
णादिक्रमेण तज्जानातीत्यारादुपकारकत्वं तत्त्वज्ञानोत्पदं प्रति चित्तसत्त्वशुद्ध्या कर्मणां युक्तम् ।
इमं चार्थमनुवदति भगवद्गीता—

आरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥

एवं चाननुष्ठितकर्माणि प्राग्भविकर्मवशाद्यो विशुद्धसत्त्वः संसारासारादर्शनेन निष्प-

नाभिप्रायमुपपादयन्नाह तथाहीति ।

(१) प्रधानेनेति । प्रधानेन सम्प्रत्ययार्थेनेच्छयाऽऽख्यातोपात्तभावनायाः कार्यस्य सम्प्रत्ययात्सम-
न्वयादित्यर्थः ।

(२) अनेन कर्मणा इदं ममाङ्गमन्तःकरणं संस्क्रियते पुण्येन चोपधीयते उपधीयत इति यो विदित्वा-
ऽऽचरति कर्म स आत्मशुद्ध्यर्थं यजशात्मयाजी, स च देवयाजिनः काम्यकर्तुः श्रेयानिति शतपथश्रुत्यर्थो बोध्यः ।

(३) एवं नित्यानां संस्कारद्वारा ज्ञानोत्पादकत्वमुक्त्वाऽधुना सर्वेषां कर्मणां ज्ञानकार्ये मौक्षे समुच्चय
इति समुच्चयवाद्युक्तं निरस्यन्नाह क्लृप्तेनैवेति । नित्यानां पापक्षयरूपं कलं ज्ञानमपेक्षते न स्वर्गादि, तत्र
यथा प्रकृतौ क्लृप्तोपकाराणामङ्गानामतिदेशेन प्रकृतोपकारातिरिक्तप्रकारकल्पनमेवं ज्ञाने विनियुक्त्यज्ञानो
क्लृप्तनित्यकलपापक्षयातिरेकेण न नित्यकाम्यकर्मसाधारणमौक्षोपयोग्युपकारकल्पनमिति भावः ।

(४) युक्त इति । अनेन साक्षादङ्गत्वं निबिध्यते न संयोगपृथक्त्वम्, सर्वोपेक्षाधिकरणे संयोगभेदस्य
वक्ष्यमानत्वात् । आरादङ्गभावेन संयोगपृथक्त्वस्योपपद्यमानत्वेन न साक्षादङ्गत्वं सिद्धिरित्यभिप्रायः ।

(५) प्रत्यक्षेति । दृष्टविषये प्रत्यक्षेणादृष्टविषये चोपपत्त्या पापकपाटोनिवृत्त्युपावरणेऽद्वाटने सतीत्यर्थः ।

अवैराग्यः कृतं तस्य कर्मानुष्ठानेन वैराग्योत्पादोपयोगिना, प्राग्भववीयकर्मानुष्ठानादेव तत्सिद्धेः । इममेव च पुरुषधौरेयभेदमधिकृत्य प्रवृत्ते श्रुतिः—‘यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति । तदिदमुक्तम्—कर्मावबोधो—‘प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेरिति । अत एव न ब्रह्मचारिण ऋणानि सन्ति, येन तदपाकरणार्थं कर्मानुतिष्ठेत् । एतदनुरोधेन ‘जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते’ इति गृहस्थः संपद्यमान इति व्याख्येयम् । अन्यथा ‘यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेवेति श्रुतिर्विरुद्धेति । गृहस्थस्यापि च ऋणापाकरणं सत्त्व-शुद्ध्यर्थमेव । जरामर्यवाद्दो भस्मान्ततावाद्दोन्त्येष्टयश्च कर्मजडानविदुषः प्रति, न त्वात्मतत्त्व-पण्डितान् । तस्मात्तस्यानन्तर्यमथशब्दार्थो यद्विना ब्रह्मजिज्ञासा न भवति यस्मिन्सु सति भवन्ती भवत्येव । न चेत्थं कर्मावबोधानन्तर्यं, तस्मान्न कर्मावबोधानन्तर्यमथशब्दार्थ इति सर्वमवदातम् ।

(१) स्यादेतत् । मा भूदग्निहोत्रयवागूपाकवदार्थः क्रमः श्रौतस्तु भविष्यति, ‘गृही भूत्वा वनी भवेत्’ ‘वनी भूत्वा प्रव्रजे’दिति जाबालश्रुतिर्गाहस्थेन हि यज्ञाद्यनुष्ठानं सूचयति । स्मरन्ति च—

अर्चात्य विधिवद्वेदान् पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः ।

इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥

निन्दति च—

अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथात्मजान् ।

अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः ॥

इति, अत आह—“यथा च हृदयाद्यवदानानामानन्तर्यनियमः” । कुतः ? ‘हृदयस्याग्नेऽवद्यति अथ जिह्वाया अथ वक्षसः’ इत्यथाप्रशब्दाभ्यां क्रमस्य विवक्षित-त्वात्, न तथेह क्रमो विवक्षितः । श्रुत्या तयैवानियमप्रदर्शनात् ‘यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्दे’ति । एतावता हि वैराग्यमुपलक्षयति । अत एव ‘यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे’ति श्रुतिः । निन्दावचनं चाविशुद्धसत्त्वपुरुषाभिप्रायम् । अविशुद्धस-त्त्वो हि मोक्षमिच्छन्नालस्यात्तदुपायेऽप्रवर्तमानो गृहस्थधर्ममपि नित्यनैमित्तिकमनाचरन् प्रतिक्षणमुपचीयमानापाम्माऽधोगतिं गच्छतीत्यर्थः ।

स्यादेतत् । मा भूच्छ्रौत आर्थो वा क्रमः, (२) पाठस्थानसुरूपप्रवृत्तिप्रमाणकस्तु कस्मान्न

(१) धर्मब्रह्मवबोधयोर्हेतुहेतुमद्भावाभावेपि क्त्वाप्रत्ययश्रुत्या पौर्वापर्यं स्यादित्यभिप्रायेणाशङ्कते स्या-देतदिति । यथा ‘अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचतीति’ श्रूयते । तत्र क्रमसंशयो द्रव्यमन्तरा यागानिष्पत्तेरन्य-द्व्यानयने श्रुतवैयर्थ्यात् दृष्टप्रयोजने आरादुपकारकत्वस्यान्याय्यत्वात् यथा, यवागूं पक्त्वा जुहोतीति क्रमस्तथेह न सम्भवतीति भावः ।

(२) ‘समिधो यजतीत्यादयः पञ्च प्रयाजा दर्शवैर्णमासाङ्गमयाम्नाताः, तेषां पाठतः क्रमः । तथा ज्यो-तिष्ठोमविकारे सायस्कथागोऽतिदेशप्राप्तान्नयः पशवः अग्नीषोमीयः सवनीयः अनुबन्ध्यश्च । विकृतौ ‘सह पञ्च-बालभेते’ इति श्रवणात्प्राकृतः क्रमो निवर्तते । सहत्वं चेदं सवनीयस्थाने । तथासति इतरयोस्तुल्यं स्थान-चलनं भवति । तत्रैककालत्वेन सहसहत्वस्यासम्भवात्स्थानात्सवनीयप्राथम्यं नियम्यत इत्यर्थं स्थानक-मः । तथा ‘सरस्वतौ भवत एतद्वै दैव्यं मिथुनं यत्सरस्वती सरस्वाश्च’ इति युगपत्कर्मद्वयं श्रूयते । तत्र प्रथमं सरस्वतीदैवतस्य याज्यानुवाक्यायुगलं पठ्यते ततो सरस्वदैवतस्य । तस्मादेतत्क्रमेण कर्मद्वयक्रम इति शा-

भवतीत्यत आह—“शेषशेषित्वे प्रमाणाभावात्” (पृ० ७१ प० १) । शेषाणां समिदादीनां शेषिणां चाग्नेयादीनां (१) मेकफलवदुपकारोपनिबद्धानामेकफलावच्छिन्नानामेक-
प्रयोगवचनोपगृहीतानामेकाधिकारिकर्तृकाणामेकपौर्णमास्यमावस्याकालसंबद्धानां युगपदनुष्ठा-
नाशक्तेः सामर्थ्यात्क्रमप्राप्तौ तद्विशेषापेक्षयां पाठादयस्तद्भेदनियमाय प्रभवन्ति । यत्र तु न
शेषशेषिभावो नाप्येकाधिकारावच्छेदो यथा (२) सौर्यायम्णप्राजापत्यादीनां, तत्र क्रमभेदापे-
क्षाभावात् पाठादिः क्रमविशेषनियमे प्रमाणम्, अवर्जनीयतया तस्य तत्रागतत्वात् । न चेह
धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः शेषशेषिभावे श्रुत्यादीनामन्यतमं प्रमाणमस्तीति । ननु शेषशेषिभावाभा-
वेपि क्रमनियमो दृष्टो, यथा गोदोहनस्य पुरुषार्थस्य दर्शपौर्णमासिकैरङ्गैः सह, यथा वा दर्श-
पौर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति दर्शपौर्णमाससोमयोरशेषशेषिणोरित्यत आह—“अ-
धिकृताधिकारे च प्रमाणाभावात्” इति योजना । स्वर्गकामस्य हि दर्शपौर्णमासा-
धिकृतस्य पशुकामस्य सतो दर्शपौर्णमासकत्वार्थाप्यप्रणयनाश्रिते गोदोहनेऽधिकारः । नो खलु
गोदोहनद्रव्यमव्याप्रियमाणं साक्षात् पशून् भावयितुमर्हति । न च व्यापारान्तराविष्टं श्रूयते
यतस्तदङ्गक्रममतिपतेत् । अप्रणयनाश्रितं तु प्रतीयते ‘चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशु-
कामस्ये’ति समभिव्याहारात् । योग्यत्वाच्चास्यापां प्रणयनं प्रति । तस्मात् कत्वार्थाप्रणयना-
श्रितत्वाद्गोदोहनस्य तत्क्रमेण पुरुषार्थमपि गोदोहनं क्रमवदिति सिद्धम् (३) । श्रुतिनिराकरणे-
नैवेष्टिसोमक्रमवदपि क्रमोप्यपास्तो वेदितव्यः ।

शेषशेषित्वाधिकृताधिकाराभावोपि क्रमो विवक्ष्येत, यथेकफलावच्छेदो भवेत्, य-
थामेयादीनां वर्णामेकस्वर्गफलावच्छिन्नानां, यदि वा जिज्ञास्यब्रह्मणोऽशो धर्मः स्यात्,
यथा चतुर्लक्षणाव्युत्पाद्यं ब्रह्म केनचित्केनचित्दंशेनैकैकेन लक्षणेन व्युत्पाद्यते, तत्र
चतुर्णां लक्षणानां जिज्ञास्याभेदेन परस्परसम्बन्धे सति क्रमो विवक्षितस्तथेहा-
प्येकाजिज्ञास्यतया धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः क्रमो विवक्ष्येत, न चैतदुभयमप्यस्तीत्याह—
“फलजिज्ञास्यभेदाच्च” । फलभेदं विभजते “अभ्युद्यफलं धर्मज्ञान”मिति ।

यते मन्त्राणां प्रयोगशेषत्वात् । अङ्गविशेषनिर्वापादीनां क्रमाकांक्षायां मुख्यक्रमेणैव क्रम इति नियम्यते सोऽयं
मुख्यक्रमः । इदं च प्रवृत्तिक्रमस्याप्युदाहरणं बोध्यम् । याज्यानुवाक्याप्रवृत्तिक्रमेण निर्वापादीनां क्रमस्य
सिद्धत्वादित्यलं विस्तरस्तु कल्पतरौ द्रष्टव्यः ।

(१) एकप्रयोगवचनपरिमिते हेतुमाह एकफलवदिति । एकश्चासौ फलवतः प्रधानस्य दर्शपौर्णमासादि-
रुपकारस्तस्मिन्समुच्चित्य साधनत्वेनोपनिबद्धाः शेषाः शेषिणश्चात एकवचनोपगृहीतानामित्यर्थः । एकाधि-
कारिकाणामित्यनेन कर्तृभेदाभावात्क्रमापेक्षाऽऽवश्यकीति प्रदर्शितम् ।

(२) ‘सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः’ ‘आर्यमणं चरुं निर्वपेत्स्वर्गकामः’ ‘प्राजापत्यं चरुं निर्वपेत् श-
तकृष्णलकामः’ इत्यादिभिन्नफलकयागानां त्वसम्बन्धात् न क्रमः युगपत्पाठासम्भवादवर्जनीयतया प्रातः पाठ-
क्रमोऽध्ययनार्थ इति भावः ।

(३) इदमत्र तात्पर्यम् । अपां प्रणयनं दर्शपुर्णमासाङ्गमाश्रित्य ‘गोदोहनेन पशुकामस्य’ इति विधि-
तस्य गोदोहनस्य, ‘दर्शपुर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत’ इति दर्शाश्रुत्तरकाले विहितस्य सोमयागस्य च
शेषशेषिभावाभावेपि दर्शयाधिकृताधिकारत्वादेकवचनगृहीतानां तेषां युगपदनुष्ठानासम्भवात्क्रमाकांक्षायां
श्रुत्यादिभिः क्रमो बोध्यत इति स सम्भवति, अत्र तु जिज्ञासयोरधिकृताधिकारत्वाभावात् क्रमसम्भव इति ।

(१) जिज्ञासाया वस्तुतो ज्ञानतन्त्रत्वाज्ज्ञानफलं जिज्ञासाफलमिति भावः । (२) न केवलं स्वरूपतः फलभेदः, तदुत्पादनप्रकारभेदादपि तद्वेद इत्याह—“तच्चानुष्ठानापेक्षं ब्रह्मज्ञानं च नानुष्ठानान्तरापेक्षम्” (पृ० ७५ पं०) । शाब्दज्ञानाभ्यासाच्चानुष्ठानान्तरमपेक्षते, नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानसहभावस्यापास्तत्वादिति भावः । जिज्ञास्यभेदमात्यन्तिकमाह—“भगव्यश्च धर्मः” इति । भविता भगव्यः, कर्तरि कृत्यः । (३) भविता च भावकव्यापारनिर्वर्त्यतया तत्तन्त्र इति ततः प्राग् ज्ञानकाले नास्तीत्यर्थः । भूतं सत्यं (४), सदेकान्ततो न कदाचिदसदित्यर्थः । न केवलं स्वरूपतो जिज्ञास्ययोर्भेदो ज्ञापकप्रमाणप्रवृत्तिभेदादपि भेद इत्याह—“चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च” । चोदनेति वैदिकं शब्दमाह, विशेषेण सामान्यस्य लक्षणात् । प्रवृत्तिभेदं विभजते—“या हि चोदना धर्मस्ये”ति । (५) आज्ञादीनां पुरुषाभिप्रायभेदानामसम्भवादर्पौरोक्ष्ये वेदे चोदनोपदेशः । अत एवोक्तं ‘(६) तस्य ज्ञानमुपदेशः’ इति । सा च स्वसाध्ये पुरुषव्यापारे भावनायां, तद्विषये च यागादौ, स हि भावनाविषयः, तदधीननिरूपणत्वात् प्रयत्नस्य भावनायाः । ‘षिञ् बन्धन’ इत्यस्य धातोर्विषयपदव्युत्पत्तेः । (७) भावनायास्तद्वद्वारेण च यागादौरपेक्षितोपायतामवगमयन्ती तत्रेच्छोपहारमुखेन पुरुषं नियुज्जानैव यागादिधर्ममवलोकयति नान्यथा । ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवलोकयत्येव केवलं न तु प्रवर्तयन्त्यवलोकयति । कुतः ? अवबोधस्य प्रवृत्तिरहितस्य चोदनाजन्यत्वात् । नन्वात्मा ज्ञातव्य इत्येतद्विधिपरैर्वेदान्तैस्तदेकवाक्यतयाऽवबोधे प्रवर्तयद्विरेव पुरुषो ब्रह्मावलोक्यते इति समानत्वं धर्मचोदनाभिर्ब्रह्मचोदनानामित्यत आह—“न पुरुषोऽवबोधे नियुज्यते” । अयमभिसन्धिः । न तावद् ब्रह्माक्षात्कारे पुरुषो नियोक्तव्यः, तस्य ब्रह्मस्वाभाव्येन नित्यत्वादकार्यत्वात् । नाप्युपासनायां, तस्या अपि ज्ञानप्रकर्षे हेतुभावस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धतया प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् । नापि शाब्दबोधे, तस्याप्यधीतवेदस्य पुरुषस्य विदितपदतदर्थस्य समधिगतशाब्द-

(१) संग्रहे जिज्ञासयोः फलादिभेदमभिधाय विभजने ज्ञानयोस्तत्कथनमयुक्तमित्याशङ्क्याह जिज्ञासाया इति । इच्छाया ज्ञानपारतन्त्र्याज्ज्ञानफलमेव जिज्ञासाफलमिति भावः ।

(२) फलभेदे वक्तव्ये कारणभेदकथनं भाष्येऽनुपयोगीत्याशङ्क्याह न केवलमिति । विधेयाविधेयाक्रियाज्ञानफलयोरुत्पाद्यता व्यङ्ग्यता च वैलक्षण्यमित्यर्थः ।

(३) ननु भवितुः कथं ज्ञानकाले सत्त्वाभाव इत्याशङ्क्य ज्ञानोत्तरभाविप्रयोजकव्यापारपेक्षणादित्याह भविता चेति । भवतिरसिद्धक्रियाकर्तृवाची न पच्यादिवास्तिष्ठककर्तृकक्रियस्ततो भविता स्वतोऽसिद्धसन् भावकव्यापारपेक्षानिष्पत्तिरर्थः साध्यो भवति इत्यर्थः ।

(४) अनेनातीतवाचित्वधर्मोऽपास्तः ।

(५) आज्ञादीनामिति । आदिनाऽभ्यर्थनानुज्ञे बोध्ये । तत्र उत्कृष्टपुंसः स्वामिलषितोपायकार्यत्वाभिधानमाज्ञा यथा गामानयति, हीनस्यैतदेवाभ्यर्थना यथा वटुमध्यापयति, प्रवृत्तस्य प्रयोज्यस्य तद्विज्ञेपायोक्तिरनुज्ञा यथा—तथा कुरु यथा हितमिति । नैतासां वेदे सम्भव इत्युपदेशोश्चोदनेति भावः ।

(६) तस्य धर्मस्य ज्ञाने प्रमाणमुपदेशो विधिरिति जै० १ अ० ५ सूत्रैकदशार्थो बोध्यः । स्वसाध्य इति । स्वस्याः प्रतिपाद्ये विषये भावनायामित्यर्थः ।

(७) ननु भावनाधात्वर्थयोर्विधिशब्देन पुरुषप्रवर्तनमशङ्क्य प्रमाणस्य वाक्यादिब्रह्मेकत्वासम्भवादित्याशङ्क्याह भावनाया इति । साक्षाद्भावनायास्तदवच्छेदकत्वद्वारा धात्वर्थस्य चष्टोपायतां बोधयित्वा तत्रेच्छासुपहारच विधिः पुरुषं प्रवर्तयतीति चोदनाया धर्मबोधकत्वं सिध्यतीत्यर्थः ।

न्यायतत्त्वस्याप्रत्युहमुत्पत्तेः । अत्रैव दृष्टान्तमाह—“यथाक्षार्थे”ति (पृ० ७६ पं० १) । दार्ष्टान्तिके योजयति “तद्वत्” इति । अपि चात्मज्ञानविधिपरेषु वेदान्तेषु नास्मत्त्वविनिश्चयः शाब्दः स्याद्, नहि तदास्मत्त्वपरास्ते, किन्तु तज्ज्ञानविधिपराः, यत्पराश्च ते त एव तेषामर्थाः । न च बोधस्य बोध्यानिष्ठत्वादपेक्षितत्वादन्यपरेभ्योपि बोध्यतत्त्वविनिश्चयः, (१)समारोपेणापि तदुपपत्तेः । तस्मान्न बोधविधिपरा वेदान्ता इति सिद्धम् । प्रकृतमुपसंहरति “तस्मात्किमपि वक्तव्य”मिति (पृ० ७७ पं० १) । यस्मिन्नसति ब्रह्मजिज्ञासा न भवति सति तु भवन्ती भवत्येवेत्यर्थः । तदाह—“उच्यते नित्यानित्यवस्तुविवेक” इत्यादि । नित्यः प्रत्यगात्मा, अनित्या देहेन्द्रियविषयादयः । (२)तद्विषयश्चेद्विवेको निश्चयः, कृतमस्य ब्रह्मजिज्ञासाया, ज्ञातत्वाद् ब्रह्मणः । अथ विवेको ज्ञानमात्रं न निश्चयः, तथासत्येष विपर्यासादन्यः संशयः स्यात्, तथा च न वैराग्यं भावयेत्, अभावयन् कथं ब्रह्मजिज्ञासाहेतुः । (३)तस्मादेवं व्याख्येयम्—नित्यानित्ययोर्वसतीति नित्यानित्यवस्तु तद्वर्मः, नित्यानित्ययोर्धर्मिणोस्तद्वर्माणां च विवेको नित्यानित्यवस्तुविवेकः । एतदुक्तं भवति—मा भूददं तद्वत् नित्यमिदं तदनुत्तमनित्यमिति धर्मविशेषयोर्विवेकः, धर्मिमात्रयोर्नित्यानित्ययोस्तद्वर्मयोश्च विवेकं निश्चिनोत्येव । नित्यत्वं सत्यत्वं तद्यस्यास्ति तन्नित्यं सत्यं, तथा चाऽऽस्थागोचरः । अनित्यत्वमसत्यत्वं तद्यस्यास्ति तदनित्यमनृतं, तथा चानास्थागोचरः । (४)तदेतेष्वनुभूयमानेषु युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरेषु विषयविषयिषु यद्वत् नित्यं सुखं व्यवस्थास्यते तदास्थागोचरो भविष्यति, यत्त्वनित्यमनृतं भविष्यति तापत्रयपरीतं तत् त्यक्ष्यत इति । सोऽयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः प्राग्भवीयादैहिकाद्वा कर्मणो विशुद्धसत्त्वस्य भवत्यनुभवोपपत्तिभ्याम् (५) । न खलु सत्यं नाम न किंचिदस्तीति वाच्यम्, तदभावे तदधिष्ठानस्यानृतस्याप्यनुपपत्तेः, शून्यवादिनामपि शून्यताया एव सत्यत्वात् । (६)अथास्य पुरुषधौरेयस्यानुभवोपपत्तिभ्यामेवं सुनिपुणं निरूपयत आ च सत्यलोकाद् आ चावीचेर्जायस्व भ्रियस्वे’ति विपरिवर्तमानं क्षणमुद्धृतयामाहो—रात्रार्धमासमासत्त्वं नवत्सरयुगचतुर्युगमन्वन्तरप्रलयमहाप्रलयमहासर्गावान्तरसर्गसंसारसागरोर्मिभिरनिशमूह्यमानं तापत्रयपरीतमात्मानं च जीवलोकं चावलोक्यास्मिन् संसारमण्डले-

(१) यथा विशिष्टविधौ विशेषणविधिस्तथा विषयविशिष्टप्रतिपत्तिविधिसामर्थ्यात् ब्रह्मनिश्चयः स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते समारोपेणापीति । ‘यच्च धेतुमुपासीत’ इत्यादावारोप्यस्यापि विधेयज्ञानविषयत्वात्मतिपत्तिविधिर्न विशेषणसत्त्वमाक्षिपतीति भावः ।

(२) नित्यानित्यवस्तुविवेक इति भाष्यमाक्षिपति तद्विषयश्चेति ।

(३) समाधत्ते तस्मादिति । तथाच निश्चय एव विवेकः । न चैवंसति शास्त्रानारम्भः शक्यः, इदं नित्यमिदमनित्यमित्यनिश्चयात् तदर्थं शास्त्रारम्भस्यावश्यकत्वादिति भावः ।

(४) सत्यासत्ययोरुपादेयानुपादेयत्वे हेतुमाह तदेतेष्विति । सुखत्वानित्यमुपादेयं दुःखत्वानित्यस्याज्यमित्यर्थः ।

(५) दृष्टेऽनुभव, उपपत्तिस्त्वदृष्टे प्राज्ञा ।

(६) न नित्यादिविवेकमार्जं वैराग्यजनकमपितु तदभ्यास इत्याह अथास्येति । अस्य पुरुषधौरेयस्य संसारमण्डलेऽनित्यत्वादिविषयं प्रसंख्यानं ज्ञानमुपावर्तत इत्यन्वयः । अवीचिः—नरकविशेषः । जायस्व भ्रियस्वेति ‘क्रियासमभिहारे लोडि’ति पौनःपुन्ये सर्वलकारापवादत्वे लोड्विधानाज्जननमरणाभ्यामावर्तमानं क्षणादिकालैः संसारसागरोर्मिरूपैरनिशमूह्यमानं जीवगणं वीक्ष्येति योजना ।

ऽनित्याशुचिदुःखात्मकं प्रसंख्यानमुपावर्तते, ततोऽस्यैतादृशान्नित्यानित्यवस्तुविवेकलक्षणात् प्रसं-
ख्यानाद् “इहामुत्रार्थभोगविरागो” भवति । अर्थ्यते प्रार्थ्यत इत्यर्थः, फलमिति यावत्,
तस्मिन् विरागोऽनाभोगात्मिकोपेक्षाबुद्धिः (१), ततः “शमदमादिसाधनसंपत्” । रागा-
दिकषायमदिरामन्तं हि मनस्तेषु तेषु विषयेषूच्चावचमिन्द्रियाणि प्रवर्तयद्विविधाश्च प्रवृत्तीः
पुण्यापुण्यफला भावयत् पुरुषमतिघोरं विविधदुःखज्वालाजटिले संसारहुतभुजि जुहोति । प्रसं-
ख्यानान्ध्यासलब्धवैराग्यपरिपाकभग्नरागादिकषायमदिरामदं तु मनः पुरुषेणावजीयते वशी-
क्रियते । सोऽयमस्य वैराग्यहेतुको मनोविजयः शम इति वशीकारसंज्ञ इति चाख्यायते ।
विजितं च मनस्तत्त्वाविषयविनिशेधयोग्यतां नीयते, सेयमस्य योग्यता दमः । यथा दान्तोऽयं
वृषभयुवा हलशकटादिवहनयोग्यः कृत इति गम्यते । आदिग्रहणेन च विषयतिथिज्ञातदुः-
परमतत्त्वश्रद्धाः संगृह्यन्ते । अत एव श्रुतिः ‘तस्मात् शान्तो दान्त उपरतास्ति तिक्षुः श्रद्धा-
वित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत् सर्वमात्मानि पश्यतीति’ । तदेतस्य शमदमादिरूपसाध-
नस्य संपत्प्रकर्षः शमदमादिसाधनसंपत् । ततोऽस्य संसारबन्धनामुमुक्षा भवतीत्याह—“मुमु-
क्षुत्वं च” । (२) तस्य च नित्यशुद्धमुक्तसत्यस्वभावब्रह्मज्ञानं मोक्षस्य कारणमित्युपश्रुत्य
तज्जिज्ञासा भवति धर्मजिज्ञासायाः प्रागूर्ध्वं च, तस्मात्तेषामेवानन्तर्यं न धर्मजिज्ञासाया इत्या-
ह “तेषु ही”ति । न केवलं जिज्ञासामात्रमपि तु ज्ञानमपीत्याह “ज्ञातुं च” । उपसंह-
रति “तस्मा”दिति । (पृ० ७८ पं० २)

कमप्राप्तमतःशब्दं व्याचष्टे “अतः शब्दो हेत्वर्थः” । तमेवातःशब्दस्य हेतुरूप-
मर्थमाह “यस्माद्वेद एवे”ति । (३) अत्रैवं परिचोद्यते—सत्यं यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तरं
ब्रह्मजिज्ञासा भवति, सैव त्वनुपपन्ना, इहामुत्रफलेपभोगविरागस्यानुपपत्तेः । अनुकूलवेद-
नीयं हि फलम्, इष्टलक्षणत्वात् फलस्य । न चानुरागहेतावस्य वैराग्यं भवितुमर्हति । दुः-
खानुषङ्गदर्शनात् सुखेऽपि वैराग्यमिति चेत्, हन्त भोः सुखानुषङ्गाद्दुःखेऽप्यनुरागो न कस्मा-
द्भवति । तस्मात्सुखं उपादीयमाने दुःखपरिहारे प्रयतितव्यम् । अवर्जनीयतया दुःखमागत-
मपि परिहृत्य सुखमात्रं भोक्ष्यते । तद्यथा मत्स्यार्थी सशकान् (४) सकण्ठकान् मत्स्यानुपा-
दत्ते, स यावदादेयं तावदादाय विनिवर्तते । यथा वा धान्यार्थी सपलालानि धान्यान्याहरति,
स यावदादेयं तावदुपादाय निवर्तते । तस्माद्दुःखभयान्नानुकूलवेदनीयमैहिकं वाऽऽमुष्मिकं
वा सुखं परित्यक्तुमुचितम् । नहि मृगाः सन्तीति शालयो नोप्यन्ते, भिक्षुकाः सन्तीति
स्थास्या नाधिश्चीयन्ते । अपि च दृष्टं सुखं चन्दनवनितादिसङ्गजन्म क्षयितालक्षणेन दुःखेना-
प्रातत्वादिति भीरुणा त्यज्येतापि, न त्वामुष्मिकं स्वर्गादि, तस्याविनाशित्वात् । श्रूयते हि
‘अपाम सोमममृता अभूमे’ति । तथाच ‘अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति’ । न

(१) आभोगो मनस्कारः, आदर इति यावत्, तथाचानादरात्मिकोपेक्षाबुद्धिर्विराग इत्यर्थः ।

(२) तदुक्तसंपत्त्या मोक्षेच्छा भवतु तावता ब्रह्मजिज्ञासा कथं स्यादित्यत्राह तस्य चेति ।

(३) अत्रार्थशब्देनैव जिज्ञासाहेतुप्रतिपादनत्किमतःशब्देनैत्याशयः, नानेन जिज्ञासां प्रति साधन-
कलापस्य हेतुतीत्यते, किन्तु पूर्वीकहेतुस्वरूपाभिदिपीरहार इत्याह अत्रैवामित्यदिना ।

(४) शकं-शकलम् ।

च कृतकत्वहेतुकं विनाशित्वानुमानमत्र संभवति (१), नरशिरःकपालशौचानुमानवदागमवा-
धितविषयत्वात् (२) । तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यभावात् ब्रह्मजिज्ञासेति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते
आह भगवान् सूत्रकारः “अतः” इति । तस्यार्थं व्याचष्टे भाष्यकारः “यस्माद्वेद एवे”ति ।
अयमभिसन्धिः । सत्यं मृगभिक्षुकादयः शक्याः परिहर्तुं पाचककृषीवलादिभिः, दुःखं त्वनेक-
विधानेककारणसंपातजमशक्यपरिहारम्, अन्ततः साधनपारतन्त्र्यक्षयितालक्षणयोर्दुःखयोः
समस्तकृतकसुखाविनाशानियमात् । नहि मधुविषसंपृक्तमन्नं विषं परित्यज्य समधु शक्यं
शिल्पिवरेणापि भोक्तुम् । (३) क्षयितानुमानोपोद्वलितं च “तद्यथेह कर्मचित” इत्यादि वचनं
क्षयिताप्रतिपादकम् ‘अपाम सोममि’त्यादिकं वचनं मुख्यासंभवे (४) जघन्यवृत्तितामापादयति ।
यथाहुः पौराणिकाः—‘आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते’ इति ।

(५) अत्र च ब्रह्मपदेन तत्प्रमाणं वेद उपस्थापितः । स च योग्यत्वात् ‘तद्यथेह कर्मचित’
इत्यादिरत इति सर्वनाम्ना परामृश्य हेतुपञ्चम्या निर्दिश्यते । स्यादेतत्, यथा स्वर्गादेः कृत-
कस्य सुखस्य दुःखानुषङ्गस्तथा ब्रह्मणोऽपीत्यत आह—“तथा ब्रह्मविज्ञानादपी”ति
(पृ० ७९-पं० १) । तेनायमर्थः—अतः स्वर्गादीनां क्षयिताप्रतिपादकाद् ब्रह्मज्ञानस्य च
परमपुरुषार्थेताप्रतिपादकादागमाद् यथोक्तसाधनसंपत् ततश्च जिज्ञासेति सिद्धम् । ब्रह्मजिज्ञा-
सापदव्याख्यानमाह “ब्रह्मण” इति । षष्ठीसमासप्रदर्शनेन प्राचीं वृत्तिकृतां ब्रह्मणे जिज्ञासा
ब्रह्मजिज्ञासेति चतुर्थीसमासः परास्तो वेदितव्यः । (६) ‘तादर्थ्यसमासे प्रकृतिविकृतिग्रहणं
कर्तव्यमि’ति कात्यायनीयवचनेन यूपदार्वादिष्वेव प्रकृतिविकारभूतेषु चतुर्थीसमासानियमात्,
अप्रकृतिविकारभूत इत्येवमादौ तन्निषेधात्, ‘अश्वघासादयः षष्ठीसमासा भविष्यन्ती’त्यश्वघा-
सादिषु षष्ठीसमासप्रतिविधानात्, षष्ठीसमासेऽपि च ब्रह्मणो वास्तवप्राधान्योपपत्तेरिति । स्या-
देतत्, ब्रह्मणो जिज्ञासेत्युक्ते तत्रानेकार्थत्वाद् ब्रह्मशब्दस्य संशयः—‘कस्य ब्रह्मणो जिज्ञासे’ति ।
अस्ति ब्रह्मशब्दो विप्रवजातौ यथा ब्रह्महत्येति, अस्ति च वेद यथा (७) ब्रह्मोज्झमिति,

(१) स्वर्गादि विनश्यदं कृतकत्वाद् घटवदित्यनुमानं न सम्भवतीत्यर्थः ।

(२) नरोति । नरशिरःकपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वाच्छङ्खवदित्यनुमानस्य यथा ‘नारं स्पृष्ट्वाऽस्थि सस्नेहो
सवासा जलमावेशते’ इत्यागमेन ‘विरोधस्तथोक्त’गमेनास्यानुमानस्य बाधितत्वादित्यर्थः ।

(३) कृतकत्वानुमानानुपुद्गीतात् ‘तद्यथेति’वाक्यात् न्यायहीनम् ‘अपाम’ इत्यादिवाक्यमापेक्षकामृत-
त्वादिपरतया व्याख्येयमित्यहं क्षयितेति ।

(४) जघन्यवृत्तिर्लक्षणा, तथाचात्र लक्षणायाऽमृतत्वपदेन चिरस्थायित्वं ब्रह्ममिति भावः ।

(५) नित्याभित्यविवेकादेरप्रस्तुतत्वाच्चदानन्तर्यमथशब्दार्थो न युक्तोऽत एव कर्मणां क्षयिष्णुफलत्वं
ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वं चातःशब्देन न परामर्शाहमिति भास्करमतं भाष्यव्याख्ययाऽनुकम्पयन्नाह
अत्र चेति । तर्हि सकलवेदान्ताः परामृश्येरजत आह योग्यत्वादिति । अथशब्दोक्तहेतुत्वसमर्थनं
योग्यत्वादित्यर्थः ।

(६) प्राचीनोक्तचतुर्थीसमासाभावे हेतुमाह तादर्थ्येति । पाणिनिनां ‘चतुर्थी तदर्थावलिहितसुखर-
क्षिते’ इति (२।१।३६) सूत्रेण तादर्थ्यचतुर्थी विहिता, तत्र च कात्यायनेन प्रकृतिविकृतिभावस्यावश्यकत्वं
प्रदर्शितम् । अत एव ‘यूयाय दारु’ इति चतुर्थीसमासो युक्तो न तु अश्वाय घास इति, तथाचात्र ब्रह्म-
जिज्ञासयोः प्रकृति विकाराभावाच्चतुर्थीसमास इति भावः ।

(७) ब्रह्मोज्झं—वेदत्यागः ।

अस्ति च परमात्मनि यथा ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति, तमिमं संशयमपाकरोति—“ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षण”मिति (पृ० ८० पं १) यतो ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय तज्ज्ञापनाय परमात्मलक्षणं प्रणयति ततोऽवगच्छामः परमात्मजिज्ञासैवेयं न विप्रत्वजात्यादिजिज्ञासैत्यर्थः । ‘षष्ठीसमासपरिग्रहेऽपि नेयं कर्मषष्ठी, किन्तु शेषलक्षणा, संबन्धमात्रं च शेष इति ब्रह्मणो जिज्ञासैत्युक्ते ब्रह्मसंबन्धिनी जिज्ञासैत्युक्तं भवति, तथा च ब्रह्मस्वरूपप्रमाणयुक्ति-साधनप्रयोजनजिज्ञासाः सर्वा ब्रह्मजिज्ञासार्था ब्रह्मजिज्ञासयाऽवरुद्धा भवन्ति, साक्षात्कारमप्येण च ब्रह्मसंबन्धात्, कर्मषष्ठ्यां तु ब्रह्मशब्दार्थः कर्म, स च स्वरूपमेवेति तत्प्रमाणादयो नावरुध्येरन्, तथा चाप्रतिज्ञातार्थचिन्ता प्रमाणदिषु भवेदि’ति ये मन्यन्ते तान्प्रत्याह “ब्रह्मण” इति । “कर्मणी”ति । अत्र हेतुमाह “जिज्ञास्येति” (पृ० ८१ पं १) । इच्छायाः प्रतिपत्त्यनुबन्धो ज्ञानं, ज्ञानस्य च ज्ञेयं ब्रह्म, न खलु ज्ञानं ज्ञेयं विना निरूप्यते, न च जिज्ञासा ज्ञानं विनेति प्रतिपत्त्यनुबन्धत्वात् प्रथमं जिज्ञासा कर्मैवोपेक्षते, न तु संबन्धमात्रम्, तदन्तरेणापि सति कर्मणि तन्निरूपणात्(१), नहि (२)चन्द्रमसमादित्यं चोपलभ्य कस्यायमिति सम्बन्धन्यवेषणा भवति, भवति तु ज्ञानमित्युक्ते विषयान्वेषणा किंविषयमिति, तस्मात्प्रथममपेक्षितत्वात् कर्मतयैव ब्रह्म संबध्यते, न संबन्धितामात्रेण तस्य जघन्यत्वात्, तथा च कर्मणि षष्ठीत्यर्थः । (३)ननु सत्यं न जिज्ञास्यमन्तरेण जिज्ञासा निरूप्यते, जिज्ञास्यान्तरं त्वस्या भविष्यति ब्रह्म तु शेषतया संबन्ध्यते इत्यत आह—“जिज्ञास्यन्तरे”ति । (४)निगूढाभिप्रायश्चोदयति—“ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपी”ति । सामान्यसम्बन्धस्य विशेषसम्बन्धाविरोधेन कर्मताया अविधातेन जिज्ञासानिरूपणोपपत्तेरित्यर्थः । निगूढाभिप्राय एव दूषयति—“एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मण” इति । (५)वाच्यस्य कर्मत्वस्य जिज्ञासया प्रथममपेक्षितस्य, प्रथमसम्बन्धाहस्य चान्वयपरित्यागेन पश्चात्कर्थांचिदपेक्षितस्य सम्बन्धिमात्रस्य सम्बन्धो जघन्यः प्रथमः प्रथमश्च जघन्य इति सुव्याहृतं न्यायतत्त्वम् । (६)प्रत्यक्षपरोक्षाभिधानं च प्राथम्याप्राथम्यस्फुटत्वास्फुटत्वाभिप्रायम् । चोदकः स्वाभिप्रायमुद्धाटयति—“न व्यर्थो ब्रह्माश्रिताशेषे”ति (पृ० ८२ पं १) । व्याख्यातमेतदधस्तात् । समाधाता स्वाभिसन्धिमुद्धाटयति—“न प्रधानपरिग्रह” इति । वास्तवं प्राधान्यं ब्रह्मणः । शेषं सनिदर्शनमतिरो-

(१) तन्निरूपणादिति । अयं भावः । स्वरूपतो जिज्ञासायां निरूपितायां पश्चात्सम्बन्धपेक्षा जायते, ब्रह्म च ज्ञानद्वारा जिज्ञासास्वरूपनिरूपकमिति प्रथमोदिताकाङ्क्षावशाद् ब्रह्म जिज्ञासायाः कर्मत्वेन सम्बध्यते न तु सम्बन्धिमात्रमेवेति ।

(२) जिज्ञासाज्ञानयोर्विषयाधीननिरूपणं वैधर्म्यदृष्टान्तेन पणञ्चयन्नाह नहीति ।

(३) प्रमाणयुक्त्यादिकमेव जिज्ञासायाः कर्म स्यात् ब्रह्म तु सम्बन्धित्वेनैव निर्दिश्यतामित्यभिप्रायेणाशङ्कते नन्वेति ।

(४) ननु श्रुतकर्मत्यागायोगे स्थिते कथं शेषषष्ठी शङ्कत इत्यत आह निगूढाभिप्राय इति । प्रमाणादिवहुषो तत्त्वसिद्धिरित्यभिप्रायस्याह निगूढता बोध्या ।

(५) वाच्यस्येति । शब्दोपात्तत्वेन साक्षात्तेनिषि, प्रथममपेक्षितस्येत्याकाङ्क्षा, प्रथमसम्बन्धाहस्येति योग्यता, एतैर्युक्तस्य कर्मत्वस्य सम्बन्धः प्रथमः सन्नपि जघन्यः एतेर्विद्युत्स्य सम्बन्धिमात्रस्य सम्बन्धो जघन्योपि प्रथम इति कल्पनं न युक्तमित्यर्थः ।

(६) ननु ‘एवमपि प्रत्यक्षं’ इति भाष्ये प्रत्यक्षनिर्देशो न युक्तः कर्मत्वस्य शाब्दत्वादत आह प्रत्यक्षेति ।

हितार्थम्, श्रुत्यनुगमश्चातिरोहितः । तदेवमभिमतं समासं व्यवस्थाप्य जिज्ञासापदार्थमाह—
 “ज्ञातु”मिति (पृ० ८३ पं० ८) । स्यादेतत्, न ज्ञानमिच्छाविषयः, सुखदुःखावाप्तिप-
 रिहारौ वा तदुपायौ वा तद्ब्रह्मरेण्यच्छागोचरः, न चैवं ब्रह्मविज्ञानम्, न खल्वेतदनुकूलमिति
 वा प्रतिकूलनिवृत्तिरिति वाऽनुभूयते, नापि तयोरुपायः, तस्मिन् सत्यपि सुखभेदस्याद-
 र्शनात्, अनुवर्तमानस्य च दुःखस्यानिवृत्तेः, तस्मान्न सूत्रकारवचनमात्रादिषिकर्मता ज्ञान-
 स्येत्यत आह—“अवगतिपर्यन्त”मिति । न केवलं ज्ञानमिष्यते किन्त्ववगतिं साक्षात्कारं
 कुर्वन्नवगतिपर्यन्तं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्म । कस्मात् ? फलविषयत्वाद्विच्छायाः,
 (१)तदुपायं फलपर्यन्तं गोचरयतीच्छेति शेषः । ननु भवत्ववगतिपर्यन्तं ज्ञानं, किमेतावता-
 पीठं भवति, नह्यपेक्षणीयविषयमवगतिपर्यन्तमपि ज्ञानमिष्यत इत्यत आह—“ज्ञानेन हि
 प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म” (पृ० ८४ पं० १) । (२)भवतु ब्रह्मविषयावगतिः, एवमपि
 कथमिष्टेत्यत आह—“(३)ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः” । किमभ्युदयः ? न, किन्तु निः-
 श्रेयसं विगलितनिखिलदुःखानुषङ्गपरमानन्दधनब्रह्मावगतिर्ब्रह्मणः स्वभाव इति सैव निःश्रेय-
 सं पुरुषार्थ इति । स्यादेतत्, न ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थः, पुरुषव्यापारव्याप्यो हि पुरुषार्थः,
 न चास्या ब्रह्मस्वभावभूताया उत्पत्तिविकारसंस्कारप्राप्तयः संभवन्ति, तथासत्यनित्यत्वेन
 तत्स्वाभाव्यानुपपत्तेः, न चोत्पत्त्याद्यभावे व्यापारव्याप्यता, तस्मान्न ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थ-
 इत्यत आह—“निशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिवर्हणात्” । सत्यं, ब्रह्मावगतौ
 ब्रह्मस्वभावे नोत्पत्त्यादयः सम्भवन्ति, तथाप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्यावशाद् ब्रह्मस्वभावोऽप-
 राधीनप्रकाशोपि प्रतिभानपि(४) न प्रतिभातीव परार्थानप्रकाश इव देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नो-
 प्यभिन्न इव भासत इति संसारबीजाविद्याद्यनर्थनिवर्हणात्, प्रागप्राप्त इव तस्मिन्नास्ति प्राप्त इव
 भवतीति पुरुषेणार्थमानत्वात्पुरुषार्थ इति युक्तम् । अविद्यादित्यादिप्रहणेन तत्संस्कारोऽवश्यक-
 ते । अविद्यादिनिवृत्तिस्तुपासनाकार्यादन्तःकरणवृत्तिभेदात् साक्षात्कारादिति द्रष्टव्यम्(५) ।
 उपसंहरति—“(६)तस्माद् ब्रह्म जिज्ञासितव्यम्” उक्तलक्षणेन मुमुक्षुणा । न खलु
 तज्ज्ञानं विना सवासनाविषधुःखनिदानमविद्योच्छिद्यते । न च तदुच्छेदमन्तरेण विगलितनि-
 खिलदुःखानुषङ्गानन्दधनब्रह्मात्मतासाक्षात्काराविर्भावो जीवस्य । तस्मादानन्दधनब्रह्मात्म-
 तामिच्छता तदुपायो ज्ञानमेषितव्यम् । (७)तच्च न केवलंभ्यो वेदान्तेभ्योऽपि तु ब्रह्ममी-

(१) ननु साक्षात्काराभावेन ज्ञानमिच्छाविषय इति प्रतिज्ञाय फलविषयत्वाद्विच्छाया इति हेतुव्यधिक-
 करणत्वादयुक्त इत्याशंक्याह तदुपायमिति । फलेच्छाया एवोपायपर्यन्तं प्रसराजं विरोध इति भावः ।

(२) ब्रह्मणोपि धर्मवदनुकूलत्वात् तदवगतिरित्याशङ्क्यार्थः भवत्वित्यादिप्रत्यक्षस्य बोध्यः ।

(३) श्रुतिस्वानुभवावगतनिर्दुःखानन्दमभिप्रेत्य परिहारमाह ब्रह्मावगतिर्हीति ।

(४) प्रतिभान्—प्रतिभासमानः ।

(५) द्रष्टव्यमिति । अनेनाविद्यानिवृत्तिर्न स्वरूपावगत्या नित्यनिवृत्त्यापातादपि तु वृत्तित इत्युक्तम् ।

(६) पदार्थाभ्याख्याय सूत्रतात्पर्यार्थमाह तस्मादित्यादिना ।

(७) ननु वेदान्तेभ्य एव तस्मिन्नेः किमिति ज्ञानमन्वेषितव्यमित्याशंक्याह तच्चेति । संदेहादिना
 प्रतिबन्धान्न वेदान्तेभ्य एव तस्मिन्नेरित्यर्थः ।

मांसोपकरणेभ्य इति (१) इच्छानिभेन ब्रह्ममीमांसायां प्रवर्त्यते, न तु वेदान्तेषु तदर्थवि-
वक्षायां वा । तत्र फलवदर्थविवोधपरतां स्वाध्यायाध्ययनविधेः सूत्रयताऽथातो धर्मजिज्ञा-
सेत्यनेनैव प्रवर्तितत्वात्, धर्मग्रहणस्य च वेदार्थोपलक्षणत्वेनाधर्मवद् ब्रह्मणोऽप्युपलक्षणाच्च
यद्यपि धर्ममीमांसावद् वेदार्थमीमांसया ब्रह्ममीमांसाप्याक्षेप्तुं शक्यते, (२) तथापि प्राच्या मी-
मांसया न तद्व्युत्पाद्यते, (३) नापि ब्रह्ममीमांसाया अध्ययनमात्रानन्तर्यमिति ब्रह्ममीमांसा-
रम्भाय नित्यानित्यविवेकाद्यानन्तर्यप्रदर्शनाय चेदं सूत्रमारम्भणीयमित्यपौनरुक्त्यम् ।

स्यादेतत्, एतेन सूत्रेण ब्रह्मज्ञानं प्रत्युपायतां मीमांसायाः प्रतिपाद्यत इत्युक्तम्, तदयुक्तं,
विकल्पासहत्वादिति चोदयति—“तत्पुनर्ब्रह्मे”ति (पृ० ८५ पं० १) । (४) वेदान्तेभ्यो-
ऽपौरुषेयतया स्वतःसिद्धप्रामाण्येभ्यः प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात् । यदि प्रसिद्धं, वेदान्तवा-
क्यसमुत्थेन निश्चयज्ञानेन विषयीकृतं ततो न जिज्ञासितव्यम्, निष्पादितक्रिये कर्मणि अवि-
ज्ञेयाध्यायिनः साधनस्य साधनन्यायातिपातात् । अथाप्रसिद्धं वेदान्तेभ्यः, तर्हि न तद्वेदान्ताः
प्रतिपादयन्तीति सर्वथाऽप्रसिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुम् । अनुभूते हि प्रिये भवतीच्छा न तु
सर्वथाऽननुभूतपूर्वं । न चेष्ट्यमाणमपि शक्यं ज्ञातुं, प्रमाणाभावात् । शब्दे हि तस्य प्रमाणं
वक्तव्यम् । यथा वक्ष्यति ‘शास्त्रयोनित्वा’दिति । स चेतन्नावबोधयति, कुतस्तस्य तत्र प्रा-
माण्यम् । न च प्रमाणान्तरं ब्रह्मणि प्रक्रमते । तस्मात्प्रसिद्धस्य ज्ञातुं शक्यस्याप्यजिज्ञासनाद्,
अप्रसिद्धस्येच्छाया अविषयत्वाद्, अशक्यज्ञानत्वाच्च न ब्रह्म जिज्ञास्यमित्याक्षेपः । परिहरति—
“उच्यते अस्ति तावद् ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावम्” । अयमर्थः । (५) प्राग-
पि ब्रह्ममीमांसाया अधीतवेदस्य निगमनिरुक्तव्याकरणादिपरिशीलनविदितपदतदर्थसम्बन्धस्य
‘सदेव सोम्येदमप्र आसीदि’त्युपक्रमात् ‘तत्त्वमसी’त्यन्तात् सन्दर्भाच्चित्वाद्युपेतब्रह्मस्वरू-
पावगमस्तावदापाततो विचाराद्विनाऽप्यस्ति । (६) अत्र च ब्रह्मेत्यादिनावगम्येन तद्विषयम-
वगमं लक्षयति, तदस्तित्वस्य सति विमर्शो विचारात्प्रागनिर्णयात् । नित्येति क्षयिताल-
क्षणं दुःखमुपक्षिपति । शुद्धेति देहाद्युपाधिकमपि दुःखमपाकरोति । बुद्धेत्यपराधीनप्रका-

(१) नन्विच्छाया विषयसौन्दर्यलभ्यत्वात्क तत्कर्तव्यतोपदेशेनेत्यत आह इच्छानिभेनेति । ज्ञातुमि-
च्छा हि संदिग्धे विषये निर्णयवहा, स च विचारसाध्य इति तत्कर्तव्यतायाश्चिन्त्यते, आर्थिके चावार्थे कर्त-
व्यपदाध्याहारः । श्रौतस्तु सुषुक्ष्मानन्तरं ब्रह्मज्ञानेच्छा भवितुं युक्तेत्येव एव । तथा चाधिकारार्थत्वमर्थ-
शब्दस्य निषेद्धं ज्ञानेच्छा जिज्ञासाशब्दार्थ इत्युपपादनाच्च विरोध इति भावः ।

(२) वेदान्तानामुपलक्षणतयाऽर्थविवक्षाप्रतिज्ञावद्विचारप्रतिज्ञापि तत्रैवास्त्वित्याशङ्क्य, तस्य तत्राप्रतिपा-
दनादिति समाधत्ते तथापीति ।

(३) पूर्वं ब्रह्मविचारप्रतिज्ञासम्भवं मत्वा परिहार उक्तः, इदानीमविरक्तस्य ब्रह्मविचारे प्रवृत्त्यनह-
त्वात्सम्भव एव नास्तीत्याह नापीति ।

(४) ‘युग्मदस्मादे’त्यादि उपोद्घातभाष्ये ह्यहंप्रत्यये जीवस्य प्रसिद्धेरसंसारिब्रह्मात्मभावस्याभावाद्दि-
षयाक्षेपः कृतोऽत्र तुपेय ब्रह्मात्मभावं वेदान्तेभ्यस्तस्मिन्निष्ठसिद्धिभ्यामाक्षेप इति विभागमाह वेदान्तेभ्य इति ।

(५) यथाप वेदो निर्दोषस्तथापि सामान्यतो दृष्टनिबन्धनवचनव्यवस्थाभास प्रतिबद्धः संदिग्धार्थः
स्यादतो विचारात्मागपातप्रसिद्धिं दर्शयन्नप्रसिद्धत्वपक्षोक्तं दोषशुद्धरति प्रागपीति ।

(६) ननु भाष्ये ‘अस्ति तावद्ब्रह्म’ इति प्रतिज्ञा, तत्कथं ‘ब्रह्मस्वरूपावगम’ इत्यत्र व्याख्यानमत आह
अत्र चेति । प्रत्याख्येन ब्रह्मणा प्रत्यये लक्षणयाऽवगमव्याख्यानमिति भावः । तत्र हेतुमाह तदस्तित्वस्येति ।

शामानन्दात्मानं दर्शयति, आनन्दप्रकाशयोरभेदात् । स्यादेतत्, मुक्तौ (१) सत्यामस्यैते शुद्धत्वादयः प्रथन्ते, ततस्तु प्राग् देहाद्यभेदेन तद्धर्मजन्मजरामरणादिदुःखयोगादित्यत उक्तम् “मुक्ते”ति । सदैव मुक्तः सदैव केवलोऽनाद्यविद्यावशात् भ्रान्त्या तथाऽवभासत इत्यर्थः । तदेवमनौपाधिकं ब्रह्मणो रूपं दर्शयित्वाऽविद्योपाधिकं रूपमाह “सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितम्” । तदनेन जगत्कारणत्वमस्य दर्शितं, शक्तिज्ञानभावाभावानुविधानात् (२) कारणत्वभावाभावयोः । कुतः पुनरेवम्भूतब्रह्मस्वरूपावगतिरित्यत आह—“ब्रह्मशब्दस्य ही”ति (पृ० ८६ पं० १) । न केवलं ‘सदैव सोम्येदमि’त्यादीनां वाक्यानां पौर्वापर्यालोचनया इत्यम्भूतब्रह्मावगतिः, अपि तु ब्रह्मपदमपि निर्वचनसामर्थ्यादिममेवार्थं स्वहस्तयति । निर्वचनमाह “बृहतेर्धातोर्थानुगमात्” (पृ० ८७ पं० १) । वृद्धिकर्मा हि बृहतिरतिशयने वर्तते । तच्चैदमतिशयनमनवच्छिन्नं (३) पदान्तरावगमितं नित्यशुद्धबुद्धत्वाद्यस्याभ्यनुजानातित्यर्थः । तदेवं तत्पदार्थस्य शुद्धत्वादेः प्रसिद्धिमभिधाय त्वंपदार्थस्याप्याह “सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः” । सर्वस्य पाण्डुलपादकस्य हालिकस्यापि ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः । कुतः ? आत्मत्वात् । एतदेव स्फुटयति “सर्वो ही”ति (पृ० ८८ पं० १) (४) प्रतीतिमेवाप्रतीतिनिराकरणेन ब्रूयति “न ने”ति । न न प्रत्येत्यहमस्मीति, किन्तु प्रत्येत्येवेति योजना । नन्वहमस्मीति च ज्ञास्यति मा च ज्ञासीदात्मानमित्यत आह “यदीति” । “अहमस्मीति न प्रतीयात्” । अहंकारास्पदं हि जीवात्मानं चेज्ज प्रतीयादहमिति न प्रतीयादित्यर्थः । ननु प्रत्येतु सर्वो जन आत्मानमहंकारास्पदं ब्रह्मणि तु किमायातमित्यत आह “आत्मा च ब्रह्म” । (५) तदस्त्वमा सामानाधिकरण्यात्, तस्मात्तत्पदार्थस्य शुद्धबुद्धत्वादेः शब्दतत्त्वंपदार्थस्य च जीवात्मनः प्रत्यक्षतः प्रसिद्धेः, पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाच्च वाक्यार्थज्ञानस्य त्वंपदार्थस्य ब्रह्मभावावगमस्तत्त्वमसीति वाक्याद् उपपद्यत इति भावः । आक्षेपा (६) प्रथमकल्पाश्रयं दोषमाह “यदि तर्हि लोक” इति । अध्यापकाध्येतुपरम्परा लोकः । तत्र ‘तत्त्वमसी’ति वाक्याद् यदि ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति, आत्मा ब्रह्मत्वेनेति वक्तव्ये ब्रह्मात्मत्वेनेत्यभेदविवक्षया गमयितव्यम् । परिहरति “न” । कुतः ? “तद्विशेष-

(१) भेदाभेदवादी शङ्कते मुक्ताविति । समाधत्ते सदैवेति ।

(२) यो जानाति शङ्कोति च स करोति नेतर इत्यनुविधानादित्यर्थः ।

(३) ननु बृहतिधातुरतिशयनार्थोऽस्तु, तच्च बृहन् कुम्भ इतिवत् आपेक्षिकं स्यादत आहानवच्छिन्नमिति । पदान्तैः साक्षान्नित्यत्यादिबोधकैर्नित्यादिपदैरवगमितम् । उक्तविशेषणानामन्यतमेन रहितस्य न महत्त्वसिद्धिरतो ब्रह्मपदादुक्तवस्तुसिद्धिरिति प्रकरणादिषंकोचकाभावात् नापेक्षिकं बृहत्वमिति भावः ।

(४) सर्वस्य ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः सर्वो हि तत्प्रत्येतीति साध्यहेत्वोरविशेषमाशङ्क्याह प्रतीतिमेवेति । अत्र अहं न नास्मीति प्रत्येतीति योजनायामस्तित्वं न सिध्येत् अतस्त्वनिषेधेऽप्यनिर्वाच्यत्वस्यानिवारणात्, अतोऽहमस्मीति न प्रत्येतीति नेति योजनैव साध्याति भावः ।

(५) तदस्त्वमेति । ‘तत्त्वमसी’ति वाक्ये तत्पदस्य प्रकृतसच्छब्दवाच्यब्रह्मपरामर्शिनस्त्वंपदेन सामानाधिकरण्याच्छब्दतत्त्वंपदार्थस्य प्रत्यक्षतत्त्वंपदार्थस्य च प्रसिद्ध्याऽवधूतयोः पदार्थयोग्यहीतसम्बन्धपदद्वयसमभिव्याहारादपूरो ब्राह्मत्वभावावगमरूपो वाक्यार्थ उपपद्यत इति भावः ।

(६) प्रथमेति । प्रसिद्धिपक्षाश्रयमित्यर्थः ।

प्रति विप्रतिपत्तेः” । (१) तदनेन विप्रतिपत्तिः साधकबाधकप्रमाणाभावे सति संशयबी-
जमुक्तम्, ततश्च संशयाज्जिज्ञासोपपद्यत इति भावः । (२) विवादाधिकरणं धर्मी सर्वतन्त्रसि-
द्धान्तसिद्धोऽभ्युपेयः । अन्यथाऽनाश्रया भिन्नाश्रया वा विप्रतिपत्तयो न स्युः । विरुद्धा हि
प्रतिपत्तयो विप्रतिपत्तयः । न चानाश्रयाः प्रतिपत्तयो भवन्ति, अनालम्बनत्वापत्तेः । न च
भिन्नाश्रया विरुद्धाः । न ह्यनित्या बुद्धिर्निर्य आत्मेति प्रतिपत्तिविप्रतिपत्ती । (३) तस्मात्-
त्पदार्थस्य शुद्धत्वादेर्वैदान्तेभ्यः प्रतीतिस्त्वंपदार्थस्य च जीवात्मनो लोकतः सिद्धिः सर्वतन्त्र-
सिद्धान्तः । (४) तदाभासत्वानाभासत्वेन तत्तद्विशेषेषु परमत्र विप्रतिपत्तयः । तस्मात्सामान्यतः
प्रसिद्धे धर्मिणि विशेषतो विप्रतिपत्तौ युक्तस्तद्विशेषेषु संशयः । तत्र त्वंपदार्थं तावद्विप्रति-
पत्तीर्दर्शयति “देहमात्र” इत्यादिना, “भोक्तैव केवलं न कर्ता” इत्यन्तेन (पृ० ८९
पं० २) । अत्र देहेन्द्रियमनःक्षणिकविज्ञानचैतन्यपक्षे न तत्पदार्थनित्यत्वादयस्त्वंपदार्थेन
सम्बध्यन्ते, योग्यताविरहात् । शून्यपक्षेऽपि सर्वोपाख्यारहितमपदार्थः कथं तत्त्वमोर्गोचरः ।
कर्तुर्भोक्तृस्वभावस्यापि परिणामितया तत्पदार्थनित्यत्वाद्यसङ्गतिरेव । अकर्तृत्वेऽपि भोक्तृत्वपक्षे
परिणामितया नित्यत्वाद्यसङ्गतिः । अभोक्तृत्वेऽपि नानात्वेनावच्छिन्नत्वाद् अनित्यत्वादिप्रसक्ता-
वद्वैतहानाच्च तत्पदार्थासङ्गतिस्तदवस्थैव । (५) त्वंपदार्थविप्रतिपत्त्या च तत्पदार्थेऽपि विप्रतिप-
त्तिर्दर्शिता । वेदाप्रामाण्यवादिनो हि लौकायतिकादयस्तत्पदार्थप्रत्ययं मिथ्येति
मन्यन्ते । (६) वेदप्रामाण्यवादिनोऽभ्यौपचारिकं तत्पदार्थमविवक्षितं वा मन्यन्त
इति । तदेवं त्वंपदार्थविप्रतिपत्तिद्वारा तत्पदार्थे विप्रतिपत्तिं सूचयित्वा साक्षात्तत्पदार्थे वि-
प्रतिपत्तिमाह—“अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति के-
चित्” (पृ० ८९ पं० १) । तदिति जीवात्मानं परामृशति । न केवलं शरीरादिभ्यो (७)
जीवात्मभ्योऽपि व्यतिरिक्तः । स च सर्वस्थैव जगत ईष्टे । ऐश्वर्यसिद्धयर्थं स्वाभाविकम-
स्य (८) रूपद्वयमुक्तं—“सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति । तस्यापि जीवात्मभ्योऽपि व्यतिरेकाच्च त्वंप-

(१) ननु विरुद्धज्ञानरूपविप्रतिपत्त्या वस्त्वभावः सिद्धेत्यर्थे विषयलभ इत्यत आह तदनेनेति ।
न विरुद्धज्ञानमात्रेणाभावसिद्धिः किन्तु प्रमाणमूलतयाऽतः साधकबाधकमानाभावे विप्रतिपत्तिः संशय-
बीजमित्यर्थः ।

(२) ननु साधारणधर्मज्ञानं संशयहेतुर्न त्विह क्षणिकविज्ञानस्थिरभोक्त्रादावस्ति साधारणो धर्म इत्या-
शङ्क्य विप्रतिपत्त्यन्यथातुपपत्त्या तं साधयति विवादाधिकरणमिति । देह आत्मा इत्यादिविवादाश्रयो धर्मी
पराग्व्यावृत्तोऽहमास्पदं सर्वतन्त्रेष्वभ्युपगत इति मन्तव्यम् ।

(३) तस्मादिति । यस्माद्विप्रतिपत्तिरेकाश्रया यतश्चैकबालम्बने पूर्वधीविषयनिषेधेन विरुद्धधीरुदेति
तस्मात्प्रतियोगितया विप्रतिपत्त्येकस्त्वन्धत्वेन तत्त्वम्पदार्थतदेकत्वप्रतीतिलोकाशङ्काभ्यां सर्वैरेष्टव्येति भावः ।

(४) तदाभासत्वेति । चावकाशां सा प्रतीतिराभासः, अस्तिकानां तत्पदार्थप्रतीतेस्तत्त्वमर्थैकत्वप्रतीतेश्च
गौणतया त्वंपदार्थबुद्धेरसङ्गसाक्ष्यालम्बनतया च विगानाद्विप्रतिपत्तिरिति भावः । अत्र नाभासत्वतत्तदिति
ब. सु. पु. पाठः ।

(५) अत्र लौकायतिकादिनिरीश्वरमतानुभाषेणैव तत्पदार्थे ईश्वरोपि विप्रतिपत्तिः साक्षितोऽतस्त्वादृश-
मन्त्रात्तैकबाल्यार्थेपि विप्रतिपत्तिर्न युक्त्येव त्वंपदार्थेति ।

(६) वेदप्रामाण्यवादिनो मां मांसकादयः । आम्नयस्य क्रियार्थत्वं मन्यमानैस्तेर्वैदान्तानामौपचारिकत्व-
माववक्षितार्थं वेति सिद्धान्तितमित्यर्थः ।

(७) शरीरादिशून्यपर्यन्तेभ्य इत्यर्थः । (८) स्वाभाविकमस्येति नैयायिकमतमाश्रित्य बोध्यम् ।

दार्थेन सामानाधिकरण्यामिति स्वमतमाह—“आत्मा स भोक्तुरित्यपरे” (पृ०९०पं० १) भोक्तुर्जीवात्मनोऽविद्योपाधिकस्य स ईश्वरस्तत्पदार्थ आत्मा, तत् ईश्वरादिभिर्भो जीवात्मा, परमाकाशादिव घटाकाशादय इत्यर्थः । विप्रतिपत्तीरुपसंहरन् विप्रतिपत्तिबीजमाह—“एवं बहव” इति । “युक्ति (१) युक्त्याभासवाक्यवाक्याभाससमाश्रयाः सन्तः” इति योजना । ननु सन्तु विप्रतिपत्तयस्तन्निमित्तश्च संशयस्तथापि किमर्थं ब्रह्ममीमांसाऽऽरभ्यत इत्यत आह—“तत्राविचार्ये”ति (पृ०९२पं० १) । तत्त्वज्ञानाच्च निःश्रेयसाधिगमो नातत्त्वज्ञानाद्भवितुमर्हति । (२) अपि च अतत्त्वज्ञानाच्चास्तिक्ये सत्यनर्थप्राप्तिरित्यर्थः । सूत्रतत्पर्यमुपसंहरति—“तस्माद्दि”ति (पृ०९३पं० १) । (३) वेदान्तमीमांसा तावत्तर्क एव, तदविरोधिनश्च येऽन्येपि तर्का अध्वरमीमांसायां न्याये च वेदप्रत्यक्षादिप्रामाण्यपरिशोधनादिषूक्तास्त उपकरणं यस्याः सा तथोक्ता । तस्मात्परमनिःश्रेयससाधनब्रह्मज्ञानप्रयोजना ब्रह्ममीमांसाऽऽरब्धव्येति सिद्धम् ॥ १ ॥

(४) तदेवं प्रथमेन सूत्रेण मीमांसारम्भमुपपाद्य ब्रह्ममीमांसामारभते—

(सू०) जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

एतस्य सूत्रस्य पातनिकामाह भाष्यकारः—“ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तं, किं लक्षणं पुनस्तद्ब्रह्म” । अत्र यद्यपि ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य प्रधानस्य प्रतिज्ञाया तदज्ञान्यपि प्रमाणादीनि प्रतिज्ञातानि, तथापि स्वरूपस्य प्राधान्यात् तदेवाक्षिप्य प्रथमं समर्थ्यते (५) । (६) तत्र यथावदनुभूयते तत्सर्वं परिमितम् अविशुद्धमबुद्धं विध्वंसि, न तेनोपलब्धेन तद्विशुद्धस्य नित्यशुद्धबुद्धस्वभावस्य ब्रह्मणः स्वरूपं शक्यं लक्षयितुम् । नहि जातु कश्चित् कृतकत्वेन नित्यं लक्षयति । न च तद्वर्मेण नित्यत्वादिना तल्लक्ष्यते, तस्यानुपलब्धचरत्वात् । प्रसिद्धं हि लक्षणं भवति, नात्यन्ताप्रसिद्धम् । (५) एवं च न शब्दोऽप्यत्र प्रक्रमते, अत्यन्ताप्रसिद्धतया ब्रह्मणोऽपदार्थस्यावाक्यार्थत्वात् । तस्माल्लक्षणाभावाद् न ब्रह्म जिज्ञासितव्यः

(१) आत्मा स भोक्तुरिति पक्षे मूलं युक्तिवाक्येऽन्यत्र तदाभासो ग्राह्यादित्यर्थः ।

(२) ‘अनर्थं चेयादिति’ भाष्यार्थमाह अपि चेति ।

(३) तर्कस्य पृथगुक्तत्वेपि वेदान्तमीमांसापि तर्क एवेत्यभिप्रेत्याह वेदान्तमीमांसिति । अवार्थापत्तिरनुमानं च तर्को ग्राह्यस्तद्वृत्ता वेदान्तमीमांसा, तदविरोधिनी कर्ममीमांसायामुक्ताः श्रुतिलिङ्गद्वयो वेदप्रामाण्यपरिशोधकास्तथा वेदस्य प्रत्यक्षादीनां तदार्थादीनां च लक्षणादीनि न्यायशास्त्रे विचारितानीति तत्रोक्ताश्च सर्वे तर्का प्रमाणानुग्राहकतयोपकरणं यस्याः सत्यर्थः ।

(४) एवं विषयादिषु ब्रह्मणा समर्थिते विचारारम्भे तमुपजीव्योत्तरविचारप्रवृत्तेर्हेतुहेतुमज्ञावलक्षणे सङ्गतिं प्रदर्शयन्नाह तदेवमिति ।

(५) समर्थ्यते इति । अनेन वेदान्ताविचारो ब्रह्मज्ञानाय कर्तव्य इति प्रतिज्ञाया ब्रह्मस्वरूपविचारस्य प्रमाणयुक्तिसाधनफलविचारानामर्थत्वं प्रतिमाने कथं प्रथमं ब्रह्म विचार्यते इत्याक्षेपः परिहृतः ।

(६) अत्र ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ इत्यादिवाक्यं ब्रह्म लक्षयति नवेति लक्षणस्य लोकप्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां संशये पूर्वपक्षमाह तत्रेति ।

(७) ननु लोकतोऽसिद्धमपि वेदेन ज्ञाप्यतामव आह एवञ्चेति ।

मित्याक्षेपाभिप्रायः । तमिममाक्षेपं भगवान् सूत्रकारः परिहरति—“जन्माद्यस्य यत्” इति । मा भूदनुभूयमानं जगत्तद्धर्मतया तादात्म्येन वा ब्रह्मणो लक्षणं तदुत्पत्त्या तु भविष्यति, (१) देशान्तरप्राप्तिरिव सवितुर्ब्रज्याया इति तात्पर्यार्थः । सूत्रावयवान् विभजते—“जन्मोत्पत्तिरादिरस्ये”ति (पृ० १७ पं०) । (२) लाघवाय सूत्रकृता जन्मादीति न-पुंसकप्रयोगः कृतस्तदुपपादनाय समाहारमाह—जन्मस्थितिभङ्गमिति । “जन्मनश्चे”-त्यादिः “कारणनिर्देश” इत्यन्तः सन्दर्भो निगदव्याख्यातः (पृ० १८ पं० १) । स्यादेतत्, प्रधानकालग्रहलोकपालक्रियायहृच्छास्वभा(३)वाभावेषूपलब्धमानेषु सत्सु सर्वज्ञं सर्वशक्तिस्वभावं ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणमिति कुतः सम्भावनेत्यत आह—“अस्य जगत्” इति । अत्र “नामरूपाभ्यां व्याकृतस्ये”ति चेतनभावकर्तृत्वसम्भावनया प्रधानाद्यचेतनकर्तृत्वं निष्पाख्यकर्तृत्वं च (४) व्यासेषति । यत् खलु नाम्ना रूपेण च व्याक्रियते तच्चेतनकर्तृकं दृष्टं, यथा घटादि, विवादाध्यासितं च जगन्नामरूपव्याकृतं तस्माच्चेतनकर्तृकं संभाव्यते । चेतनो हि बुद्ध्वालिख्य नामरूपे घट इति नाम्ना रूपेण च कम्बुग्रीवादिना बाह्यं घटं निष्पादयति । (५) अत एव घटस्य निर्वर्त्यस्याप्यन्तःसंकल्पात्मना सिद्धस्य कर्मकारकभावो—“घटं करोती”ति । यथाहुः—“बुद्धिसिद्धं तु न तदसत्” इति । तथा चाचेतनो बुद्ध्वावनालिखितं करोतीति न शक्यं संभावयितुमिति भावः । स्यादेतत्, चेतना ग्रहा लोकपाला वा नामरूपे बुद्ध्वालिख्य जगज्जनान्येष्यन्ति, कृतमुक्तस्वभावेन ब्रह्मणेत्यत आह—“अनेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्ये”ति । केचित् कर्तारो भवन्ति, यथा सूदार्त्विगादयो, न भोक्तारः । केचित्तु भोक्तारो यथा श्राद्ध(६)वैश्वानरीयेष्ट्यदिषु पितापुत्रादयो न कर्तारः । तस्मादुभयग्रहणम् । “देशकालनिमित्तक्रियाफलानी” (पृ० १० पं० १) तीततरेतरद्वन्द्वः । देशादीनि च तानि प्रतिनियतानि चेति विग्रहः । तदाश्रयो जगत् तस्य । केचित् खलु प्रतिनियतदेशोत्पादा यथा कृष्णमृगादयः । केचित् प्रतिनियतकालोत्पादाः यथा कोकिलारवाद्यः । केचित् प्रतिनियतनिमित्ताः यथा नवाम्बुद-

(१) देशान्तरेति । यथा देशान्तरप्राप्तिरूपकार्येणादित्यगतेऽनुमानं तथा जगदुत्पत्त्यादिकार्येण ब्रह्मणोऽनुमानमित्यर्थः ।

(२) जन्म आदिर्योः स्थितिभङ्गयोस्तौ जन्मादी इत्यन्यपदार्थौ विशेषरूपेण विवक्ष्यते यदि तदा जन्मादी अस्यांते निर्देशे गौरवापत्तिः स्यादिति सामान्यविवक्षया नपुंसकप्रयोगः सूत्रे कृतः । तत्र नपुंसकैकवचनप्रयोगयोग्यं समाहारमाह भाष्यकार इत्याह लाघवायेति ।

(३) स्वभाव एव नियन्तेति स्वभावपक्षः, न किञ्चित्कार्योत्पत्तौ नियामकमिति यदृच्छापक्षो बोध्यः ।

(४) व्यासेषति—प्रतिषेधति ।

(५) उत्पत्तेः प्रागसतः कथं बुद्ध्वावलेखनमत आह अत एवेति ।

(६) ‘वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते’ इत्युपक्रम्य ‘पूत एव स तेजस्यपुत्राद् इन्द्रियावी पशुमान भवती’ति श्रूयते । तत्र पूतत्वादि पितुः फलपूत पुत्रस्येति संदेहे फलस्य कर्तृगामित्वनियमादितरथा प्रेरणानुपपत्तेः पितुरिति पूर्वपक्षे, यस्मिन्नाति निर्वपति स पूत इति जातगामित्वेन फलान्मानात् पुत्रगामिफलमिति सिद्धान्तितम् । तथाच श्राद्धादौ पित्रादेरकर्तृत्वेऽपि केवलभोक्तृत्वाद्वा चानेककर्तृभोक्तृजीवानो व्यत्येन निर्देशात् जगत्कर्तृत्वायोग्यता प्रदर्शिता ।

ध्वानादिनिमित्ता बलाकागर्भादयः । केचित्प्रतिनियतक्रियाः यथा ब्राह्मणानां याजनादयो ने-
तरेषाम् । एवं प्रतिनियतफलाः यथा केचित्सुखिनः केचिद् दुःखिनः, एवं य एव सुखिनस्त-
एव कदाचिद् दुःखिनः । सर्वमेतदाकस्मिकापरनाम्नि यादृच्छिकत्वे च स्वाभाविकत्वे चास-
र्वशक्तिकर्तृकत्वे च न घटते, परिमितज्ञानशक्तिभिर्ग्रहलोकपालादिभिर्ज्ञातुं कर्तुं चाशक्यत्वा-
त् । तदिदमुक्तम् “मनसाप्यचिन्त्यरचनारूपस्ये”ति । एकस्या अपि हि शरीर-
चनाया रूपं मनसा न शक्यं चिन्तयितुं कदाचित्, प्रागेव जगद्रचनायाः, किमज्ञ पुनः कर्तुं
मित्यर्थः । सूत्रवाक्यं पूरयति—“तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषः” । स्यादेतत्, कस्मात् पुनर्ज-
न्मस्थितिभङ्गमात्रमिहादिग्रहणेन गृह्यते, न तु ब्रह्मपरिणामापक्षया अपतियत आह—“अ-
न्येषामपि भावविकाराणां वृद्ध्यादीनां त्रिष्वेवान्तर्भाव इति” । वृद्धिस्तावदव-
यवोपचयः । तेनालपावयवादवयविनो द्वितन्तुकादेरन्य एव महान् पटो जायत इति जन्मैव वृ-
द्धिः । परिणामोऽपि त्रिविधो (१) धर्मलक्षणावस्थालक्षण उत्पत्तिरेव । (२) धर्मिणो हि हाटका-
देर्धर्मलक्षणः परिणामः कटकमुकुटादिस्तस्योत्पत्तिः । (३) एवं कटकादेरपि प्रत्युत्पन्नत्वादिल-
क्षणः परिणाम उत्पत्तिः । (४) एवमवस्थापरिणामो नवपुराणत्वाद्युत्पत्तिः । (५) अपक्षयस्त्व-
वयवह्रासो नाश एव । तस्माज्जन्मादिषु यथास्वमन्तर्भावाद् वृद्ध्यादयः पृथङ्गोक्ता इ-
त्यर्थः । अथैते वृद्ध्यादयो न जन्मादिध्वन्तर्भवन्ति तथाप्युत्पत्तिस्थितिभङ्गमेवोपादातव्यम्, त-
थासति हि तत्प्रतिपादके “यतो वा इमानि भूतानी”ति वेदवाक्ये बुद्धिस्थीकृते जगन्मूल-
कारणं ब्रह्म लक्षितं भवति, अन्यथा तु जायतेऽस्ति वर्धत इत्यादीनां ग्रहणे तत्प्रतिपादकं
नैरुक्तवाक्यं बुद्धौ भवेत्, तच्च न मूलकारणप्रतिपादनपरम्, महासर्गादूर्ध्वं स्थितिकालेऽपि त-
द्वाक्योदितानां जन्मादीनां भावविकाराणामुपपत्तेः, इति शङ्कानिराकरणार्थं वेदोक्तोत्पत्तिस्थि-
तिभङ्गग्रहणमित्याह “यास्कपरिपाठितानां त्वि”ति । नन्वेवमप्युत्पत्तिमात्रं सूच्यतां,
तच्चान्तरीयकतया तु स्थितिभङ्गं गम्यत इत्यत आह “योत्पत्तिर्ब्रह्मणः” (पृ० १०२
पं० २) (६) कारणादिति । त्रिभिरस्योपादानत्वं सूच्यते । (७) उत्पत्तिमात्रं तु निमित्तं-

(१) धर्मलक्षणेति । धर्म इति लक्षणमिति अवस्थेति त्रीणि लक्षणानि यस्य परिणामस्य स तथो-
क्तत्रिविधोऽप्युत्पत्तिर्भवतीत्यर्थः ।

(२) धर्मपरिणामं विवृणोति धर्मिण इति । सांख्यमते यः कनकादेर्धर्मिणो धर्मपरिणामो कटकमुकु-
टादिसैव कनकात्कटकाद्युत्पत्तिरिति भावः ।

(३) लक्षणपरिणाममाह एवमिति । प्रत्युत्पन्नत्वं वर्तमानत्वं, कटकादिकार्यस्य वर्तमानत्वातीतत्वभ-
विष्यत्वादिरूपः सांख्यमतसिद्धः लक्षणपरिणामोऽप्युत्पत्तिरित्यर्थः ।

(४) अवस्थापरिणाममाह एवमिति । अतीतादेरेवातीतत्वातीततरत्वातीततमत्वादीरूपो नवपुराणत्वा-
द्यापत्तिरवस्थापरिणामो यः स चोत्पत्तिरेवेत्यर्थः । (५) अपक्षयस्य विनाशोऽन्तर्भावमाह अपक्षयास्त्विति ।

(६) ब्रह्मण इति षष्ठ्यन्तशङ्कानिराकरणायाह कारणादिति ।

(७) उत्पत्तिमात्रादेव लक्षणस्यालक्ष्यव्यावृत्तिर्बुद्धौ स्थितिलयोपादानमाशङ्कानिवृत्त्यर्थमित्याह
उत्पत्तिमात्रमिति । उत्पादकत्वं निमित्तेषु दृष्टमित्युपादानासिद्धये लयाभयत्वमुक्तमित्यर्थः । नन्वेवमपीतरवैयर्थ्यं
लयाधारत्वदेवोपादानत्वसिद्धेर्नाहि दण्डादिषु कुम्भादयो लीयन्त इति चेत् । नक्षत्रोपादानत्वसूचनायैव तदु-
क्तं किन्तु प्रकृतिविकाराभेदव्यायेनाद्वैतसिद्धये, एवं च ब्रह्मणो जगत उपदानत्वं स्यादभिष्टाता तु तदव्य-
उत्पत्तिस्थित्योर्भवेत्कुम्भकार इव कुम्भस्योत्पत्त्याशङ्कानिरासायोत्पत्तिस्थितिग्रहणमिति भावः ।

कारणसाधारणमिति नोपादानं सूचयेत् । तदिदमुक्तं “तत्रैवे”ति । पूर्वोक्तानां कार्यकारण-
विशेषणानां प्रयोजनमाह “न यथोक्ते”ति । (१)तदनेन प्रबन्धेन प्रतिज्ञाविषयस्य ब्रह्म-
स्वरूपस्य लक्षणद्वारेण संभावनोक्ता । तत्र प्रमाणं वक्तव्यम् । यथाहुर्नैयायिकाः—

‘संभावितः प्रतिज्ञायां पक्षः साध्येत हेतुना ।

न तस्य हेतुभिन्नाणमुत्पत्तयेव यो हतः ॥ यथा च ‘बन्ध्या जननीत्यादि’रिति ।

इत्थं नाम जन्मादिसंभावनाहेतुः, यदन्ये वैशेषिकादय इत एवानुमानादीदवरविनिश्चय-
मिच्छन्तीति संभावनाहेतुतां द्रढयितुमाह “एतदेवे”ति (पृ० १०३ पं० ३) चोदयति—“न-
निवहापी”ति । एतावतैवाधिकरणार्थे समाप्ते वक्ष्यमाणाधिकरणार्थमनुवदन् सुहृद्भावेन परि-
हरति—“ने”ति(२) । वेदान्तेति । वेदान्तवाक्यकुसुमप्रथनार्थतामेव दर्शयति—“वेदान्ते”-
ति । विचारस्याध्यवसानं सवासनाविद्याद्वयोच्छेदः । ततो हि ब्रह्मावगतेर्निवृत्तिराविर्भावः ।
तर्हि ब्रह्मणि शब्दादृते न मानान्तरमनुसरणीयम्, तथा च कुतो मननं, कुतश्च तदनुभवः
साक्षात्कार इत्यत आह—“सत्सु तु वेदान्तवाक्येष्वपि”ति (पृ० १०६ पं० ३) अनु-
मानं वेदान्ताविरोधि तदुपजीवि चेत्यपि द्रष्टव्यम् । (३)शब्दाविरोधिन्त्या तदुपजीविन्त्या च
युक्त्या विवेचनं मननम् । युक्तिश्चाथापत्तिरनुमानं वा । स्यादेतत्, यथा धर्मे न पुरुषबु-
द्धिवाहाय्यम्, एवं ब्रह्मण्यपि कस्मान्न भवतीत्यत आह—“न धर्मजिज्ञासायामिवे”
ति (पृ० १०७ पं० ३) । “श्रुत्यादयः”इति । श्रुतीतिहासपुराणस्मृतयः प्रमाणम् । अनु-
भवोऽन्तःकरणवृत्तिभेदा ब्रह्मसाक्षात्कारस्तस्याविद्यानिवृत्तिद्वारेण ब्रह्मस्वरूपाविर्भावः प्रमाणफल-
म् । तच्च फलमिव फलमिति गमयितव्यम् । (४)यद्यपि धर्मजिज्ञासायामपि सामान्यां प्र-
त्यक्षादीनां व्यापारस्तथापि साक्षान्नास्ति, ब्रह्मजिज्ञासायां तु साक्षादनुभवादीनां संभवोऽनुभ-
वार्था च ब्रह्मजिज्ञासेत्याह—“अनुभावसानत्वात्” । ब्रह्मानुभवो ब्रह्मसाक्षात्कारः पर-
मपुरुषार्थो निर्मृष्टनिखिलदुःखपरमानन्दरूपत्वादिति । ननु भवतु ब्रह्मानुभवार्था जिज्ञासा,
तदनुभव एव त्वक्षय्यो ब्रह्मणस्तद्विषयत्वायोग्यत्वादित्यत आह—“भूतवस्तुविषयत्वाच्च

(१) ननु लक्षणदेव ब्रह्मसिद्धौ शास्त्रयोनित्वसम्बन्धाधिकरणयौवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह तदनेनेति ।
लक्षणं हि सिद्धस्य वस्तुनो भेदमवगमयति ईदृशं तदिति न सत्ताम् । कार्येण चात्र कारणं किंचिदस्तीति ज्ञा-
तम्, तत्त्वैकमनेकं वेति संदिग्धं, तस्य यदैकत्वं सेत्स्यति तदा भवति तत्सर्वज्ञं सर्वशक्तिं च नेतरथा, अयमपि
संशयः कल्पनालाघवाख्यतर्कैर्णोक्तैककोटिकतां नीतः सम्भावना, प्रासादादीनां बहुकर्तृकत्वस्य दृष्टत्वान्न
तत्र निर्णयोऽतो निर्णयार्थमाग्निमाधिकरणे आवश्यक्ये इति भावः ।

(२) व. सु. पुस्तके इति पदे नास्ति ।

(३) यदुक्तं ब्रह्मणो मानान्तराविवयत्वे कुतो मननम् इति, तत्राह शब्दाविरोधिन्येति । जगत्कारणस्य
सर्वज्ञत्वादिसिद्धौ युक्तिः शब्दमुपजीवति न स्वतन्त्रा । कारणस्य तत्त्वं संभावयन्तीति कर्तव्यता च न मा-
नान्तरमित्यर्थः ।

(४) ननु धर्मजिज्ञासायां श्रुत्यादय एव प्रमाणमित्युक्तं वेदविषयभोगप्रत्यक्षाद्यपेक्षणादित्याशङ्क्य,
ज्ञातव्ये धर्मे न साक्षात्कारतदुपयोगियुक्त्यादीनां सम्भवो, ब्रह्मजिज्ञासा तु साक्षात्कारपर्यन्तस्याह यद्यपीत्या-
दिना । अनुभवार्था चेति । तत्त्वसाक्षात्कारं विनाऽप्यतोऽसंसारमनिवृत्त्यसम्भवादि ब्रह्मजिज्ञासाऽनुभ-
वावसानेत्यर्थः ।

ब्रह्मविज्ञानस्य” । (१) व्यतिरेकसाक्षात्कारस्य विकल्परूपो विषयविषयिभावः, नत्वेवं धर्मज्ञानमनुभावसत्तन्, तदनुभवस्य स्वयमपुरुषार्थत्वात्, तदनुष्ठानसाध्यत्वात् पुरुषार्थस्य, अनुष्ठानस्य च विनाप्यनुभवं शाब्दज्ञानमात्रादेव सिद्धेरित्याह—“कर्तव्ये हीत्यादिना” । न चायं साक्षात्कारविषयतायोग्योऽप्यवर्तमानत्वात्, अवर्तमानश्चानवस्थितत्वादि-त्याह—“पुरुषाधीने”ति । पुरुषाधीनत्वमेव लौकिकवैदिककार्याणामाह—“कर्तुमकर्तु”मिति (पृ० १०८ पं० १) । लौकिकं कार्यमनवस्थितमुदाहरति—“यथा इवेने”ति । लौकिकेनोदाहरणेन सह वैदिकमुदाहरणं समुच्चिनोति—“तथाऽतिरात्र” इति (पृ० १०९ पं० १) । कर्तुमकर्तुमित्यस्येदमुदाहरणमुक्तम् । कर्तुमन्यथा वा कर्तुमित्यस्योदाहरणमाह—“उदित इति” । स्यादेतत्, पुरुषस्वातन्त्र्यात् कर्तव्ये विधिप्रतिषेधानामानर्थक्यम्, अतदधीनत्वात् पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्त्योरित्यत आह—“विधिप्रतिषेधाश्चात्रार्थवन्तः स्युः” । (२) गृह्णातीति विधिः । न गृह्णातीति प्रतिषेधः । उदितानुदितहोमयोर्विधिः । एवं (३) नारास्थिस्पर्शननिषेधो ब्रह्मघ्नश्च तद्धारणविधिः (४) रित्येवंजातयिका विधिप्रतिषेधा अर्थवन्तः, कुत इत्यत आह—“विकल्पोत्सर्गापवादाश्च” (पृ० ११० पं० १) । चो हेतोः । यस्माद्प्रहणाप्रहणयोरुदितानुदितहोमयोश्च विरोधात्समुच्चयासम्भवे तुल्यबलतया च बाध्यबाधकभावाभावे सत्यगत्या विकल्पः, नारास्थिस्पर्शननिषेधतद्धारणयोश्च विरुद्धयोरतुल्यबलतया न विकल्पः, किन्तु सामान्यशास्त्रस्य स्पर्शननिषेधस्य धारणविधिविषयेण विशेषशास्त्रेण बाधः । (५) एतदुक्तं भवति । विधिप्रतिषेधैरेव स तादृशो विषयोऽनागतोत्पाद्यरूप उपनीतो येन पुरुषस्य विधिनिषेधाधीनप्रवृत्तिनिवृत्त्योरपि स्वातन्त्र्यं भवतीति । भूते वस्तुनि तु नेयमस्ति विधेःत्याह—“न तु वस्त्वेवं नैव”मिति । तदेन प्रकाशविकल्पो निरस्तः । प्रकारविकल्पं निषेधति—“अस्त नास्ती”ति । स्यादेतत्, भूतेऽपि वस्तुनि विकल्पो दृष्टः, यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति, तत्कथं न वस्तु विकल्प्यत इत्यत आह—“विकल्पनास्त्वि”ति । “पुरुषबुद्धि”रन्तःकरणं, तदपेक्षा विकल्पनाः संशयविपर्यासाः, (६) सवासनमनोमात्रयोनयो वा यथा स्वप्ने, सवासनेन्द्रियमनोयोनयो वा यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति स्थाणौ संशयः, पुरुष एवेति वा विपर्यासः, अन्यशब्देन वस्तुतः स्थाणोर-

(१) व्यतिरेकः प्रपञ्चाभावोपलक्षितब्रह्मस्वरूपे, तादृश्यसाक्षात्कारस्य विकल्परूपो ब्रह्मणा सह विषयविषयिभावरूपः सम्बन्धोऽस्ति न तु तत्त्वत इति भावः ।

(२) भाष्यस्थविध्यादिशब्दानुदाहृतवाक्येषु योजयति गृह्णातीत्यादिना ।

(३) नारोति । ‘नारं स्पृष्ट्वाऽस्थि सस्नेहं सवासा जलमाविशेत्, इति नारास्थिस्पर्शननिषेधो बोध्यः ।

(४) “शिरःकपाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन् । ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात् ॥” (या० ३।२४३) इति ब्रह्मघ्नः शवशिरसो नारास्थनो ध्वजत्वेन धारणविधिर्दृष्टव्यः ।

(५) अत्र भाष्ये प्रतिज्ञामार्गं भाति न हेतुरत आह एतदुक्तं भवतीत्यादिना । स्वातन्त्र्येण कर्तुं समर्थोपि हिताहितोपायत्वमजानन् तद्बोधकविधिनिषेधापेक्ष इति भावः ।

(६) अन्तःकरणजकल्पनाद्वैविध्यमाह सवासनेति । जाग्रद्वासनावाचितं मन एव स्वप्नकारणम्, अतः स्वप्ने मानोमात्रयोनित्वं संशयविपर्यासानाम् । जाग्रत्संशयविपर्यासास्तु संस्कारादितान्तर्बहिःकरणे इति भावः ।

न्यस्य पुरुषस्याभिधानात्, “न तु पुरुषतत्त्वं वा स्थाणुतत्त्वं वाऽपेक्षन्ते समानधर्मधर्मिदर्शन-
मात्राधीनजन्मत्वात् । तस्मादयथावस्तवो(१) विकल्पना न वस्तु विकल्पयन्ति वाऽन्यथय-
न्ति वेत्यर्थः । तत्त्वज्ञानं तु न बुद्धितन्त्रं, किन्तु वस्तुतन्त्रमतस्ततो वस्तुविनिश्चयो युक्तो,
न तु विकल्पनाभ्य इत्याह—“न वस्तुयाथात्म्ये”ति । एवमुक्तेन प्रकारेण भूतवस्तुवि-
षयाणां ज्ञानानां प्रामाण्यस्य वस्तुतन्त्रतां प्रसाध्य ब्रह्मज्ञानस्य वस्तुतन्त्रतामाह—“तत्रैवं
सती”ति (पृ० १११ पं० ४) । अत्र चोदयति—“ननु भूते”ति (पृ० ११२ पं० १) ।
यत् किल भूतार्थं वाक्यं तत्प्रमाणान्तरगोचरार्थतयाऽनुवादकं दृष्टम्, यथा नद्यास्तरे फ
लानि सन्तीति, तथा च वेदान्ताः, तस्माद्भूतार्थतया प्रमाणान्तरदृष्टमेवार्थमनुब्रूयुः । उक्तं
च ब्रह्मणे जगज्जन्मादिहेतुकमनुमानं प्रमाणान्तरम् । एवं च मौलिकं तदेव परीक्षणीयं, न
तु वेदान्तवाक्यानि तदधीनसत्यत्वानीति कथं वेदान्तवाक्यप्रथनार्थता सूत्राणामित्यर्थः ।
परिहरति—“नन्दित्रयाविषयत्वे”ति । कस्मात्पुनर्नन्दित्रयविषयत्वं प्रतीच इत्यत आह—
“स्वभावतः” इति । अत एव श्रुतिः—

(२) ‘पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्म’ञ्चेति ।

“सति हीन्द्रिये”ति । प्रत्यगात्मनस्त्वविषयत्वमुपपादितम् । यथा च सामान्यतो
दृष्टमप्यनुमानं ब्रह्मणि न प्रवर्तते तथोपरिष्ठाञ्चिपुणतरमुपपादयिष्यामः । (३) उपपादितं चैत
दस्माभिर्विस्तरेण न्यायकणिकायाम् । न च भूतार्थतामात्रेणानुवादेत्युपरिष्ठा(४)दुग्पादयि
ष्यामः । तस्मात्सर्वमवदातम् । श्रुतिश्च ‘यतो वे’ति जन्म दर्शयति, ‘येन जातानि जी
वन्ती’ति जीवनं स्थितिं, ‘यत्प्रयन्ती’ति तत्रैव लयम् । “तस्य च निर्णयवाक्यम्”
(पृ० १०४ पं०) । (५) अत्र च प्रधानादिसंशये निर्णयवाक्यम् ‘आनन्दाद्वयेवे’ति । (६) ए
तदुक्तं भवति । यथा रज्ज्वज्ञानसहितरज्जुपादानां धारा रज्ज्वां सत्यामस्ति रज्ज्वामेव
च लीयते, एवमविद्यासहितब्रह्मोपादानं जगद् ब्रह्मण्येवास्ति तत्रैव च लीयते
इति सिद्धम् ॥ २ ॥

(१) अयथावस्तव इति । यथावस्तुत्वं वस्तुनुसारित्वं यासां नास्ति तास्तथोक्ताः, संशया वस्तु न
विकल्पयन्ति, विपर्यया नान्यथयन्तीति भावः ।

(२) पराञ्चि इति । खानि इन्द्रियाणि, व्यतृणत्—हिंसितवान् पराङ् पश्यति लोकः । अत्र प्रत्य-
गात्मानवलोकनमेवेन्द्रियाणां हिंसा बोध्या ।

(३) उपपादितं चेति । विमतं कार्यं बुद्धिमत्कर्तृकं कार्यत्वादित्यनुमानात्सामान्यतादृष्टादिविरासेद्धि-
नैयायिकैः क्रियते । तत्र च जीवज्वालेन सिद्धसाधनम्, उपकरणायभिज्ञकर्तृकत्वसाधने कतिपयतदभिज्ञता-
यां सवत्तामिद्धिः । सर्वतदभिज्ञकर्तृकत्वे सपक्षस्य साध्यहीनतेत्यादयो दोषा न्यायकणिकायामुपादिता
इति भावः ।

(४) उपरिष्ठात्—समन्वयसूत्रे ।

(५) अत्र सूत्रस्य स्वरूपलक्षणपरत्वं दर्शयितुं तस्य चेति भाष्ये व्याचष्टे अत्र चेति । जगद्विशेषणैः
पूर्वं निर्णयेपि श्रुतित इह निर्णीयते । कारणं ब्रह्मानुय वाक्येनानन्दत्वविधादास्वरूपलक्षणं सिद्धिरित्यर्थः ।
आनन्दश्च सत्यादेरूपलक्षणं बोध्यम् ।

(६) नन्वेवभूतब्रह्मणः कथं जगद्यो नित्वमत आह एतदिति ।

सूत्रान्तरमवतारयितुं पूर्वसूत्रसंगतिमाह—“जगत्कारणत्वप्रदर्शनेने”ति (पृ० ११५ पं० ६) ।

(सू०) शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

न केवलं जगद्योनित्वादस्य भगवतः सर्वज्ञता, शास्त्रयोनित्वादिपि बोद्धव्या । शास्त्रयोनि-
त्वस्य सर्वज्ञतासाधनत्वं समर्थयते—(१) “महत् ऋग्वेदादेः शास्त्रस्ये”ति (पृ० ११७
पं० २) चातुर्वर्ण्यस्य चातुराश्रम्यस्य च यथायथं निषेकादिमशानान्तासु ब्राह्ममुहूर्तोप-
सप्रदोषपरिसमापनीयासु नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मपद्धतिषु च ब्रह्मतत्त्वे च शिष्याणां शास-
नात् शास्त्रमृगवेदादि, अत एव महाविषयत्वात् महत् । न केवलं महाविषयत्वेनास्य मह-
त्त्वम्, अपि त्वनेकाङ्गोपाङ्गोपकरणतयापीत्याह—“अनेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य” ।
पुराणन्यायमीमांसादयो दश (२) विद्यास्थानानि तैस्तया (३) तया द्वारोपकृतस्य । तदेन सम-
स्तशिष्टजनपरिग्रहेणाप्रामाण्यशङ्काऽप्यपाकृता । पुराणादिप्रणेतारो हि महर्षयः शिष्यास्तैस्तया
तया द्वारा वेदान् व्याचक्षाणैस्तदर्थं चादेरेणानुतिष्ठान्तिः परिगृहीतो वेद इति । न चायमनवबो-
धको नाप्यस्पष्टबोधको येनाप्रमाणं स्यादित्याह—“प्रदीपवत् सर्वार्थाविद्योतिनः” । सर्वमर्थ-
जातं सर्वथाऽवबोधयन् नानवबोधको नाप्यस्पष्टबोधक इत्यर्थः । अत एव “सर्वज्ञकल्पस्य”
(पृ० ११८ पं० १) सर्वज्ञसदृशस्य । सर्वज्ञस्य हि ज्ञानं सर्वविषयं शास्त्रस्याप्यभिधानं सर्व
विषयमिति सादृश्यम् । तदेवमन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह—(४) “न हीदृशस्ये”ति । सर्वज्ञस्य
गुणः सर्वविषयता तदन्विता शास्त्रम्, अस्यापि सर्वविषयत्वात् । उक्तमर्थं प्रमाणयति—
(५) “यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रं यस्मात्पुरुषविशेषात् सम्भवति स पुरुष
विशेषस्ततोऽपि शास्त्रादधिकतरविज्ञान” (पृ० ११९ पं० १) इति योजना ।
अद्यत्वेऽप्यस्मदादिभिर्न्यसमीचीनार्थविषयं शास्त्रं विरच्यते तत्रास्माकं वक्तॄणां वाक्याज्ज्ञा-
नसधिकविषयम् । नहि ते तेऽसाधारणधर्मा अनुभूयमाना अपि शक्या वक्तुम् । न खल्वि
क्षुश्चोरगुडादीनां मधुररसभेदाः शक्याः सरस्वत्याप्याख्यातुम् । विस्तरार्थमपि वाक्यं न
वक्तृज्ञानेन तुल्यविषयमिति कथयितुं विस्तरग्रहणम् । सोपनयं निगमनमाह—“किमु
वक्तव्य”मिति । (६) वेदस्य यस्माद् महतो भूताद् योनेः सम्भवः तस्य महतो भूतस्य
ब्रह्मणो निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च किमु वक्तव्यमिति योजना । “अनेकशास्त्रे”ति ।

(१) अनेन ब्रह्मेत्यन्तेन भाष्येण निश्चितश्च्युत्या विमुक्तहेतूपकृतया ब्रह्मकार्यं वेद इत्युक्तम् ।

(२) पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तलन्दोऽप्योतिषाख्यानि षडङ्गानि चेति
दश विद्यास्थानानि बोध्यानि ।

(३) तया तयाद्वारेति । तत्र मुष्टिवाक्यापेक्षितसर्गादिप्रपञ्चनद्वारा पुराणमद्वैतपरं, जातिव्याकिलस-
गनिरूपणेन न्यायश्च वैदिकपदार्थमुद्बोधयति । शेषोपयोगस्तु स्पष्ट एव ।

(४) “नहीदृशस्येत्यारभ्या”स्तीत्यन्तभाष्येण व्यतिरेकद्वारा ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वप्रतिज्ञा प्रदर्शिता ।

(५) अनेन यदित्यादिना लोके इत्यन्तेन भाष्येण व्याप्तिः प्रदर्शिता ।

(६) अयमत्रानुमानाकारः—ब्रह्म वेदविषयादधिकविषयज्ञं तत्कर्तृत्वात्, यो यद्वाक्यप्रमाणकर्ता स
तद्विषययादधिकविषयज्ञो यथा पाणिनिरिति । सर्वावभासकवेदकर्तृत्वेन च पञ्चधर्मताबलत्सर्वज्ञत्वसिद्धिर्ब्र-
ह्मणो दृष्टव्या ।

अत्र चानेकशाखाभेदाभिज्ञस्येत्यादिः सम्भव इत्यन्त उपनयः । तस्येत्यादि सर्वशक्तित्वं चेत्य-
न्तं निगमनम् । “अप्रयत्नेनैवे”ति । (पृ० १२० पं० १) । ईषःप्रयत्नेन, यथाऽल-
वणा यवागूरिति । देवर्षयो हि महापरिश्रमेणापि यत्राशक्तास्तदयमपिश्रयत्नेन लीलयैव करो-
तीति निरतिशयमस्य सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं चोक्तं भवति । अप्रयत्नेनास्य वेदकर्तृत्वे श्रुति-
रुक्ता ‘अस्य महतो भूतस्ये’ति । (१) येऽपि तावद् वर्णानां नित्यत्वमास्थिषत तैरपि पदवाक्या-
दीनामनित्यत्वमभ्युपेयम् । आनुपूर्वीभेदवन्तो हि वर्णाः पदम् । पदानि चानुपूर्वीभेदवन्ति
वाक्यम् । व्यक्तिधर्मश्चानुपूर्वी न वर्णधर्मः, वर्णानां नित्यानां विभूनां च कालतो देशतो वा
पौर्वापर्यायोगात् । व्यक्तिश्चानित्येति कथं तदुपगृहीतानां वर्णानां नित्यानामपि पदता नित्या ।
पदानित्यतया च वाक्यादीनामनित्यता व्याख्याता । (२) तस्मान्नुत्पानुकरणवत् पदाद्यनु-
करणम् । यथा हि यादृशं गात्रचलनादि नर्तकः करोति तादृशमेव शिष्यमाणाऽनुकरोति न-
र्तकी, न तु तदेव व्यनक्ति । एवं यादृशीमानुपूर्वी वैदिकानां वर्णपदादीनां करोत्यध्यापयिता
तादृशीमेवानुकरोति माणवको, न तु तामेवोच्चारयति आचार्यव्यक्तिभ्यो माणवकव्यक्तीना-
मन्यत्वात् । तस्मान्नित्यानित्यवर्णवादीनां न लौकिकवैदिकपदवाक्यादिपौरुषेयत्वे विवादः,
केवलं वेदवाक्येषु पुरुषस्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्ये विप्रतिपत्तिः । यथाहुः—

यन्नतः प्रतिषेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता ।

तत्र सृष्टिप्रलयमनिच्छन्तो जैमिनीया वेदाध्ययनं प्रत्यस्मादृशगुरुशिष्यपरम्परामविच्छि-
जामनादिमाचक्षते । (३) वैयासिकं तु मतमनुवर्तमानाः श्रुतिस्मृतीतिहासादिषिद्धसृष्टिप्रल-
यानुसारेणानाद्यविद्योपधानलब्धसर्वशक्तिज्ञानस्यापि परमात्मनो नित्यस्य वेदानां योनेरपि न
तेषु स्वातन्त्र्यं, पूर्वपूर्वसर्गानुसारेण तादृशतादृशानुपूर्वीविरचनात् । (४) तथा हि
यागादिब्रह्महत्यादयोऽर्थानर्थहेतवो ब्रह्मविवर्ता अपि न सर्गान्तरे विपर्ययन्ते, नहि जातु
क्वचित् सर्गे ब्रह्महत्याऽर्थहेतुरनर्थहेतुश्चाश्वमेधो भवति, अग्निर्वां हृदयति, आपो वा दहन्ति,
तद्वत् । (५) यथाऽत्र सर्गे नियतानुपूर्व्यं वेदाध्ययनमभ्युदयनिःश्रेयसहेतुरन्यथा तदेव वागवज्रत-
याऽनर्थहेतुः एवं सर्गान्तरेऽपि तदनुरोधाद् सर्वज्ञाऽपि सर्वशक्तिरपि पूर्वपूर्वसर्गानुसारेण वे-
दान् विरचयन्न स्वतन्त्रः । पुरुषस्वातन्त्र्यमात्रं चापौरुषेयत्वं रोचयन्ते जैमिनीया अपि, तच्च-
-

(१) अधुना वेदस्योक्तरीत्या कर्तृमत्त्वाङ्गीकारो सापेक्षतया स्वातन्त्र्यहाविरिति ये वदन्ति तेषां मतमपा-
कर्तृमुपोद्धातमाह येऽपीति । अयमाशयः । वेदस्य सापेक्षत्वं नाम किं पुरुषनिर्वर्त्यत्वमात्रा[१]व, अभिनवा-
नुपूर्वीविरचनाद्वा[२], मानान्तरोपलब्धार्थविषयवचनारचनाद्वा, [३] कतिपयकालविरचितसर्वसम्प्रदायस्य वेद
स्यैकपुरुषाभिः सरणाद्वा[४] ? तच्च नाद्यस्तथापि सम्मतत्वादेत्याह वर्णानां नित्यत्वमिति । व्यक्तिरभिव्यक्तिः ।
(२) द्वितीयं क्रमान्तरत्वमात्रमभिनवत्वं विषयशक्तमत्वं वा ? आद्यो भवद्विरप्यङ्गीकृतश्चरमस्तु नास्मा-
भिरप्यङ्गीकृत इत्याह तस्मान्नुच्येति । नृचेतिपाठान्तरमत्र बोध्यम् ।

(३) तृतीयपक्षस्तु अननुपगमनिरस्त इत्याह वैयासिकं खिति । अनुवर्तमाना आचक्षते इत्यनुषज्यते ।

(४) ननु विवर्तत्वं वेदान्तानां यावच्छिक्तकत्वापातात् क्रमनियमः स्यात्तत्राह तथा हीति ।

(५) सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्ब्रह्मणो नोपाध्यायवत् क्रमानुरोधो युक्त इति तत्राह यथाऽवेति । अत एव च
‘मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तदर्थमाह । स वागवज्रो यजमानं निहन्ति यथेन्द्रशङ्खः
स्वरतोऽपराधात् ॥ इति श्रूयते श्रुते ।

स्माकमपि समानमन्यत्राभिनेवशात् । न(१) चैकस्य प्रतिभानेऽनाशवास इति युक्तम् । नहि बहूनामप्यज्ञानां विज्ञानां वाऽऽशयदोषवतां प्रतिभाने युक्त आश्वासः । तत्त्वज्ञानवत्त्वापास्तस्य मस्तदोषस्यैकस्यापि प्रतिभाने युक्त एवाश्वासः । (२) सर्गादिभुवां प्रजापतिदेवर्षीणां धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यसम्पन्नानामुपपद्यते तत्स्वरूपावधारणं, तत्प्रत्ययेन चार्वाचीनानामपि तत्र सम्प्रत्यय इत्युपपन्नं ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वं, शास्त्रस्य चापौरुषेयत्वं प्रामाण्यं चेति ॥

वर्णकान्तरमारभते—“अथवे”ति । (पृ० १२१ पं०) पूर्वेणाधिकरणेन ब्रह्मस्वरूपलक्षणसम्भवाशङ्कां व्युत्सय लक्षणसम्भव उक्तः । तस्यैव तु लक्षणस्यानेनानुमानत्वाशङ्कामपाकृत्यागमोपदर्शनेन ब्रह्मणि शास्त्रं प्रमाणमुक्तम् । अक्षरार्थस्त्वतिरोहितः ॥ ३ ॥

शास्त्रप्रमाणकत्वमुक्तं ब्रह्मणः प्रतिज्ञामात्रेण, तदनेन सूत्रेण प्रतिपादनीयमित्युत्सृज्य पूर्वपक्षमारचयति भाष्यकारः—“कथं पुनरि”ति । (पृ० १२३ पं० २) । (३) किमाक्षेपे । शुद्धबुद्धोदासीनस्वभावतयोपेक्षणीयं ब्रह्म भूतमभिदधतां वेदान्तानामपुरुषार्थोपदर्शनामप्रयोजनत्वापत्तेः, भूतार्थत्वेन च प्रत्यक्षादिभिः समानाविषयतया लौकिकवाक्यवत् तदर्थानुवादकत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात् । न खलु लौकिकानि वाक्यानि प्रमाणान्तरविषयमर्थमवबोधयन्ति स्तः प्रमाणम्, एवं वेदान्ता अपीत्यनपेक्षत्वलक्षणं प्रामाण्यमेवां व्याह्रन्ते । न च तैरप्रमाणैर्भवितुं युक्तम्, न चाप्रयोजनैः, स्वाध्यायाध्ययनाविध्यापादितप्रयोजनवत्त्वनिष्पद्यताम् । तस्मात्तत्तद्विहितकर्मोपेक्षितकर्तृदेवतादिप्रतिपादनपरत्वेनैव क्रियार्थत्वम् । यदि त्वसंनिधानात्तत्परत्वं न रोचयन्ते, ततः सन्निहितोपासनादिक्रियापरत्वं वेदान्तानाम् । एवं हि प्रत्यक्षाद्यनधिगतगोचरत्वेनानपेक्षतया प्रामाण्यं च प्रयोजनवत्त्वं च सिध्यतीति तात्पर्यार्थः । पारमर्षसूत्रोपन्यासस्तु पूर्वपक्षदार्ढ्याय । (४) आनर्थक्यं चाप्रयोजनवत्त्वम्, सापेक्षतया प्रमाणत्वादकत्वं चानुवादकत्वादिति । (५) “अतः” इत्यादि “चा”ऽन्तं (६) ग्रहणकवाक्यम् । (पृ० १२५ पं० १) अस्य विभागभाष्यं “नही”त्या “व्युपपन्ना चे”त्यन्तम् । (पृ० १२६ पं० १) । स्यादेतत्, अक्रियार्थत्वेपि ब्रह्मस्वरूपविधिपरा वेदान्ता भविष्यन्ति, तथा च विधिना त्वेकवाक्यत्वादि”ति राद्धान्तसूत्रमनुग्रहीष्यते, न खल्वप्रवृत्तप्रवर्तनमेव विधिः, (७) उत्पत्तिविधेरज्ञातज्ञापनार्थत्वात्, वेदान्तानां चाज्ञातं ब्रह्म ज्ञापयतां तथाभावादित्यत आह—“न च परिनिष्ठित” इति । (पृ० १२९ पं० २) । (८) अनागतोत्पाद्यभावः

(१) चतुर्थपक्षं निराकरोति न चैकस्येति । सधेदा सम्प्रदायाविच्छेदमिच्छद्भिरपि सम्प्रदायप्रवर्तकेष्वान्वास आस्थेय एव, स वरमेकस्मिन्ब्रह्मण्यवगतसर्वज्ञेयं कृत इति भावः ।

(२) नन्वीश्वरस्यादृष्टत्वात्कथं तत्कर्तुं के वेदे विश्वास अत आह सर्गादिभुवामिति ।

(३) वेदान्ता ब्रह्मणि प्रमाणं न वेति सिद्धवस्तुबोधात्फलभावाभावाभ्यां, सिद्धं रूपादिहीनं वस्तु बोधयते वाक्यस्य मानान्तरसापेक्षत्वात्सापेक्षत्वाभ्यां वा संशये पूर्वाधिकरणद्वितीयवर्णकेनापेक्षिकीं सङ्कतिमुक्त्वा पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे किमाक्षेप इत्यादिना । कथमिति थमुपप्रत्ययान्तः किंशब्द आक्षेपेऽन बोध्यः ।

(४) आनर्थक्यमिति भाष्यस्याभिधेयाभाव इत्यर्थोऽनुभवविरोधान युक्तो वस्तुमित्याहानर्थक्यं चेति ।

(५) भाष्ये पौनरुक्त्यमाज्ञेय सङ्गद्विवरणत्वमाह अत इत्यादीति ।

(६) नान्तमिति । उपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं वेत्येतदन्तमित्यर्थः ।

(७) उत्पत्तिविधेरिति । अधिकारविधितः प्रवृत्तिलाभादुत्पत्तिबोधिरज्ञातकर्मस्वरूपबोधपर इत्यर्थः ।

(८) अनागतेति । अनागतत्वादोत्पाद्यः भावो भाषना तद्विषयः सर्वो विधिरित्यर्थः । अधिकारेति ।

विषय एव हि सर्वो विधिरूपेयोऽधिकारविनियोगप्रयोगोत्पत्तिरूपाणां परस्पराविनाभावात्, (१)तद्वाक्यानां त्वेदमर्थं भिद्यते । यथाऽ'भिहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम' इत्यादिभ्योऽधिकारविनि-
योगप्रयोगाणां प्रतिलम्भा'दभिहोत्रं जुहोती'त्युत्पत्तिमात्रपरं वाक्यम् । न तत्र विनियोगादयो
न सन्ति, सन्तोऽप्यन्यतो लब्धत्वात् केवलमविवक्षिताः । तस्माद् भावनाविषयो विधिर्न सिद्धे
वस्तुनि भवितुमर्हतीति । उपसंहरति "तस्मा"दिति । अत्राधिकारणमुक्त्वा पक्षान्तरमु-
पसंक्रामति "अथे"ति । एवं च सत्युक्तरूपे ब्रह्मणि शब्दस्यातात्पर्यात् प्रमाणान्तरेण
(२)यादृशमस्य रूपं व्यवस्थाप्यते न तच्छब्देन विरुध्यते, तस्योपासनापरत्वात्, समारोपेण
चोपासनाया उपपत्तेरिति । प्रकृतमुपसंहरति "तस्मान्ने"ति । सूत्रेण सिद्धान्तयति
"एवं प्राप्त उच्यते" (पृ० १३० पं० १)—

(सू०) तच्च समन्वयात् ॥ ४ ॥

तदेतद् व्याचष्टे—"तुशब्द" इति । तदित्युत्तरपक्षप्रतिज्ञां विभजते—"तद्ब्रह्मे"ति ।
पूर्वपक्षवादी कर्कशाशयः पृच्छति—"कथम्" । कुतः प्रकारादित्यर्थः । सिद्धान्ती स्वपक्षे
हेतुं प्रकारभेदमाह—"समन्वयात्" । सम्यगन्वयः (३)समन्वयस्तस्मात् । एतदेव विभ-
जते—"सर्वेषु हि वेदान्तेष्वि"ति । वेदान्तानामाख्यन्तिकीं ब्रह्मपरतामाचिख्यासुर्वद्वानि
वाक्यान्युदाहरति—"सदेवे"ति । (पृ० १३३ पं० १) (४)'यतो वा इमानि भूतानी'ति
तु वाक्यं पूर्वमुदाहृतं जगदुत्पत्तिस्थितनाशकारणमिति चेह स्मारितमिति न पाठतम् ।
(५)येन हि वाक्यमुपक्रम्यते येन चोपसंह्रियते तदेव वाक्यार्थ इति शाब्दाः । (६)यथोपां-

अधिकारः कलसम्बन्धबोधनम्, विनियोगः क्रियायाः फलशेषत्वज्ञापनम्, प्रयोगोऽनुष्ठानम्, उत्पत्तिः
कर्मस्वरूपज्ञानम्, कलसम्बन्धः क्रियायाः शेषत्वं विना न सम्भवति, तच्च नानुष्ठानं विनाऽनुष्ठानं च
नाज्ञात इति एतेषामविनाभावः । सिद्धं चतुर्व्यापारानपेक्षं फलमारभेत सदा चारभेतेति नाधिकारादि-
सम्भव इत्यर्थः ।

(१) सर्वेषामविनाभावेऽपि अवान्तरभेदप्रयोजकमाह तद्वाक्यानां त्विति । ऐदंपर्यन्तात्पर्यम् । तदेवाह
यथेत्यादिना ।

(२) यादृशं जीवमिच्छम् ।

(३) सम्यगन्वय इति । तात्पर्यं सम्यक्त्वम् ।

(४) नपिदमधिकरणं शास्त्रयोनित्वद्वितीयवर्णकाक्षेपसमाधानरूपं, तत्र च यतो वेत्यादिवाक्यप्रमुदाह-
रतिमिह तत्कुत उपेक्षितमत आह यतो वेति । 'तद्ब्रह्म सर्वज्ञमिति भाष्ये यत् इत्यादिवाक्यप्रमेयकथनान्तर-
माणं बुद्धिस्थमिति नोदाहृतमित्यर्थः ।

(५) वेदान्तानां ब्रह्मैकत्वे उपक्रमोपसंहारैक्यं तात्पर्यालिङ्गं सदृष्टान्तमाह येनेति ।

(६) 'जामि वा एतयज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशौ उपोशुयाजमन्तरा यजति विष्णुरुपांशु यष्ट-
व्योऽजामित्वाय' इत्यादिमन्त्रेणाग्नेयाग्नीषोमयोः पुरोडाशयोः निरन्तरयोः करणे जामि—आलस्यं भवेदिति
उपोशुयागो विधीयते । तत्र किमिदमपूर्वयागविधानमुत 'विष्णुरुपांशु यष्टव्य' इति पाठितयागव्रयस्यानुवाद
इति संशये, ब्रह्मदेवतयोरश्रवणात् विधिप्रत्ययाभावाच्चाग्ने पठितयागव्रयस्यानुवाद इति पूर्वपक्षः । एवं सति
एकवाक्यत्वपरागापत्त्या, मन्त्रकाण्डे उपोशुयाजस्थाने पठितवैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीययाज्यानुवाक्यामिस्तुल्या-
र्थत्वेन विकल्पमानमिदं विष्णुवादिदेवताग्राह्यत्वात् 'यजेत' इति पंचमलकारस्य विधिप्रत्ययत्वात् अपूर्वया-
गविधिरवयमिति भेदलक्षणाचिन्तायां सिद्धान्तितम् । विष्णवादिवाक्यानि चार्थवादा इति संक्षेपः ।

श्रुयाजवाक्येऽनूचोः पुरोडाशयोजामितादोषसङ्कतिर्नपूर्वकोपांशुयाजविधाने तत्प्रतिसमाधानोप-
संहारे चापूर्वोपांशुयाजकर्मविधिपरतैकवाक्यताबलादाश्रिता, एवमत्रापि 'सदेव सोम्येदमिति'
ब्रह्मोपक्रममात् 'तत्त्वमसीति' च जीवस्य ब्रह्मात्मनोपसंहारात् तत्परतैव वाक्यस्य । (१) एवं वा-
क्यान्तराणामपि पौर्वापर्यालोचनया ब्रह्मपरत्वमवगन्तव्यम् । न च तत्परत्वस्य दृष्टस्य सति
सम्भवेऽन्यपरताऽदृष्टा युक्ता कल्पयितुम्, अतिप्रसङ्गात् । न केवलं कर्तृपरता तेषामदृष्टा-
नुपपन्ना चेत्याह—“न च तेषा”मिति । (५० १३४ पं० ५) सापेक्षत्वेनाप्रामाण्यं
पूर्वपक्षबीजं दूषयति—“न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेपी”ति । (५० ११३ पं० १)
(२) अयमभिसन्धिः । पुंवाक्यदृष्टान्तेन हि भूतार्थतया वेदान्तानां सापेक्षत्वमाशङ्क्यते । त-
त्रैवं भवान् पृष्टो व्याचष्टाम्, किं पुंवाक्यानां सापेक्षता भूतार्थत्वेनाहो पौरुषेयत्वेन । यदि
भूतार्थत्वेन ततः प्रत्यक्षादीनामपि (३) परस्परापेक्षत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गः, तान्यपि भूतार्थान्येव ।
अथ पुरुषबुद्धिप्रभवतया पुंवाक्यं सापेक्षम्, एवं तर्हि तदपूर्वकाणां वेदान्तानां भूतार्थाना-
मपि नाप्रामाण्यं प्रत्यक्षादीनामिव नियतेन्द्रियलिङ्गादिजन्मनाम् । (४) यद्युच्येत सिद्धे किला-
पौरुषेयत्वे वेदान्तानामनपेक्षतया प्रामाण्यं सिद्ध्येत, तदेव तु भूतार्थत्वेन न सिद्ध्यति, भूता-
र्थस्य शब्दानपेक्षेण पुरुषेण मानान्तरतः शक्यज्ञानत्वादुद्भिपूर्वविरचनोपपत्तेः वाक्यत्वादि-
लिङ्गकस्य वेदपौरुषेयत्वात् (५) मानस्याप्रत्यूहमुत्पत्तेः । तस्मात्पौरुषेयत्वेन सापेक्षत्वं दुर्वारं,
न तु भूतार्थत्वेन । (६) कार्यार्थत्वे तु कार्यस्यापूर्वस्य मानान्तरागोचरतयाऽत्यन्तानुभूतपूर्वस्य
तत्त्वेन समारोपेण वा पुरुषबुद्ध्यावनारोहात् तदर्थानां वेदान्तानामशक्यरचनतया पौरुषेयत्वा-
भावादनपेक्षं प्रमाणत्वं सिध्यतीति प्रामाण्याय वेदान्तानां कार्यपरत्वमिति ग्राह्यम् । (७) अत्र
ब्रूमः । (८) किं पुनरिदं कार्यमभिमतायुष्मतः, यदशक्यं पुरुषेण ज्ञातुम् । (९) अपूर्वमिति
चेत्, हन्त कुतस्त्यमस्य लिङ्गार्थत्वं, तेनालौकिकेन सङ्गतिर्न वेदनविरहात् लोकानुसारतः
क्रियाया एव लौकिक्याः कार्याया लिङ्गादेरवगमात् । (१०) 'स्वर्गकामो यजेते'ति साध्यस्वर्गवि-

(१) ऐतरेयके 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' इत्युपक्रम्य 'प्रज्ञानं ब्रह्मैत्युपसंहारम् । आथ-
र्वणेपि 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवती'ति सर्वात्मकं ब्रह्मोपक्रम्य 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्'
इति तदेवोपसंहृतम् इत्यर्थः ।

(२) अत्र वेदान्ताः मानान्तरसापेक्षाः सिद्धवस्तुपरत्वात् तीरे फलानि संतीति पुंवाक्यवादिति पूर्वप-
क्षिणः प्रसंगहेतौ पौरुषेयत्वमुपाधिरिति भाष्यस्थापिशब्देन व्योत्यत इत्यहं अयमभिसन्धिरिति ।

(३) हेतोरनैकान्तिकत्वमाह प्रत्यक्षादीनामपीति ।

(४) वाक्यस्य सतः सिद्धवस्तुपरत्वे पौरुषेयत्वापत्तिसाधनव्यापकत्वमुपाधेः शकते, यद्युच्येतेति ।

(५) वेदान्तवाक्यं पौरुषेयं वाक्यत्वाद्दृष्टमानयेति वाक्यत्वदित्यनुमानस्येत्यर्थः ।

(६) कार्यपरतायां हि वेदान्तवाक्यानां न वाक्यत्वादिना सापेक्षत्वमनुमेयं पौरुषेयत्वस्योपाधित्वात् ।

एवं न च साधनव्यापकत्वमित्याह कार्यार्थत्वं इति ।

(७) अकार्ये मानान्तरागोचर्यस्यासिद्धत्वात्तत्परत्वेपि वेदान्तानां पौरुषेयत्वं सम्भवति इति समा-
धनव्याप्तिः, ततश्च वाक्यत्वादिलिङ्गकानुमानसिद्धं पौरुषेयत्वं दुरपवादमित्याशयेनाह अत्र ब्रूम इत्यादिना ।

(८) किं पुनरिति । कृतिगोच्यस्य कार्यत्वे भावार्थस्यापि तत्त्वेन मानान्तरागोचर्यत्वमित्यर्थः ।

(९) अलौकिककार्यत्वाभिप्रायेणाशकते अपूर्वमिति ।

(१०) स्वर्गकामपदसमभिव्याहारसंज्ञकतर्कानुगृहीतवेदादेव क्रियाविलक्षणपूर्वं लिङ्गादीनां सम्बन्धग्रह-
इत्याशयेनाशङ्कते स्वर्गकाम इति ।

शिष्टो नियोज्योऽवगम्यते, स च तदेव कार्यमवगच्छति यत् स्वर्गानुकूलं, न च क्रिया क्षण-
भङ्गुराऽऽमुष्मिकाय स्वर्गाय कल्पत इति पारिशेष्याद्वेदत एवापूर्वे कार्ये लिङादीनां सम्बन्धग्रह
इति चेत्। हन्त (१) चैत्यवन्दनादिवाक्येष्वपि स्वर्गकामादिपदसम्बन्धादपूर्वकार्यत्वप्रसङ्गस्तथा
च तेषामप्यशक्यरचनत्वेनापौरुषेयत्वापातः, स्पष्टदृष्टेन पौरुषेयत्वेन वा तेषामपूर्वार्थत्वप्रतिषेधे
वाक्यत्वादिना लिङ्गेन वेदानामपि पौरुषेयत्वमनुमितमित्यपूर्वार्थता न स्यात्। (२) अन्यतस्तु
वाक्यत्वादीनामनुमानाभासत्वोपपादने कृतमपूर्वार्थत्वेनात्र तदुपपादकेन। उपपादितं चापौरुषे-
यत्वमस्माभिर्न्यायकाणिकायाम् (३), इह तु विस्तरभयान्नोक्तम्। तेनापौरुषेयत्वे सिद्धे भूतार्था-
नामपि वेदान्तानां न सापेक्षतया प्रामाण्यविधातो, न चानधिगतगन्तृता नास्ति येन प्रामाण्यं
न स्याज्जीवस्य ब्रह्माताया अन्यतोऽनधिगमात्, तदिदमुक्तं-न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वे-
पीति। द्वितीयं पूर्वपक्षबीजं स्मारयित्वा दूषयति-“यत्तु ह्योपादेयरहितत्वादि”ति।
विध्यर्थवगमात् खलु पारम्पर्येण पुरुषार्थप्रतिलम्भ, इह तु “तत्त्वमसी”त्यवगतिपर्यन्ताद्वाक्या-
र्थज्ञानाद् बाह्यानुष्ठानायासानपेक्षात्साक्षादेव पुरुषार्थप्रतिलम्भो नायं सर्पो रज्जुरियमिति ज्ञाना-
द्वेवेति। (४) सोऽयमस्य विध्यर्थज्ञानात् प्रकर्षः (पृ० १३६ पं० १)। (५) एतदुक्तं भवति।
द्विविधं हीप्सितं पुरुषस्य, किञ्चिदप्राप्तं प्राप्तादि, किञ्चित् पुनः प्राप्तमपि भ्रमवशादप्राप्तमित्य-
वगतं, यथा स्वप्नीवावनन्दं प्रैवेयकम् (६)। एवं जिहासितमपि द्विविधं, किञ्चिदहीनं जिहा-
सति, यथा वलयित्तरणं फणिनं, किञ्चित्पुनर्हीनमेव जिहासति, यथा चरणाभरणे नूपुरे
फणिनमारोपितम्। तत्राप्राप्तप्राप्तौ चात्यक्तत्यागे च बाह्योपायानुष्ठानसाध्यत्वात्तदुपायतत्त्वज्ञा-
नादस्ति पराचीनानुष्ठानापेक्षा। न जातु ज्ञानमात्रं वस्त्वपनयति। नहि सहस्रमपि रज्जुप्र-
त्यया वस्तुसन्तं फणिनमन्यथायितुमीशते। समारोपिते तु प्रेप्सितजिहासिते तत्त्वसाक्षात्कार-
मात्रेण बाह्यानुष्ठानानपेक्षेण शक्येते प्राप्तुमिव हातुमिव। समारोपमात्रजीविते हि ते, समा-
रोपितं च तत्त्वसाक्षात्कारः समूलघातमुपहन्तीति। तथेहाप्यविद्यासमारोपितजीवभावे ब्रह्म-
प्यानन्दे वस्तुतः शोकदुःखादिरहिते समारोपितनिबन्धन (७) स्तद्वाव “स्तत्त्वमसी”ति वाक्यार्थत-
त्त्वज्ञानादवगतिपर्यन्तान्निवर्तते। तन्निवृत्तौ प्राप्तमप्यानन्दरूपमप्राप्तमिव प्राप्तं भवति, त्यक्त-
मपि शोकदुःखाद्यत्यक्तमिव त्यक्तं भवति, तदिदमुक्तं “ब्रह्मात्मावगमादेव” जीवस्य सर्व-
कलेशस्य सवासनस्य विपर्यासस्य, स हि क्लिन्नाति जन्तूनतः क्लेशः, तस्य प्रकर्षेण हानात्

(१) उक्तकैऽतिप्रसङ्गमाह चैत्येति।

(२) ननु स्मर्यमाणकर्तृकत्वेन वाक्यत्वहेतुः सोपाधिक इत्याशङ्क्य, सिद्धार्थकेषु वेदान्तेष्वपि तत्त्व-
मानमतः कार्यार्थत्वमनपेक्षताप्रयोजकं न भवतीत्याह अन्यतास्त्विति।

(३) वर्तमानसन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षस्य कार्यरूपधर्मगोचरत्वानुपपत्तेर्योगसामर्थ्यस्यापि द्वितीयविषयेष्वे-
वातिशयजनकत्वाच्च धर्मस्य प्रत्यक्षता, लिङ्गाद्यभावाच्च नातुमेयता, न चाज्ञाते पुंसां वाक्यरचना सम्भ-
वतीति वेदो न पौरुषेय इति न्यायकाणिकायां व्युत्पादितिमिति भावः।

(४) सर्वकलेशग्रहणादिति भाष्यस्थप्रशब्दार्थमाह सोऽयमिति।

(५) बाह्यानुष्ठानानपेक्षमज्ञाननिवृत्त्यानन्दाविर्भावफलमन्यव्यतिरेकिदृष्टान्तद्वयप्रदर्शनपूर्वकं ब्रह्मा-
नस्य दर्शयति एतदुक्तमिति।

(६) प्रैवेयकं-प्रवालङ्कारः।

(७) समारोपिताविद्या निबन्धनं यस्य जीवभावस्य स तथोक्तः।

पुरुषार्थस्य दुःखनिवृत्तिपुखासिलक्षणस्य सिद्धिरिति । यत्तु-आत्मत्येवोपासीताऽऽत्मानमेव
(१) लोकमुपासीतेत्युपासनावश्यकतया देवतादिप्रातिपादनेनोपासनापरत्वं वेदान्तानामुक्तं, तद्व-
षयति—“देवतादिप्रातिपादनस्य तु (२) आत्मत्येतावन्मात्रस्य स्ववाक्यगतो-
पासनार्थत्वेऽपि न कश्चिद्विरोधः” । यदि न विरोधः, सन्तु तर्हि वेदान्ता देवताप्राति-
पादनद्वारेणोपासनाविधिपरा एवेत्यत आह “न तु तथा ब्रह्मण” इति । उपास्योपा-
सकौपासनादिभेदसिद्ध्यधीनोपासना न निरस्तसमस्तभेदप्रपञ्चे वेदान्तवेद्ये ब्रह्मणि संभवतीति
नोपासनाविधिशेषत्वं वेदान्तानां तद्विरोधित्वादित्यर्थः । (३) स्यादेतत्, यदि विधिनिष्ठेऽपि
वेदान्तानां प्रामाण्यं, हन्त तर्हि ‘सोऽरोदीदि’त्यादीनामप्यस्तु स्वतन्त्राणामेवोपेक्षणीयार्थानां
प्रामाण्यम्, नहि हानोपादानबुद्धौ एव प्रमाणस्य फले, उपेक्षाबुद्धेरपि तत्फलत्वेन प्रामाणि-
कैरभ्युपेतत्वादिति कृतं (४) ‘बर्हिषि रजतं न देयमि’त्यादिनिषेधाविधिपरत्वेनैतेषामित्यत आह
“यद्यपी”ति । (पृ० १३७ पं० १) (५) स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणतया हि सर्वो वेदराशिः
पुरुषार्थतन्त्र इत्यवगतम्, तत्रैकेनापि वर्णेन नापुरुषार्थेन भवितुं युक्तं, किं पुनरित्यत ‘सोऽरो-
दी’दित्यादिना पदप्रबन्धेन । न च वेदान्तेभ्य इव तदर्थविगममात्रादेव कश्चित् पुरुषार्थ उपल-
भ्यते, तेनैष पदसन्दर्भः साकाङ्क्ष एवास्ते पुरुषार्थमुदक्षिमाणः । ‘बर्हिषि रजतं न देयमि’त्य-
यमपि निषेधाविधिः स्वनिषेधस्य निन्दामपेक्षते । नह्यन्यथा ततश्चेतनः शक्यो निवर्तयि-
तुम् । (६) तद्यदि दूरतोऽपि न निन्दामवाप्स्यत्ततो निषेधाविधिरेव रजतनिषेधे च निन्दार्थां
च दर्विहोमवत् सामर्थ्यद्वयमकल्पयिष्यत् । तदेवमुत्तमयोः ‘सोऽरोदीदि’ति च ‘बर्हिषि रजतं न
देयमि’ति च पदसन्दर्भयोः (७) लक्ष्यमाणनिन्दाद्वारेण नष्टाश्चदग्धरथवत् परस्परं समन्वयः ।
न त्वेवं वेदान्तेषु पुरुषार्थापेक्षा, तदर्थविगमादेवानपेक्षात् परमपुरुषार्थलाभादित्युक्तम् । ननु
विध्यसंस्पर्शिनो वेदस्यान्यस्य न प्रामाण्यं दृष्टमिति कथं वेदान्तानां तदस्पृशां तद्विषयती-
त्यत आह—“न चानुमानगम्य”मिति । अबाधितानाधिगतासंदिग्धबोधजनकत्वं हि
प्रमाणत्वं प्रमाणानां, तच्च स्वत इत्युपपादितम् (८) । (९) यद्यपि चैषामीहबोधजनकत्वं का-

- (१) आत्मानमेव लोकं चैतन्यमित्यर्थः । देवता-समुत्तं ब्रह्म । आदिशब्दात् प्राणविशुध्यादि गृह्यते ।
(२) उपासनावक्तैकदेशस्थमुपास्यसमर्थकं विविनक्ति आत्मेतीति ।
(३) यदि विध्यमावेऽपि वेदान्तवाक्यानां प्रामाण्यं तर्हि अर्थवादा अपि प्रमाणं स्युरिति पूर्वपक्षतात्पर्यम् ।
(४) बर्हिषीति । तन्नास्मि यागे रजतं न देयमिति निषेधाविधिपरत्वाभावेऽपि प्रामाण्योपपादनस्य शक्य-
त्वादित्यर्थः ।

(५) अर्थवादानामुपेक्षाफलस्यासम्भवाविषेधशेषपरतयेवाक्तार्थवादानां प्रामाण्यसम्भवः । इत्याशयेन
परिहरमाह स्वाध्यायेति ।

(६) ननु निषेध एव स्वनिषेधस्यानर्थहेतुत्वान्यथानुपपत्त्या निन्दा कल्पयिष्यतीत्याशङ्क्य, नैवामित्याह
तद्यदीति । अर्थवादादेव निन्दालाभे निषेधकस्य निषेधे निन्दार्था च तात्पर्यं न कल्प्यमिति भावः ।

(७) ननु ‘सोऽरोदीदि’ति वाक्ये निन्दा न भासते किन्तु भूतानुवाद इत्याशङ्क्य मुख्यार्थ प्रयोजनाभावा-
निन्दा लक्ष्यत इत्याह लक्ष्यमाणेति ।

(८) न्यायकणिकायामित्यर्थः ।

(९) ननु प्रमायाः कार्येण प्रमाणानां तज्जनकत्वसमुपेयम्, तत्कर्तृ नानुगम्यमिति भाष्यं सङ्गच्छत
इत्याशङ्क्याह यद्यपीति । कार्यार्थापत्त्यपरपर्यायानुमानेन मानान्तरेण वा प्रमा नोत्पद्यते किन्तुदिताया तस्या-
मनुमानं प्रवर्तत इत्यर्थः ।

र्यार्थापत्तिसमाधिगम्यं, तथापि तद्बोधोपजनने मानान्तरं नापेक्षन्ते, नापीमामेवार्थापत्तिं, (१) परस्परश्रयप्रसङ्गादिति स्वत इत्युक्तम् । ईदृग्बोधजनकत्वं च कार्यं इव विधीनां वेदान्तानां ब्रह्मण्यस्तांति दृष्टान्तानपेक्षं तेषां ब्रह्मणि प्रामाण्यं सिद्धं भवति, अन्यथा जेन्द्रियान्तराणां रूपप्रकाशनं दृष्टमिति चक्षुरपि न रूपं प्रकाशयेदिति । प्रकृतमुपसंहरति “तस्मादि”ति ।

आचार्यदेशीयानां मतमुत्थापयति “अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्त”इति (५० १३९ पं० १) । तथाहि—

(२) अज्ञातसंगतित्वेन शास्त्रत्वेनार्थवत्तया ।

मननादिप्रतीत्या च कार्यार्थाद्ब्रह्मनिश्चयः ॥

न खलु वेदान्ताः सिद्धब्रह्मरूपपरा भवितुमर्हन्ति, तत्राविदितसंगतित्वात् । यत्र हि शब्दा लोकेन न प्रयुज्यन्ते तत्र न तेषां संगतिग्रहः । न चाहेयमनुपादेयं रूपमात्रं कोश्चद्वि-
वक्षति प्रेक्षावान्, तस्याबुभुत्सितत्वात्, अबुभुत्सितावबोधने च प्रेक्षावत्ताविधातात् । तस्मात् प्रतिपेत्तितं प्रतिपिपादयिष्यन्नं लोकः प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतमेवार्थं प्रतिपादयेत्, कार्यं चावग-
तं तद्वेतुरिति तदेव बोधयेत् । एवं च बृहद्व्यवहारप्रयोगात् पदानां कार्यपरतामवगच्छति । तत्र किञ्चित्साक्षात्कार्याभिधायकं, किञ्चित्कार्यार्थस्वार्थाभिधायकं, न तु भूतार्थपरता पदा-
नाम् । अपि च नरान्तरस्य व्युत्पन्नस्यार्थप्रत्ययमनुमाय (३) तस्य च शब्दभावाभावानुवि-
धानमवगम्य शब्दस्य तद्विषयबोधकत्वं निश्चेतव्यम् । न च भूतार्थरूपमात्रप्रत्यये पर-
नरवर्तिनि किञ्चिल्लज्जमस्ति । कार्यप्रत्यये तु नरान्तरवर्तिनि प्रवृत्तिनिवृत्ती स्तो हेतू इत्य-
ज्ञातसंगतित्वाच्च ब्रह्मरूपपरा वेदान्ताः । अपि च वेदान्तानां वेदत्वात् शास्त्रत्वप्रसिद्धिरस्ति,
प्रवृत्तिनिवृत्तिपराणां च संदर्भाणां शास्त्रत्वम् । यथाहुः—

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।

पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥

इति । तस्माच्छास्त्रत्वप्रसिद्ध्या व्याहृतमेषां स्वरूपपरत्वम् । (४) अपि च न ब्रह्मरूप-
प्रतिपादनपराणामेषामर्थवत्त्वं पश्यामः । (५) न च रज्जुरियं न भुजङ्ग इति यथाकथञ्चिल्ल-
क्षणया वाक्यार्थतत्त्वनिश्चये यथा भयकम्पादिनिवृत्तिः, एवं ‘तत्त्वमसी’तिवाक्यार्थवगमाज्जि-
वृत्तिर्भवति सांसारिकाणां धर्माणाम्, श्रुतवाक्यार्थस्यापि पुंसस्तेषां तादवस्थ्यात् । अपि
च यदि श्रुतब्रह्मणो भवति सांसारिकधर्मनिवृत्तिः कस्मात्पुनः श्रवणस्योपरि मननादयः

(१) परस्परेति । उत्पन्नायां प्रमायां प्रमाणानां प्रमाजनकत्वस्यानुमानं ततश्च प्रमोत्पत्तिरित्यन्योन्या-
श्रयप्रसङ्गो बोध्यः ।

(२) कार्यान्वित एवार्थे पदसङ्कृतिग्रहेण सिद्धं कस्तु न शब्दप्रमेयमिति वेदान्तानामुपासननियोगपरत्वं
मन्यमानामेकदेशीयानां मतेन पूर्वपक्षमाह अज्ञातेति ।

(३) अनुमायेति । अस्मैयं घटानयने प्रवृत्तिः अर्थज्ञानपूर्विकं प्रवृत्तिस्त्वान्मदीयप्रवृत्तिवत्, तच्चार्थज्ञानं
घटमानयेति वाक्यजन्यं तद्वक्तृभावाभावानुविधायित्वादित्यादिरनुमानाकारोऽत्र दृष्टव्यः ।

(४) शास्त्रत्वेनेत्यादिहेतुन व्याचष्टे अपि चेत्यादिना ।

(५) न चेति । सांसारिकाणां धर्माणां न च निवृत्तिरिति योजना । यथाकथञ्चिदिति । सिद्धसं-
गस्य नियोगाविनाभावेनात्रापि ‘मा भेषी’ इति नियोगं कल्पयित्वाऽन्यपरादेव वाक्योत्सिद्धार्थनिश्चयो जायते
इत्यर्थः ।

श्रूयन्ते । तस्मात्तेषां वैयर्थ्यप्रसङ्गादपि न ब्रह्मस्वरूपपरा वेदान्ताः, किन्वात्मप्रतिपत्तिविषय-
कार्यपराः । तच्च कार्यं स्वात्मनि नियोज्यं नियुञ्जानं नियोग इति च मानान्तरापूर्वतयाऽपूर्व-
मिति चाख्यायते । (१) न च विषयानुष्ठानं विना तत्सिद्धिरिति स्वसिद्ध्यर्थं तदेव कार्यं स्व-
विषयस्य करणस्यात्मज्ञानस्यानुष्ठानमाक्षिपति । यथा च कार्यं स्वविषयाधीननिरूपणमिति
ज्ञानेन विषयेण निरूप्यते, एवं ज्ञानमपि स्वविषयमात्मानमन्तरेणाशक्यनिरूपणमिति तन्नि-
रूपणाय तादृशमात्मानमाक्षिपति, तदेव कार्यम् । (२) यथाहुः—‘यत्तु तत्सिद्ध्यर्थमुपादीयते
आक्षिप्यते तदपि विधेयमिति तन्त्रे व्यवहार’ इति । (३) विधेयता च नियोगविषयस्य ज्ञा-
नस्य भावार्थतयाऽनुष्ठेयता, तद्विषयस्य त्वात्मनः स्वरूपसत्ताविनिश्चितिः, (४) आरोपितत्वावस्य
त्वन्व्यस्य निरूपकत्वे तेन तन्निरूपितं न स्यात् । तस्मात्तादृशात्मप्रतिपत्तिविधिपरंभ्यो वेदा-
न्तेभ्यस्तादृशात्मविनिश्चयः । तदेतत्सर्वमाह “यद्यपी”ति । विधिपरंभ्योऽपि वस्तुतत्त्व-
विनिश्चय इत्यत्र निदर्शनमुक्तं—“यथा यूपे”ति । ‘यूपे पशुं बध्नाती’ति बन्धनाय विनि-
युक्ते यूपे तस्यालौकिकत्वात् कोऽसौ यूप इत्यपेक्षिते ‘खादिरो यूपो भवति यूपं तक्षति यूप-
मष्टाश्रीकरोती’त्यादिर्भावैक्यैस्तत्क्षणविधिविधिरपि संस्कारविष्टं विशिष्टसंस्थानं दातु यूप इति
गम्यते । (५) एवमाहवनीयादयोऽप्यवगन्तव्याः । प्रवृत्तिनिवृत्तिपरस्य शास्त्रत्वं न स्वरूपपर-
स्य, कार्यएव सम्बन्धो न स्वरूप, इति हेतुद्वयं भाष्यवाक्येनोपपादितम्—“प्रवृत्तिनिवृत्ति-
प्रयोजनत्वादित्यादिना (पृ० १४१ पं० १) तत्सामान्याद्वेदान्तानामपि
तथैवार्थवत्त्वं स्यात्”दित्यन्तेन (पृ० १४२ पं० ४) । न च स्वतन्त्रं कार्यं नियोज्यम-
धिकारिणमनुष्ठानमन्तरेणेति नियोज्यभेदमाह “निति च विधिपरत्वं”इति । ‘ब्रह्म
वेद ब्रह्मैव भवती’ति सिद्धवदर्थवादावगतस्यापि ब्रह्मभवनस्य नियोज्यविशेषाकाङ्क्षायां ब्रह्म-
बुभूक्षोर्नियोज्यविशेषस्य (६) रात्रिसत्रन्यायेन प्रतिलम्भः । पिण्डपितृयज्ञन्यायेन

(१) ननु कार्यपरंभ्यो वेदान्तेभ्यस्तर्हि कथं वस्तुसिद्धिरित्याशङ्क्य, विध्याक्षेपलक्षणोपादानप्रमाणादि-
त्युत्तरमाह नचेति ।

(२) ननु कार्यं स्वविषयज्ञाननिरूपणाय ज्ञायमानमात्मानमपेक्षते चेत्तर्हि तस्य श्रौतत्वं न स्याद-
त्याशङ्क्य, विध्याक्षितस्य श्रुतिमूलत्वे गुरुसंमतिमाह यथाहुरिति ।

(३) ज्ञानस्य प्रमात्यात्पत्यक्षवन्न विधेयताऽऽत्मनश्च नित्यत्वात्तदसम्बन्ध इत्याशङ्क्याह विधेयता
चेति । ज्ञानमिहोपासनं तच्च क्रियेत्यनुष्ठानम् आत्मनस्तु स्वरूपसत्ताविनिश्चितिरज्ञातज्ञातिर्विधेयतेति न विरोध
इति भावः ।

(४) ननु ‘वाचं धेनुमुपासीत’ इत्यादिवाग्धेनुपास्त्यादाविवारोप्यस्य विधेयबुद्धिविषयत्वं किं न स्या-
दत आह आरोपितेति । ब्रह्मास्मीति ज्ञाने यादृशार्थमानं तद्वाच आरोपितो यस्य स तथा, तस्यान्यस्य
ज्ञाननिरूपकत्वे तेन प्रतिभासमानार्थेन ‘तज्ज्ञानं निरूपितं न स्यात्, सत्यां गतौ आरोपो न युक्त इति
तात्पर्यम् ।

(५) ‘यदाहवनीये जुहोती’ति विहिते क आहवनीय इत्याकाङ्क्षायां ‘वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीन’ इत्या-
दिविधिभिः संस्कारविशिष्टोऽग्निराहवनीय इति गम्यते, एवमपूर्वदेवतास्वर्गादिकमपि विधिपरेण शास्त्रेणैव सम-
र्थ्यत इति भावः ।

(६) ‘प्रतिष्ठितं ह वा य एता रात्रीरुपयन्ति’ इति रात्रिशब्देन सोमविशेषाणां विधानम् । तत्र
। कमतः। कयोक्तप्रतिष्ठा फलं स्वर्गो वेति संशये. पूर्वकाम इत्यश्रवणात् विधिशक्तिरूपत्वात् स्वर्गस्य नियत-
कलत्वेन वाक्यशेषावगतप्रतिष्ठानभ्युपगमात् स्वर्ग एव फलमिति पूर्वपक्षे, प्रतिष्ठाफलस्य साक्षादिदेशेनानुमा-

(१) तु स्वर्गकामस्य नियोज्यस्य कल्पनायामर्थवादस्यासमवेतार्थतयाऽत्यन्तपरोक्षा वृत्तिः स्यादिति । ब्रह्मभावश्चास्मृतत्वमिति “अस्मृतत्वकामस्ये”त्युक्तम् । अस्मृतत्वं चास्मृतत्वादेव न कृतकत्वेन शक्यमनित्यमनुमातुम्, आगमविरोधादिति भावः । उक्तेन धर्मब्रह्मज्ञानयोर्वैलक्षण्येन विध्यविषयत्वं चादयति “नन्वि”ति । परिहरति “नार्हत्येव”मिति । अत्र चात्मदर्शनं न विधेयम् । तद्धि (२) दृशेरुपलब्धिवचनत्वात् श्रावणं वा स्यात् प्रत्यक्षं वा । प्रत्यक्षमपि लौकिकमहंप्रत्ययो वा, भावनाप्रकर्षपर्यन्तजं वा । तत्र श्रावणं न विधेयं, स्वाध्यायविधिनैवास्य ग्रापितत्वात्, कर्मश्रावणवत् । नापि लौकिकं प्रत्यक्षं, तस्य नैसर्गिकत्वात् । न चोपनिषदात्मविषयं (३) भावनाधेयवैशद्यं विधेयं, तस्योपासनाविधानादेव (४) वाजिनवदनुनिष्पादितत्वात् । तस्मादौपनिषदात्मोपासनाऽस्मृतत्वकामं नियोज्यं प्रति विधीयते । “द्रष्टव्य” इत्यादयस्तु विधिसरूपा न विध्य इति । तदिदमुक्तं “तदुपासनाच्चे”ति । अर्थवत्तया मननादिप्रतीत्या चेत्यस्य शेषः प्रपञ्चो निगदव्याख्यातः ॥

तदेकदेशिमत् दृषयति—“अत्राभिधीयते” (०पृ १४५ पं० १) “न” एकदेशिमत्, कुतः ? “कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यत्” । (५) पुण्यापुण्यकर्मफले सुखदुःखे । तत्र मनुष्यलोकमारभ्याब्रह्मलोकात्सुखस्य तारतम्यम् अधिकोत्कर्षः । एवं मनुष्यलोकमारभ्य दुःखतारतम्यमा चावीचिलोकात् । तच्च सर्वं कार्यं च विनाशि च । (६) आत्यन्तिकं त्वशरीरत्वमनातिशयं स्वभावसिद्धतया नित्यमकार्यमात्मज्ञानस्य फलम् । तद्धि फलमिव फलम्, अविद्यापनयमात्रेणाविर्भावात् । (७) एतदुक्तं भवति । (८) त्वयाप्युपासनाविधिपरत्वं वेदान्तानामभ्युपगच्छता नित्यशुद्धबुद्धत्वादिरूपब्रह्मात्मता जीवस्य स्वाभाविकी वेदान्तगम्याऽऽस्थीयते । सा चोपासनाविधयस्य विधेर्न फलं, नित्यत्वादकार्यत्वात् । नाप्य-

निकस्वर्गफलकल्पनाया अन्याय्यत्वात्पतिष्ठेन फलमिति राक्षान्तितं, तदभिमानिधमांश्च तत्र नियोज्य इति लभ्यत इत्यर्थः ।

(१) ‘अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति, इत्यनारभ्याधीतवाक्ये विहितः पिण्डपितृयज्ञः क्रत्वर्थो वा पुरुषार्थो वेति संशये फलकल्पनापरिहारायामावास्याशब्दस्य कर्मार्थकत्वेन कल्पनीयत्वात्क्रत्वर्थत्वमिति पूर्वपक्षे, अपराह्णशब्दसामानाधिकरण्याबुद्धत्वाच्चांमावास्याशब्दस्य कालपरत्वात्स्वर्गकामनियोज्यकल्पनया स्वर्गफलः पिण्डपितृयज्ञ इति पुरुषार्थत्वं सिद्धान्तिम् । तद्वद्व कल्पने तु स्वर्गार्थः ब्रह्मभवनशब्देनासमवेतः स्यात्तथा च परोक्षवृत्तितापात इति भावः ।

(२) दृशेरिति । द्रष्टव्य इति वाक्योपात्तदृशिधातोरुपलब्धिवचनत्वेनोपासनानामिधायकत्वादित्यर्थः ।

(३) भावनाऽऽधेयं जन्यं वैशद्यं यस्य तत्प्रत्यक्षं तथा ।

(४) वाजिनवदिति । यथाऽऽभिक्षार्थविहितदधानयनाद्वाजिनमप्रयोजकमानुषङ्गिकतया जायते एवमस्मृतत्वात् विहिततदुपासनात्साक्षात्कारो जायते इति तदुत्पादनं न विधेयमित्यर्थः ।

(५) वेदान्ता यद्युपासनाविधिपरास्तर्हि विहितोपासनायाः पञ्चमासादिकालपरिमिततया तत्साध्यफलमपि स्मृतिशयमनित्यं च स्यादतो न विधिपरत्वं वेदान्तानामिति तात्पर्यम् ‘अतो न कर्तव्यशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशो युक्तम्’ इत्यन्तभाष्यस्य प्रदर्शयन्नाह पुण्यापुण्येत्यादिना ।

(६) आत्यन्तिकमिति । देवदत्तस्यात्यन्तिकमशरीरत्वं देवदत्तशरीरप्रागभाषासमानकालीनो देवदत्तात्यशरीरत्वस्य, सर्वोपाधिप्रत्यस्तपयोपलब्धितं स्वरूपमिति यावत् ।

(७) विधेयोपास्तिवादिनं प्रति तत्फलस्य मोक्षस्य नित्यत्वादिपक्षज्ञानमिष्टप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह एतदिति ।

(८) उपास्तिविधेः फलं ब्रह्मात्मत्वमुत्ताविद्यानिवृत्तिर्विद्योदयो वेति विकल्प्य क्रमेण निराकरोति त्वयेति ।

नाद्यविद्यापिधानापनयः, तस्य स्वविरोधिबोद्ध्यादेव भावात् । नापि विद्योदयः, तस्यापि श्रवणमननपूर्वकोपासनाजनितसंस्कारसचिवादेव चेतसो भावात् । उपासनासंस्कारवदुपासनाऽपूर्वमपि चेतःसहकारी(१)ति चेद्, दृष्टं च खलु नैयोगिकं फलमैहिकमपि, यथा (२)चित्राकारीयादिनियोगानामनियतनियतफलानाम्, न, गान्धर्वशास्त्रोपासनावासनाया इवापूर्वानपेक्षायाः षड्जादिसाक्षात्कारे वेदान्तार्थोपासनावासनाया जीवब्रह्मभावसाक्षात्कारेऽनपेक्षाया एव सामर्थ्यात् । तथा चामृतार्थं प्रत्यहेतुत्वादुपासनापूर्वस्य नामृतत्वकामस्तत्कार्यमवबोद्धुमर्हति, अन्यदिच्छत्यन्यत् करोतीति हि विप्रलिषिद्धम् । (३)न च तत्कामः क्रियामेव कार्यमवगमिष्यति नापूर्वमिति साम्प्रतम्, तस्या मानान्तरादेव तत्साधनत्वप्रतीतेर्विधेर्वैयर्थ्यात् । न चावघातादिविधितुल्यता, तत्रापि नियमापूर्वस्यान्यतोऽनवगतेः । (४)न च ब्रह्मभूयादन्यदमृतत्वमार्थवादिकं किञ्चिदस्ति, येन तत्काम उपासनायामधिक्रियेत, विश्वजिन्यायेन(५) तु स्वर्गकल्पनायां तस्य सातिशयत्वं क्षयित्वं चेति न नित्यफलत्वमुपासनायाः । तस्माद्ब्रह्मभूयस्याविद्यापिधानापनयमात्रेणाविर्भावाद् अविद्यापनयस्य च वेदान्तार्थविज्ञानादवगतिपर्यन्तादेव सम्भवाद्, उपासनायाः संस्कारहेतुभावस्य संस्कारस्य च साक्षात्कारोपजने मनःसाच्चित्तस्य च मानान्तरसिद्धत्वाद्, 'आत्मेत्येवोपासीते'ति न विधिः, अपि तु विधिसंख्योऽयम्, यथोपाशुयाजवाक्ये 'विष्णुरूपांशु यष्टव्य' इत्यादयो विधिसंख्या न विधय इति तात्पर्यार्थः । श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धमित्युक्तं, तत्र श्रुतिं दर्शयति "तथा च श्रुति"रिति । (५० १४८ पं० १) न्यायमाह—“अत एवेति” (५० १५० पं० २) । (६)यत्किल स्वाभाविकं तन्नित्यं, यथा चैतन्यं, स्वाभाविकं चेदं, तस्मान्नित्यम् । (७)रे हि द्वयी नित्यतामाहुः । कूटस्थनित्यतां परिणामिनित्यतां च, तत्र नित्यमित्युक्ते सा भूदस्य परिणा(८)मिनित्यतेत्यत आह—“तत्र किञ्चिद्”ति । परिणामिनित्यता हि न पारमार्थिकी । तथाहि—तत्सर्वार्थमना वा परिणमेदकदेशेन वा ? सर्वार्थमना परिणामे कथं न तत्त्वव्याप्तिः । एकदेशपरिणामे वा स एकदेशस्ततो भिन्नो वाऽभिन्नो वा ? (९)भिन्नश्चेत्, कथं तस्य परि-

(१) अतश्च विध्यवसर इति शेषः ।

(२) 'चित्रया पशुकामो यजेत' इति विहिताचिदानियोगफलं पशवादि सुविभोग्यमपीह वा जन्मान्तरे वा भवतीत्यनियतम्, कारीयादिनियोगफलम्वैहव जन्मनि नियतसस्यध्यधीति नियतमिति भावः ।

(३) यद्यपूर्वं न साक्षात्कारोपयोगिं तर्हि उपासनक्रियैव तदर्थं विधीयतामित्याशङ्क्याह नचेति ।

(४) नन्ववघातवदुपास्तावप्यस्तु नियमापूर्वमित्याशङ्क्यामाह नच ब्रह्मेति । इह परमापूर्ववन्नियमापूर्वसाध्यं नास्ति ब्रह्मभावस्य नित्यत्वादित्यर्थः ।

(५) इदमश्रुताधिकारमुदाहरणम् । तत्र 'स स्वर्गः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वाद्' इति सर्वामिलवितस्वर्गकामनायामधिकारी कल्पितः । एवमिहापि कल्पनेऽनित्यफलकत्वं स्यादिति भावः ।

(६) यत्किलेति । स्वाभाविकनित्यचैतन्यात्मकस्य ब्रह्मात्मत्वस्य साध्यत्वं व्याहृतमित्यर्थः ।

(७) इदमित्यादि भाष्ये कूटस्थानित्यामिति विशेषणं न परिणामिव्यवच्छेदार्थं सिद्धान्ते तन्नित्यत्वा-सङ्केतेरतो वैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह परेहीति ।

(८) पूर्वरूपपरित्यागेन रूपान्तरापत्तिः परिणामः ।

(९) य एकदेशो नश्यति स धर्मिणो भिन्न इति पक्षे न धर्मिणः परिणामः किन्त्वेकदेशस्य स चानित्य इति न परिणामिनित्यत्वसिद्धिरित्याह भिन्नश्चेदिति ।

णामः । नह्यन्यस्मिन्परिणममानेऽन्यः परिणमतेऽतिप्रसङ्गात् । (१)अभेदे वा कथं न सर्वात्मना परिणामः ।

भिन्नाभिन्नं तदिति चेत्, तथाहि तदेव कारणात्मनाऽभिन्नं, भिन्नं च कार्यात्मना, कटकादय इवाभिन्ना हाटकात्मना, भिन्नाश्च कटकाद्यात्मना । न च भेदाभेदयोर्विरोधान्नैकत्र समवाय इति युक्तम् । (२) विरुद्धमिति नः क सम्प्रत्ययो यत्प्रमाणविपर्ययेण वर्तते । यत्तु यथा प्रमाणेनावगम्यते तस्य तथाभाव एव । (३) कुण्डलमिदं सुवर्णमिति सामानाधिकरण्यप्रत्यये व्यक्तं भेदाभेदौ चकास्तः । तथाह्यात्यन्तिकेऽभेदेन्यतरस्य द्विरवभासप्रसङ्गः । भेद चात्यन्तिके न सामानाधिकरण्यं, गवाद्भवत् । (४)आधाराधेयभावे एकाश्रयत्वे वा न सामानाधिकरण्यं, नहि भवति कुण्डं बदरमिति । नाप्येकासनस्थयोश्चैत्रमैत्रयोश्चैत्रो मैत्र इति । सोऽयमबाधितोऽसंदिग्धः सर्वजनीनः सामानाधिकरण्यप्रत्यय एव कार्यकारणयोर्भेदाभेदौ व्यवस्थापयति । (५)तथा च कार्याणां कारणात्मत्वात् कारणस्य च सद्रूपस्य सर्वत्रानुगमात् सद्रूपेणाभेदः कार्यस्य जगतो, भेदः कार्यरूपेण गोघटादिनेति । यथाहुः—

कार्यरूपेण नानात्वमभेदः कारणात्मना ।

हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदा ॥ इति ।

अत्रोच्यते । कः पुनरयं भेदो नाम, यः सहाभेदेनैकत्र भवेत् । परस्पराभाव इति चेत्, किमयं कार्यकारणयोः कटकहाटकयोरिति न वा ? न चेदेकत्वमेवास्ति न च भेदः । अस्ति चेद्भेद एव नाभेदः । न च भावाभावयोरविरोधः, सहावस्थानासम्भवात् । सम्भवे वा कटकवर्धमानकयोरपि (६)तत्त्वेनाभेदप्रसङ्गः भेदस्याभेदाविरोधात् । (७)अपि च कटकस्य हाटकादभेदे यथा हाटकात्मना कटकमुकुटकुण्डलादयो न भिद्यन्ते एवं कटकात्मनापि न भिद्यन् कटकस्य हाटकादभेदात् । तथा च हाटकमेव वस्तु सन्न कटकादयो भेदस्याप्रतिभासनात् । (८)अथ हाटकत्वेनैवाभेदो न कटकत्वेन तेन तु भेद एव कुण्डलादेः । (९)यदि हाटकादभिन्नः कटकः,

(१) नश्यतश्चैकदेशस्य धर्म्यभेदे सर्वात्मना वस्त्वपगमाच्च नित्यत्वमित्याहाभेदे इति ।

(२) यत्प्रमाणविपर्ययेण विरोधेन वर्तते तद्विरुद्धमिति क सम्प्रत्यय इत्यर्थः ।

(३) एकस्य कार्यकारणरूपेण द्वात्मकत्वे दृष्टान्तमाह कुण्डलमिति ।

(४) ननु हेमकुण्डलयोराधाराधेयभावोदकाश्रयत्वाद्वा सामानाधिकरण्यं नाभेदादित्याशङ्क्य व्यभिचारमाह आधारेति ।

(५) भेदाभेदपक्षमुपसंहरति तथाचेति । लोके कार्यस्य कुण्डलादेः कारणात्मकत्वात्परमकारणस्य च सतः सर्वत्र हेमवदनुगतत्वात् सन् घट इत्यादिसामानाधिकरण्यबलेन जगतः कार्यस्य सत्ताकारणरूपेणाभेदो, व्यावृत्तकार्यरूपेण भेदश्च सिध्यतीत्यर्थः ।

(६) तत्त्वेनेति । कटकत्ववर्धमानकत्वरूपेण तयोरितरेतराभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

(७) कार्यस्य कारणभेदे च सर्वकार्याणामेककार्यात्मकत्वप्रसङ्गः एककार्यस्य सर्वकार्याभिन्नेन कारणेनाभेदादित्याशयेनाह अपिचेति ।

(८) कटकस्य द्वे रूपे हाटकत्वं कटकत्वं च, तत्र हाटरूपेणास्य कुण्डलादिभिरभेदोऽभिमत एव न कटरूपेण व्यावृत्तत्वात्तस्येति स्वप्रक्रियया पुनः शङ्कते अथेति ।

(९) समाधत्ते यदीति । कटकहाटकयोरभेदाद्हाटकस्य कुण्डलादिष्वनुवृत्तेरभेदे कटकस्यापि तैरभेदः स्यादिति समाधानार्थः पूर्वोक्त एव स्मारित इति भावः ।

कथमयं कुण्डलादिषु नानुवर्तते, नानुवर्तते चेत्, कथं हाटकादभिन्नः कटकः । (१) ये हि यस्मिन्ननुवर्तमाने व्यावर्तन्ते ते ततो भिन्ना एव, यथा सूत्रात् कुसुमभेदाः । नानुवर्तन्ते चानुवर्तमानेऽपि हाटकत्वे कुण्डलादयः, तस्मात्तेऽपि हाटकाद्भिन्ना एवेति । (२) सत्तानुवृत्त्या च सर्ववस्त्वनुगमे इदमिह नेदं, इदमस्मान्नेदम्, इदमिदानीं नेदम्, इदमेवं नेदमिति विभागो न स्यात्, कस्यचित् क्वचित् कदाचित् कथंचिद्विवेकहेतोरभावात् । (३) अपि च दूरात्कनकमित्यवगते न तस्य कुण्डलादयो विशेषा जिज्ञास्येरन्, कनकादभेदात्तेषां तस्य च ज्ञातत्वात् । अथ भेदोऽप्यस्ति कनकात् कुण्डलादीनामिति कनकावगमेऽप्यज्ञातास्ते । नन्वभेदोऽप्यस्तीति किं न ज्ञाताः ? प्रत्युत ज्ञानमेव तेषां (४) युक्तं, कारणाभावे हि कार्याभाव औत्सर्गिकः, स च कारणसत्तयाऽपोष्यते । अस्ति चाभेद कारणसत्तेति कनके ज्ञाते ज्ञाता एव कुण्डलादय इति तज्जिज्ञासाज्ञानानि चानर्थकानि स्युः । तेन यस्मिन् गृह्यमाणे यन्न गृह्यते तत्ततो भिद्यते, यथा करमे गृह्यमाणेऽगृह्यमाणो रासभः करभात् । गृह्यमाणे च दूरतो हेन्नि न गृह्यन्ते तस्य भेदाः कुण्डलादयः, तस्मात्ते हेन्नो भिद्यन्ते । कथं तर्हि हेम कुण्डलमिति सामानाधिकरण्यमिति चेद्, (५) न ह्याधाराधेयभावे समानाश्रयत्वे वा सामानाधिकरण्यमित्युक्तम् । अथानुवृत्तिव्यावृत्तिव्यवस्था च हेन्नि ज्ञाते कुण्डलादिजिज्ञासा च कथम् ? (६) न खल्वभेदे ऐकान्तिकेऽनैकान्तिके चैतदुभयमुपपद्यते 'यत' इत्युक्तम् । (७) तस्माद्भेदाभेदयोरन्यतरस्मिन्नवहेयेऽभेदोपादानैव भेदकल्पना न भेदोपादानाऽभेदकल्पनेति युक्तम् । भिद्यमानतन्त्रत्वाद्भेदस्य भिद्यमानानां च प्रत्येकमेकत्वाद्, एकाभावे चानाश्रयस्य भेदस्यायोगाद्, एकस्य च भेदानधीनत्वाद्, (८) नायमयमिति च भेदग्रहस्य प्रतियोगिग्रहसापेक्षादेकत्वग्रहस्य चान्यानेष्वपेक्षादभेदोपादानैवानिर्वचनीयभेदकल्पनेति सांप्रतम् । तथा च श्रुतिः 'मृत्तिकेखेव सत्यमिति' तस्मात् कूटस्थनित्यतैव पारमार्थिकी न परिणामिनित्यतेति सिद्धम् । "व्योमवदि"ति (पृ० १५१ पं० १) च दृष्टान्तः परसिद्धः, अस्मन्मते तस्यापि कार्यदेवानित्यत्वात् ।

(१) अनुवृत्ताद्व्यावृत्तस्य भेदे व्याप्तिमाह ये हीति ।

(२) सत्तानुवृत्त्येति । कुण्डलादिषु हेमानुवृत्त्या यदि तदभेदात्कटकादीनामनुगमस्तदा सत्तानुवृत्त्या तदभिन्नवस्तूनामितरेतराभेदापचोरिह क्षीरे दधि न तैलमिति संसर्गतदभावव्यवस्था, इदं पटादिकमस्मात्कुण्डलाद्भिन्नाभेदं कुण्डलमस्मात्कुण्डलाच्च भिन्नमित्यसंकरो, इदानीं वस्तुते इदं कोकिलरुतमिदमम्बुध्वानं नेति व्यवस्था, इदं कुम्भधेयवक्त्रमुग्रीवाद्याकारं इदं पटादि नैवमिति प्रकारासंकरश्च न स्यादिति भावः । विभागो न स्यादिति प्रत्येकमन्वयः ।

(३) कार्यकारणयोर्वास्तवाभेदेऽनुगम्यन्तरमाहाविचेति ।

(४) तेषां कुण्डलादीनाम् । कारणस्याभेदस्याभावे कार्यस्य निर्णयस्याभाव औत्सर्गिकः प्राप्तः, स च कारणस्याभेदस्य सत्त्वादपायते घटतामग्रीत इव तत्त्वामगमाव इत्यर्थः ।

(५) अत्यन्तभेदाभेदयोः सामानाधिकरण्यासम्भवाद्भेदाभेदानङ्गीकारे हेमकुण्डलमिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिमाशङ्कयोत्तरयति नहीति ।

(६) भेदाभेदानङ्गीकारेऽनुवृत्तिव्यावृत्तिव्यवस्था हेन्नि ज्ञाते कुण्डलादिजिज्ञासा च कथमित्याशङ्क्य समाधत्ते न खल्विति ।

(७) एवं समाहितेऽनेकान्तवादे स्वमतेन सामानाधिकरण्यमुपपादयति तस्मादिति ।

(८) भेदज्ञायामभेदसापेक्षत्वं प्रदर्श्य तत्पतीतावापि अभेदापेक्षामाह नायमिति ।

अत्र च “कूटस्थनित्य”मिति निर्वर्त्यकर्मतामपाकरोति । “सर्वव्यापी”ति प्राप्यकर्म-
ताम् । “सर्वविक्रियारहित”मिति विकार्यकर्मताम् । “निरवयव”मिति संस्कार्य-
कर्मताम् । ब्रीहीणां खलु प्रोक्षणेन संस्कारः ख्योऽशो यथा जन्यते, नैवं ब्रह्मणि कश्चिदंशः कि-
याधेयोऽस्त्यनवयवत्वात्, अनंशत्वादित्यर्थः । पुरुषार्थतामाह—“नित्यतृप्त”मिति । तृप्त्या
दुःखरहितं सुखमुपलक्षयति । क्षुब्धदुःखनिवृत्तिसहितं हि सुखं तृप्तिः । सुखं चाप्रतीयमानं न
पुरुषार्थं इत्यत आह “स्वयं ज्योति”रिति । (१)तदेवं स्वमतेन मोक्षाख्यं फलं नित्यं
श्रुत्यादिभिरुपपाद्य क्रियानिष्पाद्यस्य तु मोक्षस्यानित्यत्वं प्रसज्यति—“तद्यदी”ति (५०
१५३ पं० २) । न चागमबाधः, आगमस्योक्तेन प्रकारेणोपपत्तेः । अपि च ज्ञानजन्यापूर्वजनितो
मोक्षो नैयोगिक इत्यस्यार्थस्य सन्ति भूयस्यः श्रुतयो निवारिका इत्याह—“अपि च ब्रह्म
वेदे”ति । (२)अविद्याद्वयप्रतिबन्धापनयमात्रेण च विद्याया मोक्षसाधनत्वं न स्वतोऽपूर्वो-
त्पादेन चेत्त्रयापि श्रुतिमुदाहरति—“त्वं हि नः पिते”ति (५० १५५ पं० २) । न
केवलमस्मिन्नर्थे श्रुत्यादयोऽपि त्वक्षपादाचार्यसूत्रमपि न्यायमूलमस्तीत्याह “तथा चाचार्य-
प्रणिति”मिति (५० १५६ पं० ३) आचार्यश्चोक्तलक्षणः पुराणे—

आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि ।

स्वयमाचरते यस्मादाचार्यस्तेन चोच्यते(३) ॥ इति ।

तेन हि प्रणीतं सूत्रं “दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तराभाये तदनन्तराभावा(४)-
दपवर्ग” इति । पाठपेक्षया कारणमुत्तरं, कार्यं च पूर्वं, कारणपाये कार्यपायः, कफपाय इव
कफोद्भवस्य ज्वरस्यापायः । जन्मापाये दुःखापायः, प्रवृत्त्यपाये जन्मापायः, दोषपाये प्रवृत्त्य-
पायः, मिथ्याज्ञानपाये दोषपायः । मिथ्याज्ञानं चाविद्या, रागाद्यपजनितक्रमेण दृष्टेनैव संसारस्य
परमं निदानम् । सा च तत्त्वज्ञानेन ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेनावगत्यतिपर्यन्तेन विरोधिना निवर्त्यते ।
ततोऽविद्यानिवृत्त्या ब्रह्मरूपाविर्भावो मोक्षः, न तु विद्य'कार्यस्तज्जनितपूर्वकार्यो वेति सूत्रार्थः ।
तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानपाय इत्येतावन्मात्रेण सूत्रोपन्यासो, न त्वक्षपादसंमतं तत्त्वज्ञानमिह सं-
मतम् । तदनेनाचार्यान्तरसंवादेनायमर्थो दृढीकृतः ॥

स्यादेतत्, नैकत्वविज्ञानं स्थितवस्तुविषयं, येन मिथ्याज्ञानं भेदावभासं निवर्तयन्न वि-
धिविषयो भवेत्, अपि तु सम्पदा(५)दिरूपम्, तथा च विधेः प्रागप्राप्तं पुरुषेच्छया कर्तव्यं
सद् विधिगोचरो भविष्यति, यथा वृत्त्यनन्तत्वेन मनसो विश्वदेवसाम्याद् विश्वान् देवान्
मनसि सम्पाद्य मन आलम्बनमविद्यमानसमं कृत्वा प्राधान्येन सम्पाद्यानां विशेषामेव देवा-
नामनुचिन्तनं तेन चानन्तलोकप्राप्तिः, एवं चिद्रूपसाम्याज्जीवस्य ब्रह्मरूपतां सम्पाद्य जी-
वमालम्बनमविद्यमानसमं कृत्वा प्राधान्येन ब्रह्मानुचिन्तनं तेन चामृतत्वफलप्राप्तिः । अध्यासे

(१) प्राग् विमोक्षनित्यत्वान्नियोगायोग उक्तः, साम्प्रतं तत्साधनज्ञानस्य केवलवृष्टार्थत्वाच्च स उच्य-
त इत्याह तदेवमित्यादिना ।

(२) एवं फलस्वभावेन नियोगाभावमभिधाय फलिज्ञानस्वभावेनाप्युच्यत इत्याहाविद्याद्वयेति ।

(३) संस्कृत इति पाठान्तरम् । सोच्यत इत्यपि पाठ उपलभ्यते स चाधित्वात्कथञ्चित्सङ्क्रमणीयः ।

(४) तदनन्तरापायादिति पाठान्तरम् ।

(५) आरोप्यप्रधाना सम्पदविधानप्रधानोऽध्यास इति आरोप्यत्वसाम्येऽप्यध्यासात्सम्पदो भेदो बोध्यः ।

त्वालम्बनस्यैव प्राधान्येनारोपिततद्भावस्या(१)बुचिन्तनं, यथा मनो 'ब्रह्मेत्युपासीत, आदिथो ब्रह्मेत्यादेशः' । एवं जीवमब्रह्म 'ब्रह्मेत्युपासीते'ति । क्रियाविशेषयोगाद्वा, यथा 'वायुर्वाव संवर्गः', प्राणो वाव संवर्गः, बाह्या खलु वायुदेवता बन्ध्यादीन् संवृक्ते, महाप्रलयसमये हि वायुर्बन्ध्यादीन् संवृज्य संहृत्यात्मनि स्थापयति, यथाह द्रविडाचार्यः 'संहरणाद्वा संवरणाद्वा (२)सार्त्मीभावाद्वायुः संवर्गः' इति, अध्यात्मं च प्राणः संवर्गः इति, स हि सर्वाणि वागादीनि संवृज्जे, प्रायणकाले हि स एव सर्वाणीन्द्रियाणि संगृह्योत्क्रामतीति, (३)प्रेयं संवर्गं दृष्टिर्वायौ प्राणं च दशाशागतं जगद्दर्शयति यथा, (४)एवं जीवात्मनि बृंहणक्रियया ब्रह्मादृष्टिरमृतत्वाय फलाय कल्पत इति, तदेतेषु त्रिष्वपि पक्षेष्व्वात्मदर्शनोपासनादयः प्रधानकर्माण्यपूर्वविषयत्वात् (५)स्तुतशस्त्रवति । आत्मा तु द्रव्यं कर्मणि गुण इति, संस्कारो वाऽऽत्मनो दर्शनं विधीयते, यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणे 'पत्न्यवेक्षि(६)तमाज्यं भवती'ति समान्नातं, प्रकरणेना च गृहीतमुपांशुयाजान्नभूताज्यद्रव्यसंस्कारतयाऽवेक्षणं गुणकर्म विधीयते, एवं कर्तृत्वेन कृत्व-ज्ञभूते आत्मनि 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इति दर्शनं गुणकर्म विधीयते, (६)'यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयते' इति न्यायात्, अत आह—“न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं”मिति । कुतः ? “सम्पदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं” इति । (पृ० १५८ पं० ४) दर्शपूर्णमासप्रकरणे हि समान्नातमाज्यवेक्षणं तदज्ञभूताज्यसंस्कार इति युज्यते । न च 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्यादि कस्यचित् प्रकरणे समान्नातम् । (८)न चानारभ्याधीतमपि, 'यस्य पर्णमयी जुहुर्मवती'त्यव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धजुहुद्वारेण जुहुपदं कर्तुं स्मारयद्वाक्येन यथा पर्णतायाः क्रतुशेषभावमापादयति, एवमात्मा नाव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धो येन तद्दर्शनं कृत्वज्ञं सदात्मानं कृत्वर्थं संस्क्रुयात् । तेन यद्ययं विधिस्तथापि (९)'सुवर्णं भार्यमि'तिवद्

(१) आरोपितेति । आरोपितस्तद्भावो ब्रह्मादिभावो यस्य तन्मन आदि तथा ।

(२) सार्त्मीभावादिति । साम्येन कारणात्मत्वोपगमनादित्यर्थः ।

(३) सर्वाश्रयत्वाद्वायुप्राणयोरुपास्यत्वमाह सेयमिति । दशाशागतदंशदिग्गतम् ।

(४) संवर्गदृष्टान्तं निगमस्य दार्ष्टान्तिकमाह एवमिति । बृंहणक्रियया—देहादिपारिणमनाक्रियया ।

(५) स्तुतशस्त्रवदिति । 'आज्यैः स्तुवते प्रठगं शंसति' इति अत्र स्तुतशस्त्रे समान्नाते । तत्र प्रगी-तमेवसाध्यं देवतागुणसम्बन्धाभिधानं स्तोत्रम्, अप्रगीतमन्त्रसाध्यं शस्त्रम् । अत्र 'मन्त्रैरेवार्थः स्मर्तव्य' इति नियमादेवताप्रकाशनसंस्कारार्थत्वेनैते गुणकर्मणी वाऽपुर्वार्थत्वेन प्रधानकर्मणी वेति संदेहे, क्रतूपयुक्त-देवतास्मरणस्य दृष्टत्वादगुणकर्मत्व इति पूर्वपक्षे, गुणमिधानेन स्वरूपप्रकाशनरूपस्तुतिरत्र विहित्वा श्रूयते 'स्तुवते शंसती'ति । अभिधानविषयायां स्तुतेरसम्भवात् स्तौतिशंसती अपुर्वोत्पत्तिं प्रति स्तोत्रशस्त्रे विदध्याता-मिति सिद्धान्तः । एवमिहापि आत्मोपासनदर्शने प्रधानकर्मैत्यभिप्रायः ।

(६) अवेक्षितमिति निष्ठयाऽऽज्ये कर्मण्यवेक्षणं गुणीकृतं बोध्यम् । भाव्युपयोगमाज्यस्याह दर्शेति । पूषानुमन्त्रणवदुत्कर्षं वारयति प्रकरणेना चेति ।

(७) द्रव्यसंस्कारकस्य गुणकर्मत्वे जैमिनीयं (२।१।१८) सूत्रमुदाहरति यैरिति । यैरवघातादिभि-द्रव्यं संस्कर्तुमिष्यते गुणस्तत्र प्रतीयते द्रव्ये गुणभूतं कर्म प्रतीयतेत्यर्थः ।

(८) आत्मोपास्यादेः संस्कारकर्मत्वं दर्शपूर्णमासप्रकरणोक्ताज्यवेक्षणवत्प्रकरणान् सम्भवति इति दृष्टान्तैवैषम्यप्रदर्शनपूर्वकमभिधाय वाक्यादापि तन् सम्भवतीत्याहानारभ्याधीतमिति ।

(९) सुवर्णमिति । 'तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं भार्यं दुर्वर्णोऽभ्युक्त्यो भवति' इत्यनारभ्याधीयते । तत्र किं शोभनहिरण्यधारणं कृत्वज्जुत पुरुषार्थ इति संशये, दुर्वर्णकाम इत्यभवणात् स्वतन्त्रकलकल्पनार्था क-

विनियोगमङ्गेन प्रधानकर्मैवापूर्वविषयत्वाच्च गुणकर्मैति स्थवीयस्तथैतद्दूषणमनभिधाय सर्व-
पक्षसाधारणं दूषणमुक्तम् । तदतिरोहितार्थतया न व्याख्यातम् । किञ्च ज्ञानक्रियाविषयत्व-
विधानमस्य बहुश्रुतिविरुद्धमित्याह—“न च विदिक्रिये”ति । (५० १५९-पं० ३)
शङ्कते “अविषयत्वं” इति । (५० १६० पं० १) ततश्च शान्तिकर्मणि वेतालोदय
इति भावः । निराकरोति “न” कुतः ? “अविद्याकल्पितभेदनिवृत्तिविषयत्वा-
दि”ति । सर्वमेव हि वाक्यं नेदन्तया वस्तुभेदं बोधयितुमर्हति, नहीक्षुक्षीरगुडादीनां मधु-
ररसभेदः शक्य आख्यातुम् । एवमन्यत्रापि सर्वत्र द्रष्टव्यम् । तेन प्रमाणान्तरसिद्धे (१)लौ-
किक एवार्थे यदा गतिरीदृशी शब्दस्य, तदा कैव कथा प्रत्यगात्मन्यलौकिके । अदूरविप्रक-
र्षेण तु कथंचित्प्रतिपादनमिहापि समानम् । (२)त्वंपदार्थो हि प्रमाता प्रमाणाधीनया प्रमि-
त्या प्रमेयं घटादि व्याप्नोतीत्यविद्याविलसितम् । (३)तदस्याविषयीभूतोदासीनतत्पदार्थप्रत्य-
गात्मसामानाधिकरण्येन प्रमातृत्वाभावात् तन्निवृत्तौ प्रमाणादयस्तिष्ठो विधा निवर्तन्ते । नहि
पक्वतुरवस्तुत्वे पाक्यपाकपचनानि वस्तुसन्ति भवितुमर्हन्तीति । तथाहि—

(४)विगलितपरागवृत्त्यर्थत्वं पदस्य तदस्तदा त्वमिति हि पदेनैकार्थत्वे त्वमित्यपि यत्पदम् ।
तदपि च तदा गत्वैकार्थ्यं विशुद्धचिदात्मतां त्यजति सकलान् कर्तृत्वादीन् पदार्थमलान्निजान् ॥

इत्यान्तराहोक्तः । अत्रैवार्थे श्रुतीरुदाहरति—“तथा च शास्त्रं यस्यामतमि”-
ति । (५० १६१ पं० १) प्रकृतमुपसंहरति—“अतोऽविद्याकल्पिते”ति । (५)प-
रपक्षे मोक्षस्त्विनित्यतामापादयति—“यस्य त्वि”ति । कार्यमपूर्वं यागादिव्यापारजन्यं
तदपेक्षते मोक्षः स्वोत्पत्ताविति । “तयोः पक्षयो”रिति । (५० १६२ पं० १) निर्व-
त्यविकार्ययोः । क्षणिकं ज्ञानमाप्तेति बौद्धाः । तथा च विशुद्धविज्ञानोत्पादो मोक्ष इति निर्व-
र्त्यो मोक्षः । अन्येषां तु संसाररूपावस्थामपहाय या कैवल्यावस्थावासिरात्मनः स मोक्ष इति
विकार्यो मोक्षः । यथा पयसः पूर्वावस्थापहानेनावस्थान्तरप्रसिर्विकारा दधीति । तदेतयोः

स्वङ्गमिति पूर्वपक्षः । तत्र हिरण्यधारणस्य लोकेपि विद्यमानत्वेन पर्णमयीतावक्रत्वव्यभिचाराभावात् हिर-
ण्यसाधनकं धारणं वाक्यशेषगतकलाय विधीयते इति पुरुषार्थत्वमिति सिद्धान्तितम् यथा, तथेहाप्यात्मसाधन-
कदर्शनेनाश्रुतत्वं भावयेदिति विधानात् प्रधानकर्मत्वैत्यर्थः ।

(१) गामानयेति लौकिकवाक्ये हि गवानयनकर्तव्यार्थः, सोपि अन्यवाक्यसाधारण इति न विवक्षित-
गवानयनं वक्ति वाक्यं, प्रकरणादिवशेन त्वर्थास्तिस्मिद्विदि तदाऽलौकिकवाक्येऽर्थोऽस्मिन्प्रत्यगात्मसिद्धिरिति किमु
वक्तव्यमिति भावः ।

(२) वेदान्तानामदूरविप्रकर्षेण पदार्थबोधकत्वं प्रतिपादयति त्वंपदार्थ इति ।

(३) तादिति । तत्र सतीत्यर्थः । अविषयीभूतोदासीनतत्पदार्थस्य प्रत्यगात्मनश्च तत्त्वमसीति सामाना-
धिकरण्येनास्य संसारिणः प्रमातृत्वाभावात् तन्निवृत्तौ प्रमित्या प्रमेयं व्याप्नोतीत्येवंभावस्य निवृत्तौ निपुटीप्र-
कारा निवर्तन्ते इति भावः ।

(४) विगलितेति । त्वमिति पदेनैकार्थत्वे जाते तस्मिन् काले तदस्तत्पदस्य विगलिता पराकत्वेन वृ-
त्तिवर्तनं यस्य स विगलितपरागवृत्तिस्तद्दृशः प्रत्यक्त्वमापन्नोऽर्थो यस्य तद्गलितपरागवृत्त्यर्थं तस्य भाव-
स्तत्त्वं भवति, त्वमिति पदमपि त-पदेनैकार्थ्यं विशुद्धचिदात्मत्वं प्राप्य कर्तृत्वादीन् दोषान् व्यजतीति वलो-
कार्थः । तत्त्वंपदयोर्रूपाधोवगमाच्छुद्धचैतन्योदय इति तात्पर्यम् ।

(५) मोक्षस्योत्पाद्यत्वविकार्यत्वाभ्यपेक्षे नित्यत्वं प्रदर्शयन्माध्यमवतारयति परपक्षे इति ।

पक्षयोरनित्यता मोक्षस्य, कार्यत्वाद् दधिवटादिवत् । अथ 'यदतः परो दिवो ज्योतिर्दाप्यित' इति श्रुतेर्ब्रह्मणो विकृतविकृतदेशभेदावगमादविकृतदेशब्रह्मप्राप्तिरुपासनादिविधिकायां भविष्यति, तथा च प्राप्यकर्मता ब्रह्मण इत्यत आह—“न चाप्यत्वेनापी”ति । अन्यदन्येन विकृतदेशपरिहाण्याऽविकृतदेशं प्राप्यते । तद्यथोपवेले जलधिरतिबहल(१)चपलकल्लोलमालापरस्परालनसमुलसस्फेनपुञ्जस्तबकतया विकृतो, मध्ये तु प्रशान्तसकलकल्लोपसर्गः स्वस्थः स्थिरतयाऽविकृतस्तस्य मध्यमविकृतं पौतिकः(२) पोतेन प्राप्नोति । जीवस्तु ब्रह्मैवेति किं केन प्राप्यतां, भेदाश्रयत्वात् प्राप्तेरित्यर्थः । अथ जीवो ब्रह्मणो भिन्नस्तथापि न तेन ब्रह्माप्यते, ब्रह्मणो विभुत्वेन नित्यप्राप्तत्वादित्याह—“स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेपी”ति । संस्कार्यकर्मतामपाकरोति—“नापि संस्कार्यं” इति । (पृ० १७३ पं० १) द्वयी हि संस्कार्यता, गुणाधानेन वा यथा बज्रपूरकुसुमस्य लाक्षारसावसेकस्तेन हि तत् कुसुमं संस्कृतं लाक्षासवर्णं फलं प्रसूते । दोषापनयेन वा यथा मलिनमादर्शतलं निष्ठुष्टमिष्टकाचूर्णेनोद्धासितभास्वरत्वं संस्कृतं भवति । तत्र न तावद् ब्रह्मणि गुणाधानं सम्भवाति । गुणो हि ब्रह्मणः स्वभावो वा भिन्नो वा ? स्वभावश्चेत् कथमाधेयस्तस्य नित्यत्वात् । भिन्नत्वे तु कार्यत्वेन मोक्षस्यानित्यत्वप्रसङ्गः । न च भेदे धर्मधर्मिभावो गवाद्भवत् । भेदाभेदश्च व्युदस्तो विरोधात् । तदनेनाभिसन्धिनाक्तम्—“अनाधेयतिशयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य” । द्वितीयं पक्षमपक्षिपति—“नापि दोषापनयनेने”ति । अशुद्धिः सती दर्पणे निवर्तत, (३) न तु ब्रह्मण्यसती निवर्तनीया, नित्यनिवृत्तत्वादित्यर्थः । शङ्कते(४)—“स्वात्मधर्म एवे”ति । ब्रह्मस्वभाव एव मोक्षोऽनाद्यविद्यामलावृत उपासनादिक्रिययाऽऽत्मनि संस्क्रियमाणेऽभिव्यज्यते, न तु क्रियते । एतदुक्तं भवति नित्यशुद्धत्वमात्मनोऽसिद्धं, संसारावस्थायामविद्यामलिनत्वादिति । शङ्कां निराकरोति—“न” । कुतः ? “क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेः” । नाविद्या ब्रह्माश्रया, किं तु जीवे, सा त्वनिर्वचनीयेत्युक्तं, तेन नित्यशुद्धमेव ब्रह्म । अभ्युपेत्य त्वशुद्धिं क्रियासंस्कार्यत्वं दृश्यते । क्रिया हि ब्रह्मसमवेता वा ब्रह्म संस्क्रुर्याद्, यथा निघषणमिष्टकाचूर्णसंयोगविभागप्रचयो निरन्तर आदर्शतलसमवेतः । अन्यसमवेता वा । न तावद् ब्रह्मधर्मः क्रिया, तस्याः स्वाश्रयविकारेहेतुत्वेन ब्रह्मणो नित्यत्वव्याघातात् । (५) अन्याश्रया तु कथमन्यस्योपकरोति, अतिप्रसङ्गात् । नहि दर्पणे निष्ठुष्ट्यमाणे मणिर्विशुद्धो दृष्टः । “तच्चानिष्ट”मिति । (६) तदा बाधनं परामृशति । अत्र व्यभिचारं चोदयति—“ननु देहाश्रये”-

(१) वेलासमीपे विकृतत्वे हेतुरतिबहलेति ।

(२) पौतिकः पोतेन दीव्यति व्यवहरति यः स, पोतवाणिमित्यर्थः ।

(३) अशुद्धिर्ब्रह्मणि सत्यसती वेति विकल्प्य भिन्नाभिन्नविकल्पाभ्यां यथमपञ्च निरस्तं मत्वा द्वितीयं निरस्यन्नाह नत्विति ।

(४) अविद्या वास्तविकीति मत्वा शकत इत्यर्थः ।

(५) अन्याश्रयेति । यद्यपि स्पन्दरूपा भावना चैवस्थिता दर्पणस्योपकराति, तथापि संयोगविभागाख्यभास्वर्यद्वारा तौ च नात्मनीत्यर्थः । संयोगविभागातिरिक्तधात्वर्थपक्षेऽप्येतत्तुल्यं, धात्वर्थस्य संयोगविभागद्वारातिशयजनकत्वात्, न चात्मनि क्रियाजन्यातिशयसम्भव इति ।

(६) तदेति । तच्छब्देन 'बाधेरन' इत्युक्तबाधनस्याव्यवहितत्वात्परामर्शो न तु आनित्यत्वप्रसङ्गेऽवहितत्वादित्यर्थः ।

ति (पृ० १६४ पं० २) । परिहरति—“न, देहादिसंहतस्ये”ति । (१)अनाद्य-
निर्वाच्याविद्योपधानमेव ब्रह्मणो जीव इति च क्षेत्रज्ञ इति चाचक्षते । स च स्थूलसूक्ष्मशरी-
रेन्द्रियादिसंहतस्तत्संघातमध्यपतितस्तदभेदेनाहमितिप्रत्ययविषयीभूतोऽतः शरीरादिसंस्कारः
शरीरादिधर्मोऽप्यात्मनो भवति, तदभेदाध्यवसायात् । यथाऽङ्गरागधर्मः सुगन्धिता कामिनीनां
व्यपदिश्यते । (२)तेनात्रापि यदाश्रिता क्रिया सांव्यवहारिकप्रमाणविषयीकृता तस्यैव सं-
स्कारो नान्यस्येति न व्यभिचारः । तत्त्वतस्तु न क्रिया न संस्कार इति । सनिदर्शनं तु शेष-
मध्यासभाष्य एव कृतव्याख्यानामिति नेह व्याख्यातम् । “तयोरन्यः पिप्पल”मिति(पृ०
१६५पं०२) । अन्यो जीवात्मा । पिप्पलं कर्मफलम् । “अन्यन्नन्य” इति । परमात्मा ।
संहतस्यैव भोक्तृत्वमाह मन्त्रवर्णः—“आत्मेन्द्रिये”ति । अनुपाहितशुद्धभावब्रह्मप्रदर्शनपरौ
मन्त्रौ पठति—“एको देव”इति । “शुक्रं” (पृ० १६६ पं००) दैतिमत्, “अवर्ण” दुःस्वर-
हितम्, “अस्नाविरम्” (३)अविगलितम्, अविनाशीति यावत् । उपसंहरति—“तस्मा-
दि”ति । ननु सा भुज्जिवैत्यादिकर्मताचतुष्टयी(४), पञ्चमी तु काचिद् विधा भविष्यति यया मो-
क्षस्य कर्मता घटिष्यत इत्यत आह “अतोऽन्य”दिति । अन्यः प्रकारेभ्यो न प्रकारान्तर-
मन्यदस्ति, यतो मोक्षस्य क्रियानुप्रवेशो भविष्यति । (५)एतदुक्तं भवति चतुष्टयां विधानां
मध्येऽन्यतमतया क्रियाफलत्वं व्याप्तं, सा च मोक्षाद् व्यावर्तमाना व्यपकानुपलब्ध्या मोक्ष-
स्य क्रियाफलत्वं व्यावर्तयतीति । तत् किं मोक्षे क्रियैव नास्ति, तथा च तदर्थानि शास्त्राणि
तदार्थाश्च प्रवृत्तयोऽनर्थकानीत्यत उपसंहारव्याजेनाह—“तस्माज्ज्ञानमेक”मिति ।
अथ ज्ञानं क्रिया मानसी कस्माज्ज विधिनोचरः, कस्माच्च तस्याः फलं निर्वर्त्यादिष्वन्यतमं न
मोक्ष इति चोदयति—“ननु ज्ञानमि”ति । परिहरति “न, वैलक्षण्यात्” । अयमर्थः—
(६)सत्यं, ज्ञानं मानसी क्रिया, न त्वयं ब्रह्मणि फलं जनयितुमर्हति, तस्य स्वयंप्रकाशतया
विदिक्रियाकर्मभावानुपपत्तेरित्युक्तम् । तदेतस्मिन्वैलक्षण्ये स्थिते एव (७)वैलक्षण्यान्तरमाह—
“क्रिया हि नाम स्वे”ति (पृ० १६७ पं० १) । “यत्र विषये, वस्तुस्वरूपनि-
रपेक्षैव चोद्यते” । यथा देवतासंप्रदानकहाविर्ग्रहणे देवतावस्तुस्वरूपानपेक्षा देवताध्यान-
क्रिया, यथा वा योषिति अभिवस्वनपेक्षाऽभिबुद्धिर्था सा क्रिया हि नामेति योजना ।

(१) ननु देहादावहंविभ्रमवत इव संस्कार्यत्वमिति कुतः ? स्वत एव किं न संस्कार्यत्वमत आह अ-
नाद्यनिर्वाच्येति ।

(२) निष्कृष्टार्थमाह तेनेति । देहादावैक्येनाध्यस्ते आत्मनि क्रियारोपस्तज्जन्यसंस्कारश्चातो नान्याभि-
तक्रियाफलभावत्वमन्यस्येति न व्यभिचार इत्यर्थः ।

(३) अविगलितामिति ‘स्तुप्रसन्नवणे इति धातुमभिप्रेत्यर्थो इष्टव्यः ।

(४) निर्वर्त्यादीति । उत्पादाविकार्योप्यसंस्कार्यकर्मताचतुष्टय्यर्थः ।

(५) क्रियानुप्रवेशस्य द्वारान्तरं भवत्वित्याशंकायामतोऽन्यदिति भाष्ये तदभावप्रतिज्ञाभाष्यमतस्तत्र
हेतुप्रदर्शनायाह एतदुक्तमित्यादिना ।

(६) ज्ञानस्य मानसक्रियात्वमभ्युपेत्य विधेयत्वानिराकरणाभिप्रायेणाह सत्यमिति । वस्तुतो विदिक्रि-
यायाः कर्मभावानुपपत्तेरित्यर्थः ।

(७) वैलक्षण्यान्तरमिति । शेषस्य वैलक्षण्यं पूर्वशुक्रमिदानीं ज्ञानस्याविधेयत्वं वैलक्षण्यमुच्यत इत्यर्थः ।

(१) नहि 'यस्यै देवतायै हविर्ब्रह्म' इति स्यात्तां ध्यायेद्वषट्कारिष्यन्ति'त्यस्माद्विधेः प्राग्देवताध्यानं प्राप्तं, प्राप्तं त्वधीतवेदान्तस्य विदितपदतदर्थसंबन्धस्याधिगतशब्दन्यायतत्त्वस्य 'सदेव सौम्ये-
दमि'त्यादेः 'स्तत्त्वमसी'त्यन्तात्सदभाद्ब्रह्मात्मभावज्ञानं शब्दप्रमाणसामर्थ्यात्, इन्द्रियार्थसंनि-
वसामर्थ्यादिव प्रणिहितमनसः स्फीतालोकमध्यवर्तिकुम्भानुभवः । नह्यसौ स्वसामग्रीबल-
बलजन्मा मनुजेच्छयाऽन्यथाकर्तुमकर्तुं वा शक्यो, देवताध्यानवद्, येनार्थवानत्र विधिः
स्यात् । (२) न चोपसना वाऽनुभवपर्यन्तता वाऽस्य विधेर्गोचरस्तयोरन्वयव्यतिरेकावधूत-
सामर्थ्ययोः साक्षात्कारे वाऽनाद्यविद्यापनये वा विधिमन्तरेण प्राप्तत्वेन पुरुषेच्छयाऽन्यथा-
कर्तुमकर्तुं वाऽशक्यत्वात् । तस्माद्ब्रह्मज्ञानं मानसी क्रियाऽऽपि न विधिर्गोचरः । पुरुषचि-
त्तव्यापाराधीनायास्तु क्रियाया वस्तुस्वरूपनिरपेक्षता कचिदविरोधिनी, यथा देवताध्यानक्रिया-
याः, नह्यत्र वस्तुस्वरूपेण कश्चिद्विरोधः । (३) कचिद्वस्तुस्वरूपविरोधिनी, यथा योषित्पुरुषयोर-
भिषुद्धिरित्येतावता भेदेन निदर्शनमिथुनद्वयोपन्यासः । क्रियैवेत्येवकारेण वस्तुतन्त्रवमपाक-
रेति । नन्वा'स्तेत्येवोपासीते'त्यादयो विधयः श्रूयन्ते, न च प्रमत्तगीताः, तुल्यं हि (४) सांप्रदा-
यिकं, तस्माद्विधेयानत्र भवितव्यमित्यत आह—“तद्विषया लिङादय” इति (पृ०
१६९ पं० १) । सत्यं श्रूयन्ते लिङादयो, न त्वमी (५) विधिविषयाः, तद्विषयत्वे ऽप्रामाण्य-
प्रसङ्गात् । हेयोपादेयविषयो हि विधिः । स एव च हेय उपादेयो वा यं पुरुषः कर्तुमकर्तुम-
न्यथा वा कर्तुं शक्नोति । तत्रैव च समर्थः कर्ताऽधिकृतो नियोज्यो भवति । न (६) चैवभू-
तान्यात्मश्रवणमननोपासनदर्शनानीति विषयतदनुष्ठानोर्विधिव्यापकयोरभावाद् विधेरभाव इति
प्रत्युक्ता अपि लिङादयः प्रवर्तनायामसमर्था उपलब्ध इव क्षुरतैक्ष्ण्यं कुण्ठमप्रमाणीभवन्तीति ।
“अनियोज्यविषयत्वादि”ति । समर्थो हि कर्ताऽधिकारी नियोज्य इत्यर्थः ।
असामर्थ्येन न कर्तृता ततो नाधिकृतोऽतो न नियोज्य इत्यर्थः । यदि विधे-
रभावान्न विधिवचनानि, किमर्थानि तर्हि वचनान्येतानि विधिच्छायानीति पृच्छति—“कि-
मर्थानी”ति (पृ० १७० पं० १) । न चानर्थकानि युक्तानि, स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणत्वा-
नुपपत्तेरिति भावः । उत्तरम्—“स्वाभाविके”ति । (७) अन्यतः प्राप्ता एव हि श्रवणाद-
यो विधिरूपैर्वाक्यैरनूयन्ते । न चानुवादोऽऽप्यप्रयोजनः, प्रवृत्तिविशेषकरत्वात् । तथाहि—
तत्तदिष्टानिष्टविषयेस्साजिहासापहतद्वयतया बहिर्मुखो न प्रत्यगात्मनि समाधातुमर्हति । आत्म-

(१) ध्यानस्य वस्त्वनपेक्षत्वमुक्त्वा पुरुषेच्छाधीनत्वमुपपादयति न हीति । वषट्कारिष्यन् हेता ।
विध्यर्थानुष्ठानात्माकं प्रमाणवशाच्चान्न न सिध्यति ततः पुरुषेच्छावशवर्तीति भावः ।

(२) शब्दज्ञानाभ्यासो वा तस्यैव साक्षात्कारपर्यन्तता वा पुरुषेच्छाधीनस्याशक्याह नचेति । उपास-
नायाः साक्षात्कारेऽनुभवपर्यन्तता शब्दोक्तसाक्षात्कारस्याविद्यापनये प्राप्तत्वादित्यर्थः ।

(३) कचिन्क्रियाया वस्तुस्वरूपविरोधित्वं प्रमाणज्ञानद्विलक्षणमित्याह कचिदिति ।

(४) साम्प्रदायिकं—गुरुसुखाध्ययनादि ।

(५) विधिविषयाः—कार्यविषयाः ।

(६) एवंभूतानीति । क्रियावत्कर्तव्यतविधियुक्तानि कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यानि आत्मश्रवणा-
दीनि न, श्रवणस्य तात्पर्यावगमरूपत्वात्, मननस्य चालोचनरूपत्वादुपासनस्यापि प्रत्ययावृत्त्यात्मकत्वादित्यर्थः ।

(७) अन्यत इति । आत्मदर्शनार्थं कर्तव्यत्वेनान्वयव्यतिरेकप्राप्ता एव श्रवणादयो विधिसमानरूपैरुक्त-
वाक्यैरनूय तत्रतप्राशस्त्यलक्षणया तेषु रुचिसुखाद्यानात्मचिन्तायामरुचिर्जन्यत इत्यर्थः । इदमेवाह तथा-
हीत्यादिना ।

अवणादिविधिसरूपैस्तु वचनैर्मनसो विषयस्तोतः खिलीकृत्य प्रत्यगात्मस्तोत उदाहृत्ये इति प्रवृ-
त्तिविशेषकरतानुवादानामस्तीति सप्रयोजनतया स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणत्वमुपपद्यत इति ।
यच्च चोदितमात्मज्ञानमनुष्ठानानङ्गत्वादपुरुषार्थमिति । तदयुक्तम्, स्वतोऽस्य पुरुषार्थत्वे
सिद्धे यदनुष्ठानानङ्गत्वं तद्भूषणं न दूषणमित्याह—“यदपी”ति (पृ० १७१ पं० ५) ।
“अनुसंज्वरेत्” शरीरं परितप्यमानमनुत्पद्येत । सुगममन्यत । प्रकृतमुपसंहरति । “त-
स्मान्न प्रतिपत्ती”ति । (१) प्रकृतसिद्ध्यर्थमेकदेशिमत् दूषयितुमनुभाषते “यदपि के-
चिदाहु”रिति (पृ० १७२ पं० १) । दूषयति—“तत्रे”ति । इदमत्राकृतम्—

(२) कार्यबोधे यथा चेष्टा लिङ्गं हर्षादयस्तथा ।

सिद्धबोधेऽऽर्थवत्तैवं शास्त्रत्वं हितशासनात् ॥

(३) यदि हि पदानां कार्याभिधाने तदर्थस्वार्थाभिधाने वा नियमेन वृद्धव्यवहारे सामर्थ्य-
मवधुतं भवेत्, न भवेत् अहेयोपादेयभूतब्रह्मात्मतापरत्वमुपनिषदाम्, तत्राविदितसामर्थ्य-
त्वात्पदानां लोके तत्पूर्वऽकत्वाच्च वैदिकार्यप्रतीतिः । (४) अथ तु भूतेऽप्यर्थे पदानां लोके श-
क्यः संगतिग्रहस्तत् उपनिषदां तत्परत्वं पौर्वापर्यपर्यालोचनयाऽवगम्यमानमपहनुत्य न का-
र्यपरत्वं शक्यं कल्पयितुं, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । (५) तत्र तावदेवमकार्येऽर्थे न संग-
तिग्रहो, यदि तत्परः प्रयोगो न लोके दृश्येत, तत्प्रत्ययो वा व्युत्पन्नस्योन्नेतुं न शक्येत । न
तावत्तत्पदः प्रयोगो न दृश्यते लोके । कुतूहलभयादिनिवृत्त्यर्थानामकार्यपराणां पदसन्दर्भाणां
प्रयोगस्य लोके बहुलमुपलब्धेः । तथाऽऽखण्डलादिलोकपालचक्रवालादिवसतिः सिद्धवि-
द्याधरगन्धर्वप्सरःपरिवारो ब्रह्मलोकावतीर्णमन्दाकिनीपयःप्रवाहपातघौतकलघौतमयाशिलातलो
नन्दनादिप्रमदवनविहारिमणिमयशकुन्तकमनीयनिनदमनोहरः पर्वतराजः सुमेरुरिति, नैष
अुज्जो रज्जुरियमित्यादि (६) । नापि भूतार्थबुद्धिव्युत्पन्नपुरुषवर्तिना न शक्या समुन्नेतुं, हर्षादे-

(१) प्रकृतसिद्ध्यर्थ—सिद्धं वस्तुनि वेदान्तप्रामाण्यसिद्ध्यर्थम् । सिद्धं वस्तुनि संगतिग्रहादिरहादिकं
दूषयितुमत्यर्थः ।

(२) परपुरुषवर्तिशब्दार्थज्ञानलिङ्गरूपायाः प्रवृत्तेः सिद्धवस्तुन्यसम्भावत् वेदान्तवाक्यानां तत्र संगति-
ग्रहो न स्यादिति प्रभाकरमते न युक्तमित्याह कार्यबोध इति । अयमत्र तेषामाशयः—प्रवृत्तिनिवृत्तिलिङ्गाभ्य
श्रोतुस्तत्तुकार्यबोधमनुमाय वक्तृवाक्यस्य कार्यपरत्वं निश्चित्य वाक्यस्थपदानां कार्यान्विते शक्तिग्रहानां
सिद्धस्यापदार्थवाक्यमिति न केवलवस्तुवाची वेदभाग इति । तत्र युक्तम् । यतः पुत्रस्य जात इति वाक्य-
श्रोतुः पितृहर्षलिङ्गेनैवं पुत्रजन्मातुमाय पुत्रादिपदानां सिद्धेऽर्थे पुत्रादावपि संकेतग्रहात् कार्यान्वितापेक्षया-
ऽन्वितमात्रे शक्तिरित्यङ्गीकारे लाघवात्सिद्धस्यापि वाक्यार्थत्वसम्भवादिति संक्षेपः । यथा कार्यार्थज्ञाने चेष्टा
तथा हर्षादयापि सिद्धबोधे लिङ्गं, तथाच कार्यबोध इव पुत्रजन्मरूपसिद्धार्थबोधेपि हर्षादिप्रयोजनसम्भवा-
दर्थवत्ता, इत्थं हितशासनात् प्रयोजनबोधनात्सिद्धार्थबोधे वेदान्तानामपि शास्त्रत्वमिति कारिकाार्थः ।

(३) इदमेव विवृणोति यदि हीत्यादिना । भवेच्छिं न भवेदुपनिषदां ब्रह्मात्मपरत्वमित्यन्वयः । अत्र
हेतुमाह तत्रेति । लोके पदानां सिद्धार्थेऽप्राविहितसामर्थ्याद्वैदिकार्थप्रतीतिस्तत्पूर्वकत्वादिनि योजना ।

(४) लौकिकपदानामुक्तीत्या सिद्धार्थबोधकत्वे त्विहापि तथैवेत्याह अथेति ।

(५) लोकेपि भूतार्थप्रत्ययस्योदाहरणं प्रदर्शयितुमुपोद्धातमाह तत्रेति । आखण्डलादीति सुमेरुरित्य-
न्तमुदाहरणम् । तदर्थः सुगमः ।

(६) इत्यादीति । इदं भयनिवृत्तिप्रयोजनं भूतार्थपरस्योदाहरणं, प्रथमन्तु तावदसुमेरुश्रवणात्तदर्थ-
न केतुकोत्यादप्रयोजनमुदाहरणं दृष्टव्यम् ।

रुनयनहेतोः संभवात् । (१) तथा ह्यविदितार्थजनभाषार्थो द्रविडो नगरगमनोद्यतो राजमार्गाभ्यर्णं देवदत्तमन्दिरमध्यासीनः प्रतिपन्नजनकानन्दनिबन्धनपुत्रजन्मा वार्ताहारेण सह नगरस्थदेव-
दत्ताभ्याशमागतः पटवासोपायनार्पणपुरःसरं 'दिष्ट्या वर्षसे पुत्रस्ते जात' इति वार्ताहारव्याहा-
रश्रवणसमनन्तरमुपजातरोमाञ्चकञ्चुकं विकसितनयनोत्पलमतिस्मेरमुखमहोत्पलमवलोक्य देव-
दत्तमुत्पन्नप्रमोदमनुमिमीते, प्रमोदस्य च प्रागभूतस्य तद्याहारश्रवणसमनन्तरं भवतस्तद्धेतु-
ताम् । न चायमप्रतिपादयन् हर्षहेतुमर्थं हर्षाय कुरुत इत्यनेन हर्षहेतुरर्थ उक्त इति प्रतिप-
द्यते । हर्षहेत्वन्तरस्य चाप्रतीतिः पुत्रजन्मनश्च तद्धेतोरवगमात्तदेव वार्ताहारेणाभ्यधायीति
निश्चिनोति । एवं भयशोकादयोऽप्युदाहार्याः । (२) तथा च प्रयोजनवत्तया भूतार्थाभिधानस्य
प्रेक्षावत्प्रयोगोऽप्युपपन्नः । (३) एवं च ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य परमपुरुषार्थहेतुभावादनुपदिशतामपि
पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्ती वेदान्तानां पुरुषहितानुशासनाच्छास्त्रत्वं सिद्धं भवति । तत्सिद्धमेतद्-विवा-
दाध्यासितानि वचनानि भूतार्थविषयाणि, भूतार्थविषयप्रमाजनकत्वात्, यद्यद्विषयप्रमाजनकं तत्-
द्विषयं, यथा रूपादिविषयं चक्षुरादि, तथा चैतानि, तस्मात्तथेति । तस्मात्सुष्ठुक्तं "तन्नौपनि-
षदस्य पुरुषस्यानन्यशेषत्वादि" इति । उपनिपूर्वात्सदेर्विशरणार्थात्किप्युपनिषत्पदे व्यु-
त्पादितमुपनीयाद्वयं ब्रह्म (४) सवासनामविद्यां हिनस्तीति ब्रह्मविद्यामाह, तद्धेतुत्वाद्वेदान्ता
अप्युपनिषदः, ततो विदित औपनिषदः पुरुषः । एतदेव विभजते-"यो सावुपनिषत्सिद्ध"-
ति । अहम्प्रत्ययविषयाङ्गिनति-"असंसारी" इति (पृ० १७३ पं० १) । अत एव क्रिया-
रहितत्वाच्चतुर्विधद्रव्यविलक्षणः । अतश्च चतुर्विधद्रव्यविलक्षणो यदनन्यशेषः । अन्यशेषं हि
भूतं द्रव्यं चिकीर्षितं सदुत्पत्त्याद्याप्यं सम्भवति, यथा यूपं तक्षतीत्यादि । यत्पुनरनन्यशेषं
भूतभाष्युपयोगराहितं, यथा 'सुवर्णं भार्यं, सकून् जुहोती'त्यादि, न तस्योत्पत्त्याद्याप्यता ।
कस्मात्पुनरस्यानन्यशेषत्वेत्यत आह-यतः "स्वप्रकरणस्थः" । उपनिषदामनारभ्याधीतानां
पौर्वापर्यपर्यालोचनया पुरुषप्रतिपादनपरत्वेन पुरुषस्यैव प्राधान्येनेदं प्रकरणम् । न च जुह्वादि-
द्रव्यमिचरितक्रतुसम्बन्धः पुरुष इत्युपपादितम् । अतः स्वप्रकरणस्थः सोऽयं तथाविध उप-

(१) पूर्वप्रदर्शितस्य हर्षहेतुकाणुमानपूर्वकासिद्धार्थसंगतिग्रहस्योदाहरणमाह तथाहीति । अयमभि-
प्रायः-कश्चिद्द्रविडदेशीय आर्यमाषानभिज्ञोऽपि देवदत्तस्यानन्दकारणं पुत्रजन्म जानातो देशान्तरादेवदत्तपुत्र-
वृत्तान्तकथनाश्रेमागताद्वातहरात् उपायनसमर्पणपूर्वकं 'ते पुत्रो जात' इति वाक्यं श्रुत्वा जातरोमाञ्चादिमा-
त्विकभावं देवदत्तमवलोकयार्थं प्रमोदवान् रोमाञ्चादिहर्षलक्षणयुक्तत्वात् इत्यनुमायाऽस्य प्रमोदो वार्ताहर-
वाक्यहेतुकस्तच्छ्रवणान्ते एव जायमानत्वादित्यनुमानेन वाक्यस्यैव प्रमोदहेतुत्वमवधारयति । वाक्यं च हर्ष-
हेत्वर्थं प्रतिपादयदेव हर्षहेतु सम्भवतीति, कारणान्तरं च नास्तीति पुत्रजन्मनश्च हर्षहेतोः पूर्व ज्ञात्वा
तदेव वार्ताहारेण कथितमिति सिद्धे पुत्रजन्मन्येव सङ्गतिग्रह इति भावः ।

(२) अर्थवत्त्वमिति श्लोकांशं व्याचष्टे तथाचेति । अनेन सिद्धार्थस्य सप्रयोजनत्वात् प्रतिपिप्सि-
तत्वं प्रतिपिपादयिषितत्वं च प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गं दर्शितम् ।

(३) शास्त्रत्वमित्यंशं व्याचष्टे एवं चेति । शास्त्रे प्रवृत्त्यायाश्रयणं पुरुषार्थमावार्थं भवति, स यदि
पुरुषार्थो विनाऽऽयासे ज्ञानदेव भवति तदा किमिति वेदान्ता न शास्त्राणीति भावः ।

(४) सवासनामिति हिनस्यन्तो सदिधातोरर्थ इत्याह सवासनामिति । उपः सामीप्यमर्थः, निर्निश्च-
यार्थस्तथा चाद्वयं ब्रह्म समीपमानीय सवासनामविद्यामुच्छिनत्तीति उपनिपूर्वकिबन्तसदिधातोर्निष्पन्नस्यो-
पनिषच्छब्दस्यार्थ इत्यर्थः ।

निषद्भूयः प्रतीयमानो न नास्तीति शक्यो वक्तुमित्यर्थः । (१)स्यादेतत्, मानान्तरागोचर-
स्वेनाग्रहीतसंगतितयाऽपदार्थस्य ब्रह्मणो वाक्यार्थत्वानुपपत्तेः कथमुपनिषदर्थतैत्यत आह—
“स एष नेति नेत्यात्मेत्यात्मशब्दात्” । यद्यपि गवादिबन्मानान्तगोचरत्वमात्मनो
नास्ति, (२) तथापि प्रकाशात्मन एव सतस्तत्तदुपाधिपरिहाण्या शक्यं वाक्यार्थत्वेन निरूपणं,
हाटकस्येव कटककुण्डलादिपरिहाण्या । नहि प्रकाशः स्वसम्बन्धेनो न भासते, नापि तदवच्छे-
दकः कार्यकारणसंघातः । तेन ‘स एष नेति नेत्यात्मे’ति तत्तदवच्छेदपरिहाण्या बृहत्त्वादाप-
नाच्च स्वयंप्रकाशः शक्यो वाक्याद्ब्रह्मेति चात्मेति च निरूपयितुमित्यर्थः । अथोपाधिनिरा-
सवदुपहितमप्यात्मरूपं कस्माच्च निरस्यते इत्यत आह—“आत्मनश्च प्रत्याख्यातुम-
शक्यत्वात्” । प्रकाशो हि सर्वस्यात्मा तदधिष्ठानत्वाच्च प्रपञ्चविभ्रमस्य, न चाधिष्ठाना-
भावे विभ्रमो भवितुमर्हति । नहि जातु रज्ज्वभावे रज्ज्वां भुजङ्ग इति वा धरेति वा विभ्र-
मो दृष्टपूर्वः । (३) अपि चात्मनः प्रकाशस्य भासो प्रपञ्चस्य प्रथा । तथा च श्रुतिः—‘तमेव
भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाती’ति । न चात्मनः प्रकाशस्य प्रत्याख्याने प्रपञ्च-
प्रथा युक्ता । तस्मादात्मनः प्रत्याख्यानायोगाद्देवान्तेभ्यः प्रमाणान्तरागोचरसर्वोपाधिरेहितब्र-
ह्मस्वरूपावगतिरिति सिद्धिरित्यर्थः । उपनिषत्स्वेवावगत इत्यवधारणममृश्यमाण आक्षिपति—“न-
न्वात्मे”ति । सर्वजनीनाहंप्रत्ययविषयो ह्यात्मा कर्ता भोक्ता च संसारी, तत्रैव च लौकिक-
परीक्षकाणामात्मपदप्रयोगात् “य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव च तेषामर्थो”
इत्योपनिषदमप्यात्मपदं तत्रैव प्रवर्तितुमर्हति, नार्थान्तरे (४) तद्विपरीत इत्यर्थः । समाधत्ते—
“न” (पृ० १८४ पं० १) अहमप्रत्ययविषय औपनिषदः पुरुषः, कुतः ? “तत्सा-
क्षित्वेन,” अहमप्रत्ययविषयो यः कर्ता कार्यकारणसंघातोपहितो जीवात्मा तत्साक्षित्वेन
परमात्मनोऽहमप्रत्ययविषयत्वस्य “प्रत्युक्तत्वात्” (५) । एतदुक्तं भवति यद्यप्यनेन
जीवेनात्मने’ति जीवपरमात्मनोः पारमार्थिकमैक्यं, तथापि तस्योपेक्षितं रूपं जीवः शुद्धं तु रूपं
तस्य साक्षि, तच्च मानान्तरानधिगतमुपनिषद्गोचर इति । एतदेव प्रपञ्चयति—“नह्यहं
प्रत्ययविषये”ति । “विधिशेषत्वं वा नेतुं न शक्यः” । कुतः ? “आत्मत्वा-
देव” । नह्यात्माऽन्यार्थोऽन्यत्तु सर्वमात्मार्थम् । तथा च श्रुतिः—‘न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं
प्रियं भवति आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती’ति । अपि चातः सर्वेषामात्मत्वादेव न
हेयो नाप्युपादेयः, सर्वस्य हि प्रपञ्चजातस्य ब्रह्मैव तत्त्वमात्मा । न च स्वभावो हेयो, अश-
क्यहानत्वात् । न चोपादेयो, उपात्तत्वात् । तस्माद्व्योपादेयविषयो विधिनिषधौ न तद्विपरी-

(१) सिद्धार्थं कथितदिशा सङ्गतिग्रहेऽपि प्रकृते ब्रह्मणि तदसम्भवस्तस्याविषयत्वादतो न तत्रोपनिषदो
ग्रामाण्यमित्याशङ्कापरिहारपरं भाष्यमवतारयति स्यादेतदिति ।

(२) स्वयंप्रकाशत्वेन स्फुरत्यात्मनि समारोपितदृश्यनिषेधेन लक्षणया शास्त्रेणात्मनिरूपणम् शक्य-
मिति भावः ।

(३) न केवलमधिष्ठानत्वेन प्रपञ्चसत्तापदत्वादात्मनस्सत्यत्वमपितु तत्स्फुरणपदत्वादीत्याह अपिचेति ।

(४) परमात्मनीत्यर्थः ।

(५) प्रत्युक्तत्वादिति । संस्कारित्वनिरासे ‘साक्षी चेता’ इति मन्त्रेणात्मनः सर्वसाक्षित्वमुक्तं, तेनाहं-
धावप्यस्य प्रत्युक्तत्वादिविरुद्धमौपनिषदत्वमित्यर्थः । एतदेवाह एतदुक्तमित्यादिना ।

तमात्मतत्त्वं विषयीकुरुत इति सर्वस्य प्रपञ्चजातस्यात्मैव तत्त्वमिति । एतदुपपादयति—
 “सर्वं हि विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति” । अयमर्थः—(१) पुरुषो हि शु-
 तिसृतीतिहासपुराणतद्विरुद्धन्यायव्यवस्थापितत्वात् परमार्थसन्, प्रपञ्चस्त्वनाद्यविवोपदर्शितो
 ऽपरमार्थसन्, यश्च परमार्थसन्नसौ प्रकृती रज्जुतत्त्वमिव सर्पावध्रमस्य विकारस्य । अत
 एवास्यानिर्वाच्यत्वेनादृढत्वभावस्य विनाशः, (२) पुरुषस्तु परमार्थसन्, नाऽसौ कारणसहस्रेणा-
 प्यसन् शक्यः कर्तुम् । नहि सहस्रमपि शिल्पिनो घटं पटयितुमीशत इत्युक्तम् । तस्मादावि-
 नाशपुरुषान्तो विकारविनाशः शुक्तिरज्जुनत्त्वान्त इव रजनभुजङ्गविनाशः । पुरुष एव हि
 सर्वस्य प्रपञ्चविकारजातस्य तत्त्वम् । न च पुरुषस्यास्ते विनाशो यतोऽनन्तो विनाशः स्था-
 दित्यत आह—“पुरुषो हि विनाशहेत्वभावादि”ति । नहि कारणानि सहस्रमप्यन्यद-
 न्यथयितुमीशत इत्युक्तम् । अथ मा भूत्स्वरूपेण पुरुषो हेय उपादेयो वा, तदीयस्तु कश्चि-
 द्धर्मो ह्यस्यते कश्चित्चोपादास्यत इत्यत आह—“विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थनि-
 त्यः” । त्रिविधोपि धर्मलक्षणावस्थापरिणामलक्षणो विकारो नास्तीत्युक्तम् । (३) अपि
 चात्मनः परमार्थसतो धर्मोऽपि परमार्थप्रज्ञिति न तस्यात्मवदन्यथात्वं कारणैः शक्यं क-
 र्तुम्, न च धर्मान्यथात्वादन्वो विकारः, तदिदमुक्तम्—विक्रियाहेत्वभावादिति । सुगम-
 मन्यत् । यत्पुनरेकदेशिना शास्त्रविद्वचनं साक्षित्वेनानुकान्तं तदन्यथोपपादयति—“यदपि
 शास्त्रतात्पर्यविदामनुक्रमणमिति” (पृ० १७१ पं० ४) । ‘ह्येव हि तस्यार्थः प्र-
 योजनवदर्थवबोधनमिति’ वक्तव्ये धर्मजिज्ञासायाः प्रकृतत्वाद्धर्मस्य च कर्मत्वात् ‘कर्माव-
 बोधनमिति’त्युक्तम्, न तु सिद्धरूपब्रह्मावबोधनं व्यापारं वेदस्य वारयति । न हि सोमशर्मणि
 प्रकृते तद्गुणाभिधानं परिसंचष्टे विष्णुशर्मणो गुणवत्ताम् । विधिशालं विधीयमानकर्मविषयं
 प्रतिषेधशालं च (४) प्रतिषिध्यमानकर्मविषयमित्युभयमपि कर्मावबोधनपरम् । (५) अपि च
 ‘आम्नायस्य क्रियार्थत्वादि’ति शास्त्रद्रव्यचनम् तत्रार्थप्रहणं यद्यभिधेयवाचि ततो भूतार्थानां
 द्रव्यगुणकर्मणामानर्थक्यमनभिधेयत्वं प्रसज्येत, नहि ते क्रियार्था इत्यत आह—“अपि
 चाम्नायस्ये”ति । (६) यद्युच्येत नहि क्रियार्थत्वं क्रियामिधेयत्वमपि तु क्रियाप्रयोजनत्वम्
 द्रव्यगुणशब्दानां च क्रियार्थत्वेनैव भूतद्रव्यगुणाभिधानं न स्तनिष्ठतया, यथाहुः शास्त्रविदः—
 ‘चोदना हि भूतं भवन्तमि’त्यादि । एतदुक्तं भवति (७) कार्यमर्थमवगमयन्ती चोदना

(१) ननु घटादिविनाशस्य हृदादौ दर्शनात्कथं पुरुषावधिः सर्वस्य लयोऽत आह पुरुषो हीति ।
 कल्पितस्याधिष्ठानत्वाद्योगादात्मतत्त्वमेव तत्तदवच्छिन्नमनिर्वाच्यविश्वोदयाप्यकारणमित्यर्थः ।

(२) ननु पुरुषोऽप्यनिर्वाच्योऽस्तु तत्राह पुरुषस्त्विति ।

(३) धर्मान्यथात्वाविक्रियाया अभावमुक्त्वा तद्धेतुत्वभावमुपाह—अपि चेति ।

(४) ननु प्रतिषेधानामनुष्ठेयावबोधकत्वात्कथं कर्मावबोधप्रयोजनता इत आह प्रतिषिध्यमानेति ।
 शाबरवचनवदाम्नायस्येति (जै० १ अ० २ पा० १) सूत्रे आम्नायशब्दो विधिनिषेधपरः
 सिध्यतीत्यर्थः ।

(५) ‘आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्’ इति सूत्रोक्तार्थपदद्वयमभिधेयपरं प्रयोजनपरं वेति विकल्प्याद्यं नि-
 रस्यग्राह्यमिति ।

(६) द्वितीयं दूषयन्नाह यद्युच्येतेति ।

(७) ननु चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तमर्थमवगमयितुं समर्थेति शाबरवाक्ये विधिवाक्यं भूनादि-
 बोधकं भवतु ननु द्रव्यादिशब्दानां क्रियाप्रयोजनतत्त्वग्राह कार्यमिति ।

तदर्थं भूतादिकमप्यर्थं गमयतीति, तत्राह—“प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यतिरेकेण भूतं चेदि”-
ति (पृ० १७७ पं० १) । अयमभिसन्धिः—न तावत्कार्यार्थ एव स्वार्थे पदानां सन्नति-
प्रहो नान्यार्थ इत्युपपदितं भूतेऽप्यर्थे व्युत्पत्तिं दर्शयद्भिः । (१) नापि स्वार्थमात्रपरतैव पदा-
नां, तथा सति न वाक्यार्थप्रत्ययः स्यात् । नहि प्रत्येकं स्वप्रधानतया गुणप्रधानभावरहि-
तानोमकवाक्यता दृष्टा । (२) तस्मात्पदानां स्वार्थमभिदधतामेकप्रयोजनवत्पदार्थपरतयैक-
वाक्यता । तथा च तत्तदर्थान्तरविशिष्टैकवाक्यार्थप्रत्यय उपपन्नो भवति । (३) यथाहुः
शास्त्रविदः—

साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् ।

वर्णास्तथापि नैतस्मिन्पर्यवस्यन्ति निष्कले ॥

वाक्यार्थमितये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् ।

पाके ज्वालने काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥ इति ।

तथा चार्थान्तरसंसर्गपरतामात्रेण वाक्यार्थप्रत्ययोपपत्तौ न कार्यसंसर्गपरत्वनियमः पदा-
नाम् । (४) एवं च सति कूटस्थनित्यब्रह्मरूपपरत्वेऽप्यदोष इति । भव्यं—कार्यम् । ननु
यद्वयार्थं भूतमुपदिश्यते न तदभूतं भव्यसंसर्गिणा रूपेण तस्यापि भव्यत्वादित्यत आह—
“नहि भूतमुपदिश्यमानमि”ति । (५) न तादात्म्यलक्षणः संसर्गः, किन्तु कार्येण सह
प्रयोजनप्रयोजनलक्षणोऽन्वयः, तद्विषयेण तु भावार्थेन भूतार्थानां क्रियाकारकलक्षण इति
न भूतार्थानां क्रियार्थत्वमित्यर्थः । शङ्कते—अक्रियात्वेऽपीति । एवं चाक्रियार्थकूटस्थ-
नित्यब्रह्मोपदेशानुपपत्तिरिति भावः । परिहरति—“नैष दोषः, क्रियार्थत्वेऽपी”ति ।
न हि क्रियार्थं भूतमुपदिश्यमानमभूतं भवति, अपि तु क्रियानिवर्तनयोग्यं भूतमेव तत् ।
तथा च भूतेऽयं वृत्तशक्त्यः शब्दाः क्वचित्स्वनिष्ठभूतविषया (६) दृश्यमाना मृत्वा शीत्वा
वा न कश्चित् क्रियानिष्ठतां गमयितुं चिताः । (७) न ह्युपहितं शतशो दृष्टमप्यनुपहितं क-

(१) प्रथमं वृद्धव्यवहारादिना कार्यान्विते घटादिपदशक्तिप्रहो पञ्चान्तस्य परित्यागं कृत्वाऽन्वित
एव पदानां शक्तिरिति यदि तदा लाघवादान्वितपरत्वमपि विहाय स्वार्थमात्रपरत्वं स्वीक्रियतामित्या-
शङ्क्याह नापीति ।

(२) अन्विताभिधानमतेनोपसंहरन्नाह तस्मादिति । इदमत्रतात्पर्यम् एकप्रयोजनसिद्ध्युपयोगित्वं प-
दार्थानामितरेतरैर्विशिष्टं विना न सम्भवतीति तत्सिद्ध्यै एकवाक्यत्वाय च लक्षणयाऽन्वितपरत्वं कल्प्यते,
तादृशप्रयोजनाभावे तु स्वार्थमात्राभिधेयत्वं पदानामिति ।

(३) अन्विताभिधानस्य युक्तिगुणत्वे भट्टसम्मतिमाह यथाहुरिति ।

(४) यदा लक्षणया योग्येतरान्वितपरत्वं पदानां, पदार्थानां च लक्षणायां द्वारत्वेन तत्परत्वं, तदा
वेदान्तानां कार्यान्वितब्रह्मपरत्वोपपत्तिरित्याह एवं चेति ।

(५) भव्यसंसर्गिणा रूपेण भूतमपि भव्यमित्यत्र किं भव्यं कार्यमुत क्रिया, उभाभ्यामपि भूतार्थस्य
नैक्यामित्याह न तादात्म्येति । (६) कार्यान्वितभूतविषया इत्यर्थः ।

(७) ननु कार्यान्विते गृहीतसंगतेः पदस्य कथं शुद्धविज्ञाभिधेयता, नहि गोत्वे गृहीतशक्ति गोपद-
सम्बन्धे वाक् इत्याशङ्क्याह नहीति । कार्यान्वयो हि न शब्दार्थः किन्तु पाषिः, तथाहि प्रवृत्तिनिवृत्तयोः कार्या-

तातदभावावगमाधानत्वात्, प्रयोजनस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यत्वात्, विषयाप्रयोगोस्तदधीनत्वात्, वाक्यार्-
थमतिपक्षान्वृत्योः प्रयोगाधीनत्वाच्च, विषयादिवत्कार्यान्वयस्यापि शब्दावगम्युपायताद्वगम्यतेऽतो
विरहस्यापि कार्यान्वय प्रयोगभेदे भवति भूतं वस्तु पदवाच्यम्, कथमप्यथा भवता प्रमाणान्तरगृहीतकार्या-

चिद्दृष्टमदृष्टं भवति । तथा च वर्तमानापदेशा अस्तिक्रियोपदिता अकार्यार्था अप्यद्वीवशेका-
दयो (१) लोके बहुलमुपलभ्यन्ते । एवं क्रियाऽनिष्ठा अपि सम्बन्धमात्रपर्यवसायिनो, यथा
कस्यैष पुरुष इति प्रश्नोत्तरं राज्ञ इति । तथा प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठाः, यथा कीदृशास्तरव-
इति प्रश्नोत्तरं फलिन इति । नहि पृच्छता पुरुषस्य वा तद्गुणा वाऽस्तित्वनास्तित्वे प्रतिपत्ति-
ते, किन्तु पुरुषस्य स्वामिभेदस्तरूपां च प्रकारभेदः । प्रष्टुरपेक्षितं वाचक्षणः स्वामिभेदमेव
च प्रकारभेदरूपमेव च प्रतिवक्ति, न पुनरस्तित्वं, तस्य तेनाप्रतिपत्तितत्त्वात् । (२) उपपा-
दिता च भूतेऽप्यर्थे व्युत्पत्तिः प्रयोजनवति पदानाम् । चोदयति—“यदि नामोपदिष्टं भूतं,
किं तत्रोपदेष्टुः श्रोतुर्वा प्रयोजनं स्यात्” (पृ० ९७८ पं० १) । तस्माद् भूतमपि प्रयो-
जनवदेवोपदेष्टव्यं नाप्रयोजनम्, अप्रयोजनं च ब्रह्म, तस्योदासीनस्य सर्वक्रियारहितत्वेनानुका-
रत्वादिति भावः । परिहरति—“अनवगतात्मोपदेशश्च तथैव प्रयोजनवानेव, भवि-
तुमर्हति” (पृ० १७९ पं० १) । अप्यर्थश्चकारः । एतदुक्तं भवति । यद्यपि ब्रह्मोदासीनं
(३) तथापि तद्विषयं शाब्दज्ञानमवगतिर्पयन्तं विद्या स्वविरोधिनीं संसारमूलनिदानमाविद्यामुच्छि-
न्दत् प्रयोजनवदित्यर्थः । (४) अपि च येऽपि कार्यपरत्वं सर्वेषां पदानामास्थिपत, तैरपि
‘ब्राह्मणो न हन्तव्यो, न सुरा पातव्ये’त्यादीनां न कार्यपरता शक्याऽऽस्थातुम् । कृत्युपहित-
मर्यादं हि कार्यं कृत्या व्याप्तं तस्मिन्निवर्तते शिक्षापात्वमिव वृक्षत्वनिवृत्तौ । कृतिर्हि पुरुष-
प्रयत्नः, स च विषयाधीननिरूपणः । (५) विषयश्चास्य साध्यस्वभावतया भावार्थ एव पूर्वा-
परीभूतोऽन्योत्पादानुकूलो भवितुमर्हति, न द्रव्यगुणौ । साक्षात्कृतिव्याप्यो हि कृतेर्विषयो,
न च द्रव्यगुणयोः सिद्धयोरस्ति कृतिव्याप्यता । अत एव शास्त्रकृद्वचः—‘भावार्थाः’ (६) कर्म-
शब्दस्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेत’ इति । द्रव्यगुणशब्दानां नैमित्तिकावस्थायां कार्यावमर्शेऽपि भा-
वस्य स्वतो द्रव्यगुणशब्दानां तु भावयोगात् कार्यावमर्श इति भावार्थेभ्य एवापूर्वावगतिर्न
द्रव्यगुणशब्देभ्य इति । (७) न च ‘दध्ना जुहोति’ ‘सन्ततमाधारयती’त्यादिषु द्रव्यादीनां

नितगुहीतसङ्कतिकपदवृत्तस्य वेदाऽपूर्वाभिवताभिधायित्वमिति । एतदेवाह उपहितमिति । अवृष्टं न भवति
किन्तु दृष्टमेव भवतीति योजना ।

(१) अस्ति किल ब्रह्मगिरिनामा गिरिवरो यत्र गोदावरी त्रैयम्बकजटाचूटकलनाय निर्मिता देवतप-
टीव भातीत्यादिबनवर्णनादय इत्यर्थः ।

(२) कार्यान्वयनियमाङ्गीकारपूर्वकं परिहृत्येदानीन्तनिरस्यशाहोपपादिता चेति ।

(३) अप्यर्थचकारसूचितशङ्का दर्शयित्वा परिहरति तथापीति ।

(४) निषेधवाक्यवदपि वेदान्तानां सिद्धार्थपरत्वमित्याह अपि चेति ।

(५) विषय इति । उक्तस्य प्रयत्नस्य न घटवत्पत्तिक्षणं समाप्तः किन्तु पचतीतिवत् पूर्वापरीभूतो-
ऽन्यस्यौदनदेहत्वादानुकूलो साध्यस्वभावतया भावार्थो व्यापार एव साक्षाद्विषय इति भावः ।

(६) भावार्थो इति गुरुभतेनात्र विषये प्रमाणं प्रदर्शितम् । भावार्थाः—धात्वर्थोपरक्तभावना येषु भा-
ति तादृशा ये कर्मशब्दाः क्रियावाचका यजत्यादयस्तेभ्यः क्रियाऽपूर्वं प्रतीयते न द्रव्यगुणशब्देनेति तदर्थः ।
इममेवार्थमाह द्रव्येति । यद्यपि द्रव्यादिशब्दाः क्रियायोगद्वारा साध्यतया द्रव्यादिबोधकास्तथापि भावश-
ब्दः स्वत एव साध्यरूपक्रियाबोधक इति भावार्थेभ्य एवापूर्वावगतिर्न द्रव्यादिशब्देभ्य इति भावः ।

(७) ननु ‘दध्ना जुहोति’त्यत्र द्रव्यगुणौ विधीयते दधिसान्तत्ये, तत्र तयोरेव कार्यावच्छेदकनेत्याश-
ङ्क्याह नचेति । आधारः स्मरणम् । सान्तत्यमविच्छिन्नत्वम् ।

कार्यविषयता । तत्रापि हि होमाधारभावार्थविषयमेव कार्यम् । (१)न चैतावता 'सोमेन यजे-
ते'तिवद्, दधिसन्ततादिविशिष्टहोमाधारविधानादग्निहोत्रं जुहोति' 'आधारमभिधारयती'ति
तदनुवादः । यद्यप्यत्रापि भावार्थविषयमेव कार्यम्, तथापि भावार्थानुबन्धतया द्रव्यगुणा-
वविषयावपि विधीयेते । (२)भावार्थो हि कारकव्यापारमात्रतयाऽवशिष्टः कारकविशेषेण
द्रव्यादिना विशेष्यत इति द्रव्यादिस्तदनुबन्धः । तथा च भावार्थे विधीयमाने स एव
सानुबन्धो विधीयत इति द्रव्यगुणावविषयावपि तदनुबन्धतया विहितो भवतः ।
(३)एवं च भावार्थप्रणालिकया द्रव्यादिसङ्क्रान्तो विधिगौरवाद् बिभ्यत् स्ववि-
षयस्य चान्यतः प्राप्ततया तदनुवादेन तदनुबन्धीभूतद्रव्यादिपरो भवतीति सर्वत्र भावा-
र्थविषय एव विधिः । (४)एतेन 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवती'त्यत्र सम्बन्धविषयो विधिरिति
परास्तम् । (५)ननु न भवत्यर्थो विधेयः, सिद्धे भवितरि लब्धरूपस्य भवनं प्रत्यकर्तृत्वात् ।
न खलु गगनं भवति । नाप्यसिद्धे, असिद्धस्यानियोज्यत्वात् गगनकुसुमवत् । तस्माद् भवनेन
प्रयोज्यव्यापारेणाक्षिप्तः प्रयोजकस्य भावयितुव्यापारो विधेयः । स च व्यापारो भावना कृतिः
प्रयत्न इति । निर्विषयश्चासावश्यक्यप्रतिपत्तिरतो विषयापेक्षायामग्नेयशब्दोपस्थापितो द्रव्य-
देवतासम्बन्ध एवास्य विषयः । (६)ननु व्यापारविषयः पुरुषप्रयत्नः कथमव्यापाररूपं स-
म्बन्धं गोचरयेत् ? नहि घटं कुर्वित्यत्रापि साक्षाज्जामार्थं घटं पुरुषप्रयत्नो गोचरयत्यपि तु

(१) ज्योतिष्टोमे श्रूयते-सोमेन यजेत, ऐन्द्रवायवं युक्लु ती'त्यादि । तत्र संशयः किमैन्द्रवायवादिवा-
क्ये विहितानां सोमरसानां यागानां च यथाक्रमं सोमयागादिशब्दावतुवदितारावुत द्रव्यमुक्तस्य कर्मणो
विधायकविति । तत्रैन्द्रवायवादिवाक्येषु द्रव्यदेवताख्ययागरूपप्रतीतिर्यागानुमानादितरत्र रूपाप्रतीतेः
समुदायानुवाद इति पूर्वपक्षे, द्वितीये सिद्धान्तिर्त्त-नानुवादस्वमप्रत्यभिज्ञानात्, नन्वैन्द्रवाक्ये
यागरूपमवगम्यते तस्मात्सोमवाक्ये यागविधिरितरत्र रसानामिन्द्रादिदेवताभ्यो ग्रहणान्मुपकल्पनानि
विधीयन्ते । एवं यथा सोमेनेति वाक्ये विशिष्टविधिरिव दधिसन्तत्यादिवाक्यानि यदि द्रव्यगुणविशिष्टहोमा-
धारविधायीनि तर्हि अग्निहोत्राधारवाक्ये तद्विहितहोमानाधाराणां च समुदायावतुवदतो, तथा च सति अधि-
करणान्तरविरोध इति न चैतावतोति ग्रन्थशङ्क्यर्थः । एवं शङ्क्याऽनुवादत्वे प्राप्ते समाधानम्-विधी इमौ स्या-
तामाधारयतिजुहोतिशब्दाभ्यामनुष्ठयार्थप्रतीतिस्तत्संनिधौ श्रुतस्य सन्तत्यस्य दध्यादिवाक्यस्य विशिष्टवि-
धित्वे गौरवप्रसंगेन तद्विहितभावार्थानुवादेन गुणविधानार्थत्वात्, नैतावता दध्यादिपदवाक्ये भावार्थविषयं कार्यं
विरुध्यते इत्युपगमः । तत्र हेतुमाह यद्यपीति । द्रव्यगुणयोः कार्यं प्रति साक्षादविषयत्वंऽपि भावार्थं प्रत्यनु-
बन्धतया तौ विधीयेते इत्यर्थः । (२) तत्रापि हेतुमाह भावार्थो हीति ।

(३) तर्हि सन्ततादिवाक्यानि विशिष्टविधयः स्युः, स्याच्चाग्निहोत्रादिवाक्यमनुवाद इत्यत्राहैवं
चेति । यद्यप्यत्र विशिष्टविधिरवगम्यते, तथापि भावार्थद्वारा द्रव्यादिकमपि विषयीकरोति, तत्र संक्रान्तो यदि
भावार्थमन्यतो विहितं न लभेत तर्हि गौरवमप्यङ्गीकृत्य विशिष्टे विधीत, अथ लभेत तत उपपदांकृष्टश-
क्तिर्द्रव्यादिपरो भवत्यनुवदति च भावार्थम् । तदिहोत्राग्निहोत्रादिवाक्यत एव भावार्थलाभात् द्रव्यादिपरत्वमुच्येय-
मिति तात्पर्यम् ।

(४) सिद्धस्य न विधेयत्वमिन्मुक्तमितिदिशति एतेनेति ।

(५) सम्बन्धस्य भावनावच्छेदकत्वेन विधेयत्वं शङ्कते नाम्नित्यादिना । भवत्यर्थस्य कर्तुः सिद्धस्यासिद्ध-
स्य वा विधेयत्वे विधिवैयर्थ्याद्भवनव्यापारो यत एव विधेयः, स च निर्विषयो न सम्भवतीति सम्बन्ध एवा-
स्य विषय इति भीमासकैकदेशिशङ्क्यर्थः ।

(६) सिद्धान्तिं दूषयति नन्विति । भवतु लक्षितभावनाया एव विधानं, सम्बन्धस्य साक्षात्कृत्यवि-
षयत्वाच्च स तस्या विषय इति समाधानार्थः ।

दण्डादि हस्तादिना व्यापारयति । तस्माद् घटार्था कृति व्यापारविषयामेव प्रतिपद्यते, न तु रूपतो घटविषयाम्, उद्देश्यतया त्वस्यामस्ति घटो न तु विषयतया, विषयतया तु हस्तादिव्यापार एव । (१) अत एवाग्नेय इत्यापि द्रव्यदेवतासम्बन्धाक्षिप्तो यजिरेव कार्यविषयो विधेयः । किमुक्तं भवति ? आग्नेयो भवतीति, आग्नेयेन यागेन भावयेदिति । अत एव 'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजेत' 'य एवं विद्वानमावास्यां यजेत' इत्यनुवादे भवति 'यदाग्नेय' इत्यादिविहितस्य यागषट्कस्य । (२) अत एव च विहितानूदितस्य तस्यैव 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्याधिकारसम्बन्धः । तस्मात् सर्वत्र कृतिप्रणालिकया भावार्थविषय (३) एव विधिरित्येकान्तः । (४) तथा च 'न हन्यान्न पिबेदि'त्यादिषु यदि कार्यमभ्युपेयत ततस्तद्व्यापिका कृतिरभ्युपेतव्या । तद्व्यापकश्च भावार्थो विषयः । एवं च प्रजापतिव्रतन्यायेन पर्युदासवृत्त्याऽहननपानसङ्कल्पलक्षणया तद्विषयो विधिः स्यात् । तथा च प्रसज्यप्रतिषेधो दत्तजलाञ्जलिः प्रसज्येत (५) । न च सति सम्भवे लक्षणा न्याय्या । (६) 'नेक्षेतोद्यन्तमि'त्यादौ तु 'तस्य व्रतमि'त्याधिकारात् प्रसज्यप्रतिषेधासम्भवेन पर्युदासवृत्त्याऽनीक्षणसङ्कल्पलक्षणा युक्ता । (७) तस्माद् 'न हन्याद् न पिबेदि'त्यादिषु प्रसज्यप्रतिषेधेषु भावार्थाभावाद् तद्व्याप्तायाः कृतेरभावस्तदभावे च तद्व्याप्तस्य कार्यस्याभाव इति न कार्यपरत्वनियमः सर्वत्र वाक्ये इत्याह—'ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्येवमाद्ये'ति (पृ. १८० पं १) । ननु कस्मान्नित्येव कार्यं न भवति, तत्साधनं वेत्यत आह—'न च सा क्रिये'ति । (८) क्रियाशब्दः कार्यवचनः । एतदेव विभजते—'अक्रियार्थानामि'ति । (९) स्यादेतत्, विधिविभक्तिश्रवणात् कार्यं तावदत्र प्रतीयते, तच्च न भावार्थमन्तरेण, न च रागतः प्रवृत्तस्य हननपानादावकस्मा-

(१) यदि सम्बन्धो न विधेयान्तर्हि आग्नेयवाक्ये किं विधेयमत आहातएवेति । यतः 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवात्' इत्यादिवाक्येन यागो विधीयते तस्मात् 'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजेत' इत्यनुवादे यजेत इति श्रुते न सम्बन्धस्तस्मात् न कुत्रापि सम्बन्धविधिरिति भावः ।

(२) उत्पत्त्यधिकारयोराविसंबादार्थमप्याग्नेयादिवाक्ये यागादिधरवक्ष्यमभ्युपेय इत्याहातएवेति । अत्राधिकारविधौ यजेत इति दर्शनाय गविधिरित्यर्थः ।

(३) भावार्थविषयः—धात्वर्थविषयः ।

(४) एवं नियोगकृतिभावार्थानां व्याप्यव्यापकतामुक्त्वा व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिं निषेधेऽप्याह तथा चेति ।

(५) प्रसज्येतेति । अयं भावः नामधात्वर्थयोगे नञः पर्युदासता, न हन्यादित्यादौ चाख्यातयोगात् प्रतिषेधः प्रधानो भाति तत्रावीक्षणवत्त्वलक्ष्यः पर्युदासः स्यादित्येकं दूषणं परं च विधितेनैव विभागेनोप इति ।

(६) निषेधेषु पर्युदासाभावप्रदर्शनाय प्रजापतिव्रतन्यायं स्फुटीकरोति नेक्षेतेति । तत्र च 'तस्य ब्रह्मचारिणो व्रतम्' इति व्रतशब्दोपक्रमात् एकत्र वाक्ये उपसंहारस्य प्रक्रमाधीनत्वात् आख्यातसम्बन्धेनापि नञा प्रतीतो निषेधोऽननुष्ठयत्वदुपेक्षतेऽतोऽवीक्षणसंकल्पलक्षणा संगता, न चैवं निषेधेषु सम्भवतीति भावः ।

(७) उपसंहरन् भाष्यमवतारयति तस्मादिति ।

(८) आग्नेयश्रुत्याधानामानर्थक्याभिधानादत्र क्रियाशब्दः कार्यवचन इत्यर्थः ।

(९) निषेधस्थले धात्वर्थोभावात् कार्यामित्युक्तं तत्र हेत्वसिद्धिं शङ्कते स्यादेतदिति । तथा च न हन्यादित्यादौ लक्ष्यगया हननविरोधी यन्न एव विधेयः, रागतः प्राप्तहननौदासीन्यरूपप्रयोजनसत्त्वाल्लक्षणा न दोषायोति क्रियापरमेव सर्वं वाक्यमिति शङ्काग्रन्थार्थः ।

दौदासीन्यमुपपद्यते विना विधारकप्रयत्नम्, तस्मात् स एव प्रवृत्त्युन्मुखानां मनोवाग्देहानां विधारकः प्रयत्नो निषेधविधिगोचरः क्रियेति नाक्रियापरमस्ति वाक्यं किंचिदपीत्याह—“न च हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कदपयितुम्” (५० १८१ पं०) । केन हेतुना न शक्यमित्यत आह—“स्वभावप्राप्त-हन्त्यर्थानुरागेण” नञः । (१) अयमर्थः । हननपानपरो हि विधिप्रत्ययः प्रतीयमानस्ते एव विधत्त इत्युत्सर्गः । नचैते शक्ये विधातुम्, रागतः प्राप्तत्वात् । न च नञः प्रसज्यप्रतिषेधो विधेयः, तस्याप्यौदासीन्यरूपस्य सिद्धतया प्राप्तत्वात् । न च विधारकः प्रयत्नः, तस्याश्रुतत्वेन लक्ष्यमाणत्वात्, सति सम्भवे च लक्षणाया अन्याय्यत्वात्, विधिविभक्तेश्च रागतः प्राप्तप्रवृत्त्यनुवादकत्वेन विधिविषयत्वाद्योगात् । तस्माद् यत् पिबेद् हन्याद्वेत्यनूय त-न्नैति निषिध्यते, तदभावो ज्ञाप्यते, न तु नञर्थो विधीयते । (२) अभावश्च स्वविरोधिभावनिरूपणतया भावच्छायानुपातीति सिद्धे सिद्धवत् साध्ये च साध्यवत् भासत इति साध्यविषयो नञर्थः साध्यवद् भासत इति नञर्थः कार्य इति भ्रमस्तदिदमाह—“नञश्चैव स्वभाव” इति (५० १८२ पं० १) । ननु बोधयंतु सम्बन्धिनोऽभावं नञ्, प्रवृत्त्युन्मुखानां तु मनोवाग्देहानां कुतोऽकस्मान्निवृत्तिरित्यत आह—“अभावबुद्धिश्चौदासीन्य(३)पालन-कारणम्” (५० १८३ पं० १) । (४) अयमभिप्रायः—“ज्वरितः पथ्यमदनीयाद्” ‘न सर्पायाःकुलि दद्यादि’त्यादिवचनश्रवणसमनन्तरं प्रयोज्यवृद्धस्य पथ्याशने प्रवृत्तिं भुजङ्गाकुलि-दानोन्मुखस्य च ततो निवृत्तिमुपलभ्य बालो व्युत्पिप्तुः प्रयोज्यवृद्धस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतु इ-च्छाद्वेषावबुद्धिमीते । तथाहीच्छाद्वेषहेतुके वृद्धस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती स्वतन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तित्वात् मदीयस्वतन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तिवत् । (५) कर्तव्यतैकार्थसमवेतेष्टानिष्टसाधनभावावगमपूर्वकौ चा-स्येच्छाद्वेषौ प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेच्छाद्वेषत्वात् मत्प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेच्छाद्वेषवत् । (६) न जातु मम शब्दतद्भाषापरपुरुषाशयत्रैकाल्यानवच्छिन्नभावनापूर्वप्रत्ययपूर्वाविच्छाद्वेषावभूताम्, अपि तु भूयोभूयः स्वगतमालोचयत उक्तकारणपूर्वावेव प्रत्यवभासेते । तस्माद्वृद्धस्य स्वतन्त्रप्रवृ-त्तिनिवृत्ती इच्छाद्वेषभेदौ च कर्तव्यतैकार्थसमवेतेष्टानिष्टसाधनभावावगमपूर्वावित्यानुपूर्व्या सिद्धः

(१) उक्ताशङ्कासमाधानभाष्यार्थमाह अयमर्थ इत्यादिना । रागतः प्राप्तत्वाद्धननं, औदासीन्यरूपस्य नञर्थस्य स्वतःसिद्धत्वाज्जर्थोऽश्रुतत्वेन लक्ष्यमाणत्वात्प्रयत्नश्च न विधेय इत्यर्थः ।

(२) ननु नञर्थविषयभावं हननं नास्ति इत्यादाविव सिद्धतया प्रतीयतेत्याशङ्क्याह अभावश्चेति । राग-प्राप्तहननस्वभावप्रतियोगिनिष्ठं साध्यत्वमारोप्यत इत्यर्थः ।

(३) औदासीन्यस्य प्रागभावतया कारणानपेक्षत्वादध्याहरति पालनेति ।

(४) विधিনিषेधयोरेष्टानिष्टोपायत्वबोधकत्वं व्युत्पत्तिबलेन दर्शयति अयमभिप्राय इत्यादिना प्रवर्तकेषु वाक्येषु इत्यतः प्राक्तनग्रन्थेन ।

(५) चन्द्रोदयगतहितसाधनतायां न प्रवृत्तिहेतुता, तथा प्राकृतभुजङ्गाकुलिदाने च नाधुना नि-वृत्तिहेतुत्वमतः साध्यं विशिनष्टि कर्तव्यतैकार्थेति । कर्तव्यतया सहेकस्मिन्साध्यं यौ समवेताविष्टानिष्टसा-धनभावौ तज्ज्ञानपूर्वकाविति तदर्थः । फलेच्छाद्वेषयोरेकैकान्तिकत्वावगाण्या प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेति हेतु-विशेषणम् ।

(६) दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमाशङ्क्याह न जातिरिति । शब्दादीनामपूर्वपर्यन्तानां ये प्रत्ययास्तत्पुत्रौ वा-लस्य मे नाधुनामिच्छाद्वेषौ प्रत्यक्षव्यवहारे सर्वेषामभावादित्यर्थः ।

कार्यकारणभाव इतीष्टानिष्टसाधनतावगमात्प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिनिवृत्ती इति सिद्धम् । स चावगमः प्रागभूतः शब्दश्रवणानन्तरमुपजायमानः शब्दश्रवणहेतुक इति प्रवर्तकेषु वाक्येषु 'यजेते'त्यादिषु शब्द एव कर्तव्यमिष्टसाधनं व्यापारमवगमयन्तस्तस्येष्टसाधनतां कर्तव्यतां चावगमयति, अनन्यलभ्यत्वाद्भयोः, अनन्यलभ्यस्य च शब्दार्थत्वात् । यत्र तु कर्तव्यताऽन्यत एव लभ्यते, यथा 'न हन्यान्न पिबेदि'त्यादिषु हननपानप्रवृत्त्यो रागतः प्रतिलम्भात्तत्र तदनुवादेन नञ्समभिव्याहृता लिङादिविभक्तिरन्यतोऽप्राप्तमनयोरनर्थहेतुभावमात्रमवगमयति । प्रत्यक्षं हि तयोः रिष्टसाधनभावोऽवगम्यतेऽन्यथा रागविषयत्वायोगात् । तस्माद्वागादिकर्तव्यतानुवादेनानर्थसाधनताप्रज्ञापनपरं 'न हन्यान्न पिबेदि'त्यादिवाक्यं, न तु कर्तव्यतापरमिति सुष्ठुक्तमकार्यनिष्ठत्वं निषेधानाम् । (१) निषेधानां चानर्थसाधनताबुद्धिरेव निषेधभावबुद्धिस्तया खल्वयं चेतन आपाततो रमणीयतां पदयन्नप्यायतिमालोच्य प्रवृत्त्यभावं निवृत्तिमवलुप्य निवर्तते, औदासीन्यमात्मनोऽवस्थापयतीति यावत् । (२) स्यादेतत्, अभावबुद्धिश्चैवौदासीन्यस्थापनकारणं यावदौदासीन्यमनुवर्तते, न चानुवर्तते, ननुदासीनोऽपि विषयान्तरव्यासक्तचित्तस्तदभावबुद्धिमान्, न चावस्थापककारणाभावे कार्यावस्थानं दृष्टम्, नहि स्तम्भावपते प्रासादोऽवतिष्ठत आह—
"सा च दग्धेन्धनाग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति" । (३) तावदेव खल्वयं प्रवृत्त्यनुसृतो न यावदस्यानर्थहेतुभावमाधिगच्छति । अनर्थहेतुत्वाधिगमोऽस्य समूलोद्धारं प्रवृत्तिमुद्बुध्य दग्धेन्धनाग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति । (४) एतदुक्तं भवति यथा प्रासादावस्थानकारणं स्तम्भो नैवमौदासीन्यावस्थानकारणमभावबुद्धिः, अपि त्वागन्तुकाद्विनाशहेतोर्ज्ञानेनावस्थानकारणम् । यथा कमठपृष्ठनिष्ठुरः कवचः शस्त्रप्रहारत्राणेन राजन्यजीवावस्थानहेतुः । न च कवचापगमे चासति च शस्त्रप्रहारे राजन्यजीवनाश इति । उपसंहरति—**"तस्मात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेवे"**ति (पृ० १८४ पं० १) । औदासीन्यमजानतोऽप्यस्तीति प्रसक्तक्रियानिवृत्त्योपलक्ष्य विशिनष्टि । तत्किमक्रियार्थत्वेनानर्थक्यमाशङ्क्य क्रियार्थोपवर्णनं जैमिनीयमसमजसमेवेत्युपसंहारव्याजेन परिहरति—**"तस्मात्पुरुषार्थे"**ति । पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिष्विषयावक्रियार्थतया क्रियार्थतया च पूर्वोत्तरपक्षौ, न तूपनिषद्विषयौ, उपनिषदां स्वयंपुरुषार्थब्रह्मरूपावगमपर्यवसानादित्यर्थः । (५) यदप्यौपनिषदात्मज्ञा-

(१) ननु हननादिषु प्रत्यक्षदृष्टसाधनत्वकर्तव्यत्वयोर्निषेद्धुमशक्यत्वात् कथं 'अभावबुद्धिश्चे'त्यादिभाष्यं सङ्गच्छते इत्यत आह निषेधानां चेति । दृश्यमानमपीष्टं बह्वृष्टानिष्टोदयावत्त्वादानिष्टमित्यर्थहेतुत्वज्ञापनपरत्वाद्वाक्यस्येति नासङ्कतिरित्यर्थः ।

(२) उक्ताभावबुद्धेर्ौदासीन्यस्थापकत्वेऽपि क्षणिकत्वात्तद्ध्वंसे पुनर्हननोपमप्रवृत्तिः स्यादध्वंसे च तदनुवृत्तेर्विषयान्तरज्ञानादुदय इति अभिप्रायेण शङ्कते स्यादेतदिति ।

(३) सा चेत्यादि समाधानभाष्यार्थमाह तावदेवेति । यथाग्निः पुनर्ज्वालाजनननिदानमिन्धनं दहन्तुपशान्तो भवति भाविनीनां ज्वालानामुदयाविरोधी, तथाऽभावबुद्धिः क्षणिकतया स्वयं शाम्यत्यपि हननाद्यहितोपायताऽनवबोधं दग्ध्वा तन्निदाना उपरितनाः प्रवृत्तीः रुणद्धीति समाधानार्थः ।

(४) न अभावबुद्धिरनादेन औदासीन्यस्य स्थापिका येन तदभावे कारणाभावादिदं न भवेदपि तु अपवादनिरासिकेत्याह एतदुक्तं भवति इत्यादिना ।

(५) स्वयं पुरुषार्थब्रह्मावगमपरत्वमुपनिषदामसिद्धिमित्याशङ्क्य भाष्यव्याख्यया परिहरति यदप्यित्यादिना ।

नमपुरुषार्थं मन्यमानेनोक्तं 'कर्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेणे'ति, अत्र निगूढाभिसन्धिः पूर्वोक्तं परिहारं स्मारयति—“तत् परिहृत”मिति (पृ० १८७ पं ३) । अत्राक्षेप्ता स्वोक्तमर्थं स्मारयति—“ननु श्रुतब्रह्मणोऽपी”ति । निगूढमभिसन्धिं समाधातोद्घटयति—“अत्रोच्यते, नावगतब्रह्मात्मभावस्ये”ति । (१)सत्यं, न ब्रह्मज्ञानमात्रं सांसारिकधर्मेनिवृत्तिकारणमपि तु साक्षात्कारपर्यन्तम् । ब्रह्मसाक्षात्कारश्चान्तःकरणवृत्तिभेदः श्रवणमननादिजनितसंस्कारसचिवमनोजन्मा षड्जादिभेदसाक्षात्कार इव गान्धर्वशास्त्रश्रवणाभ्याससंस्कृतमनोयोगिनिः । स च निखिलप्रपञ्चमहेन्द्रजालसाक्षात्कारं समूलमुन्मूलयन्नात्मानमपि प्रपञ्चविशेषाद्बुल्यतीत्युपपादितमद्यस्तात् । तस्माद्गुणस्वरूपकथनतुल्यतैवात्रेति सिद्धम् । (२) अत्र च वेदप्रमाणमूलतया वेदप्रमाणजनितेत्युक्तम् । अत्रैव सुखदुःखानुपादभेदेन निर्दर्शनद्वयमाह—“नहि धनिन” इति । श्रुतिमत्रोदाहरति—“तदुक्त”मिति (पृ० १८८ पं० १) । चोदयति—“शरीरे पतित” इति । परिहरति—“न सशरीरत्वस्ये”ति । (३)यदि वास्तवं सशरीरत्वं भवेन्न जीवतस्तज्जिवर्तैत, मिथ्याज्ञाननिमित्तं तु तत् । तच्चोत्पन्नतत्त्वज्ञानेन जीवतापि शक्यं निवर्तयितुम् । (४)यत्पुनरशरीरत्वं तदस्य स्वभाव इति न शक्यं निवर्तयितुं, स्वभावज्ञानेन भावविनाशप्रसङ्गादित्याह—“नित्यमशरीरत्व”मिति (पृ० १८८ पं० ५) । स्यादेतत्, न मिथ्याज्ञाननिमित्तं सशरीरत्वमपि तु धर्माधर्मनिमित्तं, तच्च स्वकारणधर्माधर्मेनिवृत्तिमन्तरेण न निवर्तते, तन्निवृत्तौ च प्रायणमेवेति न जीवतोऽशरीरत्वमिति शङ्कते—“तत्कृते”ति । तदित्यात्मानं परामृशति । निराकरोति—“न, शरीरसम्बन्धस्ये”ति । न तावदात्मा साक्षाद्धर्माधर्मौ कर्तुमर्हति, वायुद्विधरीरारम्भजनितौ हि तौ नासति शरीरसम्बन्धे भवतः, ताभ्यां तु शरीरसम्बन्धे रोचयमानो व्यक्तं परस्परश्रयं दोषमावहति, तदिदमाह—“शरीरसम्बन्धस्ये”ति । (५)यद्युच्येत सत्यमस्ति परस्परश्रयो, न त्वेष दोषोऽनादित्वाद्वाङ्मुरावदित्यत आह—“अन्धपरम्परैषाऽनादित्वकल्पना” । (६)यस्तु मन्यते—‘नेयमन्धपरम्परातुल्याऽनादिता, नहि यतो धर्माधर्मभेदात्मात्मशरीरसम्बन्धभेदस्तत एव स धर्माधर्मभेदः, किन्त्वेष पूर्वस्मादात्मशरीरसम्बन्धात्पूर्वधर्माधर्मभेदजन्मनः, एष त्वात्मशरीरसम्बन्धोऽस्माद्धर्माधर्मभेदादिति’ तं प्रत्याह—“क्रियासमवायाभावादि”ति । शङ्कते—“सांज्ञधान-

(१) अवगतब्रह्मात्मभावस्येति भाष्येऽवगतिशब्दाभिप्रायमाह सत्यमिति ।

(२) श्रवणादिभेदकृतमनोजन्यत्वेत्साक्षात्कारः कथं तर्हि वेदप्रमाणजनितेति भाष्यमत आह अत्र चेति ।

(३) देहपानोत्तरकालमशरीरत्वमिति शङ्कायां सशरीरत्वस्य निमित्तवर्णनमयुक्तमित्याह शक्याह यदीति ।

(४) यदि सशरीरत्वं मिथ्यात्वाज्जित एव ज्ञानेन निवर्त्य तर्ह्यशरीरत्वमप्यभावत्वात्तथा भवेदित्याशङ्क्य, न तत्त्वतः शरीरसम्बन्धोऽभावात्पक्षि न स्यात्तथावादित्याह यत्पुनरिति ।

(५) धर्माधर्मव्यक्तयोः शरीरसम्बन्धव्यक्तेश्चेतरेतरहेतुकत्वं यद्यपीतरेतराश्रयस्तथाप्यनादित्वात्त दोष इत्यभिप्रायेण सत्कार्यवादी शङ्कते यद्युच्येतेति ।

(६) व्यक्तेभेदेनेतराश्रयदोषं परिहरन्नाह सत्कार्यवादी यस्त्विति । किन्त्वेषो-इदानीन्तनशरीरसम्बन्धहेतुः, पूर्वाभ्यां धर्माधर्मविशेषाभ्यां जन्म यस्य तस्मात्पूर्वस्मादात्मशरीरसम्बन्धात् । एष तु वर्तमानस्तु, प्रत्याह—आन्मन्यध्यासनकरणोक्तयुक्तिमिदं किं च क्रियासम्बन्धो न सम्भवति तदा कथमनन्तव्यक्तिसम्भव इति परिहरतीत्यर्थः ।

मात्रेणे'ति (पृ० १८९ पं० १) । परिहरति—“ने'ति । उपार्जनं स्वीकरणम् । न त्वियं विधाऽऽत्मनीत्याह—“न त्वात्मन” इति । ‘ये तु देहादावात्माभिमानो न मिथ्याऽपि तु गौणो माणवकादाविव सिंहाभिमान इति मन्यन्ते’ तन्मतमुपन्यस्य दूषयति—“अ-
त्राहु”रिति । प्रसिद्धो वस्तुभेदो यस्य पुरुषस्य स तथोक्तः । उपपादितं चैदस्माभिरध्या-
सभाष्ये इति नेहोपपाद्यते । यथा मन्दान्धकारे स्थाणुरयमित्यगृह्यमाणविशेषे वस्तुनि पुरुषात्,
सांशयिकौ पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्थाणुविषयौ, तत्र तु पुरुषत्वमनियतमपि समारोपितमेव । एवं
संशयं समारोपितमनिश्चितमुदाहृत्य विपर्ययज्ञाने निश्चितमुदाहरति—“यथा वा शुक्ति-
काया”मिति (पृ० १९० पं० ४) । (१) शुक्लभास्वरस्य द्रव्यस्य पुरःस्थितस्य सति
शुक्लिकारजतसाधारण्ये यावदत्र रजतविनिश्चयो भवति तावत्कस्माच्छुक्तिविनिश्चय एव न
भवति । (२) संशयो वा द्वेधा युक्तः, समानधर्मधर्मिणोर्दर्शनात् उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यव-
स्थातो विशेषद्वयस्मृतेश्च । संस्कारोन्मेषहेतोः सादृश्यस्य द्विष्टत्वेनोभयत्र तुल्यमेतदिति अत
उक्तम्—“अकस्मा”दिति । (३) अनेन दृष्टस्य हेतोः समानत्वेऽप्यदृष्टं हेतुरक्तः । तच्च
कार्यदर्शनोन्नेयत्वेनासाधारणमिति भावः । “आत्मानात्मविवेकिनामि”ति । श्रवणमन-
नकुशलतामात्रेण पण्डितानामनुपपन्नतत्त्वसाक्षात्काराणामिति यावत् । तदुक्तम्—“पश्चादि-
मिथ्याविशेषादि”ति । शेषमतिरोहितार्थम् । जीवतो विदुषोऽशरीरत्वे च श्रुतिस्मृती उदाहर-
ति—“तथाचे”ति (पृ० १९१ पं० २) । सुबोधम् । प्रकृतमुपसंहरति—“तस्मान्नाव-
गतब्रह्मात्मभावस्ये”ति । ननूक्तं—यदि जीवस्य ब्रह्मात्मत्वावगतिरेव सांसारिकधर्मनिवृ-
त्तिहेतुः, हन्त मननादिविधानानर्थक्यं, तस्मात्प्रतिपत्तिविधिपरा वेदान्ता—इति, तदनुभाष्य
दूषयति—“यत्पुनरुक्तं श्रवणात्पराचीनयोरि”ति । मनननिदिध्यासनयोरपि न वि-
धिस्तयोरन्वयव्यतिरेकसिद्धसाक्षात्कारफलयोर्विधिसंख्यैर्वचनैरनुवादात्, तदिदमुक्तम्—“अ-
वगत्यर्थत्वादि”ति । ब्रह्मसाक्षात्कारोऽवगतिस्तदर्थत्वं मनननिदिध्यासनयोरन्वयव्यतिरेक-
सिद्धमित्यर्थः । अथ कस्मान्मननादिविधिरेव न भवतीत्यत आह—“यदि ह्यवगतमि”ति
(पृ० १९२ पं० १) । न तावन्मनननिदिध्यासने प्रधानकर्मणी अपूर्वविषये अमृतत्वफले
इत्युक्तमधस्तात् (४), अतांगुणकर्मत्वमनयोरवघातप्रोक्षणादिवत् परिशिष्यते, तदप्युक्तम्
(५) अन्यत्रोपयुक्तोपयोक्ष्यमाणत्वाभावादात्मनः, विशेषतस्त्वौपनिषदस्य कर्मानुष्ठानविरोधा-

(१) ‘तत्र तु’ इत्यादिना संशयस्यापि समारोपत्वं प्रदर्श्य, भ्रान्तेरप्युचितनिमित्तापेक्षणादकस्मादित्य-
युक्तं भाष्यमित्याशङ्क्याह शुक्लभास्वरस्येति ।

(२) साधारणधर्मिणि दृष्टे किं तन्मात्रं विपर्ययकारणमुत सादृश्यादिदोषसम्बन्धितमिति विकल्प्य तत्र
धवलभास्वररूपस्य शुक्तिरजतसाधारण्ये सति कथं बहिरजतनिश्चयात्यागेन संनिहितशुक्तिनिश्चयपसंगादायं नि-
रस्य द्वितीयं दूषयन्नाह संशयो वेति । तथा च समानलेकधर्मोपपत्तिर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो
विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति सूत्रेऽशपादवर्णितसंशयसामग्रीसत्त्वात्संशय एव युक्तो न विपर्यय इत्यामिप्रा-
यकमकस्मादितिपदे भाष्ये प्रयुक्तमिति बन्धर्भाथः ।

(३) कथं तर्हि दृश्यमानविपर्ययनियमस्तत्राहानेनेति । दृष्टं हेतुं प्रतिविध्यं कार्यनियमं प्रतिजानता
भाष्यकारेणादृष्टं कर्म हेतुत्वेनार्थादुक्तमिति भावः ।

(४) इत्युक्तमधस्तादिति । गान्धर्वशास्त्राभ्यासवदपूर्वानपेक्षया साक्षात्कारहेतुतोक्तमित्यर्थः ।

(५) गुणकर्म क्वचिदुपयोक्ष्यमाणशेषो यथा हवने उपयोक्ष्यमाणमीहीनामवघातः, क्वचिदुपयुक्तशेषो

दित्यर्थः । प्रकृतमुपसंहरति—“तस्मादि”ति । एवं सिद्धरूपब्रह्मपरत्वमुपनिषदाम् । ब्रह्मणः शास्त्रार्थस्य धर्मादन्यत्वाद्विषयविषयत्वेन शास्त्रभेदाद् ‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासे’त्यस्य शास्त्रारम्भ-
त्वमुपपद्यत इत्याह—“एवं च सती”ति । इतरथा तु धर्मजिज्ञासैवेति न शास्त्रान्तरमि-
ति न शास्त्रारम्भत्वं स्यादित्यत आह—“प्रतिपत्तिविधिपरत्वं” इति (पृ० १९३ पं० १) । न केवलं सिद्धरूपत्वादब्रह्मात्मैक्यस्य धर्मादन्यत्वमपि तु तद्विरोधादपीत्युपसंहारव्याजे-
नाह—“तस्मादहं ब्रह्मास्मीति” (पृ० १९४ पं० १) । (१) इतिकरणेन ज्ञानं परामृशति ।
(२) विधयो हि धर्मे प्रमाणं, ते च साध्यसाधनेतिकर्तव्यताभेदाधिष्ठाना धर्मोत्पादिनश्च तदधिष्ठाना
न ब्रह्मात्मैक्ये सति प्रभवन्ति, विरोधादित्यर्थः । न केवलं धर्मप्रमाणस्य शास्त्रस्येयं गतिरपि
तु सर्वेषां प्रमाणानामित्याह—“सर्वाणि चेताराणि प्रमाणानी”ति । कुतः ? “नही”
ति । अद्वैते हि विषयविषयिभावो नास्ति । न च कर्तृत्वं, कार्याभावात् । न च करणत्वम्,
अत एव । तदिदमुक्तम्—“अप्रमातृकाणि चे”ति चकारेण । अत्रैव ब्रह्मविद् गौ-
धामुदाहरति—“अपि चाहु”रिति । पुत्रदारादिष्वात्माभिमानो गौणः । (३) यथा स्व-
दुःखेन दुःखी यथा स्वसुखेन सुखी तथा पुत्रादिगतेनापीति सोऽयं गुणः । न त्वे-
कत्वाभिमानो, भेदस्यानुभवसिद्धत्वात् । तस्माद्गौर्वाहीक इतिवद्गौणो, देहे-
न्द्रियादिषु त्वभेदानुभवान्न गौण आत्माभिमानः, किन्तु शुक्तौ रजतज्ञानवन्मिथ्या । तदेवं
द्विविधोऽयमात्माभिमानो लोकयात्रां वहति । तदसत्त्वे तु न लोकयात्रा नापि ब्रह्मात्मैकत्वा-
नुभवस्तदुपायस्य श्रवणमननदेरभावात् । तदिदमाह—“पुत्रदेहादिबाधनात्” ।
(४) गौणात्मनोऽसत्त्वे पुत्रकलत्रादिबाधनं, ममकाराभाव इति यावत् । मिथ्यात्मनोऽसत्त्वे
देहेन्द्रियादिबाधनं श्रवणादिबाधनं च । तथा च (५) न केवलं लोकयात्रासमुच्छेदः सद्-
ब्रह्माहमित्येवंबोधशीलं यत्कार्यमद्वैतसाक्षात्कार इति यावत्, तदपि कथं भवेत् ।
कृतस्तदसंभव इत्यत आह—

अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक् प्रमातृत्वमात्मनः ।

उपलक्षणं चैतत् । प्रमाप्रमेयप्रमाणविभाग इत्यपि द्रष्टव्यम् । एतदुक्तं भवति एष हि
विभागोऽद्वैतसाक्षात्कारकारणम् ततो नियमेन प्राग्भावात् । तेन तदभावे कार्यं नोत्प-

यथा प्रयाजोपयुक्ताज्यस्य हविषु क्षारणम् ‘प्रयाजशेषेण हवीष्यभिघारयेदिति विहितम् । एतदुपयमप्या-
त्मनो न सम्भवति प्रधानत्वेनोपयुक्तोपयोक्ष्यमाणत्वाभावादतो न मनननिदिध्यासने तद्विषये गुणकर्मणी-
ति भावः ।

(१) अहं ब्रह्मास्मीति वाक्यस्य तदर्थस्य चेतनप्रमाणावसानवत्वमयुक्तं नित्यनिवृत्तिप्रसङ्गादित्याशं-
क्य ज्ञानपर इति शब्द इत्याह इतिकरणेनेति ।

(२) विधीनामद्वैतज्ञानविरोधं दर्शयति विधय इति । व्यंशाभावना हि धर्मः, तद्विषया विधयः साध्या-
दिभेदाधिष्ठानास्तद्विषयाः । अपि चैतदुल्लेख्य धर्ममुपदिशन्तस्तदुत्पादिनः पुरुषेण तमलुष्टापयन्तीति सा-
ध्यधर्माधिष्ठानास्तत्प्रमाणानीति यावदतो नित्यासिद्धाद्वैतब्रह्मवगमे तेषां विरोध इत्याह, धर्मोत्पादिन इति ।

(३) पुत्रादावहमिष्यभिमानो गौणात्मा चेत्तर्हि सुक्यात्मना किं गुणसाम्यमत आह यथेति । तस्मा-
दिति । गौहीको नाम देशविशेषस्ताम्रिवासी तच्छब्देनोक्तः ।

(४) पुत्रादिरूपकारकत्वारोपाय आत्माभिमानस्तस्माद्विबुधे ममत्वबाधनेत्याह गौणात्मन इति ।

(५) श्रवणादिप्रमाणबाधसुक्ता प्रमित्यभावमाह न केवलमिति ।

यते इति । (१) न च प्रमातुरात्मनोऽन्वेष्टव्य आत्माऽन्य इत्याह--

अन्विष्टः स्यात्प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः ॥ (५० १९५ पं० १) ।

(२) उक्तं ग्रीवास्थप्रवेयकनिर्दर्शनम् । स्यादेतत्, अप्रमाणात्कथं पारमार्थिकाद्वैतानुभवोत्पत्तिरित्यत आह--

देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः ।

लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं तु, अस्यावधिमाह--आऽऽत्मनिश्चयात् ॥

आ ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति पारमार्थिकप्रपञ्चवादिभिरपि देहादिष्वात्माभिमानो मिथ्येति वक्तव्यं, प्रमाणबाधितत्वात्, तस्य च समस्तप्रमाणकारणत्वं भाविकलोकयात्रावाहित्वं चाभ्युपेयम् । सेयमस्माकमप्यद्वैतसाक्षत्कारे विद्या भविष्यति ।

(३) न चायमद्वैतसाक्षात्कारोऽप्यन्तःकरणवृत्तिभेद एकान्ततः परमार्थः । यस्तु साक्षात्कारो भाविको, नासौ कार्यस्तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात् । आविद्या तु यद्यविद्यामुच्छिन्नाज्जनयेद्वा, न तत्र कचिदनुपपत्तिः । तथा च श्रुतिः--

(४) विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ इति ।

तस्मात्सर्वमवदातम् ॥ ४ ॥ इति चतुःसूत्री ॥

(५) एवम्

कार्यान्वयं विना सिद्धरूपे ब्रह्मणि मानता ।

पुरुषार्थे स्वयं तावद्वेदान्तानां प्रसाधिता ॥

ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय 'जन्माद्यस्य' यत इत्यादिना 'तत्तु समन्वयादि'त्यन्तेन सूत्रसंदर्भेण सर्वज्ञे सर्वज्ञस्तौ जगदुत्पत्तिस्थितिविनाशकारणे प्रामाण्यं वेदान्तानामुपपादितम् । तच्च ब्रह्मणीति परमार्थतो न त्वद्यापि ब्रह्मण्येवेति व्युत्पादितम् । तदत्र संदिह्यते-तज्जगदुपादान-

(१) नियतप्राक्सत्त्वं हि कारणत्वं प्रमात्रादिश्च ज्ञानकरणं, तस्मिन्सकृदुदिततत्त्वसाक्षात्कारादिवृत्ते नोर्ध्वं ज्ञानानुवृत्तिरित्यर्थकं प्रथमार्धं व्याख्याय प्रमातृलये कालिनोऽभावात् मोक्षस्य कथं पुनर्थत्वमित्याशङ्कां परार्धव्याख्याया समाधत्ते न चेति । अन्वेष्टव्यः परमात्माऽन्वेष्टुः प्रमातृत्वोपलक्षिताच्चिदेकराज्ञ भिन्नस्ततोऽध्यस्तप्रमातृत्वबध्निपुलक्षित आत्मैव पापदोषादिरहितोऽन्विष्टो विहितः स्यादतो नोक्तदोष इत्यर्थः ।

(२) ननु ययन्वेष्टुरात्मभूतं ब्रह्म किमिति सर्वत्र न चकास्ति तत्राह उक्तमिति । प्रमात्रादेस्तत्त्वज्ञानहेतुतां सिद्धवत्कृत्य ज्ञानाच्चिद्वृत्तौ हेत्वभावात्फलाभाव उक्तः, स न बाध्यस्य प्रमात्रादेः प्रमातृत्वादकत्वापातदिति शङ्कोत्तरत्वेन तृतीयश्लोकं व्याख्याति स्यादेतदिति ।

(३) न चायमिति । तथाच य उत्पद्यतेऽनुभवो न स परमार्थिको, यश्च परमार्थिको न स उत्पद्यतेऽतश्चाप्रमाणात्कथं पारमार्थिकानुभवोत्पत्तिरित्यत्रेष्टापात्तरेवेति भावः ।

(४) विद्यां वृत्तिमविद्यां च कार्यकारणभावेन सहिते यो वेद सोऽविद्योगादानत्वेन तन्मय्या वृत्त्या तदुपादानं मृत्युमविद्यां तीर्त्वा स्वरूपभूतविद्योपलक्षितममृतत्वमश्नुते इति श्रुतेरर्थः ।

(५) एवं चतुःसूत्रा शास्त्रार्थं संक्षिप्य ब्रह्ममाणाधिकरणार्थानां सङ्गतिं प्रदर्शयन्नाह एवमिति । यदि सर्वज्ञे वेदान्तानां प्रामाण्यं सिद्धं किमधिकरणान्तरेणात आह तच्चेति । सर्वज्ञे जगद्धेतौ समन्वयप्रदर्शनेन चेतनं तदिदमुपलक्षितम्, तदाक्षिप्य समर्थं न इति अक्षेपलक्षणसंगत्याऽभिमाधिकरणमुत्थाप्यते । प्रयोजनं चास्य पूर्वपक्षे तत्त्वमसीतितच्छब्दाव्यवधानैक्यसंपत्तिः, तिष्ठान्ते तु चेतनस्य ब्रह्मेक्यमिति ।

कारणं किं चेतनमुताचेतनमिति । अत्र च विप्रतिपत्तेः प्रतिवादिनां विशेषानुपलम्भे सति संशयः । तत्र च प्रधानमचेतनं जगदुपादानकारणमनुमानसिद्धमनुबदन्त्युपनिषद् इति सांख्याः । (१) जीवाणुव्यतिरिक्तचेतनेश्वरनिमित्ताधिष्ठिताश्चतुर्विधाः परमाणवो जगदुपादानकारणमनुमितमनुबदन्तीति काणादाः । आदिग्रहणेनाभावोपादानत्वादि ग्रहीतव्यम् । अनिर्वचनीयानाद्यविद्याशक्तिमचेतनोपादानं जगदागमिकमिति ब्रह्मविदः । एतासां च विप्रतिपत्तीनामनुमानवाक्या (२) नुमानवाक्याभासा बीजम् । तदेवं विप्रतिपत्तेः संशये किं तावत्प्राप्तम् । (३) तत्र

ज्ञानक्रियाशक्त्यभावाद्ब्रह्मणोऽपरिणामिनः ।

न सर्वशक्तिविज्ञाने प्रधाने त्वस्ति संभवः ॥

ज्ञानक्रियाशक्ती खलु ज्ञानक्रियाकार्यदर्शनोन्नेयसद्भावे । न च ज्ञानक्रिये चिदात्मनि स्तः, तस्यापरिणामित्वादेकत्वाच्च (४) । त्रिगुणे च प्रधाने परिणामिनि संभवतः । यद्यपि च साम्यावस्थायां प्रधाने समुदाचरद्वृत्तिनी क्रियाज्ञाने न स्तः, तथाप्यव्यक्तेन शक्त्यात्मना रूपेण संभवत एव । तथा च प्रधानमेव सर्वज्ञं सर्वशक्ति च, न तु ब्रह्म । स्वरूपचैतन्यं त्वस्यावृत्तिकमनुपयोगि जीवात्मनामिवास्माकम् । न च स्वरूपचैतन्ये कर्तृत्वमकार्यत्वात्तस्य । कार्यत्वे वा न सर्वदा सर्वज्ञता (५) । (६) भोगापवर्गलक्षणपुरुषार्थद्वयप्रयुक्तानादिप्रधानपुरुषसंयोगनिमित्तस्तु महदहंकारादिक्रमेणाचेतनस्यापि चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य परिणामः सर्गः । दृष्टं चाचेतनं चेतनानधिष्ठितं पुरुषार्थं प्रवर्तमानम् । यथा वरसविवृद्ध्यर्थमचेतनं क्षीरं प्रवर्तते । (७) 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेती'त्याद्याश्च श्रुतयोऽचेतनेऽपि चेतनवदुपचारात्स्वकार्योन्मुखत्वंमादर्शयन्ति यथा कूर्लं पिपतिषतीति ।

यत्प्राये श्रूयते यच्च तत्तादृगवगम्यते ।

भाक्तप्राये श्रुतमिदमतो भाक्तं प्रतीयते ॥

अपि चाहुर्वृद्धाः (८) — 'यथाऽभ्यप्राये लिखितं दृष्ट्वा वदन्ति भवेदयमभ्य' इति, तथे-

(१) जीवेति । जीवा एव स्वकर्मेद्वारा कर्तार इति मनिरासार्थं जीवव्यतिरिक्तत्वम् । अनुव्यतिरेकेण चाणुसङ्घातकारणनिरासः । चेतनग्रहणेन प्रधानवादखण्डनं बोध्यम् ।

(२) अनुमानेति । सिद्धान्तेऽनुमानानि वाक्यानि न यथार्थान्यथ तु तदाभासा बीजं इति ज्ञेयम् ।

(३) प्रधानकारणवादमेतन् पुरुषस्य स्थापयन्नाह तत्रेति । ज्ञानेति । अपरिणामित्वाद्ब्रह्मणः सर्वजननशक्तिसर्वविषयज्ञाने न स्तः ज्ञानक्रियाशक्त्यभावात्, यस्य हि किञ्चिज्जननादिशक्तिर्न सम्भवति तस्य कुतः सर्वविषयजननादिशक्तिसंभवः, प्रधानस्य तु परिणामित्वादहितं तत्सम्भव इत्यर्थः ।

(४) एकत्वाचेति । एकरूपत्वाभिर्गुणत्वादित्यर्थः । एतेनापरिणामिन्यपि ब्रह्मणि ज्ञानगुणः प्रयत्नगुणश्च किं न स्यातामित्याशङ्का परास्ता । अथवा निरवयत्वादपरिणामित्वसाधनमिदं मन्तव्यम् ।

(५) तथाचावृत्तिकस्य सर्वविषयपरिणामराहित्यस्याकार्यस्य च स्वरूपचैतन्यस्य सर्वज्ञत्वं न सम्भवति, कार्यत्वस्वीकारे च न सर्वज्ञतेति भावः ।

(६) ननु कथमचेतनं प्रधानं चेतनानधिष्ठितं प्रवर्ततेऽत आह भोगेति । पुरुषार्थप्रयुक्तो यो अनादिः प्रधानपुरुषसंयोगः प्रधानस्य पुरुषं प्रति पारार्थ्यलक्षणः सम्बन्धस्तन्निमित्तः सर्ग इत्यर्थः ।

(७) 'मौणशेलात्मशब्दात्' इत्यादिसूत्रनिरस्याः शङ्काः सौकर्यार्थमेकच संगृह्णति तदैक्षतेत्यादिना ।

(८) शब्दस्वामिनः ।

दमपि 'ता आप ऐक्षन्त' 'तत्तेज ऐक्षते' त्याद्युपचारप्राये श्रुतम्, 'तदैक्षते' त्यौपचारिकमेव विज्ञेयम् । 'अनेन जीवनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी'ति च प्रधानस्य जीवात्मत्वं जीवार्थकारितयाह । यथा हि भद्रसेनो राजार्थकारी राज्ञा भद्रसेनो ममात्मेत्युपचर्यते, एवं 'तत्त्वमसी'त्याद्याः श्रुतयो भाक्ताः संपत्त्यर्था वा द्रष्टव्याः । 'स्वमपीतो भवती'ति च निरुक्तं जीवस्य प्रधाने स्वकीयेऽप्ययं सुषुप्तावस्थायां ब्रूते । (१) प्रधानांशतमः समुदेके हि जीवो निद्राणस्तमसीव मग्नो भवति । यथाहुः—'अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रे'ति । वृत्तीनामन्यासां प्रमाणादीनामभावस्तस्य प्रत्ययः कारणं तमस्तदालम्बना निद्रा जीवस्य वृत्तिरित्यर्थः । तत्र सर्वज्ञं प्रस्तुत्य श्वेताश्वतरमन्त्रोऽपि 'स कारणं करणाधिपाधिप' इति प्रधानाभिप्रायः । प्रधानस्यैव सर्वज्ञत्वं प्रतिपादितमधस्तात् । तस्मादचेतनं प्रधानं जगदुपादानमनुवदन्ति श्रुतय इति पूर्वः पक्षः । एवं काणादमितेऽपि कथंचिद्योजनीयाः श्रुतयः । अक्षरार्थस्तु "प्रधानकारणपक्षेऽपी"ति "प्रधानस्यापी"ति (पृ० १७९ पं ८) अपिकारवैवकारार्थः । स्यादेतत् सत्त्वसंपत्त्या चेदस्य सर्वज्ञताऽयं तमः संपत्त्याऽसर्वज्ञैवात्य कस्मान्न भवतीत्यत आह "तेन च सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन"ति । सत्त्वं हि प्रकाशशीलं निरतिशयोत्कर्षं सर्वज्ञताबीजम् । यथाहुः (२) 'निरतिशयं सर्वज्ञताबीज'मिति । (३) यत् खलु सातिशयं तत् कचिन्निरतिशयं दृष्टं, यथा कुबलामलकविल्वेषु सातिशयं महत्त्वं व्योम्नि परममहति निरतिशयम् । (४) एवं ज्ञानमप्येकद्विविषयतया सातिशयमित्यनेनापि कचिन्निरतिशयेन भवितव्यम् । (५) इदमेव चास्य निरतिशयत्वं यद्विदितसमस्तवेदितव्यत्वम् । तदिदं सर्वज्ञत्वं सत्त्वस्य निरतिशयोत्कर्षत्वे सम्भवति । एतदुक्तं भवति यद्यपि रजस्तमसी अपि स्तः, तथापि पुरुषार्थप्रयुक्तगुणवैषम्यातिशयात् सत्त्वस्य निरतिशयोत्कर्षं सार्वभौमं कार्यमुत्पद्यत इति प्रधानावस्थायामपि तन्मात्रं विवक्षित्वाऽविवक्षित्वा च तमः कार्यं प्रधानं सर्वज्ञमुपचर्यत इति । अपिभ्यामवधारणस्य व्यवच्छेद्यमाह—"न केवलस्ये"ति । न किंचिदेकं कार्यं जनयेदपि तु बहूनि, चिदात्मनैकः, प्रधानं तु त्रिगुणमिति तत् एव कार्यमुत्पत्तुमर्हति, न चिदात्मन इत्यर्थः । तवापि च योग्यतामात्रेणैव चिदात्मनः सर्वज्ञताभ्युपगमो न कार्ययोगादित्याह—"त्वयाऽपी"ति । न केवलस्याकार्यकारणस्येत्येतत्सिद्धान्तलोकिनेन प्रपञ्चयति—"प्रागुत्पत्ते"रिति । "अपि च प्रधानस्ये"ति (पृ० १९९ पं० १) । चत्सर्वर्थः । एवं प्राप्तं उच्यते—

(१) ननु नित्यस्य जीवस्य कथं प्रधाने लयोऽत आह प्रधानांशते । प्रधानस्यांशतमोऽणुणस्तस्योद्वेके जीवो निद्रां कुर्वन्तत्र मग्न इव भवत्यतश्च विवेकाभावाद्युपचार इत्यर्थः ।

(२) पतञ्जलिमहर्षयः । यदा योगैश्वर्यास्ति सर्वं निरतिशयोत्कृष्टं भवति तदा तत्सर्वज्ञत्वे बीजं भवतीति सूत्रार्थः ।

(३) निरतिशयता सत्त्वस्य तत्कार्यज्ञानस्य निरतिशयसाधनेनोपपादयति यत् खल्विति ।

(४) एवमिति । ज्ञानत्वं निरतिशयकिंचिदाश्रितं सातिशयवृत्तिजातित्वात् परिणामत्ववदिति अनुमानाकारोऽत्र बोध्यः ।

(५) ननु निरतिशयत्वे कथं सर्वविषयत्वम्, नहि नमःपरिमाणं सर्वविषयमत आह इदमेवेति । श्रेयभूता हि ज्ञानभूता ततो निरतिशयत्वं सर्वविषयत्वमानयतीत्यर्थः ।

(सू०) ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

(१) नामरूपप्रपञ्चलक्षणकार्यदर्शनादेतत्कारणमात्रवदिति सामान्यकल्पनायामस्ति प्रमाणं, न तु तदचेतनं चेतनमिति वा विशेषकल्पनायामस्यनुमानमित्युपरिष्ठात्प्रवेदयिष्यते । तस्मात् ज्ञामरूपप्रपञ्चकारणभेदप्रमायामाम्नाय एव भगवानुपासनीयः । तदेवाम्नायैकसमधिगमनीये जगत्कारणे

(२) पौर्वापर्यपरामर्शाद् यदाम्नायोऽञ्जसा वदेत् ।

जगद्बीजं तदेवेष्टं चेतने च स आञ्जसः ॥

तेषु तेषु खल्वाम्नायप्रदेशेषु 'तदैक्षते'त्येवंजातीयकैर्वाक्यैरीक्षितुः कारणाज्जगज्जन्माख्या-
यत इति । न च प्रधानपरमाण्वदेरचेतनस्येक्षितुत्वमाञ्जसम् । सत्त्वांशेनेक्षितु प्रधानं तस्य
प्रकाशकत्वादिति चेत् । न, तस्य जाड्येन तत्त्वानुपपत्तेः । कस्तर्हि रजस्तमोभ्यां सत्त्वस्य
विशेषः ? स्वच्छता । स्वच्छं हि सत्त्वम् । अस्वच्छे च रजस्तमसी । स्वच्छस्य च चैतन्य-
बिम्बोद्ग्राहिताया प्रकाशकत्वव्यपदेशो नेतरयोरस्वच्छतया तद्ग्राहित्वाभावात् । पार्थिवत्वे
तुल्य इव मणेरिम्बोद्ग्राहिता न लोष्टादीनाम् । ब्रह्मणस्त्वोक्षितुत्वमाञ्जसम्, तस्याम्नायतो नि-
त्यज्ञानस्वभावत्वविनिश्चयात् । (३) नन्वत एवास्य नेक्षितुत्वं, नित्यस्य ज्ञानस्वभावभूतस्ये-
क्षणस्याक्रियात्वेन ब्रह्मणस्तत्प्रति निमित्तभावाभावात्, अक्रियानिमित्तस्य च कारकत्वनिवृत्तौ
तद्याप्तस्य तद्दिशेषस्य कर्तृत्वस्य निवृत्तेः । (४) सत्यम्, ब्रह्मस्वभावश्चैतन्यं नित्यतया न क्रिया,
तस्य त्वनवच्छिन्नस्य तत्तद्विषयोपधानभेदावच्छेदेन कल्पितभेदस्यानित्यत्वं कार्यत्वं चोपपद्यते ।
तथाचैवंलक्षणे ईक्षणे सर्वविषये ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यलक्षणं कर्तृत्वमुपपन्नम् । (५) यद्यपि च
कूटस्थनित्यस्यापरिणामिन औदासीन्यमस्य वास्तवम्, तथाप्यनाद्यनिर्वचनीयाविद्यावच्छिन्नस्य
व्यापारवत्त्वमवभासत इति कर्तृत्वोपपत्तिः । (६) परैरपि च चिच्छक्तेः कूटस्थनित्याया वृत्तीः
प्रति कर्तृत्वमीदृशमेवाभ्युपेयम्, चैतन्यसामानाधिकरण्येन ज्ञातृत्वोपलब्धेः । (७) नहि प्रा-
धानिकाभ्यान्तर्बहिष्करणानि त्रयोदश सत्त्वप्रधानान्यपि स्वयमेवाचेतनानि तद्वृत्तयश्च स्वं वा
परं वा वेदितुमुत्सहन्ते । नो खल्वन्याः सहस्रमपि पान्थाः पन्थानं विदन्ति । चक्षुष्मता
चैकेन चेद् वेद्यते, स एव तर्हि मार्गदर्शी स्वतन्त्रः कर्ता नेता तेषाम् । एवं बुद्धिसत्त्वस्य
स्वयमचेतनस्य चित्तिबिम्बसंक्रान्त्या चेदापन्नं चैतन्यस्य ज्ञातृत्वम्, चित्तिरेव ज्ञात्री म्वतन्त्रा,

(१) नन्वनुमानसिद्धानुवादिषु वेदान्तेषु कथमीक्षतिश्रवणाद् ब्रह्मनिर्णयस्तत्राह नामरूपेति ।

(२) पौर्वापर्येति । पौर्वापर्यमुपक्रमोपसंहारौ, परामर्शौ मध्ये निर्देशः, परमिदं तत्राहो मुख्यवृत्त्या वदे-
नदेव जगद्बीजं, स चाम्नायश्चेतने मुख्यो न प्रधान इति कारिकार्थः ।

(३) ननु भवतु ब्रह्मणीक्षणरूपप्रकृतिमुख्या, प्रत्ययस्तु कथं तत्र मुख्य इत्याशङ्कने नन्विति । अतएव-
नित्यज्ञानत्वादेव । (४) समाधत्ते सत्यमिति ।

(५) यच्चोक्तमपरिणामित्वाच्च ज्ञानं ब्रह्मण इति तत्राह यद्यपि चेति ।

(६) पारमार्थिकेक्षितुत्वस्य साध्यमतेऽप्यसम्भवादौपाधिकमेव ज्ञातृत्वं मुख्यं वेदान्तिभिरपि स्वीक्रियते
इत्याशयेनाह परैरिति ।

(७) ननु चित्तशक्तेर्ज्ञातृत्वेन किं, प्रधानविकारा एव ज्ञास्यन्तात्यन्तं नहीति ।

नान्तर्बहिष्करणान्यन्धसहस्रप्रतिमान्यस्वतन्त्राणि । न चास्याश्रितेः कूटस्थनित्याया अस्ति व्यापारयोगः । न च तदयोगेऽप्यज्ञातृत्वं, व्यापारवतामपि जडानामज्ञत्वात् । तस्मादन्तःकरणवर्तिनं व्यापारमारोप्य चितिशक्तौ कर्तृत्वाभिमानोऽन्तःकरणे वा चैतन्यमारोप्य तस्य ज्ञातृत्वाभिमानः । सर्वथा भवन्मतेऽपि नेदं स्वाभाविकं कचिदपि ज्ञातृत्वमपि तु सांख्यवह्निरि-
कमेवेति परमार्थः । (१)नित्यस्यात्मनो ज्ञानं परिणाम इति च भेदाभेदपक्षमपाकुर्वाद्भिरपा-
स्तम् । (२)कूटस्थस्य नित्यस्यात्मनोऽव्यापारवत् एव भिन्नं ज्ञानं धर्म इति चोपरिष्ठादपाकरि-
ष्यते । तस्माद्वस्तुतोऽनवच्छिन्नं चैतन्यं तत्त्वान्यत्वानिर्वचनीयाव्याकृतव्याचिकीर्षितनामरूप
विषयावच्छिन्नं सज्ज्ञानं कार्यं तस्य कर्ता ईदंरो ज्ञाता सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति सिद्धम् । तथा
च श्रुतिः—

(३)तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमाभिजायते ।

अज्ञात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ।

तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥ इति ॥

तपसा ज्ञानेन अव्याकृतनामरूपविषयेण, चीयते तद्व्याचिकीर्षावद्भवति, यथा कुविन्द-
दिरव्याकृतं पटादि बुद्धावांलिख्य चिकीर्षति । एकधर्मवान् द्वितीयधर्मोपजननेन उपाचित
उच्यते । (४) व्याचिकीर्षायां चोपचये सति ततो नामरूपमन्नमदनीयं साधारणं
संसारिणां व्याचिकीर्षितमभिजायते । तस्मादव्याकृताव्याचिकीर्षिताद् अज्ञात्प्राणो हि-
रण्यगर्भो ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्त्यधिष्ठानं जगत्सूत्रात्मा साधारणो जायते, (५)यथा-
ऽव्याकृताद् व्याचिकीर्षितात् पटाद् अवान्तरकार्यं द्वितन्तुकादि । तस्माच्च प्राणाद्
मन आख्यं सङ्कल्पविकल्पादिव्याकरणात्मकं (६)जायते । ततो व्याकरणात्मकान् मनसः
सत्यशब्दवाच्या (७)न्याकाशादीनि जायन्ते । तेभ्यश्च सत्याख्येभ्योऽनुक्रमेण लोका भूरा-
दयः, तेषु मनुष्यादिप्राणिनो वणाश्रमक्रमेण कर्माणि धर्माधर्मरूपाणि जायन्ते । कर्मसु चामृतं फलं
स्वर्गनरकादि । तच्च स्वनिमित्तयोर्धर्माधर्मयोः सतोर्न विनश्यतीत्यमृतं, यावद्धर्माधर्मभावीति यावत् ।
यः सर्वज्ञः सामान्यतः, सर्वविद्विद्विशेषतो, यस्य भगवतो ज्ञानमयं तपो धर्मो नायासमयम्, (८)त-

(१) भवतु सख्यमतेऽलीकं ज्ञातृत्वं भाट्टमतं तु तात्त्विकं तदनभ्युगच्छता वेदान्तिनो गौणं स्वादत्त
माह नित्यस्येति ।

(२) तर्हि न्यायमत एवास्तु वास्तवमत आह कूटस्थस्येति । धर्मो-गुणः । उपरिष्ठात्-ज्ञोत एव' इति
सूत्रव्याख्यानानुसारे ।

(३) औपाधिकमीक्षणकर्तृत्वमित्यत्र श्रुतिप्रमाणं दर्शयति तपसेति । दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकं श्रुत्यर्थ-
माह तपसेति । ज्ञानेनोपलक्षितं तद्विषयनानारूपव्याचिकीर्षावद्भवति ।

(४) ततोऽन्नमभिजायत इत्येतच्चाद्येष्टे व्याचिकीर्षायां चिति । धर्मद्वययोग उपचयः । अज्ञशब्दवाच्य-
नामरूपामिव्यक्तिर्जायत इत्यर्थः ।

(५) समुदाये सिमृक्षिते प्रथममेकदेशहिरण्यगर्भोत्पत्तौ निदर्शनमाह यथेति ।

(६) संकल्पादिवृत्तिव्यक्तिरणात्मकं तत्कारणं व्याप्तिमन इत्यर्थः ।

(७) सत्यशब्दार्थमाह आकाशादीनीति । तेषु हि पृथिव्यादित्रिकमपरोक्षत्वाद्वाकाशौ च परोक्ष-
त्वात्सत्यशब्दवाच्याविति द्रष्टव्यम् ।

(८) तस्मादेतदिति व्याचष्टे तस्मादिति । अज्ञात्प्राण इत्यत्रैव क्रमार्थकपञ्चमीस्वीकारप्रसङ्गो प्रा भू-

स्माद्ब्रह्मणः पूर्वस्मादेतत्परं कार्यं ब्रह्म । किञ्च नामरूपमन्त्रं च ब्रीहियवादि जायत इति । तस्मात्प्रधानस्य साम्यावस्थायामनीक्षितृत्वात्, क्षेत्रज्ञानां च सत्यपि चैतन्ये सर्गादौ विषयानोक्षणात्, मुख्यसम्भवे चोपचारस्यान्याय्यत्वात्, समुक्षोश्चायथार्थोपदेशानुपपत्तेः, मुक्तिविरोधित्वा(१) तेजःप्रभृतीनां च मुख्यासम्भवेनोपचाराश्रयणस्य युक्तिसिद्धत्वात्, संशये च तत्प्रायपाठस्य निश्चायकत्वात्, इह तु मुख्यस्यैतसर्गिकत्वेन निश्चये सति संशयाभावात्, अन्यथा किरातशतसंकीर्णदेशनिवासिनो ब्राह्मणायनस्यापि किरातत्वापत्तेः, ब्रह्मैवेक्षित्रनाथनिर्वाच्याविद्यासचिवं जगदुपादानं, शुक्तिरिव समारोपितस्य रजतस्य, मरीचय इव जलस्य, एकश्चन्द्रमा इव द्वितीयस्य चन्द्रमसः । न त्वचेतनं प्रधानपरमाण्यादि । अशब्दं हि तत् । (२) न च प्रधानं परमाण्वो वा तदतिरिक्तसर्वज्ञेश्वराधिष्ठिता जगदुपादानमिति साम्प्रतम्, तेषां भेदेन कार्यत्वात् । कारणाकार्याणां भेदाभावात्, कारणज्ञानेन समस्तकार्यपरिज्ञानस्य मृदादिनिदर्शनेनागमेन प्रसाधितत्वात्, भेदे च तदनुपपत्तेः । साक्षाच्च 'एकमेवाद्वितीयं, नेह नानास्ति किञ्चन, मृत्योः स मृत्युमाप्नोती'त्यादिभिर्बहुभिर्वचोभिर्ब्रह्मातिरिक्तस्य प्रपञ्चस्य प्रतिषेधाच्चेतनोपादानमेव जगद् भुजङ्ग ईवरोपितो रज्जुपादान इति सिद्धान्तः । सदुपादानत्वे हि सिद्धे जगत्सदुपादानं चेतनमचेतनं वेति संशयः मीमांस्येत, अद्यापि तु सदुपादानत्वमसिद्धमित्यत आह—“तत्रेदं शब्दवाच्यमित्यादि दर्शयती”त्यन्तेन (पृ० १९९ पं० ११) । तथापीक्षिता पारमार्थिकप्रधानक्षेत्रज्ञातिरिक्त ईश्वरो भविष्यति, यथा-दुर्हैरण्यगर्भो इत्यतः श्रुतिः पठिता 'एकमेवाद्वितीयमिति । 'बहु स्या'मिति च चेतनं कारणमात्मन एव बहुभावमाह । (३) तेनापि कारणाच्चेतनादभिन्नं कार्यमवगम्यते । यद्यप्याकाशाद्या भूतसृष्टिस्तथापि तेजोब्रह्मनामेव (४) त्रिवृत्करणस्य विवक्षितत्वात् तत्र तेजसः प्राथम्यात् तेजः प्रथममुक्तम् । एकमद्वितीयं जगदुपादानमित्यत्र श्रुत्यन्तरमपि पठति—“तथाऽन्यत्रे”ति । (५) ब्रह्म चतुष्पादष्टाशफं षोडशकलम् । तद्यथा प्राची प्रतीची दक्षिणोद्गीची चतस्रः कलाः ब्रह्मणः, प्रकाशवान् नाम प्रथमः पादः । तदर्थं शफः । तथा पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौः समुद्र

दत्त आह पुर्वस्मादिति । नियतपूर्वकालवृत्तित्वरूपकारणत्वमेव तच्छब्दार्थ इत्यर्थः । नियतपूर्ववर्तिनः सर्वज्ञाज्जायमानस्य हिरण्यगर्भब्रह्मणः परकालवर्चित्वेन कार्यत्वमेतच्छब्दार्थ इत्याह एतदिति । नाम-देवदत्तादि । रूपं—शुक्लादि ।

- (१) मुक्तिविरोधित्वात् इति । अयथाभूतप्रधानात्मत्वोपदेशस्य मुक्तिविरोधित्वादित्यर्थः ।
- (२) सांख्यमतेन प्रधानकारणवार्द निरस्य पातञ्जलादिमतेनाप्याह न चेति । तन्मते कार्याणामविश्रुतुपादानाच्च भेदात् श्रुतौ तु तदभावादित्यर्थः ।
- (३) चेतनकारेणमात्मन एव बहुभवनकथनेनेत्यर्थः ।
- (४) त्रिवृदिति । छान्दोग्ये हि 'तासां त्रिवृत् त्रिवृत्तमेकैकामकरोदिति तिसृणां देवतानां तेजोऽब्रह्मनामेव त्रिवृत्करणस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च गगनपवनयोस्तत्र च तेजसः प्राथम्यमित्यर्थः । बीणि भूतानि त्रिधा विदार्थं प्रतिभूतमेकैकमर्थं द्विधा प्रसङ्गोत्थेतरभूतद्वये योजनमिति त्रिवृत्करणपदार्थः ।
- (५) षोडशकलमिति भाष्यं व्याख्याति ब्रह्मेति । 'स प्राणमसृजत प्राणाच्छब्दां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीनिश्चयं मनोऽजमवाहीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोकाः लोकेषु नाम च' इत्याहुः । षोडशकला रत्नप्रमादिभूता प्रह्मोपनिषदुक्ता इष्टव्याः । वाचस्पतिप्रदर्शितास्तु छान्दोग्ये 'दिगावयवयः षोडशकल उग्रास्यो पुरुष' इत्यादिनोक्ता इष्टव्याः ।

इत्यपराश्वतस्रः कलाः, द्वितीयः पादोऽनन्तवाजाम् । तथाग्नेः सूर्यश्चन्द्रमाः विद्युदिति चतस्रः कलाः, स ज्योतिष्माजाम् तृतीयः पादः । प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं वागिति चतस्रः कलाः, स चतुर्थं आयतनवाजाम् ब्रह्मणः पादः । तदेवं षोडशकलं षोडशावयवं ब्रह्मोपास्यमिति सिद्धम् । स्यादेतत्, ईक्षतेरिति त्रितपा धातुस्वरूपमुच्यते, न चाविवक्षितार्थस्य धातुस्वरूपस्य चेतनोपादानसाधनत्वसम्भव इत्यत आह—“ईक्षतेरिति”ति (पृ० २०० पं० १) । धात्वर्थनिर्देशो भिन्नतो, विषयेणा विषयलक्षणात् । (१) प्रसिद्धा चेयं लक्षणेत्याह—“यजतेरिति वदि”ति । “यः सर्वज्ञ” इति सामान्यतः “सर्वविदि”ति विशेषतः । सांख्यीयं स्वमतसमाधानमुपन्यस्य दूषयति—“यत्तु सर्वधर्मेण”ति । पुनः सांख्यमुपस्थापयति—“ननूक”मिति । दूषयति—“तदपी”ति । (२) समुदाचरद्वृत्तिं तावन्न भवति सत्त्वं, गुणवैषम्यप्रसङ्गेन साम्यानुपपत्तेः । न चाव्यक्तेन रूपेण ज्ञानमुपयुज्यते, रजस्तमसोस्तत्प्रतिबन्धस्यापि सूक्ष्मेण रूपेण सद्भावादित्यर्थः । अपि च चैतन्यप्रधानवृत्तिवचनो जानातिर्न चाचेतने वृत्तिमात्रे दृष्टचरप्रयोग इत्याह—“अपि च नासाक्षिके”ति । कथं तर्हि योगिनां सत्त्वांशोत्कर्षहेतुकं सर्वज्ञत्वमित्यत आह—“योगिनां त्वि”ति । सत्त्वांशोत्कर्षो हि योगिनां चैतन्यचक्षुष्मतामुपकरोति, नान्यस्य प्रधानस्येत्यर्थः । यदि तु कपिलमतमपह्नुय (३) हैरण्यगर्भमास्थीयेत, तत्राप्याह—“अथ पुनः साक्षिनिमित्तमिति”ति । (४) तेषामपि हि प्रकृतसत्त्वोपादानं पुरुषविशेषस्यैव क्लेशकर्मविपाकाशयापरावृष्टस्य सर्वज्ञत्वं, न तु प्रधानस्याचेतनस्य, (५) तदपि चाद्वैतश्रुतिभिरपास्तमिति भावः । पूर्वपक्षबीजमनुभाषते—“यत्पुनरुक्तं ब्रह्मणोपी”ति । चैतन्यस्य शुद्धस्य नित्यत्वेऽप्युपहितं सदनित्यं कार्यसाक्षात्तमिव घटावच्छिन्नमित्यभिसन्धाय परिहरति—“इदं तावद्भवानि”ति । (पृ० २०१ पं० १) “प्रततौ ण्यप्रकाशो सवितरी”त्येतदपि विषयावच्छिन्नप्रकाशः कार्यमित्येतदभिप्रायम् । वैषम्यं चोदयति—“ननु सवितु”रिति । (६) किं वास्तवं कर्माभावमभिप्रेत्य वैषम्यमाह भवान्, उत तद्विवक्षाभावम्? तत्र यदि तद्विवक्षाभावं, तदा प्रकाशयतीत्यनेन सा भूत् साम्यं, प्रकाशत इत्यनेन त्वस्ति, न ह्यत्र कर्म विवक्षितम्, अथ च प्रकाशस्वभावं प्रत्यास्ति स्वातन्त्र्यं सवितुरिति परिहरति—“नासत्यपि कर्मणी”ति । असत्यपीत्यविवक्षितेऽपीत्यर्थः । अथ वास्तवं कर्माभावमार्भसंधाय वैषम्यमुच्यते, तत्र, असिद्धत्वात् कर्माभावस्य, (७) विवक्षितत्वाच्चात्र

(१) प्रसिद्धेति । लक्षणाया एव निरूढत्वार्थं प्रयोगानुगमो न वाचकत्वायेत्यर्थः ।

(२) समुदाचरद्वृत्ति—अभिव्यक्तिय्यापारकम् ।

(३) पातञ्जलमतमित्यर्थः ।

(४) तेषामिति । हैरण्यगर्भाणां मतेऽविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्यैः पञ्चाभिः क्लेशैर्धर्मभिर्मर्मणां विपाकेन तत्फलाशयेन फलभोगवासनयाऽवृष्टस्य पुरुषस्यैव प्रकृतसत्त्वोपादानं सर्वज्ञत्वं नाचेतनस्येत्यर्थः । अत एव ‘क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरावृष्टः पुरुषविशेष’ इति पातञ्जलसूत्रम् ।

(५) न चैतदपि मतं श्रद्धेयं भेदवादग्रस्तत्वादित्याह तदपि चेति ।

(६) सवितुप्रकाशस्य रूपादेर्भावादसत्यपीति भाष्यासङ्कातिमाशङ्क्य विकल्पमुल्लेखनात्तस्यति किमिति ।

(७) पूर्वमेक्षतेत्यत्र कर्माविवक्षापक्षे प्रकाशत इति वक्तव्यत्वेन निर्देश उपपादितोऽधुनाऽविवक्षाप्यसिद्धेत्याह विवक्षितत्वाच्चेति । न खल्वस्माकं कचिद्वास्तवं दृश्यमस्यतोऽध्यस्ततयैव कर्मत्वस्य विवक्षेत्यर्थः ।

कर्मण इति परिहरति—“कर्मपेक्षायां त्वि”ति । यासां सति कर्मण्यविवक्षिते श्रुतीनाम्-
ऽनुपपत्तिस्तासां सति कर्मणि विवक्षिते सुतरामित्यर्थः । “यत्प्रसादा”दिति (पृ०
२०२ पं० २) । यस्य भगवत ईश्वरस्य प्रसादात्तस्य नित्यसिद्धस्येश्वरस्य नित्यं ज्ञानं
भवतीति किमु वक्तव्यमिति योजना । यथाहुयौगिशास्त्रकाराः—(१)‘ततः प्रत्यक्चे-
तनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्चे’ति । तद्भाष्यकाराश्च—‘भक्तिविशेषादावर्जित ईश्वरस्तम-
नुगृह्णाति ज्ञानवैराग्यादिने’ति । “सवितृप्रकाशवदि”ति । वस्तुतो नित्यस्य कार-
णानपेक्षां स्वरूपेणोक्त्वा व्यतिरेकमुखेनाप्याह—“अपि चाविद्यादिमत” इत्यादि ।
आदिग्रहणेन कामकर्मादयः संगृह्यन्ते । “न ज्ञानप्रतिबन्धकारणरहितस्ये”ति । सं-
सारिणां वस्तुतो नित्यज्ञानत्वेऽप्यविद्यादयः प्रतिबन्धकारणानि सन्ति, न त्वीश्वरस्याविद्यारहि-
तस्य ज्ञानप्रतिबन्धकारणसम्भव इति भावः । न तस्य कार्य(२)मावरणायपगमो विद्यतेऽना-
वृत्तत्वादिति भावः । ज्ञानबलेन क्रिया । (३)प्रधानस्य त्वचेतनस्य ज्ञानबलाभावाज्जगतो न
क्रियेत्यर्थः । अपणिर्ग्रहीताऽपादो जज्ञनो वेगवान् विहरणवान् । अतिरोहितार्थमन्यत् । स्या-
देतत्, अनात्मनि व्योम्नि घटाद्युपाधिष्ठतो भवत्ववच्छेदविभ्रमो, न त्वात्मनि स्वभावसि-
द्धप्रकाशे स घट इत्यत आह—“दृश्यते चात्मन एव सत” इति (पृ० २०३
पं० ७) । “अभिनिवेशो” मिथ्याभिमानः । “मिथ्याबुद्धिमात्रेण पूर्वणेति” । अ-
नेनानादिता दर्शिता । मात्रग्रहणेन विचारासहत्वेन निर्वचनीयता निरस्ता । परिशिष्टं निगद-
व्याख्यातम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

(मू०) तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

इति शङ्कोत्तरत्वेन वा स्वातन्त्र्येण वा प्रधाननिराकरणार्थं सूत्रम् । शङ्का च भाष्ये
उक्ता ॥ ७ ॥

स्यादेतत् ब्रह्मैव जीष्मन्तं, तच्च न प्रथमं सूक्ष्मतया शक्यं श्वेतकेतुं ग्राहयितुमिति
तत्संबद्धं प्रधानमेव स्थूलतयाऽऽत्मत्वेन ग्राह्यते श्वेतकेतुरनुष्ठतीमिवातीव सूक्ष्मां दर्शयितुं त-
त्संनिहितां स्थूलतारकां दर्शयतीत्यमसावनुष्ठतीति । अस्यां शङ्कायामुत्तरम्—

(मू०) हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

इति सूत्रम् । चकारोऽनुक्त(४)स उच्यार्थः । तच्चानुक्तं भाष्य उक्तम् ॥ ८ ॥

अपि च जगत्कारणं प्रकृत्य स्वपितीत्यस्य (५)निरुक्तं कुर्वती श्रुतिश्चेतनमेव जगत्कारणं
ब्रूते । यदि स्वशब्द आत्मवचनस्तथापि चेतनस्य पुरुषस्याचेतनप्रधानत्वानुपपत्तिः । अथा-
त्मीयवचनस्तथाप्यचेतने पुरुषार्थतयाऽऽत्मीयेऽपि चेतनस्य प्रलयानुपपत्तिः । नहि मृदास्मा घट

(१) तत इति । तत् ईश्वरप्रणिधानात् प्रत्यगात्माधिगमोऽन्तरायाणां व्याधिस्त्यामादीनां चाभाव इति
पातञ्जलसूत्रार्थः ।

(२) ईश्वरस्य ज्ञानाभिव्यक्तये कर्तव्यं नास्तीत्याह आवरणादीति ।

(३) ज्ञानमेव बलं सामर्थ्यमुपाध्यवच्छिन्नफलोत्पत्तौ, तेन बलेन फलभूतानुभवस्य कारणं क्रिया,
सा च न प्रधानस्येत्याह प्रधानस्य त्विति ।

(४) अनुक्तप्रतिज्ञाविरोधसमुच्चयार्थेचकार इत्यर्थः, स च भाष्य एव स्फुट इत्युपेक्षित इति भावः ।

(५) निरुक्तम्—स्वपितीत्यस्य निर्वचनम् ।

आत्मीयेऽपि पाथसि प्रलीयतेऽपि त्वात्मभूतायां मृद्येव । न च रजतमनात्मभूते हस्तिनि प्रलीयते, किं त्वात्मभूतायां शुक्तावेवेत्याह —

(सू०) स्वाप्ययात् ॥९॥ गतिसामान्यात् ॥१०॥

गतिरवगतिः । “तार्किकसमय इवे”ति (पृ० २११ पं० १६) । यथा हि तार्किकाणां समयभेदेषु परस्परपराहृतार्थता, नैव वेदान्तेषु परस्परपराहतिः, अपि तु तेषु सर्वत्र जगत्कारणचैतन्यावगतिः समामेति । “चक्षुरादनामिव रूपादिष्वि”ति । (पृ० २१२ पं० ८) । (१) यथा हि सर्वेषां चक्षू रूपमेव ग्राहयति, न पुन रसादिकं कस्यचिद्ग्राहयति कस्यचिद्रूपम् । एवं रसनादिष्वपि गतिसामान्यं दर्शनीयम् ॥९॥ १० ॥

(सू०) श्रुतत्वाच्च ॥११॥

‘तदैक्षते’त्यत्र ईक्षणमात्रं जगत्कारणस्य श्रुतं न तु सर्वविषयम् । जगत्कारणसम्बन्धितया तु तदर्थान्त सर्वविषयमवगतम्, श्वेताश्वतराणां तूपनिषदि सर्वज्ञ ईश्वरो जगत्कारणमिति साक्षादुक्तमिति विशेषः ॥ ११ ॥

उत्तरसूत्रसन्दर्भमाक्षिपति—(२) “जन्माद्यस्य यत इत्यारम्भे”ति (पृ० २१३ पं० ३) । ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति प्रतिज्ञातं, तच्च शास्त्रैकसमधिगम्यं, शास्त्रं च सर्वज्ञे सर्वशक्तौ जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणे ब्रह्मण्येव प्रमाणं न प्रधानादाविति न्यायतो व्युत्पादितम् । न चास्ति कश्चिद्वेदान्तभागो यस्तद्विपरीतमपि बोधयेदिति च गातिसामान्यादित्युक्तम् । तत्किमपरमवशिष्यते यदर्थमुत्तरसूत्रसन्दर्भस्यावतारः स्यादिति, “किमुत्थानमिति” किमाक्षेपे । समाधत्ते—“उच्यते, द्विरूपं ही”ति । (३) यद्यपि तत्त्वतो निरस्तसमस्तोपाधिरूपं ब्रह्म, तथापि न तेन रूपेण शक्यमुपदेष्टुमित्युपाहितेन रूपेणोपदेष्टव्यमिति । तत्र च (४) क्वचिदुपाधिर्विवक्षितः । (५) तदुपासनानि “कानिचिदभ्युदयार्थानि” मनोमात्रसाधनतयाऽत्र पठितानि । “कानिचित् क्रममुक्त्यर्थानि कानिचित्कर्मसमृद्ध्यर्थानि” (पृ० २१४ पं० ९) । क्वचित्पुनरुक्तोपाधिरविवक्षितो, यथाऽत्रैवाज्ञमयाद्य आनन्दमयान्ताः पञ्चकोशाः । तदत्र कस्मिन्नुपाधिर्विवक्षितः कस्मिन्नेति नाद्यापि विवेचितम् । तथा गतिसामान्यमपि सिद्धवदुक्तं, न त्वद्यापि साधितमिति तदर्थमुत्तरग्रन्थसन्दर्भारम्भ इत्यर्थः । स्यादेतत् परस्यात्मनस्तत्तदुपाधिभेदविशिष्टस्याप्यभेदात् कथमुपासनाभेदः कथं

(१) यथाहीति । यथा सर्वेषां चक्षुषमैकरूपावगतिहेतुत्वं श्रवणानां शब्दावगतिहेतुत्वं प्राणादीनां गन्धादिषु, तथा ब्रह्मणि सर्वेषां वेदान्तानां गतिसामान्यं प्रामाण्यदाढ्यहेतुरिति भावः ।

(२) वृत्तानुवादेनोत्तरसूत्रसन्दर्भमाक्षिपति जन्मादीनि । प्रथमसूत्रस्य शास्त्रोपोद्धातत्वाज्जन्मादिसूत्रमारभ्येत्युक्तम् । सर्ववेदान्तानां कार्ये प्रधानाद्यचेतने च समन्वयखण्डनेन ब्रह्मपरत्वं निवेदितमतः प्रथमाध्यायार्थस्य समाप्तत्वादुत्तरग्रन्थारम्भे किं कारणमित्याक्षेपार्थो द्रष्टव्यः ।

(३) द्विरूपमिति भाष्यमयुक्तं निरुपाधिन एव ब्राह्मणो जिज्ञास्यत्वादित्याशङ्क्याह यद्यपीति ।

(४) यदि सोपाधिकरूपस्य निरुपाधिकी देशशेषता कथं तर्हि उपस्तिरिति तत्राह क्वचिदिति । अवान्तरवाक्यभेदेनोपाधिविवक्षयोपासनविधिरित्यर्थः ।

(५) उपास्तीनामपि मोक्षसाधनत्वव्यावृत्तये फलात्तराप्याह तदुपासनानीति । प्रतीकोपासनान्यभ्युदयार्थानि, दृढरादीनि क्रममुक्त्यर्थानि, ठीथादीनि कर्मसमृद्ध्यर्थानि, एतानि तु विधेयत्वाद्यपि कर्मकाण्डवक्तव्यानि तथापि मानसत्वेन साम्यादिहाधीतानीत्यर्थः ।

च फलभेद इत्यत आह—“एक एव त्वि”ति । रूपाभेदेऽप्युपाधिभेदादुपहितभेदादुपासनाभे-
दस्तथा च फलभेद इत्यर्थः । “क्रतुः” संकल्पः (पृ० २१५ पं० २) । ननु यथेक आत्मा
कूटस्थनित्यो निरतिशयः सर्वभूतेषु गूढः कथमेतस्मिन् भूताश्रये (१) तारतम्यश्रुतय इत्य-
त आह—“यद्यप्येक आत्मे”ति । (२) यद्यपि निरतिशयमेकमेव रूपमात्मान ऐश्वर्यं ज्ञानं
चानन्दश्च, तथाप्यनाद्यविद्यातमः समावृत्तं तेषु तेषु प्राणभृद्भेदेषु कचिदसदिव कचित्सदिव क-
चिदत्यन्तापकृष्टमिव कचिदपकृष्टमेव कचित्प्रकर्षवत् कचिदत्यन्तप्रकर्षवदिव भासते (३), तत्क-
स्य हेतोः ? अविद्यातमसः प्रकर्षनिर्कर्षतारतम्यादिति । यथोत्तमप्रकाशः सविता दिव्यण्डलमेकक-
पेणैव प्रकाशेनापूरयन्नपि वर्षासु निरुष्टप्रकाश इव शरीरे तु प्रकष्टप्रकाश इव प्रथते, तथेदमपी-
ति । “अपेक्षितोपाधिसम्बन्धम् उपास्यत्वेन, निरस्तोपाधिसंबन्धं ज्ञेय-
त्वेन”ति (पृ० २१६ पं० ५) ॥

(सू०) आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

विकारशब्दाच्चेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

तत्र तावत्प्रथममेकदेशमितेनाधिकरणमारचयति—“तैत्तिरीयकेऽन्नमय”मित्यादि ।

(४) गौणप्रवाहपातेऽपि युज्यते मुख्यमीक्षणम् ।

मुख्यत्वे तु भयोस्तुल्ये प्रायदृष्टिर्विशेषिका ॥

आनन्दमय इति हि विकारे प्राचुर्ये च मयटस्तुल्यं मुख्यार्थत्वमिति विकारार्थान्नमया-
दिपदप्रायपाठादानन्दमयपदमपि विकारार्थमेवेति युक्तम् । न च प्राणमयादिषु विकारार्थत्वा-
योगात् स्वार्थिको मयडिति युक्तम् । प्राणाद्युपाध्यवच्छिन्नो ह्यात्मा भवति प्राणादिविकारो
घटाकाशमिव घटविकारः । न च सत्यर्थे स्वार्थिकत्वमुचितम् ।

(५) चतुष्कोशान्तरत्वे तु न सर्वान्तरतोच्यते ।

प्रियादिमायी शरीरो जीवो न ब्रह्म युज्यते ॥

न च सर्वान्तरतया ब्रह्मैवानन्दमयं न जीव इति सांप्रतम्, नहीयं श्रुतिरानन्दमयस्य
सर्वान्तरतां ब्रूतेऽपित्वन्नमयादिकोशचतुष्टयान्तरतामानन्दमयाकोशस्य । न चास्मादन्यस्या-

(१) तारतम्येति । औपाधिकानां मध्ये एक उपासकोऽपकृष्टोऽपरमुपास्यमुकृष्टमिति तारतम्यं
सूचयन्त्य उपासनाविधिभूतय इत्यर्थः ।

(२) वस्तुतः स्वतःसिद्धैश्वर्योपि उपासक उपाधिनिकर्षादनभिव्यक्तैश्वर्यस्तम्पत्याविधुतैश्वर्यं विशु-
द्धोपाधिदम्बब्रह्मोपास्यमिति परिहाराभिप्रायमाह यद्यपीति ।

(३) टीकातुरेभिनयमेव पाठो युक्त इति ध्येयम् ।

(४) ननु ‘ता आप ऐकान्ते’त्याद्यब्रह्मसमीक्षमपवाध्य मुख्येक्षितुं ब्रह्म निर्णीतमिह कथमन्नमयाद्यब्रह्मसंज्ञि-
धिपाठादानन्दमयस्याब्रह्मत्वशङ्काऽत आह गौणेति । अनादिगौणैक्षणप्रवाहपातेऽपि जगत्कारणे मुख्यमी-
क्षणमिति युक्तम् मुख्यसम्भवे गौणस्यानवकाशात् । अतस्तत्र विषयानुदये प्रायपाठोऽकिञ्चित्करः । अत्र
तु मयटो विकारप्राचुर्यार्थोऽस्य मुख्यत्वे तुल्ये सति विकारार्थग्रहणे प्रायदृष्टिर्विशेषिका प्राचुर्यार्थत्वाद्यावर्ति-
कत्वार्थः ।

(५) विकारशब्देः सर्वान्तरत्वलिङ्गेन बाधमाशङ्क्याह चतुष्कोशेति । अन्नमयादिकोशचतुष्टयान्तर-
त्वेनानन्दमयस्य सर्वान्तरता न युक्ताऽतः प्रियाशिरस्वादियुक्तो जीव एवानन्दमयो न ब्रह्मेति कारिकार्थः ।

न्तरस्याश्रवणादयमेव सर्वान्तर इति युक्तम्, यदपेक्षं यस्यान्तरत्वं श्रुतं तत्तस्मादेवान्तरं भवति । नहि देवदत्तो बलवानित्युक्ते सर्वान् सिंहादौलादीनपि प्रति बलवान् प्रतीयतेऽपि तु समानजातीयनरान्तरमपेक्ष्य । एवमानन्दमयोऽप्यत्रमयादिभ्योऽन्तरो न तु सर्वस्मात् । (१) न च निष्कलस्य ब्रह्मणः प्रियाद्यवयवयोगो, नापि शारीरत्वं युज्यत इति संसर्गवानन्दमयः । तस्मादुपहितमेवात्रोपास्यत्वेन विवाक्षितं, न तु ब्रह्मरूपं ज्ञेयत्वेनेति पूर्वं पक्षः । अपि च यदि प्राचुर्यार्थोऽपि मयद्, तथापि संसर्गवानन्दयो, न तु ब्रह्म । आनन्दप्राचुर्यं हि तद्विपरीतदुःखलवसंभवे भवति, न तु तदव्यन्तासंभवे । न च परमात्मनो मनागपि दुःखलवसंभवः, आनन्दैकरसत्वादित्याह—“न च सशरीरस्य सत” इति (पृ० २१७ पं० ६) । (२) अशरीरस्य पुनरप्रियसंबन्धो मनागपि नास्तीति प्राचुर्यार्थोऽपि मयद् नोपपद्यत इत्यर्थः ।

उच्यते । आनन्दमयावयवस्य तावद् ब्रह्मणः पुच्छस्याङ्गतया न प्राधान्यमपित्वङ्गिन आनन्दमयस्यैव ब्रह्मणः प्राधान्यम् । तथा च तदधिकारे पाठितमभ्यस्यमानमानन्दपदं तद्वृद्धिमाधत्त इति तस्यैवानन्दमयस्याभ्यास इति युक्तम् । ज्योतिष्टोमाधिकारे ‘वसन्ते वसन्ते ज्योतिषे’ति ज्योतिषपदमिव ज्योतिष्टोमाभ्यासः (३) कालविशेषविधिपरः । अपि च साक्षादानन्दमयात्माभ्यासः श्रूयते ‘एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामती’ति । पूर्वपक्षबीजमनुभाष्य दृश्यति—“यत्तूक्तमन्नमयादी”ति । (पृ० ११८ पं० ६) (४) न हि मुख्यारुन्धतीदर्शनं तत्तदमुख्यारुन्धतीदर्शनप्रायपठितमप्यमुख्यारुन्धतीदर्शनं भवति । (५) तादर्थ्यात्पूर्वदर्शनानामन्यदर्शनानुगुण्यं न तु तद्विरोधितेति चेत् । इहाप्यानन्दमयादान्तरस्यान्यस्याश्रवणात् । तस्य त्वन्नमयादिसर्वान्तरत्वश्रुतेस्तत्पर्यवसानात्तादर्थ्यं तुल्यम् । प्रियाद्यवयवयोगशरीरत्वे च निगदव्याख्यातेन भाष्येण समाहिते । (६) प्रियाद्यवयवयोगाच्च दुःखलवयोगोऽपि परमात्मन औपाधिक उपपादितः । तथाऽऽनन्दमय इति प्राचुर्यार्थता मयद् उपपादितेति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

(७) अपि च मन्त्रब्राह्मणयोरुपेयोपायभूतयोः सम्प्रतिपत्तेर्ब्रह्मैवानन्दमयपदार्थो, मन्त्रे हि

(१) एवं ब्रह्मत्वे लिङ्गभासं निरस्य जीवत्वे लिङ्गमाह न चेति ।

(२) सशरीरस्य प्रियादि दुर्गारमित्येतावता कथं मयद् प्राचुर्यार्थत्वे ब्रह्मत्वानुपपात्तिरुक्ता, तत्राहाशरीरस्येति । एषमुक्ते सत्यशरीरे ब्रह्मणि नाप्रियमित्युक्तं भवति, तथाच दुःखगन्धयोती प्राचुर्यार्थो मयद् न सम्भवतीत्यर्थः ।

(३) कालेति । वसन्तकालगुणसंक्रान्ततया कालविशेषविधिपरोऽभ्यासोऽर्थः न तु कर्मान्तरविधिरित्यर्थः ।

(४) देवदत्तादेरपि बलवत्त्वं सिंहादिर्मानान्तरासिद्धम्, आनन्दमयादान्तरे वस्तुनि न मानान्तरं नापि श्रुतिरित्यभिप्रेत्याह नहीति ।

(५) इष्टान्ते वैषम्यं शङ्कते तादर्थ्यादिति । मुख्यारुन्धतीदर्शनाविरोधेनानुगुण्यं चेदत्रापि तुल्यमित्यर्थः ।

(६) योऽपि पूर्वपक्षे प्राचुर्यार्थत्वमुपेत्य दुःखलवयोग आपादितः सोऽप्युपाविबशादित्यर्थात्परिहत इत्याह प्रियादीति ।

(७) मानवर्णिकमिति सूत्रं भाष्यकौरेः ‘सत्यं ज्ञानमनन्तमिति मन्त्रप्रस्तुतं ब्रह्मानन्दमयवाक्ये निर्दिश्यते प्रकृतत्वादसम्बद्धपदव्यवायाभावाच्चेति विवृते, तत्रेतरतरार्थप्रत्यभिज्ञानाभावात्तन्त्रब्राह्मणयोर्क्याख्यानव्याख्येयभावस्याविशदत्वात्मकारान्तरेण सूत्रं व्याचष्टे अपि चेति । प्रत्यभिज्ञानादिति । कोशचतुष्क-

पुनःपुनरन्योन्तर आत्मेति परब्रह्मण्यन्तरत्वश्रवणात्तस्यैव चाभ्यन्तर आत्माऽऽनन्दमय' इति ब्राह्मणे प्रत्यभिज्ञानात् परब्रह्मैवानन्दमयमित्याह सूत्रकारः—

(सू०) मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

मान्त्रवर्णिकमेव परं ब्रह्म ब्राह्मणेऽप्यानन्दमय इति गीयत इति ॥ १५ ॥

अपि चानन्दमयं प्रकृत्य शरीराद्युत्पत्तेः प्राक् स्रष्टृत्वश्रवणाद् 'बहु स्यामि'ति च सृज्यमानानां स्रष्टुरानन्दमयादभेदश्रवणादानन्दमयः पर एवेत्याह सूत्रम्—

(मू०) नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

नेतरो जिव आनन्दमयः, तस्यानुपपत्तेरिति ॥ १६ ॥

(सू०) भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

रसः सारो ह्ययमानन्दमय आत्मा 'रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दो भवती'ति । सोऽयं जीवात्मनो लब्धुमात्रेण आनन्दमयस्य च लभ्यता नामेद उपपद्यते । (१) तस्मादानन्दमयस्य जीवात्मनो भेदे परब्रह्मत्वं सिद्धं भवति । चोदयति—“कथं तर्हि”ति (पृ० २२१ पं० ४) । यदि लब्ध्वा न लब्धव्यः, कथं तर्हि परमात्मनो वस्तुतोऽभिज्ञेन जीवात्मना परमात्मा लभ्यत इत्यर्थः । परिहरति—“बाहं तथापी”ति । सत्यम्, परमार्थतोऽभेदेऽप्यविद्यारोपितं भेदमुपाश्रित्य लब्धुलब्धव्यभाव उपपद्यते । जीवो ह्यविद्यया परब्रह्मणो भिन्नो दर्शितः, (२) न तु जीवादपि । तथा चानन्दमयश्चेद् जीवो न जीवस्याविद्ययापि स्वतो भेदो दर्शित इति न लब्धुलब्धव्यभाव इत्यर्थः । भेदाभेदौ च न जीवपरब्रह्मणोरित्युक्तमधस्तात् । स्यादेतत् यथा परमेश्वराद् भिन्नो जीवात्मा द्रष्टा न भवत्येवं जीवात्मनोपि द्रष्टुर्न भिन्नः परमेश्वर इति जीवस्थानिर्वाच्यत्वे परमेश्वरोऽप्यनिर्वाच्यः स्यात्, तथा च न वस्तु सन्नित्यत आह—“परमेश्वरस्त्वविद्याकल्पिता”दिति । रजतं हि समारोपितं न शुक्तिर्न भिद्यते । न हि तद्भेदेनाभेदेन वा शक्यं निर्वक्तुम्, शुक्तिस्तु परमार्थसती निर्वचनीयाऽनिर्वचनीयाद्रजताद्विद्यत एव । (३) अत्रैव स्वरूपमात्रं दृष्टान्तमाह—“यथा मायाविन” इति । एतदपरितोषेणा(४)त्यन्तस्वरूपं दृष्टान्तमाह—“यथा वा घटाकाशादि”ति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

वाक्यस्य देहादिव्यक्तिरिक्तानन्दमयब्रह्मप्रतिपत्त्युपायरूपत्वान्भवत्वम् आनन्दमयवाक्यस्योपेयब्रह्मप्रत्यायकत्वाद्ब्राह्मणत्वम्, तयोच्चेतेरेतरार्थप्रत्यभिज्ञानमस्येवेति परब्रह्मैवानन्दमित्यर्थः ।

(१) ननु जीवादप्यन्त्यान्तानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं घटादिष्वदर्शनादत आह तस्मादिति । आनन्दमयो ह्यात्मशब्दाच्चेतनस्तस्य च जीवत्वाहित्ये ब्रह्मत्वं सिद्धमित्यर्थः ।

(२) नत्विति । स्वतन्त्रोपाधिभेदे चेतनभेद इति जीवब्रह्मणोरविद्योपाधिभेदाद्भेदो युक्तो न तु स्वस्मादौपाधिको भेदो युक्त इत्यर्थः ।

(३) अत्रैवेति । कल्पितस्याभिष्ठानाभेदेऽप्याभिष्ठानस्य ततो भेद इत्येवेत्यर्थः ।

(४) सूत्रारूढं स्वतोपि मिथ्या, जीवे भेदमात्रं तथा न स्वस्वरूपमित्यपरितोषोऽस्येति ।

(सू०) तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १९ ॥

स्वमतपरिग्रहार्थमेकदेशिमतं दूषयति—“इदं त्विह वक्तव्य”मिति । (पृ० २२३ पं० ३) एष तावदुत्सर्गो यद्

(१) ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्मशब्दात्प्रतीयते ।

विशुद्धं ब्रह्म, विकृतं त्वानन्दमयशब्दतः ॥

(२) तत्र किं पुच्छपदसमभिव्याहारादन्नमयादिषु चास्यावयवपरत्वेन प्रयोगादिहाप्यवयवपरत्वात् पुच्छपदस्य तत्समानाधिकरणं ब्रह्मपदमपि स्वार्थत्यागेन कथंचिदवयवपरं व्याख्यायताम्, आनन्दमयपदं चान्नमयादिविकारवाचिप्रायपठितं विकारवाचि वा कथंचि-त्प्रचुरानन्दवाचि वा ब्रह्मण्यप्रसिद्धं (३) कयाचिद्वृत्त्या ब्रह्मणि व्याख्यायताम्, आनन्दपदाभ्यासेन च ज्योतिष्पदेनैव ज्योतिष्टोमै आनन्दमयो लक्ष्यताम् उतानन्दमयपदं विकारार्थमस्तु ब्रह्मपदं च ब्रह्मण्येव स्वार्थेऽस्तु आनन्दपदाभ्यासश्च स्वार्थे पुच्छपदमात्रमवयवप्रायलिखितमाधिकरणपरतया व्याक्रियतामिति कृतबुद्धय एव विदाङ्कुर्वन्तु । तत्र—

(४) प्रायपाठपरित्यागो मुख्यत्रितयलङ्घनम् ।

पूर्वस्मिन्नुत्तरे पक्षे प्रायपाठस्य बाधनम् ॥

(५) पुच्छपदं हि बालघौ मुख्यं सदानन्दमयावयवे गौणमेवेति मुख्यशब्दार्थलङ्घनम् अवयवपरतायामधिकरणपरतायां च तुल्यम् । अवयवप्रायलेखबाधश्च विकारप्रायलेखबाधेन तुल्यः । ब्रह्मपदमानन्दमयपदमानन्दपदमिति त्रितयलङ्घनं त्वधिकम् । तस्मान्मुख्यत्रितयलङ्घनादसाधयान् पूर्वः पक्षः । मुख्यत्रयानुगुण्येन तूत्तर एव पक्षो युक्तः । अपि चानन्दमयपदस्य ब्रह्मार्थत्वे ब्रह्म पुच्छमिति न समञ्जसम् । न हि तदेवावयववयववक्ष्येति युक्तम् । आधारपरत्वे च पुच्छशब्दस्य प्रतिष्ठेत्येतदप्युपपन्नतरं भवति । आनन्दमयस्य चान्तरत्वमन्नमयादिकोशापेक्षया । ब्रह्मणस्त्वान्तरत्वमानन्दमयादर्था (६) द्रुम्यत इति न श्रुत्योक्तम् । एवं चान्नमयादिवदानन्दमयस्य प्रियाद्यवयवयोगो युक्तः । बाह्यनसागोचरे तु परब्रह्मण्युपाधि-न्तर्भाव्य प्रियाद्यवयवयोगः प्राचुर्यं च क्लेशेन व्याख्यायेयाताम् । (७) तथा च मान्त्रवर्णिकस्य ब्रह्मण एव ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति’ स्वप्रधानस्याभिधाननात् तस्यैवाधिकारो नानन्दमयस्येति ।

(१) यदुक्तमानन्दमयस्याङ्गं ब्रह्मेति, तत्र, श्रुतिबाधमसङ्गादिति वदन् सिद्धान्तबीजमावपति ब्रह्म पुच्छमिति । (२) बलाबलविवेकार्थं पूर्वोत्तरपक्षयुक्ताविमर्जते तत्र किमिति ।

(३) स्तोके दुःखानुवृत्त्यापत्तेः कयाचिद्वृत्त्या अल्पत्वमिति वृत्तिलक्षणयेत्यर्थः ।

(४) उक्तकल्पेषु सिद्धान्तपक्षे स्वीकुर्वन्विवेकं स्फोरयति प्रायेति । मयद्विविकारेऽमुख्यो ब्रह्मशब्दः परब्रह्मणि मुख्यः, अभ्यस्यमानानन्दशब्दश्च प्रकृत्यर्थ एव मुख्यो न मयडर्थे, पूर्वपक्षे एतन्नितयलङ्घनमानन्दमयपदस्यान्नमयादिविकारप्रायपाठपरित्यागाच्च स्यात् । उत्तरे पक्षे तु पुच्छशब्दस्यावयवप्रायपाठस्यैव बाधनम्, मुख्यत्रितयम्बनुगुणमेवेत्यर्थः ।

(५) ननु पूर्वपक्षे यथा मयट्श्रुतिबाध एवमुत्तरपक्षे पुच्छश्रुतिबाधस्तत्राह पुच्छपदं हीति । लांगूले मुख्यं पुच्छपदं नास्पावयवमात्रे आनन्दमयस्य चात्मनो न मुख्यलांगूलसम्भव इति गौणमेवेत्यर्थः ।

(६) अर्थात् — प्रातिष्ठासामर्थ्यात् गम्यतेऽत आनन्दमयादाभ्यन्तरं ब्रह्मेति नोक्तित्यर्थः ।

(७) सिद्धान्तसारसुपसंहरति तथा चेति ।

‘सोऽकामयते’त्याद्या अपि श्रुतयो ब्रह्मविषया नानन्दमयविषया इत्यर्थसङ्क्षेपः । सुग. ममन्यत् ॥

“सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानि” इति । (पृ० २२७ पं० १६) वेदमूत्रयोर्विरोधे (१) गुणे त्वन्याय्यकल्पने’ति सूत्राण्यन्यथा नेतव्यानि । आनन्दमयशब्देन तद्व्याख्यस्य ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्येतद्भनं ब्रह्मवदमुपलक्ष्यते । एतदुक्तं भवति आनन्दमय इत्यादिवाक्ये यद् ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे’ति ब्रह्मपदं तत्स्वप्रधानमवेति । यत्तु ब्रह्माधिकरणमिति वक्तव्ये ‘ब्रह्म पुच्छमि’त्याह श्रुतिः, तत्कस्य हेतोः, ? पूर्वमवयवप्रधानप्रयोगात् तत्प्रयोगस्यैव बुद्धौ संनिधानात्, तेनापि चाधिकरणलक्षणोपपत्तेरिति ॥ ‘मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ (२)यत्सत्यं ज्ञानमि’त्यादिना मन्त्रवर्णेन ब्रह्मोक्तं तदेव तदुपायभूतेन ब्राह्मणेन स्वप्राधान्येन गीयते-‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे’ति । अवयवचनत्वे त्वस्य मन्त्रे प्राधान्यं ब्राह्मणे त्वप्राधान्यमिति उपायोपेययोर्मन्त्रब्राह्मणयोर्विप्रतिपत्तिः स्यादिति ॥ ‘नितरोऽनुपपत्तः’ ॥ अत्र ‘इतश्चानन्दमय’ इति भाष्यस्य स्थाने ‘इतश्च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे’ति पठितव्यम् ॥ ‘भेदव्यपदेशाच्च’ ॥ अत्रापीतश्चानन्दमय’ इत्यस्य च ‘आनन्दमयाधिकार’ इत्यस्य च भाष्यस्य स्थाने ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे’ति ‘ब्रह्मपुच्छाधिकार’ इति च पठितव्यम् ॥ ‘कामाच्च नानुमानापेक्षा’ ॥ ‘अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति’ ॥ इत्यनयोरपि सूत्रयोर्भाष्ये आनन्दमयस्थाने ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे’ति पाठो द्रष्टव्यः ॥ ‘तद्धेतुव्यपदेशाच्च’ ॥ विकारस्यानन्दमयस्य ब्रह्म पुच्छमवयववशेत् कथं सर्वस्यास्य विकारजातस्य सानन्दमयस्य ब्रह्म पुच्छं कारणमुच्येत ‘इदं सर्वमसृजत, यदिदं किं चे’ति श्रुत्या । (३) न ह्यानन्दमयविकारावयवो ब्रह्म विकारः सन् सर्वस्य कारणमुपपद्यते । (४) तस्मादानन्दमयविकारावयवो ब्रह्मेति तदवयवयोग्यानन्दमयो विकार इह नोपास्यत्वेन विवक्षितः, किं तु स्वप्रधानमिह ब्रह्म पुच्छं ज्ञेयत्वेनेति सिद्धम् ॥ १९ ॥

(सू०) अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

(५) पूर्वस्मिन्नधिकरणेऽपास्तसमस्तविशेषब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमुपायतामात्रेण पञ्च कोशा उपाधयः स्थिता, न तु विवक्षिताः । ब्रह्मैव तु प्रधानं ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे’ति ज्ञेयत्वेनोपक्षिप्तमिति निर्णीतम् । सम्प्रति तु ब्रह्म विवक्षितोपाधिभेदमुपास्यत्वेनोपक्षिप्यते, न तु विद्याकर्मातिशय-

(१) गुणे स्थिति (जै० अ० ९ पा० ३ सू० २९) सूत्रे नवमे ब्रह्मविषयोऽपीये ‘पाशान् प्रमुनोक्त्वेता-
निति, पाशं प्रमुनोक्त्वेति मन्त्रौ भूतौ, तत्र बहुवचनान्मन्त्रः प्रकरणादुक्तो नवेति संशये बहुवचनस्यासमवे-
तार्थत्वादुक्तं प्राप्ते, विशेष्यप्रधानभूतपाशावाचिप्रातिपदिकस्याब्रह्मविषयोऽपीये समवेतार्थत्वात्तदुक्तोपेन लक्षणय
पाशावयवा लक्ष्यतीति निर्धारितम् । गुणे प्रत्ययार्थं त्वन्याय्यकल्पना न तद्वत्त्वान्नोत्कर्षः प्रत्ययस्य पदैक-
देशत्वात्प्रातिपदिकाधीनात्वेनोत्कर्षकत्वायोगादिति तु सूत्रार्थः । एवमत्रापि प्रधानश्रुतिविरोधे गुणभूतसूत्राण्य-
ध्याहारादिभिर्नेयानीति भावः ।

(२) अपराण्यपीति भाष्यं येषु सूत्रेषु व्याख्यातिदिष्टा तान्यल्पवक्तव्यत्वात्प्रथमं योजयति यत्सत्यमिति ।

(३) कारणहेतुमाह नहीति । आनन्दमयस्तावन्निकारस्तदवयवो ब्रह्मापि परिच्छिन्नत्वाद्निकारः स्यात्तथा-
भूतं च कथं विश्वहेतुरित्यर्थः । (४) विचारप्रयोजनमाह तस्मादिति ।

(५) समन्वयस्य संविशेषपरत्वमपोयानन्दमायाधिकरण उत्सर्गः स्थापितः । इदानीमपवादचिन्तार्थत्वे-
नाधिकरणमवतारयन् प्रषट्कसङ्कृतिमाह पूर्वस्मिन्निति ।

लब्धोत्कर्षो जीवात्मादित्यपदवेदनयि इति निर्णयिते । तत्र

(१) मर्यादाधाररूपाणि संसारिणि परे न तु ।

तस्मादुपास्यः संसारी कर्मानधिकृतो रविः ॥

हिरण्यश्मश्रुत्यादिरूपश्रवणाद्, 'य एषोऽन्तरादित्ये य एषोऽन्तरक्षिणीति' चाधारभेदश्रवणाद् । 'ये (२) चामुष्मात्पराश्वो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चे'त्यैश्वर्यमर्यादाश्रुतेश्च संसार्यैव कार्यकारणसङ्घातात्मको रूपादिसम्पन्न इहोपास्यो, न तु परमात्मा 'अशब्दमस्पर्श'मित्यादिश्रुतिभिरपास्तसमस्तरूपश्च 'स्वे महिम्नी'त्यादिश्रुतिभिरपाकृताधारश्च 'एष सर्वेश्वर' इत्यादिश्रुतिभिरधिगतनिर्मर्यादैश्वर्यश्च शक्य उपास्यत्वेनेह प्रतिपत्तुम् । सर्वपाप्मविरहश्चादित्यपुरुषे सम्भवति, शास्त्रस्य मनुष्याधिकारतया देवतायाः पुण्यपापयोरनधिकारात् । रूपादिमत्त्वान्यथानुपपत्त्या च कार्यकारणात्मके जीवे उपास्यत्वेन विवक्षिते यत्तावद्गयात्मात्मकतयाऽस्य सर्वात्मकत्वं श्रूयते तत्कर्तृत्वादित्यपुरुषस्यैव स्तुतिरित्यादित्यपुरुष एवोपास्यो न परमात्मैवेवं प्राप्तम् । अनाधारत्वे च नित्यत्वं सर्वगतत्वं च हेतुः, अनित्यं हि कार्य कारणाधारमिति नानाधारम् । (३) नित्यमप्यसर्वगतं यत्तस्मादधरभावेनावस्थितं तदेव तस्योत्तरस्याधार इति नानाधारं तस्मादुभयमुक्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्' (पृ० २२९ पं० ७) ।

(४) सार्वत्म्यसर्वदुरितविरहाभ्यामिहोच्यते ।

ब्रह्मैवाव्यभिचारिभ्यां सर्वहेतुर्विकारवत् ॥

(५) नामनिश्चयेन हि सर्वपाप्मापादानतयास्योदय उच्यते । न चादित्यस्य देवतायाः कर्मानधिकारेऽपि सर्वपाप्मविरहः प्राप्तव्ययधर्माधर्मरूपपाप्मसम्भवे सति । न चैतेषां प्राप्तवीर्यो धर्म एवास्ति न पाप्मेति साम्प्रतम् । विद्याकर्मतिशयसमुदाचारेऽप्यनादिभवपरम्परोपार्जितानां पाप्मनामपि प्रसुप्तानां (६) सम्भवात् । न च—श्रुतिप्रामाण्यादादित्यशरीराभेमानिनः सर्वपाप्मविरह—इति युक्तम् । ब्रह्मविषयत्वेनाप्यस्याः प्रामाण्योपपत्तेः । न च विनिगमनायां हेत्वभावः, तत्रतत्र सर्वपाप्मविरहस्य भूयोभूयो ब्रह्मण्येव श्रवणात्, तस्यैव चेह

(१) 'अथ य एषोऽन्तरादित्य' इत्यादिश्रुतौ रूपवत्त्वसर्वपापविरहाभ्यां संसारी ईश्वरो वा उपास्य इति सेशये पूर्ववत् सुखनितयाख्यवद्गुणानुसाराजिर्विशेषनिश्चयवत् रूपवत्त्वादियमाणवशात्संसारी हिरण्यः पुरुष उपास्य इत्यवान्तरसंगतिमभिप्रेत्य पूर्वपक्षं संकलयति मर्यादेति । सर्वपाप्मविरहस्याप्ययासिद्धिमाह कर्मेति ।

(२) अमुष्मादादित्यार्थः ।

(३) तर्हि तत एवानाधारत्वसिद्धौ किं सर्वगतत्वेन हेतुनेत्यत आह नित्यमपीति । नित्यमप्यसर्वगतं तत्र भवत्यनाधारं, यतो यद्वस्तु तस्मान्नित्यादाधारभावेनावस्थितं तदेव तस्य नित्यस्योपरिस्थस्याधारो भवति तस्मात्सर्वगतत्वमपि नित्यत्वविशेषणमनाधारत्वे हेतुर्वाच्य इत्यर्थः ।

(४) सार्वत्म्येति । ब्रह्मणोऽन्यत्रासम्भवादव्यभिचारिभ्यां सार्वत्मत्वसर्वदुरितराहित्याभ्यां ब्रह्मैवाव्यभिचारिभ्यामप्यस्य, तच्च ब्रह्म सर्वविकारहेतुर्विकारयुक्तं चातो रूपवत्त्वस्य हेतोर्ब्रह्मणि सम्भवादव्यभिचार इति भावः ।

(५) सर्वदुरितविरहसुदाहृतवाक्येनापि प्रमाणयति नामेति । 'सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित' इति छान्दोग्यश्रुतिस्थपाप्मभ्य इति पञ्चमी अपादाने, ततश्च सर्वे पाप्मानोऽपादानं यस्योदयस्य तस्य भावस्तच्चा तद्वेगोदय उदय उच्यत इत्यर्थः ।

(६) अव्यक्तानाम् ।

प्रत्यभिज्ञायमानस्य विनिगमनाद्देतोर्विद्यमानत्वात् । अपि च सार्वार्थ्यं जगत्कारणस्य ब्रह्मण एवोपपद्यते, कारणद्वेभेदात्कार्यजातस्य, ब्रह्मणश्च जगत्कारणत्वात् । आदित्यशरीराभिमानिस्तु जीवात्मनो न जगत्कारणत्वम् । न च मुख्यार्थसम्भवे प्राशस्त्यलक्षणया स्तुत्यर्थता युक्ता । रूपवत्त्वं चास्य परानुग्रहाय कार्यनिर्माणेन वा, तद्विकारतया वा सर्वस्य कार्यजातस्य, विकारस्य च विकारवतोऽनन्यत्वात्तादृशरूपभेदेनोपदिश्यते, यथा 'सर्वगन्धः सर्वरस' इति । (१) न च ब्रह्मनिर्मितं मायारूपमनुवदच्छास्त्रमशास्त्रं भवति, अपि तु तां कुर्वदिति नाशास्त्रत्वप्रसङ्गः । यत्र तु ब्रह्म निरस्तसमस्तोपाधिभेदं ज्ञेयत्वेनोपक्षिप्यते, तत्र शास्त्रमशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमिति प्रवर्तते । तस्माद्रूपवत्त्वमपि परमात्मन्युपपद्यते । एतेनैव मर्यादाधारभेदावपि व्याख्यातौ । अपि चादित्यदेहाभिमानिनः संसारिणोऽन्तर्यामी भेदेनोक्तः स एवान्तरादित्य इत्यन्तःश्रुतिसाम्येन प्रत्यभिज्ञायमानो भवितुमर्हति । "तस्मात्ते धनसन्धय" इति (पृ० २३१ पं० १२) । धनवन्तो विभूतिमन्त इति यावत् । कस्मात्पुनर्विभूतिमत्त्वं परमेश्वरपरिग्रहे घटत इत्यत आह—“यद्यद्विभूतिमदि”ति (पृ० २३२ पं० १) । (२) सार्वार्थ्यकत्वेऽपि विभूतिमत्त्वेव परमेश्वरस्वरूपमिव व्यक्तिः, न त्वविद्यात्मः-पिहितपरमेश्वरस्वरूपेष्वविभूतिमत्स्वित्यर्थः । “लोककामेशितृत्वमपी”ति । अतोऽत्यन्तापारार्थ्यन्यायेन (३) निरङ्कुशमैश्वर्यमित्यर्थः ॥ २० ॥

सू० भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥

(४) पूर्वस्मिन्नधिकरणे ब्रह्मणोऽसाधारणधर्मदर्शनाद्विवाक्षितोपाधिनास्यैवोपासना; न त्वादित्यशरीराभिमानिनो जीवात्मन इति निरूपितम् । इदानीं त्वसाधारणधर्मदर्शनात् तदेवोद्गीर्णे सम्पाशोपास्यत्वेनोपदिश्यते, न भूताकाश इति निरूप्यते । (५) तत्र 'आकाश इति होवाचे'ति किं मुख्याकाशपदानुरोधेन अस्य लोकस्य का गतिरिति च 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानी'ति च 'ज्यायानि'ति च 'परायण'मिति च कथंचिद्व्याख्यायतामुतैतदनुरोधेनाकाशशब्दो भवत्या परात्मनि व्याख्यायतामिति । तत्र—

(६) प्रथमत्वात्प्रधानत्वादाकाशं मुख्यमेव नः ।

तदानुगुण्येनान्यानि व्याख्येयानीति निश्चयः ॥

(१) नन्वविकारिब्रह्मणो मायामयं रूपं वक्तव्यं ततश्च मिथ्यार्थप्रकाशकतया शास्त्राप्राप्त्यमत आह नचेति । अपित्विति । तां-मायां मिथ्याबुद्धिं, कुर्वन् अशास्त्रं त्याग्य तु तां करोति तस्याः प्रागेव सिद्धत्वादिति नाशास्त्रत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

(२) विभूतिमत्त्वेवैश्वरायस्थाने सार्वार्थ्यविरोधमाशङ्क्याभिव्यक्तिमात्रं तत्र, सत्ता तु सर्वत्रेत्याह सर्वेति ।

(३) लोककामेशितृत्वव्यवधानेन मनुष्यैरीश्वराणां विनाशितुमपि न शक्यमित्यन्तः पारार्थ्यन्यायः ।

(४) लिङ्गाद्ब्रह्मनिर्णयस्य तुल्यत्वात्पुनरुक्तिमाशङ्क्याह पूर्वस्मिन्निति । श्रुतिप्राप्तवमसो लिङ्गेन बाधार्थो न्यायोऽधिक इत्यर्थः । इदमेवाह न भूताकाश इत्यादिना । (५) सेशयं प्रदर्शयति तत्रेति ।

(६) आकाशशब्दवाच्यमत्र भूताकाशं ब्रह्म वेति सेशये पूर्वपक्षसंग्रहकारिकामाह प्रथमत्वादिति । प्रथमावगतत्वात्प्रधानत्वाच्चानु मुख्यमाकाशमेव नोऽस्माकमिष्टम् । अन्यान्यपि वाक्यानि भूताकाशानुरोधेनैव व्याख्येयानीति लोकार्थः ।

(१) 'अस्य लोकस्य का गतिरिति प्रश्नोत्तरे 'आकाश इति होवाचे'त्याकाशस्य गतित्वेन प्रतिपाद्यतया प्राधान्यात्, (२) 'सर्वाणि ह वे'त्यादीनां तु तद्विशेषणतया गुणत्वाद्, 'गुण-
त्वन्याय्यकल्पने'ति बह्वन्यप्यप्रधानानि प्रधानानुरोधेन नेतव्यानि । (३) अपि च 'आकाश इति
होवाचे'त्युत्तरे प्रथमावगतमाकाशपदमनुजातविरोधित्वेन तदनुरक्तायां बुद्धौ यद्यदेव तदेकवा-
क्यगतमुपनिपतितं तत्तदुपजातविरोधि जघन्यतया तदानुगुण्येनैव व्यवस्थानुमर्हति (४) । (५) न
च क्वचिदाकाशशब्दो भक्त्या ब्रह्मणि प्रयुक्त इति सर्वत्र तेन तत्परेण भवितव्यम्, नहि ग-
ज्ञायां घोष इत्यत्र गङ्गापदमनुपपत्त्या तीरपरमिति यादासि गङ्गाग्रामित्यत्राप्यनेन तत्परेण
भवितव्यम् । (६) सम्भवश्चोभयत्र तुल्यः । न च ब्रह्मण्यप्याकाशशब्दो मुख्यः, अनेकार्थ-
त्वस्यान्याय्यत्वात्, भक्त्या च ब्रह्मणि प्रयोगोपपत्तेः (७), लोके चास्य नभसि निरुद्धतरत्वात्
तत्पूर्वकत्वाच्च वैदिकार्थप्रतीतिर्वैपरीत्यानुपपत्तेः । तदानुगुण्येन च 'सर्वाणि ह वे'त्यादीनि भाष्य-
कृता स्वयमेव नीतानि । तस्माद्भूताकाशमेवात्रोपास्यत्वेनोपदिश्यते, न परमात्मेति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—आकाशशब्देन ब्रह्मणो ग्रहणम्, कुतः ? तल्लिङ्गात् । तथाहि—

(८) सामानाधिकरण्येन प्रश्नतत्प्रतिवाक्ययोः ।

पौर्वापर्यपरामर्शात् प्रधानत्वेऽपि गौणता ॥

यद्यप्याकाशपदं प्रधानार्थं तथापि यत् पृष्ठं तदेव प्रतिवक्तव्यम्, न खल्वनुमत्त आम्नात्
पृष्ठः कोविदारानाच्छे । (९) तदिह 'हास्य लोकस्य का गतिरिति प्रश्नो दृश्यमानो नामरूपप्र-
श्नमात्रविषय इति तदनुरोधाच्च एव सर्वस्य लोकस्य गतिः स एवाकाशशब्देन प्रतिवक्तव्यः ।
न च भूताकाशः सर्वस्य लोकस्य गतिः, तस्यापि लोकमध्यपातित्वात्, तदेव तस्य गति-
रित्यनुपपत्तेः । न चोत्तरे भूताकाशश्रवणाद्भूताकाशकार्यमेव पृष्ठमिति युक्तम् । प्रश्नस्य प्रथ-
मावगतस्यानुपजातविरोधिनो लोकसामान्यविषयस्योपजातविरोधिनोत्तरेण सङ्कोचानुपपत्तेः,
तदनुरोधेनोत्तरव्याख्यानात् । (१०) न च प्रश्नेन पूर्वपक्षरूपेणावस्थितार्थेनोत्तरं व्यवस्थितार्थं न

(१) तत्र प्रधानत्वहेतुं व्याचष्टे अस्येति । (२) तदानुगुण्येनेति विवृणोति सर्वाणीति ।

(३) प्रथमत्वे हेतुं व्याख्याति अपि चेति ।

(४) विरोधि. तेन तदनुरक्तायां बुद्धौ यद्यदेव तदेकवाक्यगतमुपनिपतति तत्तज्जघन्यतया उपसङ्गा-
तविरोधि तदानुगुण्येनैव व्यवस्थानुमर्हति इति सु. सु. पु. पाठः ।

(५) 'यदेव आकाश आनन्द' इत्यादावि गौण एवाकाशशब्दो ब्रह्मण्यास्ताम् इत्याशङ्क्याह नचेति ।
तत्परेण—लक्षणया तीरपरेण ।

(६) ननु यादासीति प्रयोगे गंगापदार्थविषयस्य वाक्यार्थान्वयसम्भवान्मुख्यत्वं नन्विह नभसो वाक्या-
र्थान्वय आनन्द्याययोगादत आह सम्भवश्चेति । मुख्यानुगुण्येन गुणानां नयनस्योक्तत्वादित्यर्थः ।

(७) प्रयोगदर्शनापपत्तेरिति सु. सु. पु. पाठः ।

(८) प्रश्नोत्तरयोरेकार्थपर्यवसानसामर्थ्यलक्षणं लिङ्गसूत्रान्तलिङ्गशब्दार्थमाभिप्रेत्य सिद्धान्तयति सा-
मानाधिकरण्येनेति । प्रश्नोत्तरयोरेकार्थवृत्तित्वेनार्थतः शब्दतश्च पूर्वोपरत्वेनानुसन्धानादसङ्गातविरोधप्रवना-
नुसारणेत्तरं नेयम् । आकाशपदस्य प्रधानार्थत्वेऽपि गौणता, अपिशब्दाज्ज नभसः प्रधानत्वमपि तु पृष्ठस्य
सर्वकारणस्येत्यर्थः । (९) प्रश्नोत्तरयोरेकविषयत्वं नभस्येवास्तित्याशङ्क्याह तदिहेति ।

(१०) ननु निर्णीतार्थ उपक्रम उपसंहारमन्यथयेव प्रश्नोपक्रमः सन्दिग्धार्थत्वादिति तत्राह नचेति ।
प्रश्नः स्वविषये व्यवस्थित एव न चेत् तत्र वक्तव्यं स निर्दिश्यः पृष्टादन्यविषयो वा ? नाय इत्याह अनाल-
म्बनत्वेति । न द्वितीय इत्याह वैयधिकरण्येति ।

शक्यं नियन्तुमिति युक्तम् । तन्निमित्तानामज्ञानसंशयविपर्ययानामनवस्थानेऽपि तस्य स्वविषये व्यवस्थानात्, अन्यथोत्तरस्यानालम्बनत्वापत्तेर्वैयधिकरण्यापत्तेर्वा । (१) अपि चोत्तरेपि बहुसमञ्जसम् । तथाहि—‘सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त’ इति सर्वशब्दः कथञ्चिदल्पविषयो व्याख्येयः । एवमेवकारोऽप्यसमञ्जसः । न खल्वपामाकाश एव कारणम् अपि तु तेजोऽपि । एवमन्नस्यापि नाकाशमेव कारणम् अपि तु पावकपाथसी अपि । मूलकारणविवक्षायां तु ब्रह्मण्येवावधारणं समञ्जसम् । असमञ्जसं तु भूताकाशम् । एवं सर्वेषां भूतानां लयो ब्रह्मण्येव । एवं सर्वेभ्यो ज्यायस्त्वं ब्रह्मण एव । परमयनं ब्रह्मैव । तस्मात्सर्वेषां लोकानामिति प्रश्नेनोपक्रमाद् उत्तरे च तत्तदसाधारणब्रह्मगुणपरामर्शात् पृष्ठयाश्च गतेः परमयनमित्यसाधारणब्रह्मगुणोपसंहाराद् भूयसीनां श्रुतीनामनुग्रहात् ‘त्यजेदेकं कुलस्यार्थे’ इतिवद्वरमाकाशपदमात्रमसमञ्जसमस्तु । एतावता हि बहु समञ्जसं स्यात् । (२) न चाकाशस्य प्राधान्यमुत्तरे, किन्तु पृष्ठार्थत्वादुत्तरस्य लोकसामान्यगतेश्च पृष्ठत्वात् ‘परायणमिति च तस्यैवोपसंहाराद्ब्रह्मैव प्रधानम् । (३) तथा च तदर्थं सदाकाशपदं प्रधानार्थं भवति, नान्यथा । तस्माद्ब्रह्मैव प्रधानमाकाशपदेनेहोपास्यत्वेनोपक्षिप्तं, न भूताकाशमिति सिद्धम् । “अपि च अस्यैवोपक्रमेऽन्तर्गतिकल ते सामे (४) ‘त्यन्तवत्स्वदोषेण शालावत्यस्ये’” इति (पृ० २३५ पं० ९) । न चाकाशशब्दो गौणोऽपि विलम्बितप्रतिपत्तिः, तत्रतत्र ब्रह्मण्याकाशशब्दस्य तत्पर्यायस्य च प्रयोगप्राचुर्यादत्यन्ताभ्यासेनास्यापि मुख्यवत्प्रतिपत्तेरविलम्बनादिति दर्शनार्थं ब्रह्मणि प्रयोगप्राचुर्यं वैदिकं निदर्शितं भाष्यकृता । (५) तत्रैव च प्रथमावगतानुगुण्यनोत्तरं नीयते, यत्र तदन्यथा कर्तुं शक्यम्, यत्र तु न शक्यं तत्रोत्तरानुगुण्येनैव प्रथमं नीयत इत्याह—“वाक्योपक्रमेणो” इति (पृ० २३६ पं० ८) ॥२१॥२२॥

(सू०) अत एव प्राणः ॥ २३ ॥

‘उद्गीथे या देवता प्रस्तावमन्वायत्ते’त्युपक्रम्य श्रूयते—‘कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाचोषसितश्चाकायणः’ । (६) उद्गीथोपासनप्रसङ्गेन प्रस्तावोपासनमप्युद्गीथ इत्युक्तं भाष्यकृता । प्रस्ताव इति सात्रो भक्तिविशेषस्तमन्वायता अनुगता प्राणो देवता । अत्र प्राणशब्दस्य

(१) एवं तल्लिङ्गादिति सौत्रहेतुवचनस्य अवनप्रतिवचनवाक्यसामर्थ्यरूपमर्थं व्याख्याय वाक्यशेषस्थलिङ्गप्रतयता व्याख्यानन्तरमाहापिचेत्यादिना ।

(२) ननु साम्ये विरोधिनां भूयसां न्याय इह तु प्रधानमाकाशशब्दार्थो नाप्रधानैर्बुधोभिरपि बाध्येत, यदाह कश्चित्—‘त्यजेदेकं कुलस्यार्थे’ इति शङ्कान्तयान्ति ये । शोषिबाधे न तैर्बुधमात्मार्थे पृथिवीमिति ॥ तत्राह न चाकाशस्येति ।

(३) ननु शेष्यत्वादाकाशपदं प्रधानार्थमत आह तथाचेति । उपक्रान्ते प्रधानं ब्रह्म विशिष्यत्वाकाशशब्दः प्रधानार्थो न तु गगनमभिदधदित्यर्थः ।

(४) इयं शालावत्यप्रतिज्ञातस्यैतल्लोकस्यान्तवत्त्वप्रतिपादिका श्रुतिर्बोध्या ।

(५) प्रतिवचनेपि वाक्यशेषगताऽनन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गादाकाशपदं गौणमिति भाष्यार्थमाह तत्रैव चेति ।

(६) यद्यपि विषयपदार्थकभाष्ये उद्गीथे इत्येवोक्तं, तथापि तदुद्गीथप्रकरणे प्रासङ्गिकं प्रस्तावोपासनमिति कथयितुमित्याह उद्गीथेति । पुरस्ताद्धि परोवरीयां मुद्गीथमुपास्ते इत्युक्तं, परस्ताच्चार्थातः शौक्य उद्गीथ इति अतः प्रस्ताववाक्यं यद्यपि विषयस्तथापि प्रकरणशुद्ध्यर्थमुद्गीथप्रवृत्तमित्यर्थः ।

ब्रह्मणि वायुविकारे च दर्शनात्संशयः—किमयं ब्रह्मवचन उत वायुविकारवचन इति । तत्रात एव ब्रह्मालिङ्गादेव प्राणोपि ब्रह्मैव न वायुविकार इति युक्तम् । यद्येवं तेनैव गतार्थमेतदिति कोऽधिकरणान्तरारम्भार्थः ? तत्रोच्यते—

अर्थे श्रुत्येकगम्य हि श्रुतिमेवाद्रियामहे ।

मानान्तरावगम्ये तु तद्वशात्तद्व्यवस्थितिः ॥

(१) ब्रह्मणो वा सर्वभूतकारणत्वमाकाशस्य वा वाय्वादिभूतकारणत्वं प्रति नाऽऽगमादहेतुमानान्तरं प्रभवति । तत्र पौर्वापर्यपर्यालोचनया यत्रार्थे समञ्जस आगमः स एवार्थस्तस्य गृह्यते, त्यज्यते चेतरः । (२) इह तु संवेशनोद्गमने भूतानां प्राणं प्रत्युच्यमाने किं ब्रह्म प्रत्युच्येते, आहो वायुविकारं प्रतीति विशये 'यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति' इत्यादिकायाः श्रुतः सर्वभूतसारेन्द्रियसंवेशनोद्गमनप्रतिपादनद्वारा सर्वभूतसंवेशनोद्गमनप्रतिपादिकाया मानान्तरानुग्रहलक्षसामर्थ्याया बलात्संवेशनोद्गमने वायुविकारस्यैव प्राणस्य, न ब्रह्मणः । अपि चात्रोद्गीथप्रतिहारयोः सामभक्तयोर्ब्रह्मणोऽन्ये आदित्यश्चात्र च देवते अभिहिते कार्यकरणसङ्घातरूपे (३), तत्साहचर्यात् प्राणोपि कार्यकरणसङ्घातरूप एव देवता भवितुमर्हति । निरस्तोप्ययमर्थ ईक्षत्यधिकरणे पूर्वोक्तपूर्वपक्षहेतूपोद्गलनाय पुनरुपन्यस्तः । तस्माद्वायुविकार एवात्र प्राणशब्दार्थ इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—

(४) पुंवाक्यस्य बलीयस्त्वं मानान्तरसमागमात् ।

अपौरुषेये वाक्ये तत्सङ्गतिः किं करिष्यति ॥

नो खलु स्वतःसिद्धप्रमाणभावमपौरुषेयं वचः स्वविषयज्ञानोत्पादे वातव्यवहारे वा मानान्तरसंश्लेषे, तस्यापौरुषेयस्य निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य (५) स्वत एव निश्चायकत्वात्, निश्चयपूर्वकत्वाव्यवहारप्रवृत्तेः । (६) तस्मादसंवादिनो वा चक्षुष इव रूपे त्वगिन्द्रियसंवादिनो वा तस्यैव द्रव्ये

(१) अर्थे इत्यादि पूर्वार्थे व्याचष्टे ब्रह्मण इति । न ह्याकाशाद्युदयः प्रत्यक्षयोगोऽनौ वाक्यशेषाद्ब्रह्मनिर्णयो व्यक्त इत्यर्थः ।

(२) उत्तरार्थे विवृणोति इह त्वित्यादिना । इह—'सर्वाणि ह वे'ति वाक्ये । सर्वेति । भोगप्रत्यासत्तेरिन्द्रियाणां भूतसारत्वम्, ततः प्रधानेन सर्वभूतलक्षणया भूतोत्पत्तिलयौ वायाविति प्रत्यक्षानुगृहीतया श्रुत्योक्तम्, तस्याः संवादलक्ष्यबलाया बलात्सर्वार्णीति वाक्ये वायुविकारपरं व्याख्येयमित्यर्थः ।

(३) शरीरिण्यौ । तत्साहचर्यादिति । तथा चाब्रह्मसङ्घपाठाच्च प्राणो न ब्रह्मेति भावः ।

(४) प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वं सिद्धान्तयन् सिद्धान्तसारसङ्गृहकारिकामाह पुंवाक्यस्येति । पौरुषेयमेव वाक्यं प्रत्यक्षादिना प्राप्तबलं भवति, अपौरुषेये तु वाक्ये प्रत्यक्षादिकर्मकचित्करमिति श्लोकतात्पर्यम् । इदमेवाह नो खल्वित्यादिना ।

(५) स्वत इति । स्वत एव निश्चायकत्वात्स्वविषयज्ञानोत्पादे मानान्तरं नापेक्षते, तथा निश्चयपूर्वकत्वाद्ब्रह्मव्यवहारस्य स्वविषयव्यवहारेऽपि मानान्तरं नापेक्षते इति योजना ।

(६) तस्मादिति । असम्वादिनो वाक्यस्य स्वविषये नादार्ढ्यं रूप इव चक्षुषः त्वगिन्द्रियसम्वादिनो न दार्ढ्यं चक्षुष इव द्रव्ये इति योजनायाम् । तेन—येन प्रमाणानां सम्वादिसम्वादावप्रयोजकौ तेन, 'यदा वै पुरुष' इति वाक्यादिन्द्रियमात्रस्य सुतिसमये वायुविकारे संवेशनोद्गमने भवेताम् न त्वेतावता सर्वभूतोत्पत्तिलयौ तदाश्रयौ योजयितुं शक्यौ तयोस्तत्र वाक्ये प्रतीत्यभावादित्यर्थः ।

नादाढ्यं दाढ्यं वा, तेन स्तामिन्द्रियमात्रसंवेशनोद्गमने वायुविकारे प्राणे, सर्वभूतसंवेशनोद्गमने तु न ततो वाक्यात्प्रतीयते । प्रतीतौ वा तत्रापि प्राणो ब्रह्मैव भवेन्न वायुविकारः । 'यदा सुप्तः स्वप्नं न कं चन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवती'त्यत्र वाक्ये यथा प्राणशब्दो ब्रह्मवचनः । न चास्मिन् वायुविकारे सर्वेषां भूतानां संवेशनोद्गमने मानान्तरेण दृश्यते । न च मानान्तरसिद्धसंवादिन्द्रियसंवेशनोद्गमनवाक्यदाढ्यात् सर्वभूतसंवेशनोद्गमनवाक्यं कथांचि-
दिन्द्रियविषयतया व्याख्यानमर्हति, स्वतःसिद्धप्रमाणभावस्य स्वभावदृढस्य मानान्तरानुप-
योगात् । न चास्य तेनैकवाक्यता(१), एकवाक्यतायां च तदपि ब्रह्मपरमेव स्यादित्युक्तम् ।
इन्द्रियसंवेशनोद्गमनं त्ववयुत्यवादेनापि(२) घटिष्यते, 'एकं वृणोति द्वौ वृणोति' इतिवत्, न
तु सर्वशब्दार्थः सङ्कोचमर्हति । तस्मात्प्रस्तावभक्तिं प्राणशब्दाभिधेयब्रह्मदृष्ट्योपासीत, न
वायुविकारदृष्ट्येति सिद्धम् । तथा चोपासकस्य प्राणप्राप्तिः कर्मसमृद्धिर्वा फलं भवतीति ।
'वाक्यशेषबलेने'ति (पृ० २३१पं० २) । (३)वाक्यात्सन्निधानं दुर्बलमित्यर्थः । उदा-
हरणान्तरं तु निगदव्याख्यानेन भाष्येण दूषितम् ॥ २३ ॥

(सू०) ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

इदमामनन्ति—'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दाप्यते विश्वतःपृष्ठेषु सर्वतःपृष्ठेष्वनु-
त्तमेषूत्तमेषु लोकष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिरिति । (४)यज्ज्योतिरतो दिवो
बुलोकान्तरं दाप्यते प्रकाशते विश्वतःपृष्ठेषु विश्वेषामुपरि । असङ्कुचद्वृत्तिरयं विश्वशब्दो-
ऽनवयवेन संसारमण्डलं ब्रूत इति दर्शयितुमाह—'सर्वतःपृष्ठेषूत्तमेषु' (पृ० २४०
पं० १) । न चेदमुत्तममात्रमपि तु सर्वोत्तममित्याह—'अनुत्तमेषु' । नास्त्येभ्योऽन्य
उत्तम इत्यर्थः । 'इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्पुरुषेऽन्तर्ज्योति' (५)स्त्वग्राह्येण शरीरिणोष्मणा श्रो-
त्रग्राह्येण च पिहितकर्णेन पुंसा घोषेण लिङ्गेनानुमीयते । तत्र शरीररस्योष्मणस्त्व वा दर्शनं
दृष्टिः, घोषस्य च श्रवणं श्रुतिः, तयोश्च दृष्टिश्रुती ज्योतिष एव, (६)तल्लिङ्गेन तदनुमानादिति ।
अत्र संशयः—किं ज्योतिःशब्दं तेज उत ब्रह्मेति । किं तावत् प्राप्तं, तेज इति । कुतः ?
(७)गौणमुख्यग्रहणविशये मुख्यग्रहणस्य

(१) 'यदा वै पुरुष' इत्यस्य सम्बन्धविधागतत्वात् 'सर्वाणि ह वे'त्यस्य चोद्गीथविधागतत्वाच्चैकवाक्य-
तासम्भ- इत्यर्थः ।

(२) अवयुत्यवादः—विभज्य कथनम् । अवयुत्यानुवादेनापीति पाठान्तरम् ।

(३) इह हि स्ववाक्ये ब्रह्मलिङ्गं दृश्यतेऽत्रादित्यसंनिधानं वाक्यान्तरसापेक्षमतः स्ववाक्यस्थलिङ्गं
प्रबलमिति भाष्यार्थमाह वाक्यादिति ।

(४) अथेत्यादि छान्दोग्यस्यविषयश्रुतिरर्थमाह यज्ज्योतिरिति ।

(५) यदिदमित्यनुस्यूमानस्वमुक्तं तदव्याचष्टे त्वग्राह्येणेति ।

(६) नन्वौष्ण्यघोषोपलब्धयोः कथं तदप्येति ज्योतिःसम्बन्धनिर्देशोऽत आह तल्लिङ्गेनेति । औ-
ष्ण्यघोषोपलब्धेनेत्यर्थः । गमकसम्बन्धिनोर्गम्यसम्बन्धोपचार इत्यर्थः ।

(७) गौणेत्यादि पृष्ठचान्तस्य श्लोकेनयः । तथाच गौणमुख्योभयग्रहणविषये मुख्यार्थग्रहणस्य प्रा-
धिक्यवादाक्ये च तेजोलिङ्गस्यैवोपलब्धेर्वैक्यान्तरस्थलिङ्गेनानियमात्तदर्थमिति सन्धानाच्च ज्योतिःशब्दोऽत्र
तेजोप्राहक इति श्लोकार्थो बोध्यः ।

औत्सर्गिकत्वाद्वाक्यस्थतेजोलिङ्गोपलम्भनात् ।

वाक्यान्तरेणानियमात्तदर्थप्रतिसंधितः ॥

(१) बलवद्बाधकोपनिपातेन खत्वाकाशप्राणशब्दौ मुख्यार्थत्वात् प्रच्याव्यान्यत्र प्रतिष्ठापितौ । तदिह ज्योतिष्पदस्य मुख्यतेजोवचनत्वे बाधकत्वावत्स्ववाक्यशेषो नास्ति । प्रत्युत तेजोलिङ्गमेव 'दीप्यते' इति, कौक्षेयज्योतिःसारूप्यं च चक्षुष्यो रूपवान् श्रुतो विश्रुतो भवतीत्यल्पफलत्वं च स्ववाक्ये श्रूयते । न जातु उल्लानापरनामा दीप्तिर्विना तेजो ब्रह्मणि सम्भवति । न कौक्षेयज्योतिःसारूप्यमृते बाह्यात्तेजसो ब्रह्मण्यस्ति । न चौष्ण्यघोषलिङ्गदर्शनश्रवणमौदर्यतेजसोऽन्यत्र ब्रह्मण्युपपद्यते । न च महाफलं ब्रह्मोपासनमणीयसे फलाय कल्पते । औदर्यं तु तेजस्यध्यस्य बाह्यं तेज उपासनमेतत्फलानुरूपं युज्यते । तदेतत्तेजोलिङ्गम् । एतदुपोद्बलनाथ च निरस्तमपि मर्यादाधारवत्त्वमुपन्यस्तम्, (२) इह तन्निरासकारणाभावात् । न च मर्यादावत्त्वं तेजोराशेर्न सम्भवति, तस्य सौर्यादेः सावयवत्वेन तदेकदेशमर्यादासम्भवात्, (३) तस्य चोपास्यत्वेन विधानात्, ब्रह्मणस्त्वनवयवस्यावयवोपासनानुपपत्तेः, अवयवकल्पनायाश्च सत्यां गतावनवकल्पनात् । (४) न च

'पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि'

इति ब्रह्मप्रतिपादकं वाक्यान्तरं, 'यदतः परो दिवो ज्योतिरिति ज्योतिःशब्दं ब्रह्मण्यवस्थापयतीति युक्तम्, नाहं सन्निधानमात्राद् वाक्यान्तरेण वाक्यान्तरगता श्रुतिः शक्या मुख्यार्थाच्छयावयितुम् । (५) न च वाक्यान्तरेऽधिकरणत्वेन द्यौः श्रुता दिव इति मर्यादाश्रुतौ शक्या प्रत्यभिज्ञातुम् । (६) अपि च वाक्यान्तरस्यापि ब्रह्मार्थत्वं प्रसाध्यमेव नाद्यापि सिध्यति तत्कथं तेन नियन्तुं ब्रह्मपरतया 'यदतः पर' इति वाक्यं शक्यम् । तस्मात्तेज एव ज्योतिर्न ब्रह्मेति प्राप्तम् । (७) तेजःकथनप्रस्तावे तमःकथनं प्रतिपक्षोपन्यासेन प्रतिपक्षान्तरे दृढा प्रतीतिर्भवतीत्येतदर्थम् । चक्षुर्भूतेर्निरोधकमित्यर्थावरकत्वेन (८) । आक्षेपाऽऽह—'ननु कार्यस्यापी'ति । समाधातैकदेशी (९) ब्रूते—'अस्तु तर्ही'ति । यत्तेजोबन्धनम्यामसंपृक्तं

(१) वाक्यस्थेति श्लोकोक्तहेतुं व्याचष्टे बलवादिति । तत्र हि वाक्यशेषस्थब्रह्मलिङ्गादौघताऽत्र तु वाक्ये ब्रह्मलिङ्गं नोपलभ्यते प्रत्युत तेजोलिङ्गमेवात उत्सर्गो आकाशप्राणशब्दवन्नापोदयितुं शक्य इत्यर्थः ।

(२) किमुपोद्बलनाथ निरासार्थं बोधयस्तमत आह इहेति । निरासकारणं हि प्राप्तिः, न चास्तस्तद्धर्मोपदेशादिति निरस्तस्यात्र प्राप्तिरित्यर्थः ।

(३) भवत्वेकदेशस्य मर्यादा न समस्तस्येत्याशंक्याह तस्य चेति । न समस्तं तेज उपास्यं किन्त्ववयव इत्यर्थः ।

(४) वाक्यान्तरेणानियमादिति श्लोकोक्तहेतुं व्याचष्टे न च पादोऽस्येति ।

(५) तदर्थप्रतिसंधित इति हेतुं व्याकुर्वन्नाह न चेति ।

(६) अस्त्येव हेतोर्व्याख्यानान्तरमाहापि चेति । तेन-वाक्यान्तरेण, यदतःपरमिति वाक्यं ब्रह्मपरतया नियन्तुं कथं शक्यामिति योजना ।

(७) तमोज्योतिरिति भाष्ये तमोऽग्रहणप्रयोजनमाह तेज इति ।

(८) अर्थावरकत्वेनेति । अनुदभूतस्पर्शवत्त्वेन तमसो नयनरश्मिनिर्गमनप्रतिबन्धकत्वायोगादर्थप्रकाशनप्रतिबन्धकत्वेन निरोधकत्वं तमस इत्यर्थः । आक्षेपाः—सिद्धान्ती ।

(९) एकदेशी-पूर्वपक्षेकदेशी ।

तदत्रिवृत्कृतमुच्यते । आक्षेपा दूषयति—“ने”ति । नहि तत् क्वचिदप्युपयुज्यते, सर्वार्थ-
क्रियासु त्रिवृत्कृतस्यैवोपयोगादित्यर्थः । एकदेशिनः शङ्कामाह—“इदमेवे”ति (पृ० २४१
पं० १) । आक्षेपा निराकरोति—“न, प्रयोजनान्तरे”ति । (१) ‘एकैकां त्रिवृत्तं त्रिवृत्तं
करवाणी’ति तेजःप्रभृत्युपासनामात्रविषया श्रुतिर्न सङ्कोचयितुं युक्त्यर्थः । एवमेकदेशिनि दू-
षिते परमसमाधाता पूर्वपक्षी ब्रूते—“अस्तु तर्हि त्रिवृत्कृतमेवे”ति । “भागिनी”
युक्ता । यद्यप्याधारबहुत्वश्रुतिर्ब्रह्मण्यपि कल्पितोपाधिनिबन्धना कथञ्चिदुपपद्यते, तथापि
यथा कार्ये ज्योतिष्यतिशयेनोपपद्यते न तथाऽत्रेत्यत उक्तम् “उपपद्यतेतरामि”ति ।
“प्राकृतं” (पृ० २४२ पं० १०) प्रकृतेर्जातं, कार्यमिति यावत् ।

एवं प्राप्ते, उच्यते—

(२) सर्वनामप्रसिद्धार्थं प्रसाध्यार्थविघातकृतम् ।

प्रसिद्धपेक्षि सत्पूर्ववाक्यस्थमपकर्षति ॥

तद्बलात्तेन नेयानि तेजोलिङ्गान्यपि ध्रुवम् ।

ब्रह्मण्येव, प्रधानं हि ब्रह्म च्छन्दो न तत्र तु ॥

(३) औत्सर्गिकं तावद्यदः प्रसिद्धार्थानुवादकत्वं यद्विधिविभक्तिमप्यपूर्वार्थबोधनस्वभावा-
त्प्रच्यावयति । यथा ‘यस्याहितामेरमिर्गृहान्दहेत्’ ‘यस्योभयं हविरार्तिमाच्छेद’ इति । (४) यत्र
पुनस्तत्प्रसिद्धमन्यतो न कथंचिदाप्यते, तत्र वचनानि त्वपूर्वत्वादिति सर्वनाम्नः प्रसिद्धार्थत्वं
बलादपनयिते । यथा ‘यदाग्नेयोष्ठाकपालो भवती’ति । (५) तदिह ‘यदतः परो दिवो ज्योतिरि’ति
यच्छब्दसामर्थ्याद् ध्रुमर्यादेनापि ज्योतिषा प्रसिद्धेन भवितव्यम् । न च तस्य प्रमाणान्तरतः
प्रसिद्धिरस्ति । पूर्ववाक्ये च ध्रुसम्बन्धि त्रिपाद्ब्रह्म प्रसिद्धमिति प्रसिद्ध्यवस्थायां तदेव सम्भ-
ध्यते । (६) न च प्रधानस्य प्रातिपदिकार्थस्य तत्त्वेन प्रत्यभिज्ञाने तद्विशेषणस्य विभक्त्यर्थः-

(१) त्रिवृत्तं त्रिवृत्तमिति भाष्यं व्याचष्टे एकैकामिति । तेजआदिभूतं प्रति सामान्यतः प्रवृत्ता त्रि-
वृत्करणश्रुतिरुपास्यमानतेजोविषयत्वेन संकोचयितुं न युक्ता, ततोऽप्यत्र नेतुमयुक्त्यर्थः । त्रिवृत्तं—त्रि-
बलितम् ।

(२) न वयं वाक्यान्तरस्थलिङ्गात्तेजश्रुतिं बाधामहेऽपि तु तदुपबृंहितश्रुत्येत्याह सर्वनामेति । यदा-
दिसर्वनामपदं प्रज्ञातार्थबोधकमज्ञातं सत् अर्थबोधकमतो यच्छब्दः प्रज्ञातवचनः सन्गायत्रीवाक्यनिर्दिष्टं ब्र-
ह्म परामृशतीत्यर्थः । तद्बलादिति । यत् पूर्ववाक्यस्थमपकर्षयतो यच्छब्दश्रुतिबलात्तेजोलिङ्गान्यपि वा-
यानि ब्रह्मण्येव नेयानि संगमनीयानि । तत्र गायत्रीवाक्ये प्रातिपदिकार्थो यौर्जस्य प्रधानं न तु च्छन्द इति
कारिकद्वयार्थः ।

(३) सर्वनामेति व्याचष्टे औत्सर्गिकमिति । यथेति । अत्र दहेदिति च विधिविभक्तिः प्रसिद्धार्थय-
च्छब्दोपहृता गृहदाह-ऋक्षणिमित्तपरा, आच्छेदिति च ‘स ऐन्द्रं पंचशरावमोदनं निवेपेदि’ति विधायमान-
निर्वापनिमित्तं हविरार्तिमनुवदति । दमय-दधिपयसी ।

(४) प्रसाध्यार्थेति व्याकुरुते यत्रेति । वचनानि त्विति । ज्योतिष्टोमगतसोमेषु शेषभक्षो विध्यभावात्
विद्यते इति प्राप्ते ‘सर्वतः परिहारमाविर्बनं भक्षयति तस्मात्सर्वा दिशः शृणोति’ इत्याद्यर्थवादा अप्रातस्वाह्मणा-
नुवादायोगाद्विधायकानि वचनानि इत्युक्तम् तृतीयै । एवं प्राप्त्यभावे प्रसिद्धार्थत्वं सर्वनाम्नोऽपनीयत इति
तुल्यन्यायत्वादुदाहृतम् ।

(५) प्रसिद्धपेक्षीति व्याचष्टे तदिहेति ।

(६) ननु ‘दिवि’ ‘दिव’इति च रूपभेदान्न पूर्ववाक्यस्थब्रह्मण इह प्रत्यभिज्ञास्तः सर्वनाम तं न परामृशे-

स्यान्यतामात्रेणान्यता युक्ता । एवं च स्ववाक्यस्थानि तेजोलिङ्गान्यसमञ्जसानीति ब्रह्मण्येव गमयितव्यानि, गमितानि च भाष्यकृता । तत्र ज्योतिर्ब्रह्मविकार इति ज्योतिषा ब्रह्मवोपलक्ष्यते । अथवा प्रकाशमात्रवचनो ज्योतिःशब्दः, प्रकाशश्च ब्रह्मेति ब्रह्मणि मुख्य इति ज्योतिर्ब्रह्मेति सिद्धम् । “प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये” इति (पृ० २४२ पं० ५) प्रसिद्धापेक्षायां (१) प्रकृतं संनिहितप्रसिद्धं तु कल्प्यं न पूर्ववाक्यगतं प्रकृतम् । अत एवोक्तं कल्पयत इति । संदेशन्यायमाह—“न केवल”मिति । “परस्यापि ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्ववदि”ति (पृ० २२४ पं० १५) । कौशेयं हि ज्योतिर्जीवभावेनानुप्रविष्टस्य परमात्मनो विकारो, जीवाभावे देहस्य शैत्यात्, जीवतश्चौष्ण्याज्जायते । तस्मात्तत्प्रतीकस्थोपासनमुपपन्नम् । शेषं निगदव्याख्यातं भाष्यम् ॥ २४ ॥

(सू०) छन्दोभिधानान्नेति चेन्न, तथा चेतोर्पण- निगदात्तथाहि दर्शनम् ॥ २५ ॥

(२) पूर्ववाक्यस्य हि ब्रह्मार्थत्वे सिद्धे स्यादेतदेवं, न तु तद्ब्रह्मार्थमपि तु गायत्र्यर्थम् । ‘गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किं च’ इति गायत्रीं प्रकृत्येदं श्रूयते ‘त्रिपादस्यामृतं दिवी’ति । (३) नन्वाकाशस्तलिङ्गादि’त्यनेनैव गतार्थमेतत् । तथाहि—‘तावानस्य महिमे’त्यस्यामृचि ब्रह्म चतुष्पादुक्तम् । सैव च ‘तदेतदवाभ्यनूक्तमि’त्यनेन सङ्गमितार्था ब्रह्मलिङ्गम् । एवं ‘गायत्री वा इदं सर्वमि’त्यक्षरसन्निवेशमात्रस्य गायत्र्या न सर्वत्वमुपपद्यते । (४) न च भूतपृथिवीशरीरद्वयवाक्प्रणात्मत्वं गायत्र्याः स्वरूपेण सम्भवति । न च ब्रह्मपुरुषसम्बन्धित्वमस्ति गायत्र्याः । तस्माद्गायत्रीद्वारा ब्रह्मण एवोपासना न गायत्र्या इति पूर्वैरेव गतार्थत्वादनाममणीयमेतत् । न च पूर्वन्यायस्मारणे सूत्रसन्दर्भ एतावान् युक्तः । (५) अत्रोच्यते । अस्त्यधिकाशङ्का । तथाहि—गायत्रीद्वारा ब्रह्मोपासनेति कोऽर्थः । गायत्रीविकारोपाधिनो ब्रह्मण उपासनेति । न च तदुपाधिनस्तदवच्छिन्नस्य सर्वात्मत्वम्, उपाधेरवच्छेदात् । नहि घटावच्छिन्नं नभोऽनवच्छिन्नं भवति । तस्मादस्य सर्वात्मत्वादिकं स्तुत्यर्थं, तद्वरं गायत्र्या एवास्तु स्तुतिः (६) कयाचित्प्रणाज्या । ‘वाग्वै गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं

दित्याशङ्क्याह न चेति । प्रादिपदिकार्षो यौस्तावदुभयत्र समा, सा हि प्रधानं गुणस्तु विभक्त्यर्थस्तस्माद्गुणे स्वन्याय्यकल्पनेति विभक्त्यैक्यं नेयमित्यर्थः ।

(१) ननु वाक्यस्थज्योतिर्लिङ्गे प्रकृतहानं न दोषोऽत आह प्रसिद्धापेक्षायामेति । यच्छ्रुतोर्विषयगोपेक्षायां प्रकरणाप्राप्तमपि प्रसिद्धं ब्राह्मम्, न स्ववाक्यगतमपि प्रस्तोष्यमाणमपूर्वमासिद्धेरित्यर्थः ।

(२) छन्दोभिधानादिति सूत्रैकदेशशङ्कावाद्याह पूर्ववाक्यस्येति ।

(३) तत्र सिद्धान्त्याक्षिपति नन्वित्यादि युक्त इत्यन्तम् ।

(४) न च भूतपृथिवीति । ‘गायत्री वाग्वै इदं सर्वं भूतं यदिदं किं च वै’ इत्यादिश्रुतौ भूतादिषड्विधगायत्र्याः स्वरूपतो भूताद्यात्मकत्वं न सम्भवतीत्यर्थः ।

(५) एकदेशशङ्कावादी समाश्चेन्न उच्यते इत्यादिना ।

(६) ननु शब्दात्मिकायाश्छन्दोरूपाया गायत्र्याः कथं स्तुतिरत आह कयाचित् । तदभिधान्या देवतायाः सर्वभूतात्मकत्वमभिप्रेत्येत्यर्थः ।

गायति च त्रायति चे'त्यादि श्रुतिभ्यः । (१) तथा च 'गायत्री वा इदं सर्वं'मित्युपक्रमे गाय-
त्र्या एव हृदयादिभिर्व्याख्या, व्याख्याय च 'सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री'त्युपसंहारो गा-
यत्र्यामेव समञ्जसो भवति । ब्रह्मणि तु सर्वमेतदसमञ्जसमिति । 'यद्वै तद्ब्रह्मे'ति च ब्रह्मशब्द-
श्छन्दोविषय एव, यथै'तां ब्रह्मोपनिषदमि'त्यत्र वेदोपनिषदुच्यते । तस्माद्गायत्रीछन्दोभि-
धानाञ्च ब्रह्मविषयमेतदिति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—“न, कुतः, ? तथा चेतोर्पणनिगदात्” । (५०
२४६ पं० ८) गायत्र्याख्यच्छन्दोद्वारेण गायत्रीरूपविकारानुगते ब्रह्मणि चेतोर्पणं चित्तसमा-
धानमनेन ब्राह्मणवाक्येन निगद्यते । एतदुक्तं भवति । न गायत्री ब्रह्मणोऽवच्छेदिका, उत्प-
लस्येव नीलत्वं, येन तदवच्छिन्नत्वमन्यत्र न स्यादवच्छेदविरहात् । किन्तु यदेव तद्ब्रह्म सर्वा-
त्मकं सर्वकारणं तत्स्वरूपेणाशक्वोपदेशमिति तद्विकारगायत्रीद्वारेणोपलक्ष्यते, गायत्र्याः
(२)सर्वच्छन्दोव्याप्त्या च सवनत्रयव्याप्त्या च द्विजातिद्वितीयजन्मजननीतया च श्रुतेर्वि-
कारेषु मध्ये प्राधान्येन द्वारत्वोपपत्तेः । न चात्रोपलक्षणभावेन नोपलक्ष्यं प्रतीयते, नहि कु-
ण्डलेनोपलक्षितं कण्ठरूपं कुण्डलवियोगेऽपि पश्चात्प्रतीयमानमप्रतीयमानं भवति, तद्रूपप्र-
त्यायनमात्रोपयोगित्वादुपलक्षणानामनवच्छेदकत्वात् ।

तदेवं गायत्रीशब्दस्य मुख्यार्थत्वे गायत्र्या ब्रह्मोपलक्ष्यत इत्युक्तं, संप्रति तु गायत्रीशब्दः
संख्यासामान्याद्वैष्णवा वृत्त्या ब्रह्मण्येव वर्तत इति दर्शयति—“अपर आह”ति (५० २४७
पं० १) । तथाहि—षडक्षरैः पादैर्यथा गायत्री चतुष्पदा, एवं ब्रह्मापि चतुष्पाद् । सर्वाणि हि
भूतानि स्थावरजङ्गमान्यस्यैकः पादः । दिवि—द्योतनवति चैतन्यरूपे, स्वात्मनीति यावत्,
त्रयः पादाः (३) । (४)अथवा दिव्याकाशे त्रयः पादाः । तथाहि श्रुतिः—“इदं वाव तयोऽयं
बहिर्धा पुरुषादाकाश”स्तद्धि तस्य जागरितस्थानं, जाग्रत् खल्वयं बाह्यान् पदार्थान् वेद । तथा
‘ऽयं वाव स योऽयमन्तःपुरुष आकाशः’ । शरीरमध्य इत्यर्थः, तद्धि तस्य स्वनस्थानम् ।
तथा‘ऽयं वाव स योऽयमन्तर्हृदय आकाशः’ । हृदयपुण्डरीक इत्यर्थः, तद्धि तस्य सुषुप्ति-
स्थानम् । तदेतन्निपादस्यामृतं दिवी'त्युक्तम् । तदेवं चतुष्पात्त्वसामान्याद्गायत्रीशब्देन
ब्रह्मोच्यते इति । “अस्मिन्पक्षे ब्रह्मैवाभिहित”मिति । ब्रह्मपरत्वादभिहितमित्यु-
क्तम् ॥ २५ ॥

(१) उपक्रमोपसंहाराभ्यामपि गायत्रीस्तुतिरेव साधीयसीत्याह तथाचेति ।

(२) सर्वच्छन्द इति । एवं हि श्रूयते 'चतुरचराणि छन्दांस्यग्रे समवन्, तेषु जगती सोमाहरणा-
य गता वीर्यशराणि हित्वाऽऽगच्छत् । एकं हित्वा त्रिष्टुबागता । गायत्री तु गत्वा तानि गजितानि च-
त्वार्यशराणि सोमं चाहृतवती, ततः साऽष्टाक्षराऽभवत्तयैव सवनत्रयमन्तन्त याज्ञिकाः । एवं माध्यन्दिनादि-
सवने त्रिष्टुबादिपार्थनया गायत्र्युपाह्वाने एकादशाक्षरा द्वादशाक्षरा चाभवादित्युक्त्वेऽपसंहृतं-तस्माद्बाहुर्गा-
यत्राणि चै सर्वाणि सवनानि' इति, अतस्सर्वच्छन्दोव्याप्तिः । तथा 'गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत् त्रिष्टुभा राजत्र्यं
जगत्वा वैद्यम्' इति श्रुतेश्च द्विजातिद्वितीयजन्मजननीत्वं बोध्यम् ।

(३) त्रयः पादा इति । अल्पं प्रपञ्चं पादमपेक्ष्य स्वरूपमपरिच्छिन्नत्वात् त्रयः पादा इति भावः ।

(४) दिवीति वाक्यशेषवशात् निपादिति मन्त्रस्य व्याख्यान्तरमाह अथवेति । पश्यते ज्ञायते एभि-
स्तुरीयमिति विश्वतैजसमाद्याभ्याः पादा एते यस्य तन्निपात्तुरीयं रूपपादद्वारा गगनेऽवस्थितमित्यर्थो मन्त्रस्य
तन्मते बोध्यः ।

(सू०) भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २६ ॥

“वड्विधे”ति (पृ० २४७ पं० ५) । भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणा इति षट् प्रकारा गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मणः श्रूयन्ते । “पञ्च ब्रह्मपुरुषा (छा० ३।१।३६) इति च हृदयसुषुप्तिषु ब्रह्मपुरुषश्रुतिर्ब्रह्मसम्बन्धितायां विवक्षितायां सम्भवति” (पृ० २४९ पं० १) । अस्यार्थः—(१)हृदयस्यास्य खलु पञ्च सुषयः, पञ्च छिद्राणि, तानि च देवैः प्राणादिभि रक्ष्यमाणानि स्वर्गप्राप्तिद्वाराणीति देवसुषयः । तथाहि—हृदयस्य यत्प्राङ्मुखं छिद्रं तत्स्थो यो वायुः स प्राणस्तेन हि(२) प्रायणकाले सञ्चरते स्वर्गलोकं, स एव चक्षुः स एवादित्य इत्यर्थः, ‘आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण’ इति श्रुतेः । अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषो व्यानः । तत्सम्बद्धं श्रोत्रं तच्चन्द्रमाः, ‘श्रोत्रेण सृष्टा दिशश्चन्द्रमाश्चे’ति श्रुतेः । अथ योऽस्य प्रत्यङ्मुखः सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषोऽपानस्स च वाक् तत्सम्बन्धाद्, वाक् चाग्निरिति, ‘वाग्वा अग्नि’रिति श्रुतेः । अथ योऽस्योदङ्मुखस्तुषिस्तत्स्थो वायुविशेषस्स समानः, तत्सम्बद्धं मनः, तत्पर्जन्यो देवता । अथ योऽस्योर्ध्वस्तुषिस्तत्स्थो वायुविशेषस्स उदानः, पादतलादारभ्योर्ध्वं नयनात्स वायुस्तदाधारश्चाकाशो(३) देवता । ते वा एते पञ्च सुषयः । तत्सम्बद्धाः पञ्च हार्दस्य ब्रह्मणः पुरुषा(४) न गायत्र्यामक्षरसन्निवेशमात्रे सम्भवन्ति, किन्तु ब्रह्मण्येवेति ॥ २६ ॥

(सू०) उपदेशभेदान्नेति चेत् नोभयस्मिन्नप्यविरोधाम् ॥ २७ ॥

“यथा लोके” इति (पृ० २४८ पं० १०) । (५)यदाऽऽधारत्वं मुख्यं दिवस्तदा कथंचिन्मर्यादा व्याख्येया । यो हि इयेनो वृक्षाग्रे वस्तुतोऽस्ति स च ततः परतोऽप्यस्येव, अर्वागभागातिरिक्तमध्यपरभागस्थस्य तस्यैव वृक्षात्परतोऽवस्थानात् । (६)एवं च बाह्यद्युभागातिरिक्तशरीरहार्दद्युभागस्थस्य ब्रह्मणो बाह्याद् द्युभागात् परतोऽवस्थानमुपपन्नम् ।

(७)यदा तु मर्यादैव मुख्यतया प्राधान्येन विवक्षिता तदा लक्षणयाऽऽधारत्वं व्याख्येयम् । यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र सामीप्यादिति । तदिदमुक्तम् “अपर आहे”ति । (८)अत एव दिवः परमपीत्युक्तम् ॥ २७ ॥

(१) गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मणो हृदि स्थितस्योपासनः कुत्वेन द्वारपालादिगुणविध्यर्थं तस्य हेत्यादिवाक्ये तदर्थतोऽनुकमति हृदयस्येत्यादिना । प्राणादिदिग्गता हृदयकमलसुषयो द्वाराणि तत्स्थाः प्राणादिपञ्चवायवो द्वारपालास्ते च चक्षुरादिकरणयुक्ता आदित्यादिदेवैराधिष्ठिता इति सनुदायार्थः ।

(२) प्राणशब्दं निर्वर्तितं प्रायणकाले इति ।

(३) आकाशः—परमेदवरः ।

(४) पुरुषाः—प्राणादयः ।

(५) पदादानुक्तं प्रधानभक्त्यर्थप्रत्यभिज्ञानुरोधेन प्रत्ययार्थवैषम्यं नयमिति तदुपदर्शकं माव्यं व्याचष्टे यदाधारत्वमिति । यदा मुख्यमाधारत्वं वृक्षाग्रस्य विवक्षितं तदा वृक्षाग्रात्परतः इयेन इति प्रयोगे इयेनशब्दो वृक्षाग्रलग्नइयेनावयवाद्दुपरितनावयवावच्छिन्नावयवविलक्षक इत्यर्थः ।

(६) अदिमन्त्रे दार्ष्टान्तिके ब्रह्मणः इयेनवदवयवाभावाद् इति श्रुतिं लक्षणयो व्याचष्टे एवं चेति । शक्यते च दृष्टान्तेपि वृक्षाग्रादित्वविभुतिर्लक्षणया नेतुम् अप्रमागादीषदवाग्भागापरत्वे तदा दार्ष्टान्तिकेन साम्यमित्यर्थः ।

(७) यदा त्वनौपाधिकं ब्रह्माकाशास्पृष्टं विवक्षित्वा पञ्चम्येव मुख्या तदा सप्तमी सामीप्यसम्बन्धं लक्षयन्त्याह यदा स्विता ।

(८) अत एवेति । सर्वमर्यादाया मुख्यत्वोदेवत्यर्थः ।

(सू०) प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

(१) अनेकलिङ्गसन्दोहे बलवत्कस्य किं भवेत् ।

लिङ्गिनो लिङ्गमित्यत्र चिन्त्यते प्रागचिन्तितम् ॥

मुख्यप्राणजीवदेवताब्रह्माणामनेकेषां लिङ्गानि बहूनि सम्प्लवन्ते, तत्कतमदत्र लिङ्गं, लिङ्गाभासं च कतमदित्यत्र विचार्यते । न चायमर्थोऽत एव प्राण इत्यत्र विचारितः ।

(२) स्यादेतत् हिततमपुरुषार्थसिद्धिश्च निखिलभूणहत्यादिपापापरामर्शश्च प्रज्ञात्मत्वं चानन्दादिश्च न मुख्ये प्राणे सम्भवन्ति । तथैष साधु कर्म कारयति, एष लोकाधिपतिरिति-स्याद्यपि । जीवे तु प्रज्ञात्मत्वं कथंचिद्वेदितरेषां त्वसम्भवः । वक्तृत्वं च वाक्करणव्यापारवत्त्वं यद्यपि परमात्मनि स्वरूपेण न सम्भवति, (३) तथाप्यनन्यथासिद्धबहुब्रह्मलिङ्गविरोधाज्जीवद्वारेण ब्रह्मण्येव कथंचिद्व्याख्येयम्, जीवस्य ब्रह्मणोऽभेदात् । तथा च श्रुतिः—‘यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते, तदेव ब्रह्म त्वं विद्धी’ति वागवदनस्य ब्रह्म कारणमित्याह । शरीरधारणमपि यद्यपि मुख्यप्राणस्यैव, तथापि प्राणव्यापारस्य परमात्म्यतत्त्वात्परमात्मन एव । यद्यपि चात्रेन्द्रदेवताया विग्रहवत्या लिङ्गमस्ति, तथाहि इन्द्रधामगतं प्रतर्दनं प्रतीन्द्र उवाच ‘मामेव विजानीहीत्युपक्रम्य, ‘प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मे’त्यात्मनि प्राणशब्दमुच्चचार, प्रज्ञात्मत्वं चास्योपपद्यते, देवतानामप्रतिहतज्ञानशक्तिवात्, सामर्थ्यातिशयाच्चेन्द्रस्य हिततमपुरुषार्थहेतुत्वमपि, मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य देवान्प्रत्यप्रवृत्तेर्भूणहत्यादिपापापरामर्शस्योपपत्तेः, लोकाधिपत्यं चेन्द्रस्य लोकपालत्वात्, आनन्दादिरूपत्वं च स्वर्गस्थैवानन्दत्वात्, ‘आभूतसम्प्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यत’ इति स्मृतेश्चामृतत्वमिन्द्रस्य, ‘त्वाष्टमहनमि’त्याद्या च विग्रहवत्त्वेन स्तुतिस्तत्रैवोपपद्यते । तथापि परमपुरुषार्थस्यापवर्गस्य परब्रह्मज्ञानादन्यतोऽनवप्तेः, परमानन्दरूपस्य मुख्यस्यामृतत्वस्याजरत्वस्य च ब्रह्मरूपाव्यभिचारादध्यात्मसम्बन्धभूतश्च पराचीन्द्रेऽनुपपत्तेः, इन्द्रस्य देवताया आत्मनि प्रतिबुद्धस्य चरमदेहस्य वामदेवस्येव प्रारब्धविपाककर्माशयमात्रं भोगेन क्षयपतो ब्रह्मण एव सर्वमेतत्कल्पत इति विग्रहवदिन्द्रजविप्राणवायुपरित्यागेन ब्रह्मैवात्र प्राणशब्दं प्रतीयत इति पूर्वपक्षाभावादनारभ्यमेतादिति ॥

(४) अत्रोच्यते—‘यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः सह ह्येतावस्मिन् शरीरे वसतः

(१) अनेकेति । अनेकेषां लिङ्गान्यनेकानि च तानि लिङ्गानि वा प्रतिपदार्थमनेकानीति यावत्तेषामेकत्वेन प्रतिभासमानवाक्ये समावेशे किं बलवत् किममूनि सर्वाणि समबलानि उतेकमेव बलवयादा चैकमेव तदा कस्य लिङ्गिनो लिङ्गं बलवत् किं ब्रह्मण उत प्राणादेरित्येतदत्र चिन्त्यते, एतच्च प्राग् अत एव प्राण इत्यत्र न चिन्तितम् । तत्र हि ब्रह्मलिङ्गात्प्राणश्रुतिर्निर्गता न तु ब्रह्मलिङ्गानां बलाबलं विचारितम्, इति अधिमाधिकरणसङ्गतिकारिकार्थः । कारिकार्थमेवाह सुख्येति ।

(२) अनन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गानुसारेणेतरेषामन्यथासिद्धवदस्तत्त्वमोपदेशादित्यनेन पुनरुक्तिं शङ्कते स्यादेतदिति ।

(३) देवतालिङ्गस्यान्यथासिद्धिमाह तथापीति ।

(४) वसत इति द्विवचनश्रुत्या सहोत्क्रमणादिलिङ्गानुगृहीतयोपास्यभेदप्रतीतेर्न वाक्यस्य ब्रह्ममात्रपरत्वनिर्णय इति वदन् पूर्वपक्षसम्भवमाह अत्रोच्यत इति । तस्य प्राणस्य प्रज्ञात्मना जीवेन सहोपास्यत्वमुक्तमित्यर्थः ।

सहोत्क्रामत' इति यस्यैव प्राणस्य प्रज्ञात्मन उपास्यत्वमुक्तं तस्यैव प्राणस्य प्रज्ञात्मना सहो-
त्क्रमणमुच्यते । न च ब्रह्मण्यभेदे द्विवचनं, न सहभावो, न चोत्क्रमणम् । तस्मादुपरेव
प्राणः । जीवश्च प्रज्ञात्मा । सह प्रवृत्तिनिवृत्त्या भक्त्यैकत्वमनयोरुपचरितं 'यो वै प्राण' इत्यादि-
ना । आनन्दामराजरापहतपाप्मत्वादयश्च ब्रह्मणि प्राणे (१) भविष्यन्ति । तस्माद्यथायोगं त्रय
एवात्रोपास्याः । न चैष वाक्यभेदो दोषमावहति, वाक्यार्थावगमस्य पदार्थावगमपूर्वक-
त्वात्, (२) पदार्थानां चोक्तेन मार्गेण स्वातन्त्र्यात् । तस्मादुपास्यभेदादुपासात्रैविध्यमिति
पूर्वपक्षः ।

सिद्धान्तस्तु (३) सत्यं पदार्थावगमोपायो वाक्यार्थावगमो, न तु पदार्थावगमपराग्येव
पदानि, अपि त्वेकवाक्यार्थावगमपराणि । तमेव त्वेकं वाक्यार्थं पदार्थावगममन्तरेण न वा-
क्नुवन्ति कर्तुमित्यन्तरा तदर्थमेव तमप्यवगमयन्ति, तेन पदानि विशिष्टैकार्थावबोधनस्वरसा-
न्येव बलवद्वाधकोपनिपातान्नानार्थबोधपरतां नीयन्ते । यथाहुः—

सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते ।

इति । तेन यथोपांशुयाजवाक्ये जामितादोषोपक्रमे तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे चैकवा-
क्यत्वाय 'प्रजापतिरुपांशु यष्टव्य' इत्यादयो न पृथग्विधयः किं स्वर्थवादा इति निर्णीतम्, तथे-
हापि 'मामेव विजानीही'त्युपक्रम्य 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मे'त्युक्त्वाऽन्ते 'स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा-
ऽऽनन्दोऽजरोऽमृत' इत्युपसंहाराद्ब्रह्मण्येकवाक्यत्वावगतौ सत्या जीवमुख्यप्राणलिङ्गे अपि तद-
नुगुणतया नेतव्ये, अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गात् । यत्पुनर्भेददर्शनं 'सह होता'विति, तज्ज्ञा-
नक्रियाशक्तिभेदेन (४) बुद्धिप्राणयोः प्रत्यगात्मोपाधिभूतयोर्निर्देशः प्रत्यगात्मानमेवोपलक्षयि-
तुम् । (५) अत एवोपलक्ष्यस्य प्रत्यगात्मस्वरूपस्याभेदमुपलक्षणाभेदेनोपलक्षयति—'प्राण एव
प्रज्ञात्मे'ति ।

(६) तस्मादनन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गानुसारतः ।

एकवाक्यबलात्प्राणजीवलिङ्गोपपादनम् ॥

इति सङ्ग्रहः ॥ २८ ॥

(मू०) न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्म-

सम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ २९ ॥

(१) ब्रह्मणि प्राण इति । 'स एष प्राण आनन्दोऽजर' इत्यत्र प्राणशब्दो ब्रह्मवाचित्वर्थः ।

(२) भवतु पदार्थावगमपूर्वको वाक्यार्थावगमस्तथापि गामानयेत्यादाविवैकवाक्यता किं न स्यादत
आह पदार्थानां चेति । गुणप्रधानयोग्यपदार्थावगमे भवत्येकवाक्यता, इह तु सहोत्क्रमत इत्यादिभिः स्वा-
तन्त्र्यावगतेर्वाक्यभेद इत्यर्थः ।

(३) पदार्थावबोधो हि वाक्यार्थावबोधे हेतुरत एव स गुणः, उद्देश्यस्तु वाक्यार्थप्रत्ययः प्रधानमतो न
प्रतीतैकवाक्यताभङ्ग इति सिद्धान्तयति सत्यमित्यादिना ।

(४) ज्ञानशक्तिमती बुद्धिः, क्रियाशक्तिमात्रं प्राणः ।

(५) यदि प्रत्यगात्मोपाधी भेदेन निर्दिष्टौ न तु जीवप्राणौ स्वातन्त्र्येण कथं तर्हि प्राण एव प्रज्ञा-
त्मेत्युपक्रम्योपास्येति तयोरुपास्यवनिर्देशः, भेदेनोक्तयोर्वै कथमभेदनिर्देशोऽत आह अत एवेति ।

(६) उपसंहारादर्थसंग्रहकारिकायाह तस्मादिति ।

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥
जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेन्नोपासात्रैविध्यादा-

श्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ३१ ॥

“न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हती”ति (पृ० २५५ पं० ४) नैष सन्दर्भो (१) ब्रह्म-
वाक्यमेव भवितुमर्हतीति, किन्तु यथायोगं किंचिदत्र जीववाक्यं, किंचिन्मुख्यप्राणवाक्यं
किंचिद्ब्रह्मवाक्यमित्यर्थः । “प्रज्ञासाधनप्राणान्तराश्रयत्वादि”ति । (२) प्राणान्त-
राणीन्द्रियाणि, तानि हि मुख्ये प्राणे प्रतिष्ठितानि । जीवन्मुख्यप्राणयोरन्यतर इत्युपक-
ममात्रम् । “उमा”विति पूर्वपक्षतत्त्वम् । ब्रह्म तु ध्रुवम् । “न ब्रह्म”ति (पृ० २५६
पं० १) । न ब्रह्मैवेत्यर्थः । “दशानां भूतमात्राणामि”ति । पञ्च शब्दादयः पञ्च पृ-
थिव्यादय इति दश भूतमात्राः । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च बुद्ध्य इति दश प्रज्ञामात्राः ।

तदेवं स्वमतेन व्याख्याय प्राचां वृत्तिकृतां मतेन व्याचष्टे—“अथ वे”ति (पृ० २५७
पं० १) (३) पूर्व प्राणस्यैकमुपासनमपरं जीवस्यापरं ब्रह्मण इत्युपासनत्रैविध्येन वाक्यभेद-
प्रसङ्गो दूषणमुक्तम्, इह तु ब्रह्मण एकस्यैवोपासान्नयविशिष्टस्य विधानाच्च वाक्यभेद इत्यभि-
मानः प्राचां वृत्तिकृताम् । तदेतदालोचनीयं—कथं न वाक्यभेद—इति । (४) युक्तं ‘सोमेन
यजेते’त्यादौ सोमादिगुणविशिष्टयागविधानं तद्गुणविशिष्टस्यापूर्वस्य कर्मणोऽप्राप्तस्य विधिवि-
षयत्वात्, इह तु सिद्धरूपं ब्रह्म न विधिविषयो भवितुमर्हति, अभावात्थत्वात्, भावार्थस्य
विधिविषयत्वनियमाद्, वाक्यान्तरेभ्यश्च ब्रह्मावगतेः प्राप्तत्वात्, तदनुयायात्सोपासा भावार्थो
विधेयस्तस्य च भेदाद्विध्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदोऽतिस्फुट इति भाष्यकृता नोद्धाटितः, स्व-
व्याख्यानैर्नैवोक्तप्रायत्वादिति सर्वमवदातम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भाष्यविभागे भामत्यां प्रथमस्याध्यायस्य प्रथम पादः ॥

अथ द्वितीयं पादमारिप्सुः पूर्वोक्तमर्थं स्मारयति वक्ष्यमाणोपयोगितया—“प्रथमे पाद”
इति (पृ० १५९ पं० ९) । उत्तरत्र हि ब्रह्मणो व्यापित्वनिस्तत्वादयः सिद्धवद्भेदतुल्योपदे-
क्ष्यन्ते । न चैते साक्षात्पूर्वमुपपादिता इति हेतुभावेन न शक्या उपदेशुमिति, अत उक्तम्—
“समस्तजगत्कारणस्ये”ति (पृ० १६० पं० १) यद्यप्येते न पूर्वं कण्ठत उक्तास्त-

(१) ननु जीवप्राणब्रह्माणुपास्यत्वेन यदि पूर्वपक्षः कथं तर्हि जीवमुख्यप्राणलिङ्गसूत्रावतारकपूर्व-
पक्षभाष्ये ब्रह्मपरत्वनिषेधोऽत आह ब्रह्मवाक्यमेवेति । ब्रह्मपरत्वनियमो निषिध्यत इत्यर्थः ।

(२) एतत्सूत्रपूर्वपक्षभाष्य एव प्राणस्य प्रज्ञात्मत्वमुपपादयितुं प्रकृत्यादि भाष्यम्, तत्र प्राणान्तर-
शब्दार्थमाह प्राणान्तराणाति ।

(३) पूर्वोत्तरव्याख्ययोः सूत्रार्थं विभजते पूर्वमिति । उपासनत्रैविध्यपसङ्गादिति पूर्वत्र व्याख्यानमत्र
तु एकस्या उपासनायास्त्रिविधत्वाच्च वाक्यभेद इति व्याख्यानमित्यर्थः ।

(४) अत्र तावत्किमुपासनात्रयविशिष्टब्रह्मविधिरुत ब्रह्मविशिष्टोपासनात्रयविधिरथवा तदनुवादेन तदा-
श्रित्युपासनत्रयविधिरिति विकल्प्य नाय इत्याह युक्तमिति । न द्वितीय इत्याह वाक्यान्तरेभ्यश्चेति । विशेष-
णीभूतब्रह्मणः सन्निधौ प्राप्तत्वात् न तद्विशिष्टोपासनविधिरित्यर्थः । ततस्तु नीयकल्पः परिशिष्यत इत्याह तद-
नुयेति । तं दूषयति तस्य चेति । ब्रह्मानुवादेनोपासनविधौ वैकल्ये विशेष्यावशीकारादुपासनानां च परस्परपसङ्गा-
त्प्राप्त्युपास्तिविध्याधुन्यापात इत्यर्थः ।

थापि ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वोपपादनेना(१)धिकरणसिद्धान्तन्यायेनोपक्षिप्ता इत्युपप-
न्नस्तेषामुत्तरत्र हेतुभावेनोपन्यास इत्यर्थः । “अर्धान्तरप्रसिद्धानां च”ति । यत्रार्था-
न्तरप्रसिद्धा एवाकाशप्राणज्योतिरादयो ब्रह्मणि व्याख्यायन्ते तदव्यभिचारालिङ्गभ्रमणात् तत्र
कैव कथा मनोमयादीनामर्थान्तरे प्रसिद्धानां पदानां ब्रह्मणोचरत्वनिर्णयं प्रतित्यभिप्रायः ।
(२)पूर्वपक्षाभिप्रायं त्वमे दर्शयिष्यामः ।

(सू०) सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

“इदमात्मनायते-सर्वं खल्विदं ब्रह्म, कुतः ? तज्जलानि”ति । यतस्तस्माद्ब्रह्मणो
जायत इति तज्जम् , तस्मिंश्च लीयत इति तल्लम् , तस्मिंश्चानिति स्थितिकाले चेष्टत इति तदनं
जगत्तस्मात्सर्वं खल्विदं जगद्ब्रह्म । अतः कः कस्मिन् रज्यते कश्च कं द्वेष्टीति रागद्वेषरहितः शा-
न्तः सन्नुपासीत । “अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति
तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीर”इत्यादि । (३)तत्र सं-
शयः किमिह मनोमयत्वादिभिर्मर्षैः शारीर आत्मोपास्यत्वेनोपादिश्यते आहोस्वेन्द्रज्ञेति । किं
तावत्प्राप्तं “शारीरो” (पृ० २६१ पं० १) जीव इति । कुतः ? (४)क्रतुमित्यादेवाक्येन
विहितां क्रतुभावनामनूय सर्वमित्यादिवाक्यं शमगुणे विधिः । (५)तथा च सर्वं खल्विदं
ब्रह्मेति वाक्यं प्रथमपठितमप्यर्थालोचनया परमेव, तदर्थोपजीवित्वात् । (६)एवं च सङ्कल्प-
विधिः प्रथमो निर्विषयः सन्नपर्यवस्यन्निवषयापेक्षः स्वयमनिर्बुद्धो न विध्यन्तरेणोपजीवितुं
शक्योऽनुपपादकत्वात्, तस्माच्छान्ततागुणविधानात्पूर्वमेव ‘मनोमयः प्राणशरीर’ इत्यादिभिर्वि-
षयोपनायकैः सम्बध्यते । (७)मनोमयत्वादि च कार्यकारणसङ्ख्यातात्मनो जीवात्मन एव निरुद्ध-
मिति जीवात्मनोपास्येनोपरक्तोपासना न पश्चाद्ब्रह्मणा सम्बद्धमर्हति, उत्पत्तिशिष्टगुणावरो-
धात् । (८)न च ‘सर्वं खल्विदमि’ति वाक्यं ब्रह्मपरमिति तु शमहेतुवन्निगदार्थवादः शान्तता-

(१) अधिकरणेति । यत्प्रसिद्धावथदिश्यासिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः ।

(२) यथार्थान्तररूढा अपि शब्दा ब्रह्मालिङ्गात् ब्रह्मपरतया व्याख्याताः तर्हि कैव कथा मनोमयत्वा-
दिलिङ्गेषु, अपि चेह ब्रह्मशब्द एवासिन् ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति’, अस्ति च वाक्यशेषे सर्वकर्मत्वादि ब्रह्मलिङ्गं
तत्कथं जीवपरत्वशङ्का वाक्यस्यात आह पूर्वपक्षेति । क्रतुमित्यादिवाक्येनेत्यास्मभ्येत्यर्थः ।

(३) मनोमयत्वादीनां प्रकृतब्रह्मनैरेपेक्षसापेक्षाभ्यां संशयमाह तत्रेति ।

(४) स्ववाक्योपात्तधर्मविशिष्टजीवोपासनामुवादेन शमावेधिपरत्वान्न सर्वं खल्विति वाक्यमुपास्यसम-
र्थकमित्याह क्रतुमिति ।

(५) प्रागप्रतीतायाः क्रमप्रवृत्तेः कथमुपासीतेत्युवादादस्तत्राह तथाचेति ।

(६) ननु संकल्पविधेरुपास्यसापेक्षत्वाद्ब्रह्मण उपास्यत्वमत आहिवं चेति । सापेक्षस्य गुणविध्यर्थमा-
श्रयदानायोगान्मनोमयत्वादिभिरेवोपेक्षापुरणमित्यर्थः ।

(७) स्यादितन्मनोमयत्वादिमद्ब्रह्मैवास्त्वित्यत आह मनोमयत्वादि चेति । उत्पत्तिशिष्टत्वं कर्मस्वरूप-
प्रतीतिसमयावगतत्वम् ।

(८) चेन्न ब्रह्मोपास्यं किमर्थं तर्हि तदभिधानमित्यत आह नचेति । हेतुवन्निगद्यत इति तथोक्तः ।
शूर्पेणेति वाक्यान्ते तेन हीति श्रुतम् । तत्र च द्विशब्दश्रुतेः स्तुतौ च लक्षणापत्त्याऽन्नकरणत्वं हेतुरुपदि-
ष्टस्तथाच यद्यदन्नकरणं तेन तेन होतव्यमिति पूर्वपक्षे तृतीयाश्रया होमकरणं शूर्पं गम्यते विध्यर्थस्य च न
हेत्वपेक्षातः शूर्पस्तुतिवदत्रापि शान्तताविधिपरो ब्रह्मप्रशंसावाद इत्यर्थः ।

विधिपरः, 'श्रुपेण जुहाति, तेन ह्यन्नं क्रियते' इतिवत् । न चान्यपरादपि ब्रह्मापेक्षिततया स्वी-
क्रियत इति युक्तम् । मनोमयत्वादिभिर्धर्मैर्जीवे सुप्रसिद्धैर्जीवविषयसमर्पणेनानपेक्षितत्वात् ।
सर्वकर्मत्वादि च जीवस्य पर्यायेण भविष्यति । एवं चाणीयस्त्वमप्युपपन्नम् । परमात्मनस्त्व-
परिमेयस्य तदनुपपत्तिः । प्रथमावगतेन चाणीयस्त्वेन ज्यायस्त्वं तदनुगुणतया व्याख्येयम् ।
व्याख्यातं च भाष्यकृता । एवं कर्मकर्तृव्यपदेशः सप्तमीप्रथमान्तता चाभेदेऽपि जीवात्मनि
कथंचिद्भेदोपचारेण राहोः शिर इतिवद् द्रष्टव्या । 'एतद्ब्रह्मे'ति च जीवविषयं जीवस्यापि
देहादिबृंहणत्वेन ब्रह्मत्वात् । एवं सत्यसङ्कल्पादयोऽपि परमात्मवर्तिनो जीवेऽपि सम्भवन्ति,
तदव्यतिरेकात् । तस्माज्जीव एवोपास्यत्वेनाऽत्र विवक्षितो, न परमात्मेति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—

(१)समासः सर्वनामार्थः सन्निकृष्टमपेक्षते ।

तद्विधितार्थोऽपि सामान्यं नापेक्षया निवर्तकः ॥

तस्मादपेक्षितं ब्रह्म ग्राह्यमन्यपरादपि ।

तथो च सत्यसङ्कल्पप्रभृतीनां यथार्थता ॥

(२)भवेदेतदेवं यदि प्राणशरीर इत्यादीनां साक्षाज्जीववाचकत्वं भवेत्, न त्वेतदस्ति ।
तथाहिः—प्राणः शरीरमस्येति सर्वनामार्थो बहुव्रीहिः सन्निहितं च सर्वनामार्थं सम्प्राप्य त-
दभिधानं पर्यवस्येत् । (३)तत्र मनोमयपदं पर्यवसिताभिधानं तदभिधानपर्यवसानायालं, तदेव
तु मनोविकारो वा मनःप्रचुरं वा किमर्थमित्यद्यापि न विज्ञायते । तद्येनैष(४)शब्दः समवेतार्थो
भवति स समासार्थः । (५)न चैष जीव एव समवेतार्थो न ब्रह्मणीति, तस्य 'अप्राणो ह्यमना'
इत्यादिभिस्तद्विरुद्धप्रतिपादनादिति युक्तम् । तस्यापि सर्वविकारकारणतया विकाराणां च स्व-
कारणादभेदात्तेषां च मनोमयतया ब्रह्मणस्तत्कारणस्य मनोमयत्वोपपत्तेः ॥

(६)स्थादेतत् । जीवस्य साक्षान्मनोमयत्वादयो ब्रह्मणस्तु तद्वारा, तत्र प्रथमं द्वारस्य बु-
द्धिस्थत्वात्तदेवोपास्यमस्तु, न पुनर्जघन्यं ब्रह्म, ब्रह्मलिङ्गानि च जीवस्य ब्रह्मणोऽभेदाज्जीवेष्यु-
पपत्स्यन्ते । (७)तदेतदत्र सम्प्रधार्यम्—किं ब्रह्मालङ्गैर्जीवानां तदभिज्ञानामस्तु तद्वत्ता, तथा च

(१) समास इति । 'मनोमयः प्राणशरीर' इत्यत्र प्राणः शरीरमस्येति बहुव्रीहिसमासो विग्रहवशाद-
स्येत्यन्तगर्भितसर्वनामार्थवान्, सर्वनाम च सन्निकृष्टमपेक्षतेऽतः सर्वनामश्रुतिर्ब्रह्मोपास्यत्वे मानमित्यर्थः ।
ननु मनोमय इति स्ववाक्यस्थमयदर्थेन ब्रह्माकाङ्क्षा न सम्भवेदत आह तद्विधितार्थ इति । सोऽपि विकारमा-
चुर्यसाधारणतया सामान्यत्वाच्च ब्रह्माकाङ्क्षाशमकः संदिग्धत्वादिति भावः । फलितमाह तस्मादिति । अतः
शमविधिस्तुतिपरादपि वाक्याङ्गस्य माह्वम्, एवं च ब्रह्मोपादाने सत्यसंकल्पादीनां यथार्थत्वसम्भवेन वाक्य-
शेषस्थलिङ्गसामञ्जस्यमित्यर्थः । (२) समासइतिकारिकांशं व्याचष्टे भवेदिति । तदभिधानं—समासामभिधानम् ।

(३) तद्विधितार्थ इत्यंशं व्याचष्टे तथेति । (४) तद्येनैष इति सु० सु० पु० पाठः ।

(५) नचैष इति । एष मनोमयशब्दो जीव एव निविष्टावयवार्थो न तु ब्रह्मणि तस्य मनआदिविरुद्ध-
प्रतिपादनादित्येतन्न युक्तम्, कुतो न युक्तमत आह तस्यापीति । विकाराणां—तद्विशेषाणां जीवानाम् ।

(६) विकारत्वं जीवानामभेदापेक्षं यदि जीवद्वारा ब्रह्मणो मनोमयत्वं तर्हि जीव एव मनोमयपदं मुख्य-
मिति तदेव समासकाङ्क्षायाः पूरकं स्यादित्यभिप्रायेणाशङ्कने स्यादेतदिति ।

(७) उक्ताशंकासमाधानार्थं प्रथमं बलाबलविकारपक्षविभागं करोति तदेतदिति । ब्रह्मलिङ्गैः—
सर्वकर्मत्वादिभिः, तद्वत्ता—ब्रह्मलिङ्गवत्ता । अस्मिन्पक्षे फलितमाह तथाचेति ।

जीवस्य मनोमयत्वादिभिः प्रथममवगमात्तस्यैवोपास्यत्वम्, (१) उत न जीवस्य ब्रह्मलिङ्गवत्ता-
तदभिन्नस्यापि, जीवलिङ्गैस्तु ब्रह्म तद्वत्, तथा च ब्रह्मलिङ्गानां दर्शनात् तेषां च जीवेऽनुप-
पत्तेर्ब्रह्मैवोपास्यमिति । (२) वयं तु पश्यामः—

समारोप्यस्य रूपेण विषयो रूपवान् भवेत् ।

विषयस्य तु रूपेण समारोप्यं न रूपवत् ॥

समारोपितस्य हि रूपेण भुजङ्गस्य भीषणत्वादिना रज्जु रूपवती, न तु रज्जुरुपेणा-
भिगम्यत्वादिना भुजङ्गो रूपवान् । तदा भुजङ्गस्यैवाभावारिक्तं रूपवत् । भुजङ्गदशायां तु न
नास्ति वास्तवी रज्जुः । तदिह समारोपितजीवरूपेण वस्तुसद्ब्रह्म रूपवद्युज्यते, न तु ब्रह्म-
रूपैर्नित्यत्वादिभिर्जीवस्तद्वा न भवितुमर्हति, तस्य तदानीमसम्भवात् । तस्मात् ब्रह्मलिङ्गदर्श-
नाज्जीवे च तदसम्भवाद्ब्रह्मैवोपास्यं न जीव इति सिद्धम् । (३) एतदुपलक्षणाय च 'सर्वं ख-
ल्विदं ब्रह्मे'ति वाक्यमुपन्यस्तमिति ॥ १ ॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

“यद्यप्यपौरुषेय” इति । (पृ० २६२ पं० १२) ज्ञानयोनित्वेऽपीश्वरस्य पूर्वपूर्वं
सृष्टिरचितसन्दर्भापेक्षरचनत्वेनास्वातन्त्र्यादपौरुषेयत्वाभिधानम्, तथा चाऽस्वातन्त्र्येण विवक्षा
नास्तित्युक्तम् । परिग्रहपरित्यागौ चोपादानानुपादाने उक्ते, न तूपादेयत्वमेव, (४) अन्य-
थोद्देश्यतयाऽनुपादेयस्य ग्रहादेरविवक्षितत्वेन चमसादावपि सम्मार्गप्रसङ्गात् । तस्मादनुपादे-
यत्वेऽपि ग्रह उद्देश्यतया परिगृहीतो विवक्षितः । (५) तद्गतं त्वेकत्वमवच्छेदकत्वेन वर्जितम-
विवक्षितम्, इच्छानिच्छे च भक्तिः । तदिदमुक्तं—“वेदवाक्यतात्पर्याभ्यामवगम्ये-
ते” (पृ० २६३ पं० १) इति । यत्परं वेदवाक्यं तत्तेनोपात्तं विवक्षितम्, अतस्त्वेन चा-
नुपात्तमविवक्षितमित्यर्थः ॥ २ ॥

स्यादेतत्, यथा सत्यसङ्कल्पादयो ब्रह्मण्युपपद्यन्ते, एवं शारीरेऽप्युपपत्त्यन्ते, शारी

(१) एवं जीवोपास्यत्वपक्षं प्रदर्श्य ब्रह्मोपास्यपक्षमाह उतेति । तथाच ब्रह्माभिन्नस्यापि जीवस्याव-
च्छिन्नतया न ब्रह्मधर्मवत्ता, ब्रह्मणस्तु सर्वात्मत्वाज्जीवलिङ्गैस्तद्वत्तेति पक्षे लाभमाह तथाचेति ।

(२) तत्र स्वमतमाह वयन्त्विति । समारोप्यस्येति । ज्ञायमानेन समारोप्यजीवरूपेणाधिष्ठानविषयो
ब्रह्मरूपवद्भवेत् तस्याज्ञायमानत्वेन समारोपकालेपि सत्त्वात् । विषयस्य तु रूपेणासाधारणेन ज्ञायमानेन
समारोप्य जीवो न रूपवानधिष्ठानासाधारणरूपज्ञाने सति समारोप्याभावादिति कारिकार्थः । कारिकार्थमिम-
मेव दृष्टान्तेन दृढयन्माह समारोपितस्येति ।

(३) एतदुपलक्षणाय—सर्वकामत्वादुपलक्षणाय, उपन्यस्तं भाष्यकारेणेति शेषः ।

(४) ‘उपादानेन फलेन’ इति भाष्ये उपदानं नाम परिग्रहो न तूपादेयत्वमुद्देश्यप्रतियोगित्वम्, विप-
क्षे बाधकमाह अन्यथेति । किञ्चित्कार्यं विधातुं सिद्धवान्निर्देश्यमुद्देश्यत्वमनुष्ठेयत्वेन निर्देश्यत्वमुपादेयत्वम् ।
उद्देश्याविवक्षायां ‘ग्रहं सम्मार्ष्टी’त्यत्रोद्देश्यग्रहस्याविवक्षा स्यात्तथाच चमसादेरपि सम्मार्गप्रसङ्गः स चा-
युक्त इति भावः ।

(५) तत्रर्त-ग्रहगतम्, एकप्रसरतयैकपशुविशिष्टयागविधिसम्भवात्पशुना यजेतेत्यत्रोपादेयविशेषण-
त्वादिकत्वविवक्षायां युक्तत्वेऽप्यत्र ग्रहत्वैकत्वोद्देशेन सम्मार्गविधातुर्निर्देश्यमानयोः परस्परमसम्बन्धादग्रह एवोद्-
देश्येन पर्यवसानाच्च वाक्योपरिसमाप्तिसम्भवेन ग्रहं सम्मार्ष्टि तं चैकमिति वाक्यभेदापत्त्यैकत्वविवक्षा न
युक्तेति भावः ।

स्य ब्रह्मणोऽभेदात्, शारीरगुणा इव मनोमयत्वादयो ब्रह्मणीत्यत आह सूत्रकारः—

(सू०) अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

यत्तद्वचोचाम 'समारोप्यधर्माः समारोपविषये सम्भवन्ति, न तु विषयधर्मास्समारोप्य' इति, तस्येत उत्थानम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

(सू०) स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न,

निचाय्यत्वादेवं व्योमवत् ॥ ७ ॥

अत्राह चोदकः "कः पुनरयं शारीरो नामे"ति (पृ० २६५ पं० ९) । (१) न तावद्वेदप्रतिषेधाद्वेदव्यपदेशाच्च भेदाभेदावेकत्र तात्त्विकौ भवितुमर्हतो विरोधादित्युक्तम् । तस्मादेकमिह तात्त्विकमतात्त्विकं चेतत् । (२) तत्र पौर्वापर्येणाद्वैतप्रतिपादनपरत्वाद्भेदान्तानां द्वैतप्रादिगुण्यमानान्तरस्याभावात्तद्व्यपदेशाच्च, तेनाद्वैतमेव परमार्थः । तथा चानुपपत्तेस्त्वित्याद्यसङ्गतार्थमित्यर्थः । परिहरति "सत्यमेवमेतत्, पर एवात्मा देहेन्द्रियमनो-बुद्ध्युपाधिभिरवच्छिद्यमानो बालैः शारीर इत्युपचर्यते" । (३) अनाद्यविद्यावच्छेदलब्धजीवभावः पर एवात्मा स्वतो भेदनावभासेत । तादृशां च जीवानामविद्या, न तु निरुपाधिनो ब्रह्मणः । (४) न चाविद्यायां सत्यां जीवात्मविभागः, सति च जीवात्मविभागे तदाश्रयाऽविद्येत्यन्योन्याश्रयमिति साम्प्रतम् । (५) अनादित्वेन जीवाविद्ययोर्बीजाङ्कुरवदनववृक्षेतरयोगात् । न च सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेश्च स्वतः कृतोऽकस्मात्संसारिता, यो हि परतन्त्रः सोऽन्येन बन्धनागारे प्रवेक्ष्येत न तु स्वतन्त्र इति वाच्यम् । न हि तद्भागस्य जीवस्य सम्प्रतितनी बन्धनागारप्रवेक्षिता येनानुयुज्येत, कित्वियमनादिः पूर्वपूर्वकर्माविद्यासंस्कारनिबन्धना नानुयोगमर्हति । न चैतावता ईश्वरस्यानीशता । ननुपकरणाद्यपेक्षिता कर्तुः स्वातन्त्र्यं विहन्ति । तस्माद्यत्किंचिदेतदपीति ॥ ६ ॥ ७ ॥

(सू०) सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न, वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

(१) जीवस्य ब्रह्मणो भेदाभेदाभ्यामुभयश्चत्युपपत्तेराक्षेपायोगमाशङ्क्याह न तावदिति ।

(२) विरोधादन्यतरबाधे स्थितेऽप्यभेदपक्षे विनिगमकमाह तत्रेति । तद्बाधनात्—तर्वेदान्तैर्द्वैतप्रादिगो मानान्तरस्य प्रत्यक्षस्य विधिमात्रव्यापारत्वात्तत्पूर्वकत्वाच्चाप्येषामपि बाधनादित्यर्थः ।

(३) ओपाधिकभेदानुवादित्वेन भेदश्रुतीनां सूत्रस्य चोपपत्तिमाह अनाद्यविवेति । तादृशम्—अविद्याविशिष्टानाम् ।

(४) शङ्कते नचेति ।

(५) समाधत्ते अनादित्वेनेति । जीवाविद्ययोर्बीजाङ्कुरवृक्षेतुमत्त्वेऽनित्यत्वं स्यादतोऽनोत्तरजीवाभिव्यक्तीनां पूर्वपूर्वक्षमनिमित्तकत्वं युक्तम् । अनादिजीवाविद्ययोश्चेत्तेतराश्रयत्वमविद्यातत्सम्बन्धयोरिव विहङ्गमिति भावः ।

विशेषादिति वक्तव्ये वैशेष्याभिधानमात्यन्तिकं विशेषं प्रतिपादयितुम् । (१) तथाह्यविद्या-
कल्पितः सुखादिसम्भोगो विद्यात्मन एव जीवस्य युज्यते, न तु निर्मृष्टनिखिलाविद्यातद्वा-
सनस्य शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य परमात्मन इत्यर्थः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ८ ॥

(सू०) अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

“कठवल्लीषु पठ्यते—

(२) यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः ।

मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः ॥ इति ।

(३) अत्र चोदनीयौदनोपसेचनसूचितः कश्चिदत्ता प्रतीयते । अतृत्वं च भोक्तृता वा
संहर्तृता वा स्यात् । न च प्रस्तुतस्य परमात्मनो भोक्तृतास्ति, ‘अनक्षत्रन्योऽभिचाकशी-
ति’ इति श्रुत्या भोक्तृताप्रतिषेधात् । जीवात्मनश्च भोक्तृताविधानात् ‘तयोरन्यः पिप्पलं
स्वाद्वत्ती’ति । तथादि भोक्तृत्वमर्तृत्वं ततो मुक्तसंशयं जीवात्मैव प्रतिपत्तव्यः । (४) ब्रह्मक्ष-
त्रादि चास्य कार्यकारणसङ्घातो भोगायतनतया वा साक्षाद्वा सम्भवति भोग्यम् । (५) अथ
तु संहर्तृता भोक्तृता, तत्तद्व्याणामभिजीवपरमात्मनां प्रनोपन्यासोपलब्धेः संहर्तृत्वस्यावि-
शेषाद्भवति संशयः—किमत्ताऽभिराहो जीव उताहो परमात्मेति । (६) अत्रौदनस्य भोग्य-
त्वेन लोके प्रसिद्धेर्भोक्तृत्वमेव प्रथमं बुद्धौ विपरिवर्तते, चरमं तु संहर्तृत्वमिति भोक्तृवात्ता ।
तथा च जीव एव (७) । ‘न जायते म्रियते’ इति च तस्यैव स्तुतिः, (८) संहारकालेऽपि संस्का-
रमात्रेण तस्यावस्थानात् । दुर्ज्ञानत्वं च तस्य सूक्ष्मत्वात् । तस्माज्जीव एवात्तेहोपास्यत इति
प्राप्तम् । (९) यदि तु संहर्तृत्वमर्तृत्वं तथाप्यभिरत्ता, ‘अभिरत्ताद’ इति श्रुतिप्रसिद्धिभ्याम् ।
एवं प्राप्तेऽभिधीयते—अत्तात्र परमात्मा, कुतः, १ चराचरग्रहणात् । ‘उभे यस्यौदन’
इति ‘मृत्युर्यस्योपसेचन’मिति च श्रूयते । तत्र यदि जीवस्य भोगायतनतया तत्साधनतया

(१) ‘न वैशेष्यादिति सूत्रे प्रकृतिप्रयोगादेवेष्टसिद्धौ प्रत्ययप्रयोगोतिशययोनय, तमेवाह तथाहीति ।
अतिशयस्य भावः प्रत्ययार्थो न तु विशेषस्वरूपभाव इत्यर्थः ।

(२) यस्येति । यस्य ब्रह्मक्षत्रादिजगदोदनो, मृत्युः सर्वप्राणिमात्रकोपि यस्योपसेचनमोदनसंस्कारक-
घृतप्रायः सोऽत्ता यत्र शुद्धे चिन्मात्रेऽभेदकल्पनया वर्तते तच्छुद्धं ब्रह्म इत्या इत्यमीश्वराधिष्ठानभूते
को वेद चित्तशुद्ध्यादिकं बिना कोपि न जानातीति कठवल्त्यर्थो बोध्या ।

(३) विषयवाक्येऽनुस्त्ववगादत्तेति सूत्रासङ्गतिमाशङ्क्याहात्र चेति ।

(४) ननु जीवस्य कथं ब्रह्मक्षत्रादिभोक्तृत्वं पूर्वपक्षिणा साध्यमत आह ब्रह्मक्षत्रादीति ।

(५) एवमर्तृत्वस्य भोक्तृत्वपक्षे संशयेन पूर्वपक्षे प्रदर्श्ये संहर्तृत्वपक्षे तं वक्तुं भूमिकामाह
अथै त्विति ।

(६) वनितादिषु भोक्तृत्वेपि संहर्तृत्वाभावात् अतृत्वस्य भोक्तृत्वात्मप्रसाधनेन पूर्वपक्षमुपपादयति
अत्रौदनस्येत्यादिना ।

(७) तथा स जीव एव इति, सर्वथा स जीव एवेति च पाठान्तरम् ।

(८) ननु प्रलये जीवनाशात्कथमजत्वमत आह संहारोति ।

(९) आवक्तियस्य परमात्मनः संहर्तृत्वायोगात् अभिरैव संहर्तृत्वाह यदीति । एवं चातृत्वस्य भोक्तृ-
त्वपक्षे जीवो, संहर्तृत्वपक्षे चाभिरैवात्ता न परमात्मेति पूर्वपक्षाभिप्रायः ।

च कार्यकारणसङ्घातः स्थितो, न तद्वोदेनः । नह्योदनो भोगायतनं, नापि भोगसाधनमपि तु भोग्यः । (१) न च भोगायतनस्य भोगसाधनस्य वा भोग्यत्वं मुख्यम् । न चात्र मृत्यु-
रूपसेचनतया कल्प्यते । न च जीवस्य कार्यकरणसङ्घातो ब्रह्मक्षत्रादिरूपो भक्ष्यः, कस्यचित्
क्रूरसत्त्वस्य व्याघ्रादेः कश्चिद्भवेत्, न तु सर्वः सर्वस्य जीवस्य । तेन ब्रह्मक्षत्रविषयमपि
जीवस्यात्तृत्वं न व्याप्नोति किमत्र पुनर्मृत्यूपसेचनव्याप्तं चराचरम् । (२) न चोदनपदात् प्रथ-
मावगतभोग्यत्वातुरोधेन यथासम्भवमत्तृत्वं योज्यत इति युक्तम् । नह्योदनपदं श्रुत्या भो-
ग्यत्वमाह, किन्तु लक्षणया । न च लाक्षणिकभोग्यत्वातुरोधेन 'मृत्युर्यस्योपसेचन'मिति च
'ब्रह्म क्षत्रं चे'ति च श्रुती सङ्कोचमर्हतः । न च ब्रह्मक्षत्रे एवात्र विवक्षिते, मृत्यूपसेचनेन
प्राणमृन्मात्रोपस्थापनात्, (३) प्राणिषु प्रधानत्वेन च ब्रह्मक्षत्रोपन्यासस्योपपत्तेः, अन्यनि-
वृत्तेरशाब्दत्वात्, अनर्थत्वाच्च । (४) तथा च चराचरसंहर्तृत्वं परमात्मन एव, नाग्नेर्नापि
जीवस्य, तथा च 'न जायते म्रियते वा विपश्चिदिति ब्रह्मणः प्रकृतस्य न हानं भविष्यति ।
'क इत्या वेद यत्र स' इति च दुर्ज्ञानत्वमुपपत्स्यते । जीवस्य तु सर्वलोकप्रसिद्धस्य न दुर्ज्ञा-
नता । तस्मादत्ता परमात्मैवेति सिद्धम् ॥ ९ ॥ १० ॥

(मू०) गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

संशयमाह—“तत्रे”ति (पृ० २७० पं० १२) पूर्वपक्षे प्रयोजनमाह—“यदि
बुद्धिजीवावि”ति । सिद्धान्ते प्रयोजनमाह—अथ जीवपरमात्मानावि”ति ।
(५) औत्सर्गिकस्य मुख्यताबलात् पूर्वसिद्धान्तपक्षासम्भवेन पक्षान्तरं कल्पयिष्यत इति मनवानः
संशयमाक्षिपति—“अत्राह आक्षेपे”ति (पृ० २७१ पं० १) ऋतं सत्यमवश्यम्भा-
वीति यावत् । समाधत्ते—“अत्रोच्यत” इति । (६) आध्यात्मिकाधिकारादन्यौ तावत्पा-
तारावशक्यौ कल्पयितुम् । तदिह बुद्धेरचैतन्येन परमात्मनश्च भोक्तृत्वनिषेधेन जीवात्मैवैकः

(१) एवमोदनशब्दस्य भोक्तृत्वेनोदनपदार्थमुक्त्यौदनशब्दस्य लाक्षणिकस्य संहितमृत्यूपसेचनपदा-
तुरोधेनोदनगतविनाशित्वधर्मलक्षणार्थत्वाद् ब्रह्मक्षत्रोपलक्षितजगद्भिनाशकर्तृत्वरः प्रतीयते न जीव इ-
त्याह न चेत्यादिना ।

(२) ओदनपदात्प्रथमं भोक्तृत्वं प्रतीयत इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा तत्राह न चोदनपदादित्यादिना । ओ-
दनपदस्य भक्तवाचिनो भोग्यमात्रपरत्वेन तवापि जघन्यवृत्त्याश्रयणात्तद्वत्त्वाद् ब्रह्मक्षत्रमृत्युश्रुतीनां न
संकोच इत्यर्थः ।

(३) मृत्युपदादिना जीवस्तु माषाविषायां कथं ब्रह्मक्षत्रप्रवृत्तमाह प्राणिष्विति । ननु ब्रह्मक्षत्राभ्यामित
रव्यावृत्तिः कुतो नात आहान्यानिवृत्तेरिति । यथा 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या' इत्यत्र मनुष्यादिनिवृत्तिः परिसंख्या-
कत्वं, तथा चानर्थनिवृत्तेरभिहान्यानिवृत्तिरनार्थका पुरुषार्थविशेषानवगमादित्यर्थः ।

(४) मायोपाधिद्वारा परस्यापि संहर्तृत्वमित्यभिप्रायेणोपसंहरति तथा चेति ।

(५) ननु लक्षणया पिबदपिबतोः पिबन्ताविति निर्देशोपपत्तेः पूर्वपक्षसिद्धान्तपक्षाक्षेपे च वाक्यस्य
निर्विवक्षितप्रसङ्गादाक्षेपायोगमाशङ्क्यौत्सर्गिकस्येति । अयं हि आक्षेपा पिबन्तावित्यस्य मुख्यमर्थमौत्स-
र्गिकमाध्यं मन्यते प्राकृतसुपर्णाविवक्षितं च वाक्यस्य पक्षान्तरं कल्पयिष्यत इति मन्यतेऽत आ-
क्षेप इत्यर्थः ।

(६) लक्षणां वक्तुं 'मुख्यार्थासम्भवमाहाध्यात्मिकेति ।

पाता परिक्षिप्यते इति (१) 'सृष्टीरुपदधाती'तिवद्विवचनानुरोधादपिबत्संसृष्टतां स्वार्थस्य पिब-
च्छब्दो लक्षयन् स्वार्थमजहन्नितरेतरयुक्तपिबदपिबत्परो भवतीत्यर्थः । अस्तु वा मुख्य एव,
तथापि न दोष इत्याह--“यद्वे”ति । स्वातन्त्र्यलक्षणं हि कर्तृत्वं तच्च पातुरिव पाययितुरप्य-
स्तीति सोऽपि कर्ता । अत एव चाहुः--“यः कारयति स करोत्येवे”ति । एवं करणस्यापि
स्वातन्त्र्यविवक्षया कथंचित्कर्तृत्वं, यथा काष्ठानि पचन्तीति । तस्मान्मुख्यत्वेऽप्यविरोध
इति । तदेवं संशयं समाधाय पूर्वपक्षं गृह्णाति--“बुद्धिश्चेन्नज्ञावि”ति ।

(२)नियताधारता बुद्धिजीवसम्भविनी न हि ।

क्लेशात्कल्पयितुं युक्ता सर्वगे परमात्मनि ॥

न च पिबन्ताविति वत्प्रविष्टपदमपि लाक्षणिकं युक्तं, सति मुख्यार्थत्वे लाक्षणिकार्थ-
त्वायोगात्, बुद्धिजीवयोश्च गुहाप्रवेशोपपत्तेः । अपि च 'सुकृतस्य लोक'इति सुकृतलोकव्यव-
स्थानेन कर्मगोचरानतिक्रम उक्तः । बुद्धिजीवौ च कर्मगोचरमनतिक्रान्तौ । जीवो हि भोक्तृ-
तया बुद्धिश्च भोगसाधनतया धर्मस्य गोचरे स्थितौ, न तु ब्रह्म तस्यातदायत्तत्वात् । किं
च छायातपाविति तमःप्रकाशाजुक्तौ । न च जीवः परमात्मनोऽभिन्नस्तमः, प्रकाशरूपत्वात् ।
बुद्धिस्तु जडतया तम इति शक्योपदेशम् । तस्माद्बुद्धिजीवावत्र कथ्येते । तत्रापि प्रेते विचि-
कित्सापनुत्तये बुद्धेर्भेदेन परलोकी जीवो दर्शनीय इति बुद्धिरुच्यते ।

एवं प्राप्तेऽभिधायते--

(३)ऋतपानेन जीवात्मा निश्चितोऽस्य द्वितीयता ।

ब्रह्मणैव सरूपेण न तु बुद्ध्या विरूपया ॥

प्रथमं सद्वितीयत्वे ब्रह्मणावगते सति ।

गुहाश्रयत्वं चरमं व्याख्येयमविरोधतः ॥

(४)गौः सद्वितीयोयुक्ते सजातीयेनैव गवान्तरेणावगम्यते, न तु विजातीयनाश्वदिना ।
तदिह चेतनो जीवः सरूपेण चेतनान्तरेणैव ब्रह्मणा सद्वितीयः प्रतीयते, न त्वचेतनया विरु-

(१) सृष्टीरिति । 'सृष्टीरुपदधाती'ति सामानाद्य 'एकया स्तुवत' इत्यादिना सृष्ट्यसृष्टिमन्वा उक्तास्तत्र
यथा सृष्टीरुपदधातीति यदि सृष्टिमन्त्रकेटकानामाधाने विधानं तर्हीष्टासु सृष्ट्यसृष्टिमन्त्र कत्वविशेषानवगमा-
स्वर्वा एव सृष्टिमन्त्रका इति सृष्टिपदसहितमन्त्राणामानर्थक्यवारणाय सृष्टिशब्दः सृष्ट्यसृष्टिसमुदायं लक्ष-
यित्वा तत्समुदायिनः सर्वान्मन्त्रान् लक्षयति, एवमिहापि पिबच्छब्दः स्वार्थस्यापिबत्संसृष्टतां पिबदपिबत्समु-
दायमिति यावन्तं लक्षयन्स्वार्थं पिबन्तमजहदितरेतरयोगलक्षणं समुदायं प्रति समुदायीभूतपिबदपिबत्परो भ-
वति न पिबत्येव वर्तते नापि लक्षयन् गंगाशब्दवत्स्वार्थं त्यजेदित्यर्थः ।

(२) पूर्वञ्च यथा ब्रह्मण्यवपदस्य संनिहितमृत्युपदानुसारेणानिबन्धस्तुपरत्वमेवमिहापि पिबच्छब्दस्य
संनिहितगुहाप्रविष्टादिपदानुसारेण बुद्धिचेवज्ञपरत्वमित्याह नियतेति । कारिकायः सुगमः ।

(३) सिद्धान्तसंग्रहश्लोकावाह ऋतपानेनेति । ऋतं पिबन्ताविति ऋतपानेन जीवात्मा ऋतपानकर्तेति
निर्णीतम्, अस्य जीवस्य या द्वितीयता द्विवचनाधारता सा ब्रह्मणैव तस्य चेतनत्वेन जीवस्वरूप-
त्वात् ननु बुद्ध्या तस्या जडत्वेन विसृज्यतादित्यर्थः । ननु संनिहितगुहाप्रविष्टपदाद् बुद्धिर्द्वितीया किं न
स्यादत आह प्रथममिति । उक्तरीत्या पूर्वं ब्रह्मणा सह जीवस्य सद्वितीयत्वे निश्चिते सति गुहाप्रविष्टपदमपि
एतदविरोधेनैव पञ्चाख्याख्येयमित्यर्थः ।

(४) ऋतपानेनेति दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकं व्याचष्टे गौरिति ।

पया बुद्ध्या । (१) तदेव 'मृतं पिबन्तावि'स्यत्र प्रथममवगते ब्रह्मणि तदनुरोधेन चरमं गुहा-
श्रयत्वं शालप्राप्ते हरिरिति वद्व्याख्येयम् । बहुलं हि गुहाश्रयत्वं ब्रह्मणः श्रुतय आहुः । तदि-
दमुक्तं 'तद्दर्शनादि'ति । तस्य ब्रह्मणो गुहाश्रयत्वस्य श्रुतिषु दर्शनादिति । एवं च प्रथमावगत-
ब्रह्मानुरोधेन मुक्ततलोकवर्तित्वमपि तस्य लक्षणया छत्रिन्यायेन गमयितव्यम् । छायातपत्वमपि
जीवस्याविद्याश्रयतया ब्रह्मणश्च शुद्धप्रकाशस्वभावस्य तदनाश्रयतया मन्तव्यम् ॥ ११ ॥

(सू०) विशेषणान्च ॥ १२ ॥

इममेव न्यायं 'द्वा सुपर्णे'त्यत्राप्युदाहरणे कृत्वाचिन्तया योजयति "एष एव न्यायः"
इति (पृ० २७३ पं० १०) । अत्रापि किं बुद्धिजीवो उत जीवपरमात्मानाविनि संशय्य
करणरूपाया बुद्धेरेशांसि पंचन्तीतिवत् कर्तृत्वोपचाराद् बुद्धिजीवाविह पूर्वपक्षयित्वा सिद्धान्त-
यितव्यम् । सिद्धान्तश्च भाष्यकृता स्फोरितः । तद्दर्शनादिति च 'समान वृक्षे पुरुषो निमग्न'
इत्यत्र मन्त्रे । न खलु मुख्ये कर्तृत्वे सम्भवति करणे कर्तृत्वोपचारो युक्त इति कृत्वाचिन्ता-
मुदाटयति—“अपर आह” (पृ० २७४ पं० २) । “सत्त्वं” बुद्धिः । शङ्कते—“सत्त्व-
शब्द” इति । सिद्धान्तार्थं ब्राह्मणं व्याचष्टे इत्यर्थः । निराकरोति—“तस्मै”ति । “येन
स्वप्नं पश्यती”ति । येनेति करणमुपदिशति । ततश्च भिन्नं कर्तारं क्षेत्रज्ञम् । “याऽ-
यं शारीर उपद्रष्टे”ति । अस्तु तर्ह्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्ष एव ब्राह्मणार्थः, (२) वचन-
विरोधे न्यायस्याभासत्वादित्यत आह—“नाप्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षं भजत”
इति । एवं हि पूर्वपक्षमस्य भजेत, यदि हि क्षेत्रज्ञे संसारिणि पर्यवस्येत् । तस्य तु ब्रह्म-
पतायां पर्यवस्यन्न पूर्वपक्षमपि स्वीकरोतीत्यर्थः । अपि च—“तावतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ न
ह वा एवंविदि किंचन रज (३) आर्ध्वंसत” इति । रजोऽविद्या नाध्वंसनं न सं-
क्षेपमेवंविदि करोति । एतावतैव विद्योपसंहाराज्जीवस्य ब्रह्मात्मतापरतास्य लक्ष्यत इत्याह—
“तावता चे”ति । बोधयति—“कथं पुन”रिति । निराकरोति—“उच्यते । नेयं
श्रुति”रिति । (४) अननन् जीवो ब्रह्माभिचाकर्षात्तत्पुके शङ्कते—यदि जीवो ब्रह्मात्मा
नाश्नाति, कथं तर्ह्यस्मिन् भोक्तृत्वावगमः, चैतन्यसमानाधिकरणं हि भोक्तृत्वमवभासत-
इति । तन्निरासायाह श्रुतिः “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ती”ति । एतदुक्तं भवति—
नेदं भोक्तृत्वं जीवस्य तत्त्वतोऽपि तु बुद्धिसत्त्वं सुखादिरूपपरिणतं चित्तिच्छायापत्योपपन्न-
चैतन्यमिव भुङ्क्ते, न तु तत्त्वतो जीवः परमात्मा भुङ्क्ते । तदेतदव्यासभाष्ये कृतव्याख्यानम् ।
तदेनेन कृत्वाचिन्तोद्धाटिता ॥ १२ ॥

(सू०) अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

(१) प्रथममिति श्लोकं सोदाहरणं व्याख्याति तदेवमिति ।

(२) वचनविरोध इति । अतीत्यस्य मुख्यकर्तृत्वसम्भवे करणे कर्तृत्वोपचारो न युक्त इति न्याय-
स्य बुद्धिजीवपरत्वेन मन्त्रव्यापकब्राह्मणविरोधे आभासत्वमित्यर्थः ।

(३) आर्ध्वंसते—आगच्छति ।

(४) चैतन्यस्य क्षेत्रज्ञस्याभोक्तृतां ब्रह्मस्वभावं वक्ष्यामीति श्रुतिः प्रवृत्तेति भाष्यमुपपादयन्मार्थमाहा-
वन्नामिति । बुद्धेरन्यो यो जीवः सोऽनननभोक्तुं ब्रह्म भवन्नभिपश्यतीत्यर्थः । अस्मिन्श्लोके एवार्थे स्वय-
मेव श्रुतिराहेत्याह तन्निरासायेति ।

नन्वन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यनेनैवैतद्वगतार्थम्, सन्ति खल्वत्राप्यमृतत्वाभयत्वादयो
ब्रह्मधर्मा प्रतिबिम्बजीवदेतास्वसम्भविनः, तस्माद्ब्रह्मधर्मोपदेशाद्ब्रह्मैवात्र विवक्षितम्, सा-
क्षाच्च ब्रह्मशब्दोपादानात् । उच्यते—

(१) एष दृश्यत इत्येतत् प्रत्यक्षेऽर्थे प्रयुज्यते ।

परोक्षं ब्रह्म न तथा प्रतिबिम्बे तु युज्यते ॥

उपक्रमवशात्पूर्वमितरेषां हि वर्णनम् ।

कृतं न्यायेन येनैव स खल्वत्रानुषज्यते ॥

(२) 'ऋतं पिबन्तावित्यत्र हि जीवपरमात्मानौ प्रथमावगताविति तदनुरोधेन गुहाप्रवे-
शादयः पश्चादवगता व्याख्याताः, तद्वदिहापि 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत' इति प्रत्यक्षाभिधा-
नात् प्रथममवगते छायापुरुषे तदनुरोधेनामृतत्वाभयत्वादयः स्तुत्याः कथंचिद्वाक्येयाः ।
तत्र चामृतत्वं कतिपयक्षणावस्थानाद्, अभयत्वमचेतनत्वात्, पुरुषत्वं पुरुषाकारत्वात्,
आत्मत्वं कर्त्तृनिर्वाण्य (३) आपनात्, ब्रह्मरूपत्वमुक्तत्वात्तत्वादियोगात् । एवं वामना-
त्वादयोऽप्यस्य स्तुत्यैव कथंचिन्नेतव्याः । 'कं च खं च'त्यादि तु वाक्यमस्मीनां नाचार्य-
वाक्यं नियन्तुमर्हति । ('४) आचार्यस्तु ते गतिं वक्तोति' च गत्यन्तराभिप्रायं, न तुक्तपरी-
शिष्टाभिप्रायम् । तस्माच्छायापुरुष एवात्रोपास्य इति पूर्वः पक्षः । सम्भवमात्रेण तु जीवदेवते
उपन्यस्ते, (५) बाधकान्तरपददर्शनाय च । एष दृश्यते इत्यस्यात्राभावात्, (६) अन्तस्तद्धर्मोप-
देशादित्यनेन निराकृतत्वात् ।

एवं प्राप्त उच्यते—(७) 'य' 'एष' इति

अनिष्पन्नाभिधाने द्वे सर्वनामपदे सती ।

प्राप्य संक्षिप्तस्यार्थं भवेतामभिधातुणी ॥

संनिहिताश्च पुरुषात्मादिशब्दास्ते च न यावत्स्वार्थमभिदधति तावत्सर्वनामभ्यां नार्थ-
तुषोप्य (८) भिधीयत इति कुतस्तदर्थस्यापरोक्षता । पुरुषात्मशब्दौ च सर्वनामनिरपेक्षौ स्व-

(१) इयं च सुखविशिष्टब्रह्मप्रकरणं नास्तीति कृत्वाचिन्ताऽतश्च वक्ष्यमाणः सर्वनामार्थः, स च म-
नोमयतद्वितीयवन्न संदिग्धो दृश्यत इत्यस्य निश्चायकत्वादित्याह एष इति । न तथा—न प्रत्यक्षम् । युज्यते
प्रत्यक्षत्वादिति शेषः । उपक्रमवशादित्यनेन सङ्गातरुक्ता ।

(२) द्वितीयश्लोके व्याचष्टे ऋतामिति ।

(३) अक्षिपुत्तलिकायाः । कर्त्तृनिर्वाण्यतनत्वादिति सु० सु० पाठः ।

(४) भिन्नवस्तुत्वेन वाक्ययोर्न नियमनियामकत्वं चेत्कथं तर्ह्यग्निभिर्गतिं वक्ष्यतीति शेषोद्धारः
कृतोऽत आह चार्थस्त्विति । तथाच पञ्चदशसूत्रे पदार्थविषयमाणवाक्यैर्न ब्रह्मपरत्वं सङ्गतिः कर्तुमर्हति भावः ।

(५) बाधकान्तेति । अनवस्थितेरसम्भवाच्चेति सूचितवधकान्तरदर्शनाय चेत्यर्थः ।

(६) नन्वाक्षणीत्याधारनिर्देशाज्जीवदेवते किं न स्यातामत आह अन्तस्तद्धर्मोति ।

(७) 'य एष' इत्यादेः प्रथमश्रुतस्यापि सापेक्षत्वाच्च चाक्षुषत्वसमर्पकत्वाभित्याभेप्रायेण सिद्धान्तमाह
य एष इति प्रयुयानिष्पन्नोति श्लोकेन । य इति एष इति च सर्वनामनी विशेषापेक्षत्वास्त्वतोऽपर्यवसितामि-
धाने संक्षिप्तपुरुषादिपदस्यार्थं विशेष्यं प्राप्य वाचके भवेतामिति श्लोकार्थः ।

(८) अर्थलेशः । अपरोक्षता—चाक्षुषत्वं सर्वनामार्थस्य पुरुषस्य कुतः । स्वरसत इत्यनेन छाया-
त्मनि योजनाकलेशो वारितः ।

रसतो जीवे वा परमात्मनि वा वर्तते इति । न च तयोश्चक्षुषि प्रत्यक्षदर्शनमिति निरपेक्षपु-
 रुषपदप्रत्यायितार्थानुरोधेन य एष इति हृदयत इति च यथासम्भवं व्याख्येयम् । (१) व्याख्यातं
 च सिद्धवदुपादानं शास्त्रावपेक्षं विद्वद्विषयं प्ररोचनार्थम् । विदुषः शास्त्रत उपलब्धिरेव दृढतया
 प्रत्यक्षवदुपचर्यते प्रशंसार्थमित्यर्थः । अपि च तदेव चरमं प्रथमानुगुणतया नीयते यत्रेतुं
 शक्यम्, अल्पं च, इह त्वमृतत्वादयो बहवश्चाशक्याश्च नेतुम्, नहि स्वसत्ताक्षणावस्थान-
 मात्रममृतत्वं भवति, तथा सति किं नाम नामृतं स्यादिति व्यर्थममृतपदम् । भयाभये अपि
 चेतनधर्मौ नाचेतने सम्भवतः । एवं वामनीत्वादयोऽप्यन्यत्र ब्रह्मणा नेतुमशक्याः । प्रत्यक्ष-
 व्यपदेशश्चोपपादितः । तदिदमुक्तं 'मुपपत्तेरिति । 'एतदमु तमभयमेतद्ब्रह्मे'त्युक्ते स्यादाशङ्का-
 ननु सर्वगतस्येश्वरस्य कस्माद्विशेषेण चक्षुरेव स्थानमुपदिश्यत—इति, तत्परिहरति श्रुतिः—
 'तद्यद्यप्यस्मिन् सर्पिर्बौदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छती'ति (पृ०
 २७६ पं० १३) । वर्त्मनी—पक्षस्थाने । एतदुक्तं भवति—निलैपस्येश्वरस्य निलैपं चक्षुरेव
 स्थानमनुकूपमिति । तदिदमुक्तं "तथा परमेश्वरानुरुपमि"ति । "संयद्वामादि-
 गुणोपदेशश्च तस्मिन् ब्रह्मणि, कल्पते" घटते, समवेतार्थत्वात् । प्रतिबिम्बादिषु
 त्वसमवेतार्थः । (२) वननीयानि, सम्भजनीयानि शोभनीयानि पुण्यफलानि वामानि । संयन्ति
 सङ्गच्छमानानि वामान्यनेनेति संयद्वामः परमात्मा । तत्कारणकत्वात् पुण्यफलोत्पत्तेः, तेन पु-
 ण्यफलानि सङ्गच्छन्ते । (३) स एव पुण्यफलानि वामानि नयति लोकमिति वामनीः । एष एव
 भामनीः । भामानि भानानि, तानि नयति लोकमिति भामनीः । तदुक्तं श्रुत्या—'तमेवं भान्त-
 मनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति ॥ १३ ॥

(सू०) स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

आशङ्कोत्तरमिदं सूत्रम् । आशङ्कामाह—कथं पुनरिति (पृ० २७७ पं० २) । स्था-
 निनो हि स्थानं महद्दृष्टम्, यथा यादसामब्धिः । तत्कथमत्यल्पं चक्षुरधिष्ठानं परमात्मनः
 परममहत् इति शङ्कार्थः । परिहरति—“अत्रोच्यते” इति । स्थानान्यादयो येषां ते स्था-
 नादयो नामरूपप्रकारास्तेषां व्यपदेशात् । सर्वगतस्यैकस्थाननियमो (४) नावकल्पते, न तु ना-
 नास्थानत्वं, नभस इव नानास्त्रीपाशादिस्थानत्वम् । विशेषतस्तु ब्रह्मणस्तानि तान्युपासना-
 स्थानानीति तैरस्य युक्तो व्यपदेशः ॥ १४ ॥

(१) व्याख्यातं चेति । अधिकरणावसानभाष्य इत्यर्थः । तदुपादत्ते सिद्धवदिति । अस्यार्थमाह वि-
 दुष इति । विदुषो विषयस्तेन निष्पाद्या शास्त्राद्योपलब्धिः सा परोक्षापि प्रत्यक्षेति स्तूयते इत्यर्थः । उपचारे
 निमित्तम् दृढतयेति ।

(२) 'एतं संयद्वाम इत्याचक्षते, एतं हि सर्वाणि वामान्यमिसंयन्ती'ति श्रुतिमीश्वरस्य फलभोक्तृ-
 त्वभ्रमव्यावर्तनेन व्याचष्टे वननीयानीति । जीवान्प्रति सङ्गच्छमानानि यानि वामानि तानि येन हेतुना संग-
 च्छन्ते स संयद्वामः । एतं हीत्यस्येति निमित्तीकृत्येत्यर्थः ।

(३) 'एष उ वामनी' इत्यस्यार्थमाह स एवेति । फलोत्पादकत्वमार्गं संयद्वामत्वम्, तुल्यप्रापकत्वं च
 वामनीत्वमित्यनयोर्भेदो बोध्यः ।

(४) स्थानान्तराव्यापकत्वम् ।

अपि च प्रकृतानुसारादपि ब्रह्मवात्र प्रत्येतव्यं, न तु प्रीतिबम्बजावेदवतौ इत्याह सूत्रकारः—

(सू०) सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

एवं खलूपाख्यायते—‘उपकोसलो ह वै कामलायनः’(१) सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमु-
वाप्त, तस्याचार्यस्य द्वादश वर्षाण्यमनुपचार, स चाऽऽचार्योऽन्यान् ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायं
प्राह्वयित्वा समावर्तयामास, तमेवैकमुपकोसलं न समावर्तयति स्म, जायया च तत्समावर्त-
नायार्थितेऽपि तद्वचनमवधीर्याचार्यः प्रोषितवान्, ततोऽतिदूतमानसम(२)भिपरिचरणकुशल-
मुपकोसलमुपेत्य त्रयोऽभ्यः करुणापराधीनचेतसः श्रद्धानायाऽऽत्मै हृदभक्तये समेत्य ब्रह्मवि-
द्यामचिरे ‘प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म’ इति । अथोपकोसल उवाच ‘विजानाम्यहं
प्राणो ब्रह्मेति, स हि सूत्रात्मा विभूतिमत्तया ब्रह्मरूपाविर्भावाद् ब्रह्मेति, किन्तु कं च खं
च ब्रह्मेत्येतन्न विजानामि, नहि विषयेन्द्रियसम्पर्कजं सुखमनित्यं लोकसिद्धं, खं च भूताकाश-
मचेतनं ब्रह्म भवितुमर्हति । अथैनमभ्यः प्रयूचुः—यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कामि-
ति । एवं सम्भूयोक्त्वा प्रत्येकं च स्वविषयां विद्यामूचुः—(३)‘पृथिव्यग्निरन्नमादित्य’ इत्या-
दिना । पुनस्त एनं सम्भूयोचुः—एषा सोम्य तेऽस्मद्विद्या प्रत्येकमुक्ता स्वविषया विद्या, आत्म-
विद्या चास्माभिः सम्भूय पूर्वमुक्ता—‘प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मे’ति, आचार्यस्तु ते गतिं
वक्ता, ब्रह्मविद्येयमुक्तास्माभिर्गतिमात्रं त्ववशिष्टं नोक्तम्, तत्तु विद्याफलप्राप्तये जाबालस्त-
वाचार्यो वक्ष्यतीत्युक्त्वाऽभ्य उपरेमिरे’ । एवं व्यवस्थिते यद्वा व कं तदेव खं यदेव खं
तदेव कमित्येतद्व्याचष्टे भाष्यकारः—“तत्र खंशब्द” इति (पृ० २७८ पं० ४) ।
“प्रतीकामिप्रायेणे”ति । आश्रयान्तरप्रत्ययस्याश्रयान्तरे क्षेपः प्रतीकः । यथा ब्रह्मशब्दः
परमात्मविषयो नामादिषु क्षिप्यते । इदमेव तद्ब्रह्म ज्ञेयं यन्नामेति । तथेदमेव तद्ब्रह्म
यद्भूताकाशमिति प्रतीतिः स्यात् । (४)न चैतत्प्रतीकत्वमिष्टम् । लौकिकस्य सुखस्य साध-
नपारतन्त्र्यं क्षयिष्णुता चामयस्तेन सह वर्तत इति सामयं सुखम् । तदेवं व्यतिरेके दोषमु-
क्त्वोभयान्वये गुणमाह—“इतरेतरविशेषितौ त्व”ति । (५)तदर्थयोर्विशेषितत्वाच्छ-
ब्दावपि विशेषितानुच्येते । सुखशब्दसमानाधिकरणो हि खंशब्दो भूताकाशमर्थं परित्यज्य
ब्रह्माणं गुणयोगेन वर्तते । तादृशा च खेन सुखं विशिष्यमाणं सामयाद्यावृत्तं निरामयं भवति ।

(१) कमलस्य गोत्रे कामलस्तस्यापत्यं कामलायन इत्यर्थः ।

(२) गुरुपसादामावाप्तरितवमानसम् ।

(३) पृथिव्यग्निरिति । उपकोशलं गार्हपत्योऽनुशशास ‘पृथिव्यग्निरन्नमादित्य’इति इमाभिश्चतस्रस्त-
नवो य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोहमस्मीति । तथाऽन्वाहायपचनोऽनुशशास आपो दिशो नक्षत्राणि
चन्द्रमा इति मम तनवो य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोहमस्मि इति । तथाऽऽहवनीयोऽनुशशास प्राण
आकाशो यौर्विदुरिति मम तनवो य एष विद्युति पुरुषो दृश्यते सोहमस्मीति । इत्येवं पृथगुपदेशोऽग्नि-
त्रयस्य बोध्यः ।

(४) न चैतत्प्रतीकत्वमिष्टमिति । एषा सोम्य आत्मविद्येत्याग्निभिः कं खं ब्रह्मेति विद्याया विद्यात्वेन
परामर्शादित्यर्थः ।

(५) ननु विशेषणविशेष्यभावोऽर्थयोः शब्दयोस्तु सामानाधिकरण्यं तथाचासङ्गतिरितरेतरविशेषितौ
कं खं शब्दाविति भाष्यस्वेत्याशङ्क्यामाह तदर्थयोरिति । सुखस्य वाचकः शब्दः सुखशब्दः ।

तस्मादुपपन्नमुभयोपादानम् । ब्रह्मशब्दाभ्यासस्य प्रयोजनमाह “तत्र द्वितीय” इति । ब्रह्मपदं कम्पदस्योपरि प्रयुज्यमानं शिरः, एवं खम्पदस्यापि ब्रह्मपदं शिरो, ययोः कङ्कम्पदयोस्ते ब्रह्मशिरसी, तयोर्भावो ब्रह्मशिरस्त्वम् । अस्तु प्रस्तुते किमायातमित्यत आह—“तदेवं वाक्योपक्रम” इति । नन्वग्निभिः पूर्वं निर्दिश्यतां ब्रह्म, ‘य एषोऽक्षिणी’त्याचार्यवाक्येऽपि तदेवानुवर्तनीयमिति तु कुत इत्याह—“आचार्यस्तु ते गतिं वक्तुं च गतिमात्राभिधानं”मिति (पृ० २७९ पं० २) । यद्यप्येते भिन्नवक्तृणी वाक्ये तथापि पूर्वेण वक्ता एकवाक्यतां गमते, गतिमात्राभिधानात् । किमुक्तं भवति ? तुभ्यं ब्रह्मविद्याऽस्माभिर्मुपदिष्टा, तद्विदस्तु गतिर्नोक्ता, तां च किञ्चिदधिकमाध्येयं (१) पूरयित्वाऽऽचार्यो वक्ष्यतीति, तदनेन पूर्वसंबद्धान्तरविवक्षा वारितेति । (२) अथैवमाग्निभिरुपदिष्टे प्रोषित आचार्यः काले नाजगाम, आगतश्च वीक्ष्योपकोशलमुवाच, ‘ब्रह्मविद इव ते सोम्य ! सुखं प्रसन्नं भाति, को नु त्वामनुशशासे’ति । उपकोशलस्तु हीणो भीतश्च को नु मामनुशिष्याद् भगवन् ! प्रोषिते त्वयीत्यापाततोपज्ञाय (३) निर्बध्यमानो यथावदग्नीनामनुशासनमवोचत् । तदुपश्रुत्य आचार्यः सुचिरं क्लिष्ट उपकोशले समुपजातदुःखद्वयः प्रत्युवाच—सोम्य किल तुभ्यमभ्योन ब्रह्म साकल्येनावोचन् तदहं तुभ्यं साकल्येन वक्ष्यामि, यदनुभवमाहात्म्याद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत—इति । एवमुक्तवत्याचार्य आहोपकोशलः—ब्रवीतु मे भगवानिति । तस्मै होवाचाचार्योर्चिरादिकां गतिं वक्तुमनाः, यदुक्तमाग्निभिः प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति तत्पूरणाय ‘य एषोऽक्षिणी पुरुषो दृश्यते’ इत्यादि । एतदुक्तं भवति (४) आचार्येण—ये यत् सुखं ब्रह्माक्षिस्थानं संयद्ग्रामं वामनीभामनीत्येवंगुणकं प्राणसहितमुपासते ते सर्वेऽपह-त्तापमानोऽन्यत्कर्म कुर्वन्तु मा वा कार्षुः, अर्चिषमर्चिरभिमानीनिं देवतामभिषंभवन्ति प्रतिपद्यन्ते, अर्चिषोऽहरहर्देवताम्, अहः आपूर्यमाणपक्षम् शुक्लपक्षदेवताम्, ततः षण्मासान् येषु मासेषुत्तरां दिशमेति सविता, ते षण्मासा उत्तरायणं, तदेवतां प्रतिपद्यन्ते, तेभ्यो मासेभ्यः संवत्सरदेवताम्, तत आदित्यम्, आदित्याचन्द्रमसं, चन्द्रमसो विद्युतं, तत्र स्थितानेतान् पुरुषः कश्चिद्ब्रह्मलोकादवतीर्यमानवोऽमानव्यां सृष्टौ भवो ब्रह्मलोकभव इति यावत्, स तादृशः पुरुष एतान् सत्यलोकस्थं कार्यं ब्रह्म गमयति, स एष देवपथो देवैरर्चिरादिभिर्नेतृभिर्मुपलक्षित इति देवपथः, स एव ब्रह्मणा गन्तव्येनोपलक्षित इति ब्रह्मपथः, एतेन पथा प्रतिपद्यमानाः सत्यलोकस्थं ब्रह्म इमं मानवं मनोः सर्गं किं भूतमावर्तं जन्मजरामरणपानैः पुन्यमावृत्तिस्तत्कर्ताऽऽवर्तो मानवो लोकस्तं नावर्तन्ते । तथा च स्मृतिः—

(५) ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥ १५ ॥

(१) अक्षिस्थानसंयद्ग्रामादिगुणं च पूरयित्वेत्यर्थः ।

(२) अग्न्याचार्योपदेशयोरर्थान्तरत्ववारणाय पूर्वप्रदर्शिताग्न्युपदेशाख्यानपरवर्तिनीमाख्यायिकामाह अथेत्यादिना । (३) उपज्ञाय—अपहनुत्य ।

(४) अग्रिमसूत्रस्थभाष्योक्तगीतास्मृत्यर्थे छान्दोग्यार्थे चाचार्यगतिवचनेनात्रैव स्फुटयति आचार्येणेति । अतएवात्र वक्ष्यति तदनेन सर्वं व्याख्यातम् । ये सुखमिति सु० सु० पु० पाठः ।

(५) उक्तछान्दोग्यस्थविःशिष्टगतिप्रादकेऽर्थे स्मृतिं प्रमाणयति ब्रह्मणेति ।

तदनेनोपाख्यानव्याख्यानेन

(सू०) श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १३ ॥

इत्यपि सूत्रं व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

(सू०) अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

‘य एषोक्षिणी’ति नित्यवत् श्रुतमानित्ये छायापुरुषे नावकल्पते । कल्पनापौरवं चास्मिन् पक्षे प्रसज्यत इत्याह—“न चोपासनाकाल” इति (पृ० २८० पं १९) । “तथा विज्ञानात्मनोपी”ति । (पृ० २८१ पं ३) विज्ञानात्मनो हि न प्रदेशे उपासनाऽन्यत्र दृष्टचरी, ब्रह्मणस्तु तत्र श्रुतपूर्वेत्यर्थः । “मीषा” भिया । “अस्मा” ब्रह्मणः । शेषः मतिरोहतार्थम् ॥ १८० ॥

(सू०) अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

नच स्मार्तमतद्धर्मापलापात् ॥ १९ ॥

(१) स्वकर्मोपार्जितं देहं तेनान्यच्च नियच्छति ।

तक्षादिरशरीरस्तु नात्मान्तर्यामितां भजेत् ॥

(२) प्रवृत्तिनियमलक्षणं हि कार्यं चेतनस्य शरीरिणः स्वशरीरेन्द्रियादौ वा शरीरेण वा वास्यादौ दृष्टं नाशरीरस्य ब्रह्मणो भवितुमर्हति । नहि जातु वटाङ्कुरः कुटजबीजाज्जायते । तदनेन ‘जन्माद्यस्य यत’ इत्येतदप्याक्षिप्तं वेदितव्यम् (३) । तस्मात्परमात्मनः शरीरेन्द्रियादिरहितस्यान्तर्यामित्वाभावात् प्रधानस्य वा पृथिव्याद्यभिमानवत्या देवताया वाऽणिमाद्यैः श्वर्ययोगिनो योगिनो वा जीवात्मनो वाऽन्तर्यामिता स्यात् । तत्र यद्यपि प्रधानस्यादृष्टत्वाऽश्रुतत्वात् तत्त्वाविज्ञातत्वाणि सन्ति, तथापि तस्याचेतनस्य द्रष्टृत्वश्रोतृत्वमन्तृत्वविज्ञातृत्वानां श्रुतानामर्भावाद् अनात्मत्वाच्चैष त आत्मे’ति श्रुतेरनुपपत्तेर्न प्रधानस्यान्तर्यामिता । यद्यपि पृथिव्याद्यभिमानिनो देवस्यात्मत्वमस्ति, अदृष्टत्वादयश्च सह द्रष्टृत्वादिभिरुपपद्यन्ते, शरीरेन्द्रियादियोगश्च, ‘पृथिव्येव यस्यायतनमभिलोको मनोज्योतिरि’त्यादिश्रुतेः, तथापि तस्य प्रतिनियतनियमनाद् ‘यः सर्वान् लोकानन्तरो यमयति यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति’ इति श्रुतिविरोधादनुपपत्तेः । योगी तु यद्यपि लोकभूतवशितया सर्वान् लोकान् सर्वाणि च भूतानि नियन्तुमर्हति तत्रतत्रानेकविधदेहेन्द्रियादिनिर्माणेन ‘स एकधा भवति त्रिधा भवती’त्यादि-

(१) पूर्वपक्षसङ्ग्रहलोकमाह स्वकर्मैति । तक्षादिः शिल्पी स्वकर्मजशरीरेण तं देहं तद्वाराऽन्यच्च वास्यादिकं नियच्छति, अशरीरस्तु परमात्मैवमन्तर्यामी न भवेदिति श्लोकार्थः । अन्तःशरीरः परमात्मान्तर्यामी घटवदिति पूर्वपक्षमतेनानुमानं बोध्यम् । तत्र च स्वशरीरनियन्तरि शरीरान्तररहिते तक्षाणि व्यभिचारवारणायोक्तं स्वकर्मैति । तथा च न नियम्यातिरिक्तशरीरराहित्यं हेतुः किन्तु शरीरेण भोक्तृत्वासम्बन्धः, एवं च तक्षा स्वकर्मजदेहेन भोगवानिव तं देहं तद्वारा वास्यादि च नियच्छतीति न व्यभिचारः ।

(२) उक्तानुमानेऽचेतनत्वमुपाधिमिश्रक्य मुक्ते चेतने साध्यवत्यप्युपाध्याभावात्साध्याव्यापकत्वमभिप्रेत्याह प्रवृत्तीति । नियमनं शरीरिणो न चेतनमावस्य मुक्ते तदभावादित्यर्थः । विपक्षे बाधकमाह नहीति ।

(३) अनेन ‘जन्मादिसूत्रे उभयकारणत्वोक्तोर्नियन्तृत्वं सिद्धमि’त्याशङ्का परास्ता ।

श्रुतिभ्यः, तथापि 'जगद्धापारवर्जं प्रकारणादि'ति वक्ष्यमाणेन न्यायेन विकारविषये विद्यासिद्धानां व्यापाराभावासोऽपि नान्तर्यामी । (१) तस्मात्पारिशेष्याज्जीव एव चेतनो देहेन्द्रियादिमान् द्रष्टृत्वादिसंपन्नः स्वयमदृश्यादिः स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्, अमृतश्च देहनाशेऽप्यनाशात् । (२) अन्यथाऽऽमुष्मिकफलोपभोगाभावेन कृतविप्रणाशकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । 'य आत्मनि तिष्ठन्नि'ति चाभेदेऽपि कथंचिद्भेदोपचारात् 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठितः स्वे महिम्नी'तिवत् । 'यमात्मा न वेदे'ति च स्वात्मनि वृत्तिविरोधाभिप्रायम् । 'यस्यात्मा शरीरमि'त्यादि च सर्वं 'स्वे महिम्नी'तिवद्योजनीयम् । यदि पुनरात्मनोपि नियन्तुरन्यो नियन्ता भवेद् वेदिता वा ततस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्था स्यात् । सर्वलोकभूतनियन्तृत्वं च जीवस्यादृष्टद्वारा । तदुपाजितौ हि धर्माधर्मौ नियच्छत इत्यनया द्वारा जीवो नियच्छति । एकवचनं च जात्यभिप्रायम् । (३) तस्माज्जीवात्मैवान्तर्यामी, न परमात्मेति ।

एवं प्राप्ते ऽभिधीयते—

(४) देहेन्द्रियादिनियमे नास्य देहेन्द्रियान्तरम् ।

तत्कर्मापाजितं तच्चेतदविद्याजितं जगत् ॥

श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु तावदत्रभवतः सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः परमेश्वरस्य जगद्योनिव-मवगम्यते । न तत्पृथग्जनसाधारण्यानुमानाभासेनागमविरोधिना शक्यमपह्नोतुम् । तथा च सर्वं विकारजातं तदविद्याशक्तिपरिणामस्तस्य शरीरेन्द्रियस्थाने वर्तत इति यथायथं पृथिव्यादिदेवतादिकार्यकरणैस्तानेव पृथिव्यादिदेवतादीन् शक्नोति नियन्तुम् । (५) न चानवस्था, नहि नियन्त्रन्तरं तेन नियम्यते, किन्तु यो जीवो नियन्ता लोकसिद्धः स परमात्मैवोपाध्यवच्छेदकल्पितभेदस्तथा व्याख्यायत इत्यसकृदावेदितं, तत्कुतो नियन्त्रन्तरं, कुतश्चानवस्था । तथा च 'नान्योऽतोऽस्ति ब्रह्मे'त्याद्या अपि श्रुतय उपपन्नार्थाः । परमार्थतोऽन्तर्यामिणोऽन्यस्य जीवात्मनो द्रष्टुरभावात् । (६) अविद्याकल्पितजीवपरमात्मभेदाश्रयास्तु-ज्ञातृज्ञेयभेदश्रुतयः प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि संसारानुभवो निधनिषेधशान्नापि च । एवं चाधिदैवदिव्यैकस्थैवान्तर्यामिणः प्रत्यभिज्ञानं समजसं भवति, 'यः सर्वान् लोकान् यः सर्वाणि भूतानि'त्यत्र य इत्येकवचनमुपपद्यते । अमृतत्वं च परमात्मनि समजसं नान्यत्र । 'य आत्मनि तिष्ठन्नि'त्यादौ चाभेदेपि (७)

(१) तस्मात्पारिशेष्याज्जीव एवेति । अन्तर्यामीति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ।

(२) अन्यथा देहनाशानाशे ।

(३) पूर्वपक्षमुपसंहरति तस्मादिति ।

(४) अशरीरत्वादीश्वरो नान्तर्यामीत्यत्र किमशरीरत्वं यतो नियन्तृत्वाभावः सिध्येत् । नियम्यातिरिक्तदेहरहितत्वं वा देहसम्बन्धाभावो वा देहे भोक्तृत्वाभावो वा? नाय इत्याह सिद्धान्ती देहेति । अस्य तद्वादेर्जीवस्य वा स्वदेहादिनियमने न देहाद्यन्तरमतोऽनैकान्तिकेत्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते तदिति । परस्यापि देहादिसम्बन्धाभावोऽसिद्ध इत्याह तदविद्येति । तद्विषयत्वादविद्यायास्तदविद्यात्वम् । तृतीये तु सोपाधिकतैव, मुक्तस्य पराभेदेन पक्षत्वान्नोपाधेः साध्याव्यापकत्वम् । अतीतकालतां चाह श्रुतीति ।

(५) जीवस्य नियन्त्रणभ्युपगमेऽनवस्थेति यदुक्तं तत्राह नचेति । औपाधिकस्य ह्यनौपाधिकेश्वरनियम्यत्वमभ्युपेतं ज्ञातृपक्षितेश्वरस्य नियन्त्रन्तरापादकमित्यर्थः ।

(६) वस्तुनो जीवपरभेदाभावे कथं लौकिकैर्दिकव्यवहारोऽत आह विद्याकल्पितेति । एवं चेति । बहु-त्वाज्जीवानां नियम्याधिदेवादिषु प्रत्यभिज्ञा न स्यादित्यर्थः ।

(७) औपाधिकभेदाभावेऽपि ।

भेदोपचारकेशो न भविष्यति । तस्मात्परमात्मान्तर्यामी न जीवादिरिति सिद्धम् । (१) पृथिव्यादि स्तनयित्वन्तमधिदैवम् । 'यः सर्वेषु लोकेष्वित्यधिलोकम् । 'यः सर्वेषु वेदेष्वित्यधि वेदम् । 'यः सर्वेषु यज्ञेष्वित्यधियज्ञम् । 'यः सर्वेषु भूतेष्वित्यधिभूतम् । प्राणाद्यात्मान्तमध्यात्मम् । संज्ञाया अप्रसिद्धत्वादित्युपक्रममात्रम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

(सू०) शारीरश्चोभयेपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

पूर्वः पक्षः "दर्शनादिक्रियायाः कर्त्तरि प्रवृत्तिविरोधात्" (पृ० २८४ पं० १५) (२) कर्त्तरि आत्मनि प्रवृत्तिविरोधादित्यर्थः ॥ २० ॥

(सू०) अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

"अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते" (पृ० २८६ पं० १०) "यत्तद्वेद-
इयं" बुद्धीन्द्रियाविषयः । "अग्राह्यं" कर्मेन्द्रियागोचरः । "अगोत्रं" कारणरहितम् । "अचर्यं" ब्राह्मणत्वादिहीनम् । न केवलमिन्द्रियाणामीविषयः, इन्द्रियाण्यप्यस्य न सन्ती-
त्याह "अचक्षुरगोत्रं"मिति, बुद्धीन्द्रियाण्युपलक्षयति । "अपाणिपादमि"ति, कर्मेन्द्रि-
याणि । "नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं" दुर्विज्ञानत्वात् । स्यादेतत् नित्यं सत्किं परि-
णामि नित्यं, नेत्याह— "अव्ययम्" कूटस्थनित्यमित्यर्थः ।

(३) परिणामो विवर्तो वा सरूपस्योपलभ्यते ।

चिदात्मना तु सारूप्यं जडानां नोपपद्यते ॥

जडं प्रधानमेवातो जगद्योनिः प्रतीयताम् ।

योनिशब्दो निमित्तं चेत्, कुतो जीवनिराक्रिया ॥

(४) परिणममानसरूपा एव हि परिणामा दृष्टाः । यथोर्णनाभिलालापरिणामा लूतातन्त-
वस्तत्सरूपाः, तथा विवर्ता अपि विवर्तमानसरूपा एव, न विरूपाः । यथा रज्जुविवर्ता घा-
रोरगादयो रज्जुसरूपाः । न जातु रज्ज्वां कुञ्जर इति विपर्यस्यन्ति, न च हेमपिण्डपरि-
णामो भवति लूतातन्तुः । तत्कस्य हेतोः ? अत्यन्तवैरूप्यात् । तस्मात्प्रधानमेव जडं जडस्य
जगतो योनिरिति गुञ्जते । (५) स्वविकारानश्नुत इति तदक्षरम् । (६) 'यः सर्वज्ञः सर्वविदिति'
चाक्षरात् परात्परस्याख्यानम्, 'अक्षरात्परतः पर' इति श्रुतेः । नहि परस्मादात्मनोऽर्वावि-
कारजातस्य च परस्तात् प्रधानादृतेऽन्यदक्षरं सम्भवति । अतो यः प्रधानात्परः परमात्मा स

(१) अधिकरणोपक्रमे विषयाविवेकमाधिलोकमित्यादिभाष्यं विभजते पृथिव्यादीति ।

(२) यथा देवदत्तकर्तृकगमनक्रियाया ग्रामः कर्म न देवदत्तः, तथात्मकर्तृकदर्शनक्रियाया अनात्मा
विषयः नत्वात्मा क्रियायाः कर्तृविषयत्वायोगादित्याह कर्त्तरिति । क्रियायां गुणः कर्ता प्रधानं कर्म तत्रैकस्यां
क्रियायामेकस्य गुणत्वप्रधानत्वयोर्विरोधाच्च कर्तुः कर्मत्वमित्यर्थः । लौकिके कर्त्तरि द्रिस्थे कार्यकरणसंघाते
दर्शनादिष्वप्यविरोधादित्याह आत्मनीति ।

(३) पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकमाह परिणाम इति । श्लोकद्वयार्थः सुगमः ।

(४) सार्धप्रथमश्लोकार्थमाह परिणममानेति ।

(५) ननु परिणामिनः प्रधानस्य कथमक्षरशब्दाच्यतेत्यत्राह स्वविकारानिति ।

(६) अत्र पूर्वपक्षिप्रदर्शिते भूतयोनिर्जडः परिणममानत्वाद्विवर्तमानत्वादित्यनुमानद्वये बाधमाशङ्कयाह
य इति । अक्षरात्परादिति सामानाधिकरण्यम् ।

सर्ववित्, भूतयोनिस्त्वक्षरं प्रधानमेव तच्च सांख्याभिमतमेवास्तु । अथ तस्याप्रामाणिक-
त्वाच्च तत्र परितुष्यति, अस्तु तर्हि नामरूपबीजशक्तिभूतमव्याकृतं भूतसूक्ष्मं, प्रधीयते हि
तेन विकारजातमिति प्रधानं, तत्खलु जडमनिर्वाच्यमनिर्वाच्यस्य जडस्य नामरूपप्रपञ्चस्यो-
पादानं युज्यते, साङ्ख्यात् । ननु चिदात्मा निर्वाच्यो, विरूपो हि सः । अचेतनानामिति
भाष्यं (१) साङ्ख्यप्रतिपादनपरम् । (२) स्यादेतत् स्मार्तप्रधाननिराकरणेनैवैतदपि निराकृ-
तप्रायं तत्कुतोऽस्य शङ्केत्यत आह—“अपि च पूर्वत्रादृष्टत्वादी”ति (पृ० २८७ पं० ४) ।
सति बाधके स्थानाश्रयणमिह तु बाधकं नास्तीत्यर्थः । (३) तेन ‘तदैक्षत’त्यादावुपचर्यतां ब्र-
ह्मणो जगद्योनिता (४) ऽविद्याशक्त्याश्रयत्वेन, इह त्वविद्याशक्तेरेव जगद्योनित्वसम्भवे न द्वा-
रद्वारिभावो युक्त इति प्रधानमेवात्र बाधये जगद्योनिरुच्यत इति पूर्वः पक्षः । (५) अथ योनि-
शब्दे निमित्तकारणपरस्तथापि ब्रह्मैव निमित्तं न तु जीवात्मेति विनिगमनायां न हेतुरस्तीति
संशयेन पूर्वः पक्षः ।

अत्रोच्यते—

(६) अक्षरस्य जगद्योनिभावमुक्त्वा ह्यनन्तरम् ।

यः सर्वज्ञ इति श्रुत्या सर्वज्ञस्य स उच्यते ॥

तेन निर्देशसामान्यात्प्रत्यभिधानतः स्फुटम् ।

अक्षरं सर्वविद्विष्वयोनिराचितनं भवेत् ॥

अक्षरात्परत इति श्रुतिस्त्वव्याकृते मता ।

अदनुते यस्त्वकार्याणि ततोऽव्याकृतमक्षरम् ॥

नेह तिरोहितमिवास्ति किञ्चित् । यत्तु—साङ्ख्याभावाच्च चिदात्मनः परिणामः प्रपञ्च-
इति । अद्या,

विवर्तस्तु प्रपञ्चोऽयं ब्रह्मणोऽपरिणामिनः ।

अनादिवासनोद्भूतो न साङ्ख्यमपेक्षते ॥

न खलु बाह्यसाङ्ख्यनिबन्धन एव सर्वो विभ्रम इति नियमनिमित्तमस्ति, आन्तरादपि
कामक्रोधभयोन्मादस्वप्नादेर्मानसादपराधात्साङ्ख्यानपेक्षात्तस्य तस्य विभ्रमस्य दर्शनात् ।

(१) अचेतनानामिति भाष्यं न प्रायदर्शनपरमित्याह साङ्ख्येति ।

(२) ननु ‘न च स्मार्त’मिति प्राच्यधिकरणे प्रधानं दूषितं दृष्टत्वायसम्भवन्वायेनाचेतनमव्याकृतमपि
दूषितप्रायमिति तच्छङ्का न युक्ता, प्रधानं त्वप्रमाणिकमधिकमिति शङ्कते स्यादेतदिति । बाधकं दृष्टत्वादि ।

(३) ईक्षित्यदिचित्तयाप्यपुनरुक्तिमाह तेनेति ।

(४) उपचर्यतां ब्रह्मणो जगद्योनित्वमित्युक्तम्, उपचारे निमित्तमाहावियेति । अविद्याशक्त्या वि-
षयीकृतत्वेन तदाश्रय इति तथोक्तमित्यर्थः ।

(५) द्वितीयदलोकापाराधं व्याचष्टे अथेति ।

(६) सिद्धान्तसङ्ग्रहश्लोकत्रयमाहाक्षरस्येत्यादिना । ‘यद्भूतयोनिम्’ इत्यादिनाक्षरस्य जगद्योनिभाव-
मुक्त्वा पश्चात् ‘यः सर्वज्ञः सर्वविद्’ इति उपक्रम्य तस्मान्नामरूपादीति श्रुतौ सर्वज्ञस्यैवाक्षरस्य जगद्योनि-
त्वं सिद्धान्तितम् १ । तत् उपादानत्वप्रत्यभिज्ञालिङ्गेनैकवाक्यत्वे सति वाक्यप्रमाणात् सर्वज्ञ एव विद्वद्योनिः
‘यदक्षरं तत्सर्वविद्वदेति’ विधानाग्रह्यत इत्यर्थः २ । अक्षरशब्दवाच्यभूतयोनिः सर्वज्ञत्वे कथं सर्वज्ञस्य अक्ष-
रात्परत्वमताहाक्षरादिति । उक्तश्रुतौ त्वक्षरशब्दवाच्यमव्याकृतमेवोक्तं स्वकार्यव्यापनादित्यर्थः ३ ॥

(१) अपि च हेतुमति विभ्रमे तदभावादनुयोगो युज्यते, अनाद्यविद्यावासनाप्रवाहपतितस्तु नानुयोगमर्हति । (२) तस्मात्परमात्मविवर्ततया प्रपञ्चस्तथोनिर्भुज इव रज्जुविवर्ततया तथो-
निर्न तु तत्परिणामतया । तस्मात्तद्धर्मसर्ववित्त्वोक्तलिङ्गाद् ‘यत्तददृश्यमि’त्यत्र ब्रह्मैवोपदिश्य-
ते ज्ञेयत्वेन, न तु प्रधानं जीवात्मा वोपास्यत्वेनेति सिद्धम् । न केवलं लिङ्गादपि तु ‘परा विद्ये’ति
समाख्यानादप्येतदेव प्रतिपत्तव्यमित्याह—“अपि च द्वे विद्ये” इति । (पृ० २२८८
पं० १२) लिङ्गान्तरमाह—“कस्मिन्नु भगव” इति (पृ० २८९ पं० ४) । (३) भोगा भो-
ग्यास्तेभ्यो व्यतिरिक्तं भोक्तरि । अवच्छिन्नो हि जीवात्मा भोग्येभ्यो विषयेभ्यो व्यतिरिक्त
इति तज्ज्ञानेन न सर्वं ज्ञातं भवति । समाख्यानन्तरमाह—“अपि च स ब्रह्मविद्यां सर्व-
विद्याप्रतिष्ठा”मिति । “प्लवा ह्येतेऽदृढा यज्ञरूपा अष्टादशे”ति । प्लवन्ते गच्छ-
न्ति अस्थायिन इति प्लवाः, अत एवादृढाः । के ते ? यज्ञरूपाः । रूप्यन्तेऽनेनेति रूपं,
यज्ञो रूपमुपाधिर्येषां ते यज्ञरूपाः । ते तु षोडशर्त्विजः । ऋतुयजनेनोपाधिना ऋत्विक्शब्दः
प्रवृत्त इति यज्ञोपाधय ऋत्विजः । एवं यजमानोपि यज्ञोपाधिरेव । एवं पत्नी, (४) ‘पत्युर्नो
यज्ञसंयोगे’ इति स्मरणात् । त एतेऽष्टादश यज्ञरूपाः, येऽष्टविगादिषूक्तं कर्म यज्ञः, यदाश्रयो यज्ञ
इत्यर्थः । तच्च कर्मावरं, स्वर्गाद्यवरफलत्वात् । अपियन्ति—प्राप्नुवन्ति । “नहि दृष्टान्त-
दार्ष्टान्तिकयो” (पृ० २९० पं० ५) रित्युक्तामिप्रायम् (५) ॥ २१ ॥

(सू०) विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

विशेषणं हेतुं व्याचष्टे—“विशिनाष्ट ही”ति । शरीरादित्युपलक्षणं, (६) प्रधाना-
दित्यपि द्रष्टव्यम् । भेदव्यपदेशं व्याचष्टे—“तथा प्रधानादपी”ति । स्यादेतत्, किमा-
गमिकं सांख्याभिमतं प्रधानम् ? तथा च (७) बह्वसमजसं स्यादित्यत आह—“नात्र प्रधानं
नाम किञ्चि”दिति (पृ० २९१ पं० २) ॥ २२ ॥

(सू०) रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

तदेतत् परमतेनाक्षेपसमाधानाभ्यां व्याख्याय स्वमतेन व्याचष्टे—“अन्ये पुनर्म-
न्यन्त” इति । पुनःशब्दोपि पूर्वस्माद्विशेषं द्योतयन्नस्येष्टतां सूचयति । जायमानवर्गमध्य-

(१) विवर्तस्त्विति श्लोकस्य द्वितीयार्थं व्याचष्टेऽपि चेति ।

(२) वेदान्तिनां विवर्तवादे विवर्त्ताश्रयो ब्रह्मैवेत्युपसंहरति सिद्धान्ती तस्मादिति ।

(३) भोग्यव्यतिरिक्त इति भाष्यं व्याचष्टे भोगा इति ।

(४) ननु ऋतुषु यजन्तीति कर्तरि क्तिपि सम्प्रसारणे व्युत्पन्नत्वाद्विगुशब्दस्यैव यजते इति व्युत्प-
त्त्या यजमानशब्दस्य यज्ञरूपत्वमुपपन्नं पन्थास्तु कथं तदित्याशङ्क्याह ‘पत्युर्नो’ इति । तथा च यज्ञसं-
योगे गम्यमाने पतिशब्दप्रातिपदिकैकदेशस्य नकारादेशेऽन्यस्येकारस्य ततो ङीप् व्युत्पन्नत्वादस्यापि
यज्ञरूपत्वमुपपन्नेवेत्यर्थः ।

(५) उक्तामिप्रायमिति । विवर्तत्वेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्न सारूप्यापेक्षेत्युक्तोऽमिप्राय इत्यर्थः ।

(६) प्रधानादित्यपीति । ययपि भाष्यकारेण शरीरप्रधानयोर्निराकरणे क्रमेण हेतुद्वयं व्याख्यातम्,
तथापि पुसृषशब्दस्य प्रधानव्यावर्तकत्वाद्यहेतुरपि प्रधानवारणार्था इति बोध्यम् ।

(७) बह्वसमजसमिति । चेतनस्य जगदुपदानत्वादिकम् । बहु समजसं स्यादिति काचित्कः पाठः ।
तस्य च प्रधानस्यागमिकत्वे स्वप्रकृतिविकारसारूप्यादि बहु समजसं स्यादित्यर्थो बोध्यः ।

पतितस्याभिर्मूर्धादिरूपवतः सति जायमानत्वसम्भवे नाकस्माज्जनकत्वकल्पनं युक्तम् । प्रकरणं खल्वेतद्विश्वयोनेः, सन्निधिश्व जायमानानां, सन्निधेश्व प्रकरणं बलीय इति जायमानपारत्यागेन विश्वयोनेरेव प्रकरणिनो रूपाभिधानमिति चेत् । (१)न । प्रकरणिनः शरीरेन्द्रियादिरहितस्य विग्रहवत्त्वविरोधात् । (२)न चैतावता मूर्धादिश्रुतयः प्रकरणविरोधात्स्वार्थत्यागेन सर्वात्मतामात्रपरा इति युक्तम् । श्रुतेरत्यन्तविप्रकृष्टार्थात्प्रकरणाद्वैलीयत्वात् । (३)सिद्धे च प्रकरणिनोऽसम्बन्धे जायमानमध्यपातित्वं जायमानग्रहणे कारणमुपन्यस्तं भाष्यकृता । तस्माद्विरण्यगर्भे एव भगवान् प्राणात्मना सर्वभूतान्तरः कार्यो निर्दिश्यत इति साम्प्रतम् । तत्किमिदानीं सूत्रमनवधेयमेव, नेत्याह—“अस्मिन्पक्ष” इति (पृ० २५० १३) (४)प्रकरणात् २३

(सू०) वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २४ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथाहृद्द्वयुपदे-

शादसम्भवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

(५)प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रयुन्नजनबुद्धिलाः समेत्य मीमांसां चक्रुः—“को न आत्मा किं ब्रह्मे”ति (पृ० २९४ पं० ५) आत्मेत्युक्ते जीवात्मनि प्रत्ययो मा भूत्, अत उक्तं किं ब्रह्मेति । ते च मीमांसमाना निश्चयमनधिगच्छन्तः कैकेयराजं वैश्वानरविद्याविदमुपसेदुः । उपसद्य चोबुः—“आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यक्ष्येषि स्मरसि, तमेव नो ब्रूहीत्युपक्रमस्य द्युसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीना”मिति । अयमर्थः । (६)वैश्वानरस्य भगवतो यौ“मूर्धा सुतेजाः” (पृ० २९५ पं० १) “चक्षुर्विश्वरूपः” सूर्यः, “प्राणो” वायुः, “पृथग्वर्त्मा” पृथग्वर्त्म यस्य वायोः स पृथग्वर्त्मा, स एवात्मा स्वभावो यस्य स पृथग्वर्त्मात्मा । “सन्देहो” देहस्य मध्यभागः, स आकाशो “बहुलः” सर्वगतत्वात् । “वास्तितरेव रयिः” आपः, यतोऽद्भ्योऽन्नमन्नाच्च रयिर्धनं तस्मादापो रयिरुक्तास्तासां च मूत्राभूतानां बस्तिः स्थानमिति बस्तिरेव रयिरित्युक्तम् । “पादैौ

(१) प्रकरणमिन्द्रियादिना जायमानसन्निधिलक्षणस्थानस्य प्रकरणेन बाधमाशङ्क्य विग्रहवत्त्वलिङ्गेन प्रकरणबाधमाह नेति ।

(२) लिङ्गं सार्वस्म्यपरं न शरीरादिमत्त्वपरमित्याशङ्क्य तथासति मूर्धादिवहुभुतीनां बाधः स्यात्तास्तु प्रकरणाद्वैलीयस्य इत्याह न चैतावतेति । प्रकरणमात्रेणेत्यर्थः । एवं च हृदयं विश्वमस्य एव सर्वभूतान्तरात्मेति चात्रत्ये सर्वनामनी सन्निहिततरं विग्रहवन्तं गृह्णीतो न भूतयोनिमित्यर्थः ।

(३) लिङ्गनिरुद्धे प्रकरणे सन्निधिविजयते इत्याह सिद्धे चेति ।

(४) “पुरुष एवेद”मित्यादिसर्वरूपत्वोपन्यासोऽपि युष्मर्धादिकस्यैवास्तु तस्य सन्निहिततरत्वादत आह प्रकरणादिति । सन्निधेः प्रकरणस्य बलीयस्त्वात्पूर्ववद्वाधकलिङ्गाभावाच्चेत्यर्थः ।

(५) “को न आत्मे”त्युदाहरणमाध्यं छान्दोग्याख्यायिकार्थानुसन्धानेन व्याचष्टे प्राचीनेति । उद्दालकोऽपुलक्षणीयः, जन इत्यापि कृषिनाम ।

(६) द्युसूर्येत्यादिमाध्यमादाय व्याचष्टे वैश्वानरस्येत्यादिना । सुतेजस्त्वगुणा यौवैश्वानरस्य मूर्धा विश्वरूपत्वगुणः सूर्यः “एष शुक्ल” इत्यादिश्रुतेः, स च वैश्वानरस्य चक्षुः, पृथग्वर्त्तितमत्त्वगुणो वायुः, बहुलगुण आकाशो देहमध्ये रयिर्धनम् । तद्गुणा आपो बस्तिस्थमुदकम् । तत्र पृथिव्यां वैश्वानरस्य प्रतिष्ठानात् इत्यर्थः ।

पृथिवी” तत्र प्रतिष्ठानात् । तदेवं वैश्वानरावयवेषु शुभूर्यानिलाकाशजलावनिषु मूर्ध्वचक्षुः-
प्राणसन्देशवस्तिपादेवैकैकस्मिन् वैश्वानरबुद्ध्या विपरीततयोपासकानां प्राचीनशालादीनां
मूर्द्धपाताचक्षुष्वप्राणोत्क्रमणदेहशीर्षतावस्तिभेदपादच्छतीभावदूषणैरुपासनानां निन्दया मूर्ध्वा-
दिसमस्तभावमुपदिश्या(१)प्रायते—“यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमान”मिति । स सर्वेषु
लोकेषु शुभ्रमृतिषु सर्वेषु भूतेषु स्थावरजङ्गमेषु सर्वेष्व्वात्मसु देहेन्द्रियमनोबुद्धिजीवेष्वन्नमति,
सर्वसम्बन्धिफलमाप्नोतीत्यर्थः । अथास्य (२)वैश्वानरस्य भोक्तुर्भोजनस्याभिहोत्रतासम्पिपाद-
विषयाऽऽह श्रुतिः—“उर एव वेदिः” वेदिसारूप्यात् । “लोमानि बर्हिः” आस्तीर्ण-
बर्हिःसारूप्यात् । “हृदयं गार्हपत्यः” । हृदयानन्तरं “मनोऽन्वाहार्यपचनः” ।
“आस्यमाहवनीयः” । तत्र हि तद्वत् ह्रियते ॥

(३)ननु ‘को न आत्मा किं ब्रह्मे’त्युपक्रमे आत्मब्रह्मशब्दयोः परमात्मनि रूढत्वेन तदुपर-
त्तायां बुद्धौ वैश्वानराग्न्यादयः शब्दास्तदनुरोधेन परमात्मन्येव कथंचिन्नेतुं युज्यन्ते न तु
प्रथमावगतौ ब्रह्मात्मशब्दौ चरमावगतवैश्वानरादिपदानुरोधेनान्यथयितुं युज्येते । यद्यपि च
वाजसनेयिनां वैश्वानरविशेषक्रमे वैश्वानरं ह वै भगवान् सम्प्रति वेद तं नो ब्रूहीत्यत्र
नात्मब्रह्मशब्दौ स्तः, तथापि तत्समानार्थं छान्दोग्यवाक्यं तदुपक्रममिति तेन निश्चितार्थेन
तदविरोधेन वाजसनेयिवाक्यार्थो निश्चीयते । (४)निश्चितार्थेन ह्यनिश्चितार्थं व्यवस्थाप्यते,
नानिश्चितार्थेन निश्चितार्थम् । (५)कर्मवच ब्रह्मापि सर्वशाखाप्रत्ययमेकमेव । (६)न च शुभ्रद्वत्वा-
दिर्कं जाठरभूताग्निदेवताजीवात्मनान्यतमस्यापि सम्भवति, न च सर्वलोकाश्रयफलभागाति,
न च सर्वपाप्मप्रदाह इति पारिशेष्यात्परमात्मैव वैश्वानर इति निश्चिते कुतः पुनरियमाशङ्का-
“शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेदि”ति (पृ० २९७ पं० १३) । उच्यते—
तदेवोपक्रमानुरोधेनान्यथा नीयते, यन्नेतुं शक्यम् । अशक्यौ च वैश्वानराग्निशब्दावन्यथा
नेतुमिति शङ्कितुरभिमानः । अपि चान्तःप्रतिष्ठितत्वं प्रादेशमात्रत्वं च न सर्वव्यापिनोऽपरि-
माणस्य च परब्रह्मणः सम्भवतः । न च प्राणाहुत्यधिकरणताऽन्यत्र जठरार्थेयुज्यते । न च
गार्हपत्यादिहृदयादिता ब्रह्मणः सम्भविनी । तस्माद्यथायोगं जाठरभूताग्निदेवताजीवानाम-
न्यतमो वैश्वानरो, न तु ब्रह्म । (७)तथा च ब्रह्मात्मशब्दावुपक्रमगतावप्यन्यथा नेतव्यौ ।
शुभ्रद्वत्वादयश्च स्तुतिमात्रम् । अथवा अग्निशरीराया देवताया ऐश्वर्ययोगाद् शुभ्रद्वत्वादय

(१) उपदिश्येति । ‘मूर्ध्ना ते व्यपतिष्यत्’ इत्यादिनैकैकनिन्दया ‘तस्य हवा एतस्ये’त्यादिना वैश्वानर-
स्य बुद्धोकादयो मूर्ध्नादय इति कथनेनावयविनः समस्तभावमुपदिश्येत्यर्थः ।

(२) उपासक एव वैश्वानरोऽहमिति मन्यत इत्याह वैश्वानरस्येति ।

(३) शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान् परमेश्वरो वैश्वानर इति पूर्वपक्षमाक्षिपति नवित्यादिना ।

(४) निर्णीतार्थेन छान्दोग्यवाक्येन तदेकार्थं वाजसनेयिवाक्यं निश्चीयते न विपर्यय इत्यत्र न्यायमाह
निश्चितार्थेन हीति । यथा ‘ने चतुर्धा कृत्वा बर्हिषदं करोति’ इति पुरोडाशमात्रचतुर्धाकरणवाक्यमेकार्थस-
म्बन्धिना शाखान्तरीयेणाग्रेयं चतुर्धा करोतीति विशेषविषयत्वेन निश्चितार्थेनान्येन एव पुरोडाशो व्यवस्था-
प्यते एवमत्रापिः ।

(५) कर्मवत्—दर्शपूर्णकर्मवत् ।

(६) उपसंहारादपि वैश्वानरादिशब्दानां परमात्मपरत्वमाहाक्षेता नचेति ।

(७) प्रतीकोपदेशमुपाध्यवाच्छ्रस्योपास्त्युपदेशं च प्रपञ्चयति तथाचेति ।

उपपद्यन्त इति शङ्कितुरभिसन्धिः । अत्रोत्तरम् “न” । कुतः ? “तथा दृष्ट्युपदेशात्” (पृ० २९८ पं० १०) । अद्धा चरममनन्यथासिद्धं प्रथमावगतमन्यथयति, न त्वत्र चरम-
स्यानन्यथासिद्धिः प्रतीकोपदेशेन वा मनो ब्रह्मेतिवत् तदुपाध्युपदेशेन वा मनोमयः प्राणशरीरो
भारूप इतिवदुपपत्तेः । व्युत्पत्त्या वा वैश्वानरामिशब्दयोर्ब्रह्मवचनत्वान्नानन्यथासिद्धिः । तथा
च ब्रह्माश्रयस्य प्रत्ययस्याश्रयान्तरे जाठरवैश्वानराह्वये क्षेपेण वा जाठरवैश्वानरोपाधिनि
वा ब्रह्मण्युपास्ये वैश्वानरधर्माणां ब्राह्मधर्माणां च समावेश उपपद्यते । असम्भवादिति
सूत्रावयवं व्याचष्टे—“यदि चेह परमेश्वरो न विवक्ष्येते”ति । पुरुषमपि चैनमधीयत
इति सूत्रावयवं व्याचष्टे—“यदि केवल एवे”ति (पृ० २९९ पं० ३) । न ब्रह्मोपाधि-
तया नापि प्रतीकतयेत्यर्थः । न केवलमन्तःप्रतिष्ठं पुरुषमपीत्यपर्यर्थः । (१) अत एव “यत्पुरुष”
इति पुरुषमनूय न वैश्वानरो विधीयते । तथासति पुरुषे वैश्वानरदृष्टिरुपदिश्यते । एवं च
“परमेश्वरदृष्टिर्हि जाठरे वैश्वानर इहोपादिश्यते” इति भाष्यं विरुध्यते । श्रुति-
विरोधश्च “स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदे”ति वैश्वानरस्य
हि पुरुषत्ववेदनमत्रानूयते, न तु पुरुषस्य वैश्वानरत्ववेदनम् । (२) तस्मात् “स एषोऽग्निर्वैश्वानरो
यदि”ति यदिति यदः पूर्वेण सम्बन्धः, पुरुष इति तत्र पुरुषदृष्टेरुपदेश इति युक्तम् २४।१६।२६

(सू०) अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

अत एवैतेभ्यः श्रुतिसमृत्यवगतद्युमूर्धत्वादिसम्बन्धसर्वलोकाश्रयफलभागित्वसर्वपाप्मप्र-
दाहात्मब्रह्मपदोपक्रमेभ्यो हेतुभ्य इत्यर्थः । “यो भानुना पृथिवीं यामुतेमा”मिति मन्त्रवर्णोपि
न केवलौघ्यप्रकाशविभवमात्रस्य भूताग्नेरिममीदृशं महिमानमाहापि तु ब्रह्मविकारतया ताम्र-
प्येणेति भावः ॥ २७ ॥

(सू०) साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

यदेतत्प्रकृतं मूर्धादिषु चुबुकान्तेषु पुरुषावयवेषु द्युप्रभृतीन् पृथिवीपर्यन्तांल्लोकक्यात्मनो
वैश्वानरस्यावयवान् सम्पाद्य पुरुषविधत्वं कल्पितं तदभिप्रायेणदमुच्यते,—“पुरुषविधं पुरुषे
ऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदे”ति । (३) अत्रावयवसम्पत्त्या पुरुषविधत्वं (४) कार्यकारणसमुदायरूपपु-
रुषावयवमूर्धादिचुबुकान्तःप्रतिष्ठानाच्च पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वम्, समुदायमध्यपतितत्वात्तदवय-

(१) अत एवेति । यत एवान्तःप्रतिष्ठितत्वेन सह समुच्चयः सूत्रगतापिशब्दार्थेऽत एवान्तःप्रतिष्ठि-
तत्ववत्पुरुषत्वमपि वैश्वानरसुद्ध्यय विधेयं न विपर्यय इत्यर्थः । यदि पुरुषमनूय वैश्वानरो विधीयते तदा
पुरुषस्य दृष्ट्याश्रयत्वं स्यादित्याह तथा सतीति । सूत्रश्रुतिविरोधश्च स्फुट एव ।

(२) पुरुषस्य विधेयत्वे यच्छब्दस्यागमाशङ्क्याह तस्मादिति ।

(३) मूर्धादिचुबुकान्तावयवेषु सम्पादितस्य कथं पुरुषविधत्वन्तेषां पुरुषैकदेशत्वादित्याशङ्क्य
वैश्वानरपुरुषस्य पादादिमूर्धन्तावयवानामेषु सम्पादनात्पुरुषत्वादित्याह तस्मात्पुरुषत्वमप्युच्यते ।

(४) मूर्धादिचुबुकान्तरालस्थस्य पुरुषावयवस्थत्वात्कथं पुरुषेन्तःप्रतिष्ठितत्वमित्याशङ्क्याह कार्यकारणे-
ति । कार्यकारणसमुदाय एव पुरुषस्तस्यावयवा मूर्धादिचुबुकान्तास्तेऽन्तःप्रतिष्ठानात्पुरुषेन्तःप्रतिष्ठितत्वम्,
तच्च हेतुः समुदायेति । अवयवित्यवयवस्यान्तर्भावादवयवस्थोऽप्यवयवाश्रितो भवति गृहस्थ इवाग्रामस्थ इत्य-
भिप्रायः ।

वानां समुदायिनाम् । (१) अत्रैव निदर्शनमाह—“यथा वृक्षे शाखा”मिति (पृ० ३०० पं० १४) । शाखाकाण्डमूलस्कन्धसमुदाये प्रतिष्ठिता शाखा तन्मध्यपतिता भवतीत्यर्थः । समाधानान्तरमाह—“अथवे”ति । अन्तःप्रतिष्ठत्वं माध्यस्थ्यं तेन साक्षित्वं लक्षयति । एतदुक्तं भवति वैश्वानरः परमात्मा चराचरसाक्षीति । पूर्वपक्षिणोऽनुशयमुन्मूलयति—“निश्चिते चे”ति (पृ० ३०१ पं० २) विश्वात्मकत्वाद् वैश्वानरः प्रत्यगात्मा, विश्वेषां वायं नर(२)स्तद्विकारत्वाद्विश्वप्रपञ्चस्य । विश्वे नरा जीवा वाऽऽत्मानोऽस्य तादात्म्येनेति २८

(सू०) अभिव्यक्तेरित्याहमरथ्यः ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्वादरिः ॥ ३० ॥

साकल्येनोपलम्भासम्भवादुपासकानामनुग्रहायानन्तेऽपि परमेश्वरः प्रादेशमात्रमात्मान-
भिव्यक्तीत्याह—“अतिमात्रस्यापी”ति । अतिक्रान्तो मात्रां परिमाणमतिमात्रः ।
“उपासकानां कृते” उपासकार्थमिति यावत् । व्याख्यान्तरमाह—“प्रादेशविशेषेषु
वे”ति ॥ २९ ॥ ३० ॥

(सू०) सम्पत्तेरिति जैमिनिः ॥ ३१ ॥

मूर्द्धान्तमुपक्रम्य चुवुकान्तो हि कायप्रदेशः प्रादेशमात्रः । तत्रैव त्रैलोक्यात्मनो वैश्व-
नरस्यावयवान् सम्पादयन् प्रादेशमात्रं वैश्वानरं दर्शयति ॥ ३१ ॥

अत्रैव जाबालश्रुतिसंवादमाह सूत्रकारः—

(सू०) आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

“अविमुक्ते” (पृ० ३०३ पं० १०) अविद्यापाधिकल्पितावच्छेदे जीवात्मनि, स-
खत्वविमुक्तः, तस्मिन् प्रतिष्ठितः परमात्मा तादात्म्यात् । अत एव हि श्रुतिः—“अनेन जीवे-
नात्मने”ति । अविद्याकल्पितत्वेन भेदमाश्रित्याधाराधेयभावः । “वरणा” (३)भूः । शेष-
मतिरोहितार्थम् ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्यविभागे भामत्यां

प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

(सू०) द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

इह ज्ञेयत्वेन ब्रह्मोपक्षिप्यते । तत्र—

(४) पारवत्त्वेन सेतुत्वाद्भेदे षष्ठ्याः प्रयोगतः ।

द्युभ्वाद्यायतनं युक्तं नामृतं ब्रह्म कर्हिचित् ॥

(१) अत्रैव—अवयवाश्रितस्यावयव्याश्रितत्वं, न तु अवयवस्यावयविनिष्ठत्वं, तथाच यथा शाखानां
समुदाये प्रतिष्ठिता शाखा समुदायमध्यपातिनी तथा मूर्धादयोऽवयवाः कार्यकारणसमुदायमध्यपातिन इत्येवं
निदर्शनार्थो भाष्यकारस्येत्याशयः । अवयवस्थस्य वैश्वानरस्यावयवविपुरुषान्तःस्थत्वमर्थत एव सिद्धमित्यर्थः ।

(२) नेता कारणमित्यर्थः । (३) ‘का वै वरणा का च नासी’त्यत्र वरणशब्दार्थमाह भूरिति ।

(४) आयतनत्वसाधारणधर्मसंज्ञेयं पूर्वपक्षब्रह्मकक्षोक्तमाह पारवत्त्वेनेति । सेतुत्वस्य पारवत्त्वेन
व्यातेर्ब्रह्मणश्चापारत्वात्, भेदे सति सम्बन्धार्थकषष्ठीप्रयोगात् ब्रह्मणश्चामृतत्वादमृतस्येति षष्ठीप्रयोगस्यायुक्तत्वे-
नामृतत्वाभावाच्चामृतं यद् ब्रह्म तद्युभ्वाद्यायतनं कदाचिदपि न युक्तमित्यर्थः ।

(१) पारावारमध्यपाती हि सेतुः ताभ्यामवच्छिद्यमानो जलविधारको लोके दृष्टः, न तु बन्धहेतुमात्रम्, हडिनिगडादिष्वपि प्रयोगप्रसङ्गात् । न चानवच्छिन्नं ब्रह्म सेतुभावमनुभवति । न चामृतं सद्ब्रह्मामृतस्य सेतुरिति युज्यते । (२) न च ब्रह्मणोऽन्यदमृतमस्ति, यस्य तत्सेतुः स्यात् । न चाभेदे षष्ठ्याः प्रयोगो दृष्टपूर्वः । तदिदमुक्तम्—“अमृतस्यैष सेतुरिति श्रवणादि”ति (५० ३०५ पं०) । अमृतस्येति श्रवणात्, सेतुरिति श्रवणादिति योजना । तत्रामृतस्येति श्रवणादिति विशदतया न व्याख्यातम् । सेतुरिति श्रवणादिति व्याचष्टे—“पारवानि”ति । तथा च पारवत्यमृतव्यतिरिक्ते सेतावनुश्रीयमाणे प्रधानं वा साङ्ख्यपरिकल्पितं भवेत् । तत्खलु स्वकार्योपहितमर्थादतया पुरुषं यावदगच्छद्भवति पारवत्, भवति च बुभ्वायातनं तत्प्रकृतित्वात्, प्रकृत्यायतनत्वाच्च विकाराणां, भवति चात्माऽऽत्मशब्दस्य स्वभाववचनत्वात्, प्रकाशात्मा प्रदीप इति वत् । भवति चास्य ज्ञानमपवर्गोपयोगि, तदभावो प्रधानाद्विवेकेन पुरुषस्यानवधारणादपवर्गानुपपत्तेः । यदि त्वस्मिन्प्रमाणभावेन न परितुष्यसि, अस्तु तर्हि नामरूपबीजशक्तिभूतमव्याकृतं मृतसूक्ष्मं बुभ्वाद्यायतनं, तस्मिन्प्रमाणिके सर्वस्योक्तस्योपपत्तेः । एतदपि प्रधानोपन्यासेन सूचितम् । अथ तु साक्षाच्छ्रुत्युक्तं बुभ्वाद्यायतनमाद्रियसे ततो वायुरेवास्तु, ‘वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदब्धानि भवन्ती’ति श्रुतेः । यदि त्वात्मशब्दाभिधेयत्वं न विद्यत इति न परितुष्यसि, भवतु तर्हि शारीरस्तस्य भोक्तुर्भोग्यान् व्युपमृतीन् प्रत्यायतनत्वात् । यदि पुनरस्य बुभ्वाद्यायतनस्य सर्वज्ञश्रुतेरत्रापि न परितुष्यसि, भवतु ततो हिरण्यगर्भ एव भगवान् सर्वज्ञः सूत्रात्मा बुभ्वाद्यायतनम् । तस्य हि कार्यत्वेन (३) पारवत्वं चामृतात्परब्रह्मणो भेदश्चेत्यादि सर्वमुपपद्यते । अयमपि ‘वायुना वै गौतम सूत्रेण’ति श्रुतिसुपन्यस्यता सूचितः । तस्मादयं व्युपमृतीनामायतनमिति ।

एवं प्राप्तेऽभिधायते । बुभ्वाद्यायतनं परब्रह्मैव, न प्रधानाव्याकृतवायुशारीरहिरण्यगर्भाः । कुतः ? स्वशब्दात्,

(४) धारणाद्वाऽमृतत्वस्य साधनाद्वाऽस्य सेतुता ।

पूर्वपक्षेऽपि मुख्यार्थः सेतुशब्दो हि नेष्यते ॥

न हि मृदारुमयो मूर्तः पारावारमध्यवर्ती पाथसां विधारको लोकसिद्धः सेतुः प्रधानं वाऽव्याकृतं वा वायुर्वा जीवो वा सूत्रात्मा वाऽभ्युपेयते । किन्तु पारवतामात्रपरो लाक्षणिकः सेतुशब्दोऽभ्युपेयः । सोऽस्माकं पारवतावर्ज (५) विधरणत्वमात्रेण योगमात्राद्भूढि परित्यज्य

(१) पारं कूलम्, अवारमर्वाकूलम् । न त्विति । षिञो बन्धनार्थसेतुशब्दव्युत्पत्त्या जगन्मर्यादाबन्धोर्ब्रह्मणि प्रयोगेऽनेन निवारितोऽन्यथा हडिनिगडादिष्वपि सेतुशब्दप्रयोगः स्यात् । यत्र दारुणि च्छिद्विने निग्राह्याणां पादशोतनं तद्दण्डः, निगडः शृङ्खला ।

(२) नन्वमृतमपि ब्रह्मामृतान्तरसम्बन्धि, नेत्याह न च ब्रह्मण इति । ‘अतोऽन्यदार्तमिति श्रुतेरित्यर्थः ।

(३) शारीराववच्छिन्नत्वेन ।

(४) उत्तरपक्षसङ्ग्राहकलोकमाह धारणादिति । अस्य बुभ्वाद्यायतनस्यास्य वा तज्ज्ञानस्य यथाक्रमममृतत्वस्य धारणात्साधनाद्वा सेतुता ब्रह्मण एवोचितेत्यर्थः । ननु तर्हि रूढिलुप्तेश्चैव शब्दाह पूर्वपक्षेपीति । अस्यार्थं स्फुटीकर्तव्यं नहीति । लाक्षणिकत्वमुपपन्नमपि सेतुशब्दस्य तुल्यमिति भावः ।

(५) पारवतां त्यक्त्वा । योगमात्रादिति । षिञ्चात्वर्थयोगादित्यर्थः ।

प्रवर्त्तयति । जीवानाममृतत्वपदप्राप्तिसाधनत्वं वात्मज्ञानस्य पारवत एव लक्षयिष्यति ।
 (१) अमृतशब्दश्च भावप्रधानः, यथा 'द्येकयोर्द्विवचनैकवचने' इत्यत्र द्वित्वैकत्वे द्येकशब्दार्थो,
 अन्यथा द्येकेष्विति स्यात्, तदिदमुक्तं भाष्यकृता "अमृतत्वसाधनत्वादिति"ति । तथा
 चामृतस्येति च सेतुरिति च ब्रह्माणि द्युभ्वाद्यायतने उपपत्त्येते । अत्र च स्वशब्दादिति
 (२) तन्त्रोच्चरितमात्मशब्दादिति च सदायतना इति सच्छब्दादिति च ब्रह्मशब्दादिति च
 सूचयति । सर्वं ह्येतस्य स्वशब्दाः । (३) स्यादेतत्, आयतनायतनवद्भावः सर्वं ब्रह्मेति च
 सामानाधिकरण्यं हिरण्यगर्भेऽप्युपपद्यते, तथा च स एवात्राऽस्त्वमृतत्वस्य सेतुरित्याशङ्क्य
 श्रुतिवाक्येन सावधारणेनोत्तरमाह--"तत्रायतनायतनवद्भावश्रवणादि"ति (पृ०
 ३०६ पं० १३) । विकाररूपेऽमृतेऽनिर्वाच्येऽभिसन्धोऽभिसन्धानं यस्य स तथोक्तः । भे-
 दप्रपञ्चं सत्यमभिमन्यमान इति यावत् । तस्यापवादो दोषः श्रूयते "मृत्यो"रिति (पृ०
 ३०७ पं० ५) "सर्वं ब्रह्मेति त्वि"ति । यत्सर्वमविद्यारोपितं तत्सर्वं परमार्थतो ब्रह्म,
 न तु यद्ब्रह्म तत्सर्वमित्यर्थः ।

"अपर आह"ति (पृ० ३०८ पं० १) । नात्र द्युभ्वाद्यायतनस्य सेतुता येन पार-
 वता स्यात्, किन्तु 'जानथे'ति यज् ज्ञानं कीर्तितं, यश्च 'वाचो विमुञ्चथे'ति वाग्विमोक्षः, तस्या-
 मृतत्वसाधनत्वेन सेतुतोच्यते । तच्चोभयमपि पारवदेव । (४) न च प्राधान्यादेष इति सर्वनाम्ना
 द्युभ्वाद्यायतनमात्रैव परामृश्यते, न तु तज्ज्ञानवाग्विमोचने इति साम्प्रतम् । वाग्विमोचना-
 त्मज्ञानभावनयोरेव विधेयत्वेन प्राधान्यात्, आत्मनस्तु द्रव्यस्याव्यापारतयाऽविधेयत्वात्,
 विधेयस्य व्यापारस्यैव व्यापारवतोऽमृतत्वसाधनत्वात् । (५) न चेदमैकान्तिकं यत्प्रधानमेव स-
 र्वनाम्ना परामृश्यते, कचिदयोग्यतया प्रधानमुत्सृज्य योग्यतया गुणोऽपि परामृश्यते ॥१॥

(सू०) मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

द्युभ्वाद्यायतनं प्रकृत्याविद्यादिदोषमुक्तोपसृप्य व्यपदिश्यते 'भिद्यते हृदयग्रन्थि'-
 रित्यादिना (पृ० ३०८ पं० १३) । तेन तद् द्युभ्वाद्यायतनविषयमेव । ब्रह्मणश्च मुक्तो-
 पसृप्यत्वं 'यदा सर्वं प्रमुच्यन्ते' इत्यादौ श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धम् । तस्मान्मुक्तोपसृप्यत्वात्
 द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मेति निश्चीयते । (६) हृदयग्रन्थिश्चाविद्यारागद्वेषभयमोहाः । मोहश्च विषादः,

(१) अमृतस्य ब्रह्मणो हेत्वभावात्साधनत्वं ज्ञानस्यायुक्तमित्याशङ्क्याविद्यानिवृत्तिरमृतत्वशब्दार्थः
 इत्याहुस्तु शब्दोक्तिः । अन्यथा-द्रव्योरेकस्य च संख्येयानामुपादाने तेषां बहुत्वात् द्येकेष्विति स्यात् इत्यर्थः ।

(२) तन्त्रेति । नानार्थसाधारण्येन सकृदुच्चारणमिह तन्त्रम्, एवं चावृत्तिलक्षणवाक्यभेदो व्युदस्तः

(३) तत्र त्वायतनवद्भावश्रवणादिति भाष्ये द्युभ्वाद्यायतनस्य ब्रह्मत्वे सिद्धे तस्य सविशेषत्वानिरासार्थम्,
 तत्प्रधानवादनिरासानुपयोगित्वात्प्रकृतसङ्गतमित्याशङ्क्य हिरण्यगर्भपूर्वपक्षनिरासार्थत्वेन प्रकृते सङ्गमयति
 स्यादेतदिति ।

(४) अप्रधानं ज्ञानं न सर्वनामपरामर्शमिति कश्चित् प्रत्याह नचेति ।

(५) 'तते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षे'त्यादौ शब्दतोऽप्रधानस्यापि पयआदेः सर्वनामनिर्देशा-
 दनियतं सर्वनाम्नः प्रधानपरामर्शत्वमित्याह न चेति ।

(६) अविद्येत्यादि भाष्ये आदिप्रहणेन प्राङ्निर्दिष्टमयमोहाहुक्तौ । एतेऽविद्यादयः श्रुतौ हृदयशब्दार्थ-
 इत्याह हृदयग्रन्थिश्चेति ।

शोकः । (१) परं हिरण्यगर्भाधिवरं यस्य तद्ब्रह्म तथोक्तम् । तस्मिन्ब्रह्मणि यद्दृष्टं दर्शनं तस्मिन्-
स्तदर्थमिति यावत्, यथा 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ती'ति चर्मार्थमिति गम्यते । (२) नामरूपादि-
त्यप्यविद्याभिप्रायम् । 'कामा येऽस्य हृदि श्रिता' इति कामा इत्यविद्यामुपलक्षयति ॥ २ ॥

(सू०) नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

नानुमानमित्युपलक्षणं, नाव्याकृतमित्यपि (३) द्रष्टव्यम्, हेतोरुभयत्रापि साम्यात् ॥ ३ ॥

(सू०) प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

(सू०) भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

चेनातच्छब्दत्वं हेतुरुक्त्यते । स्वयं च भाष्यकृद्देवमाह—“न चोपाधिपरिच्छि-
न्नस्ये”ति (पृ० ३१० पं० ३) “न सम्यक् सम्भवति” नाज्ञसमित्यर्थः । भोग्य-
त्वेन हि आयतनत्वमतिक्रियम् । स्यादेतत्, यद्यतच्छब्दत्वादित्यत्रापि हेतुरुक्तव्यो, इन्त-
कत्मात्पृथग्योगकरणं, यावता न प्राणभृदनुमाने इत्येक एव योगः कस्मान्न कृत इत्यत आह—
“पृथगिति” । “भेदव्यपदेशादित्यादिना हि प्राणभृदेव निषिध्यते, न प्रधानं, तच्चैकयोग-
करणे दुर्विज्ञानं स्यादिति ॥ ४ ॥ ५ ॥

(सू०) प्रकरणात् ॥ ६ ॥

न खलु हिरण्यगर्भादिषु ज्ञातेषु सर्वं ज्ञातं भवति किन्तु ब्रह्मण्येवेति ॥ ६ ॥

(सू०) स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥

यदि जीवो हिरण्यगर्भो वा बुभ्वाद्यायतनं भवेत्, ततस्तत्प्रकृत्या “अनश्नन्नन्यो अभिचाक-
शीती”ति परमात्माभिधानमाकस्मिकं प्रसज्येत । न च हिरण्यगर्भ उदासीनः, तस्यापि भोक्तृ-
त्वात् । (४) न च जीवात्मैव बुभ्वाद्यायतनं, तथासति स एवात्र कथ्यते तत्कथनाय च ब्र-
ह्मापि कथ्यते, अन्यथा सिद्धान्तेऽपि जीवात्मकथनमाकस्मिकं स्यादिति वाच्यम् । यतोऽन-
धिगतार्थावबोधनस्वरसेनाम्नायेन प्राणभृन्मात्रप्रसिद्धजीवात्माधिगमाया (५) त्यन्तानवगतमलौ-
किकं ब्रह्मावबोध्यत इति सुभाषितम् । “यदापि पैङ्ग्युपनिषत्कृतेन व्याख्यानेन”ति ।
(पृ० ३११ पं० ९) तत्र “अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीती”ति जीव उपधिरहितेन रूपेण ब्र-
ह्मस्वभाव उदासीनोऽभोक्ता दर्शितः । तदर्थमेवाचेतनस्य बुद्धिस्त्वेत्यापारमार्थिकं भोक्तृ-
त्वमुक्तम् । तथा चेत्थम्भूतं जीवं कथयतानेन मन्त्रवर्णेन बुभ्वाद्यायतनं ब्रह्मैव कथितं भवति,
उपाध्यवच्छिन्नश्च जीवः प्रतिषिद्धो भवतीति न पैङ्गिब्राह्मणविरोध इत्यर्थः । “प्रपञ्चार्थ”-
मिति (पृ० ३१२ पं० २) । तन्मध्ये न पाठ्यमात्रेण कृत्वाचिन्तयेदमधिकरणं प्रवृत्तमि-
त्यर्थः ॥ ७ ॥

(१) परावरशब्दार्थमाह परमिति । (२) तथेत्यादिमन्त्रस्थानामरूपशब्दार्थमाह नामरूपादिति ।

(३) सूत्रेणानिराकृतत्वात् वाय्वायुक्तपूर्वपक्षसम्भव इत्याशङ्क्याह नाव्याकृतमित्यपीति । साधारणहेतु-
निर्देशादप्याकृतत्वाद्यापि पूर्वपक्षत्वेन सूचितमित्यर्थः ।

(४) न चोपाधिपरिच्छिन्नस्येति भाष्ये चकारप्रयोगात्सौत्रचशब्दव्याख्यात्वमप्युपाकरोति न चेति ।
जीवात्मैव बुभ्वाद्यायतनमिति वाच्यमित्यन्वयः ।

(५) तन्मध्ये न पाठ्यमात्रेण कृत्वाचिन्तयेदमधिकरणं प्रवृत्तमित्यर्थः ।

(सू०) (१) भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

(२) नारदः खलु देवर्षिः कर्मविदनात्मवित्तया शोच्यमात्मानं मन्यमानो भगवन्तमात्म-
ज्ञमाजानसिद्धं महायोगिनं सनत्कुमारमुपससाद । उपसद्य चोवाच 'भगवन्ननात्मज्ञताजनित-
शोकसागरपारसुत्तारयतु मां भगवानि'ति । तदुपश्रुत्य सनत्कुमारेण 'नामब्रह्मेत्युपास्वे'त्युक्ते
नारदेन पृष्टं 'किं नाम्नोस्ति भूय' इति । तत्र सनत्कुमारस्य प्रतिवचनं - 'वाग्वा व नाम्नो भू-
यसी'ति । तदेवं नारदसनत्कुमारयोर्भूयसि प्रश्नोत्तरे वागिन्द्रियमुपक्रम्य मनःसङ्कल्पचित्तध्यान-
विज्ञानबलान्नतोयवायुसहिततेजोनभःस्मराशाप्राणेषु पर्यवसिते (३) । (४) कर्तव्याकर्तव्यविवेकः
सङ्कल्पः, तस्य कारणं पूर्वापरविषयनिमित्तप्रयोजननिरूपणं चित्तम् । स्मरः, स्मरणम् । (५)
प्राणस्य च समस्तक्रियाकारकफलभेदेन पित्राद्यात्मत्वेन च रथारनाभिद्वष्टान्तेन सर्वप्रतिष्ठत्वेन
च प्राणभूयस्त्वदर्शनोऽतिवादित्वेन च नामादिप्रपञ्चादाशान्ताद्भूयस्त्वमुक्त्वाऽपृष्ट एव नारदेन
सनत्कुमार एकप्रश्न्येन 'एष तु वातिवदति यः सत्येनातिवदती'ति सत्यादीन्कृतिपर्यन्तानुक्तवो-
पदिदेश-मुखं त्वेव विजिज्ञासितव्य'मिति । तदुपश्रुत्य नारदेन 'मुखं त्वेव भगवो विजिज्ञासे' इत्युक्ते
सनत्कुमारो 'यो वै भूमा तत्सुखमि'त्युपक्रम्य भूमानं व्युत्पादयांबभूव, 'यत्र नान्यत्पर्ययती'
त्यादिना । तदीदृशे विषये विचार आरभ्यते । तत्र संशयः-किं प्राणो भूमा स्यादाहो पर-
मात्मेति । (६) भावभवित्रोस्तादात्म्यविवक्षया सामानाधिकरण्यं संशयस्य बाधमुक्त भाव्य-
कृता । तत्र

(७) एतस्मिन्प्रश्नसन्दर्भे यदुक्ताद्भूयसोऽन्यतः ।

उच्यमानं तु तद्भूय उच्यते प्रश्नपूर्वकम् ॥

(१) व्युत्पादधिकरणे आत्मशब्दात् व्युत्पादायतनं ब्रह्मेत्युक्तम्, तत्रात्मशब्दः प्राणोऽनैकात्मः, 'तरति
शोकमात्मवित्' इत्यत्राब्रह्मणि प्राणे प्रयोगादित्यापेक्षिक्यधिकरणसंगतिरत्र द्रष्टव्या ।

(२) छान्दोग्यस्थाख्यायिकामर्थतोऽनुक्रामन् विषयं विविनक्ति नारद इत्यादिना । आजानसिद्धं-स्व-
भावसिद्धम् ।

(३) प्राणेषु पर्यवसिते भूयसि बहुतरे प्रश्नोत्तरे इत्यन्वयः ।

(४) सङ्कल्पादिपदार्थान् व्याचष्टे कर्तव्येत्यादिना । पूर्वापरेति । पूर्वे चापरे च विषया निमित्तं यस्य प्र-
योजनस्य तन्निरूपणमित्यर्थः । तत्र वर्णनिष्पादिनी वाङ्मान्नो भूयसी, वाक्नेरकत्वाद्वाचो मनो भूयः,
कुर्यामिति निश्चयस्य मनसः कर्तव्यादिविवेकः संकल्पः कारणम्, तस्य चातीतादिविषयसाध्यप्रयोजनज्ञानं
चित्तम्, तस्मादपि लौकिकविषयाच्छास्त्रीययदेवतायैकाग्र्यं ध्याने फलतो भूयः, ध्यानस्य विज्ञानं शा-
स्त्रीय कारणं तस्य मनोगतं बलं प्रतिमानतामर्थ्यं कारणम्, तस्याद्यमानमर्थं, तस्यापः, एवमाकाशपर्यन्तं
बोध्यम् । आकाशस्य भोग्यत्वे 'स्मरः' स्मरणं, तस्याशा तथा हीष्टे तात्पर्येण स्मरति, प्राणो नामाद्याशान्त-
सर्वहेतुतया भूयानित्युत्तरोत्तरभूयस्त्वं द्रष्टव्यम् ।

(५) ननु 'एष स्थिति' विच्छिद्य भूयोपदेशात्कथं भूयस्त्वमित्याशङ्क्य विषयदर्शनावसर एव संशयोपयो
गितया पूर्वपक्षसम्भावनामाह प्राणस्येति । सर्वात्मत्वशब्दात् प्राण एव भूमा, तुशब्दस्तु सत्यप्राणवेदेन एव
नामाद्यतिवाहिताद्विशेषार्थ इति सम्भवः पूर्वपक्षस्येत्यर्थः । अपृष्ट एवेति । यदि प्राणादन्यो भूमा तर्हि प्राग्वत्
अत्रेन भाव्यमिति भावः ।

(६) भूयशब्दस्य निष्कृष्टबहुत्ववचनत्वात्किं प्राणो भूमेति भाष्ये सामानाधिकरण्यायोगमाशङ्कयाह
भावभवित्रोति ।

(७) पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकमाह एतस्मिन्निजिति । उक्तछान्दोग्यग्रन्थसमुदाये यो वै भूमेति यदुक्ताद्भू-

न च प्राणात्किं भूय इति पृष्ठम्, नापि भूमा वाऽस्माद् भूयानिति प्रयुक्तम् । तस्मात्प्राणभूयस्त्वभिधानानन्तरमपृष्टेन भूमोच्यमानः प्राणस्यैव भवितुमर्हति । आप च भूमेति भावो न भवितारमन्तरेण शक्यो निरूपयितुमिति भवितारमपेक्षमाणः प्राणस्यानन्तर्येण बुद्धिसाक्षिधानात्तमेव भवितारं प्राप्य निर्गुणोति । ‘यस्योभयं हविरार्तिमाछेदित्यत्रार्तिरिवार्तं हविः । अथाहुः—(१) ‘मृध्यामहे हविषा विशेषणमि’ति । न चात्मनः प्रकरणादात्मैव बुद्धिस्थ इति तस्यैव भूमा स्यादिति युक्तम् । सनत्कुमारस्य ‘नामब्रह्मेत्युपास्वे’ति प्रतीकोपदेशरूपेणोत्तरेण नारदप्रश्नस्यापि तद्विषयत्वेन परमात्मोपदेशप्रकरणस्यानुत्थानात्, (२) अतद्विषयत्वे चोत्तरस्य प्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्येन विप्रतिपत्तेरप्रामाण्यप्रसङ्गात् । तस्मादसति प्रकरणे प्राणस्यानन्तर्यात्तस्यैव भूमेति युक्तम् । (३) तदेतत्संशयबीजं दर्शयता भाष्यकारेण सूचितं पूर्वपक्षसाधनमिति न पुनः उक्तम् । न च भूयोभूयः प्रदनात्परमात्मैव नारदेन जिज्ञासित इति युक्तम् । प्राणोपदेशानन्तरं तस्योपरमात्तदेवं प्राण एव भूमेति स्थिते यद्यत्तद्विरोध्यापाततः प्रतिभाति तत्तदनुगुणतया नेयं, नीतं च भाष्यकृता । स्यादेतत्, ‘एष तु वातिवदती’ति तुशब्देन प्राणदर्शिनोऽतिवादिनो व्यवच्छिद्य सत्येनातिवादिनं वदन्कथं प्राणस्य भूमानमभिधीतेत्यत आह—“प्राणमेव त्वि”ति (पृ० ३१३ पं० ६) । “प्राणदर्शिनश्चातिवादित्वमि”ति । नामाद्याशान्तमतीत्य वदनशीलत्वमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—नायं तुशब्दः प्राणातिवादित्वाद्यवच्छिनत्ति, अपि तु (४) तदतिवादित्वमपरित्यज्य प्रयुत तदनुकुष्य तस्यैव प्राणस्य सत्यस्य श्रवणमननश्रद्धानिष्ठाकृतिर्भविज्ञानाय निश्चयाय सत्येनातिवदतीति प्राणव्रतमेवातिवादित्वमुच्यते । तुशब्दो नामाद्यतिवादित्वाद्यवच्छिनत्ति । न नामाद्याशान्तवाद्यतिवादी, अपि तु सत्यप्राणवाद्यतिवादित्यर्थः । (५) अत्र चागमाचार्योपदेशाभ्यां सत्यस्य श्रवणम् । अथागमाविरोधिन्त्यायनिवेशनं मननं, (६) मत्वा च गुरुशिष्यसम्वत्सराचारिभिरनसूयुभिः सह सम्वाद्य तत्त्वं श्रद्धते । श्रद्धानन्तरं च विषयान्तरदोषदर्शो विरक्तस्ततो व्यावृत्तः तत्त्वज्ञानाभ्यासं करोति, सेयमस्य कृतिः प्रयत्नः । अथ तत्त्वज्ञानाभ्यासनिष्ठा भवति, यदनन्तरमेव तत्त्वविज्ञा-

यस्योच्यमानं भूपस्त्वे प्राणस्यैव प्रभूपूर्वकमुच्यते इति श्लोकार्थः । अस्यार्थमाह नचेति । अत्र च ‘यो वै भूमे’त्युक्तो भूमा न प्राणादन्यस्य ‘अस्ति भगव आशाया भूय’ इति प्रभूतिरिक्तप्रदानविषयत्वे सति एतदप्यन्यस्य भूमरूपत्वात् आशापेक्षप्राणभूमवदित्यनुमानप्रयोगो सूचितः ।

(१) शबरस्वामिनः—आर्तिमः तस्योद्देश्यत्वापर्यवसानाद्धविषा विशेषणं सहामहे, पर्यवसितस्य ह्युद्देश्यस्य विशेषणं वाक्यभेदादहं ग्रहस्यैवैकत्वमिति ।

(२) प्रभूत्यारोप्यविषयत्वे दूषणमाहातदिति । प्रश्नो यद्वात्मविषयः स्यात्तदोत्तरस्य प्रतीकोपदेशस्याविषयत्वमपृष्टविषयत्वं स्यात्तदा प्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्यमित्यर्थः ।

(३) तदेतदिति । तदेतत्प्रकरणानुत्थानं, प्रकरणमेव प्राणसंनिधिसमकक्षत्वेन संशयबीजं दर्शयता भाष्यकारेण प्रकरणत्वमस्य न निश्चितं संनिधिमाम्नात्मशब्दस्येति सूचितम्, अत एव पूर्वपक्षवसरः पुनर्नौकमित्यर्थः ।

(४) अस्य ‘नामाद्यतिवादित्वाद्यवच्छिन्नशी’ति अपेक्ष्यः कार्यः ।

(५) सत्यादिपरम्परयेति भाष्योक्तं सत्यादि दर्शयति अत्र चेति ।

(६) मननमाभ्युद्विगी, गुरुशिष्येति । अनेन ‘ज्ञानग्रहणाभ्यासस्य द्विवैद्यं सह संवादः । तं शिष्यगुरुसम्वत्सराचारिविशिष्टयोर्वैयभिरनसूयुभिरनुपेयात्’ इति ४ अ० २ आ० ४६।४० गौतमीय सूत्रद्वयमपवर्गप्र-

नमनुभवः प्रादुर्भवति । तदेतद्वाह्या अप्याहुः—‘भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तजं योगिज्ञानमि’ति । भावनाप्रकर्षपर्यन्तो निष्ठा तस्माज्जायते तत्त्वानुभव इति । तस्मात्प्राण एव भूमा ।

इति प्राप्ते ऽभिधीयते ‘एष तु वा ऽतिवदति यः सत्येनातिवदती’त्युक्त्वा भूमोच्यते, तत्र सत्यशब्दः परमार्थे निरूढवृत्तिः श्रुत्या परमार्थमाह । परमार्थश्च परमात्मैव । ततो ह्यन्यद्विकारजातमनृतं कयाचिदपेक्षया कथंचित्सत्यमुच्यते । तथा ‘चैष तु वा ऽतिवदति यः सत्येनातिवदती’ति ब्रह्मणोऽतिवादित्वं श्रुत्याऽन्यनिरपेक्षया लिङ्गादिभ्यो बलीयस्याऽवगमितं कथमिव संनिधानमात्रात् श्रुत्यापेक्षादतिदुर्बलात्कथंचित्प्राणविषयत्वेन शक्यं व्याख्यातुम् । एवं च प्राणादूर्ध्वं ब्रह्मणि भूमावगम्यमानो न प्राणविषयो भवितुमर्हति किन्तु सत्यस्य परमात्मन एव । (१) एवं चानात्मविद आत्मानं विविदिषोर्नारदस्य प्रश्ने परमात्मानमेवासौ व्याख्यास्यामीत्यभिसन्धिमान् सनत्कुमारः सोपानारोहणन्यायेन स्थूलादारभ्य तत्तद्भूमव्युत्पादनक्रमेण भूमानमतिदुर्ज्ञानतया परमसूक्ष्मं व्युत्पादयामास । (२) न च प्रश्नपूर्वताप्रवाहपति तेनोत्तरेण सर्वेण प्रश्नपूर्वगैव भवितव्यमिति नियमोऽस्तीत्यादि सुगमेन भाष्येन व्युत्पादितम् । विज्ञानादिषाधनपरम्परा मननश्रद्धादिः प्राणान्ते चातुशासने तावन्मात्रेणैव प्रकरणसमाप्तेर्न प्राणस्यान्यायत्ततोच्येत । तदभिधाने हि सापेक्षत्वेन न प्रकरणं समाप्येत । तस्मान्निदं प्राणस्य प्रकरणमपि तु यदायतः प्राणस्तस्य स चात्मेत्यात्मन एव प्रकरणम् । शङ्कते—“प्रकरणान्त” इति (पृ० ३१७ पं० १०) । प्रकरणस्य प्रकरणसमाप्तावित्यर्थः । निराकरोति “न स भगव” इति । (३) संदंशान्यायेन हि भूम्न एतत्प्रकरणं, स चेद्भूमा प्राणः प्राणस्य तत्प्रकरणं भवेत् । तच्चायुक्तमित्युक्तम् ॥ ८ ॥

न केवलं श्रुतेर्भूमात्मता परमात्मनः, लिङ्गादपीत्याह सूत्रकारः—

(सू०) धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

यदि पूर्वपक्षिणा कथंचिज्जीतं तदनुभाष्य भाष्यकारो दृषयति “योऽप्यसौ सुषुप्तावस्थायामि”ति । सुषुप्तावस्थायामिन्द्रियाद्यसङ्गतात्मैव । न प्राणः “परमात्मप्रकरणात्” (पृ० ३१८ पं० १) । “अन्यदार्त” विनश्वरमित्यर्थः । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ९ ॥

(सू०) अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

(४) अक्षरशब्दः समुदायप्रसिद्ध्या वर्णेषु रूढः । परमात्मनि चावयवप्रसिद्ध्या यौगिकः । अवयवप्रसिद्धेश्च समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति वर्णा एवाक्षरम् । न च वर्णेष्व्वाकाशस्योत्तत्त्वप्रोत्तत्वे नोपपद्यते, सर्वस्यैव (५) रूपधेयस्य नामधेयात्मकत्वात् । सर्वं हि रूपधेयं नामधेयसं-

(१) प्रतीकविषयोत्तरवशात्प्रभोपि तद्विषय इति यदुक्तं तत्राह एवं चेति । तत्त्वे बुद्धिनिवेशाय नामाद्युपन्यासः, उपास्तित्वाभित्य विहितेत्यर्थः ।

(२) प्राणात्परं प्रभाभावे हेतुमाह नचेति ।

(३) ननु भूम्न आपकरणसमाप्तेरनुकर्षोऽस्तु स एव प्राणः किं न स्यादत आह संदंशेति । पुरस्तादुपरिष्ठाच्च निदेशः संदंशः । तच्चायुक्तमिति । प्राणस्यान्यायत्तत्वेत्या सत्यशब्दश्रुत्या च तदयुक्तमित्युक्तमिति भावः ।

(४) पूर्वपक्षमाहाक्षरशब्द इति ।

(५) रूपेति । रूप्यते निरूप्यते इति रूपमभिधेयं, स्वार्थे धेयप्रत्ययः, अर्थे शब्दात्मकत्वानुभवो न तद्रम्यत्वकृतः धूमगम्यवहेस्तादात्म्यानवभासादिति ।

भिन्नमनुभूयते, गौर्यं वृक्षोऽयमिति । न चोपायत्वातः सम्भेदसम्भवः । नहि धूमोपाया वह्नि-
धीर्धूमसंभिन्नं वह्निमवगाहते, धूमोयं वह्निरिति, किन्तु वैयधिकरण्येन धूमाद्वह्निरिति । भवति
तु नामधेयसम्भिन्नो रूपधेयप्रत्ययो डित्योऽयमिति । (१) अपि च शब्दानुपायेऽपि रूपधेयप्र-
त्यये लिङ्गिन्द्रियजन्मनि नामसम्भेदो दृष्टः । तस्मान्नामसम्भिन्नाः पृथिव्यादयोऽम्बरान्ता नाम्ना
प्रथिताश्च विद्वाश्च, नामानि चोच्चार्यात्मकानि तद्व्याप्तत्वात् । 'तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि
संतृण्णानि एवमोक्त्वा रेण सर्वा वाणि'ति श्रुतेः । अत आकारात्मकाः पृथिव्यादयोऽम्बरान्ता इति
वर्णो एवाक्षरं न परमास्मेति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—अक्षरं परमात्मैव, न तु वर्णाः । कुतः ? अम्बरान्तघृतेः ।
(पृ० ३१९ पं० ३) । न खल्वम्बरान्तानि पृथिव्यादीनि वर्णा धारयितुमर्हन्ति, किन्तु पर-
मात्मैव, तेषां परमात्मविकारत्वात् । न च नामधेयात्मकं रूपधेयमिति युक्तम्, स्वरूपमे-
दादुपायभेदादर्थक्रियाभेदान् च । (२) तथाहि—शब्दत्वसामान्यात्मकानि श्रोत्रप्राह्मण्यमिधेयप्र-
त्ययार्थक्रियाणि नामधेयान्यनुभूयन्ते, रूपधेयानि तु घटपटादीनि घटत्वपटत्वादिसामान्यात्म-
कानि चक्षुरादीन्द्रियप्राह्मण्यं मनुष्यधारणप्रावरणाद्यर्थक्रियाणि च भेदेनानुभूयन्ते इति कुतो
नामसम्भेदः । (३) न च डित्योऽयमिति शब्दसामानाधिकरण्यप्रत्ययः । न खलु शब्दात्मकोऽयं
पिण्ड इत्यनुभवः, किन्तु यो नानादेशकालसंस्तुतः पिण्डः सोऽयं सन्निहितदेशकाल इत्यर्थः ।
(४) संज्ञा तु गृहीतसम्बन्धैरत्यन्ताभ्यासात्पिण्डाभिनिवेशिन्येव संस्कारोद्बोधसंपातायाता स्म-
र्यते । यथाहुः—

यत्संज्ञास्मरणं तत्र न तदप्यन्यद्देतुकम् (५) ।

पिण्ड एव हि दृष्टः संसंज्ञां स्मारयितुं क्षमः ॥

(६) संज्ञा हि स्मर्यमाणापि प्रत्यक्षत्वं न बाधते ।

संज्ञिनः सा तटस्था हि न रूपाच्छादनक्षमा ॥ इति ।

न च वर्णातिरेके स्फोटात्मनि अलौकिकेऽक्षरपदप्रसिद्धिरिति लोके । न चैव प्रामा-
णिक इत्युपरिष्ठात्प्रवेदयिष्यते । निरूपितं चास्माभिस्तत्त्वविन्दौ । तस्माच्छ्रोत्रप्राह्मणां व-
र्णानामम्बरान्तघृतेरनुपपत्तेः समुदायप्रसिद्धिबाधनाद् अवयवप्रसिद्ध्या परमात्मैवाक्षरमिति
सिद्धम् ॥

(१) शब्दबोधेऽपि ध्या मानान्तरगम्यार्थबोधे यः शब्दबो-भस्तत्रोपायत्वमुक्तशङ्कापि नेत्याह अपि
चेति । प्रथिताः सम्बद्धाः । विद्वास्तादात्म्येन । शङ्कुना 'पर्णनालेन, पर्णानि-पर्णावयवाः । संतृण्णानि-
विद्वा नि । (२) स्वरूपप्रमाणार्थक्रियामिभेदमाह तथाहीति ।

(३) ननु डित्योऽयमिति नामसम्भेदोऽर्थेऽनुभूयते, तत्राह नचेति ।

(४) ननु यद्यर्थो न शब्दात्मा तर्हि कथमर्थप्रत्यये शब्दभानम्, नहि स तदा स्वेनान्येन बोच्चार्थत-
इत्याशङ्क्याह संज्ञा इति । गृहीतव्याचकभावसम्बन्धैः पुंभिरत्यन्ताभ्यासेन संस्कारोद्बोधोत्पादप्राप्ता संज्ञा-
ऽर्थासक्तैव स्मर्यते इति तत्र शब्दभानं नातोऽर्थः शब्दास्मेति भावः ।

(५) अर्थान्तरत्वेदेतुकम् ।

(६) संज्ञा हीति । स्मर्यमाणापि संज्ञा संज्ञितोऽर्थस्य प्रत्यक्षत्वं न बाधते यतः सा तटस्था-अर्थानि-
विष्टाऽतो नार्थस्वरूपाच्छादनक्षमेत्यर्थः । एतेन स्मर्यमाणशब्दस्य परोक्षत्वात्तद्विशिष्टोऽर्थः कथं प्रत्यक्ष-
इत्याशङ्का परास्ता ।

(१) ये तु प्रधानं पूर्वपक्षयित्वाऽनेन सूत्रेण परमात्मैवाक्षरमिति सिद्धान्तयन्ति, 'तैम्बरा-
न्तधृतेरित्यनेन कथं प्रधानं निराक्रियत इति वाच्यम् । अथ नाधिकरणत्वमात्रं धृतिः, अपि
तु प्रशासनाधिकरणता, तथा च श्रुतिः—एतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ वि-
धृतौ तिष्ठत' इति । तथाप्यम्बरान्तधृतेरित्यनर्थकम् । एतावद्वक्तव्यम्—'अक्षरं प्रशासना-
दि'ति । एतावतैव प्रधाननिराकरणसिद्धेः । तस्मादूर्णाक्षरतानिराक्रियैवास्यार्थः । न च स्थूला-
दीनां वर्णेष्वप्राप्तेरस्थूलमित्यादिनिषेधानुपपत्तेर्वर्णेषु शङ्कैव नास्तीति वाच्यम् । नह्यवश्यं प्रा-
प्तिपूर्वका एव प्रतिषेधा भवन्ति, आप्राप्तेष्वपि नित्यानुवादानां दर्शनात् । यथा नान्तरिक्षे न
दिवात्यग्निचयननिषेधानुवादः । तस्माद्यत्किञ्चिदेतत् ॥ १० ॥

(सू०) (२) सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

प्रशासनमाज्ञा चेतनधर्मो नाचेतने प्रधाने वाऽव्याकृते वा सम्भवति । (३) न च मु-
ख्यार्थसम्भवे कूलं पिपतिषतीति वद्वाक्त्वमुचितमिति भावः ॥ ११ ॥

(सू०) अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

अम्बरान्तविधरणस्याक्षरस्येद्वराद्यदन्यदूर्णा वा प्रधानं वाऽव्याकृतं वा तेषामन्येषां भावो-
ऽन्यभावस्तत्रत्यन्तं व्यावर्तयति श्रुतिः—'तद्वा एतदक्षरं गार्गी'त्यादिका । अनेनैव सूत्रेण जी-
वस्याप्यक्षरता निषिद्धेत्यत आह—'तथे'ति । (पृ० ३२० पं० १०) 'नान्यदित्या'दि-
कया हि श्रुत्याऽऽत्मभेदः प्रतिषिध्यते, तथा चोपाधिभेदभिन्ना जीवा निषिद्धा भवन्त्यभेदा-
भिधानादित्यर्थः । इतोऽपि न शरीरस्याक्षरशब्देत्येताह—'अचक्षुष्क'मिति । अक्षरस्य
चक्षुरायुषाधिं वारयन्ती श्रुतिरौपाधिकस्य जीवस्याक्षरतां निषेधतीत्यर्थः । तस्मादूर्णप्रधाना-
व्याकृतजीवानामसम्भवात्सम्भवाच्च परमात्मनः परमात्मैवाक्षरमिति सिद्धम् ॥ १२ ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १३ ॥

(४) कार्यब्रह्मजनप्राप्तिफलत्वादर्थभेदतः ।

दर्शनध्यानयोर्ध्येयमपरं ब्रह्म गम्यते ॥

(५) 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'ति श्रुतेः सर्वगतपरब्रह्मवेदने तद्भावापत्तौ 'स सामभिरुक्ती-
यते ब्रह्मलोकमि'ति न देशविशेषप्राप्तिरुपपद्यते । तस्मादपरमेव ब्रह्मेह ध्येयत्वेन चोद्यते ।

(१) 'अस्थूलमि'त्यादिवर्णेष्वप्राप्तनिषेधानुपपत्त्या प्रधानपूर्वपक्षखण्डनार्थमिदमाधिकरणमिति वा-
दिनां भास्कराचार्याणां मतमनुय निरास्यति ये त्विति । निराक्रियत इति । साधारणत्वादम्बरान्तधृतेः प्रधानं
निराकर्तुमशक्यमित्यर्थः । (२) अम्बरान्तधृतिः ।

(३) ननु प्रपञ्चाभिधानमात्रस्य ब्रह्मणो प्रशासनायोगात्तदारोपस्य ब्रह्मणि स्वीकार्यत्वात्प्रधान एवारो-
पितं प्रशासितृत्वं वाच्यमित्याशङ्कयाह नचेति । एवं च चेतने दृष्टस्य नियन्तृत्वस्य जगदुद्भव्यरूपेण चेतन-
स्य समारोपसम्भवाज्ज्ञेयं गजादिपरिवृते राजामात्ये राजत्वमारोपितमिति कुड्यादावारोप्यते, आरोपितमपि
नियन्तृत्वं ब्रह्मण्येव मुख्यं प्रपञ्चस्थित्यर्थक्रियाकारित्वादकारगतद्वैतत्वादिबन्धने तु गौणमित्यर्थः ।

(४) पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकमाह कार्येति । कार्यब्रह्म हिरण्यगर्भे एव जनो जीवो यस्मिन् स ब्रह्मलोकस्तथा-
तत्प्रातिः कालं यस्य ध्यानस्य तस्य भावस्तत्त्वाद्वेतोस्तथा ध्यानस्य परविषयत्वादीक्षणस्य परात्परो यस्तद्वि-
षयः वादेकविषयत्वाच्चिद्ध्यर्थभेदतश्च दर्शनध्यानयोर्ध्येयमपरमेव ब्रह्मेति श्लोकार्थः ।

(५) तत्रार्थं हेतुं व्याचष्टे ब्रह्म वेदेति ।

(१) न चेक्षणस्य लोके तत्त्वविषयत्वेन प्राप्तिः परस्यैव ब्रह्मणस्तथाभावाद् ध्यायतेष्व तेन समानविषयत्वात्परब्रह्मविषयमेव ध्यानमिति साम्प्रतम् । समानविषयत्वस्यैवापि प्राप्तिः । परो हि पुरुषो ध्यानविषयः, परात्परस्तु दर्शनविषयः । न च तत्त्वविषयमेव सर्वत्र दर्शनम्, अ-
नृतविषयस्यापि तस्य दर्शनात् । (२) न च मननं दर्शनं, तच्च तत्त्वविषयमेवेति साम्प्रतम् । मननाद्धेदेन तत्रतत्र दर्शनस्य निर्देशात् । न च मननमपि तर्कापरनामावश्यं तत्त्वविषयम् ।
यथाहुः—‘तर्कोऽप्रतिष्ठ’ इति । तस्मादपरमेव ब्रह्मेह ध्येयम् । तस्य च परत्वं शरीरा-
पेक्षयेति ।

एवं प्राप्ते उच्यते—

(३) ईक्षणध्यानयोरेकः कार्यकारणभूतयोः ।

अर्थ औत्सर्गिकं तत्त्वविषयत्वं तथेक्षते ॥

ध्यानस्य हि साक्षात्कारः फलम् । साक्षात्कारश्चोत्सर्गतस्तत्त्वविषयः । क्वचित्तु बाध-
कोपनिपाते समारोपितगोचरो भवेत् । न चासत्यपवादे शक्य उत्सर्गस्त्यक्तम् । तथा चास्य
तत्त्वविषयत्वात्कारणस्य ध्यानस्यापि तत्त्वविषयत्वम् । (४) अपि च वाक्यशेषेणैकवाक्यत्व-
सम्भवे न वाक्यभेदो युज्यते । सम्भवति च परपुरुषविषयत्वेनार्थप्रत्यभिज्ञानात् समभिव्या-
हारात् (५) चैकवाक्यता । तदनुरोधेन च परात्पर इत्यत्र परादिति जीवधनविषयं द्रष्टव्यम् ।
तस्मात्तु परः पुरुषो ध्यातव्यश्च द्रष्टव्यश्च भवति । तदिदमुक्तम्—न चात्र जीवधनशब्देन
प्रकृतोऽभिध्यातव्यः परः पुरुषः परामृश्यते, किन्तु जीवधनात् परात् परो यो ध्यातव्यो द्रष्ट-
व्यश्च तमेव कथयितुं जीवधनो जीवः खित्यभावमुपाधिवशादापन्नः स उच्यते । ‘स सामभि-
रुन्नीयते ब्रह्मलोकमि’त्यनन्तरवाक्यनिर्दिष्टो ब्रह्मलोको वा जीवधनः । स हि समस्तकरणात्मनः
सुत्रात्मनो हिरण्यगर्भस्य भगवतो निवासभूमितया करणपरिवृतानां जीवानां तत्र सङ्घात
इति भवति जीवधनः । तदेवं त्रिमात्राङ्कारायतनं परमेव ब्रह्मोपास्यम् । अत एव चास्य
देशविशेषाधिगतिः फलमुपाधिमतत्वात्, क्रमेण च सम्यग्दर्शनोत्पत्तौ मुक्तिः । ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव
भवती’ति तु निरुपाधिब्रह्मवेदनविषया श्रुतिः । अपरन्तु ब्रह्मैकैकमात्रायतनमुपास्यामिति
मन्तव्यम् ॥ १३ ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

“अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं—सूक्ष्मं गुहाप्रायं—पुण्डरीकसंनिवेशं वैश्म
दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्न्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्” । (६) आगमाचार्योप-

(१) अर्थभेदत इति द्वितीयहेतुं शङ्कोत्तरत्वेन व्याचष्टे नचेति ।

(२) ननु युक्त्या पर्यालोचनमिहेक्षणं तच्च तत्त्वविषयमित्याशङ्क्याह न च मननमिति ।

(३) ईक्षणध्यानयोरर्थभेदं निराकृत्यैकस्मिन्तत्त्वविषयस्यैकत्वमाह ईक्षणेति । कार्यकारणभूतयोरैक्षणध्या-
नयोरैकत्वार्थः । तथेक्षतेरीक्षणस्य तत्त्वविषयत्वमौत्सर्गिकम्, न चेहापवादः कश्चित्था ध्यानस्यापि तत्कारणस्य
स्यादस्यथाऽन्यद् ध्यायत्यन्यत्पश्यतीति हेतुहेतुमत्त्वासिद्धिरित्यर्थः ।

(४) प्रकारान्तरणार्थभेदं निराकरोति अपि चेति ।

(५) ‘स ईक्षत’ इति प्रकृतापेक्षानिर्देशाच्चेत्यर्थः । तदनुरोधेन—प्रमाणद्वयानुरोधेन ।

(६) उक्तान्दोषस्थविषयवाक्यघटकान्वेषणशब्दार्थं वस्तुमारभते आगमिति ।

देशाभ्यां श्रवणं च, तदविरोधिना तर्केण मननं च, तदन्वेषणं तत्पूर्वकेण चादरनैरन्तर्यदर्धि-
कालाख्येनितेन ध्यानाभ्यासपरिपाकेण साक्षात्कारो विज्ञानम् । विशिष्टं हि तज्ज्ञानं पूर्वैभ्यः (१) ।
तदिच्छा विजिज्ञासनम् । अत्र संशयमाह—“तत्रे”ति । (पृ० ३२४ पं० ४) तत्र
प्रथमं तावदेष संशयः ‘किं दहराकाशान्यदेव किंचिदन्वेष्टव्यं विजिज्ञासेतव्यं च उत दह-
राकाश’ इति । यदापि दहराकाशोऽन्वेष्टव्यस्तदापि किं भूताकाश आहो शारीर आत्मा किं
वा परमात्मेति । संशयहेतुं पृच्छति—“कुत” इति । तद्धेतुमाह—“आकाशब्रह्मपुराण-
भ्यामि”ति । तत्र प्रथमं तावद्भूताकाश एव दहर इति पूर्वपक्षयति—“तत्राकाशश-
ब्दस्य भूताकाशे रूढत्वादि”ति । एष तु बहुतरोत्तर(२)सन्दर्भविरोधात्तुच्छः पू-
र्वपक्ष इत्यपरितोषेण पक्षान्तरालम्बते पूर्वपक्षी—“अथ वा जीवो दहर इति प्राप्तम्” ।
(पृ० ३२५ पं० १) युक्तमित्यर्थः । तत्र—

(३) आधेयत्वाद्विशेषाच्च पुरं जीवस्य युज्यते ।

देहो न ब्रह्मणो युक्तो हेतुद्वयवियोगतः ॥

(४) असाधारणेन हि व्यपदेशा भवन्ति, तद्यथा क्षितिजलपवनबीजादिसामग्रीसमवधा-
नजन्माऽप्यङ्कुरः शालिबीजेन व्यपदिश्यते शाल्यङ्कुर इति, न तु क्षित्यादिभिः तेषां कार्या-
न्तरेष्वपि साधारण्यात् । तदिह शरीरं ब्रह्मविकारोऽपि न ब्रह्मणा व्यपदेष्टव्यम्, ब्रह्मणः स-
र्वविकारकारणत्वेनातिसाधारण्यात् । जीवभेदधर्माधर्मोपाजितं तदित्यसाधारणकारणत्वाज्जीवेन
व्यपदिश्यत इति युक्तम् । (५) अपि च ब्रह्मपुर इति सप्तम्यधिकरणे स्मर्यते, तेनाधेयेना-
नेन सम्बन्धव्यम् । न च ब्रह्मणः स्वे महिम्नि व्यवस्थितस्यानाधेयस्याधारसम्बन्धः
कल्पते । जीवस्त्वारामात्र इत्याधेयो भवति । तस्माद् ब्रह्मशब्दो रूढि परित्यज्य
देहादिद्रुहणतया जीवे यौगिको वा भाक्तो वा व्याख्येयः । चैतन्यं च भक्तिः । (६) उप-
धानुपधाने तु विशेषः । “वाच्यत्वं” गम्यत्वम् । स्यादेतत्, जीवस्य पुरं भवतु
शरीरं, पुण्डरीकदहरगोचरता त्वन्यस्य (७) भविष्यति, वत्सराजस्य पुर इवोज्जयिन्यां मैत्रस्य
सद्येत्यत आह—“तत्र पुरस्वामिनः” इति । अयमर्थः । वेदम खल्वधिकरणमनिर्दिष्टाधे-
यमाधेयविशेषापेक्षार्या पुरस्वामिनः प्रकृतत्वात्तेनैवाधेयेन सम्बद्धं सदनपेक्षं नाधेयान्तरेण स-

(१) पूर्वैभ्यः—श्रवणमननविदिध्यासनेभ्यः ।

(२) ‘एष आत्मेत्यादावात्मशब्दादेर्भूताकाशोऽयुक्तत्वेनत्यादिः ।

(३) आधेयत्वादिति । ब्रह्मपुरशब्दार्कं देहलक्षणं पुरं परिच्छिन्नत्वेनाधेयत्वात्स्वर्कमोपाजितशरीरेण
सम्बन्धविशेषाच्च ब्रह्मणः पुरमिति षष्ठीसम्बन्धाज्जीवस्य सम्भवति, ब्रह्मणस्तुक्केतुद्वयाभावान्न युक्तं पु-
रमित्यर्थः ।

(४) विशेषादिति हेतुं व्याचष्टे असाधारणेनेति । जीवभेदो—जीवविशेषः ।

(५) आधेयत्वे हेतुं व्याचष्टे अपि चेति । तेनाधिकरणेन सह अनेन ब्रह्मशब्दार्थेनाधेयेनान्वेतव्यम्,
समासामिहितसम्बन्धसामान्यस्याधाराधेयभाव एव विश्रान्तत्वादिति भावः ।

(६) यद्युभयत्र भक्तिप्रयोजकं चैतन्यं समं तर्हि जीवब्रह्मणोः को विशेषस्तत्राहोपधानेति । उपा-
धितदभावावेत्यर्थः । वाच्यत्वमिति । भक्त्या च ब्रह्मशब्दवाच्यत्वमिति भाष्ये वाच्यत्वं तात्पर्यगम्यत्वं भा-
क्तत्वे सत्यभिधेयत्वविरोधादित्यर्थः ।

(७) ब्रह्मणः ।

म्बन्धं कल्पयति । ननु तथापि शरीरमेवास्य भोगायतनमिति को हृदयपुण्यरीकेऽस्य विशेषो यत्तदेवास्य सञ्ज्ञेत्यत आह—“मनउपाधिकश्च जीव” इति । ननु मनोपि चलनया सकलदेहवृत्ति पर्यायेणेत्यत आह—“मनश्च प्रायेण”ति । आकाशशब्दश्चाक्षरत्वादिना सामान्येन जीवे भाक्तः । अस्तु वा भूताकाश एवायमाकाशशब्दो दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति, तथाप्यदोष इत्याह—“न चात्र दहरस्याऽऽकाशस्याऽन्वेयत्वमि”ति ।

एवं प्राप्ते उच्यते । भूताकाशस्य तावन्न दहरत्वं यावान्वाऽयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश इत्युपमानविरोधात् । तथाहि—

(१) तेन तस्योपमेयत्वं रामरावणयुद्धवत् ।

अगत्या भेदमारोप्य गतौ सत्यां न युज्यते ॥

अस्ति तु दहराकाशस्य ब्रह्मत्वेन भूताकाशाद्भेदेनोपमानस्य गतिः । (२) न चानवच्छिन्नपरिमाणमवच्छिन्नं भवति, तथा सत्यवच्छेदानुपपत्तेः । (३) न भूताकाशमानत्वं ब्रह्मणोऽत्र विधीयते, येन ‘ज्यायानाकाशादिति श्रुतिविरोधः स्याद्, अपि तु भूताकाशोपमानेन पुण्डरीकोपाधिप्राप्तं दहरत्वं निवर्त्यते । अपि च सर्वेष्वोत्तरे हेतवो दहराकाशस्य भूताकाशत्वं व्यासघन्तीत्याह “न च कल्पितभेद” (पृ० ३२६ पं० १४) इति । नापि दहराकाशो जीव इत्याह—“यद्यप्यात्मशब्द” इति (पृ० ३२७ पं० ३) ॥

(४) उपलब्धेरधिष्ठानं ब्रह्मणो देह इष्यते ।

तेनासाधारणत्वेन देहो ब्रह्मपुरं भवेत् ॥

देहे हि ब्रह्मोपलभ्यत इत्यसाधारणतया देहो ब्रह्मपुरमिति व्यपदिश्यते, न तु ब्रह्मविकारतया । (५) तथा च ब्रह्मशब्दार्थो मुख्यो भवति । अस्तु वा ब्रह्मपुरं जीवपुरं, तथापि यथा वत्सराजस्य पुरे उज्जयिन्यां मैत्रस्य सद्य भवति, एवं जविस्य पुरे हृत्पुण्डरीकं ब्रह्मसदनं भविष्यति, उत्तरेभ्यो ब्रह्मालेङ्गेभ्यो ब्रह्मणोऽवधारणात् । (६) ब्रह्मणो हि बाधकं प्रमाणे बलीयसि जीवस्य च साधकं प्रमाणे सति ब्रह्मलिङ्गानि कथंविद्भेदाविवक्षया जीवे व्याख्यायन्ते । न चेहं ब्रह्मणो बाधकं प्रमाणं साधकं वाऽस्ति जविस्य । ब्रह्मपुरव्यपदेशश्चोपपादतो ब्रह्मोपलब्धिस्थानतया (७) । अर्भकौकस्त्वं चोक्तम् । तस्मात्सति सम्भवे ब्रह्मणि तल्लिङ्गानां नात्रह्मणि व्याख्यायनमुचितमिति ब्रह्मैव दहराकाशो न जीवभूताकाशाविति । (८) श्रवणमनन-

(१) उपमानोक्तरम्यथासिद्धिमाशंक्याह तेनेति । ह्यस्तनायतनत्वादिना ‘रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवेत्यन्नागत्या भेदमारोप्योपमेयत्वं युक्तमन्यथा नेत्यर्थः । इदमेवाहास्ति वित्यादिना ।

(२) उपाध्यपेक्षयाऽऽकाशो भेदरोपेक्षि न बाह्याकाशतुल्यत्वं हादकाशस्येत्याह नचेति ।

(३) यद्यनृत्वाद्भेदमसौ न बाह्योपमेयता हन्ताधिकत्वाद्ब्रह्मणोऽपि न स्यादत आह न भूनेति ।

(४) आधेयत्वहेतुं पूर्वपक्षमुपपन्नं निरस्यन्नाह उपलब्धेरिति । तेनेत्यादिना विशेषत्वहेतुनिरासो ज्ञेयः । श्लोकार्थः सुगमः । (५) श्लोकार्थं व्याचक्षाणो मुख्याप्येयत्वनिराकरणे हेतुमाह तथाचेति ।

(६) ननु लिङ्गानि ब्रह्मभेदपराण्येव कुतो नेत्यत्राह ब्रह्मणो हेति । इह ब्रह्मणि बाधकं जीवे च साधकं प्रमाणे सति ब्रह्मबाधकत्वेन जीवसाधकत्वेन चाभिमतस्य संनिधेर्लिङ्गैर्बाधादित्यर्थः ।

(७) एवं च पुरस्य ब्रह्मसम्बन्धोपपादनाद्ब्रह्मशब्देन जीवानभिधाना जीवसंनिधिरासिद्ध इति भावः ।

(८) ‘अथ य इहात्मानमनुविद्य’ (पृ० ३२७ पं० १७) इति भाष्यस्थश्रुतावतुशब्दार्थमाह श्रवणेति । अनुधूय-साक्षात्कृत्येति विद्वेदार्थः । कामा-विषयः, चार-उपलब्धिः ।

मनुविद्य ब्रह्मानुभूय चरणं चारस्तेषां कामेषु चरणं भवतीत्यर्थः । (१)स्यादेतत्, दहराकाशस्यान्वेष्टव्यत्वे सिद्धे तत्र विचारो युज्यते, न तु तदन्वेष्टव्यम्, अपि तु तदाधारमन्यदेव किञ्चिदित्युक्तमित्यनुभाषते “यदप्येतदि”ति (पृ० ३२७ प० १) अनुभाषितं दूषयति—“अत्र ब्रूम” इति । यथाकाशाधारमन्यदन्वेष्टव्यं भवेत्तदेवोपरि व्युत्पादनीयमाकाशव्युत्पादनं तु क्रोपयुज्यत इत्यर्थः । चोदयति “नन्वेतदपी”ति । आकाशकथनमीप तदन्तर्वर्तिवस्तुसद्भावप्रदर्शनायैव । अथाकाशपरमेव कस्मान्न भवतीत्यत आह “तं चेदं ब्रूयु”-रिति । आचार्येण हि ‘दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्न्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमि’त्युपदिष्टेऽन्तेवासिनाऽऽक्षिप्तं, किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यम् । पुण्डरीकमेव तावत्सूक्ष्मतरं तद्वरुद्धमाकाशं सूक्ष्मतमम् । तस्मिन्सूक्ष्मतमे किमपरमस्ति नास्त्येवेत्यर्थः । तत्किमन्वेष्टव्यमिति । तदस्मिन्नाक्षेपे परिसमाप्ते समाधानावसर आचार्यस्याकाशोपमानोपक्रमं वचः—‘उभे अस्मिन्धावापृथिवी समाहिते’ इति । तस्मात्पुण्डरीकावरुद्धाकाशाश्रये धावापृथिव्यावेवान्वेष्टव्ये उपदिष्टे, नाकाश इत्यर्थः । परिहरति “नैतदेवम्” । “एवं ही”ति । (२)स्यादेतत्, एव भवैतन्नो खल्वभ्युपगमा एव दोषत्वेन चाद्यन्ते इत्यत आह—“तत्र वाक्यशेष” इति । वाक्यशेषो हि दहराकाशात्मवेदनस्य फलवत्त्वं ब्रूते, यच्च फलवत् तत्कर्तव्यतय चोद्यते, यच्च कर्तव्यं तदिच्छतीति, ‘तदन्वेष्टव्यं तद्वाव जिज्ञासितव्यमि’ति दहराकाशविषयमवतिष्ठते । स्यादेतत्, धावापृथिव्याविवात्मानौ भविष्यतः, ताभ्यामेवात्मा लक्षयिष्यते, आकाशशब्दवत्, ततश्चाकाशाधारौ तावैव परामृश्येते इत्यत आह—“अस्मिन्कामाः समाहिताः”प्रतिष्ठिताः । “एष आत्माऽपहतपाप्मे”ति । अनेन हि प्रकृतं धावापृथिवीसमाधानाधारमाकाशमाकृष्य” धावापृथिव्यायभिधानव्यवहितमपीति (३) शेषः । ननु सत्यकामज्ञानस्यैतत्फलं, तदनन्तरं निर्देशाद्, न तु दहराकाशवेदनस्येत्यत आह—“समुच्चयार्थेन चशब्देन”ति । अस्मिन्कामा इति च एष इति चैकवचनान्तं न द्वे धावापृथिव्यौ पराम्रष्टुमर्हतीति दहराकाश एव पराम्रष्टव्य इति समुदायार्थः । (४)तदनेन क्रमेण ‘तस्मिन्न्यदन्तरित्यत्र तच्छब्दोऽनन्तरमप्याकाशमतिलङ्घ्य हत्पुण्डरीके परामृशतीत्युक्तं भवति । तस्मिन् हत्पुण्डरीके यदन्तराकाशं तदन्वेष्टव्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

(सू०) गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १५ ॥

उत्तरंभ्य इत्यस्य प्रपञ्चः । (५)एतमेव दहराकाशं प्रक्रम्य बताहो कष्टमिदं वर्जते जन्तूनां तत्त्वावबोधविकलानां यदेभिः स्वाध्यायमपि ब्रह्म न प्राप्यते । तद्यथा चिरन्तननिरुद्ध-

(१) आद्यसत्रार्थस्यपूर्वपक्षमनुष्य सिद्धान्तयन्नाह स्यादेतदिति ।

(२) धावापृथिव्यायन्वेष्टव्यापत्तिरित्यत्र भाष्ये इष्टापत्त्यभिप्रायेणाशङ्कते स्यादेतदिति । ‘तर्ह्यय इष्टास्मे’त्यत्रात्मशब्दः कथमत आह ताभ्यामिति । तथा च भूताकाशस्य दहरत्वसिद्धिरित्यर्थः ।

(३) व्यवहितमपीति । ‘उभेऽस्मिन् धावापृथिवी अन्तरेव समाहिते’ इति पूर्ववाक्ये आकाशनिर्देशानन्तरं धावापृथिव्यादिनिर्देशात् व्यवधानमत्राकृष्येति भाष्यार्थो बोध्यस्तथाच ‘अस्मिन्कामा’ इत्यस्मिन्शब्देन धावापृथिव्याधार आकाश एव परामृश्यते समानाधारत्वप्रत्यभिज्ञानाच्च धावापृथिव्यौ, एवं चैव इत्यास्मेति तदुपरितनशब्दाभ्यामप्याकाश एव निर्दिष्ट इति समाधानार्थतात्पर्यम् ।

(४) यदि दहराकाशस्य ज्ञेयत्वं कथं तर्हि तदाधेयस्य ज्ञेयत्वोपदेशोऽन्ते आह तदनेनेति ।

(५) अस्य श्रुतिः प्रवृत्त इत्यत्रान्वयः ।

निबिडमलपिहितानां कलधौतशकलानां पथि पतितानामुपर्युपरि सञ्चरीद्वरपि पान्थैर्वनायाङ्कि(१)-
 प्रावखण्डनिवहविभ्रमेणैतानि नोपादीयन्त इत्यभिसन्धिमतौ सादृभुतमिव सखेदमिव
 श्रुतिः प्रवर्तते 'इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विदन्ती'ति । स्वापकाले
 हि सर्व एवायं विद्वानविद्वान् जीवलोको हृत्पुण्डरीकाश्रयं दहराकाशाख्यं ब्रह्मलोकं प्राप्नोष्य-
 नायविद्यातमःपटलपिहितदृष्टितया ब्रह्मभूयसापन्नोऽहमस्मीति न वेद । सोयं ब्रह्मलोकशब्द-
 स्तदूगतिश्च प्रत्यहं जीवलोकस्य दहराकाशस्यैव ब्रह्मरूपलोकतामाहृतुः । तदेतदाह भाष्यकार
 "इतश्च परमेश्वर एव दहरो यस्माद्दहरवाक्यशेष" इति (पृ० ३२९ पं० २)
 तदनेन गतिशब्दौ व्याख्यातौ । तथाहि दृष्टमिति सूत्रावयवं व्याचष्टे-"तथा ह्य-
 हरहर्जीवाना"मिति । वेदे च लोके च "दृष्टम्" । यद्यपि सुषुप्तस्य ब्रह्मभावे लौकिकं न
 प्रमाणान्तरमस्ति, तथापि वैदिकीमेव प्रसिद्धिं स्थापयितुमुच्यते । 'ईदृशी नामेयं वैदिकी प्र-
 सिद्धिर्यल्लोकेऽपि गीयते' इति । यथा श्रुत्यन्तरे यथा च लोके तथेह ब्रह्मलोकशब्दोऽपीति
 योजना । लिङ्गं चेति सूत्रावयवव्याख्यानं चोद्यमुखेनावतारयति-"ननु कमलासनलो-
 कमपी"ति । परिहरति-"गमयेद्यदि ब्रह्मणो लोक" इति । (२)अत्र तार्वाजिषाद-
 स्थपतिन्यायेन षष्ठीसमासात्कर्मधारयो बलीयानिति स्थितमेव, तथापीह षष्ठीसमासिनिराकरणेन
 कर्मधारयस्थापनाय लिङ्गमप्यधिकमस्तीति तदप्युक्तं सूत्रकारेण(३) । तथाहि लोकवेदप्रसिद्धा-
 दहरहर्ब्रह्मलोकप्राप्त्यभिधानमेव लिङ्गं कमलासनलोकप्राप्तेर्विपक्षादसम्भवाद्भाववर्तमानं षष्ठीसमा-
 साशङ्कां व्यावर्तयद्दहराकाशप्राप्तावेवावतिष्ठते, न च दहराकाशो ब्रह्मणो लोकः, किन्तु तद्ग-
 छेति । ब्रह्म च तल्लोकश्चेति कर्मधारयः सिद्धो भवति । लोकयत इति लोकः । हृत्पुण्डरीकस्थः
 खल्वयं लोकयते । यत्खलु पुण्डरीकस्थमन्तःकरणं तस्मिन्विशुद्धे प्रत्याहृतेतरकरणानां योगिनां
 निर्मल इवोदके चन्द्रमसो भिम्बमतिस्वच्छं चेतन्यं ज्योतिस्स्वरूपं ब्रह्म विलोकयत इति॥१५॥

(सू०) धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धे ॥१६॥

धौत्रो धृतिशब्दो भाववचनः । धृतेश्च परमेश्वर एव दहराकाशः । अस्य धारणल-
 क्षणस्य महिम्नोऽस्मिन्नेवेश्वर एव श्रुत्यन्तरेषूपलब्धेः । निगदव्याख्यानमस्य भाष्यम् ॥१६॥

(सू०) प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

(४)न चेत्यमाकाशशब्दस्य ब्रह्मणि लक्ष्यमाणविभुत्वादिगुणयोगावृत्तिः साम्प्रतिकी, यथा

(१) धनेच्छावङ्किः ।

(२) कर्मधारयस्य षष्ठीसमासाद्वलीयस्वाङ्किणोपन्यः सवैयर्थ्यमाशङ्क्याभ्युच्चयार्थत्वेन परिहरति अत्र
 तावदित्यादिना । निषादस्थपतिं याज्योदेत्यत्र निषादस्थपतिस्त्रैवर्णिकानामन्यतम उताप्य इति संशयेऽग्नि-
 विद्यावत्त्वेन समर्थत्वादिनिषादेपि निषादानां स्वामीतिशब्दबलसिद्धसम्भवादप्यतम इति प्राप्ते, कर्मधारयसमासेन
 निषाद एव स्थपतिप्राप्तौ श्रौतार्थलभेन शब्दषष्ठमर्थ्यात् षष्ठीसमासे लक्षणायपचरेति मीमांसायां स्थितेपि
 लिङ्गाधिक्यसूचनार्थमेव षष्ठीसमाससमाहृत्य कर्मधारयस्थापनमिति भावः ।

(३) चकारं प्रयुञ्जानेनेति शेषः । सूत्रावयवार्थमाह तथाहीति । विपक्षाद्वावृत्तौ हेतुरसम्भवादिति ।

(४) प्रसिद्धिशब्दस्य रुढिवाचित्वभ्रममपनयति न चेति । रथाङ्गासीतिनाश्रक्त्रवाके लक्षणया सम्प्र-
 त्येव प्रयोगः रथाङ्गशब्दपर्यायस्य चक्रमातिपादिकस्य चक्रवाकशब्दावयवत्वेन निवेष्टात्, आकाशशब्दस्य तु
 नु ब्रह्मण्यादिकाले बहुकृत्वः प्रयोगानिरुद्धलक्षणेत्यर्थः ।

रथाङ्गनामा चक्रवाक इति लक्षणा, किन्त्वत्यन्तनिष्ठेति सूत्रार्थः । (१) येत्वाकाशशब्दो ब्रह्म-
ण्यपि मुख्य एव नभोवदित्याचक्षते, तैरन्यायश्चानेकार्थत्वमिति 'चानन्यलभ्यः शब्दार्थः'
इति च सीमांसकानां मुद्राभेदः कृतः । लभ्यते ह्याकाशशब्दाद्विभुत्वादिगुणयोगेनापि
ब्रह्म । (२) न च ब्रह्मण्येव मुख्यो नभास तु तेनैव गुणयोगेन वर्त्येतीति वाच्यम् । लोका-
र्थानावधारणत्वेन शब्दार्थसम्बन्धस्य वैदिकपदार्थप्रत्ययस्य तत्पूर्वकत्वात् । (३) ननु 'यावा-
न्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश' इति व्यतिरेकनिर्देशाच्च लक्षणा युक्ता । (४) नहि
भवति गङ्गायाः कूलं विवाक्षते (५) गङ्गाया गङ्गति प्रयोगः (६) तत्किमिदानीं 'पौर्णमास्यां पौर्ण-
मास्या यजेतामावास्यायामवाप्त्यर्थे'त्यसाधुवैदिकः प्रयोगः । न च पौर्णमास्यामावाप्त्यशब्दावाप्ते-
यादिषु मुख्यौ । यच्चोक्तं यत्र शब्दार्थप्रतीतिस्तत्र लक्षणा, यत्र पुनरन्यतोऽर्थे निश्चिते श-
ब्दप्रयोगस्तत्र वाचकत्वमेवेति । तदयुक्तम्, उभयस्यापि व्यभिचारात् । 'सोमेन यजेते'ति
शब्दार्थः प्रतीयते, न चात्र कस्यचित्प्राक्षणिक्त्वमृते वाक्यार्थात् । न च 'य एवं विद्वा-
न्पौर्णमासीं यजेते य एवं विद्वानमावास्या'मित्यत्र पौर्णमास्यामावास्याशब्दौ न लाक्षणिकौ ।
तस्माद्यत्किञ्चिदेतदिति ॥ १७ ॥

सू० इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात् ॥ १८ ॥

सम्यक् प्रसीदत्यस्मिन् जीवां विषयेन्द्रियसंयोगजनितं काल्प्यं जहातीति सुषुप्तिः सं-
प्रसादो जीवस्यावस्थाभेदो, न ब्रह्मणः । तथा शरीरात्समुत्थानमपि शरीराश्रयस्य जीवस्य न
स्वनाश्रयस्य ब्रह्मणः । तस्माद्यथा पूर्वोक्तैर्वाक्यशेषगतैर्लिङ्गैर्ब्रह्मावगम्यते दहराकाश, एवं वा-
क्यशेषगतान्भ्यामेव संप्रसादसमुत्थानाभ्यां दहराकाशो जीवः कस्मान्नावगम्यते ? तस्मान्ना-
स्ति विनिगमनेति शङ्कार्थः । 'नासम्भवात्' संप्रसादसमुत्थानाभ्यां हि जीवपरामर्शो न
जीवपरः, किन्तु तदीयसात्त्विकरूपब्रह्माभावपरः । तथा चैव परामर्शो ब्रह्मण एवेति न संप्र-
सादसमुत्थाने जीवलिङ्गमपि तु ब्रह्मण एव तादर्थ्यादित्यग्रे वक्ष्यते । आकाशोपमानादयस्तु ब्र-
ह्माव्यभिचारिणश्च ब्रह्मपराश्वेत्यस्ति विनिगमनेत्यर्थः ॥ १८ ॥

सू० उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

(१) पञ्चपादिकाकारमते दूषयन्नाह येति । तैरिति । नभसि ब्रह्मणि च रूढाभ्युपगमेऽनेकार्थत्वात्,
नाभस्यगुणयोगाद्ब्रह्मणि दूषिसम्भवश्च शक्तिरूपनायां गौरवान्भीमांसकानां नियमद्वयं स्फुटितं स्यादिति भावः ।

(२) अस्तु तर्जनेकार्थत्वनिरासाय ब्रह्मण्येव मुख्यत्वमाकाशशब्दस्येत्यत आह नचेति । तेनैव—
विभुत्वादियुगयोगेन ।

(३) कूटिवादी प्रसिद्धगुणवृत्तिवैषम्यं शङ्कते नन्विति । 'अन्तर्हृदय आकाश' इति ब्रह्मण्याकाशश-
ब्दस्य प्रयोगादेशाकाशगुणयोगस्य लक्ष्यस्य सिद्धौ लभ्यायामपि तद्व्यतिरेकेण 'यावान्वा अयमाकाशस्तावा-
नि'त्याकाशसादृश्यस्य निर्देशाल्लक्षणा न युक्तेत्यर्थः ।

(४) कूलमिति विवक्षिते इति मु० मु० पु० पाठः ।

(५) लक्षणास्थले लक्ष्याशस्य पृथगनिर्देशे दृष्टान्तमाह नहीति । गंगापदेन गंगायाः कूलमित्यर्थे
विवक्षिते गङ्गापदमेव प्रयुज्यते न तु गङ्गाया इति लक्ष्यसम्बन्धे पृथगुक्त्वा गङ्गति प्रयुज्यत इत्यर्थः ।

(६) पारंहरति तत्किमिति । आग्नेयादौ पौर्णमास्यादिशब्दप्रयोगादेव लक्ष्यभूतकालसम्बन्धस्य सि-
द्धावपि पौर्णमास्यामिति पुनस्तन्निर्देशादुक्तव्यायो व्यभिचारीति भावः ।

दहराकाशमेव प्रकृत्योपाख्यायते । यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानप्नोति सर्वांश्च कामान् तमात्मानं विविदिषन्तौ सुरासुरराजविन्द्रविरोचनौ समित्पाणी प्रजापतिं वरिवसितुः (१)-माजमृतः । आगत्य च द्वात्रिंशत् वर्षाणि तत्परिचरणपरौ ब्रह्मचर्यमूषतुः । अथैतौ प्रजापतिरुवाच—‘किं कामाविहस्थौ युवामि’ति । तावूचतुः—‘य आत्माऽपहृतपाप्मा तमावां विविदिषाव’ इति । ततः प्रजापतिरुवाच—‘य एषो ऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्माऽपहृतपाप्मत्वादियुगो, यद्विज्ञानात्सर्वलोककामावाप्तिः । एतदमृतमभयम्’ । अथैतच्छ्रुत्वा तवप्रक्षीणकर्मषावरणतया छायापुरुषं जगृहतुः । प्रजापतिं च पप्रच्छतुः—‘अथ योयं भगवोऽसु दृश्यते यश्चादर्शो यश्च खड्गादौ कतम एतेष्वसावथ वैक एव सर्वेष्वि’ति । तमेतयोः श्रुत्वा प्रश्नं प्रजापतिर्वताहो सुदूरमुदभ्रान्तावेतौ, अस्माभिरक्षिस्थान आत्मोपदिष्टः, एतौ च छायापुरुषं प्रतिपन्नौ, तद्यदि वयं भ्रान्तौ स्थ इति ब्रूमस्ततः स्वात्मनि समारोपितपाण्डित्यबहुमानौ विमानितौ सन्तौ दौर्भनस्येन यथावदुपदेशं न गृहीयाताम्, इत्यनयोराशयमनुसृत्य यथार्थं ग्राहयिष्याम इत्यभिसन्धिमान्प्रमुवाच—‘उदशराव आत्मानमवेक्ष्यमास्मिन्मृत्युपश्यथस्तद्व्रूतमि’ति तौ च दष्ट्वा सन्तुष्टहृदयौ नाब्रूताम् । अथ प्रजापतिरैतौ विपरीतप्राहणौ मा भूनामित्याशयवान्पप्रच्छ ‘किमत्रापश्यतमि’ति । तौ होचतुः—‘यथैवावामतिचिरब्रह्मचर्यचरणसमुपजातायतनखलोमादिमत्तावेवमावयोः प्रतिरूपकं नखलोमादिमदुदशरावेऽपश्यामेति । पुनरेतयोश्छायात्मविभ्रममपनिनी (२) पुर्यथैव हि छायापुरुष उपजनापायधर्माभेदेनावगम्यमान आत्मलक्षणविरहान्नामैवेवमेवेदं शरीरं नात्मा, किन्तु ततो भिन्नमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेतौ जानीयातामिति त्याशयवान्प्रजापतिरुवाच—‘साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वा पुनरुदशरावे पश्यतमात्मानम्, यथात्र पश्यथस्तद्व्रूतमि’ति । तौ च साध्वलंकृतौ सुवसनौ छिन्ननखलोमानौ भूत्वा तथैव चक्रतुः । पुनश्च प्रजापतिना पृष्टौ तामेव छायामात्मन ऊचतुः । तदुपश्रुत्य प्रजापतिरहो वताद्यापि न प्रशान्त एनयोर्विभ्रमः, तद्यथाभिमतमेवात्मतत्त्वं कथयामि तावत् । कालेन कल्मषे क्षीणेऽस्मद्वचनसन्दर्भपौर्वापर्यपर्यालोचनयाऽऽत्मतत्त्वं प्रतिपत्स्येते स्वयमेवेति मत्वावाच—‘एष (३) आत्मैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मे’ति । तयोर्विरोचनो देहानुपातित्वाच्छायाया (४) देह एवात्मतत्त्वमिति मत्वा निजसदनमागत्य तथैवासुरानुपदिदेश । (५) देवेन्द्रस्त्वप्राप्तनिजसदनोऽध्वन्येव किञ्चिद्विरलकल्मषतया छायात्मनि शरीरगुणदोषानुविधायिनि तन्तं दोषं परिभावयन् नाहमत्र छायात्मदर्शने भोग्यं पश्यामीति प्रजापतिसमीपं समित्पाणिः पुनरेवेयाय । आगतश्च प्रजापतिनाऽऽगमनकारणं पृष्टः पथि परिभाषितं जगाद । प्रजापतिस्तु ‘सुव्याख्यातमप्यात्मतत्त्वमक्षीणकल्मषावरणतया नाग्रहीस्तत्पुनरपि तत्प्रक्षयाय चरापरा-

(१) शुभ्रवितुम् ।

(२) अपनेतुमिच्छुः, अस्य प्रजापतिरुवाचेत्यङ्गत्ववयः ।

(३) एषः—देहायागमापायसाक्षी ।

(४) छायाया इति । यथा नीलानीलपटयोरदर्शौ दृश्यमानयोर्बोलीलं तन्महाहर्मित्युक्ते न छायाया महाहर्ममेव छायाकारदेहस्यैवात्मत्वमिति विरोचनो मथ्यते स्मेत्यर्थः ।

(५) इन्द्रस्त्वल्पपापत्वाच्छुद्धानतया न प्रतिबिम्बमेवास्मेति मत्वा प्रजापतिसमीपमुपजगामेत्यादे-
वस्तितीति ।

णि द्वात्रिंशत् वर्षाणि ब्रह्मचर्यमथ प्रक्षीणकल्मषाय ते अहमेतमेवात्मानं भूयो व्याख्यास्यामी'-
त्यवोचत् । स च तथा चरितब्रह्मचर्यः सुरेन्द्रः प्रजापतिमुपससाद । उपसन्नाय चास्मै प्रजा-
पतिर्व्याचष्टे 'य आत्माऽपहतपाप्मादिलक्षणोऽक्षिणि दर्शितः सोऽयं य एष स्वप्ने महीयमानो
वनितादिभिरनेकधा स्वप्नोपभोगान् भुञ्जानो विहरतीति । अस्मिन्नपि देवेन्द्रो भयं ददर्श ।
'यद्यप्ययं छायापुरुषवन्न शरीरधर्माननुपतति, तथापि शोकभयादिविविधबाधानुभवाच्च तत्रा-
प्यस्ति स्वस्तिप्राप्तिरित्युक्तवति मघवति 'पुनरपराणि चर द्वात्रिंशत् वर्षाणि स्वच्छं ब्रह्मचर्य-
मिदानीमप्यक्षीणकल्मषोऽसीत्युचे प्रजापतिः । अथास्मिन्नेवंकार(१)मुपसन्ने मघवति प्रजापति
रुवाच—'य एष आत्माऽपहतपाप्मादिगुणो दर्शितोऽक्षिणि च स्वप्ने च स एष यो विषयेन्द्र-
यसंयोगविरहाप्रसन्नः सुषुप्तावस्थायामिति । अत्रापि नेन्द्रो निर्ववार(२) । 'यथा हि जाग्रदा
स्वप्नगतौ वाऽयमहस्मीति इमानि भूतानि चेति विजानाति नैवं सुषुप्तः किंचिदपि वेदयते,
तदा खल्वयमचेतयमानोऽभावं प्राप्त इव भवति तदिह का निर्धृतिरिति' एवमुक्तवति
मघवति 'बताद्यपि न ते कल्मषक्षयोऽभूत्, तत्पुनरपराणि चर पञ्च वर्षाणि ब्रह्मचर्यमिति'
वोचत्प्रजापतिः । तदेवमस्य मघो नक्षिभिः पर्यायेर्व्यतीत्युः षण्णवतिर्वर्षाणि । चतुर्थे च पर्याये
पञ्च वर्षाणीत्येकोत्तरं शतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यं चरतः सहस्राक्षस्य संपेदिरे । अथास्मै ब्रह्मचर्य-
सम्पदुन्मृदितकल्मषाय मघवते य एषोऽक्षिणि (३)यश्च स्वप्ने यश्च सुषुप्तावनुस्यूत एष आ-
त्माऽपहतपाप्मादिगुणो दर्शितः, तमेव 'मघवन् मर्त्यं वै शरीरमिति'त्यादिना विस्पष्टं व्याचष्टे
प्रजापतिः । अयमस्याभिसन्धिः—यावत्किञ्चित्सुखं दुःखमागमापायि तत्सर्वं शरीरेन्द्रियान्तः—
करणसम्बन्धि, न त्वात्मनः । स पुनरेतानेव शरीरादीन् अनाद्यविद्यावासनावशादात्मत्वेना-
भिप्रतीतस्तद्भूतेन सुखदुःखेन तद्वन्तमात्मानमनुमन्यमानोऽनुतप्यते । यदा त्वयमपहतपाप्मा-
दिलक्षणमुदासीनमात्मानं देहादिभ्यो विविक्तमनुभवति, अथास्य शरीरवतोऽप्यशरीरस्य न
देहादिधर्मसुखदुःखप्रसङ्गोऽस्तीति नानुतप्यते, केवलमयं निजे चैतन्यानन्दधने रूपे व्यव-
स्थितः समस्तलोककामान् प्राप्तो भवति । एतस्यैव हि परमानन्दस्य मात्राः सर्वे कामाः, दुः-
खं त्वविद्यानिर्माणमिति न विद्वानाप्नोति ।

अशीकृतोपनिषदां व्यामोह इह जायते ।

तेषामनुग्रहोदसुपाख्यानमवर्तयम् ॥

एवं व्यवस्थित उत्तराद्वाक्यसंदर्भात्प्राजापत्यादाक्षिणि च स्वप्ने च सुषुप्ते च चतुर्थे
च पर्याये 'एष(४) संप्रसादोऽस्माच्छरीरादुत्थायेति जीवात्मैवापहतपाप्मादिगुणः श्रुत्यो-
च्यते । नो खलु परस्याक्षिस्थानं संभवति, नापि स्वप्राद्यवस्थायोगः, नापि शरी-
रासमुत्थानम् । तस्माद्यस्यैतत्सर्वं सोऽपहतपाप्मादिगुणः श्रुत्योक्तः । जीवस्य चैतत्सर्वमिति
स एवापहतपाप्मादिगुणः श्रुत्योक्त इति नापहतपाप्मादिभिः परं ब्रह्म गम्यते । ननु जीव-
स्यापहतपाप्मात्वादयो न संभवन्तीत्युक्तम् । वचनाद्भविष्यन्ति । किमिव वचनं न कुर्यात्,
नास्ति वचनस्यातिभारः । न च मानान्तरविरोधः । नहि जीवः पाप्मादिस्वभावः, किन्तु

(१) एषकारम्—एषकृत्वा । (२) न सुखितोऽभूदित्यर्थः । (३) अहमुपलक्षिते जाग्रदीत्यर्थः ।

(४) चतुर्थपर्यायमेव प्रतीकत उपादत्ते एष इति ।

बागबुद्धिशरीरारम्भसम्भवो(१)ऽस्य पाप्मादिः शरीराद्यभावे न भवति धूम इव धूमश्चजाभा-
व इति शङ्कार्थः—निराकरोति—“तं प्रति ब्रूयात् आविर्भूतस्वरूपस्तु” (पृ० ३३३
पं० ११) । अयमभिसन्धिः । पौर्वापर्यपर्यालोचनया तावदुपनिषदां शुद्धबुद्धमुक्तमेकप्रपञ्चं
ब्रह्म, (२) तदतिरिक्तं च सर्वं तद्विवर्तो रज्जोरिव मुजङ्ग इत्यत्र तात्पर्यमवगम्यते । तथा च
जीवोऽप्यविद्याकल्पितदेहेन्द्रियाद्युपहितं रूपं ब्रह्मणो न तु स्वभाविकः । एवं च नापहृता-
प्मत्वाद्यस्तस्मिन्नाविद्यापाधौ संभविनः । आविर्भूतब्रह्मरूपे तु निरुपाधौ संभवन्तो ब्रह्मण
एव न जीवस्य । (३) एवं च ब्रह्मैवापहृतापाप्मादिगुणं श्रुत्युक्तमिति तदेव दहराकाशो न
जीव इति । स्यादेतत्, स्वरूपाविर्भावे चेद्ब्रह्मैव न जीवः, तर्हि विप्रतिषिद्धमिदमभिधीयते-
‘जीव आविर्भूतस्वरूप इति’ अत आह—“भूतपूर्वगत्ये”ति । “उदशरावब्राह्मणेन”ति ।
(पृ० ३३४ पं० १) । यथैव हि मयोनः प्रतिबिम्बान्युदशराव उपजनापायधर्मकाण्यात्म-
रक्षणविरहान्नात्मा, एवं देहेन्द्रियाद्युपजनापायधर्मकं नास्म्युदशरावदृष्टान्तेन शरीरात्मताया
व्युत्थानं बाध इति ।

चोदयति—“कथं पुनः स्वं च रूप”मिति (पृ० ३३५ पं० १) । द्रव्यान्तर-
संसृष्टं हि तेनाभिभूतं तस्माद्विविच्यमानं व्यज्यते हेमतारकादि, कूटस्थनित्यस्य पुनरन्येना-
संसृष्टस्य कुतो विवेचनादभिव्यक्तिः । न च संसारावस्थायां जीवोऽनभिव्यक्तो, दृष्ट्यादयो
द्यस्य स्वरूपं ते च संसारावस्थायां भासन्त इति कथं जीवरूपं न भासत इत्यर्थः ।

परिहरति—“प्राग्विवेकज्ञानोत्पत्ते”रिति । अयमर्थः—यद्यप्यस्य कूटस्थनित्य-
स्यान्यसंसर्गो न वस्तुतोऽस्ति, यद्यपि च संसारावस्थायामस्य दृष्ट्यादिरूपं चकास्ति, तथा-
प्यनिर्वाच्यानाद्यविद्यावशादविद्याकल्पितैरेव देहेन्द्रियादिभिरसंसृष्टमपि संसृष्टमिव विविक्तम-
प्यविविक्तमिव दृष्ट्यादिरूपमस्य प्रथते । तथा च देहेन्द्रियादिगतैस्तापादिभिस्तापादिमदिव
भवतीति । उपपादितं चैतद्विस्तरेणाध्यासभाष्य इति नेहोपपाद्यते । (४) यद्यपि स्फटिका-
दयौ जपाकुसुमादिसंनिहिताः, संनिधानं च संयुक्तसंयोगात्मकम्, तथा च संयुक्ताः, तथापि
न साक्षाज्जपादिकुसुमसंयोगिन इत्येतावता दृष्टान्तिता इति । “वेदना” हर्षभयशोकादयः ।
दार्ष्टान्तिके योजयति—“तथा देहादी”ति (पृ० ३३६ पं० ३) ‘सम्प्रसदोऽस्माच्छरी-
रात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत’ इत्येतद्विभजते—“श्रुतिकृतं
विवेकविज्ञानमि”ति । तदनेन श्रवणमननध्यानाभ्यासाद्विवेकज्ञानमुक्त्वा तस्य विवेकवि-

(१) बागिति । बागबुद्धिशरीराणां कार्यभूतो य आरम्भः क्रिया ततः सम्भवो यस्य पाप्मादेरपूर्वस्य
स तथा ।

(२) एतेनेश्वरस्यैव जीवत्वमिति जीववादिनः पक्षो निरस्तः । ईश्वरस्य जीवप्रत्यगात्मत्वमिति तस्यैव
पक्षान्तरं निरूपयति तदतिरिक्तं चेति । तथाचेति । रज्ज्वां मुजङ्गवत् जगत्परमात्मनि कल्पितम्, एवं जीवोऽपि
द्वितीयचन्द्रब्रह्मेनाध्यस्त इति नायमपि पक्षो युक्त इति भावः ।

(३) अभ्युपेयेश्वरस्य जीवप्रत्यक्त्वमव वाक्ये ईश्वरस्य प्रतिपादनं न मन्यत इति जीववादिनस्तुती-
यपक्षोऽपि न युक्त इत्याह एवं चेति । श्रुत्युक्ते—श्रुत्या प्रजापतिवाक्ये उक्तमित्यर्थः ।

(४) भाष्येऽन्यसंसर्गिण आपन्नोऽप्रतिबिम्बकसम्भवेऽन्यसंसर्गस्फटिकदृष्टान्तवर्णनमयुक्तमित्याशङ्क्य
परिहरति यद्यपीति । जपाकुसुमादिना संयुक्तं भूतलं तेन निकट एव संयोगो येषां स्फटिकादीनां ते संयुक्त-
संयोगास्तद्वत्त्वं तदात्मत्वम्, तथाच व्यवधानेन संयुक्ता इत्यर्थः ।

ज्ञानस्य फलं केवलात्मरूपसाक्षात्कारः, स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः, स च साक्षात्कारो वृत्तिरूपः प्रपञ्चमात्रं प्रविलापयन् स्वयमपि प्रपञ्चरूपत्वात् कतकफलवत् प्रलीयते । तथा च निर्मृष्टनिखिल-प्रपञ्चजालमनुपसर्गमपराधीनप्रकाशमात्मज्योतिः सिद्धं भवति(१) । तदिदमुक्तं 'परं ज्योतिरूपसंम्यद्ये'ति । (२)अत्र चोपसम्पत्तावुत्तरकालायामपि क्त्वाप्रयोगो मुखं व्यादाय स्वपितीति-वन्मन्तव्यः । (३)यदा च विवेकसाक्षात्कारः शरीरात्समुत्थानं, न तु शरीरापादानकं गमनम्, तदा तत्सशरीरस्यापि सम्भवति प्रारब्धकार्यकर्मक्षयस्य पुरस्तादित्याह—“तथा विवेका-विवेकमात्रेण”ति । न केवलं 'स यो ह वै तत्परमं, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्यादिश्रुति-भ्यो जीवस्य परमात्मनोऽभेदः, प्राजापत्यवाक्यसन्दर्भपर्यालोचनयाप्येवमेव प्रतिपत्तव्यमि-त्याह—“कुतश्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यमि”ति । (४)स्यादेतत्, प्रतिच्छायात्मवज्जीवं पर-मात्मनो वस्तुतो भिन्नमप्यमृताभयात्मत्वेन ग्राहयित्वा पश्चात्परमात्मानममृताभयादिमन्तं प्र-जापतिग्राहयति, न त्वयं जीवस्य परमात्मभावमाचष्टे छायात्मन इवेत्यत आह—“नापि प्रतिच्छायात्मायमक्षिलक्षित” इति (पृ० ३३७ पं०) । अक्षिलक्षितोप्यात्मैवोप-दिश्यते न छायात्मा । तस्मादसिद्धो दृष्टान्त इत्यर्थः । किं च द्वितीयादिष्वपि पर्याये'ष्वेतं त्वेव ते भूयोनुज्याख्यास्यामी'त्युपक्रमात्प्रथमपर्यायनिर्दिष्टो न छायापुरुषोऽपि तु ततोऽन्या दृष्टात्मेति दर्शयत्यन्यथा प्रजापतेः प्रतारकत्वप्रसङ्गादित्यत आह—“तथा द्वितीयेऽपी”ति । अथ छायापुरुष एव जीवः कस्मान्न भवति, तथा च छायापुरुष एवैतमिति परामृश्यत इत्यत आह—“किं चाहमद्य स्वप्ने हस्तिनमि”ति । “किञ्च”ति—समुच्चयाभिधानं पूर्वोपपत्ति साहित्यं ब्रूते, तच्च शङ्कानिराकरणद्वारेण । छायापुरुषोऽस्थायी, स्थायी चायमात्मा चकास्ति, प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । “नाहं खल्वयमेवे”ति । अयं-सुषुप्तः । “सम्प्रति” सुषुप्ताव-स्थायाम् । अहमात्मानमहङ्करास्पदमात्मानम् । न जानाति । केन प्रकारेण न जानातीत्यत आह—“अयमहमस्मीमानि भूतानि चे”ति । “यथा जागृति स्वप्ने चे”ति । “नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वादित्यनेना(५)विनाशित्वं सिद्धवद्वेतुर्कृत्वा सुप्तोऽस्थितस्यात्मप्रत्यभिज्ञानमुक्तम्—‘य एवाहं जागरित्वा सुप्तः स एवैतर्हि जागर्मी’ति ।

आचार्यदेशीयमतमाह(६)—“के चिच्चि”ति । यदि(७) ह्येतमित्यनेनानन्तरोकं चक्षुर-

(१) अयमेव ज्ञानावृत्तस्वरूपप्रफुरणात्मक उपसम्पत्तिशब्दार्थ इति भावः ।

(२) ननु स्वरूपाभिनिष्पत्तिवृत्तिस्तथाऽपसारिते आवरणे पञ्चाज्योतिरूपसम्पत्तिस्तत्कथं व्युत्क-मेण कथनमत आह्रात्र चेति ।

(३) यदेति । प्रथमं परोक्षज्ञानं शरीरात्समुत्थानमुक्तम्, इदानीं तस्य कल्पपर्यन्तत्वात्तत्फलं साक्षा-त्कारोपि शरीरात्समुत्थानत्वेनानूदित इति न पौनरुक्त्यम् ।

(४) प्रतिबिम्बस्याक्षिपुरुषत्वेन निर्देशवारकं 'नापि प्रतिच्छायेत्या'दिमाध्यमप्रासंगिकमिवेति पूर्वपक्षि-तजीवदृष्टान्तनिराकरणपरत्वेन प्रकृते संगमयाति स्यादेतदिति ।

(५) अविनाशित्वादिति हेतोः साध्याविशेषमाशङ्क्याह अनेनेति । असिद्धस्यापि हेतोः सिद्धिनिर्देशेन सिद्धिहेतुभूतं प्रमाणं सूचितमित्यर्थः । तदेव प्रमाणं दर्शयति य एवाहमिति ।

(६) आचार्यकल्पमतं ननु वास्तवाचार्यमतामित्यर्थः ।

(७) एकदेशिप्रत्यवस्थानं जीवो दहर इति पूर्वपक्षेऽन्तर्भावयति यदीति । पूर्वपक्षिणा तावच्छाया-

विधानं पुरुषं परामृश्य तस्यात्मत्वमुच्यते ततो न भवेच्छायापुरुषः । न त्वेतदस्ति, वाक्यो-
पक्रमसूचितस्य परमात्मनः परामर्शाद्, न(१) खलु जीवात्मनोऽपहतपाप्मत्वादिगुणसम्भव
इत्यर्थः । तदेतद्दूषयति—“तेषामेतमि”ति । सुबोधम्(२) ।

(३)मतान्तरमाह—“अपरे तु वादिन” इति (पृ० ३३८ पं० ८) । यदि न
जीवः कर्ता भोक्ता च वस्तुतो भवेत्, ततस्तदाश्रयाः कर्मविधय उपरुष्येरन् । सूत्रकारवचनं
च ‘नासम्भवादि’ति कुप्येत । तत्खलु ब्रह्मणो गुणानां जीवेऽसम्भवमाह । न चाभेदे ब्रह्म-
णो जीवानां ब्रह्मगुणानामसम्भवो जीवेष्मिति तेषामभिप्रायः । तेषां वादिनां शारीरकैवेवोत्तरं
दत्तम् । तथाहि—पौर्वापर्यपर्यालोचनया वेदान्तानामेकमद्वयमात्मतत्त्वं, जीवास्त्वाविद्योपधानक-
ल्पिता इत्यत्र तात्पर्यमवगम्यते । (४)न च वस्तुतो ब्रह्मणो गुणाः समारोपितेषु जीवेषु स-
म्भवन्ति । नो खलु वस्तुसत्या रज्ज्वा धर्माः सेव्यत्वादयः समारोपिते भुज्ज्जे सम्भविनः ।
न च समारोपितो भुज्ज्जो रज्ज्वा भिन्नः तस्मान्न सूत्रव्याकोपः । (५)अविद्याकल्पितं च कर्तृ-
त्वभोक्तृत्वं यथा लोकसिद्धमुपाश्रित्य कर्मविधयः प्रवृत्ताः श्येनादित्रिधय इव निषिद्धेऽपि ‘न
हिंस्यात्सर्वा भूतानी’ति साध्यांशेऽभिचारेऽतिक्रान्तनिषेधं पुरुषमाश्रित्याविद्यावस्तुपुरुषाश्रय-
त्वाच्छास्त्रस्येत्युक्तम् । तदिदमाह—“तेषां सर्वेषा”मिति ॥ १९ ॥

ननु ब्रह्म चेदत्र वक्तव्यं कृतं जीवपरामर्शेनेत्युक्तमित्यत आह—

(सू०) अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

जीवस्योपाधिकल्पितस्य ब्रह्मभाव उपदेष्टव्यो, न चासौ जीवमपरामृश्य शक्य उपदेष्टु-
मिति तिसृष्ववस्थासु जीवः परामृष्टः, तद्भावप्रविलयनं तस्य परिमार्थिकं ब्रह्मभावं दर्शयितु-
मित्यर्थः ॥ २० ॥

(सू०) अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यताम् ॥ २१ ॥

(सू०) अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

(६)अमानं तेजसो दृष्टं सति तेजोन्तरे यतः ।

वद्वाऽऽरोपेण स्वत एव वा देहादिविद्योगमपेक्ष्यामृताभयत्वादि जीवस्येवेति एतं त्वेव त इत्यस्मिन्पुरुषानु-
कर्षणमङ्गकृतम्, इदानीन्तु परामर्शस्याप्यविधयत्वेन स एवैकदेशी भूत्वा प्रत्ययतिष्ठत इत्यर्थः ।

(१) ननु परमात्मपरामर्शे जीवः परामृष्ट एव तदभेदादत आह न खल्विति ।

(२) वृष्टे सम्भवत्यवृष्टकल्पनानुपपत्तेर्लोकसिद्धजीवानुवादेन ब्रह्मत्वं बोध्यते नोपास्तिविधिः, इन्द्रज-
स्यर्थावसानानन्तर्यार्था भविष्योक्तिरिति परिहारमिप्रायः ।

(३) एवमौपाधिको जीवोऽवच्छिन्ने च नापहतपाप्मत्वादिसम्भव इति एकदेशिमतं निरस्य परामर्थ-
कजीवब्रह्मविभागमतप्रदर्शनायाह मतान्तरमिति ।

(४) ननु यदि जीवब्रह्मभेदः शारीरकार्थस्तर्हि ‘नासम्भवाद’ १।३।१० इति सूत्रबोधितभेदस्य का ग-
तिरत आह नचेति । औपाधिकभेदेन गुणसङ्कर इत्यर्थः ।

(५) कर्मविध्युपरोधं वादयति भाविवेति । अविद्याकल्पितकर्तृत्वाद्याश्रयेण कर्मविधिमवृत्तौ हेतुरवि-
द्यावस्तुपुरुषाश्रयत्वाच्छास्त्रस्येति उक्तमध्यासभाष्ये ।

(६) न तत्रेत्यादि सुण्डकश्चमिषयवाक्ये तत्रेति विषयवृत्तमीत्वीकारे तद्भासयतीतिगिज्याहारमस-

तेजो धात्वन्तरं तस्मादनुकाराच्च गम्यते ॥

बलीयसा हि सौर्येण तेजसा मन्दं तेजश्चन्द्रतारकाद्यभिभूयमानं दृष्टं, न तु तेजसोऽन्येन ।
(१) येऽपि विधायका प्रदीपस्य गृहघटादयो न ते स्वभासा प्रदीपं भासयितुमीशते । श्रूयते च
'तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'ति । सर्वशब्दः प्रकृतसूर्याद्यपेक्षः । (२) न चातुल्यरूपेऽनु-
भानमित्यनुकारः सम्भवति । नहि गावो वराहमनुधावन्तीति कृष्णविहङ्गाऽनुधावनमुपपद्यते
गवाम्, अपि तु तादृशसूकरानुधावनम् । तस्माद्यद्यपि 'यस्मिन्धौः पृथिवी चान्तरिक्षमोत'
मिति ब्रह्म प्रकृतं, तथाप्यभिभावानुकारसामर्थ्यलक्षणेन लिङ्गेन प्रकरणबाधया तेजो धातुरवग-
म्यते, न तु ब्रह्म लिङ्गानुपपत्तेः । (३) तत्र तं तस्येति च सर्वनामपदानि प्रदर्शनीयमेवावग-
म्यन्ति । न च तच्छब्दः पूर्वोक्तपरामर्शाति नियमः समस्ति । नहि 'तेन रक्तं रागात्'
'तस्यापस्यम्' इत्यादौ पूर्वोक्तं किञ्चिदस्ति । तस्मात्प्रमाणान्तराप्रतीतमपि तेजोन्तरमलौ-
किकं शब्दादुपास्यत्वेन गम्यत इति प्राप्ते,

उच्यते—

(४) ब्रह्मण्येव हि तल्लिङ्गं न तु तेजस्यलौकिके ।

तस्मान्न तदुपास्यत्वं ब्रह्म ज्ञेयं तु गम्यते ॥

'तमेव भान्तमि'त्यत्र किमलौकिकं तेजः कल्पयित्वा सूर्यादीनामनुभानमुपपाद्यताम्, किं
वा 'भारूपः सत्यसङ्कल्प' इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेन ब्रह्मणो भानेन सूर्यादीनां भानमुपपाद्यनामि-
ति विशये, न श्रुतसम्भवेऽश्रुतस्य कल्पना युज्यत इत्यप्रसिद्धं नालौकिकमुपास्यं तेजो युज्यते,
अपि तु श्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्मैव ज्ञेयमिति, तदेतदाह—'प्राज्ञ एवात्मा भवितुमर्हति' । (पृ०
३४१ पं ४) विरोधः (५) माह—'समस्त्वाच्चे'ति । ननु स्वप्रतिभाने सूर्यादयश्चाक्षुषं तेजो-
ऽपेक्षन्ते, न ह्यन्धेनैते दृश्यन्ते । तथा तदेव चाक्षुषं तेजो बाह्यसौर्यादितेजोऽप्यायितं रूपादि
प्रकाशयति नानाप्यायितम्, अन्धकारेऽपि रूपदर्शनप्रसङ्गादित्यत आह—'यं भान्तमभा-
यु'रिति । (६) नहि तेजोन्तरस्य तेजोन्तरापेक्षा व्यासेधामः, किन्तु तद्भानमनुभानम् । न

क्लात्सत्तिसप्तमीमादाय पूर्वपक्षसंग्रहलोकमाह भानमिति । यस्मात्सूर्यादितेजोन्तरे वर्तमाने चन्द्रतारकादितेज-
सोऽभिभूयमानं दृष्टम् तस्मात्तेजःप्रत्यभिभावकत्वलिङ्गादनुभानलक्षणानुकाराच्च तत्र शब्देन तेजोधातु-
रूपं पदार्थान्तरं गम्यते इति श्लोकार्थः । तत्र प्रथमार्धे व्याचष्टे बलीयसेति । अत्र विमतं तेजः तदभिभाव-
कत्वात् सूर्यवदित्यनुमानं पूर्वपक्षमते दृष्टव्यम् ।

(१) उक्तानुमानेनैकान्तिकत्वमाशङ्क्याह येपीति । भासकत्वे सतीति हेतौ विशेषणञ्च व्यभिचार
इत्यर्थः । (२) अनुकाराच्चेति द्वितीयाधीनं व्याचष्टे नचेति ।

(३) ननु मन्त्रस्थतच्छब्दैः प्रकृतं ब्रह्म परावृण्यतेऽत आह तत्रेति । प्रदर्शनीयवक्ष्यमाणमलौकिकं
तेजोन्तरं ग्रहीष्यन्तीत्यर्थः ।

(४) सिद्धान्तसंग्रहलोकमाह ब्रह्मण्येवेति । तत्—उक्तमन्त्रनिष्ठमनुमानं ब्रह्मण्येव लिङ्गं 'तस्य भौ-
रूप' इत्यादिश्रुतौ चैतन्यप्रकाशत्वबिद्धेस्तदध्यस्तसूर्यादिस्तदनुमानसम्भवात्, न तेजस्यलौकिकत्वाद्भेदेऽन-
वितत्वाच्च । तस्मादिति । तेजःपक्षे उपास्तिकल्पनाददृष्टार्थकं वाक्यं स्याद्ब्रह्मपक्षे तु प्रस्तुतस्य तेजसः सम-
र्पणाददृष्टार्थकत्वमित्यतोऽपि ब्रह्मपक्ष एव युक्त इत्यभिप्रायः ।

(५) अनपेक्षाद्भारकं भास्यभासकत्वविरोधमित्यर्थः ।

(६) किं भानेऽनपेक्षा तेजस उत भासकत्वे इति विकल्प्य क्रमेण दूषयित्वा समाधेनेन हीति । भास-
मानतेजसा न तेजो भातीति नियमाद्विरोध इत्यर्थः ।

च लोचनभानमनुभान्ति सूर्योदयः, तदिदमुक्तम्—“नहि प्र दीप” इति । पूर्वपक्षमनु-
भाष्य व्यभिचारमाह—“यदप्युक्तमिति । एतदुक्तं भवति—यदि स्वरूपसाम्याभावमभि-
प्रेत्यानुकारो निराक्रियते, तदा व्यभिचारः (१) । अथ क्रियासाम्याभावं, सो ऽसिद्धः । अ-
स्ति हि वायुरजसोः स्वरूपविसदृशयोरपि नियतदिग्देशवहनक्रियासाम्यम् । बह्वयः पिण्ड-
योस्तु यद्यपि दहनक्रिया न भिद्यते तथापि द्रव्यभेदेन क्रियाभेदं कल्पयित्वा क्रियासादृश्यं
व्याख्येयम् । तदेवमनुकृतेरिति विभज्य तस्य चेति सूत्रावयवं विभजते—“तस्य चे”ति ।
“चतुर्थमिति । “(२) ज्योतिषाम् सूर्यादीनाम्, ब्रह्मज्योतिः” प्रकाशकमित्य-
र्थः । तेजोन्तरेणानिन्द्रियभावमापन्नेन (३) सूर्यादितेजो विभातीत्यप्रसिद्धम् । (४) सर्वश-
ब्दस्य हि स्वरसतो निःशेषाभिधानं वृत्तिः । सा तेजोघातावलौकिके रूपमात्रप्रकाशके सङ्कुचे-
त्, ब्रह्मणि तु निःशेषजगदवभासके न सर्वशब्दस्य वृत्तिः सङ्कुचतीति । “तत्र शब्दमा-
माहराज्”ति (पृ० ३४३ पं० ७) । सर्वत्र खल्वयं तत्रशब्दः पूर्वोक्तपरामर्शः । “(५) तेन
रक्तं रागा”दित्यादावपि प्रकृतेः परस्मिन्प्रत्यये ऽर्थभेदे ऽन्वाख्यायमाने प्रातिपदिकप्रकृत्यर्थस्य
पूर्ववृत्तत्वमस्तीति, तेनेति तत्परामर्शान्न व्यभिचारः । तथा च सर्वनामश्रुतिरेव ब्रह्मोपस्था-
पयति । तेन भवतु नाम प्रकरणाद्विज्ञं बलीयः, श्रुतिस्तु लिङ्गाद्वल्यसीति श्रौतमिह ब्रह्मैव
गम्यत इति । अपि चापेक्षितानपेक्षिताभिधानं युक्तं, दृष्टार्थत्वादित्याह—“अनन्तरं च
हिरण्यमे परे कोश” इति । अस्मिन्वाक्ये ज्योतिषां ज्योतिरित्युक्तं, तत्र कथं त-
ज्ज्योतिषां ज्योतिरित्यपेक्षायामिदमुपपत्तिष्ठते—“न तत्र सूर्य” इति । स्वातन्त्र्येण तूच्यमाने-
ऽनपेक्षितं स्याद“दृष्टार्थमिति । “ब्रह्माण्यपि चैषां भानप्रतिषेधोऽवकल्पत” इति ।
अयमभिप्रायः—“न तत्र सूर्यो भाती”ति नेयं सतिसप्तमी, यतः सूर्यादीनां तस्मिन्सत्यभिभवः
प्रतीयेत, अपि तु विषयसप्तमी (६), तेन न तत्र ब्रह्मणि प्रकाशयितव्ये सूर्यादयः
प्रकाशकतया भान्ति, किन्तु ब्रह्मैव सूर्यादिषु प्रकाशयितव्येषु प्रकाशकत्वेन भाति, तच्च
स्वयं प्रकाशम्—“अगृह्यो नहि गृह्यते इत्यादिश्रुतिभ्यः” इति ॥ २२ ॥

(सू०) अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

“न तद्भासयत” इति ब्रह्मणोऽप्राप्त्युक्तं, “यदादिस्वगतमि”त्यनेन तस्यैव प्राह-
कत्वमुक्तमिति ॥ २३ ॥

(सू०) शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

- (१) व्यभिचारः—भूलिपवनयोरयोदहनयोर्मिज्ञंत्वभावयोरपि अनुकृतिदर्शनाद्व्यभिचारः ।
(२) ज्योतिषां ज्योतिरिति भाष्यादाहृतश्रुतिं व्य चष्टे ज्योतिषामिति ।
(३) इन्द्रियेण सूर्यादिमानादिन्द्रियत्वमनापन्नेन तेजोन्तरस्य विशेषणं देयमित्यर्थः ।
(४) अथवा न सूर्यादीनामिति भाष्यं व्याचष्टे सर्वेति ।
(५) तेन रक्तमिति । उक्तसूत्रेपि प्रकृते परो यः प्रत्ययस्तस्मिन्परोर्थाविशेषस्तस्मिन्वाख्यायमाने प्र-
त्ययाधस्तनप्रकृत्यर्थस्यास्ति प्रस्तुतत्वमित्यर्थः ।
(६) विषयसप्तमीति । सतिसप्तमीपक्षे न भातीति श्रुतं वर्तमानत्वं त्यक्त्वा तस्मिन्सति न भास्यती-
त्यश्रुतभाविष्यत्वं कल्प्यं प्रत्यक्षविरोधानिरासाय, विषयसप्तमीपक्षे तु न भासयतीत्यश्रुतनिजध्याहारमार्गं क-
ल्प्यम् न श्रुतत्याग इति लाघवमतो ब्रह्मणि विषये भूयादेर्भासकत्वनिषेधेन ब्रह्मभास्यत्वमुच्यत इत्यर्थः ।

(१) नाञ्जसा मानभेदोऽस्ति परस्मिन्मानवर्जिते ।

भूतमध्येक्षिता जीवे नाञ्जसी तेन संशयः ।

किमङ्गुष्ठमात्रश्रुत्यनुप्रदाय जीवोपाधनापरमेतद्वाक्यमस्तु, तदनुरोधेन चेशानश्रुतिः कथं चिद्व्याख्यायताम्, आहोस्विदीशानश्रुत्यनुप्रदाय ब्रह्मपरमेतदस्तु, तदनुरोधेनाङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः कथंचिन्नीयताम् । (२) तत्रान्यतरस्यान्तरानुराधविषये प्रथमानुरोधो न्याय्य इत्यङ्गुष्ठश्रुत्यनुरोधेनेशानश्रुतिर्नैतव्या । (३) अपि च युक्तं हृत्पुण्डरीकदहरस्थानत्वं परमात्मनः, स्थानभेदनिर्देशात् । तद्धि तस्योपलब्धिस्थानं शालग्राम इव कमलनाभस्य भगवतः । न च तथेहाङ्गुष्ठमात्रश्रुत्या स्थानभेदो निर्दिष्टः, परिमाणमात्रनिर्देशात् । न च 'मध्य आत्मनी'त्यत्र स्थानभेदोऽवगम्यते । आत्मशब्दो ह्ययं स्वभाववचनो वा ब्रह्मवचनो वा स्यात् । तत्र स्वभावस्य स्वभावेत्रधीनरूपणतया स्वस्य च भवितुरनिर्देशाच्च ज्ञायते कस्य मध्य इति । न च जीवपरयोरस्ति मध्यमञ्जसेति नैष स्थाननिर्देशो विस्पष्टः, स्पष्टस्तु परिमाणनिर्देशः । परिमाणभेदश्च परस्मिन्न संभवतीति जीवात्मैवाङ्गुष्ठमात्रः, स खल्वन्तःकरणाद्युपाधिकल्पितो भागः परमात्मनः, अन्तःकरणं च प्रायेण हृत्कमलकोशस्थानं, हृत्कमलकोशश्च मनुष्याणामङ्गुष्ठमात्र इति तदवच्छिन्नो जीवात्माऽप्यङ्गुष्ठमात्रो नभ इव वंशपर्वावच्छिन्नमरत्निऽमात्रम् (४) । अपि च जीवात्मनः स्पष्टमङ्गुष्ठमात्रत्वं स्मर्यते —

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चर्षं यमो बलात् । इति ।

नहि सर्वेशस्य ब्रह्मणो यमेन बलान्निष्कर्षः कल्पते । यमो हि जगौ—

हरिगुरुवशगोऽस्मि न स्वतन्त्रः

प्रभवति संयमने ममापि विष्णुः । इति ।

तेनाङ्गुष्ठमात्रत्वस्य जीवे निश्चयाद् आपेक्षिकं किंचिद्भूतभव्यं प्रति जीवस्येशानत्वं व्याख्येयम् । 'एतद्वै तदि'ति च प्रत्यक्षजीवरूपं परामृशतीति । तस्माज्जीवात्मैवात्रोपास्य इति, प्राप्तेऽभिधीयते—

(५) प्रश्नोत्तरत्वादीशानश्रवणस्याविशेषतः ।

जीवस्य ब्रह्मरूपत्वप्रत्यायनपरं वचः ॥

(६) इह हि भूतभव्यमात्रं प्रति निरङ्कुशमीशानत्वं प्रतीयते । प्राक् पृष्ठं चात्र ब्रह्म

(१) जीवपरयोः समानधर्मादर्शनेपि श्रुत्येवंप्रतिपत्तिः संशयबीजमित्याह नाञ्जसिति । परिमाणरहिते परमात्मनि मुख्याङ्गुष्ठमात्ररूपः परिमाणविशेषो नास्ति, एवं जीवे भूतभव्यशितुत्वं मुख्यं न सम्भवतीत्येकत्र गौणता वाच्या सा च क्लेशानात्संशय इत्यर्थः ।

(२) पूर्वपक्षमाह तत्रेति । विशये—संशये । नेतव्येति । लक्षणेति शेषः ।

(३) दहरविचारेणास्य न पुनरुक्तिरित्याहापि चेति । शङ्कानिरासः समुच्चयार्थः । परमात्मोपलब्ध्यर्थं स्थानविशेषानिर्देशात् हृदयकमलदहरस्थानत्वमोपाधिकं तत्रोपदर्शितं नैवमत्रेत्यर्थः ।

(४) समुष्टिः सकनिष्ठिकः करोऽरत्निः ।

(५) सिद्धान्तसङ्गहलोकमाह प्रश्नेति । अङ्गुष्ठवाक्यस्य 'अन्यत्र धर्मात्' इति प्रस्तुतपरमात्मप्रबनोचरत्वादीशानश्रवणस्य परमात्मनि अविशेषात् उपहितपरिमितजीवानुवादेन विरुद्धांशं त्यक्त्वा जीवस्येश्वरैक्यबोधकमुक्तवाक्यमिति श्लोकार्थः । (६) सङ्गहलोकार्थमेवाहोति ।

‘अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादि’त्यादिना । तदनन्तरस्य सन्दर्भस्य तत्प्रतिवचनतोचितेति ‘एतद्वै तदि’ति ब्रह्माभिधानं युक्तम् । तथा चाङ्गुष्ठमात्रतया यद्यपि जीवोऽवगम्यते तथापि न तत्प-
रमेतद्वाक्यं, किन्त्वङ्गुष्ठमात्रस्य जीवस्य ब्रह्मरूपताप्रतिपादनपरम् । एवं निरङ्कुशमीशानत्वं न
संकोचयितव्यम् । न च ब्रह्मप्रश्नोत्तरता हातव्या, तेन यथा ‘तत्त्वमसी’ति विज्ञानात्मनस्त्वं-
पदार्थस्य तदिति परमात्मनैकत्वं प्रतिपाद्यते, तथेहाप्यङ्गुष्ठपरिमितस्य विज्ञानात्मन ईशान-
श्रुत्या ब्रह्मभावः प्रतिपाद्यत इति युक्तम् ॥ २४ ॥

(सू०) हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

“सर्वगतस्यापि परब्रह्मणो हृदयेऽवस्थानमपेक्ष्ये”ति (पृ० ३४५
पं० १) (२) जीवाभिप्रायम् । न चान्यः परमात्मन इह प्रहणमर्हतीति (१) न जीवपरमेतद्वा-
क्यमित्यर्थः । “मनुष्यानेवे”ति । त्रैवर्णिकानेवेति (३) । “अर्थित्वा”दिति अन्तःसं-
ज्ञानां (४) मोक्षमाणानां च काम्येषु कर्मस्वधिकारं निषेधते । “शक्तत्वादि”ति तिर्यग्दे-
वर्षाणामशक्तानां (५) अधिकारं निवर्तयति । “उपनयनादिशास्त्राच्च”ति (६) शूद्रा-
णामनधिकारितां दर्शयति । “यद्यप्युक्तं परिमाणोपदेशात्स्मृत्ये”ति । यद्येतत्परमा-
त्मपरं, किमिति तर्हि जीव इहोच्यते । ननु परमात्मैवोच्यताम्, उच्यते च जीवः, तस्मा-
ज्जीवपरमेवेति भावः । परिहरति—“तत्प्रत्युच्यत” इति । जीवस्य हि तत्त्वं परमात्म-
भावः, तद्वक्तव्यम्, न च तज्जीवमनभिधाय शक्यं वक्तुमिति जीव उच्यत इत्यर्थः ॥ २५ ॥

(सू०) तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् ॥ २६ ॥

देवर्षीणां ब्रह्मविज्ञानाधिकारचिन्ता समन्वयलक्षणेऽसंगतस्यस्याः प्रासङ्गिकी सङ्गतिं
दर्शयितुं प्रसङ्ग (७) माह—“अङ्गुष्ठमात्रश्रुतिरिति”ति (पृ० ३४६ पं० १२) । स्यादे-
तत्, देवादीनां विविधविचित्रानन्दभोगभागिनां वैराग्याभावान्नाथित्वं ब्रह्मविद्यायामित्यत
आह—“तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षविषयमिति”ति (पृ० ३४७ पं० १) । क्षयातिशययोगस्य
स्वर्गाद्युपभोगेऽपि भावादस्ति वैराग्यमित्यर्थः । ननु देवादीनां विप्रहायभावोवेन्द्रियार्थसंनिक-
र्षजायाः (८) प्रमाणादिदृष्टैरनुपपत्तैरविद्वत्तया सामर्थ्याभावेन नाधिकार इत्यत आह—“तथा

(१) न चूक्तवाक्यस्थोपाधिपरीतमजीव ब्रह्मत्वबोधकत्वाद्ब्रह्मणः परिमाणकथनमफलमत आह जी-
वेति । जीवभावापन्नब्रह्माभिप्रायमित्यर्थः ।

(२) न जीवपरिमित जीवनिर्देशवारणमिह न क्रियते तथासत्यनुवादभाषप्रसङ्गादित्यर्थः ।

(३) मनुष्यप्रहर्षं शूद्रादावधिकारिण्यतिप्रसंजकमिति सङ्कोचयति त्रैवर्णिकानेवेति ।

(४) स्थावरानाम् । चित्तशुद्ध्यर्थं नित्येषु मुमुक्षूणामधिकार इति सूचयितुं काम्येष्विति ।

(५) अत्र तिरश्चां वेदार्थज्ञानादिसामप्रज्ञभाषादेशानां स्वदेवस्य कर्मणि स्वादेशेन इत्यन्यागायोगादधी-
णामार्थेष्ववरणे ऋष्यन्तराभावाच्चेत्यशक्तौ हेतवो बोध्याः ।

(६) ‘शूद्रो यस्तेन वक्तव्यः’ इति पर्युदासात् ‘उपनयीत, तमध्यापयी’त इति शास्त्राच्च शूद्रस्य वै-
दिके कर्मण्यनधिकार इत्यर्थः ।

(७) प्रसङ्गमिति । यद्यपीयमधिकारिचिन्ता न देवादिप्रवृत्त्यर्था तथापि क्रमसूक्तिफलोपास्तित्तु भो-
गद्वारा मुक्तिकाममनुष्यप्रवृत्त्यर्थेति प्रसङ्गमुक्तमित्यर्थः ।

(८) अनेन कामादीनामुपलक्षणं बोध्यम् ।

सामर्थ्यमपि तेषामि”ति । यथा च मन्त्रादिभ्यस्तद्वगमस्तथोपरिष्ठादुपपादयिष्यते । ननु शुद्रवदुपनयनासंभवेनाध्ययनाभावात्तेषामनधिकार इत्यत आह—“न चोपनयनशास्त्रेणे”ति । न(१) खलु विधिवद्गुरुमुखाद्गृह्यमाणो वेदः फलवत्कर्मब्रह्मबोधहंतुरपि त्वंध्ययनोत्तरकालं निगमनिरुक्तव्याकरणादिविदितपदतदर्थसंगतेरधिगतशाब्दन्यायतत्त्वस्य पुंसः स्मर्यमाणः(२), स च मनुष्याणामिह जन्मनीव देवादीनां प्राचि भवे विधिवदधीत आम्नाय इह जन्मनि स्मर्यमाणोऽत एव स्वयं प्रतिभातो वेदः संभवतीत्यर्थः । न च कर्मानधिकारे ब्रह्मविद्यानधिकारो भवतीत्याह—“यदपि कर्मस्वनधिकारकारणमुक्तमि”ति । वस्वादीनां हि न वस्वाद्यन्तरमस्ति, नापि भृगवादीनां भृगवाद्यन्तरमस्ति । प्राचां वसुसुगुप्र-मृतीनां क्षीणाधिकारत्वेनेदानीं देवर्षित्वाभावादित्यर्थः ॥ २६ ॥

(सू०) विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

मन्त्रादिपदसमन्वयात्प्रतीयमानोऽर्थः प्रमाणान्तरावरोधे सत्युपेयो, न तु विरोधे । प्रमाणान्तरविरुद्धं चेदं विग्रहवत्त्वादि देवतायास्तस्माद्यजमानः प्रस्तर’ इत्यादिवदुपचरितार्थो मन्त्रादिर्व्याकथ्येयः । तथा च विग्रहाद्यभावाच्छब्दोपाहितार्थोऽर्थोपाहितो वा शब्दो देवतेत्य-चेतनत्वाच्चैवास्याः क्वचिदप्यधिकार इति शङ्कार्थः(३) । निराकरोति—“न” (पृ० ३४८ पं० ९) । “कस्मादेनेकरूपप्रतिपत्तेः” । सैव कुत इत्यत आह—“दर्शनात्” श्रुतिषु स्मृतिषु च । तथा ह्येकस्यानेककायनिर्माणमदर्शनाद्वा न युज्यते, बाधदर्शनाद्वा ? तत्रादर्शनमसिद्धं, श्रुतिस्मृतिभ्यां दर्शनात् । नहि लौकिकेन प्रमाणेनादृष्टत्वादागमेन दृष्टम-दृष्टं भवति । मा भूयागादीनामपि स्वर्गादिसाधनत्वमदृष्टमिति । (४)मनुष्यशरीरस्य मातापितृसंयोगजत्वनियमादसति पित्रोः संयोगे कुतः संभवः ? संभवे वाऽनमि-तोपि धूमः स्यादिति बाधदर्शनमिति चेत् । (५)हन्त किं शरीरत्वेन हेतुना देवादिशरीरमपि मातापितृसंयोगजं सिद्धाद्यपि सति ? तथा चानेकान्तो हेत्वाभासः । स्वेदजोद्भिज्जानां शरीराणामतदेतत्त्वात् । इच्छामात्रनिर्माणत्वं देहादीनामदृष्टचरमिति चेत्, न । भूतोपादानत्वेनेच्छामात्रनिर्माणत्वासिद्धेः । (६)भूतवशिनां हि देवादीनां नानाकायचिकीर्षावशाद्भूतकियो-त्पत्तौ भूतानां परस्परसंयोगेन नानाकायसमुत्पादात् । दृष्टा च वाशिना इच्छावशाद्वश्यं क्रिया, यथा विषविद्याविद इच्छामात्रेण विषशकलप्रेरणम् । न च विषविद्याविदो दर्शनेनाधिष्ठानद-

(१) ननु देवादीनां वेदार्थस्य स्वयं प्रतिभातेऽपि गुरुमुखात्तदग्रहणस्याभावेनापुरुषार्थत्वं ज्ञानस्य स्यादत आह न खल्विति ।

(२) अस्य फलवद्ब्रह्मबोधहेतुरित्यनेनाश्वयः ।

(३) मीमांसकमते विग्रहवत्येतन्नाया देवताया अस्वीकारात् ‘अग्नये स्वाहा’ इत्यादौ चतुर्थ्यन्त-शब्दप्रतीतिमार्थं शब्दोहितं तादृगर्थनियमितः शब्दो वा देवतेति विग्रहः यथावात्कथं देवतानां कर्मण्यधिकार इति शङ्काभिप्रायो मीमांसकानां बोध्यः ।

(४) अदर्शनपक्षं निरस्य बाधपक्षेणाशङ्कते मनुष्येति । अनेन देवादयो न शरीरिणः मातापितृरहितत्वा-ददृष्टवित्यनुमानं देवताशरीरस्वीकारे बाधकमिति सूचितम् । विपक्षे बाधकमाह सम्भवे इति ।

(५) उक्तमीमांसकानुमानं यूकादावनेकान्तिकमित्याह हन्तति ।

(६) भूतवशिनामिति । अनेन भूतानामधिष्ठायावादनारम्भकत्वमित्याशङ्कः परास्ता ।

शैनाद्यवाहिताविप्रकृष्टभूतादर्शनाद्देवादीनां कथमधिष्ठानमिति वाच्यम् । काचाभ्रपटलपिहितस्य विप्रकृष्टस्य भ्रूमशनैश्चरादेर्दर्शनेन व्यभिचारात् । (१) असक्ताश्च दृष्टयो देवादीनां काचाभ्र-पटलादिवन्महीमहधिरादिभिर्न व्यवधीयन्ते । न चास्मदादिवत्तेषां शरीरित्वेन व्यवहितवि-प्रकृष्टादिदर्शनासंभवोऽनुमीयत इति वाच्यम् । आगमविरोधिनोऽनुमानस्योत्पादायागात् । अन्तर्धानं चारुजनादिना मनुजादीनामिव तेषां प्रभवतामुपपद्यते, तेन संनिहितानामपि न ऋतुदेशे दर्शनं भविष्यति । तस्मात्सूक्त‘मनेकप्रतिपत्तेरिति । “तथाहि कति देवा इत्यु-पक्रम्ये”ति । वैश्वदेवशस्त्रस्य (२) हि निविदि ‘कति देवा’ इत्युपक्रम्य निविदेवोत्तरं दत्तं शाकल्याय याज्ञवल्क्येन “त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रे”ति । निवि-जाम शस्यमानदवतासंख्यावाचकानि मन्त्रपदानि । एतदुक्तं भवति—वैश्वदेवस्य निविदि कति देवाः शस्यमानाः प्रसंख्याता इति शाकल्येन पृष्टे याज्ञवल्क्यस्योत्तरं—“त्रयश्च त्री च शते”त्यादि । यावत्संख्याका वैश्वदेवनिविदि संख्याता देवास्त एतावन्तः (३) इति । पुनश्च शा-कल्येन ‘कतमे त’ इति संख्येयेषु पृष्टेषु याज्ञवल्क्यस्योत्तरं—“महिमान् (४) एवैषामेते त्र-यस्त्रिंशत्स्वेव देवा इति । ‘अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इन्द्रश्च प्रजापतिश्च’ति त्रयस्त्रिंशद्देवाः । तन्नामिष्य पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चेति वसवः । एते हि प्राणिनां कर्मफलाश्रयेण कार्यकारणसंघातरूपेण परिणमन्तो जगदिदं सर्वं वासयन्ति, तस्माद्रसवः । कतमे रुद्रा इति दशमे पुरुषे प्राणाः । बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि दश । एकादशं च मन इति । तदेतानि प्राणाः, (५) तदवृत्तित्वात् । ते हि प्रायणकाल उत्क्रामन्तः पुरुषं रोदयन्तीति रुद्राः । कतम अदित्या इति द्वादशमासाः संवत्सरस्यावयवाः पुनःपुनः परिवर्तमानाः प्राणमृतामायूषि च कर्मफलोपभोगं चादाययन्तीत्यादित्याः । (६) अ-शानिरिन्द्रः सा हि बलं सा इन्द्रियस्य परमा ईशता तथा हि सर्वान् प्राणिनः प्रमापयति तेन स्तनयितुश्चानिरिन्द्रः । यज्ञः प्रजातिरिति, यज्ञसाधनं च यज्ञरूपं च पशवः प्रजापतिः । (७) एत एव त्रयस्त्रिंशद्देवाः षण्णामभिपृथिवीवाध्वन्तरिक्षादित्यदिवा महिमानो न ततो भिद्यन्ते । षडेव तु देवाः । ते तु षडभिः पृथिवीं चैकीकृत्यान्तरिक्षं वायुं चैकीकृत्य दिवं चादित्यं चैकी-कृत्य त्रयो लोकास्त्रय एव देवा भवन्ति । त्रय एव च त्रयोऽन्नप्राणयोरन्तर्भवन्तोऽन्नप्राणौ द्वौ देवौ भवतः । तावप्यध्यर्द्धौ देव एकः । कतमोध्यर्द्धः ? योयं वायुः पवते (८) । कथमय-

(१) ननु काचादीनां स्वच्छत्वादस्मदादिदृगव्यवधायकत्वं युक्तं शैलभूम्यादयस्तु देवादिदृष्टीनां व्यव-धायका भविष्यन्ति इत्याशङ्क्याहासक्ताश्चेति । अस्काः—अप्रतिबद्धाः ।

(२) श्रुतिगतवैश्वदेवपदस्य व्याख्या शास्त्रेयि ।

(३) एतावन्तः—अधिकविज्ञातानि आधिकमहस्याणि चेति । (४) विस्ताराः ।

(५) इन्द्रियेषु प्राणशब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तमाह तद्वृत्तित्वादिति । तस्मात्प्राणाद्वृत्तिवर्तनं येषां तेषां भावस्तत्त्वादित्यर्थः ।

(६) भूतौ त्रयस्त्रिंशतां पूरणाविन्द्रप्रजापती उक्तौ तौ च स्तनयितुश्चान्तेन व्याख्यातौ, पुनः कतमः स्तनयितुः कतमो यज्ञ इति पृष्ट्वा यथाक्रममशानिरिति पशव इति च प्रयुक्तं तदुपपादयति अशानिरिन्द्र इत्या-दिना । परमा ईशता परमेश्वर्यम् । रूपं यज्ञं द्रव्यतया रूपयन्तो यज्ञस्य रूपं पशवस्ते प्रजापतिः ।

(७) षडावन्तर्भावेणेति भाष्यं व्याचष्टे एत एवेति ।

(८) जगत् पुनाति ।

मेक एवाध्यर्द्धः? यदस्मिन्सति सर्वमिदमध्यर्द्धाद्वर्द्धं प्राप्नोतीति, तेनाध्यर्द्ध इति । कतम एक इति ? (१) स एवाध्यर्द्धः प्राण एको ब्रह्म । सर्वदेवात्मत्वेन बृहत्त्वाद्ब्रह्म तदेव सदित्याचक्षते परीक्षाभिधायकेन शब्देन, तस्मादेकस्यैव देवस्य महिमवशाद्युगपदनेकदेवरूपतामाह श्रुतिः । स्मृतिश्च निगदव्याख्याता । अपि च पृथग्जनानामप्युपायानुष्ठानवशात्प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्याणां युगपज्जानाकायनिर्माणं श्रूयते, तत्र कैव कथा देवानां स्वभावसिद्धानामित्याह—“प्राप्ताणि माद्यैश्वर्याणां योगिना”मिति (पृ० ३४९ पं० ८) ‘अणिमा लघिमा महिमा (२) प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं यत्र कामावसायिते’त्यैश्वर्याणि ।

“अपरा व्याख्ये”ति । अनेकत्र कर्मणि युगपदङ्गभावप्रतिपत्तिरङ्गभावगमनं, तस्य दर्शनात् । तदेव परिस्फुटं दर्शयितुं व्यतिरेकं तावदाह—“कच्चिदेक” इति । न खलु बहुषु श्राद्धेष्वेको ब्राह्मणो युगपदङ्गभावं गन्तुमर्हति । एकस्यानेकत्र युगपदङ्गभावमाह—“कच्चिदेक” इति । (पृ० ३५० पं० १) यथैकं ब्राह्मणमुद्दिश्य युगपन्नमस्कारः क्रियते बहुभिस्तथा स्वस्थानस्थितामेकां देवतामुद्दिश्य बहुभिर्यजमानैर्नानादेशावस्थितैर्युगपद्विस्तृत्य-ज्यते, तस्याश्च तत्रासन्निहिताया अप्यङ्गभावो भवति । अस्ति हि तस्या युगपद्विप्रकृष्टानेका-र्थोपलम्भमामर्थ्यमित्युपपादितम् ॥ २७ ॥

शब्द इति चेत्, नातः प्रभवत्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥२८॥

(१) गोत्वादिवत्पूर्वावमर्शाभावादुपाधेरप्येकस्याप्रतीतिः पाचकादिवद् आकाशादिशब्दवद् व्यक्तिवचना एव वस्वादिशब्दाः तस्याश्च नित्यत्वात्तथा सह सम्बन्धो नित्यो भवेत् । विप्र-हादियोगे तु सावयवत्वेन वस्वादीनामनित्यत्वात्ततः पूर्वं वस्वादिशब्दो न स्वार्थेन सम्बद्ध आसीत्स्वार्थस्यैवाभावात् । ततश्चात्पक्षे वस्वादौ वस्वादिशब्दसम्बन्धः प्रादुर्भवन् देवदत्तादि-शब्दसम्बन्धवत्पुरुषबुद्धिप्रभव इति तत्पूर्वको वाक्यार्थप्रत्ययोऽपि पुरुषबुद्ध्यधीनः स्यात् । पुरुषबुद्धिश्च मानान्तराधीनजन्मेति मानान्तरापेक्षया प्रामाण्यं वेदस्य व्याहन्येतेति शङ्क्यः ।

उत्तरम्(४) । “न” “अतः प्रभवाद्” वसुत्वादिजातिवाचकाच्छब्दात्तज्जातीयां व्यक्तिं चिकीर्षितां बुद्ध्यावालिख्य तस्याः प्रभवनम् । तदिदं तत्प्रभवत्वम् । एतदुक्तं भवति । यद्यपि न शब्द उपादानकारणं वस्वादीनां ब्रह्मोपादानत्वात्, तथापि निमित्तकारणमुक्तेन क्रमेण । न चैतावता शब्दार्थसम्बन्धस्यानित्यत्वं, वसुत्वादिजातेर्वा तदुपाधेर्वा यथा कयाचिदाकृत्या-ऽवच्छिन्नस्य नित्यत्वादिति । इममेवार्थमाक्षेपसमाधानाभ्यां विभजते—“ननु जन्माद्य-स्य यत” इति । ते निगदव्याख्याते । तत् किमिदानीं स्वयम्भुवा वाङ् निमिता कालिदा-

(१) स ब्रह्म त्वद् इत्याचक्षते इति वाक्यं व्याचष्टे स एवेति । *

(२) प्राप्तिरगुल्लेपेण चन्द्रस्पर्शः । प्राकाम्यमिच्छानभिधातः । ईशित्वं सृष्टिशक्तिः । वशित्वं नि-मनशक्तिः । संकल्पमात्रादिष्टलाभो यत्र कामावसायिता । अन्यत्सुगमम् ।

(३) गोत्वादिवदिति । अयं भावः । प्रत्याभिज्ञा खलु पूर्वावमर्शः, स चादृष्टे वस्वादौ न सम्भवति, अत एव चोपाध्यभावोऽपि, उपाधेरपि नरपतित्वादिवत् किञ्चिद्दृष्टकपदार्थगतजात्यवच्छेदेनानुगततीकर्तव्यत्वा-दृष्टकपदार्थैष्वप्यलौकिकेषु प्रत्याभिज्ञाभावेनानुगतजात्यसिद्धिरित्यर्थः । अन्यश्च शङ्क्यार्थः सुगमः ।

(४) मन्त्रादिसिद्धे वस्वादौ असौ वसुरावपि वसुरिति परामर्शस्य सम्भवः, त्रिदिवशादिजात्यवच्छिन्नै-श्वर्येषु पाकत्वावच्छिन्नपाकयोगेष्वैवाधिपत्येऽपि शक्यः शब्दार्थसंगतिप्रद इत्युत्तरार्थः । अन्यत्सुगमम् ।

सादिभिरिव कुमारसम्भवादि, तथा च तदेव प्रमाणान्तरापेक्षवाक्यत्वादप्रामाण्यमापतितमित्यत आह—“उपसर्गोऽप्ययं वाचः सम्प्रदायप्रवर्तनात्मकः” इति । (पृ० ३५२ पं० १७) सम्प्रदायो गुप्तशिष्यपरम्परयाऽध्ययनम् । एतदुक्तं भवति । स्वयम्भुवो वेदकर्तृत्वेऽपि न कालिदासादिवत् स्वतन्त्रत्वमपि तु पूर्वसृष्ट्यनुसारेण । एतच्चास्माभिरुपपादितम्, उपपादयिष्यति चाग्रे भाष्यकारः । अपि चाद्यत्वेऽप्येतद् दृश्यते तद्दर्शनात् प्राचामपि कर्तृणां तथाभावोऽनुमीयत इत्याह—“अपि च चिकीर्षितमि” इति (पृ० ३५३ पं० ४) । आक्षिपति (१)—“किमात्मकं पुनरिति । (२) अयमभिसन्धिः । वाचकशब्दप्रभवत्वं हि देवानामभ्युपेतव्यम्, अवाचकेन तेषां बुद्धावनालेखनात् । (३) तत्र न तावद्देवादीनां वक्ता रादयो वर्णा वाचकास्तेषां प्रत्युच्चारणमन्यत्वेनाशक्यसङ्गतप्रवृत्तात्, अगृहीतसङ्गतेश्च वाचकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । अपि चैते प्रत्येकं वा स्वार्थमभिधीरन् मिलित्वा वा ? न तावत् प्रत्येकम्, एकवर्णोच्चारणानन्तरमर्थप्रत्ययादर्शनात्, वर्णान्तरोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गाच्च । नापि मिलिताः, तेषामेकवक्तुप्रयुज्यमानानां रूपतो व्यक्तितो वा प्रतिक्षणमपवर्गवतां मिथः साहित्यसम्भवाभावात् । न च प्रत्येकसमुदायाभ्यामन्यः प्रकारः सम्भवति । (४) न च स्वरूपसाहित्याभावेऽपि वर्णानामभेदादीनामिव संस्कारद्वारकमस्ति साहित्यमिति साम्प्रतम्, विकल्पासहत्वात् । (५) को नु खल्वयं संस्कारोऽभिमतः किमपूर्वं नामाग्रेयादिजन्यमिव, किं वा भावनापरनामा स्मृतिप्रभवबीजम् । न तावत् प्रथमः कल्पः, नहि शब्दः स्वरूपतोऽङ्गतो वाऽङ्गिदितोऽ(६) विदितसङ्गतिरर्थधीहेतुरिन्द्रियवत् । उच्चरितस्य बधिरेणागृहीतस्य गृहीतस्य वाऽगृहीतसङ्गतैरप्रत्यायकत्वात् । तस्माद्विदितो विदितसङ्गतिर्विदितसमस्तज्ञापनाङ्गश्च शब्दो धुमादिवत् प्रत्यायकोऽभ्युपेयः । तथाचापूर्वाभिधानोऽस्य संस्कारः प्रत्यायनाङ्गमित्यर्थप्रत्ययाप्रागवगन्तव्यः, न च तदास्यावगमोपायोऽस्ति, अर्थप्रत्ययात्तु तदवगमं समर्थयमानो दुरुत्तरमितरेतराश्रयसाधिशति—संस्कारावसायादर्थप्रत्ययस्ततश्च तदवसाय इति । (७) भावनामिधानस्तु संस्कारः स्मृतिप्रसवसामर्थ्यमात्मनो, न च तदेवार्थप्रत्ययप्रसवसामर्थ्यमपि भवितु-

(१) वैयाकरणैस्तावत् स्फुटयते वर्णव्यञ्ज्यत इति व्युत्पत्त्या वर्णव्यङ्ग्योऽर्थस्य व्यञ्जको स्फोटो गवादिशब्दरूपो निर्योऽङ्गीक्रियते, नैयायिकैश्च पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारादित्यवर्णैरेवाथोत्पत्तिरित्यभ्युपेयने तदुभयमते जगद्देतुत्वं शब्दस्य न सम्भवतीत्यभिप्रायेणाक्षिपतीत्यर्थः ।

(२) तन्वनित्येवैषि वर्णानां महाभूतवद्देवादिहेतुतेत्याशङ्क्याह अयमिति ।

(३) नैयायिकपक्षं निरस्यग्राह तवेति ।

(४) नैयायिकमतेनाङ्गत्वे न चेत् । यथाग्रेयादीनां कलकरणत्वाप्यथातुपपत्त्याऽपूर्वमवसेयमेवं वर्णानामर्थधीतृत्वाप्यथातुपपत्त्या संस्कारः साहित्यमवसेयमित्याशङ्क्यार्थः ।

(५) विकल्पप्रदर्शनद्वारा क्रमेण दूषयति को नु खल्विति ।

(६) स्वरूपेणाविदितस्यार्थधीहेतुत्वनिषेधो दृष्टान्तार्थः । यथा स्वरूपेणाविदितस्यार्थबुद्ध्या हेतुत्वमेवमङ्गतोपीत्यर्थः । आविदितसङ्गतिरिति हेत्वर्थः । शब्दः सङ्गान्न तातोऽर्थधीहेतुः सम्बन्धप्रवर्णमपेक्ष्य बोधकत्वादधूमवदित्यर्थः । इन्द्रियवदिति वैधर्म्यदृष्टान्तः ।

(७) भावनेति । भावनाख्यः संस्कार आत्मनो वर्णस्य स्वस्यैव विषयस्य स्मृतिप्रसवसामर्थ्यम्, तथा च स्मारावगमसा स्मृतिस्ततोऽर्थधीः स्यादिति वक्तव्यम्, तत्र किमर्थप्रसवसामर्थ्यमेवार्थधीजननशक्तिरुत ततोऽर्थधीशक्तिरुदतीति विकल्पप्रत्ययसम्भवतीत्याह नचेति ।

मर्हति । नापि तस्यैव सामर्थ्यस्य सामर्थ्यान्तरम् । (१) नहि यैव बह्वेदहनशक्तिः सैव तस्य प्रकाशनशक्तिः, नापि दहनशक्तिः प्रकाशनशक्तिः । अपि च व्युत्क्रमेणोच्चरितेभ्यो वर्णैर्भ्यः सैवास्ति स्मृतिर्बाजं वासन्त्यर्थप्रत्ययः प्रसज्येत, न चास्ति । (२) तस्मान्न कथंचिदपि वर्णा अर्थधीहेतवो, नापि तद्विरुद्धः स्फोटः, तस्यानुभवानारोहात् । अर्थधियस्तु कार्यात्तद्वगमे परस्पराश्रयप्रसङ्ग इत्युक्तप्रायम् । सत्तामात्रेण तु तस्य नित्यस्यार्थधीहेतुभावे सर्वदाऽर्थप्रत्ययोत्पादप्रसङ्गो निरपेक्षस्य हेतोः सदातनत्वात् । तस्माद्वाचकाच्छब्दाद्वाच्योत्पाद इत्यनुपपन्नमिति ।

अत्राचार्यदेशीय (३) आह—“स्फोटमित्याहे”ति । मृष्यामहे न वर्णाः प्रत्यायका इति, न स्फोट इति तु न मृष्यामः, तदनुभवानन्तरं विदितसङ्गतेरर्थधीसमुत्पादात् । न च वर्णातिरिक्तस्य तस्यानुभवा नास्ति । गौरित्येकं पदं गामानय शुक्लामित्येकं वाक्यमिति (४) नानावर्णपदातिरिक्तपदवाक्यावगतेः सर्वजनानत्वात् । न चायमसति बाधके एकपदवाक्यानुभवः शक्यो मिथ्येति वक्तुम् । नाप्यौपाधिकः । उपाधिः स्वैकधीप्राप्त्या वा स्यात्, एकार्थधीहेतुता वा । न तावदेकधीगोचराणां धवखदिरपलाशानामेकनिर्भासः प्रत्ययः समस्ति, तथा सति धवखदिरपलाशा इति न जातु स्यात् । नाप्येकार्थधीहेतुता, तद्धेतुत्वस्य वर्णेषु व्यासेधात् । तद्धेतुत्वेन तु (५) साहित्यकल्पनेऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गः—साहित्यात्तद्वेतुत्वं तद्धेतुत्वाच्च साहित्यमिति । तस्मादयमबाधितोऽनुपाधिश्च पदवाक्यगोचर एकनिर्भासो वर्णातिरिक्तं वाचकमेकमवलम्बते स स्फोट इति । (६) तं च ध्वनयः प्रत्येकं व्यञ्जयन्तोऽपि न द्रागित्येव विशदयन्ति, येन द्रागर्थधीः स्यात्, अपि तु रत्नतरङ्गज्ञानवत् यथास्वं द्वित्रिचतुष्पञ्चषड्दर्शनजनितसंस्कारपरिपाकसचिवचेतोलब्धजन्मनि चरमे चेतसि चकास्ति विशदं पदवाक्यतत्त्वमिति प्रागनुत्पन्नायास्तदनन्तरमर्थधिय उदय इति नोत्तरेषामानर्थक्यं ध्वनौ नाम् । नापि प्राचां, तदभावे तज्जनितसंस्कारतत्परिपाकाभावेनानुग्रहाभावात् । अन्यस्य चेतसः केवलस्याजनकत्वात् । (७) न च पदप्रत्ययवत् प्रत्येकमव्यक्तामर्थधियमावाहयन्ति प्राज्ञो वर्णाश्चरमस्तु तत्सचिवः स्फुटतरामिति युक्तम् । व्यक्ताव्यक्तावभासितायाः प्रत्यक्षज्ञाननिधमात्, स्फोटज्ञानस्य च प्रत्यक्षत्वात् । अर्थधियस्त्वप्रत्यक्षाया मानान्तरजन्मनो व्यक्त

(१) उक्तविकल्पद्वयासम्भवे क्रमेण निर्दर्शनमाह नहीति ।

(२) नैयायिकमतनिरासमुपसंहरन् वैयाकरणमतखण्डनमितिदिशति तस्मादित्यादिना । एरस्तेरिति । स्फोटे ज्ञातेऽर्थधीस्ततश्च स्फोटधीरित्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गो बोध्य इति भावः । सत्ताया हेतुत्वाजोक्तदोष इत्याशङ्क्याह सत्तेति ।

(३) वैयाकरणः, स्फोटवादमङ्गीकृत्याहेत्यर्थः ।

(४) नानेति । नानावर्णातिरिक्तपदावगतेर्नापदातिरिक्तवाक्यावगतेश्चेत्यर्थः ।

(५) साहित्यमेकत्वम् ।

(६) ननूकः स्फोटः किमेकवर्णास्फुटति किंवा मिलितेभ्यः ? नायः, एकवर्णादेव स्फोटव्यक्तौ तत्प्रावर्धधीसिद्धेरितरवैयर्थ्यात्, नास्त्यः, वर्णसाहित्यस्य भवताऽनङ्गीकारादत आह ते चेति ।

(७) नन्वेवं स्फोटन्यायेनार्थोऽपि प्रत्येकं ध्वनिमिव्युज्यता पूर्वार्थव्यक्तिसंस्कारसहितमन्यश्चेतोऽर्थस्य तत्त्वं व्यनक्तु इत्याशङ्क्य समाधत्ते न चेत्यादिनां । व्यक्तेति । अभिहितश्चेदर्थो नाव्यक्तः सन्निवस्तु नाभिहितः स्यात्, प्रत्यचे तु प्रतिज्ञाकर्तृ विशदाविशदनिश्चयसम्भव इत्यर्थः ।

एवोपजनो न वा स्यान्न पुनस्फुट इति न समः समाधिः । तस्मान्नित्यः स्फोट एव वाचको न वर्णा इति ।

तदेतदाचार्यदेशीयमतं स्वमतमुपपादयन्नपाकरोति—“वर्णा एव तु न शब्द” इति । (१) एवं हि वर्णातिरिक्तः स्फोटोऽभ्युपेयत, यदि वर्णानां वाचकत्वं न सम्भवेत्, स चानुभवपद्धतिर्मध्यासीत् । (२) द्विधा चावाचकत्वं वर्णानां, क्षणिकत्वेनाशक्यसंगतिः ग्रहणाद्वा व्यस्तसमस्तप्रकारद्वयाभावाद्वा । न तावत्प्रथमः कलाः, वर्णानां क्षणिकत्वे मानाभावात् । ननु वर्णानां प्रत्युच्चारणमन्यत्वं सर्वजनप्रसिद्धम् । न । प्रत्यभिज्ञानानुभवविरोधात् । न चासत्यप्येकत्वे ज्वालादिवत्सादृश्यनिबन्धनमेतत् प्रत्यभिज्ञानमिति साम्प्रतम् । सादृश्यनिबन्धनत्वमस्य बलबद्धबाधकोपनिपाताद्वाऽऽस्थीयेत, क्वचिज्ज्वालादौ व्यभिचारदर्शनाद्वा । तत्र क्वचिद्यभ्यिचारदर्शनेन तदुत्प्रेक्षायामुच्यते वृद्धैः स्वतः प्रामाण्यवादिभिः—

उत्प्रेक्षेत हि यो मोहादज्ञातमपि बोधनम् ।

स सर्वव्यवहारेषु संशयात्मा क्षयं व्रजेत् ॥ इति ।

प्रपञ्चितं चैतदस्माभिर्न्यायिकाणिकायाम् । (३) न चेदं प्रत्यभिज्ञानं गत्वादिकातिविषयं, न गादिव्यक्तिविषयं, तासां प्रतिनरं भेदोपलम्भात् । अत एव शब्दभेदोपलम्भाद्वक्तृभेद उच्यते, सोमशर्माऽर्थोते न विष्णुशर्मेति युक्तम् । यतो बहुषु गकारमुच्चारयत्सु निपुणमनुभवः परीक्ष्यताम् । यथा कालार्क्षं च स्वस्तिमतीं चैक्षमाणस्य व्यक्तिभेदप्रथायां सत्यामेव तदनुगतमेकं सामान्यं प्रथते, तथा किं गकारादिषु भेदेन प्रथमानेष्वेव गत्वमेकं तदनुगतं च कास्ति, किं वा यथा गोत्वमाजानत एकं भिन्नदेशपरिमाणसंस्थानव्यक्त्युपधानभेदाद्विन्नदेशमिवाल्पमिव महदिव दीर्घमिव वामनमिव, तथा गव्यक्तिराजानत एकाऽपि व्यज्जकभेदात्तद्वर्मानुपातिर्नाव प्रथत इति भवन्त एव विदाङ्कुर्वन्तु । (४) तत्र गव्यक्तिभेदमङ्गीकृत्यापि यो गत्वस्यैकस्य परोपधानभेदकल्पनाप्रयासः स वरं गव्यक्तावेवास्तु किमन्तर्गडुता गत्वेनाभ्युपेतं । यथाहुः—

(५) तेन यत्प्राथ्यते जातेस्तद्वर्णादेव लप्स्यते ।

व्यक्तिलभ्यं तु नादेभ्य इति गत्वादिघीर्था ॥

(६) न च स्वतिमत्यादिवद् गव्यक्तिभेदप्रत्ययः स्फुटः प्रत्युच्चारणमस्ति, तथा सति

(१) स्फोटे प्रमाणसत्तां विकल्प्य तं खण्डयमाह एवं हीति ।

(२) वाचकत्वानुपपत्तावपि विकल्पद्वयमाह द्विधेति । व्यस्तानामेकैकवर्णानां समस्तानां वा वाचकत्वमिति प्रकारद्वयाभावाद्व्यर्थः ।

(३) सामान्यतोद्देश्यतातिप्रसङ्गादप्रामाण्यमभिधाय वर्णभेदप्रादिकं प्रत्यक्षं बाधकमाशङ्क्याह नचेदमिति । युक्तमित्यन्वाहयः । भेदेनोपलब्धौ युक्तिरत एवेति । अयुक्तत्वे हेतुमाह यत इति । बहुषु गकारमुच्चारयत्सु योऽनुभवो जायते स किं व्यक्तिभेदावमर्शपूर्वकं जातिविषय उतौपाधिकभेदवदेकव्यक्तिविषय इति निपुणं निरूपणे ध्वन्युपाधिकभेदमन्तरेण स्वाभाविकव्यक्तिभेदो न आसत् इत्यर्थः ।

(४) व्यक्तिभेदपक्षे च कल्पनागौरवमाह तवेति ।

(५) येन वर्णेषु व्यक्तिभेदो न स्फुटस्तेन, यत् प्रत्यभिज्ञानं जातेः प्राथ्यते, व्यक्तिजभ्यं भेदज्ञानमिति कारिकार्यः ।

(६) व्यक्त्या जातिबुध्युपपादने गोत्वाद्युच्छेद इत्याशङ्क्याह नचेति । दशवारमुच्चारितवानित्येकस्यैव गकारस्योच्चारणेऽष्टावृत्तिप्रतीतिः ।

दश गकारानुदचारयच्चैत्र इति प्रत्ययः स्यात्, न स्याद्दशकृत्व उदचारयद्गकारमिति । (१) न चैष जात्यभिप्रायोऽभ्यासो यथा—‘शतकृत्वस्ति तिरौनुपायुङ्क्ते देवदत्त’ इति । अत्र हि सार-
स्ताडं (२) कन्दतोऽपि गकारादिव्यक्तौ लोकस्योच्चारणाभ्यासप्रत्ययस्याविनिवृत्तेः । चोदकः
प्रत्यभिज्ञानबाधकमुत्थापयति (३) “कथं ह्येकस्मिन् काले बहुनामुच्चारयतामि” इति
(पृ० ३५६ पं ९) । यद्युपपत्तिरुद्धधर्मसंसर्गवत् तत्राना, यथा गवाद्वादाद्विशकेशकशके-
सरगलकम्बलादिमान् । युगपदुदात्तानुदात्तादिविरुद्धधर्मसंसर्गवांश्चायं वर्णस्तस्मान्नाना भावे-
तुमर्हति । न चोदात्तादयो व्यञ्जकधर्मा न वर्णधर्मा इति साम्प्रतम्, व्यञ्जकाहस्य वायवः ।
तेषामश्रावणत्वे कथं तद्धर्माः श्रावणाः स्युः । इदं नावदत्र वक्तव्यम्—नहि गुणगोचरामिन्द्रियं
गुणिनमपि गोचरयति, मा भूत् प्राणरसनश्रोत्राणां गन्धरसशब्दगोचराणां तद्वन्तः पृथग्यु-
दकाकाशा गोचराः । एवं च मा नाम भूद्वायुगोचरं श्रोत्रम् तद्गुणास्तूदात्तादीन् गोचरयि-
ष्यति । (४) ते च शब्दासंसर्गप्रज्ञात् शब्दधर्मत्वेनाध्यवसीयन्ते । न च शब्दस्य प्रत्य-
भिज्ञानावधृतैकत्वस्य स्वरूपत उदात्तादयो धर्माः परस्परविरोधिनोऽपर्यायेण सम्भवन्ति ।
तस्माद्यथा मुख्यस्य मणिरूपणदर्पणाद्युपधानवशाज्ज्ञानादेशपरिमाणसंस्थानभेदविभ्रमः,
एवमेकस्यापि वर्णस्य व्यञ्जकध्वनिबन्धनोऽयं विरुद्धनानाधर्मसंसर्गविभ्रमो, न तु भाविको ना-
नाधर्मसंसर्गः, इति स्थितेऽभ्युपेत्य परिहारमाह भाष्यकारः—“अथ वा ध्वनिरुक्त”
इति । अथवेति पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । भवेतां नाम गुणगुणिनविकेन्द्रियप्राप्तौ, तथाप्यदोषः,
ध्वनीनामपि शब्दवच्छ्रावणत्वात् । ध्वनिस्वरूपं प्रश्नपूर्वकं वर्णभ्यो निष्कर्षयति—“कः पु-
नरयमि” इति । न चायमनिर्द्धारितविशेषवर्णत्वसामान्यमात्रप्रत्ययो न तु वर्णातिरिक्ततद-
भिव्यञ्जकध्वनिप्रत्यय इति साम्प्रतम् । (५) तस्यानुनासिकत्वादिभेदभिनयस्य गादिव्यक्तित्वप्र-
त्यभिज्ञानाभावादप्रत्यभिज्ञायमानस्य चैकत्वाभावेन सामान्यभावानुपपत्तेः । तस्माद्वर्णात्मको
वैष शब्दः शब्दातिरिक्तो वा ध्वनिः शब्दव्यञ्जकः श्रावणोऽभ्युपेयः । उभयथापि चाक्षु (६)
व्यञ्जनेषु च तत्तद्ध्वनिभेदोपधानेनानुनासिकत्वादयोऽवगम्यमानास्तद्धर्मा एव शब्दे प्रतीयन्ते
न तु स्वतः शब्दस्य धर्माः । तथा च तेषामनुनासिकत्वादयो धर्माः परस्परविरुद्धा भावन्ते
भवतु तेषां ध्वनीनामीनत्यता, नहि तेषु प्रत्यभिज्ञानमस्ति, येषु तु वर्णेषु प्रत्यभिज्ञानं न
तेषामनुनासिकत्वादयो धर्मा इति नानित्याः । (७) “एवं च सति सालम्बना” इति
(पृ० २५७ पं २) । यथेष्ट परस्याप्रहो धर्मिण्यगृह्यमाणे तद्धर्मा न शक्या प्रहीतुमिति । एवं
नामास्तु तथा तुल्यतु परस्तथाप्यदोष इत्यर्थः । तदनेन प्रबन्धेन क्षणिकत्वेन वर्णानामशक्य-
सञ्ज्ञितिप्रवृत्तया यद्वाचकत्वमापादितं वर्णानां तदपाकृतम् । व्यस्तसमस्तप्रकारसम्भवेन तु

(१) उक्तैकस्यान्यथासिद्धिमाशङ्क्याह न चैष इति ।

(२) साविष्कारम् ।

(३) उक्तमपि बाधकं गतिनिरूपणाय पुनरुत्थापयतीत्यर्थः । एतेन वर्णेषु भेदाभेदानिवेधपरं ‘कथं तर्ही’ति भाष्यमिति रत्नप्रभाकारादिमतं प्रकृतासंगतेरयुक्तमिति सूचितम् ।

(४) भवन्त्वश्रावणवायुधर्माः श्रावणाः, कथं तेषां शब्दधर्मत्वप्रतीतिरित्यहं ते चेति ।

(५) तस्येति । ध्वनेर्भिन्नत्वाच्च प्रत्यभिज्ञानमस्यतो ध्वन्युल्लेखिप्रत्ययस्य न जातिविषयत्वमित्यर्थः ।

(६) स्वरेषु । (७) “एवं च सती”ति दूषणाङ्गीकरणवादः, दूषणाप्राप्तेरुक्तत्वादित्यर्थः ।

यदासञ्जितं तन्निराचिकीर्णुराह—“वर्णेभ्यश्चार्थप्रतीतेरिति”ति । कल्पनाममृध्यमाण एकदेश्याह—“न कल्पयामी”ति । निराकरोति—“न अस्या अपि बुद्धे”रिति । निरूपयतु तावत् गौरित्येकं पदमिति धियमायुष्मान् । किमियं पूर्वानुभूतान् गकारादीनेव सामस्येनावगाहते, किं वा गकाराद्यतिरिक्तं गवयमिव वराहादिभ्यो विलक्षणम् ? यदि गकारादिविलक्षणमवभासयेत् गकारादिरूपितः प्रत्ययो न स्यात्, नहि वराहधीर्माहिषरूपितं वराहमवगाहते । (१) पदतत्त्वमेकं प्रत्येकमभिव्यञ्जयन्तो ध्वनयः प्रयत्नभेदभिन्नास्तुल्यस्थानकरणिष्पाद्यतयाऽन्योन्यविसदृशतत्तत्पदव्यञ्जकध्वनिसादृश्येन स्वव्यञ्जनीयस्यैकस्य पदतत्त्वस्य भिद्यो विसदृशानेकपदसादृश्यान्यापादयन्तः सादृश्योपधानभेदादेकमप्यभागमपि नानेव भागवदिव भासयन्ति सुखमिवैकं नियतवर्णपरिमाणसंस्थानभेदमपि मणिकुपाणदर्पणादयोऽनेकमनेकवर्णपरिमाणसंस्थानभेदम्, एवं च कल्पिता एवास्य भागा वर्णा इति चेत् । (२) तत्किमिदानीं वर्णभेदानसत्यपि बाधकं मिथ्येति वक्तुमध्यवीसतोऽसि । एकधीरेव नानात्वस्य बाधिकेति चेत्, हन्तास्यां नाना वर्णाः प्रथन्त इति नानात्वावभास एवैकत्वं कस्मात् बाधते । (३) अथ वा वनसेनादिबुद्धिवदेकत्वनानात्वे न विरुद्धे, नो खलु सेनावनबुद्धौ गजपदादितुरगादीनां चम्पकाशोककिशुकादीनां च भेदमपवाधमाने उदीयेते, अपि तु भिन्नानामेव सतां केनचित्केनोपाधिनाऽवच्छिन्नानामेकत्वमापादयतः । न चोपाधिकेनैकत्वेन स्वाभाविकं नानात्वं विरुध्यते, नह्योपचारिकमग्नित्त्वं माणवकस्य स्वाभाविकनरत्वविरोधि । तस्मात्प्रत्येकवर्णानुभवजनितभावननिचयलब्धजन्मनि निखिलवर्णावगाहिनि स्मृतिज्ञान एकस्मिन् भासमानानां वर्णानां तदेकविज्ञानविषयतया वैकार्यधीहेतुतया वैकत्वमौपचारिकमवगन्तव्यम् (४) न चैकार्यधीहेतुत्वेनैकत्वमेकत्वेन चैकार्यधीहेतुभाव इति परस्पराश्रयम् । नह्यप्रत्ययार्थपूर्वमेतावन्तो वर्णा एकस्मृतिसमारोहिणो न प्रथन्ते, न च तत्प्रथानन्तरं बृहत्स्यार्थधीर्नोत्रियते, तदुक्तयनाच्च तेषामेकार्थाविध्यं प्रति कारकत्वमेकमवगम्यैकपदत्वाध्यवसानमिति नान्योन्याश्रयम् । न चैकस्मृतिसमारोहिणा क्रमाक्रमविपरीतक्रमप्रयुक्तानामभेदो वर्णानामिति यथाकथञ्चित्प्रयुक्तेभ्य एतेभ्योऽर्थप्रत्ययप्रसङ्ग इति वाच्यम् । उक्तं हि—

यावन्तो यादृशा ये च पदार्थप्रतिपादने ।

वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधकाः ॥ इति ।

(१) पदबुद्धौ वर्णोत्प्लेखस्यान्यथासिद्धिं शङ्कते पदतत्त्वमिति । एकमभागमभिव्यञ्जयन्तो नानेव भागवदिव भासयन्तीत्यन्वयः । विभागादपि हेतुमाह सादृश्योपधानेति । सादृश्यमेवोपधानमुपाधिः । सादृश्ये भेदमुपपादयति अन्योद्येति । ये हि गकारौकारविसर्जनीया गंगा औष्ण्यं वृक्षः इति विसदृशपदव्यञ्जकास्तैः सदृशा अपरे गकारादयो ध्वनयो गौरित्येकं पदं व्यञ्जयन्ति । विभागादपि षपि कथं वर्गरूपितपदप्रतिभासनात् आह कल्पिता एवेति । व्यञ्जकवर्णस्मकत्वं व्यंग्येष्वारोप्यत इति भावः ।

(२) वृषयति तत्किमिति ।

(३) औपाधिकत्वस्वाभाविकत्वाभ्यामेकत्वमवगाहनात्वे व्यवस्थापयन्नाह्यवेति ।

(४) एवं चोपचरप्रत्ययानारोहेऽप्येकस्मृतिविषयत्वं वर्णानामुपाधिरित्यर्थः । उपचारे सति निमिचा-नुसरणं न तु निमिचातुसरणोपचार इति न ध्वन्यादिदिशतिप्रसङ्गः । एतेन समुदितानां वर्णानामर्थज्ञानजनकत्वमित्युपपादितम् ।

(१) ननु पञ्चिबुद्धावेकस्यामक्रमायामपि वास्तवी शालादीनामस्ति पञ्चिरिति तथैव प्रथा युक्ता, न च तथेह वर्णानां नित्यानां विभूनां चास्ति वास्तवः क्रमः, प्रत्ययोपाधिस्तु भवेत्, सचैक इति कुतस्त्यः क्रम एषामिति चेत् । न । एकस्यामपि स्मृतौ वर्णरूपवत्क्रमवत्पूर्वानुभूततापरामर्शात् । तथाहि-जरा राजेति पदयोः प्रथयन्त्योः स्मृतिविधोस्तत्वेऽपि वर्णानां क्रमभेदात्पदभेदः स्फुटतरं चकास्ति । तथा च नाक्रमविपरीतक्रमप्रयुक्तानामविशेषः स्मृतिबुद्धावेकस्यैव वर्णानां क्रमप्रयुक्तानाम् । यथाहुः-

(२) पदावधारणोपायान् बहूनिच्छन्ति सूरयः ।

क्रमन्यूनातिरिक्तस्वरवाक्यश्रुतिस्मृतीः ॥ इति ।

शेषमतिरोहितार्थम् (३) । दिङ्मात्रमत्र सूचितं, विस्तरस्तु तत्त्वविन्दाववगन्तव्य इति । अलं वा नैयायिकैर्विवादेन, सन्तवन्ति एव वर्णास्तथापि गत्वाद्यवच्छेदेनैव सज्जतिप्रदानादिशः व्यवहारः सेत्स्यतीत्याह—“अथापि नामे”ति (पृ० ३५९ पं० २) ॥ २८ ॥

(सू०) अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

ननु प्राच्यामेव मीमांसायां वेदस्य नित्यत्वं सिद्धं तर्हि पुनः साध्यत इत्यत आह—“स्वतन्त्रस्य कर्तुरस्मरणादेव हि स्थिते वेदस्य नित्यत्वम्” इति । नह्यनित्याज्जगदुत्पत्तुमर्हति, तस्याप्युत्पत्तिमत्त्वेन सापेक्षत्वात् । तस्मान्नित्यो वेदो जगदुत्पत्तिहेतुत्वाद् ईश्वरवदिति सिद्धमेव नित्यत्वमनेन दृढीकृतम् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ २९ ॥

(सू०) (४) समानानामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्श-

नात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

शङ्कापदोत्तरत्वात् सूत्रस्य शङ्कापदानि पठति “अथापि स्यादे”ति । (पृ० ३६० पं० १) अभिधानाभिधेयाविच्छेदे हि सम्बन्धनित्यत्वं भवेत् । एवमध्यापकाध्येतृपरम्पराविच्छेदे वेदस्य (५) नित्यत्वं स्यात् । निरन्वयस्य तु जगतः प्रविलयेऽत्यन्तासतश्चापूर्वस्योत्पादेऽभिधानाभिधेयावत्यन्तमुच्छिन्नाविति किमाश्रयः सम्बन्धः स्यात् । अध्यापकाध्येतृसन्तानविच्छेदे च किमाश्रयो वेदः स्यात् । न च जीवास्तद्वासनावासिताः सन्तीति वाच्यम् । अन्तःकरणाद्युपाधिकास्पिता हि ते तद्विच्छेदे न स्थातुमर्हन्ति । (६) न च ब्रह्मणस्तद्वासना,

(१) भाष्ये पञ्चिबुद्धौ विपिण्डिकाक्रमवत् स्मृतौ वर्णक्रमसिद्धिरित्युक्तं, तदाक्षिप्य समाधत्ते नित्यत्वादिना ।

(२) पदेति । तत्र राजा जरेत्यत्र क्रम उपायः, गौर्गौमनित्यत्र न्यूनातिरिक्त्ये, स्वरो भाषिकादिः पञ्चजना इत्यादौ, वाक्यं पदान्तरसमिव्याहारः यथाद्वयो गच्छतीति, न लुङ्न्तमाख्याताम् क्रियान्तरोपादानात्, श्रुतिरुद्देशो यागनः परत्वं समानाधिकरणश्रुतिगम्यम्, स्मृतिर्भुगयत्पूर्ववर्णविषया ।

(३) बुद्धव्यवहारे चेत्यादिकल्पना स्यादित्यन्तं भाष्ये स्पष्टार्थमित्यर्थः ।

(४) महाप्रलये जौत्तरभावाच्छब्दार्थसम्बन्धानित्यत्वमित्याशङ्कापरिहारार्थं सूत्रं समानेत्यादि ।

(५) वाक्यरूपस्येत्यर्थः ।

(६) ननु जीवानामनवस्थितावप्यभिधानादिवासितस्य ब्रह्मणोऽवस्थितिः स्यात्तत्राह न चेति । निरविद्यास्याविद्यासिद्धप्रमाणान्श्रयत्वाच्च तज्जवासानाश्रयत्वमित्यर्थः ।

तस्य विद्यात्मनः शुद्धस्वभावस्य तदयोगात् । (१) ब्रह्मणश्च सृष्ट्यादावन्तःकरणादयस्तदव-
च्छिन्नाश्च जीवाः प्रदुर्भवेन्तो न पूर्वकर्माविद्यावासनावन्तो भवितुमर्हन्ति, अर्थात्वात् ।
तस्माद्विरुद्धमिदं शब्दार्थसम्बन्धवेदनित्यत्वं सृष्टिप्रलयाभ्युपगमेनेति । अभिधातुप्रहणेनाध्या-
पकाध्येतारानुक्तौ (२) । शङ्का निराकर्तुं सूत्रमवतारयति—“तत्रेदमभिधीयते समान-
नामरूपत्वादि”ति । यद्यपि महाप्रलयसमये नान्तःकरणादयः समुदाचरद्वृततयः सन्ति,
तथापि स्वकारणेऽनिर्वाच्यायामविद्यायां लीनाः सूक्ष्मेण-शक्तिरूपेण कर्मविक्षेपकाविद्यावा-
सनामः (३) सदावतिष्ठन्त एव । तथा च स्मृतिः—

(४) आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥ इति ।

(५) ते चावधि प्राप्य परमेश्वरेच्छाप्रचोदिताः, यथा कूर्मदेहनिर्लीनान्यज्ज्ञानि ततो निस्स-
रन्ति, यथा वा वर्षापाये प्राप्तसृष्ट्वावानि मण्डूकशरीराणि तद्वासनावासिततया घनघनाघना-
सारवसेकसुहितानि पुनर्मण्डूकदेहभावमनुभवन्ति, तथा पूर्ववासनावशात्पूर्वसमाननामरूपा-
ण्युत्पद्यते । (६) एतदुक्तं भवति—यद्यपीश्वरात्प्रभवः संसारमण्डलस्य, तथापीश्वरः प्राणभृ-
त्कमाविद्यासहकारी तदनु रूपमेव सृजति । न च सर्गप्रलयप्रवाहस्यानादितामन्तरंगैतदुपपद्य-
त इति सर्वप्रलयाभ्युपगमेऽपि संसारानादिता न विरुध्यत इति । तदिदमुक्तं “मुपपद्यत (७)
चाप्युपलभ्यते चागमत्” इति । स्यादेतत्, भवत्वनादिता संसारस्य, तथापि मह-
प्रलयान्तरिते कुतः स्मरणं वेदानामित्यत आह—“अनादौ च संसारे यथा स्वाप-
प्रबोधयोरिति”ति । (८) यद्यपि प्राणमात्रावशेषतातज्जिःशेषते सुषुप्तप्रलयावस्थयोर्विशेषः,
तथापि कर्मविक्षेपसंस्कारसहितलक्षणविद्यावशेषतासाध्येन स्वापप्रलयावस्थयोरभेद इति
द्रष्टव्यम् । ननु नापर्यायेण सर्वेषां सुषुप्तावस्था, केषांचित्तदा प्रबोधात्, तेभ्यश्च सुप्तोत्थि-
त्यतानां प्रहणसम्भवात्, प्रायणकालविप्रकर्षयोश्च वासनोच्छेदकारणयोरभावेन सत्यां वास-
नायां स्मरणोपपत्तेः शब्दार्थसम्बन्धवेदव्यवहारानुच्छेदो युज्यते । महाप्रलयस्त्वपरायेण प्राण-

(१) अथानपेक्ष्य वासनाः ब्रह्म जगत्सृजेत्तत्राह ब्रह्मणश्चेति ।

(२) द्वयोरप्युच्चारयितृत्वादित्यर्थः ।

(३) कर्मेति । कर्मविक्षेपकाविद्याः भ्रान्तयस्तासां वासनाभिरित्यर्थः । वासनाऽभावे च हिंसाहिंसादि-
व्यवस्था न स्यादिति बोध्यम् ।

(४) आसीदिति । सृष्टेः पूर्वमिदं जगदन्तःकरणादिरूपं प्रत्यक्षतोऽज्ञातमनुमेयं तर्कगोचरो आग-
मतश्चाविज्ञेयमतः सर्वतः प्रसुप्तमिव तमोरूपमासीदित्यर्थः ।

(५) ते चेति । अवधिपुत्तरकालं प्राप्य पूर्वसमाननामरूपाणि भूत्वोत्पद्यन्त इत्यग्रेऽन्वयः । इच्छा-
ईक्षणम् । कूर्मीज्ज्ञानां दर्शनादर्शनमात्रं नोत्पत्तिरित्युदाहरणान्तरमाह यथावेति । घनाः—निविडाः, घना-
घनाः मेघाः, तेषामासरेण सन्ततधारावर्षेण वृंहितानि इत्यर्थः ।

(६) ननु अविद्यायाः पूर्ववासनावश्यात्वेन जगद्धेतुत्वे ब्रह्मणो जगत्कारणत्वविरोध इत्याशङ्क्या, उप-
करणस्य स्वातन्त्र्याविघातकत्वाच्च विरोध इत्याशयेन परिहरति एतदिति ।

(७) उक्तन्यायेनानादित्वमित्यर्थः ।

(८) भाव्यस्थसुषुप्तिदृष्टान्ते वैषम्यमाशङ्क्य परिहरन्नाह यद्यपीति । लीयतेऽस्यां सर्वं कार्यमिति लय-
लक्षणावित्यर्थः ।

मृन्मात्रवर्ती, प्रायणकालविप्रकर्षौ च तत्र संस्कारमात्रोच्छेदहेतुस्त इति कुनः सुषुप्ततत्पू-
र्वप्रबोधव्यवहारवदुत्तरप्रबोधव्यवहार इति चोदयति—“स्यादेतत्स्वाप” इति (पृ० ३६१
पं० ३) । परिहरति—“नैष दोषः । सत्यपि व्यवहारोच्छेदिनी” इति । अयमाभि-
सान्धिः—न तावत्प्रायणकालविप्रकर्षौ सर्वसंस्कारोच्छेदकौ, (१) पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुसन्धाना-
ज्जातस्य दर्शभयशोकसम्प्रतिपत्तेः । मनुजजन्मवासनानां चानेकजात्यन्तरसहस्रव्यवहितानां
पुनर्मनुष्यजातिसम्बर्तकेन कर्मणाऽभिव्यक्त्यभावप्रसङ्गात् । तस्मान्निकृष्टविद्यामपि यत्र
सत्यपि प्रायणकालविप्रकर्षादौ पूर्ववासनानुवृत्तिस्तत्र कैव कथा परमेश्वरानुग्रहेण धर्मज्ञानवै-
राग्यैश्वर्यातिशयसम्पन्नानां हिरण्यगर्भप्रभृतीनां महाधियाम् । यथा वा आ च मनुष्येभ्य
आ च कृमिभ्यो ज्ञानादीनामनुभूयते निरुपेक्षः । एवमा मनुष्येभ्य एवा च भगवतो हिरण्य-
गर्भाज्ज्ञानादीनां प्रकर्षोऽपि सम्भाव्यते । तथा च तदभिवदन्तो वेदस्मृतिवादाः प्रामाण्यम-
प्रयूढमनुव्रते । एवं चात्रभवतां हिरण्यगर्भादीनां परमेश्वरानुगृहीतानामुपपद्यते कल्पान्तर-
सम्बन्धिनिखिलव्यवहारानुसन्धानमिति । सुगममन्यत्(२) । स्यादेतत्, अस्तु कल्पान्तर-
व्यवहारानुसन्धानं तेषामस्यां तु सृष्टावन्य एव वेदाः, अन्य एव चैषामर्थाः, अन्य एव वर्णा-
श्रमाः, धर्माच्चानर्थोऽर्थश्चाधर्मात्, अनर्थश्चेप्सितोऽपूर्वत्वात् सर्गस्य, तस्मात्कृतमत्र क-
ल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानेनाकिञ्चिःकरत्वात्, तथा च पूर्वव्यवहारोच्छेदाच्छब्दार्थसम्बन्धश्च
वेदश्चानित्यौ प्रसज्येयातामित्यत आह—“प्राणिनां च सुखप्राप्तय” इति (पृ० ३६२
पं० ७) । यथावस्तुस्वभावसामर्थ्यं हि सर्गः प्रवर्तते, न तु स्वभावसामर्थ्यमन्यथयितुम-
र्हति । नहि जातु सुखं तत्त्वेन जिहास्यते, दुःखं चोपादित्यते । न च जातु धर्माधर्मयोः
सामर्थ्यविपर्ययो भवति, नहि मृत्पिण्डात्पटो घटश्च तन्तुभ्यो जायते, तथा सति वस्तुसा-
मर्थ्यनियमाभावात् सर्वं सर्वस्माद्भवेदिति पिपासुऽपि दहनमाहृत्य पिपासामुपशमयेत्, शीताती-
वा तोयमाहृत्य शीतातीमिति । तेन सृष्टयन्तरेऽपि ब्रह्महत्यादिरनर्थहेतुरेवास्यदेतुश्च यागादि-
रित्यानुपूर्व्यं सिद्धम् ।

एवं च य एव वेदा अस्मिन्कल्पे त एव कल्पान्तरे त एव चैषामर्थास्त एव च वर्णा-
श्रमाः । दृष्टसाधर्म्यसम्भवे तद्वैधर्म्यकलनमनुमानागमाविरुद्धम् ।

(३) आगमाध्वेह भूयांसो भाष्यकारेण दर्शिताः ।

श्रुतिस्मृतिपुराणाख्यास्तदुत्कोपोऽन्यथा भवेत् ॥

तस्मात्सुष्ठूक्तं “समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोध” इति । ‘अग्निर्वा
अकामयते’ इति (पृ० ३६४ पं० ५) । वृत्तिमाश्रित्य यजमान एवामिच्छते(४),
नह्यभेदेवतान्तरमभिरस्ति ॥ ३० ॥

(१) प्रायणकालविप्रकर्षयोः संस्कारानुच्छेदकत्वे हेतुमाह पूर्वाभ्यस्ततेति । इदं न्यायसूत्रम् । विपक्षे
बाधमाह मनुजेति । (२) अन्यदिति । तथा चेत्यादि, विद्यादित्यन्तम् ।

(३) आगमा इति । तेषां ये यानीत्यादिस्मृतिरूपा आगमा इत्यर्थः ।

(४) यजमानो भाविन्या वृत्त्या यदाग्निरेदानीमग्रे निर्वपति तदा भाविष्यदयतनाभ्यस्तोत्पन्ननामता-
ननु किमिति भाविन्या वृत्त्या यजमानोऽग्निहव्यतेऽग्निदेवतैवाग्रे निर्वपतु नेत्याह नहीति । सत्त्वे वा स ए-
वास्माभिरुद्देशं शक्यते यागकाले इति प्राचीनो वृथा स्यादित्यर्थः ।

(सू०) मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

(१) ब्रह्मविद्यास्वधिकारं देवर्षीणां ब्रुवाणः प्रष्टव्यो जायते—किं सर्वासु ब्रह्मविद्यास्वविशेषेण सर्वेषां, किं वा कासुचिदेव केषाञ्चित् । यद्यविशेषेण सर्वासु, ततो मध्वादिविद्यास्वसंभवः । (२) “कथमसौ वाऽऽदित्यो देवमध्वित्यत्र हि मनुष्या आदित्यं मध्वध्यासेनोपासीरन्” (पृ० ३६ पं० ४) । उपास्योपासकभावो हि भेदाभिधानो न स्वात्मन्यादित्यस्य देवतायाः सम्भवति, न चादित्यान्तरमस्ति, प्राचामादित्यानामस्मिन् कले स्रोणाधिकारत्वात् । “पुनश्चादित्यव्यपाश्रयाणि पञ्च रोहितादीन्युक्तं” इति । अयमर्थः—‘असौ वा आदित्यो देवमध्वित्यत्र देवानां मोदनात्ममध्वमधु । (३) भ्रामरमधु पारुष्यमाहास्यं श्रुतिः—‘तस्य मधुनो वीरेव तिरश्चीनवंशः । अन्तरिक्षं मध्वपूपः’ । (४) आदित्यस्य हि मधुनोऽपूपः पटलमन्तरिक्षमाकाशं तत्रावस्थानात् । (५) यानि च सोमाज्यपयःप्रभृतीन् यग्नौ हूयन्ते तान्यादित्यरश्मिभिरपिन संवलितैस्तपन्नपाकान्यमृतीभावमापन्नान्यादित्यमण्डलमुज्ज्वलन्तमधुपैर्नीयन्ते । (६) यथा हि भ्रमराः पुष्पेभ्य आहृत्य मकरन्दं स्वस्थानमानयन्त्येवमृज्ज्वन्ना भ्रमराः प्रयोगसमवेतार्थस्मरणादिभिर्कृतेष्वेदविहितेभ्यः कर्मकुसुमेभ्य अहृत्य तन्निष्पन्नमकरन्दमादित्यमण्डलं लोहिताभिरस्य प्राचीनरश्मिनाडोभिरानयन्ति, तदमृतं वसव उपजीवन्ति । (७) अथास्यादित्यमधुनो दक्षिणाभी रश्मिनाडोभिः शुक्लाभिर्यजुर्वेदविहितकर्मकुसुमेभ्य आहृत्यामौ हुतं सोमादि पूर्ववदमृतभावमापन्नं यजुर्वेदमन्त्रभ्रमरा आदित्यमण्डलमानयन्ति, तदेतदमृतं रुद्रा उपजीवन्ति । तथाऽस्यादित्यमधुनः प्रतीचीभी रश्मिनाडोभिः कृष्णाभिः सामवेदविहितकर्मकुसुमेभ्य आहृत्यामौ हुतं सोमादि पूर्ववदमृतभावमापन्नं साममन्त्रस्तोत्रभ्रमरा आदित्यमण्डलमानयन्ति, तदमृतमादित्या उपजीवन्ति । अथास्यादित्यमधुन उदीचीभिरतिकृष्णाभी (८) रश्मिनाडोभिरथर्ववेदविहितेभ्यः कर्मकुसुमेभ्य आहृत्यग्नौ हुतं

(१) देवादीनां स्वमिश्रविद्य स्वनाधिकारेष्वपि ब्रह्मविद्याधिकारसम्भवादाक्षेपासम्भवमाशङ्क्य विकल्पद्वारा सूत्रमवतारयति ब्रह्मविद्यास्त्विति ।

(२) मधुविद्यावाक्यं भाष्यमुखेनादत्ते कथमिति ।

(३) ध्रुवमरेति । ध्रुवैर्निर्वृत्तं भ्रामरम् । तस्येति । यौः स्वर्गस्तिर्यग्गतवंशे इवादित्यं मधु हि तत्र तत्र लग्नमित्यर्थः ।

(४) अन्तरिक्षं मध्वपूप इति श्रुतिं व्याचष्टे आदित्यस्य हेति । पटलं इति प्रभूतव्याख्यानम् । तत्रेति प्रसिद्धमध्वपूपसाम्योक्तिः ।

(५) श्रुतिर्निर्दिष्टपञ्चाभ्यामहं यानि चेति । ‘तस्यादित्यस्य ये प्राचो रश्मयस्त एवास्य प्राचो मधुनाडव्यः, ऋच एव मधुकृतः ऋग्वेद एव पुर्वं ता अमृता आपस्ता वा एता ऋचः एतमृग्वेदमभ्यनर्पस्तस्याभितस्तस्य यज्ञस्तेज इन्द्रियं वीर्यमथर्वं रमोऽजायत तद्व्यहरचदादित्यमभितोऽभ्यचक्ष इत्येतददादित्यस्य रोहितं रूपम्’ इत्यादिश्रुतावांमनातानि पञ्चाभ्यानि बोध्यानि । ताश्चाभ्यासाधनत्वादमृता इति श्रुत्यर्थः ।

(६) ऋच एव मधुकृत इत्येतद्व्याचष्टे यथेति । मन्त्रैः प्रयुक्तं कर्मफलमकं रसे स्नान्तीत्युक्त्वा मधुपसाम्यं बोध्यम् ।

(७) अथ यस्य दक्षिणा इत्यादिश्रुतिं व्याचष्टे अथाहंस्यादिना ।

(८) परः कृष्णमित्यमृतं श्रुतौ निर्दिष्टं तद्वन्मधुपाधिकामिदं अतिकृष्णाभिरिति ।

सोमादि पूर्ववदमृतभावमापन्नमथर्वाङ्गिरसमन्त्रभ्रमराः (१), तथाश्यमेधवाचःस्तोमकर्मकुमुदा-
दितिहासपुराणमन्त्रभ्रमरा आदित्यमण्डलमानयन्ति । (२) अश्वमेधे वाचःस्तोमे च पारिलब्धं
शंसन्तीति श्रवणादितिहासपुराणमन्त्राणामप्यस्ति प्रयोगः । तदमृतं मरुत उपजीवन्ति । अ-
थास्य या आदित्यमधुन (३) ऊर्ध्वा रश्मिनाज्यो गोप्यास्ताभिरुपासनभ्रमराः प्रणवकुमुपादा-
हृत्यादित्यमण्डलमानयन्ति, तदमृतमुपजीवन्ति साध्याः । (४) ता एता आदित्यव्यपाश्रयाः
पञ्च रोहितादयो रश्मिनाज्य ऋगादिसम्बद्धाः क्रमेणोपदिश्येति योजना । एतदेवामृतं दृष्ट्वा प-
लभ्य यथास्वं समस्तैः करणैर्यशस्तेजइन्द्रियसाकल्यवीर्याबाधान्यमृतं तदुपलभ्यादित्ये तृ-
प्यन्ति । तेन खलामृतेन देवानां वस्वादीनां मोदनं विदधदादित्यो मधु । एतदुक्तं भवति—
न केवलमुपास्योपासकभाव एकास्मिन् विरुध्यतेऽपि तु ज्ञातृज्ञेयभावश्च प्राप्यप्रापकभावश्चे-
ति (५) । “तथाग्निः पाद” इति । अधिदैवतं खलवाकाशे ब्रह्मदृष्टिविधानार्थमुक्तम् । आका-
शस्य हि सर्वगतत्वं रूपादेहीनत्वं च ब्रह्मणा साकल्यं, तस्य चैतस्याकाशस्य ब्रह्मणश्चत्वारः
पादा अन्यादयोऽभिः पाद इत्यादिना दर्शिताः । यथा हि गोः पादा न गवा वियुज्यन्ते,
एवमन्यादयोऽपि नाकाशेन सर्वगतेनेत्याकाशस्य पादाः । तदेवमाकाशस्य चतुर्पादो ब्रह्मदृष्टि-
विधाय स्वरूपेण वायुं संवर्गगुणकुमुपास्य विधातुं महीकरोति—“वायुर्वाव संवर्गः” तथा
स्वरूपेणैवादित्यं ब्रह्मदृष्ट्यापास्यं विधातुं महीकरोति—“आदित्यो ब्रह्मत्यादेश” उपदिशः ।
अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ३१ ॥

ययुच्येत (६) नाविशेषेण सर्वेषां देवर्षीणां सर्वासु ब्रह्मविद्यास्वधिकारः किन्तु यथासम्भ-
वमिति । तत्रेदमुपतिष्ठते—

सू० उयोतिषि भावाच्च ॥ २२ ॥

लौकिकौ ह्यादित्यादिशब्दप्रयोगप्रत्ययौ उयोतिर्मण्डलादिषु दृष्टौ न चैतेषामस्ति चैतन्यं,
न ह्येतेषु देवदत्तादिवत्तदुपलब्धौ दृश्यन्ते चेष्टाः । “स्यादेतन्मन्त्रार्थवादेतिहासपुराण-
लोकेभ्य” इति । तत्र “जगृम्भ (७) ते दक्षिणमिन्द्र हस्तमि”ति च, “काशिरिन्द्र

(१) इतिहासपुराणमन्त्रा यत्र प्रयुज्यन्ते तस्य कर्मणः पुण्यत्वेन निर्देशात्तन्मन्त्रा मधुकृत इत्याशयेना-
हायर्वाङ्गिरसोति । कर्मकुमुमेध आहृत्याग्नौ हुतममृतमथर्वमन्त्रा आदित्यमण्डलं नयन्तीत्यन्यथा । इतिहास-
पुराणमन्त्रप्रयोगयोग्यं कर्माह तथाश्वमेधेति । कर्मकुमुपादहृत्येत्युपपन्नः ।

(२) ननु कथमितिहासादिमन्त्राणां वाचस्तोमसम्बन्धोऽत्र आहृताश्वमेधेति । पारिलब्धो यदृच्छ्यं बु-
द्धिरथमन्त्रशब्दः । सर्वव्याख्यानानि पारिलब्धं शंसन्तीति श्रवणादितिहासिकान्यपि गृह्यन्ते इति भावः ।

(३) अथ येऽस्योर्ध्वा मधुगण्डजो गुह्या एवादेशा मधुकृतो ब्रह्मैव पुष्पमिति पञ्चमर्पयायं व्या-
चष्टे ऊर्ध्वा इति । (४) व्यख्यातमधुविद्यामुपसंहरति ता एता इति ।

(५) एकास्मिन्नादित्ये उपारयोपासकभावो विरुद्धः, वस्वादौ तु स च प्राप्यप्रापकभावश्चेत्यर्थः ।

(६) देवादीनां सर्वेषां सर्वविद्यास्वधिकार इति कल्पे निरस्तेऽपि । यथासम्भवमधिकार इति इत्याशङ्कने
ययुच्येतेति ।

(७) तत्र जगृम्भेति । हे इन्द्र ते दक्षिणं हस्तं जगृम्भ गृहीतवन्तो वयम् । यदीमे रोदसीन्द्र गृह्णासि तर्हि
तव काशिरुष्टिः मुष्टे सम्मति इदं इत्थमित्यर्थः । तुविभीवः-पृथुभीवः, वपोदरः सावकाशोदरः, सुबाहुर्दिन्द्रो-
ऽन्धसोऽन्नस्योऽयुक्तस्य मदे हर्षे सति वृत्राणि दहन् जिघ्रन्ते इतवानिति मन्त्रार्थवादायः ।

इदि"ति च । काशिमुष्टिः । तथा 'तुविभीषो वपोदरः सुबाहुरन्धसो मदे । इन्द्रो वृत्राणि जिह्नेते' इति विप्रहवस्त्वं देवताया मन्त्रार्थवादा अभिवदन्ति । तथा हविर्भोजनं देवताया दर्शयन्ति—'अद्धोन्द्र पिब च (१) प्रस्थितस्येत्यादयः । तथेशनाम् (२)—'इन्द्रो दिव इन्द्र ईशो पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत्यर्वातानाम् । इन्द्रो वृधाम् इन्द्र इन्मेघिराणामिन्द्रः क्षमे योगे हव्य इन्द्र' इति, तथा 'ईशानमस्य जगतः स्वर्हशमीशानमिन्द्र तस्थुष' इति । तथा वरिवासितारं (३) प्रति देवतायाः प्रसादं प्रसन्नायाश्च फलदानं दर्शयति—'आहुतिमिरव देवान् हुतादः प्रीणाति तस्मै प्रीता इषमूर्जं च यच्छन्ती'ति । 'तुम एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयती'ति च । धर्मशास्त्रकारा अप्याहुः—

ते तुमास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः । इति ।

पुराणवर्चांसि च भूयांसि देवताविप्रहादिपञ्चक (४) प्रपञ्चमाचक्षते । लौकिका अपि देवताविप्रहादिपञ्चकं स्मरन्ति चोपचरन्ति च । तथाहि—यमं दण्डहस्तमालिखन्ति, वरुणं पाशहस्तम्, इन्द्रं वज्रहस्तम् । कथयन्ति च 'देवता हविर्भुङ्क्ते' इति । तथेशनामिमामाहुः—'देवप्राप्तो देवक्षत्रमि'ति । तथास्याः प्रसादं च प्रसन्नायाश्च फलदानमाहुः—'प्रसन्नोऽस्य पशुपतिः पुत्रोऽस्य जातः । प्रसन्नोऽस्य धनदो धनमनेन लब्धमि'ति । तदेतत्पूर्वपक्षो दृश्यति—'नेत्युच्यते । नहि तावल्लोको नामे'ति (पृ० ३६६ पं० ९) । न खलु प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्तो लोको नाम प्रमाणान्तरमस्ति, किन्तु प्रत्यक्षादिमूला लोकप्रसादः सत्यतामश्नुते, तदभावे त्वन्धपरम्परावत् मूलाभावाद्विभवते । न चात्र विप्रहादौ प्रत्यक्षादीनामन्यतममस्ति प्रमाणम् । न चेतिहासादि मूलं भवितुमर्हति, तस्यापि पौरुषेयत्वेन प्रत्यक्षाद्यपेक्षणात्, प्रत्यक्षादीनां चात्राभावादित्याह—'इतिहासपुराणमपी'ति । ननुक्तं मन्त्रार्थवादेभ्यो विप्रहादिपञ्चकप्रसिद्धिरित्यत आह—'अर्थवादा अपी'ति । विद्युद्देशेनैकवाक्यतामापद्यमाना अर्थवादा विधाविषयप्राशस्त्यलक्षणापरा न स्वार्थे प्रमाणं भवितुमर्हन्ति । 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थ' इति हि शब्दन्यायविदः । प्रमाणान्तरेण तु यत्र स्वार्थोऽपि यथा वायोः क्षेपिष्ठत्वम् तत्र प्रमाणान्तरवशात्सोऽभ्युपयते न तु शब्दसामर्थ्यात् । यत्र तु न प्रमाणान्तरमस्ति यथा विप्रहादिपञ्चके, सोऽर्थः शब्दादेवावगन्तव्यः, अतत्परश्च शब्दे न तदवगमयितुमलमिति तदवगमायास्य

(१) प्रस्थितस्योपकाशितस्य पक्षस्य इषिषो भागमाद्धि सोमस्य सुतस्य भागं पिब चेत्यर्थः ।

(२) ईशानमेषधर्मः, देवताया दर्शयतित्यनुषङ्गः । इन्द्र इति । इन्द्रो दिवः स्वर्गस्य पृथिव्या अपां पर्वतानां वृधां-वीरुधां स्थावरराणां, मेघिराणां मेधावतां जङ्गमानां चेशो ईष्टेऽतः प्राप्तस्य रक्षणेऽप्राप्तप्राप्ते च हव्यो यष्टव्य इत्यर्थः । ईशानमिति । हे इन्द्र जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य चेशानं सर्वदश दिव्यज्ञानं त्वां वयं स्तुम इत्यर्थः ।

(३) पूजकम् । आहुतिमिरिति । हुतादौ हुतभक्षकान् देवान् आहुतिभिः प्रीणयति यो होता तस्मै प्रीत देवा इषमभमूर्जं बलं च प्रयच्छन्तीत्यर्थः ।

(४) विप्रहो हविर्वा भोग ऐवयर्थं च प्रसन्नता ।

फलप्रदानमित्येतत्पञ्चकं विप्रहादिकम् ॥

इति देवताविप्रहादिपञ्चकं द्रष्टव्यम् ।

तत्रापि तात्पर्यमभ्युपेतव्यम् । न चैकं वाक्यमुभयपरं भवतीति वाक्यं भिद्येत । न च सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो युज्यते । तस्मात्प्रमाणान्तरानधिगतविग्रहादिमत्ताऽन्यपरा-च्छब्दादवगन्तव्येति मनोरथमात्रमित्यर्थः । मन्त्राश्च ब्रह्मादिवच्छ्रुत्यादिभिस्तत्रतत्र विनि-युज्यमानाः प्रमाणभावाननुप्रवेशिनः कथमुपयुज्यन्तां तेषुतेषु कर्मस्वित्यपेक्षायां (१) दृष्टे प्रकारे सम्भवति नादृष्टकल्पनोचिता । दृष्टश्च प्रकारः प्रयोगसमवेतार्थस्मरणं, स्मृत्वा चानुतिष्ठन्त्य-नुष्ठातारः पदार्थान् । (२) औत्सर्गिकी चार्थपरता पदानामित्यपेक्षितप्रयोगसमवेतार्थस्मरणता-स्पृष्टाणां मन्त्राणां नानधिगते विग्रहादावपि तात्पर्यं युज्यत इति न तेभ्योऽपि तत्सिद्धिः । तस्माद्देवताविग्रहवत्तादिभावप्राहकप्रमाणाभावात्प्राप्ता षष्ठप्रमाणगोचरताऽस्येति प्राप्तम् ॥३२॥

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—

भावं तु वादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

“तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयती”त्यादि (पृ० ३६ ७ पं० ५) “भूतघातोरादि-त्यादिष्वचेतनत्वमभ्युपगम्यते” (पृ० ३६८ पं० ८) इत्यन्तमतिरोहितार्थम् । “मन्त्रा-र्थवादादिव्यवहारादि”ति । आदिप्रहर्णेतिहासपुराणधर्मशास्त्राणि गृह्यन्ते । मन्त्रादीनां व्यवहारः प्रवृत्तिस्तस्य दर्शनादिति । पूर्वपक्षमनुभाषते—“यदप्युक्तमि”ति । एकदेशमतेन तावत्परिहरति—“अत्र ब्रूम” इति । तदेतत्पूर्वपक्षिणमुत्थाप्य दूषयति—“अत्राह” पूर्वपक्षी । शाब्दी स्वत्वियं गतिः—यत्तात्पर्याधीनवृत्तित्वं नाम, नह्यन्यपरः शब्दोऽन्यत्र प्रमाणं भवितुमर्हति । नहि दिवत्रिनिर्णेजनपरं (३) ‘देवतो धावती’ति वाक्यमितः सारमेयवे-गवद्गमनं गमयितुमर्हति । (४) न च नञ्वति महावाक्येऽवान्तरवाक्यार्थो विधिरूपः शक्यो-ऽवगन्तुम् । न च प्रत्ययमात्रात्सोऽप्यर्थोऽस्य भवति, तत्प्रत्ययस्य भ्रान्तित्वात् । (५) न पुनः प्रत्यक्षादीनामियं गतिः, नह्युदकाहरणार्थिना घटदर्शनायोन्मीलितं चक्षुर्वटपटौ वा पटं वा केवलं नोपलभते । तदेवमेकदेशिनि पूर्वपक्षिणा दूषिते परमसिद्धान्तवाद्याह—“अ-शोच्यते विषम उपन्यास” इति (पृ० ३६९ पं० ३) । अयमभिसन्धिः—लोके वि-

(१) ये सिद्धवादिनो मन्त्रा न ते विधिक्षमा इति तत्स्वरूपमेव श्रुत्यादिभेदग्रहत्यादिभिस्तत्र तत्र कर्मणि विनियुज्यन्तेऽतो न प्रमाणं चेत्तर्हि किमुच्चारणमात्रोपयोगो अविवक्षितार्थाः ? नेत्याह दृष्टे प्रकारे इति । नन्वनधिगतमेयाभावे कथं दृष्टार्थेतेत्यत आह दृष्टशेते । प्रयोगसमवेतो इत्येदेवतादिः स च विधि-भिर्ज्ञात इति स्मार्थः, मन्त्राश्च विध्य इव निरपेक्षा देवतायामिदधतीति नाप्रमाणम् । नन्वविहितायाः स्मृत्यैः कथं द्वारतेत्यत आह स्मृत्वा चेति । सामर्थ्याद् द्वारतेत्यर्थः ।

(२) ननु देवतास्मरण इव देवताविग्रहादावप्यस्तु मन्त्राणां तात्पर्यं तेषामपि मन्त्रपदैरवबोधादित्याशं-क्याहौत्सर्गिकं चेति । उडिष्यत्यागस्य हि देवतास्वरूपमात्रं विवाक्षितं न विग्रहादि तद्वोधकरादानामुत्सर्गप्राप्तम-प्यर्थपरत्वं विध्यनपेक्षादापोषत इत्यर्थः ।

(३) दिवत्री कुष्टी, निर्णेजनं शोधनम्, कुष्टी वस्त्रं शोधयतीति विवक्षायामितः श्वा गच्छतीति वा-क्यार्थज्ञानं ‘देवतो धावती’ति वाक्यात् जायते इत्यर्थः ।

(४) वेदोपि ‘न सुरां पिबेत्’ इति नञ्युक्ते महावाक्ये तात्पर्यं विना सुरापानरूपेऽवान्तरवाक्यार्थबोधो भवतीत्याह नचेति ।

(५) यदि तात्पर्याच्छब्दबोधस्तर्हि प्रत्यक्षादिष्वपि तथा स्यादत आह न पुनरिति ।

शिष्टार्थप्रत्यायनाय पदानि प्रयुक्तानि तदन्तरेण न स्वार्थमात्रस्मरणे पर्यवस्यन्ति । नहि स्वार्थस्मरणमात्राय लोके पदानां प्रयोगो दृष्टपूर्वः, वाक्यार्थे तु दृश्यते, न चैतान्यस्मारितस्वार्थानि साक्षाद्वाक्यार्थं प्रत्याययितुमीक्षते इति स्वार्थस्मारणं वाक्यार्थमित्येवान्तरव्यापारः कल्पितः पदानाम् । न च यदर्थं यत् तत् तेन बिना पर्यवस्यतीति न स्वार्थमात्राभिधानेन पर्यवसानं पदानाम् । (१) न च नञ्वति वाक्ये विधानपर्यवसानम्, तथा सति नञ्पदमनर्थकं स्यात् । यथाहुः—

(२) साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् ।

वर्णास्तथापि नैतस्मिन् पर्यवस्यन्ति निष्फले ॥

वाक्यार्थमित्ये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् ।

पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥ इति ।

स्यमेकस्मिन्वाक्ये गतिः । (३) यत्र तु वाक्यस्यैकस्य वाक्यान्तरेण सम्बन्धस्तत्र लोकानुसारतो भूतार्थध्युत्पत्तौ च सिद्धायामेकस्य वाक्यस्य तत्तद्विशिष्टार्थप्रत्यायनेन पर्यवसितवृत्तिनः पश्चात्कुताश्चिद्धेतोः प्रयोजनान्तरापेक्षायामन्वयः कल्पते । यथा 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति वायव्यं श्वेतमालभेत' इत्यत्र । (४) इह हि यदि न स्वाध्यायाध्ययनविधिः स्वाध्यायशब्दवाच्यं वेदराशिं पुरुषार्थतामनेध्यत्ततो भूतार्थमात्रपर्यवसितार्थवादा विध्युद्देशेन नैकवाक्यतामगमिष्यन् । तत्स्वाध्यायविधिवशात् कैमर्थ्याकाङ्क्षायां वृत्तान्तादिगोचराः सन्तस्तत्प्रत्यायनद्वारेण विधेयप्राप्त्यर्थं लक्षयन्ति, न पुनरविवक्षितस्वार्था एव तल्लक्षणे प्रभवन्ति, तथा सति लक्षणैव न भवेत्, अभिधायिनाभावस्य तद्विज्ञप्त्याभावात् । (५) अत एव 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र गङ्गाशब्दः स्वार्थसम्बद्धमेव तीरं लक्षयति न तु समुद्रतीरं, तत्कस्य हेतोः ? स्वार्थप्रत्यासत्त्यभावात्, न चैतत्सर्वं स्वार्थाविवक्षायां कल्पते । अत एव यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धार्था अर्थवादा दृश्यन्ते, यथा 'ऽऽदित्यो वै यूपो यजमानः प्रस्तर' इत्येवमादयः । तत्र यथा प्रमाणान्तरविरोधो यथा च स्तुत्यर्थता तदुभयसिद्ध्यर्थं 'गुणवादास्त्विति च 'तत्सिद्धिरिति चासुत्रयज्जैमिनिः । (६) तस्मा-

(१) मा भूत्स्वार्थमात्राभिधाने पर्यवसानं किमस्तत्राह न च नञ्वतीति ।

(२) साक्षादिति । यथा काष्ठानि ज्वालाकरणेऽपि पाकाद्यन्येव तथा वर्णाः पदार्थप्रतिपादनेऽपि वाक्यार्थन्येवेति श्लोकद्वयार्थः ।

(३) एवं सोदाहरणां पदैकवाक्यतां दर्शयित्वा विध्यर्थवादेषु वाक्यैकवाक्यतामाह यत्र स्थितिः । लोकानुसारत इति । यथा 'क्रय्या गौर्देवदत्तस्य यतो बहुक्षीरे'त्यादौ बहुक्षीरत्वादेरासवाक्यवगतेर्विध्यर्थवादयोरस्ति वाक्यैकवाक्यतेरर्थः ।

(४) कुतश्चिद्धेतोरिति वाक्यस्य वाक्यान्तरेकवाक्यत्वे सूचितं हेतुं विवृणोति इह हीति । अनेन मित्रवाक्यार्थपर्यवसायिना पदानां काऽपेक्षेति शङ्का वार्यते ।

(५) ननु यदि लक्षणायामभिधेयविवक्षा तत्कथं विरुद्धार्थार्थवादेषु सा स्यात्तत्राभिधेयस्य विरुद्धत्वादेकविवक्षासम्भवादत आह त एवेति ।

(६) ननु विरुद्धार्थार्थवादेषु कथमभिधेयविनाभावनिषेधा प्राप्तिस्तल्लक्षणा विरोधेनाभिधेयाभावादत आह तस्मादिति । यजमानादिशब्देस्तत्स्वध्यादे लक्ष्यते, ततश्च प्राप्त्यर्थं लक्षितलक्ष्यस्याभिधेयविनाभावतत्त्वादिति भावः ।

यत्र सोऽर्थोऽर्थवादानां प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र गुणवादेन प्राशस्त्यलक्षणेति लक्षितलक्षणा ।
 (१) यत्र तु प्रमाणान्तरसंवादस्तत्र प्रमाणान्तरादिवार्थवादादपि सोऽर्थः प्रसिध्यति, द्वयोः परस्परानपेक्षयोः प्रत्यक्षानुमानयोरिवैकत्रार्थे प्रवृत्तेः । प्रमात्रपेक्षया त्वनुवादकत्वं, प्रमाता ह्यव्युत्पन्नः प्रथमं यथा प्रत्यक्षादिभ्योऽर्थमवगच्छति न तथाऽऽन्नायतस्तत्र व्युत्पत्त्याद्यपेक्षत्वात्, न तु प्रमाणापेक्षया, द्वयोः स्वार्थेऽनपेक्षत्वादित्युक्तम् । (२) नन्वेवं मानान्तरविरोधेऽपि कस्माद्गुणवादो भवति ? यावता शब्दविरोधे मानान्तरमेव कस्माच्च बाध्यते, वेदान्तैरिवाद्वैतविषयैः प्रत्यक्षादयः प्रपञ्चगोचराः, कस्माद्द्वार्थवादवैद्वदान्ता अपि गुणवादेन न नीयन्ते । (३) अत्रोच्यते । लोकानुसारतो द्विविधो हि विषयः शब्दानाम्, द्वारतश्च तात्पर्यतश्च । यथैकस्मिन् वाक्ये पदानां पदार्था द्वारतो वाक्यार्थश्च तात्पर्यतो विषयः, एवं वाक्यद्वयैकवाक्यतायामपि, यथेयं देवदत्तीयौ गौः केतव्येत्येकं वाक्यमेषा बहुक्षरित्यपरं, तदस्य बहुक्षरित्वप्रतिपादनं द्वारम्, तात्पर्यं तु केतव्येति वाक्यान्तरार्थं । तत्र यद्धारतस्तत्प्रमाणान्तरविरोधेऽन्यथा नीयते, यथा 'विषं भक्षये'ति वाक्यं 'मा ऽस्य गृहे भुङ्क्ष्वे'ति वाक्यान्तरार्थपरं सत् । यत्र तु तात्पर्यं तत्र मानान्तरविरोधे पौरुषेयमप्रमाणमेव भवति । वेदान्तास्तु पौर्वापर्यपर्यालोचनया निरस्तसमस्तभेदप्रपञ्चब्रह्मप्रतिपादनपरा अपौरुषेयतया स्वतःसिद्धतात्त्विकप्रमाणभावाः सन्तस्तात्त्विकप्रमाणभावात् प्रत्यक्षादीनि प्रत्याख्य सांव्यवहारिके तस्मिन् व्यवस्थापयन्ति । न च 'ऽऽदित्यो वै यूप' इति वाक्यमादित्यस्य यूपत्वप्रतिपादनपरमपि तु यूपस्तुतिपरम् । तस्मात्प्रमाणान्तरविरोधे द्वारीभूतो विषयो गुणवादेन नीयते, यत्र तु प्रमाणान्तरं विरोधकं नास्ति यथा देवतविग्रहादौ तत्र द्वारतोऽपि विषयः प्रतीयमानो न साक्यस्त्यक्तुम् । न च गुणवादेन नेतुं, को हि मुखे सम्भवति गौणमाश्रयेदतिप्रसङ्गात् । तथा सत्यनभिगतविग्रहादि प्रतिपादयद् वाक्यं भिद्येतेति चेत् । अद्धा । (४) भिन्नमेवैतद्वाक्यम् । (५) तथा सति तात्पर्यभेदोऽपीति चेत् । न । द्वारतोऽपि तदवगतौ तात्पर्यान्तरकल्पनाया अवश्यात् । न च यत्र यस्य न तात्पर्यं तस्य तत्राप्रामाण्यम्, तथा सति विशिष्टपरं वाक्यं विशेषणैवप्रमाणमिति विशिष्टपरमपि न स्यात्, विशेषणाविषयत्वात् । विशिष्टविषयत्वेन तु तदाक्षेपे परस्परान्तरत्वम्—आक्षेपाद्विशेषणप्रतिपत्तौ सत्यां विशिष्टविषयत्वं विशिष्टविषयत्वाच्च तदाक्षेपः । तस्माद्विशिष्टप्रत्ययपरेभ्योऽपि पदेभ्यो विशेषणानि प्रतीयमानानि तस्यैव वाक्यस्य विषयत्वेनानिच्छताप्यभ्युपेयानि यथा, तथान्यपरेभ्योऽप्यर्थवादवाक्येभ्यो देवताविग्रहादयः प्रतीयमाना असति प्रमाणान्तरविरोधे न युक्तास्त्यक्तुम्, नहि

(१) नन्वनुवादकार्यवादानामप्रामाणिकत्वात् कथं विध्यैकवाक्यतेत्यत आह यत्र त्विति ।

(२) ननु मानान्तरसिद्धार्थत्वेऽपि स्मृतिवदर्थवादानां यदि न सापेक्षत्वं तदा विरुद्धार्थानामपि तदस्तु, गौणार्थत्वं कुत इत्याशयेनाशङ्कते नन्विति ।

(३) वेदान्तानां निष्पञ्चब्रह्मपरतया निरवकाशत्वाद्विरोधिप्रत्यक्षादिविरोधकत्वम् न त्वर्थवादानामतत्परत्वेन सावकाशत्वादिति विशेषण प्रतिबन्धो परिहरणाहोच्यत इत्यादिना ।

(४) भिन्नमिति । विध्यन्वितस्यार्थवादवाक्यस्य महावाक्यरूपेण प्राशस्त्यबोधकत्वात्स्वरूपेणावान्तरवाक्यतया विग्रहादिविरोधकत्वाच्च भिन्नमेवैतद्वाक्यमित्यर्थः ।

(५) तथेति । अपौरुषेये वेदे पौरुषेयवाक्यावृत्त्यसम्भवेन कथं तात्पर्यभेदोऽङ्गीकरीष्यत इत्यर्थः ।

रूपमपि । (१) ननु देशो रूपज्ञानमपेक्षते न पुना रूपसत्तामपि, देवतायाः समारोपेणापि च रूपज्ञानमुपपद्यते इति समारोपितमेव रूपं देवतायाः मन्त्रार्थवादैरुच्यते । (२) सत्यम्, रूपज्ञानमपेक्षते, तच्चान्यतोऽसम्भवान्मन्त्रार्थवादेभ्य एव, तस्य तु रूपस्यासति बाधकेऽनुभवाद्दृढं तथाभावं परित्यज्यान्यथात्वमननुभूयमानमसाम्प्रतं कल्पयितुम् । तस्याद्विध्यपेक्षितं मन्त्रार्थवादैरन्यपरैरपि देवतारूपं बुद्धावुपनिधीयमानं विधिप्रमाणकमेवेति युक्तम् । स्यादेतत्, विध्यपेक्षायामन्यपरादपि वाक्यादवगतोऽर्थः स्वीक्रियते, तदपेक्षैव तु नास्ति, शब्दरूपस्य देवताभावात्, तस्य च मानान्तरवेद्यत्वादित्यत आह—“न च शब्दमात्र”-मिति । न केवलं मन्त्रार्थवादतो विग्रहादिसिद्धिरपि त्वितिहासपुराणलोकस्मरणेभ्यो मन्त्रार्थवादमूलभ्यो वा प्रत्यक्षादिमूलभ्यो वेत्याह—“इतिहासे”ति । श्लिष्यते—युज्यते । निगदव्याख्यातमन्यत । (३) तदेवं मन्त्रार्थवादादिसिद्धे देवताविग्रहादौ गुर्वादिपूजावद्देवतापूजात्मको यागो देवताप्रसादादिद्वारेण सफलोऽवकल्पते (४) अचेतनस्य तु पूजामप्रतिपद्यमानस्य तदनुपपत्तिः । (५) न चैवं यज्ञकर्मणो देवतां प्रति गुणभावाद्देवतातः फलोत्पादे यागभावनायाः श्रुतं फलवत्त्वं यागस्य च तां प्रति तत्फलांशं वा प्रति श्रुतं करणत्वं हातव्यम् । यागभावनाया एव हि फलवत्या यागलक्षणस्वकरणावान्तरव्यापारत्वाद्देवताभोजनप्रसादादीनां कृषिकर्मण इव तत्तद्वान्तरव्यापारस्य सस्याधिगमसाधनत्वम्, आग्नेयादीनामिवोपपत्तिपरमापूर्वावान्तरव्यापाराणां भवन्मते स्वर्गसाधनत्वम् । तस्मात्कर्मणोऽपूर्वावान्तरव्यापारस्य वा देवताप्रसादावान्तरव्यापारस्य वा फलवत्त्वात् प्रधानत्वमुभयस्मिन्नपि पक्षे समानम्, न तु देवताया विग्रहादिमस्याः प्राधान्यमिति न धर्ममीमांसायाः सूत्रम् ‘अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं गुणत्वे देवताश्रुतिः’ इति विरुध्यते (६) । तस्मात्सिद्धो देवतानां प्रायेण ब्रह्मविद्यास्वधिकारः ॥ ३३ ॥

शुभस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

(७) अवान्तरसङ्गतिं कुर्वन्नधिकरणतात्पर्यमाह—“यथा मनुष्याधिकारे”ति (पृ. ३७२ पं. २) । शङ्काबीजमाह—“तत्र”ति । (८) निर्मृशनिखिलदुःखानुषङ्गे शाश्वतिक आनन्दे कस्य नाम चेतनस्यार्थता नास्ति, येनार्थिताया अभावाच्छूदो नाधिक्रियेत । ना-

(१) मन्त्रार्थवादयोरारोपितरूपोक्त्येव एवेत्यभिप्रायेणाक्षिपति नन्विति ।

(२) परिहरति सत्यमिति ।

(३) इष्टानुसाराच्च चेतना देवतत्याह तदेवमिति । (४) शब्दमात्रस्येत्यर्थः ।

(५) देवतातः फलोत्पत्तौ श्रुतहाविमाशङ्क्याह नचैवमिति । हानामावे हेतुमाह यागेति ।

(६) विरुध्यत इति । तथाचातिथिवत् देवता धर्मप्रयोजिकेति पूर्वपक्षे अपिचेति सिद्धान्तसूत्रे मीमांसकैर्यज्ञकर्मणो प्रधानमङ्गप्राप्ति न देवता ‘यजेत स्वर्गकाम’ इतियागगतफलसाधनतायाः शब्दपूर्वत्वात् देवतासूदेश्या भूतत्वाद्भव्यस्य यागस्य गुण इति गुणत्वे देवताशब्दो वर्तत इति सिद्धान्तितं तदस्मन्मतेऽपि देवताया गुणत्वस्वीकाराच्च विरुध्यत इति भावः ।

(७) अवान्तरिति । देवताधिकरणान्तेऽपशुद्धाधिकरणवर्णनेऽवान्तरसङ्गतिमित्यर्थः । यथाश्ववर्णिकानां विद्यास्वधिकारस्तथा शास्त्राणामपि तथात्वात् स स्यादित्यवान्तरसङ्गतिरिति भावः ।

(८) पूर्वपक्षमाह निर्मृशेति ।

प्यस्य ब्रह्मज्ञाने सामर्थ्याभावः । द्विविधं हि सामर्थ्यं निजं चान्तुकं (१) च । तत्र द्विजाती-
नामिव शूद्राणां श्रवणादिसामर्थ्यं निजमप्रतिहतम् । अध्ययनाधानाभावादागन्तुकसामर्थ्या-
भावे सत्यनाधिकार इति चेद् । हन्ताऽऽधानाभावे सत्यरन्यभावादाग्निसाध्ये कर्मणि मा भूद-
धिकारः, न च ब्रह्मविद्यायामग्निः साधनमिति किमित्यनाहिताग्नयो नाधिक्रियन्ते । (२) न चा-
ध्ययनाभावात्साधनायामनाधिकारो ब्रह्मविद्यायामिति साम्प्रतम् । (३) यतो युक्तं 'यदाहवनी-
ये जुहोती'त्याहवनीयस्य होमाधिकरणतया विधानात्तद्रूपस्यालौकिकतयानारभ्याधीतवाक्य-
विहितादाधानादन्यतोऽनधिगमादाधानस्य च द्विजातिसम्बन्धितया विधानात् तत्साध्यो-
ऽग्निरलौकिको न शूद्रस्यास्तीति नाहवनीयादिसाध्ये कर्मणि शूद्रस्याधिकार इति, न च तथा
ब्रह्मविद्यायामलौकिकमस्ति साधनं यच्छूद्रस्य न स्यात् । (४) अध्ययननियम इति चेत् । न ।
विकल्पासहत्वात् । तदध्ययनं पुरुषार्थं वा नियम्येत, यथा धनार्जने प्रतिग्रहादि, क्रत्वर्थे
वा, यथा 'व्रीहीनवहन्ती'त्यवघातः । न तावत् क्रत्वर्थे, नहि स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति कं-
चित् क्रतुं प्रकृत्य पठ्यते, यथा दर्शपूर्णमासं प्रकृत्य 'व्रीहीनवहन्ती'ति । (५) न चानारभ्या-
धीतमप्यव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धितया क्रतुमुपस्थापयति, येन वाक्येनैव क्रतुना सम्बध्येताध्य-
यनम्, नहि यथा जुह्वीत्यव्यभिचरितक्रतुसम्बद्धमेवं स्वाध्याय इति । तस्मान्नैष क्रत्वर्थे नियमो
नापि पुरुषार्थे । पुरुषेच्छाधीनप्रवृत्तिर्हि पुरुषार्थो भवति, यथा फलं तदुपायो वा । तदुपा-
येऽपि हि विधितः प्राक् सामान्यरूपा प्रवृत्तिः पुरुषेच्छानिबन्धनैव । इतिकर्तव्यतासु तु सामा-
न्यतो विशेषतश्च प्रवृत्तिर्विधिपराधीनैव (६) । नह्यनधिगतकरणभेद इतिकर्तव्यतासु घटते ।
तस्माद्विध्यधीनप्रवृत्तितयाऽङ्गानां क्रत्वर्थता । (७) क्रतुरिति हि विधिविषयेण विधिं परामृ-
शति विषयिणम्, तेनार्थ्यते विषयीक्रियत इति क्रत्वर्थः । न चाध्ययनं वा स्वाध्यायो वा
तदर्थज्ञानं वा प्राग् विधेः पुरुषेच्छाधीनप्रवृत्तिर्येन पुरुषार्थः स्यात् । (८) यदि चाध्ययनेनैवा-
र्थवबोधरूपं नियम्यते ततो मानान्तरविरोधः, तद्रूपस्य विनाप्यध्ययनं पुस्तकादिपाठेनाप्य-

(१) शास्त्रीयमित्यर्थः । (२) ननु कर्मण्याग्निवद्विद्यायामध्ययनं हेतुरित्याशङ्कते नचेति ।

(३) समाधत्ते यत इति । कर्मण्यग्नेर्नियतत्वादध्ययनस्य च विद्यायामनियतत्वाद्विषमो दृष्टान्त इति
समाधानतात्पर्यम् ।

(४) अध्ययनक्रियायां लौकिकत्वेपि तात्रियम एव वैधत्वालौकिकं साधनं ब्रह्मविद्यायां स्यादित्यभि-
प्रायेणाशङ्कतेऽध्ययननियम इति ।

(५) प्रकारणाध्ययननियमस्य क्रत्वर्थत्वं निरस्य वाक्यादपि तज्जिराकरोति नचेति । व्यासाया जुह्वा
व्यापके क्रतौ बुद्धिस्थीकृते वाक्ये पूर्णतां क्रतुना सम्बन्धयति, स्वाध्यायस्तु स्वशाखात्मकोऽवयवी न कर्म-
विशेषेण व्यात इत्यनुपस्थापिते कर्मणि कथं वाक्यमध्ययनस्य कर्मसम्बन्धं वदेदित्यर्थः ।

(६) विधिपराधीनैवेति । येन पुंसा विधितः करणविशेषो नाधिगतः स इतिकर्तव्यतासु न चेष्टते,
नहि करणसामान्यमितिकर्तव्यतोपकार्यं किन्तु विहितः कथं भावाकाङ्क्षः करणविशेषः, तत्र च यदङ्गं सामा-
न्यतो विशेषतश्च तत्र सर्वत्र विध्यधीनैव प्रवृत्तिरिति भावः ।

(७) ननु क्रतुविध्योर्नैदात्कथं विध्यधीनप्रवृत्तिकता क्रत्वर्थतेत्यत आह क्रतुरित्येति । क्रतुरितिश-
ब्दो विषयेण क्रतुना तदभिधायकं विषयिणं विधिशब्दे लक्षणया परामृशतीत्यर्थः ।

(८) अध्ययनादीनां पुमर्थता तदाधितादृष्टनियमश्च मा भूत् अर्थज्ञानरूपवृष्टप्रयोजनार्थमेवाध्ययनं
क्रतो न नियम्यत इत्याशङ्क्याह यदि चेति ।

धिगमात् । (१) तस्मात् 'सुवर्णं भार्यामि'तिवदध्ययनादेव फलं कर्तव्यम् । तथा चाध्ययन-
विधेरनियामकत्वाच्छूद्रस्याध्ययनेन वा पुस्तकादिपाठेन वा सामर्थ्यमस्तीति सोऽपि ब्रह्मवि-
द्यायामधिकृतः । मा भूद्वाध्ययनाभावात्सर्वत्र ब्रह्मविद्यायामधिकारः संवर्गविद्यायां तु भवि-
ष्यति, 'अहहारे त्वा शूद्र' इति शूद्रं सम्बोध्य तस्याः प्रवृत्तेः । न चैष शूद्रशब्दः कदाचिदवयव-
व्युत्पत्त्याऽशूद्रे वर्णनीयः, अवयवप्रसिद्धितः समुदायप्रसिद्धेरनपेक्षतया बलीयस्त्वात् ।
तस्माद्यथाऽनधीयानस्येष्टौ निषादस्थपतेरधिकारो वचनसामर्थ्यादेवं संवर्गविद्यायां शूद्रस्या-
धिकारो भविष्यतीति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः । न शूद्रस्याधिकारो वेदाध्ययनाभावादिति । अयमभिसन्धिः—यद्यपि
'स्वाध्यायोऽप्येतव्य' इत्यध्ययनविधिर्न किञ्चित्फलवत्कर्मार्थभ्याम्नातो, नाप्यव्यभिचरितक्रतु-
सम्बन्धपदार्थगतः, नहि तुल्लादिवत्स्वाध्यायोऽव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धः (२) तथापि स्वा-
ध्यायस्याध्ययनसंस्कारविधिरध्ययनस्यापेक्षितोपायतामवगमयन् किं पिण्डपितृयज्ञवत्स्वर्गं वा
सुवर्णं भार्यामिति वदार्थवादिकं वा फलं कल्पयित्वा (३) विनियोगभङ्गेन स्वाध्यायेनाधीयी-
तेत्येवमर्थः कल्पतां, किं वा (४) परम्परयाऽप्यन्यतोऽपेक्षितमधिगम्य निर्वृणोत्विति विज्ञये,
न दृष्टद्वारेण परम्परयाऽप्यन्यतोऽपेक्षितप्रतिलम्भे च यथाश्रुतिविनियोगोपपत्तौ च सम्भव-
न्त्यां श्रुतिविनियोगभङ्गेनाध्ययनादेवाश्रुतादृष्टफलकल्पनोचिता । (५) दृष्टश्च स्वाध्यायस्याध्ययन-
संस्कारस्तेन हि पुरुषेण सम्प्राप्यते, प्राप्तश्च फलवत्कर्मब्रह्मावबोधमभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजन-
मुपजनयति, न तु सुवर्णधारणादौ दृष्टद्वारेण परम्परयाप्यस्यपेक्षितं पुत्रस्य, तस्माद्विपरिह-
त्य (६) साक्षाद्वारणादेव विनियोगभङ्गेन फलं कल्पते । (७) यदा चाध्ययनसंस्कृतेन स्वाध्या-
येन फलवत्कर्मब्रह्मावबोधो भाव्यमानोऽभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजन इति स्थापितं, तदा यस्या-
ध्ययनं तस्यैव कर्मब्रह्मावबोधोऽभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजनो नान्यस्य, यस्य चोपनयनसंस्कार-
स्तस्यैवाध्ययनं, स च द्विजातीनामेवेत्युपनयनाभावेनाध्ययनसंस्काराभावात् पुस्तकादिपठित-
स्वाध्यायजन्मोऽर्थबोधः शूद्राणां न फलाय कल्पत इति शास्त्रीयसामर्थ्याभावात् शूद्रे
ब्रह्मविद्यायामधिकृत इति सिद्धम् । "यज्ञेऽनवकल्लस" इति (पृ. ३७२ पं. ६) यज्ञ-
ग्रहणमुपलक्षणार्थम्, विद्यायामनवकल्लस इत्यपि द्रष्टव्यम्, सिद्धवदभिवानस्य न्यायपूर्वक-
त्वान्न्यायस्य चोभयत्र (८) साम्यात् । द्वितीयं पूर्वपक्षमनुभाषते—"यत्पुनः संवर्गवि-

(१) परिशेषादध्ययनमपूर्वविधिद्विधाह तस्मादिति ।

(२) वाक्यप्रकरणयोरभावेऽपि कल्पनालाघवेन सामर्थ्यरूपलिङ्गेन चातुष्टुहीतस्तव्यप्रत्ययः कर्मप्राधान्यमवगमयन्नध्ययनस्य संस्कारकर्मत्वमापादयतीत्याह तथापीति ।

(३) विनियोगः पदान्वयः ।

(४) परम्परयेति । अक्षरप्राप्तिपदार्थव्युत्पत्तिविचारपरस्परयेत्यर्थः । अन्यतः—अनुष्ठानतः, अपे-
क्षितमर्थबोधमित्यर्थः

(५) अर्थबोधेऽध्ययनस्य सामर्थ्यं प्रदर्शयन्नाह दृष्टयेति । संस्कारोऽवाप्तिः, सैव प्रदर्श्यते तेन हीति ।

(६) श्रुतिविनियोगाद्वावृत्त्य ।

(७) लिखितपाठितवेदादर्थबोध इति पूर्वपक्षयुक्तं दूषयन्नाह यदा चेति ।

(८) 'तस्माच्छूद्र' इति एतच्छब्दपरामृष्टन्यायस्य यज्ञविद्ययोस्तुल्यत्वादित्यर्थः ।

द्याया”मिति । दूषयति—“न तालिलङ्गम्” । कुतः ? “न्यायाभावात्” । न ताव-
च्छूद्रः संवर्गविद्यायां साक्षाच्चोद्यते यथैतया निषादस्थपतिं याजयेदिति निषादस्थपतिः, किं
त्वर्थवादगतोऽयं शूद्रशब्दः स चान्यतः सिद्धमर्थमवद्योतयति न तु प्रापयतीत्यध्वरमीमा-
सकाः । (१) अस्माकं त्वन्यपरादपि वाक्यादसति बाधके प्रमाणान्तरेणार्थोऽवगम्यमानो वि-
धिना चापेक्षितः स्वीक्रियत एव । न्यायश्चास्मिन्नर्थे उक्तो बाधकः । न च विध्यपेक्षाऽस्ति,
द्विजात्याधिकारप्रतिलम्बेन विधेः पर्यवसानात् । विध्युद्देशगतत्वे त्वयं न्यायोऽपोद्यते वचन-
बलाभिषादस्थपतिवन्न त्वेष विध्युद्देशगत इत्युक्तम् । तस्मान्नार्थवादमात्राच्छूद्राधिकारासिद्धि-
रिति भावः । अपि च किमर्थवादबलाद्विद्यामात्रेऽधिकारः शूद्रस्य कल्प्यतां संवर्गविद्यायां
वा ? न तावद्विद्यामात्र इत्याह—“कामं चायमि”ति । नहि संवर्गविद्यायामर्थवादः
श्रुतो विद्यामात्रेऽधिकारिणमुपनयत्यतिप्रसङ्गात् । अस्तु तर्हि संवर्गविद्यायामेव शूद्रस्याधिकार
इत्यत आह—“अर्थवादस्थत्वादि”ति (२) । तत्किमेतच्छूद्रपदं प्रमत्तगीतं ? न चैतद्युक्तं,
तुल्यं हि साम्प्रदायिकमित्यत आह—“शक्यते चायं शूद्रशब्दः”इति । (३) एवं किलात्रो-
पाख्यायते—“जानश्रुतिः पौत्रायणो (४) बहुदायी श्रद्धादीयो बहुपाक्यः प्रियातिथिर्बभूव ।
स च तेषुतेषु प्रामनगरश्चङ्गाटकेषु (५) विविधानामन्नपानानां पूर्णानतिथिभ्य आवसथान्कार-
यामास—“सर्वत एत्यैतैश्चावसथेषु समाक्षपानमर्थिन उपयोक्ष्यन्त” इति । अथास्य राज्ञो दान-
शौण्डस्य (६) गुणगरिमसन्तेषिताः सन्तो देवर्षयो हंसरूपमास्थाय तदनुग्रहाय तस्य निदा-
घसमये दोषा (७) हर्म्यतलस्थस्योपरि मालामाबध्याजमुस्तेषामग्रेसरं हंसं सम्बोध्य पृष्ठतो
व्रजनेकतमो हंसः सादभुतमभ्युवाच—“मल्लाक्ष मल्लाक्ष (८) ! जानश्रुतेरस्य पौत्रायणस्य
द्युनिशं द्युलोक आयतं ज्योतिस्तन्मा (९) प्रसादक्षीमैतरवा धाक्षीदि”ति । तमेवमुक्तवन्तम-
प्रगामी हंसः प्रत्युवाच—“कं वरमेनमेतत्सन्तं सयुगवानमिव रैकमाथ” । अयमर्थः—
वर इति सोपहासमवरमाह । अथ वा वरो वराकोऽयं जानश्रुतिः । कमित्याक्षेपे, यस्मादयं
वराकस्तस्मात्कमेनं किंभूतमेत (१०) त्सन्तं प्राणिमात्रं रैकमिव सयुगवानमाथ । (११) युगवा
गन्त्री शकटी, तया सह वर्तत इति सयुगवा रैकस्तमिव कमेनं प्राणिमात्रं जानश्रुतिमाथ ।
रैकस्य हि ज्योतिरसह्यं न त्वेतस्य प्राणिमात्रस्य । तस्य हि भगवतः पुण्यज्ञानसम्पन्नस्य

(१) अतएव शब्दो नाज्ञातार्थबोधीति मते मा भूलिलङ्गादधिकारासिद्धिः शूद्रस्य, सिद्धान्तमत तु किं
न स्यादत आह अस्माकं इति ।

(२) विधिविषयस्थत्वाभिषादशब्दस्योधिकारिसमर्पकत्वेपि शूद्रशब्दस्य विद्याविधिपरार्थवादस्थत्वात्रा-
धिकारिविबोधकत्वमसामर्थ्यन्यायविरोधेनान्यपरशब्दस्य स्वार्थबोधकत्वासम्भवादिति उतरभाष्यमावः ।

(३) शूद्रशब्दस्यावयववृत्तिप्रदर्शनार्थमाख्यायिकां श्रोतमनुक्रामति एवं किलेति ।

(४) पुत्रसंज्ञस्यापत्यं पौत्रः तस्यापत्यं पौत्रायण इत्यर्थः । अद्भ्युदा देयं यस्य स तथा । पाक्यमन्नं
बहुविधं यस्य गृहं स तथा ।

(५) चतुष्पथेषु । (६) शूरस्य । (७) राज्ञो, अव्ययपदमिदम् ।

(८) विरुद्धलक्षणयाऽन्धेत्युपालम्भार्थं सम्बोधनम् ।

(९) स्वर्गगमने प्रसक्तिं माकुर्वित्यर्थः । (१०) एतद्वचनमात्येति सम्बन्धः ।

(११) युगेति । युजिधातोः कर्तरि ‘अन्धेभ्योपि दृश्यन्त’ इति सूत्रेण कानिपि कृते युगेति सिध्यति,
स्वाकृष्टं पुरुषं देशान्तरेण युनक्तीत्यर्थः ।

रैक्यस्य ब्रह्मविदे। धर्मे त्रैलोक्योदरवर्तिप्राणमृन्मात्रधर्मोऽन्तर्भवति न पुन। रैकधर्मकक्षां कस्य-
चिद्धर्मोऽवगाह्य इति । अथैष हंसवचनादात्मनोऽत्यन्तनिकर्षमुत्कर्षकाष्ठां च रैकस्योपश्रुत्य
विषण्णमानसा जानश्रुतिः कितव इवाक्षपराजितः पौनःपुन्येन निःशसन्नुद्वेले (१) कथमपि नि-
शीथमतिवाह्यावभूय । ततो निशान्तपिशुनमनिभृतवन्दासृन्दप्रारब्धस्तुतिसहस्रसंवलितं (२)
मङ्गलतूर्यनिर्घोषमाकर्ण्य तत्पतलस्य एव राजैकपदे (३) यन्तारमाहूयादिदेश — “रैकाह्वयं ब्रह्म-
विदमेकरतिं सयुगवानमतिविविक्तेषु तेषुतेषु विपिननगनिकुञ्जनदीपुलिनादिप्रदेशेष्वन्विष्य प्र-
यत्नतोऽस्मभ्यमाचक्ष्वे”ति । स च तत्रान्विष्यन् क्वचिदातिविविक्ते देशे शकटस्याधस्तात्
पामानं कण्डूयमानं ब्राह्मणायन (४) मद्राक्षीत् । दृष्ट्वा च रैकोयं भवितेति प्रतिभावानुपविश्य
सविनयमप्राक्षीत् — “स्वमसि हे भगवन् ! सयुग्ना रैक” इति । तस्य च रैकभावानुमतिं च
तैस्तैरिज्जितैर्गार्हस्थ्येच्छां धनया (५) चोक्षीय यन्ता राज्ञे निवेदयामास । राजा तु तं निश-
म्य गवां षट्शतानि निष्कं च द्वारं चाश्वतरीरथं चादाय सत्वरं रैकं प्रतिचक्रमे । गत्वा
चाभ्युवाद “हे रैक ! गवां षट्शतानीमानि निष्कश्च द्वारश्चायमश्वतरीरथ (६) एतदादस्व, अ-
नुशाधि मां भगवन्नि”ति । अथैवमुक्तवन्तं प्रति साटोपं च सस्पृहं चोवाच रैकः — “अह
हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्तिव”ति । अहेति निपातः साटोपमामन्त्रणे । हारेण युक्ता
इत्वा गन्त्री रथो हारेत्वा गोभिः सह तवैवास्तु किमेतन्मात्रेण मम धनेनाकल्पवर्तिनो गार्ह-
स्थ्यस्य निर्वाहानुपयोगिनेति भावः । “आहर त्वे”ति तु पाठोऽनर्थकतया च गोभिः सहेत्यत्र
प्रतिसम्बन्धननुपादेन चाचार्यैर्दूषितः । तदस्यामाख्यायिकायां शक्यः शूद्रशब्देन जानश्रुती
राज्योऽप्यवयवव्युत्पत्त्या वक्तुं, स हि रैकः परोक्षज्ञतां चिख्यापयिषुरात्मनो जानश्रुतेः शूद्रे-
ति श्रुचं सूचयामास । “कथं पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्पन्ना सूच्यत इति ? उच्यते,
“तदाद्रवणात्” । तद्वयाचष्टे — “शुचमभिदुद्राव” जानश्रुतिः । श्रुचं प्राप्तवानित्यर्थः ।
“शुचा वा” जानश्रुतिः “द्रुद्रावे” शुचा प्राप्त इत्यर्थः । अथवा झुचा रैकं जानश्रुतिर्दुद्राव,
गतवान्, तस्मात्तदाद्रवणादिति तच्छब्देन श्रुचं जानश्रुतिर्वा रैको वा परामृश्यत
इत्युक्तम् ॥ ३४ ॥

मू० (७) क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

“इतश्च न जातिशूद्रो जानश्रुतिः । यत्कारणं” (पृ० ३७४ पं० ८) प्रक-
रणनिरूपणे क्रियमाणे क्षत्रियत्वमस्य जानश्रुतेरवगम्यते । चैत्ररथेन लिङ्गादिति व्याचक्षाणः
प्रकरणं निरूपयति — “उत्तरत्र संवर्गविद्या वाक्यशेषे” चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा निश्चित-
क्षत्रियत्वेन समानायां संवर्गविद्यायां समभिव्याहाराल्लिङ्गात् संदिग्धक्षत्रियभावो जानश्रुतिः
क्षत्रियो निश्चीयते । “अथ ह शौनकं च काप्यमभिप्रतारिणं च काक्षसेनि सू-

(१) चिन्ताविष्टत्वादपारम् । (२) स्तावकसमूहकृतस्तुतिस्तुतिमित्यर्थः ।

(३) झटिति ।

(४) विप्रवेषधारिणम् ।

(५) धनेच्छाम् ।

(६) अश्वतरीयुक्तो रथः ।

(७) एवन्तावन्म्यायबलेन शूद्रशब्दलिङ्गमन्ययोपपादितम्, अधुना शूद्राधिकारवारकबहुलिङ्गविरो-
धादपि तथेत्याह क्षत्रियत्वगतेश्चैत्ररथ्याधिकरणसमातिपर्यन्तम् ।

देन परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी विभिक्ष इति” प्रसिद्धयाजकत्वेन कापेयनाभिप्रता-
 रिणो योगः प्रतीयते । ब्रह्मचारिभिक्षया चास्याशुदत्वमवगम्यते । नहि जातु ब्रह्मचारी शू-
 द्रां भिक्षते । याजकेन च कापेयेन योगायाज्योऽभिप्रतारी, क्षत्रियत्वं चास्य चैत्ररथित्वात्,
 ‘तस्माच्चैत्ररथिनामैकः क्षत्रपातिरजायते’ति वचनात् । (१) चैत्ररथित्वं चास्य कापेयेन याज-
 केन योगात् । “एतेन वै चित्ररथं कापेया अयाजयन्निति” छन्दोगानां द्विरात्रे
 श्रूयते । तेन चित्ररथस्य याजकाः कापेयाः । (२) एष चाभिप्रतारी चित्ररथादन्यः सन्नैव
 कापेयानां याज्यो भवति यदि चैत्ररथिः स्यात्, समानान्वयानां हि प्रायेण समानान्वया
 याजका भवन्ति । तस्माच्चैत्ररथित्वादभिप्रतारी काक्षसेनिः क्षत्रियः । तत्समभिव्याहाराच्च
 जानश्रुतिः क्षत्रियः सम्भाव्यते । (३) इतश्च क्षत्रियो जानश्रुतिरित्याह “क्षत्तृप्रेषणाद्यैश्वर्य-
 योगाच्च” । (५० ३३५ पं० ७) क्षत्तृप्रेषणे चार्थसम्भवे (४) च तादृशस्यान्यवदान्यप्रष्ठस्यै-
 श्वर्यं प्रायेण क्षत्रियस्य दृष्टं युधिष्ठिरादिवदिति ॥ ३५ ॥

सू० संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलाषाच्च ॥ ३६ ॥

(५) न केवलमुपनीताध्ययनविधिपरामर्शेन न शूद्रस्याधिकारः, किन्तु तेषु तेषु त्रियो-
 षदशप्रदेशेषूपनयनसंस्कारपरामर्शात् शूद्रस्य तदभावाभिधानाद्ब्रह्मविद्यायामनाधिकार इति ।
 नन्वुपनीतस्यापि ब्रह्मोपदेशः श्रूयते ‘तान्दानुपनीयैवे’ति, तथा शूद्रस्यानुपनीतस्यैवाधिका-
 रो भविष्यतीत्यत आह—“तान् हानुपनीयैवेत्यपि प्रदर्शितैवोपनयनप्राप्तिः” ।
 (५० ३७६ पं० १) प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य येषामुपनयनं प्राप्तं (६) तेषामेव तज्जि-
 म्यते । तच्च द्विजातीनामिति द्विजातय एव निषिद्धोपनयना अधिक्रियन्ते न शूद्र इति ॥ ३६ ॥

सू० तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

“सत्यकामो ह वै जाबालः प्रमीतपितृकः स्वां मातरं जबालामपृच्छत्—‘अहमाचा-
 र्यकुले ब्रह्मचर्यं चरिष्यामि, तद्व्रीतु भवती किं गोत्रोऽहमि’ति । साऽब्रवीत्—‘त्वज्जनक-
 परिचरणपरतया नाहमज्ञासिषं यद्गोत्रं तवे’ति । स त्वाचार्यं गौतममुपससाद । उपसद्यो-
 वाच ‘हे भगवन् । ब्रह्मचर्यमुपेयां त्वयी’ति । स होवाच—‘नाविज्ञातगोत्र उपनीयत इति
 किं गोत्रोऽसी’ति । अथोवाच सत्यकामो—‘नाहं वेद स्वं गोत्रं, स्वां मातरं जबालामपृच्छं,
 सापि न वेदे’ति । तदुपश्रुत्याभ्यधातुमः—‘नाद्विजन्मन आर्जवयुक्तमीदृशं वचस्तेना-

(१) नन्वस्य चैत्ररथित्वं न श्रुतमित्यत आह चैत्ररथित्वं चेति ।

(२) ननु कापेययाज्योऽभिप्रतारी चित्ररथ एव किं न स्यादत आह एष चेति । नाममेदादन्यत्वे सति
 तद्वैश्वानरात्तयाजके न याज्यत्वमित्यर्थः ।

(३) एवं वाक्यारम्भे सन्देहं स्वीकृत्य वाक्यशेषाभिर्निर्णयं विधायेदानीं तु सन्देह एवायुक्तः शूद्रशब्द-
 परामर्शात्सामेव ‘सह चत्वारमुवाचे’त्यमात्यपैषादिना क्षत्रियत्वनिश्चयादिन्याह इत्येते ।

(४) बहुदायी बहुपाक्य इति अर्थसम्भवोपि क्षत्रियस्यैव दृष्ट इति भावः ।

(५) आद्यसूत्र एवाध्ययननियमस्य सूत्रित्वात् पुनरुक्तिमाशङ्क्याह न केवलमिति ।

(६) प्राप्तिमिति । ‘ते ह समित्पाणयः पुरोहिदं प्रतिचक्रमिरे’ (छां० ५।११।७) इति पूर्ववाक्ये ब्रह्म-
 ण्य उपनयनार्थमागता इति प्राप्तिमुपनयनं निषिध्यत इत्यर्थः ।

स्मिन्न शब्दत्वसम्भावनास्तीति त्वां द्विजातिजन्मानमुपनेष्य' इत्युपनेतुमनुशासितुं च जाबान्
गौतमः प्रवृत्तः । तेनापि शब्दस्य नाधिकार इति विज्ञायते । “न सत्यादगा” इति ।
न सत्यमतिक्रान्तवानसीति ॥ ३७ ॥

सू० (१) श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ३८ ॥

सू० कम्पनात् ॥ ३९ ॥

(२) प्राणवज्रश्रुतिबलाद्वाक्यं प्रकरणं भङ्क्त्वा वायुः पञ्चश्रुतिराध्यात्मिको बाह्यश्चात्र प्रति-
पाद्यः । तथाहि—प्राणशब्दो मुख्यो वायावाध्यात्मिके, वज्रशब्दश्चाशनौ । अशनिश्च वायु-
परिणामः वायुरेव इह बाह्यो धूमज्योतिःसलिलसम्बलितः पर्जन्यभावेन परिणतो विद्युत्स्त-
नयित्नुवृष्ट्यशानभावेन विवर्तते । यद्यपि च सर्वं जगदिति सवायुकं प्रतीयते, तथापि सर्व-
शब्द अपेक्षिकोऽपि न स्वाभिधेयं जहाति किन्तु सङ्कुचितवृत्तिर्भवति । प्राणवज्रशब्दौ तु
ब्रह्मविषयत्वे स्वार्थमेव त्यजतः । तस्मात्स्वार्थत्यागाद्वरं वृत्तिसङ्कोचः स्वार्थलेशावस्थानात् ।
अमृतशब्दोऽपि मरणाभाववचनो न सार्वकालिकम् तदभावं ब्रूते, ज्योतिर्जीवितयापि तदुप-
पत्तेः, यथा अमृता देवा इति । तस्मात्प्राणवज्रश्रुत्यनुरोधाद्वायुरेवात्र विवक्षितो न ब्रह्मेति
प्राप्तम् ।

एव प्राप्ते उच्यते—‘कम्पनात्’ सवायुकस्य जगतः कम्पनात्, परमात्मैव शब्दात्
प्रमित इति (३) मण्डुकप्लुत्याऽनुषज्यते । ब्रह्मणो हि विभ्यदेतज्जगत् कृत्स्नं स्वव्या-
पारे नियमेन प्रवर्तते न तु मर्यादामतिवर्तते । (४) एतदुक्तं भवति—न श्रुतिसङ्कोचमात्रं
श्रुत्यर्थपरित्यागे हेतुरपि तु पूर्वापरवाक्यैकवाक्यताप्रकरणाभ्यां सम्बलितः श्रुतिसंकोचः । त-
दिदमुक्तं “पूर्वापरयोर्ग्रन्थभागयोर्ब्रह्मैव निर्दिश्यमानमुपलभामहे, इहैव कथ-
मन्तराले वायुं निर्दिश्यमानं प्रतिपद्येमही”ति (पृ० ३७८ प० १२) । तदेव
वाक्यैकवाक्यता दर्शिता । प्रकरणादपीति भाष्येण प्रकरणमुक्तम् । (५) यत् खलु पृष्ठं तदेव

(१) स्मृत्या श्रवणादिनिषेधाच्च नाधिकार इत्याह श्रवणेति । प्रतिषेधात्—वेदं श्रुत्वतः पठतो वा
शब्दस्य सीसलाक्षाभ्यां तत्ताभ्यां श्रवणद्वयपुरात्मकेन प्रायश्चित्तेन तस्याध्ययननिषेधस्मरणात् इति सूत्रार्थः ।

(२) ननु तदेव शुकं तद्ब्रूतेति च, भयादाग्निस्तपतीति च प्राचीनपराचीनवचनसन्देष्टतयास्य तदे-
कवाक्यत्वादप्यत्र धर्मादिति ब्रह्मप्रकरणाच्च ब्रह्मपरत्वागतेः कथं पूर्वपक्षोत्थापनमत आह प्राणवज्रेति ।
वायुपरिग्रहे वज्रशब्दः श्रुतिवृत्तः स्यादिति श्रुतिः । प्राणश्रुतिबलाद्वायुराध्यात्मिको शरीरः, वज्रश्रुतिबला-
द्वायुश्च वायुरत्र प्रतिपाद्यः, नहि प्राणमात्रस्य वज्रोपमनहेतुता, उभयोश्च चिन्तनमेकं सर्वगवियावदिति च
वाक्यभेद इति भावः ।

(३) मण्डुकेति । यथा मण्डुको बह्वत् विहाय स्वपङ्क्तिगतमण्डुकं प्रति प्लवते एवं शब्दादिति व्यवहृ-
तापि प्रतिज्ञा हेतुनाऽनुषज्यत इत्यर्थः ।

(४) ननु प्राणवज्रश्रुत्योः स्वार्थत्यागभयात्सर्वशब्दसङ्कोच उक्तः तत्कथं सवायुकजगत्प्रतीतिरत आह
एतदुक्तमिति ।

(५) अङ्गाकाङ्क्षस्य प्रधानस्य वचनं प्रकरणमिति प्रकरणलक्षणं प्रस्तुते वर्तयन्नाह यत्स्वत्विति । पृष्ठं
विज्ञास्यत्वात्प्रधानं तस्य नियन्तृत्वादीनि प्रतिपत्तावङ्गानि प्रतिवचनेन निरूप्यन्त इति प्रकरणसिद्धिरित्यर्थः ।

प्रधानं प्रतिवक्तव्यमिति तस्य प्रकरणम् । पृष्टादन्यस्मिन्स्तूच्यमाने शास्त्रमप्रमाणं भवेदस-
म्बद्धप्रकाशित्वात् । यत्तु वायुविज्ञानात् क्वचिदमृतत्वमभिहितमापेक्षिकं तदिति । 'अप-
नर्ग्यं जयती'ति श्रुत्या ह्यपमृत्योर्विजय उक्तो न तु परममृत्युविजय इत्यापेक्षिकत्वं तच्च
तत्रैव प्रकरणान्तरद्वारेण हेतुना । न केवलमपश्रुत्या तदपेक्षिकमपि तु परमात्मानमभिधाय-
तोऽन्यदार्तमिति वाध्वादेरातिरत्वाभिधानात् । न ह्यार्ताभ्यासादार्तौ भवतीति भावः ॥ ३९ ॥

सु० ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

(१) अत्र हि ज्योतिःशब्दस्य तेजसि मुख्यत्वाद्ब्रह्माणि जघन्यत्वात् प्रकरणाच्च श्रुते-
र्बलीयस्त्वात् पूर्ववच्छ्रुतिसंकोचस्य चात्राभावात्, प्रत्युत ब्रह्मज्योतिःपक्षे क्त्वाश्रुतेः पूर्वाका-
लाध्याः पीडनप्रसङ्गात्, समुत्थानश्रुतेश्च तेज एव ज्योतिः, (२) तथाहि—समुत्थानमुद्ग-
मनमुच्यते, न तु विवेकविज्ञानम् । उद्गमनं च तेजःपक्षेऽचिरादिमार्गेणोपपद्यते । आदि-
त्यश्चाचिराद्यपेक्षया परं ज्योतिर्भवतीति । 'तदुपसम्पद्य' तस्य समीपे भूत्वा स्वेन रूपेणाभि-
निष्पद्यते, कार्यब्रह्मलोकप्राप्तौ क्रमेण मुच्यते । ब्रह्मज्योतिःपक्षे तु ब्रह्म भूत्वा का परा स्वरू-
पनिष्पत्तिः । (३) न च देहादिविविक्तब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारो वृत्तिरूपोऽभिनिष्पत्तिः, सा हि
ब्रह्म भूयात् प्राचीना न तु पराचीना सेयमुपसम्पद्येति क्त्वाश्रुतेः पीडा । तस्मात्तिसृभिः
श्रुतिभिः प्रकरणबाधनात्तेज एवात्र ज्योतिरिति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते ऽभिधेयते—परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दम् । कस्मात् ? दर्शनात् ।
'तस्य हीह प्रकरणेऽनुवृत्तिर्दृश्यते' (पृ० ३८१ पं० २) । यत् खलु प्रतिज्ञा-
यते यच्च मध्ये परामृश्यते यच्चोपसंहियते स एव प्रधानं प्रकरणार्थः । तदन्तःपातिनस्तु
सर्वे तदनुगुणतया नेतव्याः, न तु श्रुत्यनुरोधमात्रेण प्रकरणादकष्टव्या इति हि लोकोक्तिः
तिः । अन्यथोपांशुयाजवाक्ये जामितादोषोपक्रमे तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे च तदन्तःपातिनो
'विष्णुरुपांशु यष्टव्य' इत्यादयो विधिश्रुत्यनुरोधेन पृथग् विधयः प्रसज्येरन् । (४) तत्किमि-
दानीं तिस्रः साहस्योपसदः (कार्या) द्वादशाहीनस्येति (५) प्रकरणानुरोधात् समुदायप्रसिद्धि-
बलबन्धमहर्गणाभिधानं परित्यज्याहीनशब्दः कथमप्यवयवव्युत्पत्त्या साहं ज्योतिष्टोममभिधाय
तत्रैव द्वादशोपसत्तां विधत्ताम् । स हि कृत्स्नविधानाच्च कुतश्चिदपि ह्ययिते क्रतोरित्यहीनः

(१) ननु ज्योतिषां ज्योतिरिति ब्रह्मापि ज्योतिःशब्दवाच्यामिति कथमादित्य इति पूर्वपक्षस्यात्राह
अत्र हीति ।

(२) ननु समुत्थानं विवेक इति दहराधिकरणे व्याख्यातमत आह तथाहीति । अत्रसिद्धेर्न विवेकवि-
ज्ञानमित्यर्थः ।

(३) नन्वभिनिष्पत्तिर्ब्रह्मसाक्षात्कारः स्यादित्यत आह नचेति । साक्षात्काररूपाभिनिष्पत्तिर्ज्योतिरूप-
सम्पत्तेः प्राप्तेः पूर्वा सती परत्वेन वक्तुमशक्येत्यर्थः ।

(४) प्रकरणमनुरुध्य श्रुतिमङ्गेऽधिकरणविरोधं शङ्कते तदिति ।

(५) प्रस्तुतेऽतिप्रसङ्गपददर्शनायावत्स्यं पुरुषसमाह प्रकरणेति । अत्रोपसद इष्टयस्तत्त्रिवं ज्योतिष्टोम-
स्यैव, द्वादशत्वं तु साहस्योपाहीनस्येति विचारः । साहं एकाहत्वाज्योतिष्टोमोऽहीनोऽर्गणसाध्यत्वादद्वाद-
शाहदि । अहीनश्रुतिरहर्गणे ऋद्धा, पाणिनेस्तु स्वरार्थं प्रत्ययमनुशाशास, अतः सां ज्योतिःश्रुतिरेव ब्रह्मप्रक-
रणरुद्धा साहमभिधेयत्वात् तत्रैव च द्वादशोपसत्तां विधेयत्वात् तत्किम् विधत्ताम्, अनुक्तं हि विधानमुत्कर्षस्य
सिद्धान्तितत्वात् इत्यर्थः ।

शक्यो वक्तुम् । मैवम् । (१) अवयवप्रासिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति श्रुत्या प्रकरणबाधनाद्वाद्दशोपसत्तामहीनगुणयुक्ते ज्योतिष्टोमे शक्नोति विधातुम् । नाप्यतोपकृष्टः सज्जहर्गणस्य विधत्ते, परप्रकरणेऽन्यधर्मविधेरन्याय्यवात् । असंबद्धपदव्यवायविच्छिन्नस्य प्रकरणस्य पुनरनुसन्धानक्लेशात् । तेनानपकृष्टेनैव द्वादशाहीनस्येति वाक्येन साहस्य तिस्र उपसदः कार्या इति विधिं स्तोतुं द्वादशाहविहिता द्वादशोपसत्ता तत्प्रकृतित्वेन च सर्वाहीनेषु प्राप्ता निधीतादिवदनूयते (२) । तस्मादहीनश्रुत्या प्रकरणबाधेऽपि न द्वादशाहीनस्येति वाक्यस्य प्रकरणपदकर्षो ज्योतिष्टोमप्रकरणान्मातस्य । (३) पूषाद्यनुमन्त्रणमन्त्रस्य यल्लिङ्गबलात्प्रकरणबाधेनापकर्षस्तदगत्या, पौष्पादौ च कर्मणि तस्यार्थवत्त्वादिह त्वपकृष्टस्याचिरादिमार्गोपदेशे फलस्योपायसार्गप्रतिपादकेऽतिविशदे 'एष सम्प्रसाद' (४) इति वाक्यस्याविशदकदेशमात्रप्रतिपादकस्य निष्प्रयोजनत्वात् । न च द्वादशाहीनस्येति वचनोक्तात्मध्यानसाधनानुष्ठानं स्तोतुमेष सम्प्रसाद इति वचनमचिरादिमार्गमनुवदतीति युक्तम् । स्तुतिलक्षणायां स्वाभिधेयसंसर्गतात्पर्यपरित्यागप्रसङ्गात्, द्वादशाहीनस्येति तु वाक्ये स्वार्थसंसर्गतात्पर्ये प्रकरणविच्छेदस्य प्राप्तानुवादमात्रस्य चाप्रयोजनत्वमिति स्तुत्यर्थो लक्ष्यते । न चैतद्दोषभयात्समुदायप्रसिद्धिमुलङ्घ्यावयवप्रसिद्धिसुपाश्रित्य साहस्यैव द्वादशोपसत्तां विधातुमर्हति, त्रित्वाद्वादशत्वयोर्विकल्पप्रसङ्गात् । न च सत्तां गतौ विकल्पो न्याय्यः, साहाहीनपदयोश्च प्रकृतज्योतिष्टोमाभिधायिनोरानर्थक्यप्रसङ्गात्, प्रकरणादेव तदवगतेः, (५) इह तु स्वार्थसंसर्गतात्पर्ये नोक्तदोषप्रसङ्ग इति पौर्वापर्यपर्यालोचनया प्रकरणानुरोधाद्दृढमपि पूर्वकालतामपि परित्यज्य प्रकरणानुगुणेन ज्योतिः परं ब्रह्म प्रतीयते । (६) यत्तूक्तं मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहितेति । नासावात्यन्तिको मोक्षः, किन्तु कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिः । (७) न च क्रममुक्त्यभिप्रायं स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यत इति वचनम्, न ह्येतत्प्रकरणोक्तं ब्रह्मतत्त्वं विदुषो गत्युत्क्रान्ती स्तः । तथा च श्रुतिः—'न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव समवनीयन्त' इति । (८) न च तद्द्वारेण क्रममुक्तिः । अचिरादि-

(१) परमसिद्धान्तेन परिजिहीर्षुरेकदेशमनुजानाति अवयवति ।

(२) निधीतादिवदिति । 'निधीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणां पृथ्वीतं देवानामिति दर्शपूर्णमासप्रकरणे ब्रह्मात्मम् । तत्रोपवीतं विधीयते इतरयोस्तु विधिरर्थवादो वेति संशये द्वयोरुपवीतवद्विधिः इति पूर्वपक्षे, मनुष्याणां क्रियासु औक्त्येन निधीतस्य पितृयज्ञे वचनान्तरेण प्राचीनावीतस्य च प्राप्तत्वाच्चाथवाद एवापवीतं स्तोतुं यथा तद्वदित्यर्थः ।

(३) पूषादिमन्त्राणां दर्शपूर्णमासप्रकरणोक्तानामगत्याऽपकर्षस्वकार इत्याह पूषादीति ।

(४) एष सम्प्रसाद इति का० सु० पु० पाठः ।

(५) अस्तु तर्हि ज्योतिर्वाक्येष्वपि श्रुतिवशादादित्यवादिनो निर्गुणानुपयोगादचिरादिमार्गे उपयोगः शोक्तव्यस्तत्राह इह त्विति ।

(६) ननु 'स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छतीति प्रस्तावात् आदित्यस्येत्यप्यासित प्रकरणमित्युक्तमनुवदति यत्त्विति । परिहरति नेति । दहरविद्याफलं ब्रह्मलोकावाप्तिरादित्यद्वारोक्ता, इदं तु 'य आत्मा-ब्रह्म तत्पामे'त्यादिकं निर्गुणप्रकरणमित्यर्थः ।

(७) नवात्यन्तिकमोक्षोऽपि ब्रह्मलोकद्वारा प्राप्य इति तत्र वक्तव्यम्—किं मोक्षस्य गतिपूर्वकानाप्यत्वं स्वीकृत्यैतद्वचनं क्रममुक्तिपरमुत नियमेन गतिपूर्वप्राप्यत्वमभिमतमिति । तत्रार्थं निरस्यति नचेति । समवनीयन्ते—लीयन्ते । (८) द्वितीयं निराकुर्वन्नाह न च तद्द्वारेणेति । तच्छब्दो ब्रह्मलोकावचकः ।

मार्गस्य हि कार्यब्रह्मलोकप्रापकत्वं न तु ब्रह्मभूयहेतुभावो, जीवस्य तु निरुपाधिनित्यशुद्धबुद्ध-
ब्रह्मभावसाक्षात्कारहेतुके मोक्षे कृतमर्चिरादिमार्गेण कार्यब्रह्मलोकप्राप्त्या, अत्रापि ब्रह्मविदस्त-
दुपपत्तेः । (१) तस्मान्न ज्योतिरादित्यमुपसम्पद्य सम्प्रसादस्य जीवस्य स्वेन रूपेण पारमा-
थिकेन ब्रह्मणाऽभिनिष्पतिराज्यसीति श्रुतेरत्रापि क्लेशः । (२) अपि च परं ज्योतिः स उत्तमपुरुष
इतीहैवोपरिष्ठाद्विशेषणात्तेजसो व्यावर्त्यपुरुषविषयत्वेनावस्थापनाज्ज्योतिष्पदस्य परमेव ब्रह्म
ज्योतिर्न तु तेज इति सिद्धम् ॥ ४० ॥

सु० आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

यद्यपि 'आकाशस्तल्लिङ्गादित्यत्र ब्रह्मलिङ्गदर्शनादाकाशः परमात्मेति व्युत्पादितं, तथापि
तद्वदत्र परमात्मलिङ्गदर्शनाभावाच्चामरूपनिर्वहणस्य भूताकाशोप्यवकाशदानेनोपपत्तेरकस्माच्च (३)
रूढिपरित्यागस्यायोगात्, 'नामरूपे अन्तरा ब्रह्मे'ति च नाकाशस्य नामरूपयोर्निर्वहितुरन्त-
रालत्वमाहापि तु ब्रह्मणस्तेन भूताकाशो नामरूपयोर्निर्वहिता । ब्रह्म चैतयोरन्तरालं मय्यं
सारमिति यावत् । (४) न तु निर्वोढैव ब्रह्म अन्तरालं वा निर्वोढु । तस्मात्प्रसिद्धे भूताकाशमे-
वाकाशो न तु ब्रह्मेति (५) प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते—परमेवाकाशं ब्रह्म, "कस्मान् ? अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्"
(पु० ३८ २ पं० ८) । नामरूपमात्रनिर्वाहकमिहाकाशमुच्यते । भूताकाशं च विकारत्वेन
नामरूपान्तःपाति सत्कथमात्मानमुद्वहेत् । नहि सुशिक्षितोऽपि विज्ञानी स्वेन स्कन्धेनात्मानं
बोद्धुमुत्सहते । न च नामरूपश्रुतिरविशेषतः प्रवृत्ता भूताकाशवर्जं नामरूपान्तरे सङ्कोचयितुं
सति सम्भवे युज्यते, न च निर्वाहकत्वं निरङ्कुशमवगतं ब्रह्मलिङ्गं कथंचित्क्लेशेन परतन्त्रे
नेतुमुचितम् (६) । 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी'ति च तत्सङ्घट्वा-
मतिस्पष्टं ब्रह्मलिङ्गमत्र प्रतीयते । ब्रह्मरूपतया च जीवस्य व्याकर्तृत्वे ब्रह्मण एव व्याकर्तृत्व-
मुक्तम् । एवं च निर्वाहितुरेवान्तरालतोपपत्तेरन्यो निर्वाहिताऽन्यच्चान्तरालमित्यर्थभेदकल्पना-
पि न युक्ता । तथा च ते नामरूपे यदाकाशमन्तरेत्ययमर्थान्तरव्यपदेश उपपन्नो भवत्या-
काशस्य । तस्मादर्थान्तरव्यपदेशात्तथा 'तद्ब्रह्म तदमृतमि'ति व्यपदेशाद्ब्रह्मैवाकाशमिति
सिद्धम् ॥ ४१ ॥

सु० सूषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

(७) आदिमध्यावसानेषु संसारिप्रतिपादनात् ।

(१) तस्मादिति । आदित्यमुपसम्पद्येति व्याचक्षाणानां मध्ये ब्रह्मलोकप्राप्तिव्यवायाङ्गीकारेण क्त्वाभु-
त्यनाञ्जस्यमुपमयतेऽपि समानमिति नास्मिन्मत एव तदनुपपत्तिरुद्भवेति भावः ।

(२) प्रकरणादिव श्रुतिवशादपि श्रुतिभङ्गमाहापि चेति ।

(३) अन्तराधिकरणेनागतार्थत्वसङ्कती वक्ति अकस्माच्चेति । पूर्वत्र प्रकरणादानर्थक्यवहतश्रुतिर्नीता
इह तु न ब्रह्मप्रकरणं नाप्याकाशश्रुतेरानर्थक्यं नामरूपाधिष्ठानब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वादाकाशस्येति भावः ।

(४) व्यतिरेकमुखेनैतदेव विशदयति नस्विति । निर्वोढा य आकाशस्त नैव ब्रह्म, अन्तरालभूतं यद्ब्रह्म
तदपि निर्वोदित्यर्थः । (५) भूताकाशो न तु ब्रह्मेति सु० पु० पु० पाठः ।

(६) सत्यप्यवकाशदातृत्वेऽभिधानाभिधेयनामरूपनिर्वाहकस्वरूपनित्यवृत्त्वमाकाशो न घटत इति भावः ।

(७) पूर्वपक्षसङ्ग्राहकत्रिलोकमाहादीति । आदावन्ते च विज्ञानमयशब्दात् मध्ये स्थानाद्युक्तेश्च संसारि-

तत्परं ग्रन्थसन्दर्भे सर्वं तत्रैव योज्यते ॥

संसार्येव तावदात्माऽहंकारास्पदं प्राणादिपरीतः सर्वजनसिद्धः । तमेव च 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादिश्रुतिसन्दर्भे आदिमध्यावसानेष्वामृशतीति तदनुवादपरो भवितुमर्हति । एवं च संसार्यार्थमेव कश्चिदपेक्ष्य सहान्, संसारस्य चानादित्वेनानादित्वाज्ज उच्यते, न तु तदतिरिक्तः कश्चिदत्र नित्यशुद्धबुद्धसुकस्वभावः प्रतिपाद्यः । यत्तु सुषुप्त्युत्क्रान्त्योः प्राज्ञेनात्मना (सं)परिष्वक्त इति भेदं मन्यसे, नासौ भेदः, किन्त्वयमात्मशब्दः स्वभाववचनरतेन सुषुप्त्युत्क्रान्त्यवस्थायां विशेषविषयाभावात्संपिण्डितप्रज्ञेन (१) प्राज्ञेनात्मना स्वभावेन परिष्वक्तो न किञ्चिद्वेदेत्यभेदेऽपि भेदवदुपचारेण योजनीयम् । यथाहुः 'माज्ञः संपिण्डितप्रज्ञ' इति । पर्यायदेश्य शब्दाः संसारिण्येव कार्यकरणसंघातात्मकस्य जगतो जीवकर्माजिततया तद्भोग्यतया च योजनीयाः । तस्मात्संसार्येवानुद्यते न तु परमात्मा प्रतिपाद्यत इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते (२)—'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन' व्यपदेशात् (पृ० ३८४ पं० ८२) इत्यनुवर्तते । (३) अयमभिधेयः । किं संसारिणोऽन्यः परमात्मा नास्ति, तस्मात्संसार्यार्थात्मपरं योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति वाक्यम्, आहोस्विदिह संसारिव्यतिरेकेण परमात्मनोऽसंकीर्तनात्संसारिणश्चादिमध्यावसानेष्ववमर्शात्संसार्यार्थात्मपरम् ? न तावत्संसार्यतिरिक्तस्य तस्याभावः । तत्प्रतिपादका हि शतश आगमा 'ईक्षतेर्नाशब्दः, गतिसामान्यादि'त्यादिभिः सूत्रसन्दर्भैरुपपादिताः । (४) न चात्रापि संसार्यतिरिक्तपरमात्मसंकीर्तनाभावः, सुषुप्त्युत्क्रान्त्योस्तत्संकीर्तनात् । न च प्राज्ञस्य परमात्मनो जीवाद्भेदेन संकीर्तनं सति सम्भवे राहोः शिर इतिवदौपचारिकं युक्तम् । न च प्राज्ञशब्दः प्रज्ञाप्रकर्षशालिनि निरुद्धवृत्तिः कथंचिदज्ञविषयो व्याख्यातुमुचितः । न च प्रज्ञाप्रकर्षोऽसङ्कुचद्वृत्तिः (५) विदितसमस्तवेदितव्यात्सर्वविदोऽन्यत्र सम्भवति । नचेत्थम्भूतो जीवात्मा, तस्मात्सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन जीवात्प्राज्ञस्य परमात्मनो व्यपदेशात् 'योगं विज्ञानमय' इत्यादिना जीवात्मानं लोकसिद्धमनूय (६) तस्य परमात्मभावोऽनधिगतः प्रतिपाद्यते । न च जीवात्मानुवादमात्रपराण्येतानि वचांसि, अनाधिगतार्थावबोधपरं हि शाब्दं प्रमाणम्, न त्वनुवादमात्रनिष्ठं भवितुमर्हति । (७) अत एव च संसारिणः परमात्मभावविधानायादिमध्यावसानेष्वनुवाद्यतयाऽवमर्श उपपद्यते । एवं च महत्त्वं चाजत्वं च सर्वगतस्य नित्यस्यात्मनः सम्भवाच्चापेक्षिकं कल्पयिष्यते । यत्तु मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थापन्यासादिति, नानेनावस्थावरुणं विवक्ष्यते, अपि त्ववस्थानामुपजनापायधर्मकत्वेन तदतिरिक्तमवस्थारहितं परमात्मानं विवक्षति "उपारितनवाक्यसन्दर्भलोचनादि"ति ॥ ४२ ॥

मतिपादके ग्रन्थे सम्भवति 'महानज' इत्यादिकं संसारिण्यव सङ्गच्छत इति श्लोकार्थः । श्लोकार्थमेवाह संसार्येवेत्यादिना । (१) संपिण्डितप्रज्ञेन—विषयसम्बन्धकृताविशेषाभावादनभूतप्रज्ञेन ।

(२) अभिधीयते इति सु० सु० पु० पाठः ।

(३) नन्वसिद्धे ईश्वरधर्मिणि भेदव्यवहारोऽसिद्ध इत्याशङ्क्याह अयमिति ।

(४) द्वितीयकल्पं निरस्यशाह न चात्रापीति ।

(५) अनेन जीवस्यापि शास्त्रादिविषयप्रज्ञाप्रकर्षोऽस्तीति निरस्तम् ।

(६) एतेन वाक्यभेदापात्तिनिरासः ।

(७) नन्वभ्यासाज्जीवपरत्वं वाक्यस्य स्यादित्याशङ्क्याहात एवेति ।

सू० पत्यादिशब्देभ्यः ॥४३॥

“सर्वस्य वशी” (पृ० ३८५० पं० ८) वशः सामर्थ्यं, सर्वस्य जगतः प्रभव-
त्ययम्, (१) व्यूहावस्थानसमर्थ इति । अत एव सर्वस्येशानः, सामर्थ्येन ह्ययमुक्तेन सर्व-
स्येष्टे तद्विच्छानुविधानाज्जगतः । अत एव सर्वस्याधिपतिः सर्वस्य नियन्ताऽन्तर्यामीति
यावत् । किञ्च ‘स एवम्भूतो ह्यन्तर्ज्योतिः पुरुषो विज्ञानमयो न साधुना कर्मणा भूयानु-
त्कृष्टो भवती’त्येवमाद्याः श्रुतयोऽसंसारिणं परमात्मानमेव प्रतिपादयन्ति । तस्माज्जादा-
त्मानं मानान्तरसिद्धमनूय तस्य ब्रह्मभावप्रतिपादनपरो ‘योऽयं विज्ञानमय’ इत्यादिवाक्य-
सन्दर्भ इति सिद्धम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचितशारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां प्रथम-

स्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

सू० अनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न, शरीररूपकवि- न्यस्तगृहीतेदर्शयति च ॥ १ ॥

स्यादेतत्, ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तम् ‘जन्माद्यस्य यत्’ इति, तच्चेदं
लक्षणं न प्रधानादौ गतं येन व्यभिचारादलक्षणं स्यात्, किन्तु ब्रह्मण्येवेति ‘ईक्षतेनांशब्दमि’-
ति प्रतिपादितम्, गतिसामान्यं च वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मकारणवादं प्रति विद्यते, न प्रधा-
नकारणवादं प्रतीति प्रपञ्चितमध्यस्तेनेन सूत्रसन्दर्भेण, तत्किमवशिष्यते यदर्थमुत्तरः सन्दर्भ-
आरभ्यते, न च ‘महतः परमव्यक्तमि’त्यादीनां प्रधाने समन्वयेऽपि व्यभिचारः, नद्येते
प्रधानकारणत्वं जगत आहुः, अपि तु प्रधानसद्भावमात्रम्, न च तत्सद्भावमात्रेण ‘ज-
न्माद्यस्य यत्’ इति ब्रह्मलक्षणस्य किञ्चिद्दीयते, तस्मादनर्थक उत्तरः सन्दर्भ इत्यत
आह—“ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाये”ति (पृ० ३८६ पं० ९) । न प्रधानसद्भावमात्रं
प्रतिपादयन्ति ‘महतः परमव्यक्तमि’त्यादयः (२) किन्तु जगत्कारणं प्रधानमिति, ‘महतः पर-
मि’त्यत्र हि परशब्दोऽविप्रकृष्टपूर्वकालत्वमाह, तथा च (३) कारणत्वम्, ‘अजामेकमि’त्या-
दीनां तु कारणत्वाभिधानमतिस्फुटम्, (४) एवं च लक्षणव्यभिचारात् तद्व्यभिचाराय युक्त
उत्तरसूत्रसन्दर्भारम्भ इति । पूर्वपक्षयति—“तत्र य एवे”ति (पृ० ३८७ पं० ३) ।
सांख्यप्रवादरूढिमाह—“तत्राव्यक्तमि”ति । सांख्यस्मृतिप्रासेद्धेन केवलं कूटिरवयवप्र-
सिद्ध्याप्ययमेवार्थोऽवगम्यत इत्याह—“न व्यक्तमि”ति । शान्तघोरमूढशब्दादिहीन-
त्वाच्चेति (५) । श्रुतिरुक्ता । स्मृतिश्च सांख्यीया । न्यायश्च—

(१) विभागेन जगत्साध्ये समर्थः ।

(२) म् अजामेकमि’त्यादय इति सु० सु० पु० पाठः ।

(३) तथाचेति । अन्यथासिद्धिश्चान्यथे सति कार्यनियतप्राक्सत्त्वरूपकारणत्वमिद्विरित्यर्थः ।

(४) एवं चेति । जगतः प्रधानकारणत्वे प्रोक्तरीत्या सिद्धे जन्मादिरूपलक्षणस्य ब्रह्मातिरिक्तप्रधान-
गतत्वेन व्यभिचारप्रसङ्गात् तत्राव्यभिचारं दर्शयितुमुत्तरसन्दर्भारम्भ इत्यर्थः ।

(५) एतेन ‘शब्दादिहीनत्वाच्चेति भाष्यस्य प्रधानकालोऽपि सूक्ष्मशब्दादिभावात् गुणवैषम्योत्तरका-
लभाविशब्दादिहीनत्वात् इत्यर्थो ग्राह्य इति सूचितम् ।

(१) भेदानां परिमाणात्समन्वयाच्छक्तिः प्रवृत्तेश्च ।

कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य ॥

कारणमस्यव्यक्तम्' इति ।

न च 'महतः परमव्यक्तमिति' प्रकरणपरिशेषाभ्यामव्यक्तपदं शरीरगोचरम्, शरीरस्य शान्तघोरमूढरूपशब्दाद्यात्मकत्वेनाव्यक्तत्वानुपपत्तेः । तस्मात्प्रधानमेवाव्यक्तमुच्यते इति प्राप्ते,

उच्यते—'नैनं देवं न ह्येतत्काठकं वाक्यमिति' । (१) लौकिकी हि प्रासिद्धिः, (२) रुढिर्वेदार्थनिर्णये निमित्तं तदुपायत्वात् । यथाहुः—'य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव चैवामर्था' इति, न तु परीक्षकाणां परिभाषिकी, पौरुषेयी हि सा न वेदार्थनिर्णयनिबन्धनं सिद्धौपधादिप्रासिद्धिवत् (४) । तस्माद्रुढितस्तावन्न प्रधानं प्रतीयते, (५) योगस्त्वन्वयापि तुल्यः । तदेवमव्यक्तश्रुतावन्वयासिद्धायां (६) प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरगोचरोऽयमव्यक्तशब्दः । यथा च 'स्य तद्गोचरत्वमुपपद्यते तथापि दर्शयिष्यते । (७) तेषु शरीरादिषु मध्ये विषयास्तद्गोचरान् विद्धि । यथाऽऽवेषेऽध्वानमालम्ब्य चलत्येवमिन्द्रियहयाः स्वगोचरमालम्ब्येति । (८) आत्मा भोक्तृयाहुर्मनीषिः । णकथमिन्द्रियमनोयुक्तं योगो यथा भवति । इन्द्रियार्थमनःसन्निकर्षेण हि आत्मा गन्धादीनां भोक्ता । प्रधानस्याकाङ्क्षामवतो वचनं प्रकरणमिति गन्तव्यं (९) विष्णोः परमं पदं प्रधानमिति तदाकाङ्क्षामवतारयति—'तैश्चेन्द्रियादिभिरसंयतै' रिति (पृ० ३८८ पं० ९) । असंयमाभिधानं व्यतिरेकमुखेन संयमावदातीकरणम् । परशब्दः श्रेष्ठवचनः । नन्वान्तरत्वेन यदि श्रेष्ठत्वं तदेन्द्रियाणामेव बाह्येभ्यो गन्धादिभ्यः श्रेष्ठत्वं स्यादित्यत आह "अर्था ये शब्दादयः" इति । नान्तरत्वेन श्रेष्ठत्वमपि तु प्रधानतया, तच्च विवक्षाधीनं, प्रहेभ्यश्चेन्द्रियेभ्योऽतिप्रहृतयाऽर्थानां प्रधान्यं श्रुत्वा (१०

(१) भेदानामिति । परिमाणाख्यापित्वात्, समन्वयात्तदनुगमविज्ञानवेद्यत्वात्, कारणगतशक्तिः कार्यस्य प्रवृत्तेः, वैश्वरूप्यस्य जगतः सृष्टिकाले इदमस्य कारणमिदमस्य कार्यमिति विभागात् प्रलये च तयोर्विभागाभावाच्च हेतुमहदादिकार्यविशेषाणामव्यक्तं कारणमस्तीति सांख्यकारिकार्यः ।

(२) अव्यक्तपदेन किं रुढ्या प्रासिद्ध्या प्रधानं गृह्यते, योगाद्वा स्मार्तक्रमानुगृहीतयोगाद्वाति विकल्प्याद्यं निराकरोति लौकिकी इति । यथाहुरिति । शावरभाष्यकारा इत्यर्थः । पारिभाषिकी रुढिरित्यनुपपद्यते । अत्र हेतुमाह पौरुषेयीति । अत्र पुरुषसङ्केतो नास्ति । दिवेदार्थज्ञानहेतुः पुंमतेर्वीचित्रत्वादित्यनुमानाकारो बोध्यः ।

(३) प्रासिद्धा रुढिरिति सु० सु० पु० पाठः ।

(४) अत्र प्रा० का० सु० पुस्तके सु० सु० पुस्तके च 'वेदार्थनिर्णयनिबन्धनसिद्धौपधादिप्रासिद्धिवदित्येव पाठो वर्तते, अनन्तरुष्णशास्त्रिमिश्र वेदार्थनिर्णयनिबन्धनसिद्धौ निमित्तं औषधादिप्रासिद्धिवत्' इति संस्करणं कृतमस्मत्कृतसंस्करणं च विद्वत्सन्तोषकं भवेदिति आशास्महे ।

(५) द्वितीयविकल्पं निरस्य आह योगस्त्विति । अन्यत्र—अन्यस्मिन्सूत्रेस्व दुर्लक्ष्ये च ।

(६) प्रकरणेति । प्रकरणनिरूपणेन परिशेषाच्च अव्यक्तशब्दो शरीरवाचकः सिध्यतीत्यर्थः । ('तृतीयं निराकरोति प्रकरणे'ति इत्यादि प्रतीकदर्शनात् इयं भामती स्मार्तक्रमानुगृहीतयोगाद्वाति तृतीयकल्पनिराकरणपरेति कल्पतरुकारैर्व्याख्यातम्, किन्तु भामतीस्थैतद्व्यन्थस्यैतद्विकल्पान्निरासकत्वापरत्वाच्च न युक्तम् इति सुधीभिर्ध्येयम् । 'न तु परीक्षकाणां मित्यादिभामतप्रिन्थ एव तृतीयविकल्पनिराकरणं पर इति वयं ब्रूमः ।

(७) विषयास्तेषु गोचरानिति श्रुतिं व्याचष्टे तेष्विति ।

(८) आत्मोन्द्रियमनोयुक्तमिति व्याचष्टे आत्मेति । (९) शरीररूपरथादिभिरित्यादिः ।

(१०) 'इन्द्रियाणां ग्रहत्वं विषयाणामतिप्रहृत्यम्' इति ३।२ बृहदारण्यकश्रत्येत्यर्थः ।

विवक्षितमितीन्द्रियेभ्योऽर्थानां प्राधान्यात् परत्वं भवति । घ्राणजिह्वावाक्चक्षुःश्रोत्रमनो-
हस्तत्वचो हीन्द्रियाणि श्रुत्याद्यौ प्रहा उक्ताः, गृह्णन्ति वशीकुर्वन्ति खत्वेतानि पुरुषपशुमिति ।
न चैतानि त्वरूपतो वशीकर्तुमीशते यावदस्मै पुरुषपशवे गन्धरसनामरूपशब्दकामकर्मस्पर्-
शाक्षोपहरन्ति । अत एव गन्धादयोऽष्टावतिग्रहास्तदुपहारेण प्रहाणां प्रहवोपपत्तेः । तदिद-
मुक्तम् “इन्द्रियाणां ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धेरिति” (पृ० ८९९ पं० ५) । (१)ग्रहत्वेनेन्द्रियैः साम्येऽपि मनसः स्वगतेन विशेषणार्थेभ्यः
परत्वमाह “विषयेभ्यश्च मनसः परत्व”मिति । कस्मात्पुनः रथित्वेनोपक्षिप्तो गृह्यत
इत्यत आह—“आत्मशब्दादि”ति । तत्प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । श्रेष्ठत्वे हेतुमाह—
“भोक्तुश्चे”ति । तदनेन जीवात्मा स्वामितया महानुक्तः । अथ वा श्रुतिस्मृतिभ्यां हैर-
प्यगर्भी बुद्धिरात्मशब्देनोच्यत इत्यत आह—“अथ वे”ति । “पुरि”ति । भोग्यजात-
स्य बुद्धिरधिकरणमिति बुद्धिः पूतदेवं सर्वासां बुद्धीनां प्रथमजहिरण्यगर्भबुद्ध्येकनीडतया
हिरण्यगर्भबुद्धेर्मेहृत्वं चापनादात्मत्वं च । अत एव बुद्धिमात्रात्पृथक्करणमुपपन्नम् । नन्वेत-
स्मिन् पक्षे हिरण्यगर्भबुद्धेरात्मत्वाच्च रथिन आत्मनो भोक्तुरत्रोपादानमिति न रथमात्रं परि-
शिष्यतेऽपि तु रथवानपीत्यत आह—“एतास्मिंस्तु पक्ष” इति (पृ० ३९० पं० २) ।
(२)यथा हि समारोपितं प्रतिबिम्बं बिम्बाच्च वस्तुतो भिद्यते तथा न परमात्मनो विज्ञानात्मा
वस्तुतो भिद्यत इति परमात्मैव रथवानिहोपात्तस्तेन रथमात्रं परिशिष्टमिति । अथ रथादि-
रूपककल्पनायाः शरीरादिषु किं प्रयोजनमित्यत आह—“शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविष-
यवेदनासंयुक्तस्य ही”ति । वेदना-सुखाद्यनुभवः । प्रत्यर्थमश्नतीति (३) प्रत्यग्राप्तेह
जीवोऽभिमतस्तस्य ब्रह्मावगतिः । न च जीवस्य ब्रह्मत्वं मानान्तरासिद्धं, येनात्र नागमोऽपेक्ष्ये-
तेत्याह—“तथा चे”ति । (४)वागिति च्छान्दसो द्वितीयालोपः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ १ ॥
पूर्वपक्षिणोऽनुशयबीजनिराकरणपरं सूत्रम् (५) ।

मू० सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

प्रकृतेर्विकाराणामनन्यत्वात् प्रकृतेरव्यक्तत्वं विकार उपचर्यते । यथा ‘भोभिः श्रीणीते’ति
गोशब्दस्तद्विकारे पयसि । अव्यक्तात् कारणाद् विकाराणामनन्यत्वेनाव्यक्तशब्दार्हत्वे प्रमा-
णमा— “था च श्रुतिरिति” (पृ० ३९१ पं० १) अव्याकृतमव्यक्तमित्यनर्था-
न्तरम् ॥ २ ॥

नन्वेवं सति (६) प्रधानमेवाभ्युपेतं भवति, सुखदुःखमोहात्मकं हि जगदेवम्भूतादेव का-
रणाद्भूवितुमर्हति कारणात्मकत्वात्कार्यस्य, यच्च तस्य सुखात्मकत्वं तत्स्वरूपम्, यच्च तस्य
दुःखात्मकत्वं तद्गजः, यच्च तस्य मोहोऽत्मकत्वं तत्तमः, तथा चाव्यक्तं प्रधानमेवाभ्युपेतमिति

(१) ननु मनस इन्द्रियत्वेनार्थेभ्योऽपरत्वात्कथं ‘अर्थेभ्यश्च परं मन’ इति सङ्गच्छत इत्यत आह—
ग्रहत्वेनेति । (२) ननु रथिनः संसारिणः कथमसंसायार्थमत्वेन निदेशोऽयत आह यथाहीति ।

(३) अवगच्छति । (४) वागिति । यच्छेदः ह्यवसीत्यर्थेभ्यः ।

(५) सूत्रमिति । पूर्वपक्षेयसन्तोषनिसकरणाय शरीरमेव रूपकेण रथेन विषयस्तामित्यर्थः ।

(६) कार्यकारणभेदे सति ।

सङ्गानिराकरणार्थं सूत्रम्—

सू० तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

प्रधानं हि सांख्यानं (१) ईश्वराणामनीश्वराणां ईश्वरात् क्षेत्रज्ञेभ्यो वा वस्तुतो भिन्नं शक्यं निर्वक्तुम् । ब्रह्मणस्त्विदमविद्या शक्तिर्मायादिशब्दवाच्या न शक्या, तत्त्वेनान्यत्त्वेन वा निर्वक्तुम् । इदमेवास्या अव्यक्तत्वं यदनिर्वाच्यत्वं नाम । सोऽयमव्याकृतवादस्य प्रधान-वादाद्भूदः । अविद्याशक्तेश्वराधीनत्वं तदाश्रयत्वात् । न च द्रव्यमात्रमशक्तं कार्या-या लामिति शक्तैरर्थवत्त्वं, तदिदमुक्तमर्थवदिति । (२) स्यादेतत्, यदि ब्रह्मणोऽविद्याश-क्त्या संसारः प्रतीयते हन्त मुक्तानामपि पुनरुत्पादप्रसङ्गः, तस्याः प्रधानवत्तादवस्थ्यात्, तद्विनाशे वा समस्तसंसारोच्छेदस्तन्मूलाविद्याशक्तेः समुच्छेदादित्यत आह—“मुक्तानां च पुनर्वन्धस्यानुत्पत्तिः, कुतः? विद्यया तस्या बीजशक्तेर्दाहात्” (पृ० ३७२ पं० २) । अयमभिसन्धिः । न वयं प्रधानवदविद्यां सर्वजीवेष्वेकमात्रमहं येनैव मुपालभेमहि, किं त्वयं प्रतिजीवं भिद्यते । तेन यस्यैव जीवस्य विद्योत्पत्ता तस्यैवाविद्याऽपनीयते न जीवान्तरस्य, भिन्नाधिकरणयोर्विद्याविद्ययोरविरोधात्, तत्कुतः समस्तसंसारोच्छेदप्रसङ्गः? प्रधानवादिनां त्वेष दोषः, प्रधानस्यैकत्वेन तदुच्छेदे सर्वोच्छेदोऽनुच्छेदे वा न कस्यचिदित्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः । प्रधानभेदेऽपि चेत्तद्विवेकख्यातिलक्षणाविद्यासदसत्त्वनिबन्ध-नौ बन्धमोक्षौ तर्हि कृतं प्रधानेनाविद्यासदसद्भावाभ्यामेव तदुपपत्तेः । न चाविद्योपाधिभे-दाधीनो जीवभेदो जीवभेदाधीनश्चाविद्योपाधिभेद इति परस्परश्रयादुभयापि सिद्धिरिति साम्प्र-तम् । अनादित्वादुबीजाङ्कुरवदुभयसिद्धेः । (३) अविद्यात्वमात्रेण चैकत्वोपचारोऽव्यक्तमिति चाव्याकृतमिति चेति । नन्वेवमविद्यैव जगद्बीजमिति कृतमीश्वरेणेत्यत आह “परमेश्व-राश्रये”ति । नह्येतत् चेतनानधिष्ठितं कार्याय पर्याप्तमिति स्वकार्यं कर्तुं परमेश्वरं निमि-त्तयो(४)पादानतया चाश्रयते, प्रपञ्चविभ्रमस्य हि ईश्वराधिष्ठानत्वमाहि विभ्रमस्यैव रज्ज्वधिष्ठा-नत्वम्, तेन यथाऽहि विभ्रमो रज्जुपादान एवं प्रपञ्चविभ्रम ईश्वरोपादानस्तस्माज्जीवाधिकर-णाप्यविद्या निमित्ततया विषयतया चेष्ट्वरमाश्रयत इतीश्वराश्रयेत्युच्यते, न त्वाधारतया, वि-द्यास्वभावै(५) ब्रह्मण तदनुपपत्तेरिति । अत एवाह “यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवा” इति । यस्यामविद्यायां (६) सत्यां शेरते जीवा, जीवानां स्वरूपं वास्तवं ब्रह्म तद्बोधरहिताः शेरत इति लय उक्तः, संसारिण इति विक्षेप उक्तः । “अव्यक्ताधीनत्वञ्जीवभावस्ये”ति । यद्यपि जीवाव्यक्तयोरनादित्वेनानित्यत्वं पौर्वाप्यं

(१) विज्ञानमिदवादीनाम् मते ईश्वरात्, अनिश्वराणां प्राच्यसांख्यानं क्षेत्रज्ञेभ्य इति सम्बन्धः ।

(२) एकैवावियेति मन्वानस्यागच्छा स्यादेतदित्यादिना ।

(३) ययविद्या नाना तर्हि कथं श्रुताव्यक्तमित्येकवचनमत आहविद्यात्वेति ।

(४) निमित्ततया—प्रेरकतया विद्याविषयत्वेन चाविद्याप्रेरकत्वमिष्टस्य गन्धस्यैव घ्राणं प्रतीति भावः । उपादानतया जगदभ्रमाधिष्ठानतयेत्यर्थः ।

(५) निरवयामिति श्रुत्युक्तानिदोषज्ञानात्मत्वं विद्यास्वभावत्वम् ।

(६) उपाधिभूताऽपि वैवाप्रबोधेऽपि कारणमित्याह सत्यामिति ।

तथाप्यव्यक्तस्य पूर्वत्वं विवक्षितवैतदुक्तं “सत्यपि शरीरवदिन्द्रियादीना”मिति ।
(१) गोबलीवर्धपदवदेतद्दृष्टव्यम् ।

आचार्यदेशीयमतमाह “अन्ये त्वि”ति (पृ० ३९३ पं० १) एतद्दूषयति
“तैस्त्वि”ति । प्रकरणपारिशेष्ययोरुभयत्र तुल्यत्वाच्चैकग्रहणनियमहेतुरस्ति । शङ्कते—
“आम्नातस्यार्थ”मिति । अव्यक्तपदमेव स्थूलशरीरव्यावृत्तिहेतुर्व्यक्तत्वात्तस्येति शङ्का-
र्थः । निराकरोति—“नैकवाक्यताधीनत्वादि”ति । प्रकृतहान्यप्रकृतप्रक्रियाऽप्रसङ्गेनै-
कवाक्यत्वे सम्भवति न वाक्यभेदो युज्यते । न चाकाङ्क्षां विनैकवाक्यत्वमुभयं च प्रकृतमि-
त्युभयं प्राह्यत्वेनेहाकाङ्क्षितमित्येकाभिधायकमपि पदं शरीरद्वयपरम् । (२) न च मुख्यया
वृत्त्याऽतत्परमित्यौपचारिकं न भवति । यथोपहन्तुमात्रनिराकरणाकाङ्क्षायां काकपदं प्रयुज्य-
मानं इवादिसर्वहन्तुपरं (३) विज्ञायते । यथाहुः—

काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमिति बालोऽपि नोदितः ।

उपघातप्रधानत्वाच्च इवादिभ्यो न रक्षति ॥ इति ।

ननु न शरीरद्वयस्यात्राकाङ्क्षा, किन्तु दुःशोधत्वासूक्ष्मस्यैव शरीरस्य, न तु पाट्कौशि-
कस्य स्थूलस्य, तदिदं दृष्टवीभत्सतया सुकरं वैराग्यविषयत्वेन शोधयितुमित्यत आह—“न
चैवं मन्तव्य”मिति (पृ० ३९४ पं० १) । विष्णोः परमं पदमवगमयितुं परं पर-
मत्र प्रतिपाद्यत्वेन प्रस्तुतं न तु वैराग्याय शोधनमित्यर्थः । अलं वा विवादेन भवतु सूक्ष्म-
शरीरं परिशोध्यं तथापि न सांख्याभिमतमत्र प्रधानं परमित्यभ्युपेत्याह—“सर्वथापि
त्वि”ति ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

इतोऽपि नायशब्दकशब्दः सांख्याभिमतप्रधानपरः । सांख्यैः खलु प्रधानाद्विवेकेन पुरुषं
निःश्रेयसाय ज्ञातुं वा विभूत्यै वा प्रधानं ज्ञेयत्वेनोपक्षिप्यते, न चेह जानीयादिति चोपासीतेति
वा विधिविभक्तिश्रुतिरस्ति, अपि त्वव्यक्तपदमात्रं, न चैतावता सांख्यस्मृतिप्रत्यभिज्ञानं भव-
तीति भावः ॥ ४ ॥

ज्ञेयत्वावचनस्यासिद्धिमाशङ्क्य तत्सिद्धिप्रदर्शनार्थं सूत्रम्—

(सू०) वदतीति चेन्न, प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

निगदव्याख्यातमस्य भाष्यम् ॥ ५ ॥

(सू०) त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

वरप्रदानोपक्रमा हि मृत्युनचिकेतःसम्वाद्वाक्यपञ्चातिरासमाप्तेः कठबल्लीनां लक्ष्यते ।

(१) गोबलीवर्धपदवदिति । यथा बलीवर्धमानयेत्युक्ते गामानयेति प्रयोगे गोपदमितरगोविषयमेवं
जीवत्वनियामकेऽव्यक्ते पूर्वत्वमुपचरितमित्यर्थः ।

(२) ननु अव्यक्तपदस्य स्थूलदेहे मुख्यत्वाभावादौपचारिकत्वमिति न युक्तं, सकृच्छ्रुतस्य सूक्ष्मस्थू-
लदेशविषयतया मुख्यगौणत्वे वैकल्यापातादित्याशङ्क्याह न चेति ।

(३) विज्ञायत इति । तथा पुरुषपरत्वप्रतिपक्षार्थं तुल्यवदाकाङ्क्षितप्रस्तुतशरीरद्वयं छविन्यायेन लक्ष-
यदव्यक्तपदं न सूक्ष्ममेवाभिधत्त इति पूरणीयम् ।

मृत्युर्नचिकेतसे कुपितेन पित्रा प्रहिताय तुष्टस्त्रीन् वरान् प्रददौ, नचिकेतास्तु प्रथमेन वरेण पितुः सौमनस्यं बध्ने, द्वितीयेनाग्निविद्यां तृतीयेनात्मविद्याम्—“वराणामेष वरस्तृतीयः” इति वचनात् । न तु तत्र वरप्रदाने प्रधानगोचरे स्तः प्रश्नप्रतिबन्धने । तस्मात्कठवल्लीष्वभिजीवः परमात्मपरैव वाक्यप्रवृत्तिर्न त्वप्रक्रान्तप्रधानपरा भवितुमर्हतीत्याह—“इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्वम्”मिति (पृ० ३९५ पं० २१) । “हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनमित्यनेन (१) व्यवहितं जीवविषयं ‘यथा तु मरणं प्राप्यात्मा भवति गौतमे’त्यादिप्रतिवचनमिति योजना । अत्राह चोदकः—किं जीवपरमात्मनोरेक एव प्रश्नः, किं वान्यो जीवस्य ‘येयं प्रेत’मनुष्य इति प्रश्नोऽन्यश्च परमात्मनोऽन्यत्र धर्मादि’त्यादिः । एकत्वे (२)सूत्रविरोधः—“स्त्रयाणामि”ति । भेदे तु सौमनस्यावाप्त्यग्न्यात्मज्ञानविषयवरत्रयप्रदानान्तर्भावोऽन्यत्र धर्मादि’त्यादेः प्रश्नस्य । (३)तुरीयवरान्तरकल्पनायां वा तृतीय इति श्रुतिबाधप्रसङ्गः । (४)वरप्रदानान्तर्भावे प्रश्नस्य तद्वत् प्रधानाख्यानमप्यनन्तर्भूतं वरप्रदानेऽस्तु महतः परमव्यक्तमित्याक्षेपः ।

परिहरति “अत्रोच्यते नैवं वयमिहे”ति । (पृ० ३९७ पं० ११) । वस्तुनो जीवपरमात्मनोरेकभेदात्प्रष्टव्यमिदैनैक एव प्रश्नः, (५)अत एव प्रतिवचनमप्येकं, सूत्रे त्ववास्तवभेदाभिप्रायम् । वास्तवश्च जीवपरमात्मनोरेकभेदस्तत्रतत्र श्रुत्युपन्यासेन भगवता भाष्यकारेण दर्शितः । तथा जीवविषयस्यास्तित्वनास्तित्वप्रश्नस्येत्यादि । ‘येयं प्रेत’ इति हि नचिकेतसः प्रश्नमुपश्रुत्य तत्तत्कामविषयमलोभं चास्य प्रतीत्य मृत्युर्विद्याभोषिसनं नचिकेतसं मन्य’ इत्यादिना नचिकेतसं प्रशंस्य प्रश्नमपि तदीयं प्रशंसन्नस्मिन्प्रश्ने ब्रह्मैवोत्तरमुवाच—“तं दुर्दर्शमि”ति (पृ० ३९९ पं० ७) । यदि पुनर्जावात्प्राज्ञो भिद्येत जीवगोचरः प्रश्नः प्राज्ञगोचरं चोत्तरमिति किं केन सङ्गच्छेत । (६)अपि च यद्विषयं प्रश्नमुपश्रुत्य मृत्युर्नैव प्रशंसितो नचिकेता यदि तमेव भूयः पृच्छेत्तदुत्तरे चावदभ्यात् ततः प्रशंसा दृष्टार्था स्यात्, प्रश्नान्तरे त्वसावस्थाने प्रसारिता सत्यदृष्टार्था स्यादित्याह—“यत्प्रश्नो”ति । अस्मि(७)-प्रश्नो यत्प्रश्नः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ६ ॥

(सू०) महद्ब्रह्म ॥ ७ ॥

अनेन सांख्यप्रसिद्धैर्बौद्धिकप्रसिद्धया विरोधान्न सांख्यप्रसिद्धिर्बौद्ध आदर्तव्येत्युक्तम् । सांख्यानो महत्तत्त्वं सत्तामात्रं पुरुषार्थक्रियाक्षरं सत्तस्य भावः सत्ता तन्मात्रं महत्तत्त्वमिति ।

(१) ‘व्यवहितं जीवविषयम्’ (पृ० ३९६ पं० १८) इति भाष्यस्यव्यवहितपदार्थमाह इत्यनेनेति । ‘हन्ते’त्यादि ‘सनातनमित्यन्ते परमात्मप्रतिवचनप्रतिज्ञावाक्यं, तेन व्यवहितं यथेत्यादि जीवप्रश्नस्य प्रतिवचनमित्यर्थः । (२) अग्न्यात्मविद्ययोर्द्विधादित्यादिः ।

(३) यदि प्रश्नान्यथानुपपत्त्या वरान्तरं कल्प्यते तत्राह तुरीयेति ।

(४) वरत्रयमेवास्तु परमात्मप्रश्नस्तदनन्तर्गत एव यथाऽवृत्तरत्नमालादानमित्याक्षेपे आह वरप्रदानान्तर्भाव इति । (५) अतएव—जीवपरयोरभेदादेव ।

(६) एवं प्रतिवचनेन जीवपरभेदं साधयित्वा शब्दप्रवृत्त्यापि साधयति अपि चेति । तदुत्तरे—तस्य प्रश्नस्योत्तरे, तमेव विषयं यथावदध्याज्जानीयादित्यर्थः ।

(७) विषये न तु प्रश्ने, विषयगौरवेण प्रश्नप्रशंसासम्भवात् इति यत्प्रश्नेत्यादि भाष्यार्थो बोध्यः ।

या या (१) पुरुषार्थक्रिया शब्दाद्युपभोगलक्षणा च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिलक्षणा च सा सर्वा महति बुद्धौ समाप्यत इति महत्तत्त्वं सत्तामात्रमुच्यत इति ॥ ७ ॥

सू० चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

अजाशब्दे यद्यपि छागायां कूटस्थाप्यध्यात्मविद्याधिकाराज तत्र वर्तितुमर्हति । तस्माद्भूदेरसम्भवाद्योगेन वर्तयितव्यः । तत्र किं स्वतन्त्रं प्रधानमनेन मन्त्रवर्णेना (२) नानुश्रुता-
मुत पारमेद्वरी मायाशक्तिस्तेजोबन्धव्याक्रियाकारणमुच्यताम् ? किं तावत्प्राप्तं, प्रधानमेवेति,
तथाहि—यादृशं प्रधानं सांख्यैः स्मर्यते तादृशमेवास्मिन्नन्यानातिरिक्तं प्रतीयते, सा हि
प्रधानलक्षणा प्रकृतिर्न जायत इत्यजा च एका च (३) लोहितशुक्लकृष्णा च । यद्यपि लोहि-
तत्वादयो वर्णा न रजःप्रभृतिषु सन्ति, तथापि लोहितं कुसुम्भादि रज्जयति रजोऽपि रज-
यतीति लोहितम् । एवं प्रसन्नं पाथः शुक्लं सत्त्वमपि प्रसन्नमिति शुक्लम् । एवमावरकं मे-
घादि कृष्णं तमोऽप्यावरकमिति कृष्णम् । (४) परेणापि नाव्याकृतस्य स्वरूपेण लोहितत्वादि-
योग आस्थेयः, किन्तु तत्कार्यस्य तेजोबन्धस्य रोहितत्वादि कारण उपचरणीयम् । कार्यप्रा-
प्येण वा कारणे कल्पनीयं तदस्माकमपि तुल्यम् । ‘अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां
भुक्तभोगामजोऽन्य’ इति स्वात्मभेदश्रवणात् सांख्यस्मृतेरेवात्र मन्त्रवर्णे प्रत्यभिज्ञानं न त्वव्या-
कृतप्रक्रियायाः, तस्यामैकार्म्याभ्युपगमेनात्मभेदाभावात् । तस्मात्स्वतन्त्रं प्रधानं नाशब्दमिति
प्राप्तम् । तेषां साम्यावस्था अवयवधर्मैरिति । अवयवाः प्रधानस्यैकस्य सत्त्वरजस्त-
मांसि तेषां धर्मा लोहितत्वादयस्तैरिति । “प्रजास्त्रैगुण्यान्विता” (पृ० ४०२ पं० १)
इति । सुखदुःखमोहात्मिकाः । तथाहि—मैत्रदारेषु नर्मदायां मैत्रस्य सुखं, तत्कस्य हेतोः ?
तं प्रति सत्त्वसमुद्भवात्, तथा च तत्सपत्नीनां दुःखं, तत्कस्य हेतोः ? ताः प्रति रजःसमु-
द्भवात्, तथा चैत्रस्य तामविन्दतो मोहो विषादः, स कस्य हेतोः ? तं प्रति तमःसमुद्भवात् ।
नर्मदया च सर्वे भावा व्याख्याताः । तदिदं त्रैगुण्यान्वितत्वं प्रजानाम् । अनुशेते इति व्याचष्टे
“तामेवाविद्यते” इति । (५) विषया हि शब्दादयः प्रकृतिविकारान्त्रैगुण्येन सुखदुःखमोहात्मान
इन्द्रियमनोर्हकारणालिक्रिया बुद्धिसत्त्वमुपसंक्रामन्ति । तेन तदबुद्धिसत्त्वं प्रधानविकारः सुख-
दुःखमोहात्मकशब्दादिरूपेण परिणमते । चितिशक्तिस्त्वपरिणामिन्य (६) प्रतिपत्तिरपि बुद्धि-
सत्त्वादात्मनो विवेकमवबुध्यमाना बुद्धिवृत्त्यैव विपर्ययेनाविद्यया बुद्धिस्थान् सुखादीन् आत्म-

(१) ननु सांख्यैर्बुद्धेर्महत्त्वेनाङ्गीकारात् ‘सांख्यैः सत्तामात्रं महच्छब्दः प्रयुक्त’ इति भाष्यं कथं सङ्ग-
च्छत इत्याशङ्क्याह पुरुषार्थेति । अर्थक्रियाकारिणि तैः सच्छब्दः प्रयुक्तः पुरुषार्थेति प्रयोजनकारितया
महत्तत्त्वचको न तु सामान्यवाचीत्यर्थः ।

(२) अनेन मन्त्रवर्णेन—अजमैकामित्यादिमन्त्राच्चरेण ।

(३) एका चेत्यनेन विशेषणेन मायायाः प्रतिजीवं भेदादेकत्वानुपपत्तिर्मायाशक्तिपक्षे सूचिता ।

(४) न च गौणत्वं दोषः समत्वादित्याह परेणापीति । वेदान्तिनापीत्यर्थः ।

(५) ‘तामेवाविद्यते’ इति भाष्ये तच्छब्दार्थो विषयज्ञानाभावात् प्रधानकार्यमन्तःकरणमित्याह विषया हीति ।

(६) अपरिणामिनीति । कूटस्थनित्यत्वात्सर्वं सुखादिरूपेणापरिणामिनी, परिणामिन्या बुद्धौ वस्तु-
तोऽप्रविष्टत्वादप्रतिपत्तिरुपापीत्यर्थः । आत्मत्वेनोपगम्येतद्भाष्यं विवृताति बुद्धिस्थानेति । विपर्ययसिद्धि-
द्वयेन बुद्धिर्मानात्मनिमन्यमाना सुखादिमतीव चितिशक्तिरख्या बभूवति सम्बन्धः ।

न्यभिमन्यमाना सुखादिमतीव बभूव । तदिदमुक्तं—“सुखी दुःखी मूढोऽहमित्यविवे-
कतया संसरति, एकः । सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिसमुन्मूलितनिखिलवासनाविद्यानुबन्ध-
स्वन्यो जहात्येनां प्रकृतिं—तदिदमुक्तं “मन्यः पुन”रिति । भुक्तभोगामिति व्याचष्टे—
“कृतभो गापवर्गाम्” । शब्दाद्युपलब्धिर्भोगः, (१) गुणपुरुषान्यताख्यातिरपवर्गः, अपवृ-
ज्यते हि तया पुरुष इति ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—न ‘तावदजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य’
इत्येतदात्मभेदप्रतिपादनपरमपि तु सिद्धमात्मभेदमनूय बन्धमोक्षौ प्रतिपादयतीति, (२) स
चानुदितो भेद

‘एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा’

इत्यादिश्रुतिभिरात्मैकत्वप्रतिपादनपराभिर्विरोधात्कल्पनिकोऽवतिष्ठते । तथा च न सांख्य-
प्रक्रियायाः प्रत्यभिज्ञानमित्यजावाक्यं चमसवाक्यवत्परिप्लवमानं न स्वतन्त्रप्रधाननिश्चयाय
पर्याप्तं, तदिदमुक्तं सूत्रकृता—‘चमसवदविशेषादि’ति ॥ ८ ॥

उत्तरसूत्रमवतारयितुं शङ्कते—तत्र त्विदं तच्छिर इति । सूत्रमवतारयति—
अत्र ब्रूमः ।

सू० ज्योतिरुपक्रमात्तु तथाह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

(३) सर्वशाखाप्रत्ययमेकं ब्रह्मेति स्थितौ शाखान्तरोक्तरोहितादिगुणयोगिनी तेजोवज्रलक्ष-
णा जरायुजाण्डजस्वेदजोऽज्जिज्जचतुर्विधभूतप्राप्तप्रकृतिभूतेयमजा प्रतिपत्तव्या । ‘रोहितशुक्ल-
कृष्णामि’ति रोहितादिरूपतया तस्या एव प्रत्यभिज्ञानाच्च तु सांख्यपरिकल्पिता प्रकृतिः, तस्या
अप्रामाणिकतया श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गादजनादिना च रोहिताद्युपचारस्य सति मुख्यार्थस-
म्भवेऽयोगात्, तदिदमुक्तं “रोहितादीनां शब्दानामि”ति (पृ० ५०३ पं० ४) ।
अजापदस्य च समुदायप्रसिद्धिपरित्यागेन न जायत इत्यवयवप्रसिद्ध्याश्रयणे दोषप्रसङ्गात् ।
(४) अत्र तु रूपककल्पनया (५) समुदायप्रसिद्धेरवानपेक्षायाः स्वीकारात् । (६) अपि चायमपि
श्रुतिकलापोऽस्मद्दर्शनानुगुणो न सांख्यस्मृत्यनुगुण इत्याह—“तथेहापी”ति । “किं
कारणं ब्रह्मेत्युपक्रम्ये”ति । ब्रह्मस्वरूपं तावज्जगत्कारणं न भवति विशुद्धत्वात्तस्य,
यथाहुः—

पुरुषस्य च शुद्धस्य नाशुद्धा विकृतिर्भवेत्

इत्याशयवतीत्यं श्रुतिः पृच्छति “किंकारणं” ? यस्य ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिस्तत्किंका-
रणं ब्रह्मेत्यर्थः । ‘ते ब्रह्मविदो ध्यानयोगेनात्मानं गताः प्राप्ता, अपश्यन्ति’ति योजना । “यो

(१) कृतत्वोपपत्त्यर्थमपवर्गशब्दस्तदुपायपर इत्याह गुणेति ।

(२) न चानुबन्धमाश्रयित्वा कल्पार्थं विरोधादित्याह स चेति ।

(३) विप्रकृष्टतया शाखान्तरेण ब्रह्मनिर्णयासम्भवाशङ्कयाह सर्वेति ।

(४) कल्पनायामिति सु० सु० पु० पाठः ।

(५) ननु ‘अजापदजे’तिगुणवृत्त्यङ्गीकारे कूटः परित्यक्ता स्यादित्यत आह त्विति । कूटेरपहृते
योगे कूटार्थगुणसम्बन्धात् सिद्धा वृत्तिराश्रितेति कूटिरपि स्वीकृताऽन्यथा गुणयोगस्यैवाभिद्धेरित्यर्थः ।

(६) न केवलं शाखान्तरादेव किन्तु प्रकरणादपि अव्याकृतपक्ष एव युक्त इत्याहापिचेति ।

योनिं योनिमि'ति । अविद्या शक्तियोनिः सा च प्रतिजीवं नानेत्युक्त(१)मतो वीप्सोप-
पन्ना । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ९ ॥

सूत्रान्तरमप्यतारयितुं शङ्कते “कथं पुनरि”ति (पृ० ४९४ पं० १) । अजाकृतिः
जीतिस्तेजोवज्रेषु नास्ति । न च तेजोवज्रानां जन्मश्रवणादजन्मनिमित्तोप्यजाशब्दः सम्भव-
तीत्याह—“न च तेजोवज्रानामि”ति । सूत्रमवतारयति—“अत उत्तरं पठति” ॥

मू० कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

ननु किं छाया लोहितशुक्लकृष्णैवान्यादृशीनामपि छायाणामुपलम्भादित्यत आह—“य-
दृच्छये”ति । बहुवर्केरा—बहुशावा । शेषं निगदव्याख्यातम् ॥ १० ॥

मू० न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

(१) अवान्तरसङ्गतिमाह—“एवं परिहृतेपीति (पृ० ४०५ पं० ८) । (३) पञ्चजना
इति हि समासार्थः पञ्चसंख्यया सम्बध्यते । न च ‘दिकसंख्ये संज्ञायामि’ति समासविधाना-
न्मनुजेषु निहतेऽयं पञ्चजनशब्द इति वाच्यम् । तथाहि सति पञ्च मनुजा इति स्यात् । एवं
चात्मनि पञ्चमनुजानामाकाशस्य च प्रतिष्ठानमिति निस्तात्पर्यं सर्वस्यैव प्रतिष्ठानात् । तस्मा-
द्भूदेरसम्भवात्तत्त्वायोगेनात्र योग आस्थेयः । जनशब्दश्च कथञ्चित्त्वेषु व्याख्येयः । (४) त-
त्रापि किं पञ्च प्राणादयो वाक्यशेषगता विवक्ष्यन्ते उत तदतिरिक्ता अन्यएव वा केचित् ।
तत्र पौर्वापर्यपर्यालोचनया काण्वमाध्यन्दिनवाक्ययोर्विरोधात्, एकत्र हि ज्योतिषा प-
ञ्चत्वमन्ने नेतरत्र । न च षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्पसम्भवोऽनुष्ठानं हि विकल्प्यते न वस्तु,
वस्तुतत्त्वकथा चेयं नानुष्ठानकथा, विध्यभावात्, तस्मात्कानि चिदेव तत्त्वानीह पञ्च प्रत्ये-
कं पञ्चसंख्यायोगीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि भवन्ति । सांख्यैश्च प्रकृत्यादीनि पञ्चविंशति तत्त्वा-
नि स्मर्यन्ते इति तान्येवानेन मन्त्रेणोच्यन्ते इति नाशब्दं प्रधानादि । न चाधारत्वेनात्मनो
व्यवस्थानात्त्वात्मनि चाधाराधेयभावस्य विरोधाद् आकाशस्य च व्यतिरेचनात् त्रयोविंश-
तिर्जना इति स्यान्न पञ्च पञ्चजना इति वाच्यम् । (५) सत्यप्याकाशात्मनोर्व्यतिरेचने मूलप्र-
कृतिभागेः सत्त्वरजस्तमोभिः पञ्चविंशतिसंख्योपपत्तेः । तथा च सत्याकाशात्मभ्यां सप्तविंश-
तिसंख्यायां पञ्चविंशति तत्त्वानीति स्वसिद्धान्तव्याकोप इति चेत् । न । मूलप्रकृतिस्त्वमात्रे-

(१) उक्तमिति । आनुमानिकाधिकरण इति शेषः ।

(२) अष्टान्तरेति । पूर्वत्राध्यात्मप्रकरणे रूढच्छायाया असम्बन्धादजातेजआदिकेत्युक्तमिहापि रूढे-
र्मनुष्यग्रहे वाक्यस्य निस्तात्पर्यकत्वप्रसङ्गादवयववृत्त्या सांख्यस्मृततत्त्वपरतत्त्ववान्तरसङ्गतिपाधिकरणसङ्ग-
तिमाहेत्यर्थः ।

(३) ननूपसर्जनस्य संख्यायाः संख्यान्तरेण विशेषणायोगात्कथं पञ्चविंशतिलाभोऽत आह पञ्च-
नाञ्च इति ।

(४) ननु रुढ्यात्यागेन मनुष्यसम्बन्धिनः प्राणादयो लक्ष्यन्ते तथाच निस्तात्पर्यमत आह तत्रापि-
ति । रूढग्रथग्रहेऽपीत्यर्थः ।

(५) आत्मकाशमिज्ञानां त्रयोविंशतितत्त्वानामपि प्रधानस्य त्रिधाकरणत्वाच्चविंशतित्वं श्रुतेः, स्मृतौ
तु तत्त्वेष्वात्मकाशावन्तर्मात्रं प्रधानं चाभित्त्वा पञ्चविंशतितत्त्वगणनेस्यविरोध इत्याशयनोच्यते इत्यपीति ।

पैकीकृत्य सत्त्वरजस्तमांसि पञ्चविंशतितत्त्वोपपत्तेः । (१) हिङ्गमावेन तु तेषां सप्तविंशति-
स्वाविरोधस्तस्माद्भाषाशब्दी सांख्यस्मृतिरिति प्राप्ते (२) मूलप्रकृतिः प्रचानम्, नावावन्त्यस्य
विकृतिरपि तु प्रकृतिरेवं तदिदमुक्तं “मूले”ति (पृ० ४०५ पं० १५) । महदहङ्कारः
पञ्चतन्मात्राणि प्रकृतिश्च विकृतिश्च, तथाहि—महत्तत्त्वमहङ्कारस्य तत्त्वान्तरस्य प्रकृतिर्मूल-
प्रकृतेस्तु विकृतिः, एवमहङ्कारतत्त्वं महतो विकृतिः, प्रकृतिश्च तदेव तामसं सत् पञ्चतन्मा-
त्राणाम्, तदेव सार्विकं सत् प्रकृतिरेकादशेन्द्रियाणाम्, पञ्चतन्मात्राणि चाहङ्कारस्य विकृ-
तिराकाशादीनां पञ्चानां प्रकृतिस्तदिदमुक्तं “महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षो-
डशकश्च विकारः” षोडशसंख्यावच्छिन्नो गणो विकार एव । पञ्चभूतान्यतन्मा (३) त्रा-
ण्येकादशेन्द्रियाणीति षोडशको गणः । यद्यपि पृथिव्यादयो गोघटादीनां प्रकृतिस्तथापि
(४) न ते पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरामेति न प्रकृतिः । तत्त्वान्तरोपादानत्वं चेह प्रकृतिस्त्वम-
भिमतं नोपादानमात्रत्वमित्याविरोधः । पुरुषस्तु कूटस्थनित्योऽपरिणामी न कस्यचित्प्रकृ-
तिर्नापि विकृतिरिति ।

एवं प्राप्ते ऽभिधीयते—“न संख्योपसङ्गहादापि प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वाशङ्का
कर्तव्या । कस्मात् ? नानाभावात् । नाना ह्येतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि नैषां
पञ्चशः पञ्चशः साधारणधर्मो ऽस्ति” (पृ० ४०६ पं० ३) । न खलु सत्त्वरजस्त-
मोमहदहङ्काराणामेकः क्रिया वा गुणो वा द्रव्यं वा जातिर्वा धर्मः पञ्चतन्मात्रादिभ्यो व्या-
वृत्तः सत्त्वादिषु चानुगतः कश्चिदस्ति (५) । नापि पृथिव्येतेजोवायुघ्राणानां, नापि रसनच-
क्षुस्त्वक्श्रोत्रवाचां, (६) नापि पाणिपादपायूपस्थमनसां, येनैकसाधारणनोपगृहीताः पञ्च
पञ्चका भवितुमर्हन्ति । पूर्वपक्षैकदेशिन (७) मुत्थापयति—“अथोच्येत पञ्चविंशतिसंख्यै-
वेवमि”ति । यद्यपि परस्यां संख्यायामवान्तरसंख्या द्वित्वादिका नास्ति, (८) तथापि त-
त्पूर्वं तस्याः सम्भवात्पूर्वपर्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या परसंख्योपलक्षणार्थं पूर्वसंख्योपन्यस्यत
इति । दूषयति “अयमेवास्मिन्पक्षे दोष” इति । न च पञ्चशब्दे जनशब्देन सम-
स्तोऽसमस्तः शक्यो वक्तुमित्याह—“परश्चात्र पञ्चशब्द” इति (पृ० ४०७ पं० १)

(१) पृथग्भावेन ।

(२) भाष्योक्ता मायामाह मूलति । अत्र ‘मातं मूलती’ति सु० सु० पु० पाठः । अभ्यवसायो महदाख्या
बुद्धिः, अभिमानोऽहङ्कारः, पञ्चतन्मात्राणि सूक्ष्माणि, इत्यादिसंख्यतत्त्वकौस्तुभां विस्तरेण विवृत्तम् ।

(३) स्थूलरूपाणि ।

(४) पृथिव्यादीनां घटादिप्रकृतिकत्वान्कर्त्तुं षोडशको विकार एवेत्यत्राह नत इति । उभयेषां स्थूल-
तेन्द्रियप्राप्तता च समेति न तत्त्वान्तरत्वमित्यर्थः ।

(५) अस्तीति । तथाचाकाशात्मनौ विहाय या पञ्चविंशतिसंख्योक्ता तस्यां नावान्तरत्वेन पञ्च-
सङ्ख्यानिवेश इति भावः ।

(६) नापीति । एवं च साधारणोपाध्यभावात् उद्विकाकाशानां पृथिव्यादीनां ज्ञानेन्द्रियेभ्यो घ्राणमादाय,
तथा तदतिरिक्तानां ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियेभ्यो वाचमादृत्य, एवमुद्वेचितवाचां कर्मेन्द्रियाणां च न मनसा
पञ्चत्वलाभ इति भावः ।

(७) पञ्चजनशब्दे समासमनङ्गकुर्वन्तामित्यर्थः ।

(८) नास्तीति । अपेक्षाबुद्धिनाशे द्वित्वादिनाशादिति शेषः । तथापीति । साहचर्याभावेऽपि हेतुहेतुम-
द्भावपल्लवाणां जीवसम्बन्धस्त्वान्मासङ्ख्याया अवान्तरसङ्ख्यासम्बन्धः सम्भवतीत्यर्थः ।

ननु भवतु समासस्तथापि किमित्यत आह—“समस्तत्वाच्चे”ति । अपि च वक्ष्यायां पञ्चकद्वयग्रहणे दशैव तत्त्वानीति न सांख्यस्मृतिप्रत्यभिज्ञानामेयसमासमभ्युपेत्याह—
 “न पञ्चकद्वयग्रहणं पञ्चपञ्चे”ति । (१) न चैका पञ्चसंख्या पञ्चसंख्यानन्तरेण शक्या विशेषेण, पञ्चशब्दस्य संख्योपसर्जनद्रव्यवचनत्वेन संख्याया उपसर्जनतया विशेषणेनासं-
 संयोगादित्याह—“एकस्याः पञ्चसंख्याया” इति । तदेवं पूर्वपक्षैकदेशिनि दूषिते परमपूर्वपक्षिणमुत्थापयति—“नन्वापञ्चपञ्चसंख्याका जना एव”ति (पृ० ४०८ पं० १) । अत्र तावद्रूढौ सत्यां (२) न योगः सम्भवतीति वक्ष्यते, तथापि यौगिकं पञ्चजनश-
 ब्दमभ्युपेत्य दूषयति—“युक्तं यत् पञ्चपूलीशब्दस्ये”ति । (३) पञ्चपूलीत्यत्र यद्यपि पृथक्चैकार्थसमायायिनी पञ्चसंख्यावच्छेदिकाऽस्ति तथापि यं समुदायिनोऽवच्छिनति न समुदायं समासपदगम्यमतस्तस्मिन् कति ते समुदाया इत्यपेक्षायां पदान्तराभिहिता पञ्चसंख्या सम्बध्यते पञ्चेति, पञ्चजना इत्यत्र तु पञ्चसंख्ययोत्पत्तिशिष्टया जनानामवच्छि-
 ज्ञत्वात्समुदायस्य च पञ्चपूलीवदत्राप्रतीतेर्न पदान्तराभिहिता संख्या सम्बध्यते । स्यादे-
 तत्, संख्येयानां जनानां मा भूच्छब्दान्तरवाच्यसंख्यावच्छेदः पञ्चसंख्यायास्तु तयावच्छेदो भविष्यति; (४) नहि साम्यवच्छिन्नस्य आह—“भवदपीदं विशेषणामि”ति (१) उक्तोऽत्र दोषः, नहुपसर्जनं विशेषणेन युज्यते पञ्चशब्द एव तावत्संख्येयोपसर्जनसंख्यामाह विशेषः तस्तु पञ्चजना इत्यत्र समासे, (६) विशेषणापेक्षायां तु न समासः स्यादसामर्थ्याज्जहि भवात् ऋद्धस्य राजपुरुष इति समासोऽपि तु वृत्तिरेव ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति, सापेक्षत्वेना-
 सामर्थ्यादित्यर्थः । “अतिरेकाच्चे”ति अभ्युच्चयमात्रम् । यदि सत्त्वरजस्तमांसि प्रधात्वेनै-
 किकृत्यात्माकाशौ तत्वेभ्यो व्यतिरिच्येते तदा सिद्धान्तव्याकोपः । अथ तु सत्त्वरजस्तमांसि मिथो भेदेन विवक्ष्यन्ते, तथापि वस्तुतस्त्वव्यवस्थापने आधारत्वेना (७) त्मा निष्कृष्यतामावे-
 यान्तरेभ्यस्त्वाकाशस्याधेयस्य व्यतिरेचनमनर्थकमिति गमयितव्यम् । “कथं च संख्या-
 मात्रश्रवणे सती”ति (पृ० ४०९ पं० ५) । (८) ‘दिक्संख्ये संज्ञायामि’ति संज्ञायामि

(१) असमासपक्ष एव वीप्सां विहाय विशेषणपक्षमाशङ्क्याह नचैकति ।

(२) सत्यामिति । तद्वद्वारा प्राणादिषु लक्षणार्थां च सत्यामित्यर्थः ।

(३) अनाकाङ्क्षां दर्शयति पञ्चपूलीत्यनेति । तथाचेबन्तादिगुसमासो समाहाराभिधानात् पदान्तरोपात्त-
 सङ्ख्या समाहारस्योत्पत्तिशिष्टया समानपदस्थया समाहाराणां पुलानां चावच्छेद्यत्वात्पञ्चपूलीत्यत्रास्या-
 काङ्क्षा, पञ्चजना इत्यत्र स्वीकृतत्वाभावेन समाहाराप्रतीत्या जनानां च स्वपदगतसङ्ख्यायाऽवच्छिन्नत्वात् सङ्ख्यान्तराकाशेति भावः ।

(४) नहि सीपीति । आत्माश्रयप्रसङ्गात् सङ्ख्या तयाऽवच्छिद्यतेतः सङ्ख्यान्तराकाशेत्यर्थः ।

(५) तत्र चोक्तो दोष इति परिहारमाष्यार्थमाह उक्त इति ।

(६) ननुपसर्जनस्यापि विशेषान्वयः किं न स्यादत आह विशेषणापेक्षायां खिति । सापेक्षस्यासमासे-
 त्दाहरणमाह नहि भवतीति । इत्यर्थः—उदहृतभाष्यस्यायमर्थः ।

(७) आधारत्वेन—भोक्तुरात्मनो भोग्यप्रतिष्ठहेतुत्वेन ।

(८) ननु पञ्चसङ्ख्याद्वयस्य विंशतिसिद्धौ ‘कथञ्चे’ति भाष्यं कथं सगच्छते इत्याशङ्क्याह दिक्सङ्ख्या इति । दिक्संख्यावाचिशब्दौ संज्ञायां गम्यमानायां उत्तरपदेन समस्येते यथा दक्षिणाग्निः सवर्ष इति सू-
 चार्थः । एवं चैकैव पञ्चसंख्या द्वितीयेपञ्चशब्दस्य संज्ञा समासगतस्य न संख्यार्थेनेति ग्रन्थतत्पर्यम् ।

समासस्मरणात् पञ्चजनशब्दस्तावदयं क्वचित्कूटः । न च कूटौ सत्यामवयवप्रसिद्धेर्भङ्गं
सापेक्षत्वात्, निरपक्षत्वाच्च कूटेः । तद्यदि कूटौ मुख्योऽर्थः प्राप्यते ततः स एव प्रदीतभ्योऽ-
थ त्वसौ न वाक्ये सम्बन्धाद्; पूर्वापरवाक्यविरोधी वा ततो कूट्यपरित्यागेनैव वृत्त्यन्तरे-
णार्थान्तरं कल्पयित्वा वाक्यसुत्पादनयिम्, यथा 'इयेनेनाभिचरन् यजेते'ति इयेनशब्दः श-
कुनिविशेषे निरूढवृत्तिस्तदपरित्यागेनैव निरत्यादानसादृश्यनार्थवादिकेन (१) क्रगुविशेषे वर्त-
ते (२), यथा सप्तविंशब्दो वसिष्ठ एकस्मिन् सप्तसु च वर्तते । न चैष तत्त्वेषु कूटः पञ्चविं-
शतिसंख्यानुरोधेन तत्त्वेषु वर्तयितव्यः, कूटौ सत्यां पञ्चविंशतेरेव संख्याया अभावात् कथं
तत्त्वेषु वर्तते ॥ ११ ॥

(सू०) प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

ज्योतिषैकेषामसत्पन्ने ॥ १३ ॥

(१) एवं च के ते पञ्चजना इत्यपेक्षायां किं वाक्यशेषगताः प्राणादयो गृह्यन्तामुत
पञ्चविंशतिस्तत्त्वानीति विशये, तत्त्वानामप्रामाणिकवत्प्राणादीनां च वाक्यशेषे श्रवणात्परि-
रित्यागे श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात्प्राणादय एव पञ्चजनाः । (४) न च काण्वभाष्यन्दि-
नयोर्विरोधाच्च प्राणादीनां वाक्यशेषगतानामपि प्रदृष्टमिति साम्प्रतम्, विरोधेऽपि तुल्य-
बलतया षोडशप्रदृष्टाप्रदृष्टवद्विकल्पोपपत्तेः । (५) न चेयं वस्तुस्वरूपकथाऽपित्परासनामुष्ठान-
विधिर्मनसैवानुष्ठद्वयमिति विधिभ्रवणात् । "कथं पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोगः"
इति । जनवाचकः शब्दो जनशब्दः, पञ्चजनशब्द इति यावत्, तस्य कथं प्राणादिष्वजनेषु
प्रयोग इति व्याख्येयम् । अन्यथा (६) तु प्रत्यस्तमितावयवार्थे समुदायशब्दार्थे जनशब्दार्थो
नास्तीत्यर्थानुयोग एव । कूट्यपरित्यागेनैव वृत्त्यन्तरं दर्शयति—“जनसम्बन्धाच्चे”ति
(पृ० ४१०-पं० २) जनशब्दभाजः—पञ्चजनशब्दभाजः । ननु सत्यामवयवप्रसिद्धौ
समुदायशक्तिकल्पनमुपपन्नं, सम्भवति च पञ्चविंशत्यां तत्त्वेष्ववयवप्रसिद्धिरित्यत आह—
“समासबलाच्चे”ति । (७) स्यादेतत्, समासबलाच्चेद्रूढिरास्थयिते हन्त न दृष्टस्तर्हि
तस्य प्रयोगोऽस्वकर्णादिवद्वृक्षादिषु, तथा च लोकप्रसिद्धभावात् कूटिरित्याक्षिपति—कथं
पुनरस्तीति । (८) जनेषु तावत्पञ्चजनशब्दस्य प्रथमः प्रयोगो लोकेषु दृष्ट इत्यसति प्रथम-

(१) 'यथा वै इयेनो निपत्यादक्ष एवमयं द्विषन्तं धातुस्थं निपत्यादत्ते यमभिचरति इयेनेन' इत्यर्थवा-
दोक्तेन कूट्यार्थापरित्यागेनैव कूट्यविशेषबोधकः इयेनशब्द इति भावः ।

(२) वर्तत इति । 'स्युः पुमात् पञ्चजनाः पुरुषाः पुरुषा नरा' इत्यमरसिंहोक्तेरवयवार्थपञ्चसंख्यास-
म्बन्धानपेक्ष एकस्मिन्नापि पुरुषे वर्तत इति भावः ।

(३) ननु कूट्यमात्रेऽपि पञ्चजनशब्दस्तत्त्वेषु लाक्षणिकः स्यादित्याशङ्क्याह एवं चेति ।

(४) वाक्यशेषयोर्विरोधाच्च प्राणादयः पञ्चजना इत्युक्तं निरस्यन्नाह नचेति ।

(५) यथोक्तं वस्तुति न विकल्प इति, तत्राह नचेति ।

(६) अन्यथा—जनवाचकत्वेन पञ्चजनशब्दस्याख्यरनाभावे, सिद्धन्त्यभिपत्तेऽवयवार्थशून्ये समुदाय-
शब्दार्थे प्राणादौ चोदायुपपत्तिरनुक्तोपालम्भत्वात् स्यादिति भावः ।

(७) व्याकरणस्य प्रयोगानुरोधित्वेन तदभावात्कथं कूटिरित्याभिप्रायेणाशङ्क्य भाष्यनवतारयति स्यादे-
त्तदित्यादिना ।

(८) मनुष्येषु पञ्चजनशब्दस्य लोक एव प्रयोगदर्शनात्सम्बन्धात्प्राणादिषु स्फुटं वृत्त्युपपत्तिं 'ज-

प्रयोग इत्यसिद्धमिति स्थवीयस्तयानभिधायाम्युपेत्य प्रथमप्रयोगाभावं समाधत्ते—“शक्यो-
द्भिदादिबद्धि”ति । आचार्यदेशीयानां मतभेदेष्वपि न पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि सिध्यन्ति
परमार्थतस्तु पञ्चजना वाक्यशेषगता एवेत्याशयवानाह—“कैश्चिच्चि”ति । शेषमति-
रोहितार्थम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

सू० कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

अथ समन्वयलक्षणे केयमकाण्डे(१) विरोधाविरोधचिन्ता, भविता हि तस्याः स्थानम-
विरोधलक्षण(२)मित्यत आह—“प्रतिपादितं ब्रह्मण” इति (पृ० १२पं० १०) । अय-
मर्थः—नानैकशाखागततत्तद्वाक्यालोचनया वाक्यार्थावगमे पर्यवसिते सति(३) प्रमाणान्तरा-
विरोधेन वाक्यार्थावगतेरप्रामाण्यमाशङ्क्याविरोधव्युत्पादनेन प्रामाण्यव्यवस्थापनमाविरोधलक्ष-
णार्थः, (४) प्रासङ्गिकं तु तत्र सृष्टिविषयाणां वाक्यानां परस्परमविरोधप्रतिपादनं न तु लक्ष-
णार्थः, तत्प्रयोजनं च तत्रैव प्रतिपादयिष्यते, इह तु वाक्यानां सृष्टिप्रतिपादकानां परस्पर-
विरोधे ब्रह्मणि जगद्योनौ न समन्वयः सेदधुमर्हति, तथा च न जगत्कारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणं,
न च तत्र गतिसामान्यं, न च तत्सिद्धये प्रधानस्याशब्दत्वप्रतिपादनम्, तस्माद्वाक्यानां कि-
रोधाविरोधाभ्यामुक्ताक्षेपसमाधानाभ्यां समन्वय एवोपपाद्यत इति समन्वयलक्षणे सङ्गत-
मिदमधिकरणम् ।

(५) वाक्यानां कारणे कार्ये परस्परविरोधतः ।

समन्वयो जगद्योनौ न सिध्यति परात्मनि ॥

‘सदेव सोम्येदमग्र आसीद’त्यादीनां कारणविषयाणाम् ‘असद्वा इदमग्र आसीद’त्यादि-
भिर्वाक्यैः कारणविषयैर्विरोधः, कार्यविषयाणामपि विभिन्नक्रमाक्रमोत्पत्तिप्रतिपादकानां विरोधः
तथा हि कानिचिद्व्यकर्तृकं जगदुत्पत्तिमाचक्षते वाक्यानि, कानिचित्स्वयंकर्तृकम्(६) ।
सृष्ट्या च तत्कार्येण तत्कारणतया ब्रह्म लक्षितम् । सृष्टिविप्रतिपत्तौ तत्कारणतायां ब्रह्मलक्षणे
विप्रतिपत्तौ सत्यां भवति तल्लक्ष्ये ब्रह्मण्यपि विप्रतिपत्तिः । तस्माद्ब्रह्मणि समन्व-

नसम्बन्धाच्च’ इति भाष्येण सूचितां पृथङ्गाह भाष्यकारः, किन्तु प्रौढ्या रुढिं समर्थयत इत्याह जनैश्चित्ति
स्थवीयस्तया—स्फुटतया ।

(१) अनवसरे ।

(२) अविरोधलक्षणम्—मानान्तरविरोधपरिहारार्थं द्वितीयाध्यायः ।

(३) पर्यवसिते सति अविरोधव्युत्पादने इतरेतरविरोधपरिहारेण प्रामाण्यव्यवस्थापनमिति योजना ।

(४) यदि मानान्तरविरोधो द्वितीयाध्यायार्थः वियत्पादादौ कथं श्रुतीनामन्योन्याविरोधचिन्तोकृत्याशं-
क्याह प्रसङ्गकन्विति । तत्रैवेति । निषेधात् परपक्षाणामनपेक्षत्वे उक्ते स्वपक्षस्यापि तत्पक्षके तत्रिवृत्तिरू-
पप्रयोजनं तत्रैव प्रतिपादयिष्यत इत्यर्थः ।

(५) पूर्वपक्षसंग्राहकश्लोकमाह वाक्यानामिति । कारणताबोधकानां कार्यविषयाणां च वाक्यानां पर-
स्परविरोधाकार्यशरगम्ये जगद्योनौ परमात्मनि न समन्वयसिद्धिरिति तदर्थः । श्लोकार्थं विवृणोति ह्ये-
वेति । विभिन्नैति । विभिन्ना अक्रमा च युगपद्भाविनी योत्पत्तिस्तत्प्रतिपादकानामित्यर्थः । तथाच ‘आत्मन
आकाशश्चरत्तेजोभुजते’ति भिन्नक्रमेण ‘स इमंलोकानभुजते’त्यक्रमेण कारणविषयाणामन्योन्याविरोधो-
बोध्यः ।

(६) स्वयंकर्तृकमिति । ‘तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते’त्यादीनि स्वयंकर्तृकास्तुत्पत्तिं वदन्तीति कार्यवि-
षयविरोधो दर्शितः । विरोधमुपपाद्य समन्वयमाक्षिपति सृष्ट्या चेति ।

याभावाच्च समन्वयगम्यं ब्रह्म । वेदान्तास्तु कर्त्रादिप्रतिपादनेन कर्मविधिरतयोपचरि-
तार्था अविवक्षितार्था वा जयोपयोगेन इति प्राप्तम् । क्रमादीत्यादिप्रदुहेनाक्रमो गृह्यते ।
एवं प्राप्त उच्यते—

(१)सर्गक्रमविवादेऽपि न स स्रष्टरि विद्यते ।

सतस्त्वसद्वचो भक्त्या निराकार्यतया क्वचित् ॥

न तावदस्ति सृष्टिक्रमे विगानं, श्रुतीनामाविरोधात्, तथाहि—(१)अनेकशित्वपर्यवदा-
नो देवदत्तः प्रथमं चक्रदण्डादि करोत्यथ तदुपकरणः कुम्भं, कुम्भोपकरणस्त्वाहरत्युदकम्, उद-
कोपकरणश्च संयवनेन गोधूमकणिकानां करोति पिण्डं, पिण्डोपकरणस्तु पचति घृतपूर्णं, तदस्य
देवदत्तस्य सर्वत्रैतस्मिन्कर्तृत्वाच्छक्यं वक्तुं देवदत्ताच्चक्रादि सम्भूतं तस्माच्चक्रादेः कुम्भा-
दीति, शक्यं च देवदत्तात्कुम्भः समुद्भूतस्तस्मादुदकोहरणादीत्यादि । नह्यस्त्यसम्भवः, सर्व-
त्रास्मिन् कार्यजाते क्रमवत्यपि देवदत्तस्य साक्षात्कर्तृत्वं नुस्यूतत्वात्, तथेहापि यद्यप्याकाशादि-
क्रमेणैव सृष्टिस्तथाप्याकाशानलानिलादौ तत्रतत्र साक्षात् परमेश्वरस्य कर्तृत्वाच्छक्यं वक्तुं
परमेश्वरादाकाशः सम्भूत इति, शक्यं च वक्तुं परमेश्वरादनलः सम्भूत इत्यादि । यदि 'त्वा-
काशाद्वायुर्वायोस्तेज' इत्युक्त्वा 'तेजसो वायुर्वायोराकाश' इति त्रयाद्भवेद्विरोधो न चैतदस्ति (३)
तस्मादमुषामविवादः श्रुतिनाम् । एवं 'स इमान् लोकानसृजते'त्यक्रमाभिधायिन्यपि श्रुतेर-
विरुद्धा, एषा हि स्वव्यापारमभिधानक्रमेण कुर्वती नाभिधेयानां क्रमं निरुणाद्धि, ते तु यथा-
क्रमावस्थिता एवाक्रमेणोच्यन्ते, यथाक्रमवन्ति ज्ञानानि जातानीति, तदेवमविगानम् ।
(४)अभ्युपेत्य तु विगानमुच्यते सृष्टौ खल्वेतद्विगानम् । स्रष्टा तु सर्ववेदान्तवाक्येष्वनुस्यूतः
परमेश्वरः प्रतीयते, नात्र श्रुतिविगानं मात्रापाप्यस्ति । (५)न च सृष्टिविगानं स्रष्टरि तदधीन-
निरूपणे विगानमावहतीति वाच्यम् । नह्येष स्रष्टृत्वमात्रेणोच्यतेऽपि तु 'सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्मे'त्यादिना रूपेणोच्यते स्रष्टा । तच्चास्य रूपं सर्ववेदान्तवाक्यानुगतम् । (६)तज्ज्ञानं च
फलवत्, 'ब्रह्मविदानोति परं तरति शोकमात्मविदि'ति श्रुतेः, सृष्टिज्ञानस्य तु न फलं श्रू-
यते, 'फलवत्संनिधावफलं तदङ्गमि'ति सृष्टिविज्ञानं स्रष्टृब्रह्मविज्ञानाङ्गं तदनुगुणं सद्ब्रह्मज्ञानाव-
तारोपायतया व्याख्येयम्, तथा च श्रुतिः—'अन्नेन सोम्य शुक्लेनापो मूलमन्विच्छे'त्यादिका ।
शुक्लेनाग्नेः, कार्येणेति यावत् । तस्माच्च सृष्टिविप्रतिपत्तिः स्रष्टरि विप्रतिपत्तिमावहति, अपि तु

(१) विज्ञान्तसंप्रद्वल्लोकमाह सर्गेति । स्वयं कर्तृत्वाभ्युक्तत्वाभ्यां सर्गे क्रमाक्रमभ्युक्तमेतत्क्रमे च
विवादे सत्यपि स्रष्टरि विवादो नास्ति, तथा सतः कारणस्य 'असद्वे'त्यादि असद्विकारोपचारिकी निराकर-
णीयत्वेनानुवादो असद्वच इति श्लोकार्थः । श्लोकार्थमेवाह नतावदिति ।

(२) विभिन्नक्रमत्वं परिहरति अनेकेति । पर्यवदातः—कुशलः । संयवनं—मिश्रणम् । घृतपूर्णं—गन्ता-
वविशेषः ।

(३) अस्तीति । ईदृग्वाक्यं नास्ति श्रुतौ कुत्रापित्यर्थः । तथा चाकाशावायुतेजसां क्रमेणोत्पत्तिमभि-
धाय व्युत्क्रमाभिधाने विरोधः स्याच्च तेजसः साक्षाद्ब्रह्मणः सृष्टिमात्राभिधाने, न ह्यनेन क्रमो बाध्यत इति
भावः । (४) न स स्रष्टरिति श्लोकाद्वितीयवादे व्याचष्टे अभ्युपेत्येति ।

(५) कार्यविगानेनोक्तं समन्वयाख्येयं प्रदर्श्य परिहरति नचेति । सत्यादिलक्षणं ब्रह्मवगमस्य तदानन्त्यो-
पपाद येषया जगत्तत्त्वत्रापोऽश्रुत्या सृष्टिरुक्ता, न तु तत्र तात्पर्यमतो मिथ्याधृतायां सृष्टौ विगानं न वेदान्तिनां
दूषणमपि न्वलङ्कार इत्यर्थः । (६) ननु सृष्टिः किमित्यात्मज्ञानार्थेयांशक्याह तज्ज्ञानं चेति ।

‘गुणे त्वन्याय्यकल्पने’ति तदनुगुणतया व्याख्येया। (१) यच्च कारणे विगानम्-‘असद्वा इदमप्र-
 वासी दि’ति, तदपि ‘तदप्येष श्लोको भवती’ति पूर्वप्रकृतं सद्ब्रह्माकृत्य ‘असदवेदेमप्र आ-
 सीदि’त्युच्यमानं त्वसतोऽभिधानेऽसम्बद्धं स्यात् (२)। श्रुत्यन्तरेण च मानान्तरेण च विरोधः।
 तस्मादौपचारिकं व्याख्येयम्। (३) ‘तद्वैक आहुरसदेवेदमप्र आसीदि’ति तु निराकार्यतयोपन्य-
 स्तमिति न कारणे विवाद इति। सूत्रे चशब्दस्त्वर्थः पूर्वपक्षं निवर्तयति। आकाशादिषु सृज्य-
 मानेषु क्रमविगानेपि न सृष्टारं विगानम्। कुतः? यथैकस्यां श्रुतौ व्यपदिष्टः परमेश्वरः सर्वस्य
 कर्ता तथैव श्रुत्यन्तरेषूक्तेः, केन रूपेण? कारणत्वेन, अपरः (४) कल्पो यथा व्यपदिष्टः क्रम-
 आकाशादिषु, ‘आत्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नोरपः पृथिवी’ति तथै-
 व क्रमस्यानपवाधनेन ‘तत्तेजोऽसृजते’त्यादिकाया अपि सृष्टेरुक्तेन सृष्टावपि विगानम्॥१४॥

सू० समाकर्षात् ॥ १५ ॥

नन्वेकत्रात्मन आकाशकारणत्वेनोक्तिरन्यत्र च तेजःकारणत्वेन तत्कथमविगानमत आह-
 “कारणत्वेने”ति (५० ४१६ पं० ७) हेतौ तृतीया, सर्वत्राकाशानलानिलादौ साक्षा-
 त्कारणत्वेनात्मनः। प्रपञ्चितं चैतदधस्तात् (५)। ‘व्याक्रियत’ इति च कर्मकर्तारं कर्मणि वा-
 रूपम्, न चेतनमतिरिक्तं कर्तारं प्रतिक्षिपति किन्तुपस्थापयति, न हि ‘ल्यते केदारः स्वय-
 मेवेति वा, ल्यते केदार इति’ वा लवितारं देवदत्तादि प्रतिक्षिपति, अपि तूपस्थापयत्येव।
 तस्मात्सर्वमवदातम्॥ १५ ॥

सू० जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

सू० जीवमुख्यप्राणलिङ्गाच्चेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

(६) ननु ‘ब्रह्म ते ब्रवाणी’ति ब्रह्माभिधानप्रकरणादुपसंहारे च ‘सर्वान्प्राप्नोऽपहस्य सर्वेषां
 च भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यं पयति य एवं वेदे’ति निरतिशयफलश्रवणाद्ब्रह्मवेदनादन्यस्य त-
 दसम्भवात्, (७) आदित्यचन्द्रादिगतपुरुषकर्तृत्वस्य च ‘यस्य वैतत्कर्म’ति चास्यासत्यव-
 च्छेदे सर्वनाम्ना प्रत्यक्षसिद्धस्य जगतः परामर्शेन जगत्कर्तृत्वस्य च ब्रह्मणोऽन्यत्रासम्भवा-
 त्कथं जीवमुख्यप्राणाश्चाह। (८) उच्यते-‘ब्रह्म ते ब्रवाणी’ति बालाकिना गार्ग्येण ब्रह्माभि-
 धानं प्रतिज्ञाय तत्तदादित्यादिगता ब्रह्मपुरुषाभिधानेन न तावद्ब्रह्मोक्तम्। (९) यस्य चाजातशः
 त्रो ‘यैवे बालाके एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत्कर्म’ति वाक्यं न तेन ब्रह्माभिधानं प्रति-

(१) ‘सतस्त्वसद्भवो भवत्येति श्लोकांशं व्याकुर्वन्नह यच्चेति।

(२) ‘अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदे’ति प्रस्तुतं ब्रह्म तत्रशब्दसमानार्थकतच्छब्देन पराभूतस्य श्लोकेनासदभि-
 धाने श्लोकवाक्यमसम्बद्धं स्यादित्यर्थः।

(३) निराकार्यतया क्वचिदिति श्लोकभागं विभजते तद्वैक इति।

(४) एवं कारणविगाननिषेधपरत्वेन सूत्रं व्याख्यायाधुना कार्यविगाननिषेधपरतया योजयति अपर-
 इति। कल्पः-प्रकारः। (५) धृतपूर्णटीकायाम्। (६) सिद्धान्त्याशङ्कते नृपिति।

(७) उपक्रमोपसंहाराभ्यां जीवप्राणलिङ्गयोर्ब्रह्मपरत्वं प्रदर्श्य ‘मध्येऽपि ब्रह्मपरामर्शमाहाऽऽदित्येति
 पुरुषकर्तृत्वस्य ब्रह्मणोऽन्यत्रासम्भवादित्यत्रान्वयः। अवच्छेदके-प्रकरणादौ।

(८) अथ ‘ब्रह्म ते ब्रवाणी’ति बालाकिवाक्यब्रह्म मन्यते सिद्धान्ती राजवाक्याद्वा, नाथ इत्याह पूर्व-
 पक्षी उच्यते इत्यादिना। (९) न द्वितीय इत्याह यस्येति।

ज्ञातम् । (१) न चान्यद्विज्ञेनोपक्रमेणान्यस्य वाक्यं शक्यं नियन्तुम् । (२) तस्मादजातशत्रोर्वा-
क्यसन्दर्भपौर्वापर्यालोचनया योऽत्यर्थः प्रतिभाति स एव प्राह्यः । अत्र च कर्मशब्दस्ताव-
द्यापारे निरुद्धश्रुतिः, कार्येषु क्रियते इति व्युत्पत्त्या वर्तेत । न च रुढौ सत्यां व्युत्पत्तिर्युक्ताश्र-
यितुम् । न च ब्रह्मण उदासीनस्यापरिणामिनो व्यापारवत्ता । वाक्यशेषे चा'इथास्मिन्प्राण एवै-
कधा भवती'ति श्रवणात्परिस्पन्दलक्षणस्य च कर्मणो यत्रोपपत्तिः स एव वेदितव्यतयोप-
दिश्यते । आदित्यादिगतपुरुषकर्तृत्वं च प्राणस्योपपद्यते हिरण्यगर्भरूपप्राणावस्थाविशेषत्वा-
दादित्यादिदेवतानां 'कृतम एको देवः प्राण' इति श्रुतेः । उपक्रमानुरोधेन चोपसंहारे सर्व-
शब्दः सर्वान्पाप्मन इति च सर्वेषां भूतानामिति चापेक्षिकश्रुतिः (३) बहून्पाप्मनो बहूनां भू-
तानामित्येवम्परो द्रष्टव्यः । एकस्मिन्वाक्ये उपक्रमानुरोधादुपसंहारो वर्णनीयः । (४) यदि
तु हतबालाकिमब्रह्मणि ब्रह्माभिधायिनमपोथाजातशत्रोर्वचनं ब्रह्मविषयमेवान्यथा तु तदुक्ता-
द्विशेषं विवक्षोरब्रह्माभिधानमसम्बद्धं स्यादिति मन्यते, तथापि नैतद्ब्रह्माभिधानं भवितुमर्हति,
अपि तु जीवाभिधानमेव, (५) यत्कारणं वेदितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्तृवेदनायोपेतं
बालाकिं प्रति बुबोध्ययिषुरजातशत्रुः सुप्तं पुरुषमामन्त्रयामन्त्रणशब्दाश्रयत्वात्प्राणादीनामभो-
क्तृत्वमस्वात्मित्वं प्रतिबोध्य यद्विषातोत्थानात्प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं स्वामिनं प्रति-
बोध्यति, परस्तादपि (६) —तद्यथा श्रेष्ठो स्वैर्भुङ्क्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुज्जन्ति एवमेवैष
प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्ते एवमेते आत्मान एनमात्मानं भुज्जन्ती'ति श्रवणात्, यथा
श्रेष्ठो प्रधानः पुरुषः स्वैर्भूतैः करणभूतैर्विषयान्भुङ्क्ते यथा वा स्वाः सृष्ट्याः श्रेष्ठिनं भुज्जन्ति,
ते हि श्रेष्ठिनमशनाच्छादनादिग्रहणेन भुज्जन्ति, एवमेवैष प्रज्ञात्मा जीव एतैरादित्यादिगतै-
रात्माभिर्विषयान्भुङ्क्ते, ते ह्यादित्यादय आलोकवृष्ट्यादिना साचिव्यमाचरन्तो जीवात्मानं
भोजयन्ति, जीवात्मानमपि यजमानं तदु सृष्टहविरादानादादित्यादयो भुज्जन्ति, तस्माज्जीवा-
त्मैव ब्रह्मणोऽभेदाद्ब्रह्मेव वेदितव्यतयोपदिश्यते । (७) यस्य चैतत्कर्मेति (४० ४९८
पं० ३) जीवप्रयुक्तानां देहेन्द्रियादीनां कर्म जीवस्य भवति । कर्मजन्यत्वाद्वा धर्माधर्मयोः
कर्मशब्दवाच्यत्वं इत्यनुसारात्, तौ च धर्माधर्मौ जीवस्य, धर्माधर्माक्षिप्तत्वाच्चादित्यादीनां
भोगोपकरणानां तेषु जीवस्य कर्तृत्वमुपपन्नम् । उपपन्नं च प्राणभृत्स्वाज्जिवस्य प्राणशब्द-

(१) ननु बालाकिवाक्यस्थब्रह्मप्रतिज्ञैव राजवाक्यं तत्परं भवतु अभिवाक्यादिवाचार्थवाक्यमित्या-
शङ्क्याह नचेति । तत्र वक्तृभेदेत्येकवाक्यताऽग्निमिर्देशिताऽऽचार्यस्तु ते गतिं वक्तुमिति, इह तु तदभावाद्वा-
क्यभेद इत्यर्थः ।

(२) तर्हि बालाकिवाक्ये ब्रह्मशब्दस्य का गतिरित्यत्राह तस्मादिति । राजवाक्यमेव ग्राह्यं बालाकि-
वचनस्य ब्रह्मदत्तपूर्वपक्षतया न ग्राह्यमिति भावः । राजवाक्ये च ब्रह्मपरत्वमसम्भवीत्याह अत्र चेत्यादिना ।

(३) सङ्कोचितवृत्तिः, सर्वशब्द इत्यर्थः, सङ्कोचमेवाह बहुमिति ।

(४) विप्रनृपवाक्ययोरैकत्वेऽपि पूर्वपक्षसङ्क्रमानामिप्रायेणाह यदि न्विति ।

(५) जीवाभिधाने हेतुमाह यत्कारणमिति । उपेतं-अन्तेवासित्वेनागतम् ।

(६) वक्ष्यमाणोपसंहारादपि जीवपरत्वमित्याह परस्तादपीति ।

(७) ननु विमुक्तो निरवयवस्य च जीवस्यापि स्पन्दव्यसम्भवात्कथं तत्परत्वे 'यस्य वै तत्कर्मे'ति वा-
क्यस्य निर्देशोऽत आह यस्येति । तथाचोपचारेण लक्षण्या वा कर्मशब्दस्य धर्माधर्मवाचकत्वं स्वीकृत्य
जीवपरमुक्तवाक्यं व्याख्येयमिति भावः ।

स्वम् । ये च प्रश्नप्रतिवचने 'कैष एतद्बालके पुरुषोऽशयिष्ठ, यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यतीति, अनयोरपि न स्पष्टं ब्रह्माभिधानमुपलभ्यते । जीवव्यतिरेकश्च प्राणात्मनो हिरण्यगर्भस्याप्युपपद्यते, तस्माज्जीवप्राणयोरन्यतर इह ब्राह्मो न परमेश्वर इति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते उच्यते—

(१) मृषावादिनमापोय बालार्किं ब्रह्मवादिनम् ।

राजा कथमसम्बद्धं मिथ्या वा वक्तुमर्हति ॥

(२) यथा हि केनचिन्मणिलक्षणज्ञमानिना काचे मणिरेश वेदितव्य इत्युक्ते परस्य काचोऽयं मणिर्न तल्लक्षणायोगादित्यभिधाय आत्मनो विशेषं जिज्ञापयिषोस्तत्त्वाभिधानमसम्बद्धम्, अमणौ मण्यभिधानं न पूर्ववादिनो विशेषमापादयति, स्वयमपि मृषाभिधानात्, तस्मादनेनोत्तरवादिना पूर्ववादिनो विशेषमापादयता मणितत्त्वमेव वक्तव्यम्, एवमजातशत्रुणा दत्तबालकेरब्रह्मवादिनो विशेषमात्मनो दर्शयता जीवप्राणाभिधाने असम्बद्धमुक्तं स्यात्, तत्तयोर्वाऽब्रह्मणोर्ब्रह्माभिधाने मिथ्याभिहितं स्यात्, तथा च न कश्चिद्विशेषो बालकेर्गार्ग्याद जातशत्रोर्भवेत् । तस्मादनेन ब्रह्मतत्त्वमभिधातव्यं, तथासत्यस्य न मिथ्यावद्यम् । (३) तस्माद् 'ब्रह्म ते ब्रवाणी'ति ब्रह्मणोपक्रमात्सर्वान्प्राप्मनोपहृत्य सर्वेषां च भूतानां श्रेष्ठं स्वाराज्यं पश्येति य एवं वेदे'ति च सति सम्भवे सर्वश्रुतेरसंकोचाभिरतिशयेन फलेनोपसंहाराद् (४) ब्रह्मवेदनादन्यतश्च तदनुपपत्तेरादित्यादिपुरुषकर्तृत्वस्य च स्वातन्त्र्यलक्षणस्य मुख्यस्य ब्रह्मण्येव सम्भवादन्वेषां हिरण्यगर्भादीनां तत्पारतन्त्र्यात् (५) 'कैष एतद्बालके' इत्यादेर्जीवाधिकरणभवनपादानप्रश्नस्य 'यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति' इत्यादेशत्तरस्य च ब्रह्मण्येवोपपत्तेर्ब्रह्मविषयत्वं निश्चीयते । अथ कस्मान्न भवतो हिरण्यगर्भगोचर एव प्रश्नोत्तरे, तथा च नैताभ्यां ब्रह्मविषयत्वसिद्धिरित्येतन्निराचिकोर्धुः पठति— "एतस्मादात्मनः प्राणा यथा यथायतनं प्रतिष्ठन्त" इति । एतदुक्तं भवति । आत्मैव जीवप्राणादीनामधिकरणं नान्यदिति (६) । यद्यपि च जीवो नात्मनो भिद्यते; तथाप्युपाध्यवच्छिन्नस्य परमात्मनो जीवत्वेनोपाधिभेदाद्भेदमारोप्याधाराधेयभावो द्रष्टव्यः । एवं च जी

(१) त्रिज्ज्ञानसङ्गाहकश्लोकमाह मृषेति । आदित्यादीन् ब्रह्मनिजान् ब्रह्मातिमिथ्यावादिनं बालार्किं 'मृषा मा संवदिष्टा' इति निरस्य राजा सत्यं ब्रह्माभिधेस्तन् जीवं प्राणं वा यदि ब्रूयात्तदाऽसंबद्धपलापितया मिथ्यावादी स्यात्तच्चाहमिति श्लोकार्थः ।

(२) दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकं श्लोकार्थं विवृण्वन्नाह यथेति ।

(३) मिथ्याभिधानम् । एवं च भिन्नवस्तुक्रवाक्यद्वयस्यापि भ्रमप्रसक्तिरिनासपरतयैकवाक्यत्वाद्ब्रह्मोपक्रमे सिद्धेऽभ्युपसंहारेण सङ्गान्तत्वात्सर्वस्य सन्दर्भस्य ब्रह्मपरत्वमित्युपसंहरति तस्मादिति ।

(४) अयं श्रुत्यसङ्कोचे हेतुः ।

(५) हिरण्यगर्भे व्यतिरेकेनिर्देश इति पूर्वपक्षिणोक्तं दूषयन्नाह कैष इति । अत्र 'हे बालके एव पुरुषः कैतदशयिष्ठ' इति प्रश्ने, एतदित्यमिति जीवाभयः, क्व वा एतदशुदिति भवनसम्बन्धी, कुत एतदागादिति अणुदानविषयः प्रश्नस्तथा प्राण एवैकधा भवति इति भवनप्रश्नस्य, तदेनं वाक्यसर्वैर्नाममिस्सङ्हाप्येति इति श्रयणप्रश्नस्य उत्तरमेवमन्ये प्रश्ना उत्तराणि च हिरण्यगर्भे न सम्भवन्ति जीवस्य जीवान्तरात्मत्वायोगादिति भावः ।

(६) न केवलमुपपत्त्या प्रश्नोत्तरयोर्ब्रह्मार्थत्वं किन्वात्मशब्दादपि तथात्वमिति भावः ।

वभवनधारत्वमपादानत्वं च परमात्मन उपपन्नम् । तदेवं बालाक्यजातशत्रुसंवादवाक्यस-
न्दर्भस्य ब्रह्मपरत्वे स्थिते 'यस्य वैतर्कमे'ति व्यापाराभिधाने न संगच्छत इति कर्मशब्दः
कार्याभिधायी भवति, एतदिति सर्वनामपरामृष्टं च तत्कार्यं, सर्वनाम चेदं सन्निहितपराम-
र्शि, न च किञ्चिदिह शब्दोक्तमस्ति सन्निहितम् । न चादित्यादिपुरुषाः सन्निहिता अपि पराम-
र्शाहः बहुत्वात्पुल्लङ्घत्वाच्च । एतदिति चैकस्य नपुंसकस्यभिधानात् 'एतेषां पुरुषाणां कर्ते'त्य-
नेनैव गतार्थत्वाच्च । तस्मादशब्दोक्तमपि प्रत्यक्षसिद्धं सम्बन्धार्हं जगदेव पराम्रष्टव्यम् ।
(१) एतदुक्तं भवति—अत्यल्पमिदमुच्यते एतेषामादित्यादिगतानां जगदेकदेशभूतानां कर्तेति,
किंतु कृत्स्नमेव जगदस्य कार्यमिति वाशब्देन सूच्यते । जीवप्राणशब्दै च ब्रह्मपरौ (२) जीव-
शब्दस्य ब्रह्मोपलक्षणपरत्वाद्, न पुनर्ब्रह्मशब्दो जीवोपलक्षणपरस्तथा सति हि बह्वसमञ्जसं
स्यादित्युक्तम् । न चानधिगतार्थाविबोधनस्वरसस्य शब्दस्याधिगतबोधनं युक्तम् । नाप्यनधि-
गतेनाधिगतोपलक्षणमुपपन्नम् । (३) न च सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न्याय्यः । वा-
क्यशेषानुरोधेन च जीवप्राणपरमात्मोपासनान्नयविधाने वाक्यत्रयं भवेत्पौर्वापर्यपर्यालोचनया
तु ब्रह्मोपासनपरत्वे एकवाक्यतैव । तस्मान्न जीवप्राणपरत्वमपि तु ब्रह्मपरत्वमेवेति सिद्धम् ।
स्यादेतत्, निर्दिश्यन्तां पुरुषाः कार्यास्तद्विषया तु कृतिरनिर्दिष्टा तत्फलं वा कार्यस्योत्पत्तिस्ते
यस्येदं कर्मेति निर्द्देश्येते, ततः कुतः पौनरुक्त्यमित्यत आह—“नापि पुरुषविषयस्ये”ति
(पृ० ४२०-पं० २) । (४) एतदुक्तं भवति कर्तृशब्देनैव कर्तारमोभेदघटा तयोरुपात्तत्वादाक्षिः
मत्वा ब्रह्म कृतिं विना कर्ता भवति नापि कृतिर्भावनपरामिधाना भूतिमुत्पत्तिं विनेत्यर्थः । ननु
यदीदमा जगत्परामृष्टं ततस्तन्नातभूताः पुरुषा अपीति य एतेषां पुरुषाणामिति पुनरुक्तम
आह—“एतदुक्तं भवति । य एतेषां पुरुषाणां”मिति ॥ १६ ॥ १७ ॥

सू० अन्यार्थन्तु जैमिनिः प्रहनव्याख्याना-

भ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥

ननु 'प्राण एवैकधा भवती'त्यादिकादपि वाक्याज्जीवतिरिक्तः कुतः प्रतीयत (५) इत्यतो
वाक्यान्तरं पठति—“एतस्मादात्मनः प्राणा” इति (पृ० ४२२ पं० ४) । अपि च
सर्ववेदान्तसिद्धमेतादित्याह—“सुषुप्तिकाले चे”ति । वेदान्तप्राक्रियायामेवोपपत्तिमुपसंहार-
व्याजेनाह—“तस्माद्यत्राऽस्य”आत्मनो यतो निःसम्बोधोऽतः स्वच्छतारूपमिव रूपमस्येति
स्वच्छतारूपो न तु स्वच्छतैव लयविक्षेपसंस्कारयोस्तत्र भावात्, समुदाचरद्भूतिविक्षेपाभा-

(१) ननु सिद्धान्तिमतेऽपि ब्रह्मणः सर्वकर्तृत्वादादित्यादिकर्तृत्वाभिधानं पुनरुक्तं स्यादत आह एतदुक्त-
मिति । बालाकिभ्रमापनोदार्थं पुनरेकदेशोक्त्या न पुनरुक्तिरित्यर्थः ।

(२) ब्रह्मपराविति । प्राणयतीति योगात्प्राणशब्दः जीवमुत्तिष्ठानभूतब्रह्मलक्षणार्थः, पुरुषशब्दश्च जीव-
वाच्यपि ब्रह्मपर इत्यर्थः । असमञ्जसं-विश्वकर्तृत्वादिरूपम् ।

(३) ननु किं जीवस्य ब्रह्मोपलक्षकत्वेन, प्रसिद्धापि जीवप्राणावबूय नामादेवदुपास्तिर्विधित्यामि-
त्याशङ्क्य निराकुर्वन् जीवमुच्येति (अ० १ पा० १० सूत्र ३१) व्याचष्टे नचेति ।

(४) () एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः का० सु० प्रा० पुस्तके नास्ति ।

(५) प्राणशब्दो हिरण्यगर्भमाह तत् कुतो ब्रह्मपतीतिरित्याशङ्क्यार्थः । आत्मशब्दात्प्रम्यत इति परि-
हारार्थः ।

चमात्रेणोपमानम् (१) । एतदेव विभजते—“उपाधिभि”रन्तःकरणादिभिर्“जिर्नतं”
यद्विशेषविज्ञानं घटपटादिविज्ञानं तद्विहितं स्वरूपमात्मनो, (२) यदि विज्ञानमित्येवोच्येत तत्र-
स्तद्विशेषमनवच्छिन्नं सद्ब्रह्मैव स्यात्तच्च नित्यमिति नोपाधिजनितं नापि तद्विहितं स्वरूपं
ब्रह्मस्वभावस्याग्रहाणात्, अत उक्तं विशेषेति । यदा तु लयलक्षणाविशेषपञ्चहेतोर्विशेषपञ्च-
स्कारः समुदाचरति तदा विशेषविज्ञानोत्पादात्स्वप्नजागरावस्थातः परमात्मनो रूपादध्रंशरूप-
पमागमनमिति । न केवलं कौषीताकिब्राह्मणे वाजसनेयेष्वेवमेव प्रश्नोत्तरयोर्जीवव्यतिरिक्तमा-
मनन्ति परमात्मानमित्याह—“अपि चैवमेक” इति । नन्वत्राकाशं शयनस्थानं तत्कुतः
परमात्मप्रत्यय इत्यत आह—“आकाशशब्दश्चे”ति । न तावन्मुख्यस्याकाशस्याऽमा-
धारत्वसम्भवः । यदपि च द्वासप्ततिसहस्रहेताभिधाननाडीसंचारेण सुषुप्त्यवस्थायां पुरीत-
दवस्थानमुक्तं तदप्यन्तःकरणस्य । तस्माद्दहरोस्मिन्नन्तराकाश इति वदकाशशब्दः परमा-
त्मनि मन्तव्य इति । प्रथमं भाष्यकृता जीवनिराकरणाय सूत्रमिदमवतारितं तत्र मन्दधियां
नेदं प्राणनिराकरणायेति बुद्धिर्मा भूदित्याशयवानाह—“प्राणनिराकरणस्यापी”ति
(पृ० ४२३ पं० ३) । ‘तौ ह (३) बालाक्यजातशत्रू सुप्तं पुरुषमाजगमुत्तमजातशत्रु-
नोमभिरामन्त्रयांचक्रे ‘वृहत्पाण्डुरवासः सोमराजनिर्गति, स आमन्त्र्यमाणो नोत्तस्थौ, तं पा-
णिनपेधं बोधयांचकार, स होतस्थौ स होवाचाजातशत्रु र्यत्रैष एतत्सुप्तेऽभूदे’त्यादि, सोऽयं
सुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदेश इति ॥ १८ ॥

सू० वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

(४) ननु मैत्रेयीब्राह्मणोपक्रमे याज्ञवल्क्येन गार्हस्थ्यश्रमादुत्तमाश्रमं यियासता मैत्रेय्या
भार्यायाः कात्यायन्या सहार्थसंविभागकरण उक्ते मैत्रेयी याज्ञवल्क्यं पतिममृतत्वार्थिनीं पप्र-
च्छ—“यन्नु स इयं भगोः (५) सर्वा पृथ्वी वित्तेन पूर्णा स्यात्किमहं तेनामृता स्यामुत नै”ति ।
तत्रनेति होवाच याज्ञवल्क्यः । ययैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य
तु नाशास्ति वित्तेन । एवं वित्तेनमृतत्वाशा भवेद्यदि वित्तसाध्यानि कर्माण्यमृतत्वाय युज्ये-
रन्, तदेव तु नास्ति, ज्ञानसाध्यत्वादमृतत्वस्य, कर्मणां च ज्ञानविरोधिनां तत्सहभाविता-
नुपपत्तेरिति भावः । सा होवाच मैत्रेयी—‘येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भग-
वान्वेद तदेव मे ब्रूहि’ । अमृतत्वसाधनमिति शेषः । तत्रामृतत्वसाधनज्ञानोपन्यासाय वैर-
ग्यपूर्वकत्वात्तस्य रागविषयेषु तेषुनेषु पतिजायादिषु वैराग्यमुत्पादयितुं याज्ञवल्क्यो ‘न वा अरे
पत्युः कामाये’त्यादिवाक्यसन्दर्भमुवाच । (६) आत्मौपाधिकं हि प्रियत्वमेवां न तु साक्षा-
स्त्रिग्राण्येतानि, तस्मादेतेभ्यः पतिजायादिभ्यो विरम्य यत्र साक्षात्प्रेम स एवात्मा वा अरे

(१) उपमावमिति । श्रमसंस्कारं सत्यपि प्रोद्भूतश्रमाभावाद्भुक्तयोपमानं सुषुप्ते रूपशब्देन भाष्ये
कृतमित्यर्थः ।

(२) उपाधिजनितविशेषविज्ञानेति भाष्ये विशेषपदव्याख्यानेमाह यदीति । राहित्याभावे हेतुः ब्रह्मस्व-
भाषस्याग्रहाणादिति ।

(३) भाष्योक्तप्राणादिव्यतिरिक्तोपदेशो दर्शयति तौ हेति ।

(४) मैत्रेयीब्राह्मणार्थमनुक्रामन् प्रातर्दननयेन गतार्थतामाशङ्कने नन्विति ।

(५) भगवन् ।

(६) भाष्योक्तवाक्यसन्दर्भं व्याचष्टे आत्मेति ।

द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः । वाशब्दोऽवधारणे । आत्मैव द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्यः । एतस्मादनानि च श्रवणादीनि विहितानि ‘श्रोतव्य’ इत्यादिना । “करुमात्” ? आत्मनो वाऽरे दर्शनेन श्रवणादिसाधनेनेदं जगत्सर्वं विदितं भवतीति वाक्यशेषः । यतो नामरूपात्मकस्य जगतस्तत्त्वं पारमार्थिकं रूपमात्मैव भुजङ्गस्येव समारोपितस्य तत्त्वं रज्जुस्तस्मादात्मनि विदिते सर्वमिदं जगत्तत्त्वं विदितं भवति रज्ज्वाभिव विदितायां समारोपितभुजङ्गस्य तत्त्वं विदितं भवति यतस्तस्मादात्मैव द्रष्टव्यो न तु तदतिरिक्तं जगत्स्वरूपेण द्रष्टव्यम् । (१) कुतः ? यतो ब्रह्म तं परादाद्ब्राह्मणजातिर्ब्राह्मणोऽहमित्यभिमान इति यावत् । परादात्—पराकुर्यात्, अमृतत्वपदात्, कं ? योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म ब्राह्मणजातिं वेद । एवं क्षत्रादिष्वपि द्रष्टव्यम् । आत्मैव जगत्स्तत्त्वं न तु तदतिरिक्तं तदित्यत्रैव भगवती श्रुतिरूपपत्तिं दृष्टान्तप्रबन्धेनाह । (२) यत् खलु यद्ग्रहं विना न शक्यते ग्रहीतुं तत्ततो न व्यतिरिच्यते, यथा रजतं शुक्तिश्या भुजङ्गो वा रज्जोः, दुन्दुभ्यादिशब्दसामान्याद्वा तत्तच्छब्दमेदाः, न गृह्यन्ते च चिद्रूपग्रहणं विना स्थितिकाले नामरूपाणि तस्मान्न चिदात्मनो भिद्यन्ते, तदिदमुक्तं—“स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्ये”ति । दुन्दुभिग्रहणेन तद्वत् शब्दसामान्यमुपलक्षयति । न केवलं स्थितिकाले नामरूपप्रपञ्चाश्विदात्माऽरेकेणाग्रहणाच्चिदात्मनो न व्यतिरिच्यतेऽपि तु नामरूपोत्पत्तेः प्रागपि चिद्रूपावस्थानात् तदुपादानत्वाच्च नामरूपप्रपञ्चस्य तदनतिरेकः, रज्ज्वादानस्येव भुजङ्गस्य रज्जोरनतिरेक इत्येतद् दृष्टान्तेन साधयति भगवती श्रुतिः—स यथा (३) द्वौमेरभ्याहितस्य प्रथमधुमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यहमेवेदं इत्यादिना चतुर्विधो मन्त्र उक्तः, इतिहास इत्यादिनाऽष्टविधं (४) ब्राह्मणमुक्तम् । एतदुक्तं भवति—यथाभिमात्रं प्रथममवगम्यते क्षुद्राणां विस्फुलिङ्गानामुपादानम्, अथ ततो विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति न चैतेमेतत्त्वान्यत्वाभ्यां शक्यन्ते निर्वक्तुम्, एवमृगवेदादयोऽप्यल्पप्रयत्नाद्ब्रह्मणो व्युच्चरन्तो न ततस्त्वान्यत्वाभ्यां निरुच्यन्ते ऋगादिभिर्नामोपलक्ष्यते, यदा च नामधेयस्येयं गतिस्तदा तत्पूर्वकस्य रूपधेयस्यैव कथेति भावः । न केवलं तदुपादानत्वात्ततो न व्यतिरिच्यते नामरूपप्रपञ्चः,

(१) आत्मदर्शनफलमुक्त्वाऽनात्मदृष्टौ दोषदर्शकं वाक्यमवतारयति कुत इति । ब्राह्मण्याभिमानो मियोज्यत्वाभिर्भावेनात्मतत्त्वादर्शनेतिव्यर्थः ।

(२) ‘स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्युयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीत’ इत्यादि (वृ० ४।१।८) श्रुतिस्मृतिानुमानं विशदयति यदिति । स दृष्टान्ते यथा लोके दुन्दुभेर्हन्यमानस्य लक्षणया हन्यमानदुन्दुभ्याभिव्यक्तशब्दस्वसामान्यस्य विशेषभूतात् सामान्याद्ब्राह्मत्वेन गृहीतुं शक्युयादिति व्यतिरेकः, एवमन्योऽपि दुन्दुभिशब्दस्य ग्रहणेन तद्विशेषशब्दो आघातसंज्ञको गृहीत आघातस्य वा ग्रहणेन तदवान्तरविशेषशब्दो गृहीत इति श्रुत्यर्थः ।

(३) और्ध्वोभिरिहः और्ध्वाः, अभ्याहित—उपचितः ।

(४) ‘उर्वशी हासराः पुरुरवसं चक्रमे’ इत्यादिरितिहासः (१), ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीद’ इत्यादिसर्गकथनात्मकं पुरुरवम् (२), ‘देवयजनविधाय विधा (३), ‘मियमित्येतदुपासीत’ इत्यादिरहस्योपासनात्मिका उपनिषदः (४), ‘तदेते श्लोका’ इत्यादिनिर्दिष्टा ब्राह्मणप्रमवा मन्त्रश्लोकाः (५), ‘आत्मेत्येवोपासीत’ इत्यादिबस्तुसङ्ग्रहावयवनि सूत्राणि (६), सङ्ग्रहविवरणरूपाण्यनुव्याख्यानि (७), मन्त्रव्याख्यात्मकानि व्याख्यानि (८) इत्येवमष्टविधं ब्रह्मणं बोध्यम् ।

प्रलयसमये च तदनुप्रवेष्टात्ततो न व्यतिरिच्यते, (१) यथा सामुद्रमेवाम्भः पृथिवीतेजःसम्पर्कात्कामिन्यमुपगतं सैन्धवं खिल्यः स हि स्वाकरे समुद्रे क्षितोऽम्भ एव भवत्येवं विदम्भोर्ध्वं लीनं जगच्छिदेव भवति न तु ततोऽतिरिच्यत इति । एतद्दृष्टान्तप्रबन्धेनाह—“स यथा सर्वासामपामि”त्यादि(२) । दृष्टान्तप्रबन्धमुक्त्वा दार्ष्टान्तिके योजयति “एवं वा अरे इदं महद्दि”ति । वृद्धत्वेन ब्रह्मोक्तम् । इदं ब्रह्मेत्यर्थः । भूतं सत्यम्, अनन्तम् नित्यम्, अपारं सर्वगतं, विज्ञानधनो विज्ञानैकरस इति यावत् । एतेभ्यः कार्यकारणभावेन व्यवस्थितेभ्यो भूतेभ्यः ससुत्थाय साम्येनोत्थाय कार्यकारणसंघातस्य ह्यवच्छेदा(३)दुःखित्वस्योक्तिवादयस्तदवच्छिन्ने विदात्मनि तद्विपरीतेऽपि प्रतीयन्ते यथोदकप्रतिबिम्बते चन्द्रमसि तोयगताः कम्पादयस्तदिदं साम्येनोत्थानं, यदा त्वागमाचार्योपदेशपूर्वकमनननिदिध्यासनप्रकर्षपर्यन्तजोऽस्य ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कार उपावर्तते तदा निर्मृष्टानिखिलसवासनाविद्यामलस्य कार्यकरणसङ्घातभूतस्य विनाशे तान्येव भूतानि नश्यन्त्यनु तदुपाधिश्चिदात्मनः खिल्यभावो विनश्यति । ततो न प्रेत्य कार्यकरणभूतनिवृत्तौ रूपगन्धादिसंज्ञाऽस्तीति, न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति संज्ञामात्रनिषेधादारमा नास्तीति मन्यमाना सा मैत्रेयी होवाच—‘अत्रैव मा भगवानमूमुहन्मोहितवान् न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति’ । (४) स होवाच याज्ञवल्क्यः स्वाभिप्रायं द्वैते हि रूपादिविशेषसंज्ञानिबन्धनो दुःखित्वाद्यभिमानः । (५) आनन्दज्ञानैकरसब्रह्माद्वयानुभवे तु तत्केन कं पश्येत् (६) ब्रह्म वा केन विजानीयात् नहि तदास्य कर्मभावोऽस्ति स्वप्रकाशत्वात् । एतदुक्तं भवति—न संज्ञामात्रं मया व्यासेधि किन्तु विशेषसंज्ञेति । तदेवममृतत्वफलेनोपक्रमान्मध्ये चारमविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तदुपपादनाद् उपसंहारे च ‘महद्भूतमनन्तमि’त्यादिना च ब्रह्मरूपमिधानाद्द्वैतनिन्दया चाद्वैतगुणकीर्तनाद्ब्रह्मैव मैत्रेयीब्राह्मणे प्रतिप्राप्यं न जीवात्मेति नास्ति पूर्वपक्ष इत्यनारभ्यमेवेदमधिकरणम् ।

(७) अत्रोच्यते । भोक्तृत्वज्ञातृताजीवरूपोत्थानसमाधये मैत्रेयीब्राह्मणे पूर्वपक्षेणोपक्रमः कृतः । पतिजायादिभोग्यसम्बन्धो नाभोक्तुर्ब्रह्मणो युज्यते, नापि ज्ञानकर्तृत्वमकर्तुः साक्षाच्च

(१) ‘स यथा सैन्धवखिल्य’ इति वाक्येन ज्ञाननिमित्तक आत्यन्तिकः प्रलयः प्रपञ्चस्योक्तस्तमाह ध्येति । खिल्यो—धनः ।

(२) इदमप्युपनिषत्प्रतीकम् । अनेनात्यन्तिकप्रलये प्राकृतल्यो दृष्टान्तत्वेनोक्त इत्यर्थः ।

(३) अल्पत्वात् ।

(४) ‘यत्र हि द्वैतामिव भवतीत्यादिवाक्यं विभजते सहोवाचेति ।

(५) ‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवेत्यादिवाक्यं विवृणुते आनन्देति ।

(६) विषयभावेष्वपि आत्मभूतं ब्रह्म जानीयादिति सङ्खान्निवृत्त्यर्थं ‘विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति’ वाक्यं व्याचष्ट ब्रह्म वेति ।

(७) यद्यप्यत्र जीवब्रह्मालिङ्गसंशये सर्वात्मकब्रह्मण्यन्तर्भवन्तो जीवधर्मा न ब्रह्मपरतया योज्यन्त प्रातर्दनाधिकरण एव तत्सिद्धेर्नापि प्रसिद्धजीवातुवादेनाप्रसिद्धब्रह्मात्मबोधधनपरत्वमवधार्यते सुषुप्त्युक्तात्यधिकरणेनैव तत्सिद्धेस्तथापि जीवमनूय ब्रह्मत्वबोधनादनुवाद्यविधेयोर्भेदाभेदाविति मतनिरासनेकात्मिकमद्वैतं प्रतिपाद्यत इत्याह अत्रोच्यत इत्यादिना सिद्धान्ती । मैत्रेयीब्राह्मणविषये तु भेदपरत्वेन शेषप्रमाणानां भोक्तृत्वज्ञातृत्वादीनां समाधये जीवमात्रपरत्वेन पूर्वपक्ष उपन्यस्त इत्याह भोक्तृत्वेति । तदेव क्रमशो विभजते पतीति ।

महतो भूतस्य विज्ञानात्मभावेन समुत्थानाभिधानं विज्ञानात्मन एव द्रष्टव्यत्वमाह, अन्यथा ब्रह्मणो द्रष्टव्यत्वपरेऽस्मिन् ब्राह्मणे तस्य विज्ञानात्मत्वेन समुत्थानाभिधानमनुपयुक्तं स्यात्तस्य तु द्रष्टव्यत्वमुपयुज्यते इत्युपक्रममात्रं पूर्वपक्षः कृतः । भोक्तृत्वत्वाच्च भोग्यजातस्येति तदु-
पोद्धूलनमात्रम् । सिद्धान्तस्तु निगदव्याख्यातेन भाष्येणोक्तः ॥ १९ ॥

तदेवं पौर्वापर्यालोचनया मैत्रेयीब्राह्मणस्य ब्रह्मदर्शनपरत्वे स्थिते भोक्त्रा जीवात्मनोप-
क्रममाचार्यदेशीयमतेन तावत्समाधत्ते सूत्रकारः—

सू० प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाहमरथः ॥ २० ॥

यथा हि ब्रह्मेर्विकारा व्युत्चरन्तो वि-^१कुलिङ्गान ब्रह्मेरत्यन्तं भिद्यन्ते तद्रूपनिरूपणत्वा(१)त्वा-
पि ततोऽत्यन्तमभिन्ना ब्रह्मेरिव परस्परव्यावृत्त्यभावप्रसङ्गात्, तथा जीवात्मनोऽपि ब्रह्मविकारा न
ब्रह्मणोऽत्यन्तं भिद्यन्ते चिद्रूपत्वाभावप्रसङ्गाच्चाप्यत्यन्तं न भिद्यन्ते परस्परं व्यावृत्त्यभावप्र-
सङ्गात्, सर्वज्ञं प्रत्युपदेशवैयर्थ्याच्च । तस्मात्कर्तृचिद्धेदो जीवात्मनामभेदश्च । तत्र तद्वि-
ज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धये विज्ञानात्मपरमात्मनोरभेदमुपादाय परमात्मनि दर्शयितव्ये
विज्ञानात्मनोपक्रम इत्याहमरथ आचार्यो मेने ॥ २० ॥

आचार्यदेशीयान्तमतेन समाधत्ते—

सू० उत्क्रामिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

जीवो हि परमात्मनोऽत्यन्तं भिन्न एव सन् देहेन्द्रियमनोबुध्युपधानसम्पर्कसर्वदा कलु-
षतस्य च ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात्सम्प्रसङ्गस्य देहेन्द्रियादिसंघातादुत्क्रामिष्यतः परमा-
त्मनैक्योपपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमणम् । एतदुक्तं भवति—भविष्यन्तमभेदमुपादाय भेदकाले-
ष्यभेद उक्तः । यथाहुः पारुचरात्रिकाः—

आमुक्तैर्भेद एव स्याज्जीवस्य च परस्य च ।

मुक्तस्य तु न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावतः ॥ इति ।

अत्रैव श्रुतिमुपन्यस्यति—“श्रुतिश्चैव”मिति (पृ० ४२५-२२) । पूर्वं देहेन्द्रि-
याद्युपाधिकृतं कलुषत्वमात्मन उक्तं, सम्प्रति स्वाभाविकमेव जीवस्य नामरूपप्रपञ्चाश्रयत्व-
लक्षणं कालुष्यं पार्थिवानामणूनामिव(२) श्यामत्वं केवलं पाकेनेव ज्ञानध्यानादिना तदपनीय
जीवः परात्परतरं पुरुषमुपेत्याह—“क्वचिच्च जीवाश्रयमपी”ति (पृ० ४२६-
२० २) । नदी निदर्शनं यथा ‘सोम्येमा नद्य’ इति ॥ २१ ॥

तदेवमाचार्यदेशीयमतद्वयमुक्तत्वात्पारितुष्यत्वाचार्यमतमाह सूत्रकारः—

सू० अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

एतद्व्याचष्टे—“अस्यैव परमात्मन” इति । न जीव आत्मनोऽन्यो नापि तद्वि-

(१) बह्विरूपनिरूपणत्वात् । तत इति । अत्यन्तमभेदे हि ब्रह्मवत्परस्परव्यावृत्तिप्रसङ्गात् ब्रह्मव्य-
तिरिक्तजीवाभावे च तस्यैवोपदेशः स्यात्तस्य चायुक्तत्वादिति दाटान्तिकान्तार्थो बोध्यः ।

(२) ‘अणुश्यामतावदेतस्याव’ इति गौतमसूत्रेषु धृतस्य प्राचीननैयायिकमतस्य दृष्टेःसुक्तं, त-
थाच यथाऽनादिरप्यणुश्यामता पाकेन विनश्यति तथा जीवस्य स्वाभाविकमपि कालुष्यं ज्ञानादिना नश्य-
तीति भावः ।

कारः किं स्वात्मैवाविधोपाधानकल्पितावच्छेदः, आकाश इव घटमणिकादिकल्पितावच्छेदो घटाकाशो मणिकाकाशो न तु परमाकाशादन्यस्तद्विकारो वा । ततश्च जीवात्मनोपक्रमः परमात्मनैवोपक्रमस्तस्य ततोऽभेदात् । स्थूलदर्शिलोकप्रतीतिषौ कर्त्यायौपाधिकेनात्मरूपेणोपक्रमः कृतः । अत्रैव श्रुतिं प्रमाणयति—“तथा चे”ति । अयं विकारः परमात्मनो जीवः कस्मान्न भवत्याकाशादेवदित्याह—“न च तेजःप्रभृतीनामि”ति । नहि यथा तेजःप्रभृतीनामात्मविकारत्वं श्रूयते एवं जीवस्येति । आचार्यत्रयमतं विभजते—“काशकृत्स्नस्याचार्यस्ये”ति । आत्यन्तिके सत्यभेदे कार्यकारणभावाभावात् अनात्यन्तिकोऽभेद आस्थेयस्तथा च कथाचङ्खेदोपीति तमास्थाय कार्यकारणभाव इति (२) । मतत्रयमुक्त्वा काशकृत्स्नीयमतं साधुत्वेन निर्द्धारयति—“तत्र—तेषु मध्ये, काशकृत्स्नीयं मत”मिति (पृ० ४२७० पं० ३) । आत्यन्तिके हि जीवपरमात्मनोरभेदे तात्त्विकेऽनाद्यविधोपाधिकल्पितो भेदस्तत्त्वमसीति जीवात्मनो ब्रह्मभावतत्त्वोपदेशश्रवणमनननिदिध्यासनप्रकर्षपर्यन्तजन्मना साक्षात्कारेण विद्यया शक्यः समूलकाषं कषेत्तु रज्ज्वामहिविभ्रम इव रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारेण राजपुत्रस्येव च म्लेच्छकुले वद्धमानस्यात्मनि समारोपितो म्लेच्छभावो राजपुत्रोऽसीति आतोपदेशेन । न तु मृद्विकारः शरावादिः शतशोऽपि मृन्मृदिति चिन्त्यमानस्तज्जन्मना मृद्भावासाक्षात्कारेण शक्यो निवर्तयितुं, तत्कस्य हेतोस्तस्यापि मृदो भिन्नाभिन्नस्य तात्त्विकत्वाद्, वस्तुनस्तु ज्ञानेनोच्छेत्तुमशक्यत्वात् सोऽयं (१) प्रातेपिपादयिषितार्थानुसारः । अपि च जीवस्यात्मविकारत्वे तस्य ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात् स्वप्रकृतावप्यये सति नामृतत्वस्याशास्तीत्यपुरुषार्थत्वममृतत्वप्राप्तिश्रुतिविरोधश्च, काशकृत्स्नमते त्वेतदुभयं नास्तीत्याह—“एवं च सती”ति । ननु यदि जीवो न विकारः किन्तु ब्रह्मैव कथं तर्हि तस्मिन्नामरूपाश्रयत्वश्रुतिः कथं च यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा इति ब्रह्मविकारश्रुतिरित्याशङ्कामुपसंहारव्याजेन निराकरोति—“अतश्च स्वाश्रयस्ये”ति । यतः प्रतिपिपादयिषितार्थानुसारश्चामृतत्वप्राप्तिश्च विकारपक्षे न सम्भवतः, अतश्चेति योजना । द्वितीयपूर्वपक्षबीज (३) मनयैव त्रिसुत्रापाकरोति—“यदप्युक्त”मिति । शेषमतिरोहितार्थं व्याख्यातार्थं च । (४) तृतीयपूर्वपक्षबीजनिरासे काशकृत्स्नीयेनैवेत्यवधारणं तन्मताश्रयणेनैव तस्य शक्यनिरासत्वात् । (५) ऐकान्तिके ह्यद्वैते आत्मनोऽन्यकर्मकरणे ‘केन कं पश्येदिति’ आत्मनश्च कमत्वं ‘विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति’ शक्यं निषेद्धुम् । भेदाभेदपक्षे वैकान्तिके वा भेदे सर्वमेतद्वैताश्रयमशक्यमित्यवधारणस्यार्थः । न केवलं काशकृ-

(१) कार्यकारणभाव इति । आधमरथ्यमते आत्यन्तिकेऽभेदे आस्थिते सति कार्यकारणभावाभावप्रसङ्गात् ईषद्भेदाप्यायातीति भावः । (२) सोयं—परापरयोरत्यन्ताभेदः ।

(३) परस्यैव समुत्थानश्रुत्या जीवाभेदाभिधानरूपं द्वितीयपूर्वपक्षबीजमित्यर्थः ।

(४) विज्ञातृशब्देन कर्तृनिर्देशलङ्कारूपतृतीयं पूर्वपक्षबीजन्तु काशकृत्स्नमतेनैव परिहरणीयमित्याह तृतायति ।

(५) शक्यनिराकरणत्वमेवाह ऐकान्तिके इति । ‘केन कं पश्येदित्यनेनान्यकर्मकरणे निषिद्धे सति ‘केन कं विजानीयादित्यनेन ज्ञानकर्मत्वं निषेद्धं, शक्यं काशकृत्स्नमते, भेदपक्षे भेदाभेदपक्षे च प्रमाणादेः सत्त्वाशक्यमिति भावः ।

त्स्नीयदर्शनाश्रयणेन भूतपूर्वगत्या विज्ञातृत्वमपि तु श्रुतिपौर्वापर्यपर्यालोचनयाप्येवमेवेत्याह—
 “अपि च यत्र ही”ति (४२८-१८) । कस्मात्पुनः काशकृत्स्नस्य मतमास्थीयते
 नेतेरेषामाचार्याणामित्यत आह—(१) दर्शितं तु पुरस्तादि”ति (पृ० ४२९ पं०
 ७) । काशकृत्स्नीयस्य मतस्य श्रुतिप्रबन्धोपन्यासेन पुनः श्रुतिमत्त्वं स्मृतिमत्त्वं चोपसं-
 हारोपक्रममाह—“अतश्चे”ति । क्वचित्पाठ आतश्चेति । तस्यावश्यं चेत्यर्थः । (२) ज-
 ननजरामरणभीतयो विक्रियास्तासां सर्वोसां ‘महानज’ इत्यादिना प्रतिषेधः, परिणामपक्षे-
 ऽन्यस्य चान्यभावपक्षे ऐकान्तिकाद्वैतप्रतिपादनपरा । एकमेवाद्वितीयमित्यादयो द्वैतदर्शननि-
 न्दापराध्वान्योसावन्योहमस्मीत्यादयो जन्मजरादिविक्रियाप्रतिषेधपरश्चैव महानज इत्यादयः
 श्रुतय उपपद्येरन् । (३) अपि च यदि जीवपरमात्मनोर्भेदभेदावास्थीयेयातां ततस्तयोर्मिथो
 विरोधात्समुच्चयाभावादेकस्य बलीयस्त्वे नात्मनि निरपवादं विज्ञानं जायेत बलीयसैकेन
 दुर्बलपक्षावलम्बिनो ज्ञानस्य बाधनात् । (४) अथ त्वगृह्यमाणविशेषतया न बलाबलावधारणं,
 ततः संशये सति न सुनिश्चितार्थमात्मनि ज्ञानं भवेत्सुनिश्चितार्थं च ज्ञानं मोक्षोपायः श्रूयते
 ‘वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था’ इति । तदतदाह—“अन्यथा मुमुक्षूणामि”ति । एकत्व-
 मनुपपद्यत इति श्रुतिर्न पुनरेकत्वानेकत्वे अनुपपद्यत इति । ननु यदि क्षेत्रज्ञपरमात्मनोर-
 भेदो भाविकः, कथं तर्हि व्यपदेशबुद्धिभेदौ क्षेत्रज्ञः परमात्मेति, कथं च नित्यशुद्धबुद्धमुक्त-
 स्वभावस्य भगवतः संसारिता ? अविद्याकृतनामरूपोपाधिवशादिति चेत्, कस्येयमविद्या,
 न तावज्जीवस्य, तस्य परमात्मनो व्यतिरेकाभावात्, नापि परमात्मनस्तस्य विद्यैकरसस्या-
 विद्याश्रयत्वानुपपत्तेः । तदत्र संसारित्वासंसारित्वविद्याविद्यावत्स्वरूपविरुद्धधर्मसंसर्गाद्बुद्धि-
 व्यपदेशभेदाच्चास्ति जीवेश्वरयोर्भेदोपि भाविक इत्यत आह—“स्थिते च परमात्मक्षे-
 षञ्चात्मैकत्व” इति (पृ० ४३० पं० १) । (५) न तावद्धेदभेदावैकत्र भाविकौ भवि-
 तुमर्हत इति विपश्चितं प्रथमे पादे । (६) द्वैतदर्शननिन्दया चैकान्तिकाद्वैतप्रतिपादनपराः पौर्वा-
 पर्यालोचनया सर्वे वेदान्ताः प्रतीयन्ते । तत्र यथा बिम्बादवदातात्तात्त्विके प्रतिबिम्बानाम-
 भेदोऽपि नीलमणिकृपाणकाचाद्युपधानभेदात्काल्पनिको जीवानां भेदो बुद्धिव्यपदेशभेदौ वर्त-
 यति ‘इदं बिम्बमवदातामिमानि च प्रतिबिम्बानि नीलात्पलपलाशश्यामलानि वृत्तदीर्घादि-
 भेदभाजि बहूनी’ति, एवं परमात्मनः शुद्धस्वभावाज्जीवानामभेद ऐकान्तिकेऽप्यनिर्वचनीयाना-
 यविद्योपधानभेदात्काल्पनिको जीवानां भेदो बुद्धिव्यपदेशभेदौ वयं च परमात्मा शुद्धा-
 नानन्द-
 स्वभाव इमे च जीवा अविद्याशोकदुःखाद्युपद्रवभाज’ इति वर्तयति । अविद्योपधानं च यद्यपि
 विद्यास्वभावे परमात्मनि न साक्षादस्ति तथापि तत्प्रतिबिम्बकल्पजीवद्वारेण परस्मिन्(७)नु-

(१) पुङ्गवैरेण श्रुत्यनुमानाद्वरं प्रत्यक्षश्रुतिदृष्टं मतं गृहीतमिति परिहारभाष्यार्थोऽत्र बोध्यः ।

(२) ‘तर्कविक्रियाप्रतिषेधादि’ति (पृ० ४२९-२०) भाष्यं विवृण्वन्नाह जननेति ।

(३) ‘अन्यथा निरपवादोपपत्तेरिति’ भाष्यं व्याचष्टे अपि चेति ।

(४) ‘सुनिश्चितार्थमनुपपत्तेरिति’ भाष्यस्याभिप्रायमाहायस्त्विति । समबलबोधिताविपर्यये विषये सत्प्र-

तिपक्षानुमानवत्संशय एव स्यादित्यर्थः ।

(५) ननु भेदाभेदसम्भवाच्छ्रुताभेदासिद्धौ सृष्टाभेद’ इति भाष्योक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह न तावदिति ।

(६) तर्हि भेद एवास्तु तात्त्विक इत्याक्षेपे आह द्वैतेति ।

(७) ब्रह्मणे, उच्यते प्राचीनाचार्यैरिति शेषः ।

च्यते । न चैवमन्योन्याश्रयो जीवविभागाश्रया विद्या अविद्याश्रयश्च जीवविभाग इति, बीजाङ्कुरवदनादित्वात् । अत एव 'कानुद्दिश्यैष ईश्वरो मायामारचयत्यनर्थिकामुद्देश्यानां स-
गादौ जीवानामभावात्, कथं चात्मानं संसारिणं विविधवेदनाभाजं कुर्यादि'त्याद्यनुयोगो निर-
वकाशः । (१) न खल्वादिमान् संसारो नाप्यादिमानविद्याजीवविभागो येनानुयुज्येतेति । अत्र
च नामग्रहणेनाविद्यामुपलक्षयति । स्यादेतत्, यदि न जीवाद्वद्वा भियते हन्त जीवः स्फुट
इति ब्रह्मापि तथा स्यात्तथा च 'निहितं गुहायामि'ति नोपपद्यत इत्यत आह—“नहि सत्य-
मि”ति । यथा हि बिम्बस्य मणिकृपाणादयो गुहा एवं ब्रह्मणोपि प्रतिजीवं भिन्ना अ-
विद्या गुहा इति (२) । यथा प्रतिबिम्बेषु भासमानेषु बिम्बं तदभिन्नमपि गुह्यमेवं जीवेषु भास-
मानेषु तदभिन्नमपि ब्रह्म गुह्यम् । अस्तु तर्हि ब्रह्मणोऽन्यद्गुह्यमित्यत आह—“न च
ब्रह्मणोऽन्य” इति । ये त्वाश्मरथ्यप्रभृतयो “निर्वन्धं कुर्वन्ति ते वेदान्तार्थ-
मि”ति । (३) ब्रह्मणः सर्वात्मना भागशो वा परिणामाभ्युपगमे तस्य कार्यत्वादनित्यत्वाच्च
तदाश्रितो मोक्षोपि तथा स्यात् । यदि त्वेवमपि मोक्षं नित्यमकृतकं ब्रूयुस्तत्राह—“त्याये-
ने”ति । (४) एवं ये नदीसमुद्रानिदर्शनेनामुक्तेभेदं मुक्तस्य चाभेदं जीवस्यास्थिपत तेषामपि
न्यायेनासंगतिः, नो जातु घटः पटो भवति । ननूक्तं यथा नदी समुद्रो भवतीति । का पुन-
र्नशमिमताऽऽयुष्मतः ? किं पाथः परमाणव उतैषां संस्थानभेद आहोस्वित्तदारब्धोवयवी ?
तत्र संस्थानभेदस्य वाऽन्यविनो वा समुद्रनिवेशे विनाशात् कस्य समुद्रगैकता, नदीपाथः परमा-
णूनां तु समुद्रपाथः परमाणुभ्यः पूर्वावस्थितेभ्यो भेद एव नाभेदः, एवं समुद्रादपि तेषां भेद एव । ये
(५) तु काशकृत्स्नीयमेव मतमास्थाय जीवं परमात्मनोऽशमाचख्युस्तेषां कथं 'निष्कलनिष्किक्र-
शान्त'—मिति न श्रुतिविरोधः । (६) निष्कलमिति सावयवत्वं व्यासेधिन न तु सांशत्वम्, अंशश्च जीवः
परमात्मनो न भस इव कर्णेनेमिमण्डलावच्छिन्नं नभः शब्दध्रुवणयोग्यं वायोरिव च शरीराव-
च्छिन्नं पञ्चवृत्तिः प्राण इति चेत् । न (७) तावन्नभो न भसोऽशस्तस्य तत्त्वात् । कर्णेनेमिमण्डला-
वच्छिन्नमंश इति चेद्, (८) हन्त तर्हि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन कर्णेनेमिमण्डलं वा तत्संयोगो
वेत्युक्तं भवति । न च कर्णेनेमिमण्डलं तस्यांशस्तस्य ततो भेदात् । तत्संयोगो नभोधर्मत्वा-
त्तस्यांश इति चेत् । न । अनुपपत्तेः, नभोधर्मत्वे हि तदनवयवं सर्वत्राभिन्नमिति तत्संयोगः

(१) अतएवेत्यादिकमेव विवृणोति न खल्विति । अयं भावः—अविद्याभीनस्य जीवविभागस्यानादित्वा-
मुद्देश्याभावोऽसिद्धः, अनादित्वाच्च मायाया आरचनाभावः, संसारस्यानादित्वात्संसारिणं कथं कुर्यादित्यचो-
चम्, मायाकृतसंसारे गन्धर्वनगरादिभ्रमवज प्रयोजनानुयोग इति ।

(२) यथा दर्पणादयो सुखादाववदातत्वादर्मानामानप्रयोजका तथाऽविद्याप्येकस्मिन्स्वयंप्रभे निरंशेऽपि
भान्नामाने प्रवर्त्तयति असम्भावनीयावभासचतुरत्वादित्यर्थः ।

(३) आश्मरथ्यमतं वेदान्तार्थबोधकत्वाज युक्तमित्यह ब्रह्मण इति ।

(४) औडुलोमिमतेऽसंगतिं प्रदर्शयन्नाह एवं ये इति । भिन्नयैक्यासम्भवादकत्वशास्त्रं तन्मतेऽसंगतं
स्यादित्यर्थः ।

(५) भास्करमतमनूय दूषयति ये त्विति ।

(६) भास्करमतेनाशङ्कते निष्कलमिति ।

(७) समाधत्ते न तावदिति ।

(८) कर्णेनेमिमण्डलावच्छिन्नं नभोऽशः स्यादित्याशङ्क्यामह हन्तेति । नम्याकारकर्णवलयनसंयो-
गयोः प्राप्तयेरेवाकाशांशनिर्देशसम्भवदन्यथाऽनिर्देशाच्च कल्पितनभोवच्छेदानभ्युपगमादपि कर्णस्तत्संयोगो
वा आकाशाश इत्युक्तं स्यादित्यर्थः ।

सर्वत्र प्रथेत । (१) न ह्यस्ति सम्भवोऽनवयवमव्याप्य वर्तत इति । तस्मात्त्रास्ति चेद्याप्यैव । न चेद्याप्नोति तत्रैव नास्त्येव । व्याप्यैवास्ति केवलं प्रतिसम्बन्धधीननिरूपणतया न सर्वत्र निरूप्यत इति चेत् । न नाम निरूप्यताम्, तत्संयुक्तं तु नभः श्रवणयोग्यं सर्वत्रास्तीति सर्वत्र श्रवणप्रसङ्गः । (२) न च भेदाभेदयोरन्यतरणांशः शक्यो निर्वच्यतुम्, न चोभाभ्यां, विरुद्धयोरेकत्रासमवायादित्युक्तम् । तस्मादनिर्वचनीयानाद्यविद्यापरिकल्पित एवांशो नभसो न भाविक इति युक्तम् । (३) न च काल्पनिको ज्ञानमात्रायत्तजीवितः, कथमविज्ञायमानोऽस्ति, असंक्षांशः कथं शब्दश्रवणलक्षणाय कार्याय कल्पते, न जातु रज्ज्वामज्ञायमान उरगो भय-कम्पादिकार्याय पर्याप्त इति वाच्यम् । अज्ञातत्वासिद्धेः, कार्यव्यग्यत्वादस्य । (४) कार्योत्पादात् पूर्वमज्ञातं कथं कार्योत्पादाङ्गमिति चेत् । (५) न, पूर्वपूर्वकार्योत्पादव्यङ्ग्यत्वादस्यपि ज्ञाने तत्संस्कारानुवृत्तेरनादित्वाच्च कल्पना तत्संस्कारप्रवाहस्य । अस्तु वाऽनुपपत्तिरेव कार्यकारणयोर्मायात्मकत्वात् । अनुपपत्तिर्हि मायामुपोद्बलयति । अनुपपद्यमानार्थत्वान्मायायाः । अपि च भाविकांशवादिनां मते भाविकांशस्य ज्ञानेनोच्छेत्तुमशक्यत्वाच्च ज्ञानध्यानसाधनो मोक्षः स्यात् तदेवमाकांशांश इव श्रोत्रमनिर्वचनीयम् । एवं जीवो ब्रह्मणोऽंश इति काशकृत्स्नीयं मतमिति सिद्धम् ॥ २२ ॥

सू० प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

(६) स्यादेतत्, वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वये दर्शिते समाप्तं समन्वयलक्षणमिति किमपरमवाशिष्यते यदर्थमिदमारभ्यत इति शङ्कां निराकर्तुं सङ्गतिं दर्शयन् अवशेषमाह “यथाभ्युदये”ति । अत्र च लक्षणस्य सङ्गतिमुक्त्वा लक्षणेनास्याधिकरणस्य सङ्गतिरुक्ता । एतदुक्तं भवति—सत्यं जगत्कारणे ब्रह्मणि वेदान्तानामुक्तः समन्वयस्तत्र कारणभावस्योभयथा दर्शनाज्जगत्कारणत्वं ब्रह्मणः किं निमित्तत्वेनैव, उतोपादानत्वेनापि । तत्र यदि प्रथमः पक्षस्तत उपादानकारणानुसरणे साध्यस्मृतिसिद्धं प्रधानमभ्युपेयम् । तथा च जन्माद्यस्य यत् इति ब्रह्मलक्षणमसाधु, अतिव्याप्तिः प्रधानेऽपि गतत्वात् । असम्भवाद्वा । यदि तत्तरः पक्ष

(१) कर्णनेमिमण्डलपक्षं निरस्य संयोगपक्षे किं संयोगो व्यापी न वा ? आद्यमनुपलम्भाभिरस्य द्वितीयं निराकरोति नञीति ।

(२) अधुनाशमासे साधारणदूषणमाह नचेति । यस्तुतो भिन्नयोर्महिषाश्ववजांशान्तिवत्, नाप्यभिज्ञस्यैकवत्, नापि भिन्नाभिज्ञयोस्तद्विराधस्य समन्वयसूत्रे उक्तत्वादित्यर्थः ।

(३) अविद्याकल्पितोऽपि नभोऽंशो न सम्भवतीत्याह नचेति । यत्काल्पनिकं न तदज्ञातदशायामस्ति रज्जुमुज्ज्वलच्छेषलक्षणो यदि कल्पनिकत्वेन ज्ञानमात्रप्राप्तजीविकः प्रतीतसत्ताकस्तिर्हि कथमज्ञायमानोऽस्ति । इष्टप्रसङ्गतामाशङ्क्याह अक्षेति । अज्ञातत्वेन हि श्रौषं शब्दधीहेतुस्तदज्ञातदशायां यद्यसत्स्यात्ततः शब्दज्ञानं स्यादित्यर्थः ।

(४) शङ्कते कार्योत्पादादिति ॥ शब्दोपलब्धिकार्यलिङ्गकानुमानाया भोवस्याभिव्यक्तिः सा कार्योत्पादादिति प्राक्कार्यादसंख्येयं स्यात्तद्वलात्तत्सत्त्वे तु चक्रकापत्तिस्तथाच नियतप्राक्सत्त्वरूपकारणत्वं न स्यादिति भावः ।

(५) समाधत्ते नेति ।

(६) मध्येपादं वृत्तकीर्तनस्य प्रयोजनमाह स्यादेतदिति ।

स्ततो नातिव्याप्तिर्नाप्यव्याप्तिरिति साबुलक्षणम् । सोऽयमवशेषः । तत्र—

(१) ईक्षापूर्वककर्तृत्वं प्रभुत्वमसङ्गता ।

निमित्तकारणेष्वेक नोपादानेषु कर्हिचित् ॥

तदिदमाह—“तत्र निमित्तकारणमेव तावदि”ति (पृ. ४३१. पं. ३) ।

आगमस्य कारणमात्रे पर्यवसानादनुमानस्य तद्विशेषनियममागमो न प्रतिक्षिपत्यपि त्वनुम-
न्यत एवेत्याह—“पारिशेष्याद्ब्रह्मणोन्यदि”ति । ब्रह्मोपादानत्वस्य प्रसक्तस्य प्रति-
षेधेऽन्यत्राप्रसङ्गात्सांख्यस्मृतिप्रसिद्धमानुमानिकं प्रधानं शिष्यत इति । (२) एकविज्ञानेन
च सर्वविज्ञानप्राप्तेर्ज्ञानमुत तमादेशमिति यादिना, यथा सोम्यैकेन स्मृतिपण्डनेति च दृष्टान्तः,
परमात्मनः प्राधान्यं सूचयतः । यथा सोमशर्मणैकेन ज्ञातेन सर्वे कठा ज्ञातो भवति ।

एवं प्राप्त उच्यते—प्रकृतिश्च । न केवलं ब्रह्म निमित्तकारणं, कुतः ? प्रतिज्ञादृष्टान्त-
योरनुपरोधात् । निमित्तकारणत्वमात्रे तु तावुपरुध्येयाताम्, तथाहि—

(३) न मुख्ये सम्भवत्यर्थे जघन्या वृत्तिरिष्यते ।

न चानुमानिकं युक्तमागमेनापबाधितम् ॥

सर्वे हि तावद्वेदान्ताः पौर्वापर्येण वीक्षिताः ।

ऐकान्तिकाद्वैतपरा द्वैतमात्रनिषेधतः ॥

तदिहापि प्रतिज्ञादृष्टान्तौ मुख्यार्थोवेव युक्तौ न तु ‘यजमानः प्रस्तर’ इति वदुःशङ्क्यकल्पनया
नेतव्यौ तस्यार्थवादस्यातत्परत्वात् । प्रतिज्ञादृष्टान्तवाक्ययोस्त्वद्वैतपरत्वादुपादानकारणात्मक-
त्वाच्चोपादेयस्य कार्यजातस्योपादानज्ञानेन तज्ज्ञानोपपत्तेः । निमित्तकारणं तु कार्यादस्यन्त-
भिन्नमिति न तज्ज्ञानं कार्यज्ञानं भवति । अतो ब्रह्मोपादानकारणं जगतः । (४) न च ब्रह्म-
णोऽन्यन्निमित्तकारणं जगत इत्यपि युक्तम् । प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोधादेव । न हि तदानीं ब्रह्मणि
ज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवति । जगन्निमित्तकारणस्य ब्रह्मणाऽन्यस्य सर्वमभ्यपतिनस्तज्ज्ञानेनाविज्ञा-
नात् । (५) ‘यत’ इति च पञ्चमी न कारणमात्रे स्मर्यतेऽपि तु प्रकृतौ जनिकर्तुः प्रकृतिरिति ।
ततोऽपि प्रकृतिस्त्वमवगच्छामः । दुन्दुभिग्रहणं दुन्दुभ्याघातग्रहणं च तद्वत्तत्त्वत्वसामान्ये-
लक्षणार्थम् ॥ २३ ॥

(१) ईक्षितृत्वश्रुतेरेकविज्ञानेन सवविज्ञानप्रतिज्ञानाच्च ब्रह्म निमित्तकारणमुतोपादानकारणमपीति
सन्देहे पूर्वं मुख्यतः प्रतिज्ञाश्रयणेन वाक्यस्य जीवपरत्वं निरस्तम्, अधुना निमित्तोपादानभेदाद्वैतोऽपि
सङ्गतिमभिसन्धाय पूर्वेपक्षमाह ईक्षेति । अनेन ब्रह्म ब्रह्मप्रकृतिः ईक्षितृत्वात्कर्तृत्वात्स्वामित्वाच्च प्रभुवत्,
न पृथिव्यादिप्रकृतिः असङ्गत्वात् गन्धादिशून्यत्वादिन्यायानुमानं पूर्वपक्षमनेन सूचितम् । इलोकार्थः स्पष्टः ।

(२) ननु निमित्तोपादानभेदे कथं प्रतिज्ञादृष्टान्तयोर्योजना तत्राह एकेति ।

(३) ननु प्रतिज्ञादृष्टान्तौ प्राधान्यपरो भाविष्यत इत्याशङ्क्याह न मुख्य इति । नन्वनुमानवाधा-
श्रौणतादत आह नचेति । आगमोपि निमित्तत्वपर एवास्तु तत्राह सर्वे हीति । वेदान्तिमते कार्यमात्रस्य वि-
वर्तत्वेनाभिधानव्यतिरेकेण सर्वेषामभावाङ्गीकारात् सर्ववेदान्तवाक्यानामैकान्तिकाद्वैतपरत्वमित्यर्थः ।

(४) यदि कारणज्ञानात्सर्वकार्यज्ञानार्थं ब्रह्मण उपदानत्वं तर्हि ततोऽन्यन्निमित्तं स्यादित्यत्राह नचेति ।

(५) प्रतिज्ञालिङ्गैरिव श्रुत्यापि पूर्वपक्षयानुमानवाध इत्याह यत इति । जनिकर्तुरिति । जायमानस्य
कार्यस्य प्रकृतिरुपादानसंज्ञिका भवतीति पाणिनिस्त्वार्थः ॥

सू० अभिधयोपदेशाच्च ॥ २४ ॥

(१) अनागतेच्छा सकृद्वोऽभिध्या । एतया खलु स्वातन्त्र्यलक्षणेन कर्तृत्वेन निमित्तत्वं दर्शितम् । 'बहु स्यामि'ति च स्वविषयतयोपादानत्वमुक्तम् ॥ २४ ॥

सू० साक्षाच्चोभयाङ्गनात् ॥ २५ ॥

आकाशादेव ब्रह्मण एवेत्यर्थः । साक्षादिति चेति सूत्रावयवमनुश तस्यार्थं व्याचष्टे-
"आकाशादेवे"ति । (प्र. ४३३ पं. ८) श्रुतिब्रह्मणो जगदुपादानत्वमवधारयन्ती
उपादानान्तराभावं साक्षादेव दर्शयतीति साक्षादिति सूत्रावयवेन दर्शितामति योजना ॥ २५ ॥

सू० आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

प्रकृतिग्रहणमुपलक्षणं निमित्तात्मन्यपि द्रष्टव्यं, (२) कर्मत्वेनोपादानत्वात्कर्तृत्वेन च त-
त्प्रति निमित्तत्वात् । "कथं पुनरि"ति सिद्धसाध्य गेरेकत्रासमवायो विरोधादिति ।
"परिणामादिति । ब्रूम" इति । पूर्वसिद्धस्याप्यनिर्वचनीयविकारात्मनो परिणामो-
ऽनिर्वचनीयत्वाद्भेदानाभिन्न एवेति सिद्धस्यापि साध्यत्वमित्यर्थः । एकवाक्यत्वेन व्या-
ख्याय परिणामादित्यवाच्छब्दः ३) व्याचष्टे--"परिणामादिति वे"ति । सच्चरत्य-
न्वेति द्वे ब्रह्मणो रूपे । सच्च सामान्यविशेषणापरोक्षतया निर्वोच्यं पृथिव्यतेजोलक्षणम् ।
त्यच्च परोक्षमत एवानिर्वोच्यमिदन्तया वाधवाकाशलक्षणम् । कथं च तद्ब्रह्मणो रूपं ? यदि
तस्य ब्रह्मोपादानं, तस्मात्परिणामाद्ब्रह्म भूतानां प्रकृतिरिति ॥ २६ ॥

सू० योनिश्च हि गणिते ॥ २७ ॥

(४) पूर्वपक्षिणोऽनुमानमनुभाष्यागमविरोधेन दूषयति "यत्पुनरि"ति (प्र. ४३५
पं. ६) । एतदुक्तं भवति--ईश्वरो जगतो निमित्तकारणमेवेशापूर्वकजगत्कर्तृत्वात् कुम्भकर्तृकु-
लालवत् । (५) अत्रेश्वरस्यासिद्धेराश्रयासिद्धो हेतुः पक्षश्चाप्रसिद्धविशेष्यः । (६) यथाहु-
"नानु-
पलब्धे न्यायः प्रवर्तते" इति । आगमात्तद्विद्धिरिति चेद्, हन्त तर्हि यादृशमीश्वरमागमो
गमयति तादृशोऽभ्युपगन्तव्यः । स च निमित्तकारणं चोपादानकारणं चेद्वरमवगमयतीति ।
(७) विशेष्याश्रयप्राप्त्यागमविरोधाच्चानुमानमुद्बुधमर्हतीति, कुतस्तेन निमित्तत्वावधारणेत्य-
र्थः । (८) इयं चोपादानपरिणामादिभाषा न विकाराभिप्रायेणापि तु यथा सर्पस्योपादानं रज्जु-
रेवं ब्रह्म जगदुपादानं द्रष्टव्यम् । न खलु नित्यस्य निष्कलस्य ब्रह्मणः सर्वान्तमनैरुद्देशेन वा
परिणामः सम्भवति नित्यत्वाद्भेदकदेशत्वादित्युक्तम् । (९) न च मृदः शरावादयो भिद्यन्ते न

(१) सूत्रस्थामिध्याशब्दार्थमाहानागतेति । अनागतवस्तुनीच्छा-सकृद्वो वाऽभिध्या, तया स्वातन्त्र्यं
दर्शितं तेन च निमित्तत्वमपि 'सोऽकामयते'त्यादिश्रुतौ दर्शितमित्यर्थः ।

(२) निमित्तोपादानत्वे हेतुपरं यत्कारणमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे कर्मत्वेनेति ।

(३) पृथक्कृत्वा । (४) नैयायिकस्य । (५) पूर्वोक्तनैयायिकानुमाने । (६) न्यायभाष्यकारः ।

(७) विशेष्येति । साध्यं प्रति विशेष्यस्य हेतुं प्रति चाश्रयस्य ग्राहकतयोपजीव्यागमविरोधादित्यर्थः ।

(८) ननु आत्मकृतेः परिणामादित्यनेन सूत्रेण परिणामवादो वेदान्तदर्शनकारस्याप्यभिमतो भातीत्य-
शङ्क्याह इयं चेति ।

(९) एवं च सौत्रपरिणामशब्दस्य विवर्तपरत्वं वेदान्तिमतेनोक्तत्वा यथाश्रुताभिप्रायेण परिणामत्वेन
लोकसिद्धस्य मुख्यसहत्वेन विवर्ततामाह न च मृद इति ।

चाभिज्ञा न वा भिन्नाभिज्ञाः किं त्वनिर्वचनीया एव । यथाह शुति“श्रुतिकेत्येव सत्यमि”ति । तस्मादद्वैतोपक्रमादुपसंहाराच्च सर्व एव वेदान्तः ऐकान्तिकद्वैतपराः सन्तः साक्षादेव कचिद-
द्वैतमाहुः, कचिद्वैतनिषेधेन, कचिद्ब्रह्मोपादानत्वेन जगतः । एतावतापि तावद्भेदो निषिद्धो
भवति, न तूपादानत्वाभिधानमात्रेण विकारग्रह आस्थेयः । (१) नहि वाक्यैकदेशस्यार्थो-
स्तीति ॥ २७ ॥

स्यादेतत्, मा भूत्प्रधानं जगदुपादानं तथापि न ब्रह्मोपादानत्वं सिध्यति, परमात्मा-
दीनामपि तदुपादानानामुपप्लवमानत्वा(२) तेषामपि हि किंचिदुपोद्वलकमस्ति वैदिकं लिङ्ग-
मित्याशङ्कामपनेतुमाह सूत्रकारः—

सू० एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

निगद्व्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातं सूत्रम् ।

(३) प्रतिज्ञालक्षणं लक्ष्यमाणे पदसमन्वयः ।

वैदिकः स च तत्रैव नान्यत्रेत्यत्र साधितम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचिते श्रीमच्छारीरकभाष्यविभागे भामत्यां

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

सम्पूर्णश्च प्रथमोऽध्यायः ॥

**सू० स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनव-
काशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥**

वृत्तवर्तिष्यमाणयोः समन्वयविरोधपरिहारलक्षणयोः सङ्गतिप्रदर्शनाय सुखग्रहणाय(४)
चैतयोः सङ्क्षेपतस्तात्पर्यार्थमाह—“प्रथमेऽध्याय” इति (पृ० ४३७ पं० ५) । अन-
पेक्षवेदान्तवाक्यस्वरसासिद्धसमन्वयलक्षणस्य विरोधतत्परिहाराभ्यामाक्षेपसमाधानकरणादनेन
लक्षणेनास्ति विषयविषयिभावः सम्बन्धः । पूर्वलक्षणार्थो हि विषयस्तद्वोचरत्वादाक्षेपसमा-
धानयोरेष च विषयीति । तदेवमध्यायमवतार्य तदवयवमधिकरणमवतारयति—“तच्च
प्रथमं ताव”दिति (पृ० ४२८ पं० १) । तन्व्यते व्युत्पाद्यते मोक्षसाधनमनेनेति तन्त्रं,
तदेवाख्या यस्याः सा स्मृतिः तन्त्राख्या परमर्षिणा कपिलेनादिविदुषा प्रणीता । अन्याश्चा-
सुरिषश्चशिखादिप्रणीताः स्मृतयस्तदनुसारिण्यः । न खल्वमूर्षां स्मृतीनां मन्वादिस्मृतिवद्-
न्योऽनवकाशः शक्यो वदितुस्मृते मोक्षसाधनप्रकाशनात् । तदपि चेन्नाभिदध्युरनवकाशः सत्यो-
ऽप्रमाणं प्रसज्येरन् । तस्मात्तदविरोधेन कथंचिद्वेदान्ता व्याख्यातव्याः । पूर्वपक्षमाक्षिपति—

(१) ननु मध्ये सृष्टिष्ठित्येव संपपञ्चता स्याद्ब्रह्मण इत्याशङ्क्याह नहीति । उपक्रमावयवगततात्पर्यमहा-
वाक्यमध्यस्थाऽवात्तरवाक्यस्य प्रधानानुरोधेन मायामयसृष्टिविषयत्वमित्यर्थः ।

(२) बुद्धौ प्रतिभासमानत्वात् ।

(३) अध्यायार्थसङ्ग्राहकश्लोकमाह प्रतिज्ञेति । प्रथमे सूत्रे विचारप्रतिज्ञा, द्वितीये लक्षणम्, चतुर्थे
लक्ष्यमाणे वेदान्तवाक्यसमन्वयः, स च ब्रह्मण्येव नान्यत्रेति शिष्टायां त्रिपाद्यां साधितमित्यर्थः ।

(४) वृत्तेति । वृत्तस्य समन्वयाध्यायस्य वर्तिष्यमाणस्य विरोधाध्यायस्य च सङ्गतिप्रदर्शनाय अनाया-
सेन ज्ञानाय च ।

“कथं पुनरीक्षत्यादिभ्य” इति (पृ० ४३९ पं० ४) । प्रसाधितं खलु धर्ममीमांसायां (१) “विरोधे त्वनेपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमित्यत्र यथा श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनां दुर्बलतयाऽनेपेक्षणीयत्वम्, तस्माच्च दुर्बलानुरोधेन बलीयसीनां श्रुतीनां युक्तमुपवर्णनमपि तु स्वतःसिद्धप्रमाणभावाः श्रुतयो दुर्बलाः स्मृतीर्बाधन्त एवेति युक्तम् । पूर्वपक्षी समाधत्ते—“भवेद्य”मिति । प्रसाधितोऽप्यर्थः श्रद्धाजडान् प्रति पुनः प्रसाध्यत इत्यर्थः । आपाततः समाधानमुक्त्वा परमसमाधानमाह पूर्वपक्षी—“कपिलप्रभृतीनां चार्ष”मिति । अयमस्याभिसन्धिः—ब्रह्म हि शास्त्रस्य कारणमुक्तं ‘शास्त्रयोनित्वा’दिति, तेनैव वेदराशिर्ब्रह्म प्रभवः सत्ता (२) जानसिद्धानावरणभूतार्थमात्रगोचरतदबुद्धिपूर्वको यथा तथा कपिलादीनामपि श्रुतिस्मृतिप्रथिताजानसिद्धभावानां स्मृतयोऽनावरणसर्वविषयतदबुद्धिप्रभवा इति न श्रुतिभ्योऽमुषामस्ति कश्चिद्विशेषः । न चैताः स्फुटतरं प्रधानादिप्रतिपादनपराः शक्यन्तेऽन्यथयितुम् । तस्मात्तदनुरोधेन कथंचिच्छ्रुतय एव नेतव्याः । अपि च तर्कोऽपि कपिलादिस्मृतीरनुमन्यते, तस्मादप्येतदेव प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त आह—“तस्य समाधि”रिति । (३) यथा हि श्रुतीनामविगानं ब्रह्मणि गतिसामान्यात्, नैवं स्मृतीनामविगानमस्ति प्रधाने, तासां भूयसीनां ब्रह्मोपादानत्वप्रतिपादनपराणां तत्रतत्र दर्शनात्, तस्मादविगानाच्छ्रौत एवार्थ आस्थेयो नतु स्मार्तो विगानादिति । तत्किमिदानीं परस्परविगानात् सर्वा एव स्मृतयोऽवहेया इत्यत आह—“विप्रतिपत्तौ च स्मृतीना”मिति (पृ० ४४० पं० १४) । “न चातीन्द्रियार्थानि”ति (पृ० ४४१ पं० १) अर्वागृहगमिप्रायम् । शङ्कते—“शक्यं कपिलादीना”मिति निराकरोति—“न सिद्धेरपी”ति । न तावत्कपिलादय ईश्वरवदाजानसिद्धाः, किन्तु विनिश्चितवेदप्रामाण्यानां तेषां तदनुष्ठानवतां प्राचि भवेऽस्मिन् जन्मनि सिद्धिरत एवाजानसिद्धा उच्यन्ते । यदास्मिन् जन्मनि न तैः सिद्ध्युपायोऽनुष्ठितः प्रागभवीत्येवदार्थानुष्ठानलब्धजन्मत्वात्तत्सिद्धीनां, तथा चावधृतवेदप्रामाण्यानां तद्विरुद्धार्थाभिधानं तदपबाधितमप्रमाणमेव । अप्रमाणेन च न वेदार्थोऽतिशङ्कितं युक्तः प्रमाणसिद्धत्वात्तस्य । तदेवं वेदविरोधे सिद्धवचनमप्रमाणमुक्त्वा सिद्धानामपि परस्परविरोधे तद्वचनादनाश्वास इति पूर्वार्क (४) स्मारयति—“सिद्धव्यपाश्रयकल्पनायामपी”ति । श्रद्धाजडान् बोधयति—“परत-

(१) ‘औदुम्बरोऽप्युद्ग्रायेत’ इति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा ‘सर्वाभावेष्टे’ इति स्मृतिर्मानं नवेति संशये, स्मृतिर्भूलश्रुत्यनुमानात्प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योश्च स्वपराधीतश्रुतिवत्समबलतयोऽदितानुदितवद्विकल्पासम्भवात्मानमेति पूर्वपक्षे, सिद्धान्ततदेदमुपातिष्ठते ‘विरोधे त्वि’ति मीमांसायाम्, असति विरोधे यतो मूलश्रुत्यनुमानं स्वपराधीतश्रुत्योस्तुल्यवत्प्रमितत्वात्समबलतस्तः श्रुतिविरुद्धस्मृतीनां प्रामाण्यमनपेक्षमपेक्षावर्जितं हेयमित्यर्थः । प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धे तु न श्रुत्यनुमानमर्थपिहारेण मानस्याप्यपहारात् अतो मूलभावादप्रमाणमिति ।

(२) आजानेति । आजानसिद्धा—स्वभावसिद्धा च सा अनावरणभूतार्थमात्रगोचरा या तदबुद्धिर्ज्ञानं तत्पूर्वको वेदराशिः इत्यर्थः । सत्यान्तविषयवार्णार्थं मात्रपदम् ।

(३) अन्यस्मृत्यनवकाशवर्धनान्तरमपि सिद्धान्तसाधकं प्रदर्शयन्नाह यथाहीत्यादिना । अविगानं विरुद्धार्थानभिधानम् ।

(४) ‘विमतिपेनौ च’त्यादिभाष्येण पूर्वमुक्तम् ।

न्यप्रवृत्त्यापी"ति । ननु श्रुतिश्चेत्कपिलादीनामनावरणभूतार्थगोचरज्ञानातिशयं बोधयति, कथं तेषां ध्वननप्रमाणं, तदप्रामाण्ये श्रुतेरप्यप्रामाण्यप्रसङ्गादित्यत आह--"या तु श्रुतिरिति"रिति । न तावत्सिद्धानां परस्परविरुद्धानि वचांसि प्रमाणं भवितुमर्हन्ति । न च विकल्पो वस्तुनि, सिद्धे तदनुपपत्तेः । अनुष्ठानमनागतोत्पाद्यं विकल्प्यते, न सिद्धम्, तस्य व्यवस्थानात् । तस्मात् श्रुतिसामान्यमात्रेण (१) भ्रमः सांख्यप्रणेता कपिलः श्रौत इति । स्यादेतत्, कपिल एव श्रौतो नान्ये मन्वादयः, ततश्च तेषां स्मृतिः कपिलस्मृतिविरुद्धाऽवहेत्येत्यत आह--"भवति चान्या मनो"रिति (पृ० ४४२ पं० १) । तस्याश्चागमान्तरसम्वादासाह--"महाभारते ऽपि चे"ति । न केवलं मनोः स्मृतिः स्मृत्यन्तरसंवादिनी श्रुतिसम्वादिन्यपीत्याह--"श्रुतिश्चे"ति । उपसंहरति--"अतः" इति (पृ० ४४३ पं० ३) स्यादेतत्, भवतु वेदविरुद्धं कपिलं वचस्तथापि द्वयोरपि पुरुषबुद्धिप्रभवतया को विनिगमनायां हेतुर्यतो वेदविरोधि कपिलं वचो नादरणीयमित्यत आह--"वेदस्य हि । नरपेक्ष"मिति । अयमभिसन्धिः--सत्यं शास्त्रयोनिरीक्षरस्तथाप्यस्य न शास्त्रक्रियायामस्ति स्वातन्त्र्यं कपिलादीनामिव, स हि भगवान् यादृशं पूर्वस्मिन् सर्गे चकार शास्त्रं तदनुसारेणास्मिन्नपि सर्गे प्रणीतवान्, एवं पूर्वतरानुसारेण पूर्वस्मिन्, पूर्वतमानुसारेण च पूर्वतर इत्यनादिर्यं शास्त्रेश्वरयोः कार्यकारणभावः (२) । तेनेश्वरस्य न शास्त्रार्थज्ञानपूर्वा शास्त्रक्रिया येनास्य कपिलादिवत्स्वातन्त्र्यं भवेत् । शास्त्रार्थज्ञानं चास्य स्वयमाविर्भवदपि न शास्त्रकारणतामुपैति, द्वयोरप्यपर्यायेणाविर्भावात् । (३) शास्त्रं च स्वतो बोधकतया पुरुषस्वातन्त्र्याभावेन निरस्तसमस्तदोषाशङ्कं सदनपेक्षं साक्षादेव स्वार्थे प्रमाणम् । (४) कपिलादिवचांसि तु स्वतन्त्रकपिलादिप्रणेतृकाणि तदर्थस्मृतिपूर्वकाणि, तदर्थस्मृतयश्च तदर्थानुभवपूर्वाः, तस्मात्सासामर्थ्यप्रत्ययाङ्गप्रामाण्यविनिश्चयाय यावत् स्मृत्यनुभवौ कल्प्येते तावत् स्वतः सिद्धप्रमाणभावयाऽनपेक्षयैव श्रुत्या स्वार्थो विनिश्चायित इति शीघ्रतरप्रवृत्तया श्रुत्या स्मृत्यर्थो बाध्यत इति युक्तम् ॥ १ ॥

स० इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

प्रधानस्य तावत् कचिद्द्वन्द्वप्रदेशे वाक्याभासानि दृश्यन्ते, तद्विकाराणां तु महदादीनां तान्यपि न सन्ति । न च भूतेन्द्रियादिवन्महदादयो लोकसिद्धाः । तस्मादात्यन्तिकात् प्रमाणान्तरासम्वादात् प्रमाणमूलत्वाच्च स्मृतेर्मूलाभावादभावो बन्ध्याया इव दौहित्र्यस्मृतेः (५) ।

(१) सगरपुत्रपतन्तुः सांख्यप्रणेतुश्च कपिल इति शब्दसाम्यमात्रेण ।

(२) कार्यकारणभाव इति । एवं च कार्यकारणभावस्यानादित्वेन न प्रागभूतस्य शास्त्रस्य तदर्थमानपूर्विका दूतना क्रिया किन्तु नियतक्रमस्य तस्य संस्काररूपेणानुवर्तमानस्य स्मरणेनाभिव्यक्तिरित्यर्थः ।

(३) ननु गुणवद्वस्तुज्ञानजन्यत्वाभावे कथं शास्त्रस्य प्रामाण्यमिति चेत्, स्वत इत्याह शास्त्रं चेति ।

(४) नन्वेवं तर्हि वेदान्तिमते प्रमाणानां प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वात्कपिलादिवचस्तथा किं न स्यादित्यत आह कपिलादीति । यथाऽनपेक्षत्वेन शीघ्रतरप्रवृत्तश्रुत्या तद्विरुद्धकपिलवाक्यस्य सापेक्षत्वेन विज्ञप्तिः प्रामाण्याभाव इति भावः । परिकेदकत्वाभावस्तथाऽनपेक्षश्रुत्या तद्विरुद्धकपिलवाक्यस्य सापेक्षत्वेन विज्ञप्तिः प्रामाण्याभाव इति भावः ।

(५) दौहित्र्यस्मृतौरेति । यथा बन्ध्या चेन्स्मरति इदं मे दौहित्रेण कृतमिति, सा स्मृतिर्मूलस्य दुहितुरभावादप्रमाणमेवमवापि मूलभूतानुभवाभावात्स्मरणाभाव इति भावः ।

न चार्थज्ञानमत्र मूलमुपपद्यत इति युक्तम् । तस्मात् कापिलस्मृतेः प्रधानोपादानत्वं जगत इति सिद्धम् ॥ २ ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

नानेन योगशास्त्रस्य हेतुपथगर्भपातजलादेः सर्वथा प्रामाण्यं निराक्रियते, किन्तु जगदुपादानस्वतन्त्रप्रधानताद्विकारमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रगोचरं प्रामाण्यं नास्तित्युच्यते । न चैतावतैषामप्रामाण्यं भवितुमर्हति । यत्पराणि हि तानि तत्राप्रामाण्येऽप्रामाण्यमशुवीरत् । न चैतानि प्रधानादिसद्भावपराणि, किन्तु (१) योगस्वरूपतत्साधनतद्वान्तरफलविभूतितत्परमफलकैवल्यव्युपादनपराणि । तच्च किञ्चिन्निमित्तीकृत्य व्युत्पाद्यमिति प्रधानं सविकारं निमित्तीकृतं पुराणेष्वेव (२) सर्गप्रतिर्गर्गवंशमन्वन्तरवंशानुचरितं तत्प्रतिपादनपरेषु, न तु तद्विवक्षितम् । अन्यपरादपि चान्यनिमित्तं तत्प्रतीयमानमभ्युपेयेत, यदि न मानान्तरेण विरुध्यते । अस्ति तु वेदान्तश्रुतिभिरस्य विरोध इत्युक्तम् । तस्मात् प्रमाणभूतादपि योगशास्त्रान्न प्रधानादिसिद्धिः । अत एव योगशास्त्रं व्युत्पादयिताऽऽह स्वभगवान् बार्हस्पत्यः—

(३) गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति ।

यत्तु दृष्टिपथप्राप्तं तन्मायैव सुतुच्छकम् ॥ इति ।

योगं व्युत्पिपादयिषता निमित्तमात्रेणेह गुणा उक्ता, न तु भावतस्तेषामतात्त्विकत्वादित्यर्थः । अलोकासिद्धानामपि प्रधानादीनामनादिपूर्वपक्षन्यायाभासोत्प्रेक्षितानामनुवाद्यत्वमुपपन्नम् । तदनेनाभिसन्धिनाह—“एतेन सांख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन योगस्मृतिरपि, प्रधानादिविषयतया, प्रत्याख्याता द्रष्टव्ये”ति (पृ० ४४४ पं०) । अधिकरणान्तरारम्भमाक्षिपति—“नैवेवं सति समानन्यायत्वा”दिति । समाधत्ते—“अस्त्यत्राभ्यधिका शंका” । मा नाम सांख्यशास्त्रात् प्रधानसत्ता विज्ञायि, योगशास्त्रं तु प्रधानादिसत्ता विज्ञापयिष्यते । बहुलं हि योगशास्त्राणां वेदेन सह संवादो दृश्यते । उपनिषदुपायस्य च तत्त्वज्ञानस्य योगोपक्षास्ति । न जातु योगशास्त्रविहितं यमनियमादिबहिरङ्गमुपायमपह्यान्तरङ्गं च धारणादिकमन्तरेणोपनिषदात्मतत्त्वसाक्षात्कार उद्देतुमर्हति । तस्मादौपान्तरेण तत्त्वज्ञानेनापेक्षणात् सवादाबहुल्याच्च वेदेनाष्टाकादिस्मृतेः (४) वयोगस्मृतिः प्रमाणम् । ततश्च प्रमाणात् प्रधानादिप्रतीतेर्नाशब्दत्वम् । न च तदप्रमाणं प्रधानादौ, प्रमाणं च यमादाविति युक्तम् । तत्राप्रामाण्येऽन्यत्राप्यनास्वासात् । यथाहुः—

(१) योगेति । योगस्वरूपं चित्तवृत्तिनिरोधः, तत्साधनं यमनियमादिः, तद्वान्तरफलमणिमादिभिः, मुख्यफलं कैवल्यं चेतसा व्युत्पादकानित्यर्थः ।

(२) सर्गः सृष्टिः, प्रतिर्गः प्रलयः, वंशानुचारतं तत्कर्म ।

(३) गुणानामिति । यतः प्रधानादेरविषया योगशास्त्रेण गुणानां सत्त्वादीनां परमं रूपमविज्ञानमात्मा दृष्टिपथं न गच्छति, यत्तु दृष्टिपथप्राप्तं दृश्यं प्रधानादि तन्मायैव सुतुच्छकं मिथ्येत्यर्थः ।

(४) ‘अष्टकाः कर्तव्याः, तटाकं खनितव्यम्’ इत्यादिस्मृतयो प्रमाणं नवेति सन्देहे धर्मस्य वेदैकप्रमाणत्वात् तासां श्रेयसाधनत्वे वेदानुपलम्भा स्मृतेश्चैवेणापि निर्माणसम्भवाच्च न प्रमाणमिति पूर्वपक्षे, वेदार्थानुष्ठानात्वेन सनिबन्धनात् स्मृतिषु कर्तव्याः मूलभूतवेदमनुपापयत्यस्ताः स्मृतयः प्रमाणाविति पूर्वमीनसायां यथाऽष्टकादिस्मृतीनां प्रामाण्यमित्यर्थः ।

(१) 'प्रवरं न लभन्ते हि यावत् कचन मर्कटाः ।

नाभिद्रवन्ति ते तावत् पिशाचा वा स्वगोचरे ॥ इति ।

स्यं लब्धप्रसरा प्रधानादौ योगाप्रमाणापिशाची सर्वत्रैव दुर्वारा भवेदित्यस्याः प्रवरं निषेधता प्रधानाद्यभ्युपेयमिति नाशब्दं प्रधानमिति शङ्कार्थः । से "यमभ्यधिकाशङ्का-तिदेशेन निवर्त्यते" । निवृत्तिहेतुमाह—“अथैकदेशसम्प्रतिपत्तावपी”ति (पृ० ४४५ पं० १) । यदि प्रधानादिसत्तापरं योगशान्नं भवेत् भवेत् प्रत्यक्षवेदान्तश्रुतिविरोधे-नाप्रमाणम्, तथा च तद्विहितेषु यमादिष्वप्यनाशवासः स्यात्, तस्मान्न प्रधानादिपरं तत्, किन्तु तन्निमित्तीकृत्य योगव्युत्पादनपरमित्युक्तम् । न चाविषयेऽप्रामाण्यं विषयेऽपि प्रामाण्य-मुपहन्ति, नहि चक्षु रसादावप्रमाणं रूपेऽप्यप्रमाणं भवितुमर्हति । तस्माद्वेदान्तश्रुतिविरोधात् प्रधानादिरस्याविषयो न त्वप्रामाण्यमिति परमार्थः । स्यादेतत्, अद्यात्मविषयाः सन्ति स-हस्रं स्मृतयो बौद्धार्हतकापालिकादीनां, ता अपि कस्मान्न निराक्रियन्त इत्यत आह—“सतीष्वपी”ति । तासु खलु बहुलं वेदार्थविसंवादिनीषु शिश्रानादतासु कैश्चिदेव तु पुत्रा-पसदैः पशुप्रायैर्ल्लेच्छादिभिः परिगृहीतासु वेदमूलत्वाशङ्कैव नास्तीति न निराकृताः, तद्वि-परीतास्तु सांख्ययोगस्मृतय इति ताः प्रधानादिपरतया व्युदस्यन्त इत्यर्थः । “न सांख्या-ज्ञानेन वेदनिरपेक्षेण”ति । प्रधानादिविषयेणेत्यर्थः । “द्वैतिनो हि ते सांख्या-योगाश्च” । ये प्रधानादिपरतया तच्छास्त्रं व्याचक्षत इत्यर्थः । संख्या सम्यग्बुद्धिवैदिकी-तया वर्तन्ते इति सांख्याः, एवं योगो ध्यानम्, (२) उपयोपेययोरभेदविवक्षया, चित्तवृत्ति-निरोधो हि योगः, तस्योपायो ध्यानं प्रत्ययैकतानता । एतच्चोपलक्षणम्, अन्येऽपि यमनि-यमादयो बाह्या आन्तराश्च धारणादयो योगोपाया द्रष्टव्यः । एतेनाभ्युपगतवेदप्रामाण्यानां कृष्णभक्षाक्षचरणादीनां सर्वाणि तर्कस्मरणानीति योजना । सुगममन्यत् ॥ ३ ॥

सू० न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

(३) अवान्तरसङ्गतिमाह—“ब्रह्मास्य जगतो निमित्तकारणं प्रकृतिश्चेत्यस्य पक्षस्ये”ति (पृ० ४४६ पं० ६) । चोदयति—“कुतः पुनः”रिति । समानविषयत्वे हि विरोधो भवेत्, न चेहास्ति समानविषयता, धर्मवद्वह्मणोपि मानान्तराविषयतयाऽतर्क्य-त्वेनानपेक्षाप्रायैकगोचरत्वादित्यर्थः । समाधत्ते—“भवेदस्य”मिति ।

(४) मानान्तरस्याविषयः सिद्धवस्त्ववगाहिनः ।

धर्मोऽस्तु कार्यरूपत्वाद्ब्रह्म सिद्धं तु गोचरः ॥

(१) प्रसरमिति । यथा मर्कटानां पिशाचानां वैकत्रप्रसरसम्भव एव सर्वत्र प्रदेशेषु प्रसरो भवति तथैव योगशास्त्रस्यापि प्रधानादौ विषयैकदेशे प्रामाण्यसम्भव एव यमादिष्वेवयोगविषयेषु प्रामाण्यं सम्भवतीति शोकार्थः ।

(२) ननु कथं चित्तवृत्तिनिरोधवाचकयोगशब्दस्य चिन्तारूपध्यानवाचकत्वत्वाद् उपयेति ।

(३) अवान्तरसङ्गतिमिति । स्मृतीनामप्रामाण्यात्ताभिः समन्वयस्य न विरोध इति सिद्धान्तैवल्लक्षण्या-द्वृत्तानुवादेनास्याधिकरणस्य तात्पर्यमिति सङ्गतिमिदमर्थः ।

(४) 'भवेदस्य' इत्यादिप्रमाणानामर्थमाप्यसङ्गाहकश्लोकमाह मानान्तरस्येति । सिद्धपदार्थावगाहिप्र-माणान्तरस्य कायतया धर्मो विषयो न भवेद्वज्रं तु सिद्धत्वाच्चद्विषयं भवत्येवेत्यर्थः ।

तस्मात्समानविषयत्वादस्यत्र तर्कस्यावकाशः । नन्वस्तु विरोधः, तथापि तर्कादरे को हेतुरित्यत आह--“यथा च श्रुतीना”मिति (पृ० ४४६ पं० १२) । (१) सावकाशा बहवोऽपि श्रुतयोऽनवकाशैकश्रुतिविरोधे तदनुगुणतया यथा नीयन्ते एवमनवकाशैकतर्कविरोधे तदनुगुणतया बहवोऽपि श्रुतयो गुणकल्पनादिभिर्व्याख्यानमहन्तीत्यर्थः । अपि च ब्रह्मसाक्षात्कारो विरोधितयाऽनादिमविद्या निवर्तयन् दृष्टेनैव रूपेण मोक्षसाधनमिष्यते, तत्र ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मोक्षसाधनतया प्रधानस्यानुमानं दृष्टसाधर्म्येणादृष्टविषयं विषयतोऽन्तरङ्गं, बहिरङ्गं स्वल्पन्तपरोक्षगोचरं शब्दं ज्ञानं, तेन प्रधानप्रत्यासत्त्याप्यनुमानमेव बलीय इत्याह--“दृष्टसाधर्म्येण चे”ति । अपि च श्रुत्याऽपि ब्रह्मणि तर्क आहत इत्याह--“श्रुतिरपी”ति । सोऽयं ब्रह्मणो जगदुपादानत्वाक्षेपः पुनस्तर्केण प्रस्तूयते ।

(२) प्रकृत्या सह साक्यं विकाराणामवस्थितम् ।

जगद्ब्रह्मसक्यं च नेति नो तस्य विक्रिया ॥

विशुद्धं चेतनं ब्रह्म जगज्जडमशुद्धिभाक् ।

तेन प्रधानसारूप्यात् प्रधानस्यैव विक्रिया ॥

(३) तथा हि--एक एव स्त्रीकायः सुखदुःखमोहात्मकतया पत्युश्च सपत्नीनां च चैत्रस्य च ज्ञेयस्य तामविन्दतोऽपर्यायं सुखदुःखविषादानाघते । स्त्रिया च सर्वे भावा व्याख्याताः । तस्मात्सुखदुःखमोहात्मतया च स्वर्गनरकोच्चावचप्रपञ्चतया च जगदशुद्धमचेतनं च, ब्रह्म तु चेतनं विशुद्धं च निरतिशयत्वात् । तस्मात् प्रधानस्याशुद्धस्याचेतनस्य विकारो जगज्जडब्रह्मण इति युक्तम् ।

ये तु चेतनब्रह्मविकारतया जगच्चैतन्यमाहुस्तान् प्रत्याह--“अचेतनं चेदं जगदि”ति (पृ० ४४७ पं० १३) । व्यभिचारं चोदयति--“ननु चेतनमपी”ति । परिहरति--“न स्वामिभृत्ययोरपी”ति । ननु मा नाम साक्षाच्चेतनश्चेतनान्तरस्योपकारात्, तत्कार्यकरणबुद्ध्यादिनियोगद्वारेण तूपकारिष्यतीत्यत आह--“निरतिशया ह्यकर्तारश्चेतना” इति (पृ० ४४८ पं० २) । उपजनापायवद्धर्मयोगोऽतिशयः, तदभावा निरतिशयत्वम् (४), अत एव निर्व्यापारत्वादकर्तारस्तस्मात्तेषां बुद्ध्यादिप्रयोक्तृत्वमपि नास्तीत्यर्थः । चोदकोऽनुशयबीजमुद्वाहयति--“योऽपी”ति । अभ्युपेक्षापाततः समाधानमाह--“तेनापि कथंचिदि”ति । परमसाधनं तु सूत्रावयवेन वक्तुं तमेवावतारयति “न चैतदपि विलक्षणत्वमि”ति । सूत्रवाक्यमभिसन्धि (५) माह--“अवगम्यमानमेव

(१) एकश्रुत्यनुसारेणेतदश्रुतिनयनदृष्टान्तमात्रात्तर्कवशेन श्रुतिसङ्कोचो न युज्यते वैपरीत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वादित्याशङ्क्याह सावकाशा इति । श्रुतीनां निमित्तकारणत्वे सावकाशात् तर्कस्यानौपाधिकत्वेनानवकाशात्वमित्यर्थः ।

(२) सर्वत्र प्रकृतिसमानरूपत्वं विकारेष्वनुगतं दृश्यते, जगद्रूपविकारस्य विशुद्धचेतनात्मकब्रह्मसमानरूपत्वाभावाज तस्य जगदुपादानत्वं किन्तु सुखदुःखात्मकत्वात्तदात्मकप्रधानतुल्यरूपत्वं सम्भवतीति कारिकाद्वयेन तर्काकारः प्रदर्शितः ।

(३) जगतः सुखायात्मकत्वं विवृण्वानः प्रधानकारणवादे दृढयति तथाहीत्यादिना ।

(४) आगमापायिधर्मश्च्युत्यत्वम् ।

(५) ‘शब्दात्’ इति सूत्रैकदेशाभिप्रायम् ।

“हीदमि”ति । (१) शब्दार्थात् खलु चेतनप्रकृतित्वाच्चैतन्यं पृथिव्यादीनामवगम्यमानमु-
पोद्बलितं मानान्तरेण साक्षाच्छ्रूयमाणमप्यचैतन्यमन्यथयेत् , मानान्तराभावे त्वार्थोऽर्थः श्रुत्य-
र्थेनापबाधनीयो, न तु तद्वलेन श्रुत्यर्थोऽन्यथयितव्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं चोदयति—“ननु चेतनत्वमपि कचिदि”ति (पृ० ४४९
पं० ४) । न पृथिव्यादीनां चैतन्यमार्थमेव, किन्तु भूयसीनां श्रुतीनां साक्षादेवार्थ इत्यर्थः ॥
सूत्रमवतारयति—“अत उत्तरं पठति”—

सू० अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

विभजते—“तुशब्द” इति । नैताः श्रुतयः साक्षान्मृदादीनां वागादीनां च चैत-
न्यमाहुरपि तु तदधिष्ठात्रीणां देवतानां चिदात्मनां, तेनैतच्छ्रुतिबलेन न मृदादीनां वागा-
दीनां च चैतन्यमाशङ्कनीयमिति । कस्मात् पुनरेतदेवमित्यत आह—“विशेषानुगति-
भ्याम्” । तत्र विशेषं व्याचष्टे—“विशेषा ही”ति । भोक्तृणामुपकार्यत्वाद् भूतेन्द्रि-
याणां चोपकारकत्वात् साम्ये च तदनुपपत्तेः सर्वजनप्रसिद्धेश्च “विज्ञानं चाभव”दिति श्रुतेश्च
विशेषश्चेतनाचेतनलक्षणः प्रायुक्तः स नोपपद्यते । देवताशब्दकृतो वाऽत्र विशेषो विशेषश-
ब्देनोच्यत इत्याह—“अपि च कौषीतकिनः प्राणसंवाद”इति । अनुगतिं व्या-
चष्टे—“अनुगताश्चे”ति (पृ० ४५० पं० १) । सर्वत्र भूतेन्द्रियादिष्वनुगता देवता
अभिमानिनीषुपदिशन्ति मन्त्रादयः । अपि च भूयस्यः श्रुतयोऽभिर्वाग् भूत्वा सुखं प्रावि-
शद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्वक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत्’—(ऐ० आ०
२।४।२।४) इत्यादय इन्द्रियविशेषगता देवता दर्शयन्ति । देवताश्च क्षेत्रज्ञभेदाश्चेतनाः ।
तस्मान्नेन्द्रियादीनां चैतन्यं रूपत इति । अपि च प्राणसंवादवाक्यशेषे प्राणानामस्मदादि-
शरीराणामिव क्षेत्रज्ञाधिष्ठितानां व्यवहारं दर्शयन् प्राणानां क्षेत्रज्ञाधिष्ठितेन चैतन्यं द्रढय-
तीत्याह “प्राणसंवादवाक्यशेषे चे”ति । “तत्तेज ऐक्षतेत्यपी”ति । यद्य-
पि प्रथमेऽध्याये(२) भाक्तत्वेन वर्णितं तथापि मुख्यतयापि कथंचिन्नेतुं शक्यमिति द्रष्ट-
व्यम् । पूर्वपक्षमुपसंहरति—“तस्मादि”ति ॥ ५ ॥

सिद्धान्तसूत्रम्—

सू० दृश्यते तु ॥ ६ ॥

प्रकृतिविकारभावे हेतुं सारूप्यं विकल्प्य दृश्यति “अत्यन्तसारूप्ये चे”ति (पृ०
४५१ पं० २) । प्रकृतिविकारभावाभावहेतुं वैलक्षण्यं विकल्प्य दृश्यति—“विलक्षणत्वेन

(१) जगतोऽचेतनत्वभ्रवणमपि चैतन्यानाभिव्यक्तिपरमिति प्रधानकारणवदिनः शङ्कानिरासार्थकभा-
व्यस्याऽनवगम्यमानपदे व्याचक्षाण आह शब्दार्थादिति । लोकोतोऽनवगम्यमानस्य चेतनप्रकृतिकत्वस्य
केवलश्रुतार्थापत्त्या कल्पनायामचेतनत्वप्रतिपादकशब्दविरोधस्य दूषणतयोक्तत्वेन सामर्थ्याल्लोकात्तु भवस-
ङ्गावे श्रुतार्थापत्तेस्तद्विरोधो न दूषणं किन्तु प्रत्यक्षश्रुतिरेव चैतन्यानाभिव्यक्तिपरतया व्याख्येया भवेदिति
तात्पर्यम् ।

(२) तत्पक्षेक्षित्याधिकरण इत्यर्थः । ऐक्षतेत्यस्य मुख्यत्वं तेज आदिशब्दा लक्षणाका एव तदिदञ्च
कथंचिदिति ।

च कारणेने"ति । सर्वस्वभावानुवर्तनं प्रकृतिविकारभावाविरोधि-तदनुवर्तने तादा-
त्म्येन प्रकृतिविकारभावाभावात्, मध्यमस्वसिद्धः, तृतीयस्तु निदर्शनाभावादसाधारणः (१)
इत्यर्थः । अथ जगद्योनितयाऽऽगमाद्ब्रह्मणोऽवगमादागमबाधितविषयत्वमनुमानस्य कस्मा-
न्नोद्भाव्यत इत्यत आह—“आगमविरोधस्त्विति । न चास्मिन्नागमैकसमधिगम-
नीये ब्रह्मणि प्रमाणान्तरस्यावकाशोऽस्ति, येन तदुपादायागम आक्षिप्येत्याशयवानाह—
“यत्तुक्तं परिनिष्पन्नत्वादब्रह्मणी”ति । यथा हि कार्यत्वाविशेषेऽप्यारोग्यकामः पथ्य-
मदनीयास्त्वरकामः सिक्तो भक्षयेदित्यादीनां मानान्तरापेक्षता, न तु ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां
स्वर्गकामो यजेते’त्यादीनाम्, तत्कस्य हेतोः ? अस्य कार्यभेदस्य प्रमाणान्तरागोचरत्वात् ।
एवं भूतत्वाविशेषेऽपि पृथिव्यादीनां मानान्तरगोचरत्वं न तु भूतस्यापि ब्रह्मणस्तस्यास्मा-
न्यैकगोचरस्यातिपतितसमस्तमानान्तरसीमंतया स्मृत्यागमसिद्धत्वादित्यर्थः । यदि स्मृत्याग-
मैसिद्धं ब्रह्मणस्तर्काविषयत्वं कथं तर्हि श्रवणातिरिक्तमननविधानमित्यत आह—“यदपि
श्रवणव्यतिरेकेणे”ति । तर्को हि प्रमाणविषयविवेचकतया तादितिकर्तव्यताभूतस्तदाश्रयो
ऽसति प्रमाणेऽनुप्राप्यस्याश्रयस्याभावात् शुक्ततया नाद्रियते, यस्त्वागमप्रमाणाश्रयस्त-
द्विषयविवेचकस्तदविरोधी स ‘मन्तव्य’ इति विधीयते । “श्रुत्यनुगृहीत” इति । श्रुत्या
श्रवणस्य पश्चादितिकर्तव्यतात्वेन गृहीतोऽनुभवोद्भवत्वेने”ति । (२)मतो हि भाव्य-
मानो भावनाया विषयतयाऽनुभूतो भवतीति मननमनुभवाङ्गम् । “आत्मनोऽनन्वा-
गतत्वं”मिति । स्वप्नाद्यवस्थाभिरसंपृक्तत्वमुदासीनत्वमित्यर्थः । अपि च चेतनकारण-
वादिभिः कारणसालक्षणेऽपि कार्यस्य कथंचिच्चैतन्याविर्भावानाविर्भावाभ्यां विज्ञानं चावे-
ज्ञानं चाभवदिति जगत्कारणे योजयितुं शक्यम्, अचेतनप्रधानकारणवादिनां तु दुर्योजमे-
तत्, (३)नञ्चैतनस्य जगत्कारणस्य विज्ञानरूपता सम्भविनी, चेतनस्य जगत्कारणस्य
सुषुप्ताद्यवस्थास्त्विव सतोऽपि चैतन्यस्यानाविर्भावतया शक्यमेव कथंचिदविज्ञानात्मत्वं
योजयितुमित्याह—“योऽपि चेतनकारणश्रवणबलेने”ति (पृ० ४५३ पं०) । पर-
स्यैव त्वचेतनप्रधानकारणवादिनः सांख्यस्य न युज्येत । “प्रत्युक्तत्वात्तु वैलक्षण्य-
स्ये”ति । वैलक्षण्ये कार्यकारणभावो नास्तीत्यभ्युपेत्येदमुक्तम्, परमार्थतस्तु नास्माभि-
रेतदभ्युपयते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

सू० असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

(४)न कारणत्कार्यमभिन्नमभेदे कार्यत्वानुपपत्तेः, कारणवत्त्वात्मनि वृत्तिविरोधात्
शुद्धशुद्धादिविद्वद्वर्गसंसर्गाच्च । अथ चिदात्मनः कारणस्य जगतः कार्याद्भेदः, तथा-

(१) सपक्षविषयव्यावृत्तौ पक्षमात्रवृत्तिरसाधारणो, यथा सर्वं क्षणिकं सत्त्वादिति, एवं चैतन्यान्-
वितत्त्वमपि असाधारण इत्यर्थस्तथाचास्याव्यव्यतिरेकदृष्टान्ताभावादसाधारणत्वं भाष्ये स्फुटीकृतम् ।

(२) श्रवणपादचास्यासम्भवनानिरासकवाचारम्भणत्वादितर्कामिप्रायं मननस्य साक्षात्काराङ्गत्वं व्य-
नव्यवधानेन न तु साक्षादित्याह मतो हीति ।

(३) नहीति । अचेतनस्य जगत्कारणस्य सर्गोत्तरकालं विज्ञानात्मकजीवस्वरूपता न सम्भवतीत्यर्थः ।

(४) उच्यते: पूर्वं कारणस्य सत्त्वात्तदभिन्नं कार्यं कथमसत्त्वाद्यत आह न कारणमिति ।

चेदं जगत्कार्यं सत्त्वेऽपि विदात्मनः कारणस्य प्रागुत्पत्तेर्नास्ति, नास्ति चेदसदुत्पद्यत इति स-
त्कार्यवादव्याकोप इत्याह—“यदि चेतनं शुद्धमिति । परिहरति—“नैष दोषः” इति
कुतः ? “प्रतिषेधमात्रत्वात्” । विभजते—“प्रतिषेधमात्रं हीदमिति” । प्रतिपाद-
यिष्यति (१) हि ‘तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः’ इत्यत्र । यथा कार्यं स्वरूपेण सदसत्त्वाभ्यां
नैर्निर्वचनीयम् अपि तु कारणरूपेण शक्यं सत्त्वेन निर्वक्तुमिति । एवं च कारणसत्त्वे
कार्यस्य सत्ता न ततोऽन्येति कथं तदुत्पत्तेः प्राक् सति कारणे भवत्यसत् । (२) स्वरूपेण तूत्पत्तेः
प्रागुत्पन्नस्य ध्वस्तस्य वा सदसत्त्वाभ्यामनिर्वाच्यस्य न ततोऽसतो वोत्पत्तिरिति निर्विषयः
सत्कार्यवादप्रतिषेध इत्यर्थः ॥ ७ ॥

सू० अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

असमञ्जस्य विभजते—“अत्राह” चोदको, “यदि स्थौल्ये”ति (पृ० ४५४ पं०
३) । यथा हि (१) यूषादिषु हिङ्गुसैन्धवादीनामविभागलक्षणो लयः स्वगतरसादिभिर्यूषं
रूपयत्येवं ब्रह्मणि विशुद्धयादिधर्मणि जगद्गीयमानमविभागं गच्छद् ब्रह्म स्वधर्मेण (४) रूपयेन
चान्यथा लयो लोकसिद्ध इति भावः । कल्पान्तरेणासमञ्जस्यमाह—“अपि च समस्त-
स्ये”ति । नहि समुद्रस्य फेनोर्भिवुद्बुदादिपरिणामे वा रज्ज्वा सर्पधारादिविभ्रमे वा निय-
मो दृष्टः, समुद्रो हि कदाचित्फेनोर्मिरूपेण परिणमते कदाचिद्बुद्बुदादिना, रज्ज्वा हि
कश्चिर्सर्प इति विपर्यस्यति कश्चिद्धारेति । न च क्रमनियमः । सोऽयमत्र भोग्यादिविभागनि-
यमः क्रमनियमश्चासमञ्जस इति । कल्पान्तरेणासमञ्जस्यमाह—“अपि च भोक्तृणां”मि-
ति । कल्पान्तरं शङ्कापूर्वमाह—“अथेदमिति ॥ ८ ॥

सिद्धान्तसूत्रम्—

सू० न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

नाविभागमात्रं लयोऽपि तु कारणे कार्यस्याविभागस्तत्र च तद्वर्माक्षणे सन्ति सहस्रं
दृष्टान्ताः, तव (५) तु कारणे कार्यस्य लये कार्यधर्मरूपेण न दृष्टान्तलवोप्यस्तीत्यर्थः । स्यादे-
तत्, यदि कार्यस्याविभागः कारणे, कथं कार्यधर्मरूपेण कारणस्येत्यत आह—“अनन्यत्वे-
पी”ति (पृ० ४५५ पं० ७) । यथा रजतस्यारोपितस्य पारमार्थिकं रूपं शुक्तिर्न च शुक्ले
रजतमेवमिदमपीत्यर्थः । अपि च स्थित्युत्पत्तिप्रलयकालेषु त्रिष्वपि कार्यस्य कारणादमेदमभि-

(१) पृथुबुद्भोदरायाकारेण कार्यं कारणाज भिन्नं, नाप्यभिन्नम्, न सन्न चासदतस्तत्त्वेण सत्ता दुः-
साध्येति वक्ष्यतीत्यर्थः ।

(२) न केवलमुत्पत्तेः प्रागेव स्वरूपेण कार्यस्यासत्त्वमह्माभिर्नैयायिकवदङ्गीक्रियते किन्तु सर्वदेवत्याह
स्वरूपेणेति ।

(३) यूषः—शाकरसः, जूस इति भाषायां प्रसिद्धः ।

(४) मिश्रयेत् । तथाच जगतो ब्रह्मकारणकत्वे कारणस्यापि कार्यवदशुद्धयादिभिरङ्ग इति सत्कार्यवा-
दिभिः शङ्कामिषायः । नतु घटलये मृदो यथा न तद्गुणेश्रणमेवमिहापि भवेदत आह नचेति । निरन्तर्यना-
शानभ्युपगमादोषतुदवर्तमान एव लयो लोकमसिद्ध इति भावः ।

(५) सत्कार्यवादिनस्तोच्यस्य ।

दक्षतां श्रुतिरनतिशङ्कनीया, सर्वैरेव वेदवादिभिस्तत्र स्थित्युत्पत्त्यर्थः परिहारः स प्रलयेऽपि समानः कार्यस्याविद्यासमारोपितत्वं नाम, तस्माच्चाप्राप्तिमात्रमनुयोज्यामित्याह—“अन्यत्वं चेदमुच्यते इति । अस्ति चायमपरो दृष्टान्तो यथा च स्वप्नदृगेक” इति पृ० ४५६ पं १ । लौकिकः पुरुषः । “एवमवस्थात्रयसाक्ष्येक” इति । अवस्थात्रय- (१) मुत्पत्तिस्थितिप्रलयाः । कल्पान्तरेणासामञ्जस्ये (२) कल्पान्तरेण दृष्टान्तभावं परिहारमाह— “यत्पुनरेतदुक्तमिति” । अविद्याशक्तेर्नियतत्वादुत्पत्तिनियम इत्यर्थः । “एतेने”ति । मिथ्याज्ञानविभागशक्तिप्रतिनियमेन सुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः (३) प्रत्युक्तः, कारणाभावे कार्याभावस्य प्रतिनियमात्, तत्त्वज्ञानेन च सशक्तो मिथ्याज्ञानस्य समुलघातं निह- तत्वाविति ॥ ९ ॥

सू० स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

कार्यकारणयोर्वैलक्षण्यं तावत्समानमेवोभयोः पक्षयोः, प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यावादप्रसङ्गोऽ- गितौ तद्वत्प्रसङ्गश्च प्रधानोपादानपक्ष एव नास्मत्पक्ष इति यद्यप्युपरिष्ठात्प्रतिपादयिष्याम (४)- त्तथापि गुडजिह्विकया समानत्वापादनमिदानीमिति मन्तव्यमिदमस्य पुरुषस्य सुखदुःखो- पादानं क्लेशकर्माशयादीदमस्येति । सुगममन्यत् ॥ १० ॥

सू० तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति

चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

केवलागमगम्येऽर्थे स्वतन्त्रतर्काविषयेन सांख्यादिवत् साधर्म्यवैधर्म्यमात्रेण तर्कः प्रवर्त- ते। यो येन प्रधानादिस्तिष्ठिर्भवेत्, शुद्धकर्तृ हि स भवत्यप्रतिष्ठानात्, तदुक्तम्—

यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः ।

अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते (५) ॥ इति ।

न च महापुरुषपरिगृहीतत्वेन कस्यचित्तर्कस्य प्रतिष्ठा, महापुरुषाणामेव तार्किकाणां मिथो- विप्रतिपत्तेरिति । सूत्रेण शङ्कते—“अन्यथानुमेयमिति चेत्” । तद्विभजते—“अन्यथा- चयमनुमास्यामह” इति । (६) नानुमानाभासव्यभिचारेणानुमानव्यभिचारः शङ्कनीयः प्र- त्यक्षादिष्वपि तदाभासव्यभिचारेण तत्प्रसङ्गात् । तस्मात्स्वाभाविकप्रतिबन्धवलिङ्गानुसरणे निपु- णेनानुमात्रा भवितव्यम्, ततश्चाप्रत्यूहं प्रधानं सेत्स्यतीति भावः । अपि च येन तर्केण तर्काणा- मप्रतिष्ठामाह स एव तर्कः प्रतिष्ठितोऽभ्युपेयस्तदप्रतिष्ठायामितराप्रतिष्ठानाभावादित्याह—“नहि-

(१) जगत्कारणस्य ब्रह्मणा सुषुप्त्यायभावादाहोत्पत्तीति ।

(२) अपिच समस्तस्येत्यादिनोक्ते द्वितीयेऽसामञ्जस्ये ।

(३) अपिच भोवतृणामीतग्रन्थे तृतीयकल्पान्तरनोक्तः प्रसङ्ग इत्यर्थः ।

(४) शिष्टापरिग्रहाधिकरणपूर्वपक्षेऽग्रिमे ।

(५) कदापि हि निपुणैरनुमितोऽप्यनुमानप्रगत्याऽन्यैर्निपुणतरैरस्य खण्डनं क्रियते इतो नानु- मानमात्रेण कस्यचिदर्थस्य सङ्गावः स्थापयितुं शक्य इति ह्युक्तार्थः ।

(६) सर्वस्तर्कोऽप्रतिष्ठितोऽतः कश्चित् ? नामस्य इत्याह नानुमानाभावेति । स्वाभाविकप्रतिबन्धो- व्याप्तिः । नाय इत्याहापि चेति ।

प्रतिष्ठितस्तर्क एवे"ति । अपि च तर्काप्रतिष्ठायां सकललोकयात्रोच्छेदप्रसङ्गः, न च श्रुत्यर्थाभासनिराकरणेन तदर्थतत्त्वविनिश्चय इत्याह—“सर्वतर्काप्रतिष्ठायां चे”ति । अपि च विचारारम्भस्तर्कस्तर्कितपूर्वपक्षपरित्यागेन तर्कितं रादान्तमनुजानाति, सति चैष पूर्वपक्षविषये तर्के प्रतिष्ठारहिते प्रवर्तते, तदभावे विचारप्रवृत्तेः । तदिदमाह—“अथमेव च तर्कस्यालंकार” इति (पृ० ४५६ पं० ८) । तामिमांशङ्कां सूत्रेण परिहरति—“एवमप्यविमोक्षप्रसंगः” । न वयमन्यत्र तर्कमप्रमाणायामः, किन्तु जगत्कारणसत्त्वे स्वभाविकप्रतिबन्धवशं लिङ्गमस्ति । यत्तु साधर्म्यवैधर्म्यमात्रं, तदप्रतिष्ठादोषाजं मुच्यत इति । कल्पान्तरेणानिमोक्षपदार्थमाह—“अपि च सम्यग्ज्ञानानिमोक्ष इति” । भूतार्थगोचरस्य हि सम्यग्ज्ञानस्य व्यवस्थितवस्तुगोचरतया व्यवस्थानं लोके दृष्टं, यथा प्रत्यक्षस्य, वैदिकं चेदं चेत्तज्जगदुपादानविषयं विज्ञानं वेदोत्थतर्कैतिकर्तव्यताकं वेदजनितं व्यवस्थितम्, वेदानपेक्षेण तु तर्केण जगत्कारणभेदमवस्थापयतां तार्किकाणामन्योन्यं विप्रतिपत्तेस्तत्त्वनिर्धारणकारणाभावाच्च न ततस्तत्त्वव्यवस्थेति न ततः सम्यग्ज्ञानम्, असम्यग्ज्ञानाच्च न संसाराद्विमोक्ष इत्यर्थः ॥११॥

सू० एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥ अ०

(१) न कार्यं कारणादभिन्नमभेदे कारणरूपवत् कार्यत्वानुपपत्तेः, करोत्यर्थानुपपत्तेश्च । अ-भूतप्रादुर्भावं हि तदर्थः । न चास्य (२) कारणात्मत्वे किंचिदभूतमस्ति यदर्थमयं पुरुषो य-तेत । अभिव्यक्त्यर्थमिति चेत्, न, तस्या अपि कारणात्मत्वेन सत्त्वादसत्त्वे वा ऽभिव्यंग्यस्या-पि तद्वत्प्रसङ्गेन कारणात्मत्वव्याघातात् । नहि तदेव तदानीमेवास्ति नास्ति चेति युज्यते । (३) किञ्चेदं मणिमन्त्रौषधामिन्द्रजालं कार्येण शिक्षितं यदिदमजातानिरुद्धातिशयमभ्यवधानमवि-दूरस्थानं च तस्यैव तदवस्थेन्निग्रयस्य पुंसः कदाचित्प्रत्यक्षं परोक्षं च (४) येनास्य कदाचित्प्रत्य-क्षमुपलम्भनं कदाचिदनुमानं कदाचिदगमः । कार्यान्तरव्यवधिरस्य पारोक्ष्यहेतुरिति चेत्, न, कार्यजातस्य सदातनत्वात् । अथापि स्यात्कार्यान्तराणि पिण्डकपालशर्कराचूर्णकणप्रभृ-तीनि कुम्भं व्यवदधते, ततः कुम्भस्य पारोक्ष्यं कदाचिदिति । तन्न । तस्य कार्यजातस्य कारणात्मनः सदातनत्वेन सर्वदा व्यवधानेन कुम्भस्यात्यन्तानुपलब्धप्रसङ्गात् । कादाचित्क-त्वे वा कार्यजातस्य न कारणात्मत्वं, नित्यत्वानित्यत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गस्य भेदकत्वा-त् । भेदाभेदयोश्च परस्परविरोधेनैकत्र सहासम्भव इत्युक्तम् । तस्मात्कारणात्कार्यमेकान्तत एव भिन्नम् । न च भेदे गवाश्ववत्कार्यकारणभावानुपपत्तिरिति साम्प्रतम् । अभेदेऽपि कारण-रूपवत्तदनुपपत्तेरुक्तत्वात् । (५) अत्यन्तभेदे च कुम्भकुम्भकारयोर्निमित्तनैमित्तिकभावस्य द-

(१) पूर्वं दूषितमपि सत्कार्यवादं नैयायिकमतेन दूषयितुमुपक्रमते आरम्भवादस्थापनपूर्वकन्तम्त-खण्डनाय न कार्यमिति । (२) कार्यस्य ।

(३) कुलालादिभ्यापारात्माक् मृद् घटशूण्या तदानीं योग्यत्वे सति अनुपलभ्यमानघटत्वात्, ततश्च सत्त्वविरोधान् कार्यकारणयोर्भेद इत्याह किञ्चेति । (४) अर्थगतप्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वेन ।

(५) घटो यदि मृदो भिन्नस्तर्हि तत्कार्यं न स्यादश्ववदिति तर्कस्य स ततो यद्यभिन्नस्तर्हि तत्कार्यं न स्यात्तद्वदिति प्रतिरोधमुक्त्वा मूलशैथिल्यमाहात्म्येति ।

क्षेणात् । (१) तस्मादन्यत्वाविशेषेऽपि समवायभेद एवोपादानोपादेयभावनियमहेतुः । यस्या-
भूत्वा भवतः समवायस्तदुपादेयं, यत्र च समवायस्तदुपादानम् । उपादानत्वं च कारणस्य
कार्यादस्वपरिमाणस्य दृष्टं यथा तन्त्वादीनां पटाद्युपादानानां पटादिभ्यो न्यूनपरिमाणत्वम् ।
चिदात्मनस्तु परममहत उपादानान्नात्यन्ताल्पपरिमाणमुपादेयं भवितुमर्हति । तस्माद्यत्रेदम-
ल्पतारतम्यं विश्राम्यति यतो न क्षोदीयः सम्भवति तज्जगतो मूलकारणं परमाणुः । (२) क्षो-
दीयोनिरानन्त्ये तु मेरुराजसर्षपयोस्तुल्यपरिमाणत्वप्रसङ्गोऽनन्ताल्पवत्त्वादुभयोः । तस्मात्प-
रममहतो ब्रह्मण उपादानादिभिरुपादेयं जगत्कार्यमभिदधती श्रुतिः प्रतिष्ठितप्रामा-
ण्यतर्कविरोधात् । (३) सहस्रसंघसरश्रुतिवत्कथंचिज्जघन्यवृत्त्या व्याख्येयेत्यधिकं शङ्कमानं
प्रति सांख्यदूषणमतिदिशति “एतेने”ति सूत्रेण (पृ० ४६० पं० १६) । अस्यार्थः—
कारणात्कार्यस्य भेदं ‘तदन्यत्वमारम्भशब्दादिभ्य’ इत्यत्र निषेत्स्यामः । (४) भविष्यासमा-
रोपणेन च कार्यस्य न्यूनाधिकभावमप्यप्रयोजकत्वादुपेक्षिष्यामहे । तेन वैशेषिकाशयमितस्य
तर्कस्य शुद्धत्वेनाव्यवस्थितेः सूत्रमिदं सांख्यदूषणमतिदिशति । यत्र कथंचिद्वेदानुसारिणो
मन्वादिभिः शिष्टैः परिगृहीतस्य सांख्यतर्कस्यैषा गतिस्तत्र परमाप्त्वादिवादस्यात्यन्तवैद्वा-
ह्यस्य मन्वाद्युपेक्षितस्य च कैव कथेति । “केनचिदशेने”ति (पृ० ४६१ पं० २) ।
सृष्ट्यादयो हि व्युत्पाद्यास्ते च किं विसदसद्वा पूर्वपक्षन्यायोत्प्रेक्षितमप्युदाहृत्य व्युत्पाद्यन्त
इति केनचिदशेनेत्युक्तम् । सुगममन्यत् ॥ १२ ॥

सू० भौक्रापत्तेराविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

स्यादेतत्, अतिगम्भीरजगत्कारणाविषयत्वं तर्कस्य नास्ति, केवलागमगम्यमेतदित्युक्तं,
तत्कथं पुनस्तर्कनिमित्त आक्षेप इत्यत आह—“यद्यपि श्रुतिः प्रमाण”मिति । प्र-
प्ता हि श्रुतिरनेपक्षतया स्वतः प्रमाणत्वेन न प्रमाणान्तरमपेक्षते, (५) प्रवर्तमाना पुनः स्फुट-
तरप्रतिष्ठितप्रामाण्यतर्कविरोधेन मुख्यार्थात् प्रच्याव्य जघन्यवृत्तितां नीयते, यथा मन्त्रार्थ-
वादवित्यर्थः । अतिरोहितार्थं भाष्यम् । “यथा त्वद्यत्वं” इति (पृ० ४६२ पं० १०) ।
यद्यतीतानागतयोः सर्वयोरेष विभागो न भवेत् ततस्तदेवाद्यतनस्य विभागस्य बाधकं

(१) ननु यदि क्रमकारणद्वैतस्य भेदस्तर्हि कथमुपादाननिमित्तव्यवस्थाऽत आह तस्मादिति ।

(२) ननु परमाणुरप्यनुग्रहावधारणभ्यो धूर्तत्वाद्दृढवदिति अनुमानेन नात्पावयवविश्रान्तिरत आह
क्षोदीयान्तरानन्त्ये इति ।

(३) सहस्रेति । ‘पञ्चपञ्चाशतस्त्रिभूतः सम्बत्सरा’ इत्यादिवाक्ये सम्बत्सराशब्दस्य ह्युत्पत्तिवाक्ये सु-
ख्यार्थेलाभात्तावदायुष्कररसादिसंज्ञमनुष्णाद्याधिकारिता स्यादिति पूर्वपक्षे, ‘शदशोहे ब्रयस्त्रिभूतो भवन्ति’
इत्यादिना त्रिभूदादिशब्दानां त्रिभूदादिस्तोत्रविशिष्टाहपरत्वात्पञ्चपञ्चाशतस्त्रिभूतः सम्बत्सरा इत्याद्युत्पत्ति-
वाक्येष्वहपरत्रिभूदादिशब्दैः सामानाधिकरण्यादहपरतैवेति सिद्धान्तितं, तत्र यथा सहस्रसम्बत्सराशब्दस्य
तावद्दिनसाध्यकर्मपरत्वं यथा लक्षणया तथाऽत्र लक्षणयैवोत्पत्तिश्रुतेर्मक्षपरत्वं सम्भवतीत्यर्थः ।

(४) आरम्भे हि न्यूनपरिमाणमहदुदयनियमो न निवर्तते, उन्नततरागिरीशिरवर्तिमहातरुषु भूमि-
ष्ठस्य दूर्वाकारिर्भासप्रतिभासोपलम्भादित्याहविद्यासमारोपेणेति ।

(५) स्वविषयप्रतिष्ठविरोधितर्केण सहोन्मज्जन्ती निमज्जन्ती च बलाबलविवेकमपेक्षमाणेत्यर्थः । प्र-
तिष्ठितोऽनुपचरितः ।

स्यात्, स्वप्नदर्शनस्येव जाग्रदर्थः, न त्वेतदस्ति अबाधिताद्यतनदर्शनेन तथोरपि तथात्वा-
नुमानादित्यर्थः । इमां शङ्कामापाततोऽविचारितलोकसिद्धदृष्टान्तोपदर्शनमात्रेण निराकरोति
सूत्रकारः “भ्याह्लोकवत्” ॥ १३ ॥

परिहाररहस्यमाह—

सू० तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

(१) पूर्वस्मादविरोधादस्य विशेषाभिधानोपक्रमस्य विभागमाह—“अभ्युपगम्य च-
ममि”ति (प्र० ४६३ पं० १५) । स्यादेतत्, यदि कारणात्परमार्थभूतादनन्यत्वमाका-
शादेः प्रपञ्चस्य कार्यस्य कुतस्तर्हि न वैशेषिकाद्युक्तदोषप्रपञ्चावतार इत्यत आह “व्यति-
रेकेणाभावः कार्यस्यावगम्यत” इति (प्र० ४६४ पं० २) । न स्वत्वनन्यत्वमि-
त्यभेदं ब्रूमः, किन्तु भेदं व्यासेधामस्ततश्च नाभेदाश्रयदोषप्रसङ्गः, किन्त्वभेदं व्यासेधमि-
वैशेषिकादिभिरस्मात् साहायकमेवाचरितं भवति । भेदनिषेधहेतुं व्याचष्टे “आरम्भणश-
ब्दस्ताव”दिति । एवं हि ब्रह्मविज्ञानेन सर्वं जगत्तत्त्वं ज्ञायते यदि ब्रह्मैव तत्त्वं जगतो
भवेत्, यथा रज्ज्वां ज्ञातायां भुजङ्गतत्त्वं ज्ञातं भवति, सा हि तस्य तत्त्वम् । (२) तत्त्वज्ञानं
च ज्ञानमतोऽन्यन्मिथ्याज्ञानमज्ञानमेव । अत्रैव वैदिको दृष्टान्तो “यथा सौम्यैकेन मृत्पि-
ण्डेने”ति । स्यादेतत्, मृदि ज्ञातायां कथं मृन्मयं घटादि ज्ञातं भवति, न हि तन्मृदात्म-
कमित्युपपादितमघस्तात् (३), तस्मात्तत्त्वतो भिन्नं न चान्यास्मिन् विज्ञातेऽन्यद्विज्ञातं भव-
तित्यत आह श्रुतिः “वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्” वाचया केवलमारम्भ्यते विकारजातं,
न तु तत्त्वतोऽस्ति, यतो नामधेयमात्रमेतद्, यथा “पुरुषस्य चैतन्यमिति, राहोः शिर इति”
विकल्पमात्रम् । यथाहूर्विकल्पावदः—“शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प” इति ।
(यो० सू० १११२) तथा चावस्तुतयाऽनृतं विकारजातं मृत्तिकेत्येव सत्यम् । तस्माद्घट-
शरावोदधनादीनां तत्त्वं मृदेव, तेन मृदि ज्ञातायां तेषां सर्वेषामेव तत्त्वं ज्ञातं भवति ।
तदिदमुक्तं “न चाभ्यर्थैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सम्पद्यत” इति । निदर्शनान्तरद्वयं
दर्शयन्नुपसंहरति—“तस्माद्यथा घटकरकाद्याकाशानामि”ति (प्र० ४६५ पं० १)
(४) ये हि दृष्टनष्टस्वरूपा न ते वस्तुसन्तो यथा मृगतृणिकोदकादयः, तथा च सर्वं विकार-
जातं, तस्मादवस्तुसत् । तथाहि यदस्ति तदस्त्येव, यथा चिदात्मा, नह्यसौ कदाचित् क-
चित् कथंचिद्वास्ति, किन्तु सर्वदा सर्वत्र सर्वथास्त्येव, न नास्ति, न चैवं विकारजातं, तस्य

(१) पूर्वाधिकरणेऽपि भेदग्राहिमानाविरोधोक्त्या पुनरुक्तिमाशङ्क्याह पूर्वस्मादिति । भेदग्राहिमानस्य
प्रामाण्यमङ्गीकृत्य भेदमिदयो रूपभेदेन विरोधः पूर्वं परिहृतः, इदानीमनङ्गीकृत्य तत्त्वविदेकत्वात्प्रच्याव्य व्या-
वहारिके व्यवस्थाप्यते इति भावः ।

(२) ननु परिमाणपक्षेऽप्यभेदाशेषं सर्वज्ञानं स्यादेत आह तत्त्वज्ञानं चेति । भेदालीकताया उक्तत्वा-
दित्यर्थः ॥

(३) अघस्तादिति । शिष्टापरिग्रहाधिकरणपूर्वपक्षे (त्र० अ० १ पा० ३ सू० २४-३३) इत्यर्थः ।

(४) दृष्टान्तमात्राभिधीयिषीरित्याशयकं दृष्टनष्टस्वरूपत्वादिति भाष्योक्तं हेतुं व्याचक्षणं आह ये
हीति । क्वचिद्दृष्टं पुनर्नष्टमदृष्टमित्यर्थः । प्रतीतिसमयेऽपि सत्त्वव्यावृत्त्यर्थं दृष्टपदम् ।

कदाचित् कथंचित् कुत्रचिदवस्थानात् । तथाहि (१)सत्त्वभावं चेद्विकारजातं, कथं कदा-
चिदसत्, (२)असत्त्वभावं चेत्कथं कदाचित्सत्, सदसतोरेकत्वाविरोधात्, न हि रूपं कदा-
चित् क्वचित् कथंचिद्वा गन्धो भवति । अथ तस्य सदसत्त्वे धर्मौ ते च स्वकारणाधीनज-
न्मतया कदाचिदेव भवतः, तर्हि विकारजातं दण्डायमानं सदातनमिति न विकारः कस्य-
चित् । अथासत्त्वसमये तत्रास्ति, कस्य तर्हि धर्मोऽसत्त्वम्, न हि धर्मिण्यप्रत्युत्पन्ने तद्धर्मो-
ऽसत्त्वं प्रत्युत्पन्नमुपपद्यते । अथास्य न धर्मः किन्त्वर्थान्तरमसत्त्वं, किमायातं भावस्य,
न हि घटे जाते पटस्य किंचिद्भवति । (३)असत्त्वं भावविरोधीति चेद्, न(४), आकिञ्चि-
त्करस्य तत्त्वानुपपत्तेः, किञ्चित्करत्वे वा तत्राप्यसत्त्वेन तदनुयोगसम्भवात् । अथास्यासत्त्वं
नाम किञ्चिन्न जायते किन्तु स एव न भवति, यथाहुः—

न तस्य किञ्चिद्भवति न भवत्येव केवलम् । इति ।

अथैष प्रसज्यप्रतिषेधो, निरुच्यतां किं तत्त्वभावो भाव उत भावस्वभावः स इति ।
तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे भावानां तत्त्वभावतया तुच्छतया जगच्छून्यं प्रसज्येत तथा च भावा-
नुभवाभावः । उत्तरस्मिन् सर्वभावनित्यतया नाभावव्यवहारः स्यात् । कल्पनामात्रनिमित्त-
त्वेऽपि निषेधस्य भावनित्यतापत्तिस्तदवस्थैव । तस्माद्विज्ञमस्ति कारणाद्विकारजातं न वस्तु
सत्, अतो विकारजातमनिर्वचनीयमनृतम् । तदनेन प्रमाणेन सिद्धमनृतत्वं विकारजातस्य
कारणस्य निर्वाच्यतया सत्त्वं, 'मृत्तिकेत्येव सत्यमि'त्यादिना प्रबन्धेन दृष्टान्ततयाऽनुवदति
श्रुतिः । (५)अत्र लौकिकपरीक्षकाणां बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त' इति चाक्षपादसूत्रं प्रमाणसिद्धौ
दृष्टान्त इत्येतत्परं, न पुनर्लोकसिद्धत्वमत्र विवक्षितम्, अन्यथा तेषां परमाण्वादिर्न दृष्टान्तः
स्यात्, नहि परमाण्वादिर्नैसार्गिकवैनयिकबुद्ध्यतिशयरहितानां लौकिकानां सिद्ध इति ।

(६)सम्प्रत्यनेकान्तवादिनमुत्थापयति—“नन्वनेकात्मक”मिति । अनेकाभिः श-
क्तिभिर्याः प्रवृत्तयो नानाकार्यसृष्टयस्तद्युक्तं ब्रह्मैकं नाना चेति । किमतो यथेवमित्यत आह
“तत्रैकत्वाद्येने”ति । यदि पुनरेकत्वमेव वस्तुसद्भवत् ततो नानात्वाभावाद्वैदिकः कर्मका-
ण्डाश्रयो लौकिकश्च व्यवहारः समस्त एवोच्छिद्येत । ब्रह्मगोचराश्च श्रवणमननादयः सर्वे दत्त-

(१) विमतं मिथ्या सावाधिकत्वाद्यातिरेके चिदात्मवादित्यनुमानस्य विपक्षे बाधकतामाह सत्त्वभावं
चेदिति ।

(२) सत्त्वासत्त्वे विकारस्य स्वरूपमुत धर्मौ, अथार्थान्तरमलौकिकं वेति विकल्प्य क्रमेण निराकुर्वन्-
नुमानस्यानुकूलतर्कमाह असत्त्वभावं चेति ।

(३) अथान्तरत्वेऽपि विरोधित्वं शङ्कते असत्त्वमिति ।

(४) विरोधिरूपमसत्त्वं भावस्य किमकिञ्चित्करस्तुतासत्त्वरं स्वरूपं वेति विकल्प्य क्रमेण दूषयति
नेत्यादिना । किञ्चित्करत्वे यत्किञ्चिदसत्त्वं क्रियते तदपि स्वरूपं धर्मो वेत्यादि विकल्प्य तद्दूषणानां सम्भ-
वादित्यर्थः ।

(५) ननु लोकसिद्धस्यैव 'यथे'त्यादिना मोतमसूत्रेण दृष्टान्तत्वसम्भवात्कार्यामिथ्यात्वं कारणसत्यत्वं
चानुमानसिद्धं श्रुत्या दृष्टान्तिकर्तुमयुक्तमित्यत्राह यथेति ।

(६) एवं शुद्धद्वैतमतं प्रदर्श्य विशिष्टाद्वैत(भेदाभेद, मतसुस्थापयितुमवतारयति सम्प्रतीति । अने-
काभिः शक्तिभिः तदधीनप्रवृत्तभिः परिगमैर्युक्तं ब्रह्मैकं नाना चेत्यर्थः । भेदाभेदमते सर्वव्यवस्थासिद्धिर-
त्यन्तमद इतमानवाध इत्यस्य मनस्य अभिमानः ।

जलाञ्जलयः प्रसज्येरन् । एवं चानेकात्मकत्वे ब्रह्मणो मृदादिदृष्टान्ता अनुरूपा भविष्यन्तीति । तस्मिन्मननेकान्तवाद् दूषयति—“नैवं स्यादि”ति । (१) इदं तावदत्र वक्तव्यं—मृदात्मनैः कत्वं घटशरावाद्यात्मना नानात्वमिति वदतः कार्यकारणयोः परस्परं किमभेदोऽभिमतः, आहो भेदः, उत भेदाभेदाविति । तत्राभेदे ऐकान्तिके मृदात्मनेति च घटशरावाद्यात्मनेति चोक्तेः खद्वयं नियमश्च नोपपद्यते (२) । भेदे चोक्तेखद्वयनियमानुपपन्नौ, आत्मनेति त्वसमञ्जसम्, न ह्यन्यस्यान्य आत्मा भवति । (३) न चानेकान्तवादः । भेदाभेदाकल्पे तल्लेखद्वयं भवेदपि । नियमस्त्वयुक्तो नहि धर्मिणोः कार्यकारणयोः सङ्करे तद्वर्मावेकत्वनानात्वे न सङ्कीर्यते इति सम्भवति । ततश्च मृदात्मनैकत्वं यावद्भवति तावद्वटशरावाद्यात्मनापि स्यात्, एवं घटशरावाद्यात्मना नानात्वं यावद्भवति तावन्मृदात्मना नानात्वं भवेत् । सोऽयं नियमः कार्यकारणयोः रैकान्तिकं भेदमुपकल्पयति, अनिर्वचनीयतां वा कार्यस्य । पराक्रान्तं चास्माभिः प्रथमाभ्यामेतदस्तां तावत् । तदेतद्युक्तिनिराकृतमनुवदन्तीं श्रुतिमुदाहरति—“मृत्तिकेत्येव सत्यमि”ति । स्यादेतत्, न ब्रह्मणो जीवभावः काल्पनिकः किन्तु भाविकः, अंशो हि सः, तस्य कर्मसहितेन ज्ञानेन ब्रह्मभाव आधीयत इत्यत आह—“स्वयं प्रसिद्धं ही”ति । “स्वाभाविकस्यानादेरिति यदुक्तं नानात्वांशेन तु कर्मकाण्डाश्रयो लौकिकश्च व्यवहारः सेत्स्यतीति तत्राह—“बाधिते चे”ति । यावदबाधं हि सर्वोऽयं व्यवहारः स्वप्नदशायामिव तदुपदर्शितपदार्थजातव्यवहारः । स च यथा जाग्रदवस्थायां बाधकाश्रितेति एवं तत्त्वमस्यादिवाक्यपरिभाषनाभ्यासपरिपाकभुवा शारीरस्य ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारेण बाधकेन निवर्तते । स्यादेतत्, “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्ये”दित्यादिना मिथ्याज्ञानाधीनो व्यवहारः क्रियाकारकादिलक्षणः सम्यग्ज्ञानेनापनीयत इति न ब्रूते, किन्त्ववस्थाभेदाश्रयो व्यवहारोऽवस्थान्तरप्राप्तौ निवर्तते, यथा बालकस्य कामचारवादभक्षतोपनयनप्राप्तौ निवर्तते न च तावतासौ मिथ्याज्ञाननिबन्धनो भवत्येवमत्रापित्यत आह—“न चायं व्यवहाराभाव” इति (पृ० ४६९-पं० ४) । कुतः ? “तत्त्वमसीति ब्रह्मात्मभावस्ये”ति । न खल्वेतद्वाक्यमवस्थाविशेषविनियतं ब्रह्मात्मभावमाह जविस्य, अपि तु न भुजङ्गो रज्जुरियमितिवत् सदातनं तमभिवदति (४), अपि च सत्यामृताभिधानेनाप्येतदेव युक्तमित्याह—“तत्स्करहृष्टान्तेन (५) चे”ति । “न चास्मिन् दर्शन” इति । नहि जातु कठस्य दण्डकमण्डलकुण्डलशीलिनः कुण्डलिज्ञानं दण्डवत्तां कमण्डलुमत्तां बाधते, तत्कस्य हेतोः ? तेषां कुण्डलादीनां तस्मिन् भाविकत्वात्, तद्वदिहापि भाविकगोचरेणैकात्म्यज्ञानेन न नानात्वं भाविकम्-

(१) मृदेका शरावादयः परस्परं भिन्ना इत्यभ्युपगमेऽत्यन्तभेद एव भवेत् । अथ मृदात्मना शरावादीनामेकत्वं मृदश्च शरावाद्यात्मना नानात्वमित्याशयस्तं विकल्प्य दूषयति इदं तावदित्यादिना ।

(२) नोपपद्यत इति । अत्यन्ताभेदे त्वपुनरुक्तशब्दद्वयप्रयोगो भेदाभेदयोः कार्यकारणात्मना व्यवस्था च न स्यादित्यर्थः ।

(३) न चेति । भेदपक्षेऽनेकान्तवादश्च न भवतीत्यर्थः । भवेदपीति । अनेकान्तत्वान्न भवेदपीत्यपेक्षार्थः ।

(४) अभिवदतीति । संसारसत्यत्वे तदवस्थायां जीवस्य ब्रह्मत्वं न स्यात्, भेदाभेदयोरेकैकत्वं विरोधात्, अतोऽसंसारिब्रह्माभेदस्य सदातनत्वावगमात् संसारोऽपि मिथ्यैवेत्यभिप्रायः ।

(५) सत्यवादिनस्तत्स्करत्वेनारोपितस्य मोक्षस्यसत्यब्रह्मात्मत्ववेदिनो मोक्ष इति तत्स्करवृष्टान्तः ।

पवदनीयम्, नहि ज्ञानेन वस्त्वपनीयतेऽपि तु मिथ्याज्ञानेनारोपितमित्यर्थः । चोदयति(१)
 “नन्वेकत्वैकान्ताभ्युपगम” इति । अबाधितानधिगतासंदिग्धविज्ञानसाधनं प्रमाणमिति
 प्रमाणसामान्यलक्षणोपपत्त्या प्रत्यक्षादीनि प्रमाणतामश्नुवते, एकत्वैकान्ताभ्युपगमे तु तेषां
 सर्वेषां भेदविषयाणां बाधितत्वादप्रामाण्यं प्रसज्येत(२) । तथा विधिप्रतिषेधशास्त्रमपि भाव-
 नाभाव्यभावककरणेति कृतव्यताभेदापेक्षत्वाद्वाहन्येत । तथा च नास्तिसंयमेकदेशाक्षेपेण च
 सर्ववेदाक्षेपाद्भेदान्तानामप्यप्रामाण्यमित्यभेदैकान्ताभ्युपगमहानिः । न केवलं विधिनिषेधाक्षे-
 पेणास्य मोक्षशास्त्रस्याक्षेपः स्वरूपेणास्यापि भेदापेक्षत्वादित्याह “मोक्षशास्त्रस्यापी”ति
 (पृ० ५६७ पं० २) । अपि चस्मिन् दर्शने वर्णपदवाक्यप्रकरणादीनामलोकत्वात्प्रभवमद्वै-
 तज्ञानमसमीचीनं भवेत्, न खल्वलीकादमूढमकेतनज्ञानं समीचीनमित्याह—“मोक्षशास्त्र-
 स्यापी”ति । परिहरति “अत्रोच्यते”इति । यद्यपि प्रत्यक्षादीनां तात्त्विकमबोधित्वं
 नान्ति, युक्त्यागमाभ्यां बाधनात्, तथापि व्यवहारे बाधनाभावात्सांव्यवहारिकमबाधनम् ।
 नहि प्रत्यक्षादिभिरर्थं परिच्छिद्य प्रवृत्तमानो व्यवहारे विषवाद्यते सांसारिकः कश्चित् । तस्मा-
 दबाधनान्न प्रमाणलक्षणमतिपतन्ति प्रत्यक्षादय इति । “सत्यत्वोपपत्ते”रिति । सत्य-
 त्वाभिमानोपपत्तेरिति । प्रहणकवाक्यमेतद्विभजते—“यावद्धि न सत्यात्मैकत्वप्रति-
 पत्ति”रिति । विकारानेव तु (३) शरीरादीनहमित्यात्मभावेन पुत्रपश्वादिन्ममेत्यात्मभिभा-
 वेनेति योजना । “वैदिकश्चे”ति कर्मकाण्डमोक्षशास्त्रव्यवहारसमर्थना । “स्वप्नव्यव-
 हारस्येवे”ति विभजते(४)—“यथा सुप्तस्य प्राकृतस्ये”ति । कथं चानुतेन मोक्ष-
 शास्त्रेणेति यदुक्तं तदनुभाष्य दूषयति(५)—“कथंत्वसत्येने”ति । शक्यमत्र वक्तुं श्रवणा-
 युपाय आत्मसाक्षात्कारपर्यन्तो वेदान्तसमुत्थोऽपि ज्ञाननिचयोऽसत्यः साऽपि हि वृत्तिरूपः
 कार्यतया निरोधधर्मा, यस्तु ब्रह्मस्वभावसाक्षात्कारोऽसौ न कार्यस्तत्स्वभावत्वात्तस्मादबोध्यम-
 भेतत् “कथमसत्यात्सत्योत्पाद” इति । यत्खलु सत्यं न तदुत्पद्यते इति कुतस्तस्यास-
 त्यादुत्पादो यच्चोत्पद्यते तत्सर्वमसत्यमेव । सांव्यवहारिकं तु(६) सत्यत्वं वृत्तिरूपस्य
 ब्रह्मसाक्षात्कारस्येव श्रवणादीनामप्यभिन्नम्, तस्मादभ्युपेत्य वृत्तिरूपस्य ब्रह्मसाक्षात्कार-
 स्य परमार्थसत्यतां व्यभिचारोद्धावनमिति मन्तव्यम् । यद्यपि सांव्यवहारिकसत्या-
 देव भयत्सत्यं मरणमुत्पद्यते, तथापि भयहेतुरहिस्तज्ज्ञानं वाऽसत्यं ततो भयं सत्यं चायत
 इत्यसत्यात्सत्यस्यात्पत्तिरुक्ता । यद्यपि आदिज्ञानमपि स्वरूपेण सत्तथापि न तज्ज्ञानत्वेन स-

- (१) प्रत्यक्षादिप्रामाण्यान्ध्यानुपपत्त्या नानात्वस्य सत्यत्वमिति पूर्वपक्षबीजोद्घाटनार्थमित्यर्थः ।
- (२) प्रसज्येतेति । तथा चोपजीव्यप्रत्यक्षादिप्रामाण्याय वेदान्तानां भेदाभेदपरत्वमुचितमिति भावः ।
- (३) अहं ममाभिमानयोरेकत्र व्याघातः स्यादिति प्रविभज्य योजयति शरीरादीनि ।
- (४) वस्तुतो मिथ्यात्वेऽपि विकारेषु तांश्चिन्माभावेन प्रत्यक्षादिव्यवहारोपपत्तावयुक्तं दृष्टान्तं दिवृ-
 णातीत्यर्थः ।
- (५) द्वैतप्रमाणानां व्यवहारकाले बाधशून्यार्थबोधकत्वं व्यावहारिकं प्रामाण्यमुपपाद्यद्वैतप्रमाणानां
 वेदान्तानां सर्वकालेषु बाधशून्यब्रह्मबोधकत्वं तात्त्विकं प्रामाण्यमुपपादयितुमुक्तशङ्कामवयव दूषयतीत्यर्थः ।
- (६) ननु मिथ्यात्वे श्रवणादीनामपि यानि वृत्तिसमर्थसाक्षात्कारहेतुत्वं न स्यादत आह सांव्यवहा-
 रिकं त्विति

यदेतुरपि त्वनिर्वाच्याहिरुषितत्वेन । अन्यथा रज्जुज्ञानादपि भयप्रसङ्गाज्ज्ञानत्वेनावशिेषात् । तस्मादनिर्वाच्याहिरुषितं ज्ञानमनिर्वाच्यामिति सिद्धमसत्यादपि सत्यस्योपजन इति । (१) न च ब्रूमः सर्वस्मादसत्यासत्यस्योपजनो यतः समारोपितधूमभावाया धूममहिष्या वह्निज्ञानं सत्यं स्यात् । नहि चक्षुषो रूपज्ञानं सत्यमुपजायत इति रसादिज्ञानेनापि ततः सत्येन भवितव्यम् । यतो नियमो हि स तादृशः सत्यानां यतः कृतश्चिक्लिषिदेव जायत इत्येवमसत्यानामपि नियमो यतः कृतश्चिदसत्यासत्यं कृतश्चिदसत्यं यथा दीर्घत्वाद्वर्णेषु समारोपितत्वाविशेषेऽप्यजीनमित्य-
तोऽज्यानिविरहमवगच्छन्ति सत्यमजिनमित्यतस्तु समारोपितदीर्घभावाज्ज्यानिविरहमवगच्छ-
न्तो भवन्ति भ्रान्ताः (२) । न चोभयत्र दीर्घसमारोपं प्रति काश्चिदस्ति भेदस्तस्मादुपपन्नमसत्या-
दपि सत्यस्योदय इति । निदर्शनान्तरमाह—“स्वप्नदर्शनावस्थस्ये”ति । यथा सांसा-
रिको जाग्रदभुज्जं दृष्ट्वा पलायते ततश्च न दंशवेदनामाप्नोति, पिपासुः सलिलमालोक्य
गान् प्रवर्तते ततस्तदासाद्य पायंपाय (३) माप्नोति यतः सुखमनुभवति, एवं स्वप्नान्तिकेऽपि तद-
वस्थं सर्वमित्यसत्याकार्यसिद्धिः । शङ्कते—“तत्कार्यमप्यनृतमेवे”ति (पृ० ४६८
पं० १) एवमपि नासत्यासत्यस्य सिद्धिरुक्त्यर्थः । परिहरति—“तत्र ब्रूमो, यद्यपि
स्वप्नदर्शनावस्थस्ये”ति । लौकिको हि सुप्तोऽस्थितोऽवगम्य बाधितं मन्यते न तदव-
गतिं, (४) तेन यद्यपि परीक्षका अनिर्वाच्यरूपितामवगतिमनिर्वाच्यां निश्चिन्वन्ति तथापि
लौकिकाभिप्रायेणैतदुक्तम् । अत्रान्तरे लौकायतिकानां मतमशकरोति—“एतेन स्वप्नदृ-
शोऽवगत्य बाधनेने”ति । यदा खल्वयं चैत्रस्तारक्ष्णी (५) व्यात्तविकटदंष्ट्रकरालवदना-
मुत्तब्धवम्भ्रमन्मस्तकावकुम्भिलाङ्गुलामतिरोषारुणस्तब्ध (६) विशालवृत्तलोचनां रोमाञ्चसञ्च-
यात्फुल्लभाषणां स्फटिकाचलमिति प्रतिबिम्बितामभ्यमिश्रीणां (७) तनुमास्थाय स्वप्ने प्रतिबुद्धो
मानुषीमात्मनस्तनुं पश्यति तदोभयेद्देहानुगतमात्मानं प्रतिसन्दधानो देहातिरिक्तमात्मानं
निश्चिनोति, न तु देहमात्रम्, तन्मात्रत्वे देहवत्प्रतिसन्धानाभावप्रसङ्गात् । कथं चैतदुपप-

(१) ययसत्यासत्यबुद्धिः स्यात्तर्हि धूमाभासादपि सत्यवह्निज्ञानं स्यादित्याशङ्कितशङ्कायामाह नचे-
ति । असत्यादपि सत्यमुत्पद्यत इत्युच्यते न पुनरसत्यासत्योत्पादनियम इत्यर्थः । धूममहिषी धूमी, बाष्प-
मिति यावत् ।

(२) अजीनमिति । ‘ज्या वयोहानौ’ इत्यस्य धातोर्निष्ठायां सम्प्रसारणे नञ्समासे चाजीनमिति रू-
पम्, अस्मादध्यस्तदीर्घभावाद्यद्यपि ज्यानिर्घयोहानेरभावं सत्यमवगच्छति, वक्ता तु ह्रस्वत्वेनाजिनमिति
उच्यते भ्रमादजिनमिति गृहीतादस्माच्छब्दाद्या वयोहानिप्रतीतिः सा भ्रान्तिराजिनशब्दस्य चर्मवाचकत्वात् ।
एवं चात्र यथारोपितत्वाविशेषेऽपि किञ्चिद्द्वैधं सत्यबोधकं किञ्चिदसत्यबोधकमेवं वेदान्तमतेऽपीत्यर्थः ।

(३) पीत्वा पीत्वा ।

(४) अवगतिर्बुद्धिः घटादिदसत्यापि प्रातिभासिकस्वप्नदृष्टवस्तुनः फलं, चैतन्यं वा वृत्त्यभिध्यक्त-
मवगतिशब्दार्थः ।

(५) व्याघ्रमयी, अस्य तनुमास्थायित्यन्वयः । उत्तब्धमुज्जमप्य धृतं वम्भ्रमदत्यन्तं भ्रमन्मस्तकावकु-
म्भिलाङ्गुलं यस्यास्तां तनुमित्यर्थः ।

(६) ध्वस्तेतिपाठे इतस्ततो विक्षिप्तनयनामित्यर्थो बोध्यः ।

(७) अभिप्रमामि प्रतियोर्दुः गता स्फटिकशैलप्रतिबिम्बितां ह्यभिप्रमामिति भ्रमादात्मतनुं धावन्तीं पुनश्च
याग्रतनुमास्थितां पश्यतीति, यदि स्वप्नदृशोऽवगतिरबाधिता स्यात्तर्ह्येवोपपद्यते इति भावः ।

येत यदि स्वप्नदृशोऽवगतिरबाधिता स्यात्तद्वाचे तु प्रतिसन्धानाभाव इति । असत्याच्च सत्यप्रतीतिः श्रुतिसिद्धाऽन्वयव्यतिरेकसिद्धा चेत्याह—“तथा च श्रुतिरिति”ति । “तथाऽकारादी”ति । यद्यपि रेखास्वरूपं सत्यं तथापि तद्यथासङ्केतमसत्यं, नहि सङ्केतयितारः संकेतयन्तीदृशेन रेखाभेदेनायं वर्णः प्रत्येतव्योऽपि त्वीदृशो रेखाभेदोऽकार ईदृशश्च ककार इति, तथा चासमीचीनात्संकेतात्समचिनिवर्णावगतिरिति सिद्धम् । (१)यत्त्वोक्तं—“एकत्वांशेन ज्ञानमोक्षव्यवहारः सेत्स्यति नानात्वांशेन तु कर्मकाण्डाश्रयो लौकिकश्च व्यवहारः सेत्स्यतीति”ति तत्राह—“अपि चान्त्यामिदं प्रमाणं”मिति(पृ०४६९पं० १) । (२)यदि खलेव कृत्वानेकत्वनिबन्धनौ व्यवहारावेकस्य पुंशोऽपयार्थेण सम्भवतस्तत्तदर्थमुभयसद्भावः कल्प्येत, न त्वेतदस्ति, नह्येकत्वावगतिनिबन्धनः कश्चिदस्ति व्यवहारस्तदवगतेः सर्वोत्तरत्वात्, तथाहि—“तत्त्वमसी”त्येकारम्यावगतिः समस्तप्रमाणतत्फलतद्व्यवहारानपवादमनैवोदीयेत, नैतस्याः परस्तात्किञ्चिदनुकूलं प्रतिकूलं चास्ति यदपेक्षेत येन चेयं प्रतिक्षिप्येत, तत्रानुकूलप्रतिकूलनिवारणान्नातः परं किञ्चिदाकाङ्क्षयमिति । न चेयमवगतिर्ङुलि(३)क्षीरप्रायेत्याह—“न चेयमिति”ति । स्यादेतत्, अन्यथा चेदियमवगतिर्निष्प्रयोजना तर्हि, तथा च न प्रेक्षावद्विरुद्धादीयेत, प्रयोजनवरत्वे वा नान्त्या स्यादित्यत आह—“न चेयमवगतिरनर्थिका” कुतः ? “अविद्यानिवृत्तिफलदर्शनात्” । नहीयमुत्पन्ना सती पश्चादविद्या निवर्तयति येन नान्त्या स्यात्, किन्त्वविद्याविरोधि(४)स्वभावतया तन्निवृत्त्यात्मैवोदयते । (५)अविद्यानिवृत्तिश्च न तत्कार्यतया फलमपि त्विष्टतयेष्टलक्षणत्वाःफलस्येति । प्रतिकूलं पराचीनं निराकर्तुमाह—“भ्रान्तिर्वै”ति । कुतो ? “बाधके”ति । (६)स्यादेतत्, मा भूदेकत्वनिबन्धनो व्यवहारोऽनेकत्वनिबन्धनस्तस्मिन् तदेव हि सकलामुद्रहति लोकयात्रामतस्तत्सिद्ध्यर्थमनेकत्वस्य कल्पनीयं तात्त्विकत्वमित्यत आह—“प्राक्चे”ति । व्यवहारो हि बुद्धिपूर्वकारिणां बुद्ध्योपपद्यते, न त्वस्यास्तात्त्विकत्वेन, भ्रान्त्यापि तदुपपत्तेरित्याचोदितम् । सत्यं च तदविसंवादादनृतं च विचारासहतयाऽनिर्वार्यत्वात् । अन्यस्यैकारम्यज्ञानस्यानपेक्षतया बाधकत्वमनेकत्वज्ञानस्य च प्रतियोगिप्रज्ञापेक्षया दुर्बलत्वेन बाध्यत्वं वदन् प्रकृतमुपसंहरति—“तस्मादस्येन प्रमाणेन”ति । स्यादेतत्, न वयमनेकत्वव्यवहारसिद्ध्यर्थमनेकत्वस्य तात्त्विकत्वं कल्पयामः, किन्तु श्रौतसेवास्य तात्त्विकत्वमिति चोदयति—“ननु मुदादी”ति । परिहरति(७)—

(१) भेदाभेदव्यवहारोभेदाभेदोपपादकत्वं मन्थमानो विशिष्टद्वैतवादी किं ब्रह्मज्ञानात्प्राचीनयोस्तथात्वमङ्गीकरोति पराचीनयोर्वैति विकल्पयोराद्ये नानात्वांशेनेति उच्यते, अन्यमधुनाशङ्कते यच्चोक्तमिति । तत्त्वज्ञानात्प्रागभेदव्यवहारस्याभासत्वाच्च तदुपन्यासः ।

(२) एकत्वज्ञानोत्तरकालमेकत्वव्यवहारोपि नास्ति, नतरामनेकत्वव्यवहार इत्याशयेन परिहरति यदीति ।

(३) ङुलिः कच्छपी, क्षीराभावेपि सा तस्मृत्याऽऽप्त्यानि पोषयति ।

(४) यथा घटध्वंसो घटविरोधिकायैदयो नाभावास्तस्य तुच्छत्वेन कार्यत्वासम्भवादेवमविद्यानिवृत्तिरपि विरोधिविद्याभिम्यक्तिरित्याहविद्याविरोधीति ।

(५) यद्यविद्यानिवृत्तिर्विद्यायाः स्वरूपं कथं तर्हि विद्याफलमत आहविद्यानिवृत्तिश्चेति ।

(६) न वयं ज्ञानात्पराचीनव्यवहाराय द्वैतसत्यत्वं कल्पयामः किन्तु प्राचीनसिद्ध्यर्थमेवेत्यभिप्रायेणाशङ्कते स्यादेतदिति । व्यवहारः—द्वैतसत्यत्वाक्षेपक इति यावत् ।

(७) कार्यकारणयोराभ्यासोऽर्थं दृष्टान्तः न परिणामित्वे ब्रह्मणः कूटस्थत्वभुतिविरोधादित्याशयेन परिहरतीत्यर्थः ।

“नेत्युच्यत” इति (पृ० ४७० पं० १) । मृदादिदृष्टान्तेन हि कथंचित्परिणाम उक्ते-
 यो, न च शक्य उक्तेमुपि, ‘मृत्तिकेत्येव सत्यमि’ति कारणमात्रसत्यत्वावधारणेन कार्यस्यानु-
 तत्त्वप्रतिपादनात् साक्षात्कूटस्थनित्यत्वप्रतिपादिकास्तु सन्ति सहस्रशः श्रुतय इति न परिणाम-
 धर्मता ब्रह्मणः । अथ कूटस्थस्यापि परिणामः कस्मान्न भवतीत्यत आह—“नह्येकस्ये”ति ।
 (१) शङ्कते—“स्थितिगतिवदि”ति । यथैकबाणाश्रये गतिनिवृत्ती एवमेकस्मिन् ब्रह्मणि
 परिणामश्च तदभावश्च कौटस्थ्यं भविष्यत इति । निराकरोति (२)—“न, कूटस्थस्येति
 विशेषणा”दि. ति । कूटस्थनित्यता हि सदातनी स्वभावादप्रच्युतिः, सा कथं प्रच्युत्या न
 विरुध्यते । न च धर्मिणो व्यतिरिच्यते धर्मो येन तदुपजनापाय्येऽपि धर्मी कूटस्थः स्यात् ।
 भेद ऐकान्तिके गवाश्ववद्धर्मधर्मिभावाभावात् । बाणादयस्तु परिणामिनः स्थित्या गत्या च
 परिणमन्त इति । अपि च स्वाध्यायाध्ययनविध्यापादितार्थवत्त्वस्य वेदराशोरेकेनापि वर्णनान-
 यत्केन न भवितव्यं किं पुनरियता जगतो ब्रह्मयोनित्वप्रतिपादकेन वाक्यसन्दर्भेण, तत्र फलव-
 द्ब्रह्मदर्शनसमाप्नानसन्निधावफलं जगद्योनित्वं समाप्नयमानं तदर्थं सत्तदुपायतयाऽवतिष्ठते
 नार्थान्तरार्थमित्याह—“न च यथा ब्रह्मण” इति । अतो न परिणामपरत्वमस्येत्यर्थः ।
 ‘तदनन्यत्वमि’त्यस्य सूत्रस्य प्रतिज्ञाविरोधं श्रुतिविरोधं च बोधयति (३)—“कूटस्थब्रह्मवा-
 दिन” इति । परिहरति—“नाविद्यात्मके”ति । नाम च रूपं च ते एव बीजं तस्य
 व्याकरणं कार्यप्रपञ्चस्तदपेक्षत्वादैश्वर्यस्य । एतदुक्तं भवति—न तात्त्विकमैश्वर्यं सर्वज्ञत्वं च
 ब्रह्मणः किन्त्वविवयोपाधिकमिति तदाश्रयं प्रतिज्ञासूत्रं, तत्त्वाश्रयं तु तदनन्यत्वसूत्रं, तेनावि-
 रोधः । सुगममन्यत ॥ १४ ॥

सू० भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

कारणस्य भावः सत्ता चोपलम्भश्च तस्मिन् कार्यस्योपलब्धेर्भावाच्च । (४) एतदुक्तं
 भवति—विषयपदं विषयविषयिपरं, विषयिपदमपि विषयिविषयपरं, तेन कारणोपलम्भभाव-
 योरुपादेयोपलम्भभावादिति सूत्रार्थः सम्पद्यते । (५) तथा च प्रभारूपानुविद्धबुद्धिबोधेन चा-

(१) सूष्टौ परिणामित्वं, प्रलये तद्वाहित्यं च क्रमेण विरुद्धमिति दृष्टान्तेनाशङ्कत इत्यर्थः ।

(२) कूटस्थस्य कदाचिदपि विक्रिया न युक्ता कूटस्थत्वस्यैव व्याघातादित्यामिप्रायेण निराकरो-
 तीत्यर्थः ।

(३) पूर्वं ‘जन्मावस्य यत’ इतीश्वरकारणप्रतिज्ञा कृताऽधुना ‘तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य’ इत्य-
 न्यन्तभेदप्रतिपादने ईशिवीक्षितव्यभेदाभावात्प्रतिज्ञाविरोधं, ‘तस्माद्वा एतस्मा’दित्यादिश्रुतिविरोधश्च बोधय-
 तीत्यर्थः ।

(४) ननु कारणस्य भाव एव कार्यस्योपलब्धिरेव च सूत्रपदार्था प्रतीयते तत्कथमुभयत्रेतरतरविशि-
 ष्टयोर्हेतुत्वमत औचित्यमिति ।

(५) सविशेषणहेतौ फलमाह तथाचेति । अयं भावः—उपलब्ध्यावुपलब्धेरिति हेतुकरणे प्रभासाक्षा-
 त्कारे साक्षात्कृतेन आक्षुपेण व्यभिचारः स्यान्नहि घटादेः प्रभायाश्चाभेदस्तान्निरवृत्त्यर्थं भावे भावादिति विशे-
 षणम् । नहि प्रभाया भाव एव घटो भवतीति न दोषः । यदि च तद्भावाभुरक्तधीबोध्यत्वं हेत्वर्थस्तदापि भाति
 घट इति प्रभाभुरक्तधीगम्येऽनेकान्तस्तादेदुक्तं प्रभारूपानुविद्धेति । यदि च भावे भावादिति हेतुस्तदा
 बहिर्भावे भवति विशिष्टधूमनेकान्तः स्यात् अतः उपलब्ध्यावुपलब्धेरिति । धूमस्य बहिर्धूपलब्ध्यावोपलब्धेर्
 बोधः इति ।

क्षुषेण न व्यभिचारो, नापि वह्निभावाभावानुविधायिभावाभावेन धूमभेदेनेति सिद्धं भवति । तत्र यथोक्तहेतोरेकदेशाभिधानेनोपक्रमते भाष्यकारः—“इतश्च कारणादनन्यत्वं—भेदाभावः कार्यस्य, यत्कारणं—यस्मात्कारणाद्भाव एव कारणस्ये”ति (पृ० ४७३ पं० १) अस्य व्यतिरेकमुखेन गमकत्वमाह—“न च नियमेने”ति । काकतालीयन्याये नान्यभावेऽन्यदुपलभ्यते, न तु नियमेनेत्यर्थः । हेतुविशेषणाय व्यभिचारं चोदयति—“न न्वन्वयभावेऽपि”ति । एकदेशितेन परिहरति—“नेत्युच्यत”इति । सङ्ख्यैकदेशिपरिहारं दृषयित्वा परमार्थपरिहारमाह—“अथे”ति । तदनेन हेतुविशेषणमुक्तम् (१) । पाठान्तरेणेदमेव सूत्रं व्याचष्टे—“न केवलं शब्दादेवे”ति । पठ इति हि प्रत्यक्षबुद्ध्या तन्त्व एवातानवितानावस्था आलम्ब्यन्ते, न तु तदतिरिक्तः पटः प्रत्यक्षमुपलभ्यते । एकत्वं तु तन्त्वनामेकप्रावरणलक्षणार्थक्रियावच्छेदाद्ब्रह्मनामपि । यथैकदेशकालावच्छिन्ना धवस्वदिरपलाशादयो बहवोऽपि वनमिति । अर्थक्रियायां च प्रत्येकमसमर्था अप्यनारभ्यैवार्थान्तरं किञ्चिन्मिलिताः कुर्वन्तो दृश्यन्ते, यथा प्रावाण उखाधारणमेकम्, एवमनारभ्यैवार्थान्तरं तन्त्वो मिलिताः प्रावरणमेकं करिष्यन्ति । (२) न च समवायाद्विन्नयोरपि भेदानवसाय इति साम्प्रतम् । अन्योन्याश्रयत्वात्, भेदे हि सिद्धे समवायः समवायाच्च भेदः । (३) न च भेदसाधनान्तरमस्ति, अर्थक्रियाव्यपदेशभेदयोरभेदेऽप्युपपत्तोरित्युपपादितम् । तस्माद्यत्किञ्चिदतत् । अनया च दिशा मूलकारणं ब्रह्मैव परमार्थसद्वान्तरकारणानि च तन्त्वादयः सर्वेऽनिराच्या एवेत्याह—“तथा च तन्त्विति”ति (पृ० ४७४ पं० ४) ॥ १५ ॥

सू० सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

विभजते—“इतश्चे”ति । न केवलं श्रुतिः, उपपत्तिश्चात्र भवति—“यच्च यदात्मने”ति । (४) नहि तैलं सिकतात्मना सिकतायामस्ति, यथा घटोऽस्ति मृदि मृदात्मना । (५) प्रत्युत्पन्नो हि घटो मृदात्मनोपलभ्यते, नैवं प्रत्युत्पन्नं तैलं सिकतात्मना । तेन यथा सिकतायां तैलं न जायत एवात्मनोऽपि जगज्जायेत जायते च, तस्मादात्मनाऽऽसीदिति गम्यते । उपपत्त्यन्तरमाह—“यथा च कारणं ब्रह्मे”ति । (६) यथा हि घटः सर्वदा

(१) हेतुविशेषणमुक्तम्—उक्तरीत्या विशिष्टस्य हेतुत्वमुक्तम् न तु हेत्वन्तरपरत्वेन व्याख्यातमित्यर्थः ।

(२) पटस्य तन्त्वमतिरिक्तोपापलम्भः समवायस्य भेदतिरोधायकत्वादप्ययसिद्धे इत्याशङ्क्याह न चेति । अन्योन्याश्रयत्वात्—सम्बन्धस्य भिन्नाभितत्वाद्विद्वदसिद्धौ समवायः समवायाच्च व्यतिरेकानुपलम्भौ समाहितार्था भेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयत्वात् इत्यर्थः ।

(३) ननु पटस्तन्त्वो भिद्यते तदुपलम्भेपि कुविन्दव्यापारात्प्रागनुपलम्भत्वात् कुम्भवदित्यनुमानाद्भेदसिद्धेर्नान्योन्याश्रय इत्याशङ्क्याह न च भेद इति । अभेदवादिनस्तन्त्वोपलम्भे तदभिन्नपटोपलम्भाद्धेतुसिद्धिरित्यर्थः ।

(४) उपपत्तिमेव दर्शयज्ञाह नहीति । यथा मृदि घटो मृदात्मनाऽस्ति तथा सिकतायां तदात्मना तैलं नास्ति, तदुपादानोपादेयत्वाभावकृतमित्यर्थः ।

(५) ननु मृदेव घटोत्पत्तेः प्रागस्ति कथं तदात्मना घटस्य सत्ता अत आह प्रत्युत्पन्नो हीति । उत्पन्नस्य घटस्य मृदात्मत्वदर्शनामृदि सत्यां घटसत्त्वं युक्तमित्यर्थः ।

(६) ननु कार्यस्य कालत्रये सत्यत्वं भाष्योक्तमसङ्गतम्, तथासति कार्यत्वव्याप्तादित्याशङ्क्यानिर्वाच्यरूपस्य कादाचित्कत्वेपि कार्यस्य तत्त्वमभिधानं तच्च नित्यमिति युक्त्या साधयति यथा हीति । कार्यस्य

सर्वत्र घट एव न जात्येवौ क्वचित्पटो भवत्येवं सदपि सर्वत्र सर्वदा सदेव न तु क्वचि-
त्कदाचिदसङ्ख्यितुमर्हतीत्युपपादितमधस्तात् । तस्मात्कार्यं त्रिविधिं कालेषु सदेव । सत्त्वं
चेत् किमतो यथैवमित्यत आह—“एकं च पुनरिति (पृ० ४७५ पं० २) । सत्त्वं
चैकं कार्यकारणयोः, नहि प्रतिव्यक्ति सत्त्वं भिद्यते, ततश्चभिन्नसत्तानन्यत्वादेते अपि मिथो
न भिद्येते इति । (१) न च ताभ्यामनन्यत्वात्सत्त्वस्यैव भेद इति युक्तम् । तथा सति हि स-
त्त्वस्य समारोहितत्वप्रसङ्गः । तत्र भेदाभेदयोरन्यतरसमारोपकल्पनार्थं किं तात्त्विकभेदोपा-
दाना भेदकल्पनास्वाहा । तात्त्विकभेदोपादानाऽभेदकल्पनेति । वयं तु पश्यामो भेदप्रहस्य प्र-
तियोगिप्रहापेक्षत्वाद्भेदप्रहमन्तरेण च प्रतियोगिप्रहासम्भवादन्योन्यसंश्रयापत्तेरभेदप्रहस्य च
निरपेक्षतया तदनुपपत्तेः, एकैकाश्रयत्वाच्च भेदस्यैकाभावे तदनुपपत्तेः, अभेदप्रहोपादानैव भेद-
कल्पनेति सर्वमवदातम् ॥ १६ ॥

सू० असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

(२) व्याकृतत्वाव्याकृतत्वे च धर्मावनिर्वचनीयौ । सूत्रमेतन्निगदव्याख्यातेन भाष्येण
व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

सू० युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

“अतिशयवत्त्वाः प्रागवस्थाया” इति (पृ० ४७६ पं० ८) । अतिशयो हि धर्मो-
नासत्यतिशयवति कार्ये भावितुमर्हतीति । ननु न कार्यस्यातिशयो नियमहेतुरपि तु कारणस्य
शक्तिभेदः स चासत्यपि कार्ये कारणस्य सत्त्वासन्नेवेत्यत आह—“शक्तिश्चे”ति । नान्य-
कार्यकारणाभ्यां, (३) नाप्यसती कार्यात्मनेति योजना । “अपि च कार्यकारणयो”रि-
ति । यद्यपि ‘भावाच्चोपलब्धेरित्यत्रायमर्थ उक्तस्तथापि समवायदूषणाय पुनरवतारितः ।
(४) अतश्च्युपगम्यमाने च—समवायस्य समवायिभ्यां सम्बन्धे, विच्छेदप्रसङ्गोऽवयवा-

सत्त्वं स्वरूपं धर्मो वा ? आद्ये तस्य कदाचिदसत्त्वं न भूयात्, धर्मत्वं च सत्त्वात्सत्त्वयोर्धर्मयोः कायस्य ध-
र्मिणोऽवयवात् कदाचित्कल्पव्याहतिरिति ‘दृष्टनष्टस्वरूपत्वात्’ इति भाष्यव्याख्यानवसरे उपपादितमिति भावः ।

(१) यदि कार्यकारणयोरैकसत्त्वादभेदादभिन्नत्वं तर्हि तस्यापि द्विभ्यामभेदादुपात्तिरित्याशङ्क्याह न-
चेति । नहि वयं सत्त्वेन कार्यकारणयोः साक्षादभेदं ब्रूमः किन्तु तत्र तयोरोपपत्तयेन तद्यतिरेकेणाभावात् ।
पठि च सत्त्वमेव कार्यकारणयोरुपपत्तिं मन्येत तत्राह तथ्यसतीति । तत्र दोषमाह तत्रेति । भेदः—कार्यकार-
णरूपः, सत्त्वभेदः, अस्मादयं मित्र इत्यत्र पञ्चभ्युल्लिखितवर्षेर्बहो धर्मिणः सकाशादगृहीतभेदस्य न स-
म्भवति, भेदप्रसङ्गं नागृहीते प्रतियोगिभ्युपपत्त्येन धर्मिणोपि स्वापेक्षया तत्प्रसङ्गात्ततश्चाऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गभेद-
एवारोपितो नाभेद इत्याह वयं स्मिति ।

(२) व्याकृतनामरूपत्वादिति भाष्येण व्यक्ताव्यक्तस्वीकारे सांख्यमतापातामाशङ्क्याह व्याकृतत्वेति ।

(३) अत्र कार्यरूपेण शक्तेः सत्त्वमापाद्यते, तथासति हि कार्यस्यासत्त्वप्रतिषेधः सिध्यतीति मन्वान-
आह नाप्यसतीति ।

(४) कार्यकारणयोरन्यत्वेऽपि समवायवशात् भिन्नौ सन्ताविति बुद्धिर्नोदीत्याशङ्क्याय समवायदूषणमा-
रम्भम्, तत्र च समवायः समवायिभिः सम्बद्धो न वा ? आद्ये सम्बन्धः किं समवाय उत स्वरूपम् ?
आद्ये ससवायानवस्था, द्वितीये दृष्टयोरपि स्वरूपसम्बन्धादेवोपपत्तेः समवायासिद्धिः । अत-
स्त्वद्वयप्रसङ्गं दोषमाह अनभ्युपगम्यमान इति । असम्बद्धस्य विशिष्टबुद्धिनियामकत्वाभावाद्व्यगुणादीनां
विशिष्टधीविरहप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

वयविद्वयगुणादीनां मिथः, नह्यसंबद्धः समवायिभ्यां समवायः समवायिनौ संबन्धयेदिति । शङ्कते—“अथ समवायः स्वयमिति” (प्र० ४७७ पं० ३) यथा हि सत्त्वयोगाद्वयगुणकर्माणि सन्ति सत्त्वं तु स्वभावत एव सदिति न सत्त्वान्तरयोगमपेक्षते, तथा समवायः समवायिभ्यां संबन्धुं न संबन्धान्तरमपेक्षते स्वयं संबन्धरूपत्वादिति, तदेतत्सिद्धान्तान्तरविरोधावादानेन निराकरोति—“संयोगोपि तर्ही”ति । न च संयोगस्य कार्यत्वात् कार्यस्य च समवायिकारणाधीनजन्मत्वाद् असमवाये च तदनुपपत्तेः समवायकल्पना संयोग इति वाच्यम् । (१) अजसंयोगे तदभावप्रसङ्गात् । अपि च संबन्धधीननिरूपणः समवायो यथा संबन्धिद्वयभेदे न भिद्यते तन्नाशे च न नश्यत्यपि तु नित्य एक एवं संयोगोऽपि भवेत् ततः को दोषः । अथैतत्प्रसङ्गमिमांसा संयोगवत्समवायोऽपि प्रतिसंबन्धिमिथुनं भिद्यते चानित्यश्चेत्यभ्युपेयते, (२) तथा सति स यथैकस्माद्विमित्तकारणादेव जायत एवं संयोगोऽपि निमित्तकारणादेव जानिष्यत इति समानम् । “तादात्म्यप्रतीतिश्चे”ति । संबन्धावगमो हि संबन्धकल्पनाबीजे न तादात्म्यावगमस्तस्य नानात्वैकाग्र्यसम्बन्धविरोधादिति । वृत्तिविकल्पेनावयवातिरिक्तमवयविनं दूषयति (३)—“कथं च कार्यमिति”ति । “समस्ते”ति । मध्यपरभागयोरवयवभागव्यावहितत्वात् । अथ समस्तावयवव्यासङ्ग्यपि कतिपयावयवस्थानो ग्रहीष्यत इत्यत्र आह—“नहि बहुत्वमिति”ति । “अथावयवश इति” (प्र० ४७८ पं० १) बहुत्वसंख्या हि स्वरूपेणैव व्यासज्य संख्येयेषु वर्तते इत्येकतमसंख्येयाग्रहणेपि न गृह्यते, समस्तव्यासङ्गित्वात्तद्रूपस्य । अवयवी तु न स्वरूपेणावयवान् व्याप्नोति, अपि त्ववयवशः, तेन यथा सूत्रमवयवैः कुसुमानि व्याप्नुवन् समस्तकुसुमग्रहणमपेक्षते कतिपयकुसुमस्थानस्यापि तस्योपलब्धेः, एवमवयवव्यपीति भावः । निराकरोति—“तदापी”ति । शङ्कते—“गोत्वादिवदि”ति । निराकरोति—“ने”ति । यद्यपि गोत्वस्य सामान्यस्य विशेषा अनिर्वाच्या न परमार्थसन्तस्तथा च कास्य प्रत्येकपरिसमाभिरिति, तथाप्यभ्युपेयेदमुदितमिति मन्तव्यम् । (४) अकर्तृका यतोऽतो निरात्मिका स्यात्, कारणाभावे हि कार्यमनुत्पत्तं किं नाम भवेत्, अतो निरात्मकावमित्यर्थः । (५) यद्युच्येत घटशब्दस्तदवयवेषु व्यापाराविधृतया पूर्वापरीभावमाप्येषु घटोपजनाभिमुखेषु तादर्थ्यनिमित्तादुपचारात्प्रयुज्यते, तेषां च सिद्धत्वेन कर्तृत्वमस्तीत्यु-

(१) ननु समवायः स्वपरनिर्वाहकत्वात्सम्बन्धान्तरापेक्षश्चेत्संयोगोपि नापेक्षतेति वेदान्तिनां प्रतिषेधोदीवरूपं, तच्च संयोगस्य कार्यत्वरूपविशेषाजं युक्तमित्येवमित्ये आकाशात्संयोगे तस्यासिद्धिमाह अत्रेति ।

(२) अस्तु तात्त्वसंयोगनित्यत्वाभावात् समवायोऽप्यनित्यस्तथापि नानवस्था समवायस्य समवायिकारणानभ्युपगमेन निमित्तकारणमात्रात्तुल्यत्वात् समवायान्तरप्रसङ्गमावादिष्यादित्याह तथासतीति । ततः संयोगस्य समवायिकारणमित्यन्ता समवायस्यापि तदेष्टव्यमित्यवस्था तदवस्थैवेत्यर्थः ।

(३) एवं प्रतीत्यनुसरणं कार्यस्य कारणात्मना सत्त्वं स्वरूपेण तु मिथ्यात्वमित्यत्र प्रसङ्गिकं समवायखण्डनं कृत्वा वृत्त्यनिरूपणाच्च तस्य मिथ्यात्वमावेदयितुं वृत्तिविकल्पेनावयवातिरिक्तमवयवविनं दूषयतीत्यर्थः ।

(४) एवं वृत्त्यनिरूपणात्कार्यस्यानिर्वाच्यत्वं प्रदर्शयित्वाकार्यवादे दोषान्तरदानपरं ‘प्रागुत्पत्तेश्चेत्यादि’भाष्ये याचक्षणे आहार्कतुकेति ।

(५) उत्पत्तिकर्तृ कार्यस्य प्रागुत्पत्तेर्नासत्त्वमित्युक्ते तत्रोत्पत्तेर्न कार्यं कर्तुं किन्तु कारणमिति शङ्कते

पपद्यते घटो भवतीति प्रयोग इत्यत आह—“घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाने”ति । (१) उ-
त्पादना हि सिद्धानां कपालकुलालादीनां व्यापारो नोत्पत्तिः । न चोत्पादनैवोत्पत्तिः, प्रयो-
ज्यप्रयोजकव्यापारयोर्भेदादभेदे वा घटमुत्पादयतीति वदुघटमुत्पद्यत इत्यपि प्रसङ्गात् । तस्मा-
त्करोति कारयत्योरिव घटगोचरयोर्भूत्यस्वामिसमवेतयोरुत्पत्त्युत्पादनयोरधिष्ठानभेदोऽभ्युपे-
तव्यः, तत्र कपालकुलालादीनां सिद्धानामुत्पादनाधिष्ठानानां नोत्पत्त्यधिष्ठानत्वमस्तीति पारिशे-
ष्याद् घट एव साध्य उत्पत्तेरधिष्ठानमेवेति वच्यः । न चासावसन्नधिष्ठानं भवितुमर्हतीति सस्व-
मस्याभ्युपेयम् । (२) एवं च घटो भवतीति घटव्यापारस्य घातृपात्तत्वात् तत्रास्य कर्तृत्वमु-
पपद्यते तण्डुलानामिव सतां विविलत्तां विक्लिथन्ति तण्डुला इति । शङ्कते—“अथ स्वकार-
णसत्तासम्बन्ध एवोत्पत्तिरिति” (पृ० ४७९ पं० ३) । एतदुक्तं भवति—नोत्पत्ति-
नाम कश्चिव्यापारो येनासिद्धस्य कथमत्र कर्तृत्वमित्यनुयुज्येत, किन्तु स्वकारणसमवायः स्व-
सत्तासमवायो वा, स चासतोऽप्यविरुद्ध इति । सोऽप्यसतोऽनुपपन्न इत्याह—“कथमलब्धा-
त्मकमिति” । अपि च प्रागुत्पत्तेरसत्त्वे कार्यस्येति कार्याभावस्य भावेन मर्यादाकरणमनुप-
पन्नमित्याह—“अभावस्य चे”ति । स्यादेतत्, अत्यन्ताभावस्य बन्ध्यासुतस्य सा भूमर्या-
दाऽनुपाख्यो हि सः, घटप्रागभावस्य तु भविष्यता घटेनोपाख्येयस्यास्ति मर्यादेत्यत आह—
“यदि बन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादि”ति । उक्तमेतद्वस्तुतया न जातु घटः पटो
भवत्येवमसदपि सन्न भवतीति । तस्मान्मृत्पिण्डे घटस्यासत्त्वेऽत्यन्तासत्त्वमेवेति । अत्रास-
त्कार्यवादी चोदयति—“नन्वेवं सती”ति । प्राक् प्रसिद्धमपि कार्यं कदाचित्कारणेन योज-
यितुं व्यापारोऽर्थवान्भवेदित्यत आह—“तदनन्यत्वाच्चे”ति । परिहरति—“नैष दोषः”
इति (पृ० ४८० पं० २) । उक्तमेतद्वस्तुतया भुजङ्गतत्वं न रज्जोर्भेद्यते, रज्जुरेव हि तत्,
काल्पनिकस्तु भेद, एवं वस्तुतः कार्यतत्त्वं न कारणाद्भिद्यते, कारणस्वरूपमेव हि तत्, अनिर्वा-
च्यं तु कार्यरूपं भिन्नमिवाभिन्नामिव चावभासत (३) इति, तदिदमुक्तं “वस्तुत्वान्यत्वमिति” ।
वस्तुतः परमार्थतोऽन्यत्वं न विशेषदर्शनमात्राद्भवति, साव्यवहारिके तु कथंचित्तरवान्यत्वे
भवत एवेत्यर्थः । अनयैव हि दिशैष संदर्भो योज्यः । असत्कार्यवादिनं प्रति दूषणान्तरमाह—
“यस्य पुनरिति” (पृ० ४८१ पं० ४) । कार्यस्य कारणादभेदे सविषयत्वं कारकव्या-
पारस्य स्यान्नान्यथेत्यर्थः । “मूलकारणं” ब्रह्म । शब्दान्तराच्चेति सूत्रावयवमवतार्य व्या-
चष्टे—“एवं युक्तेः कार्यस्ये”ति । अतिरोहितार्थम् ॥ १८ ॥

सू० (४) पटवच्च ॥ १९ ॥

ययुच्येतेति । ययुष्यत्यने घट इति कायस्य कर्तृत्वभानम्, तथापि गौण्या इत्या कारकस्य, तत्र च सिद्धेषु
कपालेषु ‘जायत’ इति पूर्वापरकालव्यासक्तप्रयोगानुपपत्तिः कार्योत्पादनाया व्यासक्तत्वादित्यर्थः ।

(१) कपालकर्तृका घटविषयोत्पादना नोत्पत्तिः, सा तु घटकर्तृकेति परिहरति उत्पादनेत्यादिना ।
ययुष्यतिरुत्पादनैव तर्हि उत्पादनायामिदोत्पत्तावपि सकर्मकत्वात् घटस्य कर्मत्वं व्यपदिश्येत न चैवम-
स्तित्यर्थः । (२) भातृपात्तव्यापारः कर्तृतेति कर्तृलक्षणयोगाच्च घट एवोत्पत्तिकर्तृत्वाद् एवं चेति ।

(३) सामानाधिकरण्येन हि भिन्नमिवाभिन्नमिव चकास्तीत्यर्थः ।

(४) कार्यसुपादानकारणाद्धिन्नं तण्डुललब्धावपि अनुपलभ्यमानत्वात्, ततोऽधिकपरिमाणत्वाच्च मश-
कादिषु शश इत्यनुमानयोर्भविष्यत्कार्यं पटवच्चेति सूत्रम् ।

सू० (१) यथा च प्राणादि ॥ २० ॥

इति च सूत्रे निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्याते ॥ १९-२० ॥

सू० इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

(२) यद्यपि शारीरात्परमात्मनो भेदमाहुः श्रुतयस्तथाप्यभेदमपि दर्शयन्ति श्रुतयो ब-
ह्वयः । न च भेदाभेदावेकत्र समवेतौ, विरोधात् । (३) न च भेदस्तात्त्विक इत्युक्तम् ।
तस्मात्परमात्मनः सर्वज्ञान शारीरस्तत्त्वतो भिद्यते । स एव त्वविद्योपधानभेदाद्वटकरकाया-
काशवद्भेदेन प्रथते । उपाहितं चास्य रूपं शारीरस्तेन मा नाम जीवाः परमात्मतामात्मनो-
ऽनुभवन्, परमात्मा तु तानात्मनोऽभिज्ञानानुभवत्यननुभवे सार्वज्ञ्यव्याघातः । तथा चायं
जीवान् बन्धनात्मानमेव बध्नीयात् । तत्रेदमुक्तं “न हि कश्चिदपरतन्त्रो बन्धनागार-
मात्मनः कृत्वाऽनुप्रविशती”त्यादि (पृ० ४८३ पं १५) । तस्मान्न चेतनकारणं ज-
गदिति पूर्वः पक्षः ॥ २१ ॥

सू० अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

सत्यमयं परमात्मा सर्वज्ञत्वाद्यथा जीवान् वस्तुत आत्मनोऽभिज्ञान् पश्यति पश्यत्येवं
न भावत् (४) एषां सुखदुःखादिवेदनासङ्गोऽस्ति, अविद्यावशात्त्वेषां तद्वदभिमान इति । तथा
च तेषां सुखदुःखादिवेदनायामप्यहमुदासीन इति न तेषां बन्धनागारनिवेशोऽप्यस्ति क्षतिः का
चिन्ममेति न हिताकरणादिदोषापत्तिरिति राद्धान्तस्तदिदमुक्तम्—“अपि च यदा तत्त्व-
मसी”ति (पृ० ४८४ पं १५) ‘अपि चे’ति चः पूर्वोपपत्तिसाहित्यं द्योतयति, नोपप-
त्यन्तरताम् ॥ २२ ॥

स्यादेतत्, यदि ब्रह्मविवता जगत, हन्त सर्वस्यैव जीववच्चेतन्यप्रसङ्ग इत्यत आह—

सू० अहमादिबच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

अतिरोहितार्थेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥ २३ ॥

सू० उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

ब्रह्म खल्वेकमद्वितयितया परानपेक्षं क्रमेणोत्पद्यमानस्य जगतो विविधविविचित्ररूपस्योपा-
दानमुपेयते, तदनुपपन्नम्, नष्टेकरूपात्कारणात्कार्यभेदो भवितुमर्हति तस्याकस्मिन्कत्वप्रस-
ङ्गात्, कारणभेदो हि कार्यभेदहेतुः, क्षीरबीजादिभेदाद्बभ्रुरादिकार्यभेददर्शनात् । (५) न

(१) ङकप्रतिज्ञायामेव विलक्षणकार्यकारित्वरूपहेतौ व्यभिचारार्थमाह सूत्रकारः यथाच प्राणादीति ।

(२) ननु ‘सोऽन्वेष्टव्य’ इत्यादिभेदनिर्देशात् कथं जीवाभिन्ने समन्वयासिद्धिरूपपूर्वपक्षस्तत्राह य-
द्यपीति ।

(३) यदि भेदाभेदावेकत्र विरुद्धौ तर्ह्यभेद एव भेदेन बाध्यतामत आह नचेति । उक्तमनन्तसाधिकरण
इत्यर्थः ।

(४) भावतः-तत्त्वतः, तद्वदभिमान इति पश्यतीत्यवगम्यः । यद्यपि दर्शनक्रिया परमात्मनि नास्ति
नयपि स्वप्रकाश एव पुरुषस्तत्तद्विशेषेणोपरकस्तत् तं यथावस्थितं भासयतीति पश्यतीति निर्देशः ।

(५) कारणेभ्ये कार्यैवैत्यायोगरूपं दोषमुक्त्वा एकजातीयकार्याणां क्रमायोगरूपं तमाह न
चाक्रमादिति ।

चाकमात् कारणात्कार्यक्रमो युज्यते समर्थस्य क्षेपायोगाद(१)द्वितीयतया च कमवत्तत्सह-
कारिसमवधानानुपपत्तेः । तदिदमुक्तं “मिह हि लोक” इति (पृ० ४८६ पं० १) ।
एकैकं मृदादि कारकं, तेषां तु सामग्र्यं साधनम्, ततो हि कार्यं भवत्येव, (२) तस्मान्नाद्वितीयं
ब्रह्म जगदुपादानमिति प्राप्ते,

वच्यते-क्षीरवज्जि । इदं तावद्भवान्पृष्ठो व्याचष्टा, किं तात्त्विकमस्य रूपमपेक्षेदमु-
च्यते उत्तानादिनामरूपबीजसहितं काल्पनिकं सार्वज्ञ्यं सर्वशक्तिवम् ? तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे
किं नाम ततोऽद्वितीयादसहायादुपजायते, न हि तस्य शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य वस्तु सत्कार्य-
मस्ति, तथा च श्रुतिः “न तस्य कार्यं करणं च विद्यते” इति (पृ० ४८७ पं० १) ।
उत्तरस्मिन् कल्पे यदि कुलालादिवदत्यन्तव्यतिरिक्तसहकारिकारणाभावादनुपादानत्वं साध्यते,
ततः क्षीरादिभिर्व्यभिचारः, तेऽपि हि बाह्यातन्त्रनादिकारणानपेक्षा(३) एव कालपरिवासवशेन
स्वत एव परिणामान्तरमासादयन्ति, अथान्तरकारणानपेक्षात्वं हेतुः क्रियते, तदसिद्धमनि-
र्वाच्यनामरूपबीजसहायत्वात्, तथा च श्रुतिः—“मायां तु प्रकृतिं विद्धि मायिनं तु महेश्वरम्,
इति । (४) कार्यक्रमेण तत्परिपाकोऽपि क्रमवानुब्रजेयः । (५) एकस्मादपि च विचित्रशक्तेः
कारणादनेककार्योत्पादो दृश्यते, यथैकस्माद्ब्रह्मेदाहपाकावेकस्माद्वा कर्मणः संयोगविभाग
संस्काराः ॥ २४ ॥

(६) यदि तु चेतनस्ये सतीति विशेषणात् क्षीरादिभिर्व्यभिचारो, दृष्टा हि कुलालादयो वा-
ह्यसूदायपेक्षाश्चेतनं च ब्रह्मेति, तत्रेदमुपतिष्ठते—

सु० देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

लोक्यतेऽनेनेति लोकः शब्द एव तस्मिन् ॥ २५ ॥

सु० कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

सु० श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

ननु न ब्रह्मणस्तत्त्वतः परिणामो येन कात्स्न्यभागविकल्पेनाक्षिप्येत, अविद्याकल्पितेन तु
नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मना तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनयिनेन परिणामादि-
व्यवहारास्पदत्वं ब्रह्म प्रतिपद्यते, न च कल्पितं रूपं वस्तु स्पृशति, न हि चन्द्रमसि तैमिरि-

(१) समर्थमपि सहकार्यपक्षं सत् क्रमेण कुर्यादित्याशङ्कामपनयन्नद्वितीयत्वप्रमुक्तानुपपत्तिमाहा-
द्वितीयतया चेति ।

(२) अत्र कल्पतरुकारमतेन ‘साधयत्येव’ इत्येव पाठः, ‘साधयत्येवेति साधनमित्यर्थ’ इति टीकानात्,
किन्तु प्राचीनपुस्तकैस्त्वस्यैवोपलब्धेरयमेव मुद्रितः ।

(३) आप्ययनादिवह्यकारणानपेक्षा इत्यर्थः ।

(४) ननु मायायां अप्यक्षमत्वात्कथमक्रमात्कारणात्कार्यक्रमस्तथा कार्यक्रमेणेति । तस्या माया-
याः परिपक्वस्तत्कार्यसर्गं प्रति पौष्कल्यम्, तस्य क्रमोऽपि कार्यक्रमस्यथानुपपत्त्या कल्प्य इत्यर्थः ।

(५) पूर्वमविद्यासावित्र्यादिसहायत्वमासिद्धमित्युक्तमधुनाङ्गीकृत्यापि तदनेकान्तिकत्वमाह एकस्मा-
दपीति । शरीरेत्यत्र कर्म पूर्वाकाशपदं विभागान्तरपदं संयोगं शरीरं च वेगाख्यसंस्कारं जनयतीत्यनेकात्मम् ।

(६) असहायस्यापादानत्वं क्षीरबुद्धुपायासहायस्यापि साधुत्वसमर्थं सूत्रमवतारयति यदि त्विति ।

कस्य द्विरवकल्पना चन्द्रमसो द्वित्वमावहति, तदनुपपत्त्या वा चन्द्रमसोऽनुपपत्तिः, तस्माद् वास्तवी परिणामकल्पनानुपपत्त्यमानापि न परमार्थसतो ब्रह्मणोऽनुपपत्तिमावहति, तस्मात्पूर्व-
पक्षाभावादनारभ्यमिदमधिकरणमित्यत आह--“चेतनमेकमि”ति (पृ० ४८८ पं० १२)।
यद्यपि श्रुतिशतादैकान्तिकाद्वैतप्रतिपादनपरात् परिणामो वस्तुतो निषिद्धस्तथापि (१)क्षीर-
दिदेवतादृष्टान्तेन पुनस्तद्वास्तवत्वप्रसङ्गं पूर्वपक्षोपपत्त्या सर्वथाऽयं पक्षो न घटयितुं शक्यत
इत्यपवाच्य ‘श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्, आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि’ति सूत्राभ्यां विवर्तद्वीकरणे-
नैकान्तिकाद्वयलक्षणः श्रुत्यर्थः परिशोध्यत इत्यर्थः । (२)तस्मादस्यविकृतं ब्रह्म” (पृ०
४९० पं० ७) तत्त्वतः । “ननु शब्देनापी”ति चोद्यमविद्याकल्पितत्वाद्वाटनाय, न
हि निरवयवत्वसावयवत्वाभ्यां विधान्तरमस्यैकनिषेधस्येतरविधानान्तररीयकत्वात्, तेन
प्रकारान्तराभावाच्चिरवयवत्वसावयवत्वयोश्च प्रकारयोरनुपपत्तेर्भावप्लवनाद्यर्थवदप्रमाणं शब्दः
स्यादिति चोद्यार्थः । परिहारः सुगमः ॥ २६ ॥ २७ ॥

सू० आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

अनेन स्फुटितो मायावादः । स्वप्रहृष्टात्मा हि मनसैव स्वरूपाणुपपत्तेर्देन रथादीन्सृजति २८॥

सू० स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

चोदयति—“ननु नैवे”ति (पृ० ४९२ पं० १५) । परिहरति—“नैवज्ञाती-
यकनैवे”ति । (३)यद्यपि समुदायः सावयवस्तथापि प्रत्येकं सत्त्वादयो निरवययाः,
नद्यास्ति सम्भवः सत्त्वमात्रं परिणमते न रजस्तमसी इति, सर्वेषां सम्भूयपरिणामाभ्युपग-
मात् । प्रत्येकं चानवयवानां कृत्स्नपरिणामे मूलोच्छेदप्रसङ्गः, एकदेशपरिणामे वा सावय-
वत्वमनिष्टं प्रसज्येत । “तथाऽणुवादिनोपी”ति (पृ० ४९३ पं० ५) । वैशेषिकाणां
द्व्यणुभ्यां संयुज्य द्व्यणुकमेकमारभ्यते, तैस्त्रिभिर्द्व्यणुकैश्चयणुकमेकमारभ्यत इति प्रक्रिया । तत्र
द्वयोरण्वोरनवयवयोः संयोगस्तावणु व्याप्नुयादव्याप्नुवन्वाः तत्र न वर्तते, नद्यास्ति सम्भवः
स एव तदानीं तत्र वर्तते न वर्तते चेति । तथा चोपर्यधः पार्श्वस्थाः षडपि परमाणवः
समानदेशा इति प्रथिमानुपपत्तेरणुमात्रः पिण्डः प्रसज्येत । अव्यापने वा षडवयवः पर-
माणुः स्यादित्यनवयवत्वव्याक्रोपः । अशक्यं च सावयवत्वमुपेतुम्, तथा सत्यनन्तावयवत्वेन
सुमेधराजसर्पपयोः समानपरिणामत्वप्रसङ्गः तस्मात्समानो दोषः । आपातमात्रेण साम्यमुक्तं
परमार्थतस्तु भाविकं परिणामं वा कार्यकारणभावं(४) वेच्छतमेष दुवारो दोषो न पुनर-
स्माकं मायावादिनामित्याह—“परिहृतास्तिव”ति ॥ २९ ॥

(१) सावयवस्यैव नानाकार्योपादानेति न्यायेन सम्भवस्य विरोधसन्देहे पूर्वाधिकरणीयक्षीरवृष्टा-
न्तेन परिणामित्वधर्मे तन्निर्वासात्सङ्गतिमाह क्षीरादीति ।

(२) ‘तस्मादविकृतं ब्रह्मेति’ भाष्ये तदस्तीति तत्तत् च इति च पदाध्याहारेण व्याचष्टे तस्मादिति ।

(३) अवस्तुत्वात्समुदायस्य न परिणामः, समुदायिष्वपि यदि सत्त्वमात्रस्य परिणामः न रजस्तम-
सोस्ततो मूलोच्छेदो न स्याच्चैतदस्तीत्याह यद्यपि इति ।

(४) आरम्भम् ।

विचित्रशक्तित्वमुक्तं ब्रह्मणस्त्वत्र श्रुत्युपन्यासपरं सूत्रम्—

सु० सर्वापेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

एतदाक्षेपसमाधानपरं सूत्रम्—

सु० विकरणत्वाच्चेति चैतदुक्तम् ॥ ३१ ॥

(१) कुलालादिभ्यस्तावद्वाद्यकरणापेक्षेभ्यो देवादीनां बाह्यान्पेक्षाणामान्तरकरणपेक्ष-
सूत्रीनां प्रमाणेन दृष्टो यथा विशेषो नापन्द्वातुं शक्यः । (२) यथा तु जाग्रत्सृष्टेर्बाद्यकरणा-
पेक्षायास्तदनोपक्षान्तरकरणमात्रसाध्या दृष्टा स्वप्ने रथादिसृष्टेरशक्यापढोतुमेवं सर्वशक्तेः
परस्या देवताया आन्तरकरणानपेक्षाया जगत्सर्जनं श्रूयमाणं न सामान्यतो दृष्टमात्रेणापह-
वमर्हतीति ॥ ३० ॥ ३१ ॥

सु० न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

(३) न तावदुन्मत्तवदस्य मतिविभ्रमाज्जगत्प्रक्रिया, भ्रान्तस्य सर्ववृत्तानुपपत्तेः । तस्मा-
त्प्रेक्षावताऽनेन जगत्कर्तव्यम् । प्रेक्षावतश्च प्रवृत्तिः स्वपरहिताहितप्राप्तिपरिहारप्रयोजना सती
नाप्रयोजनाल्पायासापि सम्भवति, किं पुनरपरिमेयानेकविधोक्तवाचप्रपञ्चजगद्भिन्नमविरचना
महाप्रयासा । अत एव लीलापि परास्ता । अल्पायाससाध्या हि सा, न चेयमप्यप्रयोजना,
तस्या अपि सुखप्रयोजनवत्त्वात्तदर्थेन (४) वा प्रवृत्तौ तदभावे कृतार्थत्वानुपपत्तेः, परेषां
चोपकार्याणामभावेन तदुपकारत्या अपि प्रवृत्तेरयोगात् । तस्मात्प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः प्रयोजनक-
तया व्याप्ता तदभावेऽनुपपन्ना ब्रह्मोपादानतां जगतः प्रतिक्षिपतीति प्राप्तम् ॥ ३२ ॥

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—

सु० लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

भवेदेतदेवं यदि प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः प्रयोजनवत्तया व्याप्ता भवेत्ततस्तन्निवृत्तौ निवर्तत
क्षिपात्प्रवृत्तिवत् प्रवृत्तानि वृत्तौ, न त्वेतदस्ति प्रेक्षावतामननुसंहितप्रयोजनानामपि यादृच्छिकीषु
क्रियासु प्रवृत्तिदर्शनात्, अन्यथा 'न कुर्वीत वृथा चेष्टामि'ति धर्मसूत्रकृतां प्रतिषेधो निर्वि-
षयः प्रसज्येत, न चोन्मत्तान्प्रत्येतत्सूत्रमर्थवत्तेषां तदर्थबोधतदनुष्ठानानुपपत्तेः । अपि
चादृष्टहेतुवर्गोत्पात्तिकी (५) श्वासप्रश्वासलक्षणा प्रेक्षावतां क्रिया प्रयोजनानुसन्धानमन्तरेण
दृष्टा । (६) न चास्यां चेतनस्यापि चैतन्यमनुपयोगि सम्प्रसादेऽपि भावादिति युक्तं, प्राज्ञस्यापि

(१) सूत्रस्थं 'तदुक्तम्' इत्यंशं 'देवादिवदर्पी'ति सूत्रोक्तिपरत्वेन व्याचष्टे कुलालादिभ्य इति ।

(२) 'आत्मनि चैवम्' इति सूत्रोक्तिपरत्वेनापि व्याचष्टे यथात्विति ।

(३) येषं सर्वशक्तिः ब्रह्म तथापि प्रयोजनामिसम्भ्यभावादकर्तृत्वमिति पूर्वपक्षमाह न तावदिति ।

(४) सुखार्थत्वेन, प्रवृत्तौ प्रवृत्तेः प्राक् सुखाभावे सति कृतार्थत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ।

(५) न दृष्टः प्रयोजनोद्देशलक्षणो हेतुरस्या इत्यदृष्टहेतुकी, औत्पात्तिकी पुरुषस्थोत्पत्तिमारभ्य प्रवृ-
त्ता । प्रयोजनमन्तरेणेत्येतदस्यैव विवरणम् ।

(६) स्वापादौ प्रयोजनामिसम्भिरूपे श्वासे साध्याभाववदेतोरपि चैतनकर्तृत्वस्याभावात् व्यभि-
चार इत्याशंक्याह न चास्यामिति । जाग्रदादौ चैतनस्य जानतोपि चैतन्यमस्या श्वासादिप्रवृत्तानुपयोगि
सुषुप्तेपि तस्याभावादिति च न युक्तम्, कुतः ? प्राज्ञस्य सुषुप्तस्यापि स्वरूपचैतन्याप्रच्युतेरित्यर्थः ।

चैतन्याप्रच्युतेरन्यथा मृतशरीरेऽपि श्वासप्रश्वासप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । यथा च स्वार्थपरार्थसम्ब-
दासादितसमस्तकामानां कृतकृत्यतयाऽनाकुलमनसामकामानामेव लीलामात्रास्तस्यप्यनुनि-
ष्पादिनि प्रयोजने नैव तदुद्देशेन प्रवृत्तिरेवं ब्रह्मणोऽपि जगत्सर्जने प्रवृत्तिर्नानुपपन्ना । (१) दृष्टं
च यदल्पबलवीर्यबुद्धीनामशक्यमतिदुष्करं वा तदन्येषामनल्पबलवीर्यबुद्धीनां सुशक्मर्षात्करं
वा, नहि वानरैर्मोक्षतिप्रवृत्तिर्भिनैर्न बद्धो नीरनिधिरगाधो महासत्त्वानाम्, न चैव पार्थेन
शिलीमुखैर्न बद्धो, न चायं न पीतः संक्षिप्य चुलुकेन हेलयेव कलशयोनिना महामुनिना,
न चाद्यापि न दृश्यन्ते लीलामात्रविनिर्मितानि महाप्रासादप्रमदवनानि श्रीमन्वृगनरेन्द्राणा-
मन्येषां मनसापि दुष्कराणि नरेश्वराणाम् । तस्मादुपपन्नं यदृच्छया वा स्वभावाद्वा (२)
लीलया वा जगत्सर्जने भगवतो महेश्वरस्येति । (३) अपि च नेयं पारमार्थिकी सृष्टिर्हेतुना-
युज्येत प्रयोजनमपि त्वनाद्यविद्यानिबन्धना, अविद्या च स्वभावत एव कार्यान्मुखी न प्रयो-
जनमपेक्षते, नहि द्विचन्द्रालातचक्रगन्धर्वनगरादिविभ्रमाः समुद्दिष्टप्रयोजना भवन्ति । (४) न
च तत्कार्या विस्मयभयकम्पादयः स्वोत्पत्तौ प्रयोजनमपेक्षन्ते । (५) सा च चैतन्यचक्षुरेता
जगदुत्पादहेतुरिति चेतनो जगद्योनिराख्यायत इत्याह--“न चेयं परमार्थविषये”ति ।
(पृ० ४९६ पं० ११) । अपि च न ब्रह्म जगत्कारणमपि तत्तया विवक्षन्त्यागमा अपि तु
जगति ब्रह्मात्मभावं, तथा च सृष्टेरविवक्षायां तदाश्रयो दोषो निर्विषय एवेत्याशयेनाह--
“ब्रह्मात्मभावे”ति ॥ ३३ ॥

मू० वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ३४ ॥

(६) अतिरोहितोऽत्र पूर्वः पक्षः, उत्तरस्तुच्यते--उत्तवावचमध्यमसुखदुःखभेदवत्प्राणभृ-
त्प्रपञ्चं च सुखदुःखकारणं सुधाविषादि चानेकविधं विरचयतः प्राणभृद्भेदोपात्तपापपुण्यक-
र्मातिशयसहायस्यात्रभवतः परमेश्वरस्य न वैषम्यनैर्घृण्ये प्रसज्येते । (७) नहि सभ्यः
सभायां नियुक्तो युक्तवादिनं युक्तवाद्यसीति चायुक्तवादिनमयुक्तवाद्यसीति भुवाणः सभा-
पतिर्वा युक्तवादिनमनुगृह्ययुक्तवादिनं च निर्गृह्यनुरक्तो द्विष्टो वा भवत्यपि तु मध्यस्थ

(१) ननु यद्ब्रह्माससाध्यं तत्प्रयोजनामिसन्धिपूर्वकमीत व्याप्तिरामिता, तथाच न लीलादौ व्यभि-
चारस्तत्राह दृष्टं चेति । यदप्यस्मदावपेक्षया जगद्ब्रह्मायाससाध्यं भाति, तथापि न ब्रह्मापेक्षयोति न प्रयोजना-
मिसन्ध्यापात इत्यर्थः ।

(२) नियतानिमित्तमनपेक्ष यदा कदाचित्मदृश्यदयो यदृच्छा । स्वभावतस्तु स एव यावद्वस्तुभाषी
यथा आसादाविति विशेषः ।

(३) यदुक्तं न तावदुन्मत्तस्येव मतिभ्रमाज्जगत्प्रक्रियेति, तत्र माधुर्यमन्त्रं ब्रह्म भवति तु जीवावि-
द्याविषयीकृतं जगद्विवर्तोपिष्ठानन्तथाच न सुष्ठौ प्रयोजनपर्यनुयोगो युक्त इत्याह अपि चेति ।

(४) विभ्रमाणां प्रयोजनापेक्षायामपि तत्कार्यस्य तदपेक्षा स्यादित्याकाशादेर्भ्रमकार्यस्य तदपेक्षा-
माशङ्क्याह न चेति ।

(५) नन्वाविद्याया हेतुत्वे कथं ब्रह्म कारणमत आह सा चेति । स्फुरिता--मिथिता ।

(६) यो विषमसृष्टिकर्ता स सावधो, ब्रह्म च विषमं सृजतीत्यनुमानेन समन्वयस्य विशेषसन्देहे
पूर्वं लीकया स्रष्टुत्वं यदुक्तं तदेव कर्मादिसापेक्षस्य न युक्तमनीश्वरत्वप्रसङ्गेर्विरपेक्षत्वे, रागादिमत्तान-
विरिति जैनानां पूर्वपक्षः स्पष्ट इति भावः ।

(७) उक्ताईतनुमाने व्यभिचारमाह नहीति ।

इति धीतरगद्वेष इति चाख्यायते, तद्वदीश्वरः पुण्यकर्मणमनुगृह्णन्पुण्यकर्मणं च निगृह्णन्मध्यस्थ एव नामध्यस्थः । एवं ह्यसावमध्यस्थः स्याद्यद्यकल्याणकारिणमनुगृह्णीयात्कल्याणकारिणं च निगृह्णीयात् त्वेतदस्ति । तस्मान्न वैषम्यदोषोऽत एव न नैर्घृण्यमपि संहरतः सद्यस्ताम्राणश्रुतः । अ हि प्राणश्रुत्कर्माद्यानां श्रुतिनिरोधसमयस्तमितिलङ्घयन्नयमयुक्तकारि स्यात् । न च कर्मपेक्षायासीद्वरस्यैश्वर्यव्याघातः । (१) न हि सेवादिकर्मभेदापेक्षः फलभेदप्रदः प्रभुरप्रभुर्भवति । (२) न च 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति यमेभ्यो लोकेभ्यः जनिनीषते, एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमघो निनीषत' इति श्रुतेरीश्वर एष द्वेषपक्षपाताभ्यां साधवसाधुनी कर्मणी कारयित्वा स्वर्गं नरकं वा लोकं नयति, तस्माद्वैषम्यदोषप्रसङ्गान्नेश्वरः कारणमिति वाच्यम् । विरोधात्, यस्मात् 'कर्म कारयित्वेश्वरः प्राणिनः सुखदुःखिनः सृजती'ति श्रुतेरवगम्यते, तस्मान्न सृजतीति विरुद्धमभिधीयते । (३) न च वैषम्यमात्रमत्र ब्रूमो न त्वीश्वरकारणत्वं व्यापेधाम इति वक्तव्यम्, किमतो? यद्येवं तस्मादीश्वरस्य सवासनवल्लेशपारमर्शमभिवदन्तीनां भूयसीनां श्रुतीनामनुग्रहायोजिनीषतेऽघो निनीषत इत्येतदपि तज्जातीयपूर्वकर्मभ्यासवशात्प्राणिन इत्येवं नेयम्, यथाहुः—

जन्म जन्म यदभ्यस्तं दानमध्ययनं तपः ।

तेनैवाभ्यासयोगेन तच्चैवाभ्यसते नरः ॥ इति ।

(४) अभ्युपेत्य च सृष्टेस्तात्त्विकत्वमिदमुक्तमनिर्वाच्या तु सृष्टिरिति न प्रस्मर्तव्यमत्रापि, तथा च मायाकारस्येवाङ्गसाकल्यवैकल्यभेदेन विचित्रान्प्राणिनो दर्शयतो न वैषम्यदोषः सहसा संहरतो वा न नैर्घृण्यमेवमस्यापि भगवतो विविधविचित्रप्रपञ्चमनिर्वाच्यं विश्वं दर्शयतः संहरतश्च स्वभावाद्वा लीलया वा न कश्चिद्दोषः ॥ ३४ ॥

इति स्थिते शङ्कापरिहारपरं सूत्रम्—

मू० न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥

शङ्कोत्तरे अतिरोहितार्थेन भाष्यग्रन्थेन व्याख्याते ॥ ३५ ॥

अनादित्वादिति सिद्धवदुक्तं तत्साधनार्थं सूत्रम्—

मू० उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

(१) सपेक्षान्नेश्वरत्वमाशङ्क्य व्यभिचारमाह न हि सेवेति ।

(२) कर्मपेक्षत्वेन वैषम्ये परिहृतेऽपि विषमकर्मप्रेरकत्वेन वैषम्ये स्यादिति शङ्कयोत्तरयति न चैष इति ।

(३) किमत्र ईश्वरस्व विषमसर्जनेऽनीश्वरत्वापत्त्या नायं विषमसृष्टिकर्तृत्वमुत्पीयते वादिनोत ईश्वररागादिमान् विषमसृष्टत्वादिति वैषम्यमुद्गाध्यते? तत्र नायं, विरोधादेत्युक्तम्, सुत्रागमविरोध एव 'यस्मात्कर्मेत्यादिश्रुत्या प्रदर्शितः । द्वितीयं निषेधमिति न चेति । यद्येवं वैषम्यमनुमितं किमतो निरवयवस्यापि श्रुतिसिद्धत्वेनातितकालतादवस्थ्यः इत्यर्थः । तदेवाह तस्मादित्यादिना । ईश्वरः पर्जन्यवः सृष्टिमात्रे कारणम् वैषम्ये तु बीजवत्तत्प्राणिकर्मवासने इति नेश्वरस्य सावयतेति भावः ।

(४) अपिच वेदान्तिमते सृष्टेर्मायामयत्वात्तद्वाश्रयसृष्टिकर्तृत्वेन रागादिमत्त्वानुमाने व्यभिचारोपीत्याह अभ्युपेत्य चेति ।

(१) अकृते कर्मणि पुण्ये पापे वा तत्फलं भोक्तारमध्यागच्छेत्, तथा च विधिनियेषवशाज्जननयकं भवेत् प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावादिति मोक्षशास्त्रस्य चोक्तमनर्थक्यम्। न चाविद्या केवलेति (पृ० ४९९ पं० ६) (२) लयाभिप्रायम्। (३) विश्लेषलक्षणाविद्यासंस्कारस्तु कार्यत्वात्स्वेत्पत्तौ पूर्वं विश्लेषमपेक्षते, विश्लेषश्च मिथ्याप्रत्ययो मोहापरनामा पुण्यापुण्यप्रवृत्तिहेतुभूतरागद्वेषनिदानं, स च रागादिभिः सहितः स्वकार्येन शरीरं सुखदुःखभोगायतनमन्तरेण सम्भवति। न च कर्मान्तरेण शरीरम्, न च रागद्वेषान्तरेण कर्म, न च भोगसहितं मोहमन्तरेण रागद्वेषौ, न च पूर्वशरीरमन्तरेण मोहादिरिति पूर्वपूर्वशरीरापेक्षो मोहादिरेवं पूर्वपूर्वमोहाद्यपेक्षं पूर्वपूर्वशरीरमित्यनादितैवात्र भगवती चित्तमनाकुलयति। तदेतदाह—“रागादिक्लेशवासनाक्षितकर्मापेक्षा त्वविद्या वैषम्यकरी स्याद्वि”ति। रागद्वेषमोहा रागादयस्त एव हि पुरुषं संसारदुःखमनुभाव्य क्लेशयन्तीति क्लेशास्तेषां वासनाः कर्मप्रवृत्त्यनुगुणास्ताभिराक्षितानि प्रवर्तितानि कर्माणि तदपेक्षा लयलक्षणाऽविद्या। स्यादेतत्, भविष्यताऽपि व्यपदेशो (४) दृष्टो यथा “पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीत्यत आह—“न च धारयिष्यतित्यत” इति। तदेवमनादित्वे सिद्धे “सदेव सौम्येदमप्र आसीदेकमेवाद्वितीयमि”ति प्राक् सृष्टेरविभागावधारणं समुदाचरद्रूपरागादिनिषेधपरं न पुनरेतान्प्रगुमानप्यपाकरोतीति सर्वमवदातम् ॥ ३६ ॥

सू० सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

(५) अत्र सर्वज्ञमिति दृश्यते। सर्वस्य चेतनाधिष्ठितस्यैव लोके प्रवृत्तिरिति लोकानुसारो दर्शितः। “सर्वज्ञात्मी”ति (पृ० ५०० पं० ११)। सर्वस्य जगत् उपादानकारणं निमित्तकारणं चेत्युपपादितम्। “महामायमि”ति सर्वानुपपत्तिशङ्का परास्ता। तस्माज्जगत्कारणं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रबिरचिते भगवत्पादशारीरकभाष्यविभागे

भामत्यां द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

(१) अकृताभ्यागमप्रसङ्गं व्याकरोति अकृते इति। तदङ्गीकारे प्राप्नो दोषाबाह तथाचेति।

(२) भान्तिरूपविद्याया विचित्रतया वैषम्यहेतुत्वसम्भवात्कथं भाष्ये तस्या वैषम्यकरत्वनियेष इत्याशङ्क्याह लयेति।

(३) ननु तथापि भ्रमसंस्कारस्य वैषम्यहेतुत्वं स्यात्तन्नाह विचेपेति। तथा च भ्रमसंस्कारस्य भ्रमसंक्षेपत्वात्तस्य च रागाद्युत्पादनद्वारा तत्साहित्येनैव वैषम्यहेतुत्वं स च शरीरात् तत्कर्मणः, कर्म च रागेद्वेषाभ्यां तौ च मोहाख्याङ्गमात्रं च शरीरादिति चक्रकर्मणमनादिना समादधातीति भावः।

(४) अवयवानिष्यन्नास्तुषान् पुरोडाशकपालेनोपवपति विगमयतीत्यत्रावघातसमये कपालेषु पुरोडाशभण्णाभावाद्वावैषम्यकर्मणमपेक्ष कपालानां पुरोडाशसम्बन्धकीर्तनामिति।

(५) भाष्यकृता सौर्षा सर्वधर्मोपपत्तिं व्याचक्षणेन सर्वज्ञत्वादयः कारणधर्माः ब्रह्मण्युपपद्यन्त इत्युक्तम्, तदुक्तमिव प्रतिभाति लोके कस्यचिदपि कारणस्योक्तधर्मदर्शनाभावादत आह अत्रेति। जडपेरकत्वं कुलालादौ बृष्टम् ब्रह्मण्यपि नियन्तरी तेनापश्यं भाष्यन्तस्य सर्वभरेकत्वस्य श्रुतिसिद्धतापार्थासर्वज्ञत्वसिद्धिरेवं सर्वशक्तित्वादपि योज्यम्।

सू० रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

स्थादेतत्, इह हि पादे स्वतन्त्रा-वेदानपेक्षाः प्रधानादिसिद्धिविषयाः सांख्यादियुक्तयो निराकरिष्यन्ते, तदयुक्तमशास्त्राङ्गत्वात्, नहीदं शास्त्रमुच्छृङ्खलतर्कशास्त्रवत् प्रवृत्तमपि तु वेदान्तवाक्यानि ब्रह्मपराणीति पूर्वपक्षोत्तरपक्षाभ्यां विनिश्चेदुम्, तत्र कः प्रसङ्गः शुद्धतर्कवत्स्वतन्त्रयुक्तिनिराकरणस्येत्यत आह-“यद्यपीदं वेदान्तवाक्यानामिति” (पृ० ५०१ पं० ७) । नहि वेदान्तवाक्यानि निर्णेतव्यानीति निर्णीयन्ते, किन्तु मोक्षमाणां तत्त्वज्ञानोत्पादनाय । (१) यथा च वेदान्तवाक्येभ्यो जगदुपादानं ब्रह्मावगम्यते, एवं सांख्याद्यनुमानेभ्यः प्रधानाद्यचेतनं जगदुपादानमवगम्यते । (२) न चैतदेव चेतनोपादानमचेतनोपादानं चेति समुच्चैर् शक्यम्, विरोधात् । न च व्यवस्थिते वस्तुनि विकल्पो युज्यते । न चागमबाधितविषयतयानुमानमेव नोदीयत इति साम्प्रतम् । सर्वज्ञप्रणीततया सांख्याद्यगमस्य वेदागमनुत्पत्त्यात् तद्भाषितस्यानुमानस्य प्रतिकृतिसिद्धतुल्यतयाऽवध्यत्वात् । तस्मात्तद्विरोधान्न ब्रह्मणि समन्वयो वेदान्तानां सिद्ध्यतीति न तत्स्वरवज्ञानं सेदुमुमर्हति, न च तत्त्वज्ञानादते मोक्ष इति स्वतन्त्राणामध्यनुमानानामाभासीकरणमिह शास्त्रे संगतमेवेति । यद्येवं ततः परकीयानुमाननिरास एव कस्मात्प्रथमं न कृत इत्यत आह-वेदान्तार्थ-निर्णयस्य चे”ति । ननु वीतरागकथायां तत्त्वनिर्णयमात्रमुपयुज्यते न पुनः परपक्षवि-क्षेपः स हि सरागतामावहतीति चोदयति-“ननु मुमुक्षुणा”मिति । परिहरति-“बाहमेवं तथापी”ति । तत्त्वनिर्णयावसाना वीतरागकथा, न च परपक्षदूषणमन्तरेण तत्त्वनिर्णयः शक्यः कर्तुमिति तत्त्वनिर्णयाय वीतरागेणापि परपक्षो दूष्यते न तु परपक्षतयेति न वीतरागकथास्त्वव्याहतिरित्यर्थः । पुनरुक्तां परिचोद्य समाधत्ते-“नन्वीक्षते” । रिति (पृ० ५०२ पं० ४) । “तत्र सांख्या” इति । (३) यानि हि येन रूपेणास्थौ ल्यादा च सौक्ष्म्यात्समन्वीयन्ते तानि तत्कारणानि, यथा घटादयो रुचकादयश्चास्थौल्यादा च सौक्ष्म्यात्सूत्रमुवर्णान्वितास्तत्कारणास्तथा चेदं बाह्यमाध्यात्मिकं च भावजातं सुखदुःखमोहात्मनान्वितमुपलभ्यते, तस्मात्तदपि सुखदुःखमोहात्मसामान्यकारणकं भवितुमर्हति । (४) तत्र जगत्कारणस्य येयं सुखात्मता तत्सत्त्वं, या च दुःखात्मता तद्रजो, या च मोहात्मता तत्तम इति त्रैगुण्यकारणसिद्धिस्तथा हि प्रत्येकं भावाच्चैगुण्यवन्तोऽनुभूयन्ते । यथा मैत्रदारेषु पद्मा वत्यां मैत्रस्य सुखं, तत्कस्य हेतोः ? तं प्रति सत्त्वगुणसमुद्भवात्, तत्सपत्नीनां च दुःखं, तत्कस्य हेतोः ? ताः प्रत्यस्या रजोगुणसमुद्भवात्, चैत्रस्य तु चैत्रस्य तामविन्दतो मोहो विषादः, तत्कस्य हेतोः ? तं प्रत्यस्यास्तमोगुणसमुद्भवात्, पद्मावत्या च सर्वे भावा व्याख्याताः । तस्मात्सर्वं

(१) वेदान्तरेव ज्ञानजननात्किं परपक्षाक्षेपेण तथाह यथाचेति ।

(२) ननु प्रमाणावगतान्युपादानानि जगति ससृष्टीवन्ताम् तत्त्व इव पठेऽत आह न चैतदेवेति ।

(३) चेतनप्रकृतिकं जगदिति प्रतिपादकस्य वेदस्य प्रतिरोधकमनुमानमाह यानि हीति । संयोगादौ व्यभिचारवारणार्थमास्थौल्यादित्युक्तम्, संयोगादयो हि न स्थूलपिण्डादारभ्य कणपर्यन्तमनुयन्ति । कुम्भोपादानत्वं सत्त्वादियुगाभितं गृह तत्त्वास्त्रपादिति च वक्ररीत्यानुमानमत्र बोध्यम् ।

(४) ननु सुखाधारवत्त्वेऽपि जगतः कथं सत्त्वाद्यात्मकप्रधानारुभत्वमत आह तत्रेति । येयं जगद्धेतोः कार्यवशोर्भाता सुखाद्यात्मता सा सत्त्वमित्यर्थः । विधेयापेक्षया नपुंसकत्वम् ।

सुखदुःखमोहान्वितं जगत्प्रकारणं गम्यते । (१)तच्च त्रिगुणं प्रधानं प्रधीयते क्रियतेऽनेन जगदिति प्रधीयते निधीयतेऽस्मिन्प्रलयसमये जगदिति वा प्रधानं, तच्च मृत्युवर्णवदचेतनं चेतनस्य पुरुषस्य भोगापवर्गलक्षणमर्थं साधयितुं स्वभावत एव प्रवर्तते, (२)न तु केनचित्प्रवर्तते । तथा ह्याहुः—“पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित्कार्यते करणमिति । परिमाणादिभिरित्यादिप्रवृत्तेन शक्तिः प्रवृत्तेः कारणकार्यविभागादविभागाद्वैद्वयस्य” (सां० का० १५) इत्यव्यक्तसिद्धिहेतवो गृह्यन्ते । एतांश्चोपरिष्ठाद्याख्याय निराकरिष्यत इति । तदेतत्प्रधानानुमानं दूषयति—“तत्र वदाम” इति (पृ० ५०३ पं० ४) । यदि तावदचेतनं प्रधानमनाधिष्ठितं प्रवर्तते स्वभावत एवेति साध्यते, तदयुक्तम् समन्वयादेर्हेतुत्वानाधिष्ठितत्वविरुद्धचेतनाधिष्ठितत्वेन मृत्युवर्णादौ दृष्टान्तधर्मिणि व्याप्तेरुपलब्धेर्विरुद्धत्वाज्ज्ञे मृत्युवर्णदार्ढ्यः कुलालहेमकाररथकारादिभिरनाधिष्ठिताः कुम्भरुचकरथाद्युपाददते, तस्मात्कृतकत्वमिव नित्यस्वसाधनाय प्रयुक्तं साध्यविरुद्धेन व्याप्तं विरुद्धम्(३) । एवं समन्वयादि चेतनानधिष्ठितत्वे साध्य इति रचनानुपपत्तेरिति दर्शितम् । (४)यद्युच्येत—दृष्टान्तधर्मिण्यचेतनं तावदुपादानं दृष्टं तत्र यद्यपि तच्चेतनप्रयुक्तमपि दृश्यते तथापि तत्प्रयुक्तत्वं हेतोरप्रयोजकं बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गं त्वचेतन्यमात्रमुपादानानुगतं हेतोः प्रयोजकम् । यथाहुः—

‘व्याप्तेष्व दृश्यमानायाः कश्चिद्धर्मः प्रयोजकः’—इति । तत्राह—“न च मृदादि”ति (पृ० ५०४ पं० ७) । (५)स्वभावप्रतिबद्धं हि व्याप्यं व्यापकमवगमयति । स च स्वभावप्रतिबन्धः शङ्कितसमारोपितोपाधिनिरासे सति निश्चीयते । तन्निश्चयश्चान्वयव्यतिरेकयोरायतते । तौ चान्वयव्यतिरेकौ न तथोपादानाच्चेतन्ये यथा चेतनप्रयुक्तत्वेऽपि परिस्फुटौ तदलमत्रान्तरङ्गत्वेनेति भावः । एवमपि चेतनप्रयुक्तत्वं नाभ्युपेयत यदि प्रमाणान्तविरोधो भवेत्प्रत्युत श्रुतिरनुगुणतरात्रेत्याह—“न चैवं सती”ति । चकारेण सुखदुःखादिसमन्वयलक्षणस्य हेतोरसिद्धत्वं समुच्चिनोतीत्याह—“अन्वयाद्यनुपपत्तेश्चे”ति । आन्तराः खल्वमी सुखदुःखमोहविषादा बाह्येभ्यश्चन्दनादिभ्योऽतिविच्छिन्नप्रत्ययप्रवेदनीयेभ्यो व्यतिरिक्ता अध्यक्षः

(१) ननु चेतनोपकारकत्वेन तत्प्रति गुणीभूतगुणत्रयात्मकस्य कथं प्रधानत्वमत आह तच्चेति ।

(२) चेतनं प्रति गुणीभूतस्यापि गुणत्रयस्य सिद्धान्तसिद्धमायाया वैलक्षण्यमाह न तु इति । कारणानामिन्द्रियाणां प्रवृत्तौ यथा भोगापवर्गरूपः पुरुषार्थः प्रवर्तकः न तु तच्चेतनेन प्रेर्यते तथा गुणत्रयात्मकं प्रधानमपीत्यर्थः ।

(३) गुणत्रयं चेतनमधिष्ठितमेव जगत् उपादानं समन्वयादिति संख्यानुमानादीनि नित्यत्वाभावाद्व्याप्तकृतकत्वस्येव मृत्युवर्णादौ कुलालादितेनानाधिष्ठितत्वव्याप्ताच्चेतनसमन्वयोपलब्धेर्विरुद्धो हेतुरिति भावः ।

(४) मृदन्वितकुम्भरुचज्जगच्चेतनाधिष्ठितप्रकृतिकं सत्त्वाद्यन्वितत्वादिति वेदात्प्यनुमाने उपाधिसाशङ्कने यद्युच्येत इति । ययैकस्मिन्साध्ये साधनद्वयसाधनाते एकतरसाधनप्रयुक्ता व्याप्तिरितरसरोप्यते इति सोपाधिकत्वं, यथा निषिद्धत्वप्रयुक्ताव्याप्तिरधर्मत्वस्य हिंसात्वे समारोप्यते, एवमेकस्मिन्साधने समन्वयादौ प्रकृतगताच्चेतनत्वचेतनाधिष्ठितत्वरूपसाध्यद्वयवत्यन्तरङ्गा चेतनत्वप्रयुक्ता हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिर्वैरङ्गचेतनाधिष्ठितत्वे समारोप्यत इति भवति सोपाधिकत्वमित्यर्थः ।

(५) नान्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वकृते व्यापकत्वे किन्त्वव्यभिचाराकृतेऽन्तरङ्गस्यापि महानसादिस्वरूपस्य व्यभिचारादभूषणत्वं प्रत्यव्यापकत्वाद्विरङ्गस्यापि वह्निर्भोगस्याव्यभिचारेण व्यापकत्वादित्याशयेन परितोति स्वभावेति । स्वभावयतिषद्मन्त्रोपाधिकात्वेन सम्बद्धम् ।

मीक्ष्यन्ते । यदि पुनरेत एव सुखदुःखादिस्वभावा भवेद्युस्ततः स्वरूपत्वाद्धेमन्तेऽपि चन्दनः सुखः स्यात् । न हि चन्दनः कदाचिच्चन्दनस्तथा निदावेष्वापि कुङ्कुमपङ्कः सुखो भवेत्, नह्यसौकदा चिदकुङ्कुमपङ्क इति । एवं कण्टकः (१)कमेलकस्य सुख इति मनुष्यादीनामपि प्राणश्रुताः सुखः स्यात् । नह्यसौ काश्चित्प्रत्येव कण्टक इति । तस्मादसुखादिस्वभावा अपि चन्दनकुङ्कुमादयो जातिकालावस्थाद्यपेक्षया सुखदुःखादिहेतवो न तु स्वयं सुखादिस्वभावा इति रमणीयम् । तस्मात्सुखादिरूपसमन्वयो भावानामसिद्ध इति नानेन तद्रूप कारणमव्यक्तमुनीयत इति । तदिदमुक्तं (१)शब्दाद्याविशेषेऽपि च भावनाविशेषादि”ति (५० ५०५ पं० २) भावना वासनासंस्कारस्तद्विशेषात्करभजन्मसंवर्तकं हि कर्म करभोचितामेव भावनामभिव्यनक्ति, यथास्मै कण्टका एव रोचन्ते । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । परिमाणादिति सांख्यीयं हेतुमुपन्यस्यति—“तथा परिमितानां भेदानामिति”ति । संसर्गपूर्वकत्वे हि संसर्गस्यैकस्मिन्नद्वयेऽसम्भवाजानात्वेकार्यसमवेतस्य नानाकारणानि संसृष्टानि कल्पनीयानि, तानि च सत्त्वरजस्तमांस्येवेति भावः । तदेतत्परिमितत्वं सांख्यीयशब्दान्तालोचनेनानैकान्तिकमिति दूषयति—“सत्त्वरजस्तमसा”मिति । यदि तावत्परिमितत्वमियता, सा नभसोऽपि नास्तीत्यव्यापको हेतुः परिमाणादिति । (३)अथ न योजनादिमितत्वं परिमाणमियतां नभसो ब्रूमः, किन्त्वव्यापितामव्यापि, च नभस्तन्मात्रादेर्नहि कार्य कारणव्यापि, किन्तु कारणं कार्यव्यापीति परिमितं नभस्तन्मात्राव्यापित्वात् । (४)इन्त सत्त्वरजस्तमांस्यपि न परस्परं व्याप्नुवन्ति, न च तत्त्वान्तरपूर्वकत्वमेतेषामिति व्यभिचारः । न हि यथा तैः कार्यजातमाविष्टमेवं तानि परस्परं विशन्ति, मिथः कार्यकारणभावाभावात् । (५)परस्परसंसर्गस्त्वावेशाच्चितिशक्तौ नास्ति, न हि चितिशक्तिः कूटस्थानित्या तैः संसृज्यते, ततश्च तदव्यापका गुणा इति परिमिताः । एव चितिशक्तिरपि गुणैरसंसृष्टेति सापि परिमितेत्यनैकान्तिकत्वं परिमितत्वस्य हेतोरिति । तथा कार्यकारणविभागोऽपि समन्वयवद्विरुद्ध इत्याह—“कार्यकारणभावास्त्विति”ति ॥ १ ॥

सू० प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

न केवलं रचनाभेदा न चेतनाधिष्ठानमन्तरेण भवन्त्यपि तु साम्यावस्थायाः प्रच्युतिर्वैषम्यं, तथा च यदुद्भूतं बलीयस्तदङ्गमिभूतं च तदनुगुणतया स्थितमङ्गमेवं हि गुणप्रधानभावे सत्यस्य महदादौ कार्ये या प्रवृत्तिः सापि चेतनाधिष्ठानमेव गमयति, नहि चेतनाधिष्ठानमन्तरेण सृष्टिपण्डे प्रधानेऽङ्गभावेन चक्रदण्डसलिलमूत्रादयोऽवतिष्ठन्ते, तस्मात्प्रवृत्तेरपि चेतनाधि-

(१) उष्ट्रस्य ।

(२) किञ्च यदि घटे मृद्वत् सुखादिकं शब्दादावन्वितं स्यात्तर्हि सर्वैरविशेषेण सुखादिकषुपलभ्येत घटे मृद्वत् तथापेलब्धिरस्तीति योग्यानुपलब्ध्या हेत्वभावनिश्रय इत्याह शब्दादीति । विषयस्यैकत्वेऽपि पुरुषवासनावैचित्र्यात् कस्यचित्सुखदुःखैः कस्यचिन्मोहदुर्द्धिर्द्वयतेऽतो विषयाः सुखाद्यात्मका न भवन्तीत्यर्थः ।

(३) सांख्यः शङ्कते अथेति । (४) परिहरति हन्तेति ।

(५) एवं योजनादिमितत्वरूपे अव्यापितारूपे च परिमितत्वे दोषं प्रदर्श्य स्वासंसृष्टवस्तुमत्वरूपे तत्र दोषमाह परस्परिति । सत्त्वादीनां चितिशक्त्या आत्मनो परस्परं च संसर्गो नास्तित्यर्थः ।

ष्ठनसिद्धिरिति शक्तिः प्रवृत्तेश्चेत्ययमपि हेतुः सांख्यियो विरुद्ध एवेत्युक्तं वक्तव्यम् (१) ।
 अत्र सांख्यश्चेदयति—“ननु चेतनस्यापि प्रवृत्तिरिति” (पृ० ५०६ पं० ६) ।
 अयमभिप्रायः—त्वया किलौपनिषदेनास्मद्धेतुर् दूषयित्वा केवलस्य चेतनस्यैवान्यनिरपेक्षस्य
 जगदुपादानस्य निमित्तत्वं च समर्थनीयम् । तदयुक्तम्—केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्तेर्हेतुत्व-
 मिष्यनुपलब्धेरिति । औपनिषदस्तु चेतनहेतुकां तावदेष सांख्यः प्रवृत्तिमभ्युपगच्छतु पश्चा-
 त्स्वपक्षमत एव समाधस्यामीत्यभिसन्धिमानाह—“सत्यमेतत्” । न केवलस्य चेत-
 नस्य प्रवृत्तिर्हेतुः । सांख्य आह(२)—“न त्वचेतनसंयुक्तस्ये”ति । तुशब्द
 औपनिषदपक्षं व्यावर्तयति । अचेतनाश्रयैव सर्वाः प्रवृत्तिर्हेतुः न तु चेतनाश्रय काचिद-
 पि । तस्मान्न चेतनस्य जगत्सर्जने प्रवृत्तिरित्यर्थः । अत्रौपनिषदो गूढाभिसन्धिः प्रश्नपूर्वकं
 विप्रश्नति—“किं पुनरत्रे”ति । अत्रान्तरे सांख्यो ब्रूते—“ननु यस्मिन्नि”ति । न
 तावच्चेतनः प्रवृत्त्याश्रयतया तत्प्रयोजकतया वा प्रत्यक्षमीक्ष्यते, केवलं प्रवृत्तिस्तदाश्रयश्चा-
 चेतनो देहरथादिः प्रत्यक्षेण प्रतीयते, तत्राचेतनस्य प्रवृत्तिस्तन्निमित्तैव न तु चेतननिमित्ता ।
 सद्भावमात्रं तु तत्र चेतनस्य गम्यते रथादिवैलक्षण्याज्जीवहेतुस्य । न च सद्भावमात्रेण कार-
 रणत्वसिद्धिः । मा भूदाकाश उत्पत्तिमतां घटादीनां निमित्तकारणमस्ति हि सर्वत्रेति, तद-
 नेन देहातिरिक्ते सत्यपि चेतने तस्य न प्रवृत्तिं प्रति निमित्तभावोऽस्तीत्युक्तम् । (३) यतश्चा-
 स्य न प्रवृत्तिहेतुभावोऽस्ति, अत एव प्रत्यक्षे देहे सति प्रवृत्तिदर्शनादसति चादर्शनादेहस्यैव
 चैतन्यं लौकायतिकाः प्रतिपन्नास्तथा च न चिदात्मनिमित्ता प्रवृत्तिरिति सिद्धम् । तस्मान्न रच-
 नायाः प्रवृत्तेर्वा चिदात्मकारणत्वसिद्धिर्जगत् इति औपनिषदः परिहरति—“तदभिधीयते
 न ब्रूम” इति (पृ० ५०७ पं० ४) । न तावत्प्रत्यक्षानुमानागमसिद्धः शारीरो वा पर-
 मात्मा वाऽस्माभिरिदानीं साधनीयः केवलमस्य प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वं वक्तव्यम् । तत्र मृत-
 शरीरे वा रथादौ वाऽनधिष्ठिते चेतनेन प्रवृत्तेरदर्शनात् तद्विपर्यये च प्रवृत्तिदर्शनादन्वयव्यति-
 रेकाभ्यां चेतनहेतुत्वं प्रवृत्तेर्निश्चीयते, न तु चेतनसद्भावमात्रेण, येनातिप्रसङ्गो(४) भवेत् ।
 (५) भूतचैतनिकानामपि चेतनाधिष्ठानादचेतनानां प्रवृत्तिरित्यत्राविवाद इत्याह—“लौकायति-
 कानामपी”ति । (६) स्यादेतत् देहः स्वयं चेतनः करचरणादिमान् स्वव्यापारेण प्रव-

(१) चेतनानधिष्ठितप्रधानसाधकत्वेन परोक्षस्य प्रवृत्तेरिति हेतोरेव चेतनाधिष्ठितचेतनसिद्धौ हेतु-
 त्वेनाभिधानात्साध्यविरुद्धोक्तिर्वक्तव्यः ।

(२) इत्थं केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्त्यभावमभ्युपगम्याचेतनस्य प्रवृत्तिश्चेतनाधीनेति समर्थते सांख्य
 आहृत्यर्थः ।

(३) न चेतनस्य प्रवृत्त्याश्रयत्वमित्यत्र लौकायतिकप्रमोऽपि लिङ्गमित्याह यतश्चेति । प्रवृत्तेर्वा हेतो-
 रिति शेषः ।

(४) अतिप्रसङ्ग इति । आकाशस्य प्रवृत्त्यन्वयमावम् चैतन्यस्य तु व्यतिरेकोऽप्यस्तीति वैषम्यमतः
 सद्भावमात्रेणाकाशेऽपि प्रवृत्तिहेतुत्वापत्तिकरूपोऽतिप्रसङ्गः इत्यर्थः ।

(५) लौकायतिकोऽपि चेतनाधीनामचेतनप्रवृत्तिं मन्यते सांख्यस्तु ततोऽप्यविवेकित्याह भूतेति ।

(६) रथादिवन्मूलकारणस्याप्यचेतनस्य चेतनाधीनप्रवृत्तिकत्वमिति वेदान्तिमते दृष्टान्तासिद्धिमाश-
 ङ्कते कश्चित्स्यादेतदित्यादिना । रथादिप्रवर्तको देह एव स तु चेतन इत्यविवेकिनां प्रसिद्धिरनुदिता साक्षा-
 दचेतनः सोऽसद्भावप्रवर्तक इत्यर्थः ।

तयतीति युक्तं, न तु तदतिरिक्तः कूटस्थनित्यश्चेतनो व्यापाररहितो ज्ञानैकस्वभावः प्रवृत्त्य
भावात्प्रवर्तको युक्त इति चोदयति—“ननु तवे”ति । परिहरति—“नायस्कास्तव
द्रूपतदिवच्चे”ति । “यथा च वा रूपादय” इति । सांख्यानं हि स्वदेशस्था रू
पादय इन्द्रियं विकुर्वते, तेन तदिन्द्रियमर्थं प्राप्तमर्थाकारेण (१) परिणमत इति स्थितिः ।
सम्प्रति चोदकः स्वाभिप्रायमाविष्करोति—“एकत्वादि”ति । येषामचेतनं चेतनं चास्ति
तेषामेतद्युज्यते ‘वक्तुम्—चेतनाधिष्ठितमचेतनं प्रवर्तते’ इति । यथा योगानामीश्वरवादिनाम् ।
येषां तु चेतनातिरिक्तं नास्त्यद्वैतवादिनां, तेषां प्रवर्त्याभावे कं प्रति प्रवर्तकत्वं चेतनस्येत्यर्थः ।
परिहरति—“नाविद्ये”ति (पृ० ५०८ पं० १) । कारणभूतया लयलक्षणयाऽविद्यया
प्राक्सर्गोपाचेतेन च विक्षेपसंस्कारेण यत्प्रत्युपस्थापितं नाम रूपं तदेव माया तदावेशनास्य
चोद्यस्यासक्तप्रत्युत्पात्वात् । एतदुक्तं भवति—नेयं सृष्टिर्वस्तुसती येनाद्वैतिनो वस्तुसतो द्वि-
तीयस्याभावादनुजुज्येत । काल्पनिकयां तु सृष्टावस्ति काल्पनिकं द्वितीयं सहायं मायाम-
यम् । यथाहुः—

सहायास्तादृशा एव यादृशी भवितव्यता ।

न चैवं ब्रह्मोपादानस्वव्यापातो ब्रह्मण एव मायावेशनोपादानत्वात्तदधिष्ठानत्वाज्जगद्वि-
भ्रमस्य रजतविभ्रमस्येव श्रुत्किाधिष्ठानस्य श्रुत्तिकोपादानत्वमिति निरवयम् ॥ २ ॥

सू० पयोम्बुवचेत्तत्रापि ॥ ३ ॥

यथा पयोम्बुनोश्चेतनानीधीष्ठतयोः स्वत एव प्रवृत्तिरेवं प्रधानस्यापीति शङ्कार्थः । तत्रापि
चेतनाधिष्ठितत्वं साध्यं, न च साध्येनैव व्यभिचारस्तथास्त्यनुमानमात्रेच्छेदप्रसङ्गात्स-
र्वत्रास्य सुलभत्वात् । न चासाध्यम् अत्रापि चेतनाधिष्ठानस्यागमसिद्धत्वात् । न च सपक्षेण
व्यभिचार इति शङ्कानिराकरणस्यार्थः । (२) साध्यपक्षेत्युपलक्षणम् सपक्षनिक्षिप्तत्वादित्यपि
द्रष्टव्यम् । ननूपसंहारदर्शनादित्यत्रानपेक्षस्य प्रवृत्तिर्दिशिता, इह तु सर्वस्य चेतनापेक्षाप्रवृत्तिः
प्रतिपाद्यत इति कुतो न विरोध इत्यत आह—“उपसंहारदर्शनादि”ति (पृ० ५०८ पं० १६) ।
स्थूलदर्शिलोकभिप्रायानुरोधेन तदुक्तं न तु परमार्थत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

सू० व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

(३) यद्यपि सांख्यानानीं विचित्रकर्मवासनावासितं प्रधानं साम्यावस्थायामपि तथापि न
कर्मवासनाः सर्गस्थेक्षते, किन्तु प्रधानमेव स्वकार्ये प्रवर्तमानमधर्मप्रतिबद्धं सन्न सुखमयीं सृष्टिं
कर्तुमुत्सहत इति धर्मेणाधर्मप्रतिबन्धोऽपनीयते । एवमधर्मेण धर्मप्रतिबन्धोऽपनीयते दुःखमययां
सृष्टौ । स्वयमेव च प्रधानमनपेक्ष्य सृष्टौ प्रवर्तते । (४) यथाहुः ‘निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वर-

(१) अर्थविषयज्ञानाकारेण ।

(२) यदि पयोम्बुनोः सपक्षत्वमपि कथन्तर्हि साध्यपक्षनिक्षिप्तत्वादिति भाष्यमत आह साध्यपक्षेत्यु-
पलक्षणमिति ।

(३) प्रधानस्य सङ्कार्यभावाविज्ञेः सूत्रभाष्यायोगप्राशङ्क्याह यद्यपीति । सर्गस्य निर्माणे कर्मवासना
न प्रभवतीति चेत्क तर्हि तासांप्रयोगस्तत्राह प्रधानमेवेति ।

(४) निमित्तं धर्मादि, प्रकृतीनां मूलप्रकृतेर्मेदशादिप्रकृतिविकृतानां चाप्रयोजकं स्वकार्ये सर्गं, किन्तु वर-

णभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवदि'ति (पा. ४ सू. ३) । (१) ततश्च प्रतिबन्धकापनयसाधने धर्माधर्मवासने अपि संनिहिते इत्यागन्तोरपेक्षणीयस्याभावात्सदैव साम्येन परिणमेत वैषम्येण वा, न त्वयं कादाचित्कः परिणामभेद उपपद्यते । ईश्वरस्य तु महामायास्य चेतनस्य लीलया वा यदृच्छया (२) वा स्वभाववैचित्र्याद्वा कर्मपरिपाकापेक्षस्य प्रवृत्तिनिवृत्तौ उपपद्येते एवेति ॥ ४ ॥

सू० अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

धेनूपयुक्तं हि तृणाल्लवादि यथा स्वभावत एव चेतनानपेक्षं क्षीरभावेन परिणमते न तु तत्र धेनुचैतन्यमपेक्ष्यते, उपयोगमात्रे तदपेक्षत्वात् । एवं प्रधानमपि स्वभावत एव परिणस्येते कृतमत्र चेतनेनेति शङ्क्यर्थः । धेनूपयुक्तस्य तृणादेः क्षीरभावे किं निमित्तान्तरमात्रं निषिध्यते, उत चेतनं, न तावन्निमित्तान्तरम् । धेनुदेहस्यस्यौदर्यस्य वङ्ग्यादिभेदस्य निमित्तान्तरस्य सम्भवादुद्युद्धिपूर्वकारी तु तत्रापि ईश्वर एव सर्वज्ञः सम्भवतीति शङ्कानिराकरणस्यार्थः । तदिदमुक्तं "किञ्चिद्वैवसम्पाद्य"मिति (५० ५१० पं० १) ॥ ५ ॥

सू० अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

पुरुषार्थापेक्षाऽभावप्रसङ्गात् । तदिदमुक्तम्--"एवं प्रयोजनमपि किञ्चिन्नापेक्षित्यतः"इति । अथ वा पुरुषार्थाभावादिति योज्यम् । तदिदमुक्तं "तथापि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनं विवेक्तव्य"मिति । (३) न केवलं तार्विको भोगोऽनाधेयातिशयस्य कूटस्थनित्यस्य पुरुषस्य न सम्भवति, अनिमोक्षप्रसङ्गश्च--येन हि प्रयोजनेन प्रधानं प्रवर्तितं तदनेन कर्तव्यं, भोगेन चैतत्प्रवर्तितमिति तमेव कुर्यान्न मोक्षं तेनाप्रवर्तितत्वादित्यर्थः । "अपवर्गश्चेत्प्रागपी"ति । चित्तः सदा विशुद्धत्वाजैतस्यां जातु कर्मानुभववासनाः सन्ति, प्रधानं तु तासामनादीनामाधारस्तथा च प्रधानप्रवृत्तेः प्राक् चित्तमुक्तैवेति नापवर्गार्थमपि तः प्रवृत्तिरिति । शब्दाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गश्च । तदर्थमप्रवृत्तत्वात्प्रधानस्य, "उभयार्थताभ्युपगमेऽपी"ति । (४) न तावदपवर्गः साध्यस्तस्य प्रधानाप्रवृत्तिमात्रेण सिद्धत्वात् भोगार्थं तु प्रवर्तत, भोगस्य च सकृच्छब्दाद्युपलब्धिमात्रादेव समाप्तत्वाच्च तदर्थं पुनः प्रधानं प्रवर्ततेत्ययत्नसाध्यो मोक्षः स्यात् । निःशेषशब्दाद्युपभोगस्य चानन्त्येन समाप्तेरनुपपत्तेरनिमोक्षप्रसङ्गः । कृतभोगमपि प्रधानमासत्त्वपुरुषान्यतादृयातेः क्रियासममिहारेण भोजयतीति

णस्य प्रतिबन्धकस्य भेदो भङ्गस्ततो निमित्त इवति क्षेत्रिकवत्-यथा क्षेत्रकारी केदारादपां पूर्णात्केदारान्तरसमं निम्नं वा पित्रः/वयिषुरपो न पाणिनाऽपकर्षति किन्तु वरगन्तासां भिनंति भिक्षे तस्मिन्स्वयमेवापः केदारन्तरं प्रवयन्ति तद्वदिति पातञ्जलसूत्रार्थः ।

(१) तर्ह्यपनीते प्रतिबन्धे प्रधानं सृजतु इत्यत आह ततश्चेति । सदातनापनायकात्सदापनीतः प्रतिबन्ध इति सदैव सर्गः स्यादित्यर्थः ।

(२) यदृच्छयेति । यथास्मदादेस्तृणच्छेदादौ नियतनिमित्तानपेक्षा प्रवृत्तिरेवमित्यर्थः ।

(३) कौटुशोऽनाधेयातिशयस्य भोग इत्यादिभाष्ये व्याचष्टे न केवलमिति । सिद्धान्तेऽप्यतात्त्विकभोगाभ्युपगमादवास्तवस्य न निषेध इत्यर्थः ।

(४) नन्वपवर्गार्थमपि प्रधानप्रवृत्तौ सत्यां क्रमेण भोगमोक्षोपपत्तेः योगैवैवार्थानन्तविकाराणां युगपदुपभोगसम्भवाद्भुभयार्थतेत्यादिभाष्यमुक्तामित्याशङ्क्याह न तावदिति ।

चेद्, अथ पुरुषार्थाय प्रवृत्तं किमर्थं सर्वपुरुषान्यथाख्यातिं करोति । अपवर्गार्थमिति चेद्, (१) हन्तायं सकृच्छब्दाद्युपभोगेन कृतप्रयोजनस्य प्रधानस्य निवृत्तिमात्रादेव सिद्ध्यतीति कृतं सत्त्वान्यताख्यातिप्रतीक्षणेन । (२) न चास्याः स्वरूपतः पुरुषार्थत्वम् । तस्मादुभयार्थमपि न प्रधानस्य प्रवृत्तिरूपपथ इति सिद्धोऽर्थाभावः । सुमममितरत । शङ्कते—“दृक्शक्ति”ति (पृ० ५०१ पं० ३) । पुरुषो हि दृक्शक्तिः सा च दृश्यमन्तरेणानर्थिका स्यात् । न च स्वात्मन्यर्थवती, स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । प्रधानं च सर्गशक्तिः सा च सर्जनीयमन्तरेणानर्थिका स्यादिति यत्प्रधानेन शब्दादि सृज्यते तदेव दृक्छक्तेर्दृश्यं भवतीति तदुभयार्थवत्त्वाय सर्जनमिति शङ्कार्थः । निराकरोति—“सर्गशक्त्यनुच्छेदात्”ति । (३) यथा हि प्रधानस्य सर्गशक्तिरेकं पुरुषं प्रति चरितार्थापि पुरुषान्तरं प्रति प्रवर्ततेऽनुच्छेदात्, एवं दृक्शक्तिरपि तं पुरुषं प्रत्यर्थवत्त्वायानुच्छेदात्सर्वदा प्रवर्ततेत्यनिर्माक्षप्रसङ्गः । सकृद्दृश्यदर्शनेन वा चरितार्थत्वे न भूयः प्रवर्ततेति सर्वेषामेकपदे निर्माक्षः प्रसृज्येतेति सहसा संसारः समुच्छिद्येतेति ॥ ६ ॥

सू० पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ ७ ॥

नैव दोषात्प्रच्युतिरिति शेषः । (४) मा भूत्पुरुषार्थस्य शक्त्यर्थवत्त्वस्य वा प्रवर्तकत्वं पुरुष एव दृक्शक्तिसम्पन्नः पङ्गुरिव प्रवृत्तिशक्तिसम्पन्नं प्रधानमन्धमिव प्रवर्तयिष्यतीति शङ्का । दोषादनिर्माक्षमाह—“अभ्युपेतहानं ताव”दिति । न केवलमभ्युपेतहानम्, अशुक्तं चैतद्भवदर्शनालोचनेनेत्याह—“कथं चोदासीन” इति । निष्क्रियत्वे साधनं—“निर्गुणत्वा”दिति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ७ ॥

सू० अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

यदि (५) प्रधानावस्था कूटस्थनित्या, ततो न तस्याः प्रच्युतिरनित्यत्वप्रसङ्गात्, यथाहुः—

‘नित्यं तमाहुर्विद्वांसो यः स्वभावो न नश्यतीति ।

तदिदमुक्तं “स्वरूपप्रणाशभया”दिति (पृ० ५१२ पं० ९) अथ परिणामिनित्या, यथाहुः—‘यस्मिन् विक्रियमाणेऽपि यत्तत्त्वं न विह्रन्यते, तदपि नित्यमिति, तत्राह—“बाह्यस्य चे”ति । यत्साम्यावस्थया सुचिरं पर्यणमत्कथं तदेवासाति विलक्षणप्रत्ययोपनिपाते वैषम्यमुपैति । अनपेक्षस्य स्वतो वाऽपि वैषम्येण कदाचित्साम्यं भवेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

सू० अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

“एवमपि प्रधानस्ये”ति (पृ० ५१३ पं० ३) । अङ्गित्वानुपपत्तिलक्षणो दोषस्ता-

(१) शब्दाद्यनुपलब्धिर्बुद्धिजीवभेदख्यातिर्वापवर्गः सांख्यैरभ्युपेयते ? आद्ये दोषमाह हन्तेति ।

(२) अन्ये आह न चास्यां इति । उभयार्थ—भोगमोक्षार्थम् ।

(३) दृक्शक्तेः सर्वप्रधानकार्यविषयत्वे दोषमाह यथा ह्रीति । एकदेशविषयत्वे आह सकृद्दृश्येति ।

(४) अर्थाभावसूत्रोक्तं दूषणमभ्युपेक्षति इति चेदित्यन्तसूत्रार्थेण माभूदिति । शक्त्यर्थवत्त्वस्य—दृक्शक्तिसर्गशक्त्यर्थवत्त्वस्य ।

(५) अवस्थानाशेऽपि अवस्थावतां गुणानामनाशात् ‘स्वरूपप्रणाशभयात्’ इति भाष्यासङ्कतिमाशङ्क्य विकल्पज्ञाना व्यापष्टे प्रधानावस्थेति ।

वन्न भवद्भिः शक्यः परिहर्तुमिति वक्ष्यामः । अभ्युपगम्याप्यस्यादोषत्वमुच्यत इत्यर्थः । सम्प्रत्यङ्गित्वानुपपत्तिमुपपादयति—“वैषम्योपगमयोग्या अपी”ति ॥ ९ ॥

सू० विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

“कच्चित्सतेन्द्रियाणी”ति । (१)त्वत्तत्रमेव हि बुद्धीन्द्रियमनेकरूपादिग्रहणसमर्थमेकम्, कर्मेन्द्रियाणि पञ्च, सप्तमं च मन इति सतेन्द्रियाणि । “कच्चित् त्रीण्यन्तःकराणानि” बुद्धिरहङ्कारो मन इति । “कच्चिदेकं,” बुद्धिरिति । शेषमतिरोहितार्थम् ।

अत्राह सांख्यः—“नन्वौपनिषदानामपी”ति । तप्यतापकभावस्तावदेकास्मिन्नोपपद्यते, (२)नहि तपिरस्तिरिव कर्तृस्थभावकः, किन्तु पचिरिव कर्मस्थभावकः । परसमवेतक्रियाफलशालि च कर्म, तथा च तप्येन कर्मणा तापकसमवेतक्रियाफलशालिना तापकादन्येन भवितव्यम् । (३)अनन्यत्वे चैत्रस्येव गन्तुः स्वसमवेतगमनक्रियाफलनगरप्राप्तिशालिनोप्यकर्मत्वप्रज्ञात्, अन्यत्वे तु तप्यस्य तापकाच्चैत्रसमवेतगमनक्रियाफलभाजो गम्यस्येव नगरस्य तप्यत्वोपपत्तिः । तस्मादभेदे तप्यतापकभावो नोपपद्यत इति । दूषणान्तरमाह—“यदि चे”ति (पृ० ५१४ पं० १) । नहि स्वभावाद्भावो वियोजितुं शक्य इति भावः । (४)ब्रह्मेश्वरवैचित्तरङ्गफेनादयः स्वभावाः सन्त आविर्भावतिरोभावधर्माणो न तु तैर्जलधिः कदाचिदपि मुच्यते । न केवलं कर्मभावात्तप्यस्य तापकादन्यत्वमपि त्वनुभवसिद्धमेवेत्याह—“प्रसिद्धञ्चायमिति । तथाहि—अर्थोप्युपार्जनरक्षणक्षयरागवृद्धिहिंसादोषदर्शनानर्थः सन्नर्थिनं हुनोति, तदर्थी तप्यस्तापकश्चार्थः, तौ चेमौ लोके प्रतीतभेदौ, अभेदे च दूषणान्युक्तानि, तत्कथमेकस्मिन्नद्वये भवितुमर्हत इत्यर्थः । तदेवमौपनिषदं मतमसमञ्जसमुक्त्वा सांख्यः स्वपक्षे तप्यतापकयोर्भेदे मोक्षमुपपादयति—“जात्यन्तरभावे स्वि”ति (पृ० ५१५ पं० १) । दृग्दर्शनशक्तयोः किल संयोगस्तापनिदानं, तस्य हेतुरविवेकदर्शनसंस्कारोऽविद्या(५), सा च विवेकख्यास्या विद्यया विरोधित्वाद्भिन्नवर्त्यते, तन्निवृत्तौ तद्धेतुः संयोगो निवर्तते, तज्जिबृत्तौ च तत्कार्यस्तापो निवर्तते । तदुक्तं पञ्चशिखाचार्येण—“तत्संयोगहेतुविवर्जनात्स्याद्यमात्यन्तिको दुःखप्रतीकारं” इति । अत्र च न साक्षात्पुरुषस्यापरिणामिनो बन्धमोक्षौ, किन्तु बुद्धिप्रवृत्त्यैव चित्छायापत्त्या लब्धचैतन्यस्य । तथाहीष्टानिष्टगुणस्वरूपावधारणमविभागा(६)पञ्चमस्य भोगः, भोक्तृस्वरूपावधारणमपवर्गस्तेन हि

(१) एकादशेन्द्रियाणां कथं सत्त्वमित्याशङ्क्या बुद्धीन्द्रियाणां त्वगिन्द्रियेऽन्तर्भावमाह त्वह्मात्रमेवेति । एतदभिप्रायकमेव “त्वगव्यतिरेकात्” इति गौतमीयं पूर्वपक्ष (१।१।५२) सूत्रम् ।

(२) ननु तप्य एवमास्तामस्तिरिव, तथाच तप्यतापकभावः कथमभेदेनैकस्वभावः नहीति । कर्तृस्थभावकः—कर्तृनिष्ठफलः ।

(३) ननु क्रियाफलशालित्वमात्रं कर्मत्वमस्तु किं परेतिविशेषणेन, तथाच तैवेव तप्यं स्यात्तत्राहानन्यत्वं इति । तथाच चैत्रसमवेता गमनक्रिया तस्याः फलं नगरप्राप्तिस्तच्छालिनश्चैत्रस्य परत्वाभावादकर्मकत्ववत्तप्यस्याप्यभेदाङ्गीकारेऽकर्मकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।

(४) ननु यथा समुद्रः स्वभावभूतैरपि शिष्यादिभिर्वियुज्यत एवमात्मापि तप्यतापकभावाभ्यामित्यत्राह जलधेश्चेति । (५) अत एव पातञ्जलसूत्रद्वयम्—“दृग्दर्शनशक्तयोः संयोगो हेतुहेतुः, तस्य हेतुरविवेक”ति च ।

(६) अविभागेति । बुद्धिसत्त्वस्य पुरुषादविवेकोऽविभागः तेन जडाया अपि बुद्धेर्गुणस्वरूपावधार-

बुद्धिसत्त्वमेवापश्यते, तथापि यथा जयः पराजयो वा योषेषु वर्तमानः प्राधान्यात्स्वामि-
न्यपदिश्यते एवं बन्धमोक्षौ बुद्धिसत्त्वे वर्तमानौ कथंचित्स्वेऽपदिश्येते, स ह्यविभागाप-
त्त्या (१) तत्फलस्य भोक्तेति । तदेतदभिसन्धायाह—“स्यादपि कदाचिन्मोक्षोप-
पत्तिरिति” ।

(२) अत्रोच्यते “नैकत्वादेव तप्यतापकभावानुपपत्तेः” । यत एकत्वे तप्यता-
पकभावो नोपपद्यते एकत्वादेव, (३) तस्मात्सां व्यवहारिकभेदाश्रयस्तप्यतापकभावोऽस्माभिरभ्यु-
पेयस्तापो हि सां व्यवहारिक एव न पारमार्थिक इत्यसकृदावेदितम् । भवेदेष दोषो यद्येका-
त्मतायां तप्यतापकान्योन्यस्य विषयविषयिभावं प्रतिपद्येयतामित्यस्मदभ्युपगम इति शे-
षः । सांख्योऽपि हि भेदाश्रयं तप्यतापकभावं ब्रुवाणो न पुरुषस्य तापिकर्मतामाख्यातुमर्हति,
तस्यापरिणामितया तापिक्रियाजनितफलशालित्वानुपपत्तेः । केवलमनेन सत्त्वं तप्यमभ्युपेयं
तापकं च रजः । दर्शितविषयत्वात्तु बुद्धिसत्त्वे तप्ये तदविभागापत्त्या पुरुषोऽप्यनुत्पद्यत इव
न तु तप्यतेऽपरिणामित्वादित्युक्तं, (४) तदविभागापत्तिश्चाविद्या, तथा चाविद्याकृतस्तप्यताप-
कभावस्त्वयाऽभ्युपेयः, सोऽयमस्माभिरुच्यमानः किमिति भवतः पुरुष इवाभाति । अपि
च नित्यत्वाभ्युपगमाच्च तापकस्यानिर्मोक्षप्रसङ्गः । शङ्कते—“तप्यतापकशक्त्योनित्य-
त्वेऽपीति” (पृ० ५१६ प० ६) । सहादर्शनेन निमित्तेन वर्तत इति सनिमित्तः संयोग-
स्तदपेक्षत्वादिति । निराकरोति—“नादर्शनस्य तमस” इति (५) न तावत्पुरुषस्य न-
शिरित्युक्तम् । केवलमियं बुद्धिसत्त्वस्य तापकरजोजनिता, तस्य च बुद्धिसत्त्वस्य तामसवि-
पर्यासादामनः पुरुषाद्भेदमपश्यतः पुरुषस्तप्यत इत्याभिमानी, न तु पुरुषो विपर्यासतुषेणापि
युज्यते, तस्य तु बुद्धिसत्त्वस्य सार्विकया विवेकख्यात्यां तामसीयमविवेकख्यातिर्निवर्तनीया ।
न च सति तमसि मूले शक्याऽत्यन्तमुच्छेत्तुम् । तथा विच्छिन्नापि छिन्नबदरीव पुनस्तमसोद्-
भूतेन सत्त्वमभिभूय विवेकख्यातिमपोह शतशिखराऽविद्याविर्भाव्येतेति ब्रूतेयमपवर्गकथा त-
पस्विनी दत्तजलाजलिः प्रसज्येत । अस्मत्पक्षे त्वदोष इत्याह—“औपनिषदस्य र्वि”-
ति । (६) यथा हि सुखमवदातमपि मलिनादर्शतलोपाधिकल्पितप्रतिबिम्बभेदं मलिनतामुपैति,
न च तद्वस्तुतो मलिनं, न च बिम्बाप्रतिबिम्बं वस्तुतो भिद्यते, अथ तस्मिन् प्रतिबिम्बे म-
लिनादर्शोपधानाम्मलिनता पदं लभते, तथा चात्मनो मलिनं मुखं पश्यन् देवदत्तस्तप्यते ।
यदा तूपाध्यपनयाद्बिम्बमेव कल्पनावशात्प्रतिबिम्बं तच्चावदातमिति तत्त्वमवगच्छति तदा
स्य तापः प्रशाम्यति न च मलिनं मे सुखमिति । एतमविश्रोपधानकल्पितावच्छेदो जीवः

णमापकस्य, अनुकूलशब्दादिज्ञानस्य विविक्कपुरुषज्ञानस्य च बुद्धिपरिणामत्वात् बुद्धेरिव बन्धमोक्षावत्यर्थः ।

(१) अविवेकमापत्त्या ।

(२) वेदान्तिमतनेत्यर्थः ।

(३) वास्तविके तप्यतापकविभागाऽनुपपत्तिपक्षे इष्टापत्तिमुक्त्वा व्यावहारिके तदनुपपत्त्यभावमाह—
तस्मादिति ।

(४) अविभागापत्तिर्तादृशीरवस्त्येति ताजिमित्ता ततिः पुंसः सत्या स्यादत आह तदविभागा-
पत्तिश्चेति । (५) तमसस्ततिर्हेतुत्वमुपपादयति न तावदिति ।

(६) तप्यस्य तमसो निवृत्त्ययोगात्परस्य ताजिमित्ततेरनाश उक्तः, सिद्धान्ते त्ववियया अवस्तुत-
स्ततिर्हेतोर्विधया निवृत्तेर्मोक्षोपपत्तिमाह यथाहीति ।

परमात्मप्रतिबिम्बकल्पः कल्पितैरेव शब्दादिभिः संपर्कात्पश्यते न तु तत्त्वतः परमात्मनोऽस्ति तापः । यदा तु 'तत्त्वमसी'ति वाक्यश्रवणमननध्यानाभ्यासपरिपाकप्रकर्षपर्यन्तजोऽस्य साक्षात्कार उपजायते तदा जीवः शुद्धबुद्धतत्त्वस्वभावमात्मनोऽनुभवन् निर्मृष्टनिखिलधवासनक्लेशजालः केदलः स्वस्थो भवति न चास्य पुनः संसारभयमस्ति तद्धेतोरेवास्तवत्वेन समुत्कर्षकषितत्वात् । सांख्यस्य तु सतस्तमसोऽशक्यसमुच्छेदत्वादिति । तदिदमुक्तम्—“विका-
रभेदस्य च वाचारम्भणमास्तवश्रवणादि”ति ॥ १० ॥

“प्रधानकारणवाद” इति (पृ० ५१७ पं० ४) । (१) यथैव प्रधानकारणवादे ब्रह्मकारणवादविरोध्येष्वेव परमाणुकारणवादोऽप्यतः सोऽपि निराकर्तव्यः । एतेन 'शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याता' इत्यस्य प्रपञ्च आरभ्यते । तत्र वैशेषिका ब्रह्मकारणत्वे दूषयांभु युः । चेतनं चेदाकाशादीनामुपादानं तदारब्धमाकाशादि चेतनं स्यात् । कारणगुणकमेण हि कार्ये गुणारम्भो दृष्टो, यथा शुक्लैस्तन्तुभिरारब्धः पटः शुक्लः, न जातवसौ कृष्णो भवति । एवं चेतनेनारब्धमाकाशादि चेतनं भवेन्न त्वचेतनम् । तस्मादचेतनोपादानमेव (२) जगत्तत्त्वा चेतनं परमाणवः, सूक्ष्मात् खलु स्थूलस्योत्पत्तिर्दृश्यते, यथा तन्तुभिः पटस्यैवमंशुभ्यस्तन्तुनामेवमपकर्षपर्यन्तं कारणद्रव्यमस्ति सूक्ष्ममनवयवमवतिष्ठते, तच्च परमाणुस्तस्य तु सावयवत्वेऽभ्युपगम्यमानेऽनन्तावयवत्वेन सुमेरुराजसर्षपयोः समानपरिमाणत्वप्रसङ्ग इत्युक्तम् (३) । तत्र च प्रथमं तावद् (४) दृष्टवत्क्षेत्रज्ञसंयोगात्परमाणौ कर्म, ततोऽसौ परमाण्वन्तरेण संयुज्य षण्णुकमारभते (५) बहवस्तु परमाणवः संयुक्ता न सहसा स्थूलमारभन्ते, परमाणुत्वे सति बहुत्वात्, घटोपगृहीतपरमाणुवत् । (६) यदि हि घटोपगृहीताः परमाणवो घटमारभेरन् न घटे प्रविभज्यमाने कपालशर्कराद्युपलभ्येत, तेषामनारब्धत्वात्, घटस्यैव तु तैरारब्धत्वात् । (७) तथा सति मुद्गरप्रहाराद् घटविनाशे न किञ्चिदुपलभ्येत, तेषामनारब्धत्वात् । तदवयवानां परमाणुनामतीन्द्रियत्वात् । तस्माच्च बहूनां परमाणूनां द्रव्यं प्रति समवायिकारणात्वमपि तु द्वावेव परमाणू षण्णुकमारभेते । तस्य चाणुत्वं परिमाणं परमाणुपरिमाणात् परिमाणवत्त्वादन्यदाश्वरब्धिमपेक्ष्योत्पत्त्या द्वित्वसंख्याऽऽरभते । न च षण्णुकाभ्यां द्रव्यस्यारम्भो, वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तदपि हि षण्णुकमेव भवेन्न तु महत् (८) । कारणबहुत्वमहत्त्वप्रचयविशेषभ्यो हि महत्त्वस्योत्पत्तिः । न च द्रव्यणुकयोर्महत्त्वमस्ति, यतस्ताभ्यामारब्धं महद्भवेत् । नापि तयोर्बहुत्वं, द्वित्वादेव ।

(१) तत्त्वज्ञानप्रधानस्यास्य शास्त्रस्य परमतानिरासपरत्वाभावात् 'निराकृतो निराकर्तव्य' इति च भाष्यनिर्देशयोगमाशंक्याह यथैवेति । श्रौतब्रह्मज्ञानार्थं तन्निरास इत्यर्थः ।

(२) अत्र विमतमचेतनोपादानकं कार्यद्रव्यत्वात्समतव द्रव्यणुमानाकारो द्रष्टव्यः ।

(३) 'एतेन शिष्टापरिग्रहा' इत्यत्र पूर्वपक्षे इत्यर्थः ।

(४) महाप्रलये प्रयत्नाभिघाताद्यभावात्कथं परमाणौ कर्म तथाह अदृष्टवदिति ।

(५) मध्ये षण्णुकाङ्गीकारे युक्तिमाह बहवस्त्विति ।

(६) उक्तानुमाने साध्यवैकल्यं दृष्टान्ते परिहरति यदि हीति ।

(७) परमाणुभिस्साक्षाद्घटारम्भपक्षे विद्यमाने घटे संस्थानानुपलम्भे प्रसज्य नाशादूर्ध्वमपि तमाह तथासतीति । (८) परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियम इत्यर्थः ।

न च प्रचयभेदस्तुलापिण्डानामिव, तदवयवानामनवयवत्वेन प्रशिक्षितावयवसंयोगभेद-
विरहात् । तस्मात्तेनापि तत्कारणव्यणुकवदणुनैव भवितव्यं, तथा च पुरुषोपभोगातिशयाभा-
वाद्बहुनिमित्तत्वाच्च विश्वनिर्माणस्य भोगार्थत्वात्तत्कारणेन च व्यणुकेन तज्जिघत्सेः कृतं व्यणु-
काश्रयेण व्यणुकान्तरेणेत्यारम्भवैयर्थ्यादारम्भार्थवत्वाय बहुभिरेव व्यणुकैस्त्यणुकं चतुरणुकं
पञ्चाणुकं वा द्रव्यं महद्दीर्घमारब्धव्यम् । अस्ति हि तत्रतत्र भोगभेदोऽस्ति च बहुत्वसंख्ये-
श्वरबुद्धिमपेक्ष्योत्पन्ना महत्त्वपरिमाणयोनिः । (१) व्यणुकादिभिरारब्धं तु कार्यद्रव्यं कारण-
बहुत्वाद्वा कारणमहत्त्वाद्वा कारणप्रचयभेदाद्वा महद्भवतीति प्रक्रिया । तदेतयैव प्रक्रियया
कारणसमवायिनो गुणाः कार्यद्रव्यं समानजातीयमेव गुणान्तरमारभन्त इति दूषणमदूषणीकि-
यते, व्याभिचारादित्याह—

(सू०) महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥११॥

(१) यथा महद्द्रव्यं व्यणुकादि ह्रस्वाद् व्यणुकाज्जायते, न तु महत्त्वगुणोपजनने व्य-
णुकगतं महत्त्वमपेक्षते, तस्य ह्रस्वत्वात् । यथा वा तदेव व्यणुकादि दीर्घं ह्रस्वाद् व्यणु-
काज्जायते, न तु तद्वत् दीर्घत्वमपेक्षते, तदभावात् । वाशब्दश्चार्थे ऽ(३)नुक्तसमुच्चया-
र्थः । यथा व्यणुकमणुह्रस्वपरिमाणं परिमण्डलापरमाणोरपरिमण्डलं जायत एवं चेतनाद्वा-
गोपोऽचेतनं जगधिपयते इति सूत्रयोजना । भाष्ये “परमाणुगुणविशेषस्त्विति”
(पृ० ५१८ पं० ३) । पारिमाण्व्यग्रहणमुपलक्षणम्—न व्यणुकेऽणुत्वमपि परमाणुवर्ति-
पारिमाण्व्यग्रहणभेते, तस्य हि द्वित्वसंख्यायोनित्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । ह्रस्वपरिमण्डलाभ्या-
मिति सूत्रं गुणिपरं (४)न गुणपरम् । यदापि “द्वे द्वे व्यणुके” इति पठितव्ये प्रमादादेकं द्वे-
चदं न पठितम् । एवं चतुरणुकमित्याद्युपपद्यते । इतरथा हि व्यणुकमेव तदपि स्यात्, न
तु महदित्युक्तम् । अथ वा द्वे इति द्वित्वे, यथा ‘द्येकयोर्द्विवचनैकवचने’ इति । अत्र हि
द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थः । अन्यथा द्येकत्विति स्यात्संख्येयानां बहुत्वात् । तदेवं योजनायम्—
व्यणुकाधिकरणे ये द्वित्वे ते यदा चतुरणुकमारभेते (५)संख्येयानां चतुर्णां व्यणुकानामारम्भ-
कत्वात्तत्तद्वत् द्वित्वसंख्ये अपि आरम्भिके इत्यर्थः । एवं व्यवस्थितायां वैशेषिकप्रक्रियायां
तद्दूषणस्य व्यभिचार उक्तः । अथाव्यवस्थिता तथापि तदवस्थो व्यभिचार इत्याह—
“यदापि बहवः परमाणवः” इति । नाणु जायते नो ह्रस्वं जायते इति योजना ।
चोदयति—“अथ मन्यसे विरोधिना परिमाणान्तरेण” (पृ० ५१९ पं० १) स्व-

(१) यदि व्यणुकगता संख्यैव व्यणुकगतमहत्त्वस्य कारणं तदा व्यणुकादिनिष्ठा संख्यैव तत्कार्यम-
द्वये हेतुस्तु इत्याशयः तत्र महत्त्वादिसम्भवादान्वयम् इत्याह व्यणुकादिभिरिति ।

(२) सूत्रमुदाहृत्य व्याचष्टे यथेति ।

(३) यथाश्रुतसूत्रे परिमण्डलादपि महदारम्भो भाति स चायुक्त इति मत्वाह अनुक्तेति । अनुक्तमेष
दर्शयति यथेति । यथाक्रमे सूत्रे ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां महद्दीर्घाणुवदिति सूत्रनाय वाशब्द इत्यर्थः ।

(४) गुणिपरमिति । परिमाणवद्द्रव्याभ्यां इत्यान्तरारम्भ उच्यते न तु गुणारम्भ इत्यर्थः । एतेन सूत्रे
परिमाणान्तरारम्भकत्वनिषेधात् युक्तमिति प्रत्युक्तम् ।

(५) ननु व्यणुकमताद्विचरयोः कथं चतुरणुकारम्भकत्वं संख्याया इत्यारम्भकत्वायोगादत आह
संख्येयानामिति ।

कारणद्वारेणाक्रान्तत्वादिति । परिहरति—“मैवं मंस्था” इति । कारणगता गुणा न कार्ये समानजातीयं गुणान्तरमारभन्त इत्येतावतैवेष्टासिद्धौ न तद्वैतनुसरणे खेदनीयं मन इत्यर्थः । अपि च सत्परिमाणान्तरमाकामति नासत्, उत्पत्तेश्च प्राक् परिमाणान्तरमसदिति कथमाकामेत्, न च तत्कारणमाकामति । परिमाण्डल्यस्यापि समानजातीयस्य कारणस्याक्रमणहेतोर्भावेन समानबलतयोभयकार्यानुत्पादप्रसङ्गादित्याशयवानाह—“न च परिमाणान्तराक्रान्तत्वमिति”ति । न च परिमाणान्तरारम्भे व्यापृतता परिमाण्डल्यादीनाम्, न च कारणबहुत्वादीनां सन्निधानमसन्निधानं च परिमाण्डल्यस्येत्याह—“न च परिमाणान्तरारम्भे” इति । व्यभिचारान्तरमाह—“संयोगाच्चे”ति (पृ० ५२० पं० ५) । शङ्कने—“द्रव्ये प्रकृत” इति । निराकरोति—“न दृष्टान्तेने”ति । न चास्माकमयमनियमो भरतामपीत्याह—“सूत्रकारोपी”ति । सूत्रं व्याचष्टे—“यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोरिति”ति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ११ ॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

(१) परमाणूनामाद्यस्य कर्मणः कारणाभ्युपगमेऽनभ्युपगमे वा न कर्मातस्तदभावः—तस्य अणुकादिक्रमेण सर्गस्याभावः । अथवा यद्यणुपमवाध्यदृष्टमथ वा क्षेत्रज्ञसमवायि, उभयथापि तस्याचेतनस्य चेतनानधिष्ठितस्याप्रवृत्तेः कर्माभावोऽतस्तदभावस्सर्गाभावः । (२) निमित्तकारणतामात्रेण त्वीश्वरस्याधिष्ठातृत्वमुपरिष्ठा(३)जिराकरिष्यते । अथ वा संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थमुभयथापि न कर्मातः सर्गहेतोः संयोगस्याभावात् प्रलयहेतोर्विभागस्याभावात् तदभावः—तयोः सर्गप्रलययोरभाव इत्यर्थः । तदेतत्सूत्रं तात्पर्यतो व्याचष्टे—“इदानीं परमाणुकारणवादमिति”ति (पृ० ५२१ पं० १०) । निराकार्यस्वरूपमुपपत्तिप्रहितमाह—“स च वाद” इति । “स्वानुगतैः”—(४)स्वसम्बद्धैः । सम्बन्धश्चाध्यायार्थवारभूत इहप्रत्ययहेतुः समवायः । पञ्चमभूतस्यानवयवत्वात् “तानीमानि चत्वारि भूतानीति” । “तत्र—परमाणुकारणवादे, इदमभिधीयते” सूत्रम् । तत्र प्रथमा व्याख्यामाह—“कर्मवतामिति”ति (पृ० ५२२ पं० १२) । अभिधातादीत्यादिप्रहणेन नोदनसंस्कारगुह्यद्रवत्वानि गृह्यन्ते । नोदन(५)संस्कारावभिघातेन समानयोगक्षेमौ गुह्यत्वव्रत्वे च परमाणुगेत सदात्ते इति कर्मसातत्यप्रसङ्गः । द्वितीयं व्याख्यानमाशङ्क(६)त्वाह—“यथा

(१) प्रधानं चेतनानधिष्ठितत्वाच्च कारणं चैतर्द्धणवस्तदधिष्ठिता हेतवो भविष्यन्तीति सुखबोधाय सूत्रं त्रैधादौ योजयति परमाणूनामिति ।

(२) ननु कर्मणश्चेतनानधिष्ठितत्वेनासिद्धमीश्वराधिष्ठितत्वादत आह निमित्तेति ।

(३) पत्यु (ब्र० अ० २ पा० सू० १७) रित्यत्र ।

(४) भाष्ये स्वानुगतैरिति न जातेरिव व्यक्तीनामतुगतत्वमुच्यते इत्याह स्वसम्बद्धैरिति । सम्बन्धोऽपि न संयोग इत्याह सम्बन्धश्चेति । इहेति । इहप्रत्ययकार्यगम्यः समवाय इत्यर्थः । अनेन समवाये प्रमाणं प्रदर्शितम् ।

(५) संस्कारो वेगादिः । अभिघातः क्रियाविशिष्टद्रव्यस्य द्रव्यान्तरेण संयोगविशेषः, यथोद्यमितनिपातितमुल्लेखलेन, नोदनं तु संयुक्तस्य स एव संयोगः प्रयत्नविशेषापेक्षः यथा सज्जकरशरसंयोगोऽपेक्षाकुलप्रयत्नपेक्षः, निमित्तापेक्षत्वेन समानयोगक्षेमौ नोदनसंस्कारावित्यर्थः ।

(६) इह निमित्ताभावेऽपि अदृष्टवदात्मसंयोगादणु कर्मत्याशङ्कापूर्वकमित्यर्थः ।

दृष्टं” धर्माधर्मौ, “आद्यस्य कर्मण” इति (पृ० ५२३ पं० २) । “आत्मनश्च” (१) क्षेत्रज्ञस्य “अनुत्पन्नैचतन्म्यस्य” इति । “अदृष्टवता पुरुषेणे” इति । संयुक्तसमवायसंबन्ध इत्यर्थः । “सम्बन्धस्य सातत्यादि” इति । यद्यपि परमाणुक्षेत्रज्ञयोः संयोगः परमाणुकर्मजस्तथापि तत्प्राहस्य सातत्यमिति भावः । सर्वात्मना चेदुपचयाभावः, एकदेशेन हि संयोगे यावत्परेकदेशौ निरन्तरौ ताभ्यामन्ये एकदेशाः संयोगेनाव्याप्ता इति प्रथमोपपद्यते, सर्वात्मना तु नैरन्तर्ये परमाणवेकस्मिन्परमाण्वन्तराण्यपि समान्तीति न प्रथमा स्यादित्यर्थः । शङ्कते—(२) यद्यपि निष्प्रदेशाः परमाणवस्तथापि संयोगस्तयोरव्याप्यवृत्तिरेवंस्वभावत्वात् । कैषा वाचोयुक्तिर्निष्प्रदेशं संयोगो न व्याप्नोतीति ? (३) एषैव वाचोयुक्तिर्यद्यथा प्रतीयते तत्तथाभ्युपेयत इति । तामिमां शङ्कां (४) सुद्धारामाह—“परमाणूनां कल्पिता” इति । न ह्यस्ति सम्भवो निरवयव एकस्तदैव तेनैव संयुक्तश्चासंयुक्तश्चेति, भावाभावयोरेकस्मिन्नद्वये विरोधात्, आविरोधे वा न क्वचिदपि विरोधोऽवकाशमाप्नादयेत्, प्रतीतिस्तु प्रदर्शकल्पनयापि कल्प्यते, तदिदमुक्तं ‘कल्पिताः प्रदेशा’ इति । तथा च सुद्धारेयमिति तासुदरति ‘कल्पितानामवस्तुत्वादि’ इति (पृ० ५२४ पं० १) । तृतीयां व्याख्यामाह—“यथा चादिसर्ग” इति । नन्वभिघातनोदनादयः प्रलयारम्भसमये कस्माद्विभागाारम्भककर्महेतवो न सम्भवन्त्यत आह—“न हि तत्रापि किञ्चिन्नित्यत” इति । यद्यपि शरीरादिप्रलयारम्भेऽस्ति दुःखमोगस्तथाप्यसौ पृथिव्यादिप्रलये नास्तीत्यभिप्रेत्येदमुदितमिति मन्तव्यम् ॥ १२ ॥

सू० समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥१३॥

व्याचष्टे “समवायाभ्युपगमाच्चे” इति । न तावत्स्वतन्त्रः समवायोऽत्यन्तं भिन्नः समवायिभ्यां समवायिनौ घटयितुमर्हत्यतिप्रसङ्गात्, तस्मादनेन समवायिसम्बन्धिना सता समवायिनौ घटनीयौ, तथा च समवायस्य सम्बन्धान्तरेण समवायिसम्बन्धेऽभ्युपगम्यमाने-
ऽनेवस्था, (५) अथासौ सम्बन्धिभ्यां सम्बन्धे न सम्बन्धान्तरमपेक्षते सम्बन्धिसम्बन्धन-

(१) तथापीश्वरस्य चैतन्यमस्तीत्याशंक्याह चेन्नज्ञस्येति ।

(२) शङ्कते इत्यस्य परमाणूनां कल्पिता इति वक्ष्यमाणप्रतीकप्रवृत्तेनानुषङ्गः । ननु परैः कल्पिता प्रदेशा नेष्यन्ते किन्तु परमाणौ संयोगस्य वृत्त्यवृत्ती इत्याशङ्क्य वृत्त्यवृत्तिपक्षौ व्याघाताभिरस्तौ, तथापि गत्यभावाद्देशेभिकौ यदि परमाणौ संयोगस्याव्याप्यवृत्त्यर्थं कल्पितं प्रदेशं मन्येत सोऽपि भाष्ये आशंक्य निरस्यत इति वक्तुं वृत्त्यवृत्तिपक्षं तावदाह यद्यपीति ।

(३) तत्र व्याघातमाह सिद्धान्ती एषैवेति । घटादिषु संयोगस्य वृत्त्यवृत्ती दृश्येते यदि तत्राप्यवयवविभागेन तर्हि यावत्परमाणु तथात्वे परमाणौ निरंशत्वे संयोग एव न स्यादिति वृत्त्यवृत्ती एव तस्याव्य-
प्यवृत्तितेत्यर्थः ।

(४) सुपरिहारामापाद्येत्यर्थः । शङ्कायः सुद्धारत्वसिद्धये एव वृत्त्यवृत्तिपक्षं दूषयति न ह्यस्तीति ।

(५) समवायस्तनुपट्याभ्यां सम्बद्धस्तन्त्रियामकत्वात्कारणवदित्यत्रासम्बन्धत्वमुपाधिनाशङ्कते अथासा-
धिति । अनवस्थया पक्षे साध्याभावादिश्रयात्पक्षेतरस्याप्युपाधिता सम्बन्धिनोर्न घटयितुमर्हतीत्यर्थः । सम्बन्धीति । परस्परं स्वस्य च ताभ्यां सम्बन्धनमविक्षिप्तत्वापादानं परमार्थः स्वभावो यस्य स तथा तत्ता-
दित्यर्थः ।

परमार्थत्वात्, तथाहि नासौ भिन्नोऽपि सम्बन्धिनिरपेक्षो निरूप्यते, न च तस्मिन्सति सम्बन्धिनौ भवतस्तस्मात्स्वभावादेव समवायः समवायिनोर्न सम्बन्धान्तरेणेति नानवस्थेति चोदयति—“नन्विहप्रत्ययग्राह्य” इति (४० ५२५ पं० १) । परिहरति—(१) “नेत्युच्यते, संयोगोप्येव”मिति । तथाहि—संयोगोपि सम्बन्धिसम्बन्धनपरमार्थो, न च तस्मिन्सति संयोगिनावसंयोगिनौ भवत इति तुल्यचर्चः । (२) यद्युच्येत गुणः संयोगो न च द्रव्यासमवेतो गुणो भवति, न चास्य समवायं विना समवेतत्वं, तस्मात्संयोगस्यास्ति समवाय इति शङ्कामपाकरोति “न च गुणत्वादि”ति । (३) यद्यसमवायेऽस्यागुणत्वं भवति कामं भवतु न नः काचित्क्षतिस्तदिदमुक्तं “गुणपरिभाषायाश्चे”ति । परमार्थतस्तु द्रव्याश्रयित्युक्तम् । तच्च विनापि समवायं स्वरूपतः संयोगस्योपपद्यते एव । न च कार्यत्वात्समवाय्यसमवायिकारणापेक्षितयः संयोगसमवायीति युक्तम्, अजसंयोगस्यातथात्वप्रसङ्गात् । अपि च समवायस्यापि सम्बन्ध्यधीनसङ्कावस्य सम्बन्धिनश्चैकस्य द्वयोर्वा विनाशिखेन विनाशित्वात्कार्यत्वम् । नह्यस्ति सम्भवो गुणो वा गुणगुणिनौ वाऽवयवौ वाऽवयवावयविनौ वा न स्तोऽप्यस्ति च तयोः सम्बन्ध इति । तस्मात्कार्यः समवायः । (४) तथा च यथैष निमित्तकारणमात्राधीनोत्पादः, एवं संयोगोऽपि । अथ समवायोऽपि समवाय्यसमवायिकारणे अपेक्षते तथापि सैवानवस्थेति । तस्मात्समवायवत्संयोगोऽपि न सम्बन्धान्तरमपेक्षते । (५) यद्युच्येत सम्बन्धिनावसौ घटयति नास्मानमपि सम्बन्धिभ्यां, तत्किमसावसम्बद्ध एव सम्बन्धिभ्यामेवं चेदत्यन्तभिन्नोऽसम्बद्धः कथं सम्बन्धिनां सम्बन्धयेत् । सम्बन्धने वा हिमवद्विन्ध्यावपि सम्बन्धयेत् । तस्मात्संयोगः संयोगिनोः समवायेन सम्बद्ध इति वक्तव्यम् । तदेतत्समवायस्यापि समवायिसम्बन्धे समानमन्यत्राभिनिवेशात्तथा चानवस्थेति भावः ॥ १३ ॥

सू० नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

प्रवृत्तेरप्रवृत्तेर्वैति शेषः । अतिरोहितार्थमस्य भाष्यम् ॥ १४ ॥

सू० रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

यत्किंल भूतभौतिकानां (६) मूलकारणं तद्रूपादिमान्परमाणुर्नित्य इति भवद्विरभ्युपेयते,

(१) संयोगस्यापि स्वरूपसम्बन्धापपत्तेः समवायो न स्यादित्याभिप्रायेण परिहरतित्यर्थः । किंपसम्बन्धत्वमुपाधिः असमवायत्वं वा ? नायः, संयोगे साध्याव्याप्तिरित्याह संयोगोपीति । समवायेन तुल्यवायत्वात्संयोगोऽप्यसम्बन्धः प्रसज्येत नचैवं त्वेवमतेः साध्याव्याप्तिरित्यर्थः ।

(२) अगुणत्वे सत्यसम्बन्धत्वं सम्बन्धापेक्षायामुपाधिस्तथाच न साध्याव्याप्तिरित्याशङ्कते यद्युच्येतेति ।

(३) संयोगस्य गुणत्वमसिद्धमिति साध्याव्याप्तिस्तदवस्थैवेत्याह यथममवाय इति । सम्बन्धान्तररूपेक्षेपि संयोगे नाकारुण्यत्वे सत्यसम्बन्धत्वमस्मन्मते तस्यागुणत्वात्सम्बन्धत्वाच्चातः साध्याव्याप्तिरित्यर्थः ।

(४) समवायस्य कार्यत्वेऽपि समवायिकारणानपेक्षत्वेन समवायान्तरापेक्षा नास्तीति प्रमाकरमते प्रतिबन्ध्या समवायान्तरापेक्षामुपपादयति तथाचेति ।

(५) ननु संयोगस्यापि संयोगिभ्यामसम्बन्ध एवास्तु, तथा च कुतः प्रतिबन्दीति काश्चिदाशङ्कते यद्युच्येतेति । दूषयति तत्किमिति ।

(६) अत्र परमाणुपक्षत्वे आश्रयासिद्धिर्वैदान्तिमतेऽनो मूलकारणमिति । तथाच मूलकारणमुभयपक्षसम्मतं पक्षस्तयदि रूपादिमत्तर्हि सावयवत्वायापयमिति नश्रयासिद्धिरित्यर्थः ।

तस्य चेद्रूपदिमस्त्वमभ्युपेयते परमाण्वनित्यत्वविरोधे स्थौल्यानित्यत्वे प्रसज्येयातां, सोऽयं प्रसङ्गः (१) एकधर्माभ्युपगमे धर्मान्तरस्य, नियता प्राप्तिर्हि प्रसङ्गलक्षणम्, तदनेन (२) प्रसङ्गेन जगत्कारणप्रसिद्धये प्रवृत्तं साधनं (३) रूपादिमन्नित्यपरमाणुसिद्धेः प्रच्याव्य ब्रह्मगोचरतां नयिते । तदेतद्वैशेषिकाभ्युपगमोपन्यासपूर्वकमाह—“सावयवानां द्रव्याणामि”ति (पृ० ५२६ पं० ३) । (४) परमाणुनित्यत्वसाधनानि च तेषामुपन्यस्य दूषयति—यच्च नित्यत्वे कारणमिति । “सिद्धि”ति प्रागभावाद् व्यवच्छिन्नति । “अकारणत्व-दि”ति घटादेः । “यदपि द्वितीयमिति”ति । लब्धरूपं हि क्वचित्किञ्चिदन्वयं निषिध्यते, तेनानित्यमिति लौकिकेन निषेधेनान्यत्र नित्यत्वसद्भावः कल्पनीयस्ते चान्ये परमाणव इति । तच्च । आत्मन्यपि नित्यत्वोपपत्तेः, व्यपदेशस्य च प्रतीतिपूर्वकस्य तदभावे निर्मूलस्यापि दर्शनात्—यथेह वटे यक्ष इति । “यदपि नित्यत्वं तृतीयं कारणमविवेच्यते” (पृ० ५२७ पं० ५) । यदि सतां परमाणूनां परिदृश्यमानस्थूलकार्याणां प्रत्यक्षेण कारण-ग्रहणमविद्या तथा नित्यत्वमेवं सति घणुकस्यापि नित्यत्वम् । अथाद्रव्यत्वे सतीति विशेष्येत, तथासति न घणुके व्यभिचारः, तस्यानेकद्रव्यत्वेनाविद्यमानद्रव्यत्वानुपपत्तेः । तथाप्यकारण-त्वमेव नित्यतानिमित्तमापद्येत यतोऽद्रव्यत्वमविद्यमानकारणभूतद्रव्यत्वमुच्यते तथा च पुनरुक्त-मित्याह—“तस्य चे”ति । (५) अपि चाद्रव्यत्वे सति सत्त्वादित्यत एवेष्टार्थसिद्धिरविवेच्यते व्यर्थम् । अथाविद्यापदेन द्रव्यविनाशकारणद्रव्याविद्यमानत्वमुच्यते, द्विविधो हि द्रव्यनाशहेतुरवयव-विनाशोऽवयवव्यतिषङ्गविनाशश्च, तदुभयं परमाणौ नास्ति तस्मान्नित्यः परमाणुः । न च सुखादिभिर्व्यभिचारः (६), तेषामद्रव्यत्वादित्याह—“अथापी”ति । निराकरोति—“नाश-इयमिति”ति । यदि हि संयोगसत्त्वानि बहूनि द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभेरिति प्रक्रिया-सिद्ध्येत्, सिद्ध्येद् द्रव्यद्वयमेव तद्विनाशकारणमिति, नत्वेतदस्ति, द्रव्यस्वरूपापारिज्ञानात् । न तावत् तन्त्वाधारस्तद्व्यतिरिक्तः पटो नामास्ति यः संयोगसत्त्वैस्तन्तुभिरारभ्येतेत्यु-क्तमघस्तात् (७) षट्पदार्थाश्च दूषयन्नेव दूषयति, किन्तु कारणमेव विशेषवद्वस्थान्तरमा-प्यमानं कार्यं, (८) तच्च सामान्यात्मकम्, तथा हि मृदा सुवर्णं वा सर्वेषु षट्पदकार्यादिष्व-

(१) नन्वेवं रूपादिमत्त्वस्य ब्रह्मणि वेदान्तिभिरस्वाकारात्पक्षधर्मत्वाशिद्धिः स्यादत आहैकेति । यदि पर्वतेऽनग्निमत्त्वमभ्युपगम्यते तर्ह्यधूमवत्त्वं स्यादित्यादावपामितस्यैवाभ्युपगममात्रेणापादकत्वदर्शनादिति भावः ।

(२) ननु आरोपरूपेण तर्केण कथं पदार्थासिद्धिरत आहामेनेति ।

(३) साधनमिति । विमतं सोपादानं भावकार्यत्वात्सम्मतवदिति सामान्यतः प्रवृत्तमनुमानमुक्ततर्को-पवृद्धितं जगदुपादानं न स्पर्शवद् न चाणु नित्यत्वादित्यन्ताभाववादितिरिक्तासहकृतं नित्यव्यापकब्रह्मविषयं क्रियत इत्यर्थः ।

(४) सत्यपि स्पर्शादिमत्त्वे मूलकारणस्य नित्यत्वमनुमानास्तिष्ठतीत्यर्थात्सत्त्वमिति पक्षतामाशंक्य दूषय-ति परमाणुनित्यत्वेति ।

(५) कारणभावादेव नित्यत्वासिद्धेः कारणग्रहणोक्तिर्वर्धेत्यत आहोपिचेति ।

(६) परमाणुर्नित्यः अवयवविनाशवयवविभागरहितत्वादात्मवादित्यनुमाने नित्यसुखादौ हेतोः स-त्त्वेपि द्रव्यत्वे सतीति विशेषणदानात्र व्यभिचार इत्यर्थः ।

(७) आरम्भणाधिकरणे (ब्र० अ० २ पा० १ सू० १४) ।

(८) ननु विशेषवद्वस्थापि संयोगपूर्वा स्यान्नित्याह तच्चेति । एकं घणुगतद्रव्यं कारणभूतं सामान्यं न

जुगतं सामान्यमनुभूयते, न चैते घटरुचकादयो मृःसुवर्णाभ्यां व्यातिरिच्यन्त इत्युक्तं, अमे च वक्ष्यामः । तस्मान्मृःसुवर्णे एव तेनतेनाकारेण परिणममाने घट, इति च रुचक इति च कपालशर्कराकणमिति च शकलकणिकाचूर्णमिति च व्याख्यायेते, (१) तत्र- तत्रोपादानयोर्मृःसुवर्णयोः प्रत्यभिज्ञानात्, न तु घटादयो वा कपालादिषु कपालादयो वा घटादिषु च रुचकादयो वा शकलादिषु शकलादयो वा रुचकादिषु प्रत्यभिज्ञायन्ते यत्र कार्य- कारणभावो भवेत् । (२) न च विनश्यन्तमेव घटक्षणं प्रतीत्य कपालक्षणेऽनुपादान एवो- त्पद्यते तत्किमुपादानप्रत्याभिज्ञानेनेति वक्तव्यम्, एतस्या अपि वैनाशिकप्रक्रियाया उपरिष्ठाद् निराकारेभ्यमाणत्वात् । तस्मादुपजनापायधर्माणो विशेषवस्थाः सामान्यस्थोपादेयाः, सामा- न्यात्मा तादादानम्, (३) एवं व्यवस्थिते यथा सुवर्णद्रव्यं काठिन्यावस्थामपहाय द्रवावस्थया परिणतं न च तत्रावयवविभागः सन्नपि द्रवत्वे कारणं परमाणूनां भवन्मते तदभावेन (४) द्रवत्वानुपपत्तेस्तस्माद्यथा परमाणुद्रव्यमभिसंयोगात्काठिन्यमपहाय द्रवत्वेन परिणमते, (५) न च काठिन्यद्रवत्वे परमाणोरतिरिच्येते, एवं मृदा सुवर्णं वा सामान्यं पिण्डावस्थामपहाय कुलालहेमकारादिव्यापाराद् घटरुचकाद्यवस्थामापद्यते, न त्ववयविनाशात्तत्संयोगविनाशाद्वा विनष्टमर्हन्ति घटरुचकादयः, न हि कपालादयोऽस्थोपादानं तत्संयोगो वाऽसमवायिकार- णमपि तु सामान्यमुपादानं, तच्च निरर्थं न च तत्संयोगसंविबमेकत्वात्, संयोगस्य द्विष्ट- र्वेनैकस्मिन्नभावात् । तस्मात्सामान्यस्य परमार्थसतोऽनिर्वाच्या विशेषावस्थास्तदधिष्ठाना भुजङ्गादय इव रज्ज्वायुपादाना उपजनापायधर्माण इति साम्प्रतम् । प्रकृतमुपसंहरति— “तस्मादि”ति (पृ० ५२८ पं० ३) ॥ १५ ॥

सू० उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

(६) अनुभूयते हि पृथिवी गन्धरूपरसस्पर्शात्मिका स्थूला, आपो रसरूपस्पर्शात्मिकाः सूक्ष्माः, रूपस्पर्शात्मकं तेजः सूक्ष्मतरं, स्पर्शात्मको वायुः सूक्ष्मतमः । पुराणेऽपि स्मर्यते—
आकाशं शब्दमात्रं तु स्पर्शमात्रं समाविशत् ।
द्विगुणस्तु ततो वायुः शब्दस्पर्शात्मकोऽभवत् ॥

तस्य संयोग इत्यर्थः । कारणस्य सामान्यान्यकत्वमवोपादयति तथाहीति ।

(१) न तु व्यावृत्ताः कपालशकलादय एव घटरुचकादीनारप्स्यन्ते, किमनुगतद्रव्यकल्पनया इत्यत आह तत्र चेति । उपादानव्यवस्थायाः तादात्म्यनिबन्धनत्वात्तच्चानुवृत्तयोरेव महीहेम्नोर्घटरुचकादिष्वनुभूय- ते न व्यावृत्तेष्विति सामान्यात्मकमेव द्रव्यमुपादानमन्यथा कुम्भकारस्याप्युपादानत्वापत्तिरिति भावः ।

(२) बौद्धमतमाशंक्य निराकरोति न चेति ।

(३) ‘तदा घृणकाठिन्यविलयनवदि’ति भाष्यं व्याचक्षाण आह एवमिति ।

(४) नैयायिकमते परमाणोर्विरवयवत्वेनावयवविभागावभावेन ।

(५) न केवलं परमाणुदृष्टान्तेऽवयवविभागवभाव उपजीव्यः किन्तु कार्यकारणभेदाभावोऽप्येवाह न चेति ।

(६) गुणानामन्यत्वाद्वैद्व्यस्य निरवयवत्वाविध तात्परमाणुषु गुणोपचयापचयाभ्यामुपचिततापचि- तावयववप्रसङ्गनमनुकमित्याशंक्य, परमाणूनां गुणसमुदायत्वं वक्तुं कार्यस्य गुणसमुदायत्वं तद्वृद्धि- क्लासाभ्यां च स्थौल्यसौक्ष्म्ये दर्शयति अनुभूयत इत्यादिना ।

रूपं तथैवाविशतः शब्दस्पर्शगुणानुभौ ।

त्रिगुणस्तु ततो बहिः स शब्दस्पर्शवान् भवेत् ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसमात्रं समाविशत् ।

तस्माच्चतुर्गुणा आपो विज्ञेयास्तु रसात्मिकाः ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्चेतन्धमाविशत् ।

संहतान् गन्धमात्रेण तानाचष्टे महीमिमाम् ॥

तस्मात्पञ्चगुणा भूमिः स्थूला भूतेषु दृश्यते ।

शान्ता घोराश्च मूढाश्च विशेषास्तेन(१) ते स्मृताः ॥

परस्परानुप्रवेशाद्धारयन्ति परस्परम् ।

तेन गन्धादयः परस्परं संहन्यमानाः पृथिव्यादयस्तथा च यथायथा संहन्यमानानामुप-
चयस्तथा तथा संहतस्य स्थौल्यं यथायथाऽपचयस्तथा तथा सौक्ष्म्यतारतम्यम्, तदेवमनुभवा-
गमाभ्यामवस्थितमर्थं वैशेषिकैरनिच्छद्भिरप्यशक्यापह्नवमाह—“गन्धे”ति । अस्तु तावच्छ-
ब्दो वैशेषिकैस्तस्य पृथिव्यादिगुणत्वेनानभ्युपगमादिति चत्वारि भूतानि चतुर्निधेयगुणान्यु-
दाहृतवान् । अनुभवागमसिद्धमर्थमुक्त्वा विकल्प्य दृषयति—“तद्वत्” । स्थूलपृथिव्यादि-
वत् । “परमाणवोऽपी”ति । “उपचितगुणानां मूर्त्युपचयात्” उपचितसंहन्य-
मानानां, (२) संचातोपचयात् “अपरमाणुत्वप्रसङ्गः” स्थूलवादिति । (३) यस्तु ब्रूते न
गन्धादिसंघातः परमाणुरपि तु गन्धाद्याश्रयो द्रव्यं, न च गन्धादीनां तदाश्रयकाणामुपचयेपि
द्रव्यस्योपचयो भवितुमर्हत्यन्यत्वादिति तं प्रत्याह—“न चान्तरेणापि मूर्त्युपचयं”
द्रव्यस्वरूपोपचयमित्यर्थः । कुतः? “कार्येषु भूतेषु गुणोपचये मूर्त्युपचयदर्शनात्”
(४) न तावत्परमाणवो रूपतो गृह्यन्ते किन्तु कार्यद्वारा, कार्यं च न गन्धादिभ्यो भिन्नं यदा
न तदाधारतया गृह्यतेऽपि तु तदात्मकतया तथा च तेषामुपचये तदुपचितं दृष्टमिति प-
रमाणुभिरपि तत्कारणैरेवं भवितव्यं, तथा चाऽपरमाणुत्वं स्थूलत्वादित्यर्थः । द्वितीयं विकल्पं
दृषयति—“अकल्प्यमाने तूपचितापचितगुणत्वे” इति । “अथ सर्वे चतु-
र्गुणा” इति (पृ० ५२९ पं० २) । यद्यप्यस्मिन्कल्पे सर्वेषां स्थौल्यप्रसङ्गस्तथाप्यतिस्फु-
टतयोपेक्ष्य दृषयति—“ततोऽपि”ति । वायो रूपवत्त्वेन चाक्षुषत्वप्रपञ्च इत्यपि
द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

(१) तेनेति । येन कारणेनामिलितास्तेन कारणेन स्थूलाः सन्तस्ते विशेषा व्यावृत्तव्यवहारवन्तस्सा-
त्त्विकत्वादिना शान्तघोरमूढरूपा परस्परं गन्धादीनामनुपवेशाद्द्रव्यसंज्ञां प्राप्य रसादयः पृथिवी भूत्वा गन्ध-
रूपादय आपो भूत्वा रसं स्पर्शादयस्तेजो भूत्वा रूपं शब्दस्पर्शसमुदायश्च बाधुर्भूत्वा रूपं धारयन्तीत्यर्थः ।

(२) उपचयमात्रेण न सङ्घातात्मकमूर्त्तौ भिन्नमन्तः संहन्यमानानामिति व्याख्या । सङ्घातेति मूर्त्त-
शब्दव्याख्यानम् ।

(३) नैयायिकः, आगममनादृत्यैवं ब्रूते इत्यर्थः ।

(४) ननु वेदान्तिभिः परमाणुषु गुणोपचयान्मूर्त्युपचयः साध्यते तत्र च कार्येषु तदुपचयान्मूर्त्युप-
चयप्रदर्शनं किमर्थं कृतम् ? न तावद्दृष्टान्तत्वेन प्रदर्शनं युक्तं साध्यसमत्वात्, नापि हेतुत्वेन व्यधिकरण-
त्वादिति नैयायिकाशङ्क्यामाह न तावदिति ।

सू० अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् । संप्रत्युःसूत्रं भाष्यकृद्देशेषिकसूत्रं दूषयति—
 “अपि च वैशेषिका” इति । द्रव्याधीनत्वं द्रव्याधीननिरूपणत्वं, (१) न हि यथा गवा-
 श्वमहिषमातङ्गाः परस्परानधीननिरूपणाः स्वतन्त्रा निरूप्यन्ते, बहुधाद्यधीनोत्पत्तयो वा
 धूमादयो यथा बहुधाद्यनधीननिरूपणाः स्वतन्त्रा निरूप्यन्ते, एवं गुणादयो द्रव्याद्यनधीन-
 निरूपणाः, अपि तु यदायदा निरूप्यन्ते तदातदा तदाकारतयैव प्रथन्ते न तु प्रथायामेषामस्ति
 स्वातन्त्र्यम्, तस्मान्नातिरिच्यन्ते द्रव्यादपि तु द्रव्यमेव सामान्यरूपं तथातथा प्रथत
 इत्यर्थः (२) । द्रव्यकार्यत्वमात्रं गुणादीनां द्रव्याधीनत्वमिति मन्वानश्चोदयति—“नन्वगने-
 रन्यस्यापि”ति (पृ० ५३० पं० ३) । परिहरति—“भेदप्रतीतेस्ति”ति । न
 तदधीनोत्पादतां तदधीनत्वमाचक्ष्महे किन्तु तदाकारतां तथा च न व्यभिचार इत्यर्थः ।
 शङ्कते (३)—“गुणानां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोर्युतसिद्धत्वादिति यद्युच्येत” ।
 यत्र हि द्वावाकारिणौ विभिन्नाभ्यामाकाराभ्यामवगम्येते, तौ सम्बद्धावसम्बद्धौ वा वैयधि-
 करण्येन प्रतिभासेते यथेह कुण्डे दधि यथा वा गौरश्च इति न तथा गुणकर्मसामान्यविशे-
 षसमवायास्तेषां द्रव्याकारतयाकारान्तरायोगेन द्रव्यादाकारिणोन्यत्वेनाकारितया व्यवस्था-
 नाभावात् सेयमयुतसिद्धिस्तथा च सामानाधिकरण्येन प्रथेत्यर्थः । तामिमामयुतसिद्धिं
 विकल्प्य दूषयति—“तत्पुनर्युतसिद्धत्वं”मिति । तत्रापृथग्देशत्वं तदभ्युपगमेन
 विरुध्यत इत्याह—“अपृथग्देशत्वमिति”ति । (४) यदि तु संयोगिनोः कार्ययोः संबन्धि-
 भ्यामन्यदेशत्वं युतसिद्धिस्ततोऽन्याऽयुतसिद्धिः, नित्ययोस्तु संयोगिनोर्द्वयोरन्यतरस्य वा
 पृथग्गतिमत्त्वं युतसिद्धिस्ततोऽन्याऽयुतसिद्धिस्तथा चाकाशपरमाण्वोः परमाण्वोश्च संयुक्तयो-
 र्युतसिद्धिः सिद्धा भवति, गुणगुणिनोश्च शैक्ल्यपटयोर्युतसिद्धिः सिद्धा भवति, नहि तत्र
 शैक्ल्यपटाभ्यां संबन्धिभ्यामन्यदेशौ शैक्ल्यपटौ, सत्यपि पटस्य तदन्यतन्तुदेशत्वे शै-
 कल्यस्य सम्बन्धिपटदेशत्वात् । तत्र । नित्ययोरात्माकाशयोरजत्रयोरे उभयस्या अपि युत-
 सिद्धेरभावात्, नहि तयोः पृथगाश्रयाश्रितत्वमनाश्रयत्वात्, नापि द्वयोरन्यतरस्य वा
 पृथग्गतिमत्त्वममूर्तत्वेनोभयोरपि निष्क्रियत्वात् । न चाजप्रयोगो नास्ति, तस्यानुमानसिद्ध-
 त्वात् । तथाह्याकाशमात्मसंयोगि मूर्तद्रव्यसङ्गित्वात् घटादिवदित्यनुमानम् । (५) पृथगा-

(१) ननु द्रव्योत्पाद्यत्वं केषाञ्चिद्गुणानां सामान्यादीनां च तदभावात् । द्रव्याधीनत्वमेवोपपादयति
 नहीति ।

(२) ननु पूर्वं वेदान्तिभिर्गुणसंघातत्वं द्रव्यस्योक्तमधुना कथं गुणादेर्द्रव्यमात्रत्वमुच्यत इति चेन्न ।
 पूर्वं स्वमतन तथोक्तमिदानीं वैशेषिकमतावलम्बनेन द्रव्यमतिरिक्तमभ्युपेत्य द्रव्यसामानाधिकरण्यप्रतीत्या
 गुणादेर्द्रव्यमात्रत्वमुच्यत इति न विरोधः ।

(३) शुक्लत्वं घटवृत्ति शैक्ल्यवृत्तित्वात्स्वत्ववदित्यनुमानमभिप्रेत्य तदनुकूलत्वेन सामानाधिकरण्यप्रती-
 तिवेदान्तिमिरुक्ता तस्या अन्यथासिद्धि शङ्कते इत्यर्थः । भेदेपि सामानाधिकरण्यं सम्भवतीति शङ्कार्थः ।

(४) एकदेशत्वमपृथग्देशत्वं भाष्ये दूषितम्, स्वयन्तु प्रकारान्तरणापृथग्देशत्वमाशङ्कते, तत्र ता-
 वप्रतियोगिभूतं पृथग्देशत्वमाह नैयायिकमतेन यदि त्विति ।

(५) अभ्युपेत्यापि वर्णितामयुतसिद्धिं दोषान्तरमाह पृथगाश्रयाश्रयत्वमिति ।

अथाश्रयित्वपृथग्गतमित्वलक्षणयुतसिद्धिरन्या त्वयुतसिद्धिर्यद्यपि नाभ्युपेतविरोधमावहति, तथापि न सामानाधिकरण्यप्रथामुपपादयितुमर्हति । एवंलक्षणेऽपि हि समवाये गुणगुणिनो-
 २भ्युपगम्यमाने 'संबन्धे' इति प्रत्ययः स्यान्न तादात्म्यप्रत्ययः । अस्य चोपपादनाय सम-
 वाय आस्थीयते भवाद्धेः । स चेदास्थितोऽपि न प्रत्ययमिममुपपादयेत् कृतं तत्कल्प-
 नया । (१) न च प्रत्यक्षः सामानाधिकरण्यप्रत्ययः समवायगोचरः, तद्विरुद्धार्थत्वात्,
 तद्वोचरत्वे हि पटे शुक्ल इत्येवमाकारः स्यान्न तु पटः शुक्ल इति । (२) न च शुक्लपदस्य
 गुणविशिष्टगुणपरत्वादेवं प्रथेति साम्प्रतम् । नहि शब्द इत्यनुसारि प्रत्यक्षम् । नह्य-
 मिर्माणवक इत्युपचरिताभिभावो माणवकः प्रत्यक्षेण दहनात्मना प्रथते । न चायमभे-
 दविभ्रमः समवायनिबन्धनो भिन्नयोरपीति वाच्यम् । गुणादिसद्भावे तद्भेदे च प्रत्य-
 क्षानुभवादन्वयस्य प्रमाणस्याभावात्तस्य च भ्रान्तत्वे सर्वाभावप्रसङ्गात् । तदाश्रयस्य तु भेद-
 साधनस्य तद्विरुद्धतयोत्थानासम्भवात् । तदिदमुक्तं "तस्य तादात्म्येनैव प्रतीयमान-
 रत्वादि"ति (५० ५३१ पं० २) अपि चायुतसिद्धशब्दोऽपृथगुपपत्तौ मुख्यः, सा च
 भवन्मते न द्रव्यगुणयोरस्ति, द्रव्यस्य प्राक् सिद्धेगुणस्य च पश्चादुत्पत्तेस्तस्मा-
 न्निमज्जावादोऽयमित्याह—**"युतसिद्धयो"**रिति । अथ भवतु कारणस्य युतसिद्धिः,
 कार्यस्य त्वयुतसिद्धिः कारणातिरेकेणामावाद्, इत्याशङ्क्यान्यथा दृश्यति **"एवम-
 यी"**ति । सम्बन्धिद्वयधीनसद्भावो हि सम्बन्धो नास्त्येकस्मिन्निपि सम्बन्धिनि भवितुमर्हति,
 न च समवायो नित्यः स्वतन्त्र इति चोक्तमधस्तात् । (३) न च कारणसमवायादनन्या का-
 र्यस्योपतिरिति शक्यं वक्तुम्, एवं हि सति समवायस्य नित्यत्वाभ्युपगमात्कारणवैयर्थ्यप्र-
 प्रसङ्गः । (४) उत्पत्तौ च समवायस्य सैव कार्यस्यास्तु किं समवायेन । सिद्धयोस्तु सम्बन्धे
 युतसिद्धिप्रसङ्गः । न चान्याऽयुतसिद्धिः सम्भवतीत्येतदुक्तम्, ततश्च यदुक्तं वैशेषिकैर्^१युतसि-
 द्ध्यभावात्कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्येत' इतीदं दुरुक्तं स्यात्, युतसिद्ध्याभावस्यैवा-
 भावात् । एतेना'प्राप्तिसंयोगौ युतसिद्धिरित्यपि लक्षणमनुपपन्नम् । सा भूदाप्तिः कार्यकार-
 णयोः प्राप्तिस्त्वनयोः संयोग एव कश्चन भवति, तत्रास्या असंयोगत्वायाऽन्या युतसिद्धिर्व-
 क्तव्याः तथा च सैवोत्पत्तौ किमन्यः । (५) परस्पराश्रयदोषप्रस्तया । न चान्या सम्भवती-

(१) ननु समवायो न तादात्म्यप्रत्ययोपपादकः किन्तु सामानाधिकरण्यप्रत्ययविषय एवत्याशङ्क्या-
 माह न चेति ।

(२) नचेति । शुक्लत्वमित्यादित्वत्वादेर्निष्कृष्टगुणाभिधायकत्वेन शुक्लशब्दस्य द्रव्यनिर्लीनगुणवा-
 चित्वेन द्रव्ये लाक्षणिकत्वात्सामानाधिकरण्यमतः कथं द्रव्यगुणयोरभेदप्रतिभानमित्यभिप्रायः शङ्क्या बोध्यः ।
 नहीतीत्युत्तरार्थस्तु शब्दो हि व्यवहारो लक्षणिको न प्रत्यक्षमायय इति स्फुट एव ।

(३) ननु सम्बन्धिद्वयमिति समवायो न भवतीति विप्रतिविद्धमेतत्, उत्पत्तिर्हि समवायः, उत्पत्ति-
 श्चास्त्येव काय भवति अन्यथा तद्वैयर्थ्यमिति आह न चेति ।

(४) नित्यसमवायस्योत्पत्तिरित्येव कार्योपपत्त्यर्थं कारणवैयर्थ्यं चेत्तर्हीनस्योस्तु, तत्राह उत्पत्तौ चेति ।
 अथ समवायादस्या कार्यन्यात्पत्तिरुपपन्नस्य च समवायस्तत्राह सिद्धयोस्त्विति ।

(५) प्राप्तिः कार्यकारणसम्बन्धस्यासंयोगत्वासिद्धौ तद्भावात्समर्थसंयोगपद्वयुतसिद्धिलक्षणस्य
 सिद्धिस्तत्सिद्धौ च तत्सिद्धितयुतसिद्धिरादित्येन कार्यकारणसम्बन्धस्यासंयोगत्वासिद्धिरिति परस्पराश्रयदो-
 षोऽत्र बोध्यः ।

त्युक्तम् । (१) यद्युच्येताप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरन्यतरकर्मजोभयकर्मजा वा संयोगोः, यथा स्थाणु-
श्येनयोर्मल्लयोर्वा, न च तन्तुपटयोः सम्बन्धस्तथा, उत्पन्नमात्रस्यैव पटस्य तन्तुसम्बन्धात्,
तस्मात्सम्बाय एवायमित्यत आह--“यथा चोत्पन्नमात्रस्ये”ति । (२) संयोगोऽपि
हि संयोगो भवद्विरभ्युपेयते न क्रियाज एवेत्यर्थः । न चाप्राप्तिपूर्विकैव प्राप्तिः संयोगः, आ-
त्माकाशसंयोगे नित्ये तदभावात् । कार्यस्य चोत्पन्नमात्रस्यैकस्मिन् क्षणे कारणप्राप्तिविरहा-
च्चेति (३) । अपि च सम्बन्धिरूपातिरेके सम्बन्धे सिद्धे तदन्तरभेदाय लक्षणभेदोऽनुश्रू-
येत स एव तु सम्बन्धविरक्तोऽसिद्धः, उक्तं हि ‘परस्तादतिरेकः सम्बन्धिभ्यां सम्बन्धोऽ-
सम्बन्धो न सम्बन्धिनौ घटयितुमीष्टे, सम्बन्धिसम्बन्धे चानवस्थितिः, तस्मादुपपत्त्यनु-
वाभ्यां न कार्यस्य कारणादन्यत्वमपि तु कारणस्यैवायमनिर्वाच्यः परिणामभेद इति । त-
स्मात्कार्यस्य कारणादनतिरेकार्थि केन सम्बद्धम्, संयोगस्य च संयोगिभ्यामनतिरेकात्
कस्तयोः संयोग इत्याह--“नापि संयोगस्ये”ति । विचारसहत्वेनानिर्वाच्यतामस्या (४)-
परिभाषयन्नाशङ्कते--“सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यातिरेकेण”ति । निराकरोति--
(५) “नैकत्वेऽपि स्वरूपबाह्यरूपापेक्षये”ति । तत्तदनिर्वचनीयानेकविशेषावस्थामे-
दापेक्षयैकस्मिन्नपि नानाबुद्धिव्यपदेशोपपत्तिरेति । यथैको देवदत्तः स्वगतविशेषापेक्षया
मनुष्यो ब्राह्मणोऽवदातः, स्वगतावस्थामेदापेक्षया बालो युवा स्थविरः, स्वक्रियाभेदापेक्षया
श्रोत्रियः, परापेक्षया तु पिता पुत्रः पौत्रो भ्राता जामातेति । निदर्शनान्तरमाह--“यथा
चैकापि सती रेखे”ति (पृ० ५३२ पं० २) । दार्ष्टान्तिके योजयति--“तथा
सम्बन्धिनो”रिति । अङ्गुल्योनैरन्तर्यं संयोगो, दधिकुण्डयोरोत्तरार्थं संयोगः । कार्यका-
रणयोस्तु तादात्म्येऽप्यनिर्वाच्यस्य कार्यस्य भेदं विवक्षित्वा संबन्धिनोरित्युक्तम् । “नापि
सम्बन्धिविषयत्वे सम्बन्धशब्दप्रत्ययो”रित्येतदप्यनिर्वाच्यभेदाभिप्रायम् । अरि-
चादृष्टत्वेन तत्र संयोगात्परमाणुमनसोश्चाद्यं कर्म भवद्विरिष्यते । “अत्रैकैर्ध्वज्वलनं, वायोऽस्ति-
र्यक्पवनमणुमनसोश्चाद्यं कर्मेत्यदृष्टकारितानी”ति (अ० ५ आ० सू० १३) वचनात् ।
न चाणुमनसोरात्मनाऽप्रदेशेन संयोगः सम्भवति, संभवे चाणुमनसोरात्मव्यापित्वात् प-

(१) अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरन्यतरकर्मजोभयकर्मजा वा प्राप्तिरिति लक्षणत्रयं संयोगस्य कार्यकारण-
सम्बन्धे न सम्भवतीति नान्योन्याश्रयो दोष इत्यभिप्रायकं नैयायिकमतमाह यद्युच्येतेति ।

(२) तन्तुभ्यः पटे उत्पन्ने तत्क्षण एव तन्त्वाकाशसंयोगजन्यः पटाकाशसंयोग इत्येव नैयायिकैस्स-
च न कर्मजस्ततः प्राक् पटसत्ताक्षणे पटे कर्माभावादतो यथोक्तलक्षणं तत्राव्यापकं स्यादित्याशयेनह संयोग-
जोऽपीति । तर्हिप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरेत्येतावदेव लक्षणमस्तु तथाच नाव्याप्तिः, नाप्यन्योन्याश्रयः संयोगपदानु-
पादानादिति तत्राह नचेति ।

(३) अनेनोक्तलक्षणस्यातिव्याप्तिः सूचिता-असति प्राप्तिरि प्राप्त्यनुपपत्तेः कार्यसत्तोत्तरक्षणे प्राप्तिरि-
ति क्षणमात्रमप्राप्तिः सूच्यते ।

(४) संयोगस्य । अत्र संयोगः सम्बन्धिभिन्नः तद्विलक्षणशब्दधीगम्यत्वाद्वस्त्वन्तर्वादिति पूर्वपक्षि-
तेनानुमानप्रयोगो द्रष्टव्यः ।

(५) उक्तानुमानेन कल्पितभेदसाधने सिद्धसाधनम्, वस्तुभेदसाधने तु व्यभिचार इत्याशयेन समा-
धत्ते नैकत्वेपीति । स्वरूपेणैव मनुष्यादिशब्दभागैव पुत्रायपेक्षया पितृत्यादिविलक्षणशब्दधीगम्यो भवति न
च भिद्यत इति व्यभिचार इति भावः ।

रममहत्त्वेनानुपपन्नत्वात् । न च प्रदेशवृत्तेरनयोरात्मना संयोगोऽप्रदेशत्वादात्मनः, कल्पनायाश्च वस्तुतत्त्वव्यवस्थापनासहत्वादात्प्रसङ्गादित्याह—“तथाऽणवात्ममनसा”-मिति । किंचान्यद् द्वाभ्यामणुभ्यां कारणाभ्यां सावयवस्य कार्यस्य षण्णुकस्याकाशेनेव संश्लेषानुपपत्तिः । संश्लेषः (१)सङ्ग्रहो यत् एकसम्बन्ध्याकर्षे सम्बन्ध्यन्तराकर्षो भवति तस्यानुपपत्तिरिति । अत एव संयोगादन्यः कार्यकारणद्वययोराश्रयाश्रितभावोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यवश्यं कल्पनीयः समवाय इति चेत् । निराकरोति—“न” कुतः ? “इतरेतराश्रयत्वात्” (पृ० ५३३ पं० ५) । तद्विभजते—“कार्यकारणयोर्ही”ति । “किंचान्यत् परमाणूना”मिति । ये हि परिच्छिन्नास्ते सावयवाः, यथा घटादयः, तथा च परमाणवस्तस्मात्सावयवा अनित्याः स्युः, अपरिच्छिन्नत्वे चाकाशादित्परमाणुत्वव्याघातः । शङ्कते—“यांस्त्वमि”ति । निराकरोति—“न स्थूले”ति । किं सूक्ष्मात्परमाणवो न विनश्यन्त्यथ निरवयवतया, तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे इदमुक्तम्—“वस्तुभूतापी”ति भवन्मते, उत्तरं कल्पबाशङ्क्य निराकरोति—“विनश्यन्तोऽणवयवविभागेने”ति (पृ० ५३४ पं० २) । “यथा हि घृतसुवर्णादीनामविभज्यमानावयवानामपी”ति । यथा हि पिष्टपिण्डोऽविनश्यदवयवसंयोग एव प्रथते प्रथमानाश्चाश्वशकाकारतां नीयमानः पुरोडाशतामापद्यते, तत्र पिण्डो नश्यति पुरोडाशस्योत्पद्यते, (२)न हि तत्र पिण्डावयवसंयोगा विनश्यन्ति, अपि तु संयुक्ता एव सन्तः परं प्रथनेन नुद्यमाना अधिकदेशव्यापका भवन्ति, एवमग्निसंयोगेन सुवर्णद्रव्यावयवाः संयुक्ता एव सन्तो द्रवीभावमापद्यन्ते, न तु मिथो विभज्यन्ते । तस्माद्यथावयवसंयोगविनाशावन्तरेणापि सुवर्णपिण्डो विनश्यति संयोगान्तरोत्पादमन्तरेण च सुवर्णे द्रव उपजायते, एवमन्तरेणाप्यवयवसंयोगविनाशं परमाणवो विनश्यन्त्यन्ये चोत्पत्त्यन्त इति सर्वमवदातम् ॥ १७ ॥

सू० समुदाय उभयहेतुकोपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

(३)अवान्तरसङ्गतिमाह—“वैशेषिकराद्धान्त” इति (पृ० ५३५ पं० ५) । वैशेषिकाः खल्वर्धवैनाशिका(४)स्ते हि परमाण्वाकाशदिक्कालात्ममनसां च सामान्यविशेषसमवायानां च गुणानां च केषांचिन्नित्यत्वमभ्युपेत्य शेषाणां निरन्वयविनाशमुपयन्ति, तेन तैर्धर्धवैनाशिकास्तेन तदुपन्यासो वैनाशिकत्वसाम्येन सर्ववैनाशिकान् स्मारयतीति तदनन्तरं वैनाशिकमतनिराकरणमिति । अर्थवैनाशिकानां स्थिरभाववादिनां समुदायारम्भ उपपद्येतापि

(१) ननु निरवयवसावयवयोः समवायसम्भवात्कार्थं संश्लेषानुपपत्तिरित आह सङ्ग्रह इति । एकार्कषणे इतराकर्षणं हि सावयवानामङ्कुरतरुशाखादीनां द्वयत इत्यर्थः ।

(२) नहीति । यथा संवेष्टनेन पिण्डांकृते पटे प्रसारणसमये तदवयवसंयोगा न नश्यन्ति किंत्ववस्थितसंयोगानामेव तेषामधिकदेशव्याप्या पिण्डावस्था नश्यति तथा पिष्टस्यापीति ।

(३) वैशेषिकनिराक्षोत्तरं वैनाशिकनिरासे इत्यर्थः ।

(४) परिमाणभेदेन देहादेराश्रुतरविनाशः धर्धवैनाशिका वैशेषिका इतीदमेव वक्ष्यति निरन्वयविनाशमित्यादिना । गुणानां केवाञ्चित्-परमाणुपरिमाणादीनाम्, अभेदे हि कार्यकारणयोः कार्यनाशोपि कारणरूपेण तिष्ठतीति न निरन्वयनाशः इति बोध्यम् ।

क्षणिकभाववादिनां त्वसौ दूरापेत इत्युपपादयिष्यामस्तेन नतरामित्युक्तम् । तदिदं दूषणाय
वैनाशिकमतमुन्यसितुं तत्प्रकारभेदानाह—“स च बहुप्रकारः” इति । वादिवैचि-
त्र्यात् खलु केचिः सर्वास्तित्वमेव रादान्तं प्रतिपद्यन्ते, केचिज्ज्ञानमात्रास्तित्वं, केचित्स-
र्वशून्यताम्, अथ तत्र भवतां (१) सर्वज्ञानां तत्त्वप्रतिपत्तिभेदो न सम्भवति तत्त्वस्यैक-
स्यादिरित्येतदपरितोषेणाह—“चिनेयमेवात्रा” । हिनमध्यमोऽकृष्टधियो हि शिष्या भवन्ति ।
तत्र ये हिनमतयस्ते सर्वास्तित्ववादेन तदाशयानुरोधात् शून्यतायामवतार्यन्ते । ये तु मध्य-
मास्ते ज्ञानमात्रास्तित्वेन शून्यतायामवतार्यन्ते । ये तु प्रकृष्टमतयस्तेभ्यः साक्षादेव शून्य-
तात्त्वं प्रतिपाद्यते । यथोक्तं बोधिवित्तविवरणे (२) —

(३) देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशात्तुगाः ।

मिद्यन्ते बहुधा लोक उपायैर्बहुभिः पुनः ॥

गम्भीरोत्तानभेदेन क्वचिच्चोभयलक्षणा ।

मिनापि देशनाऽभिन्ना शून्यताद्वयलक्षणा ॥ इति ।

यद्यपि वैभाषिकघौत्रान्तिकयोरवान्तरमतभेदो (४) स्ति, तथापि सर्वास्तित्वयामस्त-
सम्प्रतिपत्तिरित्येकीकृत्योपन्यासः, तथा च त्रित्व (५) मुपपन्नमिति । पृथिवी खास्वभावा,
आपः स्नेहस्वभावाः, अमिष्यस्वभावाः, वायुरीरणस्वभावः । ईरणं प्रेरणम् । भूतभौतिका-
नुक्त्वा चित्तचैत्तिकानाह—“तथारूपे”ति । रूप्यन्ते एभिरिति रूप्यन्त इति च व्युत्प-
त्त्या सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः । यद्यपि रूप्यमाणाः पृथिव्यादयो बाह्यास्तथापि
कायस्थत्वाद्वा (६) इन्द्रियसम्बन्धाद्वा भवन्त्याध्यात्मिकाः । विज्ञानस्कन्धोऽहमित्याकारो क-
पादिविषय इन्द्रियादिजन्यो वा दण्डायमानः (७) । वेदनास्कन्धो—या प्रियाप्रियानुभयवि-
षयस्पर्शो मुखदुःखतद्रहितविशेषावस्था चित्तस्य जायते स वेदनस्कन्धः । संज्ञास्कन्धः—
सविकल्पप्रत्ययः संज्ञासंसर्गयोग्यप्रतिभासो यथा दित्यः कुण्डली गौरो बाह्यो गच्छतीत्येवं-
जातीयकः । संस्कारस्कन्धो—रागादयः क्लेशा उपक्लेशाश्च मदमानादयो धर्माधर्मौ चेति ।
तदेतेषां समुदायः पञ्चस्कन्धी । “तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपि”ति । बाह्ये पृथिव्याद्यनुहेतुके
भूतभौतिकसमुदाये रूपविज्ञानादिस्कन्धहेतुके च समुदाय आध्यात्मिकेऽभिप्रेयमाणे
तदप्रसिस्तस्य समुदायस्यायुक्तता । कुतः ? “समुदायिनामचेतनत्वात्” । चेतनो

(१) घौत्रान्तिकादीनाम्, विप्रतिपत्तिर्हि पुरुषापराधाद्भवति यथा स्थानौ, वस्तुवशाद्वा यथा क्रियाया-
मत्र तु न प्रथम इत्युक्तं सर्वज्ञानमिति । न द्वितीय इत्यभिहितं तत्त्वस्येति ।

(२) तदाख्ये बुद्ध्याभिप्रायविवरणग्रन्थे ।

(३) देशनेति । बुद्धानां प्राण्यभिप्रायवशात्तुगारिण आगमाः शून्यताप्रतिपत्त्युपायैः क्षणिकसर्वास्ति-
त्वादिभिलोके श्रोतृसमुदाये पुनर्बहुधा मिद्यन्ते । भेदमाह गम्भीरेति । अगाधतद्विपरीतस्थूलदृष्टियोग्यस्तव-
पेन क्वचित् ग्रन्थप्रवेश उभयलक्षणा—ज्ञानमात्रास्तित्वबाह्यार्थास्तित्वलक्षणा तत्प्रतिपादनी मिनापि देशना
शून्यतेवाह्याऽतल्लक्षणाऽनचाप्यप्रत्यभिज्ञेत्यर्थः ।

(४) प्रत्ययवैचित्र्यादर्थोऽनुमेय इति सौत्रान्तिकाः । प्रत्यक्ष इति वैभाषिकाः इति मतभेदो दृष्टव्यः ।

(५) सर्वास्तित्व—विज्ञानास्तित्व—सर्वशून्यत्ववादिनित्वम् ।

(६) कथाकरणे संहतत्वात्संहतानामिन्द्रियसम्बन्धत्वादित्यर्थः । (७) प्रवाहापनः ।

हि कुलालादिः सर्वं सृष्ट्वाद्युपसंहृत्य समुदायात्मकं घटमारचयन् दृष्टः, न ह्यवति मृष्ट्वादि-
व्यापारिणि विदुषि कुलाले स्वयमचेतना सृष्ट्वादयो व्यापृत्य जातु घटमारचयन्ति, न
चासति कुविन्दे तन्नुवेमादयः पटं वयन्ते(१), तस्मात्कार्योत्पादस्तदनुगुणकारणसमवधा-
नाधीनस्तदभावे न भवति, कार्योत्पादानुगुणं च कारणसमवधानं चेतनप्रेक्षाधीनमसत्या-
चेतनप्रेक्षायां न भवितुमुत्सह्य इति कार्योत्पत्तिश्चेतनप्रेक्षाधीनत्वव्याप्ता व्यापकविरुद्धोपल-
ब्ध्या चेतनानधिष्ठितेभ्यः कारणेभ्यो व्यावर्तमाना चेतनाधिष्ठितत्वं एवावतिष्ठत इति प्रति-
बन्धसिद्धिः(२)। यद्युच्येत—अद्वा चेतनाधीनैव कार्योत्पत्तिरस्ति तु चित्तं चेतनं तद्विन्द्रिया-
दिविषयस्पर्शे सत्यभिज्वलत् तत्कारणचक्रं यथायथा कार्यं पर्याप्तं तथातथा प्रकाशयद्चे-
तनानि कारणान्यधिष्ठाय कार्यमभिनिर्वर्तयती-ति, तत्राह चित्ताभिज्वलनस्य च स-
मुदायसिद्ध्यधीनत्वात् (५० ५३६ पं०)। न खलु बाह्याभ्यन्तरसमुदायसिद्धिमन्त-
रेण चित्ताभिज्वलनं ततस्तु तामिच्छन् दुरुत्तरमितरेतराश्रयमाविशेदिति । न च प्राग्भव्या-
चित्ताभिदौतिरुत्तरसमुदायं घटयति, घटनसमये तस्याधिरातिरत्वेन(३) सामर्थ्यविरहा-
त् । अस्मद्वादान्तवदन्यस्य चेतनस्य भोक्तुः प्रशासितुर्वा स्थिरस्य सङ्घातकर्तुरनभ्युपग-
मात् । कारणविन्यासभेदं हि विद्वान् कर्ता भवति । न चान्वयव्यतिरेकावन्तरेण तद्विन्या-
सभेदं वेदितुमर्हति । न च स क्षणिकोऽन्वयव्यतिरेककालानवस्थायी ज्ञातुमन्वयव्यतिरेकानु-
त्सह्ये, अत उक्तं “स्थिरस्ये”ति । यद्युच्येत—असमवहितान्वेव कारणानि कार्यं करि-
ष्यन्ति परस्परानपेक्षाणि, कृतमत्र समवधाययिन्ना चेतनेनेत्यत आह—“निरपेक्षप्रवृत्त्य-
भ्युपगमे चे”ति । यद्युच्येत अस्त्यालयविज्ञानमहङ्कारास्पदं पूर्वापरानुसन्धातु तदेव का-
रणानां प्रतिसन्धातु भविष्यतीति, तत्राह—“आशयस्यापी”ति । यत्स्वत्वेकं यदि स्थि-
रमातीयेत ततो नामान्तरेणास्मैव । अथ क्षणिकम्, तत उक्तदोषापत्तिः(४) । (५)न च
तत्संतानस्तस्यान्यत्वे नामान्तरेणात्माऽभ्युपगतोऽन्यत्वे च विज्ञानमेव तत्र क्षणिकमेवेत्यु-
क्तदोषापत्तिः । (६)आशेरतेऽस्मिन् कर्मानुभववासना इत्याशय आलयविज्ञानं तस्य । अगि
च प्रवृत्तिः समुदायिनः व्यापारो न च क्षणिकानां व्यापारो युज्यते, व्यापारो हि व्यापार-
वदाश्रयस्तत्कारणकश्च लोके प्रसिद्धस्तेन व्यापारवता व्यापारात्पूर्वं व्यापारसमये च भवित-
व्यम्, अन्यथा कारणत्वाश्रयत्वयोरयोगात् । (७)न च समसमययोरस्ति कार्यकारणभावो

(१) तन्तुन् सन्तन्वन्ति ।

(२) व्याप्तिः । अत्र यः कार्योत्पादः स तदनुकूलकारणमेलनाधीन इति व्याप्तिः, या कार्योत्पत्तिः
सा चेतनाधिष्ठितकारणजन्या इति च व्याप्तिरेवं च कार्योत्पत्तिः स्वव्यापकचेतनाधिष्ठितत्वविरुद्धाऽनधिष्ठितेभ्यः
परामितकारणेभ्यो व्यावर्तमाना चेतनाधिष्ठितकारणवत्त्वे सिद्धान्त्यभिमतोऽवतिष्ठत इति या २ कार्योत्पत्तिः
सा २ चेतनाधिष्ठितकारणेभ्य एव जायत इति व्याप्तिः सिद्धिरित्यर्थः । प्रयोगश्च—विमतं चेतनाधिष्ठितमचेतनत्वा-
नानुवदिनि बोध्यः ।

(३) स्थायिवासनाया बौद्धैरनङ्गीकारादित्यर्थः ।

(४) पूर्वापरानुसन्धातृत्वाभावाद्दोषानुपपत्तिरित्यर्थः ।

(५) क्षणिकविज्ञानसन्तानरूप आत्मा न चेत्यर्थः ।

(६) आशयस्येत्यस्य व्युत्पत्तिमाह आशेरत इति ।

(७) अस्त्वेवं व्यापारलक्षणं प्रकृते किमायातमत आह न चेति ।

नापि भिन्नकालयोराधाराधेयभावः । तथा च क्षणिकत्वहानिरित्याह—“क्षणिकत्वाभ्युप-
गमाच्चे”ति ॥ १८ ॥

(सू०) इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्प-

त्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

“यद्यपीति” (पृ० ५३७ पं० ४) अयमर्थः—संक्षेपतो हि (१) प्रतीत्यसमुत्पाद-
लक्षणमुक्तं बुद्धेन ‘इदं प्रत्ययफल’मिति । (२) ‘उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा स्थितैवैषा
धर्माणां धर्मता’ । ‘धर्मस्थितिता धर्मनियामकता प्रतीत्यसमुत्पादानुलोमते’ति । अथ पुन-
रयं प्रतीत्यसमुत्पादो द्वाभ्यां कारणाभ्यां भवति हेतूपनिबन्धतः प्रत्ययोपनिबन्धतश्च । स
पुनर्द्विविधः—बाह्य आध्यात्मिकश्च । तत्र बाह्यस्य प्रतीत्य समुत्पादस्य हेतूपनिबन्धः । यदिदं
बीजादङ्कुरोऽङ्कुरात्पत्रं पत्रात्काण्डं काण्डाच्छालो नालाद्गर्भो गर्भाच्छूकः शूकात्तुष्यं पुष्पात्फलमि-
ति । (३) असति बीजेऽङ्कुरो न भवति, यावदसति पुष्पे फलं न भवति । सति तु बीजेऽङ्कुरो
भवति, यावत्पुष्पे सति फलमिति । (४) तत्र बीजस्य नैवं भवति ज्ञानमहमङ्कुरं निर्वर्तया-
मीति । अङ्कुरस्यापि नैवं भवति ज्ञानमहं बीजेन निर्वर्तित इति । एवं यावत्पुष्पस्य नैवं
भवति, अहं फलं निर्वर्तयामीति । एवं फलस्यापि नैवं भवत्यहं पुष्पेणाभिनिर्वर्तितमिति ।
तस्मादसत्यपि चैतन्ये बीजादीनामसत्यपि चान्यस्मिन्नाधिष्ठातारं कार्यकारणभावधनियमो
दृश्यते । उक्तो हेतूपनिबन्धः । प्रत्ययोपनिबन्धः प्रतीत्यसमुत्पादस्थोच्यते—प्रत्ययो हेतुना सम-
वायः । हेतुं हेतुं प्रत्ययन्ते हेत्वन्तराणीति, तेषामयमानानां (५) भावः प्रत्ययः समवाय इति
यावत् । यथा षण्णां घातूनां समवायाद्बीजहेतुरङ्कुरो जायते, तत्र पृथिवीघातुर्बीजस्य सङ्ग्रह-
कृत्यं करोति, यतोऽङ्कुरः कटिनो भवति, अब्धातुर्बीजं ज्ञेयमिति, तेजोघातुर्बीजं परिशुचयति,
वायुघातुर्बीजमभिनिर्हरति, यतोऽङ्कुरो बीजान्निर्गच्छति, आकाशघातुर्बीजस्यानावरणकृत्यं करो-
ति, ऋतुरपि बीजस्य परिणामं करोति, तदेतेषामविकलानां घातूनां समवाये बीजे रहस्यङ्कुरो-
जायते नान्यथा । तत्र पृथिवीघातोर्नैवं भवत्यहं बीजस्य सङ्ग्रहकृत्यं करोमीति, यावदतोर्नैवं
भवत्यहं बीजस्य परिणामं करोमीति, अङ्कुरस्यापि नैवं भवत्यहमोषेः प्रत्ययैर्निर्वर्तित इति ।

(१) प्रतीत्य कारणं प्राप्य, समुत्पादः कार्योत्पादः कारणत्वात्कार्योत्पादस्तस्य लक्षणमुक्तं बुद्धेन, तन्मुख-
मुदाहरति इदमिति । इदं कार्यं प्रत्ययस्य कारणसमुदायमात्रस्य फलं न चेतनस्य कस्याचिदिति सूत्रार्थः ।

(२) हेतूपनिबन्धस्य सङ्ग्राहकं सूत्रमुदाहरति उत्पादादिति । तथागतानां बुद्धानां मते धर्माणां कार्याणां
कारणानां च या धर्मता कार्यकारणभावरूपा एषा उत्पादादनुत्पादाद्वा दिष्टता, धने इति धर्मः कारणम्,
भ्रियत इति धर्मः कार्यम्, यस्मिन्नाति यदुत्पद्यते असति च नीत्ययते तत्तस्य कारणं कार्यं च न चेतनः
कश्चित्स्थित्यर्थं कार्यस्यापेक्षणीय इत्यर्थः । कार्यतां कारणतां चाह सूत्रांशेन धर्मस्थितितेति । धर्माणामन्व-
यव्यतिरेकादेव कार्यता कारणता न चेतनः कश्चिदुपलभ्यत इति भावः । उक्तसूत्रद्वयं व्याचष्टे अथेति । एक-
कारणनिबन्धनो नानाकारणनिबन्धनश्च कारणात्कार्योत्पाद इत्यर्थः ।

(३) हेतूपनिबन्धनस्योदाहरणे उत्पादादिति सूत्रं योजयति असतीत्यादिना ।

(४) तत्र चैतन्यं बीजादीनां किं वा तदतिरिक्तस्य कस्याचिद्वैकतुः शास्त्रितुर्वा ? नाथ इत्याह तत्रेत्या-
दिना । न द्वितीय इत्याहास्यपीति । अङ्कुरोत्पत्तौ चेतनव्यापारानुपलम्भादित्यर्थः ।

(५) अयमन्वितामिति । तथाच प्रत्ययोपनिबन्ध इत्यत्र प्रत्ययशब्दं इणो धातोर्भाषार्थोच्चाप्रत्यया-
न्तस्य रूपम्, एवं च समुदितत्ववाच्ययामित्यर्थः ।

तथाध्यात्मिकः प्रतीत्यसमुत्पादो द्वाभ्यां कारणाभ्यां भवति हेतूपनिबन्धतः प्रत्ययोप-
निबन्धतश्च । तत्रास्य हेतूपनिबन्धो-(१)यदिदमविद्याप्रत्ययाः संस्कारा यावज्जातिप्रत्ययं जरा-
मरणादीति । अविद्या चेष्टाभविष्यत्त्वं संस्कारा अजनिष्यन्त । एवं यावज्जातिः, जातिचेष्टा-
भविष्यत्त्वं जरामरणादय उदपस्यन्त । तत्राविद्याया नैवं भवत्यहं संस्कारानभिनिर्वर्तया-
मीति । संस्काराणामपि नैवं भवति वयमविद्याया निर्वर्तता इति । एवं यावज्जात्या अपि नैवं
भवत्यहं जरामरणाद्यभिनिर्वर्तयामीति । जरामरणादीनामपि नैवं भवति वयं जात्यादिभिर्नि-
र्वर्तता इति । अथ च सत्स्वविद्यादिषु स्वयमचेतनेषु चेतनान्तरानधिष्ठितेष्वपि संस्कारा-
दीनामुत्पत्तिः बीजादिष्विव सत्स्वचेतनेषु चेतनान्तरानधिष्ठितेष्वप्यङ्कुरादीनाम् । इदं प्रतीत्य
प्राप्येदमुत्पद्यत इत्येतावन्मात्रस्य दृष्टत्वाच्चेतनाधिष्ठानस्यानुपलब्धेः सोयमाध्यात्मिकस्य प्रतीत्य
समुत्पादस्य हेतूपनिबन्धः । अथ प्रत्ययोपनिबन्धः-पृथिव्यतेजोवाय्वाकाशविज्ञानधातूनां सम-
वायाङ्गवति कायः । तत्र कायस्य पृथिवी धातुः काठिन्यं निर्वर्तयति, अग्नातुः स्नेहयति
कायम्, तेजोधातुः कायस्याशितपीते परिपाचयति, वायुधातुः कायस्य श्वासादि करोति, आ-
काशधातुः कायस्यान्तिः सुषिरमावं करोति । (२)यस्तु नामरूपाङ्कुरमभिनिर्वर्तयति पञ्चवि-
ज्ञानकार्यसंयुक्तं साक्षरं च मनोविज्ञानं सोऽयमुच्यते विज्ञानधातुः । यदा ह्याध्यात्मिकाः पृथि-
व्यादिधातवो भवन्त्यविकलास्तदा सर्वेषां समवायाङ्गवति कायस्योत्पत्तिः । तत्र पृथिव्यादि-
धातूनां नैवं भवति वयं कायस्य काठिन्यादि निर्वर्तयाम इति, कायस्यापि नैवं भवति
ज्ञानमहमेभिः प्रत्ययैरभिनिर्वर्तित इति । अथ च पृथिव्यादिधातुभ्योऽचेतनेभ्यश्चेतनान्तरा-
नधिष्ठितेभ्योङ्कुरस्येव कायस्योत्पत्तिः, सोऽयं प्रतीत्य समुत्पादो दृष्टत्वाच्चाप्यथयितव्यः । तत्रै-
तेष्वेव षट्सु धातुषु यैकसंज्ञा (३)पिण्डसंज्ञा नित्यसंज्ञा सुखसंज्ञा सत्त्वसंज्ञा पुद्गलसंज्ञा मनु-
ष्यसंज्ञा मातृदुहितृसंज्ञा अहङ्कारममकारसंज्ञा, सेयमविद्या संसारानर्थसम्भारस्य मूलकारणं
तस्यामविद्यायां सत्यां संस्कारा रागद्वेषमोहा विषयेषु प्रवर्तन्ते । वस्तुविषया विज्ञप्तिर्विज्ञानं
(४)विज्ञानाच्चत्वारो रूपिण उपादानस्कन्धास्तन्नाम तान्युपादाय रूपमभिनिर्वर्तते । (५)तदै-

(१) आध्यात्मिकहेतूपनिबन्धस्योदाहरणमाह यदिदमिति । अविद्यारूपाः प्रत्यया भ्रान्तय इत्यर्थः,
तथा संस्काराश्च वक्ष्यमाणा यावज्जातिप्रत्ययं जातिरूपं कारणं यावच्च जरामरणादि तत्त्वैर्वाध्यात्मिकस्य
प्रतीत्यसमुत्पादस्य हेतूपनिबन्धे उदाहरणमित्यर्थः ।

(२) विज्ञानधातुं व्याचष्टे यास्त्विति । नाम्ना देवदत्तादेः शुक्लादिरूपस्य चाश्रयः शरीरं नामरूपं, तस्य
कललबुद्बुदादिकाक्रान्तनामरूपं सूक्ष्मावस्था स एवाङ्कुरस्तं शब्दादिविषयपञ्चविज्ञानसंयुक्तं योऽभिनिर्वर्त-
यति, आत्मवस्तुगच्छति कर्तारमित्यास्तावः कर्म तत्सहितं समनन्तरप्रत्ययरूपं मनोविज्ञानं चाभिनिर्वर्तयति
स विज्ञानधातुरालयविज्ञानमित्युच्यते इत्यर्थः ।

(३) पिण्डेति । देहाकारपाणिनेषु धातुषु शिरःपाण्यादिमन्वेन पिण्डसंज्ञा अत एकसंज्ञा एकैकास्मि-
न्धातो नित्यसंज्ञा सत्त्वसंज्ञा प्राणिषंज्ञा ब्राह्मिन्नासंज्ञेत्यर्थः ।

(४) आलयात्मादिविशेषानपेक्षा सामान्यतो वस्तुविषया विज्ञप्तिर्विज्ञानमित्युक्त्वा नामरूपं व्याचष्टे
विज्ञानाच्चेति । अभिनिर्वर्तते इति सम्बन्धः । पृथिव्यादयश्चत्वारो उपादानकारणस्कन्धा नामेत्युच्यते,
तानि उपादाय कारणत्वेन विकृत्य रूपं सितादिरूपवच्छरीरमभिनिर्वर्तते इत्यर्थः ।

(५) तदैकमर्थं तदेकवैयर्थ्यः, कार्यकारणे एकीकृत्यैक्यनिर्देश इति यावदेतेन नामरूपयोर्द्विधात्वा-
यमेकवचनमित्याशङ्का परास्ता ।

कथमभिधक्षिष्य नामरूपं निश्च्यते । (१) शरीरस्यैव कललबुद्बुदाद्यवस्था, नामरूपसं-
मिश्रितानीन्द्रियाणि षडायतनं, नामरूपेन्द्रियाणां त्रयाणां समिपातः स्पर्शः, स्पर्शद्वेदना
सुखादिका, वेदनयां सस्यां कर्तव्यमेतत्सुखं पुनर्मयैत्यध्यवसानं तृष्णा भवति । तत उपादानं
वाक्कायचेष्टा भवति । ततो भवः, भवत्यस्माज्जन्मेति भवो धर्माधर्मौ । तदेतुकः स्कन्ध-
प्रादुर्भावो जातिः जन्म । जन्महेतुका उत्तरे जरामरणादयः । जातानां स्कन्धानां परिपाको
जरा । स्कन्धानां नाशो मरणम् । त्रियमाणस्य मूढस्य सामिषज्ञस्य पुत्रकलत्रादावन्तर्दहः
शोकः । तदुत्थं प्रलपनं 'हा मातः हा तात हा च मे पुत्रकलत्रादी'ति परिदेवना ।
पञ्चबिज्ञानकार्यसंयुक्तमसाध्वनुभवनं दुःखं, मानसं च दुःखं दौर्मनस्यम् । एवंजातीय-
काधोपाय"स्त उपवलेक्षा"(२)पृथगन्ते । तेऽपि परस्परहेतुका जन्मादिहेतुका अविद्या-
दयोऽविद्यादिहेतुकाश्च जन्मादयो घटीयन्त्रवदनिशमावर्तमानाः सन्तीति तदेतैरविद्या-
दिभिराक्षिप्तः संघात इति । तदेतद्दृश्यति—"तन्न कृतः ? उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वा"-
दिति । (पृ. ४३८ प. १) अयमभिसन्धिः—यत्खलु हेतूपनिबद्धं कार्यं तदन्यानपेक्षं
हेतुमात्राधीनोत्पादत्वादुत्पद्यतां नाम, पञ्चस्कन्धसमुदायस्तु प्रत्ययोपनिबद्धो न हेतुमात्राधी-
नोत्पत्तिः, अपि तु नानाहेतुसमवधानजन्मा, न च चेतनमन्तरेणान्यः सन्निधापयितास्ति का-
रणानामित्युक्तम् (३) । बीजादङ्कुरोत्पत्तेरपि प्रत्ययोपनिबद्धाया विवादाध्यासितत्वेन पक्षनि-
क्षिप्तत्वात् । पक्षेण च षष्ठ्यभिमोक्षावनायामातिप्रसङ्गेन सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् ।
(४)स्यादेतत्, अनपेक्षा एवान्त्यक्षणप्राप्ताः क्षित्यादयोऽङ्कुरमारभन्ते, तेषां तूपसर्पणप्रत्ययव-
शात् परस्परसमवधानम्, न चैकस्मादेव कारणात्कार्यसिद्धेः किमन्यैः कारणैरिति वाच्यम् ।
कारणचक्रानन्तरं कार्योत्पादात् सिद्धमित्येव नास्ति । न चैकोपि तत्कारणसमर्थ इत्यन्य उदास-
त इति युक्तम् । न हि ते प्रेक्षावन्तो येनैवमालोचयेयुरस्मासु समर्थ एकोऽपि कार्ये इति कृतं
नः सन्निधिनेति । किन्तूपसर्पणप्रत्ययाधीनपरस्परसन्निधानोत्पादा नानुत्पत्तुं नाप्यसन्निधातु-
मर्हति । तांश्च सर्वाननपेक्षान्प्रतीत्य कार्यमपि न नोत्पत्तुमर्हति । (५)न च स्वमहिम्ना सर्वे
कार्यमुत्पादयन्तोऽपि नानाकार्याणामीशते, तत्रैव तेषां सामर्थ्यात् । न च कारणभेदात्कार्यभेदः

(१) जातेरग्रे वक्ष्यमाणत्वादत्र गमभ्यन्तरदेहोक्तिरित्याह शरीरस्येवेति । षडायतनान्याह नामरूपसं-
मिश्रितानीति । षड् पृथिव्यादिषातव आयतनानि यस्य कारणसमूहस्य तत्तथा ।

(२) उपलेक्षा इति । मदमानादयस्ते उपाया दुःखादीनां ते च भाव्यगतेवञ्जातीयकशब्दनिर्देश्या
इत्यर्थः ।

(३) एवं च हेतूपनिबन्धे चेतनानपेक्षत्वमस्माभिरङ्गीक्रियते न प्रत्ययोपनिबन्ध इति भावः । ननु
मिलितेभ्यः पृथिवीवात्वादिभ्यश्चेतनान्तरेणैवाङ्कुरोत्पत्तिरुक्ता तद्देहोत्पादोऽपि किं न स्यादत आह बीजादिति ।
तत्रापीद्वयः संद्वन्द्वेत्यर्थः ।

(४) संघातानां हेतुत्वे संघन्वा भवितव्यमित्युक्तं वेदान्तिना तत्र सङ्घातस्याप्रयोजकत्वम्, ततश्च न
संघन्तुरनुमानमित्याशयेनाशङ्कते स्यादेतदिति । अङ्कुरोत्पत्तेराद्यक्षणो बीजादीनामन्त्यक्षणस्तं प्राप्ता एव का-
रणं न पूर्वन्तथैव दर्शनादित्यर्थः । प्रत्येकं कारणात् कार्योत्पादसामर्थ्यं किं सङ्घातेनेत्यत आह तेषामिति ।
अन्योन्यसमीपगमनकारणवशान्मिथः सन्निधानप्रयोजकं जायत इत्यर्थः ।

(५) यदि प्रत्येकं हेतुना कार्यजननसामर्थ्यं तदा प्रति कारणमेकैककार्योत्पादप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह न
चेति । तत्रैव-एकस्मिन्नेवेत्यर्थः । बीजेनाङ्कुरो जनयितव्यः मृदादिभिरपि स एव, तत्र लाघवात्सर्वैरेक एव
जन्यत इति भावः ।

सामग्र्या एकत्वात् तद्वैदस्य च कार्यनानात्वहेतुत्वात्तथा दर्शनात् । तच्च (१) । यद्यन्यक्षण-
प्राप्ता अनपेक्षाः स्वकार्योपजनने हन्तानेन क्रमेण ततः पूर्वं ततः पूर्वं सर्वे एवानपेक्षास्तत-
स्वकार्योपजनने इति कुसूलस्थत्वाविशेषेऽपि येन बीजक्षणेन कुसूलस्थेन स्वकार्यक्षणपरम्पर-
नाङ्कुरोत्पत्तिसमर्थो बीजक्षणो जनयितव्यः सोऽनपेक्ष एव बीजक्षणः स्वकार्योपजनने, एवं
सर्वे एव तदनन्तरानन्तरवर्तिनो बीजक्षणा अनपेक्षा इति कुसूलनिहितबीज एव स्यात् कृती
कृषीवलः, कृतमस्य दुःखबहुलेन कृषिकर्मणा । (२) येन हि बीजक्षणेन स्वक्षणपरम्परया-
ऽङ्कुरो जनयितव्यस्तस्मानपेक्षासौ क्षणपरम्परा कुसूल एवाङ्कुरं करिष्यतीति । तस्मात्परम्परा-
पेक्षा एवान्या वा मध्या वा पूर्वं वा क्षणाः कार्योपजनने इति वक्तव्यम्, यथाहुः—

न किञ्चिदेकमेकस्मात्सामग्र्याः सर्वसम्भवः । इति ।

तच्चैवं समवधानं कारणानां विन्यासभेदतत्प्रयोजनाभिज्ञप्रेक्षापूर्वकं दृष्टमिति नाचेतनाङ्क-
वित्तमर्हति । तदिदमुक्तम् “भवेदुपपन्नः सङ्घातो यदि सङ्घातस्य किञ्चिन्नि-
मित्तमवगम्यते” इति । “इतरेतरप्रत्ययत्वपी”ति । इतरेतरहेतुत्वेपीत्यर्थः । उ-
क्तमभिसन्धिमाविद्वान् (३) परिचोदयति “नन्वविद्यादिभिरर्थादाक्षिप्यत” इति ।
परिहरति—“अत्राच्यते, यदि तावदि”ति । किमाक्षेप उत्पादनमाहो ज्ञापनम् ।
तत्र न तावत्कारणमन्यथानुपपद्यमानं कार्यमुत्पादयति, किन्तु स्वसामर्थ्येन (४), तस्माज्ज्ञा-
पनं वक्तव्यम्, तथा च ज्ञापितस्यान्यदुत्पादकं वक्तव्यं, तच्च स्थिरपक्षेऽपि सत्यपि च भो-
क्तरि अधिष्ठातां चेतनमन्तरेण न सम्भवति, किमत्र पुनः क्षणिकेषु भावेषु । भोक्तुर्भोगे-
नापि कदाचिदाक्षिप्येत संघातः, स तु भोक्तापि नास्तीति दूरोत्सारितत्वं दर्शयति—“भो-
क्तुरहितेष्वि”ति । (५) अपि च बहवः उपकार्योपकारकभावेन स्थिताः कार्यं जनयन्ति,
न च क्षणिकपक्ष उपकार्योपकारकभावोऽस्ति, (६) भावस्योपकारानास्पदत्वात्, क्षणस्याभे-
द्यत्वादनुपपन्नोपपन्नत्वासम्भवात्, कालभेदेन वा तदुपपत्तौ क्षणिकत्वव्याघातात्तदिदमाह—
“आश्रयाश्रयिगुणेषु चे”ति । “अथायमभिप्रायः” इति । यदा हि प्रत्ययोप-
निबन्धनः प्रतीत्यसमुत्पादो भवेत्तदा चेतनोऽधिष्ठाताऽपेक्षेतापि, न तु प्रत्ययोपनिबन्धनो-
ऽपि तु हेतुपनिबन्धनः, तथा च कृतमधिष्ठाना, हेतुः स्वभावत एव कार्यसंघातं करिष्यति
केवल इति भावः । (७) अस्तु तावद्यथा केवलाद्धेतोः कार्यं नोपजायत इति । अन्योन्याश्रयप्र-

(१) उक्तं सङ्घाताप्रयोजकत्वं दूषयति तच्चेति ।

(२) नन्वनन्तरक्षणपरम्परा बहिरेव भवतु कुतः कुसूल एवाङ्कुरसिद्धिस्तत्राह येनेति । अनपेक्षस्य
देशभेदेऽप्यपेक्षाविरहसाम्यादित्यर्थः ।

(३) नासंहतस्य सामग्रीत्वं सहन्तां च न तवेत्युक्तमभिसन्धिमजानन्त्यर्थः ।

(४) सामर्थ्यं चाविद्यमानस्य नास्तीत्यर्थः ।

(५) न केवलं सङ्घातानुपपत्तिः किन्तु संहतानां य इतरेतरउपकारः सोऽपि नेत्याह अपि चेति ।

(६) भावस्यान्यकृतोपकारस्य च किमेकक्षणवर्तित्वमुत जाते भावे उत्तरक्षणे उपकारः ? नाय इत्याह
भावस्येति । बौद्धमते क्षणस्याभेद्यत्वाद्भूतानुपपन्नत्वेन सम्भवतोऽती भावस्योपकारानास्पदत्व-
मित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह कालभेदेन वेति । नोपकार्योपकारकभाव इत्यन्वयः ।

(७) उक्तमभिसन्धिमाविद्वानित्युक्तं विशदयति अस्तु तावदिति ।

प्रसङ्गोऽस्मिन्पक्ष इत्याशयवानाह “कथन्तमेवे”ति । सम्प्रति प्रत्ययोपनिबन्धनं प्रतीत्य-
समुत्पादमास्थाय चोदयति “अथ मन्यसे सङ्घाता एवे”ति । आस्थिरा अपि हि
भावाः सदा संहता एवोदयन्ते व्ययन्ते च, न पुनरितस्ततोऽवस्थिताः केनचित्पुञ्जीक्रियन्ते
तथा च कृतमत्र संहन्ना चेतनेनेति भावः । “अनादा”चिति परस्पराश्रयविवर्तयति ।
तदेतद्विकल्प्य दूषयति “तदापि सङ्घातादि”ति । (१) स खलु संघातसन्ततिवर्ती च-
र्माधर्माद्वयः संस्कारसन्तानो यथायथं सुखदुःखे जनयन्नागन्तुकं कश्चनानासाय स्वत एव
जनयेद् आसाय वा ? अनासाय जनने सदैव सुखदुःखे जनयेत्, समर्थस्यानपेक्षस्य क्षेपा-
योगात्, आसाय जनने तदासादनकारणं प्रेक्षावानभ्युपेयः, तथा च न प्रत्ययोपनिबन्धनः
प्रतीत्यसमुत्पादः, तस्मादनेनागन्तुकानपेक्षस्य संघातसन्तानस्यैव सदृशजनने विसदृशजनने
वा स्वभाव आस्थेयः । तथा च भाष्योक्तं दूषणमिति । “अपि च यद्भोगार्थः सङ्घातः
स्यादि”ति । (पृ. ५३९ पं. १) । (२) अप्राप्तभोगो हि भोगार्थी भोगमाप्नुकामस्त-
त्साधने प्रवर्तते इति प्रत्यात्मसिद्धम् । सेयं प्रवृत्तिर्भोगादन्यस्मिन् स्थिरे भोक्तरि भोगतत्सा-
धनसमयव्यापिनि कल्पते नास्थिरे न च भोगादन्यस्मिन् । न हि भोगो भोगाय कल्पते
नाप्यन्यो भोगायान्यस्य । एवं भोक्षेपि द्रष्टव्यम् । तत्र बुभुक्षुसुमुक्षु चेत् स्थिरावास्थीयेयातां
न तदाऽभ्युपेतहानमस्यैव वाऽप्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । “न तु संघातः सिद्धयेद् भोक्त्र-
भावादि”ति । (३) भोक्त्रभावेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः कर्त्रभावः, ततः कर्माभावात् संघात-
सिद्धिरित्यर्थः ॥ १९ ॥

सू० उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

पूर्वसूत्रेण सङ्गतिमस्याह—“उक्तमेतदि”ति । हेतुपनिबन्धनं प्रतीत्यसमुत्पादम-
भ्युपेत्य प्रत्ययोपनिबन्धनः प्रतीत्यसमुत्पादो दूषितः, सम्प्रति हेतुपनिबन्धनमपि तं दूषय-
तीत्यर्थः । दूषणमाह—“इदमिदानीमि”ति । “निरुध्यमानस्ये”ति । (४) न ताव-
द्देशोपेक्षवन्निरोधकारणसंनिध्यं निरुध्यमानता स्वीक्रियते वैनाशिकैरकारणं विनाशमभ्युप-
गच्छाद्भिः, तस्यानिष्टत्वात्, (५) तस्माद्विनाशप्रस्तवमचिरनिरुद्धत्वं निरुध्यमानत्वं वक्तव्यम्,
निरुद्धत्वं च चिरनिरुद्धत्वं विवक्षितम्, तथा चोभयोरप्यभावप्रस्तत्वाद्देतुत्वानुपपत्तिः । श-
ङ्कते—“अथ भावभूत”इति । कारणस्य हि कार्योत्पादात्प्राक्कालसत्तायैवती न कार्य-
काला, तदा कार्यस्य सिद्धत्वेन तत्सिद्ध्यर्थायाः सत्ताया अनुपयोगादिति भावः । तदेतल्लोक-
स्थ्या दूषयति—“भावभूतस्ये”ति । भूत्वा व्यापृत्य भावाः प्रायेण हि कार्यं कुर्वन्तो

(१) अदृष्टात्सङ्घातोत्पत्तिव्यवस्थसिद्धेर्भाष्योक्तदूषणानुपपत्तिमाशङ्क्याह स खल्विति ।

(२) भोक्तुर्भोगादन्यत्वे हेतुमाह अप्राप्तभोगो हीति । भोक्तुः स्थिरतायां हेतुर्भोगार्थ इति । अर्थ-
दशायां भोगदशायां चातुवृत्तेः स्थैर्यमित्यर्थः । अस्यैव विवरणं—भोगमाप्नुकाम इति ।

(३) ननु सङ्घातासिद्धौ कर्मभावे वाच्यो न भोक्त्रभावः कर्तुर्हि हेतुता, तत्राह भोक्त्रभावेनेति ।

(४) ननु निरुद्धस्यास्वभावप्रस्तता निरुध्यमानस्य कथमत आह न तावदिति । यथाऽऽरम्भकत-
त्वादिद्वयोपेक्षया विनाशक्षणे विद्यमानस्यैव पटादेर्विनाशप्रस्तवत्वं वैशेषिकैरङ्गीकृतं न तथा वैनाशिकैरित्यर्थः ।

(५) ननु भयोर्विनाशप्रस्तत्वे को भेदस्तत्राह तस्मादिति । यद्विनाशप्रस्तत्वं तदाचिरनिरुद्धत्वरूपं सर्व-
निरुध्यमानत्वं वक्तव्यं तदेव चिरनिरुद्धत्वरूपं सद् विवक्षितमित्यर्थः ।

लोके दृश्यन्ते, तथा च स्थिरत्वम्, इतरथा तु लोकाविरोध इति । पुनः शङ्कते—“अथ भाव एवे”ति । यथाहुः—“(१)भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव वोच्यते” इति । भवत्वेवं व्यापारवत्ता तथापि क्षणिकस्य न कारणत्वमित्याह—“तथापि नैवोपपद्यते” (पृ० ५४० पं० १) क्षणिकस्य कारणभावः । मृत्सुवर्णकारणा हि घटादयश्च हचकादयश्च मृत्-सुवर्णात्मानोऽनुभूयन्ते । यदि च न कार्यसमये कारणं सत्कथं तेषां तदात्मनानुभवः । न च कारणसादृश्यं कार्यस्य न तु तादात्म्यमिति वाच्यम् । असति कस्यचिद्रूपस्यानुगमे सादृश्यस्याप्यनुपपत्तेः, अनुगमे वा तदेव कारणं, तथा च तस्य कार्यतादात्म्यमिति सिद्धमक्ष-णिकत्वमित्यर्थः । (२)सर्वथा वैलक्षण्ये तु हेतुफलभावस्तन्नुघटादावपि प्राप्त इत्यतिप्रसङ्ग इत्याह—“चिनैव वे”ति । (३)न च तद्भावभावो नियामकस्तत्त्वैकस्मिन् क्षणेऽशक्य-प्रवृत्तात् (४)सामान्यस्य चाकारणत्वात्, कारणत्वे वा क्षणिकत्वहानेरस्मत्पक्षपातप्रसङ्गाच्चेति भावः । अपि चोत्पादनिरोधयोर्विकल्पत्रयेऽपि वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्ग इत्याह—“अपि चोत्पादनिरोधौ नामे”ति । पर्यायत्वापादनेऽपि नित्यत्वापादनं मन्तव्यम् । वस्तुत्पाद-निरोधाभ्यामसंसृष्टमिति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्गः । संसर्गेऽप्यसता संसर्गानुपपत्तेः सत्त्वाभ्यु-पगमे शाश्वतत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । शेषं निगदव्याख्यातम् ॥ २० ॥

सु० असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

(५)नीलाभासस्य हि चित्तस्य नीलादालम्बनप्रत्यया[१]बिलाकारता, समनन्तरप्र-त्ययात्[२]पूर्वविज्ञानाद् बोधरूपता चक्षुषोधिपतिप्रत्यया[३]द्रूपग्रहणप्रतिनियमः, आलो-कात्सहकारिप्रत्यया[४]क्षितोः स्पष्टार्थता । (६)एवं सुखादीनामपि चैतानां चित्ताभिज्ञहेतु-जानां चत्वार्येतान्येव कारणानि । सेयं प्रतिज्ञा चतुर्विधान् हेतून् प्रतीत्य चित्तचैत्ता उत्पद्यन्त इत्यभावकारणत्वं उपरुच्येत—“अथोत्तरक्षणोत्पत्तिं यावदवतिष्ठत”इति । (७)उ-त्पत्तिरूपयमानाद्भावादभिज्ञा, तथा च क्षणिकत्वहानिरिति प्रतिज्ञाहानिः ॥ २१ ॥

(१) या भूतिरुत्तिर्येषां पदार्थानां सैव क्रिया कारकमिति वोच्यत इत्यर्थः ।

(२) ननु सादृश्यसिद्धौ तद्वलादनुगतारूपसिद्धिस्तदेव नास्ति असत्यपि सादृश्ये तद्वलादत आह-सर्वथेति ।

(३) ननु वैसादृश्येपि तन्नुभावे पटभावाहुपादानोपादेयभाव इत्याशङ्क्याह नचेति । एकस्मिन्वस्तुक्षणे तद्भावभावस्याशक्यप्रवृत्तात्तत्त्वाभावादावपि प्रसङ्गादित्यर्थः ।

(४) यदि च जात्युपाधौ कारणत्वं तर्हि जातिरेव कारणम् व्यक्तयस्तदवस्थाः स्युर्नान्याः अन्यका-रणत्वस्यान्यत्रायोगादिदं च वैनाशिकैर्नैष्टव्यमित्याह सामान्यस्य चेति ।

(५) प्रतिज्ञोपरोधं व्याख्यातुं चतुर्विधा भाष्योक्तां बौद्धीयां नित्यादिप्रतिज्ञां दर्शयति नीलाभासस्येति । अयं भावः—विषयकारणसहकारिसंस्काराश्चतुर्विधा हेतवस्ताम्प्रतीत्य प्राप्य चित्तं रूपादिविज्ञानं चैत्ताश्चित्ता-त्मकाः सुखादयश्च जायन्ते, यथा नीलविज्ञानस्य नीलं वस्तु आलम्बनप्रत्ययो विषयः, चक्षुः कारणमाधिप-तिप्रत्ययः, सहकारिप्रत्यय आलोकः, समनन्तरपूर्वप्रत्ययः संस्कार इति भेदः इति ।

(६) एवं चित्तानां ज्ञानानां चतुर्भ्य उच्यन्तिषुक्त्वा चैत्तानामपि दर्शयति एवमिति ।

(७) ननुत्तरक्षणोत्पत्तिकाले पूर्वक्षणस्थितावपि न स्थायित्वं सिद्ध्यति एकक्षणेऽप्युभयसम्भवाद्भुत्तरक्ष-णस्तु द्वितीयक्षणे भवत्वित्याशङ्क्याहोत्पत्तिरिति । भूतितत्त्वकर्त्रोर्भेदोपगमाद्भुत्तरभावक्षणतदुत्पत्तौ अभिज्ञे तथाच पूर्वक्षणस्योत्तरक्षणे यावदवस्थितौ स्थायित्वमित्यर्थः ।

सू० प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्याननिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥२२॥

(१) भावप्रतीपा संख्या बुद्धिः प्रतिसंख्या, तथा निरोधः प्रतिसंख्याननिरोधः। सन्तमिमम-
सन्तं करोमीत्येवमाकारता च बुद्धेर्भावप्रतीपत्वम् । (२) एतेनाप्रतिसंख्याननिरोधोऽपि व्याख्यातः।
सन्तानगोचरो वा निरोधः, सन्तानिक्षणगोचरो वा ? न तावत्सन्तानस्य निरोधः सम्भवति ।
हेतुफलभावेन हि व्यवस्थिताः संतानिन एवादयव्ययधर्माणः सन्तानः । तत्र योऽसावन्यः
सन्तानी यन्निर्रोधात् सन्तानोच्छेदेन भवितव्यम् स किं फलं किञ्चिदारभते न वा ? आर-
भते चेत्, नान्यः, तथा च न सन्तानोच्छेदः । अनारम्भे तु भवेदन्त्यः सः, किन्तु
स्यादसन् अर्थक्रियाकारितायाः सत्तालक्षणस्य विरहात् । तदसत्त्वे तउजनकमप्यसत् जनक-
त्वेनासदित्यनेन क्रमेणासन्तः सर्व एव सन्तानिन इति तत्संतानो नितरामसंभिति कस्य प्रति-
संख्यया निरोधः । (३) न च समानानां सन्तानिनां हेतुफलभावः सन्तानस्तस्य विसभागो-
त्पादो निरोधः, विसभागोत्पादक एव च क्षणः सन्तानस्यान्यः । (४) तथासति रूपवि-
ज्ञानप्रवाहे रसादिविज्ञानोत्पत्तौ सन्तानोच्छेदप्रसङ्गः । कथंचित्साक्ष्ये वा विसभागेप्य-
न्ततः सत्या तदस्तीति न सन्तानोच्छेदः । तदनेनाभिसन्धिनाह—“सर्वेष्वपि सन्ता-
नेषु सन्तानिनामविच्छिन्नेन हेतुफलभावेन सन्तानविच्छेदस्यासम्भवा-
दि”ति (पृ० ५४१ पं० १४) । नापि भावगोचरो सम्भवतः प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यान-
रौघौ । अत्र तावदुत्पन्नमात्रपवृत्तस्य भावस्य न प्रतिसंख्याननिरोधः सम्भवति तस्य पुरुषप्र-
यत्नोपक्षाभावादित्यस्यैव दूषणं तथापि दोषान्तरसुभयस्मिन्नपि निरोधे ब्रूते—“नहि भावा-
ना”मिति (पृ० ५४२ पं० १) । यतो निरन्वयो विनाशो न संभवत्यतो निरुपाख्योऽपि
न सम्भवति, तेनैवान्वयिना रूपेण भावस्य नष्टस्याप्युपाख्येयत्वात् । निरन्वयविनाशाभावे
हेतुमाह—“सर्वास्त्वप्यवस्थास्वि”ति । (५) यद्यदन्वयिरूपं तत्तत्परमार्थसद्भावः, अव-
स्थास्तु विशेषाख्या उपजनापायधर्माणस्तासां सर्वासामनिर्वचनीयतया स्वतो न परमार्थस-
त्त्वमन्वय्येव तु रूपं तासां तत्त्वं तस्य च सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वाच्च विनाश इत्यवस्थावतो-
ऽविनाशाभावस्थानां निरन्वयो विनाश इति, तासां तत्त्वस्यान्वयिनः सर्वत्राविच्छेदात् ।

(१) प्रतिसंख्येति सूत्रे प्रतिशब्दः प्रातिकूलार्थः, संख्याशब्दश्च बुद्धिर्वचन इत्याशयेनाह भावेति ।
प्रतीपा—विरोधिनी ।

(२) एतेनेति । तद्विपरीतोऽबुद्धिपूर्वकनिरोधोऽप्रतिसंख्याननिरोध इत्यर्थः ।

(३) नन्वसन्तानिनो न फलानारम्भकत्वं यतोऽसत्त्वापत्तिः, न च फलारम्भे सन्तानानुच्छेदः, न
हि हेतुफलभावमात्रं सन्तानः, किन्तु सजातीयानां हेतुफलभावस्तत्र विशुद्धविजातीयवर्णोत्पत्तावपि सजा-
तीयहेतुफलभावरूपसन्तानो निवर्तत इत्याशङ्क्याह नचेति ।

(४) हेतुमाह तथासतीति । सादृश्यं हि सन्तानिनां तुल्यजातीयविषयत्वेन, विषयाणां च तुल्यजाती-
यत्वं किमपरजात्या उत परजात्या ? नायः, चेत्तसन्तानेऽनुवर्तमाने एव रूपज्ञानसन्तानाविरमे रसज्ञानोदये
सन्तानोच्छेदप्रसङ्गादित्युक्त्वा द्वितीयं दूषयति कथाञ्चिदिति । सत्यया जात्या तत्साक्ष्यमस्तीति सोपलवस-
न्तानोपरमे सति सति विशुद्धसन्तानोदयेऽपि न सन्तानोच्छेदः स्यादित्यर्थः ।

(५) ननु यस्य घटादेर्विनाशः स नान्वयी यस्य तु सामान्यस्यान्वयस्तत्र नश्यति तत्कथं साम्बयस्यं
नाशस्येत्यत आह यद्यदिति ।

स्यादेतत्, मृत्पिण्डमृद्वृत्सृत्कपालादिषु सर्वत्र मृतत्वप्रत्यभिज्ञानाद्वत्वेवम्, ततोपलुतल-
पतितनष्टस्य तदबिन्दोः किमस्ति रूपमन्वयि प्रत्यभिज्ञायमानं येनास्य न निरन्वयो
नाशः स्यादित्यत आह—“अरूपपृष्ठप्रत्यभिज्ञानास्वपी”ति अत्रापि ततोय तेजसा
मार्तपिण्डमन्तलमम्बुदत्वाय नीयत इत्यनुमेयं मृदादीनामन्वयिनामाविच्छेददर्शनात् (१)शक्यं
त्वम् वक्तुम्—

उदबिन्दौ च सिन्धौ च तोयभावो न भिद्यते ।

विनष्टेपि ततो बिन्दोवस्ति तस्यान्वयोऽम्बुवौ ॥

तस्मान्न कश्चिदपि निरन्वयो नाश इति सिद्धम् ॥ २२ ॥

सू० उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

परिकरः—सामग्री सम्यग्ज्ञानस्य यमनियमादिः, श्रवणमननादिश्च । मार्गः—क्षणि-
कनैरात्म्यादिभावनाः(२) । अतिरोहितमन्यत् ॥ २३ ॥

सू० आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

एतस्याचष्टे “यच्च तेषामि”ति । वेदप्रामाण्ये विप्रतिपक्षानपि प्रति शब्दगुणानुमेय-
त्वमाकाशास्य वक्तव्यम् । (३) तथाहि जातिमत्त्वेन सामान्यविशेषपक्षे वायेभ्यो विभक्तस्य
शब्दस्यास्पर्शत्वे सति बाह्यैकेन्द्रियप्राप्तत्वेन गन्धादिबद्गुणत्वमनुव्रितम् । न चायमात्मगुणो
बाह्येन्द्रियगोचरत्वात् । अत एव न मनोगुणः, तद्गुणानामप्रत्यक्षत्वात् । न पृथिव्यादि-
गुणः, तद्गुणगन्धादिहाहचर्यानुपलब्धेः । तस्माद्गुणो भूत्वा गन्धादिव दसाधारणोन्द्रियप्राप्तो
यद्द्रव्यनुमापयति तदाकाशं पञ्चमं भूतं वस्त्विति । “अपि चावरणामावमाकाशमि-
च्छत” इति (पृ० ५४३ प० ३) । निषेधनिषेधाधिकरणनिरूपणाधीननिरूपणो निषे-
धो नासत्यधिकरणनिरूपणे शक्यो निरूपयितुम् । तच्चावरणामावाधिकरणमाकाशं वस्त्विति ।
अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ २४ ॥

सू० अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

विमज्जते “अपि च वैनाशिकः सर्वस्य वस्तुन” इति । यस्तु सत्य(४)प्येत-
स्मिन्नुपलब्धस्मरणैरन्यत्वेऽपि समानायां संनैततौ कार्यकारणभावात् स्मृतिरूपपत्त्यत इति

(१) तत्ताशिलातजपतितस्योदबिन्दोर्द्रव्यमानान्वायिरूपाभावं स्वीकृत्यानुमानादन्वयः प्रदर्शित इदानीं
प्रत्यक्षतोऽनुवृत्तिमाह शक्यं खिति । उदेति । उदबिन्दोः उपलुतलपतितं सिन्धौ समुद्रे च तोयभावस्तोयत्व-
सामान्यं न भिद्यते, तस्मादुदबिन्दो विनष्टेऽपि च तस्य बिन्दोः सामान्यरूपेणाम्बुधावस्त्यन्वय इति श्लोकार्थः ।

(२) मोक्षप्राप्तिकारणत्वाद्भावनायां मार्गत्वमित्यर्थः ।

(३) परिशेषतः शब्दस्याकाशभूयत्वं साधयन्नाह तथाहीति । तस्य हि न तावद्द्रव्यादिभ्योऽन्य-
प्रसक्तिरिति प्रदर्शयितुं सामान्यादित्रयेऽनन्तभावमाह जातिमत्त्वेनेति । गुणत्वेन तस्याकाशाभूयत्वासिद्धये
द्रव्यकर्मणोरनन्तभावमाहास्पर्शेति । अत्र शब्दो गुणः जातिमत्त्वे सति बाह्यैकेन्द्रियप्राप्तत्वाद्द्रव्यादित्यनुमा-
नप्रयोगो बोध्यः ।

(४) अनुस्मरणे । अन्यत्वेऽपीत्यस्य उपपत्त्यत इत्यन्वयः । एतन्मते च क्रियातिरिक्तकर्मभावा-
त्पञ्चविधसृष्टी एवोपलब्धस्मरतारौ तयोर्मेदैकेकसन्तातिगतत्वेन कार्यकारणभावात्तातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् ।

मन्यमानो न परितुष्यति तं प्रति प्रत्यभिज्ञा समाज्ञातप्रत्यक्षाविरोधमाह—“अपि च दर्श-
नस्मरणयोः कर्तरी”ति (पृ० ५४४ पं० १) । ततोऽहमद्राक्षीदिति प्रतीयाद्, अहं
स्मराम्यन्यस्त्वद्राक्षीदित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षविरोधप्रपञ्चस्तुतः—“आ जन्मन” “आ
चोत्तमादुच्छ्वासाद्” आपरणादित्यर्थः । न च सादृश्यनिबन्धनं प्रत्यभिज्ञानं, पूर्वापर-
रक्षणदर्शिन एकस्थाभावे तदनुपपत्तेः । शङ्कते—“तेनेदं सदृशमि”ति । अयमर्थो—
विकल्पप्रत्ययोऽयम् । विकल्पश्च स्वाकारं बाह्यतयाऽभ्यवस्यति, (१) न तु तत्त्वतः पूर्वापरो
क्षणौ तयोः सादृश्यं वा गृह्णाति, तत्कथमेकस्यानेकदर्शिनः स्थिरस्य प्रसङ्ग इति, निराक-
रोति—“न तेनेदमि”ति (पृ० ५४५ पं० २) “भिन्नपदार्थोपादानादि”ति ।
नानापदार्थसम्भिन्नवाक्यार्थाभासस्तावदयं विकल्पः प्रथते, तत्रैते नानापदार्था न प्रथन्त इति
ब्रुवाणः (२) स्वसंवेदनं बाधेत । न चैकस्य ज्ञानस्य नानाकारत्वं सम्भवति, एकत्वविरो-
धात् । न च तावन्त्येव ज्ञानानीति युक्तम्, तथासति प्रत्याकारं ज्ञानानां समाप्तेस्तेषां च
परस्परवार्ताज्ञानाभावाद् नानेत्येव न स्यात् । तस्मात्पूर्वापरक्षणतत्त्वाद्दृश्यगोचरत्वं ज्ञानस्य
वक्तव्यम्, न चैतत्पूर्वापरक्षणावस्थायिनमेकं ज्ञातारं विनैति क्षणभङ्गभङ्गप्रसङ्गः । यद्युच्येत—
अस्त्येतास्मिन् विकल्पे तेनेदं सदृशमिति पदद्वयप्रयोगो न त्विह तत्तेदन्तास्पदौ पदार्थौ,
तयोश्च सादृश्यमिति विवक्षितम्, अपि त्वेवसाकारता ज्ञानस्य कल्पितेति, (३) तत्राह—
“बदा हि लोकप्रसिद्धः पदार्थ” इति । (४) एकाधिकरणविप्रतिषिद्धधर्मद्वयाभ्युप-
गमो विवादः । तत्रैकः स्वपक्षं साधयत्यन्यश्च तत्साधनं दूषयति । न चैतत्सर्वमसति विक-
ल्पानां बाह्यालम्बनत्वेऽसति च लोकप्रसिद्धपदार्थकत्वे भवितुमर्हति । (५) ज्ञानाकारत्वे हि
विकल्पप्रतिभासिनां नित्यत्वानित्यत्वादीनां सकार्थविषयत्वाभावात्ज्ञानानां च धर्मिणां भेदाच्च
विरोधः । न ह्यात्मनित्यत्वं बुद्ध्यनित्यत्वं च ब्रुवाणौ विप्रतिपद्येते । (६) न चालौकिकार्थेना-
नित्यशब्देनात्मेनि विभुत्वं विवक्षित्वाऽनित्यशब्दं प्रयुज्जानो लौकिकार्थं, नित्यशब्दमात्मनि
प्रयुज्जानेन विप्रतिपद्यते । तस्मादेनेन स्वपक्षं प्रतितिष्ठापयिषता परपक्षसाधनं च निराचिकी-

(१) पूर्वापरक्षणद्वयग्रहणभावे तेनेदमित्याकारकप्रत्ययोदयायोगात् ‘तेनेदम्’ (५४५ पं० २) इति
भाष्यस्थशङ्कानुपपत्तिमाशङ्क्याह न तु तत्त्वत इति ।

(२) अत्र किन्तावच्छेदकमङ्गवादिना तेनेदं सदृशमिति प्रत्यये तत्तेदन्तावच्छिन्नार्थयोः तयोः सादृश्यं
च भानमङ्गीकृत्येत न वा? भानपक्षे किन्ते ज्ञानस्याकारा उत तस्माद्विज्ञानि । आये तज्ज्ञानमेकमेकं वा
नाथः इत्याह स्वसंवेदनामिति । ज्ञानाकारत्वपक्षे एकस्य नानात्वं व्याहतमित्याह न चैकस्येति । ज्ञानभेदं
निराचष्टे न च तावन्तीति ।

(३) अयमत्र बौद्धलोपाशयः—वेदान्त्युक्तः प्रतीतिविरोधो न स्यादतो नास्मिन्मतेऽर्थस्य ज्ञानावभा-
सापलापः, किन्तु प्रतीतावारोपितो बाह्यार्थो नास्ति, न च प्रतीतिमात्रोऽतो न ज्ञानस्यैकस्य नानार्थाकारत्व-
प्रयुक्तव्याघातः, न वा बाह्यार्थाभ्युपगमप्रसङ्ग इति ।

(४) भाष्ये परपक्षाक्षेपातुपपत्तिरुक्ता तां विशदयन् समाधत्ते एकाधिकरणेति । इदं नित्यमिद-
मनित्यमिति भिन्नयोर्ज्ञानयोराकारौ, तथाच धर्मिभेदेन व्यवस्थापनाद्विवादो न स्यादित्यर्थः ।

(५) असति बाह्यालम्बनत्वं इत्येतद्विबुणोति ज्ञानाकारत्वे हीति विषयत्वाभावात्—आश्रितत्वाभावात् ।

(६) असति च लोकप्रसिद्धपदार्थत्वे इत्येतद्विशदयति न चेति ।

र्षता विकल्पानां लोकसिद्धपदार्थकता बाह्यालम्बनता च वक्तव्या । (१) यद्युच्येत—“द्विविधो हि विकल्पानां विषयो ग्राह्याध्यवक्ष्यश्च । तत्र स्वाकारो ग्राह्योऽध्यवक्ष्यस्तु बाह्यः, तथा च पक्षप्रतिपक्षपरिपहलक्षणा विप्रतिपत्तिः प्रसिद्धपदार्थकत्वं चोपपद्यत इत्याह—“एवमेवै-
षोर्थ” इति । निश्चितं यत्तदेव वक्तव्यं ततोऽन्यदुच्यमानं बहुप्रलापित्वमात्मनः केवलं प्रख्यापयेत् । (२) अयमभिसन्धिः—क्रेयमध्यवक्ष्यता बाह्यस्य ! यदि ग्राह्यता न द्वैवि-
ध्यम् । अथान्या सोच्यताम् । ननुक्ता तैरेव स्वप्रतिभासेऽनर्थोऽर्थव्यवसायेन प्रवृत्तिरिति ।
अथ विकल्पाकारस्य कोऽयमध्यवसायः, (३) किं करणमाहो योजनमुत्तारोप इति । न ताव-
त्करणं न ह्यन्यदन्यत् कर्तुं शक्यम् । नहि जातु सहस्रमपि शिल्पिनो घटं पटयितुमीशते ।
न चान्तरं बाह्येन योजयितुम् । अपि च तथासति युक्त इति प्रत्ययः स्यात्, न चास्ति ।
आरोपोऽपि किं गृह्यमाणे बाह्ये उतागृह्यमाणे । यदि गृह्यमाणे तदा किं विकल्पेनाहो तत्सम-
यजेनाविकल्पकेन । (४) न तावद्विकल्पोऽभिलापसंसर्गयोग्यगोचरोऽशक्याभिलापसमयं स्वल-
क्षणं देशकालानुगतं गोचरायितुमर्हति । यथाहुः—

अशक्यसमयो ह्यात्मा सुखादीनामनन्यभाक् ।

तेषामतः स्वसंवित्तिर्नाभिजल्पानुषङ्गिणी (५) ॥ इति ।

(६) न च तत्समयभाविना निर्विकल्पकेन गृह्यमाणे बाह्ये विकल्पेनागृहीते तत्र विकल्पः
स्वाकारमारोपयितुमर्हति । नहि रजतज्ञानाप्रतिभासिनि पुरोवर्तिनि वस्तुनि रजतज्ञानेन शक्यं
रजतमारोपयितुम् । अगृह्यमाणे तु बाह्ये स्वाकार इत्येव स्यान्न बाह्य इति, तथा च नारो-
पणम् । (७) अपि चायं विकल्पः स्वसंवेदनं सन्तं विकल्पं किं वस्तुसन्तं स्वाकारं गृहीत्वा

(१) एवमन्तावच्छेदतास्पदादिस्थौ ज्ञानस्यान्तर आकार इत्यादिप्रापेण विज्ञानवादितं बाह्यार्थ-
दूषणमभ्येऽपि प्रसङ्गादाशङ्क्य प्रतिक्षिप्तमधुना बाह्यार्थोऽस्ति, स च क्षणिक एव निर्विकल्पके चकास्ति
सविकल्पकप्रत्ययास्तु विकल्पास्तत्रतत्त्वाद्वाद्याकारेण निर्भासन्तेऽतो विप्रतिपत्त्यादिव्यवहारसिद्धिरिति
बाह्यार्थवादमाश्रित्यैव शङ्कते यद्युच्येतेति । अध्यवक्ष्यः—स्वाकारस्य निर्विकल्पस्यावसायादाधि उपरि-
व्यवक्ष्यः बाह्यः, अनेन ‘स्वप्राहकस्य ज्ञानस्य स्वयं तावदप्राह्यं कथमस्य बाह्याकारविषयतेति’ प्रस्तुक्तम् ।

(२) कथमर्हति बाह्यार्थस्यानिश्चितत्वापादनं भाष्ये तस्यां करोत्या निश्चितत्वादत्त आहायमभि-
धेयिर्हिति ।

(३) कामेति । आन्तरस्यानाभिधेयस्य ज्ञानाकारस्य ताद्विपरीतबाह्याकाररूपेणाध्यवसायो नाम किं
तदूपेण निष्पद्यतुत तेन सम्बन्धेन किंवा तेनाकारेणारोपणमिति विकल्पार्थो बोध्यः ।

(४) सविकल्पकेन बाह्यप्रवृत्तौ तावत्किमभिमतं बाह्यं यन्नारोपः—स्वलक्षणं (विशेषः) सामान्यं
वति विकल्प्य नाथ इत्याह न तावदिति । अभिलापसंसर्गयोग्यजातिविशिष्टवस्तुगोचरो विकल्पः, अभि-
लापस्य च शब्दस्य सामान्येनैव सह संगतिग्रहो युक्तः न स्वलक्षणेन देशकालानुगततयाऽनन्य-
त्वाच्च सङ्केतग्रहासम्भवात् अतः शब्दोल्लिखितसविकल्पकप्रत्ययस्य न स्वलक्षणविषयत्वमित्यर्थः ।

(५) सुखादिक्षणिकभावानामात्मा स्वरूपमन्याननुगतत्वाद्वाशक्यसंकेतमतस्तेषामसाधारणाकारवि-
षया संवित्तिरभिजल्पयोग्या न भवति किन्तु निर्विकल्पकैवेति पदार्थो ब्रह्मणः ।

(६) द्वितीयं निषेधेति नचेति । विकल्पेनागृहीते बाह्ये विकल्पसमसमयेन निर्विकल्पकेन गृहीतं वि-
कल्पसमसमयेन निर्विकल्पकेन गृहीते विकल्पः स्वाकारमारोपयितुं नार्हत्यित्यर्थः ।

(७) एवं तावदधिष्ठानप्रतिभासासम्भवाद्वाह्ये ज्ञानस्वरूपस्यारोपौ निषिद्धः अधुनाऽऽरोप्यस्फुरणायो-

पश्चाद्वाद्यमारोपयत्यथ यदा स्वाकारं गृह्णाति तदैवारोपयति, न तावत् क्षणिकतया क्रमवि-
रहिणो ज्ञानस्य क्रमवर्तिनी प्रहणारोपणे कल्पेते । तस्माद्यदैव स्वाकारमनर्थं गृह्णाति तदैवा-
र्यमारोपयतीति वक्तव्यम् ।

न चेत्तद्युज्यते, (१)स्वाकारो हि स्वसंवेदनप्रत्यक्षतयाऽतिविशदो बाह्यं चारोप्यमाणमवि-
ज्ञातं सत्ततोऽन्यदेव स्थानं तु स्वाकारः समारोपितः । (२)न च भेदाग्रहमात्रेण समारोपाभि-
धानम् । वैशद्यविशयरूपतया भेदग्रहस्योक्तत्वात् । अपि चागृह्यमाणे चेद्बाह्येऽबाह्यात् स्वक-
क्षणाद्भेदाग्रहेण तदभिमुखी प्रवृत्तिः, इन्तर्हि त्रैलोक्यत एवानेन न भेदो गृहीत इति यत्र
कचन प्रवर्तताविशेषात् । (३)एतेन ज्ञानाकारस्यैवालीकस्यापि बाह्यत्वसमारोपः प्रत्युक्तः ।
तस्मात्सूक्ष्मं 'ततोऽन्यदुच्यमानं बहुप्रलापित्वमात्मनः ख्यापयेद्'ति । अत्र च सादृश्यनिब-
न्धनः संव्यवहारस्तेनेदं सदृशमित्येवमाकारबुद्धिनिबन्धनो भवेत्तु तदेवेदमित्याकारबुद्धि-
निबन्धन इत्याह—“न चायं सादृश्यात्संव्यवहार इति” (पृ० ५४६ पं० १) ।
ननु ज्वालादिषु सादृश्यादसत्यामपि सादृश्यबुद्धौ तद्भावावगमनिबन्धनः संव्यवहारो दृश्यते
यथा तथेहापि भविष्यतीति पूर्वापरितोषेणाह—“भवेदपि कदाचिद्बाह्यवस्तुनी”ति ।
तथाहि विविधजनसङ्घीणगोपुरेण पुरं निविशमानं नरान्तरेभ्य आत्मनिर्धारणयासाधारणं
चिन्हं विदधत्तमुपहसन्ति पाशुपतं पृथग्जना इति ॥ २५ ॥

सू० नासतोदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

“इतश्चानुपपन्नो वैनाशिकसमयः” इति । (४)अस्थिरात्कार्योत्पत्तिमिच्छन्तो
वैनाशिका अर्थादभावादेव भावोत्पत्तिमाहुः । (५)उक्तमेतदधस्तात् निरपेक्षाकार्योत्पत्तौ
पुरुषकर्मवैयर्थ्यम्, सापेक्षतायां च क्षणस्याभेद्यत्वेनोपकृतत्वानुपकृतत्वानुपपत्तेरनुपकारिणि
चापेक्षाभावादक्षणीकत्वप्रसङ्गः । (६)सापेक्षत्वानपेक्षत्वयोश्चान्यतरनिषेधस्यान्यतरविधानना-

गाच्च नारोप इत्याद्यापिचेति । स्वसंवेदेन सन्तं विकल्पं यदा बाह्यं बाह्यत्वेनारोपयति तदा किं वस्तुसन्तं
स्वाकारं गृहीत्वा पश्चादारोपयतीति योजना ।

(१) युगपत्स्वाकारस्य ग्रहणं बाह्यत्वेन चारोपणमिति पक्षे किं स्वीकारबाह्ययोरैक्यस्फुरणमारोप उवा-
ख्यातिमत इव विवेकाग्रहमाश्रित्य नाद्य इत्याह स्वाकारो हीति । स्वप्रकाशत्वपरप्रकाशत्वाभ्यां भेदाव-
भासाद्यैक्यस्फुरणसम्भव इत्यर्थः ।

(२) द्वितीये किं बाह्ये गृह्यमाणे विवेकाग्रहो मिथ्याव्यवहारजनकः अगृह्यमाणे वा ? नाद्य इत्याह न
चेति । न द्वितीय इत्याहापि चेति ।

(३) परमार्थज्ञानाकारस्य बाह्यत्वस्वात्मना समारोपं प्रातिक्षिप्य वासनाप्रापितस्य कल्पितज्ञानाकारस्य
बाह्ये समारोपं निरस्यति एतेनेति ।

(४) ननु बौद्धैरभावस्यार्थाक्रियाकारित्वानभ्युपगमात्कथमभावाद्भावोत्पत्तिस्तत्सिद्धान्तत्वेनानूय नि-
रस्यते इत्याशङ्क्याह अस्थिरादिति ।

(५) उक्तमिति । 'इतरेतरप्रत्ययत्वात्' (अ० २ पा० २ सू० १९) इत्यस्य सूत्रस्य व्याख्याने य-
थान्यक्षणाप्राप्ता अनपेक्षा' इत्यादिनां निरपेक्षस्य क्षणिकस्य कारणत्वनिरसनम्, सापेक्षस्यापि तस्य 'न
क्षणिकपक्षे उपकार्योपकारकभावो स्ती'त्यादिनां तदेवानुवदति निरपेक्षादित्यादिना ।

(६) ननु यदि क्षणिकेनोपकृतत्वं सम्भवति अनुपकृतस्य च न सापेक्षत्वं, निरपेक्षस्य च कारणत्वमति-
प्रसक्तन्तीति क्षणिको न सापेक्षो नापि निरपेक्षः किन्तु प्रकाशान्तरयोगात्मेत्याशङ्क्याह सापेक्षत्वेति ।

न्तरयिक्त्वेन प्रकारान्तराभावात्स्थिराद्भावादभावोत्पत्तिरिति क्षणिकपक्षेऽप्यर्थाद्भावादभावोत्पत्तिरिति परिशिष्यत इत्यर्थः । न केवलमर्थोपापयेत दर्शयन्ति च “नानुपमृद्य प्रादु-
भावाद्” इति । एतद्विमर्शते—“विनष्टाञ्छे किले” इति । किलकारोऽनिच्छायाम्, कूट-
स्थः चेत्येकारणात् कार्यमुत्पद्येतापि सर्वं सर्वत उत्पद्यते । (१) अयमभिप्रेतः—कूटस्थो हि
कार्यजननस्वभावो वा स्यादतस्त्वभावो वा ? स चेत्कार्यजननस्वभावस्ततो यावदनेन कार्य
कर्तव्यं तावत्सहस्रैव कुर्यात्, समर्थस्य क्षेपायोगात्, अतस्त्वभावत्वे तु न कदाचिदपि
कुर्यात् । यद्युच्येत—“समर्थोऽपि क्रमवत्सहकारिसाधिवः क्रमेण कार्याणि करोतीति । तदयुक्तम्,
विकल्पासहत्वात्—किमस्य सहकारिणः कश्चिदुपकारमादधाति न वा ? अनाधानेऽनुपकारितया
सहकारिणो नापेक्ष्येरन्, आधानेऽपि भिन्नमभिन्नं बोधकारमादधुः । अभेदे तदेवाभिहितमिति
कौटस्थ्यं व्याह्रन्येत । भेदे तु उपकारस्य तास्मिन्सति कार्यस्य भावादसति चामावात्सल्यपि
कूटस्थे कार्यानुत्पादादन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपकार एव कार्यकारी न भाव इति नार्थक्रियाकारी
संभवं । तदुक्तम्—

वर्षांतपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यसि तयोः फलम् ।

(२) चर्मोपमश्चेत्सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसफलः ॥ इति ।

तथा चाकिञ्चित्करादपि चेत्कूटस्थात्कार्यं जायेत सर्वं सर्वस्माज्जायेतेति सूक्तम् ।
उपसंहरति “तस्मादभावग्रस्तैर्भ्य” इति । “तत्रेदमुच्चते नास्ततोऽदृष्टत्वा-
दि” इति । नाभावात्कार्योत्पत्तिः, कस्मात् ? अदृष्टत्वात् । नहि शशविषाणादङ्गुरादीनां
कार्याणामुत्पत्तिर्हृदयते । यदि त्वभावाद्भावोत्पत्तिः स्यात्ततोऽभावस्याविशेषात् शशविषाणा-
दिभ्योऽप्यङ्गुरोत्पत्तिः, न ह्यभावो विशेष्यते, विशेषणयोगे वा सोऽपि भावः स्यान्न निरुपाख्य
इत्यर्थः । विशेषणयोगमभावस्याभ्युपेत्य इह—“नाप्यभावः कस्यचिदुत्पत्तिहेतुरिति”-
ति । (पृ० ५४७ पं० ८) । अपि च यथेनानन्वितं न तत्तस्य विकारो, यथा घटक्षरा-
बोद्धव्यादयो हेम्नानन्विता न हेमविकारा, अनन्विताश्चैते विकारा अभावेन, तस्माच्चाभा-
वविकारा, भावविकारास्तु ते, भावस्य तेनान्वितत्वादित्याह—अभावाच्च भावोत्प-
त्तादि” इति । अभावकारणवादिनो वचनमनुभाष्य दूषयति—“यच्चूक्तमिति” इति । स्थिरोऽपि
भावः क्रमवत्सहकारिभिवन्वयत्वात् क्रमेण कार्याणि करोति, न चानुपकारकाः सहकारिणः,
स चास्य सहकारिभिराधीयमान उपकारो न भिन्नो नाप्यभिन्नः किन्त्वनिर्वाच्य एवानिर्वा-
च्यश्च कार्यमप्यनिर्वाच्यमेव जायते । (३) न चैतावता स्थिरस्याकारणत्वं तदुत्पादानत्वात्का-

(१) कूटस्थस्यापि नियतशक्तिकत्वात् ‘सर्वं सर्वत उत्पद्यते’ इति भाष्यासङ्गत्या सर्वतः सर्वावस्था-
वज्जन्त्यक्षेरोत्पत्तिरिति कार्ययोग्यतापर्यायमिष्टायेन भाष्यं सङ्गमयन्नाह्वयमिति । अन्यकृतोपकारस्य भावा-
दभेदे सत्युपकारशब्देन भावरूपमेवाभिहितं स्यात् तस्य चान्यकृतत्वे कौटस्थ्यव्याघात इत्यर्थः ।

(२) चर्मोपमश्चेत्—स्थिरः कारणत्वमिममतः पदार्थ उपकाराभ्यवबोद्धव्यर्थः । उपकारादभेदे
भावस्य स भावोऽनित्यः भेदे स उपकारोऽनित्यः, सा एव च कारणं न भाव इति भावः । उपकारानाभ्यवत्वे
दूषणम् अमत्फल इति ।

(३) यच्च कं बोद्धेन—अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपकार एव कार्यकारी न भाव इति, तथाह न चैताव-
तेति । परमार्थाभितत्वात्कार्यकल्पनाया भाव उपदानं तद्वर्मस्त्वनिर्वाच्य उपकारः कार्योपयोगित्वर्थः ।

यस्य रज्जुपादानत्वमिव भुजङ्गस्येत्युक्तम् । तथा च श्रुतिः 'मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । (१) अपि च येऽपि सर्वतो विलक्षणानि स्वलक्षणानि वस्तुसन्त्यास्थित, तेषामपि किमिति बीजजातीयभ्योऽङ्कुरजातीयान्येव जायन्ते कार्याणि, न तु क्रमेलकजातीयानि, नहि बीजाद्वीजान्तरस्य वा क्रमेककस्य वाऽस्यन्तवैलक्षणे कश्चिद्विशेषः । न च बीजाङ्कुरत्वे सामान्ये परमार्थसती (२) येनैतयोर्भाविकः कार्यकारणभावो भवेत् । तस्मात्कारणनिकादेव स्वलक्षणोपादानाद्बीजजातीयात्तथाविधस्यैवाङ्कुरजातयस्योत्पत्तिनियम आस्थेयः, अन्यथा कार्यहेतुक्रान्तमानोच्छेदप्रसङ्गः । दिङ्मात्रमत्र सूचितं प्रपञ्चस्तु ब्रह्मतत्त्वसमीक्षान्यायकारणकयोः कृत इति नेह प्रतन्यते विस्तरभयात् ॥ २६ ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

माध्यमस्य सुगमम् ॥ २७ ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

पूर्वाधिकरणसङ्गति (३) माह—“एवमिति (पृ० ५४८ पं० १८) । बाह्यार्थवादिभ्यो विज्ञानमात्रवादिनां सुगतामिप्रेततया विशेषमाह—“केषाञ्चित्किले”ति (पृ० ५४९ पं० १) । (४) अथ प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमितिरिति हि चतसृषु विधासु तत्त्वपरिसमाप्तिरासामान्यतमभावेऽपि तत्त्वस्याव्यवस्थानात् । तस्मादनेन विज्ञानस्कन्धमात्रं तत्त्वं व्यवस्थापयता चतस्रो विधा एषितव्यास्तथा च न विज्ञानस्कन्धमात्रं तत्त्वम्, नह्यस्ति सम्भवो विज्ञानमात्रं चतस्रो विधाश्चेत्यत आह—“तस्मिन् विज्ञानवादे बुद्ध्याकूटन रूपेण”ति । यद्यप्यनुभवाच्चान्योऽनुभावोऽनुभवितानुभवनं, तथापि बुद्ध्याकूटेन बुद्धिपरिकल्पितेनान्तस्थ एवैष प्रमाणप्रमेयफलव्यवहारः प्रमातृव्यवहारश्चेत्यपि द्रष्टव्यं न पारमार्थिक इत्यर्थः । (५) एवं च न सिद्धसाधनम् । नहि ब्रह्मवादिनो नीलाद्याकारां वित्तिमभ्युपगच्छन्ति, किं त्वनिर्वचनीयं नीलादीति । (६) तथाहि—स्वरूपं विज्ञानस्यासत्याकारयुक्तं प्रमेयम्, प्रमेयप्रकाशनं प्रमाणफलं, तत्प्रकाशनशक्तिः प्रमाणम् । बाह्यवादिनोरपि वैभाषिकसौत्रान्तिकयोः (७) काल्पनिक

(१) बौद्धे भति प्रतिबन्दीमाहापिचेति ।

(२) बौद्धमते वस्तुभूतसामान्यस्यापोहमित्रस्यासत्त्वादित्यर्थः ।

(३) रूपादिरहितब्रह्मजगदुपादानत्ववादिसमन्वयस्य विज्ञानं नीलाद्याकारमित्यनुमानविरोधाविरोधसन्देहे पूर्वोक्तसमुदायाप्राप्त्यादिदूषणाभ्युपजीव्य बाह्यार्थापलापद्धितहेतुमल्लक्षणां सङ्गतिमित्यर्थः ।

(४) व्याघातेन विज्ञानमात्रवादिनो बौद्धस्य पूर्वपक्षातुल्यमानाशङ्कते अथेति । वस्तुव्यवस्थायै प्रमाणायुपगम्य तन्निषेधो व्याघात इत्यर्थः ।

(५) ननु नीलाद्याकारं विज्ञानमित्यनुमाने वेदान्तिमतेन सिद्धसाधनम्, ब्रह्मणो विज्ञानात्मकस्य नीलाद्यात्मकत्वादप्यथाऽद्वैतासिद्धेरत आह एवं चेति । बौद्धा हि विज्ञेर्विज्ञानस्यान्तरं नीलादिरूपं वदन्ति न वयमित्यर्थः ।

(६) बुद्धौ परिकल्पितं ज्ञेयादिविभागमुपपादयति तथाहीति । अत्राकारस्यासत्त्वत्वे बाह्यरूपेणासत्त्वान्तररूपेण सत्येनाकारेण युक्तत्वमित्यर्थः ।

(७) काल्पनिक एवेति । वास्तविकश्चेदुपलभ्येतातोऽनुपलब्ध्या मिथ्याप्रमाणफलं भागः काल्पनिक एव बाह्यार्थवादिमतेपीति भावः ।

एव प्रमाणफलव्यवहारो ऽभिमत इत्याह—“सत्यपि बाह्येऽर्थ” इति । (१) भिन्नाधिकरणत्वे हि प्रमाणफलयोस्तद्भावो न स्यात्, नहि खदिगोचरे परशो पलाशे द्वैधीभावो भवति, तस्मादनयोरेकाधिकरण्यं वक्तव्यम् । (२) कथं च तद्भवति ? यदि ज्ञानस्थे एव प्रमाणफले भवतः । (३) न च ज्ञानं स्वलक्षणमननंशमंशाभ्यां वस्तुषूद्भ्यां युज्यते, तदेव ज्ञानमज्ञानव्यावृत्तिकल्पितज्ञानत्वांशं फलम् । अज्ञातव्यावृत्तिपरिकल्पितात्मानात्मप्रकाशनशक्त्यंशं प्रमाणम् । प्रमेयं त्वस्य बाह्यमेव । (४) एवं सौत्रान्तिकप्रमयेऽपि । ज्ञानस्यार्थसाक्ष्यमनीलाकारव्यावृत्त्या कल्पितनीलाकारत्वं प्रमाणं व्यवस्थापनहेतुत्वात् । अज्ञानव्यावृत्तिकल्पितं च ज्ञानत्वं फलं व्यवस्थाप्यत्वात् । तथा चाहुः—“नहि वित्तिसत्तैव तद्वेदना युक्ता, तस्याः सर्वत्राविशेषात् । तां तु साक्ष्यमाविशत् सकृपयत्तद् घटयेत्” इति । भ्रमपूर्वकं बाह्यार्थाभाव उपपत्तीराह—“कथं पुनरवगम्यत” इति । स हि विज्ञानालम्बनत्वाभिमतो बाह्योऽर्थः परमाणुस्तावन्न संभवति । एकस्थूलनीलाभासं हि ज्ञानं न परमसूक्ष्मपरमाण्वाभासम् । न चान्याभासमन्यगोचरं भवितुमर्हति (५), अतिप्रसङ्गेन सर्वगोचरतया सर्वसर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् । न च प्रतिभासधर्मः स्थौल्यमिति युक्तम्, विकल्पासदृशात्—किमयं प्रतिभासस्य ज्ञानस्य धर्मः, उत प्रतिभासनकालेऽर्थस्य धर्मः । यदि पूर्वं कल्पोऽद्वैता, तथा सति हि (६) स्वांशालम्बनमेव विज्ञानमभ्युपेतं भवति । एवं च कः प्रतिकूलीभवति अनुकूलमाचरति । द्वितीय इति चेत् । तथा हि रूपपरमाणव एव निरन्तरमुत्पन्ना एकविज्ञानोपारोहिणः स्थौल्यं, न चात्र कस्य चिद्भ्रान्तता । नहि न ते रूपपरमाणवो न च न निरन्तरमुत्पन्ना न चैकविज्ञानानुपारोहिणः । तेन मा भूनीलत्वादिवत्परमाणुधर्मः, प्रत्येकं परमाणुध्वभावात् । प्रतिभासदशापचानां तु तेषां भविष्यति बहुत्वादिवत्सावृत्तं (७) स्थौल्यम् । यथाहुः—

(१) वैभाषिकमते प्रमाणफलविभागस्य कल्पितत्वमुपपादयति भिन्नाधिकरणत्वे हीति । तद्भावः—
करणफलभावः । करणफलभावः समानाधिकरणयोरेवेत्यत्र दृष्टान्तमाह नहीति ।

(२) कथमिति । ज्ञानस्थत्वाभावे कथमैकाधिकरण्यं भवतीत्यर्थः ।

(३) नचेति । न तावत्कुण्डे बदरवज्जले प्रमाणफलयोरवस्थानसम्भवः ज्ञानस्यासंयोगित्वात्, तादात्म्येन तु स्यात्, न च वस्तुतो भिन्नानामेकस्यैक्योपपत्तिस्ततः काल्पनिकः प्रमाणफलभेद इति भावः ।

(४) बाह्यार्थं प्रत्यक्षं यदा वैभाषिकाणां मते प्रमाणफलविभागस्य कल्पितत्वं प्रदर्श्य ज्ञानगताकारैव चिन्त्येणानुमेयं बाह्यार्थं स्वीकुर्वतां सौत्रान्तिकाणां मतेन तमतिदिशति एवमिति । ज्ञानगतं बाह्यनीलसाक्ष्यं भासमानमनीलाकारापोहरूपेण कल्पितं तच्च बाह्यार्थवस्थापकम् प्रतिबिम्बमिव बिम्बस्यातः प्रमाणम् । ज्ञानान्यव्यावृत्तिकल्पेण कल्पितं ज्ञानत्वं सामान्यं फलम्, तद्वि साक्ष्यबलाज्जिज्ञानत्वेन व्यवस्थाप्यते । अस्मिन्मतेपि प्रमेयं परमार्थभिन्नमित्यर्थः । साक्ष्यस्य ज्ञानक्षेपव्यवस्थापकत्वे सौत्रान्तिकवचनमाह तथाचेति । तां-वित्तिम् । किं घटयेदत आह सकृपयत्तदिति । तद्वाहं वस्तु सकृपयत् स्वरूपेण सकृपां वित्तिं कुर्वत् घटयेत् वित्त्या सह विषयभावेन योजयेदित्यर्थः ।

(५) अनेन बाह्यार्थस्य परमाणुगोचरप्रतीतिविशेषकृतत्वं निरस्तम्, न परमसूक्ष्मपरमाण्वाभासमित्यनेन च परमाणुमात्रत्वं निराकृतम् । अतिप्रसङ्गेनेति । भासमानादयगोचरत्वमतिप्रसङ्गः ।

(६) स्वाकारालम्बनम् ।

(७) भातिभाषिकम् ।

(१) ग्रहेऽनेकस्य चैकेन किञ्चिद्रूपं हि गृह्यते ।

सावृतं प्रतिभासस्थं तदेकात्मन्यसम्भवात् ॥

न च तद्दर्शनं भ्रान्तं नानावस्तुग्रहाण्यतः ।

सावृतं ग्रहणं नान्यन्न च वस्तुग्रहो भ्रमः ॥ इति ।

(२) तत्र । नैरन्तर्यावभासस्य भ्रान्तत्वात् । गन्धरसस्पर्शपरमाण्वन्तरिता हि ते रूप-
रमाणवा न निरन्तराः । तस्मादारात् सान्तरेषु वृक्षेष्वेकघनवनप्रत्ययवदेष स्थूलप्रत्ययः पर-
माणुषु सान्तरेषु भ्रान्त एवेति पश्यामः । (३) तस्मात्कल्पनापोढत्वेऽपि भ्रान्तत्वाद्वाटादिप्रत्य-
यस्य पीतशङ्खादिज्ञानवन्न प्रत्यक्षता परमाणुगोचरत्वाभ्युपगमे । तदिदमुक्तं—“न तावत्पर-
माणवः स्तम्भादिप्रत्ययपरिच्छेद्या भवितुमर्हन्ति, नापि तत्समूहास्तम्भा-
दयो” उच्यविनः । तेषामभेदे परमाणुभ्यः परमाणव एव, तत्र चोक्तं दूषणम् (४), भेदे तु
गवाश्वस्येवात्यन्तवैलक्षण्यमिति न तादात्म्यम्, समवायश्च निराकृत इति । एवं भेदाभेद-
विकल्पेन जातिगुणकर्मादीनेपि प्रत्याचक्षीत. तस्माद्यथाप्रतिभासते तस्य सर्वस्य विचारासह-
त्वाद् अप्रतिभासमानसद्भावे च प्रमाणाभावाच्च बाह्यालम्बनाः प्रत्यया इति । अपि च (५) न
तावद्दिज्ञानमिन्द्रियवर्षाजलीनमर्थं प्रत्यक्षयितुमर्हति । न हि यथेन्द्रियमर्थविषयं ज्ञानं जनयत्येवं
विज्ञानमपरं विज्ञानं जनयितुमर्हति, तत्रापि समानत्वादनुयोगस्यानवस्थाप्रसङ्गात् । न चा-
र्थाधारं प्राकट्यलक्षणं फलमाधातुमुत्सहते, अतीतानागतेषु तदसम्भवात् । नद्यास्ति सम्भवो
ऽप्रत्युत्पन्नो धर्मी धर्मश्चास्य प्रत्युत्पन्न इति । तस्माज्ज्ञानस्वरूपप्रत्यक्षतैवाथं प्रत्यक्षताऽभ्यु-
पेया । (६) तद्वानाकारं सद् व्यञ्जानतो भेदाभावात् कथमर्थभेदं व्यवस्थापयेदिति तद्वेद-
व्यवस्थापनायाकारभेदोऽस्यैषितव्यः । (७) तदुक्तं ‘न हि वितिसत्तैव तद्वेदना युक्ता, तस्याः

(१) ग्रहे इति । अनेकस्य परमाणुरेकेन ज्ञानेन ग्रहणे किञ्चित्स्थूलं रूपं गृह्यते तस्मावृतम्, यत्
एकपरमाणुरूपं स्थूल्यं गृह्यते चेत्स्वाभाविकं भवेन्न त्वेकत्र स्थूल्यं सम्भवत्यतो न स्वाभाविकमतोऽन्यो-
पाधिकं प्रतिभासस्थं तदित्यर्थः । एकपरमाण्वानि औपाधिकविषयत्वे स्थूलबुद्धेर्भ्रान्तत्वामाशङ्क्य द्वितीय-
श्लोकेन परिहरति नचेति । तस्य स्थूलस्य दर्शनं न च भ्रान्तम् यतो नानापरमाणूनां ग्रहणात्सावृतस्य स्थू-
लस्य ग्रहणमन्यन्न भवति । य एव भिन्नधीगृहीतास्त एव निरन्तराः परमाणव एकत्रिया गृह्यमाणः स्थूलमिति
निर्भासन्ते ते च वस्तुव वस्तुग्रहश्च न भ्रम इत्यर्थः ।

(२) एवं बाह्यार्थवादिसमर्थितं स्थूलनीलावभासस्य सालम्बनत्वं विज्ञानवादी दूषयति तत्रेति ।

(३) ननु स्थूलप्रत्ययस्य भ्रान्तित्वं न युक्तम् स्वलक्षणविषयत्वेन निर्विकल्पकत्वात्, सविकल्पकं ज्ञान-
स्तुभूतसामान्यविषयत्वाद्भ्रान्तमित्याशङ्क्याह तस्मादिति । कल्पना—अभिलापः, तदपोढं—तद्वहितम् ।

(४) परमाणवाभासज्ञानानुपपत्तिरूपमित्यर्थः ।

(५) भाष्यकारेण ज्ञाने भासमानस्तम्भायाकारवैचित्र्याप्यथानुपपत्त्या स्तम्भादेर्नाकारत्वमयुक्तमुक्तम्,
भिन्नस्यैवार्थस्य ज्ञानेन प्रकाशनसम्भवादित्याशङ्क्य भेदाभ्युपगमेऽथस्यापरोक्षता न स्यादित्याह न ताव-
दित्यादिना ।

(६) ननु मा भूज्ज्ञानमर्थविषयज्ञानन्तरस्य जनकम्, मा च विषयप्राकट्यमनेनाजनि, तथापि स्व-
भावसम्बन्धादर्थविषयव्यवहारं जनयेदित्याशङ्क्याह तत्रेति । ज्ञानमात्राकारस्य सर्वज्ञेयसाधारण्याजालाकार-
ज्ञानं नीलव्यवहारहेतुरित्यर्थः ।

(७) सौत्रान्तिकस्याप्येतत्सम्मतमात वदन् विज्ञानवादी तदुक्तिमाह तदुक्तिमिति ।

सर्वत्राविशेषात् तां तु साकृप्यमाविशत् सङ्कपयत्तद् वटयेदिति । एकस्यायमाकारो ऽनुभूयते स चेद्विज्ञानस्य नार्थसङ्गावे किंचन प्रमाणमस्तीत्याह—“अपि चानुभवमात्रेण साध्या-
रणात्मनो ज्ञानस्ये”ति । “अपि च सहोपलम्भनियमादि”ति (पृ० ५५० पं० २) । (१) यथेन सह नियतसहोपलम्भनं तत्ततो न भिद्यते, यथैकस्माच्चन्द्रमसो द्वितीयश्चन्द्र-
माः । नियतसहोपलम्भस्यार्थो ज्ञानेनेति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः (२) । निषेधो हि भेदः स-
होपलम्भनियमेन व्याप्तो यथा भिष्मावश्विनौ नावश्यं सहोपलम्भ्येते, कदाचिदप्रापिधानेऽन्य-
तरस्यैकस्योपलब्धेः । सोऽयमिह भेदव्यापकानियमविरुद्धो नियम उपलभ्यमानस्तद्व्याप्यं भेदं
निवर्तयतीति । तदुक्तम्—

सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्विधोः ।

भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दर्शयतेन्दाविवाद्वये ॥ इति ।

“स्वप्नादिवच्चेदं द्रष्टव्यम्” (पृ० ५५० पं० ४) । यो यः प्रत्ययः स सर्वो
बाह्यानालम्बनो यथा स्वप्नमायादिप्रत्ययस्तथा चैष विवादाध्यासितः प्रत्यय इति स्वभावहेतुः ।
(३) बाह्यानालम्बनता हि प्रत्ययस्वमात्रानुबन्धिनी वृक्षतेव शिशपात्वमात्रानुबन्धिनीति तन्मा-
त्रानुबन्धिनि निरालम्बनत्वे साध्ये भवति प्रत्ययत्वं स्वभावहेतुः । अत्रान्तरे सौत्रान्तिकस्यो-
दयति—“कथं पुनरसति बाह्येऽर्थे नीलमिदं पीतमिदमित्यादि प्रत्ययवैचित्र्य-
मुपपद्येत” स हि मेने (४) ये यस्मिन्प्रत्ययि कादाचित्कास्ते सर्वे तदतिरिक्तेषु सपेक्षाः,
यथाऽविवक्षत्यजिमिषति मयि वचनगमनप्रतिभाषाः प्रत्ययाश्चेतनसन्तानान्तरसपेक्षास्तथा
च विवादाध्यासिताः सत्यप्यालयविज्ञानसन्ताने षडपि प्रवृत्तिप्रत्यया इति स्वभावहेतुः । अ-
श्वाक्षालयविज्ञानसन्तानातिरिक्तः कादचित्कप्रवृत्तिज्ञानभेदहेतुः स बाह्योऽर्थ इति । (५) वास-
नापरिपाकप्रत्ययकादाचित्कत्वात् कदाचिदुत्पाद इति चेत् । नन्वेकसन्ततिपतितानामालय-
विज्ञानानां तत्प्रवृत्तिविज्ञानजननशक्तिवासना, तस्याश्च स्वकार्योपजनं प्रत्यभिमुखं परिपाक-
स्तस्य च प्रत्ययः स्वसन्तानवर्ती पूर्वक्षणः सन्तानान्तरापेक्षानभ्युपगमात्, (६) तथा च सर्वे-
प्यालयसन्तानपतिताः परिपाकहेतवो भवेयुः । न वा कश्चिदपि, आलयसन्तानपातित्वाविशे-

(१) एवं प्रत्यक्षेणार्थस्य ज्ञानाभेदमुपपायानुमानेन तमुपपादयति यथेनेति ।

(२) अयं भाषः—विज्ञानवादिना ज्ञानार्थयोर्भेदो निषिध्यते तद्व्यापकस्य सहोपलम्भनियमाभावस्य विरुद्धो-
यः सहोपलम्भनियमस्तदुपलब्धिस्ततश्च व्यापकभावे व्याप्यभेदाभाव इति । व्यापकविरुद्धोपलब्धिमेवाह नि-
षेधो इत्यादिना । अभिधी—न च त्रविशेषे ।

(३) यो यन्मात्रानुबन्धी यदात्मा स स तत्र स्वभावहेतुर्वृक्षतेव शिशपामात्रानुबन्धिनी, अत एवोक्तं
तद्भावमात्रानुबन्धिनि स्वभावो हेतुरात्मनीति, तत्र तद्भावं दर्शयन्नाह बाह्येति । स्वप्नप्रत्ययादिषु बाह्यानालम्ब-
नत्वदर्शनात्म्ययत्नमात्रप्रयुक्तं निरालम्बनत्वस्तस्य स्वाभावस्य प्रत्ययरूपभावात्मकत्वात्तद्व्यतिरेकस्येति अत्र ब्रू-
यम् । अतएवांक्तं न ह्यन्याससर्गिणो भाषादभ्योऽभाष इति ।

(४) सौत्रान्तिकमतेन बाह्यार्थसङ्गावेऽनुमानमाह ये यस्मिन्निति ।

(५) उक्तानुमानि अर्थान्तरमाशङ्कति विज्ञानवादी वाचनेति ।

(६) विज्ञानव्याप्यमिषाप्रत्ययसुक्त्वा दूषयन्नाह बाह्यार्थवादी तथाचेति । प्रवृत्तिविज्ञानजनकालयविज्ञान-
वर्त्तिवासनापरिपाकं प्रति सर्वेप्यालयविज्ञानसन्तानवर्तिनः क्षणा हेतव इति वक्तव्यम्, न चेदेकोपि हेतुर्न स्या-
दिति बाधकमाह न वा कश्चिदिति । सर्वेवा हेतुस्ते दूषणमनुपपदमेवाभिधास्यते इति भाषः ।

वात् । (१) क्षणभेदाच्छक्तिभेदस्तस्य च कादाचित्कत्वात् कार्यकादाचित्कत्वमिति चेत् ।
 (२) नन्वेवमेकस्यैव नीलज्ञानोपजनसामर्थ्यं तत्प्रबोधसामर्थ्यं चेति क्षणान्तरस्येतन्न स्यात्, सत्त्वे
 वा कथं क्षणभेदात् सामर्थ्यभेद इत्यालयसन्तानवार्तिनः सर्वे समर्था इति समर्थहेतुसङ्गत्वे का-
 र्यक्षेपानुपपत्तेः, स्वसन्तानमात्राधीनत्वे निषेध्यस्य कदाचित्कत्वस्य विरुद्धं सदातनत्वं तस्यो-
 पलब्ध्या कादाचित्कत्वं निवर्तमानं हेत्वन्तरापेक्षत्वे व्यतिष्ठत इति प्रतिबन्धसिद्धिः । (३) न
 च ज्ञानसन्तानान्तरनिबन्धनत्वं सर्वेषामिष्यते प्रवृत्तिविज्ञानानां विज्ञानवादिभिरपि तु कस्य-
 चिदेव विच्छिन्नगमनवचनप्रतिभासस्य प्रवृत्तिविज्ञानस्य, अपि च सत्त्वान्तरसन्ताननिमित्तत्वे
 तस्यापि सदा सन्निधानात् कादाचित्कत्वं स्यात्, न हि सत्त्वान्तरसन्तानस्य देशतः कालतो
 वा विप्रकर्षसम्भवः । विज्ञानवादे विज्ञानातिरिक्तदेशानभ्युपगमादमूर्तत्वाच्च विज्ञानानामदेशा-
 त्मकत्वात्, संसारस्यादिमत्त्वप्रसङ्गेनापूर्वसत्त्वप्रादुर्भावनभ्युपगमाच्च न कालतोऽपि विप्रकर्ष-
 सम्भवः । (४) तस्मादसति बाह्येऽर्थे प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तेरस्त्यानुमानिको बाह्येऽर्थ इति सौ-
 त्रान्तिकाः प्रतिपेदिरे, ताजिराकरोति—“वासनावैचित्र्यादित्याह” विज्ञानवादी । इदम्-
 त्राकृतम्—स्वसन्तानमात्रप्रभवत्वेऽपि प्रत्ययकादाचित्कत्वोपपत्तौ सन्दिग्धविवक्षयाशक्तिकत्वेन
 (५) हेतुरनैकान्तिकः । तथा हि—बाह्यनिमित्तकत्वेऽपि कथं कदाचिन्नीलध्वेदनं कदाचि-
 त्पीतसंवेदनम् ? बाह्यनीलपीतसन्निधानाभ्यामिति चेत् । अथ पीतसन्निधानेऽपि किमिति नी-
 लज्ञानं न भवति पीतज्ञानं भवति ? तत्र तस्य सामर्थ्यादसामर्थ्याच्चेतरस्मिन्निति चेत् । कुतः
 पुनरर्थं सामर्थ्यासामर्थ्यभेदः ? हेतुभेदादिति चेत् । एवं तर्हि क्षणानामपि स्वकारणभेदनिब-
 न्धनः शक्तिभेदो भविष्यति । सन्तानिनो हि क्षणाः कार्यभेदहेतवस्ते च प्रतिकार्यं भिद्यन्ते
 च । न च सन्तानो नाम कश्चिदेक उत्पादकः क्षणानां, यश्चेदात् क्षणा(६) न भिद्यन् ।
 (७) ननु कं न क्षणभेदाभेदाभ्यां शक्तिभेदाभेदौ भिन्नानामपि क्षणानामेकसामर्थ्योपलब्धेः,

(१) एकस्यैव क्षणस्य हेतुत्वं स्यादित्यभिप्रायेणाशङ्कते विज्ञानवादी क्षणभेदादिति । कार्यकादाचित्कत्वं-
 आलयविज्ञानक्षणवर्तिवासनाविपरीतकञ्ज्यभुत्तिविज्ञानयोः कादाचित्कत्वम् ।

(२) सौमन्तिको दूषयन्नाह नन्विति । एवं च सर्वेषां हेतुत्वे नीलज्ञानं सदा स्यात्तु कदाचिदिति
 सर्वानुभवसिद्धे नीलादिज्ञानस्य कादाचित्कत्वं व्याहस्येतेति बाह्यार्थसद्भाव आवश्यक इति भावः ।

(३) हेत्वन्तरापेक्षत्वेपि नीलादिज्ञानस्यालयाविज्ञानसन्तानान्तरमेव हेतुरस्तु कुतो बाह्यार्थसिद्धिरित्य-
 थान्तरत्वमनुमानस्याशङ्कते न चेति । विप्रसन्ताने विच्छिन्नौ गमनवचनप्रतिभासौ यस्य तत्काले उदयतो
 मैत्रसन्तानस्थगमनवचनविषयविज्ञानस्य तत्तथोक्तम्, तस्यैव विज्ञानवादिभिः सन्तानान्तरनिमि-
 त्तत्वमिष्यते, न तु विप्रसृति जिगमिषति वा च त्रैवे यद्गमनवचनप्रतिभासं तस्यापि, तस्य तु चैत्रसन्तान-
 मार्थहेतुकत्वं तच्च विरस्तामिति बाह्यार्थापेक्षा बाध्येत्यर्थः । तस्यापि प्रवृत्तिविज्ञानस्यालयविज्ञानसन्ताना-
 न्तरहेतुत्वे आह्वापिचेति ।

(४) सन्तानान्तरनिमित्तत्वेपि तस्य सदा सन्निधानात्प्रवृत्तिविज्ञानस्य कादाचित्कत्वमनुपपन्नं यस्मात्त-
 स्मादित्युपपन्नहरन्नाह तस्मादिति ।

(५) प्रवृत्तिप्रत्यय आलयविज्ञानातिरिक्तहेतुक इति पक्षस्य स्वसन्तानमात्रनिमित्तकत्वं विप्रसृतस्या-
 त्सन्दिग्धा व्यावृत्तिर्यस्य स हेतुरनैकान्तिक इति भावः ।

(६) नन्वालयविज्ञानक्षणानां सम्बन्धिस्वस्वकारणवैचित्र्यात्सामर्थ्यभेदेऽप्येकसन्तानपतितत्वाविशेषादेक-
 विधं सामर्थ्यं स्यादित्याशङ्क्याह नचेति ।

(७) नन्वाहंवादी शङ्कते नन्विति ।

अन्यथैक एव क्षणो नीलज्ञानजननसमर्थ इति न भूयो नीलज्ञानानि जायेरन्, तत्समर्थस्या-
तीतत्वात् क्षणान्तराणां चासामर्थ्यात्, तस्मात् क्षणभेदेऽपि न सामर्थ्यभेदः, (१) सन्तान-
भेदे तु सामर्थ्यं मिथ्य इति । (२) तत्र । यदि भिन्नानां सन्तानानां नैकं सामर्थ्यं, हन्त तर्हि
नीलसन्तानानामपि मिथो भिन्नानां नैकमस्ति नीलाकाराधानसामर्थ्यमिति सन्निधानेऽपि नील-
सन्तानान्तरस्य न नीलज्ञानमुपजायेत । (३) तस्मात्सन्तानान्तराणामिव क्षणान्तराणामपि स्व-
कारणभेदाधीनोपजनानां केषांचिदेव सामर्थ्यभेदः केषांचिन्नेति वक्तव्यम् । तथा चैकाल-
यज्ञानसन्तानपतितेषु कस्यचिदेव ज्ञानक्षणस्य स तादृशः सामर्थ्यातिशयो वासनापरनामा
(४) स्वप्रत्ययासादितो यतो नीलाकारं प्रवृत्तिविज्ञानं जायते न पीताकारम्, कस्यचित्तु स
तादृशो यतः पीताकारं ज्ञानं न नीलाकारमिति वासनावैचित्र्यादेव स्वप्रत्ययासादिताज्ञानवै-
चित्र्यसिद्धेर्न तदतिरिक्तार्थसद्भावे किंचनास्ति प्रमाणमिति पश्यामः । (५) आलयावज्ञानस-
न्तानपतितमेवासंविदितं ज्ञानं वासना तद्वैचित्र्यानीलाद्यनुभववैचित्र्यम्, (६) पूर्वनीलाद्यनुभ-
ववैचित्र्याच्च वासनावैचित्र्यमित्यनादिताऽनयोर्विज्ञानवासनयोस्तस्माच्च परस्पराश्रयदोषसम्भ-
वो बीजाङ्कुरसन्तानविक्षितिः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामपि वासनावैचित्र्यस्यैव ज्ञानवैचित्र्यहेतुता
नार्थवैचित्र्यस्येत्याह—“अपि चाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । “एवं प्राप्ते, ब्रूमः ।
नाभाव उपलब्धे”रिति । न खल्वभावो बाह्यस्यार्थस्याध्यवसातुं शक्यते, सद्युपलम्भा-
भावाद्धाध्यवसीयेत सत्यप्युपलम्भे तस्य बाह्याविषयत्वाद्वा सत्यपि बाह्याविषयत्वेबाह्यार्थबाधक-
प्रमाणसद्भावाद्वा ? न तावत्सर्वथोपलम्भाभाव इति प्रश्नपूर्वकमाह “कस्मादुपलब्धे”रिति ।
नहि स्फुटतरं सर्वजननीं उपलम्भे सति तदभावः शक्यो वक्तुमित्यर्थः । द्वितीयं पक्षमवलम्बते—
“ननु नाहमेवं ब्रवीमी”ति । निराकराति “नाहमेवं ब्रवीषि” । उपलब्धिप्रा-
प्तिं हि साक्षिणोपलब्धिर्गृह्यमाणा बाह्याविषयत्वेनैव गृह्यते नोपलब्धिमात्रमित्यर्थः । “अ-
तश्चे”ति वक्ष्यमाणोपपत्तिपरामर्शः । तृतीयं, पक्षमालम्बते—“ननु बाह्यस्यार्थस्यास-
म्भवा”दिति । निराकरोति—“नायं साधुरध्यवसाय” इति । (७) इदमत्राकृतम्—

(१) एवमालयाविज्ञानसन्तानैक्ये क्षणभेदेऽपि न सामर्थ्यभेद इत्युपशय तथ्यातिरिक्तबाधार्थसन्तानभेदे
शक्तिभेदः स्यादित्याह सन्तानभेदे त्विति ।

(२) उक्तशङ्कां दूषयन्नाह विज्ञानवादी तत्रेति । बाह्यार्थवादे हि क्षणिकत्वाजीलार्थानां प्रतिनीलार्थं
भिन्नाः सन्ति नीलसन्तानस्तत्र च सन्तानभेदाच्छक्तिभेदोपगमे नीलसन्तानानामप्येकविधा शक्तिर्न स्यात्,
तथाचैकमेव नीलं नीलाकारज्ञानं जनयेत् न सन्तानान्तरवर्तीत्यर्थः ।

(३) चोद्यस्म्यं प्रदर्श्य परिहारसाम्यमाह तस्मादिति ।

(४) स्वप्रत्ययः—पूर्वोत्पन्ननीलादिप्रत्ययः ।

(५) वासनावैचित्र्यादिति भाष्यस्थवासनाशब्दार्थमाहालयति । अवस्थितमित्यनेन वासनायाः क्षणि-
कत्वं सूचितम् ।

(६) ननु पूर्वज्ञानात्मकवासनावैचित्र्यादुत्तरज्ञानानां वैचित्र्यं तर्हि पूर्वज्ञानवैचित्र्यमेव कुतस्तत्राह पूर्व-
नीलादीति ।

(७) तत्र भवाभ्यासकारः प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्तिपूर्वकौ सम्भवासम्भवाविति वदन्नेदं सूचयामास—यथा
किल ज्ञानभेदेन स्थूलसूक्ष्मार्थस्यासम्भवः परेण भाष्यते एवमभेदेनापि मया स सुवच इत्यप्रयोजकोऽसम्भवः,
प्रमाणान्तु शब्दभाष्यादरणीयम्, तत्रासम्भवं परमते दर्शयन्नाह इदमन्वेत्यादिना । बौद्धिकं ज्ञानाद्विषय

घटपटादयो हि स्थूला भासन्ते न तु परमसूक्ष्मास्तत्रेदं नानादिदेशव्यापित्वलक्षणं स्थौल्यं यद्यपि ज्ञानाकारत्वेनावरणानावरणलक्षणेन विरुद्धधर्मसंसर्गेण युज्यते ज्ञानोपाधेरनाशतत्वादेव, (१) तथापि तद्देशत्वात्तद्देशत्वकम्पाकम्पस्वरक्तारक्तत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गैरस्य नानात्वं प्रस-
ज्यमानं ज्ञानाकारत्वेऽपि न शक्यं शक्रेणापि वारयितुम् । (२) व्यतिरेकाव्यतिरेकवृत्तिविकल्पो च परमाणोरंशवत्त्वं चोपपादितानि वैशेषिकगरीक्षायाम् । तस्माद्बाह्यार्थवज्ज्ञानेऽपि स्थौ-
ल्यसम्भवः । (३) न च तावत्परमाण्वाभासमेकज्ञानमेकस्य नानात्मत्वानुपपत्तेः, आकाराणां वा ज्ञानतादात्म्यादेकत्वप्रसङ्गात् । (४) न च यावन्त आकारस्तावन्त्येव ज्ञानानि, तावतां ज्ञानानां मिथो वार्तानभिज्ञतया स्थूलानुभवाभावप्रसङ्गात् । (५) न च तत्पृष्ठभावी समस्तज्ञानाकारपट्ट-
लनात्मक एकः स्थूलविकल्पो विजृम्भते इति साम्प्रतम् । तस्यापि साकारतया स्थौल्यायो-
गात् । यथाह धर्मकीर्तिः—

(१) तस्मान्नाथं न च ज्ञाने स्थूलाभासस्तदात्मनः ।

एकत्र प्रतिषिद्धत्वाद्बहुष्वपि न सम्भवः ॥ इति ।

तस्माद्भवतापि ज्ञानाकारं स्थौल्यं समर्थयमानेन प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्तिपूर्वकौ सम्भवसम्भ-
वावास्थेयौ । तथा चेदन्तास्पदमशक्यं ज्ञानाग्नित्वं बाह्यमपह्नुमिति । यच्च ज्ञानस्य प्रत्यय-
व्यवस्थायै विषयसारूप्यमास्थितं नैतेन विषयोऽपह्नुतुं शक्यः, असत्यर्थे तत्सारूप्यस्य तज्य-
वस्थायाम्बानुपपत्तेरित्याह—“न च ज्ञानस्य विषयसारूप्या” इति । अत्र सहोपल-
म्भनियम उक्तः सोऽपि विकल्पं न सहते—यदि ज्ञानार्थयोः साहित्येनोपलम्भस्ततो विरुद्धो
हेतुर्नाभेदं साधयितुमर्हति, साहित्यस्य तद्विरुद्धभेदव्याप्तत्वात्, अभेदे तदनुपपत्तेः । अथैको-
पलम्भनियमः । न, एकत्वस्यावाचकः सहशब्दः । (७) अपि च किमेकत्वेनोपलम्भ आहो
एक उपलम्भो ज्ञानार्थयोः ? न तावदेकत्वेनोपलम्भ इत्याह “बहिरुपलब्धेश्च विषय-
स्य” । अथैकोपलम्भनियमस्तत्राह—“अत एव सहोपलम्भनियमोऽपि प्रत्ययवि-

स्थूलस्यासम्भवमनुवदति तत्रेदमिति । ज्ञानभेदपक्षे विरुद्धधर्माध्यासाद्भेदः स्थूलस्य स्यात् न तु ज्ञानभेदपक्षे
ज्ञानावच्छेदकार्थस्य जायमानस्य तदभिज्ञस्यानावृत्तत्वादावृत्तस्य च तदात्मत्वाभावेन विरोधापसङ्ग इत्यर्थः ।

(१) इदानीमेतमसम्भवमनुसृत्य बौद्धमतेऽप्यसम्भवमाह तथापीति । यद्यपि ज्ञानभेदपक्षेऽवभासान-
वभासलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गो न प्रसज्यते तथाप्येकज्ञानप्रकाशिते पटे तद्देशत्वात्तद्देशत्वयोर्देशनिराशमेदेन च
केपाकपयोरपि सम्भवाज्ज्ञानाकारत्वेऽप्यर्थस्य वर्णितविरुद्धधर्मवत्त्वाद्भेदप्रसङ्गस्तुल्य इत्यर्थः ।

(२) अर्थस्य ज्ञानभेदेऽवयवविवयवे चोक्तं दोषान्तरमपि ज्ञाने दुर्निवारमेत्याह व्यतिरेकेति ।

(३) नन्वाभिज्ञदेशवता परमाणुनामेव ज्ञानावलम्ब्यत्वाज्ज्ञानाभेदपक्षे कथं विरुद्धधर्माध्यासप्रसङ्गोऽत-
आह न च तावदिति ।

(४) प्रतिपरमाणुज्ञानभेदाङ्गीकारेपि दोषमाह न चेति ।

(५) ननु एकैकज्ञानगृहितनानापरमाणुपरामर्शात्मकः प्रत्ययः स्थूलालम्बनः स्यात् इत्यत्राह न च
तत्पृष्ठेति ।

(६) तस्मादिति । तस्मात्—वृत्तिविकल्पादितर्कात्, अर्थे—परमाणुसमूहात्मकेऽर्थे, न स्थूलाभासः,
न च ज्ञानात्मके विषये, एकत्र ज्ञाने वर्णितेन मार्गेण, तदात्मनो—नानाकारात्मकत्वस्य निषिद्धत्वात्, बहु-
ष्वपि विज्ञानेषु परमाणुचोरेषु स्थूलाभासस्य न सम्भवः तेषां मिथो वार्तानभिज्ञत्वादित्युक्तार्थः ।

(७) तथा चावाचकशब्दप्रयोगान्निग्रहस्थानन्तर्बेत्यर्थः । अथैकोपलम्भनियमादित्येव हेतुस्तत्राहापेति ।

षययोऽप्ययोपेयभावहेतुको नाभेदहेतुक इत्यवगन्तव्यम्” । यथा हि सर्वं चा-
 क्षुषं प्रभाकरपातुविद्धं (१) बुद्धिबोधं नियमेन मनुजैरुपलभ्यते न चैतावता घटादिरूपं प्रभा-
 तमकं भवति, किन्तु प्रभोपायत्वाभियम एवमिहाप्यात्मसाक्षिकानुभवोपायत्वादर्थस्यैकोपलम्भ
 नियम इति । अपि च यत्रैकविज्ञानगोचरौ घटपटौ तत्रार्थभेदं विज्ञानभेदं चाध्यवस्यन्ति प्र-
 तिपक्षारो न चैतदैकारम्येऽनकरूप्यत इत्याह—“अपि च घटज्ञानं पटज्ञान”मिति ।
 तथाभाभेदेऽपि विज्ञानभेददर्शनाच्च विज्ञानात्मकत्वमर्थस्येत्याह—“तथा घटदर्शनं घट-
 स्मरण”मिति । अपि च स्वरूपमात्रपर्यवसितं ज्ञानं ज्ञानान्तरवार्तानभिज्ञमिति ययोर्भेदस्त-
 द्वे न गृहीति इति भेदेऽपि तद्वतो न गृहीत इति । एवं क्षणिकशून्यानामस्वादयोप्यनेकप्रति-
 षाहेतुद्वयान्तज्ञानभेदसाध्याः । एवं स्वमसाधारणमन्यतो व्यावृत्तं लक्षणं यस्य तदपि यथाव-
 र्तेत यतश्च व्यावर्तेत तदनेकज्ञानसाध्यमेवं सामान्यलक्षणमपि विधिरूपमन्यापादरूपं वाऽनेक-
 ज्ञानगम्यम् । (२) एवं वास्यवासकम बोऽनेकज्ञानसाध्यः । एवमविद्योपप्लवबन्धेन यत् सदस-
 द्भर्मत्वं यथा नीलमिति सद्धर्मो, नरविषाणमश्वर इत्यसद्धर्मः, अमूर्तमिति सदसद्धर्मः । शक्यं
 हि वाचविषाणममूर्तं वक्तुम्, शक्यं च विज्ञानममूर्तं वक्तुम् । यथोक्तम्—

(३) अनादिवासनोद्भूतविकल्पपरिनिष्ठतः ।

शब्दार्थस्त्रैविधो धर्मो भावाभावोभयाश्रयः ॥ इति ।

एवं मोक्षप्रतिज्ञा च यो मुच्यते यतश्च मुच्यते येन मुच्यते तदनेकज्ञानसाध्या । (४) एवं
 विप्रतिपक्षं प्रतिपादयितुं प्रतिज्ञेति यत्प्रतिपादयति येन प्रतिपादयति यच्च पुरुषः प्रतिपाद्यते
 यश्च प्रतिपादयति तदनेकज्ञानसाध्यमित्यसत्येकस्मिन्ननेकार्थज्ञानप्रतिसन्धा तरि नोपपद्यते । त-
 त्सर्वं विज्ञानस्य स्वांशालम्बनेऽनुपपन्नमित्याह—“अपि च द्वयोर्ज्ञानयोः पूर्वोत्तरकाल-
 योरिति” । अपि च भेदाश्रयः कर्मफलभावो नाभिज्ञे ज्ञाने भवितुमर्हति, नो स्वच्छ छिदा-
 छिद्यते किन्तु दाह, नापि पाकः पच्यतेऽपि तु तण्डुलाः । तदिहापि न ज्ञानं स्वांशन ज्ञेय-
 मात्मनि वृत्तिविरोधादपि तु तदतिरिक्तोऽर्थः, पाक्या इव तण्डुलाः पाकातिरिक्ता इति ।
 मृमिरचनापूर्वकमाह—“किं चान्यद्, विज्ञानं विज्ञानमित्यप्यभ्युपगच्छतेति” ।
 (५) चोदयति—“ननु विज्ञानस्य स्वरूपातिरिक्तग्राह्यत्वे” इति । अयमः-
 र्थः—स्वरूपातिरिक्तमर्थं चेद्विज्ञानं गृह्णाति ततस्तदप्रत्यक्षं सन्नार्थं प्रत्यक्षयितुमर्हति,
 नहि चक्षुरिव तन्मिनीनमर्थं कंचनातिशयमाधत्ते येनार्थमप्रत्यक्षं सत्प्रत्यक्षयेदपि तु तत्प्रत्य-

(१) विषयत्वेन सम्बद्धम् । चाक्षुषपदार्थस्यालोकसाक्षात्कारव्यतिरेकेणातुपलम्भापि तदैक्यादर्शना-
 द्हेतुरनैकान्तिक इति भावः ।

(२) वास्यवासकत्वमविद्योपपन्नं, स च सदसद्धर्मेषु हेतुरिति भाष्यं व्याचक्षाणि आह एवमिति ।

(३) अनादिवासनाजन्मसाविकल्पकप्रत्ययात्मकाविकल्पपरिनिष्ठतो विषयीकृतो यः शब्दार्थः स भाविधु-
 तनीलायाश्रयो नीलत्वादिरभावभूतनरविषाणायाश्रयो नरविषाणत्वादिरुभयभूतविज्ञाननरविषाणायाश्रयोऽन्व-
 र्तेत्यादिभेदे विविध इत्यर्थः ।

(४) वस्तुमोक्षादिप्रतिज्ञेति भाष्यस्थादिपदार्थमाह एवमिति ।

(५) विज्ञानरूप स्वव्यातिरिक्तार्थविषयत्वे कुतस्तस्याप्येन ग्राह्यत्वापत्तेः ? चक्षुर्दृष्टमात्रमात्रस्याप्य-
 र्थोक्तकत्वसम्भवादतन्मिनीनमर्थं कंचनातिशयमाधत्ते चेद्विज्ञानं गृह्णाति ततस्तदप्रत्यक्षं सन्नार्थं प्रत्यक्षयितुमर्हति ।

क्षतेनार्थप्रत्यक्षता । यथाहुः—(१) 'अप्रत्यक्षोऽपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यतीति' । (२) तच्चेद् ज्ञानान्तरेण प्रतीयेत तदप्रतीतं नार्थविषयं ज्ञानमपरोक्षयितुमर्हति, एवं तत्तदित्यनवस्था, तस्मादनवस्थाया विभ्यता वरं स्वात्मनि दृष्टिरास्थिता । अपि च यथा प्रदीपो न दीपान्तरमपेक्षते, एवं ज्ञानमपि न ज्ञानान्तरमपेक्षितुमर्हति समत्वादिति । तदेतत्परिहरति—“तदुभयमप्यसद्विज्ञानग्रहणमात्र एव विज्ञानसाक्षिग्रहणाकाङ्क्षा-
नुत्पादादनवस्थाशङ्कानुपपत्तेः” । अयमर्थः—सत्यमप्रत्यक्षस्योपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति न तुपलम्भारं प्रति तत्प्रत्यक्षत्वाद्यो(१)पलम्भान्तरं प्रार्थनीयम्, अपि तु तस्मिन्निन्द्रियार्थसन्निकर्षान्तःकरणविकारभेद उत्पन्नमात्र एव प्रमातुरर्थदोषोपलम्भश्च प्रत्यक्षो भवतः, अर्थो हि निक्लीनस्वभावः प्रमातारं प्रति स्वप्रत्यक्षत्वायान्तःकरणविकारभेद-
मनुभवमपेक्षते, अनुभवस्तु जडोऽपि स्वच्छतया चैतन्यविम्बोद्ग्रहणाय नानुभवान्तरमपेक्षते येनानवस्था भवेत्, (४) नह्यस्ति सम्भवोऽनुभव उत्पन्नश्च न च प्रमातुः प्रत्यक्षो भवति यथा नीलादिः । तस्माद्यथा छेत्ता छिद्यता छेद्यं वृक्षादि व्याप्नोति, न तु छिदा छिदान्तरेण, नापि छिदैव छेत्री किन्तु स्वत एव देवदत्तादिः । यथा वा पक्ता पाक्यं पाकेन व्याप्नोति न तु पाकं पाकान्तरेण, नापि पाक एव पक्ता किं तु स्वत एव देवदत्तादिः । एवं प्रमाता प्रमेयं नीलादि प्रमया व्याप्नोति न तु प्रमा प्रमान्तरेण, नापि प्रमेव प्रमात्री, किन्तु स्वत एव प्रमायाः प्रमाता व्यापकः । (५) न च प्रमातीरि कूटस्थनित्यचैतन्ये प्रमापेक्षासम्भवो यतः प्रमातुः प्रमायाः प्रमात्रन्तरापेक्षायामनवस्था भवेत् । तस्मात्सुष्ठूक्तं 'विज्ञानग्रहणमात्र एव विज्ञानसाक्षिणः प्रमातुः कूटस्थनित्यचैतन्यस्य ग्रहणाकाङ्क्षानुत्पादादि'ति । यदुक्तं 'समत्वादवभास्यावभासकभावानुपपत्तेरिति' । तत्राह—“साक्षिप्रत्यययोश्च स्वभाववैषम्या-
दुपलब्धपुलभ्यभावोपपत्तेः” । मा भूज्ज्ञानयोः साम्येन ग्राह्यमाहकभावो ज्ञातृज्ञान-
योस्तु वैषम्यादुपपद्यत एव । (६) ग्राह्यत्वं च ज्ञानस्य न ग्राहकक्रियाजनितफलशालितया यथा बाह्यार्थस्य, फले फलान्तरानुपपत्तेः, यथाहुः—‘न संबिदर्थतः फलत्वादिति’(७), अपि

(१) अप्रत्यक्षेति । यस्यप्रत्यक्ष उपलम्भः स्यात्तर्हि चक्षुष इव तस्यार्थशुद्धिर्ज्ञान्या स्यात्, सा च न सिध्यति, तस्या अप्रत्यक्षदृष्ट्यपेक्षत्वेनानवस्थानादित्यर्थः ।

(२) नन्वेवं चेत्तर्हि ज्ञानं ज्ञानान्तरप्रत्यक्षं रुदर्थप्रकाशो भवतु, तत्राह तच्चेदिति ।

(३) उपलम्भप्रत्यक्षत्वाय । स्वप्रकाशसाक्षिणि अन्तःकरणप्रतिबिम्बते सत्यन्तःकरणपरिणामस्य भास्वरस्य स्वत एव साक्षिप्रतिबिम्बाधारतया सिद्धिसम्भवात् परिणामान्तरादपरोक्षतेति प्रमथार्थः ।

(४) यदि परिणामान्तरादनुभवपारोक्ष्यं तर्ह्यनुभव उदितोपि कदाचिन् प्रकाशेन, तच्चैवमतो नित्यसा-
क्ष्यनुभवसिद्ध इत्याह न ह्यस्तीति ।

(५) ननु माभूज्ज्ञानविषयज्ञानपरिणामान्तरापेक्षयाऽनवस्था, साक्षिणस्तु साक्ष्यन्तराभितप्रमापेक्षया-
ऽनवस्था स्यादित्याशङ्क्य स्वप्रकाशत्वावैषम्यस्याह न चेति ।

(६) ननु साक्षिणं प्रति प्रत्ययस्योपलभ्यत्वे तद्विषय उपलम्भोऽभ्यो वाच्यस्तस्य च प्राक्निराह्यत्वात्प्रा-
परविरोध इति भ्रममपनयनाह ग्राह्यत्वं चेति । फलेऽन्तःकरणगतज्ञानपरिणामे स्वाभाविकाकाशकल्पसा-
क्षिचैतन्यव्यतिरेकेण परिणामान्तरापेक्षफलान्तरानुपपत्तेरित्यर्थः ।

(७) परिणामज्ञानेन संबिज ज्ञायते फलत्वादित्यर्थः ।

तु प्रमातारं प्रति स्वतःसिद्धप्रकटतया (१) प्राप्नोऽप्यर्थः प्रमातारं प्रति सस्यां संविदि प्रकटः संविदपि प्रकटा (२) । यथाहुरन्ये 'नास्याः कर्मभावो (३) विद्यत इति । (४) स्यादेतत् यः प्रकाशते तदन्येन प्रकाशयते यथा ज्ञानार्थौ तथा च साक्षीति नास्ति प्रत्यक्षसाक्षिणोर्वैषम्यः मित्यत आह—“स्वयंसिद्धस्य च साक्षिणोऽप्रत्याख्येयत्वात्” । तथाहि—अस्य साक्षिणः सदाऽसन्दिग्धाविपरीतस्य नित्यसाक्षात्कारताऽनागन्तुकप्रकाशत्वे घटते । तथाहि—(५) प्रमाता सन्दिहानोऽप्यसन्दिग्धो विपर्यस्यन्नप्यविपरीतः परोक्षमर्थमुपेक्षमाणोऽप्यपरोक्षः स्मरज्ज्ञानुभक्तिकः प्राणाभुम्मात्रस्य, न चैतदन्याधीनसम्बेदनत्वे घटते । अनवस्थाप्रसङ्गोक्तः । तस्मात्स्वयंसिद्धतास्य निच्छताप्यप्रत्याख्येया प्रमाणमार्गायत्तत्वादिति । किं चोक्तेन क्रमेण (६) ज्ञानस्य स्वयमवगन्तृत्वाभावात् प्रमातुरनभ्युपगमे च प्रदीपवद्विज्ञानमवभासकान्तरनिरपेक्षं स्वयमेव प्रथत इति ह्यवताऽप्रमाणगम्यं विज्ञानमनवगन्तुकमित्युक्तं स्यात् शिळाघनमभ्यस्यप्रदीपसहस्रप्रथनवत् । अवगन्तुर्चेत्कस्यचिदपि न प्रकाशते कृतमवगमेन स्वयंप्रकाशनेति । विज्ञानमेवावगन्तिप्रति मन्वानः शङ्कते—“बाढमेवमनुभवकृपत्वा”दिति । न फलस्य कर्तृत्वं कर्मत्वं वास्तीति प्रदीपवत् कर्त्रन्तरमेवेतिव्यम्, तथा च न सिद्धसाधनमिति । परिहरति—“नान्यस्यावगन्तुरिति” । ननु साक्षिस्थानेऽस्त्वस्मद्भिमतमेष विज्ञानं तथा च नामन्येव विप्रतिपत्तिर्नार्थः (७) इति शङ्कते—“साक्षिणोऽवगन्तुः स्वयंसिद्धतामुपक्षिपताऽभिप्रेयता स्वयं प्रथते विज्ञानमित्येष एवे”-ति । निराकरोति—“ने”ति । भवति हि विज्ञानस्योत्पादादयो धर्मा अभ्युपेतास्तथा चास्य फलतया नावगन्तृत्वम्, कर्तृफलभावस्यैकत्र विरोधात्, किन्तु प्रदीपादितुल्यतेत्यर्थः ॥२८॥

सू० वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

बाधाबाधौ वैधर्म्यं, स्वप्नप्रत्ययो बाधितो जाग्रत्प्रत्ययश्चाबाधितः । त्वयापि चावश्यं जाग्रत्प्रत्ययस्याबाधितत्वमास्थेयं तेन हि स्वप्नप्रत्ययो बाधितो मिथ्येत्यवगम्यते । जाग्रत्प्रत्यय-

(१) ननु यदि परिणामव्यतिरेकेण संवित् साक्षिणं प्रत्यपरोक्षा तर्ह्येयं स्याद्वापकसाक्षिसम्बन्धस्य संविदर्थयोरविशेषादित्याशङ्क्याह प्राप्नोतीति ।

(२) अयं भावः—स्वरूपानुभवः सर्वव्याप्यप्यविद्यावृत्तत्वान्न भासते किन्तु निर्मले इव मुकुरतले मुखं भास्वरस्वभावाविशेषवदन्तःकरणे व्यज्यते इति तद्वन्निरपि मासुरा सखिहिता चेति भवति स्वभावप्रकटा, अर्थस्त्वन्तःकरणं प्रति व्यवहितो न च स्वभावत एव चैतन्याभिव्यक्तिसमः, सम्बन्धाविशेषेपि स्वभावाविशेषाद्वाञ्छाकाव्यक्षकत्वं दृष्टम्, यथा चाक्षुषी प्रभा सम्बन्धाविशेषेपि रूपादेव व्यज्ययति न वाय्वादिकम्, तस्मात्परिणामाभिव्यक्तानुभवादर्थसिद्धिरिति ।

(३) परिणामक्रियाजन्यफलभाषिता ।

(४) आत्मनः स्वप्रकाशत्वबलादिदं सर्वं सिध्येत, तदेवासिद्धमित्यभिप्रायेणाशङ्कते स्यादेतदिति ।

(५) असन्दिग्धाविपर्यस्तत्वमुदाहरति तथाहि प्रमातेत्यादिना । अत्र चास्या स्वयंप्रकाशः शश्वदपरोक्षत्वात्, यथैवं तथैवं यथा घट इति प्रयोगो द्रष्टव्यः । शश्वदसन्दिग्धत्वाच्छश्वदपरोक्षत्वमात्मनि द्रष्टव्यम् । आत्मविषयसंविदङ्गीकारे दोषमाहानवस्थेति ।

(६) न क्रिया तथा व्याप्यते किन्तु कर्त्रेत्यनेनेत्यर्थः । अनेन विज्ञानं व्यतिरिक्तमाहमित्यनुमानस्य विपक्षे बाधः प्रदर्शितः ।

(७) नार्थे इति । नार्थेपि विप्रतिपत्तिः, तस्य स्वन्मतेपि मिथ्यात्वादित्यर्थः ।

यस्य तु बाध्यत्वे स्वप्नप्रत्ययस्यासौ न बाधको भवेत्, नहि बाध्यमेव बाधकं भवितुमर्हति ।
तथा च स्वप्नप्रत्ययो मिथ्येति साध्यविकलो दृष्टान्तः स्यात्स्वप्नवदिति (१) । तस्माद्बाधाभा-
वाभ्यां वैधर्म्याच्च स्वप्नप्रत्ययदृष्टान्तेन जाग्रत्प्रत्ययस्य शक्यं निरालम्बनत्वमध्यवसानुम् ।
“निद्राग्लान”मिति करणदोषाभिधानम् । मिथ्यात्वाय वैधर्म्यान्तरमाह—“अपि
च स्मृतिरेवे”ति (२) संस्कारमात्रं हि विज्ञानं स्मृतिः । (३) प्रत्युत्पन्नेन्द्रियसम्प्रयोगकि-
ञ्चिदसाक्ष्यान्यथानुपपद्यमानयोग्यद्रव्याणानुत्पत्तिलक्षणसामग्रीप्रभवं तु ज्ञानमुपलब्धिः, त-
दिह निद्रास्य सामग्र्यन्तरविरहात्संस्कारः परिशिष्यते, तेन संस्कारजत्वात्स्मृतिः, सापि च
निद्रादोषाद्विपरीताऽवर्तमानमपि पित्रादि वर्तमानतया भासयति, तेन स्मृतेरेव तावदुपलब्धे-
र्विशेषस्तस्याश्च स्मृतेर्वैपरीत्यमिति, अतो महदन्तरमित्यर्थः । (४) अपि च स्वतःप्रामाण्ये
सिद्धे जाग्रत्प्रत्यययानां यथार्थत्वमनुभवसिद्धं नानुमानेनान्यथयितुं शक्यं (५) मनुभवविरो-
धेन तदनुत्पादाद्बाधितविषयताप्यनुमानोत्पादसामग्री, न च कारणाभावे कार्यमुत्पत्तुमर्हती-
त्याशयवानाह “अपि चानुभवविरोधप्रसङ्गादि”ति ॥ २९ ॥

सू० न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

(६) यथा लोकदर्शनं चान्वयव्यतिरेकावनुश्रियमाणार्थ एवोपलब्धेर्भवतो नार्थानपेक्षार्थ-
वासनार्था वासनाया अप्यर्थोपलब्ध्यधीनत्वदर्शनादित्यर्थः । अपि चाश्रयाभावादपि न लौकि-
की वासनोपपद्यते । न च क्षणिकमालयविज्ञानं वासनाधारो भवितुमर्हति, द्वयोर्युगपदुत्पद्य-
मानयोः सध्यदक्षिणशृङ्खलाधाराद्येयभावाभावात् । प्रागुत्पन्नस्य चाधेयोत्पादसमये सतः
क्षणिकत्वव्याघात इत्याशयवानाह—“अपि च वासना नामे”ति । शेषमतिरोहिता-
र्थम् ॥ ३० ॥

सू० क्षणिकत्वाच्च ॥ ३० ॥

स्यादेतत् यदि साकारं विज्ञानं न सम्भवति बाह्यश्चायः स्थूलसूक्ष्मविकल्पेनासम्भवी ।

(१) बाधार्थापेक्षाविनोक्ते जाग्रत्प्रत्यया निरालम्बनाः प्रत्ययत्वात्स्वप्नप्रत्ययवदित्यनुम इत्यर्थः ।

(२) एवमनुमानस्य बाध्यत्वेन दोषाधिकत्वं प्रदर्श्य प्रमाणजन्यत्वेन तदाह संस्कारात् ।

(३) उपलब्धिस्त्विति भाष्यगतद्वुपलब्धिपदं व्याचष्टे प्रत्युत्पन्नेति । वर्तमानवस्तुमिन्द्रियसंयोगादिप्रमा-
णघट्टकजन्यं ज्ञानमुपलब्धिर्इत्यर्थः ।

(४) लकानुमानादीयप्रत्ययत्वहेतोर्बाधितत्वमप्याहापिचेति ।

(५) ननु सामान्यतः प्राप्तमपि प्रामाण्यमनुमानेनापोष्यतामत आहानुपपेति । अबाधितविषयत्वेन
ज्ञातस्यानुमानस्य प्रमाणत्वात्सति प्रत्यक्षबाधे न प्रमाजनकत्वमतो बाधकानुदयाच्च प्रत्यक्षस्य प्रामाण्याप-
वाद इत्यर्थः ।

(६) ननु पूर्वपक्षिमतेऽर्थाभावाद्वाचनानामर्थोपलब्धिभिः सह व्याप्तेरसम्भवादर्थोपलब्ध्यभावात्तान् वास-
नानां भाव इति कथं सङ्गच्छत इत्याशङ्क्याह यथेति । पूर्वपक्षिणापि द्वयोर्पलब्धेः स्वप्ने वासनाजन्यत्वं लो-
कासिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यामवगतव्यम्, तद्दृष्टान्तेन च जाग्रत्प्रत्ययमेव यथा च लौकिकान्वयव्यतिरेको ता-
र्थोपलब्धेः कार्यस्यार्थ एव कारणे सति भवतः नार्थानपेक्षवासनारूपकारणे, स्वप्नप्रत्ययहेतुवासनाया अपि
जाग्रदर्थोपलब्ध्यधीनत्वदर्शनात्कारणकारणत्वेन तत्राप्यर्थोपलब्धेः स्थितत्वादतो वासनानामर्थोपलब्धिभिर्व्या-
प्तिविधिरिति हृदयम् ।

हन्तैवमर्थज्ञाने सत्त्वेन तावद्विचारं न सहते । नाप्यसत्त्वेन, असतो भासनायोगात् । नोभय-
त्वेन, विशेषात् सदसतोरेकत्वानुपपत्तेः । नाप्यनुभयत्वेन, एकनिषेधस्येतरविधाननान्तरी-
यकत्वात् । तस्माद्विचारासहत्वेमेवास्तु तत्त्वं वस्तुनाम् । यथाहुः—

इदं वस्तु बलायातं यद्वदन्ति विपश्चितः ।

यथायथार्थादिचिन्त्यन्ते विविच्यन्ते तथातथा ॥ इति ।

नै क्वचिदपि पक्षे व्यवतिष्ठन्त इत्यर्थः । तदेतन्निराचिकीर्षुराह—“शून्यवादिपक्ष-
स्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध इति तन्निराकरण्याय नादरः क्रियते”(१) ।
लौकिकानि हि प्रमाणानि सदसत्त्वगोचराणि तैः खलु सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतम-
विपरीतं तत्त्वं व्यवस्थाप्यते । असत्तासदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं
व्यवस्थाप्यते । सदसतोश्च विचारासहत्वं व्यवस्थापयता सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्धं व्यवस्था-
पितं भवति । तथा च सर्वप्रमाणविप्रतिषेधाच्चैवं व्यवस्थापयते । (२) यद्युच्येत—
तत्त्विकं प्रामाण्यं प्रमाणानामनेन विचारेण व्युदस्यते न सांख्यवहारिकम्, तथा च भिन्नवि-
षयत्वाच्च सर्वप्रमाणविप्रतिषेध इत्यत आह—“नह्ययं सर्वप्रमाणप्रसिद्धो
लोकस्य व्ययहारोऽस्य सत्त्वमाधिगम्य शक्यतेऽपह्नातुम् । प्रमाणानि हि स्वगो-
चरे प्रवर्तमानानि तत्त्वमिदमित्येव प्रवर्तन्ते । अतात्त्विकत्वं तु तद्गोचरस्यान्यतो बाधकाद्-
वर्णनार्थं न पुनः सांख्यवहारिकं नः प्रामाण्यं न तु तत्त्विकमित्येव प्रवर्तन्ते । बाधकं चाता-
त्त्विकत्वमेषां तद्गोचरविपरीततत्त्वोपदर्शनेन दर्शयेत्, यथा शुक्तिकथं न रजतं मरीचयो
न तांयमेकश्चन्द्रो न चन्द्रद्वयमित्यादि, तद्वादिहापि समस्तप्रमाणगोचरविपरीततत्त्वान्तरव्यव-
स्थापनेनातात्त्विकत्वमेषां प्रमाणानां बाधकेन दर्शनीयं न त्वव्यवस्थापिततत्त्वान्तरेण प्रमा-
णानि शक्यानि बाधितुम् । (३) विचारासहत्वं वस्तुनां तत्त्वं व्यवस्थापयद्वाधकमतत्त्विकत्वं
प्रमाणानां दर्शयतीति चेत्, (४) किं पुनरिदं विचारासहत्वं वस्तु यत्तत्त्वमभिमतं किं तद्-
स्तु परमार्थतः सदादीनामन्यतमस्क्रेष्ठं विचारं न सहते, अथ विचारासहत्वेन निस्तत्त्वमे-
व । (५) तत्र परमार्थतः सदादीनामन्यतमद्विचारं न सहत इति विप्रतिषिद्धम् । न सहते चेन्न
सदादीनामन्यतमदन्यतमस्क्रेष्ठकथं न विचारं सहते, अथ निस्तत्त्वं चेत्कथमन्यतमतत्त्वम-
व्यवस्थाप्य शक्यमेवं वक्तुम् । (६) न च निस्तत्त्वतैव तत्त्वं भावानां, तथा सति हि तत्त्वा-

(१) सूत्रान्तराणि शून्यवादपक्षजण्डनाय न विरच्यन्त इत्यर्थः । नाभावो ज्ञानार्थयोः प्रमाणैरुपल-
ब्धेरिति सूत्रं योजयन्निष्ठास्याह लौकिकानि इति ।

(२) प्रपञ्चस्यावास्तविकत्वं व्यवस्थापयितुमधिष्ठानवस्त्ववयवमङ्गीकार्यं पूर्वपक्षिमते च तस्याभावः
प्रमाणतत्त्वत्वात्तुल्यत्वेरिति प्रतिपादयन्न भावोऽनुपलब्धेरिति सूत्रं योजयन्नाह यद्युच्येतेति ।

(३) ननु किमाधिष्ठानतत्त्वबोधनेन, प्रत्यक्षादिप्रामित्यस्तुगते विचारासहत्वेमेव बाधकप्रमाणं गमय-
त्वित्याभिप्रायेणाशङ्कते विचरेति ।

(४) विकल्पद्वारा समाधत्ते किं पुनरिति ।

(५) नाथ इत्याह तत्रेति । द्वितीयेषु निस्तत्त्वं सदादिपक्षनिषिद्धं न वा ? नाथः, सदादिप्रकारतत्त्व-
व्यवस्थायाः पूर्वपक्षनिष्ठत्वादित्याह कथमन्यतमिति ।

(६) न द्वितीय इत्याह न चेति । तत्त्वरूपत्वाभावाद् हि निस्तत्त्वम्, स चासन्नित्यत्वं भावान् व्यव-
स्थापितं स्यात्तथाचासत्त्वाव्यवस्थाप्रातिज्ञाविरोध इत्यर्थः ।

भावः स्यात् , सोऽपि च विचारं न सहत इत्युक्तं भवद्भिः । (१) अपि चारोपितं निषेधनीयम् , आरोपश्च तत्त्वाधिष्ठानो दृष्टो यथा शुक्तिकादिषु रजसादेः , न चेत् किञ्चिदस्ति तत्त्वं कस्य कस्मिन्नारोपः । तस्मान्निष्प्रपञ्चं परमार्थसद्ब्रह्मानिर्वाच्यप्रपञ्चात्मनारोप्यते, तच्च तत्त्वं व्यवस्थाप्यातात्त्विकत्वेन साव्यवहारिकत्वं प्रमाणानां बाधकेनोपपद्यत इति युक्तमुत्तरायामः ॥ ३१ ॥

सू० सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

विभजते—“किं बहुना उक्तेन , यथायथा ग्रन्थतोऽर्थतश्चायं वैनाशिक-समञ्जः” इति । (१) ग्रन्थतस्तावत्परिणीतछानामिदमोषधायसाधुगदप्रयोगः । अर्थतश्च नैरात्म्यमभ्युपेत्यालयविज्ञानं समस्तवासनाधारमभ्युपगच्छन्क्षरमात्मानमभ्युपैति । एवं क्षणिकत्वमभ्युपेत्यो—“त्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा स्थितैवैषा धर्माणां धर्मता धर्मस्थितिते”ति नित्यतामुपैतित्यादिबहुजेतव्यमिति ॥ ३२ ॥

सू० नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ ३३ ॥

निरस्तो मुक्तकच्छानां सुगतानां समयो, विवसनानां (३) समय इदानीं निरस्यते । तत्समयमाह संक्षेपविस्तराभ्याम्—“सप्त वैषां पदार्थाः सम्मता” इति । तत्र संक्षेपमाह—“संक्षेपतस्तु द्वावेव पदार्थावि”ति । बोधात्मको जीवो जडवर्गस्त्वजीव इति यथायोगं तयोर्जीवाजीवयोरिममपरं प्रपञ्चमाचक्षते । तमाह—“पञ्चास्तिकाया ना-मे”ति । “सर्वेषामप्येषामवान्तरप्रभेदानि”ति । जीवास्तिकायजिवा (४)—बद्धो मुक्तो नित्यसिद्धश्चेति । पुद्गलास्तिकायः षोढा-पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि स्थावरं जंगमं चेति । धर्मास्तिकायः (५) प्रवृत्त्यनुमेयोऽधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः । आकाशास्तिकायो द्वेषा—लोकाकाशोऽलोकाकाशश्च । तत्रोपर्युपरि स्थितानां लोकानामन्तर्गतं लोकाकाशस्तेषामुपरि मोक्षस्थानमलोकाकाशः । तत्र हि न लोकाः सन्ति । तदेवं जीवाजीवपदार्थौ पञ्चधा प्रपञ्चिताः । (६) आत्मवसंवरनिर्जराजयः पदार्थाः प्रवृत्तिलक्षणाः प्रपञ्च्यन्ते । द्विधा प्रवृत्तिः—सम्यक्त्वित्या च । तत्र मिथ्याप्रवृत्तिरात्मवः । सम्यक्प्रवृत्ती तु संवरनिर्जरा । (७) आत्मावयति

(१) अधिष्ठानतत्त्वज्ञानमावाक्षाभासम्भवं प्रदक्ष्याधिष्ठानाभावादारोपासम्भवं दर्शयन्नाहपिचेति ।

(२) यथायथेति भाव्यस्थानीयं व्याचष्टे ग्रन्थत इति । दर्शनं स्थानमिति वक्तव्ये पञ्चयानातिष्ठने-तिबौद्धानामपशब्दप्रयोगः, शितित्येये तिष्ठपश्यावादेशौ मुक्त्यर्थे तु नाशित्वादेवं मिदं सेचन इत्यस्य निष्ठान्तस्य मीढमतिरूपं भवति मिदमिति त्वपशब्दस्तथा । पोषधशब्दोपि उपवासो बौद्धैः प्रयुक्तोपि लोका-प्रयुक्तत्वादपशब्दो बोद्धव्यः ।

(३) जैनानाम् । एकरूपब्रह्मशब्दविरोधेनैकान्तवादभङ्गस्य बुद्धिस्थत्वात्सङ्कतिर्नोभ्या ।

(४) अस्तीति कायन्ते शब्दन्ते इत्यास्तिकायाः, कैमे शब्द इत्यस्माद्धातोर्निष्पन्नः कायशब्दोपि इष्टव्यः केचित् बद्धाः केचित्साधनैर्बुद्ध्याः, नित्यसिद्धश्च जैनमतेऽर्हन्शब्दवाच्यः ।

(५) प्रवृत्त्यनुमेय इति । प्रवृत्तिर्द्विधा सम्यक्प्रवृत्तिश्च, तत्र धर्मास्तिकायः सम्यक्प्रवृत्त्यनुमेयः, शास्त्रीयवाक्यप्रवृत्त्या ह्यन्तरोऽपूर्वाख्यो धर्मोऽनुमीयत इत्यर्थः । अधर्मेति । उन्वैगमनशीलो हि जीवस्तस्य देहेऽवस्थित्याऽधर्मोऽनुमीयत इत्यर्थः ।

(६) बन्धमोक्षसाधनभूते समीच्यसमीच्यौ प्रवृत्तौ दर्शयन्नाहाहवेति ।

(७) आत्मवाक्यमिथ्याप्रवृत्तिस्वरूपं व्याचष्टे आत्मावयतीति । गमयतीत्यर्थः ।

पुरुषं विषयेष्वितीन्द्रियप्रवृत्तिरास्त्रवः । इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्विषयान् स्पृशद्रूपादिज्ञानरूपेण परिणमत इति । अन्ये तु कर्माण्यास्त्रवमाहुः, तानि हि कर्तारमभिव्याप्य स्रजन्ति कर्तारमनुगच्छन्तीत्यास्त्रवः । सेयं मिथ्याप्रवृत्तिरनर्थहेतुत्वात् । संवरनिर्जरी' च सम्यक् प्रवृत्ती । तत्र शमदमादिकृपा प्रवृत्तिः संवरः । सा ह्यास्त्रवस्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवर उच्यते । निर्जरस्त्वनादिकालप्रवृत्ति कषायकलुषपुण्यापुण्यग्रहाणहेतुस्तप्तशिलारोहणादिः । स हि निःशेषं पुण्यापुण्यं सुखदुःखोपभोगेन जरयतीति निर्जरः । (१)बन्धोऽष्टविधं कर्म । तत्र घातिकर्म चतुर्विधम्, तद्यथा—ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं मोहनीयमन्तरायमिति । तथा चत्वार्यघातिकर्माणि, तद्यथा—वेदनीयं नामिकं गोत्रिकमायुष्कं चेति । (२)तत्र सम्यग् ज्ञानं न मोक्षसाधनम्, नहि ज्ञानाद्वस्तुष्विद्विरतिप्रसङ्गादिति विपर्ययो ज्ञानावरणीयं कर्मोच्यते । आर्हत्तदर्शनाभ्यासान्न मोक्ष इति ज्ञानं दर्शनावरणीयं कर्म । बहुषु विप्रतिषिद्धेषु तार्थकारैरुपदर्शितेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणं मोहनीयं कर्म । मोक्षमार्गप्रवृत्तानां तद्विघ्नकरं विज्ञानमन्तरायं कर्म । तानीमानि श्रेयोहन्तृत्वाद् घातिकर्माण्युच्यन्ते । अघातीनि कर्माणि तद्यथा—वेदनीयं कर्म (३)शुक्लपुद्गलविपाकहेतुः, तद्धि बन्धोऽपि न निःश्रेयसपरिपन्थि तत्त्वज्ञानाविघातकत्वात् । शुक्लपुद्गलारम्भकवेदनीयकर्मानुगुणं नामिकं कर्म, तद्धि शुद्धपुद्गलस्यावावस्थां कललज्वद्वुदादिमारभते । गोत्रिकमव्याकृतम् ततोप्ययं शक्तिरूपेणावस्थितम् (४) । आयुष्कं त्वायुः कायति कथयत्युत्पादनद्वारेत्यायुष्कम् (५) । तान्येतानि शुक्लपुद्गलायाश्रयत्वादघातीनि कर्माणि । तदेतत्कर्माष्टकं पुरुषं ब्रह्मातीति बन्धः । विगलितसमस्तक्लेशतद्वासनस्यानावरणज्ञानस्य सुखैकतानस्यारमन उपरि देशावस्थानं मोक्ष इत्येके । अन्ये तूर्ध्वगमनशीलो हि जीवो धर्माधर्मास्तिकायेन बद्धस्तद्विमोक्षायदूर्ध्वं गच्छत्येव स मोक्ष इति । त एते सप्त पदार्था जीवादयः सहाशान्तरप्रभेदैरुपन्यस्ताः । तत्र सर्वत्र चेमं सप्तमज्ञानियज्जामन्यायमवतारयन्ति (६)—“स्यादस्ति, स्याज्जास्ति, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादवक्तव्यः,

(१) बन्धाख्यफलमाह बन्ध इति । यद्यपि पूर्वोक्त आस्त्रवोपि बन्धस्तथापि तज्ज्ञेयत्वादयमपि बन्ध इति द्रष्टव्यम् ।

(२) ज्ञानावरणीयं कर्माख्यातुं भूमिकामाह तत्रेति । अतिप्रसङ्गात्—आशामोदकज्ञानादिभ्योऽपि मोदकादिष्विद्विप्रसङ्गात् ।

(३) शरीराकारेण परिणामहेतुः । शरीरद्वारा तत्त्ववेदनहेतुत्वाच्च तस्य वेदनीयत्वम् ।

(४) वक्ष्यमाणायुष्ककर्मणो देहाकारपरिणामशक्तिर्गौत्रिकं कर्मैत्यर्थः ।

(५) शुक्रशोणितव्यतिरेकजाते मिश्रिततदुभयरूपमायुष्कं कर्मैत्यर्थः ।

(६) सप्तमज्ञान्यायप्रसङ्गश्चैवं प्रदर्शितोऽनन्तवीयेण —

संक्षिप्तानविवक्षायां स्यादस्तीति भेतिर्भवेत् ।

स्याज्जास्तीतिप्रयोगः स्यान्नविषेधे विवक्षिते ॥

क्रमेणोभयवर्त्तायां प्रयोगस्समुदायभृत् ।

युगपत्संक्षिप्तवर्त्तायां स्यादवाच्यमशक्तिः ॥

आध्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इत्यते ।

अन्यावाच्यविवक्षायां षष्ठमङ्गसमुद्भवः ।

समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग उच्यते ॥ इति ।

स्यादस्ति चावक्तव्यश्च, स्यान्नस्ति चावक्तव्यश्च, स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यश्चेति ।
(१)स्याच्छब्दः खल्वयं निपातस्तिङन्तप्रतिरूपकोऽनेकान्तद्योतो, यथाहुः—

(२)वाक्येष्वनेकान्तद्योती गम्यं प्रति विशेषणम् ।

स्यान्निपातार्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपकः ॥ इति ।

यदि पुनरयमनेकान्तद्योतकः स्याच्छब्दो न भवेत् स्यादस्तीतिवाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात्, तदिदमुक्तमर्थयोगित्वादिति । अनैकान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति कथं चिदस्तीति स्यात्पदात्कथंचिदर्थोस्तीत्यनेनानुक्तः प्रतीयत इति नानर्थक्यम् । (३)तथा च—

स्याद्वादः सर्वथैकान्तस्यागात् किंवृत्तचिद्विधेः ।

सप्तभङ्गनयापेक्षो हेयादेयविशेषकृत् ॥

किंवृत्ते प्रत्यये खल्वयं चिन्निपातविधिना सर्वथैकान्तस्यागात् सप्तश्वेकान्तेषु(४) यो भङ्गस्तत्र यो नयस्तदपेक्षः सन् हेयोपादेयभेदाय स्याद्वादः कल्पते । (५)तथाहि—यदि व-
स्त्वस्येवेत्येकान्ततस्तत् सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सर्वात्मनाऽस्त्येवेति न तदीप्साजिहासाभ्यां क चित्कदाचित्कथं चित्कथित् प्रवर्तेत निवर्तेत वा, (६)प्राप्ताप्रापणीयत्वात्, हेयहानानुप-
पत्तेश्च, अनैकान्तपक्षे तु कचित्कदाचित्कस्यचित्कथंचित् सत्त्वे हानोपादाने प्रेक्षावतां कल्पेते इति । तमेनं सप्तभङ्गनयं दूषयति “नैकस्मिन्नसम्भवात्” । विभजते—“नह्ये-
कस्मिन् धर्मिणि” परमार्थसति परमार्थसतां “युगपत्सदस्त्वादीनां धर्माणां” परस्परपरिहारस्वरूपाणां समावेशः सम्भवति । (७)एतदुक्तं भवति—संस्थं यदस्ति वस्तु-
तस्तत्सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सर्वात्मना निर्वचनीयेन रूपेणास्त्येव न नास्ति, यथा प्रत्ययात्मा । यत्तु कचित्कथंचित्कदाचित्केनचिदात्मनाऽस्तीत्युच्यते यथा प्रपञ्चस्तद्व्यवहारतो न तु परमार्थतस्तस्य विचारासहत्वात्(८) । न च प्रत्ययमात्रं वास्तवत्वं व्यवस्थापयति, शुक्ति-
मरुमरीचिकादिषु रजततोयादेरपि वास्तवत्वप्रसङ्गात् । लौकिकानामभावेन तु तद्व्यवस्थायां

(१) नन्वस्ति स्यादिति वर्तमानत्वावधिवाचिनोः कथमेकार्थपर्यवसानमतु, आह स्याच्छब्द इति । तिङन्ततुल्योऽतो न विध्यर्थेत्यर्थः ।

(२) वाक्येष्विति । स्यादस्तीत्यादिवाक्येषु स्यादित्यर्थे शब्दः अस्तित्वादिगम्यं प्रति विशेषणीभूतो-
ऽनेकान्तपक्षाशकोऽर्थसम्बन्धित्वात्तिङन्तप्रदशो निपात इत्यर्थः । अर्थयोगित्वेनोपपादयन्नाह यदिति ।

(३) स्यात्पदेनानैकान्ताभिधाने प्रयोजनमाह तथाचेति । किञ्चिदपि स्थानुप्रत्यये तदुपरि च चि-
न्निपातेन कथंचिदस्ति कथंचिन्नास्तीतिरूपात्सर्वथैकान्तपक्षत्यागाज्जायमानः सप्तभङ्गपक्षः स्याद्वादो
हेयोपादेयबुद्धिविशेषकृत् भवतीति कारिकार्थः । इममेवार्थं स्फुटीकुर्वन्नाह किंवृत्ते इति ।

(४) अस्यादिनियमेषु ।

(५) सप्तानामेवान्तानां भङ्गे हेतुं न्यायमाह तथाहीति ।

(६) प्रवृत्त्यभावे निवृत्त्यभावे च पर्यायेण हेतुद्वयमाह प्राप्तेति । प्राप्तस्य सदस्तुनोऽप्रापणीयत्वात्,
असत्त्वे होकान्ते हेयमेव त्यक्तमेवाहितं सदा स्यात्तस्य च साध्यं हानमनुपपन्नमित्यर्थः ।

(७) स्याद्वादस्य हेयादिशिद्धिहेतुत्वं खण्डयन्नाहैतदुक्तमिति । यदस्ति तदस्त्येवेति नियमोऽस्माभिरपि
स्वीक्रियते, यस्तु कथंचिदस्ति प्रपञ्चः स विकल्पितस्तत्र च हेयादिविभागशिखिरित्यर्थः ।

(८) आरम्भणाधिकरणे (अ. २ पा. सू. १४) विचारासहत्वं उदस्यत्वे वस्तुनो न भवति असत्त्वद-
शायामपि वस्तुवृत्त्यापातात् . न च स्वरूपे सर्वदाऽद्वयप्रसङ्गादित्यादिना प्रदर्शितम् ।

देहात्माभिमानस्याप्यबाधेन तार्विकत्वे सति लोकायतमतापातेन नास्तिकत्वप्रसङ्गात् ।
 (१) पण्डितरूपाणां तु देहात्माभिमानस्य विचारतो बाधनं प्रपञ्चस्याप्यनैकान्तस्य तुल्यमिति ।
 अपि च सदसत्त्वयोः परस्परविरुद्धत्वेन समुच्चयाभावे विकल्पः । न च वस्तुनि विकल्पः
 सम्भवति । तस्मात्स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ज्ञानवत् सत्त्वपञ्चत्वनिर्धारणस्य फलस्य निर्धारयि-
 तुष्य प्रमातुस्तत्करणस्य प्रमाणस्य च तत्प्रमेयस्य च सत्त्वपञ्चत्वस्य सदसत्त्वसंशये साधु
 समर्थितं तीर्थकरणत्वमृषभेणात्मनः । निर्धारणस्य चैकान्तसत्त्वे सर्वत्र नानैकान्तवाद इत्याह
 “य एते सप्त पदार्थाः” इति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ३३ ॥

एवं चात्माऽकात्स्न्यम् ॥ ३४ ॥

“एवं चे”ति चेन समुच्चयं द्योतयति । शरीरपरिमाणत्वं ह्यात्मनोऽकृत्स्नत्वं परि-
 च्छिन्नत्वम्, तथा चानित्यत्वं, ये हि परिच्छिन्नास्ते सर्वेऽनित्या यथा घटादयस्तथो चास्मे
 ति । तदेतदाह—“यथैकस्मिन् धर्मिणी”ति । इह चापरमकृत्स्नत्वेन सूत्रितमित्या-
 ह—“शरीरिणां चानवस्थितपरिमाणत्वादि”ति । मनुष्यकायपरिमाणो हि जीवो न
 हस्तिकायं कृत्स्नं व्याप्नुमर्हत्युत्पत्वादित्यात्मनः कृत्स्नशरीराभ्यापित्वादकात्स्न्यम्, तथा च
 न शरीरपरिमाणत्वमिति । तथा हस्तिशरीरं परित्यज्य यदा पुत्तिकाशरीरो भवति तदा न
 तत्र कृत्स्नः पुत्तिकाशरीरे संमीयेतैत्यकात्स्न्यमात्मनः । सुगममन्यत् । चोदयति—“स्यादे-
 तत्” “अनन्तावयव”इति । यथा हि प्रदीपो घटमहाहर्म्योदरवर्तो संकोचविकाशवा-
 नेवं जीवोऽपि पुत्तिकाहस्तिदेहयोरित्यर्थः । तदेतद्विकल्प्य दूषयति—“तेषां पुनरनन्ताना-
 मि”ति । न तावत्प्रदीपोऽत्र निदर्शनं भवितुमर्हति, अनित्यत्वप्रसङ्गात् । विशारवो(२)
 हि प्रदीपावयवाः प्रदीपव्यावयवौ प्रतिक्षणमुत्पत्तिनिरीधधर्मा, तस्मादनित्यत्वात्तस्य (३) ना-
 स्थिरो जीवस्तदवयवाभ्युपेतव्याः तथा च विकल्पद्वयोक्तं दूषणमिति । यच्च
 जीवावयवानामानन्त्यमुदितं तदनुपपन्नतरमित्याह—“अपि च शरीरमात्रे”ति ॥ ३४ ॥

शङ्कापूर्वं सूत्रान्तरमवतारयति—“अथ पर्यायेणे”ति । तत्राप्युच्यते—

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

कर्मण्यकमुक्तं ज्ञानावरणीयादि । (४) किं चात्मनोऽनित्यत्वाभ्युपगमे आगच्छतामपग-
 च्छतां चावयवानामित्येताऽनिरूपणेन चात्मज्ञानाभावाभापवर्ग इति भावः । “अत एवमा-
 दिदोषप्रसङ्गादि”ति । आदिप्रहणसूचितं दोषं ब्रूमः । किं चैते जीवानयवाः प्रत्येकं वा
 चेतयेरन् समूहो वा, तेषां प्रत्येकं चैतस्ये बहूनां चेतनानामेकामिप्रायस्वनियमाभावात् कदा-
 चिद्विरुद्धादिक्रियत्वेन शरीरमुन्मथ्येत, समूहचैतन्ये तु हस्तिशरीरस्य पुत्तिकाशरीरस्य द्वि-

(१) प्रज्ञस्तपण्डितानाम्, प्रज्ञासायां रूपप्यस्ययः ।

(२) विनश्यताः ।

(३) प्रदीपदृष्टान्तस्य । एवं च दृष्टान्तेऽनित्यत्वं न च दार्ष्टान्तिके इति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्य-
 मित्यर्थः ।

(४) आगमापादप्रवयवानामनात्मत्वं भाष्योक्तं तदा सङ्गच्छेत यदि आत्मा नित्य इति पराभ्युपगमः
 स्यादितरेथेष्टप्रसङ्गादरूपवयविनामनात्मत्वेनावयवानामनात्मत्वादित्यभिप्रायेणाह किञ्चेति ।

प्रावयवशेषो जीवो न चेतयेत्, विगलितबहुसमूहितया समूहस्याभावात् । “पुत्तिकाशरीर” इति । “अथवे”ति । पूर्वसूत्रप्रसङ्गितायां जीवानित्यतया बौद्धवत्सन्ताननित्यता-माशङ्क्येदं सूत्रम् । ‘न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः’ । न च पर्यायात् परिमाण-नवस्थानेऽपि संतानाभ्युपगमेनारम्भो नित्यत्वादिविरोधो बन्धमोक्षयोः । कुतः ? परिणामादिभ्यो दोषेभ्यः । सन्तानस्य वस्तुत्वे परिणामस्तत्तत्त्वमर्भदमित्यत्वादित्यदोषप्रसङ्गः । अवस्तुत्वे चादिग्रहणसूचितो नैरात्म्यापत्तिदोषप्रसङ्ग इति । (१) विसिचो-विवसनाः ॥ ३५ ॥

सू० अन्त्यावस्थितेश्रोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

(२) एवं हि मोक्षावस्थाभावि जीवपरिमाणं नित्यं भवेत् यद्यभूत्वा न भवेद्भूत्वा भाविनामनित्यत्वाद्दटादीनाम् । कथं चाभूत्वा न भवेद्यदि प्रागप्यासीत् । (३) न च परिमाणान्तरावरोधेऽपूर्वं भवितुमर्हति । तस्मादन्यमेव परिमाणं पूर्वमप्यासीदित्यभेदः । तथा चैकशरीरपरिमाणतैव स्यान्नोपचितापचितशरीरप्राप्तिः, शरीरपरिमाणत्वाभ्युपगमव्याघातादिति । अत्र (४) चोभयोः परिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गादिति योजना । (५) एकशरीरपरिमाणतैवेति च दीप्यम् । (६) द्वितीये तु व्याख्याने उभयोरवस्थयोरिति योजना । एकशरीरपरिमाणता न दीप्या, किं त्वेकपरिमाणतामात्रमणुर्महान्वेति विवेकः ॥ ३६ ॥

सू० पश्युरसामञ्जस्यत्वात् ॥ ३७ ॥

अविशेषेणैश्वरकारणवादोऽनेन निषिध्यत इति भ्रमनिवृत्त्यर्थमाह “केवले”ति । सांख्ययोग्यप्राश्रया हिरण्यगर्भपतञ्जलिप्रभृतयः । प्रधानमुक्तं, दृक्शक्तिः पुरुषः प्रत्ययानुपश्यः । (७) स च नानाकलेशकर्मविपाकाशयैरपरासृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः प्रधानपुरुषाभ्यामन्यः । माहेश्वराश्चत्वारः-शैवाः, पाण्डुपताः, काशिकसिद्धान्तिनः, कापालिकाश्चेति । चरवारोऽप्यमी महेश्वरप्रणीतसिद्धान्तानुयायितया माहेश्वराः । कारणमीश्वरः । कार्यं प्राधानिकं

(१) सिम् वक्ष्यं विगतं येभ्यस्ते ।

(२) ननु देहान्तराप्रवेशाभ्युपगम्यत्वं परिणाममन्यन्तस्य नित्यत्वेनाद्यमध्यमयोर्निर्दिष्टत्वानुमाने परिणामत्रयापत्त्या कथमाविशेषापादनमित्याशङ्क्याह एवमिति ।

(३) नन्वेवमन्यपरिमाणस्य कालत्रयेऽनुवृत्तावपि देहभेदप्राप्तिकालेष्वस्मिनः परिमाणान्तराणि किं न भवेद्युरत आह न चेति । परिमाणभेदे द्रव्यभेदप्रसङ्गादित्यर्थः ।

(४) सूत्रे ।

(५) नन्वादिमध्यान्तिमपरिमाणानां नित्यत्वे आपत्तिरिति परिणामत्रयवत्त्वमात्मनः स्यात् कुत एकपरिणामताऽऽपाद्यते अत आहैकशरीरेति । त्रयाणां परिणामानां सर्वशरीरेषु समत्वात्सर्वशरीरेष्वेकरूपपरिणामताऽऽत्मनः स्यादिति दीप्यं व्याख्येयमित्यर्थः ।

(६) सर्वदा परिणामैक्यस्यैवापाद्यत्वात्सूत्रगतोभयशब्देन न परिणामद्वयमभिधीयते किं त्वाद्यमध्यकालौ ततश्चाद्यमध्यकालयोरुभयोः परिणामनित्यत्वादित्येवं रूपं हेतुं योजयति माध्यकार इत्याह द्वितीये स्थिति । अस्यां व्याख्यायामविशेषशब्देन न परिणामत्रयस्य सर्वशरीरेषु तुल्यत्वमापाद्यते किन्तु यदैकशरीरे परिणामतामात्रं सर्वशरीरेष्वपाद्यते तदाऽणुर्वा महान्वाऽऽत्मा सर्वदेहेषु स्यादित्येवं रूपमित्याहैकशरीरेति ।

(७) भाष्ये प्रधानपुरुषयोरधिष्ठातेति द्विवचनप्रयोगादेको जीव इति भ्रमः स्यात् स्यात्तं व्युद्भूतमाह स चेति । समाप्तान्तर्गतैकचने जात्याभिप्रायकमित्यर्थः ।

महदादि । योगोप्योद्धारादिध्यानधारणादिः । विधिस्त्रिषवणस्नानादिगूढचर्यावसानो (१) दुःखा-
न्तो मोक्षः । पञ्चव आत्मानस्तेषां पाशो बन्धनं तद्विमोक्षो दुःखान्तः । एष तेषामभिपन्धिः—
चेतनस्य खल्वधिष्ठातुः कुम्भकारादेः कुम्भादिकार्ये निमित्तकारणत्वमात्रं न तूपादानत्वमपि
(२) । तस्मादिहापीश्वरोऽधिष्ठाता जगत्कारणानां निमित्तमेव, न तूपादानमप्येकस्याधिष्ठातृत्वा-
धिष्ठेयत्वविरोधादिति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते ऽभिधीयते—“पशुरसामञ्जस्यादि”ति । इदमत्राकृतम्—ईश्वरस्य निमित्तका-
रणत्वमात्रमागमाद्वोच्येत प्रमाणान्तराद्वा ? प्रमाणान्तरमप्यनुमानमर्थापत्तिर्वा ? न तावदा-
गमत्, तस्य निमित्तोपादानकारणत्वप्रतिपादनपरत्वादित्यसङ्कदोषेदितम् । तस्मादनेनास्मि-
न्नर्थे प्रमाणान्तरमास्थेयम् । तत्रानुमानं तावज्ज सम्भवति (३) । (४) तद्धि दृष्टानुसारेण प्रव-
र्तते तदनुसारेण चासामञ्जस्यम् । तदाह—“हीनमध्यमे”ति । एतदुक्तं भवति—आगमादी-
श्वरसिद्धौ न दृष्टमनुसर्तव्यं, नहि स्वर्गापूर्वदेवतादिष्वागमादवगम्यमानेषु किञ्चिदस्ति दृष्टम्,
न ह्यगमो दृष्टसाधर्म्यात्प्रवर्तते, तेन श्रुतसिद्ध्यर्थमदृष्टानि दृष्टविपरीतस्वभावानि सुबहुन्यपि
कल्पयमानानि न (५) लोहगन्धितामावहन्ति प्रमाणवत्वात् । यस्तु तत्र कथञ्चिद् दृष्टानुसारः
क्रियते स सुहृद्भावमात्रेणागमानपेक्षितमनुमानं तु दृष्टसाधर्म्येण प्रवर्तमानं दृष्टविपर्यये तुषा-
दपि विभेदितवामिति । प्राणिकर्मापेक्षत्वादोष इति चेत् । न । कुतः ? कर्मेश्वरयोर्मिथः
प्रवर्त्यप्रवर्तयितुस्वे इतरेतराश्रयत्वदोषप्रसङ्गात् । अयमर्थः—यदीश्वरः करुणापराधीनो वीत-
रागस्ततः प्राणिनः कपुये कर्मणि न प्रवर्तयेत्तच्चोत्पन्नमपि नाधितिष्ठेत् तावन्मात्रेण प्राणि-
नां दुःखानुत्पादात्, नह्येश्वराधीना जनाः स्वातन्त्र्येण कपूयं कर्म कर्तुमहन्ति, तदनधिष्ठितं
वा कपूयं (६) कर्म फलं प्रसोतुमुत्सहते । तस्मात्स्वतन्त्रोऽपीश्वरः कर्मभिः प्रवर्त्यत इति
दृष्टविपरीतं कल्पनीयम् । तथ च यमपरो गण्डस्योपरि स्फोट इतरेतराश्रयः प्रसज्येत, कर्म-
णेश्वरः प्रवर्तनीय ईश्वरेण च कर्मेति । शङ्कते—“अनादित्वादिति चेत्” पूर्वकर्मणे-
श्वरः सम्प्रतितन कर्मणि प्रवर्त्यते तेनेश्वरेण सम्प्रतितनं कर्म स्वकार्ये प्रवर्त्यत इति । निरा-
करोति । “न, वर्तमानकालवदि”ति । अथ पूर्वं कर्म कथमीश्वराप्रवर्तितमीश्वरप्रवर्त-
नलक्षणं कार्यं करोति, (७) तत्रापि प्रवर्तितमीश्वरेण पूर्वतनकर्मप्रवर्तितेनेत्येवमन्धपरम्परा-

(१) गूढचर्या—स्वगुणाप्रख्यापनेन देशेषु वासः ।

(२) अनेन ईश्वरो न द्रव्योपादानं चेतनत्वात्कुलालवादिष्युमानं सूचितम् ।

(३) तदात्मानं स्वयमकुस्तेत्यादिश्रुत्या बाधादित्यर्थः । नन्वाद्यं कार्यं सकर्तृकं कार्यत्वात्कुम्भवदित्यनु-
मानमेवेवस्यानुपादानत्वे मानं स्यादिति चेन्न । जीवाद्दृष्टजन्मत्वेन सिद्धसाधनात् । अव्यवहितप्राक्कालव-
र्तिप्रयत्नजन्यत्वसाधने चाद्यकार्यव्यवहितप्रयत्नजन्यत्वस्य कुम्भेऽभावेन साध्यैकस्यात् । एवं बाणुकं बाणु-
कोपादानसाक्षात्कारवज्जन्मं कार्यत्वादित्याद्यनुमानमपि अप्रसिद्धविशेषणविशेष्यत्वाभ्यां बाणुकस्य तदुपा-
पादानसाक्षात्कारस्य चासिद्ध्या दृष्टान्ते सन्दिग्धसाध्यत्वेन चामासमित्यवधेयम् ।

(४) यथा चेतनस्य निमित्तत्वमात्रमनुमीयते तथा रागादिकमप्यनुमेयं व्याप्तेरविशेषालया च बाव-
मितनिरव्यवस्थविशेषविरुद्धोऽर्थ इतिरित्याह तद्वीति ।

(५) कलङ्कगन्धिताम् ।

(६) कुत्सितम् ।

(७) नन्वीश्वरेण पूर्वं कर्म तावत्प्रवर्तयितुं न शक्यते कुत्सितफलादुदयप्रसङ्गात्, एवं पूर्वकर्मेश्वराप-

दोषः, चक्षुष्मता ह्यन्धो नयिते नान्धान्तरेण, तथेहापि द्वावपि (१) प्रवर्त्याविति कः कं प्रवर्तयेदित्यर्थः । अपि च नैयायिकानामीश्वरस्य निर्दोषत्वं स्वसमयविरुद्धमित्याह—“अपि चे”ति । (२) अस्माकं तु नायं समय इति भावः । ननु कारुण्यादपि प्रवर्तमानो जनो दृश्यते न च कारुण्यं दोष इत्यत आह—“स्वार्थप्रयुक्त एव चे”ति । कारुण्ये हि सत्यस्य दुःखं भवति तेन तत्प्रहाणाय प्रवर्तत इति कारुणिका अपि स्वार्थप्रयुक्ता एव प्रवर्तन्त इति । ननु स्वार्थप्रयुक्त एव प्रवर्ततामेवमपि को दोष इत्यत आह “स्वार्थवत्त्वादीश्वरस्ये”ति । अर्थित्वादित्यर्थः । पुरुषस्य चौदासीन्याभ्युपगमात् वास्तवी प्रवृत्तिरिति ॥ ३७ ॥

अपरमपि दृष्टानुसारेण दूषणमाह—

संबन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

दृष्टो हि सावयवानामसर्वगतानां च संयोगः । अप्राप्तिपूर्विका हि प्राप्तिः संयोगो, न सर्वगतानां संभवस्य प्राप्तेरभावाच्चिरवयवत्वाच्च । अव्याप्यवृत्तिता हि संयोगस्य स्वभावो, न च निरवयवेष्वव्याप्यवृत्तिता संयोगस्य सम्भवतीत्युक्तम् । तस्मादव्याप्यवृत्तितायाः संयोगस्य व्यापिकाया निवृत्तेस्तव्याप्यस्य संयोगस्य विनिवृत्तिरिति भावः । नापि समवायलक्षणः स ह्ययुतसिद्धानामाधाराधेयभूतानामिह प्रत्ययहेतुः संबन्ध इत्यभ्युपेयते, न च प्रधानपुरुषेश्वराणां मिथोऽस्याधाराधेयभाव इत्यर्थः । नापि योग्यतालक्षणः कार्यगम्यसम्बन्ध इत्याह “नाप्यन्य” इति । नहि प्रधानस्य महदहंकारादिकारणत्वमपि सिद्धमिति शङ्कते—“ब्रह्मवादिन” इति । निराकरोति । “न” कृतस्तस्य मतेऽनिर्वचनीयतादात्म्यलक्षणसंबन्धोपपत्तेः । “अपिचे”ति । आगमो हि प्रवृत्तिं प्रति न दृष्टान्तमपेक्षत इत्यदृष्टपूर्वं तद्विरुद्धे च प्रवर्तितुं समर्थः, अनुमानं तु दृष्टानुसारि नैवंविधे प्रवर्तितुमर्हतीति शङ्कते—(३) “परस्यापी”ति । परिहरति—“ने”ति । (४) अस्माकं त्वीश्वरागमयोरनादित्वादीश्वरयोनि-त्वेऽप्यागमस्य न विरोध इति भावः ॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

(५) यथादर्शनमनुमानं प्रवर्तते तालौकिकार्थविवेचयमितीहापि न प्रसम्यम् । सुगममन्यत् ॥ ३९ ॥

वर्तितं कथमीश्वरप्रवर्तनलक्षणकार्यं करोति ? एवं सति प्रवर्तकत्वोपपात्तमनुकत्वा केवलं ततः पूर्वं कैमैवात्म्यते तत्राह तत्रापीति । तत्रापीश्वरप्रवर्तने स्वकार्यं पूर्वं कर्म ततः पूर्वभाषिकर्मप्रवर्तितेनेवेतरेण प्रवर्तितमिति वक्तव्यं तथा च सर्वज्ञानुपपत्तिसाम्यादन्धपरम्परैत्यर्थः ।

(१) कैमैववैरी ।

(२) अस्माकन्विति । मायामय्या प्रवृत्तौ सर्वसम्भवास्त्राक्षेप उचित इति भावः ।

(३) एवं श्रुतेरनुमानाच्चेश्वराक्षिर्दे निरस्य पौरुषेयागमात्तस्मिद्धिर्निरस्यत इत्याह परस्यापीति ।

(४) अस्माकन्विति । शास्त्रयोनिस्त्वेपीश्वरस्यानादिशिद्धनियतक्रमापेक्षणाजेश्वराधीनं वेदस्य प्रामाण्यं किन्तु स्वतः, यथा देवदत्ताकृतत्वेपि दीपस्य प्रकाशनशक्तिमत एव कृतत्वाच्च देवदत्तापेक्षं तस्य प्रकाशकत्वं तद्वदिति भावः ।

(५) ननु नीरूपस्याधिष्ठेयत्वात्तुपपत्तिर्मायायामपि समानेत्यत्राह यथादर्शनमिति ।

करणवच्चैत्र भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

“रूपादिहीनमिति”ति । अनुद्धतरूपामित्यर्थः । रूपादिहीनकरणाधिष्ठानं हि पुरुषस्य स्वभोगादावेव दृष्टं नान्यत्र, नहि बाह्यं कुठाराद्यपरिदृष्टं व्यापारयन् कश्चिदुपलभ्यते, तस्माद् रूपादिहीनं करणं व्यापारायत ईश्वरस्य भोगादिप्रसक्तिस्तथा चानीश्वरत्वमिति भावः । कल्पान्तरमाह—“अन्यथे”ति । पूर्वमधिष्ठितरिचिष्ठानामिदानीं तु अधिष्ठानं भोगायतनं शरीरमुक्तम् । तथा भोगादिप्रसक्तनानीश्वरत्वं पूर्वमापादितम् । संप्रति तु शरीरित्वेन भोगादिप्रसक्तानानीश्वरत्वमुक्तमिति विशेषः ॥ ४० ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

अपि च सर्वज्ञानुमानं प्रमाणयतः (१) प्रधानपुरुषेश्वराणामपि संख्याभेदवत्त्वमन्तवत्त्वं च द्रव्यत्वात् । (२) संख्यान्यत्वे सति प्रमेयत्वाद्धानुमातव्यं तत्तत्त्वान्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा । (३) अस्माकं त्वागमगम्येयं तद्वाधितविषयतया नानुमानं प्रभवतीति भावः । स्वरूपपरिमाणमपि यस्य यादृशमणुमद्वत्परममहर्दीर्घं हृत्त्वं चेति । ‘अथ मा भूदेष दोष’ इत्युत्तरो विकल्पो यस्यान्तोऽस्ति तस्यान्तवत्त्वाग्रहणमसर्वज्ञतामापादयेत् । यस्य त्वन्त एव नास्ति तस्य तदग्रहणं नासर्वज्ञताभावहृति नहिं साक्षाविषाणाद्यज्ञानादज्ञो भवतीति भावः । परिहरति—“तत” इति । (४) आगमानपेक्षस्यानुमानमेषामन्तवत्त्वमवगमयतीत्युक्तम् ॥ ४१ ॥

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ४२ ॥

अन्यत्र (५) वेदाविसेवादाद्यन्त्रिणि (६) विसंबादः स निरस्यते, तमंशमाह “यत्पुनरिदमुच्यते” । “वासुदेवात्संकर्षणो जीव” इति जीवस्य कारणवत्त्वं सत्यनिव्यत्वमनित्यत्वे परलोकिकोऽभावात्परलोकाभावात्, तत्तत्त्व स्वर्गनरकापवर्गाभावापत्तेर्नास्तिक्यमित्यर्थः । अनुपपन्ना च जीवस्योत्पत्तिरित्याह “प्रतिषेधियते चे”ति ॥ ४२ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

यद्यप्यनेकशित्पपर्यवदातः परं कृत्वा तेन पलाशं छिनत्ति, यद्यपि च (७) प्रयत्नेनेन्द्रियाधीनमनःसंनिर्कर्षलक्षणं ज्ञानकरणमुपादायात्सार्थं विजानाति, तथापि संकर्षणोऽकरणः कथं

(१) प्रधानेति । अत्र पुरुषत्वजात्यभिप्रायेण पुरुषाणामैक्याशित्वं दृष्टव्यम्, संख्याविशेषवत्त्वं द्रव्यत्वमन्तवत्त्वं च संख्याविशेषवत्त्वं हेतुर्दृष्टव्यः ।

(२) एवं द्रव्याभितैव संख्येति मतेन संख्याविशेषवत्त्वं द्रव्यत्वं हेतुकृत्वा संख्यां विहाय सर्वत्र संख्यांगीकारपक्षेऽनुमानप्रकारमाह संख्यान्यत्वे सतीति ।

(३) ननु ब्रह्माप्यन्तवदेकत्वादिकथं द्रव्यमित्यनुमानं कुतो न स्यादत आह अस्माकं त्विति ।

(४) वादेन इति शेषः ।

(५) नारायण एव परः सर्वात्माऽनेकधा व्यूहावस्थित इत्यत्राज्ञे ।

(६) वासुदेवात्संकर्षण उत्पद्यते इत्यत्राज्ञे ।

(७) भवतु क्रियाकरणमुत्पाद्यं ज्ञानकरणं तु नैव स्यादत आह प्रयत्नेनेति । विवक्षातश्च प्रयत्नादीनां कारणत्वं बोध्यम् ।

प्रद्युम्नाख्यं मनःकरणं कुर्यात् । अकरणस्य वा करणनिर्माणसामर्थ्यं कृतं करणनिर्माणेनाकर-
णादेव निखिलकार्यसिद्धिरिति भावः ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

वासुदेवा एवैते संकर्षणादयो “निर्दोषा” अनिद्यादिदोषरहिताः । “निरधिष्ठानाः”
निरुपादाना अत एव “निरवद्या” अनित्यत्वादिदोषरहिताः तस्मादुत्पत्त्यसंभवो नुगुणत्वाच्च
दोष इत्यर्थः । अत्रोच्यते “एवमपी”ति । मा भूदभ्युपगमे न दोषः, प्रकारान्तरेण त्वयमेव
दोषः । प्रश्नपूर्व प्रकारान्तरमाह “कथं यदि तावदि”ति । न तावदेते परस्परं भिन्ना
ईश्वराः परस्परव्याहतेच्छा भवितुमर्हन्ति व्याहृतकामत्वे च कार्यानुत्पादात् (१) अव्याहृतका-
मत्वे वा प्रत्येकमीश्वरत्वे एकेनैवेशानायाः कृतत्वादानर्थक्यमितरेषाम् । संभूय चेशानायां परि-
शुद्धो (२) न कश्चिद्विश्वरः स्यात्, सिद्धान्तहानिश्च, (३) भगवानेवैको वासुदेवः परमार्थत-
त्त्वमित्यभ्युपगमात् । तस्मात्कल्पान्तरमास्थेयम् । तत्र चोत्पत्त्यसंभवो दोष इत्याद्ययवान्
कल्पान्तरमुपन्यस्योत्पत्त्यसंभवेनापाकरोति “अथायमभिप्राय” इति । सुगममन्यत् ॥ ४४ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

गुणिभ्यः खलवात्मभ्यो ज्ञानादीन् गुणान् भेदेनोक्त्वा पुनरभेदं ब्रूते “आत्मान एवैते
भगवन्तो वासुदेवा” इति । आदिप्रहणेन प्रद्युम्नानिरुद्धयोर्मनोहंकारलक्षणतयात्मनो भे-
दमभिधाय आत्मान एवैत इति तद्विरुद्धाभिधानमपरं संगृहीतम् । वेदविप्रतिषेधो
व्याख्यातः ॥ ४५ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारिरकभगवत्पादभाष्यविभागे भागस्य

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

(१) तथाचेश्वरत्वव्याघात इति भावः ।

(२) निश्चितः ।

(३) अनेकेश्वरत्वेऽप्रसिद्धान्तमाह भगवानिति ।

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालय

बनारस सिटी ।

THE
KASHI SANSKRIT SERIES

(HARIDĀS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ)

NO. 116.

(Vedānta Section No. 11.)

THE
BHĀMATĪ

A GLOSS ON SHĀNKARA BHĀSHYA

by

VĀCHASPATI MISRA

Edited with full notes

By

Pandit Dhundhirāj Śāstri Nyāyopādhyāya

Principal, Nityānanda Veda Vidyālaya Benāres.

(PART-II)

PUBLISHED & SOLD BY

JAYA KRISHNA DĀS HARIDĀS GUPTA

The Chowkhamba Sanskrit Series Office.

Benares City.

1937

(*All Rights Reserved by the Publisher*)

PRINTED BY

JAYA KRISHNA DAS GUPTA,
VIDYA VILAS PRESS, BENARES CITY.

1937

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-

काशी-संस्कृत-सीरिजपुस्तकमालायाः

११६

वेदान्तविभागे (११) एकादशं पुष्पम् ।

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यव्याख्या

भामती

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचिता ।

वाराणसेयनित्यानन्दवेदविद्यालयीय-

प्रधानाध्यापकेन न्यायोपाध्यायेन

पं० दुण्ढिराजशास्त्रिणा

सङ्कलितया विषमस्थलटिप्पण्या समलङ्कृता तेनैव संस्कृता च ।

(द्वितीयो भागः ।)

प्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्त-

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,

बनारस सिटी ।

१९९३

राजशासनानुसारेण सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः ।

प्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ ऑफिस,

बनारस सिटी ।

अवशिष्टभूमिकायाम् भामतीकर्तुश्चरितम् ।

अत्र तावद्वेद-धर्मशास्त्र-पुराण-तन्त्र-व्याकरण-ज्योतिष-छन्दो-न्याय-वैशेषिक-सांख्ययोग-मीमांसा-वेदान्त-चिकित्साशास्त्रादौ वाचस्पतिप्रणीतास्तत्पुत्रपौत्रादिप्रणीता वा अनेके ग्रन्था उपलभ्यन्त इत्यनेके वाचस्पतयोऽभूवन्नित्यत्र नास्ति सन्देहावसरः । तत्र वाचस्पतिमिश्रा अपि अष्टौ तत्रापि दार्शनिकौ द्वौ । तत्राप्याचार्यसन्मिश्रवाचस्पतिर्वा षड्दर्शनटीकाकृदाचार्यवाचस्पतिमिश्रो वा इतरव्यावर्तकविशेषणविशिष्टत्वादेक एवेति शारीरकभाष्यव्याख्याकारत्वात्प्रकृते स एव वर्णनीय इति ।

तत्राचार्यवाचस्पतिमिश्राणां(१) महर्षिकल्पानामाविर्भावे देशकालनिर्णयाभावेऽपि गुणैकपक्षपातिभिर्विद्वद्भिरनेके सिद्धान्ता निरूपिताः । तद्यथा [१] माधवीयशाङ्करविजये पूर्वजन्मनि श्रीमच्छङ्कराचार्याणां प्रधानशिष्याः पञ्चपादाचार्या एव वाचस्पतिमिश्रा आसन् यैः शारीरकभाष्यव्याख्या प्रणीता, यस्याः सुरेश्वराचार्यशापात् पञ्चपादिकाभिधानत्वं प्राप्तम्, ततश्च शङ्कराचार्यानुग्रहात् पञ्चपादाचार्या एवान्यजन्मनि वाचस्पतिरूपेणावतीर्य भामतीं प्रणीतवन्त इति निरूपितम् ।

[२] मतान्तरे तु वाचस्पतिमिश्राणां पत्नी भामती कन्या वा तन्नाम्ना कृतोऽयं व्याख्याननिबन्धः ।

[३] केचित्तु नेपालप्रान्तविशेषे भामानामको ग्रामस्तत्र स्थितेन वाचस्पतिमिश्रेण भामतीग्रन्थो रचित इति वदन्ति ।

[४] वस्तुतस्तु सांख्यतत्त्वकौमुद्यादौ—

मनांसि कुमुदानीव बोधयन्ती सतां मुदा ।

श्रीवाचस्पतिमिश्राणां कृतिः स्तात् तत्त्वकौमुदी ॥

‘सर्वे चैतदस्माभिर्न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायाम्’ इत्युक्तेः, न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां च ३ अ० २ आह्निके ‘विपश्चितं चैतदस्माभिर्ब्रह्मतत्त्वसमीक्षान्यायकलिकाभ्याम्’(२) तत्त्वविन्दौ ‘उपपादितं न्यायकलिकायाम्’ भामत्यामपि ‘विस्तरस्तु ब्रह्मतत्त्वसमीक्षायां’ योगभाष्यव्याख्यायां तत्त्ववैशारद्यां च ३२ सूत्रव्याख्याने ‘अर्थक्रिया ब्रह्मतत्त्वसमीक्षान्यायकणिकाभ्या-

(१) तार्किकरक्षाटीकायां शास्त्रसिद्धान्तलेशसङ्ग्रहे च अप्यग्यदीक्षितेनापि आचार्य-वाचस्पतिमिश्रा इत्युक्तम् ।

(२) न्यायकलिकैव—न्यायकणिकेति न विस्मर्तव्यम् ।

मुपपादिता' इत्याद्युक्तेश्चोक्तनिबन्धानां प्रणेता एक एवेति निर्धार्यते । अत एव षड्दर्शनटीकाकारतया तं व्यवहरन्ति विद्वांसः ।

अयं च वाचस्पतिमिश्रः कस्मिन्देशे आविरभूदिति गवेषणायां मण्डन-
मिश्र-—नुरारिमिश्र-—पार्थसारथिमिश्र-—सुचरितमिश्रादयो मिश्रशब्दान्ता
मैथिला इति मिश्रशब्दसम्बन्धात् मथिल एवेति अनुमीयते ।

समयनिर्णये तु तत्कृतन्यायसूचीनिबन्धान्ते लिखितात्—

न्यायसूचीनिबन्धोऽसावकारि सुधियां मुदे ।

श्रीवाचस्पतिमिश्रेण वस्वङ्कवसुवत्सरे ॥

इति पद्यात् ८६८ शाकाब्दे भामतीकाराणां वाचस्पतिमिश्राणां स्थिति-
रासीदिति निर्धार्यते । 'वस्वङ्कवसुवत्सर' इत्यत्र वत्सरशब्दस्य शाकाब्द-
ग्राहकत्वे किं प्रमाणमिति न शङ्कितव्यम् । भामत्यन्ते

नरेश्वरा यच्चरितानुकारमिच्छन्ति कर्तुं न च पारयन्ति ।

तस्मिन्महीये महनीयक्रीतौ श्रीमन्नृगेऽकारि मया निबन्धः ॥

इत्युल्लिखितस्यार्वाचीननृगराज्ञो विषये शार्ङ्गधरपद्धत्यां विशिष्टराज-
वंशवर्णनप्रसङ्गेन समुद्धृतात्

आविन्ध्यादाहिमाद्रेर्विरचितविजयस्तीर्थयात्राप्रसङ्गा-

दुद्धीवेषु प्रहर्षानृपतिषु विनमत्कन्धरेषु प्रसन्नः ।

आयुर्वित्तं यथार्थं पुनरपि कृतवान् म्लेच्छविच्छेदनाभि-
र्देवः शाकम्भरीन्द्रो जगति विजयते वीसलः क्षोणिपालः ॥

ब्रूते सम्प्रति चाउहानतिलकः शाकम्भरीभूपतिः

श्रीमान् विग्रहराज एष विजयी सन्तानज्ञानात्मजः ।

अस्माभिः करदं व्यधायि हिमवद्विन्ध्यान्तरालं भुवः

शेषस्वीकरणाय माऽस्तु भवतामुद्योगशून्यं मनः ॥

इतिपद्यद्वयाच्छाकाब्दविषयत्वस्यावधारणात् । शाकम्भरीदेशे चउहा-
नक्षत्रियवंशे हम्मीरराजोऽभूत्, तत्सभायां राघवदेवपण्डितपुत्रा गोपाल-
दामोदर-देवदासाख्याः पण्डिता राजाश्रिता आसन् । येषु दामोदरात्मज-
शार्ङ्गधरेण शार्ङ्गधरपद्धत्यां नृगनृपतिपाषाणयज्ञयूपस्य नामोक्तप्रकारेणो-
द्धृतम् । हम्मीरराजश्च १२६५ वैक्रमे वर्षे मृतः, राज्यं च तत्पूर्वं ६० वर्षाणि
कृतवानिति मतमैतिहासिकानाम् । एवं च १२३५ वैक्रमवर्षेभ्यः ११००
(१) शाकवर्षेभ्योऽपि पूर्वं वाचस्पतिमिश्राणां स्थितायुक्तसमयस्य नासाम-
ञ्जस्यं किमपि ।

हेमाद्रिवापदेवाभ्यामायुर्वेदीया शार्ङ्गधरसंहिता व्याख्याता, तत्र वोप-
देवसमयश्च ११८२ गतशाकाब्दासन्नसमय एवेति निरुक्तसमये शार्ङ्गधर-
स्थितिर्न विरुद्धा ।

अपरे तु वाचस्पतिमिश्रैस्साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्यामन्ते 'तदुक्तं राजवार्तिके'
इत्युक्तत्वात् राजवार्तिकग्रन्थो भोजराजेन कृत इति भोजराजसमयात्प-
श्चात्कालभावी वाचस्पतिमिश्र इति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । राजमार्तण्डा-
ख्ययोगसूत्रवृत्तौ 'रणरङ्गमल्लनृपते'रित्युक्त्या राजवार्तिकग्रन्थस्य भोजरा-
जकृतत्वे मूलाभावात् ।

एवं प्रसिद्धै रामानुजाचार्यैः १०१२ शाकाब्दे यादवाचलपर्वते नाराय-
णमूर्तिः स्थापता, श्रीभाष्ये च खण्डनखण्डखाद्यकारिका तैः समुद्धृता,
खण्डनकारात्पूर्वं ६०६ शाकाब्दे उदयनाचार्याणां तात्पर्यपरिशुद्धिकृतां
स्थितिर्बभूवातोऽपि ८६८ शाकाब्दे वाचस्पतिमिश्राणां स्थितिरविरुद्धैव ।
रामानुजाचार्यैः २।१।१४ भामत्यनुवादेऽपि कृत इति द्रष्टव्यम् ।

एवं च न्यायकलिका-ब्रह्मतत्त्वसमीक्षा-तत्त्वविन्दु-न्यायवार्तिकतात्पर्य-
टीका-सांख्यतत्त्वकौमुद्यादिनिबन्धकर्ता षड्दर्शनव्याख्याता सर्वतन्त्र-
स्वतन्त्रः श्रीमान् वाचस्पतिमिश्रखिलोचनमिश्राणां प्रधानशिष्य इत्यवधे-
यम्—'अस्माभिखिलोचनगुरुन्नीतमार्गानुगमनोन्मुखै'रिति तात्पर्यटीकायां
स्वयमुक्तत्वात् । एतेन—

मार्तण्डतिलकस्वामिमहागणपतीन् वयम् ।

विश्ववन्द्यान्नमस्यामः सर्वसिद्धिविधायिनः ॥

इतिभामतीमङ्गलाचरणस्थपद्यदर्शनान्मार्तण्डातलकस्वामिशिष्यत्वं कै-
श्चित्कल्पितं निरस्तम् ।

विश्वनाथकृतकाव्यप्रकाशदर्पण-दीक्षितभीमसेनकृतसुधासागराह्वकाव्य-
प्रकाशटीकयोरुल्लिखितस्तु वाचस्पतिमिश्रः तत्त्वचिन्तामणिप्रकाश-न्यायत-
त्वालोकाख्यन्यायसूत्रवृत्ति-न्यायसूत्रोद्धारादिकर्ता नवीन एव काश्चदिति
भूतपूर्वकाशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपुस्तकालयाध्यक्ष म०म०विन्ध्ये-
श्वरीप्रसादद्विवेदिमहोदयैर्न्यायवार्तिकभूमिकायां निबोदतन्त्रैव विशेषतो
द्रष्टव्यम् । अनेनापि तत्त्वालोके षड्दर्शनटीकाकर्तृर्वाचस्पतिमिश्रस्य परि-
चयो दत्त इत्यवधेयम् ।

विवादचिन्तामणि-तीर्थचिन्तामणि-श्राद्धचिन्तामण्यादिधर्मशास्त्रनिब-
न्धकर्ताऽन्योऽपि वाचस्पतिमिश्रः, सिद्धान्तशिरोमण्यादिज्यौतिषनिबन्धव्या-
ख्यातुर्वाचस्पतिमिश्रादेतद्विद्वाद्भिन्न एवेति तत्तद्ग्रन्थसमालोचनाद्व्यक्तं
भवतीति वदामः ।

तदेवंभूतविद्वत्प्रवरदार्शनिकशिरोमणिवाचस्पतिमिश्रकृता भामती प्राची-
 नशैल्याऽभ्यासदार्ढ्याथं विनैव भाष्येण विद्याविलासयन्त्रालयाध्यक्षश्रेष्ठिकुला-
 वतंसजयकृष्णदासगुप्तमहोदयप्रार्थनया कल्पतरुसाहाय्येन कृतया विषमस्थ-
 लटिप्पण्या समलङ्कृत्य प्रकाशिता यदि वेदान्तावगाहनमिच्छतां छात्राणां
 विदुषां च कमप्युपकारलवमासादयिष्यति तदा स्वीयं परिश्रमं सफलं
 मंस्ये । अधिकन्तु निवेदितं प्रथमभागे । तदेवं कृतेऽपि परिश्रमे मम दृष्टि-
 दोषेण जाता अशुद्धीः क्षाम्यन्तु दयापरा विद्वांसः सफलयन्तु च मामकीनं
 परिश्रममिति भूयोभूयः परमेश्वरं प्रार्थये—

नित्यानन्दवेदविद्यालयः

वसन्तोत्सवः १९९३

विदुषामनुचरः—

दुण्डिराजशास्त्री ।

द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः ।

अथ विद्यदधिकरणविषयाः ।

विषयः ।	पृ०	पं०
आकाशस्थोत्पत्त्यश्रवणादनुत्पत्तिः ।	१	२
तैत्तिरीयश्रुतावाकाशोत्पत्तिश्रवणेऽपि तदनुरोधेनासहायस्याधिगतस्य सहायस्वरूपनम् ।	१	१५
विद्यदुत्पत्तिश्रुतेर्गौणत्वम्	२	२
श्रुतित आकाशस्याजस्रं सम्भूतशब्दगौणत्वं च ।	१	१३
ब्रह्मण्यद्वितीयत्वप्रतिज्ञायाः स्वकार्यापेक्षया लक्षणान्यत्वाभावाच्चोपपत्तिः ।	३	१
आकाशोत्पत्तावसम्भवाशङ्कानिरासः ।	४	६
(मातरिश्वाधिकरणविषयः)		
विद्यदतिदेशेन वायोत्पत्तिसाधनम् ।	५	५
(असम्भवाधिकरणविषयः)		
ब्रह्मणः सदोत्मकस्य न कुतश्चिदुत्पत्तिः ।	१	१६
(तेजोधिकरणविषयः)		
तेजस आकाशवायुप्रणाद्या ब्रह्मयोनित्वम् ।	६	१५
(अवधिकरणविषयः)		
अपां तेजोयोनित्वम् ।	७	१
(पृथिव्यधिकाराधिकरणविषयः)		
ता अपा पेक्षन्तेति वाक्ये अयमाणाशब्दस्य पृथिवीपरत्वम् ।	१	४
(तदभिध्यानाधिकरणविषयः)		
ईश्वराधिष्ठितैश्वर्यो विद्यदादिभ्य उत्तरोत्तरभूतसर्गः ।	११	१५
(विपर्ययाधिकरणविषयः)		
भूतानामुत्पत्तिक्रमविपर्ययेणाप्ययक्रमः ।	८	४
(अन्तराविज्ञानाधिकरणविषयः)		
बुद्धीन्द्रियमनसां भौतिकस्वात् भूतानामुत्पत्तिप्रसङ्गः ।	१	१५
(चराचरव्यपाश्रयाधिकरणविषयः)		
जीवात्मनो न देहाश्रयो स्थूलादुत्पत्तिप्रलयौ ।	९	७
(आत्माधिकरणविषयः)		
जीवस्याकाशादीनामिव नोत्पत्तिप्रलयौ ।	१	१८
(ज्ञाधिकरणविषयः)		
जीवात्मनो नित्यचैतन्यस्वरूपत्वम्	१०	१५
(उत्क्रान्तिगत्यधिकरणविषयाः)		
जीवस्योत्क्रान्तिगत्यागतिश्रवणादनुत्पत्तिः ।	११	५
महत्त्वभूतेः परप्रकरणस्थात्वाच्च जीवविषयत्वम् ।	१	२०
अणोरपि जीवस्य चैतन्यव्यतिरेको गन्धवदित्यादि अणुवादिपूर्वपक्षोपसंहारः ।	१२	४
परब्रह्मादादात्मोपदेशाज्जीवस्य विभुत्वसिद्धान्तः ।	१३	२
सम्यग्दर्शनेन सत्सारित्वनिवृत्तिपर्यन्तमात्मनो बुद्ध्या संयोगो न शाम्यतीति न बुद्धिसंयोगवि-		
नाशावर्धभावादसत्सारित्वप्रसक्तिः ।	१४	७

विषयः ।

पृ० पं०

(कर्त्रधिकरणविषयो)

शास्त्रार्थवत्त्वादिहेतुभ्यो जीवस्य कर्तृत्वम् ।

११ २५

समाध्युपदेशस्यात्मनः कर्तृत्वमन्तरेणानुपपत्तिः ।

१६ २

(तत्ताधिकरणविषयः)

शास्त्रार्थवत्त्वादिभिः स्वाभाविकं जीवस्य कर्तृत्वमिति पूर्वपक्षेऽनिर्मुक्तप्रसङ्गादौपाधिकमिति सिद्धान्तः ।

११ ८

(परायत्ताधिकरणविषयः)

ईश्वरमनपेक्ष्य जीवस्य कर्तृत्वमिति पूर्वपक्षे ईश्वरायत्तमिति सिद्धान्तः ।

१८ २२

(अंशाधिकरणविषयाः)

भेदाभेदावगमाज्जीव ईश्वरांशो मन्त्रवर्णाच्च ।

१९ २०

एकस्मिन्नेव परमात्मनि सर्वभूतेषु जीवभावेन स्थितेपि देहसम्बन्धानुज्ञापरिहारानुपपत्तिः ।

२१ ३

अभिसन्ध्यादीनामपि नियमहेतुत्वानुपपत्तिः ।

२१ २४

शरीरावच्छिन्नात्ममनःसंयोगस्याप्यनियामकत्वम् सांख्यमतखण्डनं च ।

२२ १

द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः ।

(प्राणोत्पत्त्यधिकरणविषयो)

प्राणानामुत्पत्त्याम्नानानानाम्नाभ्यामप्रतिपत्तिरुत्पत्तिश्रुतेर्वा गौणत्वम्, तथाशब्देऽसंबद्धत्वा-
क्षेपपरिहारौ ।

११ २१

प्राणानां जन्मश्रुतेर्मुख्यत्वे हेतुकथनम् ।

२३ १८

(सप्तगत्यधिकरणविषयः)

सप्तव प्राणा इति पूर्वपक्ष एकादश इति सिद्धान्तश्च ।

२४ ५

(प्राणानुत्वाधिकरणविषयः)

प्राणानां सूक्ष्मत्वपरिच्छिन्नत्वोक्तिः ।

१६ १३

(प्राणश्रेष्ठयाधिकरणविषयः)

श्रेष्ठप्राणस्यापि ब्रह्मविकारत्वम् ।

११ २३

(वायुक्रियाधिकरणविषयाः)

मुख्यप्राणो वायुर्वा करणवृत्तिर्वैति पूर्वपक्ष, अध्यात्ममापन्नो वायुभेद एव प्राण इति सिद्धा-
न्तश्च ।

२७ ८

जीववत्प्राणस्य स्वातन्त्र्यनिरासः ।

२८ १

कार्यभेदापेक्षप्राणपञ्चवृत्तिकथनम् ।

११ १५

(श्रेष्ठानुत्वाधिकरणविषयः)

मुख्यप्राणस्य सौम्यपरिच्छेदरूपाणुत्त्ववत्त्वम् ।

११ २३

(ज्योतिराद्यधिकरणविषयो)

प्राणानां स्वमहिम्नैव स्वकार्यप्रवृत्तिरिति पूर्वपक्षः ।

२९ ७

ज्योतिराद्यधिष्ठितानामेव प्रवृत्तिरिति सिद्धान्तः देवताभोक्तृत्वखण्डनं च ।

११ १६

(इन्द्रियाधिकरणविषयाः)

वागाद्यकादशप्राणानां मुख्यप्राणवृत्तिरिति पूर्वपक्षः ।

३० ५

तत्त्वान्तराणीति सिद्धान्तः ।

११ १४

आभ्यकारमतेऽरुचिप्रदर्शनपूर्वकं वाचस्पत्यव्याख्यानम् ।

११ २६

विषयः ।

पृ० पं०

(संज्ञामूर्तिवृत्त्यधिकरणविषयाः)

जीवकर्तृकं नामरूपव्याकरणमिति पूर्वपक्षः ।	३१	११
त्रिभुक्तुर्वतः परमेश्वरस्यैव नामरूपव्याकर्तृत्वमिति सिद्धान्तः ।	३२	५
अविशेषात्सर्वेषां व्यात्मकत्वेऽपि भूयस्त्वादेव तेजोवन्नविशेषवादस्य भूतभौतिकेषूपपत्तिः ।	३३	११

तृतीयाध्याये प्रथमः पादः ।

(तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणविषयाः)

देहादेहांतरं गच्छन् जीवो देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैरसंपरिभक्तो गच्छतीति पूर्वपक्षः ।	३५	८
भूतसूक्ष्मसंपरिभक्तो गच्छतीति सिद्धान्तः ।	३५	६
प्राणगतिश्रवणात्तदाश्रयानामर्पा भूतान्तरोपसृष्टानां गतिः ।	३६	१६
इष्टादिकारिणां श्रूयमाणस्यान्नभावस्य भाक्तत्वम् ।	३७	७

(कृतात्ययाधिकरणविषयाः)

चन्द्रमण्डलमधिरूढा भुक्तभोगा निरनुशया अवरोहन्तीति पूर्वपक्षः ।	३८	२
सानुशया एवावरोहन्ति इति सिद्धान्तः ।	३९	१५
पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षेऽरुचिप्रदर्शनपूर्वकं व्याख्यान्तरम् ।	३९	११
चरणश्रुतेरनुशयलक्षकत्वानर्थक्यनिवृत्तिः ।	४०	८
बादरिमतेन सुकृतदुःकृतयोश्चरणशब्दप्रत्याव्ययत्वम् ।	४१	२१

(अनिष्टादिकार्याधिकरणविषयौ)

इष्टादिकारिणामन्येषां च चन्द्रप्राप्तिसाम्यम् ।	४१	६
अनिष्टकारिणां रौरवादिनरकप्राप्तिः ।	४२	१९

(साभाव्यापत्त्यधिकरणविषयः)

चन्द्रमसोऽवरोहन्त आकाशादिसाम्यं प्रतिपद्यते न स्वरूपम् ।	४२	१
--	----	---

(नातिचिराधिकरणविषयः)

अनुशयिनां व्रीह्यादिभावापत्तेः प्रागल्भ्येनैव कालेनावरोहः ।	४३	१६
---	----	----

(अन्यथाधिष्ठिताधिकरणविषयाः)

अनुशयिनां भोगाधिष्ठानं व्रीहियवादयः स्थावरा भवन्तीति पूर्वपक्षः ।	४४	२०
क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितेष्वेव व्रीहियवादिष्वनुशयिनां संसर्गमात्रप्रतिपत्तिः ।	४५	११
व्रीह्यादिभावानन्तरमनुशयिनां रेतःसिग्मावाम्नानादपि व्रीह्यादिसंदर्भेण तद्भावः ।	४५	१५

तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः ।

[सन्ध्याधिकरणविषयौ]

सन्ध्ये स्थाने सृष्टेः पारमार्थिकत्वम्, कामानां निर्मातृत्वाम्नानाच्चात्मन इति मतं च ।	४५	१
स्वप्नदर्शनस्य मायामात्रत्वम्, शुभाशुभावेदकत्वं च ।	४६	९

[तदभावाधिकरणविषयौ]

नाडीपुरीतदब्रह्मणामन्योन्यनिरपेक्षत्वेन सुषुप्तिस्थानत्वमिति पूर्वपक्षः ।	४८	१०
समुचितनाड्यादीनां सुषुप्तिस्थानत्वं तत्रापि नाडीपुरीततोद्धारत्वं ब्रह्मण एव स्थानत्वम् ।	४९	६

[कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणविषयः]

सति सम्पत्तेः प्रबुध्यमानो यः कश्चित्प्रबुध्यत इति पूर्वपक्षे यः सुप्तः स एव प्रबुध्यत इति सिद्धान्तः ।	५१	२५
---	----	----

विषयः ।

पृ० पं०

[मुग्धाधिकरणविषयो]

मुग्धावस्थाया जागरितादिध्वन्तर्भाव इति पूर्वपक्षः ।

५२ १८

जागरितादिध्वन्तर्भावपूर्वकर्मधर्मसम्पत्तिसिद्धान्तः ।

५३ १

[उभयलिङ्गाधिकरणविषयो]

उभयलिङ्गश्रुत्यनुग्रहाद्ब्रह्मण उभयलिङ्गरवमिति पूर्वपक्षे निर्विशेषलिङ्गकत्वसिद्धान्तः ।

,, २१

सतविज्ञेयेण ११ सूत्रात् १४ सूत्रपर्यन्तं, १४ सूत्रात् २१ सूत्रान्तं चापरमित्यधिकरणद्वय-
कथनम् ।

५४ १८

[प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणविषयाः]

ब्रह्मणो रूपद्वयं तद्विशिष्टं ब्रह्म चैतदुभयं प्रतिविध्यते इत्यवा ब्रह्मैवेति पूर्वपक्षः ।

५८ १

पक्षद्वयनिराकरणम् ।

,, १८

रूपप्रपञ्चं प्रतिषेधति, ब्रह्म परिशिनष्टीति सिद्धान्तः ।

५९ १०

भेदाभेदवादः प्रकाशाश्रयवदभेदव्यपदेशो जीवपरयोरिति कथनं च ।

६० ३

परमात्मनोऽन्यस्य चेतनस्य प्रतिषेधाच्च पूर्वोक्तसिद्धान्तः ।

,, १३

[पराधिकरणविषयाः]

सेत्वादिव्यपदेशेभ्यो ब्रह्मातिरिक्तवस्तुसद्भावपूर्वपक्षः ।

,, २६

जगत्तन्मर्यादानां विचारकत्वेन सेतुव्यपदेशो आत्मस्तुत्यर्थः ।

६१ १४

सम्बन्धभेदस्योपाधिकत्वम् ।

६२ २

श्रुतेरपि ब्रह्मातिरिक्तवस्तुनिषेधः ।

,, १०

[फलाधिकरणविषयाः]

कर्मफलं न कर्मणो नाध्यपूर्वत्वादिति पूर्वपक्षः ।

,, २१

श्रुतिप्रामाण्यादोश्वरस्य फलहेतुत्वं तत्र धर्मात्फलमिति जैमिनिमतं च ।

६३ १०

ईश्वर एव फलहेतुरिति बादरायणमतम् ।

६५ २५

तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ।

[सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणविषयाः]

विज्ञेयैक्यादिज्ञानभेदाभेदचिन्तावताराक्षेपपरिहारो

६६ २४

नामरूपभेदादिभ्यः प्रतिवेदान्तं विद्याभेद इति पूर्वपक्षे चोदनाच्चविशेषात्सर्ववेदान्तेष्वेक-

विज्ञानानीति सिद्धान्तः ।

६७ ७

गुणभेदैक्यैकविद्यकथनम् ।

७१ १७

शिरोव्रतस्याम्नायधर्मत्वाच्च विद्याभेदकत्वमुक्तविषये श्रुतिप्रामाण्यकथनञ्च ।

७२ ६

[उपसंहाराधिकरणविषयः]

अन्यत्रोक्तानां विज्ञानगुणानामन्यत्रोपसंहारस्य फलम् ।

७३ ९

[अन्यथात्वाधिकरणविषयाः]

बहुतराविशेषप्रतीतेरल्लान्दोग्यबुद्धेराप्यकस्योद्गीथविषयोरेकत्वमिति पूर्वपक्षः ।

,, २३

प्रक्रमभेदाद्विद्याभेद इति सिद्धान्तः ।

७४ २०

संज्ञैकरूपपूर्वपक्षधीजखण्डनम् ।

७६ १७

[व्याप्त्यधिकरणविषयः]

भोमित्येतदक्षरमुद्गीथमित्यत्राक्षरोद्गीथशब्दयोः सामानाधिकरण्यात् व्याप्तापवादकत्वविशेष-
णपक्षाः प्रतिभान्ति तेषु विशेषणपक्षस्य सामंजस्यम् ।

,, २१

विषयः ।

पृ० पं०

[सर्वाभेदाधिकरणविषयः]

छान्दोग्यादौ श्रूयमाणायाः प्राणविद्याया एकास्त्वचिदुक्तानामपि गुणानामन्यत्रोपसंहारः । ७७ २१

(आनन्दाद्यधिकरणविषयः)

ब्रह्मरूपप्रतिपादकानामानन्दरूपत्वादोनां सर्वत्र प्रतिपत्तिः प्रियशिरस्त्वादोनामन्यत्र प्राप्स्य-
भावश्च । ७८ २१

[आध्यानाधिकरणविषयौ]

इन्द्रियैभ्यः परा द्धर्मा इत्यादिवाक्यैः सर्वत्र परत्वेन प्रतिपादनमिति पूर्वपक्षः । ७९ २४

पुरुष एव सर्वेभ्यः परः प्रतिपाद्यत इति सिद्धान्तः । ७९ २०

(आत्मगृहीत्यधिकरणविषयौ)

आत्मा वारे इत्यत्रात्मशब्देन सूत्रात्मा ग्राह्य इति पूर्वपक्षस्तत्समाधानं च । ७९ २७

वर्णकान्तरव्याख्यानम् । ८० २४

(कार्याख्यानाधिकरणविषयः)

छान्दोग्यवाजसनेयकयोः प्राणसंवादे आचमनमेव विधीयत इति पूर्वपक्षे वासोविज्ञानं विधी-
यत इति सिद्धान्तः । ८१ २५

(समानाधिकरणविषयः)

अग्निरहस्यबृहदारण्यकयोः शाण्डिल्यविद्ये भिन्ने इति पूर्वपक्षे विषैकत्वसिद्धान्तः । ८२ २०

(सम्बन्धाधिकरणविषयौ)

बृहदारण्यके सत्यविद्योपनिषदोरविभागेनोभयत्रानुसन्धानमिति पूर्वपक्षः । ८३ ९

नाविभागेनानुसन्धानमपि तु व्यवस्थयेति सिद्धान्तः । ८३ १५

(संभृत्याधिकरणविषयः)

संभृतिषुभ्यासयादीनां विभूतीनां शाण्डिल्यविद्यादिष्वनुपसंहारः । ८३ २४

(पुरुषविद्याधिकरणविषयः)

शाखान्तरोक्तानां प्रवर्त्यादिकर्मणां च संनिधिपाठाद्विद्यासुपसंहारः । ८४ १४

(वेधाद्यधिकरणविषयाः)

प्रविष्यादिमन्त्राणां प्रवर्त्यादिकर्मणां च संनिधिपाठाद्विद्यासुपसंहार इति पूर्वपक्षः । ८५ १५

वेधाधर्मानामुपनिषदुक्तविद्याभिरसम्बद्धत्वात्तास्वनुपसंहार इति सिद्धान्तः । ८७ १५

श्रुतिश्रिक्तयोः समवाये समानविषयत्वलक्षणविरोधे बलावलविचारः । ८८ ४

(हान्यधिकरणविषयौ)

यत्र सुकृतदुष्कृतयोर्हानिमात्रश्रवणं तत्रोपायनस्यासङ्गिपात इति पूर्वपक्षः । ९५ १५

हानिश्चक्षेत्रादुपायनशब्दस्यासुपायनसंनिपात इति सिद्धान्तः । ९६ १

(पयुंदासाधिकरणविषयः)

वर्णकान्तरव्याख्यानम् । ९८ १५

(सांपरायाधिकरणविषयौ)

पर्यङ्कस्थं ब्रह्म प्रस्थितस्याध्वनेव सुकृतदुष्कृतविभूतनमिति पूर्वपक्षः । ९९ ३

देहादपसर्पणं एव जहातीति सिद्धान्तः । ९९ १२

मृतस्य छन्दतो विद्यानुष्ठानानुपपत्तिविद्याभ्यासस्य सुकृतदुष्कृतक्षयस्य चानुपपत्तिः । ९९ २३

(गतेरर्थावस्थाधिकरणविषयौ)

हानावविशेषेण देवयानपन्थाः सम्बध्यत इति पूर्वपक्षे, विभागेनेति सिद्धान्तः । १०० १०

सगुणोपासनेषु देवयानपथापेक्षा । १०० २०

५० ५०

(अनियमाधिकरणवषयः)

यासु विद्यासु गतिश्रवणं तत्रैव नियम इति पूर्वपक्षे, अभ्युदयफलानां सगुणविद्यानामेव गतिर्भवितुं युक्तेति सिद्धान्तः । १

१०१ ५

(यावदधिकाराधिकरणविषयौ)

अपान्तरतमः प्रभुतोनां जन्मस्मरणान्निर्गुणविद्यायाः पाक्षिकं मुक्तिहेतुत्वमहेतुत्वं वेति पूर्वपक्षः । १०२ ६
प्रारब्धविपाकस्य कर्मणः प्रक्षयान्तं यावदधिकारमवतिष्ठन्ते तत्प्रक्षये मुक्तिमाप्नुवन्तीत्यैका-
न्तिको विदुषः कैवल्यसिद्धिः

17 26

(अक्षरव्यधिकरणविषयः)

अक्षरविशेषणानां यत्र कविदुःपन्नानामक्षरेण सर्वत्र सम्बन्धः ।

२०४ ३

(इयदधिकरणविषयः)

‘द्वा सुपर्णा’ ऋतं पिबन्तौ इति मन्त्रद्वये विधानानात्वमिति पूर्वपक्षे, विधैकत्वसिद्धान्तः । २०५

9

(अन्तरत्वाधिकरणविषयः)

बृहदारण्यकस्य कौषेयके यज्ञकौलवाक्रायणोपस्तप्रश्नयोर्विद्ययारम्भासामर्थ्यान्नातत्वमिति
पूर्वपक्षे विद्यभत्वसिद्धान्तः ।

22 23

(व्यतिहारधिकरणविषयः)

‘तद्योहं सोसौ’ इत्यादौ संसारिणोश्चरदृष्टिरेव विधीयत इति पूर्वपक्षे व्यतिहारोभयदृष्टिरिति सिद्धान्तः ।

১২০৪ ২৬

(सत्याधिकरणविषयः)

‘स यो हैत’ ‘तच्चतुस्त्यम्’ इति द्वे सत्यविधे फलसंयोगभेदादिति पूर्वपक्षे, फलान्तरश्रवणस्य
स्तावकतया विधैकत्वमिति सिद्धान्तः । १

209 8

(कामाद्यधिकरणविषयः)

दह्रविद्याया हार्द्रविद्यायाश्चकत्वं परस्परगुणयोगश्च ।

३०५ ३३

(आदराधिकरणविषयः)

भोजनलोपेऽप्यङ्गिर्वाङ्मन्येन वा द्रव्येणाविरुद्धेन प्राणाग्निहोत्रस्यानुष्ठानमिति पूर्वपक्षे, भोजनलोपे
लोप एवाग्निहोत्रस्येति सिद्धान्तः ।

१०९ १

(तन्निर्धारणाधिकरणविषयः)

कर्माङ्गव्यपाश्रयाणामुद्गीथाद्युपासनानां नित्यत्वमिति पूर्वपक्षे, पृथक्फलश्रुतेर्न तेषां नित्य-
वत्कर्मसु नियम इति सिद्धान्तः ।

१११ १५

(प्रदानाधिकरणविषयः)

वायुप्राणोस्तत्त्वभेदात्तद्विषयक्रोपासनयोरेकत्वमिति पूर्वपक्षे आध्यायेऽश्वथक्त्वादाध्यान-
प्रथक्त्वमिति सिद्धान्तः ।

२२२ २९

(लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणविषयाः)

मनश्चिदादीनां साम्यादिकाग्नीनां स्वातन्त्र्यमिति सिद्धान्तः । ११३ १५

११३ १५

मनश्चिदादीनां प्रकरणाक्रियाशेषत्वमिष्टकाचितेनातिदे शदप्येतेषां क्रियानुप्रवेशित्वम् । ११४ १६

२२४ २६

विद्यारम्भा एवैते, लिङ्गदर्शनाच्च स्वातन्त्र्यम् । ११५ २

११५ २

पूर्वोत्तरब्राह्मणयोः स्वतन्त्रविद्याविधानान्मध्यस्थस्यापि ब्राह्मणस्य स्वतन्त्रविद्याविधिपरत्वम् ।,, २१

22

(ऐकात्म्याधिकरणविषयः)

देहादात्मनोऽव्यतिरेक इति चार्वाकपूर्वपक्षे देहव्यतिरिक्तात्मसिद्धान्तः ।

२२७ २२

विषयः ।

पृ० पं०

(भङ्गावबद्धाधिकरणविषयाः)

उद्गीथादिकर्माङ्गावबद्धाः प्रत्ययाः शाखाभेदविहितास्तत्तच्छाखागतोद्गीथादिषु भवेयुरिति

पूर्वपक्षे सर्वशाखागतेष्वेवोद्गीथादिष्वेवजातीयकाः प्रत्यया इति सिद्धान्तः ।

१२१ १

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधोऽन्यशाखोक्तप्रत्ययानाम् ।

” २१

(भूमज्जायस्त्वाधिकरणविषयः)

वैश्वानरविद्यायां व्यस्तोपासनपूर्वपक्षे समस्तोपासनसिद्धान्तः ।

१२२ २

(शब्दादिभेदाधिकरणविषयः)

ईश्वरगोचरसर्वविद्यानामभेद इति पूर्वपक्षे शब्दादिभेदाद्विद्याभेद इति सिद्धान्तः ।

” २२

(विकल्पाधिकरणविषयः)

अहंग्रहोपास्तीनां समुच्चयनियमे विकल्पे च कारणामावाद्यथेच्छमनुष्ठानमिति पूर्वपक्षेऽवशिष्ट-

फलत्वाद्विकल्प इति सिद्धान्तः ।

१२३ २५

(काम्याधिकरणविषयः)

काम्यविद्या यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा समुच्चीयेरन् ।

१२४ १

(यथाश्रयभावाधिकरणविषयो)

कर्माङ्गव्यपाश्रयप्रत्ययानां समुच्चितानामनुष्ठानम् ।

” १३

क्षतसन्धानलिङ्गादपि समुच्चयः ।

१२५ १०

तृतीयापाध्याये चतुर्थः पादः ।

(पुरुषार्थाधिकरणविषयाः)

वेदान्तोक्तस्मृष्टानस्य क्रियानुप्रवेशं विना पुरुषार्थहेतुत्वम् ।

४

१२५ २१

आत्मविज्ञानस्य कर्मशेषत्वादात्मज्ञाने या फलश्रुतिस्तस्या अर्थवादत्वमित्याद्यभि-

प्रायेण पूर्वपक्षः ।

१२६ ९

शरीरादौश्वरस्याधिकोपदेशादात्मविज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थत्वमिति

बादरायणमतेन सिद्धान्तः ।

१२७ ३

वेदार्थविज्ञानवतः कर्मविधानादित्यस्य खण्डनमुक्तकर्मनियमस्य विद्यास्तुत्यर्थत्वं च ।

१२८ ३

(परामर्शोधिकरणविषयः)

ऊर्ध्वरेतसामाश्रमित्रे प्रमाणाभावः ।

” २४

गार्हस्थ्यवदाश्रमान्तरमपि प्रतिपत्तव्यम् स्कन्धश्रुतेरपरिहारणवद्विहितं च ।

१२९ १०

परामर्शपक्षेऽपि संस्तवसामर्थ्यात्पारिव्राज्यं विधेयम् ।

१३० ४

(स्तुतिमात्राधिकरणविषयः)

स एष रसानां रसतम इत्यादिश्रुतीनां स्तुत्यर्थत्वमिति पूर्वपक्षे विध्यर्थत्वं कश्चमिति

सिद्धान्तः ।

१३२ १४

(पारिप्लवाधिकरणविषयः)

उपनिषदाख्यानानां पारिप्लवार्थत्वमिति पूर्वपक्षे पारिप्लवे कथानां विशिष्योक्तत्वा-

न्नैवमिति सिद्धान्तः ।

१३३ १९

(अग्नीन्धनाद्यधिकरणविषयः)

विद्याया आश्रमकर्मणामनपेक्षा ।

१३४ १४

(सर्वापेक्षाधिकरणविषयः)

अकर्मश्रमणां विद्योत्पादवपेक्षा स्वार्थसिद्धान्तपेक्षा ।

” २४

विषयः ।

पृ० पं०

(सर्वाज्ञानुमत्यधिकरणविषयौ)

न ह वा पूर्वविदि शब्देन सर्वाज्ञानुमत्यनुज्ञानं विद्याङ्गतया विधीयत इति पूर्वपक्षः ।
प्राणान्नविज्ञानप्रज्ञासार्थोऽर्थवादोऽर्थं न ह वेति सिद्धान्तः ।

१३६ १२
१३७ १

(आश्रमकर्माधिकरणविषयाः)

आश्रममात्रनिष्ठेन सुसुषुणाभ्याश्रमकर्मानुष्ठेयम् ।
आश्रमकर्मेणां विद्यासहकारिष्वेऽपि न नित्यानित्यसंयोगविरोधः ।
आश्रमकर्मेणैव विद्यासहकारित्वोभयपक्षे अभिप्रायाग्निहोत्रादयः ।

” १७
१३८ १०
” २१

(विधुगाधिकरणविषयौ)

अन्वतमाश्रमप्रतिपत्तिहीनानामपि विद्यायामधिकारः ।
अनाश्रमत्वापेक्षयाऽऽश्रमवर्तित्वं व्यायो विद्यासाधनम् ।

१३९ १३
१४० ४

(तद्भूताधिकरणविषयः)

अर्चरेतसां प्रत्यवरोहामात्रः ।

” १०

(आधिकारिकाधिकरणविषयौ)

नैष्ठिकब्रह्मचारिणां प्रमादाप्रच्युतब्रह्मचर्याणां प्रायश्चित्ताभावः ।

” १६

गुरुद्वारादिभ्योऽन्यत्र ब्रह्मचर्यविशरणमुपपातकं तस्मान्नैष्ठिकब्रह्मचारिणोऽप्यस्ति प्रायश्चित्तम् ।

” २२

(बहिरधिकरणविषयः)

कृतनिर्णयना अपि नैष्ठिकाः शिष्टैस्त्याग्याः ।

१४१ १२

(स्वाभ्याधिकरणविषयौ)

कृत्वङ्गस्य पाश्र्वेषूपसनेषु यजमानस्य कर्तृत्वमित्याक्षेपः ।

” १९

कृत्विकर्माण्युपासनानोत्पौडुलोमिस्त्रमित्यत्र श्रुतिश्च ।

१४२ १०

(सहकार्यन्तरविध्यधिकरणविषयाः)

तस्माद्ब्राह्मणः पांडित्यं निर्विद्येत्यत्र न मौनविधिरिति, पूर्वपक्षेऽपूर्वत्वादस्ति मौनविधिरिति सिद्धान्तः ।

” १५

बहुकथायाससाध्यधर्मत्वाद्वाङ्मयाद्गृहिणोपसंहारः ।

१४३ १३

मौनगार्हस्थ्यवद्दानप्रत्युत्कुलवासयोरप्याश्रमयोः श्रुतिमत्त्वम् ।

” १७

(अनाश्रमकाराधिकरणविषयः)

संन्यासिनो विधीयमानं ब्राह्म्यं भावशुद्धिरूपमिहास्तीयते ।

” २१

(पेहिकाधिकरणविषयः)

पेहिकामुष्मिकं वा विद्याजन्म प्रतिबन्धक्षयापेक्षया ।

१४४ २

(मुक्तिफलाधिकरणविषयः)

मुक्तावुत्कर्षनिकर्षात्मकाऽतिशयो नोपपद्यते ।

” २३

अथ चतुर्थाध्याये प्रथमः पादः ।

(आवृत्यधिकरणविषयाः)

श्रवणादीनां बावदात्मदर्शनमावर्तनम्

१४६ १

निर्विशेषे ब्रह्मणि प्रमोपत्तावावृत्यानर्थक्यमिति पूर्वपक्षः ।

” १७

प्रतिबन्धनिरासेनावृत्तेरर्थवत्त्वमिति समाधानम् ।

१४७ २०

विषयः ।

पृ० पं०

(आत्मत्वोपासनाधिकरणविषयः)

अनात्रा ब्रह्म स्वान्यत्वेन गृहीतव्यमित्याक्षेपे, आत्मत्वेनेति सिद्धान्तः ।

१४९ १८

(प्रतीकाधिकरणविषयः)

प्रतीकेष्वात्मदृष्टिर्न क्रियते ।

१५० १५

(ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणविषयः)

प्रतीकेष्वेव ब्रह्मदृष्ट्यध्यारोपणम् ।

१५१ २३

(आदित्यादिमत्तधिकरणविषयः)

उद्गीथादिष्वेवादितादिमतयः ।

१५२ २८

(आसीनाधिकरणविषयः)

उपासनयामासीनतानियमः ।

१५४ २३

उपासनस्योसीनकर्मत्वे लिङ्गम् ।

२२

(एकाग्रताधिकरणविषयः)

अङ्गानाश्रितोपासनेषु नास्ति दिग्देशकालनियमः यत्रैकाग्रता तत्रैवोपासनं च ।

१५५ १

(आप्रायणाधिकरणविषयः)

अश्व्युदयफलानामुपासनानामप्रायणादन्यासः ।

२२

(तदधिगमाधिकरणविषयः)

ब्रह्माधिगमे उत्तरपूर्वदुरितयोः क्षयः ।

२३

(इतरसंश्लेषाधिकरणविषयः)

विदुषोऽविज्ञेयेण पुण्यपापयोरश्लेषविनाशो ।

१५७ २१

(अनारब्धाधिकरणविषयः)

अनारब्धकार्ययोरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात्क्षयः ।

१५८ ९

(अग्निहोत्राधिकरणविषयः)

विद्योपयोग्यग्निहोत्रादीनामविनाशः ।

१५९ ८२

फलाभिसंध्या क्रियमाणस्याग्निहोत्रादित्यव्यतिरिक्तस्य सुहृदः साधुहृत्त्यादिविन्यागः ।

१६० १२

(विद्याज्ञानसंघनत्वाधिकरणविषयः)

विद्यासंयुक्तं तद्वीनं चोभयविधमपि कर्म ब्रह्माधिगमश्चेतुः ।

१६ १६

चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः ।

(वागधिकरणविषयः)

वाङ्मनसि संपद्यत इत्यादौ बागादीनामुपपन्नममात्रविवक्षा ।

१६१ ७

वाच्युक्तन्यायस्य चक्षुरादावतिदेशः ।

१६२ १

(मनोधिकरणविषयः)

मनसः प्राणे वृत्त्यप्ययः ।

४

(अध्यक्षाधिकरणविषयः)

प्राणस्य विज्ञानात्मनि वृत्तिलयः

१४

शरीरान्तरप्रेम्भासमये जीवो नैकस्मिन्नेव तेजस्यवतिष्ठते सूक्ष्मशरीरस्थानेकविधत्वात् ।

१६३ ८

(आस्त्युपक्रमाधिकरणविषयः)

विद्वद्विदुषोः समानोक्तान्तरचिरादिमार्गान्तम् ।

१८

विषयः ।

पृ० पं०

(संसारव्यपदेशाधिरणविषयाः)

तेजःप्रभृतीनां परमात्मनि बीजभावावशेषा सम्पत्तिः ।	१६४	९
प्रवसतो जीवस्याश्रयभूतं तेजः स्वरूपप्रमाणाभ्यां सूक्ष्मं, सूक्ष्मत्वादेमास्य स्थूलशब्दे- भ्यनुपमर्दः ।	१६५	८
स्थूलशरीरनिष्ठोष्मणः सूक्ष्माश्रयत्वम् ।	"	१०

(प्रतिषेधाधिकरणविषयाः)

आत्यन्तिकेऽमृतत्वे यो गत्युक्रान्तिप्रतिषेध उक्तः स शरीरोपादान इत्यस्ति ब्रह्मविदोऽपि देहा- दुत्क्रान्तिरिति पूर्वपक्षः ।	"	१४
एतेषां समाभ्नातृणामुत्क्रान्तेर्देहापादानत्वप्रतिषेधस्य स्पष्टोपलम्भादुक्तप्रतिषेधोऽपि देहापादानः ।	"	२४
भारतेऽपि परब्रह्मविदां गत्युत्क्रान्त्यभावः स्मर्यते ।	"	२६

(वागादिलयाधिकरणविषयः)

ब्रह्मविद् इन्द्रियादीनि परब्रह्मणि लीयन्ते ।	१६६	१४
---	-----	----

(अविभागाधिकरणविषयः)

विदुषः कलाप्रलयो निरवशेषो भवति ।	"	२२
----------------------------------	---	----

(तत्रोक्तोधिकरणविषयः)

मूर्धस्थानादेव विद्वान्निष्क्रामति स्थानान्तरेभ्य इतरे ।	"	२६
--	---	----

(रश्म्यधिकरणविषयौ)

अविशेषेणोपासकस्य रात्रावग्नि च रश्म्यनुसारित्वम् ।	१६७	११
रात्रौ प्रेतस्य नाडीरश्मिसम्बन्धविश्लेषाच्च रश्म्यनुसारित्वमिलाशंक्रान्तिसप्तः ।	"	१४

(दक्षिणायनाधिकरणविषयः)

दक्षिणायनमृतोपि विद्वान् विद्याफलाधिकारो ।	१६८	१
मृतौ श्रूयमाणस्य कालभेदविनियोगस्य स्मार्तोपासनासम्बद्धत्वम् ।	"	१०

चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः ।

(अचिरादाधिकरणविषयः)

अचिरादयो मिथो भिन्नाः स्रुतय इति पूर्वपक्षेऽनेकविशेषणैकैवयं स्रुतिरिति सिद्धान्तः ।	"	१७
---	---	----

(वाच्यधिकरणविषयः)

अचिरादिपर्वणु सम्बत्सरादूर्ध्वं देवलोकास्य ततो वायोऽव निवेशः ।	१६९	१६
--	-----	----

(तद्विद्विधिकरणविषयः)

तद्धित उपरिष्ठाद्वरणलोकः ।	१७०	१५
----------------------------	-----	----

(आतिवाहिकाधिकरणविषयौ)

अचिरादयो मार्गचिह्नानि भोगभूमयो वेति पूर्वपक्षे गन्तृणां नेतारो देवतात्मान इति सिद्धान्तः ।	"	२०
विद्युदभिसम्भवादूर्ध्वं वैद्युतेनैव पुरुषेणातिवाह्यमाना ब्रह्मलोकं गच्छन्ति ।	१७१	५

(कार्याधिकरणविषयाः)

अचिरादिमागण सगुणमपरं ब्रह्म गमयत्यमानवः पुरुष इति वादरिः ।	१७३	५
बहुवचनलोकशब्दाधिकरणाधिकृत्यनिर्देशैरप्यपरमेव ब्रह्म गमयतीति निर्णयते ।	"	६

विषयः ।

परमेव ब्रह्म गमयतीति जैमिनिपूर्वपक्षमतम् ।

पृ० पं०

गतिपूर्वकममृतत्वमित्यत्र श्रुतिः ।

” १०

पूर्वाणि पूर्वपक्षसूत्राण्युत्तराणि सिद्धान्तसूत्राणीति मतखण्डनम्

१७५ ५

१७७ ३

(अप्रतीकालम्बनाधिकरणविषयौ)

प्रतीकालम्बनान्विहाय सर्वानन्यान् विकारालम्बनान् ब्रह्मलोकं नयति ।

” १४

प्रतीकतारतम्येन फलतारतम्यश्रुतेर्न प्रतीकध्यायिनां ब्रह्मप्राप्तिः ।

चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः ।

(सम्पद्याविर्भावाधिकरणविषयाः)

केनचिदाकन्तुकेन मोक्षस्वरूपसम्पत्तिरिति पूर्वपक्षे, केवलेनात्मनेति सिद्धान्तः ।

१७८ ८

संसारोवस्थितो मुक्त्यवस्थाया विशेषः ।

” ९

परं ज्योतिरित्यत्र ज्योतिःशब्देनावेदनमाश्रयः ।

१७९ १

(अविभागेन दृष्टत्वाधिकरणविषयः)

मुक्तस्य ब्रह्माभेदः ।

” १४

(ब्रह्माधिकरणविषयाः)

जैमिनिमते सत्यत्वादिधर्माणां सत्यत्वम् ।

१८० ३

उक्तधर्माणां शब्दविकल्पजन्यमौदुलोमिमते ।

व्यवहारिकप्रमाणोपनीततया लोकसिद्धा नात्यन्तासत उक्तधर्मा इति बोधरायणमतम् ।

” २०

(संकल्पपाधिकरणविषयौ)

अपरविद्याफले निमित्तान्तरापेक्षेति पूर्वपक्षे, संकल्पमात्रातिपन्नादिसमुत्थानापरविद्याफल

मिति सिद्धान्तः ।

१८१ २

अवन्ध्यसंकल्पत्वाद्विदुषोऽनन्याधिपतित्वम् ।

” २१

(अभावाधिकरणविषयाः)

प्राप्तैश्वर्यस्य विदुषः शरीराद्यभाव इति बादरिः ।

१८२ १

मनोवच्छरीरादिसद्भाव इति जैमिनिः ।

” ३

बोधरायण सप्रत्यविधत्वं मन्यते ।

” १५

शरीराद्यभावे संध्यस्थानवदुपलब्धिमात्रा पित्रादिकामा उपपद्यन्ते ।

१८३ ९

(प्रदीपाधिकरणविषयः)

संकल्पनिर्मितशरीराणि निरात्मकानीति पूर्वपक्षे, विदुषः प्रदीपवद्वैकभावापत्त्या साम्प्रकानीति सिद्धान्तः ।

” १३

संज्ञाभाववचनस्य सुषुप्तिकैवल्यान्यतरावस्थापेक्षत्वम् ।

१८४ १५

(जगद्व्यापारवर्ज्याधिकरणविषयाः)

सगुणब्रह्मोपासनादीश्वरसायुज्यप्राप्तानां निरवग्रहैश्वर्यमिति पूर्वपक्षे जगद्व्यापारवर्ज्यैश्वर्यमिति सिद्धान्तः ।

” १९

निरवग्रहैश्वर्यनिषेधे प्रत्यक्षोपदेशहेतुकथनम् ।

१८५ २५

परमेश्वरस्य विकारावर्तित्वे श्रुतिस्मृतिप्रमाणकथनम् ।

१८६ १

देवयानपथा ब्रह्मलोकगतानां न पुनरावृत्तिः ।

” २१

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

प्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

बनारस सिटी ।

अथ द्वितीयाध्याये तृतीयपादः ।

सू० न विद्यदश्रुतेः ॥ १ ॥

पूर्वं प्रमाणान्तरविरोधः श्रुतेर्निराकृतः, सम्प्रति तु श्रुतीनामेव परस्परविरोधो निराक्रियते । तत्र सृष्टिश्रुतीनां परस्परविरोधमाह—“वेदान्तेषु तत्रतत्रे”ति । (१) श्रुतिविप्रतिषेधाच्च परपक्षाणामनपेक्षत्वं ख्यापितं तद्वत्स्वपक्षस्य श्रुतिविप्रतिषेधादिति । “तदर्थनिर्मलत्व”मर्थाभासविनिवृत्त्यर्थतत्त्वप्रतिपादनम् । तस्य फलं स्वपक्षस्य जगतो ब्रह्मकारणत्वस्यानपेक्षत्वाशङ्कानिवृत्तिः । (२) इह हि पूर्वपक्षे श्रुतीनां मिथो विरोधः प्रतिपाद्यते सिद्धान्ते त्वविरोधः । तत्र सिद्धान्त्येकदेशिनो वचनं “न विद्यदश्रुते”रिति । (३) तस्याभिसन्धिः—यद्यपि तैत्तिरीयके विद्यदुत्पत्तिश्रुतिरस्ति, तथापि तस्याः प्रमाणान्तरविरोधाद्बहुश्रुतिविरोधाच्च गौणत्वम् । तथा च विद्यतो नित्यत्वात्तेजःप्रमुख एव सर्गस्तथा च न विरोधः श्रुतीनामिति । तदिदमुक्तम्—“प्रथमं तावदाकाशमाश्रित्य चिन्त्यते किमस्योत्पात्तिरस्युत नास्ती”ति । यदि नास्ति न श्रुतिविरोधाशङ्का, अथास्ति ततः श्रुतिविरोध इति तत्परिहाराय प्रयत्नान्तरमास्थेयमित्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र पूर्वपक्षपुत्रम्—

“अस्ति तु” ॥ २ ॥

तैत्तिरीये हि सर्गप्रकरणे केवलस्याकाशस्यैव प्रथमः सर्गः श्रूयते छान्दोग्ये च केवलस्य तेजसः प्रथमः सर्गः । (४) न च श्रुत्यन्तरानुरोधेनासहायस्याधिगतस्यापि असहायताकल्पनं युक्तम्, सहायत्वावगमविरोधात् । श्रुतसिद्ध्यर्थं खल्वश्रुतं कल्प्यते न तु तद्विघाताय, विहन्यते चासहायत्वं श्रुतं कल्पितेन असहायत्वेन । न च परस्परानपेक्षाणां ब्रीहियववद्विकल्पः, अनुष्ठानं हि विकल्प्यते न वस्तु, नहि स्थाणुपुरुषविकल्पो वस्तुनि प्रतिष्ठां लभते । न च सर्गभेदेन व्यवस्थोपपद्यते साम्प्रतिकसर्गवद्भूतपूर्वस्यापि तथात्वात् । न खल्विह सर्गे क्षीराद्विजायते सर्गान्तरे तु दध्नः क्षीरमिति भवति । तस्मात्सर्गश्रुतयः परस्परविरोधिन्यो नास्मिन्नर्थे प्रमाणं भवतुमर्हन्तीति पूर्वः पक्षः ॥ २ ॥

(१) प्रासङ्गिकीं पादसङ्कतिं षक्तुं ‘विप्रतिषेधाच्चेति’ भाष्यम्, तत्र श्रुतिविरोधादित्यर्थः । परपक्षेषु सर्वत्र स्ववचनविरोधस्याभावादित्याभेदेत्याह श्रुतीति ।

(२) न विद्यदिति पूर्वपक्षः, अस्तित्वेति तु सिद्धान्त इति भ्रमं वारयन्नाहेह ङीति । एवं ह्यविरोधाध्यायसङ्कतिरित्यर्थः ।

(३) नन्वेकदेश्यपि श्रुतौ सत्यां कथं ‘अश्रुते’ इति ब्रूयादत आह तस्येति ।

(४) अश्रुतस्थलेऽपि श्रुतोत्पत्तेरुपसंहारादावरीधिसाशङ्क्याह पूर्वपक्षी न चेत्यादिना । आकाशोत्पत्तिबोधकश्रुत्यनुरोधेन केवलतेजःश्रुतावपि आकाशोत्पत्तिकल्पनं न च युक्तम्, छान्दोग्यश्रुतौ तैत्तिरीयकोकाकाशोत्पत्तिपूर्वकतेजःसृष्टिकल्पनाया अन्याय्यत्वादिति वाक्यार्थः । अन्याय्यत्वमेव विवृणोत श्रुतसिद्ध्यर्थमित्यादिना ।

सिद्धान्त्येकदेशी सूत्रेण स्वामिप्रायमाविष्करोति-

गौण्यसम्भवात् ॥ ३ ॥

प्रमाणान्तरविरोधेन बहुश्रुत्यन्तरविरोधेन चाकाशोत्पत्त्यसम्भवात् गौण्येषाऽऽकाशोत्पत्ति-
श्रुतिरित्यविरोध इत्यर्थः । प्रमाणान्तरविरोधमाह—“न ह्याकाशस्ये”ति । समवाय्यसम-
वायिनिमित्तकारणेभ्यो हि कार्यस्योत्पत्तिर्नियता तदभावे न भवितुमर्हति धूम इव धूमश्च जा-
भावे, तस्मात्सदकारणमाकाशं नित्यमिति । अपि च य उपपद्यन्ते तेषां प्रागुत्पत्तेरनुभवार्थक्रिये
नोपलभ्येते उत्पन्नस्य च दृश्येते यथा तेजःप्रभृतीनाम्, न चाकाशस्य तादृशो विशेष उ-
त्पादानुत्पादयोरस्ति, तस्मान्नोत्पद्यत इत्याह—“उत्पत्तिमतां चे”ति । “प्रकाशनं”
प्रकाशो घटपटादिगोचरः । “पृथिव्यादिवैधर्म्याच्चे”ति । (१) आदिप्रहणेन द्रव्यत्वे
सत्यस्पर्शवत्त्वादात्मवन्नित्यमाकाशमिति गृहीतम् । “आरण्यानाकाशेष्वि”ति । वेदे
प्येकस्याकाशस्यौपाधिकं बहुत्वम् ॥ ३ ॥

तदेवं प्रमाणान्तरविरोधेन गौणत्वमुक्त्वा श्रुत्यन्तरविरोधेनापि गौणत्वमाह—

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

सुगमम् ॥ ४ ॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

(२) पदस्यानुषङ्गे न पदार्थस्य, तद्धि कचिन्मुख्यं कचिदौपचारिकं सम्भवासम्भवाभ्यामि-
त्यविरोधः ॥ ५ ॥

चोद्यद्वयं करोति—“कथमि”ति । प्रथमं चोद्यं परिहरति—“एकमेवेति ताव-
दि”ति (३) “कुलं” गृहम् । “अमन्त्राणि” पात्राणि घटशरावादीनि । आपेक्षिकमवधा-
धारणं न सर्वविषयमित्यर्थः । उपपत्त्यन्तरमाह—“न च नभस्सापी”ति । अपिरभ्युप-
गमे । यदि सर्वापेक्षं तथाप्यदोष इत्यर्थः । “न च प्रागुत्पत्तेः” जगत इति शेषः ।
द्वितीयं चोद्यमपाकरोति—“अत एव च ब्रह्मविज्ञानेन”ति । लक्षणान्यत्वाभावेनाका-
शस्य ब्रह्मणोऽनन्यत्वादिति । अपि चाव्यतिरिक्तदेशकालमाकाशं ब्रह्मणा च ब्रह्मकार्यैश्च तद-
भिन्नस्वभावैरतः क्षीरकुम्भप्राक्षितकातिपयपयोविन्दुवद्ब्रह्मणि तत्कार्यं च विज्ञाते नभो विदितं
भवतीत्याह—“अपि च सर्वं कार्यमुत्पाद्यमान”मिति । एवं सिद्धान्तैकदेशिमते
प्राप्त इदमाह—

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

ब्रह्मविवर्तीत्मतया जगत्तत्तद्विकारस्य वस्तुतो ब्रह्मणो भेदे ब्रह्मणि ज्ञाते ज्ञानमुपपद्यते, न

(१) विमुक्तादिलक्षणादिति भाष्यस्थादिप्रहणेनत्यर्थः । अत्र घटादिवारणाय विशेष्यदलम्, क्रिया-
दिवारणाय च विशेषणदलं हेतौ प्रवेशितम् ।

(२) एकस्य सम्भूतशब्दस्य सकृत्प्रयोगे गौणमुख्यत्वव्याघातस्य ब्रह्मशब्दद्वयान्तेन कथं परिहारः
तत्राप्यनुपपत्तेस्तुल्यत्वादित्याशङ्क्योभयत्र न्यायमाह पदस्येति । अयं भावः—अर्थो हि गौणत्वमुख्यत्ववि-
रुद्धधर्माध्यासं न सङ्गते शब्दस्तु येनानुषङ्गते तेन योग्यतावशात्सम्बध्यतेऽतो यत्र मुख्यवृत्त्याऽव्यययोग्यतः
तत्र मुख्योऽयं गौणः सम्भवतीति ।

(३) वंशवाचित्वनिरासायाह कुलं गृहमिति ।

हि जगत्तत्त्वं ब्रह्मणोऽन्यत् , तस्मादाकाशमपि तद्विवर्ततया तद्विकारः सत्तज्ज्ञानेन ज्ञातं भव-
ति नान्यथा, अविकारत्वे तु ततस्तत्त्वान्तरं न ब्रह्मणि विदिते विदितं भवति । भिन्नयोस्तु
लक्षणान्यत्वाभावेऽपि देशकालभेदेपि नान्यतरज्ञानेनान्यतरज्ञानं भवति । न हि क्षीरस्य (१)
पूर्णकुम्भे क्षीरे गृह्यमाणे सत्स्वपि पार्थोबिन्दुषु पाथस्तत्त्वप्रतिज्ञातत्वमस्ति विज्ञानं, तस्मान्न
ते क्षीरे विदिते विदिता इति प्रतिज्ञादृष्टान्तप्रचयानुपरोधाय वियत उत्पत्तिरकामेनाभ्युपेयेति ।
तदेवं सिद्धान्तैकदेशिनि दूषिते पूर्वपक्षी स्वपक्षे विशेषमाह—“सत्यं दर्शित” मत एव “विरुद्धं
तु तदि”ति । सिद्धान्तसारमाह—“नैष दोषस्तेजः सर्गस्य तैत्तिरीयक” इति ।
(२) श्रुत्योरन्यथोपपद्यमानान्यथानुपपद्यमानयोरन्यथानुपपद्यमाना बलवती तैत्तिरीयकश्रुतिः,
छान्दोग्यश्रुतिश्चान्यथोपपद्यमाना दुर्बला । नन्वसहायं तेजः प्रथममवगम्यमानं ससहायत्वेन
विरुध्यते इत्युक्तमत आह—“नहीयं श्रुतिस्तेजोऽजनिप्रधाने”ति । सर्गसंसर्गः श्रौतो
भेदस्त्वार्थः । स च श्रुत्यन्तरेण विरोधिना बाध्यते, जघन्यत्वात् । न च तेजःप्रमुखसर्गसं-
र्गवदसहायस्त्वमप्यस्य श्रौतं, किन्तु व्यतिरेकलभ्यं, न च श्रुतेन तदपवादवाधने श्रुतस्य तेजः
सर्गस्यानुपपत्तिः । तदिदमुक्तम् तेजोऽजनिप्रधानेति । स्यादेतत् , यथेकं वाक्यमनेकार्थं
न भवत्येकस्य व्यापारद्वयसम्भवात् , इन्व भोः कथमेकस्य स्रष्टुरनेकव्यापारत्वमविरुद्धमि-
त्यत आह—“स्रष्टा त्वेकोऽपि”ति । वृद्धप्रयोगाधीनावधारणं शब्दसामर्थ्यं न चानावृत्तस्य
शब्दस्य क्रमाकामाभ्यामेकस्यापि कर्तुरनेकव्यापारत्वमित्यर्थः । न चास्मिन्नर्थे एकस्य वाक्यस्य
व्यापारोऽपि तु भिन्नानां वाक्यानामित्याह—“न चास्माभिरि”ति । सुगमम् । चोदयति—
“ननु शमाविधानार्थमिति”ति । यत्परः शब्दः स शब्दार्थो न चैष स्रष्टिपरोऽपि तु शम-
पर इत्यर्थः । परिहरति—“न हि तेजःप्राथम्यानुरोधेने”ति । गुणत्वादार्थत्वाच्च
क्रमस्य श्रुतप्रधानपदार्थाविरोधात्तत्प्रागोऽयुक्त इत्यर्थः । (३) सिंहावलोकितन्यायेन वियदनु-
त्पत्तिवादिनं प्रत्याह—“अपि च छान्दोग्य” इति । यत्पुनरन्यथा प्रतिज्ञोपपादनं कृतं
तद्वृथयति—“यच्चोक्तमिति”ति । दृष्टान्तानुरूपत्वाद्दार्ष्टान्तिकस्य तस्य च प्रकृतिविकाररूप-
त्वादार्ष्टान्तिकस्यापि तथाभावः । अपि च भ्रान्तिमूलं चैतद्वचनमेकमेवाद्वितीयमिति तोये क्षी-
रशुद्धिवत् । औपचारिकं वा सिंहो माणक इतिवत् । तत्र न तावद्भ्रान्तमित्याह—
“क्षीरोदकन्यायेने”ति । भ्रान्तेर्विप्रलम्भाभिप्रायस्य च पुरुषधर्मत्वादपौरुषेये तदसम्भव
इत्यर्थः । नाप्यौपचारिकमित्याह—“सावधारणा चैयमिति”ति । काममुपचारादस्त्वेकत्व-
मवधारणाऽद्वितीयपदे नोपपद्यते, नहि माणवके सिंहत्वमुपचर्य न सिंहादन्यास्ति मनापि
माणवक इति वदन्ति लौकिकाः । तस्माद्ब्रह्मत्वमैकान्तिकं जगतो विवक्षितं श्रुत्या न त्वोप

(१) तृतीयार्थे षष्ठीयम् ।

(२) द्वे किञ्चात्र पूर्वपक्षिणाऽनुपपत्ती प्रदर्शिते- तत्तेजोऽसृजतेत्यत्राकाशस्योपसंहारे सकृदसृजतेति श्रुतस्य
स्रष्टुराकाशतेजोभ्यां सम्बन्धे सत्यावृत्त्या वाक्यभेद इत्येका, इयोरकाशतेजसोः प्रथममृष्टत्वविरोध इत्यपरा,
तत्रान्यां परिहरति श्रुत्योरीति । तेजः प्रथमोऽसृष्टः मीते प्रथमशब्दस्य छान्दोग्येऽश्रवणात्तेजोऽजनिप्रधानेनान्यथो-
पपत्तिरित्याकाशमेव प्रथमम् , तेजस्तु यथा तैत्तिरीयश्रुति तृतीयमिति न विरोध इत्यर्थः ।

(३) वियदुत्पत्त्यभ्युपगमेन श्रुतिविप्रतिषेधवादिनिराकरणे प्रस्तुते भाष्यकारीयवियदुत्पत्तिहेतुकथन-
यसङ्गतमित्याशङ्क्याह सिंहावलोकितेति ।

पचारिकम् । अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति नत्वरूपत्वमपि प्रागेवौपचारिकमित्यर्थः ।
“न च स्वकार्यापेक्षये”ति । निःशेषवचनः स्वरसतः सर्वशब्दो नास्ति श्रुत्यन्तर-
विरोधे एकदेशविषयो युज्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

आकाशस्योत्पत्तौ प्रमाणान्तरविरोधमुक्तमनुभाष्य तस्य प्रमाणान्तरस्य प्रमाणान्तर-
विराधेनाप्रमाणभूतस्य न गौणत्वापादनसामर्थ्यमत आह—

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

सोऽयं प्रयोगः—आकाशदिक्कालमनःपरमाणवो विकाराः(१) आत्मान्यत्वे सति विभक्तत्वाद्
घटशरावोदक्षनादिवदिति । “सर्वं कार्यं निरात्मकमिति”ति । निरुपादानं स्यादित्यर्थः ।
(२) शून्यवादश्च निराकृतः स्वयमेव श्रुत्योपन्यस्य कथमसतः सज्जायेतेति । उपपादितं च
तन्निराकरणमघस्तादिति । आत्मत्वादेवात्मनः प्रत्यगात्मनो निराकरणाशङ्कानुपपत्तिः ।
(३) एतदुक्तं भवति—सोपादानं चेत्कार्यं तत आत्मैवोपादानमुक्तं तस्यैवोपादानत्वेन श्रुते-
रुपादानान्तरकल्पनानुपपत्तेरिति । स्यादेतत्, अस्त्वात्मोपादानमस्य जगतस्तस्य त्पादानान्त-
रमश्रूयमाणमप्यन्यद्भविष्यतीत्यत आह—“न ह्यात्मागन्तुकः कस्यचिदुपादानान्तर-
स्योपादेयः, कुतः ? स्वयं सिद्धत्वात्” सता वा प्रकाशो वास्यं स्वयं सिद्धौ तत्र प्रकाशा-
त्मिकायाः सिद्धेस्तावदनागन्तुकत्वमाह—“न ह्यात्मात्मनः” इति । उपपादितमेतद्यथा
संज्ञाविपर्ययासपारोक्ष्यानास्पदत्वात् कदापि नात्मा परार्थीनप्रकाशस्तदधीनप्रकाशास्तु प्रमाणा-
दयोऽत एव श्रुतिस्तमेव भ्रान्तमनुभाति सर्वं तस्य भाषा सर्वमिदं विभाती”ति । “न
चेदृशस्य निराकरणं सम्भवती”ति । निराकरणमपि हि तदधीनात्मलाभं तद्विरुद्धं
नोदेतुमर्हतीत्यर्थः । सताया अनागन्तुकत्वमस्याह—“तथाहमेवेदानीं जानामी”ति ।
प्रमाप्रमाणप्रमेयाणां वर्तमानातीतानागतत्वेऽपि प्रमातुः सदा वर्तमानत्वेनानुभवादप्रच्युतस्व-
भावस्य नागन्तुकं सत्त्वम्, त्रैकाल्यावच्छेदेन ह्यागन्तुकत्वं व्याप्तं तत्प्रमातुः सदा वर्तमाना-
द्यावर्तमानमागन्तुकत्वं स्वव्याप्यमादाय निवर्तत इति । “अन्यथाभवत्यपि ज्ञातव्य”
इति । (४) प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां ज्ञानज्ञेययोरन्यथाभावो दर्शितः । ननु जीवतः प्रमातुर्मा भूद-
न्यथाभावो मृतस्य तु भविष्यतीत्यत आह—“तथा भस्मीभवत्यपी”ति । यत्खलु
सत्स्वभावमनुभवसिद्धं तस्यानिर्वचनीयत्वमन्यतो बाधकादवसातव्यम्, बाधकं च घटादीनां
स्वभावाद्विचलनं प्रमाणोपनीतं, यस्य तु न तदस्यात्मनो न तस्य तत्कल्पनं युक्तमबाधिता-
नुभवासिद्धस्य सत्स्वभावस्यानिर्वचनीयत्वकल्पनाप्रमाणाभावात्, तदिदमुक्तं—“न स-
म्भावयितुं शक्य”मिति । तदनेन प्रबन्धेन प्रत्यनुमानेनाकाशानुत्पत्त्यनुमानं दूषायत्वा-

(१) नन्वद्वैतवादिमते कथमाकाशादेर्विभक्तत्वमत आह आत्मान्यत्वे सतीति । वस्तुतो विभक्तत्वा-
भावेव्यपिययाऽऽकाशादेरन्यत्वकल्पनार्था सत्यामस्ति विभक्तत्वमित्यर्थः ।

(२) भाष्योक्तशून्यवादप्रसङ्गस्य तत्प्रतेनेष्टपक्षिमाशङ्क्याह शून्यवादश्चेति ।

(३) आत्मन उपपादानत्वं समर्थयन्नाहैतदुक्तमिति । आकाशादेर्भावकार्यत्वात्सोपादानत्वं तदुपादानस्य
च श्रुताभावात्वं सिद्धमित्यर्थः ।

(४) प्रकृतीति । ज्ञा इति भावः प्रकृतिः, तस्य इति प्रत्ययः, ज्ञानविशिष्टस्य ज्ञेयस्यान्यथाभावोक्ति-
र्विशेषणीभूतज्ञानेपि दृष्टव्येत्यर्थः ।

नैकान्तिकत्वेनापि दूषयति—“यत्तूक्तं समानजातीय”मिति । नाप्यनेकमेवोपादान-
मुपादेयमारभते, यत्र हि क्षीरं दधिभावेन परिणमते तत्र नावयवानामनेकेषामुपादानत्वमभ्यु-
पगन्तव्यं, किन्तुपातमेव (१)क्षीरमेकमुपादेयदधिभावेन परिणमते, यथा निरवयवपरमाणु-
वादिनां क्षीरपरमाणुर्दधिपरमाणुभावेनेति । शेषमतिरोद्घातार्थम् ॥ ७ ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

यद्यभ्यासे भूयस्त्वमर्थस्य भवति नाप्यस्त्वं दूरत एवोपचरितत्वं, हन्त ओः पनवस्य नि-
त्यत्वप्रसङ्गः । वायुश्चान्तरिक्षमेतदमृतमिति द्वयोरमृतत्वमुक्त्वा पुनः पनवस्य (२)विशेषे-
णाह—“सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायु”रिति । तस्मादभ्यासान्नापेक्षिकं वायोरमृ-
तत्वमपि तु औत्पत्तिकमेवेति प्राप्तं, तदिदमुक्तं भाष्यकृता—“अस्तमयप्रतिषेधादमृत-
त्वश्रवणाच्चे”ति । चेन समुच्चयार्थेनाभ्यासो दर्शितः । एवं प्राप्ते,

उच्यते । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात्प्रातिज्ञावाक्यार्थस्य प्राधान्यात्तदुपपादनार्थत्वा-
च्च(३) वाक्यान्तराणां तेषामपि(४) चाद्वैतक्रमप्रतिपादकानां मातरिश्वोत्पत्तिप्रतिपादकानां
बहुलमुपलब्धेमुख्यभूयस्त्वाभ्याममृषां श्रुतीनां बलीयस्त्वादितदुत्पत्तिरामृतत्वास्तमयप्रतिषे-
धावापेक्षिकत्वेन नेतव्याविति । भूयसीः श्रुतीरपेक्ष्य द्वे अपि श्रुती शब्दमात्रमुक्ते ॥ ८ ॥

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

ननु न चास्य कश्चिज्जनितेत्यात्मनः सतोऽकारणत्वश्रुतेः कथमुत्पत्त्याशङ्का, न च वच-
नमदृष्ट्वा पूर्वं पक्ष इति युक्तमधीतवेदस्य ब्रह्मजिज्ञासाधिकाराददर्शनानुपपत्तेरत आह—
“वियत्पवनयो”रिति । यथा हि वियत्पवनयोरमृतत्वानस्तमयत्वश्रुती श्रुत्यन्तरविरोधा-
दापेक्षिकत्वेन नीते, एवमकारणत्वश्रुतिरात्मनोभिषिस्फुलिङ्गहृष्टान्तश्रुतिविरोधात्प्रमाणान्तरवि-
रोधाच्चापेक्षिकत्वेन व्याख्यातव्या, (५)न चात्मनः कारणवत्त्वेऽनवस्था लोहगन्धिताभावहृत्-
नादित्वात्कार्यकारणपरम्पराया इति भावः । “तथा विकारेभः” इति प्रमाणान्तरविरो-
धो दर्शितः । एवं प्राप्ते, उच्यते—सदेकस्वभावस्योत्पत्त्यसम्भवः । कुतः ? “अनुपपत्तेः” ।
सदेकस्वभावं हि ब्रह्म श्रूयते तदसति बाधके नान्यथायितव्यम् । उक्तमेतद्विकाराः सत्त्वेना-

(१) सिद्धमेव, नहि दधिभावसमये क्षीरं नश्यति यतस्तदवयवानामारम्भकत्वं कल्प्येतेत्यर्थः । ननु
दधि अनेकोपादानं कार्यद्रव्यवात्पटवदित्यनुमास्यते तत्राह—यथेति । यथा भवन्मते क्षीरे नष्टे तदारम्भक-
परमाणौ दध्यारम्भाय क्षीररूपादिव्यतिरेकेणान्ये रसादय उदयन्ते तेषां चेकारभ्यत्वमेवं दध्नापि किं न स्यात्,
तस्यापि दुग्धसंस्थानमाश्रित्वेन गुणवद्द्रव्यान्तरत्वानभ्युपगमादिति भावः ।

(२) अन्तरिक्षमुक्तव्येत्यर्थः, अन्यथाऽन्तरिक्षसहितवाय्वनुत्पत्तिवादिषाक्यमात्रोद्घातान्तरिक्षोत्पत्तेः
पूर्वमुद्घाततेर्वायुनित्यत्वोक्तिरप्यौपचारिकी स्यादिति ।

(३) तदुपपादनार्थत्वाच्चेति । वृहदारण्यके जलवननेन ह्येतत्सर्वं वेदेत्यात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्राति-
ज्ञातं, वायुश्चान्तरिक्षमित्यादि वाक्यन्त्यात्मकार्यवाच्यादिप्रदर्शनेन तदुपपादकमित्यर्थः ।

(४) प्रधानेनाप्रधानबाधमुक्त्वा गुणभूतावान्तरवाक्यैरपि बहुभिर्वायुनित्यत्ववाक्ययोर्बाधमाह तेषा-
मपीति । अवान्तरवाक्यानां मध्ये इदं सर्वं यदयमात्मन्यायद्वैतप्रतिपादकवाक्यानामित्यर्थः ।

(५) ननु यथात्माऽऽत्मान्तरं प्राति कारणन्तर्हि तस्याप्यन्य इत्यनवस्थेत्याशङ्क्याग्निविस्फुलिङ्गवदना-
दित्वाच्च दोष इत्याह नचेति ।

नुभूता अपि कतिपयकालकलातिक्रमे विनश्यन्तो दृश्यन्ते इत्यनिर्वचनीयाकैकाल्यावच्छेदा-
दिति । न चात्मा तादृशस्तस्य श्रुतेरनुभवाद्वा वर्तमानैकस्वभावत्वेन प्रसिद्धेस्तादिदमाह—
“सन्मात्रं हि ब्रह्मे”ति । एतदुक्तं भवति—यस्त्वभावाद्बिचलति तदनिर्वचनीयं निर्वचनी-
योपादानं युक्तं, न तु विपर्ययः, यथा रज्जुशदानः सर्पो न तु सर्पोपादाना रज्जुरिति, य-
योस्तु स्वभावादप्रच्युतिस्तयोर्निर्वचनीययोर्नोपादेयोपादानभावो, यथा रज्जुशक्तिकयोरिति ।
न च निरधिष्ठानो विभ्रम इत्याह—“नाप्यसत्” इति । न च निरधिष्ठानभ्रमपरम्परा-
नादितेत्याह—“मूलप्रकृत्यनभ्युपगमेऽनवस्थाप्रसङ्गादि”ति । (१) पारमार्थिको हि
कार्यकारणभावोऽनादिर्नानवस्थया दुष्यति । समारोपस्तु विकारस्य न समारोपितोपादान
इत्युपपादितं माध्यमिकमतनिषेधाधिकारे तदत्र न प्रसर्तव्यम् । तस्मान्नासदधिष्ठानविभ्रम-
समर्थनाऽनादित्वेनोचितेत्यर्थः । अभिविस्फुलिङ्गश्रुतिश्चौपाधिकरूपापेक्षया नेतव्या । शेषम-
तिरोहितार्थम् । ये तु गुणदिवकालोत्पत्तिविषयमिदमधिकरणं वर्णयाश्चकुस्तैः (२) सतोनुपा-
तेरिति क्लेशेन व्याख्येयमविरोधसमर्थनप्रस्तावे चास्य सङ्गतिर्वक्तव्या, अबादिबहिष्काला-
दीनामुत्पत्तिप्रतिपादकवाक्यस्यानवगमात् । तदास्तां तावत् ॥ ९ ॥

तेजोतस्तथाह्याह ॥ १० ॥

यद्यपि वायोरभिरित्युपादानपञ्चमी कारकविभक्तिरुपपदविभक्तेर्बलीयसीति नेयमानन्तर्य-
परा युक्ता, तथापि बहुश्रुतिविरोधेन दुर्बलाभ्युपपदविभक्तिरेवात्रोचिता । तत्त्वानन्तर्यदर्शन-
परेयं वायोरभिरिति श्रुतिः । (३) न च साक्षाद्ब्रह्मजत्वसम्भवे तद्वश्यत्वेन तज्जत्वं परम्पर-
याश्रयितुं युक्तम्, बाजपेयस्य पशुयूपवदिति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते उच्यते—युक्तं पशुयागवाजपेययोरङ्गाङ्गिनोर्नानात्वात्तत्र साक्षाद्वाजपेयासम्बन्धे
क्लेशेन परम्पराश्रयणम्, इह तु बायोर्ब्रह्मविकारस्यापि ब्रह्मणो वस्तुतो नन्यत्वाद्वायुपादानत्वे
साक्षादेव ब्रह्मोपादानत्वोपपत्तेः कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वानुरोधेनोभययोः (४) पपद्यमानाः श्रुतयः
कांस्यभोजिन्यायेन (५) नियम्यन्त इति युक्तमिति राह्यन्तः । “पारम्पर्यजत्वेपी”ति
भेदकल्पनाभिप्रायं यतः पारमार्थिकमभेदमाह—“वायुभाषापकं ब्रह्मे”ति । “यथा
तस्याः श्रुत”मिति तु दृष्टान्तः परम्परामात्रसाम्येन न तु सर्वथा साम्येनेति सर्वमवदातम् १०

(१) अनादित्वान्नावस्थादोषमावहतीत्युक्तत्वाद्वायुयोगमाशङ्क्याह पारमार्थिको हीति । भाष्येऽनव-
स्थाशब्देन प्रमाणाभाव उच्यते । अभिविस्फुलिङ्गदेर्हि कचित्कार्यकारणभावस्य प्रमितत्वात् प्रागप्येवमिति
परम्परा स्यादत्र तु विकारस्य सतो ब्रह्मणः समारोपिते कचित्समारोपः स्यात्स च न प्रमित इत्यपरिनिष्ठेत्यर्थः ।

(२) भास्करैः, सतो विद्यमानस्य गुणादेर्नित्यत्वासम्भवः, कुतः ? अद्वितीयश्रुत्यनुपपत्तेरित्यध्याहारः
क्लेशः, किञ्च तैरश्रुतोत्पत्तिकानामनुत्पत्तिशङ्कानिरासोऽधिकरणार्थं इत्युच्यते, ततश्च श्रुतिविरोधापरिहारात्
पादासङ्गतिरित्याहाविरोधेति ।

(३) ननु श्रुतयः परम्परया ब्रह्मजत्वेपि योक्ष्यन्तेऽत आह नचेति । बाजपेयस्य यूप इतिवद् यत्प-
रम्परया तज्जत्वं तत्साक्षाद्ब्रह्मजत्वसम्भवे सति न युक्तमिति योजनाः

(४) वायुभाषापकब्रह्मजत्वे केवलब्रह्मजत्वेपीत्यर्थः ।

(५) कांस्यभोजिन्यायेनेति । यथा कस्यचिच्छिष्यस्य कांस्यभोजित्वं नियतमुपाध्यायस्य त्वनियत-
पात्रभोजित्वन्तत्र यदि तयोः केनचिन्निमित्तेनैकपात्रे भोजनं प्राप्तुयात् तदाऽप्रधानस्यापि शिष्यस्य धर्मावा-
धायोपाध्यायोपि कांस्यभोजित्वेन नियम्यत इति ।

आपः ॥ ११ ॥

निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

पृथिव्याधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

अक्षशब्दोऽयं (१) व्युत्पत्त्या च प्रसिद्धा च ब्रीहियवाद्यौ तद्विकारे चोदने प्रवर्तते । श्रुति-
श्च प्रकरणाद्वलीयसी, सा च वाक्यशेषेणोपाह्वलिता यत्र क्व चन वर्षतस्थितेन, तस्मादभ्य-
वहार्यं ब्रीहियवाद्येवात्रादभ्यो जायत इति विवक्षितम् । काष्ण्यमपि हि सम्भवति कस्यचिद-
दनीयस्य, नहि पृथिव्यपि कृष्णा, लोहितादिरूपाया अपि दर्शनात् । ततश्च श्रुत्यन्तरेणा'दभ्यः
पृथिवी, पृथिव्या ओषधय' इत्यादिना विरोध इति पूर्वः पक्षः । (२) श्रुत्योर्विरोधे वस्तुनि
विकल्पानुपपत्तेरन्तरानुगुणतयान्यतरा नेतव्या । तत्र किमदभ्यः पृथिवीति पृथिवीशब्दोऽन-
परतया नीयतामुताज्जमसृजतेत्यक्षशब्दः पृथिवीपरतयेति विषये (३) महाभूताधिकारानुरोधात्
(४) प्रायिककृष्णरूपानुरोधाच्च 'तद्यद्वापं शर आसीदिति' च पुनः श्रुत्यनुरोधाच्च वाक्यशेष-
स्य चान्यथाप्युपपत्तेरक्षशब्दोऽक्षकारणे पृथिव्यामिति राद्धान्तः ॥ १२ ॥

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ॥ १३ ॥

सृष्टिक्रमे भूतानामविरोध उक्त इदानीमाकाशादिभूताधिष्ठात्र्यो देवताः किं स्वतन्त्रा
एवोत्तरोत्तरभूतसर्गे प्रवर्तन्त उत परमेश्वराधिष्ठिताः परतन्त्रा इति । तत्रा'काशाद्वायुर्वायोर-
ग्निरिति स्ववाक्ये निरपेक्षाणां श्रुतेः स्वयं चेतनानां च चेतनान्तरापेक्षायां प्रमाणाभावात्,
(५) प्रस्तावस्य च लिङ्गस्य च पारम्पर्येणापि मूलकारणस्य ब्रह्मण उपपत्तेः, स्वतन्त्राणामेवा-
काशादीनां बाधवादिकारणत्वमिति जगतो ब्रह्मयोनित्वव्याघात इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्तोऽभिधीयते—आकाशाद्वायुरित्यादय आकाशादीनां केवलानामुपादानभावमाच-
क्षते, न पुनः स्वातन्त्र्येणाधिष्ठातृत्वम् । (६) न च चेतनानां स्वकार्ये स्वातन्त्र्यमित्येतदप्यै-
कान्तिकं, परतन्त्राणामपि तेषां बहुलमुपलब्धेर्भूत्यान्तेवास्यादिवत् । तस्माल्लिङ्गप्रस्तावसामञ्ज-
स्यस्य स ईश्वर एव तेन तेनाकाशादिभावेनोपादानभावेनावतिष्ठमानः स्वयमधिष्ठाय निमित्त-
कारणभूतस्तन्तं विकारं वाग्वादिकं सृजतीति युक्तम्, इतरथा लिङ्गप्रस्तावौ क्लेशितौ स्या-
तामिति । "परमेश्वरावेशवशा"दिति । परमेश्वर एवा(७)न्तर्यामिभावेनाविष्ट ईक्षि-

(१) योगवृत्त्याऽवयवार्थेन, प्रसिध्या—रूढ्या ।

(२) न महाभूतप्रकरणभावादप्रश्रुतिबाधः किन्तु लिङ्गप्रकरणसहितसाम्यासश्रुत्येत्याह श्रुत्योरित्यादिना ।

(३) तद्देहे ।

(४) लिङ्गमाह प्रायिकेति । तदिति । तत्—तत्र सृष्टिकाले, यत्—यः अपां शरः मण्डः (घनीभावः)
आसीत्स पृथिव्यभवत इति पुनः श्रुतेरर्थः । ननु वर्षणाद्भूयिष्ठत्वप्राप्तिरूपलिङ्गमत्र श्रुतेरप्यनुग्राहकं स्यादत-
आह वाक्यशेषस्येति ।(५) ननु 'सोऽस्मायते'ति परमात्मप्रस्तावं कृत्वा 'तद्वत्तास्मान् स्वयमकुर्वते'ति कर्तृत्वं श्रूयते, 'यः
पृथिव्यां तिष्ठत्यमयती'ति च नियन्तृत्वं लिङ्गमीश्वरस्यास्ति तत्कर्तृं देवतानां स्वातन्त्र्येण कार्यनियन्तृत्वमत-
आह प्रस्तावस्येति । पारम्पर्येणापि—अभिमानिदेवताद्वारेणापि ।

(६) देवतालक्षणमङ्गीकृत्याप्याह नचेति ।

(७) भाष्ये परमेश्वरावेशो जीवापान्निरिति भ्रमं निरस्यति अन्तर्यामिभावेनेति ।

ता, तस्मात्सर्वस्य कार्यजातस्य साक्षात्परमेश्वर एवाधिष्ठाता निमित्तकारणं न त्वकाशादिभा-
क्मापन्नः, आकाशादभावमापन्नस्तुपादानमिति विद्वम् ॥ १३ ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥

उत्पत्तौ महाभूतानां क्रमः श्रुतो नाप्ययेऽप्ययमात्रस्य (१) श्रुतत्वात् (२) । तत्र नियमे
सम्भवति नानियमो व्यवस्थाराहितो हि सः । न च व्यवस्थायां सत्यामव्यवस्था युज्यते ।
(३) तत्र क्रमभेदापेक्षायां किं दृष्टोप्ययक्रमो घटादीनां महाभूताप्ययक्रमनियामकोऽस्त्वहो, श्रौत
उत्पत्तिक्रम इति विशये श्रौतस्य श्रौतान्तरमभ्यर्हितं समानजातीयतया तस्यैव बुद्धिसाजि-
ध्यात् । न दृष्टं, विरुद्धजातीयत्वात् । तस्माच्छ्रौतेनैवोत्पत्तिक्रमेणाप्ययक्रमो नियम्यत इति प्राप्ते
उच्यते—अप्ययस्य क्रमापेक्षायां खलुत्पत्तिक्रमो नियामको भवेत्, न त्वत्सप्ययस्य
क्रमापेक्षा, दृष्टानुमानोपनीतेन क्रमभेदेन श्रुत्यनुसारिणोप्ययक्रमस्य बाध्यमानत्वात् । (४) त-
स्मिन् हि सत्युपादानोपरमेप्युपादेयमस्तीति स्यान्न चैतदस्ति । (५) तस्मात्तद्विरुद्धदृष्टक्रमावरो-
धादाकाङ्क्षैव नास्ति, क्रमान्तरं प्रत्ययोग्यत्वात् तस्य, तदिदमुक्तं सूत्रकृता 'उपपद्यते चे'-
ति । भाष्यकारोप्याह—“न चासावयोग्यत्वादप्ययेनाकाङ्क्ष्यत” इति । तस्मा-
दुत्पत्तिक्रमाद्विपरीतः क्रम इत्येतन्ग्यायमूला च स्मृतिरुक्ता ॥ १४ ॥

**अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति
चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥**

तदेवं भावनोपयोगिनौ (६) भूतानामुत्पत्तिप्रलयौ विचार्य बुद्धीन्द्रियमनसां क्रमं विचार-
यति । अत्र च विज्ञायतेनेनेति व्युत्पत्त्या विज्ञानशब्देनेन्द्रियाणि च बुद्धिं च ब्रूते । (७) त-
त्रैतेषां क्रमापेक्षायामात्मानं च भूतानि चान्तरा समात्मानात्तेनैव पाठेन क्रमो नियम्यते ।
तस्मात्पूर्वोत्पत्तिक्रमभङ्गप्रसङ्गः । यत आत्मनः करणानि करणेभ्यश्च भूतानीति प्रतीयते, त-
स्मादात्मन आकाश इति भज्यते । (८) अत्रमयमिति च मयडानन्दमय इतिवद् न विका-
रार्थ इति प्राप्ते,

(१) यद्यप्यत्र श्रुतिव्यतिरेकेण न परिह्रियते तथाप्युत्पत्तिक्रमे निरूपिते लयक्रमो बुद्धिस्थो विचार्यत
इति प्रासङ्गिक्यो पादान्तरसङ्कती बोध्ये ।

(२) यत्प्ययमिसंविशन्तीति श्रुतौ लयमात्रमुक्तं न क्रम इति भावः ।

(३) संशयमाह तत्रेति ।

(४) लोकदृष्टपदार्थबोधाधीना हि श्रुतिरतः श्रुतिसिद्धितादपि लौकिकः क्रमः सजिहिततर इति तेन
तद्वाधनं युक्तमित्यर्थः । दृष्टक्रमेण श्रौतवाधे देवन्तरमाह तस्मिन्नेति ।

(५) अनाकाङ्क्षमुपसंहरति तस्मादिति । तस्य कार्यसत्तापादकस्योत्पत्तिक्रमस्य विरुद्धो यो विपरीत-
क्रमस्तस्यावरोधात्सम्बन्धादित्यस्यार्थः ।

(६) इयं पूर्वाधिकरणानां प्रयोजनोक्तिः । भूतात्पत्तिलयशालनं द्वैतब्रह्मभ्यानोपयोगीति बुध्याद्यु-
त्पत्तिक्रमाविचारोपि तत्फलभूत एव । ननु सूत्रे विज्ञानशब्दप्रयोगात्तस्य च बुद्धिवृत्तौ प्रसिद्धेः कथं बुद्धीन्द्रि-
याणामुत्पत्तिविन्त्येत आह अत्रेति । अध्यवसायवती बुद्धिः संशयादिमन्मन इति तयोर्भेदः ।

(७) पूर्वपक्षमाह तत्रेति ।

(८) ननु यदि साक्षादात्मकार्याणीन्द्रियाणि, कथं तर्ज्जनादिमयत्वमनआदीनामात्रायतेऽत आहान्न-
मयमिति ।

अभिधीयते—विभक्त्वात्तावन्मनःप्रभृतानां कारणापेक्षायामन्नमयं मन इत्यादिलिङ्गभ्र-
वणादपेक्षितार्थकथनाय विकारार्थत्वमेव मयटो युक्तमितरथा त्वनपेक्षितमुक्तं भवेत्, (१)न
च तदपि घटते, नह्यन्नमयो यज्ञ इतिवदन्नप्राचुर्यं मनसः सम्भवति, एवं चेदभूतविकारा
मनश्चादयो भूतानां परस्तादुत्पद्यन्त इति युक्तम् । प्रौढवादितयाऽभ्युपेत्याह—“अथ त्व-
भौतिकानी”ति । भवत्वात्मन एव करणानामुत्पत्तिः, न खल्वेतावता भूतैरात्मनो नोत्प-
त्तव्यम्, तथा च नोक्तक्रम(२)भङ्गप्रसङ्गः । विशिष्यते मिथ्यते भज्यत इति यावत् ॥१५॥

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्त-

द्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

(३)देवदत्तादिनामधेयं तावज्जीवात्मनो न शरीरस्य तन्नाम्ने शरीराय भ्राद्धादिकर-
णानुपपत्तेः । (४)तन्मृतो देवदत्तो जातो देवदत्त इति व्यपदेशस्य मुख्यत्वं मन्वानस्य पूर्वः
पक्षः (५)मुख्यत्वे शास्त्रोक्तामुभिकस्वर्गादिफलसम्बन्धानुपपत्तेः शास्त्रविरोधाद् लौकिकव्य-
पदेशो भाक्तो व्याख्येयः । भक्तिश्च शरीरस्योत्पादविनाशौ ततस्तत्संयोग इति । जातकर्मादि
च गर्भर्वाजसमुद्भवज्जीवपापप्रक्षयार्थं, न तु जीवजन्मजपापप्रक्षयार्थम् । अत एव स्मरन्ति—
एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवमिति ।

तस्मान्न शरीरोत्पत्तिविनाशाभ्यां जीवजन्मविनाशाविति सिद्धम् । एतच्च लौकिकव्यप-
देशस्याभ्रान्तिमूलत्वमभ्युपेत्याधिकरणम् । उक्ता त्वध्यासभाष्येऽस्य भ्रान्तिमूलतेति ॥१६॥

मा भूतामस्य शरीरोदयव्ययाभ्यां स्थूलानुत्पत्तिविनाशौ, आकाशादेरिव तु महासर्गादौ
तदन्ते चोत्पत्तिविनाशौ जीवस्य भविष्यत इति शङ्कान्तरमपनेतुमिदमारभ्यते—

नात्माऽश्रुतेर्निश्चयत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

विचारमूलसंशयस्य बीजमाह—“श्रुतिविप्रातिपत्तेरिति” । तामेव दर्शयति—
“कासुचिद्धि श्रुतिष्वि”ति । पूर्वपक्षं गृह्णाति—“तत्र प्राप्त”मिति । (६)परमात्मन-
स्तावद्विरुद्धधर्मसंसर्गादपहतानपहतपाप्मत्वादिलक्षणाज्जीवानामन्यत्वम् । ते चेन्न विकारास्त-
तस्तत्त्वान्तरत्वे बहुतरङ्गैतश्रुतिविरोधः । ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्राप्तिज्ञाविरोधश्च । तस्माच्छ्रु-
तिभिरनुज्ञायते विकारत्वम् । प्रमाणान्तरं चात्रोक्तं “विभक्तत्वादाकाशादिवदि”ति । यथाऽऽने-
श्रुदौ विस्फुलिङ्गा इति च श्रुतिः साक्षादेव ब्रह्मविकारत्वं जीवानां दर्शयति । यथा सुदीप्तात्

(१) प्राचुर्यार्थत्वेऽनपेक्षितं प्राचुर्यमुक्तं भवेदित्यर्थः । तदपि-प्राचुर्यमपि । अन्नकार्यत्वं तु मनसो
घटते अन्नोपयोगे मनोविबुद्धेः श्रुत्या दर्शितत्वादित्यवधेयम् ।

(२) भूतानां मध्ये आकाशः प्रथमं जायत इत्युक्तक्रमः ।

(३) देवदत्तादिनाम्नो देववाचकत्वात्कथं भाष्ये जातो देवदत्त इत्यादिव्यपदेशात् जीवजन्मशङ्काऽत
आह देवदत्तादीति ।

(४) तस्मात् ।

(५) भ्राद्धादिविषयैर्यथैवप्रसङ्गास्थिरः आत्मा न देहेन सह विनश्यतीति सिद्धान्तमाह मुख्यत्वे
इति । भक्तिर्युगयोगस्तत्संयोगे इत्यन्वयः । शरीरोत्पादविनाशौ स्त इति शेषः ।

(६) ननु ‘असम्भवस्तु’ (१ अ० ३ पा० ९ सू०) इत्यत्र ब्रह्मजन्मनिषेधात् कथं तदव्यतिरिक्-
जीवोत्पत्तिशङ्काऽत आह परमात्मन इति ।

पावकादिति च ब्रह्मणो जीवानामुत्पत्तिं च तत्राप्ययं च साक्षादर्शयति । नन्वक्षराद्भाषानामुत्पत्तिर्ब्रह्मण्यवगम्येते न जीवानामित्यत आह “जीवात्मना” मिति । स्यादेतत्, सृष्टिश्रुतिष्वाकाशायुत्पत्तिरिव कस्माज्जीवोत्पत्तिर्नास्तीत्येते, तस्मादात्मनयोग्यस्यानात्मनात्स्थोत्पत्त्यभावं प्रतीम इत्यत आह “न च क्वचिद्व्यवर्ण”मिति । एवं हि (१) कस्यां चित्छाखायामात्मनात्स्य कतिपयाज्ञसहितस्य कर्मणः शाखान्तरीयाङ्गोपसंहारो न भवेत्, तस्माद्बहुतरश्रुतिविरोधादनुप्रवेशश्रुतिर्विकारभावापत्त्या व्याख्येया (२) । तस्मादाकाशवज्जीवात्मान उत्पद्यन्त इति प्राप्ते,

उच्यते—भवेदेवं यदि जीवा ब्रह्मणो भिद्येरन् न त्वेतदस्ति ‘तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश-
दनेन जीवेनेत्ययविभागश्रुतेरौपाधिकत्वाच्च भेदस्य घटकरकाद्याकाशवद्विषयधर्मसंसर्गस्यो-
पपत्तेः । उपाधीनां च मनोमय इत्यादीनां श्रुतेर्भूयसीनां च नित्यत्वाज्ज्वादिगोचराणां श्रुती-
नां दर्शनादुपाधिप्रबिलयेनोपहितस्येति च प्रश्नोत्तराभ्यां (३) मनोकोपोपपत्तिनाच्छ्रुत्या अविभा-
गास्य च “एको देवः सर्वभूतेषु गूढ” इति श्रुत्यैवोक्तत्वात्स्थित्या जीवात्मानो न विकारा न चा-
द्वैतप्रतिज्ञाविरोध इति सिद्धम् । मैत्रेयोब्राह्मणं चाधस्ता (४) व्याख्यातमिति नेह व्याख्यातम् १७

ज्ञो ऽत एव ॥ १८ ॥

(५) कर्मणा हि जानात्यर्थो व्याप्तस्तदभावेन भवति धूम इव धूमश्चजाभावे, सुषुप्त्याद्यव-
स्थासु च ज्ञेयस्याभावात्तद्व्याप्तस्य ज्ञानस्याभावात् । तथा च नात्मस्वभावश्चैतन्यं तदनुवृत्तावपि चैत-
न्यस्य व्यावृत्तेः । तस्मादिन्द्रियादिभावाभावाज्जिज्ञानाद् ज्ञानभावाभावयोरिन्द्रियादिसन्निकर्षा-
धेयमागन्तुकमस्य चैतन्यं धर्मो न स्वाभाविकः । अत एवेन्द्रियादीनामर्थवत्त्वमितरथा वैय-
र्थ्यमिन्द्रियाणां भवेत् । नित्यचैतन्यश्रुतयश्च शक्त्यभिप्रायेण व्याख्येयाः । अस्ति हि ज्ञानोत्पा-
दनशक्तिर्निजा जीवानां, (६) न तु व्योम्न इवेन्द्रियादिसन्निकर्षेण ज्ञानं न भवतीति ।
तस्माज्जडा एव जीवा इति प्राप्ते,

अभिधीयते—(७) यदागन्तुकज्ञानं जडस्वभावं तत्कदा चित्परोक्षं कदा चित्सन्दिग्धं कदा-
चिद्विपर्यस्तं, यथा घटादि, न चैवमात्मा । तथाह्यनुमिमानोप्यपरोक्षः स्मरज्ज्वानुभविकः
संदिहानोप्यसन्दिग्धो विपर्यस्यन्नप्यविपरीतः सर्वस्यात्मा, तथा च तत्स्वभावः । न च तत्स्व-
भावस्य चैतन्यस्याभावस्तस्य नित्यत्वात् । (८) तस्माद्बहुतयः क्रियारूपाः सकर्मिकाः कर्मा-

(१) क्वचिच्छ्रुतस्यान्यत्रानुपसंहारे ।

(२) जीवस्वरूपविकारभावमापय तेन रूपेण शरीरे प्रवेश इत्येवं व्याख्येयेत्यर्थः ।

(३) ‘मा भगवान् सुप्तवत्, अविवाशी वा अरे अयमात्मा’ इत्यादिरूपाभ्यां प्रश्नोत्तराभ्यामित्यर्थः ।

(४) ‘नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः’ इति (१ अ० ४ पा० १९ सू०) वाक्यान्वयाधिकरणे ।

(५) ज्ञानस्यानित्यत्वे युक्तिमाह तार्किकः पूर्वपक्षी कर्मणेति ।

(६) यदि जीवानां ज्ञानशक्तिः स्वाभाविकी न भवेत्तदेन्द्रियादिसन्निकर्षेण न जानीरज्ञाकाशवत्, न-
चैवमित्याशयेनाह नत्विति ।

(७) व्यतिरेक्यनुमानमात्मनः स्वमकाशत्वे प्रमाणमित्याशयेन सिद्धान्त्याह यदेति ।

(८) यदुक्तमस्ति कर्मणि न चैतन्यमिति, तत्राह तस्मादिति ।

भावे सुषुप्त्यादौ निवर्तन्ते न चैतन्यमात्मस्वभाव इति सिद्धम् । तथा च नित्यचैतन्यवादि-
न्यः श्रुतयो न कथं चित् क्लेशेन व्याख्यातव्या भवन्ति । गन्धादिविषयवृत्त्युपपत्तेरने चेन्द्रि-
याणामर्थवत्तेति सर्वमवदातम् ॥ १८ ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

यद्यप्यविकृतस्यैव परमात्मनो जीवभावस्तथा चानुपरिमाणत्वं, तथाप्युत्क्रान्तिगत्याग-
तीनां श्रुतेश्च साक्षादनुपरिमाणश्रवणस्य चाविरोधार्थमिदमधिकरणमित्याक्षेपसमाधानाभ्यामा-
ह—“ननु चे”ति । पूर्वपक्षं गृह्णाति “तत्र प्राप्तं तावदि”ति । विभागसंयोगोत्पादौ
हि उत्क्रान्त्यादीनां फलं, न च सर्वगतस्य तौ स्तः । सर्वत्र नित्यप्राप्तस्य वा सार्वात्मिकस्य वा
तदसंभवादिति ॥ १९ ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

उत्क्रमणं हि मरणे निवृद्धम् । (१) तच्चाचलतोपि तत्र सतो देहस्वाम्यनिवृत्त्योपपद्यते न
तु गत्यागती । तयोश्चलने निवृद्धयोः कर्तृत्वभावयोर्भ्यामपिन्यसम्भवादिति मध्यमं परिमाणं
महत्त्वं शरीरस्यैव, तच्चाहृतपरिक्षायां प्रत्युक्तम् । गत्यागती च परममहति न सम्भवतो ऽतः
पारिशेष्यादणुत्वसिद्धिः । गत्यागतिभ्यां च प्रादेशिकत्वसिद्धौ मरणमपि देहादपसर्पणमेव जीव-
स्य न तु तत्र सतः स्वाम्यनिवृत्तिमात्रमिति सिद्धमित्याह—“सत्योश्च गत्यागतयो”रि-
ति । इतश्च देहादपसर्पणमेव जीवस्य मरणमित्याह—“देहप्रदेशानां”मिति । तस्माद्ग-
त्यागत्यपेक्षोत्क्रान्तिरपि सापादानाणुत्वसाधनमित्यर्थः । (२) न केवलमपादानश्रुतेस्तच्छरीरप्र-
देशगन्तव्यत्वश्रुतेरप्येवमेवेत्याह—“स एतास्तेजोमात्रा” इति ॥ २० ॥

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥

यत उत्क्रान्त्यादिश्रुतिभिर्जीवानामणुत्वं प्रसाधितं ततो व्यापकात्परमात्मनस्तेषां तद्विका-
रतया भेदः, तथा च महत्त्वानन्त्यादिश्रुतयः परमात्मविषया न जीवविषया इत्याविरोध इत्य-
र्थः । यदि जीवा अणवस्ततो योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति कथं शरीरो महत्त्वसम्बन्धित्वेन
प्रतिनिर्दिश्यते इति चोदयति—“नन्वि”ति । परिहरति—“शास्त्रदृष्ट्या” पारमार्थिक-
दृष्ट्या, निर्देशो वामदेववत् । यथा हि गर्भस्थ एव वामदेवो जीवः परमार्थदृष्ट्यात्मनो ब्रह्मत्वं
प्रतिपेदे एवं विकाराणां प्रकृतेर्वास्तवादभेदात्परिमाणत्वव्यपदेश इत्यर्थः ॥ २१ ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २२ ॥

स्वशब्दं विभजते—“साक्षादेवे”ति । उन्मानं विभजते—“तथोन्मानमपी”-
ति । (३) उद्धृत्य मानमुन्मानं, बालामाहुद्धृतः शततमो भागस्तस्मादपि शततमाहुद्धृतः

(१) तच्चेति । देहस्वामित्वं हि देहामिमानः, तदेव च जीवनं तन्निवृत्तिश्च मरणमित्यचलतोपि तस्म-
न्मव इत्यर्थः ।

(२) न केवलमिति । लघुष्टो वा भूष्टौ वा निष्क्रामतीति शरीरैकदेशानामुत्क्रान्ताणुपादानस्त्वश्रुतेरेव
केवलमुत्क्रान्तिरणुत्वसाधनमित्येव न, किन्तु शरीरप्रदेशानां हृदयादीनां गन्तव्यत्वश्रुतेरप्युत्क्रान्तिरणुत्वसा-
धनमित्यर्थः ।

(३) उद्धृत्येति । अवयविनाऽवयवमुद्धृत्य विभज्य मानमुन्मानमित्यर्थः ।

ज्ञाततमो भाग इति तदिदमुन्मानम् । (१) आराप्रादुद्धृतं मानमाराप्रमात्रमिति ॥ २२ ॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं चोदयति—“तन्वणुत्वे सती”ति । अणुरात्मा न शरीर-
व्यापीति न सर्वाङ्गीणशैत्यांपलब्धिः स्यादित्यर्थः ॥ २२ ॥

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

त्वक्संयुक्तो हि जीवस्त्वक् च सकलशरीरव्यापिनीति त्वगव्याप्यात्मसम्बन्धः सकलशै-
त्योपलब्धौ समर्थ इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अवस्थितिर्वैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद् हृदि हि ॥ २४ ॥

चन्दनविन्दोः प्रत्यक्षतोत्पत्त्यत्वं बुद्ध्या युक्ता कल्पना भवति, यस्य तु सन्दिग्धमणुत्वं
सर्वाङ्गीणं च कार्यमुपलभ्यते तस्य व्यापित्वमौत्सर्गिकमपहाय नेर्यं कल्पनावकाशं लभते इति
शङ्कार्थः । न च हरिचन्दनविन्दुदृष्टान्तेनाणुत्वानुमानं जीवस्य, प्रतिदृष्टान्तसम्भवेनानैका-
न्तिकत्वा(२)दित्याह—“न चात्रानुमानमि”ति । शङ्कमिमामपाकरोति—“अत्रोक्त्य-
त” इति । (३) यद्यपि पूर्वाकाभिः श्रुतिभिरणुत्वं सिद्धमात्मनस्तथापि वैभवाच्छ्रुत्यन्तरमु-
पन्यस्तम् ॥ २४ ॥

गुणाद्वा लोकवत् ॥ २५ ॥

ये तु सावयवत्वाच्चन्दनविन्दोरणुसञ्चारेण देहव्याप्तिरुपपद्यते न त्वात्मनोऽनवयवस्या-
णुसञ्चारः सम्भवी, तस्माद्वैषम्यमिति मन्यन्ते, तान्प्रतीदमुच्यते—“गुणाद्वा लोकवदि”-
ति । तद्विभजते—“चैतन्ये”ति । यद्यप्यणुर्जीवस्तथापि तद्गुणश्चैतन्यं सकलदेहव्यापि,
यथा प्रदीपस्यापत्वेपि तद्गुणः प्रभा सकलगृहोदरव्यापिनीति ॥ २५ ॥

एतदपि शङ्काद्वारेण दूषयित्वा दृष्टान्तान्तरमाह—

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

“अक्षयिमाणमपि तदि”ति । (४) क्षयस्यातिसूक्ष्मतयाऽनुपलभ्यमानक्षयमिति ।
शङ्कते—“स्यादेतदि”ति । विश्लिष्टानामल्पत्वादित्युपलक्षणं द्रव्यान्तरपरमाणुनामनुप्रवे-
शादित्यपि द्रष्टव्यम् । विश्लेषानुप्रवेशाभ्यां च सन्नपि विश्लेषः सूक्ष्मत्वाज्जोपलक्ष्यते इति ।
निराकरोति—“न, कुतः ? अतीन्द्रियत्वादि”ति । परमाणूनां परमसूक्ष्मत्वात्तद्रूपपादि-
वद्रूपोपि नोपलभ्येतोपलभ्यमानो वा सूक्ष्म उपलभ्येत न स्थूल इत्यर्थः । शेषमतिरोहि-
तार्थम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

(१) नालाप्रदृष्टान्तं व्याचष्टे आराप्रादिति । आराप्रस्य तोत्राप्रप्रोतलोहाप्रस्य माषेव माषा परिमाणं
यस्य सोऽवरो जीवो दृष्ट इति श्रुत्यर्थो बोध्यः ।

(२) चन्दनदृष्टान्तस्यानिर्णायकत्वादित्यर्थः ।

(३) ननु त्मान्यादिभुतिभिरैवात्मनोऽणुत्वैकदेशस्थत्वयोः सिद्धौ किमिति श्रुत्यन्तरमुदाह्रियते तत्राह
यद्यपीति ।

(४) सर्वथाऽक्षयिमाणत्वे गुरुत्वादिहानानुपपत्तिरित्याक्षेपे समाधानमाह क्षयस्येति ।

निगदव्याख्यातमस्य भाष्यम् ॥ २८ ॥

तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

“कण्टकतोदनेपी”ति । (१) महदल्पयोः संयोगोऽल्पमवरुणद्धि न महान्तं, न जातु घटकरकादिसंयोगा नभसो नभो व्यश्नुवतेऽपि त्वत्पानेव घटकरकादीनितरथा यत्र नभस्तत्र घटकरकाद्युपलम्भ इति तेऽपि नभःपरिमाणाः प्रसज्येरन्ति । न चाणोर्जीवस्य सकलशरीरगता वेदनोपपद्यते । (२) यद्यप्यन्तःकरणमणु, तथापि तस्य त्वचा सम्बद्धत्वात् त्वचश्च समस्तशरीरव्यापित्वादेकदेशेऽप्यधिष्ठिता त्वगाधिष्ठितैवेति शरीरव्यापी जीवः शक्नोति सर्वाङ्गीणं शैत्यमनुभवितुं त्वगिन्द्रियेण गङ्गायाम्, अणुस्तु जीवो यत्रास्ति तस्मिन्नेव शरीरप्रदेशे तदनुभवेन सर्वाङ्गीणम्, तस्यासर्वाङ्गीणत्वात् । (३) कण्टकतोदनस्य तु प्रादेशिकतया न सर्वाङ्गीणोपलब्धिरिति वैषम्यम् । “गुणत्वमेव ही”ति । इदमेव हि गुणानां गुणत्वं यद्व्यदेशात्मक एव (४) हि हेमन्ते विषक्तावयवाप्यद्रव्यगतेऽतिसान्ने शीतस्पर्शेऽनुभूयमानेऽप्यनुद्भूतं रूपं नोपलभ्यते यथा, तथा मृगमदादीनां गन्धवाहविप्रकीर्णसूक्ष्मावयवानामतिसान्ने (५) गन्धेऽनुभूयमाने रूपस्पर्शौ नानुभूयेते, तत्कस्य हेतोरनुद्भूतत्वात्तत्तयोरगन्धस्य चोद्भूतत्वादिति । न च द्रव्यस्य प्रक्षयप्रसङ्गः, द्रव्यान्तरावयवपुरणात् । अत एव कालपरिवासवशादस्य (६) हतगन्धितोपलभ्यते । अपि च चैतन्यं नाम न गुणो जीवस्य गुणिनः किन्तु स्वभावः, न च स्वभावस्य व्यापित्वे भावस्याव्यापित्वं तत्त्वप्रच्युतेरित्याह “यदि च चैतन्यमि”ति । तदेवं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणसिद्धे जीवस्याविकारितया परमात्मत्वे तथा श्रुत्यादितः परममहत्त्वे च या नामाणुत्वश्रुतयस्तास्तदुनुरोधेन बुद्धिगुणसारतया व्याख्येया इत्याह “तद्गुणसारत्वादि”ति । तद्व्याचष्टे “तस्या बुद्धेरिति”ति । आत्मना स्वसंबन्धिन्या बुद्धेरुपस्थापितत्वात् तदा परामर्शः, (७) नहि शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्यात्मनस्तत्त्वं संसारिभिरनुभूयते, अपि तु योऽयं मिथ्याज्ञानद्वेषाद्यनुषक्तः स एव प्रत्यासमनुभवगोचरः । (८) न च ब्रह्मस्वभावस्य जीवात्मनः कूटस्थनित्यस्य स्वत इच्छाद्वे

(१) ननु यदि त्वकण्टकसंयोगस्य यावत्त्वव्यापित्वात्तज्जन्यं दुःखं सर्वाङ्गीणं, तर्हि त्वन्मतेऽपि जीवस्य सकलदेहव्यापित्वाच्च जीवकण्टकयोगस्यापि यावज्जीवव्यापित्वात्कण्टकजवेदनायाः सकलशरीरव्यापित्वोपलम्भप्रसङ्गः स्यात्तत्राह महदल्पयोरिति । कण्टकावच्छेदकल्पिते जीवैकदेशे जीवकण्टकसंयोगो वर्तते न सर्वत्रेत्यर्थः ।

(२) ननु यदि महदल्पयोः संयोगोऽल्पानुरोधी तर्हि जीवमनःसंयोगोऽपि मनोऽनुसन्धीतेति न तद्वारा सर्वाङ्गीणशैत्योपलम्भस्तत्राह यद्यपीति ।

(३) महदल्पयोरित्यादिग्रन्थोक्तं निगमयन्नाह कण्टकतोदनस्येति ।

(४) यतो द्रव्यदेशत्वनियमो यतश्चैकार्थसमवेतगुणेषु कस्याचिदुद्भवः कस्यचिच्च नेति सम्भवति अत एव इतियर्थः ।

(५) अतिघने । (६) कालात्ययवशात् ।

(७) ननु तद्गुणसारत्वादिति हेतुरासिद्धः, स्वत एवाणुरात्मेति वदन्तं पूर्वपक्षिणं प्रत्यात्मनि बुद्धिगुणाध्यारोपासिद्धेरहमिति चात्मनो विवेकप्रवृत्त्यात्स्मिन्नारोपासिद्धेश्चेति, अत आह नहीति । अहमिति प्रतिभासिष्यनवच्छिन्नानन्दस्वभावस्यात्मतत्त्वस्यानुभवादारोपसम्भव इत्यर्थः ।

(८) ननु किमवच्छिन्नस्वभावत्वेन स्वत एव जीव इच्छादिमान् भवेत् तत्राह नचेति ।

वानुषङ्गसंभव इति । बुद्धिगुणानां तेषां तदभेदाभ्यासेन तद्धर्मत्वाभ्यास उदशरावाभ्यस्तस्यैव चन्द्रमसो बिम्बस्य तोयकम्पे कम्पवत्त्वाभ्यास इत्युपपादितमभ्यासमाभ्ये । तथा च बुद्ध्याद्युपाधिभूतमस्य जीवत्वमिति बुद्धेरन्तःकरणस्याणुतया सोऽप्यणुव्यपदेशभागभवति नभ इव करकोपहितं करकपरिमाणम् , तथा चोत्क्रान्त्याशीनामुपपत्तिरिति । निगदव्याख्यातमितरत् । (१) प्रायणेऽसत्त्वमसंसारित्वं वा ततश्च कृतविप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गः ॥ २९ ॥

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

यावत्संसार्यात्मभावित्वादित्यर्थः । समानः सन्निति बुद्ध्या समानः तद्गुणसारत्वादिति । “अपि च मिथ्याज्ञाने”ति । न केवलं यावत्संसार्यात्मभावित्वमागमत उपपत्तिः स्वैत्यर्थः । “आदित्यवर्णमि”ति । प्रकाशरूपमित्यर्थः । “तमस” इति । अविद्याया इत्यर्थः । तमेव विदिस्वा साक्षात्कृत्य सृष्ट्युमविद्यामत्येतीति योजना ॥ ३० ॥

अनुशयबीजं पूर्वपक्षी प्रकटयति “ननु सुषुप्तप्रलययो”रिति । “सता” परम-
स्मना । अनुशयबीजपरिहारः । अत्रोच्यते—

पुंस्त्वादिवसस्य सतोऽभिष्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

निगदव्याख्यातमस्य भाष्यम् ॥ ३१ ॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वान्यथा ॥ ३२ ॥

स्यादेतद् , अन्तःकरणेऽपि सति तस्य नित्यसंज्ञिधानात्कस्मान्नित्योपलब्ध्यनुपलब्धी न प्रसज्येते ? अथादृष्टविपाककादाचित्कत्वात्सामर्थ्यप्रतिबन्धाप्रतिबन्धाभ्यामन्तःकरणस्य नायं प्रसङ्गः, तावत्सत्येवान्तःकरणे आत्मनो चेन्द्रियाणां वऽऽस्तां, तत्किमन्तर्गडुनान्तःकरणेनेति चोदयति—“अथ वान्यतरस्यात्मन” इति । अथ वेति सिद्धान्तं निवर्तयति—सिद्धा-
न्ती ब्रूते—“न चारमन” इति । अवधानं खल्वनुबुद्ध्या शुश्रूषा वा । (२) न चैते आ-
त्मनो धर्मौ, तस्याधिक्रियत्वात् । न चेन्द्रियाणामेकैकेन्द्रियव्यतिरेकेऽप्यन्धादीनां दर्शनात् । न च ते आन्तरत्वेनानुभूयमाने बाह्ये सम्भवतः । तस्मादस्ति तदान्तरं किमपि यस्य चैते तदन्तःकरणम् । तदिदमुक्तं—“यस्यावधाने”ति । अत्रैवार्थे श्रुतिं दर्शयति—“तथा चेति ॥ ३२ ॥

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

ननु तद्गुणसारत्वादित्येनैव जीवस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च लक्षमेवेति तद्गुत्पादनम-
नर्थकमित्यत आह—“तद्गुणसारत्वाधिकारेणे”ति । तस्यैवैव प्रपञ्चो ये (३) पश्यन्त्यात्मा
भोक्तैव न कर्तेति तन्निराकरणार्थः । (४) ‘शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तल्लक्षणत्वादि’त्याह स्म भग-

(१) भाष्ये बुद्धिवियोगे सत्यात्मनोऽसत्त्वमुक्तं तत्प्रायणगोचरमित्याह प्रायण इति । बुद्धिवियोगे चे-
न्मरणमात्मनस्तदाऽसत्त्वमथ वियोगेनावस्थितिस्तर्जसंसारित्वमेवं सति को दोषस्तत्राह ततश्चेति ।

(२) अनुबुद्ध्याशुश्रूषे साश्रये गुणत्वाद्बुधव्यस्तयोराश्रयस्तन्मन इत्युक्ते सिद्धान्तिनार्थान्तरत्वमाश्र-
कृत्याह नचैते इति ।

(३) साक्षात् ।

(४) सिद्धान्तमाह शास्त्रेति ।

वान् जैमिनिः । प्रयोक्तृयनुष्ठातरि कर्त्तरिति यावत् । शास्त्रफलं स्वर्गादि, कृतः ? प्रयोक्तृफ-
लसाधनतालक्षणत्वात् शास्त्रस्य विधेः, कर्त्रपेक्षितोपायता हि विधिः, बुद्धिश्चेत् कर्त्रा भोक्ता
चात्मा, ततो यस्यापेक्षितोपायो भोक्तुर्न तस्य कर्तृत्वं यस्य कर्तृत्वं न च तस्यापेक्षितोपाय-
इति किं केन सङ्गतमिति शास्त्रस्यानर्थकत्वमविद्यमानाभिधेयत्वं तथा चाप्रयोजनत्वं स्यात् ।
(१) यथा च तद्गुणसारतयास्यावस्तुसदपि भोक्तृत्वं साध्यवहारिकमेवं कर्तृत्वमपि साध्यव-
हारिकं न तु भाविकम् । अविद्यावद्विषयत्वं च शास्त्रस्योपपादितमभ्यासभाष्य इति सर्वमवद-
तम् ॥ ३३ ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

विहारः संचारः क्रिया, तत्र स्वातन्त्र्यं नाकर्तुः सम्भवति, तस्मादपि कर्त्ता जीवः ॥ ३४ ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥

तदेतेषां प्राणानाभिन्द्रियाणां विज्ञानेन बुद्ध्या विज्ञानं ग्रहणशक्तिमादायोपादायेत्युपादाने
स्वातन्त्र्यं नाकर्तुः सम्भवति ॥ ३५ ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥

(२) अभ्युच्चयमात्रमेतन्न सम्भ्युपपत्तिः । विज्ञानं कर्तुं यज्ञं तनुते सर्वत्र हि बुद्धिः क-
रणरूपा करणत्वेनैव व्यपदिश्यते न कर्तृत्वेन इह तु कर्तृत्वेन तस्या व्यपदेशो विपर्ययः स्या-
त्तस्मादात्मैव विज्ञानमिति व्यपदिष्टः । तेन कर्त्तैति ॥ ३६ ॥

सुत्रान्तरमवतारयितुं चोदयति—“अत्राह—यदीति” । प्रज्ञावान् स्वतन्त्र इष्टमेवात्मनः
सम्पादयेज्ज्ञानिष्टमनिष्टसम्पत्तिरप्यस्योपलभ्यते, तस्माच्च स्वतन्त्रस्तथा च न कर्त्ता तल्लक्षण-
त्वात्तस्येत्यर्थः । अस्योत्तरम्—

उपलब्धिवदानियमः ॥ ३७ ॥

करणादीनि कारकान्तराणि कर्त्ता प्रयुङ्क्ते न त्वयं कारकान्तरैः प्रयुज्यते इत्येतावन्मात्र-
मस्य स्वातन्त्र्यं न तु कार्यक्रियायां न कारकान्तराण्यपेक्षत इति । ईदृशं हि स्वातन्त्र्यं नेश-
रस्याप्यत्रभवतोस्तीत्युसन्नसंकथः कर्त्ता स्यात् । तथा चायमदृष्टपरिपाकवशादिष्टमभिप्रेष्युस्त-
त्साधनविभ्रमणानिष्टोपायं व्यापारयन्ननिष्टं प्राप्नुयादित्यनियमः कर्तृत्वं चेति न विरोधः ।
विषयकल्पनमात्रप्रयोजनत्वादिति । नित्यचैतन्यस्वभावस्य स्वत्वात्मन इन्द्रियादीनि
करणानि स्वविषयमुपनयन्ति, तेन विषयावच्छिन्नमेव चैतन्यं वृत्तिरिति विज्ञानमिति चाख्यायते
तत्र चास्यास्ति स्वातन्त्र्यमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

पूर्वं कारकविभक्तिविपर्यय उक्तः संप्रति कारकशक्तिविपर्यय इत्युपनक्षकम् । अ(३)वि-

(१) भोक्तुरात्मन एव कर्तृत्वमित्युक्त्वा क्रियाभयस्यानित्यत्वं परिहरति यथाचेति । चित्स्वभावत्वं
चेद्वोक्तृत्वं युक्तावपि स्यात् क्रियावेशात्मकं चेत्कर्तृत्वमपि तद्वन्न विरुद्धमिति भावः ।

(२) अङ्गीकारमात्रम्, विज्ञानशब्देन कोशरूपबुद्धेरभिधानादात्मनः कर्तृत्वासाधकत्वादित्यर्थः ।

(३) ननु कर्त्रा बुद्धेर्वै कारणशक्तिः कल्प्यते, सा तु कर्त्रैव किन्त्वन्यदास्ति तस्याः साधारणं कारण-
मतः कथं शक्तिविपर्ययस्तत्राह अविपर्ययायेति । तर्हि सैव मन्मते आत्मेति संज्ञामात्रे विबाधो नार्थ इति भावः ।

पर्यायानु क्रणान्तरकल्पनायां नास्मि विसेवाद इति ॥ ३८ ॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

समाधिरिति संयममुपलक्षयति । (१) धारणाध्यानसमाधयो हि संयमपदेवदनीयाः । यथाहुः—‘त्रयमेकत्र संयम’ (पा० २ सू० ४) इति । अत्र श्रोतव्यो मन्तव्य इति धारणोपदेशः । निदिध्यासितव्य इति ध्यानोपदेशः । द्रष्टव्य इति समोषरुपदेशः (२) । यथाहुः ‘तदेव ध्यानमर्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यामिव समाधिरिति । सोयमिह कर्त्रात्मा समाधानुपदिश्यमान आत्मनः कर्तृत्वमवैतीति सूत्रार्थः ॥ ३९ ॥

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥

अवान्तरसङ्गातिमाह “एवं ताव” इति । विवृणोति “तत्पुनरिति” । पूर्वपक्षं गृह्णाति-“तत्रे”ति । शास्त्रार्थवत्त्वादयो हि हेतव आत्मनः कर्तृत्वमापादयन्ति । न च स्वाभाविके कर्तृत्वे संभवति असत्यपवादे तदौपाधिकं युक्तम्, अतिप्रसङ्गात् । (३) न च मुक्त्यभावप्रसङ्गोऽस्यापवादकः, यथा ज्ञानस्वभावो ज्ञेयाभावोऽपि नाज्ञो भवत्येवं कर्तृत्वभावोऽपि क्रियाविशेषाभावोऽपि नास्तीति । तस्मात् स्वाभाविकमेवास्य कर्तृत्वमिति प्राप्ते, ऽभिधीयते—(४) नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं हि ब्रह्म भूयोभूयः श्रूयते तदस्य बुद्धत्वमसत्यपि बोद्धव्ये युक्तं बह्वैरिवासत्यपि दाह्ये देवधुत्वं, तच्छीलस्य तस्यावगमात् । कर्तृत्वं त्वस्य क्रियावेशादवगन्तव्यम् । न च नित्योदासीनस्य कूटस्थस्य नित्यस्यासङ्कच्छ्रुतस्य संभवति, (५) तस्य च कदाचिदपि असंसर्गे कथं तच्छक्तियोगो निर्विषयायाः शक्तेरसम्भवात् । तथा च यदि तत्सिद्ध्यर्थं (६) तद्विषयः क्रियावेशोऽभ्युपेयते तथासति तत्स्वभावस्य स्वभावोच्छेदाभावाद् भावनाशप्रसङ्गो (७) न च मुक्तस्यास्ति क्रियायोग इति । क्रियाया दुःखत्वात् न विगलितसकलदुःखपरमानन्दावस्था मोक्षः स्यादित्याशयवत्ताह “न स्वाभाविकं कर्तृत्वमात्मन” इति । अभिप्रायमबुद्ध्या चोदयति “ननु स्थितायामपी”ति । परिहरति—“न निमित्तानामपी”ति । शक्यशक्याश्रया शक्तिः स्वसत्तयाऽवश्यं शक्यमाक्षिपति, तथा च तयाऽऽक्षिप्तं शक्यं सदैव स्यादिति भावः । चोदयति—“ननु मोक्षसाधनविधाना” इति । परिहरति—“न साधनायत्तस्ये”ति । अस्माकं तु न मोक्षः साध्योऽपि तु ब्रह्मस्वरूपं तच्च नित्यमिति । उक्तमभिप्राय (८) माविष्करोति—“अपि च नित्यशुद्धे”ति । चोदयति—पर एव तर्हि

(१) ‘देशबन्धश्चित्तस्य धारणा’ ‘तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्’ ‘तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यामिव (भवतीति) समाधिः’ (पा० २ सू० १-२-३) इति पातञ्जलयोगसूत्रेभ्यस्तेषां स्वरूपं द्रष्टव्यम् ।

(२) वाक्ययुक्तिभ्यां ब्रह्मणि चित्तनिवेशात्मकत्वाच्छ्रवणमननयोर्धारणात्वं दर्शनस्य साक्षात्कारस्य वृत्तिरूपस्य ब्रह्मण्यावेशात्स्वरूपशून्यामिव भवतीति श्रवणादीनां समाधित्वमुक्तं भाष्यकारेणावेति भावः ।

(३) नन्वात्मनो निरुपाधिककर्तृत्वे मुक्तावपि कर्मकर्तृत्वं स्यात्, अन्यथा कथं स्वाभाविकं कर्तृत्वमन्ताव कथं मुक्तिरित्याशङ्क्याह न च मुक्त्यभावेति ।

(४) क्रियाभ्युपगमे मुक्तिभ्याघात इति प्रतिबन्दी निरस्यत्राह नित्येति ।

(५) ननु क्रियावेशाभावेपि तद्विषयशक्तिमत्त्वं स्यात्तदेव च कर्तृत्वमित्याशङ्क्याह तस्येति ।

(६) क्रियायोगविषयशक्तिसिद्ध्यर्थम् । (७) आत्मनित्यत्वहानिरित्यर्थः ।

(८) ज्ञानं ब्रह्मस्वभावो न कर्तृत्वमित्यभिप्रायमित्यर्थः ।

संसारौ”ति । अयमर्थः—परमेत्संसारौ तस्याविद्याप्रविलये मुक्तौ सर्वे मुच्येरन्नविशेषात्, ततश्च सर्वसंसारोच्छेदप्रसङ्गः, परस्मादन्यथेत्स बुद्ध्यादिसंघात एवेति तस्यैव तर्हि मुक्तिसंसारौ नास्मन् इति । परिहरति—“नाविद्याप्रत्युपस्थापितत्वा”दिति । न परमात्मनो मुक्ति-संसारौ तस्य नित्यमुक्तस्वान्नापि बुद्ध्यादिसंघातस्य तस्याचेतनत्वादपि त्वविद्योपस्थापितानां बुद्ध्यादिसंघातानां भेदात्तत्तद्बुद्ध्यादिसंघातभेदोपधान आत्मैकोपि भिन्न इव विशुद्धोऽप्य-विशुद्ध इव ततश्चैकबुद्ध्यादिसंघातापगमे तत्र मुक्त इवेतरत्र बद्ध इव यथा मणिकृपाणायुप-धानभेदादेकमेव सुखं नानेव दीर्घमिव वृत्तमिव श्याममिवावदातमिवान्यतमोपधानविगमे तत्र मुक्तमिवान्यत्रोपहितमिवेति नैकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गस्तस्मान्न परमात्मनो मोक्षसंसारौ नापि बुद्ध्यादिसंघातस्य किन्तु बुद्ध्याद्युपहितस्यात्मस्वभावस्य जीवभावमापन्नस्येति परमार्थः । अत्रैवान्वयव्यतिरेकौ श्रुतिभिरादर्शयति—“तथा चे”ति । इतश्चौपाधिकं यदुपाध्यभिभ-वोद्भवाभ्यामस्याभिभवोद्भवौ दर्शयति श्रुतिरित्याह—“तथा स्वप्नजागरितयो”रि-ति । अत्रैवार्थे सूत्रं व्याचष्टे—“तदेतदाहे”ति । सम्प्रसादः—उत्पुष्टिः । स्यादेतत्, तक्षणः पाण्यादयः सन्ति तैरयं वास्यादीन् व्यापारयन् भवतु दुःखी, परमात्मा त्वनवयवः केन मनःप्रभृतीनि व्यापारयेदिति वैषम्यं तक्ष्णो दृष्टान्तेनेत्यत आह—“तक्ष्णदृष्टान्त-श्चे”ति । यथा स्वशरीरेणोदासीनस्तथा सुखी वास्यादीनि तु करणानि व्यापारयन् दुःखी, तथा स्वाभनान्मोदासीनः सुखी मनःप्रभृतीनि तु करणादीनि व्यापारयन् दुःखीत्येतावताऽ-स्य साम्यं न तु सर्वथा । (१) यथाऽऽत्मा च जीवोऽवयवान्तरानपेक्षः स्वशरीरं व्यापारय-त्येवं मनःप्रभृतीनि तु करणान्तराणि व्यापारयतीति प्रमाणसिद्धे नियोगपर्यनुयोगानुपपत्तिः । पूर्वपक्षहेतुननुभाष्य दृष्यति—“यत्तूक्त”मिति । यत्परं हि साह्रं स एव शास्त्रार्थः । कर्त्रपेक्षितोपायभावनापरं तद् न कर्तृस्वकूपपरम्, तेन यथा लोकसिद्धं कर्तारमपेक्ष्य स्वविषये प्रवर्तमानं न पुंसः स्वाभाविकं कर्तृत्वमवगमयितुमुत्सहते, (२) तस्मात्तत्त्वमसीत्याद्युपदेश-विरोधादविद्याकृतं तदवतिष्ठते । चेदयति—“ननु सन्ध्ये स्थान”इति । औपाधिकं हि कर्तृत्वं नोपाध्यपगमे सम्भवतीति स्वाभाविकमेव युज्यत इत्यर्थः । अपि च यत्रापि कर-णमास्ति तत्रापि केवलस्यात्मनः कर्तृत्वश्रवणात्स्वाभाविकमेव युक्तमित्याह—“तथोपाद-नेपी”ति । तदेतत्परिहरति—“न तावत्सन्ध्य”इति । उपाध्यपगमोऽसिद्धोन्तःकर-णस्योपाधेः सन्ध्येष्यवस्थानादित्यर्थः । अपि च स्वप्ने यादृशं ज्ञानं तादृशो विहारोपीत्याह—“विहारोपि च तत्रे”ति । “तथोपादानेऽपी”ति । यद्यपि कर्तृविभक्तिः केवले कर्तारि श्रूयते तथापि कर्मकरणोपधानकृतमस्य कर्तृत्वं न शुद्धस्य, नहि परशुसहायच्छेत्ता केवल-च्छेत्ता भवति । (३) ननु यदि न केवलस्य कर्तृत्वमपि तु करणादिसहितस्यैव, तथा सति करण-दिग्बपि कर्तृविभक्तिः स्थानं चैतदस्तीत्याह—“भवति च लोक” इति । करणादिग्बपि

(१) तक्ष्णणि विवक्षितविषेचनेन साम्यमुक्त्वा सर्वथा समं दृष्टान्तमाह यथेति । यः प्रेरयति स पा-ण्यादिभिरेव प्रेरयतीति नियोगेन नियमेन पर्यनुयोगो नियोगपर्यनुयोगस्तस्यानुपपत्तिरित्यर्थः ।

(२) नन्वतत्परदापि देवताविग्रहादिवत्कर्ता प्रतीयतामित्यत आह तस्मादिति ।

(३) ननु यद्यप्याधीनस्यापि स्वात्मन्यवाचिनी कर्तृत्वप्रतीतिस्तस्मात्प्रतीतिप्रसङ्गः स्यादत आह ननु यदीति ।

कर्तृविभक्तिः कदाचिदस्यैव विवक्षावशादित्यर्थः । अपि चैयमुपादानश्रुतिः करणव्यापारो-
परममात्रपरा न स्वातन्त्र्यपरा, कर्तृविभक्तिस्तु भाक्ता कूलं पिपातेषतीतिवदबुद्धिपूर्वकस्य
करणव्यापारोपरमस्य दृष्टत्वादित्याह—“अपि चास्मिन्नुपादानं” इति । यस्यैवं व्य-
पदेश इति यत्तदुक्तमस्माभिर्भ्युच्यमात्रमेतदिति तदितः समुत्थितम् । “सर्वकारकाणा-
मेवे”ति । विक्लिद्यन्ति तण्डुला ज्वलन्ति काष्ठानि विभर्ति स्थालीति हि स्वव्यापारे सर्वेषां
कर्तृत्वम् । तत्किं बुद्ध्यादीनां कर्तृत्वमेव न करणत्वमित्यत आह—“उपलब्ध्यपेक्षं त्वेषां
करणत्वम्” । नन्वेवंसति तस्यामेवात्मनः स्वाभाविकं कर्तृत्वमस्तिवत्यत आह—“न च
तस्यामुपलब्धावप्यस्य स्वाभाविकं कर्तृत्वमस्ति, कस्मात् ? नित्योपलब्धिस्वरूप-
त्वादा”त्मनो नहि नित्ये स्वभावे चास्ति भावस्य व्यापार इत्यर्थः । तदेवं नास्योपलब्धौ
स्वाभाविकं कर्तृत्वमस्तीत्युक्तम्, नापि बुद्ध्यादेरुपलब्धिकर्तृत्वमात्मन्यभ्यस्तं यथा तद्रूपमध्य-
वसायादिकर्तृत्वमित्याह—“अहंकारपूर्वकमपि कर्तृत्वं नोपलब्धुर्भवितुमर्हति” ।
कुतः ? “अहंकारस्याप्युपलब्ध्यमानत्वात्” । नहि शरीरादि यस्यां क्रियायां गम्यं
तस्यामेव गन्तुं भवति । एतदुक्तं भवति—यदि बुद्धिरुपलब्धौ भवेत् ततस्तस्या उपलब्ध-
त्वमात्मन्यभ्यस्येत । न चैतदस्ति, तस्या जडत्वेनोपलब्ध्यमानतयोपलब्धिकर्तृत्वानुपपत्तेः ।
यदा चोपलब्धौ बुद्धेरकर्तृत्वं तदा यदुक्तं बुद्धेरुपलब्धत्वे कारणान्तरं कल्पनीयं तथा च
नाममात्रे विस्वाद इति तत्र भवतीत्याह—“न चैवंसति करणान्तरकल्पना” बुद्धेरुप-
लब्धत्वाभावात् । (१) तत्किमिदानीमकरणं बुद्धिरुपलब्धत्वात्मा चानुपलब्धेत्यत आह—“बुद्धेः
करणत्वाभ्युपगमात्” । अयमभिसंधिः—चैतन्यमुपलब्धिरात्मस्वभावो नित्य इति न
तत्रात्मनः कर्तृत्वम्, नापि बुद्धेः करणत्वं, किन्तु चैतन्यमेव विषयावच्छिन्नं वृत्तिरिति
चोपलब्धिरिति चाख्यायते (२) । तस्य तु तत्तद्विषयावच्छेदे वृत्तौ बुद्ध्यादीनां करणत्वमा-
त्मनश्च तदुपधानेनाहंकारपूर्वकं कर्तृत्वं युज्यत इति ॥ ४० ॥

परान्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहित प्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥

यदेतज्जीवानामोपाधिकं कर्तृत्वं तत्प्रवर्तनालक्षणेण रागादिषु सत्सु नेश्वरमपरं प्रवर्तकं
कल्पयितुमर्हति, अतिप्रसङ्गात् (३) । न चेश्वरो द्वेषपक्षपातरहितो जीवान्साध्वसाधुनि कर्मणि
प्रवर्तयितुमर्हति येन धर्माधर्मापेक्षया जगद्वैचित्र्यमुपपद्येत । (४) स हि स्वतन्त्रः कारुणिको
धर्म एव जन्तून् प्रवर्तयेन्नाशयेत्, ततश्च तत्प्रेरिता जन्तवः सर्वे धार्मिका एवेति सुखिन एव
स्युर्न दुःखिनः । स्वतन्त्रास्तु रागादिप्रयुक्ताः प्रवर्तमाना धर्माधर्मप्रचयवन्तो वैचित्र्यमनुभव-
न्तीति युक्तम् । एवं च विधिनिषेधयोरर्थव्यवभितरथा तु सर्वथा जीवा अस्वतन्त्रा इतीश्वरे-
णैव प्रवर्त्यन्त इति कृतं विधिनिषेधाभ्यां, न हि बलवदनिलसलिलौघनुद्यमानं प्रत्युपदेशे-

(१) ननुपलब्धेर्नित्यत्वाच्चास्या यदि न कर्त्री बुद्धिस्तदा करणमपि न भवेत्तथा च तस्या उपलब्धिक-
रणत्वप्रीक्षार्थेनैतत्प्रयोजनमाशङ्कते तत्किमिदानीमिति ।

(२) एवं च चैतन्यव्यक्तावृत्तौ बुद्धेः करणत्वं तदुपाहितस्य चात्मनः कर्तृत्वन्तथाच न प्रसिद्धिवि-
रोध इति भावः । (३) रागादिमत्त्वप्रसङ्गात् । ननु कर्मापेक्षत्वादोषस्तत्राह नचेति ।

(४) ननु नेश्वरस्य धर्मादितन्त्रस्य प्रवर्तकत्वं किन्तु करणाधीनस्य, तत्राह सहीति ।

ऽथैवान्(१) । तस्माद्देष्टव्यं साधु कर्म कारयतीत्यादयः श्रुतयः समस्तविधिनिषेधश्रुति-
विरोधात्लोकविरोधाच्चैश्वर्यप्रशंसापरतया नेया इति प्राप्ते, ऽभिधीयते—“एष ह्येव साधु कर्म कार-
यती”त्यादयस्तावच्छ्रुतयः सर्वव्यापारेषु जन्तुनामीश्वरतन्त्रतामाहुः । तदसति प्रतिबन्धके
न प्रशंसापरतया व्याख्यानुसूचितम् । न च श्रुतिविद्वत्स्य कल्पनीयता, येन प्रवर्तकेषु रागा-
दिषु सत्सु तत्कल्पना विरुध्यते । न चेश्वरतन्त्रत्वे धर्म एव जन्तुनां प्रवृत्तेः सुखित्वमेव न
वैचित्र्यमिति युक्तम् । यद्यप्यमीश्वरो वीतरागद्वेषादिषु पूर्वपूर्वजन्तुकर्मपेक्षया जन्तु-
धर्माधर्मयोः प्रवर्तयन् न द्वेषपक्षपाताभ्यां विषमो नापि निर्द्वेषः । न च कर्मप्रचयस्यादि-
रस्यननादित्वात्तद्वारस्य । न चेश्वरतन्त्रस्य कृतं विधिनिषेधाभ्यामिति साम्प्रतम् । नहीश्वरः
प्रबलतरपवन इव जन्तुन् प्रवर्तयत्यपि तु तच्चैतन्यमनुकुर्यामानो रागाद्युपहारमुखेनैवं चेष्टा-
निष्ठप्राप्तिपारहारार्थिनो विधिनिषेधावर्थवन्तौ भवतः । तदनेनाभिसन्धिनोक्तं “परायत्तेपि
हि कर्तृत्वे करोत्येव जीव” इति । तस्माद्विधिनिषेधशास्त्राविरोधात्लोकस्य स्थूलदर्शि-
त्वात् “एष ह्येव साधु कर्म कारयती”त्यादिश्रुतेः

अज्ञो जन्तुरनीशोयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ईश्वरभारतो गच्छेत्स्वर्गं वा इषभमेव(२) वा ॥

इति स्मृत्येवैश्वरतन्त्राणामेव जन्तुनां कर्तृत्वं, न तु स्वतन्त्राणामिति सिद्धम् । ईश्वर एव
विधिनिषेधयोः (३)स्थाने नियुज्येत यद्विधिनिषेधयोः फलं तदीश्वरेण तत्प्रतिपादितधर्माध-
र्मनिरपेक्षेण कृतमिति विधिनिषेधयोरानर्थक्यम् । न केवलमानर्थक्यं विपरीतं चापद्यत
इत्याह—“तथा विहितकारिण”मिति । पूर्वोक्तस्य दोषः कृतनाशाकृताभ्यागमः प्रस-
ज्येत । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ४१-४२ ॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकित-

वादित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥

मन्त्रवर्णाच्च ॥ ४४ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ४५ ॥

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥

अवान्तरसङ्गतिमाह—जीवेश्वरयो”रिति । (४)उपकार्योपकारकभावः प्रयोज्यप्रयो-
जकभावः । अत्रापाततो विनिगमनाहितोरभावादनियमोऽनिश्चय इत्युक्तम्, निश्चयहेत्वाभास-
दर्शनेन(५) भेदपक्षमालम्ब्याह—“अथवे”ति । ईशितव्येशितृभावस्थान्वेष्यान्वेष्टृभावश्च

(१) अत्यन्तपराधीने न विधिः प्रवर्तक इति भावः ।

(२) नरकगर्तम् ।

(३) विधिप्रतिषेधयोरेश्वर एव नियोज्य इति धर्मं निवर्तयति स्थाने”इति ।

(४) जीवेश्वरयोरुपकार्योपकारकभावोभ्युपगमादिति भाष्ये उत्पाद्योत्पादकत्वमुक्तमिति धर्मं व्युद-
स्यति उपकार्येति ।

(५) निश्चयेति । अभेदश्रुतीषु सतीषु भेदो निर्णेतुं न शक्यते इत्याभासत्वमत एका कोटिः प्रदर्शितेत्यर्थः ।

नियम्यनियन्तुभावश्च न जीवपरमात्मनोरभेदेऽवकल्प्यते । (१) न च 'ब्रह्मदाशा ब्रह्मकितवा' इत्या-
याश्च श्रुतयो दाशा ब्रह्मकितवा ब्रह्मेत्यादिप्रतिपादनपरा जीवानां ब्रह्मणो भेदे ऽवकल्पन्ते ।
(२) न चैताभिर्भेदोभदप्रतिपादनपराभिः श्रुतिभिः साक्षादंशत्वप्रतिपादकाच्च मन्त्रवर्णात् 'पादो-
ऽस्य विश्वा भूतानी'त्यादेः' स्मृतेश्च 'ममैवांश' इत्यादेर्जीवानामीश्वरांशत्वासिद्धिः, (३) निरति-
शयोपाधिसम्पदा च विभूतियोगेनेदंस्वरः स्वांशानामपि निष्कृष्टोपाधीनामीष्ट इति युज्यते, न हि
तावदनवयवैश्वरस्य जीवाभितुमर्हन्त्यंशाः । अपि च जीवानां ब्रह्मांशत्वे तदूता वेदना ब्रह्मणो
भवेत्, पादादिगता इव वेदना देवदत्तस्य । ततश्च ब्रह्मभूयङ्गतस्य समस्तजीवगतवेदनानुभव-
प्रसङ्ग इति वरं संसार एव मुक्तेस्तत्र हि स्वगतवेदनामात्रानुभवात् न भूरि दुःखमनुभवति ।
मुक्तस्तु सर्वजीववेदनाभागिति प्रयत्नेन मुक्तिरर्थबहुलतया परिहृतव्या स्यादिति । तथा भेदा-
भेदयोः परस्परविरोधिनोरेकत्रासम्भवाच्चांशत्वं जीवानाम् । न च ब्रह्मैव सत्, असत्तस्तु जीवा
इति युक्तम्, सुखदुःखमुक्तिसंसारव्यवस्थाभावप्रसङ्गादनुज्ञापरिहाराभावप्रसङ्गाच्च । (४) तस्मा-
ज्जीवा एव परमार्थसन्तो न ब्रह्मैकमद्वयम् । अद्वैतश्रुतयस्तु जातिदेशकालभेदनिमित्तोप-
चारादिति प्राप्ते,

अभिधीयते-अनधिगतार्थावबोधनानि प्रमाणानि, विशेषतः शब्दः । (५) तत्र भेदो
लोकसिद्धत्वात् शब्देन प्रतिपाद्यः । अभेदस्त्वनधिगतत्वादाधिगतभेदानुवादेन प्रतिपादनमर्हति ।
(६) येन च वाक्यमुपक्रम्यते मध्ये च परामृश्यते अन्ते चोपसंह्रियते तत्रैव तस्य तात्पर्यमु-
पनिषदव्याद्वैतोपक्रमतपरामर्शतदुपसंहारा अद्वैतपरा एव युज्यन्ते । न च यत्परास्तदौपचा-
रिकं युक्तमभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति नाल्पत्वमपि प्रागेवोपचरितत्वमित्युक्तम् । तस्मा-
दद्वैते भाविके स्थिते जीवभावस्तस्य ब्रह्मणोऽनाद्यनिर्वचनीयाविद्योपधानभेदादेकस्येव बिम्बस्य
दर्पणाद्युपाधिभेदात्प्रतिबिम्बभेदाः । एवं चानुज्ञापरिहारौ लौकिकवैदिकौ सुखदुःखमुक्तिसं-
सारव्यवस्था चोपपद्यते । न च मोक्षस्यानर्थबहुलता, यतः प्रतिबिम्बानामिव श्यामतावदात-
तादिर्जीवानामेव नानावेदनाभिसम्बन्धो ब्रह्मणस्तु बिम्बस्येव न तदभिसम्बन्धः । (७) यथा च
दर्पणापनये तत्प्रतिबिम्बं बिम्बभावेऽवतिष्ठते न कृपाणे प्रतिबिम्बितमप्येवमविद्योपधानविगमे
जीवे ब्रह्मभाव इति सिद्धं जीवो ब्रह्मांश इव तत्तन्त्रतया न त्वंश इति तात्पर्यार्थः ॥ ४३-४६ ॥

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

(८) सप्तदशसंख्यापरिमितो राशिर्गणः सप्तदशकः । तथथा बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि बाह्यानि

- (१) विरोधोदात्तनायापरां कोटिमाह नचेति ।
(२) न चैताभिरिति, युज्यत इत्यनेनान्वयः । अनेनोभयश्रुतीनामविरोधांशका परस्ता वेदितव्या ।
(३) ननु जीवानामीश्वरांशत्वेऽपि नेदवरस्य जीवनियन्तृत्वं चेतनत्वेन जीवैराविशेषादित्याशंक्याह
निरतिशयेति ।
(४) अविरोधनायाह तस्मादिति । (५) यदुक्तमीशित्रीशितव्यमावञ्चेत्यादि तत्राह तचेति ।
(६) प्रमेयत्वापूर्वत्वलक्षणतात्पर्यादिज्ञादद्वैतश्रुतिर्बलीयसीत्युक्त्युपक्रमायैककृप्यादपत्याह येन चेति ।
(७) ब्रह्मभाव गतस्य समस्तजीवगतवेदनाप्रसङ्ग इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा, तत्राह यथाचेति ।
(८) 'सप्तदशकेनापीति भाष्योदाहृतस्मृतौ सप्तदशपदे व्याचष्टे सप्तदशेति ।

दश, बुद्धिमनसो वृत्तिभेदमात्रेण (१) भिन्ने अप्येकीकृत्यैकमन्तःकरणं, शरीरं, पञ्च विषया इति सप्तदशक्रो राशिः ॥ ४७ ॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥

अनुज्ञा विधिरभिमतो न तु प्रवृत्तप्रवर्तना, अपौरुषेये प्रवर्तयितुरभिप्रायानुरोधासम्भवात्, कृत्वर्थायामभीषोमीयहिंसायां प्रवृत्तप्रवर्तनानुपपत्तेश्च, पुरुषार्थेऽपि नियमांशे (२)ऽप्रवृत्तेः । “कः पुनर्देहसम्बन्धः” इति । न हि कूटस्थनित्यस्यात्मनोपरिणामिनोऽस्ति देहेन संयोगः समवायो वा ऽन्यो वा कश्चित्सम्बन्धः सकलधर्मातिगत्वादित्यभिसन्धिः । उत्तरं “देहादिरयं सङ्घातोऽहमेवेत्यात्मानि विपरीतप्रत्ययोत्पत्तिः” । अयमर्थः—प्रत्यं नास्ति कश्चिदात्मनो देहादिभिः पारमार्थिकः सम्बन्धः, किन्तु बुद्ध्यादिजनितात्मविषया विपरीता वृत्तिरहमेव देहादिसङ्घातइत्येवंरूपा । (३) अस्यां देहादिसंघात आत्मतादात्म्येन भासते, सोऽयं सावृत्तस्तादात्म्यलक्षणः सम्बन्धो न पारमार्थिक इत्यर्थः । गूढाभिसन्धिश्चोदयति—“सम्यग्दर्शिनस्तर्ही”ति । उत्तरं “न तस्ये”ति । यदि सूक्ष्मस्थूलदेहादिसंघातो ऽविद्योपदर्शित एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मास्मीति सम्यग्दर्शनमभिमतमद्धा तद्वन्तं प्रति विधिविषेधयोरानर्थक्यमेव । एतदेव विज्ञादयति—“हेयोपादेययो”रिति । चोदको निगूढाभिसन्धिमविष्करोति—“शरीरव्यतिरेकदर्शिन एव” आमुष्मिकफलेषु कर्मसु दर्शपूर्णमासादिषु नियोज्यत्वमिति चेत्परिहरति—“न, तत्संहृतत्वाभिमानात्” । एतद्विभजते—“सत्य”मिति । यो ह्यात्मनः (४)षाट्कौशिकाद्देहादुपपत्त्या व्यतिरेकं वेद, न तु समस्तबुद्ध्यादिव्यतिरेकं, तस्यामुष्मिकफलेष्वधिकारः । समस्तबुद्ध्यादिसङ्गतिव्यतिरेकवेदिनस्तु कर्तृभोक्तृत्वाभिमानरहितस्य नाधिकारः कर्मणि । तथा च न यथेष्टचेष्टाऽभिमानविकलस्य तस्या अप्यभावादिति ॥ ४८-४९ ॥

आभास एव च ॥ ५० ॥

अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥

अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥

येषां तु सांख्यानानां वैशेषिकाणां वा सुखदुःखव्यवस्थां पारमार्थिकीमिच्छतां बहव आत्मानः सर्वगतास्तेषामेवैष व्यतिकरः प्राप्नोति । तत्र प्रश्नपूर्वकं सांख्यानप्रति व्यतिकरं तावदाह—“कथ”मिति । (५)यादृशस्तादृशो गुणसम्बन्धः सर्वान्पुरुषान्प्रत्यविशिष्ट इति

(१) संशयनिश्चयरूपवृत्तिभेदमात्रेणेत्यर्थः । (२) गोदोहनादिसाधनाविशेषनियमांशोपीत्यर्थः ।

(३) ननु विपरीतप्रत्ययस्य कथं देहायात्मसम्बन्धत्वं तस्यात्ममात्रनिष्ठत्वादत आहस्यामिति । भ्रान्तविषयमिध्यातादात्म्यं सम्बन्ध इति वक्तुं भाष्ये विपरीतप्रत्ययोत्पत्तिरुक्तैत्यर्थः ।

(४) अस्थिस्नायुमज्जात्वङ्गसंशोणितानि षट्काशास्तेकृतात् शाट्कौशिकात् स्थूलशरीरादित्यर्थः ।

(५) निर्बिशेषस्य न सुखादिसम्बन्धोपीत्याह यादृश इति ।

तत्कृते सुखदुःखे सर्वान्प्रत्यविशिष्टे । (१) न च कर्मनिबन्धना व्यवस्था, कर्मणः प्राकृतत्वेन प्रकृतेषु साधारणत्वेनाव्यवस्थातादवस्थात् । बोधयति—“स्यादेतदि”ति । अयमर्थः— न प्रधानं स्वविभूतिख्यापनाय प्रवर्तते किन्तु पुरुषार्थम्, यं च पुरुषं प्रत्यनेन भोगापवगौ पुरुषार्थौ साधितौ तं प्रति समाप्ताधिकारतया निवर्तते, पुरुषान्तरं तु प्रत्यसमाप्ताधिकारं प्रवर्तते । एवं च मुक्तसंसारिव्यवस्थोपपत्तेः सुखदुःखव्यवस्थापि भविष्यतीति । निराकरोति—“नही”ति । सर्वेषां पुरुषाणां विभुत्वात्प्रधानस्य च साधारण्यादसुं पुरुषं प्रत्यनेनार्थः साधित इत्येतदेव नास्ति । तस्मात्प्रयोजनवशेन विना हेतुं व्यवस्थाऽऽस्थेया, सा चायुक्ता, हेत्वभावादित्यर्थः । भवतु सांख्यानमव्यवस्था प्रधानसमवायाददृष्टस्य, प्रधानस्य च साधारण्यात् । काणादादीनां स्वात्मसमवाय्यदृष्टं प्रत्यात्मसाधारणं तत्कृतञ्च मनसा सहात्मनः स्वस्वामिभावलक्षणः सम्बन्धोऽनादिरदृष्टभेदानामनादित्वात्, तथा चात्ममनःसंयोगस्य साधारण्येऽपि स्वस्वामिभावस्यासाधारण्यादभिसन्ध्यादिव्यवस्थोपपद्यत एव । न च संयोगोऽपि साधारणः, न हि तस्य मनस आत्मान्तरैर्यः संयोगः स एव स्वामिनाप्यात्मसंयोगस्य प्रति-संयोगिभेदेन भेदात् । (२) तस्मादात्मैकत्वस्यागमसिद्धत्वाच्चवस्थायाश्चैकत्वेऽपि उपपत्तेर्नाने-कात्मकत्पना गौरवादागमविरोधाच्चान्त्याविशेषवत्त्वेन च भेदकत्पनायामन्योन्याश्रयापत्तेः—भेदे हि तत्कत्पना ततश्च भेद इति । एतदेव काणादमतदूषणम्, भाष्यकृता तु प्रौढवादितया काणादान्प्रत्यप्यदृष्टानियमादित्यादीनि सूत्राणि योजितानि, सांख्यमतदूषणपराण्येवेति तु रोच्यन्ते केचित्तदास्तां तावत् ॥ ५०—५३ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भगवत्पादकारीरकभाष्यविभागे

भामत्यां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

(१) यद्यपि ब्रह्मवेदने सर्ववेदनप्रतिज्ञातुपपादनश्रुतिविरोधाद्बहुतराद्वैतश्रुतिविरोधाच्च प्राणानां सर्गादौ सद्भावश्रुतिर्विषयदमृतत्वादिश्रुतय इवान्यथा कथञ्चिन्नेतुमुचिता, तथाप्यन्य-थानयनप्रकारः (४) मविद्वानन्यथानुपपद्यमानैकापि श्रुतिर्बह्वीरन्यथेदिति मन्वानः पूर्वपक्षय-ति । अत्र चाभ्युक्तचयतया विद्यदधिकरणपूर्वपक्षहेतुर् स्मारयति—“तत्र तावदि”ति । (५) शब्दैकप्रमाणसमधिगम्या हि महाभूतोत्पत्तिस्तस्या यत्र शब्दो निवर्तते तत्र तत्प्रमाणाभा-

(१) आत्ममनःसंयोगस्याप्यसाधारण्यमाह नचेति ।

(२) यद्यदृष्टान्नियमेन न वैशेषिकमतं दूषणीयं कथं तर्हि दूषणीयमत आह तस्मादिति ।

(३) विद्यदधिकरणेन गतार्थत्वमाशङ्क्य परिहरन्नाह यद्यपीत्यादिना, सर्ववेदनप्रतिज्ञारूपा श्रुतिस्तस्य सर्ववेदनस्योपपादनश्रुतिश्च ययोक्ता ताभ्यां विरोधादित्यर्थः ।

(४) अवाप्तरप्रलयामिप्रायम् ।

(५) ननु भाष्यकारीयमनाम्नाज्ञात्प्राणानामनुत्पत्तिनिर्धारणं कथं सङ्गच्छते पुराणनगरस्थानीधिषु व्यभिचारेण प्रमाणाभावाभाषस्य प्रमेयाभावव्यासत्वाभावात् इत्याशङ्क्याह शब्दैकेति । यत्र—प्राणलक्षणमहा-भूते । तदभावः—प्राणोत्पत्त्यभावः ।

वेन तदभावः प्रतीयते, यथा चैत्यवन्दनतत्कर्मवर्मादा इत्यर्थः । अत्राप्राप्ततः श्रुतिविप्रति-
पत्त्यानध्यवसायेन पूर्वपक्षायैत्वा ऽथ वेत्यभिहितं पूर्वपक्षमवतारयति । अभिप्रायोऽस्य दर्शितः
‘पानव्यापञ्च तद्वि’त्यत्रा(१) इवप्रतिप्रहेष्ट्याद्यधिकरणपूर्वपक्षसुत्रार्थसादृश्यं तदा पराचष्टम् ।
राक्षान्तस्तु स्यादेतदेवं यदि सर्गादौ प्राणसङ्कावश्रुतिरनन्यथासिद्धा भवेत्, अन्यथैव त्वेषा
सिद्ध्यति । अवान्तरप्रलये ह्यग्निसाधनानां सृष्टिर्वक्तव्येति तदर्थोऽसावुपक्रमः । तत्राधिकारि-
पुरुषः प्रजापतिरप्रनष्ट एव त्रैलोक्यमात्रं प्रलीनमतस्तदीयान्प्राणानपेक्ष्य सा श्रुतिरुपपन्नार्था ।
तस्माद्भूयस्वीनां श्रुतीनामनुग्रहाय सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्त्यर्थस्य चोत्तरस्य संदर्भस्य गौणत्वे तु
प्रतिज्ञातार्थानुगुण्याभावेनानपेक्षितार्थत्वप्रसङ्गात् प्राणा अपि नभोवद्वृक्षणो विकारा इति । न च
चैत्यवन्दनादिवत्सर्वथा प्राणानामुत्पत्त्यश्रुतिः, क्वचित् खल्वेषामुत्पत्त्यश्रवणमुत्पत्तिश्रुतिस्तु
तत्रतत्र दर्शिता । तस्माद्वैषम्यं चैत्यवन्दनपोषधा(२)दिमिरिति । केचिद्व्यदधिकरणव्या-
ख्यानेन गौणसम्भवा दिति सूत्रं व्याचक्षते—गौणैः प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिरसम्भवादुत्पत्तेरिति
तदयुक्तम्, विकल्पासहत्वात् । तथाहि—प्राणानां जीववद्विभक्तप्रज्ञात्मतया नुपपत्तिः स्यात्,
ब्रह्मणस्तत्त्वान्तरतया वा ? न तावज्जीववदेषामविकृतप्रज्ञात्मता जडत्वात् । तस्मात्तत्त्वा-
न्तरतयैषामनुत्पत्तिरास्थेया(३) । तथा च ब्रह्मवेदनेन सर्ववेदनप्रतिज्ञाव्याहृतिः समस्त-
वेदान्तव्याक्रोपक्षेत्थेतदाह “वियदधिकरणे हा”ति ॥ २ ॥

तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ ३ ॥

निगदव्याख्यातमस्य भाष्यम् ॥ ३ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्धाचः ॥ ४ ॥

वाच इति वाक्प्राणमनसामुपलक्षणम् । अयमर्थः—यत्रापि तेजःप्रवृत्तीनां सृष्टौ प्राण-
सृष्टिर्नोक्तेति ब्रूषे, तत्राप्युक्तेति ब्रूमहे । तथाहि—यस्मिन् प्रकरणे तेजोबलपूर्वकत्वं वाक्प्रा-

(१) अश्वेति । पूर्वमीमांसया ‘दोषाच्चिष्टलौकिके स्याच्छास्त्राद्धि वैदिके न दोषः स्यात् (अ० ३
पा० ४ सू० ३४) इत्यत्र दाननिमित्ताष्टः कथिता, सा किं लौकिकेऽवदाने वैदिके वेति सन्देहे
दोषनिघ्नार्थत्वादष्टैः दोषस्य च न केसरिणो ददातीति प्रतिषिद्धलौकिकावदान एव सम्म-
वात्स्योपडरीकेऽवसहस्रं दक्षिणेत्यादिविशेषविधिविहिते तु वैदिकेवदाने सामान्यानिषेधानवकाशेन दोषा-
प्राप्ते लौकिकेऽवदान एवेष्टिरिति पूर्वपक्षे ‘अर्थवादोऽनुपपातान्तरमायज्ञे प्रतीयते (अ० ३ पा० ४
सू० ३५) इति सिद्धान्तसूत्रम् । न तावद्यथाश्रुतिजलोदररूपवरुणग्रहदोषो लौकिकेऽवदाने सति भवती-
ति प्रत्यक्षतः प्रतीयते तज्जनेन दाने दोषः तज्जिज्ञातार्था चेष्टिरिति वदतो वाक्यमेदात् तस्मात्प्राप्तस्यानुभा-
दोऽयम्, ततो यज्ञसंबन्धिनि दाने इष्टिरिति । अतःपरं च तस्याः कर्तृचिन्ता कृता तत्परसूत्रेषु, तत्र यज-
मानकर्तृकत्वमुक्तेः स्थापितम् । एवं च तत्राश्वप्रतिप्रहेष्ट्याद्यधिकरणपूर्वपक्षलौकिके धातुसाम्यार्थं पीत-
सोमस्य वमने याग इन्द्रियेण वीर्येण व्यर्थते यः सोमं वमतीति दोषात् वमननिमित्तेन्द्रियशोषस्य दर्शनाज
वरुणग्रहवदप्राप्तिरित्याधिकाशाङ्का, वैदिके तु सोमपाने शेषप्रतिपत्तेर्जातत्वाद्भूमे न दोष इति । लोके धातु-
साम्यार्थत्वाद्भूमेनस्य तज्ज्येन्द्रियशोषस्य धातुसाम्यकरत्वाज दोषता, वेदे तु ‘मा मे वाङ्माभिमिति गा’
इति सम्यगुज्जरणार्थमन्त्रालङ्घनने कर्मवेगुण्यादोष इति भावः ।

(२) उपवासवाची पोषधशब्द इति कल्पतरौ ।

(३) आस्थेयेति । अविद्यादिवदनाद्यध्याससिद्धये साक्षिणोऽव्यवधानात्सुषुप्तेषुपलम्भप्रसङ्गादित्यर्थः ।

गमनसामान्यायतेऽन्नमयं हीत्यादिना, तद्यदि मुख्यार्थं ततस्त(१)त्सामान्यात्सर्वेषामेव प्राणानां सृष्टिरुक्ता, अथ गौणं तथापि ब्रह्मकर्तृकायां नामरूपव्याक्रियायामुपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया श्रुत्यन्तरप्रसिद्धे ब्रह्मकार्यत्वप्रपञ्चार्थमेव प्राणादीनामापोमयत्वाद्यभिधानमित्युक्तैव तत्रापि प्राणसृष्टिरिति सिद्धम् ॥ ४ ॥

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

अवान्तरसङ्गतिमाह—“उत्पत्तिविषय” इति । संशयकारणमाह “श्रुतिविप्रवेधादि”ति । “विशयः” संशयः । कचिदसप्त प्राणाः तद्यथा—चक्षुर्ग्राणरसनवाक्श्रोत्रमनस्त्वगिति, कचिदष्टौ प्राणा ग्रहस्वेन—बन्धनेन गुणेन सङ्कीर्त्यन्ते, तद्यथा—ग्राणरसनवाक्चक्षुःश्रोत्रमनोहस्तत्वगिति, त एते प्रहामः । एषां तु विषया (२)अतिप्रहास्त्वष्टावेव “प्राणो वै ग्रहः सोपानेनातिग्रहणे गृहीतोऽपानेन हि गन्धान् जिघ्रती”त्यादिना सन्दर्भेणोक्ताः । क चिन्नव, तद्यथा—सप्त वै शीर्षण्या प्राणाः द्वाववाङ्माविति, द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे प्राणे एका वागिति सप्त, पायूपस्थौ बुद्धिमनसौ वा द्वाववाङ्माविति नव । कचिद्दश—नव वै पुरुषे प्राणास्त उक्ता नाभिर्दशमीति । कचिदेकादश, दशमे पुरुषे प्राणाः । तद्यथा,—बुद्धिन्द्रियाणि प्राणादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाण्यपि हस्तादीनि पञ्चात्मैकादश, आप्नोति व्याप्नो(३)त्यभिष्ठानेनेत्यात्मा मनः स एकादश इति । कचिद्वादश । ‘सर्वेषां स्वर्णानां स्वर्गेकायनमि’त्यत्र । तद्यथ—स्वर्मासिकारसनचक्षुःश्रोत्रमनोहृदयहस्तपादोपस्थपायूबागिति । कचिदेत एव प्राणा अहङ्काराधिकास्त्रयोदश । एवं विप्रतिपन्नाः प्राणयत्नां प्रति श्रुतयः । अत्र प्रश्नपूर्वं पूर्वपक्षं गृह्णाति किं तावत्प्राप्तं ? “सप्तैव”ति । सप्तैव प्राणाः । कुतः ? “गतेः” । अवगतेः । “श्रुतिभ्यः” ‘सप्त प्राणाः प्रभवन्ती’त्यादिभ्यः । न केवलं श्रुतितोऽवगतिविशेषणादप्येवमेवेत्याह—“विशेषितत्वाच्च” । “सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः” इति । (४)ये सप्त शीर्षण्याः श्रोत्रादयस्ते प्राणा इत्युक्ते इतरेषामश्शीर्षण्यानां हस्तादीनामप्राणत्वं गम्यते । यथा दक्षिणेनाक्ष्या पश्यतीत्युक्ते वामेन न पश्यतीति गम्यते । एतदुक्तं भवति—यद्यापे श्रुतिव्यतिरेकेण यद्यपि च पूर्वसंख्यासु न परासां संख्यानां निवेशस्तथाऽप्यवच्छेदकत्वेन बहूनां संख्यानामसम्भवादेकस्यां कल्प्यमानायां सप्तत्वमेव युक्तं प्राथम्याल्लाघवाच्च, श्रुतिभेदमात्रविवक्षयात्स्वष्टस्यादयो गमयितव्या इति प्राप्तम् ॥ ५ ॥

एवं प्राप्ते, उच्यते—

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥

तुल्यवदः पक्षं व्यावर्तयति न सप्तैव, किन्तु हस्तादयोपि प्राणाः । प्रमाणान्तरादेकाद-

(१) तत्सामान्यादिति । अन्नादीनां ह्रासवृद्धा मनआदीनां ह्रासवृद्धयोर्दर्शनादन्नमयादित्वमिन्द्रियान्तराणां तुल्यामित्यर्थः ।

(२) रागोत्पादनेनेन्द्रियाकर्षकत्वाद्द्विषयाणामतिग्रहत्वं बोध्यम् ।

(३) अपिष्ठानेनेति । इन्द्रियाणीति शेषः । स्वर्गेकायनं—स्वर्गिन्द्रियमेकमाश्रय इत्यर्थः । ग्राहकः वात् ।

(४) ननु शीर्षण्याः प्राणाः सत्तेत्युक्तेऽशीर्षण्या अन्ये सन्तीति गम्यते अत आह ये सन्तेति । नात्र सप्तत्वविधिः किन्तु प्राणत्वविधिः, तथा च प्राणान्तरन्यावृत्तिः फलमित्यर्थः ।

क्षत्वे प्राणानां स्थिते ऽतोऽस्मिन् सति सार्वविभक्तिकस्तसिः । नैवम् , लाघवात्प्रायम्याच्च सप्तत्वमित्यक्षरार्थः । एतदुक्तं भवति । (१) यद्यपि श्रुतयः स्वतः प्रमाणतयाऽनपेक्षास्तथापि परस्परविरोधाच्चार्थतत्त्वपरिच्छेदायालम् । न च सिद्धे वस्तुनि अनुष्ठान इव विकल्पः सम्भवति । तस्मात्प्रमाणान्तरोपनीतार्थवशेन व्यवस्थाप्यन्ते । यथा स्त्रुवेगावस्थतीति मांष-पुरोडाशावदानासंभवात् सम्भवाच्च द्रवावदानस्य स्त्रुवावदाने द्रवाणीति व्यवस्थाप्यते (२), एवमिहापि रूपादिबुद्धिपञ्चकार्यव्यवस्थातश्चक्षुरादिवुद्धीन्द्रियकरणपञ्चकव्यवस्था । नह्यन्वादयः सस्त्वपीतरेषु प्राणादिषु गन्धाद्युपलब्ध्यनुमितसद्भावेषु रूपादीनुपलभन्ते । तथा वचनादिलक्षणकार्यपञ्चकव्यवस्थातो वाक्पाण्यादिलक्षणकर्मेन्द्रियपञ्चकव्यवस्था । नहि जातु मूकादयः सस्त्वपि विहरणाद्यवगतसद्भावेषु पादादिषु बुद्धीन्द्रियेषु वा वचनादिमन्त्रो भवन्ति । एवं कर्मबुद्धीन्द्रियासम्भविन्या संकल्पादिक्रियाव्यवस्थयान्तःकरणव्यवस्थयानुमानम् । एकमपि चान्तःकरणमनेकक्रियाकारि भविष्यति, यथा प्रदीप एको रूपप्रकाशवर्तिवेकारस्नेहशोषणहेतुः । तस्मान्नान्तःकरणभेदः । एकमेव त्वन्तःकरणं मनना (३) न्नप इति चाभिमानादहंकार इति चाध्यवसायादुबुद्धिरिति चाख्यायते । वृत्तिभेदाच्चाभिज्ञमपि भिन्नमिवोपचर्यते त्रयमिति, तत्त्वेन त्वेकमेव भेदे प्रमाण भावात् । तदेवमेकादशानां कार्याणां व्यवस्थानादेकादश प्राणा इति श्रुतराजसी । तदा गुणतया त्वितराः श्रुतयो नेतव्याः । तत्रावयुत्यनुवादेन (४) सप्ताष्टनवदशसंख्याश्रुतयो यथैकं वृणीते द्वौ वृणीते इति त्रीन् वृणीत इत्येतद्गानुगुण्यात् । द्वादशत्रयदशसंख्याश्रुती तु कथंचिद्वृत्तिभेदेन भेदं विवक्षित्वोपासनादेपरतया नेतव्ये । तस्मादेकादशं प्राणा नेतर इति सिद्धम् । अपि च शीर्षण्यानां प्राणानां यत्सप्तत्वामिधानं तदपि चतुर्वेव व्यवस्थापनीयम् , प्रमाणान्तरविरोधात् । न खलु द्वे चक्षुषी, रूपोपलब्धि-लक्षणस्य कार्यस्यमिदात् । विहितैकचक्षुषस्तु न तादृशी रूपोपलब्धिर्भवति यादृशी समप्रचक्षुषः, तस्मादेकमेव चक्षुरभिष्ठानभेदेन तु भिन्नमिवोपचर्यते । काणस्याप्येकगोलकगतेन चक्षुरवयवेनोपलम्भः । एतेन प्राणश्रेत्रे अपि व्याख्याते ।

(१) इह रूपोपलब्ध्यादिकार्यवशादनुमानानुगृहीतैकादशत्वश्रुत्यैकादशोन्वियाणीति सिद्धान्त्यते, तदयुक्तम् , श्रुतेः परतः प्रामाण्यप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह यद्यपीति । श्रुतीनां परस्परविरोधावबोधकत्वभ्रमे तद्व्युदासेन तात्पर्यनिर्णयायानुमानानुसरणमित्यर्थः ।

(२) व्यवस्थाप्यत इति । 'स्त्रुवेगावस्थति स्वभित्तिनाऽवस्थति हस्तेनावयनीति जैमिनीये श्रूयते । अत्रावदानं इत्याणामाज्यादीनां संवतानां मांसादीनां च भवति, तत्राविशेषभ्रवणादनियमे प्राप्ते, सिद्धान्तः—अशक्यार्थविध्यसंभवाक्षिरेव यथासामर्थ्यं विधेयं व्यवस्थापयति शकश्च स्त्रुवो द्रव्यस्यावदाने स्वभित्तिर्मी-सस्य हस्तः पुरोडाशस्य, तस्मादर्थसामर्थ्यात्कल्पनाव्यवस्था, सामर्थ्यस्य योग्यतात्मकस्य बोधकैकदेशत्वादिति ।

(३) संशयादिरूपविचारकरणात् ।

(४) अवयुत्यनुवादेनेति । न तावत्सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा इति श्रुतेरज्ञातार्थबोधकत्वम् 'सप्तभिर्धूपय-ति सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः, शिर एतयज्ञस्य यदुखा शीर्षन्नेव यज्ञस्य प्राणान्धाती' 'युखाधूपनस्तुतेपरत्वात् । ततः प्राणान्तरव्यावृत्तिपरत्वयोजना न युक्ता । यद्यपि दशमे पुरुषे प्राणा आत्मेकादश इत्यनुवाद एव तथापि सदनुवाद इति विशेषः ।

(१) इयमपरा सूत्रद्वययोजना—“सतैव प्राणा” बहुव्रीह्याऽनसन्वाक्यश्रोत्रमनस्त्वच उक्कान्तिमन्तः स्युः । सप्तानामेव गतिश्रुतेर्विशेषितत्वादिति व्याख्यातुं शङ्कते “ननु सर्वशब्दोप्यत्रे”ति । अस्योत्तरं “विशेषितत्वादि”ति । चक्षुरादयस्त्वक्पर्शन्ता उक्कान्तिं विशेषिताः । तस्मात्सर्वशब्दस्य प्रकृतपेक्षत्वात् सतैव प्राणा उक्कामन्ति न पाण्यादय इति प्राप्तम् । चोदयति “नन्वत्र विज्ञानमष्टम”मिति । न विज्ञानातीत्याहुरित्यनेनानुत्क्रान्तम् । परिहरति—“नैष दोष” इति । भिद्वान्तमाह—“हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योतिरिकाः प्राणा” उक्कान्तिभाजोऽवगम्यन्ते प्रहृत्वश्रुतेर्हस्तादीनाम् । एवं खल्वेषां प्रहृत्वानानमुपपद्येत । यथा मुक्तेरात्मानं बन्धनीयुरितरथा षाट्कौशिकशरीरवदेषां प्रहृत्वं नाम्नायेत । अत एव च स्मृतिरेषां मुक्त्यवधितामाह—“पुर्वपृक्कने”ति । तथा चर्वणश्रुतिरप्येषामेकादशानामुक्कान्तिमभिवदति । तस्माच्छ्रुत्यन्तरेभ्यः स्मृतेश्च सर्वशब्दार्थासंकोचाच्च सर्वेषामुत्क्रमणे स्थितेऽस्मिन्नेवं यदुक्तं सप्तैवेति, किन्तु प्रदर्शनार्थं सप्तत्वसंख्येति सिद्धम् ॥ ६ ॥

अणवश्च ॥ ७ ॥

(२) अत्र सांख्यानामाहंकारिकादिन्द्रियाणामहंकारस्य च जगन्मण्डलव्यापित्वासर्वगतताः प्राणाः, वृत्तिस्तेषां शरीरदेशतया प्रादेशिकी तन्निबन्धना च गत्यागतश्रुतिरिति मन्यन्ते, तान्प्रत्याह—“अणवश्च” । प्राणा, अनुद्भूतरूपस्पर्शता चाणुत्वं दुरधिगमत्वाच्च तु परमाणुत्वं देहव्यापिकार्यानुपत्तिप्रसङ्गात्तापदुनस्य (३) शिशिरहृदनिमग्नस्य सर्वाङ्गीणक्षीतस्पर्शोपलब्धिरस्तीत्युक्तम् । एतदुक्तं भवति—यदि सर्वगतानीन्द्रियाणि भवेयुस्ततो व्यवहितविप्रकृष्टवस्तुपलम्भप्रसङ्गः । (४) सर्वगतत्वेऽपि देहावच्छिन्नानामेव करणत्वं तेन न व्यवहितविप्रकृष्टवस्तुपलम्भप्रसङ्ग इति चेद्, (५) हन्त प्राप्ताप्राप्तविवेकेन शरीरावच्छिन्नानामेव तेषां करणत्वमिन्द्रियत्वामिति न व्यापिनामिन्द्रियभावः । तथा च नाममात्रे विसंबादो नायैऽस्माभिस्तदिन्द्रियमुच्यते भवद्भिस्तु वृत्तिरिति सिद्धमणवः प्राणा इति ॥ ७ ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥

न केवलमितरे प्राणा ब्रह्मविकाराः श्रेष्ठश्च प्राणो ब्रह्मविकारः । (६) नासदासीदित्यधि-

(१) गतेरित्यस्यावगत्यर्थत्वेन, श्रुत्यन्तरगताधिकप्राणावगतेश्च वृत्तिभेदाविषयकत्वकल्पनेन च पूर्वव्याख्याने क्लिष्टत्वम्, ये सत एव प्राणा इति योजनायां परिसंख्यापत्तिश्चेत्याभिप्रायेण व्याख्यानान्तरमादेयमपरेति । तथाचात्र व्याख्याने नावधारणं सतैवेति किन्तु सन्त्यन्ये प्राणा उक्कान्तिस्तु सप्तानामेवेत्यवधारणम् । सतैव प्राणा इति भाष्ये चोक्तामन्तीष्यत्यध्याहार्यम् । प्रयोजनं चोक्तामन्तामेव प्राणानां सर्वदेहाव्यापितया बन्धकत्वादध्यात्माभिदैविकोपासनेषु सप्तानामुपास्तिः पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते चैकादशानामिति ।

(२) एकादशप्राणानामुक्कान्तिर्न मुख्या तेषां व्यापित्वादिति सङ्गाते प्रदर्शनपूर्वकं सांख्यानां पूर्वपक्षमाहवेति । वृत्तिः—अभिव्याप्तिः ।

(३) परितप्तस्य ।

(४) सांख्यः शङ्कते सर्वगतत्वेपीति ।

(५) समाधने हन्तेति । अहङ्कारस्य व्यापित्वमसिद्धम्, आध्यात्मिकाहङ्कारस्याहमस्ययेन परिच्छेदप्राप्तेऽपानाच्च, आधिदैविकाहङ्कारस्य व्यापकत्वे तु न प्रमाणम्, इन्द्रियाणां तत्प्रकृतिकत्वं तु बन्ध्यासुतस्य व्यापित्वं तेषां न सम्भवतीति भावः ।

(६) आनीदित्यस्य महाप्रलयविषयत्वेनाधिकाशङ्कामाह नासदासीदिति ।

कृत्वा प्रवृत्ते ब्रह्मसूक्ते नासदासीये सर्गात्प्राणानीदिति प्राणाव्यापारश्रवणादसति च व्यापारवति व्यापारानुपपत्तेः प्राणसद्भावाज्ज्येष्ठत्वश्रुत्येव न ब्रह्मविकारः प्राण इति मन्वानस्य बहुश्रुति- विरोधेऽपि च श्रुत्योरेतयोर्गतिमपश्यतः पूर्वपक्षः ।

राक्षान्तस्तु-बहुश्रुतिविरोधादेवानीदिति न प्राणव्यापारप्रतिपादिनी किन्तु सृष्टिकारणमा- नीत् जीवतिस्म, आधीदिति यावत्, तेन तत्सद्भावप्रतिपादनपरा । ज्येष्ठत्वं च श्रोत्राद्यपेक्षामोत गमयितव्यम् । तस्माद्बहुश्रुत्यनुसंधानमुख्यस्यापि प्राणस्य ब्रह्मविकारत्वमिति सिद्ध ॥ ८ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

(१) संप्रति मुख्यप्राणस्वरूपं निरूप्यते । अत्र हि 'यः प्राणः स वायुरिति' श्रुतेर्वायुरेव प्राण इति प्रतिभाति । (२) अथ वा 'प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिर्वेति' वा- योर्भेदेन प्राणस्य श्रवणादेतद्विरोधाद्धरं (३) तन्त्रान्तरीयमेव प्राणस्य स्वरूपमस्तु श्रुती च विरुद्धार्थे कथं विवेक्ष्येत इति सामान्यकरणवृत्तिरेव प्राणोऽस्तु । (४) न चात्रापि करणेभ्यः पृथक् प्राणस्यानुक्रमणश्रुतिविरोधो वृत्तिवृत्तिमतोर्भेदादिति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु-न सामान्येन्द्रियवृत्तिः प्राणः । स हि मिलितानां वेन्द्रियाणां वृत्तिर्भवेत् प्रत्येकं वा ? न तावन्मिलितानाम्, एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियाभावे तदभावप्रसङ्गात्, नो खलु चूर्णहरिद्रासंयोगजनमाऽरुणगगस्तथोरन्यतराभावे भवितुमर्हति, न च बहुविष्टि (५) प्राप्यं शिविकोद्वहनं द्वित्रिविष्टिसाध्यं भवति । न च त्वगेकसाध्यं, तथासति सामान्यवृत्तित्वानुपप- त्तेः । अपि च यत्सम्भूय कारकाणि निष्पादयन्ति तत्प्रधानव्यापारानुगुणवान्तरव्यापारेणैव यथा वयसां प्रातिस्विको व्यापारः पञ्जरचालनानुगुणः । न चेन्द्रियाणां प्राणे प्रधानव्यापारे जनयितव्येऽस्ति तादृशः कश्चिद्वान्तरव्यापारस्तदनुगुणः । ये च रूपादिप्रत्यया न ते तद- नुगुणा, (६) तस्मान्नेन्द्रियाणां सामान्यवृत्तिः प्राणस्तथा च वृत्तिवृत्तिमतोः कथंचिद्भेदविव- क्षया न पृथगुपदेशो गमयितव्यः । तस्मान्न क्रिया नापि वायुमात्रं प्राणः, किन्तु वायुमेव (७) एवाध्यात्ममापन्नः पञ्चव्यूहः प्राण इति ॥ ९ ॥

स्यादेतत्, यथा च क्षुरादीनां जीवं प्रति गुणभूतत्वाज्जीवस्य च श्रेष्ठत्वाज्जीवः स्वतन्त्र एवं प्राणोऽपि प्राधान्यात् श्रेष्ठत्वाच्च स्वतन्त्रः प्राप्नोति, न च द्वयोः स्वतन्त्रयोरैकस्मिच्छ- रीरे एकवाक्यत्वमुपपद्यत इत्यपराय विरुद्धानेकदिक् क्रियतया देह उन्मथ्येतेति प्राप्ते उच्यते-

(१) सङ्कृतिमाह सम्प्रतीति । उत्पत्तिचित्तान्ते उत्पद्यमानस्वरूपं निरूप्यत इत्यर्थः ।

(२) भाष्ये श्रुतिबलेन वायुरेव प्राण इत्येकं पूर्वपक्षमुक्त्वा साङ्ख्योक्तकरणव्यापारः प्राण इति पूर्वप- क्षान्तरमुक्तत्वादसम्भवि दृढश्रौतपक्षं त्यक्त्वा समार्तपक्षोपन्यासवैयर्थ्यादितथाव्यवेति ।

(३) एतद्विरोधात्-भेदाभेदश्रवणयोर्विरोधात् । कथाश्चित्-वायुप्राणयोः स्वरूपाभेदमाश्रित्याभेदश्रुतिः, वृत्तिभेदाभिप्राया च भेदश्रुतिरिति प्रकारेण ।

(४) नन्वेतस्माज्जायते इत्यादिना करणभिन्नः प्राणः स्वतन्त्रवदुपादिष्टः तत्कथं करणव्यापारः स्याद- नोऽत्रापि समः श्रुतिविरोध इत्यत आह नचेति ।

(५) बाहकः ।

(६) तदुपरमेपि सुषुप्तौ प्राणदर्शनादित्यर्थः ।

(७) वायुपरिणामकार्यविशेष इत्यर्थः ।

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ १० ॥

यद्यपि चक्षुराद्यपेक्षया श्रेष्ठत्वं प्राधान्यं च प्राणस्य तथापि संहतत्वाद्वे(१)तनत्वाद्भौ-
तिकत्वाच्चक्षुरादिभिः सह शिष्टत्वाच्च पुरुषार्थत्वात्पुरुषं प्रति पारतन्त्र्यं शयनासनादिवद्भू-
वेत् । तथा च यथा मन्त्रीतरेषु नैयौगिकेषु प्रधानमपि राजानमपेक्ष्यास्वतन्त्र एवं प्राणोऽपि
चक्षुरादिषु प्रधानमपि जीवेऽस्वतन्त्र इति ॥ १० ॥

स्यादेतत्, चक्षुरादिभिः सह शासनेन करणं चेत् प्राण एवंसति चक्षुरादिविषयकपा-
दिवदस्यापि विषयान्तरं वक्तव्यम्, न च तच्छक्यं वक्तुम्, एकादशकरणगणनव्याकोप-
श्चेति दोषं परिहरति--

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ ११ ॥

न प्राणः परिच्छेदधारणा(२)दिकरणमस्माभिरभ्युपयेत येनास्य विषयान्तरमन्विष्येत, ए-
कादशत्वं च करणानां व्याकुप्येतापि तु प्राणान्तरासम्भवि देहेन्द्रियविधारणकारणं प्राणः ।
तच्च श्रुतिप्रबन्धेन दर्शितं न केवलं शरीरेन्द्रियधारणमस्य कार्यम् ॥ ११ ॥

अपि च--

पञ्चवृत्तिर्मनोवद् व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् । यथा मरुमरीचिकादिषु सलिलादिबुद्ध्यः । अतः
द्रूपप्रतिष्ठता च संशयेऽप्यस्ति तस्यैकाप्रतिष्ठानात्, अतः सोऽपि संयुहीतः । शब्दज्ञानानुपाती
वस्तुशून्यो विकल्पः । (३)यद्यपि मिथ्याज्ञानेऽप्यस्ति वस्तुशून्यता तथापि न तस्य व्यवहारहे-
तुतस्ति--अस्य तु पण्डितरूपविचारसहस्यापि शब्दज्ञानमाहात्म्याद् व्यवहारहेतुभावो-
स्त्येव, यथा पुरुषस्य चैतन्यमिति, नह्यत्र षष्ठ्यर्थः सम्बन्धोऽस्ति तस्य भेदाधिष्ठानत्वात्
चैतन्यस्य पुरुषादत्यन्ताभेदात् । (४)यद्यपि चात्राभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्नैष्यते तथापि वि-
क्षेपसंस्कारलक्षणा मनोवृत्तिरिहास्त्येवेति सर्वमवदातम् ॥ १२ ॥

अणुश्च ॥ १३ ॥

“समञ्जिभिलैर्कैरि”ति विभुत्वश्रवणाद्बुधः प्राणः, “समः प्लुषिणेऽ”त्याद्यास्तु श्रुतयो
विमोर्प्यवच्छेदाद्भविष्यन्ति । यथा विभुन आकाशस्य कुट(५)करकाद्यवच्छेदात्कुटादिसा-
म्यमिति प्राप्त आह--“अणुश्च” । उक्तान्तिगत्यागतिश्रुतिभ्य आध्यात्मिकस्य प्राणस्यावच्छि-
जता न विभुत्वम् । दुरधिगमतामात्रेण च शरीरव्यापिनोप्यणुत्वमुपचर्यते न त्वणुत्वमित्यु-

(१) वेदान्तिमतेनार्य हेतुः, पूर्वस्तु सत्त्वादिगुणसंहतिरूपः साङ्ख्यानो बोध्यः ।

(२) धारणं--मेधा ।

(३) उक्तयोगसूत्रेणुपातित्वान्तविशेषणेन विकल्पस्य विपर्ययाद्भेद उक्तस्तं विशदयन्नाह यद्यपीति ।
अधिष्ठानत्वे प्रमेते व्यवहारहेतुत्वं विशेष इत्यर्थः ।

(४) ननु अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्नैवेति निरावृत्तिः प्रदर्शिता पातञ्जले बिद्धान्ते तु सुषुप्तौ मनो-
लय इष्टः तत्कथं तत्रान्तरस्थपञ्चवृत्तितेत्यत आह यद्यपीति ।

(५) कुटा घट इति कल्पतौ ।

क्तमधस्तात् । यत्त्वस्य विभुत्वान्नान्, (१) तदाधिदैविकेन सूत्रात्मना समष्टिव्यष्टिरूपेण, न-
त्वाध्यात्मिकेन रूपेण, तदाश्रयाश्च 'समः प्लुषिणेत्ये'वमाद्याः श्रुतयो देहसाम्यमेव प्राण-
स्याहुः स्वरूपतो न तु करकाकाशवत्परोपाधिकतया कथञ्चिन्नेतव्या इति ॥ १३ ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥

प्राणवताशब्दात् ॥ १५ ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

यद्धि यत्कार्यं कुर्वद्दृष्टं तत्स्वमहिम्नैव करोतीत्येष तावदुत्सर्गः, पराधिष्ठानं तु तस्य
चलवत्प्रमाणान्तरवशात् । स्यादेतत्, (२) वास्यादीनां तक्षाद्यधिष्ठितानामचेतनानां कार्यकारि-
त्वदर्शनादचेतनत्वेनेन्द्रियाणामप्यधिष्ठातृदेवताकल्पनेति चेत् । (३) न, जीवस्यैवाधिष्ठातृत्वेतस्य
विद्यमानत्वात् । (४) 'न चामिर्त्राभूत्वा मुखं प्राविश'दित्यादिश्रुतिभ्यो देवतानामप्यधिष्ठातृत्व-
मभ्युपगन्तुं युक्तम् । अनेकाधिष्ठानाभ्युपगमे हि तेषामेकामिप्रायनिममानिमित्ताभावान्न किंचि-
त्कार्यमुत्पद्येत विरोधात् । (५) अपि च य इन्द्रियाणामधिष्ठाता स एव भोक्तेति देवतानां भोक्तृत्वेन
स्वामित्वं शरीर इति न जीवः स्वामी स्याद् भोक्ता च । तस्मादग्न्याद्युपचारो वागादिषु
प्रकाशकत्वादिना केनचिन्निमित्तेन गमयितव्यो न तु स्वरूपेणाग्न्यादिदेवतानां मुखार्थनुप्रवेश-
इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते उच्यते—(६) नानाविधासु तावच्छ्रुतिषु स्मृतिषु च तत्रतत्र वागादिध्वग्न्या-
दिदेवताधिष्ठानमवगम्यते । न च तदसत्यामनुपपत्तौ क्लेशेन व्याख्यातुमुचितम् । न च स्व-
रूपोपयोगभेदज्ञानविरहिणो जीवस्येन्द्रियाधिष्ठातृत्वसम्भवः, सम्भवति तु देवतानामिन्द्रिया-
शरणेन ज्ञानेन साक्षात्कृतवतीनां तत्स्वरूपभेदतदुपयोगभेदविज्ञानम् । तस्मात्तास्ता एव देव-
तास्तत्तत्करणाधिष्ठात्र्य इति युक्तं न तु जीवः । भवतु वा जीवोऽप्यधिष्ठाता तथाप्यदोषः ।
अनेकेषामधिष्ठातृणामेकः परमेश्वरोऽस्ति नियन्तान्तर्थामी तद्वशाद् विप्रतिपत्सर्वोऽपि न
विप्रतिपत्तुमर्हन्ति । तथा चैकवाक्यतया न तत्कार्योत्पत्तिप्रत्यूहः । (७) न चैतावता देव-
तानामत्र शरीरे भोक्तृत्वम्, न हि यन्ता रथमांघ्रतिष्ठन्नपि तत्साध्यविजयादेर्भोक्ताऽपि तु
स्वाम्येव । एवं देवता अधिष्ठात्र्योपि न भोक्तव्यस्तासां तावन्मात्रस्य श्रुतत्वात् । भोक्ता तु
जीव एव । न च नरादिशरीरोचितं दुःखबहुलमुपभोगं सुखमय्यो देवता अर्हन्ति । तस्मा-

(१) सम एभिस्त्रिमिरित्तुक्तश्रुत्येत्यर्थः । समष्ट्या सामान्यरूपेण व्यष्ट्या विशेषरूपेण, नत्विति । वि-
शेषमात्रप्राणरूपेण न श्रुत्वाऽन्नानामिति भावः । तदाश्रयाः—आध्यात्मिकप्राणान्वयाः । प्लुषिमशकशरी-
रास्तृक्ष्मशरीरो पुच्छिकाख्ये जन्तुविशेषः ।

(२) अत्र करणानि चेतनाधिष्ठितानि अचेतनत्वे सति प्रवर्तमानत्वाद्वास्यादिश्रुति पूर्वपञ्चासुमाना-
कारो द्रष्टव्यः । (३) तत्र सिद्धसाधनाभिप्रायेणोत्तरयति नेति ।

(४) अनुमानाबाध्यत्वमेवागमाबाध्यत्वमुत्सर्गस्य दशैयकाह नचेति ।

(५) जीवदेवतानामधिष्ठातृत्वसाम्यमभ्युपगम्य विशेषः प्रदर्शित अधुना विशेषाभावमेवाहापि चेति ।

(६) आगमस्तावदुत्सर्गस्यापवादकः, न च स औपचारिकः साध्यासत्वात् इत्याह नानेति ।

(७) करणाधिष्ठातृदेवतानां भोग इति पूर्वपक्षयुक्तं निरस्यन्नाह नचैतावतेति । यो यदधिष्ठात-
स तत्साध्यफलभोक्तेति न व्याप्तिः यन्तरि अनेकान्तादित्यर्थः ।

प्राणानामधिष्ठान्यो देवता इति सिद्धम् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

वैलक्षण्याच्च ॥ १९ ॥

(१) मा भूत्प्राणो वृत्तिरिन्द्रियाण्येवास्व ज्येष्ठस्य श्रेष्ठस्य च प्राणस्य वृत्तयो भविष्यन्ति । तद्वावाभावावुविधायिभावाभावत्वमिन्द्रियाणां श्रुत्यनुभवासिद्धं, तथा च प्राण(१)शब्दस्यैकस्यान्याय्यमनेकार्थत्वं न भविष्यति, वृत्तीनां वृत्तिमतस्तत्त्वान्तरत्वाभावात् । तत्त्वान्तरत्वे विन्द्रियाणां प्राणशब्दस्यानेकार्थत्वं प्रसज्येत, इन्द्रियेषु लाक्षणिकत्वं वा । न च मुख्यसम्भवे लक्षणा युक्ता, जघन्यत्वात् । न च भेदेन व्यपदेशो भेदसाधनमेतस्माज्जायते प्राण इत्यादिः मनसोपीन्द्रियेभ्योऽस्ति भेदेन व्यपदेश इत्यनिन्द्रियत्वप्रसङ्गः । (३) स्मृतिवशात् तस्येन्द्रियत्वे इन्द्रियाणामपि प्राणाद्भेदेन व्यपदिष्टानामप्यस्ति प्राणस्वभावत्वे हन्तास्यैव रूपमसामेति श्रुतिः(४) । तस्मादुपपत्तेः श्रुतेष्वपि प्राणस्यैव वृत्तय एकादशेन्द्रियाणि न तत्त्वान्तराणीति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते—मुख्यात्प्राणात्त्वान्तराणीन्द्रियाणि तत्रतत्र भेदेन व्यपदेशात्, सूत्र्युपपत्ताप्राप्तत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गश्रुतेः । (५) अर्थक्रियाभेदाच्च बेहधारणं हि प्राणस्य क्रियाऽर्थालोचनमनने चेन्द्रियाणां, न च तद्वावाभावावुविधानं तद्वात्ततामावहति, देहेन व्यभिचारात्, प्राणादयो हि देहान्वयव्यतिरेकानुविधायिनो न च देहात्मानः । या ऽपि च प्राणरूपतामिन्द्रियाणामभिदधाति श्रुतिः, तत्रापि पौर्वापर्यालोचनायां भेद एव प्रतीयत इत्युक्तं भाव्यकृता । तस्माद्बहुश्रुतिविरोधात्पूर्वापरविरोधाच्च प्राणरूपतामिद्वानिन्द्रियाणां प्राणायत्ततया भाक्तं गमयितव्यम् । मनसस्त्विन्द्रियत्वे स्मृतेरवगते क्वचिदिन्द्रियेभ्यो भेदेनोपादायं गोबलीवर्दन्यायेन । अथ चेन्द्रियाणां वर्तमानमात्रविषयत्वान्मनसस्तु त्रैकाल्यगोचरत्वाद्भेदानाभिधानम् । न च प्राणे व्यपदेशभेदबाहुल्यं तथा नेतुं युक्तम् । प्राणरूपताश्रुतेश्च गतिर्देहिता तथा ज्येष्ठे प्राणशब्दस्य मुख्यत्वादिन्द्रियेषु ततस्तत्त्वान्तरेषु लाक्षणिकः प्राणशब्द इति युक्तम् । न च मुख्यत्वानुरोधेनावगतभेदयोरैक्यं युक्तं मा भूद्गङ्गादीनां तीरादिभिदैक्यमिति ।

(६) अन्ये तु भेदशब्दाध्याहारमिया भेदश्रुतेश्चेति पौनरुक्त्यमिया च तच्छब्दस्य चानन्तरोक्तपरामर्शकत्वादप्यथा वर्णय्याचक्रुः । किमेकादशैव वागाद्य इन्द्रियाण्याहो प्राणेपीति

(१) इन्द्रियसत्त्वे तदाधिष्ठातृचिन्ता, तान्येव तु न मुख्यप्राणव्यतिरेकेण सन्तीत्यभिप्रायेणाक्षिपति माभूदिति । (२) तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते इतीत्यस्येत्यर्थः ।

(३) मनःषष्ठानीन्द्रियाणीति स्मृतिवशादित्यर्थः । (४) प्राणत्वेवादे इन्द्रियाणाश्रुतिश्रुतिः ।

(५) अर्थक्रियाभेदादिति । बाह्येन्द्रियाणामर्थालोचनं, मनसो मनमिति अर्थक्रियाभेदादित्यर्थः ।

(६) भाष्यकाराख्याख्यानेऽरुचिर्दशैव व्याख्यान्तरमाहान्येति । न केवलमध्याहारसापेक्षत्वात् प्रतिज्ञाश्रुतत्वं किन्तु पौनरुक्त्याद्धेतुव्युक्तत्वमपीत्याह भेदश्रुतेश्चेति ।

विषये (१) इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमिन्द्रियं तथा च वागादिवप्राणस्यापीन्द्रलिङ्गतास्ति । न च
रूपादिविषयालोचनकरणतेन्द्रियता, ऽऽलोकस्यापीन्द्रियत्वप्रसङ्गात् । तस्माद्भौतिकामिन्द्रलि-
ङ्गमिन्द्रियमिति वागादिवप्राणोपीन्द्रियमिति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते ऽभिधीयते—इन्द्रियाणि वागादीनि श्रेष्ठात् प्राणादन्यत्र । कुतः ? तेनेन्द्रिय-
शब्देन तेषामेव वागादीनां व्यपदेशात्, न हि मुख्ये प्राण इन्द्रियशब्दो दृष्टचरः । इन्द्रलि-
ङ्गता तु व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं यथा गच्छतीति गौरिति, प्रवृत्तिनिमित्तं तु (२) देहाधिष्ठानत्वे
सति रूपाद्यालोचनकरणत्वम् । इदं चास्य देहाधिष्ठानत्वं यद्देहानुप्रहोपघाताभ्यां तदनुप्रहो-
पघातौ । तथा च नालोकस्येन्द्रियत्वप्रसङ्गः । तस्माद्देहवागादय एवेन्द्रियाणि न प्राण इति
सिद्धम् । भाष्यकारीयं त्वधिकरणं भेदश्रुतेरित्यादिषु सूत्रेषु नेयम् ॥१७॥ ॥१८॥ ॥१९॥

संज्ञामूर्तिवल्गुसिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥२०॥

सप्रक्रियायां “तत्तेज एकेतेत्या”दिना सन्दर्भेण तेजोबज्जानां सृष्टिं विधायापोदिश्यते—
“स्यं देवतैश्चत इन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकर-
वाणि तासां त्रिवृतं त्रिवृत्तमेकैकां करवाणी”ति । (३) अस्यार्थः—पूर्वाक्तं बहुभवनमीक्षणप्र-
योजनमयापि सर्वथा न निष्पन्नमिति पुनरीक्षां कृतवती बहुभवनमेव प्रयोजनमुद्दिश्य, कथं ?
हन्तेदानीमहमिमा यथोक्तास्तेजआद्यास्तिस्रो देवताः (४) पूर्वसृष्टावनुभूतेन सम्प्रति स्मरणस-
न्निधापितेन जीवेन प्राणधारणकर्त्रात्मनानुप्रविश्य बुद्ध्यादिभूतमात्रायामादर्श इव मुखाबेम्बं
तोय इव चन्द्रमसो बिम्बं छायामात्रतयानुप्रविश्य नाम च रूपं च ते व्याकरवाणि विस्पष्टं
करवाणीदमस्य नामेदं च रूपमिति । (५) तासां तिसृणां देवतानां त्रिवृतं त्रिवृतं तेजोबज्जा-
त्मना व्यात्मिकाऽव्यात्मिकामेकैकां देवतां करवाणीति । तत्र संशयः—किं जीवकर्तृकमिदं
नामरूपव्याकरणमाहो परमेश्वरकर्तृकमिति ? यदि जीवकर्तृकं तत आकाशो वै नामरूपयो-
र्निर्वहितेत्यादिश्रुतिविरोधादनव्यवसायः । अथ परमेश्वरकर्तृकं, ततो न विरोधः । (६) तत्र
लिङ्गवित्यादानामकरणे च घटपटादिरूपकरणे च जीवकर्तृत्वदर्शनात्, इहापि त्रिवृत्करणे
नामरूपकरणे चास्ति सम्भावना जीवस्य, तथा च योग्यत्वादेनेन जीवेनेति व्याकरवाणीति
प्रधानक्रियया सम्बध्यते, न त्वानन्तर्यादिनुप्रविश्येत्यनेन सम्बध्यते । प्रधानपदार्थसम्बन्धो
हि साक्षात्सर्वेषां गुणभूतानां पदार्थानामौत्सार्गिकस्तादर्थ्यात्तिष्ठाम् । तस्य तु कचित्साक्षादस-
म्भवात् परम्पराश्रयणं, साक्षात्सम्भवश्च योग्यतया दर्शितः । ननु स्यं देवतेति परमेश्वरक-
र्तृत्वं श्रूयते, सत्यं, प्रयोजकतया तु तद्भूविष्यति । यथा लोके चारेणाहं परसैन्यमनुप्रविश्य

(१) संशये । नन्विन्द्रियशब्दश्चक्षुरादिषु रूढः कथं प्राणबोधकः स्यादत आह इन्द्रस्येति । जीवत्वं
प्राप्तस्येत्यर्थः ।

(२) इन्द्रियत्वव्यञ्जकमाह देहाधिष्ठानत्वे इति । अत्र देहशब्दोऽवयवपरः ।

(३) विषयप्रदर्शकभाष्यमुदाहृत्य व्याचष्टे अस्यार्थ इति ।

(४) ननु प्रलये प्राणस्याभावात्कथं तद्वारणनिमित्तो जीवशब्दस्तत्राह पूर्वसृष्टावेति ।

(५) त्रिवृत्करणश्रुतिं व्याचष्टे तासामिति ।

(६) जीवस्य समुद्रादिरूपनामनिर्माणयोग्यताया अभावात् जीवेनेत्यस्य व्याकरवाणीत्यनेन सम्ब-
न्धमात्रे पूर्वपक्षसम्भवमाशङ्क्याह तत्रेति । सामान्यतो नामरूपनिर्माणसामर्थ्यं जीवस्यापि घटत इत्यर्थः ।

सङ्कलयानीति । यदि पुनरस्य साक्षात्कर्तृभावो भवेदनेन जीवेनेत्यनर्थकं स्यात् । (१) नाहि जीवस्यान्यथाकरणभावा भवितुमर्हति । प्रयोजककर्तृत्वात्साक्षात्कर्ता करणं भवति प्रधानक्रियोद्देशेन प्रयोजकेन प्रयोज्यकर्तृव्यपिनात् । तस्मादत्र जीवस्य कर्तृत्वं नामरूपव्याकरणेऽन्यत्र तु परमेश्वरस्येति विरोधादनध्यवसाय इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते—परमेश्वरस्यैवेहापि नामरूपव्याकर्तृत्वमुपदिश्यते न तु जीवस्य, तस्य प्रधानक्रियासंबन्धं प्रत्ययोग्यत्वात् । नन्वन्यत्र दित्युच्यते।दिनामकर्मणि (२) घटशरावादिरूपकर्मणि च कर्तृत्वदर्शनादिहापि योग्यता सम्भाव्यत इति चेत् । (३) न । गिरिनदीसमुद्रादिनिर्माणासामर्थ्येनार्थापत्त्यभावपरिच्छिन्नेन सम्भावनापवाधानात् । तस्मात् परमेश्वरस्यैवात्र साक्षात्कर्तृत्वमुपदिश्यते न जीवस्यानुप्रविश्येत्यनेन तु समिहितेनास्य सम्बन्धो योग्यत्वात् । न चानर्थक्यं प्रिवृत्करणस्य, भोक्तृजीवार्थतया तदनुप्रवेशाभिधानस्यार्थवत्त्वात् । स्यादेतत्, अनुप्रविश्य व्याकरणवाणीति समानकर्तृत्वे क्लृप्तः (४) स्मरणात्प्रवेशनकर्तृजीवस्यैव व्याकर्तृत्वमुपदिश्यतेऽन्यथा तु परमेश्वरस्य व्याकर्तृत्वे जीवस्य प्रवेष्टृत्वे भिन्नकर्तृत्वेन क्लृप्तः प्रयोगो व्याहृत्येत्यत्राह—“न च जीवो नामे”ति । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ २० ॥

मांसादिभौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

अत्र भाष्यकृतोत्तरसूत्रशेषतया सूत्रमेतद्विषयेपदर्शनपरतया व्याख्यातं शङ्कानिराकरणार्थं त्वमप्यस्य शक्यं वक्तुम्, तथाहि—योग्यस्याणिष्ठो भागस्तन्मनस्तेजसस्तु योगिष्ठो भागः स जागित्यत्र हि काणादानां सांख्यानां चास्ति विप्रतिपत्तिः तत्र काणादा मनो नित्यमाचक्षते । सांख्यास्त्वाहंकारिके बाह्मनसे । (५) अन्नभागतावचनं त्वस्यान्नसम्बन्धलक्षणार्थम् । अन्नोपयोगे हि मनः स्वस्थं भवति । एवं वाचोऽपि पाटवेन तेजस्साम्यमभ्युहनीयम् । तत्रेदमुपतिष्ठते—“मांसादीति” । (६) बाह्मनस इति वक्तव्ये मांसादिभिधानं सिद्धेन सह साध्यस्योपन्यासो दृष्टान्तलाभाय । यथा मांसादिभौमाथेवं बाह्मनसे आप तेजसमौमे इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । (७) न तावद्ब्रह्मव्यतिरिक्तमस्ति किंचानित्यम्, ब्रह्मज्ञानेन सर्वज्ञानप्रतिज्ञाव्याघातात्, बहुश्रुतिविरोधाच्च । नाप्याहंकारिकमहंकारस्य सांख्याभिमतस्य तत्त्वस्याप्रामाणिकत्वात् । तस्मादसति बाधके श्रुतिराजसो नान्यथा कथंचिन्नतुमुचितेति कंचिद्दोषमित्युक्तं तद्दोषतां दर्शयत्यत्राह पूर्वपक्षी—“यदि सर्वमेवे”ति ॥ २१ ॥

(१) ननु साक्षात्कर्तृदेवताकरणं जीवो भवतु तद्वन्न इव वास्यादीत्याशंक्याह नहीति । जीवश्चेतनत्वात्कर्तृत्वैव, यत्र च कर्तृत्वं प्रति करणं तत्र करणभूतस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वमितरस्य तु प्रयोजककर्तृत्वं चारेण सङ्कलयानीत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । (२) नामोत्पादने ।

(३) सामान्यतोऽङ्गतयोग्यत्वस्य विशेषे बाधकाभावादपवादमाह नेति । अर्थापत्त्यभावाति । कार्यजनकत्वान्यथानुपपत्त्या करणसामर्थ्यं सिद्धयति जीवस्य तु समुद्रादिजनकत्वाददर्शनात् तत्रार्थापत्तिः सम्भवत्यतः सामर्थ्याभावोऽर्थापत्त्यनुपपत्तिरिच्छन्न इत्यर्थः ।

(४) क्लृप्ताप्रत्ययस्य । (५) योगिष्ठस्तन्मन इत्युक्तमन्त्रस्य सूक्ष्मभागान्मतवाचनमित्यर्थः ।

(६) ननु तेजस्सूक्ष्मभागो वाक्, अन्नसूक्ष्मभागो मन इत्यादिश्रुतेर्बाह्मनसयोस्तेजसत्वमौमत्वे वक्तव्ये कथं मांसादिभौमत्वमुच्यते, तत्राह बाह्मनस इति । आदिशब्देनातेजःकार्यमज्जालोहितयोर्ग्रहणम् ।

(७) मनो नित्यत्वं दूषयति न तावदिति ।

वैशेष्यात् तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥

त्रिवृत्करणविशेषेऽपि यस्य च यत्र भूयस्त्वं तेन तस्य व्यपदेश इत्यर्थः ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचिते श्रीमद्भगवत्पादशारीरकभाष्यविभागे

भामत्यां द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तध्यायमध्यायः ॥ शुभम् ॥

तदनंतरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रहननिरु-

पणाभ्याम् ॥ १ ॥

द्वितीयतृतीयाध्याययोर्हेतुहेतुमद्भावलक्षणं सम्बन्धं दर्शयन् सुखावबोधार्थमर्थसङ्क्षेपमाह—
“द्वितीयेऽध्याय” इति । (१) स्मृतिन्यायश्रुतिविरोधपरिहारेण हि अनध्यवसायलक्षणम्-
प्रामाण्यं परिहृतं, तथा च प्रामाण्ये निश्चलीकृते तार्तीयो विचारो भवत्यन्यथा तु निर्बाजतया
न सिध्येदिति । (२) अवान्तरसङ्गतिं दर्शयितुं तत्र च जीवव्यतिरिक्तानि तत्त्वानि जीवोपकर-
णानि चेत्युक्तम् । अध्यायार्थसङ्क्षेपमुक्त्वा पदार्थसङ्क्षेपमाह—“तत्र प्रथमे तावत्पाद”
इति । तस्य प्रयोजनमाह—“वैराग्ये”ति । (३) पूर्वापरपरिशोधनाय भूमिकामारचयति—
“जीवो मुख्यप्राणसचिव” इति । “करणोपादानवद् भूतोपादानस्याश्रुत-
त्वा”दिति । अत्र च करणोपादानश्रुत्यैव भौतिकत्वात्कारणानां भूतोपादानविदेरिन्द्रियो-
पादानातिरिक्तभूतविवक्षयाधिकरणारम्भः । यदि भूतान्यादायामिष्यत्तदा तदपि करणोपादा-
नवदेवाश्रोष्यत्, न च श्रूयते, तस्मान्न भूतपरिष्वक्तो रंहत्यपि तु करणमात्रपरिष्वक्तः ।
(४) नद्यागमैकगम्येऽर्थे तदभावः प्रमेयाभावं न परिच्छेत्तुमर्हति । न च देहान्तरारम्भान्यथा-
नुपपत्त्या भूतपरिष्वक्तस्य रंहणकल्पनेति युक्तमित्याह—“सुलभाश्च सर्वत्र भूतमात्रा”
इति । “द्युपर्जन्ये”ति । इह हि कार्यारम्भणमग्निहोत्रापूर्वपरिणामलक्षणं श्रद्धादित्वेन
पञ्चधा प्रविभज्य पञ्चसु युप्रभृतिषु अग्निषु होतव्यत्वेनोपापनमुत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विवक्ष-
न्याह श्रुतिः—‘असौ वाव लोको गौतमाम्नि’रित्यादि । (५) अत्र सायम्प्रातरग्निहोत्राहुती
हुते पयभादिसाधने श्रद्धापूर्वमाहवनीयामिसमिद्धधूमचिरंज्जारविस्फुलिङ्गभाविता कर्त्रादिकारक-
भाविता चान्तरिक्षं क्रमेणोत्क्राम्य ब्रह्मलोकं प्रविशन्त्यौ सूक्ष्मभूते द्रवद्रव्यपयःप्रभृत्यप्यसम्बन्धा-
दप्यशब्दवाच्ये श्रद्धाहेतुकत्वाच्च श्रद्धाशब्दवाच्ये, तयोराहुत्योराधिकरणमग्निरन्ये च समिद्धु-
माचिरंज्जारविस्फुलिङ्गा रूपकत्वेन निर्दिश्यन्ते—(६) ‘असौ वाव ब्रह्मलोकं गौतमाम्निः’ । यथाम्नि-

(१) हेतुहेतुमद्भावं विशदयति स्मृतिन्यायादिना । स्मृतिन्यायश्रुतिभिः सह श्रुतीनां विरोधपरिहारेणेत्यर्थः ।

(२) पादसङ्गतिम् । (३) पूर्वपक्षोत्तरपक्षशोधनाय । भूमिका—विषयः ।

(४) ननु भूतोपादानाश्रयणं तदभावबोधकं न भवेत्सत्यपि प्रमेये प्रमाणानुदयसम्भवादत्त आह न
हीति । नानाप्रमाणगम्ये हि वस्तुन्येकप्रमाणानुत्पत्तावपि प्रमाणान्तरप्रवृत्तिशङ्कया वस्तुसङ्काशङ्का स्यात्
प्रकृत इत्यर्थः ।

(५) यदि ब्रह्मलोकादिषु अग्निस्त्वसम्पादनं विधीयतेऽत्र कथं तद्वापः पुरुषवचस इति प्रश्ने आहुताव-
पशब्दः ? कथं वोत्तरे श्रद्धा जुहोतीति श्रद्धाशब्द अत आहवति ।

(६) पञ्चाम्रिविद्याश्रुतिमुदाहृत्य व्याचष्टे असौ वावेत्यादिना ।

होत्राधिकरणमाहवनीय एव श्रद्धाशब्दवाच्यामिहोत्राहुतिपरिणामावस्थारूपाः सूक्ष्मा या आपः
 श्रद्धाभावितास्तदधिकरणं ब्रुलोकः । अस्यादित्य एव समित्, तेन हीद्वोषौ ब्रुलोकौ दीप्यते
 ऽतः समिन्वनात् समित् तस्यादित्यस्य रश्मयो धूमः इन्धनादिवादित्याश्मीनां समुत्पानाद्
 हरिचिप्रकाशसामान्यादादित्यकार्यत्वाच्च (१) । चन्द्रमा अङ्गारोर्चिषः प्रशमेऽभिव्यक्तेः । नक्ष-
 त्राण्यस्य विस्फुलिङ्गाश्चन्द्रमसोङ्गारस्यावयवश्च इव विप्रकीर्णतासामान्याद्विस्फुलिङ्गास्तदेतस्मिन्नग्नौ
 देवा यजमानप्राणा अग्न्यादिरूपा अधिदेवम् । श्रद्धा जुहति श्रद्धा चोक्ता । पर्जन्यो वाव
 गौतमाग्निः पर्जन्यो नाम वृष्ट्युपकरणाभिमानो देवताविशेषस्तस्य वायुरेव समित् वायुना
 हि पर्जन्योग्निः समिध्यते पुरोवातादिप्रावत्ये वृष्टिदर्शनात् । अन्नं धूमः धूमकार्यत्वात् धूम-
 सादृश्याच्च विबुदर्विः प्रकाशसामान्यात् । अशनिरङ्गाराः कठिन्याद्विबुत्सम्बन्धाच्च ।
 (२) गर्जितं भेषानां विस्फुलिङ्गाः विप्रकीर्णतासामान्यात् । तस्मिन् देवा यजमानप्राणा अग्निरूपाः
 सोमं राजानं जुहति तस्य सोमस्याहुतेर्वर्षं भवति । एतदुक्तं भवति । श्रद्धाख्या आपो ब्रुलो-
 कमाहुतित्वेन प्रविश्य चन्द्राकारेण परिणताः सस्यो द्वितीये पर्याये पर्जन्याग्नौ हुता वृष्टित्वेन
 परिणमन्त इति । पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्य पृथिव्याख्यस्याग्नेः सवत्सर एव समित्संवत्सरेण
 कालेन हि समिद्धा भूमिर्वाह्यादीनष्पत्तये कल्पते । आकाशो धूमः पृथिव्यग्नेरस्थित इवाकाशो
 दश्यते रात्रिरर्चिः पृथिव्याः श्यामाया अनुरूपा श्यामतया रात्रिरग्नेरिबानुरूपमर्चिर्दिशोङ्गाराः
 (३) प्रगे रात्रिरूपार्चिः शमने उपशान्तानां प्रसन्नानां (४) दिशां दर्शनात् । अवान्तरदिशो विस्फु-
 लिङ्गाः क्षुद्रत्वसाम्यात्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ श्रद्धासोमपरिणामक्रमेणागता आपो वृष्टिरूपेण परिणता
 देवा जुहति तस्या आहुतेरन्नं त्रीहियवादि भवति । पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समि-
 द्वाचा खत्वयं तात्वाद्यष्टस्थानस्थितया वर्णपदवाक्याभिव्यक्तिक्रमेणार्थजातं प्रकाशयन् समिध्यते ।
 प्राणो धूमः धूमवन्मुखाभिर्गमाद् जिह्वार्चिर्लोहितत्वसाम्याच्चक्षुरङ्गाराः प्रभाश्रपत्वात् । श्रोत्रं
 विस्फुलिङ्गाः (५) विप्रकीर्णत्वात् । ता एवापः श्रद्धादिपरिणामक्रमेणागताः त्रीह्यादिरूपैः परि-
 णताः सस्यः पुरुषेभ्यो हुतास्तासां परिणामौ रेतः सम्भवति । योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या
 उपस्थ एव समित् तेन हि सा पुत्रायुत्पादनाय समिध्यते यदुपमन्त्रयते स धूमः स्त्रीसम्भ-
 वादुपमन्त्रणस्य (६), लोमानि वा धूमः योनिरर्चिर्लोहितत्वाद् यदन्तः करोति मैथुनं तेऽङ्गारा
 अभिनन्दाः सुखलवा विस्फुलिङ्गाः क्षुद्रत्वात्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुहति तस्या आहुते-
 र्गर्भः सम्भवति । एवं श्रद्धासोमवर्षान्नरेतो हवनक्रमेण योषाभि प्राप्यापो गर्भाख्या भवन्ति ।
 तत्राप्यप्रमवायित्वादापः पुरुषवचसो भवन्ति पञ्चम्यामाहुताविति । यतः पञ्चम्यामाहुतावापः
 पुरुषवचसो भवन्ति तस्मादङ्गिः परिवेष्टितो जीवो रंहतीति गम्यते । एतदुक्तं भवति । श्र-
 द्धाशब्दवाच्या आप इत्यग्रे वक्ष्यति तासां त्रिवृकृततया तेजोऽविनाभावेनाब्रह्मणेन तेजो-

(१) समिदूपादित्यकार्यत्वादहरार्चिः, प्रसिद्धस्यार्चिषः समित्कार्यत्वादित्यर्थः ।

(२) हाडुनया विस्फुलिङ्गा इति श्रुतिं व्याचष्टे गर्जितमिति ।

(३) प्रभाते ।

(४) अनेन स्वरूपभावरूपोपशमो निरस्तः ।

(५) शब्दश्रवणार्थमित्यर्थः ।

(६) उपमन्त्रणं सङ्केतः ।

जयोरपि सङ्ग्रह इत्येतदपि वक्ष्यते । (१) यद्यप्येतावतापि भूतवेष्टितस्य जीवस्य रंहणं नाव-
गम्यते तेजोवज्जानां पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचस्त्वमात्रभ्रवणात् , तथापीष्टादिकारिणां धुमादिना
पितृयानेन यथा चन्द्रलोकप्राप्तिकथनपरयाऽऽकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजेति श्रुत्या सह
श्रद्धां जुहति तस्य आहुतेः सोमो राजा सम्भवतीत्यस्याः श्रुतेः समानत्वाद्गम्यते भूतपरिष्व-
क्तो रंहतीति । (२) तथाहि—या एवापो हुता द्वितियस्यामाहुतौ सोमभावं गतास्ताभिरेष परि-
ष्वक्तो जीव इष्टादिकारी चन्द्रभूयं गतश्चन्द्रलोकं प्राप्त इति । (३) ननु स्वतन्त्रा आपः श्रद्धादिक-
मेण सोमभावमाप्नुवन्तु ताभिरपरिष्वक्त एव तु जीवः सेन्द्रियमात्रो गत्वा सोमभावमनुभवतु
को दोषः ? अयं दोषः—यतः श्रुतिसामान्यातिक्रम इति । एवं हि श्रुतिसामान्यं कल्पेत यदि
येन रूपेण येन च क्रमेणापां सोमभावस्तेनैव जीवस्यापि सोमभावो भवेत्—अन्यथा तु न
श्रुतिसामान्यं स्यात् । (४) तस्मात्परिष्वक्तापरिष्वक्तरंहणविशये श्रुतिसामान्यानुरोधेन परिष्व-
क्तरंहणं निश्चीयते । अतो दधिपयःप्रभृतयो द्रवभूयस्त्वादापो हुताः सूक्ष्माभूता इष्टादिकारिण-
माश्रिता नेन्धनेन विधिना देहे ह्यमाने हुताः सस्य आहुतिमध्य इष्टादिकारिणां परिवेष्टय
स्वर्गं लोकं नयन्तीति । चोदयति—“नन्वन्या श्रुति” इति । अयमर्थः—एवं हि सूक्ष्म-
देहपरिष्वक्तो रंहेत् यद्यस्य स्थूलं शरीरं रंहतो न भवेत्, अस्ति त्वस्य वर्तमानस्थूलशरीर-
योगः अदेहान्तरप्राप्तेस्तृण (५) जलायुक्तानदर्शनेन, तस्माद्विदर्शनश्रुतिविरोधान् सूक्ष्मदेहपरि-
ष्वक्तो रंहतीति । परिहरति—“तत्रापी” इति । न तावत्परमात्मनः संसरणसम्भवः—तस्य
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वात्, किंतु जीवानाम् , परमात्मैव चेपाधिकल्पितावच्छेदो जीव
इत्याख्यायते, तस्य च देहेन्द्रियादेरूपाधिः प्रादेशिकत्वात् तत्र सन्देहान्तरं गन्तुमर्हति । तस्मा-
त्सूक्ष्मदेहपरिष्वक्तो रंहतिकर्मोपस्थापितः प्रतिपत्तव्यः । प्राप्तव्यो यो देहस्तद्विषयाया भाव-
नाया (६) उत्पादनाया दधीभावमात्रं जलकयोपमीयते । साख्यानां कल्पनामाह “व्यापिनां
करणानां” मिति । अहंकारिकत्वात्करणानामहंकारस्य च जगन्मण्डलव्यापित्वात्करणाना-
मपि व्यापितेत्यर्थः । बौद्धानां कल्पनामाह—“केवलस्यैवात्मनः” इति । आलयविज्ञान-
सन्तान आत्मा तस्य वृत्तिः षट्प्रवृत्तिविज्ञानानि (७) पञ्चेन्द्रियाणि तु चक्षुरादीनि अभिनवानि

(१) अश्रुतत्वादिति सूत्रार्थं प्राप्तावसरत्वाद्दर्शयति यथपीति ।

(२) श्रद्धां जुहतीत्यत्रापामिष्टादिकारिभिरन्वयसुक्त्वा, एष सोमो राजेत्यत्र कर्तृणां श्रद्धावाक्यावगता-
भिरङ्गिः परिष्वङ्गमाह तथाहीत्यादिना ।

(३) वाक्यद्वयस्य सोमराजशब्दयोरर्थभेदं शङ्कते नन्विति । श्रद्धावाक्ये आप एव सोमाख्यशरीरभा-
वमाप्नुयुः, एष सोमो राजेत्यत्र तु अद्विपरिष्वक्त एवेन्द्रियमन्त्रोपहितश्चन्द्रलोकं गत्वा सोमशरीरं मुक्ता-
मिति शङ्क्यर्थः ।

(४) ननु शब्दसाम्यमात्रस्य गमकत्वे बटावप्यग्निशब्दप्रयोगात् ज्वलनाभेदः स्यादत आह तस्म-
दिति । अपशब्दात्पुरुषवचस इति पुरुषशब्दाच्च केवलभूतगमनस्य पुरुषाधिष्ठितगमनस्य च संशये सो-
मराजशब्दसाम्यं निर्णायकं भवेन्माणवकस्य तु ज्वलनाद्देवानि श्रयाणाभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

(५) जलकैव जलायुका, जौकाख्यकीटविशेषः ।

(६) तथथा तृणजलायुकेत्यादिभ्रुते प्रतिपत्तव्यदेहाविषयभावनादीर्घाभाव उपमीयत इति ध्याभे-
दकम्, तत्र भाविदेहस्याननुभूतत्वात्स्मृतिहेतुभावनाया अनुपपात्तिरित्याशङ्क्य व्याचष्टे उत्पादनाया इति ।
यथा जलका तृणान्तरं प्राप्यैव तृणं सुञ्जति तथा जीवोपि देहान्तरप्राप्त्यर्थं कर्म कृत्वा देहं त्यजतीति भावः ।

(७) शब्दादिज्ञानपञ्चकं सुखादिज्ञानं चेति षट् प्रवृत्तिविज्ञानानि अहमित्यालयविज्ञानसन्तानरूपाः

जायन्ते । कणभुक्कल्पनामाह—“मन एव चे”ति । भोगस्थानं भोगायतनं शरीरमभिनव-
मिति यावत् । दिगम्बरकल्पनामाह—“जीव एवोत्प्लुत्ये”ति । आदिग्रहणेन कोकाय-
तिकानां कल्पनां संयुक्ताति, ते हि शरीरात्मवादिनो भस्मीभावमात्मन आहुर्न कस्यचिद्-
मनमिति ॥ १ ॥

चोदयति—“ननूवाहताभ्या”मिति । अत्र सूत्रेणोत्तरमाह—

इयात्मकत्वात् भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

(१) तेजसः कार्यमशितपीताहारपरिपाकः । अर्वा कार्यं स्नेहस्वेदादि । पृथिव्याः कार्यं
गन्धादि । यस्तु गन्धस्वेदपाकप्राणावकाशदानदर्शनाद्देहस्य पाञ्चभौतिकत्वं पश्यंस्तेजोवज्जा-
त्मकत्वेन इयात्मकत्वेन परितुष्यति । तं प्रत्याह—“पुनश्च इयात्मक” इति । वात-
पित्तश्लेष्मभिर्निष्पत्तुमिः शरीरधारणात्मकौल्लाघातुस्त्वात् । (२) अतो न स देहो भूतान्तराणि
प्रत्याख्याय कवलाभिरद्भिरारब्धुं शक्यते । अब्ग्रहणानेयमस्तर्हि कस्मादित्यत आह—“तस्मा-
द्भूयस्त्वापेक्ष” इति । पृथिवीवातुवर्जमितरतेजआद्यपेक्षया कार्यस्य शरीरस्य लाहेतादि-
द्रवभूयस्त्वात्तत्करणयोश्चोपादाननिमित्तयेर्द्रवभूयस्त्वादपीं पुरुषवचस्त्वोक्तिर्न पुनर्भूतान्तरनि-
रासार्था ॥ २ ॥

प्राणगनेश्च ॥ ३ ॥

प्राणानां जीवद्देहे साश्रयत्वमवगमं गच्छति जीवद्देहे तदनुविधायिनः प्राणा अपि गच्छ-
न्तीति दृष्टम् । अतः वादकैश्चिद्देहादुत्क्रामन्तः कस्मिंश्चिदुत्क्रामत्युत्क्रामान्तः । स चैषामनु-
विधेयः सूक्ष्मो देहो भूतेन्द्रियमय इति गम्यते । (३) नहीन्द्रियमात्राश्रयत्वमेषां दृष्टं यतस्त-
न्मात्राश्रयाणां गतिरुपपद्येतेति ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतिरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

श्रावितेपि स्पष्टे जीवस्य प्राणैः सह गमनेऽग्न्यादिगतिशङ्का श्रुतिविरोधात्थापनार्था ।
(४) अत्र हि लोमकेशयोरौषधिवनस्पतिगमनं दृष्टविरोधाद्भाक्तं तावदभ्युपेयम्, एवं च तन्म-
त्तन्मध्यपतितत्वेन तेषामपि (५) श्रुतिविरोधाद्भाक्तत्वमेवोचितमिति । भक्तिश्चेपकारनिवृत्ति-
रुक्ता ॥ ४ ॥

प्रथमे श्रावणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

त्मनो वृत्तिः कार्यमित्यर्थः ।

(१) शरीरे भूतव्यकार्योपलब्धिं दर्शयति तेजस इति ।

(२) विधातुकत्वे देहस्य पञ्चभूतात्मकत्वं कथमत आह अत इति । वातपित्तकफाऽऽभ्यादयुतेजोऽ-
नारब्धत्वमवकाशदानादाकाशारब्धत्वमपि शरीरे स्वीकार्यमित्यर्थः । नैयायिकैस्तु पाञ्चभौतिकत्वं न स्वी-
कियते तन्मतं वात्स्यायनादौ द्रष्टव्यम् ।

(३) ननु इन्द्रियाण्येव प्राणाभ्या भवन्तु, तत्राह नहीति । तेषामपि परौषधिगमनत्वेन प्राणगत्यनुप-
पादकत्वादित्यर्थः ।

(४) न भाक्तत्वादिति परिहारभाष्यं व्याचष्टे अत्र हीति ।

(५) वागादिगमनानामपि ।

(१) अत्राग्न्यामाहुतावपां पुरुषवचस्तप्रकारे पृष्ठे प्रथमाया/माहुतौ अनयां श्रद्धाया होत-
व्यताभिधानमसम्बद्धमनुपपन्ने च । न हि यथा पद्मादिभ्यो हृदयादयोऽवयवा अवदाय नि-
ष्कृष्य ह्रियन्ते, एवं श्रद्धा बुद्धिप्रसादलक्षणा निष्कण्टं वा होतुं वा शक्यते । (२) न चाप्येव-
मौत्सर्गिकी कारणानुपपत्ता कार्यस्य युज्यते । तस्माद्वक्तव्यायमप्यु श्रद्धाशब्दः प्रयुक्त इति ।
अत एव श्रुति“रापो हे”ति (पृ० ६८२ पं० ३) ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतिः ॥ ६ ॥

अस्यार्थः पूर्वमेवोक्तः । अग्निहोत्रे षट्सूक्तान्तिगतिप्रतिष्ठातृमिपुनरावृत्तिलोकप्रत्युत्था-
यिष्वमिसमिद्धमाचिरिज्ञारविस्फुल्लिङ्गेषु प्रदत्ताः षट् तेषां यः समाहारः षण्णां सा षट्पत्नी(३),
तस्या निरूपणं प्रतिवचनम् ॥ ६ ॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं शङ्कते—“कथं पुन”रिति (पृ० ६८३ पं० ८) । सोमं राजान-
माप्यायस्वापक्षीयस्वेति एवमेतांस्तत्र भक्षयन्तीति । (४) क्रियासमभिहारेणाप्या-
यनापक्षयौ यथा सोमस्य तथा भक्षयन्ति, सोममयान् लोकानित्यर्थः । अत उत्तरं पठति—

भाक्तं वाऽनात्मविस्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ७ ॥

कर्मजनितफलोपभोगकर्ता ह्याधिकारी न पुनरुपभोग्यस्तस्माच्चन्द्रसालोक्यमुपगतानां
देवादिभक्षयवे स्वर्गकामो यजेतेति यागभावनायाः कर्त्रेभक्षितोपायतात्पर्यविधिश्रुतिविरोधादज-
शब्दो भोक्तृणामेव सतां देवोपजीवितामात्रेण भाक्तो गमयितव्यो न तु चर्वणनिगारणाभ्यां
मुख्य इति । अत्रैवार्थे श्रुत्यन्तरं सङ्गच्छत इत्याह—“तथा हि दर्शयति”श्रुतिरनात्मवि-
दामनात्मविस्वादेव पशुवद्देवोपभोग्यतां न तु चर्वणीयतया । यथा हि बलीवर्दीदवो भुजाना
अपि स्वफलस्वामिनो हलादिवहनेनोपकुर्वाणा भोग्या, एवं परमतस्वमविद्वांस इष्टादिकारिण-
इह दधिपयःपुरोडाशादिनाऽमुष्मिन् लोके परिचारकतया देवानामुपभोग्या इति श्रुत्यर्थः ।

अथ वा “अनात्मविस्वात्तथा हि दर्शयतीत्यस्याप्या व्याख्या”
(पृ० ६८४ पं० १५) आत्मवित् पश्चाग्निविद्यावित् , न आत्मवित् अनात्मवित् ।
यो हि पश्चाग्निविद्यां न वेद तं देवा भक्षयन्तीति निन्ध्यते पश्चाग्निविद्यां स्तोतुं तस्या-
एव प्रकृतत्वात् । तदनेनोपचारस्य प्रयोजनमुक्तम् । उपचारनिमित्तमनुपपत्तिमाह—“तथा
हि दर्शयति श्रुतिर्भोक्तृत्वम् । “स सोमलोके विभूतिमनुभूये”ति । शेषमति-

(१) ता एवेत्यादिपरिहारसूत्रभागं व्याचष्टे पञ्चम्यामिति ।

(२) अप्पश्चाग्निं श्रद्धायाः प्रथमाहुतित्वे परम्परया तज्जस्य देहस्यान्वहलत्वं न स्यादित्याह न
चेति । उपचारमूलसम्बन्धमाह अत एवेति ।

(३) षट्पत्नीति । अग्निहोत्रे षट्सु उक्तास्यादिषु ये प्रभ्नास्तेऽग्निमिसिद्धमाचिरिज्ञारविस्फुल्लिङ्गेषु
समस्तेषु विषयेषु युज्यन्ते विस्फुल्लिङ्गादीनान्तर्गताप्युपसंहर्तव्यत्वात्, बहुसाम्ये सत्यस्ववैषम्यस्याकिञ्चित्क-
रत्वात्पञ्चम्याग्निहोत्रे स्वर्गात्पृथिवीप्रास्थमिधानेनार्थसिद्धेः, अन्तरिक्षाग्नेश्च पश्चाग्निविद्यायां पृथिव्याः
स्वर्गप्राप्त्यामिधानात्सामर्थ्याद्विद्धेरित्यर्थः ।

(४) एष सोम इति भाष्यस्थश्रुतिं व्याचष्टे क्रियेति । सोमस्येति यथेति शेषः । एतांस्तत्र भक्षय-
न्तीति श्रुतौ पतान्शब्देन कर्मणामभिधानं गृहीत्वा भाक्तत्वं भक्षयस्य सूत्रभाष्यकाराभ्यां वर्णितम्, स्वयन्तु
सिद्धेः पतानुसारेणाविरुद्धमर्थमाह सोममयानिति ।

रोहितर्षम् ॥ ७ ॥

कृतात्ययेनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥

“(१) यावत्संपातमुषित्वे”ति (पृ० ६८५ पं० १२) । यावदुपबन्धात्, यत्किंचेह करोत्यमिति च यत्किंचेह कर्म कृतं तस्यान्तं प्राप्येति श्रवणात्, (२) प्रावणस्य चैकप्रघटकेन सकलकर्मभिव्यञ्जकत्वात् । न खल्वभिव्यक्तिनिमित्तस्य साधारण्येऽभिव्यक्तिनियमो युक्तः । फलदानाभिमुखीकरणं चाभिव्यक्तिस्तस्मात्समस्तमेव कर्मफलमुपभोजितवत् स्वफलविरोधि च कर्म । तस्माच्छ्रुते उपपत्तेश्च निरनुशयानामेव चरणादां (३) चाराद्वरोहो न कर्मण, आचारकर्मणी च श्रुतेः प्रसिद्धमेव । यथाकारी यथाचारी तथा भवतीति । तथा च रमणीयचरणाः कपूयचरणा इत्याचारमेव योनिनिमित्तमुपदिशति न तु कर्म । (४) स्तां वा कर्मशीले द्वे अप्यविशेषेणानुशयस्तथापि यद्यप्ययमिष्टापूर्तकारी स्वयं निरनुशयो भुक्तभोगत्वात् तथापि पित्रादिगतानुशयवशात्तद्विपाकान् ज्ञायाभुर्भोगाश्चन्द्रलोकादवस्थानुभविष्यति । स्मर्यते ह्यन्यस्य सुकृतदुष्कृताभ्यामन्यस्य तत्संबन्धिनस्तत्फलभागिता—‘पतस्यर्द्धशरीरेण यस्य भार्या सुरां पिबे’दित्यदि । तथा श्राद्धवैश्वानरीयेष्ट्यादेः पितापुत्रादिगामिफलश्रुतिः । तस्माद्यावत्संपातमित्युपक्रमानुरोधाद्यत्किंचेह करोतीति च श्रुत्यन्तरानुसाराद्रमणीयचरणार्थं सम्बन्धन्तरगतमिष्टापूर्तकारिणि भाक्तं गमयितव्यम् । तथा च निरनुशयानामेव भुक्तभोगानामवरोह इति प्राप्ते, वच्यते—येन कर्मफलपेन फलमुपभोजितं तस्मिन्नतीतेऽपि सानुशया एव चन्द्रमण्डलादवरोहन्ति । कुतः ? दृष्टस्मृतिभ्याम् । प्रत्यक्षदृष्टा श्रुतिर्दृष्टशब्दाच्च । स्मृतिश्चोपन्यस्ता (५) । अथ वा (६) दृष्टशब्देनोच्चावचरूपो भोग उच्यते । अयममिसन्धिः—कपूयचरणा रमणीयचरणा इत्यवरोहतामेतद्विशेषणम् । न च सति मुख्यार्थसम्भवे सम्बन्धमात्रेणोपचरितार्थत्वं न्याय्यम् । न चोपक्रमविरोधाच्छ्रुत्यन्तरविरोधाच्च मुख्यार्थसम्भव इति साम्प्रतम् । दत्तफलेष्टापूर्तकर्मापेक्षयाऽपि यावत्पदस्य यत्किंचेतिपदस्य चोपपत्तेः । नहि यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति यावज्जीवमाहारविहारोदिसमयेपि होमं विधत्ते, नापि मध्याह्नादावपि तु सायम्प्रातःकालापेक्षया । (७) सायम्प्रातःकालविधानसामर्थ्यात्कालस्य चानुपादेयतयानङ्गस्यापि निमित्तानुपवेशात्तत्रैवमिति चेत् । न, इहापि रमणीयचरणा इत्यादेर्मुख्यार्थत्वादनुरोधात्तदुपपत्तेः (८) । तत्किमिदानीमुपसंहा-

(१) कर्मसमवायिनीनामपि पञ्चम्यामहुतौ पुंवरिणामहेतुमाश्रित्याहः परित्रोष्ठितजीवमनसुक्तं, तत्र स्वगर्दवरोहतः कर्मव नास्ति कुतस्तत्समवायिन्य आपः, कुतस्तरां पुंवरिणाम इत्याक्षेपसङ्कतिगर्भं पूर्वपक्षमाह यावदिति । अत एव च कर्मणामैकमविकनयाद्विलयसम्भवे सम्पन्नज्ञानस्य नैकस्यैव पूर्वपक्षे प्रयोजनम् ।

(२) श्रुतिमुदाहृत्य युक्तिमप्याह प्रायणस्य चेति ।

(३) नन्वसति कर्मणि निमित्तानामात्कथमवरोहणमत आह आचारादिति ।

(४) ननु यथाकारी यथाचारीत्युपक्रम्य साधुकारीत्युपसंहारात् करणाचरणयोरेकत्वमवश्यतेऽत आह स्तां वेति ।

(५) वर्णा आश्रमा इत्याद्या भाष्ये इत्यर्थः ।

(६) दृष्टशब्दं प्रतिप्राणीत्यादिभाष्यं व्याचष्टेऽथवेति ।

(७) यावज्जीवमित्यत्राप्ययावत्पदस्य सायंप्रातःकालावच्छिन्नजीवनविवक्ष्यत्वेऽस्ति प्रमाणमिति दृष्टान्ते विशेषमाशङ्कते सायमिति ।

(८) तदुपपत्तेरिति । यावत्संपातमित्यादेः स्वर्गे तदफलेष्टापूर्तविषयत्वोपपत्तेरित्यर्थः ।

रानुरोधेनोपक्रमः संकोचयितव्यः । नेत्युच्यते । नह्यप्रावुरसंहारानुरोधेभ्यसंकुचदृशतिहरतु-
मर्हति । नहि यावन्तः सम्पाता यावता वा पुंसां सम्पातास्ते सर्वे तत्रेष्टादिकारिणा भोगेन
क्षयं नीयन्ते, पुष्पान्तराश्रयाणां कर्माशयास्तु तद्भोगेन क्षयेऽतिप्रसङ्गात्, विरोपभुक्ता
च कर्माशयानामसतां चन्द्रमण्डलोर्भागेनानयनात् । तथा च स्वयं सङ्कोचन्ती यावच्छ्रुति-
पसंहारानुरोधप्राप्तमपि सङ्कोचनमनुमन्यते । एतेन यत्किंचिद् करोतीत्यपि व्याकृतम् ।
अपि चेष्टापूर्वकारीह जन्मनि केवलं न तन्मात्रमकार्षीत्, अपि तु गोदोहनेनापः प्रणयत् पशु-
फलमप्यपूर्वं समवैषोदेवमहर्निशं च वाङ्मनः शरीरचेष्टाभिः पुण्यापुण्यमिहामनुपभोग्यं सञ्चि-
तवतो न मर्त्यलोकादिभोग्यं चन्द्रलोके भोग्यं भवितुमर्हति । न च स्वफलविरोधिनानुपभोग्यस्य
श्रुते प्रायाखितादात्मज्ञानाद्वाऽदत्तफलस्य वृंशः सम्भवति । तस्मात्तेनानुशयेनायमनुपभवान्
परान्तर्गत इति द्रिष्टम् । न चैकभविकः कर्माशय इत्यग्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति ।

अन्ये (१) तु सकलकर्मक्षये परावृत्तिशङ्का निर्वीजति मन्यमाना अन्ययाधिकरणं वर्णया-
चकुरित्याह “कच्चित्तावदाहु” इति । अनुशयोऽत्र दत्तफलस्य कर्मणः शेष उच्यते । तत्रे-
दमिह विचार्यते—किं दत्तफलानामिष्ट पूर्वकर्मणामवशेषादिहावर्तन्ते उत तान्युपभोगेन निरव-
शेषं क्षपयित्वाऽनुपभुक्तकर्मवशादिहावर्तन्त इति । तत्रेष्टादीनां भोगेन समूलकायं कथितत्वावि-
रनुशया एवानुभुक्तकर्मवशादावर्तन्त इति प्राप्त, उच्यते—“सानुशया एवावर्तन्त” इति ।
कृतः ? दृष्टानुसारात् । (२) यथा भाण्डस्थे मधुनि सर्पिषि वा क्षालितेऽपि भाण्डलेरकं
तच्छेषं मधु वा सर्पिषा न क्षालयितुं शक्यमिति दृष्टमेवं तदनुसारदितदपि प्रतिपत्तव्यम् । न
चावशेषमात्राच्चन्द्रमण्डले तिष्ठा (३) सन्नपि स्थातुं पारयति । यथा खेवको हास्ति काश्चाय-
पदातिप्रातपरिवृतो महाराजं सेवमानः कालवशाच्छत्रादुक्तावशेषो न सेवितुमर्हतीति
दृष्टं तन्मूला च (४) लौकिकी स्मृतिरिति दृष्टस्मृतिभ्यां सानुशया एवावर्तन्त इति । तदेतद्दू-
षयति—“न चैतदिति” । एवकारे प्रयोक्तव्ये इवकारो गुडजिह्विकया प्रयुक्तः
(५) शब्दैकगम्येयं न सामान्यतोदृष्टानुमानावसर इत्यर्थः । शेषमतिरोहितार्थम् ।
पूर्वपक्षहेतुमनुभाषते “यदप्युक्तं प्रायण” मिति । (पृ० ६८८ पं० २०)
दूषयति—“तदप्यनुशयसद्भावे”ति (पृ० ६८९ पं० २) । रमणीयचरणाः
कपूयचरणा इत्यादिकथानुशयप्रतिपादनपरया श्रुत्या विरुद्धमित्यर्थः । “अपि चे”त्यादि ।
इह जन्मनि हि पर्यायेण सुखदुःखे भुज्यमाने दृश्येते युगपच्चेद्रेकप्रपञ्चकेन । प्रायणेन सुख-
दुःखकलानि कर्माणि व्यज्येरन् । युगपदेव तत्फलानि भुज्येरन् । तस्मादुपभोगपर्यायदर्शनाद्
बलीयसा दुर्बलस्याभिभवः कर्तव्यः । एवं विरुद्धजातिनिमित्तोपभोगफलदेशपि कर्मसु दृष्ट-

- (१) पूर्वदक्षिणाधिकरणपूर्वपक्षस्य तुच्छत्वामिप्रायेण मतान्तरमाहान्ये स्थिति । सकलेति । हेत्वभावे
कार्यायोगात् कर्मरहितावरोहशङ्का नेत्यर्थः । (२) अत्र मते सौत्रदृष्टशब्दार्थमाह यथेति ।
(३) स्थातुमिच्छन्, भुवि शेषफलोपभोग इत्यर्थः ।
(४) दृष्ट्यायमूला लौकिकी कालिदासादिस्मृतिरित्यर्थः ।
(५) यत्तु स्वर्गदुर्लभं भुवि भोक्तव्यमिति, तत्राह शब्दैकगम्येऽर्थे इति । भाण्डस्नेहवत् सामान्यतोद-
ष्टेन हि कर्मशेषेऽनुमितः, तस्य च भुवि भोगः कलिरतः, तत्सर्वं स्वर्गोद्देशेन यागादिभिना विरुध्यते भौममु-
खस्य स्वर्गत्यायोगादित्यभिप्रायः ।

व्यम् । न चाभिव्यक्तं च कर्म फलं न दत्ते इति च सम्भवति । फलोपजनाभिमुख्यं हि कर्म-
णामभिव्यक्तिः । अपि च प्रायणस्याभिव्यक्तत्वे स्वर्गनरकतिथेऽयोगितातां जन्तूनां तास्मिन्
जन्मनि कर्मस्वनधिकारापूर्वकर्मोपजनः पूर्वकृतस्य कर्माशयस्य प्रायणाभिव्यक्ततया फलोप-
भोगेन प्रक्षयाभास्ति तेषां कर्माशय इति न ते संसरेयुः । न च मुच्येरन्नात्मज्ञानाभावादिति
कथां वताविष्टा दशाम् । न च स्वसमवेतमेव प्रायणेनाभिव्यज्यतेऽपूर्वं न परसमवेतं येन
पित्रादिगतेन कर्मणा वर्तेरन्निति । शेषं सुषमम् ॥ ८ ॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ९ ॥

अनेन निरनुशया एवा(१)वरोहन्तीति पूर्वपक्षबीजं निगूढमुद्धृत्य निरस्यति । यद्यपि
अक्रोधः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।

अनुग्रहश्च ज्ञानं च शीलमेतद्विदुर्बुधाः ॥

इति श्रुतेः शीलमाचारोऽनुशयाद्विद्यस्तथाप्यस्यानुशयाज्ज्ञतयाऽनुशयोपलक्षणत्वं कार्ष्णा-
जिनिराचार्यो मेने । तथा च रमणीयचरणाः कपूयचरणा इत्यनेनानुशयोपलक्षणात्सिद्धं सा-
नुशयानामेवावरोहणमिति ॥ ९ ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

‘आचारहीनं न पुनन्ति वेदा’ इति हि स्मृत्या वेदपदेन वेदार्थमुपलक्ष्यन्त्या वेदार्थानु-
ष्ठानशेषत्वमाचारस्थोक्तं न तु स्वतन्त्र आचारः फलस्य साधनं, तेन वेदार्थानुष्ठानोपकारक-
तया ऽऽचारस्य नानर्थक्यं क्रत्वर्थस्य । तदनेन समिदादिवदाचारस्य क्रत्वर्थत्वमुक्तं, सम्प्रति
(२)स्नानादिवत्पुरुषार्थत्वे पुरुषसंस्कारत्वेऽप्यदोष इत्याह—“पुरुषार्थत्वेऽप्याचारस्ये”ति
(पृ० ६९२ पं० ८) । तदेवं चरणशब्देनाचारवाचिना सर्वानुशयो (३)लक्षित इत्युक्तम् ॥ १० ॥

बाहिरस्तु मुख्य एव चरणशब्दः कर्मणीत्याह—

सुकृतदुष्कृते एवेति बादरिः ॥ ११ ॥

ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायो (४)गोबलीवर्द्धन्यायः । शेषमतिरोहितायम् ॥ ११ ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

अपि च सप्त ॥ १५ ॥

(१) कर्मापूर्वरहिता एव ।

(२) यागादिवदाचारस्य न प्रधानकर्मतया पुरुषार्थत्वमित्याह स्नानादिवदिति । यथा तीर्थस्नानादेः
प्रकरणवाक्याभ्यां क्रत्वनुष्ठायिपुरुषधर्मत्वं तथाऽऽचारस्याप्याचारहीनमिति वाक्यात् वेदार्थानुष्ठानपुरुषधर्म-
त्वमित्यर्थः । ज्योतिष्टोमे तीर्थस्नानादेः पुरुषधर्मत्वं सिद्धान्तितम्तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

(३) अजहल्लक्षणयेत्यादिः ।

(४) ननु भाष्योक्तो ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन करणाचरणभेदनिर्देशोऽयुक्तः ब्राह्मणत्वस्य यावात्पिण्ड-
भाषित्वेन जातिस्त्वेऽपि परिव्राजकत्वस्य गार्हस्थ्येऽदिव्यभावेन जातिस्वाभावात् करणत्वचरणत्वयोश्चावृष्टत्वाभा-
न्तरजातित्वाद्दृष्टान्तसंगमनादित्याशंक्याह गोबलीवर्द्धेति । परापरजातिविषयगोबलीवर्द्धन्यायेऽनुवृत्तन्यावृत्त-
विषयत्वस्याभ्याद् ब्राह्मणपरिव्राजकशब्द उपचारित इत्यर्थः ।

तत्रापि च तद्वापारादविरोधः ॥ १६ ॥
 विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥
 न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥
 स्मर्यतेपि चलोके ॥ १९ ॥ दर्शनाच्च ॥ २० ॥
 तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

‘ये चैके चास्मात्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति’ कौषीतकिनां समाप्ता-
 नाद्देहशरीरस्य च चन्द्रलोकगमनमन्तरेणानुपपत्तेः, पञ्चम्यामाहुताविद्याहुतिसंख्यानियमात् ।
 तथाहि युगोमवृष्ट्यजरेतःपरिणामक्रमेण ता एवापो योषिदमौ हुताः पुरुषवचसो भवन्तीत्य-
 विशेषेण श्रुतम् । न चैतन्मनुष्याभिप्रायं, कपूयचरणाः स्वयोनिमित्त्यमनुष्यस्यापि श्रवणात् ।
 गमनागमनाय च देवयानपितृयानयोरेव मार्गयोराम्नानात् पथ्यन्तरस्याश्रुतेर्जायस्व प्रियस्वेति
 तृतीये स्थानमिति च स्थानत्वमात्रेणावगमात् पथित्वेनाप्रतीतिः । चन्द्रलोकादवतीर्णानामपि
 च तत्स्थानत्वसम्भवाद्सम्पूर्णेन प्रतिवचनोपपत्तेः । अनन्यमार्गतया च तद्भूगविरहिणामपि
 ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पतीतिवत् संयमनादिषु यमवश्यतायै चन्द्रलोकगमनोपपत्तेः ।
 (१) ‘न कतरेण च ने’त्यस्यासम्पूर्णप्रतिपादनपरतया मार्गद्वयनिषेधपरत्वात् अनिष्टादिका-
 रिणामपि चन्द्रलोकगमने प्राप्ते, ऽभिधीयते—(२) सत्यं स्थानतयाऽवगतस्य न मार्गत्वं तथा-
 पि वेत्थ यथाऽघौ लोको न सम्पूर्यते इत्यस्य प्रतिवचनावसरे मार्गद्वयनिषेधपूर्वं तृतीयं स्था-
 नमभिवदन् असम्पूर्णाया तत्प्रतिपक्षमाचक्षीत । यदि पुनस्तेनैव मार्गेणागत्य जन्ममरणप्र-
 बन्धवत्स्थानमध्यासीत नैतत्तृतीयं स्थानं भवेत् । नहीष्टादिकारिणश्चन्द्रमण्डलादवगच्छ रमणी-
 यां निन्दितां वा योनिं प्रतिपद्यमानास्तृतीयं स्थानं प्रतिपद्यन्ते, तत्कस्य हेतोः ? पितृयानेन
 पथाऽवरोहात् । तद्यदि धुद्रजन्तवोऽप्यनेनैव पथाऽवरोहेयुः, नैतदेषां जन्ममरणप्रबन्धवत्
 तृतीयं स्थानं भवेत् । ततोऽवगच्छामः, संयमनं सप्त च यातनाभूमौर्मवशतया प्रतिपद्यमा-
 ना अनिष्टादिकारिणो न चन्द्रमण्डलादवरोहन्तीति । तस्माद्ये वै के चे’तीष्टादिकारिर्विषयं न
 सर्वविषयम्, पञ्चम्यामाहुताविति च (३) स्वार्थविधानपरं न पुनरपञ्चम्याहुतिप्रतिषेधपरमपि,
 वाक्यमेदप्रसङ्गात् । संयमने त्वनुभूयेति सूत्रेणावरोहापादानतया (४) संयमनस्योपादानाच्चन्द्रम-
 ण्डलापादाननिषेध आज्ञाः, तथा च सिद्धान्तसूत्रमेव । पूर्वपक्षसूत्रत्वे तु शङ्कान्तराध्याहारेण
 कथंचिद्रूपमयितव्यम् । जीवजं जरायुजम् । संशोकजं संस्वेदजम् ॥ १२-२१ ॥

साभाव्यापत्तिरूपपत्तेः ॥ २२ ॥

(१) पूर्वं तृतीयस्थानशब्दस्य मार्गपरत्वाभावो वर्णितः, इदानीं न । कतरेण च नेत्यस्य तृतीयस्थान-
 स्वरूपकत्वं निराकरोति न कतरेण चेति ।

(२) सिद्धान्तमाह सत्यमिति । तृतीयं स्थानमित्यत्र स्थानशब्दो यद्यपि शरीरे व्युत्पन्नत्वाच्च मार्ग-
 वाची तथापि मार्गानुपक्रम्य तृतीयत्वेन निर्दिश्यमानस्य स्वार्थस्य मार्गत्वं गमयत्यवान्तरसंख्यानिवेशस्य
 आज्ञास्यापेक्षत्वादिति सिद्धान्त्यभिप्रायः ।

(३) यदुक्तमाहुतावाप इत्यहुतिसंख्यानियमात्सर्वेषां स्वर्गगमनमिति तत्राह स्वाधेति ।

(४) भास्करमतं इष्यन्नाहवरोहापादानतयेति ।

यद्यपि यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुमित्यतो न तादात्म्यं स्फुटमवगम्यते, तथापि (१) वा-
युर्भूत्वेत्यादेः स्फुटतरतादात्म्यावगमाद् यथेतमाकाशमित्येतदपि तादात्म्य एवावतिष्ठते । न
चाप्यस्यान्यभावानुपपत्तिः । मनुष्यशरीरस्य नन्दिदेवशरीरस्य देवदेहरूपपरिणामस्मरणाद्देव-
देहस्य च नहुषस्य तिर्यक्त्वस्मरणात् । तस्मान्मुख्यार्थपरित्यागेन न गौणी वृत्तिराश्रयणीया ।
(२) गौण्यां च वृत्तौ लक्षणाशब्दः प्रयुक्तो गुणे लक्षणायाः सम्भवात् । यथाहुः—

लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्बृत्तेरिष्टा तु गौणता । इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः—“सामाव्यापत्तिः” । समानो भावो रूपं येषां ते सभावास्तेषां
भावः सामाव्यं सादृश्यं सादृश्यमिति यावत् । कुतः ? उपपत्तेः । एतदेव व्यतिरेकमुखेन
व्याचष्टे “नह्यन्यस्यान्यभाव उपपद्यते” (पृ० ६९९ पं० १२) । युक्तमेतद्यदेव शरीरम-
जगरभावेन परिणमते देवदेहसमयेऽजगरशरीरस्याभावात् । यदि तु देवाजगरशरीरे समसमये
स्यातां न देवशरीरमजगरशरीरं शिल्पिपशतेनापि क्रियते । नहि दधिपयसी समसमये परत्परतामनी-
शक्ये सम्पादयितुं, तथेहापि सूक्ष्मशरीराकाशयोर्युगपद्भावाच्च परस्परतामत्वं भवितुमर्हति ।
एवं वाय्वादिष्वपि योज्यं, तथा च तद्भावास्तत्सादृश्येनौपचारिको व्याख्येयः । नन्वाकाशभा-
वेन संयोगमात्रं लक्ष्यतां किं सादृश्येनेत्यत आह—“बिभ्रुत्वाच्चाकाशेने”ति ॥ २२ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

दुर्निष्पतरमिति दुःखेन निस्सरणं ब्रूते न तु विलम्बेनेति मन्यते पूर्वपक्षी । विना स्थू-
लशरीरं न सूक्ष्मशरीरे दुःखमागोति दुर्निष्पतरं विलम्बं लक्षयतीति रादान्तः ॥ २३ ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

आकाशसादृश्यं वायुधृमादिसम्पर्कोऽनुशयिनामुक्त इहेदानां ब्रीहियवा ओषधिवनस्प-
तमस्तिलमाषा इति जायन्त इति श्रूयते । तत्र संशयः—किमनुशयिनां भोगाधिष्ठानं ब्रीहियवा-
दयः स्थावरा भवन्त्याहो स्वित्र क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितेष्वेषु संसर्गमात्रमनुभवन्तीति । तत्र ‘म-
नुष्यो जायते, देवो जायत’ इत्यादौ प्रयोगे जनेः शरीरपरिग्रहे प्रसिद्धत्वादत्रापि ब्रीह्यादिशरी-
रपरिग्रह एव जनेर्मुख्यार्थ इति ब्रीह्यादिशरीरा एवानुशयिन इति युक्तम् । (३) न च रमणी-
यचरणाः कपूयचरणा इतिवत् कर्मविशेषासङ्कीर्तनात्तदभावे ब्रीह्यादीनां शरीरभावाभावाद्
क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितानामेव तत्सम्पर्कमात्रमिति साम्प्रतम् । इष्टादिकारिणामिष्टादिकर्मसङ्कीर्तना-

(१) दायुमिति कर्मत्वेन निर्दिष्टस्य दायुर्भूत्वेति तादात्म्यवत्त्वेन परामर्शकवाक्यशेषानिर्णयेन पूर्वप-
क्षमाह दायुर्भूत्वेत्यादेरिति ।

(२) ननु एवं ह्येत्यादिभाष्यमयुक्तम् श्रुतेर्हि सादृश्यालम्बनत्वे माणवके इव वल्लिश्रुतेः गौणता स्याच्च
लक्षणेत्याशङ्क्याह गौण्यामिति । गौण्यामपि गुणलक्षणा वर्तते लक्षणायां स्वभिधेयसम्बन्धात् प्रवर्तमानायां
सम्बन्धिष्वस्त्वरपरत्वम् न सम्बन्धपरत्वम्, गुणात्प्रवर्तमानायास्तु गौण्यां वृत्तौ गुणपरत्वं न गुणाविशि-
ष्टवस्तुपरतेति विवेकः ।

(३) प्रकरणेऽत्र यन्मुख्यं जन्म तत्कर्मसाध्यं श्रुतं यथा रमणीयचरणा इत्यदि । अत्र तु व्यापक-
कर्मजन्मश्रुतिव्यावृत्त्या तद्व्याप्यमुख्यत्वव्यावृत्तिमाशङ्क्य देवसिद्धिमाह न चेति । शरीराभावाभावात्-
शरीरत्वाभावात् ।

विष्टादेश्च(१) हिंसादोषदृष्टितत्वेन सावयफलतया चन्द्रलोचभोगानन्तरं स्थावरशरीरभोग्यदुः-
खफलवर्षाद्युपपत्तेः । न च 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानी'ति सामान्यशास्त्रस्याभिषोमयिपशुहिं-
साविषयविशेषज्ञात्वेन बाधने, सामान्यशास्त्रस्य (हिंसा)सामान्यद्वारेण विशेषोपसर्पणं बिल-
म्बेनेति साक्षाद्विशेषप्रवृत्तः शास्त्रात् क्षीप्रतरप्रवृत्तादुदुर्बलत्वादिति साम्प्रतम् । नहि बलवदि-
त्येव दुर्बलं बाधते, किन्तु सति विरोधे । न चेहास्ति विरोधो, भिन्नगोचरचारिवात् । 'अ-
भिषोमयिं पशुमालभेते'ति हि क्रतुप्रकरणे समाप्नातं क्रत्वर्थतामस्य गमयति, न स्वपनयति
निषेधापादितामस्य पुरुषं प्रत्यनर्थहेतुतां, तेनारतु निषेधादस्य पुरुषं प्रत्यनर्थहेतुतां विषेक्ष
क्रत्वर्थता को विरोधः । यथाहुः(२)---

यो नाम क्रतुमध्यस्थः कलङ्गादीनि भक्षयेत् ।

न क्रतोस्तत्र वैगुण्यं यथा चोदितसिद्धितः ॥ इति ।

तस्माज्जनेमुख्यार्थत्वाद् ब्राह्म्यादिशरीरा अनुष्ठायिनो जायन्त इति प्राप्ते, अभिधीयते-भ-
वेदेतदेवं यदि रमणीयचरणाः कपूयचरणा इति ब्रह्मादिष्वनुष्ठाययतां कर्मविक्षेपः कीर्येत,
न चैतदस्ति । न चेष्टादेः कर्मणः स्थावरशरीरोपभोग्यदुःखफलप्रसवहेतुभावः सम्भवति,
तस्य धर्मत्वेन सुखैकहेतुत्वात् । न च तद्वृत्तायाः पशुहिंसाया न हिंस्यादिति निषेधात् क्रत्व-
र्थीया अपि दुःखफलत्वसम्भवः, पुरुषार्थाया एव न हिंस्यादिति प्रतिषेधात् । तथाहि(३)-
न हिंस्यादिति निषेधस्य निषेध्याधीनतत्त्वपणतया यदर्थं निषेधं तदर्थं एव निषेधो विज्ञा-
यते । न चैतत् 'नानृतं वदेन्न तौ पशौ करोती'तिवद् कस्यचित्प्रकरणे समाप्नातं येनानृतवदन-
वदस्य निषेधस्य क्रत्वर्थत्वे निषेधोपि क्रत्वर्थः स्यात् । पशौ निषिद्धयोरज्यभागयोः क्रत्वर्थ-
त्वेन निषेधस्यापि क्रत्वर्थत्वं भवेत् । (४)एवं हि सत्याज्यभागरहितैरप्यङ्गान्तरैराज्यभाग-
साध्यः क्रतूपकारो विज्ञायते । (५)तस्मादनारभ्याधीतेन न हिंस्यादित्यनेनाभिहितस्य विध्यु-
पहितस्य पुरुषव्यापारस्य (६)विधिविभक्तिविरोधाद्दुःखात्मकप्रकृत्यर्थहिंसाकर्मभाव्यत्वपरि-

(१) नन्विष्टकर्मणो विहितत्वात्कथं पुण्यस्य स्थावरशरीरप्राप्तिहेतुत्वमत आहृष्टादेशेति । विहितत्वपि
तत्रतपशुहिंसाच्छिष्टसोममन्त्रादेर्निषिद्धत्वादुदुःखहेतुतेत्यर्थः । सामान्यशास्त्रस्य दोषत्वे हेतुस्सामान्यद्वारेणेति ।
विशेषशास्त्रमात्रे हेतुः साक्षादिति ।

(२) ननु कुरीत्या विषयभेदाद्विनिषेधयोरविरोधश्चेत्तदा क्रतुमध्ये निषिद्धहिंसागुणाने क्रतुवैगुण्यं
स्यादित्याशङ्क्यामाह यथाहुरिति । निषेधानां पुरुषार्थत्वात्तदतिक्रमे पुरुषस्यैव प्रत्यवायो न क्रतोवैगुण्यम्,
यथाविहितस्य तस्य सिद्धेः, नहि क्रतुशेषः प्रतिषेधो यतस्तदतिलङ्घनात्क्रतुवैगुण्यं स्यादिति भावः पूर्वपक्षि-
णो भट्टस्यात्र बोध्यः ।

(३) क्रत्वर्थो हि प्रतिषेधः क्रत्वर्थो हिंसा प्रतिषेधेत्, तत्र यद्ययं न हिंस्यादिति निषेधः क्रत्वर्थो हिं-
सा प्रतिषेधेत् तर्ह्येव क्रत्वर्थः स्यात्तच्च नास्तीति वदिष्यन्निषेधनिषेधयोरेकार्थतामाह तथाहीति । यो हि यदर्थं
प्रवृत्तो यस्माद्विषयाजिवायते तन्निषेधोपि तदर्थं इत्यर्थः ।

(४) नन्वाज्यभागौ क्रत्वर्थौ भवेतां निषेधस्त्वभावार्थः कथं क्रत्वर्थः स्यादत आह एवमिति । विज्ञाय-
यत इति न केवलनिषेधादिति शेषः, अथ च पशुप्रकरण एवेतद्वाक्यमिति कृत्वःप्रतिषेधत्वमिति गूढार्थः ।

(५) ननु मा भूत् प्रकरणान्मानान्न हिंस्यादिति निषेधस्य क्रत्वर्थेना पुरुषार्थत्वं तु कथं स्यादित्या-
शङ्क्य तत्र पुरुषार्थप्रीतिमुपादयति तस्मादिति ।

(६) धात्वर्थभाव्यत्वऽर्थविरोधमभिधाय शब्दविरोधमप्याह विधिविभक्तीति । हिंसा कर्म क्रिया त-
द्भाव्यत्वपरित्यागेनेत्यर्थः ।

त्यागेन पुरुषार्थ एव भाव्योऽवतिष्ठते। (१) आकृत्यातानभिहितस्यापि पुरुषस्य कर्तव्यपारामि-
धानद्वारेणोपस्थापितत्वात् केवलं तस्य रागतः प्राप्तत्वात्तदनुवादेन नवर्थं विधिरूपसंक्रामति,
तेन पुरुषार्थो निषेध्य इति तदधीनानिरूपणो निषेधोपि पुरुषार्थो भवति। तथा चायमर्थः
सम्पद्यते-यत्पुरुषार्थं हननं तत्र कुर्यादिति। (२) ऋत्वर्थस्यापि च निषेधे हिंसायाः ऋतूपका-
रकत्वमपि कल्प्यते। न च दृष्टे पुरुषोपकारकत्वे प्रत्यर्थिनि सति तत्कल्पनास्पदम्। न च स्था-
तन्व्यपारतन्त्र्ये असति संयोगपृथक्त्वे खादिरतादिवदेकत्र सम्भवतः। (३) तस्मात्पुरुषार्थप्रति-
षेधो न ऋत्वर्थत्वमप्यास्कन्दतीति शुद्धपुरुषफलत्वमेवेष्टादीनां न स्थावरशरीरोपभो ग्यदुःखफ-
लत्वमपाति, आकाशादिष्विव कर्मव्यापारमन्तरेणाभिलापात्। अनुशयिनां ब्राह्मादिस्वयोगमात्रं
न तु देहत्वमिति। अयमेवार्थ उत्सर्गापवादकथनेनोपलक्षितः। अपि च मुख्यनुशयिनां
ब्राह्मादिजन्मनीति (पृ० ७०२ पं० २) ब्राह्मादिभावमापन्नाः खल्वनुशयिनः पुरुषरूपमुक्ता
रेतःसिग्भावमनुभवन्तीति श्रूयते। तदेतद्ब्राह्मादिदेहत्वेऽनुशयिनां नोपपद्यते। ब्राह्मादिदेहत्वे
हि ब्राह्मादिषु ल्लेख्यवहन्तिना (४) फलीकृतेषु च ब्राह्मादिदेहविनाशादनुशयिनः प्रसवेयुरिति
कथमनुशयिनां रेतःसिग्भावः, संसर्गमात्रे तु संसर्गिषु ब्राह्मादिषु नष्टेष्वपि न संसर्गिणोऽनुश-
यिनः प्रसवेयुरिति रेतःसिग्भाव उपपद्यते। शेषमुक्तम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥

सद्यो जातो हि बालो न रेतःसिग्भवत्यपि तु चिरजातः प्रौढयौवनस्तस्मादपि संसर्ग-
मात्रमिति गम्यते ॥ २६ ॥

तत्किमिदानीं सर्वत्रैवानुशयिनां संसर्गमात्रं, तथा च रमणीयचरणा इत्यादिषु तथाभाव
आपद्येतेति, नेत्याह—

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥

सुगमम् ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचिते श्रीमद्भगवत्पादशारीरकभाष्यविभागे
भामत्या तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

निर्मातारं चैकं पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

इदानीं तु तस्यैव (५) जीवस्यावस्थाभेदः स्वयंज्योतिष्वसिद्ध्यर्थं प्रपञ्च्यते—(६) किं प्रबो

(१) पुरुषप्रतीतिमुपपादयति आख्यातेति।

(२) ननु हिंसादिति ऋतुपुरुषार्थसाधारणी हिंसाऽन्य निषिध्यतां, तथा चोभयार्थत्वं निषेधस्य वा-
क्येनावगम्यतामिच्छाशङ्क्याह ऋत्वर्थस्यापि चेति। हिंसानिषेधस्य रागतः प्राप्तर्हिंसाविषयतया चरितार्थत्वेऽ-
धिकारान्तरानुपविष्टः ऋतुपुरुषार्थसाधारणत्वात्तन्निषेधविषयत्वकल्पनायां गौरवं स्यादित्यर्थः।

(३) एवमुक्तं विधिनियेधयोर्विषयभेदमुपसंहरति तस्मादिति। (४) कण्ठितेषु।

(५) आद्याधिकरणस्य तात्पर्यमाह तस्यैवेति। पूर्वपादे यस्य जाग्रदवस्थायामिहपरलोकाश्चर उक्त-
स्तस्यैवेत्यर्थः। (६) रथादिसर्गाज्जानाद्व्यायमावकथनाच्च सन्देहमाह किमित्यादिना।

अथ इव स्वप्नेऽपि पारमार्थिकी सृष्टिराहोस्विन्मायामी”ति (पृ० ७०५ पं० ११) ।
 (१) यद्यपि ब्रह्मणोऽन्यस्यानिर्वाच्यतया जाग्रत्स्वप्नावस्थागतयोर्द्वयोरपि सर्गयोर्मोयामयत्वं तथापि
 यथा जाग्रत्सृष्टिर्ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारात्प्रागनुवर्तते, ब्रह्मात्मसाक्षात्कारात्तु निवर्तते, एवं किं स्वप्न-
 सृष्टिराहोस्वित् प्रतिदिनमेव निवर्तत इति विमर्शार्थः । “द्वयो” रिहलोकपरलोकस्थानयोः ।
 सन्धौ भवं सन्ध्यम् । ऐहलौकिकचक्षुराद्यव्यापारादूपादिसाक्षात्कारोपजननादनैहलौकिकं पार-
 लौकिकेन्द्रियादिव्यापारस्य च भविष्यतोऽप्रत्युत्पन्नत्वेन न पारलौकिकम् । न च न रूपादिसा-
 क्षात्कारोऽस्ति स्वप्नदृष्टस्तस्मादुभयोल्लोकयोरस्यान्तरालमिति (२) ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारात्प्राक्
 तथ्यरूपैव सृष्टिर्भवितुमर्हति । अयमभिसन्धिः (३) — इह हि सर्वाण्येव मिथ्याज्ञानान्युदाहरणं
 तेषां सत्यत्वं प्रतिज्ञायते । प्रकृतोपयोगितया तु स्वप्नज्ञानमुदाहृतम् । ज्ञानं यमर्थमवबोधयति
 स तथैवेति युक्तम्, तथाभावस्य ज्ञानारोहात् । अतथात्वस्य स्वप्रतीयमानस्य तथाभावप्रमे-
 याविरोधेन कल्पनानास्पदत्वात् । बाधकप्रत्ययादतथात्वमिति चेत्, न, तस्य बाधकत्वासिद्धेः,
 (४) समानगोचरे हि विरुद्धार्थोपसंहारिणी ज्ञाने विरुद्ध्यते, बलवद्बलवत्त्वानिश्चयाच्च बाध्यबा-
 धकभावं प्रतिपद्येते । न चेह समानविषयत्वं, कालभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः । यथाहि क्षीरं दध्ं
 कालान्तरे दधि भवति, एवं रजतं दध्ं कालान्तरे शुक्तिर्भवत्, नानारूपं वा तद्वस्तु । तस्य
 तीव्रातपक्कान्तिसहितं चक्षुः स तस्य रजतरूपतां गृह्णाति, यस्य तु केवलमालोकमात्रोपकृतं,
 स तस्यैव शुक्तिरूपतां गृह्णाति । एवमुत्पलमपि नीललोहितं दिवा सौराभिर्भाभिरभिव्यक्तं
 नीलतया गृह्यते । प्रदीपाभिव्यक्तं तु नक्तं लोहिततया । एवमसत्यां निद्रायां सतोऽपि रथादीन्
 न गृह्णाति निद्राणस्तु गृह्णातीति सामग्रीभेदाद्वा कालभेदाद्वा विरोधाभावः । नापि पूर्वोत्तरयो-
 र्बलवद्बलवत्त्वनिर्णयः । द्वयोरपि स्वगोचरचारितया समानत्वेन विनिगमनाहेतोरभावात् ।
 (५) तस्मादप्यवश्यमविरोधो व्यवस्थापनीयः । तत्सिद्धमेतत्—विवादास्पदं प्रत्ययाः सम्पन्नाः
 प्रत्ययत्वाज्जाग्रत्स्वप्नप्रत्ययवदिति । इममर्थं श्रुतिरपि दर्शयति—“अथ रथान् रथयो-
 गान् (६) पथः सृजते”ति । न च “तत्र रथो न रथयोगो न पन्थानो भवन्ती”ति विरोधाद्
 पचरितायां सृजत इति श्रुतिव्याख्येया । सृजत इति हि श्रुतेः, बहुश्रुतिसम्वादात्प्रमाणान्तर-
 संवादाच्च । बलीयस्त्वेन तदनुगुणतया न तत्र रथा इत्यस्या भाक्तत्वेन व्याख्यानात् । जाग्र-
 दवस्थादर्शनयोग्या न सन्ति न तु रथा न सन्तीति । अत एव कर्तृश्रुतिः शास्त्रान्तरश्रुति-
 रुदाहृता । (७) प्राज्ञकर्तृकत्वाच्चास्य पारमार्थिकत्वं वियदादिसर्गवत् । न च जीवकर्तृकत्वात्

(१) विकारमात्रस्य मिथ्यात्वाच्च पूर्वपक्षिणो दृष्टान्तसिद्धिरित्याशङ्क्याह यद्यपीति । स्वप्नस्य व्यावहा-
 रिकत्वमेव चिन्त्यत इत्यभिप्रायः ।

(२) ननु सन्ध्ये स्थाने तथ्यरूपैव सृष्टिरिति भाष्यमयुक्तमारम्भणाधिकरणादौ सर्वकार्यमिथ्यात्वदर्श-
 नजत आह ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारात्प्रागिति । (३) पूर्वपक्षिण इत्यर्थः ।

(४) बाधकत्वासिद्धिमुपपादायितुं पराभिमतबाधकस्वरूपमनुवदति समानेति ।

(५) तत्रेदं रजतादिनेदं रजतादिज्ञानानां च विरोधाभावमाह तस्मादित्यन्तप्रत्येन । अपिना प्राशुक्त-
 विरोधाभावसमुच्चयः । (६) अश्वादयः ।

(७) प्रमाणान्तरमाह प्राप्तेति । स्वप्नसृष्टिः परमार्थिकी प्राज्ञकर्तृकत्वाद्वियदादिसर्गवत् इत्यनुमानप्रयो-
 गः । हेत्वसिद्धिमाशङ्क्याह नचेति ।

प्राज्ञकर्तृकत्वमिति साम्प्रतम् । अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति प्राज्ञस्यैव प्रकृतत्वाज्जीवकर्तृक-
त्वेपि च प्राज्ञादभेदेन जीवस्य प्राज्ञत्वात् । अपि च जाग्रत्प्रत्ययसंवादन्तोऽपि स्वप्नप्रत्ययाः के-
चिद्दृश्यन्ते (१) । तथा—स्वप्ने शुक्लाम्बरधरः शुक्लमात्यानुलेपनो ब्राह्मणायनः प्रियव्रतं
प्रत्याह—प्रियव्रत ! पञ्चमे ऽहनि प्रातरेबोर्वराप्राग्भूमिदानेन नरपतिस्त्वां मानयिष्यतीति ।
स च जाग्रत्तथा ऽऽत्मनो मानमनुभूय स्वप्नप्रत्ययं सत्यमभिमन्यते । तस्मात्संध्ये पारमा-
र्थिकी सृष्टिः ॥ १ ॥ २ ॥

इति प्राप्ते उच्यते—

मायामात्रं तु कास्त्वन्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

इदमत्राकृतम्—(२) न तावत्क्षीरस्यैव दधि रजतस्य परिणामः शुक्तिः सम्भवति, नहि
जावोद्वरगृहे चिरस्थितान्यपि रजतभाजनानि शुक्तिभावमनुभवन्ति दृश्यन्ते । न चेतत्स्य
रजतानुभवसमये अन्यो ऽनाकुलेन्द्रियो न तस्य शुक्तिभावमनुभवति प्रत्येति च (३) । न
चोभयरूपं वस्तु, सामग्रीभेदात्तु कदाचिदस्य तोयभावोऽनुभूयते कदाचिन्मरीचितेति सांप्रतम् ।
पारमार्थिके ह्यस्य तोयभावे तत्साध्यामुदन्योपशमलक्षणार्थक्रियां कुर्यान्मरीचिषाध्यामपि रूप-
प्रकाशलक्षणम् । न मरीचिभिः कस्यचित्तृष्णजा तदन्योपशम्यति । न च तोयमेव द्विवि-
धमुदन्योपशमनमतदुपशमनमिति युक्तम् । तदर्थक्रियाकारित्वव्याप्तं तोयत्वं मात्रयापि ताम-
कुर्वतोयमेव न स्यात् । अपि च तोयप्रत्ययसमीचीनत्वायास्य द्वैविध्यमभ्युपेयते तच्चाभ्युप-
गमेपि न सेद्धुमर्हति । तथाह्यसमर्थविधापाति तोयमेतदिति मन्वानो न तृष्ण्यापि मरीचि-
तोयमभिधावेत्, यथा मरीचीननुभवत् । अथाशक्तं शक्तमभिमन्यमानो ऽभिधावति । किम-
पराद्धं मरीचिषु तोयविपर्यासेन सर्वजनीनेन यत्तमतिलङ्घ्य विपर्यासान्तरं कल्प्यते । (४) न
च क्षीरदधिप्रत्ययवदाचार्यमातुलप्राक्षणप्रत्ययवदा तोयमरीचिविज्ञाने समुचित्वावगाहिनी
त्वानुभवात्परस्परविरुद्धयोर्बाध्यबाधकभावावभासनात् । (५) तत्रापि रजतज्ञानं पूर्वमुत्पन्नं बाध्य-
मुत्तरं तु बाधकं शुक्तिज्ञानं प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्य । रजतज्ञानात् प्राक् प्रापकाभावेन
शुक्तेरप्राप्तायाः प्रतिषेधासम्भवात् पूर्वज्ञानप्राप्तं तु रजतं शुक्तिज्ञानमपवाधितुमर्हति । तदपवा-
धात्मकं च त्वानुभवादवसीयते । यथाहुः—

(६) अगामित्वादबाधित्वा परं पूर्वं दि जायते ।

पूर्वं पुनरबाधित्वा परं नोत्पद्यते क्वचित् ॥

- (१) अत्र विमतिपक्षे सत्यं स्वप्नत्वात्संवादिस्वप्नवदिति प्रयोगो दृष्टव्यः ।
(२) यदुक्तं पूर्वपक्षिणा क्षीरदधिवत्कालभेदेनैकस्य शुक्तिरजतात्मकत्वादविरोधो रजतशुक्तिज्ञानयो-
रिति, तत्राह न तावदिति । (३) अनेनान्यथोपि प्रदर्शितः । शुक्तिभाषमित्यनुपपद्यते ।
(४) पूर्वं क्षीरस्यैव दधि न रजतस्य शुक्तिः परिणाम इत्यर्थं दृष्ट्वा दत्तमधुना प्रतीतिरपि तथा
वास्तीत्याह न चेति ।
(५) यदुक्तं बाध्यबाधकभावो न ज्ञानयोरिति तत्राह तत्रापीति ।
(६) परं शुक्तिज्ञानमबाधिवैव पूर्वं रजतज्ञानं जायते, कुतः ? परस्यागामित्वात् भविष्यत्त्वादप्राप्तेस्त-
न्निषेधस्य पूर्वेण कर्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । ननु तर्हि पूर्वमपि परेण न बाध्यते स्वविषयशून्यत्वाद्भुमयोरिति
तत्राह पूर्वं पुनरिति । सत्यं तथापि पूर्वप्राप्तीतार्थाभावात्प्रोक्षितत्वात्तस्य बाधकमित्यर्थः ।

(१) न च वर्तमानरजतावभासि ज्ञानं भविष्यत्तामस्यागोचरयज्ञ भविष्यता स्वसमयवर्तिनीं शुक्तिं गोचरयता प्रत्ययेन बाध्यते कालभेदेन विरोधाभावादिति युक्तम् । मा नामास्यज्ञासीप्रत्यक्षं भविष्यत्तां तत्पृष्ठभावि त्वनुमानमुपकारहेतुभावमिवासति विनाशप्रत्ययोपनिपाते स्थेमानमाकलयति । असति विनाशप्रत्ययोपनिपाते रजतमिदं स्थिरं रजतत्वादानुभूतप्रत्यभिज्ञातरजतवत् । तथा च रजतगोचरं प्रत्यक्षं वस्तुतः स्थिरमेव रजतं गोचरयेत् । तथा च भविष्यच्छुक्तिकाज्ञानकालं रजतं व्याप्नुवादिति विरोधात् शुक्तिज्ञानेन बाध्यते । यथाहुः—
रजतं गृह्यमाणं हि चिरस्थायीति गृह्यते ।

भविष्यच्छुक्तिकाज्ञानकालं व्याप्नोति तेन तत् ॥ इति ।

(२) प्रत्यक्षेण चिरस्थायीति गृह्यत इति के चिद्वाचक्षते । तदयुक्तं, यदि चिरस्थायित्वं योग्यता न सा प्रत्यक्षगोचरः शक्तेरतीन्द्रियत्वात् । अथ कालान्तरव्यापित्वं तदप्ययुक्तं, कालान्तरेण भविष्यतेन्द्रियस्य संयोगायोगात् तदुपहितसंज्ञो व्यापित्वस्यातीन्द्रियत्वात् । न (३) च प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययवदत्रास्ति संस्कारः सहकारी येनावर्तमानमप्याकलयेत् । तस्मादस्यान्ताभ्यासवशेन प्रत्यक्षानन्तरं शीघ्रतरोत्पन्नविनश्यदवस्थानुमानसहितप्रत्यक्षाभिप्रायमेव चिरस्थायीति गृह्यत इति मन्तव्यम् । अत एवैतत्सूक्ष्मतरं कालव्यवधानमभिवेचयन्तः सौगताः प्राहुर्द्विविधो हि विषयः प्रत्यक्षस्य प्राज्ञाभ्यासवसेयश्च । प्राज्ञाक्षणे एकः स्वलक्षणोऽध्यवसेयश्च सन्तान इति । (४) एतेन स्वप्नप्रत्ययो मिथ्यात्वेन व्याख्यातः । यत्तु सत्यं स्वप्नदर्शनमुक्तं तत्राप्याख्यात्रा ब्राह्मणायनेनाख्याते संवादाभावात्, प्रियव्रतस्य ख्यातसंवादस्तु काकतालीयो न स्वप्नज्ञानं प्रमाणयितुमर्हति, तादृशस्यैव बहुलं विसंवाददर्शनात् । दर्शितश्च विसंवादो भाष्यकृता कार्त्स्न्येनानभिष्यक्ति विवृण्वता रजन्यां सुप्त इति रजनीयसमयेपि (५) हि भारताद् वर्षान्तरे केतुमालादौ वासरो भयतीति भारते वर्षं इत्युक्तम् ॥ ३ ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

दर्शनं सूचकं (६) तच्च स्वरूपेण सत्, असत्तु दृश्यम् । अत एव स्त्रीदर्शनस्वरूपसाध्याश्चरमधातुविचर्गादयो आप्रदवस्थायामनुवर्तन्ते । स्त्रीसाध्यास्तु मालयविलेपनदन्तक्षतादयो नानुवर्तन्ते । न चास्माभिः स्वप्नेपि प्राज्ञव्यापार इति । (७) प्राज्ञव्यापारत्वेन पारमार्थिकत्वा-

(१) स्वविषयशूरत्वेपि अर्थाद्विरोधमाह नचेति । अयुक्तत्वे हेतुमाह मानमिति । रजतज्ञानकालमाभ्य यावच्छुक्तिज्ञानकालं रजतविनाशहेत्वदर्शनात् स्थायित्वे शुक्तिस्वरजतत्वयोरैकदैक्यं विरोधादर्थत्वं बाध्यबाधकभावो ज्ञानयोरित्यर्थः ।

(२) अनुमानानुगृहीतप्रत्यक्षेण ।

(३) ननु यथा प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षं कालान्तरवर्तिनीं तत्तां गृह्णाति तथा रजतप्रत्यक्षमपि भविष्यत्तां रजतस्य गृहीष्यति, अत आह नचेति ।

(४) इदं रजतादिभ्रमाणां बाधमुपपाद्य प्रकृते योजयति एतेनेति ।

(५) भारतवर्षे यो रजनीसमयस्तस्मिन्नित्यर्थः ।

(६) ननु कुञ्जारोहादिदर्शनं स्वप्ने सूचकं तच्च सत्यमिति कथं मिथ्याभूतस्य स्वप्नस्य सूचकत्वं सूत्रे ज्ञेयते, तत्राह तच्चेति । विषयाविशेषितरूपेण ज्ञानमात्ररूपेण सत् तच्च न सूचकं यतः कुञ्जारज्ञानावश्यकस्यचित्सूचनप्रसङ्गात्, असत्तु दृश्यं तस्मात्तदुपहितं दर्शनं सूचकं तच्च मिथ्यैवेत्यर्थः ।

(७) स्वप्नः सत्यः प्राज्ञकर्तृकत्वादित्यनुमिने नचास्माभिरिति भाष्येण स्वप्नस्य प्राज्ञकर्तृकत्वमभ्यनुज्ञायते तत्र हेतुस्वीकारे हेतुमत्सत्यत्वमपि स्यादित्याशङ्क्याह प्राप्तेति ।

नुमानं प्रत्यक्षेण बाधकप्रत्ययेनाविदुष्यमानं नात्मानं लभत इति भावः ॥ ४ ॥

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ५ ॥

देहयोगाद्वा सोपि ॥ ६ ॥

(१) बन्धमोक्षयोरान्तरालिकं तृतीयमैश्वर्यमिति ।

‘पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ’ ‘देहयोगाद्वा सो-
पी’ति (पृ० ७११ पं० १५) सूत्रद्वयं कृतोपपादनमस्माभिः प्रथमसूत्रे । निगदव्याख्यातं
चैतयोर्भाष्यमिति ॥ ५-६ ॥

तदभावो नाडीषु तच्छुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

इह हि नाडीपुरीतस्परमात्मानो जीवस्य सुषुप्तावस्थायां स्थानत्वेन श्रूयन्ते । तत्र
किमेषां स्थानानां विकल्प आहो स्वित्समुच्चयः (२) । किमतो ? यद्येवम् एतदतो भवति ।
यदा नाड्यो वा पुरीतद्व। सुषुप्तस्थानं तदा विपरीतग्रहणनिवृत्तावपि न जीवस्य परमात्मभाव
इति । (३) अविविधानिवृत्तावपि जीवस्य परमात्मभावाय कारणान्तरप्रपेक्षितव्यं, तच्च कर्मैव
न तु तत्त्वज्ञानं विपरीतज्ञाननिवृत्तिमात्रेण तस्योपयोगात् विपरीतज्ञाननिवृत्तेश्च विनापि तत्त्व-
ज्ञानं सुषुप्तावपि सम्भवात् । ततश्च कर्मणैवापवर्गो न ज्ञानेन । यथाहुः—

कर्मणैव तु संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ॥ इति ।

अथ तु परमात्मैव नाडीपुरीतस्त्वितिद्वारा सुषुप्तिस्थानं ततो विपरीतज्ञाननिवृत्तेरस्ति
मात्रया परमात्मभावोपयोगः । तथा हि तावदेष जीवस्तदवस्थानो भवति केवलम् । तत्त्व-
ज्ञानाभावेन समूलकाषमविद्याया अकाषात् जाग्रत्स्वप्नलक्षणं जीवस्य व्युत्थानं भवति । त-
स्मात्प्रयोजनवशेषा विचारेणेति । किं तावत्प्राप्तं ? नाडीपुरीतस्परमात्मसु स्थानेषु सुषुप्तस्य
जीवस्य निलयनं प्रति विकल्पः । यथा बहुषु प्रासादेष्वेको नरेन्द्रः कदाचित्स्ववचिबिलीयते
कदाचित्स्ववचिदेवमेको जीवः कदाचिन्नाडीषु कदाचिन्पुरीततति कदा चिद्ब्रह्मणीति । (४) य-
था निरेक्षा ब्रीहियवाः क्रतुसाधनीभूतपुरोडाशप्रकृतितया श्रुता एकार्था विकल्पयन्ते, एवं
सप्तमीश्रुत्या वा ऽऽयतनश्रुत्या वैकनिलयनार्थाः परस्परानपेक्षा नाड्यादयोपि विकल्पमर्हन्ति ।
यत्रापि नाडीभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेत इति नाडीपुरीततोः समुच्चयश्रवणं ‘तथा तासु
तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कं चन पश्यति । अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवती’ति नाडीब-
्रह्मणोराधारयोः समुच्चयश्रवणम् । (५) प्राणशब्दं च ब्रह्मा ‘थास्मिन् प्राणे ब्रह्मणि स जीव एक-

(१) तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे विद्वैश्वर्यमिति भाष्योदाहृतश्रुतौ तृतीयशब्दस्यार्थमाह बन्धेति ।
समुणव्रह्मोपासनफलमीश्वरसायुज्यं हि न बन्धो दुःखामावाञ्ज मोक्षो भेदाश्रयत्वादतोऽन्तरालवर्तीत्यर्थः ।

(२) आसु तदा नाडीषु इत्यादिष्वसमीनिदेशात्ताभिः प्रत्यवसृप्येत्यादिसमुच्चयनिर्देशाच्च संशय इत्यर्थः ।

(३) ननु दण्डायमानभावरूपाज्ञाननिवृत्तौ ब्रह्मभावः, सुषुप्तौ तु नाड्यादिस्थस्य तदनिवृत्तमिति न
ब्रह्मभावः ततो नाड्यादेः सुषुप्तिस्थानत्वाभावाच्चिन्ता निष्प्रयोजनेत्याशङ्क्याहाविवानिवृत्ताविति ।

(४) लौकिकविकल्पोदाहरणमुक्त्वा वैदिकतदाह यथेति ।

(५) नवम् प्रमाणप्राप्तिः प्रतीयते कथं नाडीब्रह्मसमुच्चयस्तत्राह प्राणशब्दमिति ।

धा भवतीति वचनात् । तथा (१) प्यासु तदा नाडीषु सूप्तो भवतीति च पुरीतति शेत इति च निरपेक्षयोर्नाडीपुरीततोरधारत्वेन निर्देशाच्चिरपेक्षयोरेवाधारत्वम् । (२) र्यास्तु विशेषः— कदाचिन्नाड्य एवाधारः कदाचिन्नाडीभिः सञ्चरमाणस्य पुरीतदेव । एवं तामिरेव सञ्चरमाणस्य कदाचिद्ब्रह्मैवाधार इति सिद्धमाधारत्वे नाडीपुरीतदपरमात्मनामनरेक्षत्वम्, तथा च विकल्पो ब्रीहियववद्वृहद्वन्तरवद्वेति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—जीवः समुच्चयेनैवैतानि नाड्यादीनि स्वापायेपैति न विकल्पेन ।

अयमभिसन्धिः—नित्यवदाम्नातानां यत्पाक्षिकावं नाम तद्गत्यन्तराभावे कल्प्यते । यथाहुः—

एवमेष्टदोषोऽपि (३) यद्व्रीहियववाक्ययोः ।

विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते ॥ इति ।

(४) प्रकृतकतुसाधनीभूतपुरोडाशद्वयप्रकृतितया हि परस्परानपेक्षौ ब्रीहियवौ मिहिनी शक्यन्तथैतौ प्रत्येकं पुरोडाशमभिनिरवर्तयितुं, तत्र यदि मिश्राभ्यां पुरोडाशोऽभिनिरवर्त्येत परस्परानपेक्षब्रीहियवविधातुणो उभे अपि शास्त्रे बाधयेयाताम् । (५) न चैतो प्रयोगवचनः समुच्चयेतुमर्हति, स हि यथाविहितान्यभिसमीक्ष्य प्रवर्तमानो नैतान्यन्यथयितुं शक्नोति मिश्रणे चान्यथात्वमेतेषाम् । न चाज्ञानुरोधेन प्रधानाभ्यासो 'गोसवे उभे कुर्यादिति' द्युक्तः (६) । अश्रुतो ह्यत्र प्रधानाभ्यासोऽज्ञानुरोधेन च सोऽन्याय्यः । न चाज्ञभूतैन्द्रवायवादिप्रहानुरोधेन यथा प्रधानस्य सोमयागस्यावृत्तिरेवमन्नापीति युक्तम् । (७) 'सोमेन यजेते'ति हि तन्मातृयागविधिः । तत्र च दशमुष्टिपरिमितस्य सोमद्रव्यस्य 'सोममभिषुणेति सोममभिष्ठावयतीति च वाक्यान्तरानुलोचनया रसद्वारेण यागसाधनीभूतस्येन्द्रवायवाद्युद्देशेन प्रादेशमात्रेणैव पात्रेषु प्रहणानि पृथक् प्रकल्पनानि संस्कारा विधीयन्ते न तु सोमयागेद्देशेनेन्द्रवायवाद्यो देवताभ्यो-

(१) यवापीत्युपक्रमात् तत्रापीत्यर्थः ।

(२) निरपेक्षसतमीश्रुतिभ्यां यदि नाडीपुरीततोनिरपेक्षमाधारत्वं का तर्हि समुच्चयश्रवणस्य गतिरत आह इत्यास्त्विति । नाद्यास्तावत्स्वतन्त्रा एवाधारः, पुरीतद्वयप्राप्ती तु नाडीद्वारा भवतः परस्परं चानपेक्षे, तत्र समुच्चयश्रवणाभावात् कदाचिच्च नाडीनां पुरीतद्वयसमुच्चयेपि कदाचिदनपेक्षस्थानत्वाद्विकल्पासिद्धिरित्यर्थः ।

(३) अष्टदोषोपीति । ब्रीहियुष्ठानपक्षे यवशास्त्रं प्रतीतप्रामाण्यत्यागः, अनतीतप्रामाण्यस्वीकारः तथा प्रयोगान्तरे यवेषुपादीयमानेषु यवशास्त्रस्य प्राक्स्वीकृताप्रामाण्यत्यागः परित्यक्तप्रामाण्योपपादनमिति यवशास्त्रे ४ दोषाः, एवं यवानुष्ठानपक्षेपीत्यष्टौ दोषा विकल्पे बोध्याः ।

(४) नन्वेवं तर्हि आग्नेयादिवत्समुच्चयः किं न स्वीक्रियते इत्याशङ्क्य गतिरप्या न विद्यत इत्येतत्पञ्चयति प्रकृतेति ।

(५) ननु वाक्यद्वयसामर्थ्यात्समुच्चयासम्भवेपि अङ्गसहितप्रधानानुष्ठापकप्रयोगवचनो ब्रीहियवौ समुच्चययतु इत्याशङ्क्याह नचेति ।

(६) तत्राज्ञभूतवृहद्वन्तरसाहित्यवचनात्पृष्ठस्तावौ चैवदशाज्ञभूतव्रीहियवानुरोधेनाग्नेयागाभ्यासो न युक्त इत्यर्थः, युक्तिमाह अश्रुत इति । उभे कुर्यादित्यङ्गसाहित्यश्रवणात्तत्रावृत्तिर्युक्ताऽत्र ब्रीहियवाभ्यां यजेतेति श्रवणाभावावृत्तिरिति भावः ।

(७) ननु कथमत्र प्रधानस्याङ्गानुरोधेनावृत्तिः, ऐन्द्रवायवादिवाक्येभ्य एव द्रव्यदेवतासम्बन्धाभिधानात्तद्वशाऽनुमितयागा विधीयन्ते, सोमेनेति तु तेषां यागानां समुदायानुशाद इत्याशङ्क्याह सोमेनेति । ननु भवत्पूर्वविधिस्तथापि कथमावृत्तिः, सोमवाक्यविहितयागे इन्द्रवायवादिदेवताविकल्पेन विधीयन्तत्वाद् तत्रेत्यादिना ।

वन्ते येन तासां यागनिष्पात्तिर्लक्षणैकार्थत्वेन विकल्पः स्यात् । (१) न च प्रादेशमात्रमेकैक-
 मूध्वपात्रं दशमुष्टिपरिमितसोमरसप्रहणाय कल्पते येन तुल्यार्थतया प्रहणानि विकल्पेरन् ।
 न च यावन्मात्रमेकमूध्वपात्रं व्याप्नोति तावन्मात्रं गृहीत्वा परिशिष्टं त्यज्येतेति युज्यते ।
 दशमुष्टिपरिमितोपादानस्वाहृष्टार्थस्वप्रसङ्गात् । एवं तद्दृष्टार्थं भवेद्यदि तत्सर्वं याग उपयुज्ये-
 त । न च दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पना न्याय्या, तस्मात्सकलस्य सोमरसस्य यागशेषत्वेन
 संस्कारार्हत्वादेकैकेन च प्रहणेन सकलस्य संस्कर्तुमशक्यत्वात्तदवयवस्यैकेन संस्कारेऽवयवा-
 न्तरस्य प्रहणान्तरेण संस्कार इति कार्यभेदाद्प्रहणानि समुच्चयीरन् । (२) अत एव समु-
 च्चयदर्शनं 'दशैतान्वधुः प्रातःसवने प्रहान् गृह्णीतीति । समुच्चये च सति क्रमोप्युप-
 यते—'आश्विनो दशमो गृह्यते तृतीयो हूयते', तथैवैन्द्रवायव्याम्रान् प्रहान् गृह्णातीति ।
 (३) तेषां च समुच्चये सति यावद्यदुद्देशेन गृहीतं तावत्तस्यै देवतायै त्यक्तव्यमित्यर्थायागस्यावस्था
 भवितव्यम् । यदि पुनः पृथक्कृतान्यप्येकीकृत्य काश्चन देवतामुद्दिश्य त्यजेरन् पृथक्करणानि
 च देवतोद्देशाश्चाहृष्टार्था भवेयुः । न च दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पना न्याय्येत्युक्तम् । तस्मात्तत्र
 समुच्चयस्यावश्यमावित्वादूपानुरोधेनापि प्रधानाभ्यास आस्थीयते । (४) इह त्वभ्यास-
 कल्पनाप्रमाणाभावात् पुरोडाशद्रव्यस्य चानियमेन प्रकृतद्रव्ये यस्मिन् कस्मिंश्चित्प्राप्ते एकैका
 परस्परानपेक्षा त्रीहिश्रुतिर्यवश्रुतिश्च नियामिकैकार्थतया विकल्पमर्हतः । (५) न तु नाडीपु-
 रीतस्परमात्मनान्योन्यानपेक्षाणामेकनिलयनार्थत्वसम्भवो येन विकल्पो भवेत् । नह्येकविभ-
 क्तिनिर्देशमात्रेणैकार्थता भवति समुच्चितानामप्येकविभक्तिनिर्देशदर्शनात्—पर्यङ्के शेते प्रासादे-
 शोत इति । तस्मादेकविभक्तिनिर्देशस्यानैकान्तिकत्वादन्यतो विनिगमना वक्तव्य ॥ सा चोक्ता
 भाष्यकृता "यत्रापि निरपेक्षा इव नाडीः सुप्तिस्थानत्वेन श्रावयती" (पृ० ७१५ पं०
 ५) स्यादिना । सापेक्षश्रुत्यनुरोधेन निरपेक्षश्रुतिर्नैतद्व्येत्यर्थः । शेषमतिरेहितार्थम् । ननु यदि
 ब्रह्मैव निलयनस्थानं तावन्मात्रमुच्यतां कृतं नाड्युपन्यासेनेत्यत आह—अपि चात्रेति ।
 अपि चेति समुच्चये न विकल्पे (६) । एतदुपपत्तिसहिता पूर्वोपपत्तिरर्थसाधिनीति । मार्गो-
 पदेशोपयुक्तानां नाडीनां स्तुत्यर्थमत्र नाडीसङ्कीर्तनमित्यर्थः । पितृनामिव्याप्तकरणो न बा-
 ह्यान् विषयान् वेदेति तद्वारा सुखदुःखाभावेन तत्कारणपाप्मास्पृशेन नाडीस्तुतिः । यदा तु
 तेजो ब्रह्म तदा सुगमम् । अपि च नाड्यः पुरीतद्वा जीवस्योपाध्याधार एव भवती-

(१) दशमुष्ट्यादिग्रन्थं स्वयं व्याचष्टे नचेति ।

(२) लिङ्गदर्शनाभ्यासात् एवेति । विकल्पे ह्येक एव प्रयोगः स्यादित्यर्थः ।

(३) नन्वेवमपि प्रहणान्यावर्तन्तां कथं यागावृत्तिस्तत्र श्रुत्यायमावात् यतोऽङ्गानुरोधेन प्रधानावृत्तिः
 स्यादित्याशङ्क्य सामर्थ्यमाह तेषां चेति ।

(४) त्रीहियववाक्ये, त्रीहियवसमुच्चये हि यागाभ्यासकल्पना स्यात् तत्र च प्रमाणाभावादित्यर्थः ।
 त्रीहियवसमुच्चये न केवलं प्रमाणाभावः किन्तु प्रमाणविरोधोपीत्याह पुरोडाशद्रव्यस्येति । पुरोडाशचोदनयो-
 षधिद्रव्येषु त्रीहयोऽपि पक्षप्राप्तास्तत्राप्राप्ताङ्गपूरणार्था त्रीहिश्रुतिर्त्रीहिभिरैवेति नियमयेत् तत्र यवसमुच्चये त्रीहि-
 श्रुतिबाधः, एवं यवश्रुतिर्नियमार्थत्वाद्त्रीहिषसमुच्चये तद्बाध इत्यर्थः ।

(५) गत्यन्तराभावाद्त्रीहियवशोविकल्पं प्रदर्श्य प्रकृते गत्यन्तरसद्भावाद्धिकल्पाभावमाह नन्विति ।

(६) विकल्पफलकोऽयुच्य इत्यर्थः ।

त्ययमर्थः । (१) अभ्युपेत्य जीवस्याधेयत्वमिदमुक्तम्, परमार्थतस्तु न जीवस्याधेयत्वमस्ति । तथाहि--नाड्यः पुरीतद्वा जीवस्योपाधीनां करणानामाश्रयः, जीवस्तु ब्रह्माव्यतिरेकात् स्वमहिमप्रतिष्ठः । न चापि ब्रह्म जीवस्याधारस्तादात्म्याद्विकल्प्य तु व्यतिरेकं ब्रह्मण आधारत्वमुच्यते जीवं प्रति । तथा च सुषुप्तावस्थायामुपाधीनामसमुदाचारा(२)ज्जीवस्य ब्रह्मात्मत्वमेव ब्रह्माधारत्वं न तु नाडीपुरीतदाधारत्वम् तदुपाधिकरणमात्राधारतया तु सुषुप्तदशारम्भाय जीवस्य नाडीपुरीतदाधारत्वमित्युक्त्यर्थतया न विकल्प इति । “अपि च न कदा चिज्जीवस्येति” (पृ० ७१७ पं० ५) । औत्सर्गिकं ब्रह्मस्वरूपत्वं जीवस्यासति जाग्रत्स्वप्नदशारूपेऽपवादे सुषुप्तावस्थायां नान्यथयितुं शक्यमित्यर्थः । अपि च येऽपि स्थानविकल्पमास्थिषत् तैरपि विशेषविज्ञानोपशमलक्षणा सुषुप्त्यवस्थाङ्गीकर्तव्या । न चेयमात्मतादात्म्यं विना नाड्यादिषु परमात्मव्यतिरिक्तेषु स्थानेषूपपद्यते । तत्र हि स्थितोऽयं जीव आत्मव्यतिरेकाभिमानो सन्नवश्यं विशेषज्ञानवान् भवेत् । तथाहि श्रुति-“यत्र वान्यदिब स्यात्तन्नाम्योन्यत्पश्ये”दिति । आत्मस्थानत्वे त्वदोषः, “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूतस्त्वेन कं पश्येद्विजानीया”दिति श्रुतेः । तस्मादप्यात्मस्थानत्वस्य द्वारं नाड्यादीत्याह “अपि च स्थानविकल्पाभ्युपगमेपी”ति । अत्र चोच्यति-“ननु भेदविषयस्यापी”ति । मिथत इति भेदः, मिथमानस्यापि विषयस्येत्यर्थः । परिहरति-“व ह मेवं स्यादि”ति । न तावज्जीवस्यास्ति स्वतःपरिच्छेदस्तस्य ब्रह्मात्मत्वेन विभुःवात् । औपाधिके तु परिच्छेदे यत्रोपाधिरसाक्षिहितस्तन्मात्रं न जानीयात् तु सर्वम् । नद्यासन्निधानात् सुमेरुमविद्वान् देवदत्तः सन्निहितमपि न वेद । तस्मात्सर्वविशेषविज्ञानप्रत्यस्तमर्थो सुमुर्तिप्रसाधयता तदास्य सर्वोपाध्युपसंहारो वक्तव्यः । तथा च सिद्धमस्य तदा ब्रह्मात्मत्वमित्यर्थः । गुणप्रधानभावेन समुच्चयो न (३)समप्रधानतयाग्नेयादिवदिति वदन् विकल्पमप्यपाकरोति-“न च वयमिहे”ति (पृ० ७१८ पं० १) स्वाध्यायाध्ययनविध्यापादितपुरुषार्थत्वस्य वेदराशेरकेनापि वर्णेन नापुरुषार्थेन भवितुं युक्तम् । न च सुषुप्तावस्थायां जीवस्य स्वरूपेण नाड्यादिस्थानत्वप्रतिपादने किञ्चित्प्रयोजनं ब्रह्मभूयप्रतिपादने त्वस्ति । तस्माच्च समप्रधानभावेन समुच्चयो नापि विकल्प इति भावः । नितार्थमन्यत् ॥ ७ ॥ ८ ॥

स एष तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

(४)यथपीश्वरादिभ्यो जीवस्तथाप्युपाध्यवच्छेदेन भेदं विवक्षित्वा ऽधिकरणान्तरारम्भः ।

(१) एवं तुल्यबलश्रुत्यभावात् नाड्यादीनां विकल्प इत्युक्तम् अतु नाऽतुल्यार्थत्वाच्च न स इत्याह अभ्युपेत्येत्यादिना । जीवोपाध्यन्तःकरणदिनाडीपुरीततोरश्रितः जीवस्तु न कापीति कथमाधारत्वेन तुल्यार्थितेत्यर्थः ।

(२) अव्यक्तेः, अनेन सर्वदा जीवस्य ब्रह्माभेदे सुषुप्तौ किमित्याधारत्वोपाचार इत्याख्येपः परिहृतः ।

(३) न समेति । समप्रधानत्वे हि नाडीपुरीतद्ब्रह्मसु विष्वपि जीवस्थानं स्यात् तदा च न ब्रह्मभाव इति समप्रधानभावनिरासो विकल्पनिरासोपलक्षणार्थः ।

(४) स्यादेतत्, येषामीश्वर एव साक्षात्संसारितीति दर्शनं न तेषां पूर्वपक्षोऽवकल्पने, नापि सिद्धान्तः, ईश्वरस्य सुषुप्त्युत्थानादिरदर्शनात्कल्पितस्य च जीवस्य स्वान् जीवबहुत्वात्तानाद्यसम्भवात्कथमाधिकरणान्तरारम्भ

स एवेति दुःसम्पादमिति स बान्यो वेति ईश्वरो वेति सम्भवमात्रेणोपन्यासः । न हि तस्य शुद्धमुक्तस्वभावस्याविद्याकृतव्युत्थानसम्भवः, अत एव विमर्शवसरं ऽस्यानुपन्यासः । (१) यद्धि ब्रह्मादिनिर्वर्तनीयमेकस्य पुंसश्चोदितं कर्म तस्य पूर्वद्वयुरनुष्ठितस्यापि स्मृतिरिति वक्तव्येऽनुः प्रायश्चित्तानुसूचनार्थः । अत एव सोऽहमस्मीत्युक्तम् । “पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोग्या द्रवती”ति (पृ० ७१९ पं० १६) । अयनम् आयः नियमेन गमनं न्यायः । जीवः प्रतिन्यायं सम्प्रसादे सुषुप्तावस्थायौ बुद्धान्ताया (२) द्रवति आगच्छति । प्रतियोगि यो हि व्याघ्रयोगिनिः सुषुप्तो बुद्धान्तमागच्छन् स व्याघ्र एव भवति न जात्यन्तरम् । तीक्ष्णमुक्तम्—“त इह व्याघ्रो वा सिंहो वे”ति (पृ० ७२० पं० १) । “अथ तत्र सुप्त उच्छिष्टती”ति । यो हि जीवः सुप्तः स शरीरान्तर उच्छिष्टति । शरीरान्तरगतस्तु सुप्तजीवसम्बन्धिनि शरीर उच्छिष्टति । ततश्च न शरीरान्तरे व्यवहारलोप इत्यर्थः । “अपि च न जीवो नाम परस्मादन्य” इति । यथा घटाकाशो नाम न परमाकाशादर्थः, अथ चाग्न्य इव यावद्भूतमनुवर्तते । न चासौ दुर्विवेचस्तदुपाधेर्वटस्य विविक्तत्वात् । एवमनाशनिर्वचनीयविशेषानभेदोपाधिकल्पितो जीवो न वस्तुतः परमात्मनो भिद्यते, (३) तदुपाशुद्धवाभिभावभ्यां चेद्भूत इवाभिभूत इव प्रतीयते । ततश्च सुषुप्तादावपि अभिभूत इव जाग्रदवस्थादिषूद्भूत इव । तस्य चाविद्यातद्वासनोपाधेरनादितया कार्यकारणभावेण प्रवहतः सुविवेचतया तदुपहितो जीवः सुविवेच इति ॥ ९ ॥

सुग्धेऽर्द्धसंपत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

(४) विशेषविज्ञानाभावान्मूर्च्छा जागरस्वप्नावस्थाभ्यां भिद्यते पुनरुत्थानाच्च मरणावस्थायाः । अतः सुषुप्तिरेव मूर्च्छा विशेषज्ञानाभावाविशेषात् । चिरानुच्छ्वासेवपुश्रुतयस्तु सुप्तेरवान्तरप्रभेदाः । तद्यथा—कश्चित्सुप्तोत्थितः प्राह सुखमहमस्वाप्सं लघूनि मे गात्राणि प्रसन्नं मे मन इति, कश्चिदपुनर्दुःखमस्वाप्सं गुरुणि मे गात्राणि भ्रमत्यनबन्धितं मे मन इति । न चैतावता सुषुप्तमिद्यते । तथा (५) विकारान्तरेऽपि मूर्च्छा न सुषुप्तेमिद्यते । तस्माल्लोकप्रसिद्धयभावाज्ज्ञेयं पञ्चम्यवस्थेति प्राप्तम् ।

एवंप्राप्ते, उच्यते—यद्यपि विशेषविज्ञानोपशमने मोहसुषुप्तयोः साम्यं तथापि नैक्यम् ।

इति भास्कराक्षेपे आह यद्यपीति । अवस्थानुगव्यावहारिकस्त्वोपेताविद्योपहितजीवस्य स्वप्नकल्पितजीववैलक्षण्यात् एवोच्छिष्टव्यो वेति चिन्ता सम्भवतीत्यर्थः ।

(१) ननु स्मृतिमात्रस्यापि सुप्तोत्थितजीववैयगमकावमास्ति, न ह्यन्यदृष्टमप्यः स्मरति, स्मरति चात्र सुषुप्तो जाग्रदृष्टमतः सूत्रे अनुस्मृतीत्यनुज्ञादो व्यर्थ इत्याक्षिप्याह यस्तीति । द्वे अहनी ब्रह्म, यतः सूत्रेऽनुस्मृतिः प्रायश्चित्तादितः सोऽहमस्मीति प्रायश्चित्तादहता भाष्ये इत्यर्थः ।

(२) जाग्रदवस्थायै ।

(३) ननु यद्यौपाधिको जीवस्तर्हि सुषुप्तानुपाधिनाशाच्च पश्यतीत्यत आहोपाधुद्भवेति । सुषुप्तादावन्तःकरणादुपाधिरभिभूतो भवति संस्कारात्मनाऽवतिष्ठते न तु सर्वात्मना न पश्यतीत्यर्थः ।

(४) पूर्वत्र प्रत्यभिज्ञानात् एवोच्छिष्टतीत्युक्तम्, तर्हि विशेषविज्ञानाभावाविशेषेणैक्यप्रत्यभिज्ञानात्सुषुप्तिरेव सुषुप्तिरिति पूर्वपक्षमाह विशेषेति ।

(५) करालवदनत्वादौ ।

(१) नहि विशेषविज्ञानसद्भावसाम्यमात्रेण स्वप्नजागरितयोरेभेदः । बाह्येन्द्रियव्यापारभावाभावाभ्यां तु भेदे तयोः सुषुप्तमोहयोरपि प्रयोजनभेदात्कारणभेदाल्लक्षणभेदाच्च भेदः । श्रमापनुत्यर्था हि ब्रह्मणा सम्पत्तिः सुषुप्तम् । शरीरत्यागार्थां तु ब्रह्मणा संपत्तिर्मोहः । (२) यद्यपि सत्यपि मोहे न मरणं तथाप्यसति मोहे न मरणमिति मरणार्थो मोहः । सुषुप्तसंपातादिनिमित्तत्वान्मोहस्य श्रमादिनिमित्तत्वाच्च सुषुप्तस्य सुखेनेत्रादिविकारलक्षणत्वान्मोहस्य प्रसन्नवदनत्वादिलक्षणभेदाच्च सुषुप्तस्य । सुषुप्तस्य स्वप्नान्तरभेदेपि निमित्तप्रयोजनलक्षणगामेहादेकरूपम् , तस्मात्सुषुप्तमोहावस्थयोर्ब्रह्मणा संपत्तावपि सुषुप्ते यादृशी संपत्तिर्न तादृशी मोह इत्यर्हमिति । रुक्ता, साम्यवैषम्याभ्यामर्धत्वम् । यदा चैतदवस्थान्तरं तदा भेदात् तत्प्रविलयाय (३) यन्नान्तरमास्थेयम् । अभेदे तु न यन्नान्तरमिति चिन्ताप्रयोजनम् ॥ १० ॥

न स्थानतोऽपि हि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥

वृद्धिहासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ २० ॥

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

अवान्तरसंगतिमाह “येन ब्रह्मणा सुषुप्तादिष्विति” । यद्यपि ‘तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य’ इत्यत्र निष्पन्नमेव ब्रह्मोपपादितं तथापि प्रपञ्चलिङ्गानां (४) बह्वीनां भूतीनां दर्शनाद्भवति पुनर्विचिकित्साऽतस्तन्निवारणायारम्भस्तस्य (५) च तत्त्वज्ञानप्रपञ्चगोप्ययोगीति प्रयोजनवान् विचारः । तत्रोभयलिङ्गश्रवणादुभयरूपत्वं ब्रह्मणः प्राप्तम् । तत्रापि

(१) ज्ञानाभावसाम्येन सुषुप्तमोहयोरेभेदस्वप्नजागरितयोरपि विशेषविज्ञानसाम्यादभेद इति प्रतिबन्दिमाह नहीति । अथ सत्यप्यप्रयोजकसाम्ये प्रयोजकभेदाच्चयोर्भेदस्तर्हि सुषुप्तिमोहयोरपि स्यात्स इत्याह बाह्येति । प्रयोजनभेदेवाह श्रमेति ।

(२) ननु शरीरत्यागार्थमोहस्तर्हि सुम्भः शरीरं त्यजेदत आह यद्यपीति । सत्येव मोहे मृतिरित्यस्ति व्याप्तिः, खेव कारणत्वोपयोगिनी, न तु सति भवत्येवेति स्थितिकारणस्वीकारादित्यर्थः ।

(३) अद्वयब्रह्मात्मत्वप्रतीतिकाले विचारेण तत्प्रविलयाय ।

(४) प्रपञ्चो लिङ्गं सविशेषब्रह्मणस्तस्याभिः प्रकाश्यते ताः प्रपञ्चलिङ्गा इत्यर्थः ।

(५) निष्पन्नब्रह्मणश्च ।

सविशेषवर्तिविशेषवर्त्योर्विरोधात्स्वाभाविकत्वानुपपत्तेरेकं स्वतोऽपरं तु परतः । न च यत्पर-
रस्तदपरमार्थिकम्, नहि चक्षुरादीनां स्वतःप्रमाणभूतानां दोषतोऽप्रामाण्यमपरमार्थिकम्,
विपर्ययज्ञानलक्षणकार्यानुपादप्रसङ्गात् । तस्मात्(१)दुभयलिङ्गकशास्त्रप्रामाण्यादुभयरूपता ब्र-
ह्मणः पारमार्थिकेति प्राप्ते,

उच्यते—न स्थानत उपधितीति परस्य ब्रह्मण उभयचिह्नवसम्भवः । एकं हि पारमा-
र्थिकमन्यद्वयारोपितं, पारमार्थिकत्वं ह्युपाविजनितस्य रूपस्य ब्रह्मणः परिणामो भवेत् । स
प्राक् प्रीतिषदस्तत्परिशेष्यास्कटिकमणेरिव स्वभावस्वच्छवलयस्य लाक्षारसावसेकोपाचिर-
रुणिमा सर्वगन्धत्वादिरौपाधिको ब्रह्मण्यस्य इति पश्यामः, निर्विशेषताप्रतिपादनार्थत्वा-
च्छ्रुतीनाम् । सविशेषतायामपि यश्चायमर्थो पृथिव्यां तेजोमय इत्यादीनां श्रुतीनां ब्रह्मैक-
त्वप्रतिपादनपरत्वाद्, एकत्वनानात्वयोर्बैकस्मिन्नसम्भवाद् एकत्वाङ्गत्वेनैव नानात्वप्रतिपाद-
नपर्यवसानात्, नानात्वस्य(२) प्रमाणान्तरसिद्धतयानुवाद्यत्वादेकत्वस्य चानधिगतेर्विधेयत्वो-
पपत्तेर्भेददर्शननिन्दया च साक्षाद्भूयसीभिः श्रुतिभिरभेदप्रतिपादनाद् आकारवद् ब्रह्मविष-
याणां च कासाच्चिच्छ्रुतीनानुपासनापरस्वमसति बाधकेऽन्यपराद्वचनाप्रतीयमानमपि गृह्यते ।
यथा देवतानां विग्रहवत्त्वम् । सन्ति चात्र साक्षाद्वैनापवादेनाद्वैतप्रतिपादनपराः शतशः
श्रुतयः, कासां(३)चिच्च द्वैताभिधायिनीनां तत्प्रविलयपरत्वम् । तस्मान्निर्विशेषमेकरूपं चैत-
न्यैकरसं सद्ब्रह्म परमार्थतो, विशेषाश्च सर्वगन्धत्ववामनत्वादय उपधिवशादध्यस्ता इति
सिद्धम् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

अत्र केचिद् द्वे अधिकरणे कल्पयन्तीति (पृ० ७३० पं० १२) किं
सल्लक्षणं च प्रकाशलक्षणं ब्रह्म किं सल्लक्षणमेव (४)ब्रह्मोत्तमं प्रकाशलक्षणमेवेति ।
तत्र पूर्वपक्षं गृह्णाति प्रकाशवच्चवैयर्थ्यात् । चकारात्सच्च, अवैयर्थ्यात्, ब्रह्म-
णि सच्छ्रुतेः । सिद्धान्तयति आह च तन्मात्रम् । प्रकाशमात्रं, न हि सत्त्वं
नाम प्रकाशरूपान्यत् यथा सर्वगन्धत्वादयोपि तु प्रकाशरूपमेव सदिति नोभयरूप-
त्वं ब्रह्मण द्वयर्थः । तदतदननोप(५)न्यस्य दूषितम् । (६)सत्ताप्रकाशयोरैकत्वे नोभयर-
क्षणत्वम् । भेदेन स्थानतोपीदृशेति निराकृतमिति नाधिकरणान्तरं प्रयोजयति । परमार्थतस्त्व-
भेद एव प्रकषप्रकाशवदिति । सर्वेषां च साधारणे प्रविलयार्थत्वे सत्यरूपवदेव
हि तत्प्रधानत्वादिति विनिगमनकारणवचनमनवकाशं स्यात् (पृ० ७३३)

(१) ननु परोपार्थिकं किञ्चित्सत्यं यथा चक्षुरादीनामप्रमाकरत्वं, किञ्चिन्मिथ्या यथा स्कटिकलौहि-
त्यम्, तत्र सविशेषवर्तिविशेषवर्त्योर्विरोधपरपक्षोपार्थिकं तत्सत्यमेवेति कुतो निर्णयस्तत्रादुभयलिङ्गकशा-
स्त्रप्रामाण्यादिति ।

(२) व्यावहारिकप्रमाणसिद्धभेदानुवादेन पारमार्थिकभेदप्रतिपादनपरा श्रुतिरित्यर्थः ।

(३) वा सुपर्णा इत्यादीनाम् ।

(४) एकदेशिमते द्वितीयाधिकरणे वचनव्यक्तीराह किं सल्लक्षणमेवेति । एवकारो बोधद्वन्द्वव-
च्छेदार्थः । (५) अथ केचिदित्यादिभ. ध्येण ।

(६) अथ पूर्वपक्षानुत्थानमाह सत्तेति । प्रकाशवच्च ब्रह्मेत्युक्ते किं सत्ताप्रकाशयोरभेदः, उत भेदः अ-
स्ति इति न पूर्वपक्षवामित्याह नोभयरक्षणायमिति, ब्रह्मण इति शेषः । द्वितीये चरितार्थत्वमाह भेद-
इति । शङ्कितो भेदः स्वभिराकर्तृण्य नाधिकरणान्तप्रयोजक इत्यर्थः ।

पं० १) । एवं हि तस्यावकाशः स्याद् यदि काश्चिदुपासनापरतथा रूपमाचक्षरेन् काश्चि-
 बीरूपब्रह्मप्रतिपादनपरा भवेयुः । सर्वासं तु प्रविलयार्थत्वेन नीरूपब्रह्मप्रतिपादनार्थत्वे उक्तो
 विनिगमनहेतुर्न स्यादित्यर्थः । एकविनियोगप्रतीतेः प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्य-
 वदित्यधिकाराभिप्रायम् (१) । अनुबन्धभेदात् (२) भिक्षोऽनयोरपि नियोग इति । 'कोऽयं
 प्रपञ्चप्रविलय' इति । वास्तवस्य वा प्रपञ्चस्य प्रविलयः सर्विष इवामिसंयोगात्, समा-
 रोपितस्य वा रज्ज्वां सर्पभावस्येव रज्जुतत्त्वपरिहानात् । न तावद्वास्तवः सर्वसाधारणः
 धृतिव्यादिप्रपञ्चः पुरुषमात्रेण शक्यः समुच्छेत्तुम् । अपि च प्रह्लादशुकादिभिः पुरुषचौरैः
 समूलमुन्मूलितः प्रपञ्च इति शून्यं जगद्भवेत् । न च वास्तवं तत्त्वज्ञानेन शक्यं समुच्छेत्तुम्,
 आरोपितरूपविरोधित्वात्तत्त्वज्ञानस्येत्युक्तम् । समारोपितरूपस्तु प्रपञ्चो ब्रह्मतत्त्वज्ञापनपरैरेव
 वाक्यैर्ब्रह्मतत्त्वमवबोधयद्भिः शक्यः समुच्छेत्तुमिति कृतमत्र विधिना । नहि विधिशतेनापि
 विना तत्त्वावबोधनम् प्रवर्तस्वाभज्ञान इति वा कुरु प्रपञ्चप्रविलयं वेति प्रवर्तितः शक्योति
 प्रपञ्चप्रविलयं कर्तुम् । न चास्यात्मज्ञानविधिं विना वेदान्तार्थब्रह्मतत्त्वावबोधो न भवति ।
 मौलिकस्य स्वाध्यायाध्ययनविधेरेव विभक्तितार्थतया सकलस्य वेदराशेः फलवदर्थवबोधन-
 परतामापादयतो विद्यमानत्वादन्वया कर्मविधिवान्यन्यपि विध्यन्तरमपेक्षेरन्निति । (३) न
 च चिन्तासाक्षात्कारयोर्विधिरिति तत्त्वसमीक्षायामस्माभिरुपादितम् । विस्तरं चायमर्थस्तत्रै-
 व प्रपञ्चितः । तस्माज्जर्तिलयवाग्वा (४) जुहुयादिति वद् विधिसङ्ख्या एते 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य'
 इत्यादयो न तु विधय इति । तदिदमुक्तं द्रष्टव्यादिशब्दा अपि तत्त्वाभिमुखीकरण-
 प्रधाना न तत्त्वावबोधविधिप्रधाना इति । अपि च ब्रह्मतत्त्वनिष्प्रपञ्चमुक्तं न तत्र नि-
 योज्यः कश्चित्सम्भवति । जीवो हि नियोज्यो भवेत् (५) स चेत् प्रपञ्चपक्षे वर्तते को नियोज्य-
 रतस्योच्छिन्नत्वात् । अथ ब्रह्मपक्षे, तथाप्यनियोज्यो ब्रह्मणोऽनियोज्यत्वात् । अथ ब्रह्मणो
 ऽनन्योप्यविधयाऽन्य इवेति नियोज्यः । तदुक्तम् । ब्रह्मभावं पारमार्थिकमवगमयतागमेना-
 विद्याया निरस्तत्वात् । तस्मान्नियोज्याभावादपि न नियोगः । तदिदमुक्तं 'जीवो नाम

(१) प्रयाजनियोगानामपि समिधो यजतीत्याद्याख्याताभिहितानां दर्शपूर्णमासनियोगाद्देहाद्वाग्वा-
 ज्ञातिमाशङ्क्याह अधिकाराभिप्रायमिति । अधिकारः परमापूर्वन्तर्देकामिति तदपेक्षयैकनियोगत्वमित्यर्थः ।

(२) नियागावच्छेदकधात्वर्थभेदात्, स च 'प्रयाजादावाग्वाद्यौ च द्रव्यदेवताभेदाद्विज्ञ इत्यर्थः ।

(३) शब्दादेव श्रावदज्ञानसम्भवान्मा तत्र विधिर्ध्याने साक्षात्कारे वा भवतु स इत्यत आह नचेति ।

(४) जर्तिलेति । अग्निहोत्रं प्रकृत्य 'जर्तिलयवाग्वा जुहुयादिति वदुः कथवाग्वा जुहुयात्' इत्यादिकमधीतं
 पूर्वमीमांसायाम्, तत्र उक्तवक्ये विधिरनाहुतिरिति प्रतिषेधः पयसेति विध्यन्तरमुत पयसेत्येव विधिरितर-
 स्तदर्थोपवाद इति संशये निन्दाया निषेधशेषत्वेन विधिशेषत्वायोगान्निषेधं परिकल्प्य विधिनिषेधसमावेशा-
 दिकल्प इति पूर्वपक्षे शास्त्रान्तः—अनाहुतिरित्यतानिषेधं प्रकल्पयेद्यद्यन्यं स्वशेषित्वेन कल्पयेत्, कल्पयति
 त्विदं पयसेति विधिं स्वशेषित्वेन, प्रवृत्तौ चार्थवादः स्यात्, किञ्च कल्पितेति प्रतिषेधे विकल्पः स्यात्—जर्ति-
 लग्नेषु कथवाग्वाग्वा होतव्यं न होतव्यमिति, तत्र प्रतिषेधकल्पनवैयर्थ्यम् ततः पयोहोमस्य प्रशस्ततरत्वार्थ-
 मनाहुतिवाक्येन जर्तिलग्नवीधुकहोमो निन्येते तस्मादर्थवाद इति ।

(५) नियोज्यभाकाशादिप्रपञ्चान्तर्भूतो ब्रह्मैव वा ब्रह्मण औपाधिकावच्छेदो वेति विकल्पान् क्रमेण
 विरस्त्येति स चेदित्यादिना । त्वया विज्ञाते ब्रह्मणि तज्ज्ञानेन प्रपञ्चप्रविलयः साध्य इति वक्तव्यम्, तदा च
 जन्मानन्तरमेव नियोज्यस्योच्छिन्नत्वान्नियोगासिद्धिरित्यर्थः ।

प्रपञ्चपक्षस्यैवे”ति (पृ० ७३४ पं० १६) । अपि च ज्ञानविधिपरत्वे तन्मात्रात् ज्ञान-
स्यानुत्पत्तेस्तत्प्रतिपादनपरत्वमेवास्तु तस्यावश्याभ्युपगन्तव्यत्वेनोभयवादिषिद्धत्वात् । एवं
च कृतं तत्त्वज्ञानविधिनेत्याह—“क्षेयाभिमुखस्यापी”ति (पृ० ७३५ पं० ७) । (१) न
च ज्ञानाधाने प्रमाणानपेक्षस्यास्ति कश्चिदुपयोगो विधेरं हि तदुपयोगो भवेद्यन्यथाकारं
ज्ञानमन्यथादर्शित । न च तच्छक्यं वापि युक्तमित्याह—“न च प्रमाणान्तरेणे”ति ।
किं चान्यन्नियोगनिष्ठतयैव च पर्यवस्यत्यास्नाये यदभ्युगतं भवाद्विः शास्त्र-
र्यालोचनया ऽनियोज्यब्रह्मात्मत्वं जीवस्येति तदेतच्छास्त्रविरोधादप्रमाणकम् ।
अथैतच्छास्त्रमनियोज्यब्रह्मात्मत्वं च जीवस्य प्रतिपादयति जीवं च नियुक्तं ततो व्यर्थं च
विरुद्धार्थं च स्यादित्याह—“अथे”ति (पृ० ७३६ पं० १) । दर्शयौर्णमासादिवाक्येषु
जीवस्यानियोज्यस्यापि वस्तुतो ऽभ्यस्तनियोज्यभावस्य नियोज्यता युक्ता, नहि तद्वाक्यं तस्य
नियोज्यतामाह, अपि तु लौकिकप्रमाणसिद्धां नियोज्यतामाश्रित्य दर्शयौर्णमासौ विधत्ते ।
इदं तु नियोज्यतामपनयति च नियुङ्क्ते चेति दुर्वृत्तमिति भावः । “नियोगपरतायां
चे”ति । पौर्वापर्यालोचनया वेदान्तानां तद्वनिष्ठता श्रुता न श्रुता नियोगनिष्ठेत्यर्थः ।
अपि च नियोगनिष्ठत्वे वाक्यस्य दर्शयौर्णमासकर्मण इवापूर्वान्तरव्यापारादात्मज्ञानकर्मगोप्य-
पूर्वान्तरव्यापारादेव स्वर्गादिफलबन्धोक्तस्यानन्दरूपफलस्य सिद्धिः । तथाचानित्यत्वं सा-
तिशयत्वं स्वर्गवद्भवेदित्याह—“कर्मफलवदि”ति । “अपि च ब्रह्मवाक्येष्वि”ति ।
सप्रपञ्चनिप्रपञ्चोपदेशेषु हि (२) साध्यानुबन्धभेदादेकनियोगत्वमसिद्धं, दर्शयौर्णमासप्रयाज-
वाक्येषु तु यद्यप्यनुबन्धभेदस्तथाप्यधिकाराशस्य साध्यस्य भेदाभावादभेद इति ॥११॥२१॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥२२॥

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

अपि च संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥

प्रकाशादिवंचावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥२५॥

अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम् ॥ २६ ॥

अधिकरणविषयमाह “द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे” इति । (पृ० ७६७ पं० ५) ।

द्वे एव ब्रह्मणो रूपे ब्रह्मणः परमार्थतो ऽरूपस्याभ्यारोपिते द्वे एव रूपे ताभ्यां हि तद्रूप्यते ।
ते दर्शयति—मूर्ते चैवामूर्ते च” । (३) समुच्चयमानावधारणम् । अत्र (४) पृथिव्यभे-

(१) एवमन्तत्त्वप्रतिपादनस्य ज्ञानोत्पत्ताववश्यापेक्षणीयत्वमुक्त्वा विधौ तदभावमाह नचेति ।

(२) साध्येति । मीमांसकमते साध्यभेदादनुबन्धभेदाच्च शास्त्रभेद इत्युक्तम् । तत्र साध्यमुत्पत्तिप्रा-
प्तिरसंस्कृतिविकृतिकरणोपकारकरणवान्तरव्यापाराधिकाररूपमुदाहरणान्येवान्तर्बैव इष्टव्यानि । सर्वेषां चैषा-
मधिकारापूर्वं परमसाध्यं तेषां मते । साध्यश्च नियोगानां पिष्टं संयौतीत्यादिशास्त्राणां भेदस्तथा इव्यदेवता-
दिरूपभेदास्त्वार्थभेदस्ततश्च नियोगावच्छेदकभास्वार्थमकविषयभेद इति भाषः ।

(३) समुच्चये सत्येवकारो विरुद्ध्यते तन्मात्रावधारणस्य तादितरसमुच्चयस्य च विरोधादित्याशङ्क्याह
समुच्चयमानेति । अदा द्वे अपि रूपे मिलिते एवेत्यर्थ एवकार इत्यर्थः ।

(४) द्वे वाव ब्रह्मण इत्यारभ्य द्वेष रस इत्यन्तश्रुतौ । मूर्तेन स्थूलता ।

जासि त्रीणि भूतानि ब्रह्मणो रूपं मूर्तं मूर्छितावयवमितरेतरानुप्रविष्टावयवं कठिनमिति याव-
त् । तस्यैव विशेषणान्तराणि मर्त्यं मरणधर्मकं स्थितमव्यापि अवच्छिन्नमिति यावत् ।
सदन्येभ्यो विशिष्यमाणमसाधारणधर्मवदिति यावत् । गन्धस्नेहोष्णताश्चान्योन्यवच्छेदहेतवो
ऽसाधारणधर्मास्तस्यैतस्य ब्रह्मरूपस्य तेजोबलस्य चतुर्विधोपणस्यैष रसः सारो य एष
सविता तपति । अथामूर्तं वायुश्चान्तरेक्षं च तद्धि न कठिनमित्यमूर्तमेतदमृतममरणधर्मकं
मूर्तं हि मूर्तान्तरेणाभिह्न्यमानमवयवविश्लेषाद्ध्वंसते न तु तथाभावः सम्भवस्यमूर्तस्य ।
एतद्यदेति गच्छति व्याप्नोतीति एतस्यं नित्यपरोक्षमित्यर्थः । तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य
यत एतस्य तस्यैष रसो य एतस्मिन् सवितुमण्डले पुरुषः । करणात्मको हिरण्यगर्भप्राणाह-
यस्यस्यं ह्येष रसः सारो नित्यपरोक्षता (१) च साम्यमित्यभिदैवतम् । अथाध्यात्ममिदमेव मूर्तं
यदन्यत् प्राणान्तराकाशाभ्यां भूतत्रयं सारीशारम्भकमेतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य
मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष रस इति । अथा-
मूर्तं प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्याकाशः । एतदमृतमेतद्यदेतस्यन्तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यै-
तस्य यत एतस्य तस्यैष रसो योयं दक्षिणक्षन् पुरुषस्तस्यैष रसः । (२) लिङ्गस्य हि करणा-
त्मकस्य हिरण्यगर्भस्य दक्षिणमक्षयधिष्ठानं श्रुतेरधिगतम् । तदेवं ब्रह्मण औपाधिकयोर्मूर्तामूर्त-
योराध्यात्मिकाधिदैविकयोः कार्यकारणभावेन विभागो व्याख्यातः सत्यदृशब्दवाच्ययोः (३) ।
(४) अथेदानीं तस्य करणात्मनः पुरुषस्य लिङ्गस्य रूपं वक्तव्यम् । मूर्तामूर्तवासनाविज्ञानमयं
विचित्रं मायामहेन्द्रजालोपमं तद्विचित्रैर्दृष्टान्तैरादर्शयति तद्यथा “माहारजन” मित्यादिना ।
(५) एतदुक्तं भवति—मूर्तामूर्तवासनाविज्ञानमयस्य विचित्रं रूपं लिङ्गस्येति । तदेवं
निरवशेषं सवासनं सत्यरूपमुक्त्वा यतस्सत्यस्य सत्यमुक्तं ब्रह्म तत्स्वरूपावधारणा-
र्थमिदमारभ्यते । (६) यतः सत्यस्य रूपं निःशेषमुक्तमतोवशिष्टं सत्यस्य यत्सत्यं तस्यान-
न्तरं तदुक्तिहेतुकं स्वरूपं वक्तव्यमित्याह—“अथात आदेशः” । कथनम् । सत्यसत्य-
स्य (७) परमात्मनस्तमाह—“नेतिनेति” । एतदर्थकथनार्थमिदमधिकरणम् । ननु किमे-
तावदेवादेशमुतेतः परमन्यदप्यस्तीत्यत आह—“नह्येतस्माद्ब्रह्मण” इति । नेत्यादिष्टाद-
न्यत्परमस्ति यदादेश्यं भवेत् । तस्मादेतावदेवादेश्यं नापरमस्तीत्यर्थः । अत्रैवमर्थेनेतिना
यत्संनिहितं परासृष्टं तन्निषिध्यते नचा सन्निहितं च मूर्तामूर्तसवासनं रूपद्वयम्, तदवच्छे-

(१) अमूर्तभूतद्वयस्य हिरण्यगर्भस्य च रसरसिभावे सामान्यहेतुः श्रुतिगतविशब्देन विवक्षितस्तं
दर्शयति नित्यपरोक्षतेति ।

(२) ननु चैतन्यव्याप्तं लिङ्गशरीरं स्थूलशरीरमात्रे वर्तते तत्र कथं दक्षिणमक्षयधारत्वेनोक्तमत
आह लिङ्गस्येति । करणात्मकस्येत्यनेन रूपाद्द्रुपलाब्धिभिः क्रियाभिः करणत्वेनानुमीयत इत्यनुमानप्रकारो
दर्शितः । (३) सदिति व्यमिति च शब्दवाच्ययोरित्यर्थः ।

(४) एवं प्रतिषेधे मूर्तामूर्तं प्रदर्श्य वासनामयं निषेध्यं रूपं दर्शयति अथेदानीमिति । मूर्तामूर्तवि-
षयास्तुभवजनितासनाज्याविज्ञानविषय इत्यर्थः ।

(५) नन्वनुद्भूतरूपलिङ्गशरीरस्य कथं द्विद्वादिरूपतुल्यरूपसम्भव इत्यत आह एतदुक्तं भवतीति ।

(६) अथात आदेश इत्यत्रातःशब्दार्थमाह यत इति तदुक्तिहेतुकमित्यन्तेन । मध्येऽथशब्दार्थमाह
तस्यानन्तरमिति । (७) व्यावहारिकसत्यस्य प्रपञ्चस्य यः सत्य आत्मा तस्य ।

दक्षत्वेन (१) च ब्रह्म । तत्रेदं विचार्यते—किं रूपद्वयं सवासनं ब्रह्म च सर्वमेव च प्रतिषि-
ध्यते, उत ब्रह्मैवाथ सवासनं रूपद्वयं ब्रह्म तु परिशिष्यत इति । (२) यद्यपि तेषुतेषु वेदा-
न्तप्रदेशेषु ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपादितं तदसद्भावज्ञानं च निन्दितम् । अस्तीत्येवोपलब्धव्य इति
वास्य सत्त्वमवधारितं, तथापि सद्ब्रह्मरूपं तद्ब्रह्म सवासनमूर्तामूर्तरूपसाधारणतया च
सामान्यं तस्य चैते विशेषा मूर्तामूर्तादयो, न च तत्तद्विशेषनिषेधे सामान्यमवस्थातुमर्हति
निर्विशेषस्य सामान्यस्यायोगात्, यथाहुः—

निर्विशेषं न सामान्यं भवेच्छशविषाणवत् । इति ॥

तस्मात्तद्विशेषनिषेधेपि तत्सामान्यस्य ब्रह्मणोऽवस्थानात्सर्वस्यैवायं निषेधः, अत एव
नह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्तीति निषेधात्परं नास्तीति सर्वनिषेधमेव तत्त्वमाह श्रुतिः ।
अस्तीत्येवोपलब्धव्य इति चोपासनाविधानव(३)शेयं, न त्वस्तिस्त्वमेवास्य तरवम् । तत्प्र-
शंसार्थं चासद्भावज्ञाननिन्दा । यच्चान्यत्र ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनं तदपि मूर्तामूर्तरूपप्रतिपाद-
नवनिषेधार्थमसिद्धितोऽपि च तत्र निषेधो योग्यत्वात् संभन्स्यते (४) । यथाहुः—

येन यस्याभिसंबन्धो दूरस्थस्यापि तेन सः । इति ।

तस्मात्सर्वस्यैवाविशेषेण निषेध इति प्रथमः पक्षः । (५) अथ वा पृथिव्यादिप्रमाणसि-
द्धत्वादब्रह्मणस्तु बाह्यनसागोचरतया सकलप्रमाणविरहात् कतरस्यास्तु निषेध इति विशये,
प्रपञ्चप्रतिषेधे समस्तप्रत्यक्षादिव्याकोपप्रसङ्गाद् ब्रह्मप्रतिषेधे त्वव्याकोपाद्ब्रह्मैव प्रतिषेधेन
संबध्यते योग्यत्वात् प्रपञ्चस्तद्वैपरीत्याद्विधा तु तदस्यन्ताभावसूचनायेति मध्यमः पक्षः ।
तत्र प्रथमं पक्षं निराकरोति—“न तावदुभयप्रतिषेध उपपद्यते शून्यवादप्रस-
ङ्गादि”ति । (पृ० ७३८ पं० ७) अयमभिप्रेषः । (६) उपाधयो ह्यमी पृथिव्यादयो-
ऽविद्याकल्पिता न तु शोणकर्कादय इव विशेषो अस्त्यस्य । न चोपाधिविगमे उपहितस्या-
भावोऽप्रतीतिर्वा(७) ननुपाधोर्ना दपेणमणिकृपाणादीनामपगमे मुखस्याभावोऽप्रतीतिर्वा ।
तस्मादुपाधिनियेषेपि नोपहितस्य शशविषाणायमानताऽप्रत्ययो वा । न चेतीति सजिघाना-
विशेषात्सर्वस्य प्रतिषेध्यत्वमिति युक्तम् । न हि भावमनुपाश्रित्य प्रतिषेध उपपद्यते, किंचिद्वि-
कचिन्निषिध्यते नह्यनाश्रयः प्रतिषेधः शक्यः प्रतिपत्तुं, तदिदमुक्तमपरिशिष्यमाणे चा-
न्यस्मिन् य इतरः प्रतिषेद्धुमारभ्यते तस्य प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात्तस्यैव पर-
मार्थत्वापत्तेः प्रतिषेधानुपपत्तिः । मध्यमं पक्षं प्रतिक्षिपति—नापि ब्रह्मानियेषध

(१) कस्य रूपद्वयमित्यपेक्षायां ब्रह्मण इत्येवंरूपेण विशेषणत्वेन ।

(२) ब्रह्मप्रतिषेधेन पूर्वपक्षस्यानुत्थानमाशङ्क्याह यद्यपीति ।

(३) यथा नामब्रह्मेत्युपासितेत्यादावब्रह्मणि ब्रह्मत्वेनोपासना विधीयते, एवमसत्येवास्तीत्युपलब्धिदृष्टि-
र्विधीयते इति शङ्कशिरस्कृत्वाविशेषादित्यर्थः । (४) संबन्धो भविष्यति ।

(५) धर्म्यनाश्रये निषेधासम्भवात्प्रक्षान्तरमाहायवेति ।

(६) ननु विशेषाणां निषेधे सामान्यस्याप्ययोगाच्छून्यवादप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य सामान्याविशेषभावो
ब्रह्मणोऽसिद्ध इत्याहोपाधय इति । शोणो लोहितः, कर्क ईशलोहितः ।

(७) निर्विशेषं सामान्यं न भवेदित्युक्तं, तत्र निषेधेन निषेध्यस्य निषिध्यते सा किमर्थस्वभावधूतोत
प्रमाणसम्बन्धात्मिका, द्वावपि पक्षौ नेत्याहभावोऽप्रतीतिर्वेति ।

उपपद्यते । युक्तं यच्चैसर्गिकाविद्याप्राप्तः प्रपञ्चः प्रतिविध्यते प्राप्तिपूर्वकत्वाप्रतिषेधस्य । ब्रह्म तु नाविद्यासिद्धं नापि प्रमाणान्तरात्, तस्माच्छब्देन प्राप्तं प्रतिषेधनीयं, तथा च यस्तस्य शब्दः प्रापकः स तत्पर इति स ब्रह्मणि प्रमाणमिति कथमस्य निषेधोपि प्रमाणवान् । (१) न च पशुंदासाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन विकल्पो, वस्तुनि सिद्धस्वभावे तदनुपपत्तेः । न चाबाह्मनसगोचरो बुद्धावालोक्षितुं शक्यः । अशक्यश्च कथं निषिध्यते । प्रपञ्चस्त्वनाद्यविद्यासिद्धोऽनूय ब्रह्मणि प्रतिविध्यते इति युक्तम् । तदिमामनुपपत्तिमभिप्रेत्योक्तं नापि ब्रह्मप्रतिषेध उपपद्यते इति । हेत्वन्तरमाह—“ब्रह्म ते ब्रवाणी”ति । “उपक्रमविरोधादि”ति । उपक्रमपरामर्शोपसंहारपर्यालोचनया हि वेदान्तानां सर्वेषामेव ब्रह्मपरत्वमुपपादितं प्रथमेध्याये । न चासस्यामाकाङ्क्षायां दूरतरस्थेन प्रतिषेधेनैवा संबन्धः संभवति । यच्च बाह्मनसार्ताततया ब्रह्मणस्तत्प्रतिषेधस्य न प्रमाणान्तरविरोध इति तत्राह “बाह्मनसार्तातत्वमपी”ति (पृ० ७३९ पं २) प्रतिपादयन्ति वेदान्ता महता प्रयत्नेन ब्रह्म । न च निषेधाय तत्प्रतिपादनम् अनुपपत्तेरित्युक्तमधस्तात् । इदानीं तु निष्प्रयोजनमित्युक्तं प्रक्षालनाद्धि ष्ङ्कश्येति न्यायात् । तस्माद्वेदान्तवाचा मनसि सज्जिधानाद्ब्रह्मणो बाह्मनसार्तात्वं नाजसमपि तु प्रतिपादनप्रक्रियोपक्रम(२)एषः । यथा गवाद्यो विषयाः साक्षाच्छृङ्गग्राहि-कया प्रतिपाद्यन्ते प्रतीयन्ते च नैवं ब्रह्म । यथाहुः—

भेदप्रपञ्चविलयद्वारेण च निरूपणमिति ।

ननु प्रकृतप्रतिषेधे ब्रह्मणोपि कस्माज्ज प्रतिषेध इत्यत आह “ताद्धि प्रकृतं प्रपञ्चितं चे”ति । प्रधान प्रकृतं प्रपञ्चश्च प्रधानं न ब्रह्म तस्य षष्ठ्यन्ततया प्रपञ्चवच्छेदकत्वेनाप्रधानत्वादित्यर्थः । “ततोऽन्यद्ब्रवीती”ति । नेति नेतीति प्रतिषेधादन्यद् भूयो ब्रवीतीति । तज्जिर्वचनम् । नह्येतस्मादित्यस्य यदा नह्येतस्मादिति नेति नेत्यादिशब्दाद्ब्रह्मणोऽन्यत्परमस्तीति व्याख्यानं तदा प्रपञ्चप्रतिषेधादन्यद्ब्रह्मैव ब्रवीतीति व्याख्येयम् । यदा तु नह्येतस्मादिति सर्वनाम्ना प्रतिषेधो ब्रह्मण आदेशः परामृश्यते तदापि प्रपञ्चप्रतिषेधमात्रं न प्रतिपत्तव्यमपि तु तेन प्रतिषेधेन भावरूपं ब्रह्मोपलक्ष्यते, कस्मादित्यत आह—“ततो ब्रवीति च भूय” इति । यस्मात्प्रतिषेधस्य परस्तादपि ब्रवीति । अथ ब्रह्मणो नामधेयं नाम सत्यस्य सत्यमिति तद्याचष्टे श्रुतिः ‘प्राणा वै सत्यमि’ति । (३) माहारजनाद्युपमितं लिङ्गमुपलक्षयति । तस्मात् सत्यमितरपेक्षया (४) तस्यापि परं सत्यं ब्रह्म । तदेवं यतः प्रतिषेधस्य परस्ताद्ब्रवीति तामाज्ज प्रपञ्चप्रतिषेधमात्रं ब्रह्मापि तु भावरूपमिति । तदेवं पूर्व-

(१) ननु शास्त्रप्रमितेऽपि प्रतिषेधः प्रमाणवान् भवेत् विधिप्रतिषेधयोस्तुल्यबलत्वेन विकल्पसम्भवादित्याशङ्क्याह न चेति । तृतीयाध्यायस्थतृतीयपादे वक्ष्यमाणे पशुंदासाधिकरणे यथा विधिप्राप्तस्य यागेषु ये यजामहकरणस्य स्वार्थमना नाभुयाजेष्विति प्रतिषेधेन वारयितुमशक्यत्वादनुयाजेषु ये यजामहविकल्पः एवमिह न वस्तुनि तदभावात्, पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्त्योः प्रागेव तस्यैकरूपत्वेन सिद्धत्वादित्यर्थः ।

(२) प्रक्रियाशब्दार्थमाहोपक्रम इति । बाह्मनसगोचरत्वे निषिद्धे तथैव मनसि स्थिरिकृते स्वयंज्योतिरात्मा स्फुरतीत्युपक्रमत्वम् ।

(३) स्थूलशरीरपेक्षया प्राणप्रधानस्य लिङ्गशरीरस्य स्थायित्वात् सत्यत्वमुच्यत इत्याह माहारजनादीति । माहारजनादीनि रूपाण्युपहितानि निश्चितानि यस्मिन्तत्त्वोक्तम् । (४) स्थूलशरीरपेक्षया ।

स्मिन् व्याख्याने निर्वचनं ब्रवीतीति व्याख्यातम् । अस्मिन्सु सत्यस्य सत्यमिति ब्रवीतीति व्याख्येयम् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ २२-२६ ॥

उभयव्यपदेशान्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

अनेनाहिकुण्डलाभेदः कुण्डलादिकुण्डले तु भेद इत्युक्तं तेन (१) विषयभेदाद्भेदाभेदयोर-
विरोध इत्येकविषयत्वेन वा सर्वदोषलब्धेरविरोधः । विरुद्धमिति हि नः कस्य संप्रत्ययो न
यत्प्रमाणेनोपलभ्यते । आगततश्च प्रमाणादेकगोचरावपि भेदाभेदौ प्रतीयमानौ न विरोधमा-
बहतः सवितुप्रकाशयोरिव प्रत्यक्षात्प्रमाणाद्भेदाभेदाविति ॥ २७ ॥

प्रकारान्तरेण भेदाभेदयोरविरोधमाह—

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥

तदेवं परमतमुपन्यस्य स्वमतमाह—

पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥

अयमभिसंधिः । (१) यस्य मतं वस्तुनोऽहित्वेनाभेदः कुण्डलत्वेन भेद इति । स एवं
ब्रुवाणः प्रष्टव्यो जायते—किमहित्वकुण्डलत्वे वस्तुनो भिन्ने ढताभिन्ने इति । यदि भिन्ने, अ-
हित्वकुण्डलत्वे भिन्ने इति वक्तव्यं न तु वस्तुनस्ताभ्यां भेदाभेदौ, नान्यभेदाभेदाभ्यामन्याङ्गि-
न्नमभिन्नं वा भवितुमर्हति, अतिप्रसङ्गात् । अथ वस्तुनो न भिद्येते अहित्वकुण्डलत्वे, तथा
सति को भेदाभेदयोर्विषयभेदस्तयोर्वस्तुनोऽनन्यत्वेनाभेदात् । (२) न चैकविषयत्वेऽपि सदा-
नुभूयमानत्वाद्भेदाभेदयोरविरोधः, स्वरूपविरुद्धयोरप्यविरोधे क्व नाम विरोधो व्यवतिष्ठेत् ।
न च सदानुभूयमानं विचारासहै भाविकं भवितुमर्हति, देहात्मभावस्यापि सर्वदानुभूयमा-
नस्य भाविकत्वप्रसङ्गात् । प्रपञ्चितं चैतदस्माभिः प्रथमसूत्रे इति नेह प्रपञ्चितम् । तस्मा-
दनाद्यविद्याविक्रीडितमेवैकस्यात्मनो जीवभाषभेदो न भाविकस्तथा च तत्त्वज्ञानादविद्यानिवृ-
त्तावपवर्गसिद्धिः । तात्विकत्वे त्वस्य न ज्ञानानिवृत्तिर्लभ्यः । न च तत्त्वज्ञानादन्यदपवर्गसा-
धनमस्ति । यथाह श्रुतिः—“तमेव विदित्वातिष्ठत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते ऽयनाये”ति ।
शेषमतिरोहितार्थम् ॥ २९-६० ॥

परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशोभयः ॥ ३१ ॥

यद्यपि श्रुतिप्राचुर्याद्ब्रह्मव्यतिरिक्तं तत्त्वं नास्तीत्यवधारितं तथापि सेत्वादिश्रुतीनामा-
पाततस्तद्विरोधदर्शनात् तत्प्रतिसमाधानार्थमयमारम्भः । “जाङ्गलं” (पृ० ७४५ पं० १०)

(१) अहिकुण्डलसूत्रस्य प्रकाशाश्रयवद्भेदो (३-२-२८) सूत्रस्य च भेदाभेदविषयत्वसाम्यात्सौन-
रुक्ताचमाशेक्याह विषयभेदादिति । अत्राहरेकत्वेन कुण्डलादीनां मिथो भेदात् भेदाभेदौ भिन्नाविषयौ, तत्र
तु सवितरि प्रकाशगुणस्य द्रव्यस्य च मिथो भेदाभेदौ न वस्तुन्तरापेक्षेत्येकविषयत्वमेकविषयत्वे हेतुः
सर्वदेति । विरोधे हि विषयव्यवस्था सदानुभूयमानत्वादाविरोध इत्येकविषयत्वमित्यर्थः ।

(२) यन्मते भेदाभेदौ भिन्नाविषयौ तन्मतं दूषयन्नाह यस्येति ।

(३) प्रकाशाश्रयवद्भेदाभेदौ निषेधेति नचेति ।

स्थलम् । प्रका(१)शवदनन्तवज्ज्योतिष्मदायतनवदिति पादा ब्रह्मणश्चत्वारस्तेषां पादानाम-
र्हान्यथौ साफाः, तेष्टवस्य ब्रह्मण इत्यष्टशफं ब्रह्म । षोडश कला अस्थेति षोडशकलम् । तथा
प्राचीप्रतीचीदक्षिणोदीचीति चतस्रः कला अवयवा इव कलाः स प्रकाशवाचाम प्रथमः पादः ।
(२) एतदुपासनार्थं प्रकाशवान् मुख्यो भवतीति प्रकाशवान् पादः । अथापराः पृथिव्यन्तरिक्ष-
योः समुद्र इति चतस्रः कला एष द्वितीयः पादोऽनन्तवानाम् । सोऽयमनन्तवत्त्वेन गुणेनोपास्य-
मानोऽनन्तस्वमुपासकस्यावहतीति अनन्तवान्पादः । अथाग्निः सूर्यश्चन्द्रमा विद्युदिति चतस्रः
कलाः स ज्योतिष्मानाम् पादस्तृतीयस्तदुपासनाज्ज्योतिष्मान् भवतीति ज्योतिष्मान् पादः ।
अथ घ्राणश्चक्षुः श्रोत्रं वागिति चतस्रः कलाश्चतुर्थः पादः आयतनवानामैते घ्राणादयो हि गन्धा-
दिविषया मन आयतनमाश्रित्य भोगसाधनं भवन्तीत्यायतनवानाम् पादः । तदेवं चतुष्पादब्र-
ह्माष्टशफं षोडशकलमुन्मिषितं श्रुत्या । अतस्ततो ब्रह्मणः परमन्यदस्ति । (३) स्यादेतत्, अस्ति
चेत्परिसंख्यायोच्यतामेतावदित्यत आह “मितमस्तीति” (पृ० ७४६ पं० १) प्रमाणसि-
द्धम् । न खेतावदित्यर्थः । भेदव्यपदेशश्च त्रिःप्रकारः—आधारतश्चातिदेशतश्चावधितश्च ॥ ३१ ॥

सामान्यान्तु ॥ ३२ ॥

जगतस्तन्मर्यादानां (४) च विधारकत्वं च सेतुसामान्यम् । यथा हि तन्तवः पटं वि-
धारयन्ति तदुपादानत्वादेवं ब्रह्मापि जगद्विधारयति तदुपपादकत्वात् । तन्मर्यादानां च विधा-
रकं ब्रह्म इतरथाऽतिचपलस्थूलबलवत्कल्लोलमालाकलिलो जलनिधिरिलापरिमण्डलमवगिलेत् (५)
बलवानलो वा विस्फूर्जितज्वालाजटिलो जगद्भस्मसाद्भावेत्, पवनः प्रचण्डो वा ऽका-
ण्डमेव (६) ब्रह्माण्डं विषट्ठयेदिति । तथा च श्रुतिः “भीषास्माद्वातः पवते” इत्यादिका ॥ ३२ ॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

मनसो (७) ब्रह्मप्रतीकस्य समारोपितब्रह्मभावस्य वाग्घ्राणश्चक्षुः श्रोत्रमिति चत्वारः
पादाः । (८) मनो हि वक्तव्यघ्रातव्यश्रोतव्यान् गोचरान् वागादिभिः संचरतीति संचरणसा-
धारणतया मनसः पादास्तदिदमभ्यात्मम् । (९) आकाशस्य ब्रह्मप्रतीकस्याभिर्वायुरादिर्यो
दिश इति चत्वारः पादाः । ते हि व्यापिनो नभस उदर इव गोः पादा विलम्बा उपलक्ष्यन्त
इति पादाः । तदिदमधिदैवतम् । तदनेन पादवदिति वैदिकं निदर्शनं व्याख्याय लौकिकं
चेदं निदर्शनमित्याह—“अथ वा पादवदिति” (पृ० ७४७ पं० १५) । “तद्वदि”-
ति इहापि मन्दबुद्धीनामाभ्यानव्यवहारायेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

(१) उन्मानव्यपदेशविवरणार्थं ब्रह्म चतुष्पादित्यादि भाष्यं, तच्छास्त्रेऽप्यश्रुत्युक्तषोडशकलविधास-
म्बन्धिपादशब्दोदाहरणेन व्याचष्टे प्रकाशवदित्यादिना ।

(२) पादस्य प्रकाशवत्त्वमाख्यायां हेतुमाहैतदिति ।

(३) अतः परमन्यदस्तीति भाष्यम्, तदयुक्तमन्यत्वे सत्यमितत्वानुपपत्तेः, अत उचितशङ्कां कृत्वा
ऽवतारयति स्यादेतदास्ति चेदिति ।

(४) न केवलं जगत उपपादानत्वेन धारकं ब्रह्म किन्तु नियन्तृत्वेनापीत्यहं तन्मर्यादादीनां चेति ।

(५) प्रसेत् । यदि ब्रह्म भुवं न धारयेदित्यर्थः ।

(६) अनवसरे एव ।

(७) यवदिति सूत्रावयवव्याख्यानभाष्यं ‘यथा मन’ इत्यादिकं व्याचष्टे मनस इत्यादिना ।

(८) वागादीनां मनःपादत्वे हेतुमाह मनो हीति ।

(९) एवमाभ्यात्मिकं मनश्चतुष्पाद्व्याख्यायाधिदैविकाकाशं चतुष्पादं व्याचष्टे आकाशस्येत्यादिना ।

स्थानाविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

बुद्ध्याद्युपाधिस्थानविशेषयोगादुद्भूतस्य जाग्रत्स्वप्नयोर्विशेषविज्ञानस्योपाधुपशमेऽभि-
भवे सुषुप्तावस्थानमिति । कथामेदव्यपदेशोऽपि त्रिविधो ब्रह्मण उपाधिभेदापेक्षयेति । यथा
सौषजालमार्गविशेषान्यः सवितृभासो जालमार्गोपाधिभेदाद्भिजा भासन्ते तद्विगमे तु गम-
स्तिमण्डलेनैकीभवन्नयतस्तेन सम्बन्ध्यन्त इव एवमिहापीति ॥ ३४ ॥

स्यादेतत्, एकीभावः कस्मादिह सम्बन्धः कथंचिद्व्याख्यायते न मुख्य एवेत्येतत्स-
त्रेण परिहरति—

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

स्वमपीति इति हि स्वरूपसम्बन्धं ब्रूते । (१) स्वभावभेदेन सम्बन्धत्वेन स्पृष्टस्ततः
स्वाभाविकरतादात्म्याज्ञातिरिच्यत इति तर्कपाद उपपादितमित्यर्थः । तथा भेदोपि त्रिविधो
नान्यादृशः स्वाभाविक इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

सुगमेन आख्येण व्याख्यातम् ॥ ३६ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

ब्रह्माद्वैतसिद्धावपि न सर्वगतत्वं सर्वव्यापिता सर्वस्य ब्रह्मणा स्वरूपेण रूपवत्त्वं सिद्ध्य-
तीत्यत आह—“अनेन सेत्वादिनिराकरणेन” (पृ० ७४९ पं० ११) । परहेतु-
निराकरणेनान्यप्रतिषेधेसमाश्रयणेन च स्वसाधनोपन्यासेन च सर्वगतत्वमप्यात्मनः सिद्धं
भवति । (२) अद्वैते सिद्धे सर्वोऽयमनिर्वचनीयः प्रपञ्चावभासो ब्रह्माधिष्ठान इति सर्वस्य ब्रह्म-
सम्बन्धाद्ब्रह्म सर्वगतमिति सिद्धम् ॥ ३७ ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

सिद्धान्तोपक्रममिदमधिकरणम् । स्यादेतत्, नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य ब्रह्मणः कुत
ईश्वरत्वं कुतश्च फलहेतुत्वमपीत्यत आह—“तस्यैव ब्रह्मणो व्यावहारिक्या”मिति
(पृ० ७५० पं० ५) । नास्य पारमार्थिकं रूपमाश्रित्यैतच्चिन्त्यते किन्तु साव्यवहारिकमेतच्च
तपसा चीयते ब्रह्मेति व्याचक्ष्णैरस्माभिरुपपादितम् । (३) इष्टं फलं स्वर्गः । यथाहुः—

यज्ञ दुःखेन संभिक्षं न च प्रस्तमनन्तरम् ।

अमिलाषोपनीतं च सुखं स्वर्गपदारूपदम् ॥ इति ।

अनिष्टमवीच्यादिस्थानभोग्यं, व्यामिश्रं भुज्यभोग्यम् । तत्र तावत्प्रतिपाद्यते । फलमत
ईश्वरात्कर्ममिराराधिताद्ब्रह्म (४) विनुमर्हति । अथ कर्मण एव फलं कस्मान्न भवतीत्यत आह—
“कर्मणस्त्वनक्षाविनाशिनः प्रत्यक्षाविनाशिनः” इति । चोदयति—“स्यादेतत् कर्म
विनश्य” इति । (५) उपात्तमपि फलं भोक्तृमयोग्यत्वाद्वा कर्मान्तरप्रतिबन्धाद्वा न भुज्य-

(१) ननु स्वरूपसम्बन्धः समवायोपि सम्भवति कथं जीवस्य ब्रह्मतादात्म्यसिद्धिरत आह स्वभावश्चे-
दिति । समवायस्तर्कपादे निरस्त इत्यर्थः ।

(२) न पारमार्थिकं सर्वगतत्वं किन्तु प्रपञ्चेन मिथ्याज्ञादात्म्यामित्याहद्वैत इति ।

(३) आष्यस्थमिष्टपदं व्याचष्टे इष्टमिति । (४) अनेनेश्वरे वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गो निरस्तः ।

(५) यदि कर्म स्थानन्तरकालमारभेत, तर्ह्युपलभ्येतेत्याशङ्क्याह उपात्तमपीति ।

त इत्यर्थः । परिहरति—“तदपि न परिशुच्यती”ति । नहि स्वर्ग आत्मानं लभतामि-
त्यधिकारिणः कामयन्ते किन्तु भोग्योऽस्माकं भवत्विति । तेन यादृशमेभिः काम्यते तादृ-
शस्य फलत्वमिति भोग्यत्वमेव सफलमिति । न च तादृशं कर्मान्तरमिति कथं फलं सद्यपि
स्वरूपेण, अपि च स्वर्गान्नरकौ तौ त्रैतमे सुखः दुःखे इति तद्विषयेष्वनुभवेन भोगापरान्मानावश्यं
भवितव्यम् । तस्मादनुभवयोग्ये अननुभूयमाने शशशृङ्गवन्न स्त इति निश्चयते । चोदयति—
“अथोच्यते मा भूत्कर्मानन्तरं फलोत्पादः कर्मकार्यादपूर्वाद्भवे”दिति
(पृ० ७५१ पं० १) । परिहरति—“तदपि ने”ति । यद्यदचेतनं तत्तत्सर्वं चेतनाधि-
ष्ठितं प्रवर्तते इति प्रत्यक्षागमाम्भ्यां (१) मवधारितम् । तस्मादपूर्वेणाप्यचेतनेन चेतनाधिष्ठिते-
नैव प्रवर्तितव्यं नान्यथेत्यर्थः । न चापूर्वं प्रामाणिकमपीत्याह—“तदस्ति त्वे” इति ॥३८॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

“अज्ञादो”ऽन्नप्रदः ॥ ३९ ॥

सिद्धान्तेनोपक्रम्य पूर्वपक्षं गृह्णाति—

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

श्रुतिमाह—“श्रूयते ताव”दिति । (१) ननु ‘स्वर्गकामो यजेते’त्यादयः श्रुतयः फलं
प्रति न साधनतया यागं विदधति । यथा हि—यदि यागादय एव क्रिया न तदतिरिक्ता
भावना तथापि त एव स्वपदेभ्यः (२) पूर्वापरीभूताः साध्यस्वभावाः अवगम्यन्त इति न सा-
ध्यान्तरमपेक्षन्ते इति न स्वर्गेण साध्यान्तरेण सम्बन्धमर्हन्ति । अथापि तदतिरेकिणो भाव-
नास्ति (४) तथाप्यसौ भाव्यापेक्षापि स्वपदोपात्तं पूर्वावगतं च भाव्यं चास्वर्थमपहाय न मि-
त्रपदोपात्तं पुरुषविशेषणं च स्वर्गादि भाव्यतया स्वीकर्तुमर्हति । न चैकस्मिन्वाक्ये साध्यद्वय-
संबन्धसंभवः, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । न केवलं शब्दतो वस्तुतश्च पुरुषप्रयत्नस्य भावनायाः
साक्षाद्भात्वर्थ एव साध्यो न तु स्वर्गादिस्तस्य तदव्याप्यत्वात् । स्वर्गादेस्तु नामपदाभिधेय-
तया सिद्धरूपस्याख्यातवाच्यं साध्यं चास्वर्थं प्रति भूतं अव्यायोपादिश्यत इति न्यायात्साधन-
तया गुणत्वेनाभिसंबन्धः । तथा च पारमर्ष सूत्रम्—“द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्ध”
इति । (५) तथा च कर्मणो यागादेर्दुःखत्वेन पुरुषेणासमीहितत्वात् समीहितस्य च स्वर्गादे-

(१) यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो गमयतीत्यागमोऽत्र गाह्यः ।

(२) अत्र साध्यकारः कर्मण एव फलमिति पूर्वपक्षघटनाय स्वर्गकामाधिकरणासिद्धान्तं सञ्चिखिपे
तान्नित्याशङ्क्य दर्शयस्तदधिकरणपूर्वपक्षमाह नन्विति ।

(३) यागादीनामेव क्रियास्वे तेषां धातुभिरेव प्रतीतेः प्रत्ययपौनरुक्त्यमाशङ्क्याह पूर्विति । यजेतेत्यत्र
हि याजिना प्रकृत्या याग एव हि प्रतीयते, प्रत्ययसहितेन तु तेन स एव पूर्वापरीभूतो नानाक्षणव्यासक्तो-
ऽभिधीयते । तत्र लिङ्गादिषु विशेषमाह साध्यस्वभावा इति ।

(४) तथापीति । प्रत्ययार्थभूता भावना धात्वर्थमिवा यद्यपि स्वमित्रं भाव्यमाकाङ्क्षते, तथापि धात्वर्थ-
एवास्या भाव्यः तस्य यजेतेत्येकपदश्रुत्या साध्यत्वप्रतीतिः, अत एव च पूर्वावगतं स्वर्गं तस्य मित्रपदोपा-
त्तस्य वाक्येन साध्यत्वस्य प्रत्येतव्यत्वात् वाक्यस्य च लिङ्गश्रुतिकल्पनापेक्षस्य चरमभावित्वात्, किञ्च पुरुष-
विशेषणस्वर्गस्य न यागेन सम्बन्धः, उपसर्जनपदान्तरेणासम्बन्धादित्यर्थः ।

(५) यदि न यागादेः स्वर्गादिसाधनता कथन्तर्हि पुरुषप्रवृत्तिरप्रवर्तमानेषु च तेषु कथं शास्त्रप्रा-
माण्यमत आह तथाचेति ।

रसाध्यत्वाच्च यागादयः पुरुषस्थोपकुर्वन्त्यनुपकारिणां चैषां न पुरुष ईष्टे 'अनोशानश्च न तेषु संभवत्यधिकारीत्यधिकाराभावप्रतिपादितानर्थक्यपरिहाराय कृत्स्नस्यैवाभ्यासस्य निर्मृष्टनिश्चि-
लदुःखानुषङ्गनित्यसुखमयप्रज्ञाज्ञानपरत्वं भेदप्रपञ्चविलयनद्वारेण । तथा हि—सर्वत्रैवाभ्यासे
कचित्कस्यचिद्भेदस्य प्रविलयो गम्यते यथा स्वर्गकामो यजेतेति शरीरात्मभावप्रविलयः ।
इह खल्वापाततो देहातिरिक्त आमुष्मिकफलोपभोगसमर्थोऽधिकारी गम्यते । तत्राधिकारस्यो-
क्तेन क्रमेण निराकरणाद् (१) असतोऽपि प्रतीयमानस्य विचारसहस्योपायतामात्रेणावस्थाना-
दनेन वाक्येन देहात्मभावप्रविलयस्तत्परेण क्रियते । (२) गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदित्य-
त्राप्यापाततोऽधिकृताधिकारावगमादधिकारिभेदप्रविलयः । निषेधवाक्यानि च साक्षादेव
प्रवृत्तिनिषेधेन, विधिवाक्यानि चान्यानि 'संप्रहृष्या यजेत प्रामकाम' इत्यादीनि न संप्रहृष्या-
दिप्रवृत्तिप्राप्यपि तूपायान्तरोपदेशेन सेवादिदृष्टोपायप्रतिषेधार्थानि, (३) यथा विषं भुङ्क्व
मा ऽस्य गृहे भुङ्क्व इति । तथा च रागाद्याक्षिप्तप्रवृत्तिप्रतिषेधेन शास्त्रस्य शास्त्रत्वमप्युप-
पद्यते रागनिबन्धनं तूपायोपदेशद्वारेण प्रवृत्तिमनुजानतो रागसंबन्धनादशास्त्रत्वप्रसङ्गः ।
तन्निषेधेन तु ब्रह्मणि प्रणिधानमादधत् शास्त्रं शास्त्रं भवेत् । तस्मात्कर्मफलसंबन्धस्याप्रामाणि-
कत्वादानादिविचित्रविद्यासहकारिण ईश्वरादेव कर्मानपेक्षाद्विचित्रफलोत्पत्तिरिति । कथं तर्हि
विधिः ? किमत्र कथं प्रवर्तनामात्राद्विधेस्तस्य चाधिकारमन्तरेणाप्युपपत्तेः, नहि यो यः
प्रवर्तयति स सर्वोऽधिकृतमपेक्षते । पशनादेः प्रवर्तकस्य तदनपेक्षत्वादिति शङ्कामपाचिकीर्तु-
राह "तत्र च विधिश्च्युतेर्विषयभावोपगमाद्यागः स्वर्गस्योत्पादक इति गम्यते ।
अन्यथा ह्यननुष्ठातृको याग आपद्येत" । अयमभिसंधिः—(४) उपदेशो हि विधिः,
यथोक्तं तस्य ज्ञानमुपदेश इति । उपदेशश्च नियोज्यप्रयोजने कर्माणि लोकशास्त्रयोः प्रसिद्धः,
तथया ऽऽरोग्यकामो जीर्णे भुञ्जीत । एष सुपन्था गच्छतु भवाननेनेति । न त्वाज्ञादिरिव
नियोकतुप्रयोजन (५) तत्राभिप्रायस्य प्रवर्तकत्वात् तस्य चापौरुषेयेऽसंभवात् । अस्य चोप-
देशस्य नियोज्यप्रयोजनव्यापाराविषयत्वमनुष्ठात्रपेक्षितानुकूलव्यापारागोचरत्वमस्माभिरुपपा-
दितं न्यायकणिकायाम् (६) । तथा च स्वर्गकामो यजेतेत्यादिषु स्वर्गकामादेः समीहितो-
पाया गम्यन्ते यागादयः, इतरथा तु न साधयितारमनुगच्छेयुः । तदुक्तमृषिणा—'असा-
धकं तु तादर्थ्यादिति' । (७) अनुष्ठात्रपेक्षितोपायताराहितप्रवर्तनामात्रार्थत्वे यजेतेत्यादीनाम-
साधकं कर्म यागादि स्यात् साधयितारं नाधिगच्छेदित्यर्थः । (८) न चैते साक्षाद्भावनाभावा

(१) निराकृतस्य कथं प्रपञ्चप्रविलयप्रमित्यर्थत्वमत आह्लासतोपीति । अत्रानपि प्रामित्यर्थो वपोऽन-
नादिरिव प्राशस्त्यप्रामित्यर्थ इति भावः ।

(२) एवं स्वर्गकामवाक्ये देहात्मभावोपलक्षितजड-उपपञ्चाविलयमुक्त्वा गोदोहनवाक्ये दर्शपूर्णमासाधि-
कारिण एव गोदोहनेऽप्यधिकारावगमादुभयत्राधिकारिभेदप्राविलापनद्वारा तदुपलक्षितात्मभेदः प्रविलाप्यत
इत्याह गोदोहनेनेति । (३) सेवादिविषयप्रवृत्तिर्हि संप्रहृष्यामनुष्ठीयमानायां न भवतीत्यर्थः ।

(४) वायुदकादिबहिधेः प्रवर्तकत्वमित्येतत्तावन्निषेधन् स्वर्गकामाधिकारणासिद्धान्तं दर्शयति उपदेशो इति

(५) उपदेश इत्यर्थः । (६) अनुज्ञायां प्रवर्तनमुपदेशो त्वप्रवृत्तस्येत्यादिकमुक्तमित्यर्थः ।

(७) तादर्थ्यादितिपदं व्याचष्टेऽनुष्ठात्रपेक्षितेति ।

(८) साक्षाद्भावनाभावो यागादिः स च दुःखरूप इत्यप्रवृत्तिरिति यदुक्तं तत्राह नचैते इति । विधि-

अपि कर्त्रपेक्षितसाधनताविश्रुपहितमर्यादा भावनोद्देश्या भवितुमर्हन्ति, येन पुंसामनुपकारकाः सन्तो नाधिकारभाजो भवेयुः । दुःखत्वेन कर्मणां चेतनसमीहानास्पदत्वात्, स्वर्गादीनां तु भावनापूर्वरूपकामनोपधानाच्च प्रीत्यात्मकत्वाच्च नामपदाभिधेयानामपि पुरुषविशेषणानामपि भावनोद्देश्यतालक्षणभाव्यत्वप्रतीतेः । (१) फलार्थप्रवृत्तभावनाभाव्यत्वलक्षणेन च यागादिसाध्यत्वेन फलार्थप्रवृत्तभावनाभाव्यस्वरूपस्य फलसाध्यत्वस्य समप्रधानत्वाभावेनैकवाक्यसमवायसम्भवात् भावनाभाव्यत्वमात्रस्य च यागादिसाध्यत्वस्य करणेष्वविरोधात्, अन्यथा सर्वत्र तदुच्छेदात्, परश्वादेरपि छिदादिषु तथाभावात् फलस्य साक्षाद्भावनाभ्याप्यत्वविरहिणोपि तदुद्देश्यतया सर्वत्र व्यापितया व्यवस्थानात् स्वर्गसाधने यागादौ स्वर्गकामादेरधिकार इति सिद्धम् । न चाप्राप्तार्थविषयाः साङ्गदृष्ट्यादियागविधयः परिखण्ड्यायका नियामका वा भवितुमर्हन्ति । (२) न चाधिकाराभावे देहात्मप्रविलयो वाऽधिकारिभेदप्रविलयो वा शक्य उपपादयितुम् । आपाततः प्रतिभाने चास्य तत्परस्त्वमेव नार्थायातपरत्वम् स्वरसतः प्रतीयमानेऽर्थे वाक्यस्य तादर्थ्ये सम्भवति न सम्पातायातपरत्वमुचितम् । न चैतावता शास्त्रत्वव्याघातः, तस्य स्वर्गाद्युपायज्ञासनेपि शास्त्रत्वोपपत्तेः । पुरुषश्रेयोभिधायकत्वं हि शास्त्रत्वम् सरागवीतरागपुरुषश्रेयोभिधायकत्वेन सर्वपारिषदतया (३) न तत्त्वव्याघातः । तस्माद्विषयविषयभावोपगमाद् यागः स्वर्गस्थोत्पादक इति सिद्धम् । “कर्मणो वा काचिदवस्थे”-ति । कर्मणोवान्तरव्यापारः । एतदुक्तम् भवति । कर्मणो हि फलं प्रति तत्साधनत्वं श्रुतम् तन्निर्वाहयितुं तस्यैवावान्तरव्यापारो भवति । न च व्यापारवति सत्येव व्यापारो नासतीति युक्तम् । असत्त्वस्यामेयादिषु तदुत्पत्त्यपूर्वाणां परमापूर्वं जनयितव्ये तदवान्तरव्यापारत्वात् । असत्यपि च तैलपानकर्मणि तेन पुष्टौ कर्तव्यायामन्तरा तैलपरिणामभेदानां तदवान्तरव्यापारात् । तस्मात्कर्मकार्यमपूर्वं कर्मणा फले कर्तव्ये तदवान्तरव्यापार इति युक्तम् । यदाः पुनः फलोपजननान्यथानुपपत्त्या किञ्चित्कल्प्यते तदा फलस्य वा पूर्वावस्था । “अविचित्रस्य कारणस्येति” (पृ० ७५२ पं० २) । यदीश्वरादेव केवलादिति शेषः । (४) कर्मभिर्वा शुभाशुभैः कार्यद्वेषोत्पादे रागादिमत्त्वप्रसङ्ग इत्याशयः ॥ ४० ॥

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

दृष्टानुसारिणी हि कल्पना युक्ता नान्यथा । नहि जातु मृत्पिण्डदण्डादयः कुम्भकाराद्यनभिष्टिताः कुम्भाधारम्भाय विभवन्तो दृष्टाः । न च विद्युत्पवनादिभिरप्रयत्नपूर्वैक्यभिचारस्तेषामपि कल्पनास्पदतया व्यभिचारनिदर्शनत्वानुपपत्तेः । तस्माद्वेतनं कर्म वाऽपूर्वं वा न चेतनानभिष्टितं स्वतन्त्रं स्वकार्ये प्रवर्तितुमुत्सहते । न च चैतन्यमात्रं कर्मस्वरूपसामान्य-

विषयीकृतभावनायाः श्रेयःसाधनत्वात् स्वर्ग एवोद्देश्यो न यागादयः, यदि स्युस्तर्ह्यप्रवृत्तिविषयता तेषां स्यात् । तच्च नास्ति, यागादीनां भावना प्रत्यनीकितकर्मतामात्रत्वादित्यर्थः ।

(१) यागादेः स्वर्गादेश्च भाव्यत्वेन वाक्यभेद इति यदुक्तं तत्राह फलार्थेति ।

(२) नचेति । स्वर्गभोक्तुर्यागाधिकारान्यथानुपपत्त्या हि देहात्मत्वाभावावगतिरित्यर्थः ।

(३) सर्वपारिषत्सिद्धतया ।

(४) तर्हि कर्मापेक्षत्वपक्षो निर्दोष इति कथं पूर्वपक्षावकाश इत्यत्राह कर्मभिर्वेति । काञ्चिच्छुभं काञ्चिदशुभं कारयतीति वैषम्यप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

विनियोगादिविशेषविज्ञानशून्यमुपयुज्यते येन तदहितक्षेत्रज्ञमात्राधिष्ठानेन सिद्धसाध्यत्वमुद्गा-
 ध्येत (१), तस्मात् तत्तत्प्रसादादृष्टालगोपुरतोरणाद्युपजनानिर्दर्शनमदृष्टैः सुपरिनिश्चितं यथा
 चेतनाधिष्ठानादचेतनानां कार्यारम्भकत्वमिति, तथा चैतन्यं देवताया अप्रति बाधके श्रुति-
 स्मृतीतिहासपुराणप्रसिद्धं न शक्यं प्रतिषेद्धुमित्यपि स्पष्टं निरदृष्टिं देवताधिकरणे । लौकि-
 कक्षेत्रो दानपरिचरणप्रणामाञ्जलिकरणस्तुतिमयीभिरतिश्रद्धागर्भाभिर्मन्त्रिभिराराधितः प्रसन्नः
 स्वानुरूपभाराधकाय फलं प्रयच्छति विरोधतश्चापक्रियाभिर्विरोधकायाहितमित्यपि सुप्रसिद्धं,
 तदिह केवलं कर्म वाऽपूर्वं वा चेतनानाधिष्ठितमचेतनं फलं प्रसूत इति दृष्टविरुद्धम् । यथा विनष्टं
 कर्म न फलं प्रसूत इति कल्प्यते दृष्टविरोधादेवमिहापीति । तथा देवपूजात्मको यागो देवतां
 न प्रसादयन् फलं प्रसूत इत्यपि दृष्टविरुद्धम् । न हि राजपूजात्मकमाराधनं राजानमप्रसाद्य
 फलाय कल्पते । तस्माद्दृष्टानुगुण्याय यागादिभिरपि देवताप्रसत्तिरुत्पाद्यते । तथा च देवता-
 प्रसादादेव स्थायिनः फलोत्पत्तेरुपपत्तेः कृतमपूर्वेण । एवमशुभेनापि कर्मणा देवताविरोधनं
 श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम्, ततः स्थायिनोऽनिष्टफलप्रसवः । न च शुभाशुभकारिणां तदनुकूलं फलं
 प्रसूयानां देवता द्वेषपक्षपातवतीति युज्यते, नहि राजा साधुकारिणमनुष्टुब्धनिष्ठान् वा पाप-
 कारिणं भवति द्विष्टो रक्तो वा तद्वदलौकिकोपीश्वरः । (२) यथा च परमापूर्वं कर्तव्ये उत्पत्त्य-
 पूर्वानामज्ञापूर्वाणां चोपयोगः, एवं प्रधानाराधनेऽज्ञाराधनानामुपपत्त्याराधनानां चोपयोगः,
 स्वाभ्याराधनं इव तदमात्यतत्प्रणयिजनाराधनानामिति सर्वं समानमन्यत्राभिनिवेशात् । त-
 स्माद्दृष्टविरोधेन देवताराधनात्फलं न त्वपूर्वात्कर्मणो वा केवलाद्विरोधतो हेतुव्यपदेशाच्च
 श्रौतैः स्मार्तैश्च व्याख्यातः । (३) ये पुनरन्तर्गामिभ्यापाराया फलोत्पादनानां निवृत्त्यं सर्वसा-
 धारणत्वमिति मन्यमाना भाष्यकारीयमधिकरणं दूषयावभूतः, तेभ्यो व्यावहारिक्यामीशि-
 त्रीक्षितव्यविभागावस्थाप्यामिति भाष्यं व्याचक्षीत ॥ ४१ ॥
 इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भाष्यविभागे भामत्यां तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

पूर्वेण सङ्गति(४)माह—“व्याख्यातं विज्ञेयस्य ब्रह्मण” (पृ० ७५३ पं० १०)
 इति । निरुपाधिब्रह्मतत्त्वगोचरं विज्ञानं मन्वान आक्षिपति—“ननु विज्ञेयं ब्रह्मे”ति ।
 (५) सावयवस्य ह्यवयवानां भेदात्तदवयवविशिष्टब्रह्मगोचराणि विज्ञानानि गोचरभेदाद्विधेर-
 क्षित्यवयवा ब्रह्मणो निराकृताः पूर्वापरादित्यनेन । न च नानास्वभावं ब्रह्म यतः स्वभावमे-

(१) अनेन कर्मादि चेतनाधिष्ठितमचेतनत्वात् मृदुदित्यनुमाने जीवैः सिद्धसाधनत्वाश्चाङ्ग निरस्ता
 बोध्या । फलसिद्धिपूर्वकणे कर्मस्वरूपादिप्राक्षास्कारवदधिष्ठितमस्माभिः साध्यते इति न सिद्धसाधनमित्यर्थः ।

(२) ननु तर्हि प्रधानकर्मणैश्वरप्रसादसम्भवे किमर्थमङ्गानुष्ठानमत आह यथाचेति ।

(३) भास्करमते ह्यप्यितुमनुवदति ये पुनरिति । अवियोपाधिवशादीश्वरस्यानित्यः प्रतिजीवं कर्मसा-
 ध्यश्चानुग्रहोऽस्तीति दूषणार्थो दृष्टव्यः । (४) पादसङ्गतिमित्यर्थः ।

(५) पूर्वापरादिभेदाद्विधेः कर्मसमिति च विशेषणद्वयस्यापुनरुक्तमर्थमाह सावयवस्येति । प्रथमेन सावय-
 वत्वनिषेध उपरेणानेकधर्मवत्त्वनिषेध इति न पौनरुक्त्यमित्यर्थः ।

दाद् भिन्नानि ज्ञानानीत्युक्तमेकरसमिति । “घनं” कठिनम् । (१) नन्वेकमप्यनेकरूपं लोके
दृष्टं यथा सोमशर्मैकोप्याचार्यौ मातुलः पिता पुत्रो भ्राता भर्ता जामाता द्विजोत्तम इत्यनेक-
रूप इत्यत उक्तं “मेकरूपत्वाच्च” (पृ० ७५४ पं० १) । एकरिमन् गोचरे सम्भवन्ति
बहुनि विज्ञानानि न त्वनेकाकाराणीत्युक्तम्—“अनेकरूपाणि” । (२) रूपमाकारः । समा-
धत्ते “उच्यते । सगुणेति” । तत्तद्गुणोपाधानब्रह्मविषया उपासनाः प्राणादिविषयाश्च
दृष्टादृष्टकममुक्तिफला विषयभेदाद्विद्यन्त इत्यर्थः । तत् उपपन्नो विमर्श इत्याह—“तेष्वेषा
चिन्ता” । पूर्वपक्षं गृह्णाति—“तत्रे”ति । “नाम्नस्ताव”दिति । ‘अस्त्यथैष ज्योतिरे-
तेन सहस्रदक्षिणेन यजेते’ति । तत्र संशयः—किं यजेतेति सज्जिहितज्योतिष्टोमानुवादेन सहस्र-
दक्षिणालक्षणगुणविधानम्, उतैतद्गुणविशिष्टकर्मान्तरविधानमिति । किं तावत्प्राप्तम्, ज्योति-
ष्टोमस्य प्रकान्तत्वाद्यजेतेति तदनुवादाज्योतिरिति (३) प्रातिपदिकमात्रं पठित्वा एतेनेत्यनु-
ष्य कर्मसामानाधिकरण्येन कर्मनामव्यवस्थापनात् कर्मणश्चानुवाद्यत्वेन तत्तन्त्रस्य नाम्नोपि
तथैव व्यवस्थापनात् ज्योतिःशब्दस्य वसन्तेवसन्ते ज्योतिषेति च ज्योतिष्टोमे योगदर्शनात्
नामैकदेशेन च नामोपलक्षणस्य लोकसिद्धत्वात् भीमसेनोपलक्षणमीमपदवद्, अथशब्दस्य
चानन्तर्याम्यस्यासम्बन्धित्वेऽनुपपत्तेर्गुणविशिष्टकर्मान्तरविधेः गुणमात्रविधानस्य लाघवाद् द्वा-
वशशतकीक्षणायाश्चोत्पत्त्यश्चिष्टतया समष्टितया सहस्रदक्षिण्या सह विकल्पोपपत्तेः प्रकृतस्यैव
ज्योतिष्टोमस्य सहस्रदक्षिणालक्षणगुणविधानार्थमयमनुवादो न तु कर्मान्तरमिति प्राप्तम् (४) ।

एवं प्राप्त उच्यते—भवेत्पूर्वस्मिन् गुणविधिर्यदि तदेव प्रकरणं स्यात्, विच्छिन्नं तु तत्,
तथाहि—सज्जिधावपि पूर्वासम्बद्धार्थं संज्ञान्तरं प्रतीयमानमन्यायस्थानेकार्थत्वमिति न्यायाद्
सत्सर्गतोर्थान्तरार्थत्वात् पूर्वबुद्धिं व्यवच्छिन्नस्य पूर्वबुद्धिं च प्रसृत इति लोकसिद्धम् । न जातु
देहि देवदत्ताय गामय देवाय वाजिनमिति देवशब्दश्च देवदत्तं वाजिभाजमवस्यन्ति लौकिकाः ।
तथा चोपरिष्ठाद् यजेतेति श्रूयमाणमसम्बद्धार्थपदव्यवायात् (५) तत्कर्मबुद्धिमनादधत् तत्र
गुणविधानमात्रासमर्थं कर्मान्तरमेव विधत्ते । न चैकत्रानुपपत्त्या लक्षणया ज्योतिःशब्दो
ज्योतिष्टोमे प्रवृत्त इत्यस्यामनुपपत्तौ लाक्षणिको युक्तः (६), नहि गङ्गायां घोष इत्यत्र
गङ्गापदं लाक्षणिकमिति भीनो गङ्गायामित्यत्रापि लाक्षणिकं भवति । भेदेऽपि च प्रथमं संज्ञा-

(१) एवमवयवभेदं धर्मभेदं च निरस्त्यापेक्षिकभेदमाशङ्क्य तन्निषेध एकरूपत्वविशेषणेन क्रियत
इत्याह नप्ति । (२) ननु ज्ञानस्य गुणस्य कथमनेकरूपत्वप्राप्तिरिति आह रूपमिति ।

(३) ननु यजेतेति प्रकृतज्योतिष्टोमानुवादोऽनुपपन्नः नाम्नैव तद्बुद्धिपेच्छेदात् आह ज्योतिरिति
ति । ज्योतिरिति प्रातिपदिकमात्रं न नामत्वमेतेनेत्यस्यमनुकूल्य यजेतेत्याख्यातवाच्यकर्मसामानाधिकर-
ण्याजामत्वाभिधीयतेतथा च आख्याताधीनत्वाद्यथाख्यातं कर्म कुर्यात् तर्हि नामापि तद्भेदेऽथ त्वनुपदेतर्हि
नामापि तदनुवादित्यतीत्यप्रयोजकमिह नाम भेदाभेदयोस्तत्तत्तथाख्यातार्थ एव चिन्त्य इत्यर्थः ।

(४) पूर्वतन्त्रे शास्त्रान्तराधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे ‘नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिन्दाशक्तिसमाप्तिवचनप्राय-
श्चित्तान्यार्थदेशनाच्छास्त्रान्तरे कर्मभेदः स्यात् (जै० २।१।८ सू०) इति तत्रोक्ता हेतवः नामादयो विद्यामे-
दार्थमिहोच्यन्ते ‘अथैष ज्योतिरित्यादिना । अत्र प्रकृतज्योतिष्टोमानुवादेन सहस्रदक्षिणाख्यगुणविधि-
मिति पूर्वपक्षसङ्केपार्थः । (५) पूर्वोक्तसम्बद्धार्थवता ज्योतिषदेन व्यवधानादित्यर्थः ।

(६) वदन्तादिवाक्ये तु ज्योतिषा यजेतेत्याख्याताधीनासंज्ञाऽख्यातं च कालादिविधिसंक्रान्तमिति
पूर्वकर्मानुवदेन, एषा तु प्रथमान्तत्वादतत्तन्त्रेति प्रकृतकर्मबुद्धिं विच्छिन्नत्वात्त्यर्थः ।

न्तरेणोल्लिखिते यजिशब्दसामानाधिकरथ्यं कर्मनामधेयतामात्रतामावहति न तु संज्ञान्तरोप-
जनिता भेदधियमपनेतुमुत्सहते । तथा चाथशब्दोधिकारार्थः प्रकरणांतरतामवद्योतयति ।
एषशब्दश्चाधिक्रियमाणपरामर्शक इति सोऽयं संज्ञान्तराद्भेद इति । भवतु संज्ञान्तरात्कर्मभेदः
प्रस्तुते तु किमायातमित्यत आह—“अस्ति चात्र वेदान्तान्तरविहितेऽपि”ति ।
यथैव काठकादिसमाख्या ग्रन्थे प्रयुज्यते एवं ज्ञानेऽपि लौकिकाः । न चास्ति विशेषो यतो ग्रन्थे
मुख्या विज्ञाने गौणी भवेत् । प्रणयनं च ग्रन्थज्ञानयोरभिन्नं प्रवृत्तिनिमित्तं तस्माज्ज्ञानस्यापि
वाचिका समाख्या । तथा च यदा ज्योतिष्टोमसन्निधौ श्रूयमाणं समाख्यानन्तरं तत्प्रतीकमपि
कर्मणो भेदकं तदा कैव कथा शाखान्तरीये विप्रकृष्टतमेऽतत्प्रतीकभूतसमाख्यानन्तराभिधेये
ज्ञात इति । तथा रूपभेदोऽपि कर्मभेदस्य प्रतिपादकः प्रसिद्धो, यथा ‘वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो
वाजिनमित्येवमादिषु । (१) इदमाम्नायते—‘तते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षे’ति ।
अत्र हि द्रव्यदेवतासम्बन्धानुमितो यागो विधीयते तदनन्तरं चेदमाम्नायते—‘वाजिभ्यो वाजि-
नमिति । अत्रेदं सन्दिह्यते—किं पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि वाजिनं गुणो विधीयते, उत कर्मान्तरं
द्रव्यदेवतान्तरविशिष्टमपूर्वं विधीयत इति । किं तावत्प्राप्तम् ? द्रव्यदेवतान्तरविशिष्टकर्मान्तरं
विधौ विधिगौरवप्रसङ्गात् कर्मान्तरापूर्वान्तरकल्पनागौरवप्रसङ्गाच्च न कर्मान्तरविधानमपि तु
पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि वाजिनद्रव्यविधिः । (२) न चोत्पत्तिशिष्टामिक्षागुणावरोधात्तत्र वाजिनमल-
ब्धावकाशं कर्मान्तरं गोवरयतीति युक्तम् । उभयोरपि वाक्ययोः समसमयप्रवृत्तेरामिक्षावा-
जिनयोरुत्पत्तौ समं शिष्यमाणत्वेन नामिक्षायाः शिष्टत्वम् । तत्कथमनयावरुद्धं कर्म न वाजिनं
निविशेत् । न च वैश्वदेवीत्यत्र श्रौत आमिक्षासम्बन्धो विश्वेषां देवानां येन वाजिनसम्ब-
न्धात् वाक्यगम्याद्बलवान् भवेदुभयोरपि पदान्तरापेक्षप्रतीतितया वाक्यगम्यत्वाविशेषात् ।
नो खलु वैश्वदेवीत्युक्ते आमिक्षापदानपेक्षामामिक्षामध्यवस्यामः । (३) अस्तु वा श्रौतत्वं
तथापि वाजिभ्य इति पदं वाजमज्ञमामिक्षा तदेषामस्तीति व्युत्पत्त्या तत्सम्बन्धिनो विश्वा-
न्देवानुपलक्षयति । यद्यपि विश्वेदेवशब्दाद्विजिपदं भिन्नं येन च शब्देन चोदना (४) तेनैवो-
द्देशे देवतात्वं न शब्दान्तरेण, अन्यथाऽयैकत्वेन सूर्यादित्यपदयोः सूर्यादित्यचवोरैकदैवत्व-

(१) तथा रूपभेदेपीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे इदमिति ।

(२) ननु वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र यागविधिसमय एवामिक्षा यागसम्बद्धा प्रतीयते वाजिनस्तु वाक्यान्त-
रेणात उत्पत्तिविशिष्टामिक्षावरुद्धे कर्मणि वाजिनन्दुर्बलमवकाशमलभमानं कर्मान्तरं गमयतीत्याशङ्क्याह
न चेति । अयुक्तत्वे हेतुः उभयोरिति । वैश्वदेवीवाक्ये आमिक्षाविश्वेदेवसम्बन्धः प्रतीयते वाजिनवाक्ये
तु वाजिनात्तेषामेव विश्वेषां देवानां वाजिनस्य च सम्बन्धः, तत्र देवतैक्याद्द्रव्यद्रव्यस्य सहन्यागकल्पनया
द्रव्यद्रव्ययुक्तैक्यागविधिरनुमीयतेऽतस्तत्र कुत उत्पत्तिशिष्टत्वमामिक्षायाः कुतो वा वाजिनस्योत्पत्तिशिष्टत्व-
मिति भावः ।

(३) ननु विश्वेदेवा देवता अस्य इति व्युत्पत्त्या श्रौतत्वमामिक्षासम्बन्धे स्यादत आह अस्तुवेति ।

(४) विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्तेन चोदनां (जै-१०-४-२३ सू०) दशपूर्णमासयोर्देवता-
पदान्याग्रेयाद्देवि स्मृतिः, तत्र हविःप्रदानसमये येन केनाचदग्निवाचकपदेनाग्निरुद्देश्यो विधिगताग्निपदेनैव वेति
सन्देहेऽथैक्यरूपत्वेऽपि तत्त्वस्य केनचित्प्राचकेन निर्देशसम्भवाद्यनियम इति पूर्वपक्षे राक्षान्तः प्रादार्शे देवतात्व-
स्यार्थात्मकत्वेऽपि त्यज्यमानाविरुद्धेऽप्येव देवतात्वमुद्देशश्च हविः प्रति प्राधान्येन निर्देशः, स च तज्जितक-
र्त्यग्न्यग्नेनैव न शब्दान्तरेणेति भावः ।

प्रसङ्गात् । तथापि बाजिजितीनेः सर्वनामार्थे स्मरणात् सन्निहितस्य च सर्वनामार्थत्वाद्विशेषां देवानां च विश्वदेवपदेन सज्जिघापनात्तत्पदपुरःसरा एवैते बाजिपदेनोपस्थाप्या न तु सूर्यादि-
त्यपदवस्त्वतन्त्रास्तथा च तदुपलक्षणार्थं बाजिपदं विश्वदेवोपहितामेव देवतामुपलक्षयतीति न
शब्दान्तराद्देवताभेदस्त(१)तस्मात्सम्बन्धोपजीवनेन विश्वेभ्यो बाजिनं विधीयमानं नामि-
क्षया बाध्यते किन्तु तथा सह समुच्चीयत इति न कर्मान्तरमपि तु वाक्याभ्यां द्रव्ययुक्तमेकं
कर्म विधीयत इति प्राप्ते,

(२) उच्यते-स्यादेतदेवं यदि वैश्वदेवीति तद्धितश्रुत्यामिक्षा नोच्येत, तद्धितस्य स्वस्थेति
सर्वनामार्थे स्मरणात् सन्निहितस्य च विशेषस्य सर्वनामार्थत्वात् तत्रैव तद्धितस्यापि वृत्तिः, (३) न
तु विश्वेषु देवेषु न तत्सम्बन्धेनापि तत्सम्बन्धमात्रे । नन्वेवंसति कस्माद्वैश्वदेवीशब्दमात्रा-
देव नामिक्षां प्रतीमः किमिति चाभिक्षापदमपेक्षामहे, तद्धितान्तस्य पदस्याभिधानापर्यव-
सानाच्च प्रतीमस्तत्पर्यवसानाय चापेक्षामहे । अवसिताभिधानं हि पदं समर्थमर्थवियमाधातुमिदं
तु सन्निहितविशेषाभिधायि तत्सज्जिघिमपेक्षमाणं सज्जिघापकमामिक्षापदमपेक्षत इति कुत
आमिक्षापदानपेक्ष आमिक्षाप्रत्ययप्रसङ्गः, कुतो वा तत्रानपेक्षा । अतश्च सत्यामपि पदान्त-
रापेक्षायां यत्पदं पदान्तरापेक्षमभिधत्ते तत्प्रमाणभूतप्रथमभाविपदावगम्यत्वात् श्रौतं बली-
यश्च । (४) यत्तु पर्यवसिताभिधानपदाभिहितपदार्थावगम्यं तत्तत्परमप्रतीतिवाक्यगम्यं
दुर्बलं चेति तद्धितश्रुत्यवगतामिक्षालक्षणगुणावरोधात् पूर्वकर्मासंयोगिवाजिनद्रव्यं ससम्बन्धि
पूर्वस्माद् भिनत्ति । (५) एवं च सति नित्यवदवगतानपेक्षसाधनभावामिक्षा न बाजिनद्रव्येण
सह विकल्पसमुच्चयौ प्राप्स्यति । न(६) चाश्वत्थे निरुद्धत्वादनपेक्षवृत्ति बाजिपदं कथं
चिद्यौगिकं सापेक्षवृत्ति विश्वदेवशब्दां देवतां वैश्वदेवीपदादाभिक्षाद्रव्यं प्रत्युपसर्जनीभूतामव-
गतामुपलक्षयिष्यति । (७) प्रकृतं हि सर्वनामपदगोचरः प्रधानं च प्रकृतमुच्यते नोपसर्जनम् ।
प्रामाणिके च विधिकल्पनागौरवेऽभ्युपेतव्य एव, प्रमाणस्य तत्त्वविषयत्वात्तस्माद्यथेह पूर्वक-
र्मासम्भावितो गुणात्कर्मभेद एवमिहापि पञ्चाभिधियायाः षडभिधिया भिन्ना एवं प्राणसंवादे-
षूनचिकभावेन विद्याभेद इति । तथा धर्मविशेषोपि कर्मभेदस्य प्रतिपादक इति । तथाहि-
कारिरीवाक्यान्धधीयानस्तैत्तिरीया भूमौ भोजनमाचरन्ति नाचरन्त्यन्ये । तथाग्निमधीयानाः
के चिदुपाध्यायस्योदकम्भमाहरन्ति नाहरन्त्यन्ये । तथाश्वमेधमधीयानाः केचिदश्वस्य घास-
मानयन्ति नानयन्त्यन्ये । केचित्वाचरन्त्यन्यमेव धर्मम् । न च तान्येव कर्माणि भूमिभो-

(१) यदुक्तमामिक्षासम्बद्धविश्वदेवोपलक्षणं फलं वक्ष्यतीति, तत्राह ततश्चेति ।

(२) श्रुतिबलीयस्त्वेन सिद्धान्तयति उच्यत इति ।

(३) ननु तद्धित आमिक्षाविशिष्टान्वित्वादेवानभिधत्तामथवा तेषामामिक्षासम्बन्धं, तथाच कुत
आमिक्षावाचकत्वमस्पोत्यत आह नत्विति ।

(४) उक्तप्रकारवैपरीत्यं बाजिनवैश्वदेवसम्बन्धे दर्शयस्तस्य वाक्यीयतामाह यत्त्विति ।

(५) कर्मान्तरविधौ हेत्वन्तरमाहैवं चेति ।

(६) वचनेनैव श्रुतिबलीयस्त्वप्यायवाध इति यदुक्तं तत्राह नचेति ।

(७) ननुपसर्जनभूता अपि विश्वदेवा बाजिन इति तद्धितान्तर्गते सर्वनाम्ना परामृश्यन्तां सर्वनाम्नः
सन्निहितविषयत्वादत आह प्रकृतमिति ।

जनादिजनितमुपकारमाकाङ्क्षन्ति नाकाङ्क्षन्ति चेति युज्यते । अतोऽवगम्यते भिन्नानि तासुतासु शाखासु कर्माणीति । अस्तु प्रस्तुते किमायातमित्यत आह “अस्ति चात्रे”ति (४५५ पं० ३) । अन्येषां शाखिनां नास्तीति शेषः । “एवं पुनरुक्तादयोपी”ति । समिधो यजतीत्यादिषु पञ्चकृत्वोऽभ्यस्तो यजतिशब्दः । तत्र किमेका कर्मभावना किं वा पञ्चेवेति । किं तावत्प्राप्तम् ? चात्वर्यानुबन्धभेदेन (१) शब्दान्तराधिकरणे भावनाभेदाभिधानाद्वात्वर्यस्य च धातुभेदमन्तरेण भेदानुपपत्तेः समिधो यजतीति प्रथमभावना (२) वाक्येन विहिता कर्मभावना विपरिवर्तमानोपरितनैर्वाक्यैरनूयते । न च प्रयोजनभावादननुवादः प्रमाणसिद्धस्याप्रयोजनस्याननुयोज्यत्वात्कर्मभावनाभेदे चानेकापूर्वकल्पनाप्रसङ्गादेकापूर्वान्तरस्यापारमेक्यकर्मैति प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते । (३) परस्परानपेक्षाणि हि समिदादिवाक्यानीति सर्वाण्येव प्राथम्याहोण्यपि युगपदभ्ययनानुपपत्तेः क्रमेणाधीतानीति । न त्वयमेषां प्रयोजकः क्रमः । (४) परस्परापेक्षानामेकवाक्यत्वे हि प्रयोजकः स्यात् तेन प्राथम्याभावात् प्राप्तमित्येव नास्तीति कस्य कोऽनुवादः ? कथंचिद्विपरिवर्तिमात्रस्यौर्ध्वैर्किं प्रवृत्तप्रवर्तनालक्षणविधित्वापवादसामर्थ्याभावात् । गुणश्रवणे हि गुणविशिष्टकर्मविधाने विधिगौरवमिया गुणमात्रविधानलावण्य कर्मानुवादापेक्षया विपरिवर्तेरुपकारो यथा दध्ना जुहोतीति दधिविधिपरे वाक्ये विपरिवृत्त्यपेक्षायामविनष्टोऽत्र जुहोतीति विहितस्य होमस्य विपरिवर्तमानस्यानुवादः । (५) न चात्र गुणाद्भेदः समिदादिपदानां कर्मनामधेयानां गुणवचनत्वाभावात्, अगृह्यमाणविशेषणतया च किंवचनविहितं किं कर्मानुवादेन कस्य गुणविधित्वमिति न विनिगम्यते । (६) न चापूर्वं नाम उच्येतिरादिद्विधाधनासम्बन्धप्रथममवगतं यतः पूर्वबुद्धिचिच्छेदेन विधीयमानं कर्म पूर्वस्मात् संज्ञातो व्यवच्छिन्नम्यात् । किन्तु प्रथमत एव कर्मसामानाधिकरण्येनावगताः समिदादयस्तद्वशात् कर्मनामधेयता प्रतिपद्यमाना आख्यातस्यानुवादत्वेऽनुवादा विधित्वे विधयो न तु स्वातन्त्र्येण कस्यचिदीशते । तस्मात्स्वरसिद्धा प्राप्तकर्मविधिपरत्वात् कर्मण्ययमभ्यासो भावनानुबन्धभूतानि भिन्नानो भावना भिनन्ति यथा तथा शाखान्तरविहिता अपि विद्याः शाखान्तरविहिताभ्यो विद्याभ्योऽभ्यासो भेदस्यतीति ।

(१) शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात् (२-२-२ सू०) इति सूत्रे यजति ददाति इत्यादौ एका भावना धात्वर्थभेदेन भावनाभेदो वा इति संशये, भावनायाः प्रधानत्वाच्च अणभूतधात्वर्थानां समुच्चय इत्येका भावनेति पूर्वपक्षे, नियमेन धातुप्रत्यययोरभिधेयताभिधायित्वात् प्रत्ययस्य चैकस्मादेव धातोर्विधानादेकधात्वर्थानुरक्ता भावना न धात्वर्थान्तरसम्बद्धा तत्सम्बन्धस्योत्पत्तिविशिष्टत्वात्तस्मादपुनरुक्तधात्वात्मकशब्दान्तरे कर्मभेदो भावनाभेद इत्यर्थः ।

(२) नन्वेकभावनाविधाने एकत्र विधिरप्यत्रानुवादो वक्तव्यस्तत्र को विधिरिति न ज्ञायते इत आह प्रथमेति ।

(३) विध्यनुवादाविनिगमेन सिद्धान्तमाह परस्परेति । एषा बोधकत्वे क्रमो न प्रयोजक इत्यर्थः ।

(४) ननु पाठक्रमानुसारेण कथं प्रयाजादीनां पाठानुष्ठानक्रमसिद्धिस्तत्राह परस्परपेक्षाणामिति । प्रयाजानामेककरणोपकारजनकतयैकवाक्यत्वे सम्पूय कारित्वे सति पाठक्रमोऽनुष्ठाने प्रयोजकः स्यादित्यर्थः ।

(५) ननु समिदादिवाक्यं नाभ्यासात्कर्मभेदे उदाहरणं समिदादिगुणाद्भेदप्रतीतेरत आह न चात्रेति ।

(६) समिदादीनि यदि नामधेयानि तदा नाम्न एव भेदो नाभ्यासादत आह नचेति । पूर्वकर्मानन्वयित्यर्थः ।

अशक्तेष्व । नद्येकः पुरुषः सर्ववेदान्तप्रत्ययात्मिकामुपासनामुपसहर्तुं शक्नोति सर्ववेदान्ता-
ध्ययनासामर्थ्यादनधीतार्थोपसंहारेऽध्ययनविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । प्रतिशाखं भेदे तु सासनानां नायं
दोषः । समाप्तिभेदाच्च । केषांचित् शाखिनामोङ्कारसार्वात्म्यकथने समाप्तिः । केषांचिदन्यत्र त-
स्मादप्युपासनाभेदः । अन्यार्थदर्शनादपि भेदः । तथाहि—नैतदचर्णिव्रतो ऽर्थात् इति अचर्ण-
व्रतस्याध्ययनाभावदर्शनादुपासनाभावः । क्वचिदचर्णव्रतस्याध्ययनदर्शनादुपासनावगम्यते, त-
स्मादुपासनाभेद इति । अत्र सिद्धान्तमाह—सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् । तथा-
चष्टे—सर्ववेदान्तप्रत्ययानि सर्ववेदान्तप्रमाणानि विज्ञानानि तस्मिन्स्मिन् वे-
दान्ते तानि तान्येव भवितुमर्हन्ति । यान्येकस्मिन् वेदान्ते तान्येव वेदान्तान्तरेष्व-
पीत्यर्थः । चोदनाद्यविशेषात्—आदिशब्देन संयोगरूपाख्याः संगृह्यन्ते । अत्र च चो-
द्यत इति चोदना पुरुषप्रयत्नः । स हि पुरुषस्य व्यापारः । तत्र खल्वयं होमादिधात्वर्थान्वच्छि-
न्ने प्रवर्तते । (१) तस्य देवतादेशेन त्यागस्यासन्ननादिकस्यावच्छेद्यः पुरुषप्रयत्नः स एव शा-
खान्तरे यथैवमिहापि प्राणज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्ववेदनविषयः पुरुषप्रयत्नः स एव शाखान्तरेष्वपीति ।
एवं फलसंयोगोपि ज्येष्ठश्रेष्ठभवनलक्षणः स एव । रूपमपि तदेव । यथा यागस्य यदेकस्यां
शाखायां ब्रह्मदेवतारूपं तदेव शाखान्तरेष्वपीति । एवं वेदनस्यापि यदेकत्र प्राणज्येष्ठत्वश्रे-
ष्ठत्वरूपं विषयस्तच्छाखान्तरेष्वपीति ॥ १ ॥

भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि ॥ २ ॥

“कंचाद्विशेष”मिति (पृ० ५५७ पं० ६) (२) युक्तं यदग्नीषोमीयस्योत्पन्नस्य प-
ञ्चादेकादशकपालत्वादिसम्बन्धेऽप्यभेद इति । यथोत्पन्नस्य तस्य सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिह
त्वग्निषूपत्तिगत एव गुणभेद इति कथं वैश्वदेवीवज्र भेदक इति विशेषस्तमिमं विशेषमभि-
प्रेत्याशङ्कते सूत्रकारः—“भेदान्नेति चे”दिति । परिहारः सूत्रावयवः—“न एकस्याम-
पीति” । (३) पञ्चैव साम्पादिका अग्नयो वाजसनेयिनामपि छान्दोग्यानामिव विषयन्ते ।
षष्ठस्त्वग्निः सम्पद्यतिरेकाया (४) नूयते न तु विधीयते वैश्वदेव्यां तत्पत्तौ गुणो विधीयत इति
भवतु भेदः । (५) अथ वा छान्दोग्यानामपि षष्ठोऽग्निः पठ्यत एव । (६) अथ वा भवतु वाज-
सनेयिनां षष्ठामिविधानं मा च भूच्छान्दोग्यानां तथापि पञ्चत्वसंख्याया आविधानान्नोपपत्तिशि-
ष्टत्वं संख्यायाः किन्तु तपन्नेष्वाग्निषु प्रचयशिष्टा संख्याऽनूयते (७) साम्पादिकानग्नीवच्छेदं

(१) तस्येति । तस्य पुरुषकृतस्य कृते त्यागस्यासन्ननादिकस्य प्रक्षेपाधिकस्य होमस्यावच्छेदो यः
पुरुषप्रयत्न एकस्यां शाखायां चोद्यते स एव शाखान्तरे चोद्यते यथेत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमहिषमिति ।

(२) सूत्रभाष्याभ्यामुक्तं शाखान्तराधिकरणेनास्यापौनरुक्त्यं परिहरति युक्तमिति ।

(३) उपपत्तिशिष्टा पञ्चसंख्या न षट्संख्या षष्ठस्याग्निरनूयमानत्वादिति परिहरति पञ्चैवेति ।

(४) उपास्तित्यतिरेकाय । आग्नेरवाग्निरित्यादिनाः सुख्याग्निमिदादेरनुवादादुपास्यत्वव्यावृत्तिर्वोध्यत
इत्यर्थः ।

(५) एवं षष्ठ्याग्नेरनुवाद्यत्वेन परिहारमभिधायेदानीं षडप्यग्नयः शाखाद्वयेऽप्युपास्याः पञ्चसंख्या त्वमु-
प्याग्नौ योषिदादीनवच्छेदुमित्याहायवेति ।

(६) पञ्चसंख्योपास्याग्निविशेषणत्वेन न विधीयते किन्तु नूयतेऽग्नयस्तु शाखाद्वयेऽप्यविशेषणोपास्य-
तया विधीयन्ते षष्ठस्त्वग्निर्विकल्प्यत इति परिहरति अथवा भवतु इति । (७) समारोप्याग्निभावात् ।

तेन येषामुत्पत्तिस्तेषां प्रत्यभिज्ञानाद् अप्रत्यभिज्ञायमानायाश्च संख्याया अनुवायत्वेनानुत्पत्ते-
र्विधीयमानस्य चाधिकस्य षोडशप्रहणवद्विकल्पसम्भवाद् न शास्त्रान्तरे ज्ञानभेदः । उत्पत्ति-
शिष्टत्वेऽसिद्धे प्राणसंवादाद्योपि भवन्ति प्रत्यभिज्ञानादभिन्नास्तासुतासु शास्त्रास्त्विति ॥२॥

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च

सर्ववच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥

वैराथर्वणिकग्रन्थोपाया विद्या वेदितव्या तेषामेव शिरोव्रतपूर्वाभ्ययनप्राप्तग्रन्थबोधिता-
फलं प्रयच्छति नान्यथा । अन्येषां तु छान्दोग्यादीनां सैव विद्या नाचीर्णाशिरोव्रतानां फल-
देत्याथर्वणग्रन्थाभ्ययनसम्बन्धादवगम्यते । तस्सम्बन्धश्च वेदव्रतेनेति नैतदचीर्णव्रतोऽधीत-
इति समाप्नानादवगम्यते । तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेतेति विद्यासंयोगेप्येतामिति प्रकृतपरा-
मर्शिना सर्वनाम्ना ऽभ्ययनसम्बन्धाविरोधायाथर्वविहितैव विद्योच्यत इति । सवा होमाः सप्त
सौर्यादयः शतौदनान्ता आथर्वणिकानां त एकस्मिन्नेवाथर्वणिके ऽमौ क्रियन्ते न त्रेतायाम् ॥३॥

(१)विद्यैकत्वम्—

दर्शयति च ॥ ४ ॥

भूयोभूयो विद्यैकत्वस्य वेददर्शनात् । (२)यत्रापि सगुणब्रह्मविद्यानां न साक्षाद्वेद एकत्व-
माह तासामपि तत्प्रायपठितानां तद्विधानां प्रायदर्शनादेकत्वमेव, तथा ह्यभ्यप्राये लिखितं दृष्ट्वा
भवेदयमभ्य इति बुद्धिरिति । यच्च काठकादिसमाख्ययोपासनाभेद इति । तदयुक्तम् । एता हि
पौरुषेभ्यः समाख्याः काठकादिप्रवचनयोगात्तासां शास्त्रानां न त्पासनानाम् । नद्येताः कठादि-
भिः प्रोक्ताः । (३)न च कठायनुष्ठानमासामितरानुष्ठानेभ्यो विशेष्यते । न च कठप्रोक्ततानि-
मित्तमात्रेण ग्रन्थे प्रवृत्तौ तथोपासनां कथंचिद्विषययोपासनासु प्रवृत्तौ सम्भवन्त्यामुपासनाभि-
धानमप्यासां शक्यं कल्पयितुम् । (४)न च तस्मैदाभेदौ ज्ञानभेदाभेदप्रयोजकौ, मा भूयथा-
स्वमासामभेदाज्ज्ञानानामेकशास्त्रागतानामैक्यम् । कठादिपुरुषप्रवचननिमित्ताच्चैताः समाख्याः
कठादिभ्यः प्राक् नासन्निति तन्निबन्धनो ज्ञानभेदो नासीदितानां चास्तीति दुर्घटमापद्येत ।
तस्माज्ज समाख्यातो भेदः । अभ्यासोऽपि नात्र भेदकाः, युक्तं यदेकशास्त्रागतो यजत्यभ्यासः
समिदादीनां भेदक इति, तत्र हि विधित्वमौत्सर्गिकमज्ञातज्ञापनप्रवृत्तप्रवर्तनं च कुप्येयाताम् ।
शास्त्रान्तरे त्वय्येतुपुरुषभेदादेकत्वेऽपि नौत्सर्गिकविधिरव्याकोप इति । अवाक्किरपि न भेदहेतुः,
स्वाभ्यायोऽभ्येतव्य इति स्वशास्त्रायामभ्ययननियमः, ततश्च शास्त्रान्तरीयानर्थानन्येभ्यस्त-

(१) दर्शयति चेति सूत्रं पूरयति विद्यैकत्वमिति ।

(२) ननु सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति इति वाक्यं वेद्यैक्यद्वारेण विद्यैक्यदर्शकं निगुणब्रह्मविषयं, कथ-
मनेन सगुणविद्यैक्यसिद्धिरत आह यत्रापीति ।

(३) ननु विद्यानां शब्दात्मकत्वाभावात् कठादिप्रोक्तत्वाभावेपि कठायनुष्ठितत्वात् काठकादिर्ब्रह्म । किं
न स्यादत आह नचेति ।

(४) काठकादिसंज्ञानां विद्यामिधायकत्वेभ्यमयोजकत्वमाह न च तद्वदेति । यदि काठकादिसंज्ञानां
भेदाभिप्रायेभेदस्तदैकशास्त्रागतदहरादिविधानमैक्यं स्यात्तत्रायुक्तं नानाशब्दादित्यत्र (३-३-५८) सूत्रे तन्नि-
बध्नादित्यर्थः ।

द्विभ्योऽधिगम्योपसंहरिष्यति । (१) समासिश्चैकस्मिन्नपि तत्सम्बन्धिनि समाप्ते तस्य व्यप-
दिशते, यथाऽऽध्वर्यवे कर्मणि ज्योतिष्टोमस्य समाप्तिं व्यपदिशन्ति—‘ज्योतिष्टोमः समाप्त’
इति । तस्मात्समाप्तिभेदोऽपि न साधनमुपासनभेदस्य । तदेवमसति बाधके चोदनाद्यविशेषा-
त्सर्ववेदान्तप्रत्ययानि कर्माणि तानि तान्येवेति सिद्धम् ।

(२) कंचिद्विशेषमाशङ्क्य पूर्वतन्त्रप्रसाधितम् ।

वक्ष्यमाणार्थसिद्ध्यर्थमर्थमाह स्म सूत्रकृत् ॥ ४ ॥

चिन्ताप्रयोजनप्रदर्शनार्थं सूत्रम्—

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥

अत्रेदमाशङ्क्यते—भवतु सर्वशाखाप्रत्ययमेकं विज्ञानं तथापि शाखान्तरोक्तानां तदज्ञा-
न्तराणां न शाखान्तरोक्ते तस्मिन्नपसंहारो भवितुमर्हति । तस्यैकस्य कर्मणो यावन्मात्रमज्ञ-
जातमेकस्यां शाखायां विहितं तावन्मात्रेणैवोपकारसिद्धेरधिकारानपेक्षणात् । अपेक्षणे चाधि-
कमपि तत्र विधीयते, न च विहितं, तस्माद्यथा नैमित्तिकं कर्म सकलाज्ञवद्विहितमपि अशक्तौ
यावच्छक्यमज्ञमनुष्ठातुं तावन्मात्रजन्येनोपकारेणोपकृतं भवत्येवमिदं पञ्चाज्ञान्तराविधानादेव
भविष्यतीति ।

एवं प्राप्ते उच्यते—सर्वत्रैकत्वे कर्मणः स्थिते (३) गृहमेधीयन्यायेन नोपकारावच्छेदो
युज्यते । नहि तदेव कर्म सप्तदङ्गमपेक्षते नापेक्षते चेति युज्यते, नैमित्तिके तु निमित्तातुरोवाद्ब-
ध्यकर्तव्ये सर्वाङ्गोपसंहारस्य सदातनत्वासम्भवादुपकारावच्छेदः कल्प्यते, प्रकृतोपकारपिण्डे
चोदकप्राप्ते आज्यभागविधानात् । गृहमेधीयप्युपकारावच्छेदः स्यादिह तु शाखान्तरे कतिप-
याज्ञविधानं तानि विधत्ते नेतराणि परिसृष्टे । न च तदुपकारपिण्डे चोदकप्राप्ते आज्यभा-
गवत्तन्मात्रविधानम् । तस्मात्तत्त्वेन कर्मणां सर्वाङ्गपञ्चम औत्सर्गिकोऽसति बलवति बाधके
नापवदिदं युक्त इति ॥ ५ ॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥

(४) इया द्विप्रकाराः प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ततः कानीयसा एव देवा ज्यायस
असुराः, शास्त्रजन्यया सात्त्विकया बुद्ध्या सम्पन्ना देवास्ते हि दीव्यन्त इति देवाः शास्त्रयुक्त्य-

(१) तत्तच्छास्त्रावेवोङ्कारसार्वात्म्यादौ ब्रह्मविद्यासमतिव्यवहारोऽध्येतृणाम्नु तत्तदंशमभाष्यमिप्रायोऽतो
न शाखान्तरे विधाय भेदक इत्याह समाप्तिश्चेति ।

(२) शाखान्तराधिकरणेनास्य पौनरुक्त्यं निराकरोति कश्चिदिति । पञ्चाग्निविधायामग्निगतपञ्चत्वषट्-
त्वसंख्ययोरुत्पत्तिशिष्टत्वं विशेषः स च प्रागेव परिहृत इत्यर्थः ।

(३) गृहमेधीयेति । चातुर्मास्येषु गृहमेधीयो वर्णितः—‘महद्भ्यो गृहमेधिभ्यो सर्वाङ्गा दुग्धे सायमोदन-
इति । तदेवमासनन्याज्यमागौ यजतीति । तत्र किमयमतिदिष्टयोराज्यभागयोरनुवादः, अज्ञान्तरपरिसंख्या,
सर्वाङ्गभ्यो य उपकारः स आज्यभागाभ्यामेव भवतीत्युपकारावच्छेदो वेति सन्देहेऽनुवादमात्रस्य वैफल्यस्य-
रिसंख्यायाश्च प्रतिषेधविषयत्वादङ्गान्तरप्रतिषेधस्य च वाक्यादप्रतीतेरुपकारावच्छेद एवेति सिद्धान्तितम्
तद्वज्रावेति भावः । कुत इत्यत आह नहीति । गृहमेधीये विकृतिकर्मेव गृहमेधीयः आज्यभागातिरिक्तमङ्ग-
जातं स्तोपकाराय नापेक्षते, प्रकृतिस्त्वपेक्षते, अत्र त्वेकमेव विज्ञानं शाखान्तरीयाङ्गमेतच्छास्त्रिभिरनुष्ठीयमानं
सजापेक्षते शाखान्तरिभिरनुष्ठीयमानं सदपेक्षते इति विरुद्धमिति भावः ।

(४) भाष्यस्थं वाजसनेयिशास्त्रागतपुर्वीयब्राह्मणं व्याचष्टे इया इति ।

परिकल्पितमतयः । तामसवृत्तिप्रधाना असुरा असुभिः प्राणैरनिन्द्रियैरगृहीतैस्तेषुतेषु विषयेषु
रमन्त इत्यसुरा अत एव ते ज्यायांसो, (१) यतोऽमी तत्त्वज्ञानवन्तः कानीनसास्तु देवाः,
अज्ञानपूर्वकत्वात्तत्त्वज्ञानस्य । प्राणस्य प्रजापतेः सात्त्विकवृत्त्युद्भवस्तामसवृत्त्यभिभवः कदा-
चिद् । कदाचित्तामसवृत्त्युद्भवोऽभिभवश्च सात्त्विकया वृत्तेः भेदं स्पष्टा । 'ते ह देवा ऊजुः,
इन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययाम असुरान् जयामास्मिन्नाभिचारिके यज्ञे उद्गीथलक्षणसामभक्त्यु-
पलक्षितेनौद्गात्रेण कर्मणेति, ते ह वाचमूचुरि'त्यादिना सन्दर्भेण वाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रमनसा-
भासुरपाप्मविरुद्धतया निन्दित्वा अथ हेममासन्यमास्ये भवमासन्यं सुखान्तर्बिलस्थं मुख्यं
प्राणं प्राणाभिमानवर्ती देवतामूचुस्त्वन्न उद्गायेति । तथेत्यभ्युपगम्य तेभ्य एव प्राण उद्गायत्
ते सुरा विदुरनेन प्राणेनोद्गात्रा नोऽस्मान् देवा अत्येवन्तीति । तमभिद्रुत्य (२) पाप्मना-
ऽविध्यन्नसुराः । यथाश्मानमृत्वा प्राप्य मृदा कोष्ठो वा विष्वंसत एवं विष्वंसमाना विष्वञ्चो-
ऽसुरा विनेशुः । तदेतत्संक्षिप्याह—“वाजसनेयक” इति । (५० ७६१ पं० १२) तथा
छान्दोग्येप्येतदुक्तमित्याह—“तथा छान्दोग्येपी”ति । (५० ७६२ पं० १) विषयं
दर्शयित्वा विमृशति “तत्र संशय” इति । पूर्वपक्षं गृह्णाति “वैद्यैकत्वमिति” ।
पूर्वपक्षमाक्षिपति “ननु न युक्तमिति” । एकत्रोद्गातृत्वेनोच्यते प्राणः एकत्र चोद्गानत्वेन
क्रियाकर्त्रोश्च स्फुटो भेद इत्यर्थः । समाधत्ते “नैष दोष” इति । बहुतरूपप्रत्यभिज्ञानाद-
प्रत्यभिज्ञायमानं किञ्चिद्विषयं नेतव्यम् । (३) न केवलं शाखान्तरे, एकस्यामपि शाखायां
दृष्टमेतच्च च तत्र विद्याभेद इत्याह—“वाजसनेयकेऽपि चे”ति । (४) बहुतरूपप्रत्य-
भिज्ञानानुग्रहाय चोमित्यनेनापि उद्गीथावयवेन उद्गीथ एव लक्षणीय इति पूर्वपक्षः ॥ ६ ॥

न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

बहुतरप्रत्यभिज्ञानेऽपि उपक्रमभेदात्तदुत्तरोचेन चोपसंहारवर्णनादेकस्मिन्वाक्ये तस्यैव
चोद्गीथस्य पुनःपुनः सङ्कीर्तनात् लक्षणायां च छान्दोग्ये वाजसनेयके प्रमाणाभावाद् विद्या-
भेद इति राद्धान्तः । ॐकारस्योपास्यत्वं प्रस्तुत्य रसतमादिगुणोपव्याख्यान-
(५० ७६३ पं० ९) मोक्षारस्य । तथाहि—भूतपृथिव्योषधिपुरुषवाक्ऋक्साग्नां पूर्वस्यो-
त्तरमुत्तरं रसतया सारतयोक्तम् । तेषां सर्वेषां रसतम ओंकार उक्तः छान्दोग्ये । न च यि-
वोक्षितार्थभेद” इति (५० ७६४ पं० १०) । एकत्रोद्गीथोद्गातारवुपास्यत्वेन विवक्षिता-
नेकत्र तदवयव ओंकार इति । “तथा ह्यभ्युदयवाक्य” इति ।

एवं हि श्रूयते “ऽवि वा एतं प्रजया पशुभिरर्हयति वर्द्धयति अस्य भ्रातृभ्यं यस्य (५)

(१) असुराणां ज्यायस्त्वं बृहत्त्वं भुक्त्युक्तमुपपादयति यत इति । कानीनसः—कनीयांसः । तत्र हेतु-
ज्ञानपूर्वकत्वादिति । अनादि ज्ञानं तत्त्वज्ञानं चरमभावि अतस्तज्जन्मवृत्तिरूपाणां देवानां कनिष्ठत्वमित्यर्थः ।

(२) अधिगम्य, अविध्यंस्ताडितवन्तः ।

(३) उद्गीथकर्तृत्वमुद्गानक्रियारूपत्वं च शास्त्राभेदेन श्रूयमाणं न विद्याभेदकमेकस्यां शाखायां विद्यै-
क्यसम्प्रतिपत्तावपि तद्दर्शनादित्याह न केवलमिति ।

(४) सकलैकभक्तिनिर्देशरूपवैषम्यमपि वाजसनेयकान्दोग्ययोः परिहरति बहुतरिति ।

(५) यस्य यजमानस्य पुरस्तात् पूर्वं हविरुप्तं देवतार्थं सङ्कल्पितं भवति चन्द्रमाश्च पश्चादभ्युदेति स
चतुर्दश्यामावास्याध्रमवान् मध्यमादिभावेन त्रेधाभूतास्तण्डुलानग्न्यादिभ्यो दर्शदेवताभ्यः सकाशादिभजेत,

हविर्निर्गमं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति स त्रेधा तण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमाः स्युस्तान्गन्धे-
दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरं ये क्षोदिष्ठास्तान् वि-
ष्णवे क्षिपिविष्ठां शृतं चरुमि"ति । तत्र सन्देहः—किं कालापराधे यागान्तरमिदं चोद्यते उत-
तेश्वेव कर्मसु प्रकृत्येषु कालापराधे निमित्ते देवतापनय इति । एष तावदत्र विषयः । अमा-
वास्यायामेव दर्शकर्मार्थं वेदिक्रियाग्निप्रणयनक्रिया व्रतादिष्व यजमानसंस्कारः । दध्यर्थश्च
दोहः । प्रतिपदि च दर्शकर्मप्रवृत्तिरित्यनुष्ठानक्रमस्तात्त्विकः । यस्य तु यजमानस्य कुतश्चि-
दुद्भ्रमनिबन्धनाच्चतुर्दश्यामेवावास्याबुद्धौ प्रवृत्तप्रयोगस्य चन्द्रमा अभ्युदीयते । तत्रेदं
श्रूयते 'यस्य हविर्निर्गममि'ति, तेन यजमानेनाभ्युदितेनावास्यायामेव निमित्ताधिकारं परि-
समाप्य पुनस्तदहरेव वेगुद्धरणादिकर्म कृत्वा प्रतिपदि दर्शः प्रवर्तयितव्यः । तत्राभ्युदये किं
नैमित्तिकमिदं कर्मान्तरं दर्शाच्चोद्यते उत तस्मिन्नेव दर्शकर्मणि पूर्वदेवतापनयनेन देवतान्तरं
विधीयत इति । (१) तत्र हविर्भागमात्रश्रवणाच्चरुविधानसामर्थ्याच्च कर्मान्तरम् । यदि हि
पूर्वदेवताभ्यो हवींषि विभजेदिति श्रूयेत ततस्तान्येव हवींषि देवतान्तरेण युज्यमानानि न
कर्मान्तरं गमयितुमर्हन्ति, किन्तु प्रकृतमेव कर्म तद्विष्कमपनीतपूर्वदेवताकं देवतान्तरयुक्तं
स्यात् । अत्र पुनरेषा तण्डुलान् विभजेदिति हविष एव मध्यमादिक्रमेण विभागश्रवणात् ।
अनपनीता हविषि पूर्वदेवता इति पूर्वदेवतावरुद्धे हविषि देवतान्तरमलब्धावकाशं श्रूयमाणं कर्मा-
न्तरमेव गोचरेत् (२) । अपि च प्राप्ते पूर्वास्मिन्कर्मणि दध्नस्तण्डुलानां पयसस्तण्डुलानां च-
न्द्रादिदेवतासम्बन्धश्च विधातव्यः । चरुत्वं चात्र विहितं नास्तीति तदपि विधातव्यम् । तथाप्राप्ते
कर्मणि अनेकगुणविधानात् वाक्यं मिथेयम् । कर्मान्तरं त्वपूर्वं शक्यमेकैव प्रयत्नेनानेकगुणवि-
शिष्टं विधातुमिति निमित्ते कर्मान्तरमेव विधीयते । (३) दर्शस्तु लुप्यते कालापराधादिति
प्राप्त, उच्यते—न कर्मान्तरम्, पूर्वदेवतातो हविषो विभागपूर्वं निमित्ते देवतान्तरविधानात् ।
(४) चर्वर्थस्य चार्थप्राप्तेः । भवेदेतदेवं यदा त्रेधा तण्डुलान् विभजेदिति तण्डुलानां त्रेधा
विभागविधानपरमेतद्वाक्यं स्यादपि तु वाक्यान्तरप्राप्तं (५) तण्डुलानां त्रेधात्वमनूय विभजे-
दित्येतावद्विधत्ते तत्र वाक्यान्तरालोचनया पूर्वदेवताभ्य इति गम्यते । तण्डुलानिति त्वविव-
क्षितं (६) हविषभयत्ववत्तथा च ये मध्यमा इत्यादीनि वाक्यान्यपनीते पूर्वदेवतासम्बन्धे
हविषस्तस्मिन्नेव कर्मणि अप्रत्यूहं देवतान्तरसम्बन्धं विधातुं शक्नुवन्ति । तथा च द्रव्यमुखेन
प्रकृतमुखप्रत्यभिज्ञानाद्देवतान्तरसम्बन्धेऽपि न कर्मान्तरकल्पना भवितुमर्हति । ततश्च समा-

विभज्य च दात्रग्न्यादिदेवताभ्यो निर्वपेदित्यर्थः । (१) पूर्वेपक्षमाह तत्रेति ।

(२) अयम्भाषः—पूर्वदेवताभ्योऽग्न्यादिभ्यो हवींषि विभजेत् इत्यनेन वाक्येन विहिते उत्पत्तिशिष्ट-
देवतावरोधस्य वाक्येनैव कारितत्वात् पूर्वकर्मणि देवतान्तरनिवेशसम्भवे सति न कर्मान्तरत्वं स्यात्, हविर्मा-
त्रविभागविधाने तुत्पत्तिशिष्टदेवतावरोधाद्वाजिनेज्यावत् कर्मान्तरत्वमित्यर्थः ।

(३) कर्मान्तरविधानपक्षे प्रारब्धदर्शप्रयोगस्य गतिमाह दर्शस्त्विति ।

(४) उत्पत्तिशिष्टदेवतावरोधं परिहृत्य वाक्यमेदं परिहरति चर्वर्थस्येति ।

(५) ये मध्यमा इत्यादिवाक्यैः प्राप्तमित्यर्थः ।

(६) दर्शपूर्णमासयोर्यस्योभयं हविरातिमाच्छेदैर्द्वं पञ्चशरावमोदं निर्वपेदिति आज्ञातम् । उभयं दक्षि-
पथः । तत्र श्रुतत्वाद्धविर्बुभयत्वमपि निमित्तान्तर्भूतमिति प्राप्योभयत्वमविवक्षितमिति सिद्धान्तितन्त-
दित्यर्थः ।

सेऽपि नैमित्तिकाधिकारे नित्याधिकारसिद्ध्यर्थं तान्येव पुनः कर्माण्यनुष्ठेयानि । न च दधनि चरुमिति चरुसप्तम्यर्थयोर्विधानं तयोरप्यर्थप्राप्तत्वात् । प्रकृते हि कर्मणि तण्डुलपेषणप्रथमं पुरोडाशपाकादि दधिपयसी च प्राप्तानि, तत्राभ्युदयनिमित्ते दधिगुक्तानाम्पयोगुक्तानाञ्च तण्डुलानां विभजेदिति वाक्येन पूर्वदेवतापनयं कृत्वा ये मध्यमा इत्यादिभिर्वाक्यैर्देवतान्तर-सम्बन्धः कृतः । (१) न च प्रभूतदधिपयसंसत्तैरल्पैस्तण्डुलैः पुरोडाशक्रिया सम्भवति, इति पुरोडाशनिवृत्तौ तदर्थस्य प्रथमस्यापि निवृत्तिरनिवृत्तस्तु पाकोऽपवादभावात्तथा चार्थ-प्राप्तस्योद्यते । भवतु वा अनेकवाक्यकल्पनम्, (२) प्रकृताधिकारावगमबलादस्यापि न्याय्यत्वा-दिति । तस्मात्तदेवेदं कर्म न तु कर्मान्तरमिति सिद्धम् । पशुकामवाक्ये त्वपूर्वकर्मविधिरभ्यु-दयवाक्यसाक्ष्येऽपि यः पशुकामः स्यात्सोमावास्यायामिष्ट्वा वत्सानपाकुर्यात्, ये स्थविष्ठास्ता-नरनये सनिमित्तेष्टाकपालं निर्वपेत्, ये मध्यमास्तान् विष्मवे शिपिविष्टाय शृते चरुम् । ये क्षोदिष्ठास्तानिन्द्राय प्रदत्ते दधंश्चरुमिति । अत्र हि अमावास्यायामिष्ट्वेति समाप्ते यागे पशु-कामेष्टिविधानं नात्र पूर्वस्य कर्मणोऽननुवृत्तेर्यागान्तरविधिरिति युक्तम्, परोवरीयस्त्वादि-वद्, यथोद्गीथोपासनासाध्येऽपि आदित्यगतहिरण्यमश्नुत्वादिगुणविशिष्टोद्गीथोपासनातः परो-वरीयस्त्वगुणविशिष्टोद्गीथोपासना भिन्ना तद्वादिदमयीति । परस्मात्परश्च वराच वरीयानिति परोवरीयानुद्गीथः परमात्मरूपः (३) सम्पन्नः । अत एव अनन्तः परमात्मदृष्टिमुद्गीथे भावयि-तुं 'माकाशो ह्येवैभ्यो भूतेभ्यो ज्यायानि'त्याकाशशब्देन परमात्मानं निर्दिशति ॥ ७ ॥

सञ्ज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

स्फुटतरं भेदावगमे सञ्ज्ञैकत्वं नामेदसाधनमतिप्रसङ्गापातात् । अपिच श्रुत्यक्षरालोच-नयाभेदप्रत्ययोऽन्तरङ्गज्ञानपेक्षश्च । सञ्ज्ञैकत्वं तु श्रुतिबाह्यतया बहिरङ्गं च पौरुषेयतया सापेक्षश्च । तस्मादुदुर्बलं नामेदसाधनायामिति ॥ ८ ॥

व्यासेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

“अध्यासो नामे”ति (पृ० ७६६ पं० १६) । गौणी (४) बुद्धिरध्यासः । यथा माणवकेऽनिवृत्तायामेव माणवकबुद्धिव्यपदेशवृत्तौ सिंहबुद्धिव्यपदेशवृत्तिः सिंहो माणवक इति । एवं प्रतिमायां बासुदेवबुद्धिनाम्नि च ब्रह्मबुद्धिस्तथोकार उद्गीथबुद्धिव्यपदेशाविति । अपवादैकत्वं विशेषणानि चोक्तानि । (५) एकार्थेपि च शब्दद्वयप्रयोगो दृश्यते । यथा वैश्व-देव्यामिक्षा-विज्ञानमानन्दम् । व्याख्यायाश्च पर्यायाणामपि सहप्रयोगो यथा सिन्धुरः करो

(१) नन्वेवमपि दधिपयसोस्तण्डुलानां च मिश्रणमेव भवति कथमाधिकरणार्थलाभस्तत्राह न चेति । यधिकगवां दोहविधानादधिपयसोः प्रभूतत्वम् ।

(२) प्रकृतेति । प्रकृतस्य दर्शपूर्णमासकर्मणो द्रव्यद्वारेणाधिकारावगमात् सम्बन्धावगमादगत्या वा-क्यभेदस्य न्याय्यत्वादित्यर्थः ।

(३) भवतु परस्मात्स्वरप्राणादेः परोवराच तस्मादेव वरीयान् वरतर उद्गीथः कथमनन्तस्तत्राह पर-मात्मरूप इति । परमात्मदृष्ट्यध्यासात्तदुपसम्पत्तिरित्यर्थः ।

(४) माध्योकस्य भेदबुद्ध्यावतुर्बर्तमानायामभ्यतरबुद्धिरूपस्याध्यासलक्षणस्य स्मृतिरूप इत्यत्राविशेक-पूर्वकत्वस्य वर्णितत्वादयुक्तत्वमत आह गौणीति ।

(५) उद्गीथोच्चारशब्दयोरैक्यार्थं पर्यायत्वात्सहप्रयोगादेकत्वपक्षानुत्थानमाशङ्क्याहैकार्थेपीति ।

पिकः कोकिल इति । विदुष्यान्वयवसायलक्षणं पक्षं गृह्णाति “तत्रान्यतमे”ति (५० ७६७ पं० १०) । सिद्धान्तमाह । “इदमुच्यते व्याप्तेश्च” (१) प्रत्यनुवाकप्रत्युच-
मुपक्रमे च समाप्तौ चोङ्कारः सर्ववेदव्यापीति किञ्चिन्नोयमोङ्कारस्तत्तदाप्यादिगुणविशिष्टस्तस्मै-
तस्मै कामावाप्यादिकलायोपास्यत्वेनाधिक्रियत इत्यपेक्षायामुद्गीथपदेनेति विशिष्यते ।
उद्गीथपदेनोङ्काराद्यवयवघटितसामभक्तिभेदाभिधायिना समुदायस्यावयवभावानुपपत्तेस्तत्स-
म्बन्धवयव ओङ्कारो लक्ष्यते, न पुनरोङ्कारेणावयविन उद्गीथस्य लक्षणा । ओङ्कारस्यैवोपरि-
ष्ठातु तत्तद्गुणविशिष्टस्य तत्तत्फलविशिष्टस्य चोपव्याख्यास्यमानत्वात् । दृष्टश्च समुदायशब्दो-
वयवे लक्षणया यथा प्रामो दग्धः पटो दग्ध इति, तदेकदेशदाहे अथ्यासे तु लक्षणा फलक-
ल्पना च । तथा (२) व्याप्यादिगुणकप्रणवोपासनादिदमुद्गीथतोपासनप्रणवस्यान्यत्र चात्राप्या-
दि उपासनेष्विव फलं श्रूयते । तस्मात्कल्पनीयम् (३) उद्गीथसम्बन्धिप्रणवोपासनाधिकारपरे
वाक्ये परार्थे नायं दोषः । अपि च गौण्या वृत्तेर्लक्षणावृत्तिर्बलीयसी लाघवात् । लक्षणया हि
लक्षणीयपरत्वं पदस्य तस्यैव वाक्यार्थान्तरभावात् । यथा गङ्गायां घोष इति लक्ष्यमाणस्य
तीरस्य वाक्यार्थेन्तर्भावोऽधिकरणतया । गौर्वाहीक इत्यत्र तु गोसम्बन्धितघ्नमूत्रपुरीषादि-
लक्षणया न तत्परत्वं गोशब्दस्य, अपि तु तत्लक्ष्याव्यवसिततद्गुणयुक्त्वाहीकपरत्वमिति
गौण्या वृत्तेर्दुर्बलत्वम्, (४) तदिदमुक्तं “लक्षणायामपि त्वि”ति (५० ७६८ पं० १०) ।
गौण्यपि वृत्तिर्लक्षणावयवत्वाल्लक्षणोक्ता । (५) यद्यपि वैश्वदेवोपदमामिक्षायाम्प्रवर्तते तथाप्य-
र्थभेदः स्फुटतरः । आमिक्षापदं हि रूपेणामिक्षायाम्प्रवर्तते । वैश्वदेवोपदन्तु तस्यामेव विश्व-
देवविशिष्टायाम् । एवं हि विज्ञानानन्दयोरपि स्फुटतरः प्रवृत्तिनिमित्तभेदः सत्यपि ब्रह्मण्यै-
कार्थ्ये । न च व्याख्यानमुभयोरपि प्रसिद्धार्थत्वाद्भिन्नार्थत्वाच्च । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ९ ॥

सर्वाभेदादन्यत्रमे ॥ १० ॥

एवं शब्दस्य सन्निहितप्रकारभेदपरामर्शार्थत्वात्साक्षाच्छब्दोपस्थापितस्य च सन्निधानात्
शाखान्तरगतस्य चानुक्रमतया सन्निधानाभावाच्च कौपीनतकिप्राणसम्बादवाक्ये प्राणस्य वसिष्ठ-
त्वादिभिर्गुणैरुपास्यत्वमपि तु ज्येष्ठश्रेष्ठत्वमात्रेणेति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु सत्यं सन्निहितं परामृशति एवञ्कारो न तु शब्दोपासनात्रं सन्निहितम्,
किन्तु यच्छब्दाभिहितार्थान्तराधिकृतया प्राप्तं तदपि हि बुद्धौ सन्निहितं सन्निहितमेव । यथा

(१) ओङ्कारस्य शब्दविशेषात्मकस्य निखिलवेदव्याप्तिमाह प्रत्यनुवाकमिति । तद्विशेषज्ञानार्थमुद्गीथ-
वृत्तेर्विशेषणमित्याह किञ्चिन्नोयमिति ।

(२) ननु किमिति फलकल्पना, आप्यादिकलस्य श्रुतत्वादन आह आप्यादिगुणोक्ती । ओङ्कार उद्गी-
थस्तीस्मिन्नाप्यादिगुणवृत्तेस्तीस्मिन्नाप्यादिदृष्टेश्चोपास्यरूपभेदाद्भेद इत्यर्थः ।

(३) सिद्धान्ते फलकल्पनां वारयति उद्गीथसम्बन्धीति । उद्गीथभक्तिस्त्वन्धिनः प्रणवस्योपासनाया
अधिकारप्रतिपादनं, तत्परवाक्ये तु न फलकल्पनादोषः, आप्यादिदृष्टिविधानायोमित्येतदक्षरमिति वाक्येन
विशिष्टप्रणवसमर्पणेन पृथगुपासनविध्यभावात् । आप्यादिगुणविशिष्टप्रणवोपासनायाश्च ‘आपयिता ह वै का-
मानां भवती’त्यादिना फलश्रवणाच्चैत्यर्थः ।

(४) वाच्यार्थं विहाय यद्धक्ष्यते तन्मात्रपरत्वमिति लक्षणायामव्यवधानं गौण्यां तु लक्षणीयार्थद्वाराऽ-
र्थान्तरे शब्दस्य वृत्त्या व्यवधानमिति तयोर्भेदो बोध्यः ।

(५) एवमध्यासपक्षं दृषयित्वैकत्वपक्षं दृषयति यद्यपीति ।

यस्य पर्णमथी जुहुर्भवति इत्यव्यभिचारितक्रतुसमन्वया जुहोपस्थापितः क्रतुः । तस्मादु-
पास्यफलप्रत्यभिज्ञाना(१)तद्व्यभिचारिणः प्रकारभेदस्येदानीन्तुस्यापि बुद्धौ सञ्चिधानाप्रकृत-
परामर्शिनैवङ्कारेण परामर्शो युक्त इति सिद्धं कौषीतकिब्राह्मणगतेन तावदेवङ्कारेण शक्यते
परामर्शम् । तथाभ्युपेत्यापि ब्रूम इत्याशयवता भाष्यकृतोक्तं “तथापि तस्मिन्नेव
विज्ञाने वाजसनेयेऽपि ब्राह्मणगतेनैति श्रुतहानि”रिति । (५० ७७० पं० ७)
(२)केवलस्य श्रुतस्य हानिरितरसहितस्य चाश्रुतस्य कल्पना न चेत्यर्थः । अतिरोहित-
मन्यत् ॥ १० ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचयायचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

(३)गुणबहुपासनाविधानस्य वास्तवगुणव्याख्यानाद्विवेकार्यभेदमाधिकरणम् । यथैकस्य
ब्रह्मणः सम्पद्द्वामत्वादयः सत्यकामादयश्च गुणा न सङ्कीर्णैरन् एवमानन्दविज्ञानत्वादयो
विभुवनित्यत्वादिभिर्गुणैः प्रदेशान्तरोक्तैर्न सङ्कीर्णैरन्, तत्सङ्कीर्णैर्वा सम्पद्द्वामत्वादयोऽपि सत्य-
कामादिभिः सङ्कीर्णैरन् नहि ब्रह्मणो घर्मिणः सत्वे कश्चिद्विशेष इति पूर्वः पक्षः ।

राद्धान्तस्तु वास्तवविधेययोर्वैस्तुघर्मैतया चानुष्ठेयतया चाव्यवस्थायवस्थे व्यवतिष्ठते ।
वस्तुघर्मो हि यावद्ब्रह्म व्यवतिष्ठते, नासावेकत्रोक्तोऽन्यत्रानुक्तो नास्तीति शक्यं वक्तुम् ।
विधेयस्तु पुरुषप्रथमतः, पुरुषप्रथमश्च यत्र यावद्गुणविशिष्टे ब्रह्मणि चोदितः स तावत्स्य-
व्यवतिष्ठते नाविहितमपि गुणं गोचरीकर्तुमर्हति, तस्य विधितन्त्रत्वाद्विधेश्च व्यवस्थानात् ।
तस्मादानन्दविज्ञानादयो ब्रह्मतत्त्वात्मतयोक्ता यत्रयत्र ब्रह्म श्रूयते तत्रतत्रानुक्ता अपि लभ्यन्ते ।
सम्पद्द्वामादयश्चोपासनाप्रयत्नविधिविषया यथाविध्यवतिष्ठन्ते न तु यथावस्तिरिति सिद्धम् ।
प्रियशिरस्त्वादीनां तूपास्यत्वमारोप्य न्यायो दर्शितः । तस्य तु विषयः सम्पद्द्वामादिरुक्तः ।
मोदनमात्रं मोदः, प्रमोदः प्रकृष्टो मोदः तविमौ परस्परपेक्षानुपचयापचयौ ॥ ११—१३ ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

(४)‘इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था’ इति किमत्र सर्वेषामेवार्थादीनां परत्वं प्रतिपिपादयिष्यतम्,
आहो पुरुषस्यैव तत्प्रतिपादनार्थं चेतरेषां परत्वप्रतिपादनम् । तत्र प्रत्येकमर्थादिपरत्वप्रति-

(१) उपास्यप्राणस्य प्रत्यभिज्ञानात्तदातिलक्षणफलस्य प्रत्यभिज्ञानाच्चेत्यर्थः ।

(२) ननु शास्त्रान्तरीयगुणोपसंहारेऽपि स्वशास्त्रागतगुणस्वीकारार्थं श्रुतहानिप्रसक्तिर्यतो भाष्ये
निविध्यतेऽत आह केवलस्येति । केवला हि स्वशास्त्रायां श्रुतास्तेषां केवल्यहानिरश्रुतोपसंहारे सतीति
शङ्केत्यर्थः ।

(३) ननु वेद्यब्रह्मैक्याद्गुणोपसंहार उत्सर्गप्राप्तः, न चात्रापवादकमेवंशब्दवत् किञ्चिदुपलभ्यते त-
त्किमर्थमाधिकरणभेदमारभ्यतेऽत आह गुणेति । यवानन्दादयो ब्रह्मैक्यात्सर्वशास्त्रासूपसंहियेरन् तर्हि संय-
द्द्वामत्वादयः किमिति नोपसंहृता इति प्रतिबन्धाशङ्कायां संयद्द्वामत्वादय उपासनार्थं विधेया, सत्यज्ञानादयस्तु
वस्तुतत्त्वप्रामित्यर्था इति विशेषप्रदर्शनेन प्रतिबन्दीपरिहारार्थमयमारम्भ इत्यर्थः ।

(४) ब्रह्मस्वभावभूतोपसंहार्यधर्मचिन्तनानन्तरमस्वभावस्यानुपसंहार्यस्याप्यर्थादिपरत्वकूपधर्मस्य । ब्रह्म-
प्रतिपत्तुपायत्वचिन्तनानन्दाधिकरणाध्यानाधिकरणयोरवभासरसंगतिरत्र बोध्या ।

पादनश्रुतेः श्रूयमाणतत्परत्वे च सम्भवति न तत्तदातिक्रमणे सर्वेषामेकपरत्वाध्यवसानं
न्याय्यम् । न च प्रयोजनाभावादसम्भवः, सर्वेषामेव प्रत्येकं परत्वाभिधानस्याभ्यानप्रयोजन-
त्वात् । तत्तदाध्यानानां च प्रयोजनवस्त्वस्मृतेः । तथा हि स्मृतिः—

दश मन्वन्तराणि हि तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।

भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥

बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।

पूर्णं (१) शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्ताचिन्तकाः ॥

पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते । इति ॥

प्रामाणिकस्य वाक्यभेदस्याभ्युपेयत्वात् प्रत्येकं तेषामर्थादीनां परत्वपराभ्येतानि वाक्या-
नीति प्राप्ते, उच्यते—इन्द्रियेभ्यः परा द्वार्था इत्येष तावत्सन्दर्भो वस्तुतत्त्वप्रतिपादनपरः प्रती-
यते नाध्यानविधिपरः । तदश्रुतेः, तदत्र यत्प्रत्ययस्य साक्षात्प्रयोजनवत्त्वं दृश्यते तत्प्रत्यय-
परत्वं सर्वेषाम् । दृष्टं च विष्णोः परमपदज्ञानस्य निखिलानर्थसंसारकारणाविधोपशमः,
तत्त्वज्ञानोदयस्य विपर्यासोपशमलक्षणत्वेन तत्रतत्र दर्शनात् । अर्थादिपरत्वप्रत्ययस्य तु न
दृष्टमस्ति प्रयोजनम् । न च दृष्टे सम्भवति अदृष्टकल्पना न्याय्या । न च परमपुरुषार्थहेतु-
परत्वे सम्भवति अवान्तरपुरुषार्थतोचिता । तस्माददृष्टप्रयोजनवत्त्वात्पुरुषपरत्वप्रतिपादना-
द्योऽयं सन्दर्भ इति गम्यते । किं चादरादप्ययमेवावस्यार्थ इत्याह “अपि च परप्रतिषे-
धेने”ति । नन्वत्राध्यानविधिर्नास्ति तत्कथमुच्यते आध्यानायेत्यत आह—“आध्याना-
ये”ति ॥ १४ ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

अनधिगतार्थप्रतिपादनस्वभावत्वात्प्रमाणानां विशेषतश्चागमस्य पुरुषशब्दाच्चस्य चा-
त्मनः स्वयं श्रुत्यैव दुरधिगमत्वावधारणात्, वस्तुतश्च दुरधिगमत्वात् । अर्थादीनां च सुग-
मत्वात् तत्परत्वमेवार्थादिपरत्वाभिधानस्येत्यर्थः । श्रुतेराशयातिशयः (२) इवाशयातिशयः ।
तत्तत्पर्यतेति यावत् । किञ्च श्रुत्यन्तरापेक्षिताभिधानादप्येवमेवार्थादिपरत्वे तु स्वरूपेण वि-
चक्षितेनापेक्षितं श्रुतिराचष्टे इत्याह—“अपि च सोऽध्वनः पारमाप्नोति”इति ॥ १५ ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

(३) श्रुतिस्मृत्योर्हि लोकसृष्टिः परमेश्वराविष्ठिता । परमेश्वरहिरण्यगर्भकर्तृको-

(१) इदमपि मन्वन्तरविशेषणम् । तत्र भूतसूक्ष्मशब्दादिध्यायिनो भौतिकाः । करणाभिमान्यादित्यादि-
देवताध्यायिन आभिमानिकाः । अन्तःकरणध्यायिनो बौद्धाः ।

(२) अचेतनायाः श्रुतेरभिप्रायायोगाद्वाच्ये आशयशब्दो गौण इत्याहाशयातिशय इवेति । किञ्चार्था-
दिपरत्वे वाक्यभेदेन प्रतिपादिते प्रकरणोत्कर्षः स्यान्निर्गुणविद्यायान्तदनुयोगात्पुरुषपरत्वमात्रप्रतिपादने चैक-
वाक्यत्वं लभ्यते इत्याह किञ्चेति । पतप्रकरणस्य सोऽध्वन इत्यादिवाक्यमेव श्रुत्यन्तरं बोध्यम् ।

(३) ननु एक एवाम आसीदिति प्राणुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणात् ऐक्येतीक्षितव्यश्रवणाच्च परमेश्वर-
गम्यमाने कथं हिरण्यगर्भशङ्केत्यत आह श्रुतिस्मृत्योरिति । आत्मा वेति वाक्यं हिरण्यगर्भपरं महाभूतमृद्व-
विषयत्वे सति लोकसृष्टिविषयत्वात्, आत्मैवेदमप्रे आसीत्पुरुषविधः, स ए शरीरी प्रथम इति च वाक्यवदिति
अनुमानात्तु लिङ्गद्वयमन्यथा नेयमित्यर्थः ।

पलब्धा सेयमिह महाभूतसर्गमनाभिधाय प्राथमिकी लोकसृष्टिरुपलभ्यमानावान्तरेश्वरकार्या प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणं चावान्तरेश्वरसम्बन्धितया गमयति । पारमेश्वरसर्गस्य महाभूताकाशादिवादस्य च तद्वैपरीत्यात् । (१) अस्ति हि तस्यैवैकस्य विकारान्तरपेक्षयाप्रत्वमस्ति चेक्षणम् । (२) अपि चैतस्मिन्नैतरेयके पूर्वस्मिन्प्रकरणे प्रजापतिकर्तृकैव लोकसृष्टिरुक्ता । तदनुसारादप्येतदेव विज्ञायते । अपि च ताभ्यो गामानयेदित्यादयश्च व्यवहाराः श्रुत्योक्ता विशेषवत्परमात्मसु प्रसिद्धाः । ततोऽप्यवान्तरेश्वर एव विज्ञायते । आत्मशब्दप्रयोगश्चात्रापि (३) दृष्टस्तस्मादपरात्माभिलापोऽयमिति प्राप्ते—

उच्यते—परमात्मनो गृहीतिरिह यथा इतरेषु सृष्टिश्रवणेषु ‘एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत’ इत्यादिषु । तस्मादुत्तरात्स ऐक्षतेतीक्ष्णपूर्वकस्रष्टृत्वश्रवणादात्मेत्यवधारणाच्च । एतदभिसंहितम् । मुख्यं तावत्सर्गात्प्राक्केवलत्वमात्मपदत्वं स्रष्टृत्वं च परमेश्वरस्यात्र भवतः । तदसत्यामनुपपत्तौ नान्यत्र व्याख्यातुमुचितम् । न च महाभूतसृष्ट्यनाभिधानेन लोकसृष्ट्यभिधानमनुपपत्तिर्बाजम् । आकाशपूर्विकायां वस्तुतो ब्रह्मणः सृष्टौ यथा क्वचित्तेजःपूर्वकसृष्ट्यभिधानं न विरुध्यते ‘एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत’ इति दर्शनात् । आकाशं वायुं सृष्ट्वेति हि तत्र पूरयितव्यमेवमिहापि महाभूतानि सृष्ट्वेति कल्पनीयम् । सर्वशाखाप्रत्ययत्वेन ज्ञानस्य श्रुतिसिद्ध्यर्थम् श्रुतोपलब्धौ यत्नवता भवितव्यं न पुनः श्रुते महाभूतादित्वे सर्गस्य सैथिल्यमादरणीयम् । अपि च स्वाध्यायविष्यधीनग्रहणो वेदराशिरध्ययनविध्यापादितप्रयोजनवदर्थभिधानो यथायथा प्रयोजनाधिक्यमाप्नोति तथातथा नुमन्यतेतराम् । यथा चास्य ब्रह्मणोचरत्वे परमपुरुषार्थोपयिकत्वं नैवमन्यगोचरत्वे, तदिदमुक्तम्—“योऽप्ययं व्यापारविशेषानुगमः” इति । (४) न च लोकसर्गोपि हिरण्यगर्भव्यापारोऽपि तु तदनुप्रविष्टस्य परमात्मन इत्यत्रैवो (५) कम् । तस्मादात्मैवात्र इत्युपक्रमात्तद्व्यापारेण चेक्षणेन मध्ये परामर्शादुपरिधाञ्च (६) भेदजातं महाभूतः सदानुक्रम्य ब्रह्मप्रतिष्ठत्वेन ब्रह्मण उपसंहाराद्ब्रह्माभिलापत्वमेवास्येति निश्चयते । यत्र तु पुरुषविद्यादिश्रवणं तस्य भवेत्स्वन्यपरत्वं गत्यन्तराभावादिति सर्वमवदातम् ।

अपरः (७) कल्पः । सदुपक्रमस्य सन्दर्भस्यात्मोपक्रमस्य च किमैकार्थ्यमाहो स्विदर्थमेव । (८) तत्र सच्छब्दस्याविशेषेणात्मनि चात्मनि च प्रवृत्तेनात्मार्थत्वं किन्तु समस्तवस्त्व-

(१) पारमेश्वरलिङ्गइत्यस्यान्यथानयनप्रकारं दर्शयति अस्ति हीत्यादिना ।

(२) सन्दर्शाभ्यां वक्तुं पूर्ववाक्यमनुसन्धत्ते अपि चैतस्मिन्नि । अथातो रेतसः सृष्टिः प्रजापते रेतो देश इत्यादिना प्रजापतिकर्तृका सृष्टिरुक्तेत्यर्थः ।

(३) आत्मेवेदमम आसीत्पुरुषविध इति वाक्ये ।

(४) महाभूतानुपसंहारेऽपि परमात्मा प्रत्येतुं शक्य इत्याह नचेति ।

(५) संज्ञापूर्तिवत्स्यायधिकरणे (१ अ० ४ पा० १० सू०) एव ।

(६) एष ब्रह्मैव इह इत्यादिवाक्ये च ।

(७) पूर्ववर्णके विधेयगुणोपसंहारानिरूपणात्पादसङ्गतिस्मिध्यर्थं वर्णकान्तरमारभते अपर इति ।

कल्पः—प्रकारः ।

(८) पूर्वं वाक्येक्यबलादर्थान्तिपरत्वमविवक्षित्वा विधेयमुक्तं अत्र तु मित्रार्थोपक्रमेण वाक्यभेदाद्व्याभेद इति पूर्वपक्षयति तत्रेति ।

नुगतसत्तासामान्यार्थत्वं तथा चोपक्रमभेदाद्विज्ञातृत्वम् । स आत्मा तत्त्वमसीति चोपसंहार
उपक्रमानुरोधेन सम्प्रत्यर्थतया व्याख्येयः । तद्वि सत्सामान्यं परमात्मतया सम्पादनीयम् ।
तद्विज्ञानेन च सर्वविज्ञानं महासामान्यस्य सत्तायाः समस्तवस्तुविस्तारव्यापित्वादित्येवं प्राप्ते,

उच्यते—आत्मगृहीतिर्वाजसनेयिनामिव छान्दोग्यानामप्युत्तरात् स आत्मा तत्त्वमसीति तादा-
त्म्योपदेशात् । अस्तु तावदात्मव्यतिरिक्तस्य प्रपञ्चस्य सदसत्त्वाभ्यामनिर्वाच्यतया न सर्वं,
सर्वं त्वात्मघातोरेव तत्त्वेन निर्वाच्यत्वात्तस्मादात्मैव सञ्जति । अभ्युपेत्याह (१) सच्छब्दस्य
सत्तासामान्याभिधायित्वाप्रतिव्याक्तिं च तस्य प्रवृत्तेरात्मनि चान्यत्र च सच्छब्दप्रवृत्तेः संक्षेपे
सत्युपसंहारानुरोधेन सदेवेत्यात्मन्येवावस्थाप्यते । निर्णीतार्थोपक्रमानुरोधेन ह्युपसंहारवर्णना
न पुनः संक्षेपार्थेनोपक्रमेणोपसंहारो वर्णनीयः । (२) अपि च सम्पत्तौ फलं कल्पनीयम् ।
न च सामान्यमात्रे ज्ञाते विशेषज्ञानसम्भवः । न खल्वाराद्वृत्ते ज्ञाते शिंशपादयस्तद्विशेषा
ज्ञाता भवन्ति । तदेवमवधारणादि सर्वमानात्मार्थत्वे स्यादनुपपन्नमिति छान्दोग्यस्यात्मार्थत्व-
मेवेति सिद्धम् । (३) अत्र च पूर्वस्मिन्पूर्वपक्षे हिरण्यगर्भोपासना सिद्धान्ते तु ब्रह्मभाव-
नेति ॥ १६ ॥ १७ ॥

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

विषयमाह “छान्दोगा वाजसनेयिनश्चे”ति । (४) अननं प्राणनं अनः प्राणः तं
प्राणमननं कुर्वन्तः अनमताचिन्तनमिति मन्यन्त इति मननं ज्ञानं तद्व्यानपयन्तामिति चि-
न्तनमुक्तम् । संशयमाह “तत्किमि”ति । खुरबमात्रेणा(५) पातत उभयविधानपक्षं
गृहीत्वा मध्यमं पक्षमालम्बते पूर्वपक्षी “अथ वाचमनमेवे”ति । यथेवमनम्रतासङ्कीर्त-
नस्य किं प्रयोजनमित्यत आह—“तस्यैव तु स्तुत्यर्थमि”ति । अयमभिसन्धिः ।
यद्यपि स्मार्तं प्रायत्यर्थमाचमनविधानमस्ति तथापि प्राणोपासनप्रकरणे विधानात्तदङ्गत्वेना-
प्राप्तमिति विधानमर्थवद्भवति अनृतवदनप्रतिषेध इव स्मार्ते ज्योतिष्टोमप्रकरणे समाभ्युप-
नानृतं वदेदिति प्रतिषेधो ज्योतिष्टोमाज्ञतयार्थवानिति ।

रादान्तमाह “एवं प्राप्त” इति । चोदयति “नन्वियं श्रुति”रिति । परिहर-
ति “ने”ति । तुल्यार्थयोर्मूलमूलिभावो नातुल्यार्थयोरित्यर्थः । अभिप्रायस्थं पूर्वपक्षबीजं
निराकरोति “न चेयंश्रुति”रिति । (६) कर्त्तव्यपुरुषार्थयोरनृतवदनप्रतिषेधयोर्युक्तमपौ-

(१) सच्छब्दस्य सामान्यवचनत्वेऽभ्युपते वाक्यशेषस्य निर्णायकत्वमाह सच्छब्दस्येति । सदेवेत्येत-
द्वाक्यमात्मन्येव व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः ।

(२) अवृष्टफलकल्पनाप्रसङ्गाच्च न सत्तायामात्मसम्पत्तिरित्याहापि चेति ।

(३) वर्णकक्षप्रयोजनं विभजते अत्र चेति । पूर्ववर्णकस्य—पूर्वपक्षे ऐतरेयकषाक्यं हिरण्यगर्भोपास्ति-
परं, तस्मिन् ज्ञाते तु तद्वाक्ये ब्रह्मभावनापरं ब्रह्मत्वप्रतिपादनद्वारेणार्थात् तद्वाचनायां पुरुषप्रवृत्तिहेतुस्त्यर्थः ।
अस्मिन्स्तु वर्णके पूर्वपक्षे छान्दोग्यवाक्यं सत्तासामान्ये ब्रह्मत्वसम्पत्त्यर्थं वाजसनेयिवाक्यं त्वामनो ब्रह्मत्वगोचर-
मिति विद्याभेदः । सिद्धान्ते द्वे अपि वाक्ये प्रत्यङ्गर्भैक्यगोचरे इति भेदोऽनन्तरोक्तत्वाच्च ज्ञायत एवेति नोक्तः ।

(४) अनशब्दस्य प्राणवृत्तौ योगमाहाननमिति । अननं चेष्टां करोतीत्यन इत्यर्थः ।

(५) यथा ह्यनिर्णीयैव खुरशब्दमात्रेणाश्वो धावतीत्युच्यते एवमेतदपीत्यर्थः ।

(६) स्मार्तोऽनृतवदनप्रतिषेधः पुरुषार्थत्वाज्ज्योतिष्टोमेन प्राप्नोतीति ज्योतिष्टोमे पृथक्प्रतिषेधोऽर्थ-
वान्, आचमनविधिस्तु स्मार्तो ‘क्षिजो नित्यमुपस्पृशेत्’ इत्यादिः सकलकर्मगोचरः प्राणोपासनेपि प्राप्नोती-
ति तदङ्गाचमनविषयत्वे अतरेनुवादकत्वं स्यादित्याह कर्त्तव्येति ।

नरुक्त्यम्, इह तु स्मार्तमाचमनं सकलकर्माङ्गतया विहितं प्राणोपासनाङ्गमपीति व्यापकेन स्मार्तानाचमनविधिना पुनरुक्तत्वादनर्थकम् । न च स्मार्तस्यानेन पौनरुक्त्यं तस्य च व्यापकत्वादेतस्य च प्रतिनियतविषयत्वादिति । मध्यमं पक्षमपाकृत्य प्रथमपक्षमपाकरोति—
“अत एव नोभयविधानम्” । युक्त्यन्तरमाह **“उभयविधाने चे”**ति । उपसंहारति **“तस्मात्प्राप्तमेवे”**ति । **“न चायमनग्नतावाद”** इति । स्तोतव्याभावे स्तुतिनोपपद्यत इत्यर्थः । अपि च मानान्तरप्राप्तेनाप्राप्तं विधेयं स्तुयेत । न चानग्रतासङ्कल्पोन्यतः प्राप्तो यतः स्तावको भवेत् । न चाचमनमन्यतोप्राप्तं येन विधेयं सस्तुयेतेत्याह **“स्वयं चानग्नतासङ्कल्पस्ये”**ति । अपि चैकस्य कर्मण एकार्थतैवेत्युचितान्तस्य बलवत्प्रमाणवशादनन्यगतित्वे सत्यनेकार्थता कल्प्यते, सङ्कल्पे तु कर्मान्तरे विधीयमाने नार्थदोष इत्याह नचैवं सत्येकस्याचमनस्येति । अपि च दृष्टिचोदनासाहचर्यादृष्टिचोदनैव न्याय्या न चाचमनचोदनेत्याह **“अपि च यदिदं किञ्चे”**ति । यथा हि इवादिमर्यादस्याज्ञस्यास्तुमशक्यत्वादन्नदृष्टिचोद्यते एवमिहाप्यपां परिधानासम्भवादृष्टिरे चोद्यत इत्यन्नदृष्टिबिधिसाहचर्याद्गम्यते । (१) अशब्दत्वं च यद्यपि दृष्ट्यभ्यवहारयोस्तुल्यं तथापि दृष्टिः शब्ददृश्यनान्तरीयकतया साक्षाच्छब्देन क्रियमाणोपलभ्यते । अभ्यवहारस्त्वध्याहरणीयः कथञ्चिद्योग्यतामात्रेणेति (२) विशेषः । किं च छान्दोग्यानां वाजसनेयिनां चाचमने प्रायेणाचामन्तीति वर्तमानापदेशः । एवं यत्रापि विधिबिभक्तिस्तत्रापि जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयादितिवद्विवित्वमविवक्षितम् । मन्यन्त इति त्वप्राप्तार्थत्वात्समिधो यजतीत्यादिवद्विधिरैवेत्याह—**“अपि चाचामन्ती”**ति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ १८ ॥

समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥

(३) इहाभ्यासाधिकरणन्यायेन पूर्वं पक्षः । द्वयोर्विधाविध्योरकशाखागतयोरगुह्यमाणविशेषतया कस्य को मुख्योनुवाद इति विनिश्चयाभावादज्ञातज्ञापनाप्रवृत्तप्रवर्तनारूपस्य च विधित्वस्य स्वरसिद्धिरुभयत्रोपासनाभेदः । (४) न च गुणान्तरविधानायैकत्रानुवाद, उभयत्रापि गुणान्तरविधानोपलब्धेर्विनिगमनाहेत्वभावात्समानगुणानभिधानप्रसङ्गाच्च । तस्मात्समिधो यजतीत्यादिवदभ्यासादुपासनाभेद इति प्राप्ते, उच्यते (५) नैककर्म्यमेकत्वेन प्रत्यभिज्ञा-

(१) अशब्दत्वाच्च सर्वाभ्यवहारश्चोद्यते इति भाष्योक्तमसङ्गतं सर्वात्रदृष्टेरपि सिद्धान्तसम्मतया अशुभत्वादित्याशङ्क्याहाशब्दत्वं चेति । तथापीति शब्ददृश्यं शब्दप्रकाशितं ज्ञेयं प्राणस्य सर्वाज्ञत्वं, तत्रान्तरीयकत्वेन दृष्टिर्ज्ञेयशब्देन क्रियमाणोपलभ्यते अभ्यवहारस्तु न क्रियतेऽपीति न बुद्धिस्थ इति वैषम्यमित्यर्थः ।

(२) प्राणस्य समस्तमर्जं श्रुतं प्राणविच्च तदात्मनि, तेनापि सर्वमन्त्रमभ्यवहर्तव्यमिति योग्यतामात्रेणेत्यर्थः ।

(३) पूर्वाधिकरणे प्राप्ताचमनानुवादेनानग्रताचिन्तनं विधेयमित्युक्तमिह तु वाक्ययोः कस्य विधित्वं कस्य यानुवादत्वमित्यनिर्णयादद्वयोरपि विद्याविधित्वमिति पूर्वपक्षमाहोदयेति ।

(४) त्रिगुणे कर्मणि विहिते तदनुगुणे विधीयते यथाग्निहोत्रं जुहोतीति विहितानिर्गुणकर्मानुवादेन देव्या जुहोतीति दधिगुणः, शण्डिलस्यविधाविधौस्तूपयोरापि सगुणत्वान्नाम्यतरस्यानुवादेनेत्याह नचेति ।

(५) ऐक्यमित्यर्थः, तत्र हेतुरेकत्वेनेति । उभयत्र मनोमयत्वादिगुणविशिष्टपुरुषप्रत्यभिज्ञानादिति तदर्थः ।

जात् । न चागृह्यमाणविशेषता, यत्र भूयांसो गुणा यस्य कर्मणो विधीयन्ते तत्र तस्य प्रधानस्य विधिरितरत्र तु तदनुवादेन कतिपयगुणविधिः । यथा यत्र च्छत्रचामरपताकाहास्तिका-
श्वीयशाक्याक्याष्टीकधानुष्ककार्पाणिकप्रक्षिकपदातिप्रचयस्तत्रास्ति राज्ञेति गम्यते न तु कति-
पयगजवाजिपदातिभाजि तदमात्ये, तथेहापि । न चैकत्र विहितानां गुणानामितरत्रोक्तिर-
र्थिका प्रत्यभिज्ञानदाढ्यार्थत्वात् । अस्तु वा ऽस्मिन्नित्यनुवादो न ह्यनुवादानामवश्यं सर्वत्र
प्रयोजनवत्त्वम्, अनुवादमात्रस्यापि (१) तत्रतत्रोपलब्धेः । तस्मात्तदेव बृहदारण्यके ऽप्यु-
पासनं तद्गुणेनोपसंहारादिवदिति सिद्धम् ॥ १९ ॥

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

(२) यथेकस्यामपि शाखायां तत्वेन प्रत्यभिज्ञानादुपासनस्य तत्र विहितानां धर्माणां
सङ्करः, तथा सति सत्यस्यैकस्याभेदान्मण्डलद्वयवर्तिन उपनिषदोरपि सङ्करप्रसङ्गात्तस्येति च
प्रकृतपरामर्शत्वाद्भेदः सत्यस्य च प्रधानस्य प्रकृतत्वात् अधिदैवमित्यस्य विशेषणतयोपसर्ज-
नत्वेनाप्रस्तुतत्वात् प्रस्तुतस्य च सत्यस्याभेदात्पूर्ववद् (३) गुणसङ्करः ॥ २० ॥

इति प्राप्त उच्यते-

न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

(४) सत्यं यत्र स्वरूपमात्रसम्बन्धो धर्माणां ध्रूयते तत्रैवंस्वरूपस्य सर्वत्र प्रत्यभिज्ञा-
यमानत्वात्तन्मात्रसम्बन्धित्वाच्च धर्माणाम् । यत्र तु सविशेषणं प्रधानमवगम्यते तत्र सवि-
शेषणस्यैव तस्य धर्माभिसम्बन्धो न निर्विशेषणस्य नाप्यन्यविशेषणसहितस्य । नहि दण्डिनं
पुरुषमानयेत्युक्ते दण्डरहितः कमण्डलुमानानीयते । तस्मादधिदैवं सत्यस्योपनिषदुक्ता न
तस्यैवाध्यात्मं भवितुमर्हति । यथा चाचार्यस्य गच्छतो ऽनुगमनं विहितं न तिष्ठतो भवति,
तस्माजोपनिषदोः सङ्करः किन्तु व्यवस्थितिः । तदिदमुक्तं स्वरूपानपायादिति ॥ २१ ॥

दर्शयति च ॥ २२ ॥

अतिदेशादप्येकमेव, तत्त्वे हि नातिदेशः स्यादिति (५) ॥ २२ ॥

सम्प्रतिवृत्त्याप्यपि चातः ॥ २३ ॥

ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या सम्प्रतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान ।

(६) ब्रह्मभूतानां प्रथमं तु जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्द्धितुं कः ॥

ब्रह्म ज्येष्ठं येषां तानि ब्रह्मज्येष्ठा जज्ञे आस । (७) यद्यपि तामुतामु शाण्डिल्यादिविधा-

(१) आग्नेयेककालत्वादिविषयस्येत्यर्थः ।

(२) भाष्योक्तो उपनिषदो सत्यस्य ब्रह्मणः स्थानभेदेन व्यवस्थया ऽनुचिन्तनीये उक्त द्वे अप्युभयत्रे-
ति स्थानभेदास्ति तत्र ब्रह्मैक्याच्च संशये सङ्गातिगर्भं पूर्वपक्षमाह यथेकस्यामिति ।

(३) शाण्डिल्यादिव्यावत् ।

(४) सत्यं न गुणभूतं स्थानमात्रं तच्छब्देन परामृश्यते, नापि तैश्चिशिष्टं धर्मः किन्तु स्थानविशिष्टं
ब्रह्मैव, य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुष इति तथैव प्रकृतत्वात्, तथाच विशिष्टस्य विशिष्टान्तरे ऽनुगमाजोभ-
यत्रोभयनामचिन्तनमित्याभिप्रायेण सिद्धान्ताशयमाह सत्यामिति ।

(५) भिन्नाधिष्ठानत्वादिति शेषः । (६) देशतोऽपारिच्छेदमुक्त्वा कालतस्तमाह ब्रह्मभूतानामिति ।

(७) पूर्वाधिकरणे स्थानविशेषेणानुपसंहार उक्तः, तस्यातिदेशोऽयं अस्याधिकाशङ्कामाह यथपीति ।

स्वायतनभेदपरिग्रहेणाध्यात्मिकायतनत्वं सम्भूत्यादीनां गुणानामाधिदैविकस्वमित्यायतनभेदः प्रतिभाति । तथापि 'उद्यायान् दिव' इत्यादिना सम्भ्रमेणाधिदैविकविभूतिप्रत्यभिज्ञानात् षोडशकलाद्यासु च विद्यास्वायतनाश्रवणाद् अन्ततो ब्रह्माश्रयतया साम्येन प्रत्यभिज्ञासम्भवात् । सम्भ्रत्यादीनां गुणानां शाण्डिल्यादिविद्यासु षोडशकलादिविद्यासु चोपसंहार इति पूर्वः पक्षः ।

रादान्तस्तु (१)मिथः समानगुणश्रवणं प्रत्यभिज्ञाय यद्विद्या अपूर्वानपि तत्राश्रुतान् गुणानुपसंहारयति न त्विह सम्भ्रत्यादिगुणकब्रह्मविद्यायां शाण्डिल्यादिविद्यागतगुणश्रवणमस्ति । (२)या तु काचिदाधिदैविकी विभूतिः शाण्डिल्यादिविद्यायां श्रूयते, तस्यास्तत्प्रकरणाधीनत्वात्तावन्मात्रं प्रदीप्यते नैतावन्मात्रेण सम्भ्रत्यादीननुकण्टमुहति, तत्रैतत्प्रत्यभिज्ञानाभावादित्युक्तम् । ब्रह्माश्रयत्वेन तु प्रत्यभिज्ञानसमर्थनमतिप्रसक्तम्, भूयसीनामैक्यप्रसङ्गात् । तदिदमुक्तं "सम्भ्रत्यादयस्तु शाण्डिल्यादिवाक्यगोचराश्चे"ति । तस्मात्सम्भ्रतिश्च शुभ्यासिश्च तदिदं सम्भ्रतिशुभ्याप्यपि चातः प्रत्यभिज्ञानाभावात् शाण्डिल्यादिविद्यासूपसंहियत इति सिद्धम् ॥ २३ ॥

पुरुषविद्यायामिव चतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

(३)पुरुषयज्ञत्वमुभयत्राप्यविशिष्टम् । (४)न च विदुषो यज्ञस्येति न सामानाधिकरण्यसम्भवः, यज्ञस्यात्मेत्यात्मशब्दस्य स्वरूपवचनत्वात् । यज्ञस्य स्वरूपं यजमानस्तस्य च चेतनत्वाद् विदुष इति सामानाधिकरण्यसम्भवः । तस्मात् पुरुषयज्ञत्वाविशेषान्मरणावच्छेत्वादि सामान्याच्चैकविद्याध्यवसाने उभयत्र उभयधर्मोपसंहार इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते—यादृशं ताण्डिनीं पैङ्गिनीं च पुरुषयज्ञसम्पादनं तदायुषश्च त्रेधा व्यवस्थितस्य सवनत्रयसम्पादनम् । अशिषिषादीनां च दीक्षादिभावसम्पादनं नैवं तैत्तिरीयाणाम्, तेषां न तावत् पुरुषे यज्ञसम्पत्तिः । नद्यात्मा यजमान इत्यत्रायमात्मशब्दः स्वरूपवचनः न हि यज्ञस्वरूपं यजमानो भवति, कर्तृकर्मणोरभेदाभावात् । (५)चेतनाचेतनयोश्चैक्यानुपपत्तेः यज्ञकर्मणोश्चाचेतनत्वात्, यजमानस्य चेतनत्वात् । आत्मनस्तु चेतनस्य यजमानत्वं च विद्वद्वत् चोपपद्यते । तथा चायमर्थः—एवंविदुषः पुरुषस्य यः सम्बन्धी

(१) तत्र किं सम्भ्रत्यादिविद्यायाः शाण्डिल्यादिविद्यानां चासाधारणगुणसाम्यादेकत्वमुत साधारणगुणसाम्यादथवोभयत्र ब्रह्मात्रप्रत्यभिज्ञानादिति विकल्प्य नाय इत्याह मिथ इति ।

(२) द्वितीय आह या त्विति । शुभ्याप्यादिगुणा यद्यपि सम्भ्रत्यादिविद्यायां शाण्डिल्यादिविद्यायां च तुल्याः, तथापि तेषां वैश्वानरषोडशकलादिविद्यास्वपि साधारण्येन तासामपीतरेतरमैक्यापादकत्वेनातिप्रसङ्गित्वाच्च विधैक्यबोधनद्वारा सम्भ्रत्यादिगुणकर्षकत्वं किन्तु शाण्डिल्यविद्याप्रकरणपाठात्तावन्मात्रं शाण्डिल्याविद्यास्वङ्गीकर्तव्यम् ।

(३) असाधारणगुणप्रत्यभिज्ञानाभावात्सम्भ्रत्यादौ विद्याभेदः उक्तः इह त्वसाधारणगुणप्रत्यभिज्ञानाद्विधैक्यमित्यभिप्रायेण पूर्वपक्षयति पुरुषयज्ञत्वमिति । पुरुषे यज्ञत्वसम्पत्तेरविशेषादित्यर्थः ।

(४) तैत्तिरीयके पुरुषयज्ञत्वसम्पत्तिरसिद्धा विदुषो यज्ञस्येति विद्वत्सम्बन्धियज्ञप्रतीतेः, न चेते षष्ठ्यौ सामानाधिकरणे, आत्मा यजमान इति विदुषो आत्मनो यजमानत्वनिर्देशात्, एकस्य च यज्ञत्वयजमानत्वविरोधादत आह न च विदुष इति ।

(५) न केवलं यज्ञस्वरूपस्य मुख्ययजमानत्वासम्भवः विदुषो यज्ञस्येति षष्ठ्योश्च न मुख्यज्ञानाभावाधिकरण्यसम्भव इत्याह चेतनचितनयोरिति । विद्वान् चेतनस्तस्याचेतनयज्ञैक्यासम्भव इत्यर्थः ।

यज्ञः तस्य सम्बन्धितया यजमान आत्मा, तथा चात्मनो यजमानत्वं च विद्वत्सम्बन्धितम् । च यज्ञस्य मुख्ये स्यातामितरथाऽऽत्मशब्दस्य स्वरूपवाचित्वे विदुषो यज्ञस्येति च यजमानो यज्ञस्वरूपमिति च गौणे स्याताम्, न च सत्यां गतौ तद्युक्तम् । तस्मात् पुरुषयज्ञतो तैत्तिरीये नास्तीति तथा तावन्न साम्यम् । न च पञ्जीयजमानवेदविद्यादिसम्पादनं तैत्तिरीयाणामिव ताण्डिनां पैङ्गिनां वा विद्यते सवनसम्पत्तिरप्येषां विलक्षणैव । तस्माद्भूयो वैलक्षण्ये सति न किञ्चिन्मात्रसालक्षण्याद्विद्यैकत्वमुचितमतिप्रसङ्गात् । (१) अपि च तस्यैव विदुष इत्यनुवादश्रुतौ सत्यामनेकार्थविधाने वाक्यभेददोषप्रसक्तिरित्यर्थः । अपि चेयं पैङ्गिनां ताण्डिनां च पुरुषयज्ञविद्या फलान्तरयुक्ता स्वतन्त्रा प्रतीयते । तैत्तिरीयाणां तु एवंविदुष इति श्रवणात् पूर्वाक्षेपपरामर्शात् तत्फलत्वश्रुतेष्वपारतन्त्र्यम् । न च स्वतन्त्रपरतन्त्रयोरैक्यमुचितमित्याह—“अपि च ससंन्यासामात्मविद्यामि”ति । उपसंहरति “तस्मादि”ति ॥ २४ ॥

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

विचारविषयं दर्शयति—“आथर्वणिकानामि”ति । आथर्वणिकाद्युपनिषदारम्भे ते ते मन्त्रास्तानि तानि च प्रवर्ग्यादीनि कर्माणि समाभ्यासितानि । संशयमाह—“किमिम” इति । पूर्वपक्षं गृह्णाति—“उपसंहार एषां विद्यास्वि”ति । (२) सफला हि सर्वा विद्या आभ्यासात्तत्सन्निधौ मन्त्राः कर्माणि च समाभ्यासितानि ‘फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमि’ति न्यायाद्विद्याङ्गभावेन विज्ञायन्ते । चोदयति—“नन्वेषामि”ति । नद्यत्र श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां सन्ति विनियोजकानि प्रमाणानि, नहि यथा दर्शपूर्णमासावारभ्य समिदादयः समाभ्यासास्तथा काश्चिद्विद्यामारभ्य मन्त्रा वा कर्माणि वा समाभ्यासितानि । (३) न चासति सामान्यसम्बन्धे सम्बन्धिसन्निधानमात्रात्तादर्थ्यसम्भवः । न च श्रुतस्वाङ्गपरिपूर्णा विद्या एतानाकाङ्क्षितुमर्हति येन प्रकरणापादितसामान्यसम्बन्धानां सन्निधेर्विशेषसम्बन्धाय भवेदित्यर्थः । समाधत्ते—“बाढमनुपलभमाना अपी”ति । (४) मा नामभूत् फलवतीनां विद्यानां परिपूर्णाङ्गानामाकाङ्क्षा, मन्त्राणां तु स्वाध्यायविध्यापादितपुरुषार्थभावानां कर्मणां च प्रवर्ग्यादीनां स्वविध्यापादितपुरुषार्थभावानां पुरुषाभिलषितमाकाङ्क्षतां सन्निधानादन्यतराकाङ्क्षानिवन्धनो रक्तपटन्यायेन सम्बन्धः । (५) तत्रापि च विद्यानां फलवत्त्वात्ता-

(१) अपि च तस्यैव विदुष इति भाष्यमुपादाय व्याचष्टे अपिचेति । विद्वत्सम्बन्धियज्ञातुवादेन तस्य विद्वदङ्गैरङ्गकल्पनादेकवाक्यता न प्रतीयते तत्र तु विद्वान् यज्ञस्तस्य चात्मादयो यजमानादय इति विध्यावृत्त्या वाक्यभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

(२) पूर्वाधिकरणे आत्मविद्यासन्निधौ श्रवणात्तैत्तिरीयशाखागतः पुरुषयज्ञो विद्याङ्गमित्यङ्गीकृत्यायुर्वृद्धिकलविद्याया भेदः उक्तः, तदा प्रवर्ग्यादीनामपि विद्यासाध्याविशेषाद्विद्याङ्गत्वमिति पूर्वपक्षयति सफला इति ।

(३) आकाङ्क्षाभावेपि सन्निधिरूपप्रकरणं स्यादित्याशङ्क्याह नचेति ।

(४) अङ्गप्रधानयोरितरेतराकाङ्क्षास्वरूपप्रकरणानुपलम्भेऽपि अङ्गाकाङ्क्षया प्रधानाकाङ्क्षापुत्थाप्य प्रकरणस्य सामान्यसम्बन्धसिद्धौ सन्निधेर्विद्याविशेषाङ्गत्वं मन्त्रकर्मविशेषाणामिति पूर्वपक्षमुपपादयति मानमेति । रक्तपटेति । यथा पटो भवतीति वाक्यानाकाङ्क्षत्वेऽपि सहोच्चारितरक्तपदस्याकाङ्क्षयेतरस्याकाङ्क्षापुत्थाप्य रक्तपटो भवतीति वाक्यपर्यवसानमेवमिहापीति भावः । (५) ननुभयसम्बन्धेपि कस्याङ्गत्वमत आह तत्रापीति ।

दर्थ्यमफलानां मन्त्राणां कर्मणां च । न च प्रवर्ग्यादीनां पिण्डपितृयज्ञवत्स्वर्गः कल्पनास्पदं फलवत्सञ्चिधानेन तदवरोहात्(१) । “अनुमास्यामहे सन्निधिसामर्थ्यादि”ति । इदं खलु निवृत्ताकाङ्क्षाया विद्यायाः सञ्चिधाने श्रुतमनाकाङ्क्षाया साकाङ्क्षस्यापि सम्बन्धुमसामर्थ्यात्, तस्या अप्याकाङ्क्षामुत्थापयति । उत्थाप्य चैकवाक्यतामुपैति, असमर्थस्य चोपकारकवानुपपत्तेः । प्रकरणिनं प्रति उपकारसामर्थ्यमात्मनः कल्पयति । (२) न च सत्यपि सामर्थ्ये तत्र श्रुत्या अविनियुक्तं सदज्ञतामुपगन्तुमर्हतीत्यनया परम्परया सन्निधिः श्रुतिमार्थापत्त्या कल्पयति । आक्षिपति—“ननु नैषां मन्त्राणामि”ति । प्रयोगसमवेतार्थः प्रकाशनेन हि मन्त्राणामुपयोगो वर्णितोऽविशिष्टस्तु वाक्यार्थः इत्यत्र । न च विद्यासम्बद्धं कञ्चनार्थं मन्त्रेषु प्रतीमः । यद्यपि च प्रवर्ग्यो न किञ्चिदारभ्य श्रूयते, तथापि वाक्यसंयोगेन क्रतुसम्बन्धं प्रतिपद्यते—पुरस्ता(३)दुपसदां प्रवर्ग्येण प्रचरन्तीति, उपसदां जुहुवदव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धत्वात् । यद्यपि ज्योतिष्टोमविकृतावपि सन्त्युपसदः, तथापि तत्रानुमानिक्यो ज्योतिष्टोमे तु प्रत्यक्षविहितास्तेन शीघ्रप्रवृत्तितया ज्योतिष्टोमाज्ञतैव वाक्येनावगम्यते । (४) अपि च प्रकृतौ विहितस्य प्रवर्ग्यस्य चोदकेनोपसद्वत्प्रकृतावपि प्राप्तिः, प्रकृतौ वा अद्विरुक्त्वादिति न्यायाज्ज्योतिष्टोमे एव विधानमुपसदा सह युक्तं, तदेतदाह—“कथं च प्रवर्ग्यादीनी”ति (पृ० ७९२ पं० १३) । सञ्चिधानादर्थविप्रकर्षेण वाक्यं बलौ इति भावः । समाधत्ते—“नैष दोषः, सामर्थ्यं तावदि”ति (पृ० ७९३ पं० १) । यथा ‘अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामी’ति मन्त्रे अग्नये-निर्वपामि-पदे परं कर्मसमवेतार्थप्रकाशके शिष्टानां तु पदानां तदेकवाक्यतया यथाकथञ्चिद्व्याख्यानामवमिहाऽपि हृदयपदस्योपासनायां समवेतार्थत्वात्तदनुसारेण तदेकवाक्यतापन्नानि पदान्तराणि गौण्यालक्षणाया च वृत्त्या कथञ्चिजेयानीति नासमवेतार्थता मन्त्राणाम् । न च मन्त्रविनियोगो नोपासनेषु दृष्टो येनात्यन्तादृष्टं कल्प्यत इत्याह—“दृष्टश्चोपासनोऽपि”ति । यद्यपि वाक्येन बलीयसा सञ्चिधिर्दुर्बला बाध्यते तथापि विरोधे सति, न चेद्वाऽस्ति विरोधः, वाक्येन

(१) उत्तराश्रितवर्तनात् ।

(२) सामर्थ्यमात्रेणाप्यशास्त्रस्यानुपपत्त्या लिङ्गबलाच्छ्रुतिकल्पनामाह नचेति ।

(३) ननु तथापि उपसत्सम्बन्धोऽस्तु प्रवर्ग्यस्य कथं कर्मसम्बन्धस्तत्राह उपसदामिति ।

(४) उपसदां प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वाचिन्ता तावदास्तामनारभ्याधीतत्वादेव प्रवर्ग्यस्य प्रकृतावेव निवेशः सिद्ध्यतीत्याहापि चेति । शेषलक्षणे ‘तत्सर्वार्थमविशेषादि’ति (३ अ० ३ पा० सू० ३५) स्थितम् । अनारभ्य कश्चित्क्रतुमधीयते ‘यस्य खादिरः स्तुवो भवति छन्दसामेव रत्नेनावयति यस्य पर्णमयी जुहुरित्यादि । तत्र किं खादिरत्वादि प्रकृतौ विकृतौ च निविशत उत प्रकृतावेवेति संशये खादिरत्वादि सर्वार्थं प्रकृत्यर्थं अप्रकरणाद्वि कस्यचित्प्रकरणे इदं श्रुतम्, तत्र क्रतुमाभिव्यक्तस्तुवादिद्वारेण वाक्यात्सर्वार्थमिति पूर्वपक्षे, प्रकृतौ वाऽद्विरुक्त्वात् (अ० ३ पा० ३ सू० ३५) प्रकृतिविकृतिगामित्वे हि खादिरतादेर्विकृतावतिदेशतोऽनारभ्याधीतादप्यस्मादुपदेशात्पाते द्विरुक्त्वं स्यात्तदयुक्तमितिदेशतः प्राप्ता प्राप्तप्रापणवैयर्थ्यात्, नचातिदेशेन विना विकृतौ स्तुवादिप्राप्तिस्तस्माद्विरुक्त्वालाभाय प्रकृतावेव निवेश इति यथासिद्धान्तस्तथेहाप्यनारभ्याधीतत्वात्प्रवर्ग्यस्य प्रकृतौ विहितस्य सतोऽतिदेशेन विकृताद्युपसदां प्राप्तिरिद्विरुक्त्वालाभाय प्रकृतौ चेति न्यायाज्ज्योतिष्टोमे उपोपसदा सह विधानं युक्तमित्यर्थः ।

विनियुक्तस्यापि ज्योतिष्ठोमे प्रवर्ग्यस्य सन्निधिना विद्यायामपि विनियोगसम्भवात्, यथा 'ब्रह्मवर्चसकामो बृहस्पतिसवेन यजेते'ति ब्रह्मवर्चसफलोऽपि बृहस्पतिसवो वाजपेयाज्ञत्वेन चोद्यते-वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति । अत्र हि क्त्वः समानकर्तृकत्वमवगम्यते घातु-सम्बन्धे प्रत्ययविधानात् । घात्वर्थान्तरसम्बन्धश्च कथं च समानः कर्ता स्यात्(१), यथेकः प्रयोगो भवेत् । प्रयोगविष्टं हि कर्तृत्वम् । तच्च प्रयोगभेदे कथमेकम् । तस्मात्समानकर्तृक-कत्वादेकप्रयोगत्वं वाजपेयबृहस्पतिसवयोर्घात्वर्थान्तरसम्बन्धाच्च । न च गुणप्रधानभावमन्त-रेणैकप्रयोगता सम्बन्धश्च । (२)तत्राऽपि वाजपेयस्य प्रकरणे सामानानाद्वाजपेयः प्रधानम्, अङ्गं बृहस्पतिसवः । (३)न च 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेते'त्यत्राङ्गप्रधानभावप्रसङ्गः, न ह्येतद्वचनं कस्यचिद्दर्शपूर्णमासस्य सोमस्य वा प्रकरणे सामानातम् । तथा च द्वयोः साधि-कारतया अगृह्यमाणविशेषतया गुणप्रधानभावं प्रति विनिगमनाभावेनाधिष्ठानमात्रविवक्षया लाक्षणिकं समानकर्तृकत्वमित्यदोषः । (४)यदि तु कस्यांचिच्छाखायामारभ्याधीतं 'दर्शपूर्ण-मासाभ्यामिष्ट्वे'ति, तथाप्यनारभ्याधीतस्यैवारभ्याधीते प्रत्यभिज्ञानमिति युक्तम् । तथा सति द्वयोरपि पृथगधिकारतया प्रतीतं समप्रधानत्वमत्यक्तं भवेदितरथा तु गुणप्रधानभावेन तस्या-गो भवेत् । तस्मात्कालार्थोऽयं संयोग इति सिद्धम् ।

सिद्धान्तमुपकमते "एवं प्राप्त" इति (पृ० ७९४ पं० १) । 'हृदयं प्रविश्येत्ययं मन्त्रः स्वरसतस्तावदाभिचारिककर्मसमवेतं सकलैरेव पदैरर्थमभिदधदुपलभ्यते । तदस्याभिधानसामर्थ्यलक्षणं लिङ्गं वाक्यप्रकरणाभ्यां क्रमाद्वक्तृयोभ्यामपि बलवत् किमङ्ग पुनः क्रमात्, तस्माल्लिङ्गेन सन्निधिमपोद्याभिचारिककर्मशेषत्वमेवापाद्यते । यद्यपि चोपा-सनासु हृदयपदमात्रस्य समवेतार्थत्वम्, तथापि तदितरेषां सर्वेषामेव पदानामसमवेतार्थ-त्वम् । आभिचारिके तु कर्मणि सर्वेषामर्थसमवाय इति किमेकपदसमवेतार्थता करिष्यति । (५)न च सन्निष्ठपृष्टहीतासूपासनासु मन्त्रमवस्थापयतीति युक्तम् । हृदयपदस्याभिचारेऽपि समवेतार्थस्येतरपदैकवाक्यतापक्षस्य वाक्यप्रमाणसहितस्याभिचारिकात्कर्मणः सन्निधिना चाल-यितुमशक्यत्वादेवं 'देवसवितः प्रसवयज्ञमि'त्यादेरपि यज्ञप्रसवल्लिङ्गस्य यज्ञाज्ञत्वे सिद्धे जघन्यो विद्यासन्निधिः किं करिष्यति । एवमन्येषामपि श्वेताश्व इत्येवमादीनां केषांचिल्लिङ्गेन केषां

(१) एकप्रयोगतामन्तरेणेति शेषः । व्यतिरेकसुक्त्वाऽन्यमाह यदीति । यथेकः प्रयोगो भवेत्तत्रैव समानः कर्ता स्यादित्यनुषङ्गः । ननु भिन्नप्रयोगेरेपि क्रिययोः कर्तृत्वाधिष्ठानपुरुषैक्यात् क्त्वाप्रत्ययोपपत्तिस्त-त्राह प्रयोगोविष्टं हीति । करोतीति हि कर्ता भवति अधिष्ठानलक्षणार्था तु स एव दोष इत्यर्थः ।

(२) ननु भवत्वङ्गाङ्गत्वं वाजपेयबृहस्पतिसवयोः, कस्याङ्गत्वं कस्य वाऽङ्गत्वं तयोरत आह तत्रापीति

(३) यदि साधिकरयोरपि कर्मणोः क्त्वाश्रुत्याऽङ्गाङ्गिभावः तर्ह्येतत्प्रसङ्ग इत्याशङ्क्य विशेषप्रदर्शनेन परिहरति नचेति । वाजपेयप्रकरणे सामानानाद्बृहस्पतिसवस्याङ्गत्वमिदं तु वाक्यमनारभ्याधीतमिति नाङ्गा-ङ्गत्वबोधकमित्यर्थः ।

(४) ननु क्वचित्सोमप्रकरणे इदं वाक्यं श्रुतमतः सोमाङ्गता दर्शपूर्णमासयोरिति, नेत्याह यदि त्विति । अनारभ्याधीतवाक्यार्थ एवानूयते तत्रेत्यर्थः ।

(५) बहुपदसमवेतार्थताया एकपदसमवेतार्थता यद्यपि दुर्बला तथापि विद्यासन्निध्यनुगृहीता हृदय-मित्येकपदसमवेतार्थता मन्त्रस्य विद्याङ्गत्वं गमयेदत आह नचेति ।

विच्छ्रुत्या केषांचित्प्रमाणान्तरेण प्रकरणेनेति । (१) कस्मात्पुनः सञ्चिच्छिर्लङ्गादिभिर्बाध्यते इत्यत आह—“दुर्बलो हि सञ्चिधि”रिति प्रथमतन्त्रगतोऽर्थः स्मार्यते । तत्र तु श्रुतिलिङ्गयोः (२) समवाये समानविषयत्वलक्षणे विरोधे किं बलीय इति चिन्ता ।

अत्रोदाहरणम्—अस्त्येन्द्रां ऋक् ‘कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र’ इत्यादिका । श्रुतिविनियोकश्च ‘ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठत’ इति । अत्र हि सामर्थ्यलक्षणां लिङ्गादिभ्यो विनियोगः प्रतिभाति । श्रुतेष्वगार्हपत्यमिति द्वितीयातो गार्हपत्यस्य शेषित्वं ऐन्द्र्येति च तृतीयाश्रुतेरैन्द्र्या ऋचः शेषत्वमवगम्यते । यद्यपि गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुतेरामेयमृचं प्रति गार्हपत्यस्य शेषित्वेनोपपत्तेः, यद्यपि चैन्द्र्येति च तृतीयाश्रुतेरैन्द्र्या इन्द्रं प्रति शेषत्वेनोपपत्तेरविरोधः, पदान्तरसम्बन्धे तु वाक्यस्यैव लिङ्गेन विरोधो न तु श्रुतेः, तत्र च विपरीतं बलाबलम् । तथापि श्रुतिवाक्ययो रूपतो व्यापारभेदाददोषः, द्वितीयातृतीयाश्रुती हि कारकविभक्तितया क्रिया प्रति प्रकृत्यर्थस्य कर्मकरणभावमवगमयत इति विनियोजिके क्रिया प्रति हि कर्मणः शेषित्वं करणस्य च शेषत्वमिति हि विनियोगः पदान्तरानपेक्षे च क्रिया प्रति शेषशेषित्वे श्रुतिमात्रात्प्रतीयते इति श्रौते । (३) सोऽयं श्रुतितः सामान्यावगतो विनियोगः पदान्तरवद्वाशेषित्वेऽवस्थाप्यते । सोऽयं विशेषणविशेष्यभावलक्षणः सम्बन्धो वाक्यगोचरः शेषशेषिभावस्तु श्रौतः, (४) तस्माद्वाक्यलभ्यं विशेषमपेक्ष्य श्रौतः शेषशेषिभावो लिङ्गेन विरुध्यत इति श्रुति-लिङ्गाविरोधे (५) किं लिङ्गानुगुणेन गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुतिः सप्तम्यर्थे व्याख्यायतां गार्हपत्यसमीपे ऐन्द्र्येन्द्र उपस्थेय इति, आहो श्रुत्यनुगुणतया लिङ्गं व्याख्यायताम् । प्रभवति हि स्वोचितायां क्रियायां गार्हपत्यइतीन्द्र इन्दतेरैन्द्र्यवचनत्वादिति । किं तावत्प्राप्तम्? श्रुतेर्लिङ्गबलीय इति । नो खलु यत्रासमर्थं तच्छ्रुतिसहस्रेणापि तत्र विनियोकस्तुं शक्यते, यथा अग्निना सिञ्चेत् पायसा बहेदिति । तस्मात्सामर्थ्यं पुरोधाय श्रुत्या विनियोकव्ययम् । तच्चास्या ऋचः प्रमाणान्तरतः शब्दतश्च इन्द्रे प्रतीयते । तथाहि—विदितपदतदर्थः (६) कदाचनेष्टृचः स्पष्टमिन्द्रमवगच्छति, शब्दाच्चैन्द्र्येयतः, तस्माद्धारुदहनस्येव दहनस्य सालिलदहने विनियोगो गार्हपत्ये विनियोग ऐन्द्र्याः । न च श्रुत्यनुरोधाज्जघन्यामास्थाय वृत्तिं सामर्थ्यकल्पनेति साम्प्र-

(१) यच्च वाक्यलिङ्गाभ्यामन्यत्र विनियुक्तयोरपि मन्त्रकर्मणोः सञ्चिधानाद्विधायामपि तदविरोधेन विनियोगसम्भवादुभयार्थत्वमिति उक्तं, तदनुय परिहरति कस्मात्पुनरित्यादिना ।

(२) श्रुतिलिङ्गयोरिति । यत्रैक एव शेष एकेन प्रमाणेनैकशेषिणा सम्बन्धत्वेन बोधितः स एव प्रमाणान्तरेण शेष्यन्तरार्थत्वेन बोध्यते तत्रैकेनैव सम्बन्धे शेषस्य निराकाङ्क्षादपरसम्बन्धो विरुध्यते तदनयोः प्रमाणयोः परस्परविषयापहारेण भवितव्यम्, अत एकशेषविषययोर्भिन्नशेषिसम्बन्धबोधिनोः प्रमाणयोर्बाध्यबाधकत्वे स्थिते तदर्थे किं बलीय इति चिन्ता क्रियते श्रुतिलिङ्गसूत्रेणेत्यर्थः ।

(३) श्रुती विनियोगे निरोधे चेत्तर्हि वाक्येन किं बोध्यतेऽत आह सोऽयमिति ।

(४) ननु श्रुतिमात्रमपि लिङ्गेन न विरुध्यते इत्युक्तम्, अत आह तस्मादिति । वैयर्थ्याच्चैकं पदं कदाचित्पुन्यतेऽतः प्रतिनियतो श्रुतिवाक्यसम्बन्धो, तत्र वाक्यगम्यस्य विशेषणविशेष्यभावस्यैवविधेः शेषशेषित्वमिति श्रुतिर्वदति । एवं च श्रौतेन शेषशेषिभावेन लिङ्गस्य विरोध इत्यर्थः ।

(५) एवमुदाहरणं परिशोध्यधिकरणमारचयति किं लिङ्गेत्यादिना ।

(६) अनेन वृत्त्यवधारणस्य प्रामाण्यं सूचितम् ।

तम्, सामर्थ्यस्य पूर्वभावितया तदनुरोधेनैव श्रुतिव्यवस्थापनात् । तस्मादेन्द्रोऽत्र एव गार्ह-
पत्यसमीपे उपस्थातव्यः (१) इति प्राप्ते, अभिधीयते—

लिङ्गज्ञानं पुरोधाय न श्रुतेर्विनियोजकृता । श्रुतिज्ञानं पुरोधाय लिङ्गं तु विनियोजकम् ॥

यदि हि सामर्थ्यमवगम्य श्रुतेर्विनियोगमवधारयेत् प्रमाता, ततः श्रुतेर्विनियोगं प्रति
लिङ्गज्ञानापेक्षत्वादुर्बलत्वं भवेत्, न त्वेतदस्ति । श्रुतिर्विनियोगाय सामर्थ्यमपेक्षते नापेक्षते
सामर्थ्यविज्ञानम् । (२) अवगते तु ततो विनियोगे नासमर्थस्य स इति तन्निर्वाहाय सामर्थ्यं
कल्प्यते । तच्छ्रुतिविनियोगात्पूर्वमस्ति सामर्थ्यम्, न तु पूर्वमवगम्यते । विनियोगे तु सिद्धे
तदन्यथानुपपत्त्या पश्चात्प्रतीयत इति श्रुतिविनियोगात्पराचीना सामर्थ्यप्रतीतिस्तदनुरोधेनाव-
स्थापनीया । (३) लिङ्गं तु न स्वतो विनियोजकमपि तु विनियोजकं कल्पयित्वा श्रुतिम् ।
तथा हि—न स्वरसतो लिङ्गादनेनेन्द्र उपस्थातव्य इति प्रतीयते, किन्त्वाहुगिन्द्र इति, (४) तस्य
तु प्रकरणान्नानसामर्थ्यात् सामान्यतः प्रकरणापादितैदमर्थस्य तदन्यथानुपपत्त्या विनियोग-
कल्पनायामपि श्रौताद्विनियोगात्कल्पनीयस्य विनियोगस्यार्थविप्रकर्षाच्छ्रुतिरेव कल्पयितुमुचिता
न तु तदर्थो विनियोगः । नहि श्रुतमनुपपन्नं शक्यमर्थेनोपपादयितुम् । नहि त्रयोऽत्र
ब्राह्मणाः कठकौण्डिन्याविति वाक्यं प्रमाणान्तरोपस्थापितेन माठरेणोपपादयन्ति उपपादयतो
वा न नोपहसन्ति शाब्दाः, माठरेणेति तु श्रावयन्तमनुमन्यन्ते । तस्माच्छ्रुतार्थसमुत्थानानुप-
पत्तिः श्रुतेनैवार्थान्तरेणोपपादनीया, नार्थान्तरमात्रेण प्रमाणान्तरोपनीतेनेति लोकसिद्धम् । न
च लोकसिद्धस्य नियोगानुयोगौ (५) युज्येते शब्दार्थज्ञानोपायभूतलोकविरोधात् । तस्माद्विनि-
योजिका श्रुतिः कल्पनीया । तथा च यावद्विज्ञाद्विनियोजिकां श्रुतिं कल्पयितुं प्रकान्तव्यापार-
(६) स्तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या गार्हपत्ये विनियोगः सिद्ध इति निवृत्ताकाङ्क्षं प्रकरणमिति कस्या-
नुपपत्त्या लिङ्गं विनियोजकं श्रुतिमुपकल्पयेत्, मन्त्रसमाप्तिनस्य प्रत्यक्षयैव विनियोगश्रुत्योप-
पादितत्वात् । यथाहुः—

यावदज्ञातसन्दिग्धं ज्ञेयं तावत्प्रमितस्यते । प्रमिते तु प्रमातॄणां प्रमौस्त्युक्तं विहन्यते ॥ इति ।

तस्मात्प्रतीतश्रौतविनियोगोपपत्त्यै मन्त्रस्य सामर्थ्यं तदनुगुणत्वेन नीयमानं (७) प्रथमां
वृत्तिमजहज्जवन्ययाऽपि नेयमिति सिद्धम् । लिङ्गवाक्ययोरिह विरोधो, यथा 'स्योऽं ते सदनं
कृणोमि घृतस्य चारया सुशेवं कल्पयामि । तस्मिन्सांदायते प्रतितिष्ठ प्रौढीणां मेघसुमनस्य-

(१) प्रकाशयितव्यः ।

(२) यदि श्रुतिः सामर्थ्यज्ञानं नापेक्षते तदा योग्यतावधारणं व्यर्थं स्यादित्यभिना सिद्धेदित्यपि प्रमाणं
स्यादत आह अवगते इति । यथा स्फोटे ज्ञाते बहुदाहशक्तिर्ज्ञायते न तु दाहकत्वं बद्धेः शक्तिश्चापेक्षमेवं
श्रुतेः शेषत्वे ज्ञातेऽनन्तरमर्थे तादृशी शक्तिः कल्प्यतेऽतो नार्थगतसामर्थ्यज्ञानं विनियोगकारणमित्यर्थः ।

(३) एवं श्रुत्यनपेक्षत्वं परं श्लोकस्य पूर्वार्धे व्याख्याय लिङ्गस्य सापेक्षत्वेन दौर्बल्यप्रतिपादकं द्वितीयां
व्याचष्टे लिङ्गं इति ।

(४) तस्य तु—मन्त्रस्येत्यर्थः । प्रकरणान्नानसामर्थ्यात्—अग्निचयनप्रकरणान्नानसामर्थ्यात् । तदन्य-
थानुपपत्त्या—इन्द्रस्वरूपमिधानान्यथानुपपत्त्या । श्रुतिरेव—ऐन्द्रेन्द्रं प्रकाशयेदित्येवंरूपा श्रुतिरेव ।

(५) नियोग—आज्ञा, अनुयोग—आक्षेपः । (६) प्रतिपत्तेति शेषः ।

(७) प्रथमामिति । प्रथमं मुख्यवृत्तिं यद्यजहन्तिष्ठेत्तर्हि प्रसन्नं जघन्ययापि वृत्त्या नेयमित्यर्थः ।

मान' इति । किमर्थं कृत्स्न एव मन्त्रः सदनकरणे पुरोडाशासादने च प्रयोक्तव्य, उत कल्प-
याम्यन्त उपस्तरणे तस्मिन्सीदेत्येवमादिस्तु पुरोडाशासादन इति । यदि वाक्यं बलीयः
कृत्स्नो मन्त्र उभयत्र सुशेवं कल्पयामीत्येतदपेक्षो हि तस्मिन्सीदेत्यादिः पूर्वैकवाक्यता-
मुपैति यत्तत्कल्पयामि तस्मिन् सीदेति । अथ लिङ्गं बलीयस्ततः कल्पयाम्यन्तः सदनकरणे
तत्प्रकाशने हि तत्समर्थं तस्मिन्सीदेति पुरोडाशासादने तत्र हि तत्समर्थमिति, किं तावत्प्रा-
प्तम् ? लिङ्गाद्वाक्यं बलीय इति, उभयत्र कृत्स्नस्य विनियोग इति । (१) इह हि यत्तत्पदसम-
भिव्याहारेण विभज्यमानसाकाङ्क्षात् एकवाक्यतायां सिद्धायां तदनुरोधेन पश्चात्तदभिधान-
सामर्थ्यं कल्पनीयम्, यथा देवस्यस्वेतिमन्त्रे ऽप्रये-निर्वपामी-तिपदयोः समवेतार्थत्वेन तदे-
कवाक्यतया पदान्तराणां तत्परत्वेन तत्र सामर्थ्यकल्पना । तदेवं प्रतीतैकवाक्यतानिर्वाहाय
तदनुगुणतया सामर्थ्यं लक्ष्यं सन्न तद्यापादैयितुमर्हति, अपि तु विनियोजिकां श्रुतिं कल्पय-
त्तदनुगुणमेव कल्पयेत् । तथा च वाक्यस्य लिङ्गतो बलीयस्त्वासदनकरणे च पुरोडाशासादने
च कृत्स्न एव मन्त्रः प्रयोक्तव्य इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्तं उच्यते-(२) भवेदेतदेवं यद्येकवाक्यतावगमपूर्वं सामर्थ्यावधारणमपि तु अव-
धृतसामर्थ्यानां पदानां प्रदिलिख्यपठितानां सामर्थ्यवशेन प्रयोजनैकत्वेनैकवाक्यत्वावधारणम् ।
यावन्ति पदानि प्रधानमेकमर्थमवगमयितुं समर्थानि विभागे साकाङ्क्षाणि तान्येकं वाक्यम् ।
(३) अनुष्ठेयस्थार्थो मन्त्रेषु प्रकाशयमानः प्रधानं सदनकरणपुरोडाशासादने चानुष्ठेयतया प्रधाने
तयोश्च सदनकरणं कल्पयाम्यन्तो मन्त्रः समर्थः प्रकाशयितुं पुरोडाशासादनं च तस्मिन्सी-
देत्यादिः । ततश्च यावदेकवाक्यतावशेन सामर्थ्यमनुमीयते, तावत्प्रतीतं सामर्थ्यमेकैकस्य
भागस्यैकैकस्मिन्नर्थे विनियोजिकां श्रुतिं कल्पयति । तथा च श्रुत्यैवैकैकस्य भागस्यैकत्र विनि-
योगे सति प्रकरणपाठोपपत्तौ न वाक्यकल्पितं लिङ्गं विनियोजिकां श्रुतिमपरां कल्पयितुमर्हती-
त्येकवाक्यताबुद्धिरुपपन्नस्याभासो भवति लिङ्गेन बाधनात् । (४) यत्र तु विरोधकं लिङ्गं नास्ति
तत्र समवेतार्थैकद्वित्रिपदैकवाक्यता पदान्तराणामपि सामर्थ्यं कल्पयतीति भवति वाक्यस्य
विनियोजकत्वम् । यथा ऽत्रैव स्यान्नत इत्यादीनाम् । तस्माद्वाक्यालिङ्गं बलीय इति सिद्धम् ।

वाक्यप्रकरणयोर्विरोधोदाहरणम् । (५) अत्र च पदानां परस्परापेक्षावशात्कस्मिंश्चिद्वि-
शिष्ट एकस्मिन्नर्थे पर्यवसितानां वाक्यत्वं, लब्धवाक्यभावानां च पुनः कार्यान्तरापेक्षावशेन
वाक्यान्तरेण सम्बन्धः प्रकरणम् । कर्तव्यायाः खलु फलभावनाया लब्धघातवर्थकरणाया इति-

(१) एकवाक्यतापूर्वकं सामर्थ्यकल्पनालिङ्गस्योपजीव्य वाक्यं लिङ्गादुल्लेखितं सोदाहरणमाह इह
हत्यादिना ।

(२) मन्त्रभागयोस्त्वयोरुपस्तरणासादनार्थयोः पृथगर्थभिधानसामर्थ्यस्यैकवाक्यतामनपेक्षेयार्थप्रती-
तिकार्यवशेन सिद्धत्वाच्च वाक्यपूर्वकं लिङ्गस्येति सिद्धास्तयति भवेदेतदेवमिति ।

(३) ननु भावनैव प्रधानं कथमुपस्तरणादेः प्राधान्यमत आहानुष्ठेय इति ।

(४) यदि लिङ्गाभ्यां मन्त्रभागयोर्भेदेन वाक्यं भङ्गत्वा विनियोगस्तर्हि देवस्यैवत्यत्रापि लिङ्गाद्वाक्यं
भङ्गत्वा भेदेन विनियोगः स्यात् तथाचात्रापि समवेतार्थसादनादिपदातिरिक्तपदानां मन्त्रभागाभ्यामेकवाक्य-
ता न स्यादत आह यत्र त्विति ।

(५) प्रकरणवाक्ययोर्विरोधमुदाहरितुं वाक्यलक्षणमाहान्न चेति । प्रकरणलक्षणमाह लब्धेति ।

कर्तव्यताकाङ्क्षाया वचनं प्रकरणमाचक्षते वृद्धाः(१) । यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । एतादृक् वचनं प्रकरणम् । तदेतस्मिन्स्वपदगणेन कियत्यप्यर्थे पर्यवसिते करणोपकारलक्षणकार्यान्तरापेक्षायां समिधो यजतीत्यादिवाक्यान्तरसम्बन्धः । (२) समिद्धादिभावना हि स्वविध्युपहिताः पुरुषे हितं भाव्यमपेक्ष्यमाणा विश्वजिन्यायेन वानुषङ्गतो वा अर्थवा-दतो वा फलान्तराप्रतिलम्बेन दर्शपूर्णमासभावनां निर्वायितुं(३) मीक्षते । तस्मात्तदाकाङ्क्षाया-मुपनिपतितान्येतानि वाक्यानि स्वकार्यपेक्षाणि तदपेक्षितकरणोपकारलक्षणं कार्यमासाद्य निर्वृण्वन्ति (४) च निर्वायन्ति च प्रधानम् । सोऽयमनयोर्निष्ठाद्वयधरध्वरसंयोगः । तदेवं लक्षणयोर्वैक्यप्रकरणयोर्विरोधोदाहरणं सूक्तवाकनिगदः । तत्र हि पौर्णमासीदेवताः अमावा-स्यादेवताः समाभ्राताः । ताश्च न मिथ एकवाक्यतां गन्तुमर्हन्तीति लिङ्गेन पौर्णमासीयागा-दिन्द्राग्नीशब्द उत्कृष्टव्यो अमावास्यायां च समवेतार्थत्वात्प्रयोक्तव्यः । अथेदानीं सन्दिह्यते किं यदिन्द्राग्निपदैकवाक्यतया प्रतीयते अवीवृधेयां महोज्यायोऽकृतामिति तन्नोत्कृष्टव्यमुत्तेन्द्रा-ग्निशब्दाभ्यां सहोत्कृष्टव्यमिति । (५) तत्र यदि प्रकरणं बलीयस्ततोऽपनीतदेवताकोऽपि शेषः प्रयो-क्तव्योऽथ वाक्यं ततो यत्र देवताशब्दस्तत्रैव प्रयोक्तव्यः । किं तावत्प्राप्तमपनीतदेवताकोपि शेषः प्रयोक्तव्यः प्रकरणस्यैवाङ्गसम्बन्धप्रतिपादकत्वात् । फलवती हि भावना प्रधानेतिकर्त-व्यतात्समापादयति । तदुपजीवनेन श्रुत्यादीनां विशेषसम्बन्धापादकत्वात् । अतः प्रधानमा-वनावचनलक्षणप्रकरणविरोधे तदुपजीविवाक्यं बाध्यत इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते—(६) भवेदेतदेवं यदि विनियोज्यस्वरूपसामर्थ्यमनपेक्ष्य प्रकरणं वि-नियोजयेत् । अपि तु विनियोगाय तदपेक्षतेऽन्यथा पूषाद्यनुमन्त्रणमन्त्रस्य द्वादशोपसत्ता-याश्च(७) नोत्कर्षः स्यात्तद्रूपालोचनायां च यद्यदेव शीघ्रं प्रतीयते तत्तद्वल्वद्विप्रकृष्टं तु दुर्ब-लम् । तत्र यदि तद्रूपं श्रुत्या लिङ्गेन वाक्येन वाऽन्यत्र विनियुक्तं ततः प्रकरणं भङ्गस्तोत्क-ष्यते परिशिष्टैस्तु प्रकरणस्येतिकर्तव्यतापेक्षा पूर्यते । अथ स्वस्य शीघ्रप्रवृत्तं श्रुत्यादि नास्ति ततः प्रकरणं विनियोजकम् । यथा समिदादेः । तदिह प्रकरणाद्वाक्यस्य शीघ्रप्रवृत्तत्वमुच्यते ।

(१) शबरस्वामिनः ।

(२) प्रधानवाक्यस्याङ्गवाक्याकाङ्क्षामुक्त्वाङ्गवाक्यानां प्रधानवाक्याकाङ्क्षामाह समिदादीति ।

(३) चारितार्थिकर्तुम् ।

(४) कृतार्थीभवन्ति । निर्वायन्ति—स्वकृतोपकारेण प्रधानं दर्शपूर्णमासादीत्यर्थः । उक्तामितरेतरापेक्षां सवृष्टान्तुपसंहरति सोयमिति । 'अग्निरिदं हविरनुषतावीवृधत' इत्यादिः 'महोज्यायोऽकृते'त्यन्तः सूक्तनिगदः । देवतासम्बोधनप्रधानत्वादस्य निगदत्वम् ।

(५) एकत्र सहपाठेपि जिह्वाहुक्तेनेन्द्राग्निपदेनैकवाक्यतापन्नोऽवीवृधतामित्यादिमन्त्रशेषो यन्नामावा-स्यायामिन्द्राग्निपदं नीतं तत्र नीयेत् उत्तेन्द्राग्निपदमात्रममावस्यां नीत्वा वाक्यशेष उभयत्र पौर्णमास्यमावस्य-योः प्रयोक्तव्य इति सन्देहस्य प्रापकमाह तत्र यदीति ।

(६) आकाङ्क्षात्मकं हि प्रकरणं न श्रुतिरिव विनियोगमभिधत्ते किन्तु विनियोज्यपदार्थार्थकिं प्रमाणा-न्तरप्रमितावपेक्षते, एवंस्मिन् विनियोज्यस्य मन्त्रवाक्यशेषस्य वाक्येनान्यत्र विनियुक्तत्वाच्च प्रकरणेन कृत्स्ना-र्थत्वेन विनियोग इत्याह भवेदित्यादिना ।

(७) द्वादशोपसत्ताधिकरणं 'ज्योतिर्दिशानात्' (अ० १ पा० ३ सू० ४०) इत्यत्रानुक्रान्तम् । पूषा-द्यनुमन्त्राश्च तत्रैवादाहता इष्टव्याः ।

प्रकरणे हि स्वार्थपूर्णानां वाक्यानामुपकार्योपकारकाकाङ्क्षामात्रं दृश्यते । वाक्ये तु पदानां प्रत्यक्षसम्बन्धः । ततश्च सह प्रस्थितयोर्वाक्यप्रकरणयोर्वाच्यप्रकरणेनैकवाक्यता कल्प्यते तावद्वाक्येनाभिधानसामर्थ्यम्, (१) यावदितरत्र वाक्येन सामर्थ्यं तावदितरत्र सामर्थ्येन श्रुतिर्यावदितरत्र सामर्थ्येन श्रुतिस्तावदिह श्रुत्या विनियोगस्तावता च विच्छिन्नायामाकाङ्क्षायां श्रुत्यनुमानविहिते प्रकरणेनान्तरा कल्पिते विलीयन्त इति वाक्यबलीयस्त्वात्तद्देवताशेषाणामपकर्ष एवेति सिद्धम् ॥

क्रमप्रकरणविरोधोदाहरणम् । राजसूयप्रकरणे प्रधानस्यैवाभिषेचनीयस्य सन्निधौ शौनःशेषोपाख्यानाद्यान्मात्रं तर्हि समस्तस्य राजसूयस्याङ्गमुताभिषेचनीयस्य । यदि प्रकरणवलीयस्ततः समस्तस्य राजसूयस्य, अथ क्रमस्ततोभिषेचनीयस्यैवेति, किं तावत्प्राप्तम् ? नाकाङ्क्षामात्रं हि सम्बन्धहेतुः । गामानय प्रासादं पश्येति गामित्यस्य क्रियामात्रापेक्षिणः पश्येत्यनेनापि सम्बन्धसम्भवाद्विनिगमनाभाषप्रसङ्गात् । तस्मात्सन्निधानसम्बन्धकारणम् । तथा चानयेत्यनेनैव गामित्यस्य सम्बन्धो विनिगम्यते । (२) न च सन्निधानमपि सम्बन्धकारणम् । अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यत्र राज्ञ इत्यस्य पुत्रपुरुषपदसन्निधानविशेषान्मा भूद्विनिगमना । तस्मादाकाङ्क्षा निश्चयहेतुर्वक्तव्या । अत्र पुत्रशब्दस्य सम्बन्धवचनतया समुत्थिताकाङ्क्षस्यान्तिके यदुपनिपतितं (३) सम्बन्धयन्तराकाङ्क्षं पदं तस्य तेनैवाकाङ्क्षापरिपूर्तः पुरुषपदेन पुरुषरूपमात्राभिधायिना स्वतन्त्रेणैव न सम्बन्धः किं तु परेणापसार्यतामित्यनेनापसरणीयापेक्षेणेति । सत्यपि सन्निधाने आकाङ्क्षाभावादसम्बन्धः । तथा चाभाषकः । 'तप्तं तप्तेन सम्बन्ध्यत' इति । तथा चाकाङ्क्षितमपि न यावत्सन्निधान्यते तावच्च सम्बन्ध्यत । तथा सन्निहितमपि यावच्चाकाङ्क्ष्यते न तावत्सम्बन्ध्यत इति द्वयोः सम्बन्धं प्रति समानबलत्वात् क्रमप्रकरणयोः (४) समुच्चयासम्भवाच्च विकल्पेन राजसूयाभिषेचनीययोर्विनियोगः शौनःशेषोपाख्यानादीनामिति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते—राजसूयके कथंभावापेक्षा हि पवित्रा (५) दारभ्य क्षत्रस्य धृतिं यावदनुवर्तते तथा च अविच्छिन्ने कथंभावे यत्प्रधानस्य पश्यते अनिर्ज्ञातफलं कर्म तस्य प्रकरणाङ्गतेति न्यायात् राजसूयाङ्गता शौनःशेषोपाख्यानादीनाम् । (६) अभिषेचनीयस्य तु स्ववा-

(१) यावदितरत्र वाक्येन सामर्थ्यमिति । वाक्यद्वयैकवाक्यतायां कल्पितायामन्यथानुपपत्त्या वाक्यद्वयार्थयोरितरेतरौपकार्योपकारकत्वसामर्थ्यं कल्प्यत इत्यर्थः ।

(२) अथ विकल्पेन पूर्वपक्षं वक्ष्यन् सन्निधेरपि केवलस्य न सम्बन्धे हेतुत्वमित्याह नचेति । सन्निधिमामस्य हेतुत्वे राज्ञ इत्यस्य पुत्रपदेन पुरुषपदेन वा सम्बन्ध इत्यनिश्चयः स्यादतो आकाङ्क्षाया अपि निश्चयः हेतुत्वं वक्ष्यमित्यर्थः । (३) पितृसमर्पकं राजपदमित्यर्थः ।

(४) ननु प्रकरणाद्वैराजसूयार्थत्वं क्रमादभिषेचनीयार्थत्वं च किं न स्यादत आह समुच्चयेति । अभिषेचनीयस्यापि राजसूयमध्यपातित्वात्तदर्थमप्यनुष्ठितमाख्यानादि राजसूयाङ्गमपि भवति पृथक्प्रयोगानपेक्षणाच्च समुच्चय इत्यर्थः ।

(५) शोमयागपविशेषात्, क्षत्रस्य धृतिः—इति । कथंभावे—कथम्प्रधानस्य भावना निश्चयत इत्यपेक्षायामितिकर्तव्यताकाङ्क्षायामित्यर्थः ।

(६) प्रधानाकाङ्क्षायामनुवर्तमानायां मास्मात्तस्यासम्बन्धैः पदैर्व्यवधानाभावाद्वाजसूयाङ्गत्वमुक्त्वाऽभिषेचनीयं प्रति सन्निधेरुर्बलत्वादनङ्गत्वाभावाभिषेचनीयस्येति ।

क्योपात्तपदार्थनिराकाङ्क्षस्य सञ्चिधिपाठेनाकाङ्क्षोत्थापनीया यावत्तावत्तिसद्वाकाङ्क्षेण राजसूयेनै-
कवाक्यता कल्प्यते । यावच्चाभिषेचनीयाकाङ्क्षया तदेकवाक्यता कल्प्यते तावत्कल्पय-
राजसूयेकवाक्यतया तदुपकारकतया सामर्थ्यलक्षणं लिङ्गं यावच्चाभिषेचनीयैकवाक्यता लिङ्गं
कल्प्यते तावत्कल्पल्लिङ्गे विनियोक्तौ श्रुतिं कल्पयति यावद्वाक्यकल्पितेन लिङ्गेन श्रुतिरितरत्र
कल्प्यते तावत्कल्पस्य श्रुत्या विनियोगे सति प्रकरणपाठोपपत्तौ सञ्चिधानपरिकल्पितमन्तरा
विलीयते, प्रमाणाभावे ऽप्रतिभत्वात् । (१)प्रकरणिनश्च राजसूयस्य सर्वदा बुद्धिसान्निध्येन
तत्सञ्चिधेरकल्पनीयत्वात् । तस्मात्प्रकरणविरोधे क्रमस्य बाध एव न च विकल्पो दुर्बलत्वा-
दिति सिद्धम् ॥

क्रमसमाख्ययोर्विरोधोदाहरणम् । पौरोडाशिक इति समाख्याते काण्डे साक्षाध्यक्रमे च
शुन्धध्वं दैव्याय कर्मण इति शुन्धनार्थो मन्त्रः समाग्रातः, तत्र सन्दिह्यते किं समाख्यानस्य
बलीयस्त्वापुरोडाशपात्राणां शुन्धने विनियोक्तव्य, आहो साक्षाध्यपात्राणां शुन्धने क्रमो
बलीयानिति । किं तावत्प्राप्तम् ? समाख्यानं बलीय इति । पौरोडाशिकशब्देन हि पुरोडाश-
सम्बन्धिनोऽप्युच्यन्ते तान्यधिकृत्य प्रवृत्तं काण्डं पौरोडाशिकम् । ततश्च यावत्क्रमेण प्रकरणा-
यनुमानपरम्परया सम्बन्धः प्रतिपादनीयः तावत्समाख्यया श्रुत्यैव साक्षादेव स प्रतिपादित
इति अर्थविप्रकर्षेण क्रमात्समाख्यैव बलीयसीति पुरोडाशपात्रशुन्धने मन्त्रः प्रयोक्तव्यः न
साक्षाध्यपात्रशुन्धन इति प्राप्तम् ।

एवं प्रोक्तेऽभिधीयते—समाख्यानात् क्रमो बलवानर्थविप्रकर्षादिति । तथाहि (१)प्रमा-
ख्या न तावत्सम्बन्धस्य वाचिका किन्तु पौरोडाशविशिष्टं काण्डमाह । तद्विशिष्टत्वान्यथानु-
पपत्त्या तु सम्बन्धः काण्डस्यानुमीयते न तु साक्षान्मन्त्रभेदस्य । तद्वारेण च तन्मध्यपातिनो
मन्त्रभेदस्यापि तदनुपानम् । न चासौ सम्बन्धोऽपि श्रुत्यैव शेषशेषिभावः प्रतीयते अपि तु
सम्बन्धमात्रम् । तस्माच्छ्रुतिसादृश्यमस्य दूरापेतमिति क्रमेण नास्य स्पष्टोचिता । (२)तत्रापि
च सामान्यतो दर्शपूर्णमासप्रकरणापादितैदमर्थस्य शौनःशेषोपाख्यानादिवचारादुपकारकतया
प्रकृतमात्रसम्बन्धानुपपत्तिः । (३)मन्त्रस्य प्रयोगसमवेतार्थस्मारणेन सामवायिकाङ्गत्वात् ।
तथा च यं कंचित्प्रकृतप्रयोगगतमर्थं प्रकाशयतो ऽस्य प्रकरणाङ्गत्वमविरुद्धमिति विशेषोपे-
क्षायां (५)साक्षाध्यक्रमः साक्षाध्यं प्रति प्रकरणायनुमानद्वारेण विनियोगं कल्पयितुमुत्सहते न

(१) ननु सञ्चिधिश्राद्धाभिषेचनीयस्य प्रकरणकल्पनेषां विशेषाज्ञासूयस्यापि प्रकरणात्सञ्चिधिः कल्प्य-
तामत आह प्रकरणेनञ्चेति ।

(२) समाख्ययाश्रुतिः साक्षात्पुरोडाशपात्रमन्त्रसम्बन्धबोधिनीति यदुक्तम्, तत्राह समाख्येति । यौगि-
कशब्देन हि विशिष्टं ब्रह्मयुच्यते न सम्बन्धः, तद्वचित्वे हि सम्बन्धिनौ सम्बन्धश्चेति प्रयो वाच्याः स्युरतः
सम्बन्ध आनुमानिक इति भावः ।

(३) ननु यथा शौनःशेषोपाख्यानादिक्रमाभिषेचनीयसञ्चिधिविधानेन प्रकरणात्क्रमस्तराजसूयाङ्गमेवम-
त्रापि साक्षाद्यत्रयं बाधित्वा समस्तदर्शपूर्णमासार्थत्वमेव मन्त्रस्यास्तु, तथाच क्रमसमाख्ययोः प्राबल्यदौर्ब-
ल्यचिन्ता व्यर्था इति आह तत्रापिति । (४) दृष्टार्थतया मन्त्रस्य सञ्चिपत्योपकारकत्वमाह मन्त्रस्येति ।

(५) प्रकरणापेक्षितविशेषसम्बन्धः स्थानेन समाख्यया वा बोध्य इति संशये निर्णयमाह साक्षाद्येति ।
असञ्चिहितयोः सम्बन्धायोगात्सिद्धयर्थं सञ्चिधिसुपकल्पयतीत्यर्थः ।

तु समाख्यानम् । तस्य दुर्बलत्वात् । तथाहि । सामाख्या सम्बन्धनिबन्धना सीता तत्सि-
द्ध्यर्थं सन्निधिमुपकल्पयति यावत्तावद्वैदिकेन प्रत्यक्षदृष्टेन सन्निधानेनाकाङ्क्षा कल्प्यते (१) ।
यावच्च कल्पेन सन्निधानेनाकाङ्क्षा कल्प्यते तावदितरत्र क्लृप्तयाकाङ्क्षयैकवाक्यता । यावा
क्लृप्तयाकाङ्क्षयैकवाक्यता तावदितरत्रैकवाक्यतया क्लृप्तयोपकारसामर्थ्यम् । यावच्चान्नैकव
क्यतयोपकारसामर्थ्यं तावदितरत्र लिङ्गेन विनियोजिका श्रुतिः । यावदत्र लिङ्गेन विनियोजिका
श्रुतिस्तावदितरत्रक्लृप्तया श्रुत्या विनियोग इति तावतैव प्रकरणपाठोपपत्तेः सर्वं समाख्यान-
कल्पितं विच्छिन्नमूलत्वाद् ल्यमानसस्यमिव निर्बाजं भवति, पुरोडाशाभिधायकमन्त्रबाहु-
ल्यात् काण्डस्य पौरोडाशिकसमाख्येति मन्तव्यम् ।

(२) एकद्वित्रिचतुष्पञ्चवस्वन्तरयकारितम् ।

श्रुत्यर्थं प्रति वैषम्यं लिङ्गादीनां प्रतीयते ॥

इत्यर्थविप्रकर्ष उक्तः । तत्रापि च

(३) बाधिकैव श्रुतिर्नित्यं समाख्या बाध्यते सदा ।

मध्यमानां तु बाध्यत्वं बाधकत्वमपेक्षया ॥

इति विशेष उक्तो वृद्धैः । तद्वयं विस्तराद्विभ्यतोऽपि प्रथमतन्त्रानभिज्ञानुकम्पया निम्ना-
विस्तरे पतिताः स्म इत्युपरम्यते । (४) तस्माद्यथानुज्ञापनानुज्ञयोः प्रज्ञातक्रमयोऽपहृतउपहू-
यस्वेत्येवं मन्त्रावाप्तान्तो देशसामान्यात्तावैवाङ्गतया प्राप्नुतः । उपहृत इति लिङ्गतोनुज्ञामन्त्रो,
नानुज्ञापने, उपहृत्यस्वेति च लिङ्गतोऽनुज्ञापने च मन्त्रो नानुज्ञायाम् । तदिह लिङ्गेन क्रमं
बाधित्वा विपरीतं शेषत्वमापाद्यते (५) । यावद्धि स्थानेन प्रकरणमुत्पाद्यैकवाक्यत्वं कल्प्यते
तावद्विज्ञेन श्रुति कल्पयित्वा साधितो विनियोग इति अकल्पितलिङ्गश्रुतेः क्रमस्य बाधः ।
तद्वदिहापि विनियोगे प्रत्येकान्तरितेन लिङ्गेन चतुरन्तरितस्य विद्याक्रमस्य बाध इति ।
यद्यपि प्रथमतन्त्र एवायमर्थ उपपादितस्तथापि विरोधे तदुपपादनमिह स्वविरोधो नहि लिङ्गे-
नाभिचारिककर्मसम्बन्धो विद्यासम्बन्धेन क्रमकृतेन विरुध्यते । न च विनियुक्तविनियोगल-
क्षणोऽत्र विरोधो वृद्धस्यतिसर्वेऽपि तत्प्रसङ्गात् । अथैष प्रतीतिविरोधो न च वस्तुविरोधः,
स विद्यायां विनियोगोऽपि तुल्यः । तस्मादविरोधाद्धेधादिमन्त्रस्योपासनाङ्गत्वमित्यस्य-
भ्यधिका शङ्का ।

(१) सामाख्यपात्रमन्त्रयोरित्यर्थः । यावच्च कल्पतेनेति । पुरोडाशपात्रमन्त्रयोरित्यर्थः ।

(२) अधिकरणपञ्चकार्थं वृद्धोक्त्या सङ्कलयति एकेति । लिङ्गस्यैकया श्रुत्या वाक्यस्य द्वाभ्यां लिङ्ग-
श्रुतिभ्यां प्रकरणस्य वाक्यलिङ्गश्रुतिभिस्तिसृभिः स्थानस्य प्रकरणवाक्यलिङ्गश्रुतिभिस्तिसृभिः समाख्याया
स्थानप्रकरणवाक्यलिङ्गश्रुतिभिः पञ्चभिः श्रुत्यर्थं विनियोगं प्राति अन्तरयो व्यवधानं प्रतीयत इति प्रथम-
लोकार्थः ।

(३) शैक्यार्थं बाध्यबाधकभावमपि विभजते बाधिकैवेति । तत्र मध्यमानां लिङ्गं वाक्यस्य बाधकं
श्रुत्या बाध्यमित्यादिरीत्या बाध्यबाधकभावो बोध्यः ।

(४) एवं श्रुत्यादिषु बलाबले निरूप्य प्रस्तुते लिङ्गास्त्राभिधवाधे उपयुक्तनुदाहरणमाह तस्मादिति ।

(५) आदौ अनुज्ञापनं पश्चादनुज्ञेति लोकशिक्षम् । तत्रोपहृत इति मन्त्रो यद्यपि प्रथमपाठित्वादानु-
ज्ञापने प्राप्तस्तथापि लिङ्गादनुज्ञायां शेषत्वेन प्रतिपाद्यते, उपहृत्यस्वेति च मन्त्रो यद्यपि चरमपाठित्वादानु-
ज्ञायां प्राप्तस्तथापि अनुज्ञायाचनप्रकाशनसामर्थ्यात्तच्छेषत्वेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ।

तत्रोच्यते—

(१) नहि लिङ्गाविरोधेन क्रमबाधोऽभिधीयते ।

किन्तु लिङ्गपरिच्छिन्ने न क्रमः कल्पनाक्षमः ॥

प्रकरणपाठोपपत्त्या हि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणैरविनियुक्तः क्रमेण प्रकरणवाक्यलिङ्गश्रुति-
कल्पनाप्रणालिकया विनियुज्यते, तदविनियुक्तस्य प्रकरणपाठानर्थक्यप्रसङ्गात् । उपपादिते
तु श्रुत्यादिभिः प्रकरणपाठे क्षीणत्वादार्थापत्तेः क्रमो न स्वोचितां प्रामुखादित्युक्तमर्हति प्रमि-
त्वाभावादिति । बृहस्पतिसवस्य तु क्त्वाश्रुतिरेव धातुसम्बन्धाधिकारासमानकर्तृकतायां विहि-
तासंयोगपृथक्त्वेन विनियुक्तमपि विनियोजयन्ती न शक्या श्रुत्यन्तरेण निरोद्धुं स्वप्रमा-
मिति वैषम्यम् । तदिदमुक्तम् “वाजपेये तु बृहस्पतिसवस्य स्पष्टं विनियोगा-
न्तर”मिति । “अपि चैकोऽयं प्रवर्ग्य” इति (पृ० १९७ पं० ४) (२) तुल्य-
बलतया बृहस्पतिसवस्य तुल्यताशङ्कापाकरणद्वारेण समुच्चयो न तु पृथग्युक्तितया परस्परा-
पेक्षत्वादिति । सन्निधापाठमुपपादयति “अरण्यानुवचनादी”ति ॥ २५ ॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगान-

वत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥

यत्र हानोपायने श्रूयते तत्राविवादः सन्निपाते, यत्राप्युपायनमात्रश्रवणं तत्राऽपि
नान्तरीयकतया हानमाक्षिप्तमित्यस्ति सन्निपातः । यत्र तु हानमात्रं सुकृतदुःकृतयोः श्रुतं न
श्रूयते उपायनं, तत्र किमुपायनमुपादानं सन्निपातेन वेति संशयः । अत्र पूर्वपक्षं गृह्णाति—
“असन्निपात” इति (पृ० ७९७ पं० ११) । स्यादेतत्, यथा श्रूयमाणमेकत्र शाखा-
यामुपासनाङ्गं तस्मिन्नेव वोपासने शाखान्तरेऽश्रूयमाणमङ्गमुपसंक्षिप्यते, एवं शाखान्तरश्रुत-
मुपायनमुपसंहरिष्यत इत्यत आह—“विद्यान्तरगोचरत्वाच्चे”ति । एकत्वे ह्युपासनक-
र्मणामन्यत्र श्रुतानामप्यन्यत्र समवायो घटते, न त्विहोपासनानामेकत्वं, समुपनिर्गुणत्वेन
भेदादित्यर्थः । (३) ननु यथोपायनं श्रुतं हानमुपस्थापयत्येवं हानमपि उपायनमित्यत आह—
“अपि चात्मकर्तृक”मिति । प्रहणं हि न स्वामिनोपगममन्तरेण भवतीति प्रहणादपग-
मसिद्धिरवश्यंभाविनी, अपगमस्त्वस्यप्यन्येन प्रहणे दृष्टो, यथा प्रायश्चित्तेनापगतिरेनस
इति । कर्तृभेदकथनं त्वेतदुपोद्धलनार्थं न पुनरनवश्यम्भावस्य प्रयोजकमुपायनेनानैकान्त्यादिति ।

(१) प्रथमतन्त्रे हि श्रुत्यादिभिर्लिङ्गादीनां बाध उक्तः, अत्र तु लिङ्गात्मकस्य बाधो नोच्यते किन्तु
शांघ्रं लिङ्गेनान्यत्र विनियुक्ते मन्त्रे विलम्बेन क्रमस्य परिच्छेदकत्वमेव नास्तीति प्रतिपाद्यते, तत्र क्रमस्याप-
रिच्छेदकत्वे ज्ञाते कुतो विनियुक्तविनियोगशङ्कस्याह नहीति । श्लोकं विवृणोति प्रकरणेति ।

(२) भाष्ये बृहस्पतिसवस्य तुल्यबलप्रमाणद्वयादुभयार्थत्वे स्थिते प्रवर्ग्यस्यापि बृहस्पतिसवने तुल्य-
त्वाशङ्कायां सन्निधेर्दुर्बलत्वाद्दुल्यत्वं प्रतिपादितम्, तथास्ति अपिचशब्दानुपपत्तिरित्याशङ्क्य नाभ्युच्च-
यार्थः सः किन्वेतदुपपत्तिर्बाह्यं पूर्वोक्तन्यायस्य वदतीत्याह तुल्यबलतयेति ।

(३) यद्यपि समुपविद्यायां हानसन्निधातुपायनं श्रुतन्तथापि निर्गुणविद्यास्थं हानन्तदाक्षिपति तदन्त-
रेण तदनुपपत्तेरिति शङ्कते ननु यथेति । कर्तृभेदो नाऽनावश्यकत्वे प्रयोजकः परकर्तृकहानानियतेन स्वकर्तृ-
कोपादानेनानैकान्तादित्यर्थः ।

सिद्धान्तमुपक्रमते—अस्यां प्राप्ताविति । अयमस्यार्थः कर्मान्तरे विहितं हि न कर्मान्तर(१) उपसंह्रियते प्रमाणाभावात् । यत्पुनर्नविधीयते किन्तु स्तुत्यर्थं सिद्धतया सङ्की-
र्यते, तदसति बाधके देवताधिकरणन्यायेन शब्दतः प्रतीयमानं परित्यक्तुमशक्यम् । तथा
च विधूतयोः सुकृतदुष्कृतयोर्निर्गुणार्था विद्यायामश्वरोमादिबहिर्लोक भवविवेकसाक्षात्कार्या न तावत्
प्रायश्चित्तेनैव तद्विलयसम्भवस्तथासत्यश्वरोमराहुदृष्टान्तानुपपत्तेः, न जात्वश्वरोमराहुमुखयो-
र्विलयनमस्ति, अपि त्वश्वचन्द्राभ्यांविभागः । न(२) च नष्टे विधूननप्रमोचनार्थसम्भवः ।
तस्मादर्थवादस्यापेक्षायां शब्दसक्तिधिकृतोपि विशेष(३) उपायनं बुद्धौ सन्निधापयितुं शक्नो-
त्यपेक्षां पूरयितुमिति । निर्गुणापि विद्या हानोपायनाभ्यां स्तोतव्या । (४) स्तुतिप्रकर्षस्तु
प्रयोजनं न प्रमाणम्, अप्रकर्षेऽपि स्तुत्युपपत्तेः । न चार्थवादान्तरापेक्षार्थवादान्तराणां न
दृष्टा, न च तैर्न पूरणमित्याह—“प्रसिद्धा चे”ति (५० ७९८ पं० ७)। “स्तुत्यर्थत्वा-
च्चास्योपायनवादस्ये”ति । यद्यप्यन्यदीये अपि सुकृतदुष्कृते अन्यस्य फलं प्रयच्छते,
यथा पुत्रस्य श्राद्धकर्म पितुः तृप्ति, यथा च पितुःवैश्वानरीयेष्टिः पुत्रस्य, नार्थाच्च सुरापानं भर्तुर्न-
रकम्, तथाऽप्यन्यदीये अपि सुकृतदुष्कृते साक्षादन्यस्मिन्न सम्भवत इत्याशयेन शङ्का, फलतः
प्राप्या स्तुतिरिति परिहारः । गुणोपसंहारविवक्षायामित्यपि न स्वरूपतः सुकृतदुष्कृतसञ्चारमि-
प्रायम् । ननु विद्यागुणोपसंहाराधिकारे कोऽयमकाण्डेस्तुत्यर्थविचार इति शङ्कामुपसंहरन्प्रा-
करोति—“तस्माद्गुणोपसंहारविचारप्रसङ्गेने”ति । (५० ७९९ पं० २) ।
विद्यागुणोपसंहारप्रसङ्गतः (५)स्तुतिगुणोपसंहारो विचारितः प्रयोजनं चोपासके सौहार्दमा-
चरितव्यम्, न त्वसौहार्दमिति । छन्द एवाच्छन्द (६)आ च्छादनादाच्छन्दो भवति ।
“यथैव चाविशेषेणोपगानमि”ति । ऋत्विजः, उप गायन्तीत्यविशेषेणोपगान-
मृत्विजाम् । आल्लविनस्तु विशेषेण नाध्वयुर्नूपायतीति । (७)तदेतस्माद्भाविनां
वाक्यमृत्विज उपगायन्तीत्येतच्छेषं विज्ञायते । एतदुक्तं भवति—अध्वयुर्वर्जिता ऋ-
त्विज उपगायन्तीति । कस्मात्पुनरेवं व्याख्यायते ? ननु स्वतन्त्राण्येव सन्तु वाक्या-

(१) यदुक्तं विद्याभेदादनुपसंहार इति, तत्राह कर्मान्तर इति ।

(१) न केवलमश्वरोमदृष्टान्तात् सुकृतादिविलपलाभः किन्तु विधुय प्रमुच्येति श्रुतिभ्यामपीत्याह नचेति ।

(२) हानोपायनशब्दयोः कौषीतकिशाख्यायां सन्निधिरस्ति तत्कृतो विशेष इत्यर्थः ।

(४) यथश्वरोमदृष्टान्ताद्विधूतयोः सुकृतदुष्कृतयोः परत्रावस्थानसापेक्षत्वादप्यत्र हानसन्निधौ श्रुतमुपायनं
केवलहानश्रवणेप्यपेक्षितत्वादायाति इति व्याख्यायते कथन्तर्हि भाष्यकारेण स्तुतिप्रकर्षलाभायेति स्तुतिप्र-
कर्षमुपायनोपसंहारकल्पकं प्रमाणमाचक्षितमत आह स्तुतिप्रकर्षस्त्विति । स्तुतिर्हि विद्यायाः कार्या सा च
केवलश्रुतहानेनाप्युपपद्यते, एवं हि प्रकर्षोपेक्ष्येत यद्यप्रकर्षे स्तुतिर्न स्यात्तज्जास्ति, तस्मात्प्रमाणासिद्धस्योपयनो-
पसंहारस्य प्रयोजनं भाष्ये उक्तमित्यर्थः ।

(५) स्तुतिगुणिति । स्तुत्युपयोगी गुणः सुकृतदुष्कृतयोः परत्र सञ्चारः तदुपसंहारो विचारितो यद्यपि
स नोपास्य इत्यर्थः ।

(६) कुशशब्दोत्र न लीलङ्गः सन्ने, अस्मीकुशमिति कोशात्, अतस्तदविरोधेन सूत्रेण पदं जिनाभि
आच्छन्द इति । आच्छान्नादिति आ उपसर्गार्थः । अनुष्ठानात्तारं पापादाच्छादयतीति आच्छन्द इत्यर्थः ।
श्रूयते हि जादयन्ति हि वा एनं छन्दोसि पापात्कर्मण इति ।

(७) विकल्पपरिहाराय वाक्यस्य पर्युदासार्थत्वमाह तदेतदिति ।

नीत्यत आह—“श्रुत्यन्तरकृतमि”ति (पृ०८००पं०२)अष्टदोष(१)दुष्टविकल्पप्रसङ्गभयेन वाक्यान्तरस्य वाक्यान्तरशेषत्वमत्रभवतो जैमिनेरपि संमतमित्याह—“तदुक्तं” द्वादशलक्ष-
ण्याम् । अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यादिति, एतदेव
सूत्रमर्थद्वारेण पठति—अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात् प्रतिषेधे वि-
कल्पः स्यात् स चान्याय्य इति शेषः । (२)एवं किल श्रूयते ‘एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञे
यज्ञेऽन्वायत्’ इति । ततो नानुयाजेषु येयजामहं करोतीति, तदत्रानारभ्य कंचिद्यत्नं यज्ञेषु
येयजामहकरणमुपादिष्टम्, तदुपदिश्य चाम्नातं नानुयाजेष्विति । तत्र संशयः किं विधिप्रति-
षेधयोर्विकल्प उत पर्युदासो अनुयाजवर्जितेषु येयजामहः कर्तव्य इति । (३)मा भूदर्थप्राप्तस्य
शास्त्रीयेण निषेधेन विकल्पः, दृष्टं हि तादात्मिकमस्य सुन्दरतां गमयति नायतौ दोषवतां
निषेधति, तस्य तत्रौदासीन्यात् । निषेधशास्त्रं तु तादात्मिकं सौन्दर्यमबाधमानमेव प्रवृत्त्यु-
न्मुखं नरं निवारयदायस्यामस्य दुःखफलत्वमवगमयति । यथाह ‘अकर्तव्यो दुःखफल’ इति ।
ततो रागतः प्रवृत्तमप्यायस्यां दुःखतो बिभ्यतं पुरुषं शक्नोति निवारयितुमिति, बलीयान्
शास्त्रीयः प्रतिषेधो रागतः प्रवृत्तेरिति न तथा विकल्पमर्हति । शास्त्रीयो तु विधिनिषेधौ
तुल्यबलतया षोडशिप्रहणाप्रहणवद्विकल्प्येते । (४) तत्र हि विधिदर्शनात्प्रधानस्योपकार-
भूयस्त्वं कल्प्यते, निषेधदर्शनाच्च वैगुण्येऽपि फलसिद्धिरवगम्यते । (५)यथाह—‘अर्थप्राप्त-
वदिति चेन्न तुल्यत्वात् उभयं शब्दलक्षणमिति’ । (६)न च वाच्यं यावद्यजतिषु येयजामह-
करणं यावद्यजतिसामान्यद्वारेणानुयाजं यजतिविशेषमुपसर्पति तावदनुयाजगतेन निषेधेन
तज्जिषिद्धमिति शीघ्रप्रवृत्तेः सामान्यशास्त्राद्विशेषनिषेधो बलवानिति, यतो भवत्वेवंविधिषु
ब्राह्मणेभ्यो दधि दयितां तक्रं कौण्डिन्यायेति, तत्र तक्रविधिर्न दधिविधिमपेक्षते प्रवर्तितुमिह
तु प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य येयजामहस्य चान्यतोप्राप्तस्तज्जिषेधेन निषेधाप्राप्त्यै तद्विधि-
रपेक्षणीयः । (७)न च सापेक्षतया निषेधाद्विधरेव बलीयानित्यतुल्यशिष्टतया न विकल्पः
किन्तु निषेधस्यैव बाधनमिति साम्प्रतम्, तथा सति निषेधशास्त्रं प्रमत्तगीतं स्यात् । न च

(१) तदभाषो नाडीष्वित्यत्र सूत्रेऽष्टदोषा वर्जिताः ।

(२) पर्युदासाधिकरणविषयमाह एवमिति ।

(३) ननु प्रतिषेधेपि कथं विकल्पप्राप्तिः, प्रतिषेधस्य प्रतिषेध्यं प्रति प्रबलत्वात् भुजङ्गायाङ्गुलिर्न
देयेतिवदिति शङ्कां निराकुर्वन्पूर्वपक्षमाह मा भूदित्यादिना । तत्र हेतुमाह दृष्टमिति । तात्कालिकश्रेयःसाध-
नत्वं प्रत्यक्षबोधितं, प्रतिषेधेन तु कालान्तरीयदुरितहेतुत्वं ज्ञाप्यत इति विषयभेदेन तुल्यार्थोपनिपाताभावात्
विकल्प इत्यर्थः ।

(४) ननु कथं षोडशिप्रहणाप्रहणयोर्विकल्पः, अकरणेऽपि क्रतुपकारसिद्धौ करणवैयर्थ्यादित आह तत्र-
हीति । उपकारभूमार्थिनोऽनुष्ठानमुपकारमात्रार्थिनोऽननुष्ठानमिति विकल्प इत्यर्थः ।

(५) शास्त्रीयाविधिनिषेधयोस्तुल्यबलत्वमित्यत्र जैमिनीयं सूत्रमुदाहरति यथाहेति । प्रतिषेध्यप्राप्तेः
प्रतिषेधस्य च तुल्यप्रमाणकत्वात्प्रवृत्तितत्प्रतिषेधरूपं शब्दप्रमाणकमिति तदर्थः ।

(६) विधिनिषेधयोः शास्त्रीयत्वेऽपि सामान्यविशेषविषयत्वेनातुल्यबलत्वं स्यादित्याशङ्क्यामाह नचेति ।

(७) तर्हि विधरेव निषेधेनोपज्यित्वात्मबलः स्यात् तथाच कथं विकल्पापकाशस्तत्राह न च सा-
पेक्षतयेति । अनन्यगतिकत्वाज्जिषेधस्य विधिना तुल्यबलत्वं कल्प्यामित्यर्थः ।

तद्युक्तं तुल्यं हि सांप्रदायिकम् । (१) न च 'नतौ पशौ करोती'तिवदर्थवादता । असमवेतार्थत्वात् । पशौ हि नाज्यभागौ स्त इत्युपपद्यते । (२) न चात्र तथा येयजामहाभावो, यजतिषु येयजामहविधानात्, अनुयाजानां च तस्मात् । न च पर्युदासस्तदा (३) अनुयाजेष्विति कात्यायनमतेन नियमप्रसक्तेः । तस्माद्विहितप्रतिषिद्धतया विकल्प इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्तं वक्ष्यते—“उक्तं षोडशिग्रहणाग्रहणयोर्विकल्पः” इति । नहि तत्रान्या गतिरस्ति । तेनाष्टदोषदुष्टेऽपि विकल्प आस्थायते, पक्षेऽपि प्रामाण्यान्माभूत्प्रमत्तगी ततेति, इह तु पर्युदासेनाप्युपपत्तौ सम्भवन्त्यामन्याध्यं विकल्पाश्रयणमयुक्तम् । एवं हि तदा नमः सम्बन्धोऽनुयाजेषु यजतिष्वनुयाजवर्जितेषु येयजामहः कर्तव्य इति । किमतो ? (४) यथेवमेतदतो भवति—नानुयाजेष्वित्येतद्वाक्यमपरिपूर्णं साक्षात् पूर्वावाक्यैकदेशेन सम्भन्स्यते यदेतयेयजामहं करोतीति एताज्जानुयाजेषु यावदुक्तं स्यादनुयाजवर्जितेष्विति तावदुक्तं भवति नानुयाजेष्विति । तथा च यजतिविशेषणार्थत्वादननुयाजविशिरोवायामिति प्रतिषेधाभावात् विकल्पः, न चाभियुक्ततराणिनिशिरोचे कात्यायनस्य सद्वादित्वं नित्यसमासवादिनः सम्भवति, स हि विभाषाधिकारे समासं शास्ति । तस्मादनुयाजवर्जितेषु येयजामहविधानमिति सिद्धम् ।

वर्णकान्तरमाह—“अथ चैतास्वि”ति । (५) यथा हि सुकृतदुष्कृतयोरमूर्तयोः कम्पनं नाजसं मूर्त्यनुविधायित्वात् कम्पस्य । तथा ऽभ्यदोययोरन्यत्र सञ्चारोऽभ्यनुपपन्नोऽमूर्तत्वादेव । तस्माद्यत्र विधूननमात्रं श्रुतं तत्र कम्पनेनैव वरं स्वकार्यारम्भाच्चालनमात्रमेव लक्ष्यतां न तु ततोपगत्याभ्यत्र संचारः कल्पनागौरवप्रसङ्गात् । तस्मात्स्वकार्यारम्भाच्चालनं विधूननमिति प्राप्तेऽभिधीयते । (६) यत्र तावदुपायनश्रुतिस्तत्रावश्यं त्यागो विधूननं वक्तव्यम् । क्वचिदपि चेद्विधूननं त्यागे वर्तते, तथा सत्यन्यत्रापि तत्रैव वर्तितुमर्हति । एवं हि न वर्तते यदि विधूननमिह मुख्यं लभ्येत, न चैतदस्ति, तत्रापि स्वकार्याच्चालनस्य लक्ष्यमाणत्वात् । (७) न च प्रामाणिकं कल्पनागौरवं लोहगन्धितामाचरत्यपि चानेकार्थत्वाद्धातूनां त्यागेऽपि विधुयेति मुख्यमेव भविष्यति—प्राचुर्येण त्यागेऽपि लोके प्रयोगदर्शनात् (८), विनिगमनाहेतोरभावात् । गणकारस्य चोपलक्षणत्वेनाप्यर्थनिर्देशस्य तत्र दर्श-

(१) नन्वर्थवादेन गतिसम्भवाच्चान्यगतिकत्वमत आह नचेति ।

(२) अर्थवादतेति शेषः । असमवेतार्थत्वादिति विवृणोति नचेति ।

(३) नानुयाजेष्विति अयं पर्युदासो यदि स्यात्तदा सुवन्तेन नजो योगात्समासः स्यात्कात्यायनेन समासनियमस्य स्मृतत्वादिति भावः ।

(४) ननु पर्युदासेऽपि कुतो न विकल्पः, अनुयाजवर्जितेष्वित्युक्ते ये यजामहस्यानुमानविच्छेदप्रतीतेः सामान्यविधिना च सम्बन्धप्रतीतिरिति शङ्कते कियत् इति । परिहरति एतदिति ।

(५) अमूर्तयोः सुकृतदुष्कृतयोश्चालनानुपपत्तेः पूर्वपक्षात्सम्भवमाशङ्क्य सिद्धान्तेऽपि साम्यमाह यथाहीति

(६) उपायनसन्निधौ श्रुतो विधूननशब्दस्तावत्यागं लक्षयति ततोऽन्यत्रापि केवलविधूननशब्दश्रुतेः प्रवृत्तत्वाद् सैव लक्षणा बुद्धिस्तथा भवतीति न स्वकलाच्चालनलक्षणा तस्या निवृत्तत्वादित्याह यथेति ।

(७) नन्वत्र कल्पनागौरवदोषोऽभिहितस्तत्राह नचेति ।

(८) अवधूत इत्यादौ त्यागे धुनोतेः बहुलं प्रयोगदर्शनादित्यर्थः ।

नात् । तस्माद्धानार्थ एवात्रेति युक्तम् ॥ २६ ॥

साम्पराये तर्त्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

ननु पाठक्रमादर्द्धपथे सुकृतदुष्कृततरणे प्रतीयते, विद्यासामर्थ्याच्च प्रागेवावगम्यते, तथा शाब्दयानिनां ताण्डिनां च श्रुतेः श्रुत्यर्थौ च पाठक्रमाद्वलीयासौ, अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचति इत्यत्र यथा । तस्मात्पूर्वपक्षाभावादनारभ्यमेतत् । अत्रोच्यते । नैतत्पाठक्रममात्र-
मपि तु श्रुतिस्तरसुकृतदुष्कृते विधुनुत इति । तदिति हि सर्वनाम, तस्मादर्धे संनिहितपरा-
मर्शकं तस्य हेतुभावमाह । संनिहितं च यदनन्तरं श्रुतम् । तच्चार्द्धपथवर्तिं विरजानदी-
मनोऽभिगमनमित्यर्द्धपथ एव सुकृतदुष्कृतत्यागः । न च श्रुत्यन्तरविरोधः । (१) अर्द्धपथे-
ऽपि पापविधुनने ब्रह्मलोकसम्भवात्प्राक्कालतोपपत्तेः । एवं शाब्दयानिनामप्यविरोधः । नहि
तत्र जीवञ्जिति वा जीवत इति वा श्रुतम् । तथा चार्द्धपथ एव सुकृतदुष्कृतविमोक्तः । एवं च
न पर्यङ्कविद्यातस्तत्प्रक्षय इति पूर्वं पक्षः ।

राद्धान्तस्तु (२) विद्यासामर्थ्यविधूतकल्मषस्य ज्ञानवत उत्तरेण पथा गच्छतो ब्रह्मप्रा-
प्तिर्न चाप्रक्षीणकल्मषस्योत्तरमार्गगमनं सम्भवति । यथा यवागूराकात्प्राग्निहोत्रम् । यम-
नियमाद्यनुष्ठानसहिताया विद्याया उत्तरेण मार्गेण पर्यङ्कस्थब्रह्मप्राप्त्युपायत्वश्रवणात् । अप्र-
क्षीणपाप्मनश्च तदनुपपत्तेः, विद्यैव (३) तादृशी कल्मषं क्षयति क्षपितकल्मषं चोत्तरमार्गं
प्रापयति इति कथमर्द्धपथे कल्मषक्षयः । तस्मात्पाठक्रमबाधनार्थकमोऽनुसर्तव्यः । (४) ननु
न पाठक्रममात्रमत्र तदिति सर्वनामश्रुत्या संनिहितपरामर्शादियुक्तम् । तदयुक्तं, बुद्धिसान्नि-
धानमात्रमत्रोपयुज्यते नान्यत्, तच्चानन्तरस्येव विद्याप्रकरणाद्विद्याया अपीति समाना श्रुति-
रुभयत्रापीति । अर्थपाठौ परिशिष्येते तत्र चार्थौ बलीयानिति । न च ताण्ड्यादिश्रुत्यविरोधः
पूर्वपक्षे । अथ इव रोमाणि विधूयेति हि स्षतन्त्रस्य पुरुषस्य व्यापारं ब्रूते न च परेतस्या-
स्ति स्वातन्त्र्यम्, तस्मात्तद्विरोधः ॥ २७ ॥

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

केभ्यश्चित्पदेभ्य इदं सूत्रम् । ननु यथा परेतस्योत्तरेण पथा ब्रह्मप्राप्तिर्भवतीति विद्या-
फलमेवं तस्यैवार्द्धपथे सुकृतदुष्कृतद्वानिरपि भविष्यतीति शङ्कापदानि तेभ्य उत्तरमिदं सूत्रम् ।
तथाचष्टे—“यदि च देहादपस्तस्ये”ति (पृ० ८०३ पं० ७) । (५) विद्याफलमपि
ब्रह्मप्राप्तिर्नापरेतस्य भवितुमर्हति शङ्कापदेभ्यः । यथाहुः—“नाजनित्वा (६) तत्र गच्छन्तीति ।
सुकृतदुष्कृतप्रक्षयस्तु सत्यपि नरशरीरे सम्भवतीति समर्थस्य हेतोर्धमनियमादिसहिताया

(१) ताण्डिनां श्रुतिविरोधं परिहरति अर्धपथेपीति । विधूय पापमिति हि ब्रह्मलोकप्राप्तेः प्राक्कालतो
च्यते सा चार्धपथे विधुननेऽप्युपपद्यत इत्यर्थः ।

(२) सर्वनामश्रुतेरन्यथासिद्धिमभिधास्यन् पाठक्रमभङ्गकर्मथकमं तादृहाह विद्यासामर्थ्येति । यवागू-
पाकस्याग्निहोत्रात्पूर्वकालत्वे सामर्थ्यं होमस्य इत्यापेक्षत्वेनावगतम् । विद्यायाः पापक्षयहेतुत्वे प्रमाणमाह
यमनियमादीति ।

(३) यमादिसहिता ।

(४) तच्छब्दश्रुतिविरोधमुक्तमनूय निराचष्टे ननु न पाठस्यादिना ।

(५) शङ्कामन्थोक्तदृष्टान्ताद्वैषम्यमाह विद्याफलमपीति । (६) देहभावेनानुत्पद्य ।

विद्यायाः कार्यक्षयायोगाद्युक्तो जीवत एव सुकृतदुष्कृतक्षय इति सिद्धम् । छन्दतः, स्वेच्छ-
न्दतः स्वेच्छयेति यावत् । स्वेच्छयानुष्ठानं यमनियमादिसहिताया विद्यायास्तस्य जीवतः
पुरुषस्य स्यान्न मृतस्य, तत्पूर्वकञ्च सुकृतदुष्कृतहानं स्याज्जीवत एव, समर्थस्य क्षेपायोगात् ।
एवं कारणानन्तरङ्काद्योत्पादे सति निमित्तनैमित्तकयोस्तद्भावस्योपपत्तिस्ताण्डिशाट्यायनिश्रु-
त्योश्च सङ्गतिरितरथा स्वातन्त्र्याभावेनावङ्गतिरुक्ता स्यात् । तदनेनोभयाविरोधो व्याख्यातः ।
ये तु परस्य विदुषः सुकृतदुष्कृते कथं परत्र सङ्क्रामत इति शङ्कोत्तरतया सूत्रं व्याचख्युः ।
छन्दतः सङ्कल्पत इति, श्रुतिस्मृत्योरविरोधादेव (१), न त्वत्रागमगम्येथं स्वातन्त्र्येण युक्ति-
निवेशनीयेति । (२) तेषामधिकरणशरीरानुप्रवेशे सम्भवस्यर्यान्तरोपवर्णनमसङ्गतमेवेति ॥ २८ ॥

गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३० ॥

(३) यथा हानिसन्निधेः वृत्त्यायनमन्यत्र श्रुतमिति, यत्रापि केवला हानिः श्रूयते तत्रापि
उपायनमुपस्थापयत्येवं तत्सन्निधावेव देवयानः पन्थाः श्रुत इति यत्रापि सुकृतदुष्कृतहानिः
केवला श्रुता तत्रापि देवयानं पन्थानमुपस्थापयितुमर्हति । न च 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपै-
ती'त्यनेन विरोधः । देवयानेन पथा ब्रह्मलोकप्राप्तौ निरञ्जनस्य परमसाम्योपपत्तेः । तस्माद्धा-
निमात्रे देवयानः पन्थाः सम्बन्धत इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते—'विद्वान् पुण्यपापे विधुय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती'ति हि विदुषो
विधूतपुण्यपापस्य विद्यया क्षेमप्राप्तिमाह । अमनिबन्धनोऽक्षेमो याथात्म्यज्ञानलक्षणया विद्यया
विनिवर्तनीयः, नासौ देशविशेषमपेक्षते । नहि जातु रज्जौ सर्पभ्रमनिवृत्तये समुत्पन्नं रज्जु-
त्वज्ञानं देशविशेषमपेक्षते, विद्योत्पादस्यैव स्वविरोध्यावयानिबृत्तिरूपत्वात् । न च विद्योत्पादाय
ब्रह्मलोकप्राप्तिरपेक्षणीया, यमनियमादिविशुद्धसत्त्वस्यैवैव श्रवणादिभिर्विद्योत्पादात् । यदि पर-
मास्वकार्यकर्मक्षपणाय शरीरपातावश्यमपेक्षेति न देवयानेनास्तीति हार्थं इति (४) श्रुतिदृष्टविरो-
धात् नापेक्षितव्य इति । अस्ति तु पर्यङ्कविद्यायां तस्यार्थं इत्युक्तं द्वितीयेन सूत्रेणेति । (५) ये
तु यदि पुण्यमपि निवर्तते किमर्थं तर्हि गतिरित्याशङ्क्य सूत्रमवतारयन्ति—गतेरर्थवत्त्वमुभयथा
दुष्कृतनिवृत्त्या सुकृतनिवृत्त्या च, यदि पुनः पुण्यमनुवर्तते ब्रह्मलोकगतस्यापीह पुण्यफलोप-
भोगायावृत्तिः स्यात्, तथा चैतेन प्रतिपाद्यमाना इत्यनावृत्तिश्रुतिविरोधः, तस्माद्दुष्कृत-

(१) उभयाविरोधादित्यस्यायमर्थः । ननु श्रुतिस्मृतिभ्यामपि कथममूर्तयोः सुकृतदुष्कृतयोरभ्यान्त-
रसञ्चारस्तत्राह न त्वेवेति ।

(२) उक्तभास्करमतं दूषयति तेषामिति । भवन्नप्ययं विचारो हानौ त्वित्याधिकरणे सङ्गच्छते नात्र,
ततः शङ्कोत्तरत्वेनास्मत्कृतव्याख्यानमेवात्र सङ्गतमित्यर्थः ।

(३) विद्योदयाव्यवहितोत्तरक्षण एव कर्मदाह इति प्रासङ्गिकनिरूपणान्ते प्रस्तुतगुणोपसंहारचिन्ताया
अपवादकत्वेनाधिकरणं सम्बन्धयत् पूर्वपक्षमाह यथेति ।

(४) एवं मोक्षार्थं विद्योत्पत्त्यर्थं च नार्चिराद्यपेक्ष्युक्तमर्थं निगमयन्नाह इति श्रुतिदृष्टविरोधादिति ।
निरञ्जनपरामिति श्रुतिः, दृष्टं न्यायः ।

(५) भास्करमतमाह ये त्विति । विदुषः पुण्यमपि निवर्तते चेत् भोगप्रयोजकाभावात् गतिर्न स्या-
दित्यर्थः ।

स्येव सुकृतस्यापि प्रश्रय इति । तैः(१)पुनरनाशङ्कनयमेवाशङ्कितम् । विद्याक्षिप्तायां हि गतौ केयमाशङ्का ? यदि क्षीणसुकृतः किमर्थमयं यातीति, नह्येषा सुकृतनिबन्धना गतिरपि तु विद्यानिबन्धना । तस्माद् ब्रह्मोक्तमेवोपवर्णनं साधिवति ॥ २९ ॥ ३० ॥

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥

(१)प्रकरणं हि धर्माणां नियामकम् । यदि तु तच्चाद्रियतेततो दर्शपूर्णमासज्योति-
ष्टोमादिधर्माः सङ्कीर्षेन् । न च तेषां विकृतिषु सौर्यादिषु द्वादशाहादिषु च चोदकतः प्राप्तिः,
सर्वत्रोपदेशिकत्वात् । (३)न च दर्विहोमस्याप्रकृतिविकारभूतस्याधर्मकत्वम् । न च सर्वधर्म-
शुक्तं कर्म किंचिदपि शक्यमनुष्ठानम् । न चैवसति श्रुत्यादयो ऽपि विनियोजकास्तेषामपि
हि प्रकरणेन सामान्यसम्बन्धे सति विनियोजकत्वात् । यत्रापि विना प्रकरणं सुत्यादिभ्यो
विनियोगोऽवगम्यते तत्रापि तज्जिवाहाय प्रकरणस्यावश्यं कल्पनीयत्वात् । तस्मात्प्रकरणं विनि-
योगाय तज्जियमात्रं चावश्यंभ्युपेतव्यमन्यथा श्रुत्यादीनामप्रामाण्यप्रसक्तेः । तस्मात्सास्त्रेवो-
पासनासु देवयानः पितृयाणो वा पन्था आम्नातस्तास्वेव न तुपासनान्तरेषु तद्वान्मानात् ।
(४)न च 'ये चेमे ऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासत' इति सामान्यवचनात् सर्वविद्यासु तत्प्रथा-
प्तिः, श्रद्धातपःपरायणानामेव तत्र तत्प्रथाप्तिः श्रूयते, न तु विद्यापरायणानाम् । अपि च
एवंसत्येकस्यां विद्यायां मार्गोपदेशः सर्वासु विद्यास्वित्येकत्रैव मार्गोपदेशः कर्तव्यः न विद्या-
न्तरे, विद्यान्तरे च श्रूयते । तस्मान्न सर्वोपासनासु पथिप्राप्तिरिति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते । 'ये चेमे ऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासत' इति न श्रद्धातपोमात्रस्य पथि-
प्राप्तिमाहापि तु 'विद्यया तदारोहन्ती'त्यत्र नाविद्वांसस्तपस्विन इति केवलस्य तपसः श्रद्धायाश्च
तत्प्राप्तिप्रतिषेधाद् विद्यासहिते श्रद्धातपसी तत्प्राप्त्युपायतया बद्धं विद्यान्तरशीलानामपि
पञ्चामिविद्याबिद्भिः समानमार्गतां दर्शयति । (५)तथाऽन्यत्रापि पञ्चामिविद्याधिकारे ऽभिधीयते-
'य एवमेतद्विदुर्ध्वं चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासत' इति । सत्यशब्दस्य ब्रह्मप्रेषवानपेक्षप्रवृत्ति-
त्वात् । तदेव हि सत्यमन्यस्य मिथ्यात्वेन कथंचिदापोक्षिकसत्यत्वात्, पञ्चामिविदां चेत्यं-
वित्तयैवोपात्तत्वात् । (६)विद्यासाहचर्याच्च विद्यान्तरपरायणानामेवेदमुपादानं न्याय्यम्, मा-

(१) पुण्यचयेषुपास्तेर्भोगप्रयोजिकाया विद्यमानत्वादाशङ्कानुत्थानं दूषयति तैरिति ।

(२) ननु ब्रह्मलोकप्राप्तिर्गत्येष्टत्वाच्चफलसु सकलसगुणविद्यासु लिङ्गावतिप्रसिद्धेः कथं दुर्बलेन प्रक-
रणेन गतिव्यवस्था शङ्क्यते तत्राह प्रकरणमिति । लिङ्गस्य सामान्यसम्बन्धस्यैष्टत्वात्प्रकृते च तदभावा-
दविनियोजकत्वे प्रकरणावयवस्थेः अर्थः । यदि पञ्चाग्निविद्यासु श्रुतापि गतिर्विद्यान्तरे सञ्जायेत ततोऽतिप्रस-
ङ्गमाह यदीति ।

(३) अतिप्रसङ्गान्तरमाह न च दर्शयति । एक्यर्चा इत्यने दर्विहोमविधिः । तत्र दर्विहोमा धर्मिप्राहि-
णो न वेति सन्देहे सोमयागसाम्याच्छर्मप्राप्तावष्टमे राज्ञान्तो विहितोऽग्निहोत्रहवननादेरेव दर्विहोमस्य पि
होमत्वात् सोमस्य च यागत्वद्वैषम्येन न प्रकृतिविकृतिभावः किन्त्वपूर्वो दर्विहोम इति तस्याधर्मकत्वसिद्धिरिति ।

(४) प्रकरणस्य वाक्याद्वाधभाशङ्क्याह नचेति ।

(५) गजसनेयगतपञ्चाग्निविद्यायां साक्षात्सत्यब्रह्मोपासनस्याचिरादिप्राप्तिसाधनत्वप्रतीतिवर्षेण प्रक-
रणबाधया सर्वसगुणाहंप्रहविद्यानामचिरादिशरैव ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वमित्याह तथाप्यत्रेति ।

(६) न केवलं लौकिकसत्यस्यापोक्षिकत्वाद्ब्रह्मणश्च निरङ्कुशसत्यत्वात्सत्यमुपासत इति ब्रह्मोपासनया

गद्वयभ्रष्टानां चाधोगतिश्रवणात् । तत्रापि च योग्यतया देवयानस्यैवेहाऽऽश्वनोऽभिसम्बन्धः ।
एतदुक्तं भवति—अवेप्रकरणं नियामकं यद्यनियमप्रतिपादकं वाक्यं श्रौतं स्मार्तं वा न स्या-
दस्ति तु तत्तस्य च प्रकरणाद् बलीयस्त्वम्(१) । तस्मादनियमो विद्यान्तरेष्वपि सगुणेषु देव-
यानः पन्था, असङ्ख्यमार्गोपदेशस्य च प्रयोजनं वर्णितं भाष्यकृतेति ॥ ३१ ॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥

सगुणायां विद्यायां चिन्तां कृत्वा निर्गुणायां चिन्तयति । निर्गुणायां विद्यायां नापवर्गः
फलं भवितुमर्हति । श्रुतिस्मृतौतिहासपुराणेषु विदुषामपि अपान्तरतमःप्रभृतीनां तत्तद्देहप-
रिग्रहपरित्यागौ श्रूयते, तदपवर्गफलत्वे नोपपद्यते, अपवृत्तस्य तदनुपपत्तेः, उपपत्तौ वा
तल्लक्षणयोगात् । अपुनरावृत्तिर्हि तल्लक्षणम्(२) । तेन सस्यामपि विद्यायां तदनुपपत्तेर्न मो-
क्षः फलं विद्यायां विभूतयस्तु तास्तास्तस्याः फलम् । अपुनरावृत्तिश्रुतिः पुनस्तत्प्रशंसार्थेति
मन्यते । (३) न च 'तावदेवास्य चिरं यावन्न विमोक्ष्ये ऽथ सम्पत्स्य' इति श्रुतेर्विदुषो देहपा-
तावधिप्रतीक्षावद्भ्रष्टादीनामपि प्रारब्धकर्मफलोपभोगप्रतीक्षेति साम्प्रतम् । येन हि कर्मणा
वसिष्ठादीनामारब्धं शरीरं तत्प्रतीक्षा स्यात् । तथा च न शरीरान्तरं ते गृह्णीयुः । न च ता-
वदेव चिरमिष्येतदप्याज्येन घटते, समर्थहेतुसन्निधौ क्षेपायोगात् । तस्मादेतदपि विद्यास्तु-
त्यैव गमयितव्यम् । तस्मान्नापवर्गो विद्याफलम् । तथा चापवर्गाक्षेपेण पूर्वः पक्षः । अत्र च
पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमित्यापाततः, अहेतुत्वं वेति तु पूर्वपक्षतत्त्वम् ।

राद्धान्तस्तु—

विद्यार्कमस्वनुष्ठानतोषितेश्वरचोदितम् ।

अधिकारं समाप्यैते प्रविशन्ति परं पदम् ॥

निर्गुणायां विद्यायामपवर्गलक्षणं श्रूयमाणं न स्तुतिमात्रतया व्याख्यातुमुचितम्, पौर्वा-
पर्यपर्यालोचने भूयसीनां श्रुतीनामत्रैव तात्पर्यावधारणात् । न च यत्र तात्पर्यं तदन्यथयितुं
युक्तम् । उक्तं हि—'न विधौ परः शब्दार्थ' इति । न च विदुषामपान्तरतमःप्रभृतीनां तत्तद्-
हसञ्चारासत्यामपि ब्रह्मविद्यायामनिर्मोक्षाद् न ब्रह्मविद्या मोक्षस्य हेतुरिति साम्प्रतम् । हेतो-
रपि सति प्रतिबन्धे कार्यानुपजनो न हेतुभावमपाकरोति । न हि वृन्तफलसंयोगप्रतिबद्धं गु-
रुत्वं न पतनमजीजनदिति प्रतिबन्धापगमे तत्कुर्वन् तद्धेतुः(४) । न च न सेतुप्रतिबन्धाना-
मपि निम्नदेशानभिसर्पणमिति सेतुभेदे न निम्नमभिसर्पन्ति, तद्वदिहापि विद्यार्कमाराध-
नावर्जितेश्वरविहिताधिकारपदप्रतिबद्धा ब्रह्मविद्या यद्यपि न मुक्तिं दत्तवती, तथापि तत्परि-

ग्रहणमपि तु पञ्चाग्निविद्यासन्निधानादपीत्याह विद्येति ।

(१) वाक्यबाधितविषयान्तरप्रकरणस्य नियामकत्वमित्यर्थः । (२) अपवर्गलक्षणम् ।

(३) ननु पुनर्देहानुपादानरूपा पुनरावृत्तिर्नापवर्गः, किन्त्वधुना प्रवृत्तफलकर्मजन्यभाविदेहसम्बन्धा-
भावः, वसिष्ठादीनां सोऽस्त्येवेति कथं नापवर्ग इत्याक्षिप्याह नचेति । सर्वस्य भाविदेहस्याप्रवृत्तफलकर्मज-
न्यत्वाद्भ्रष्टादयो यदि शरीरान्तरं गृह्णीयुस्तर्हि प्रवृत्तफलकर्मजदेहत्वान्मुक्ता । न स्युरतश्च यदि प्रवृत्तफलं कर्म-
मात्रं प्रतीकैरेतर्हि वसिष्ठादिदेहमाधारमभक्तं प्रतीक्षेरन्ति देहान्तरग्रहणानुपपत्तिरित्यर्थः ।

(४) प्रतिबन्धापगमे गुरुत्वं पतनहेतुर्भवत्येवेत्यर्थः ।

क्षैमाप्ता प्रतिबन्धविगमे दास्यति । यथा हि प्रारब्धविपाकस्य कर्मणः प्रक्षयम्प्रतक्षिमाणश्च-
रमदेहसमुत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारोऽपि ध्रियते (१) इयं तत्प्रक्षयान्मोक्षं प्राप्नोति, एवं प्रारब्धाधिका-
रलक्षणफलविद्याकर्मो (२) पुरुषो वशिष्ठादिर्बिद्वानपि तत्क्षयं प्रतीक्षमाणो युगपरक्रमेण वा तत्-
देहपहिप्रहपरित्यागौ कुर्वन्मुक्तोऽप्यनाभोगात्मिकया (३) प्रख्यया सासारिक इव बिहरति । तदि-
दमुक्तम्—“सकत्प्रवृत्तमेव हि ते कर्माशयमधिकारफलादानायै”ति (पृ० ८०८
पं० १३) (४) प्रारब्धविपाकानि तु कर्माणि वर्जयित्वा व्यपगतानि ज्ञानैवातिवाहितानि ।

“न ज्ञैते जातिस्मरा” इति (पृ० ८०९ पं० १) । (५) यो हि परवशो देहं परित्या-
ज्यते देहान्तरं च नीतः पूर्वजन्मानुभूतस्य स्मरति स जन्मवान् जातिस्मरश्च । (६) गृहादिव
गृहान्तरे स्वेच्छया कायान्तरं सञ्चरमाणो न जातिस्मर आख्यायते । व्युद्य-विवादं कृत्वा ।
व्यतिरेकमाह (७) “यदि ह्युपयुक्ते सकत्प्रवृत्ते प्रारब्धविपाके कर्मणि कर्मान्तरमप्रार-
ब्धविपाकमि”ति । स्यादेतत् । विद्यया ऽविद्यादेकलेशनिवृत्तौ नावश्यं निःशेषस्य कर्माशयस्य
निवृत्तिरनदिभ्रमपरम्पराहितस्यानियतविपाककालस्यासङ्ख्येत्वात् कर्माशयस्येत्यत आह—“न
चाविद्यादिकलेशदाहे सती”ति । न हि समाने विनाशहेतौ कस्यचिद्विनाशो नापर-
स्येति शक्यं वदिषुम्, तत्किमिदानीं प्रवृत्तफलमपि कर्म विनश्येत्, तथा च न विदुषो
वशिष्ठादेर्देहधारणेत्यत आह—“प्रवृत्तफलस्य तु कर्मण” इति । ‘तस्य तावदेव चिर’-
मिति श्रुतिप्रामाण्यादानागतफलमेव कर्म क्षीयते न प्रवृत्तफलमित्यवगम्यते । अपि च नाधि-
कारवतां सर्वेषामृषीणामात्मतत्त्वज्ञानं तेनाव्यापकोऽप्ययं पूर्वपक्ष इत्याह—“ज्ञानान्तरेषु
चे”ति । (पृ० ८१० पं० ५) तर्हि तेषामनिर्मोक्ष एव, नेत्याह—“ते पश्चादैश्व-
र्यक्ष्ये”ति । निर्विण्णा-विरक्ताः । प्रतिसञ्चरः-प्रलयः । अपि च स्वर्गादावनुभवपथमनारो-
हति शब्दैकसमधिगम्ये विचिकित्सा स्यादपि मन्दधियामामुष्मिकफलत्वं प्रति-यथा चार्थ-
वादः—“को हि तद्वेद यद्यमुष्मिन् लोके ऽस्ति वा न वे”ति । अद्वैतज्ञानफलत्वे मोक्षस्यानुभव-
सिद्धे विचिकित्सागन्धोऽपि नास्तीत्याह “प्रत्यक्षफलत्वाच्चे”ति । अद्वैततत्त्वसाक्षात्कारो
हि अबिद्यासमारोपितं प्रपञ्चं समूलघातमाग्नं घोरं संसाराङ्गारपरितापमुपशमयति पुरुषस्ये-
त्यनुभवादपि स्फुटमुपपत्तिर्ब्रह्मिन्श्च श्रुतिर्दर्शिता, तच्चानुभवाद्वामदेवादीनां सिद्धम् । ननु
तत्त्वमसि वर्तस इति वाक्यं कथमनुभवमेव द्योतयतीत्यत आह—“न हि तत्त्वमसी-
त्यस्ये”ति । (८) वर्तमानापदेशस्य भविष्यदर्शता मृतशब्दाध्याहारश्चाशक्य इत्यर्थः ॥३२॥

(१) जीवति ।

(२) प्रारब्धमधिकारलक्षणं फलं याभ्यां तादृशे विद्याकर्मणी यस्य स पुरुष इत्यनेकबहुव्रीहिघटित-
पदभिदम् । (३) अवित्तारात्मिकया प्रख्यया प्रतीत्या दृढाभिमानरहितया ।

(४) ननु प्रवृत्तफलस्य कर्माशयस्य भोगेनातिवाङ्मेऽपि अप्रवृत्तफलानां कथं निवृत्तिरत आह प्रारब्धेति

(५) आधिकारिकाजातिस्मरस्य वैषम्यमाह यो ह्येति । पूर्वजन्मानुभूतस्येति कर्मणि षष्ठी ।

(६) जातिस्मरादाधिकारिकस्य वैषम्यमाह गृहादिवेति ।

(७) प्रवृत्तफलमेव कर्म भोगेन क्षपयन्त्याधिकारिका इत्युक्ते, तस्य व्यतिरेकमुपपन्नस्य दूषयतीत्यर्थः ।

(८) त्वं तदसि वर्तसे इति ब्रह्मात्मत्वं जीवस्य वर्तत इत्युक्तोऽनुभवाकूढत्वं ब्रह्मात्मत्वस्य न प्रतीयते-
इत्यसत्तामस्योक्तत्वादित्याशंकायाः परिहारमाह वर्तमानेति । स्वप्रकाशब्रह्मात्मत्वेऽनुभवो भाव्यः अज्ञानस्य

अक्षरविधां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्याम्

पसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

(१) अक्षरविषयाणां प्रतिषेधविधां सर्ववेदवर्तिनीनामवरोध उपसंहारः प्रतिषेधसामान्याद् अक्षरस्य तद्भावप्रत्यभिज्ञानात् । आनन्दादयः प्रधानस्येत्यत्रायमर्थो यद्यपि भायरूपेषु विज्ञे-
षणेषु सिद्धस्तन्न्यायतया च निषेधरूपेष्वपि सिद्ध एव, तथापि तस्यैवेष प्रपञ्चोऽवगन्त-
व्यः (२) । निदर्शनं जामदग्न्येऽह्नि इति । यद्यपि शाबरे दत्तोत्तरमत्रोदाहरणान्तरम्, तथापि
तुल्यन्यायतयैतदपि शक्यमुदाहर्तुमिदमुदाहरणान्तरं दर्शितम् । तत्र शाबरमुदाहरणमस्याधानं
यजुर्वेदविहितम्—‘य एवं विद्वानग्निं माधत्ते’ इति । तदङ्गत्वेन यजुर्वेद एव ‘य एवं विद्वान्
वारवन्तीयं गायति य एवं विद्वान् यज्ञायज्ञीयं गायति य एवं विद्वान् वामदेव्यं गायति’ इति
विहितमेतानि च सामानि सामवेदेषूपज्ञानि । तत्रेदं सन्दिह्यते—किमेतानि यत्रोत्पद्यन्ते तत्र-
त्येनैवोच्चैःस्वरेण स्वरेणाधाने प्रयोक्तव्यान्त्यथ यत्र विनियुज्यन्ते तत्रत्येनोपांशुत्वेन स्वरेण ‘उच्चैः
साम्नोपांशु यजुषे’ति श्रुतेः, किं तावत्प्राप्तम् ? उत्पत्तिविधिनैवापेक्षितोपायत्वात्मना विहितत्वा-
दङ्गानां तस्यैव प्राथम्यात् तज्जिबन्धनं एवोच्चैःस्वरे प्राप्ते उच्यते गुणमुख्यव्यतिक्रमे तद्-
र्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः (३) । अयमर्थः । उत्पत्तिविधिर्गुणो विनियोगविधिस्तु प्रधानं,
तदनयोर्व्यतिक्रमे विरोध उत्पत्तिविध्यालोचनेनोच्चैर्द्वं विनियोगविध्यालोचनेन चोपांशुत्वं सोऽयं
विरोधो व्यतिक्रमस्तस्मिन् व्यतिक्रमे मुख्येन प्रधानेन नियुज्यमानत्वरूपेण तस्य वारवन्तीयदे-
वेदसंयोगो प्राप्नो नोत्पद्यमानत्वेन गुणेन । कुतो ? विनियुज्यमानत्वस्य मुख्यत्वेनो (४) उत्पद्यमान-
त्वस्य गुणत्वेन तदर्थत्वाद् विनियुज्यमानार्थत्वाद् उत्पद्यमानत्वस्य । (५) एतदुक्तं भवति—
यद्यप्युत्पत्तिविधावपि चातुरूप्यमस्ति विधित्वस्याविशेषात्, तन्मात्रनान्तरीयकत्वाच्च चातुर-
ूप्यस्य । तथापि वाक्यानामैदम्पर्यं भिद्यते, (६) एकस्यैव विधेरुत्पत्तिविनियोगाधिकारप्रयोग-
रूपेषु चतुर्षु मध्ये किंचिदेव रूपं केनचिद्वाक्येनोल्लिख्यते यदन्यतो प्राप्तम् । (७) तत्र

प्रतिबन्धकस्यापनयात्, न चेदनुभवस्तदा तदिदानीं नास्तीति मृतस्यैव तद्विषयसि इत्यध्याहार्यम्, अतोऽध्या-
हारमयाद्वैतमानापदेश उक्तमाधिकारिणं प्रत्यनुभवपर्यान्ततामापि गमयतीत्यर्थः ।

(१) अक्षरे धर्मिणि प्रपञ्चप्रतिषेधविधय इत्यर्थे सूत्रपदं व्याचष्टे अक्षरेति । प्रतिषेधसामान्यात्-प्रति-
षेधानां भूमनिवर्तकत्वसामान्यात् ।

(२) ब्रह्मस्वरूपवदान्दाद्युपसंहारसम्भवेऽपि निषेधानामनात्मत्वात्कथमुपसंहारसम्भव इत्याद्याशङ्का-
निवृत्त्यर्थमेतदधिकरणन्तज्जिबृत्तिस्तु अनात्मनामापि प्रतिषेधानामात्मत्वक्षणत्वात् बोध्या इति भावः ।

(३) वारवन्तादिपदवन्ति सामानि वारवन्तीयदीनि वारवन्तीयदेवेदसंयोग इति वेदसंयोगे सिद्धे तत्र-
त्येनैव स्वरेण स्वरवत्त्वं च सिद्ध्यतीत्यभिप्रायः ।

(४) कलसंनिकर्षांमुख्यत्वमत्र दृष्टव्यम् ।

(५) ननु सर्वेषां विधानाद्युत्पत्तिविनियोगाधिकारप्रयोगात्मकत्वात्कथं विधानां शेषशेषित्वमित्यत्राह-
तलुक्कमिति । विधित्वमपेक्षितोपायत्वरूपं, तत्राहुष्ठेयभावार्थज्ञानादुत्पत्तिरस्ति, अस्ति च किञ्चित्प्रतिशेषत्वा-
द्विनियोगः, अस्ति च कलसाधने स्वामित्वं पुरुषस्याधिकारः, अस्ति चाहुष्ठेयत्वबोधात् प्रयोग इत्युत्पत्ति-
विधावपि चातुरूप्यं वर्तते इति । (६) ऐदं पर्यं हेतुमाह एकस्यैवेति ।

(७) प्रकृते तु विनियोगादेरन्यतः प्राप्तेरुत्पत्तिमात्रपरत्वमित्याह तत्रेति ।

यद्यपि सामवेदे सामानि विहितानि तथापि तद्वाक्यानां तदुत्पत्तिमात्रपरता विनियोगस्य याजुर्वैदिकैरेव वाक्यैः प्राप्तत्वात् । तथा चोत्पत्तिवाक्येभ्यः समीहितार्थाप्रतिबलमात् (१) विनियोगवाक्येभ्यश्च तद्वगतेस्तदर्थान्येवोत्पत्तिवाक्यानि भवन्तीति तत्र येन वाक्येन विनियुज्यते तस्यैव स्वरस्य साधनत्वसंस्पर्शिनो ग्रहणं न तु रूपमात्रस्पर्शिन इति । आभ्यकारी-यमप्युदाहरणमेवमेव योजयितव्यम् । उदात्तवेदोत्पत्तानां मन्त्राणामुदात्ता प्रयोगे प्राप्ते अथ-र्तुप्रदानकेऽपि पुरोडाशे विनियुक्तत्वात्प्रधानानुरोधेनाभ्यर्थुणैव तेषां प्रयोगो नोदात्तेति दाष्टान्तिके योजयति — “एवमिहापी”ति ॥ ३३ ॥

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानावित्यत्र सिद्ध्यर्थः प्रपञ्च्यते । (२) एकत्र भोक्त्रभोक्त्रोर्वेद्यता अन्यत्र भोक्त्रोरेवेति वेद्यभेदाद्विद्याभेद इति । न च सृष्टीरुपदधातीतिवत्पिबदपिबलक्षणापरं पिबन्ताविति नेतुमुचितम् । सति मुख्यार्थसम्भवे तदाश्रयणायोगात् । न च वाक्यशेषानुरोधात्तदाश्रयणम् । सन्देहे हि वाक्यशेषाभिर्णयो न च मुख्यलाक्षणिकग्रहणविषयो विशयः सम्भवति, तुल्यबलत्वाभावात् । प्रकरणस्य (३) च ततो बलीयसा वाक्येन बाधनात् । तस्माद्वेद्यभेदाद्विद्याभेद इति प्राप्ते—

उच्यते—द्रासुपणैस्त्यत्र ऋतं पिबन्तावित्यत्र च द्वित्वसङ्ख्योत्पत्तौ (४) प्रतीयते । तेन समानतौत्सर्गिकी पिबन्ताविति द्वयोः पिबन्ता या सा बाधनीया, सा चोपक्रमोपसंहारा-नुरोधेन न द्वयोरपि तु छत्रिन्यायेन लाक्षणिकी व्याख्येया । येन ह्युपक्रम्यते येन चोपसंह्रियते तदनुरोधेन मध्यं ज्ञेयम् (५) । यथा जामिस्वदोषसंकीर्तनोपक्रमे तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे च सन्दर्भे मध्यपातिनो ‘विष्णुर्गुणो यष्ट्यो ऽजामिस्वाये’त्यादयः पृथग्विगधित्वमलप्रमाना विधि-त्वमविवक्षित्वा अर्थवादतया नीतास्तत्कस्य हेतोरैकवाक्यत हि साधीयसी वाक्यभेदादिति, तथेहापि तदनुरोधेन पिबदपिबत्समूहपरं लक्षणीयं पिबन्तावित्यनेन । तथा च वेद्याभेदाद्विद्याभेद इति । अपि च (६) त्रिष्वप्येतेषु वेदान्तेषु प्रकरणत्रयेऽपि पौर्वापर्यपर्यालोचनया परमात्मवैद्यैवावगम्यते । यद्येवं कथं तर्हि जीवोपादानमस्त्वित्यत आह “तादात्म्यविवक्षये”ति । नास्यां जीवः प्रतिपाद्यते किन्तु परमात्मनो ऽभेदं जीवस्य दर्शयितुमसावनूयते । परमात्म-विद्यायाश्चाभेदविषयत्वाच्च भेदाभेदविचारावतारः । तस्मादैकविधमत्र सिद्धम् ॥ ३४ ॥

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ ३५ ॥

कौषीतकेयकहोलचाक्कायणोषस्तप्रश्नोपक्रमयोर्विद्ययैर्निरन्तर्येणात्मनातयोः किमस्ति भेदो

(१) हितसाधनत्वाप्रतिबलमात् । तदर्थान्येव—विनियोगवाक्याथान्येव ।

(२) गुहां प्रविष्टावित्यत्र प्रतिपाद्यब्रह्मप्रत्यभिज्ञानाद्वैक्येऽक्षराधियासुपसंहार उक्तः इह तु प्रतिपाद्य-भेदाद्विद्याभेद इत्याहैकत्रेति । (३) अन्यत्र धर्मादिति प्रकरणस्येदं यथः ।

(४) प्रथमप्रतीतौ, वस्तुप्रतीत्यनन्तरं प्रतीतौ हि न संख्याया वस्त्वैकगमकत्वं स्यादिति ।

(५) न वयं केवलाद्वाक्यशेषात्प्रकरणमात्राद्वा पिबन्तावित्यस्य लाक्षणिकत्वं ब्रूमः किन्तुभाभ्याम्, तथाच संदर्भस्यैकवाक्यत्वावगमाज्जीवपरमात्मपरत्वमेवं च तन्मध्यपातितं पिबन्तावित्येतदपि लाक्षणिक-मित्यर्थः । (६) सुण्डककठवल्लीवेतावतरेषु ।

न वेति विशये भेद एवेति (१) ब्रूमः । कुतः ? यद्यप्युभयत्र प्रश्नोत्तरयोरभेदः प्रतीयते । तथापि तस्यैवैकस्य पुनः श्रुतेरविशेषादानथर्क्यप्रसङ्गाद् यजत्यभ्यासवच्छेदः प्राप्तः । न चैकस्यैव ताण्डिनां नवकृत्व उपदेशेऽपि यथा भेदो न भवति 'स आत्मा तत्त्वमसि ज्वेतकेतो' इत्यत्र तथेहाप्यभेद इति युक्तम् । 'भूय एव मा भगवान् विज्ञापयस्व' इति हि तत्र श्रूयते तेनाभेदो युज्यते, न चेह तथास्ति, (२) तेन यद्यपीह वेद्याभेदोऽवगम्यते तथाप्येकत्र तस्यैव अक्ष-
नायादिमात्रात्ययोपाधेरुपासनादेकत्र च कार्यकरणविरहोपाधेरुपासनाद्विद्याभेद एवेति प्राप्ते,

प्रत्युच्यते । नैतदुपासनाविधानपरमपि तु वस्तुस्वरूपप्रतिपादनपरं प्रश्नप्रतिवचनालोच-
नेनो(३)पक्षभ्यते । किमतो ? यद्येवमेतदतो भवति—विधेरप्राप्तप्रापणार्थत्वात् प्राप्तावनुपपत्तिः,
वस्तुस्वरूपान्तु पुनःपुनरुच्यमानमपि न दोषमावहति, शतकृत्वोपि हि पथं वदन्त्याप्ताः ।
विशेषतस्तु वेदः पितृभ्यामप्यभ्यर्हितः । न च सर्वथा पौनरुक्त्यम्, एकत्राशनायाद्य-
त्ययादन्यत्र च कार्यकारणप्रविलयात्तस्मादेका विद्या, प्रत्यभिज्ञानात् । (४) उभाभ्यामपि
विद्याभ्यामपि विद्याभ्यां भिन्न आत्मा प्रतिपाद्यते इति यो मन्यते पूर्वपक्षैकदेशी तं प्रति
सर्वान्तरत्नविरोधो दर्शितः ॥ ३५ ॥

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥

इत्यस्य तु पूर्वपक्षतत्वाभिप्रायो दर्शितः । सुगममन्यत् ॥ ३६ ॥

व्यतिहारो विधिषन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥

(५) उक्तस्य निकृष्टरूपापत्तेर्नोभयत्रोभयरूपानुचिन्तनम्, अपि तु निकृष्टे जीव उ-
क्तृष्टरूपाभेदचिन्तनमेवं हि निकृष्ट उक्तृष्टो भवतीति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते—इतरेतरानुवादेनेतरेतररूपविद्यानादुभयत्रोभयचिन्तनं विधीयते, इत-
रथा तु योऽहं सोऽसावित्येतावदेवोच्यते । जीवात्मानमनुशेषवरत्नमस्य विधीयेत, न त्वीद्वरस्य
जीवात्मात्वं योऽसौ सोहमिति, यथा तत्त्वमसीत्यत्र । तस्मादुभयरूपमुभयत्राध्यानायोपादिश्यते ।
नन्वेवमुक्तृष्टस्य निकृष्टत्वप्रसङ्ग इत्युक्तं, तरिकमिदानीं समुपे ब्रह्मण्युपास्यमानेऽस्य वस्तुतो
निर्गुणस्य निकृष्टता भवति । कस्मै चित् फलाय तथा ध्यानमात्रं विधीयते न त्वस्य निकृष्ट-
तामापादयतीति चेत् । इहापि व्यतिहारानुचिन्तनमात्रमुपादिश्यते फलाय न तु निकृष्टता

(१) पूर्वत्र विवन्तावित्यस्य लाक्षणिकत्वेन मंत्रद्वयेपि भोक्त्रभोक्तृपरत्वेनार्थैक्याद्वियेक्ययुक्तमिह त्वर्थ-
क्येपि न तदेक्यमभ्यासादिति पूर्वपक्षमाह भेद एवेति ।

(२) नन्वपरोक्षत्वादिरूपविधैक्यप्रत्यभिज्ञाने कथं विद्याभेदस्तत्राह तेनेति ।

(३) 'तन्मे व्याक्षेपे'ति प्रश्नस्य 'न दृष्टव्यं पश्ये'रिति प्रतिवचनस्य चालोचनेनेत्यर्थः । ननु
सिद्धवस्तुप्रतिपादनपरत्वेपि अभ्यासवैयर्थ्यस्य का गतिरिति आक्षेपं परिहरति किमत इत्यादिना ।

(४) ननु यथास्मिन्नधिकरणेऽभ्यासाद्विद्याभेद इति पूर्वपक्षस्तस्मिन्तन्मात्राविशेषादिति सिद्धान्ते हेतुर्न
वक्तव्यः अर्थैक्यस्याभ्याससाधकत्वेन पूर्वपक्षानुगुण्यादत आह उभाभ्यामपीति । प्रथमं सूत्रं पूर्वपक्षैकदेशी-
मतनिरासार्थं साक्षात्पूर्वपक्षसिद्धान्तौ तुष्णीतो भाष्यटीकाभ्यामवगन्तव्यावित्यर्थः ।

(५) पूर्वत्र विधैक्येऽभ्यास आदरार्थं इत्युक्ते अयमाप तथेत्यभिज्ञानाय पूर्वपक्षमाहोक्तृष्टस्येति ।

भवत्युत्कृष्टस्य । (१) अन्वाचयशिष्टं तु तादात्म्यदाढ्यं भवन्नोपेक्षामहे । सत्यकामादिगुणोप-
देश इव तद्गुणेश्वरसिद्धिरिति सिद्धमुभयत्रोभयात्मत्वाध्यानमिति ॥ ३७ ॥

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥

[२] तद्वैतदेव तदास सत्यमेव स यो हैवमेतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जय-
तीमान् लोकान् जित इन्वसावसन् भवेद्य एवमेतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति
सत्यं होव ब्रह्म । पूर्वोक्तस्य (३) हृदयाख्यस्य ब्रह्मणः सत्यमित्युपासनमनेन संदर्भेण
विधीयते । तदिति हृदयाख्यं ब्रह्मैकेन तदा परामृशति । एतदेवेति बक्ष्यमाणं प्रकारान्तर-
मस्य परामृशति । तत्तदाऽपि आस बभूव । किं तदित्यत आह (पृ० ८१६ पं० १२)
सत्यमेव सच्च मूर्तं सच्चामूर्तं च सत्यं, तदुपासकस्य फलमाह 'स यो हैवमेतमिति' ।
यः प्रथमजं यक्षं पूज्यं वेद । कथं वेदित्यत आह 'सत्यं ब्रह्मेतीति' । स जयतीमान्
लोकान् । किंच जितो वशीकृत इनुशब्द इत्यंशब्दस्यार्थे वर्तते । विजेतव्यत्वेन बुद्धि-
सिद्धिं शत्रुं परामृशति 'असाविति' । असद्भवेन्नश्येत् । उक्तमर्थं निगमयति 'य एव-
मेतदिति' । एवं विद्वान् कस्माज्जयतीत्यत आह 'सत्यमेव यस्माद् ब्रह्मेति' । अत-
स्तदुपासनात् फलोत्पादोऽपि सत्य इत्यर्थः । तद्यत्तसत्यं किमसौ । अत्रापि तद्यत्पदाभ्यां (४)
रूपप्रकारौ परामृष्टौ । कस्मिन्नालम्बने तदुपासनीयमित्यत उत्तरम्—'स आदित्यो य
एष' इत्यादिना । तस्योपनिषदहरहमिति, 'हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद' इत्यन्तेन ।
उपनिषद्ब्रह्मस्य नाम तस्य निर्वचनं हन्ति पाप्मानं जहाति चेति हन्तेर्जहातेर्वा
रूपमेतत् । तथा च निर्वचनं कुर्वन् फलं पाप्मानमाहेति । तमिमं विषयमाह भाष्यकारः—
'यो वै हैत' इति । 'सनामाक्षरोपासना' इति । तथा च श्रुतिः 'तदेतद् अक्षरं
सत्यमिति' । स इत्येकमक्षरं तात्त्रिकमक्षरं यमित्येकमक्षरम् । प्रथमोक्तमे अक्षरे सत्यम् ।
मध्यतो नृतं तदेतदनृतं सत्येन परिगृहीतं सत्यभूतमेव भवति । नैवं विद्वान्मनृतं हिनस्तीति ।
तीतीकारानुबन्ध उच्चारणार्थः । निरनुबन्धस्तकारो द्रष्टव्यः । अत्र हि प्रथमोक्तमे अक्षरे
सत्यं मृत्युरूपाभावात् । मध्यतो मध्येऽनृतमनृतं हि मृत्युः । मृत्युवन्तयोस्तकारसाम्यात् ।
तदेतदनृतं मृत्युरूपमुभयतः सत्येन परिगृहीतम् । अन्तर्भावितं सत्यरूपाभ्याम् ।
अतोर्किंचित्करं तत्सत्यभूयमेव सत्यबाहुल्यमेव भवति । शेषमतिरोहितार्थम् । श्रेयं सत्य-
विद्यायाः सनामाक्षरोपासना । यद्यपि तद्यत्सत्यमिति प्रकृतानुकर्षेणाभेदः प्रतीयते तथापि
फलभेदेन भेदः साध्यभेदेनैव नित्यकाम्यविषययोर्दशपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत यावज्जी-

(१) ननु वचनवशादुभयत्रोभयचिन्ताश्रयणे एकत्ववृद्धीकारः पूर्वपक्षामितस्तत्त्वप्रापिष्टः स्यादत आह-
न्वाचपशिष्टमिति । पश्चात्प्रतीतमित्यर्थः ।

(२) सत्यविद्यां सनामाक्षरोपासनां विधयेत्याद्यर्थतो विषयप्रदर्शकं भाष्यं भृत्युदाहरणेन व्याचष्टे तद्वै-
तदित्यादिना ।

(३) एष प्रजापतिर्धृदयमेतद्ब्रह्मेत्यादिनोक्तस्येत्यर्थः ।

(४) तद्यत्पदाभ्यामिति । एकस्य तच्छब्दस्य यच्छब्देन सह संगतिरुक्ता, द्वितीयस्तच्छब्दस्तत्रशब्द-
समानार्थः ।

वं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति शास्त्रयोः सत्यप्यनुबन्धाभेदे (१) भेद इति प्राप्ते,

प्रत्युच्यते । एकैवेयं विद्या तत्सत्यमिति प्रकृतपरामर्शाभेदेन प्रत्यभिज्ञानात् । न च फलभेदः तस्योपनिषदहरहमिति (२) तस्यैव यदज्ञानतरं रहस्यनाम्नोपासनं तत्प्रशंसार्थोऽर्थवादोऽयं न फलविधिः । यदि पुनर्विद्याविधाविधिकारश्रवणाभावात्तत्कल्पनायामार्थवादिकं फलं कल्प्येत ततो जातिष्टाविवागृह्यमाणविशेषतया संवलिताधिकारकल्पना, ततश्च समस्तार्थवादिकफलयुक्तमेकमेवोपासनमिति सिद्धम् । परकीयं व्याख्यानमुपन्यस्यति—“केचित्पुनरिति” (पृ० ८१९ पं० २) । वाजसनेयकमप्यक्ष्यादित्यविषयं छान्दोग्यमपीत्युपास्याभेदादभेदः (३) । ततश्च वाजसनेयोक्तानां सत्यादीनामुपसंहार इत्यत्रार्थे चैव हि सत्यादय इति सूत्रं व्याख्यातं तदेतद्वृण्यति, “तत्र साध्वि”ति । ज्योतिष्टोमकर्मसम्बन्धिनीयमुद्गीथव्यपाश्रयेत्यनुबन्धाभेदेऽपि साध्यभेदाद्धेद इति विद्याभेदादनुपसंहार इति ॥ ३८ ॥

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३९ ॥

(४) छान्दोग्यवाजसनेयविद्ययोर्थेद्यपि सगुणनिर्गुणत्वेन भेदः । तथाहि—छान्दोग्ये अथ य इहात्मानमनुबिद्य ब्रजन्ति एतांश्च सत्यान् कामानित्यात्मवत् कामानामपि वेदस्वं श्रूयते । वाजसनेये तु निर्गुणमेव परं ब्रह्मोपदिश्यते ‘विमोक्षाय ब्रूही’ति, तथापि तयोः परस्परगुणोपसंहारः । निर्गुणायां तावद्विद्यायां ब्रह्मस्तुत्यर्थमेव सगुणविद्यासम्बन्धिगुणोपसंहारः सम्भवः । (५) सगुणायां च यद्यप्याध्यानाय न वशिश्वादिगुणोपसंहारसम्भवः, नहि निर्गुणायां विद्यायामाध्यातव्यत्वेनैते चोदिता, येनात्राभ्येयत्वेन सम्बन्धेरन्नपि तु सत्यकामादिगुणानन्तरीयकत्वेनैतेषां प्राप्तिरित्युपसंहार उच्यते । एवं व्यवस्थित एष संक्षेपोऽधिकरणार्थस्य साम्यबाहुल्येप्येकत्रा (६) काशाधारस्वस्यापरत्र चाकाशतादात्म्यस्य श्रवणाद् भेदे विद्ययोर्न परस्परगुणोपसंहार इति पूर्वपक्षः ।

राझान्तस्तु सर्वसाम्यमेवोभयत्राप्यात्मोपदेशाद्वाकाशशब्देनैकत्रास्मोक्तोऽन्यत्र च दह-
राकाशाधारः स एवोक्त इति सर्वसाम्याद् ब्रह्मण्युभयत्रापि सर्वगुणोपसंहारः । सगुणनिर्गुणत्वेन तु विद्याभेदेपि गुणोपसंहारव्यवस्था दर्शिता । तस्मात्सर्वमवदातम् ॥ ३९ ॥

(१) धात्वर्थभेदेषु, स्वर्गकामां यजेत, यावज्जीवं यजेतेति शास्त्रयोर्नित्यकाम्यविषययोः साध्यभेदेन यथा भेदस्तथोपास्यैकत्वेपि सत्यविषयोः फलभेदेन भेद इत्यर्थः ।

(२) किं फलनिर्देशस्य विद्याभेदकत्वमुत प्रधानतर्दानामर्थवादाद्वाविसन्नन्यायेन फलकल्पनामाश्रित्य, तत्र प्रथमं प्रत्याह अङ्गानां प्रधानाव्यवहारेण फलसम्बन्धसिद्धेरर्थवादगतानि गुणकलानि प्रयाजादिफलबहुपेक्षन्त इत्यर्थः । द्वितीयेपि फलभेदस्य न विद्याभेदकत्वमित्याह यदीति । एवं कामपदाभावेन पुरुषस्य कर्मण्यैश्वर्यरूपाधिकारश्रवणाभावादित्यर्थः ।

(३) अक्ष्यादित्यगतत्वमुपास्यपुरुषस्याभेदः ।

(४) अधिकरणानारंभमाशङ्कते छान्दोग्येति ।

(५) निर्गुणविद्यागतवशिश्वादीनां सगुणविद्यास्वन्वयाविधिमाह सगुणायां चेति । ध्येयत्वमपूर्वविध्येकगम्यम्, यत्र च वशिश्वादयः श्रूयन्ते न तत्रैषां ध्येयत्वेन विधानमित्यन्यत्र गतानामपि न ध्येयत्वम्, स्तुत्यर्थत्वन्तु न शब्दत एषां तत्र नयनमपेक्षते सत्यकामत्वादि सामर्थ्यादेव सर्वेदवरत्वादिसिद्धेरन्तर्भावमात्रमुपसंहार इत्यर्थः ।

(६) य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शोते इत्यत्र । अन्यत्र—दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यत्र ।

(१) अस्ति वैश्वानरविद्यायां तदुपासकस्यातिथिभ्यः पूर्वभोजनम् (२) । तेन यद्यपीय-
मुपासनागोचरा न चिन्ता साक्षात्तापि तत्सम्बद्धप्रथमभोजनसम्बन्धादस्ति सङ्गतिः । वि-
चारगोचरं दर्शयति-‘छान्दोग्ये वैश्वानरविद्यां प्रकृत्ये’ति (पृ० ८२१ पं० ६)
विचारप्रयोजकं सन्देहमाह-“किं भोजनलोप इति” । अत्र पूर्वपक्षाभावेन संशयमाक्षिपति-
“तद्यद्भक्तमि”ति । “भक्तागमनसंयोगादि”ति । उक्तं खल्वेतत्प्रथम एव तन्त्रे
“पदकर्मप्रयोजकं नयनस्य परार्थत्वात्” इत्यनेन, (३) यथा सोमकयार्था नीयमानैकहायनीसप्त-
मपदपांशुग्रहणमप्रयोजकम्, न पुनरेकहायन्या नयनं प्रयोजयति । तत्कस्य हेतोः ? सोम-
कयेण तन्नयनस्य प्रयुक्तत्वात् तदुपजीवित्वात्सप्तमपदपांशुग्रहणस्येति, तथेहापि भोजनार्थभ-
क्तागमनसंयोगात् प्राणाहुतेर्भोजनाभावे भक्तं प्रत्यप्रयोजकत्वमिति नास्ति पूर्वपक्ष इत्यपूर्व-
क्षमिदमधिकरणमित्यर्थः । पूर्वपक्षमाक्षिप्य समाधत्ते-“एवं प्राप्ते, न लुप्येतेति ताव-
दाह” । तावच्छब्दः सिद्धान्तशङ्कानिराकरणार्थः । पृच्छति कस्मात् । उत्तरमादरात् ।
तदेव स्फोरयति “तथा ही”ति । जाबाला हि श्रावयन्ति पूर्वोऽतिथिभ्योऽग्नीयादि”ति ।
अश्रीयादिति च प्राणाग्निहोत्रप्रधानं वचः ।

यथा हि क्षुचिता बाला मातरं पथुपासते ।

एवं सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासते ॥

इति वचनाद् अभिहोत्रस्यातिथीन् भूतानि प्रत्युपजीव्यत्वेन श्रवणात्तदेकवाक्यतयेहापि
पूर्वोतिथिभ्योऽश्रीयादिति प्राणाहुतिप्रधानं लक्ष्यते । (४) तदेवं सति यथा, वै स्वयमहुत्वा
ऽग्निहोत्रं परस्य जुहुयादित्येवं तदित्यतिथिभोजनस्य प्राथम्यं निन्दित्वा स्वामिभोजनं स्वा-
मिनः प्राणाग्निहोत्रं प्रथमं प्रापयन्ती प्राणाग्निहोत्रादरं करोति । (५) नन्वाद्विगतामेवा श्रुतिः
प्राणाहुतिं किन्तु स्वामिभोजनपक्ष एव नाभोजनेपीत्यत आह “या हि न प्राथम्यलोपं
सहेते नतरां सा प्राथम्यवतोऽग्निहोत्रस्य लोपं सहेतेति मन्यते” (पृ०
८२२ पं० २) ईदृशः खल्वयमादरः प्राणाग्निहोत्रस्य यदतिथिभोजनोत्तरकालविहितं स्वा-

(१) पादसङ्गतिमाह अस्तीति । (२) तद्यद्भक्तं प्रथममित्यत्रोक्तं प्राणाग्निहोत्रम् ।

(३) यथेति । एकहायन्या क्रीणातीति प्रकृत्य ‘षट्पदान्यनुनिष्क्रामति सप्तमं पदमंजलिना गृह्णाति यद्दि
हविर्धाने प्राचीं प्रवर्तयेयुस्तर्हि तेनाक्षमुपास्यादिति’ । अस्यार्थः सोमक्रयार्थनीयमानैकहायन्या षट् पदान्य-
नुगच्छेद्वर्धुः सप्तमपदगतपांसून्जलिना गृहीत्वा स्थापयेत् ‘पुनर्यद्विषसे हविर्धाने के शकते प्राङ्मुखे प्रवर्त-
येयुस्तदा तेन पांसुना च तथस्याजयेत्तिलपयेदिति । अत्रास्माभ्यं जनार्थमप्येकहायनीनयनं तेनापि प्रयुज्यते उक्त
क्रथार्थमेव तेनैव प्रयुज्यते इति संदेहे विशेषसंबन्धानवगमादुभयार्थत्वमिति पूर्वपक्षे, यद्यपि क्रमनयनयोर्न
साक्षादस्ति वाक्यकृतसम्बन्धस्तथाप्येकहायनीद्वाराऽस्ति, सा हि तृतीयया क्रयार्थेति बुध्यते यदर्थं च सा
तदर्थमेवं तत्संस्कारार्थं नयनमित्यस्ति क्रमनयनयोर्विशेषसम्बन्धस्तस्मात्क्रयार्थमेवेति राखान्तः पूर्वमीमां-
सायां कृतोच द्रष्टव्यः ।

(४) एवं विधिवत्प्राणाग्निहोत्रस्य भोजनकालादपनयनं प्रदत्तर्यादरादिति सूत्रसूचितं वाक्यशेषमेत-
स्यार्थस्य स्तावकं दर्शयति तदेवमिति ।

(५) नन्वतिथिप्राणाग्निहोत्रात्पूर्वं स्वीयप्राणाग्निहोत्रं कुर्यादित्यथा पूर्वमतिथिभ्यो भोजनदाने स्वाग्निहो-
त्राहोमेन पराग्निहोत्रकरणमिवायुक्तं कृतं स्यादित्यादरः स्वामी यदा भुङ्क्ते तदैव, तथैव च कथं भोजनलोपे
प्राणाहुत्यापाक्षरिति शकते नमिति ।

मिभोजनं समयादपक्वव्यातिथिभोजनस्य पुरस्ताद्विहितम् तद्यदाग्निहोत्रस्य धर्मिणः प्राथम्य-
धर्मलोपमपि न सहते श्रुतिस्तदास्याः कैव' कथा धर्मिलोपं सहत इत्यर्थः । पूर्वपक्षाक्षेपमनु-
भाष्य दूषयति—“ननु भोजनार्थे”ति (५० ८२२ पं० ३) । (१) यथा हि कौण्डपायिना-
मयनगते अग्निहोत्रे प्रकरणान्तरान्नैयमिकामिहोत्राद्भिन्ने द्रव्यदेवतारूपधर्मान्तररहिततया त-
दाकाङ्क्षे साध्यसादृश्येन नैयमिकामिहोत्रसमाननामतया तद्धर्मातिदेशेन रूपधर्मान्तरप्रसिरेवं
प्राणामिहोत्रेपि नैयमिकामिहोत्रगतपयःप्रसृतिप्राप्तौ भोजनगतभक्तद्रव्यता विधायते, न चैता-
वता भोजनस्य प्रयोजकत्वम् । उक्तमेतद्यथा भोजनकालातिक्रमात् प्राणामिहोत्रस्य न भोज-
नप्रयुक्तत्वमिति । (२) न चैकदेशद्रव्यतयोत्तरार्द्धात् स्विष्टकृते समवयतीतिवदप्रयोजकत्वमे-
कदेशद्रव्यसाधनस्यापि प्रयोजकत्वात् । यथा ‘जाघन्दा पत्नीः संयाजयन्ती’ति पत्नीसंयाजानां
जाघन्येकदेशद्रव्यजुषां जाघनीप्रयोजकत्वम् । स हि नामाप्रयोजको भवति यस्य प्रयोजकप्र-
हणमन्तरेणार्थो न ज्ञायते । यथा न प्रयोजकपुरोडाशप्रहणमन्तरेणोत्तरार्द्धं ज्ञातुं शक्यम् ।
शक्यं तु जाघनीवद्वक्तं ज्ञातुम् । तस्माद्यथा जाघन्यन्तरेणापि पशुपादानं परप्रयुक्तपशुपत्नी-
वनं वा खण्डशो मांसविक्रयिणो मुष्ठादिवदाकृतिरुपादीयते, एवं भक्तमपि शक्यमुपादा-
तुम् । तस्मान्न भोजनस्य लोपे प्राणामिहोत्रलोप इति मन्यते पूर्वपक्षी । (३) अद्विरिति तु
प्रतिनिष्ठुपादानमावश्यकत्वसूचनार्थं भाष्यकारस्य ॥ ४० ॥

उपस्थितेतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥

तद्धोमयमिति हि वचनं किमपि सज्जितद्रव्यं होमे विनियुङ्क्ते तदः सर्वेनाप्तः सज्जि-
हितावगममन्तरेणाभिधानार्थवसानात्तदनेन स्वाभिधानार्थवसानाय तद्यद्वक्तं प्रथममाग-
च्छेदिति सज्जितमपेक्ष्य निर्वर्तितव्यम् । तच्च सज्जितं भक्तं भोजनार्थमिर्द्युत्तरार्द्धात् स्वि-
ष्टकृते समवयतीतिवन्न भक्तं (४) वापो वा द्रव्यान्तरं वा प्रयोजकमुहन्ति । जाघन्यास्त्ववयव-
भेदस्य नाम्नीषोमीयपश्वधीनं निरूपणं स्वतन्त्रस्यापि तस्य सूत्रस्थस्य दर्शनात्समादस्येत्यस्य
जाघनीतो विशेषः । (५) यद्योक्तं चोदकप्राप्तद्रव्यबाधया भक्तद्रव्यविधानमिति । तदयुक्तम् ।

(१) दूषणपरभाष्याभिप्रायमाह यथाहीति ।

(२) ननु मा भूद्भोजनमाभित्य विधानात्तत्प्रयुक्तत्वं प्राणामिहोत्रस्य भोजनार्थभक्तैकदेशद्रव्याश्रित-
त्वाद्भोजनप्रयुक्तत्वं किं न स्यादत आह न चैकदेशोति । ‘मध्यात्पूर्वांश्च द्विर्हविषोऽवयव्युत्तरार्धाच्च स्विष्ट-
कृते समवयतीति’ श्रुतम् । तत्र स्विष्टकृदेवताख्ययागविशेषः किमुत्तरार्धपुरोडाशप्रयोजक उत कलश्रुतिप्र-
युक्तपुरोडाशोपजीवीति रुन्देहेऽन्यायर्थस्य हविषो देवतान्तरावरुद्धत्वात्स्विष्टकृदर्थमन्यद्विषः कुत्वाऽवयव-
तीति पूर्वपक्षे, कस्योत्तरार्धादिति नित्यापेक्षत्वात्त्ववाक्ये च सम्बन्धिनोद्देशादग्न्यादिप्रयुक्तस्यैव हविषः प्रकृ-
तत्वात्तस्योत्तरार्धादित्यवगमादप्रयोजकः स्विष्टकृत, अग्न्यर्थहविषोपि वचनादग्न्यर्थत्वमविरुद्धमिति । तद्वद-
प्रयोजकत्वं प्राणामिहोत्रस्य ततश्च भोजनप्रयुक्तत्वमित्येतन्नवास्तीत्यत्र हेतुरेकदेशद्रव्यसाधनस्यापीति । एक-
देशद्रव्यसाधनयागस्य प्रयोजकत्वापत्तौ दृष्टान्तमाह यथेति । ‘जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ती’ श्रुतम् । प-
त्न्यो देवताः, जघनप्रदेशादवचो मांसखंडो जाघनी ।

(३) नन्वेवं भक्तस्यैव भोजनबहिर्भूतस्य सम्भवे कथमद्विरिति प्रतिनिधिर्भाव्ये उक्त अत आह अ-
द्विरिति ।

(४) भोजनानङ्गमित्यर्थः ।

(५) ननु तद्यद्वक्तमितिवाक्योक्तस्य तद्धोमीयमित्यत्रत्यतच्छब्देन परामर्शेपि न भोजनाङ्गभक्तपरा-
मर्शाभावेः उक्तवाक्यस्यान्याथत्वादिद्युक्तमनूय दूषयति यच्चोक्तमिति ।

विध्युद्देशगतस्याभिहोत्रान्नस्तथाभावादार्थवादिकस्य तु सिद्धं किञ्चित्सादृश्यमुपादाय स्ताव-
कत्वेनोपपत्तेर्न तद्भावं विधातुमर्हती(१)त्याह—“न चात्र प्राकृताभिहोत्रधर्मप्राप्तिरि”-
ति (पृ० ८२३ पं० २) । अपि चाभिहोत्रस्य चोदकतो धर्मप्राप्तावभ्युपगम्यमानायां
बहुतरं प्राप्तं बाध्यते, न च सम्भवे वाचनिकयो न्यायः, कृष्णलचरौ(२) खल्वगत्या प्राप्त-
बावोभ्युपेयत इत्याह—“धर्मप्राप्तौ वाभ्युपगम्यमानायामि”ति । चोदकाभावमुणे-
द्वलयति—“अत एव चेहापी”ति । यत एवोक्तेन क्रमेणातिदेशाभावोऽत एव साम्पा-
दिकत्वमभिहोत्राज्ञानाम् । तत्प्राप्तौ तु साम्पादिकत्वं नोपपद्यते । कामिन्यां किल कुचवदना-
द्यसत्ता चक्रवाकनलिनादिरूपेण सम्पाद्यते, न तु नयां चक्रवाकादय एव चक्रवाकादिना स-
म्पाद्यन्ते । अतोप्यवगच्छामो न चोदकप्राप्तिरिति । यत्वावरदर्शनमिति, तद्भोजनपक्षे(३)
प्राथम्यविधानार्थम् । यस्मिन्पक्षे धर्मानवलोपस्तस्मिन् धर्मिणोपि न त्वेतावता धर्मनित्यता
सिद्ध्यतीति भावः । (४)नन्वतिथिभोजनोत्तरकालता स्वामिभोजनस्य विहितेति कथमसौ बा-
ध्यत इत्यत आह—“नास्ति वचनस्यातिभारः” (पृ० ८२४ पं० १) । सामान्यशा-
स्त्रबाधायां विशेषषाज्जस्यतिभारो नास्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तन्निर्द्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलम् ॥४२॥

(५)यथैव यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीति । एतदनारभ्याधीत-
मव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धं जुहूद्वारा क्रतुप्रयोगवचनगृहीतं क्रत्वर्थं सफलानपेक्षम् । सिद्धवर्त-
मानायादेशप्रतीतं न रात्रिसत्रवत् फलतया स्वीकरोतीति । एवमव्यभिचरितकर्मसम्बन्धोद्दी-
यगतमुपासनं कर्मप्रयोगवचनगृहीतं न सिद्धवर्तमानापदेशावगतसमस्तकामावापकत्वलक्षण(६)-
फलकवपनायालम् । परार्थत्वात् । तथा च पारमर्षं सूत्रम्—द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फ-
लश्रुतिरर्थवादः स्यादिति । एवं च सति क्रतौ पर्णतानियमवदुपासनानियम इति प्राप्ते,

सच्यते । (७)युक्तं पर्णतायां फलश्रुतिरर्थवादमात्रत्वम् । न हि पर्णताडनाश्रया यागा-

(१) विध्यैकवक्यतापत्रोऽग्निहोत्रशब्दो गौणः सन् कर्तव्यसादृश्यं वक्तुं शक्तः कर्तव्यार्थविशेषण-
परत्वात्, अर्थावादिगतस्तु सिद्धमर्थं विशिषन् सिद्धमेव सादृश्यं वक्तीति दूषणामिप्रायः ।

(२) ‘प्राजापर्यं चरं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्कामः’ इति पृ० मी० श्रुतम् । तत्रातिदेशप्राप्ता अव-
घातादयो द्वाराभावेपि पाकवत्कर्तव्या अचरा चरशब्दस्याग्निहोत्रशब्दवद्भातिदेशकत्वादिति प्राप्य दशमे
कृष्णलाञ्छपेदेति श्रौतः पात्रो द्वाराभावेपि कर्तव्यः, अत एव चरशब्दोपि पाकयोगाद्भिमत्त्वाच्च सिद्धसा-
दृश्यपरः सत्यां गतौ गौणस्वायोगादिति राजान्तः कृतः, तस्मान्नावघातादिशक्तिरिति । सोयमतिदेशप्राप्ता-
वघातादिबाधोऽगत्याङ्गीक्रियते प्रकृते तु भोजनार्थमक्तानुवादादस्ति गतिरित्यर्थः ।

(३) यदा चैवं भोजनार्थमक्तश्रितत्वं प्राणाग्निहोत्रस्य तच्छब्दात्सिद्धं तदा ‘पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीया
दित्यावावरदर्शनं न भोजनकालादेरपकृत्य कालान्तरेऽग्निहोत्रविधिपरं किन्तु यदा स्वामी शुक्ले तदा भाजनस्य
स्वकालादपकर्षेण तदाश्रितप्राणाग्निहोत्रस्यापकर्षकमित्याह तद्भोजनपक्षे इति ।

(४) ननु स्वामिभोजनस्य स्वकालादपकर्ष एव युक्तः शास्त्रान्तरविरोधात् अतः प्राणाग्निहोत्रस्यैव
भोजनकालादपकर्ष इत्याशङ्क्य परिहरति नन्वित्यादिना ।

(५) अनित्यभोजनश्रितप्राणाग्निहोत्रवन्नित्यकर्मोद्भातितोपास्तीनां नित्यत्वमित्यभिप्रायेण पूर्वपक्ष-
साह यथेति । (६) ‘आपयिता ह वै कामानां भवतीत्येतल्लक्षणेत्यर्थः ।

(७) यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीत्यायमारभ्य किञ्चिद्द्रव्यं फलमधीयते, एवं ज्योतिष्टोमप्रकरणे ‘यदङ्गे-

दिवत् फलसम्बन्धमनुभवितुमर्हति, अव्यापाररूपत्वात्, व्यापारस्यैव च फलवत्त्वात् । यथाहु'रूपप्रतिमतः फलदर्शनादि'ति । नापि खादिरतायामिव प्रकृतकृतसम्बन्धो यूप आश्रयस्तदाश्रयः प्रकृतोऽस्ति अनारभ्यावतिस्त्वात् पर्णमयतायाः । तस्माद्वाक्येनैव जुहुसम्बन्धद्वारेण पर्णतायाः क्रतुराश्रयो ज्ञापनीयः । न चातत्परं वाक्यं ज्ञापयितुमर्हतीति तत्र वाक्यतात्पर्यमवदयाश्रयणीयम् । तथा च तत्परं सन्न पर्णतायाः फलसम्बन्धमपि गमयितुमर्हति, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । उपासनानां तु व्यापारात्मत्वेन स्वत एव फलसम्बन्धोपपत्तेः । उद्गीषाद्याश्रयणं फले विधानं न विरुध्यते । विशिष्टविधानात् फलाय खलूद्गथिसाधनकमुपासनं विधीयमानं न वाक्यभेदमावहति । (१)ननु कर्माङ्गोद्गीथसंस्कार उपासनं प्रोक्षणादिवत् द्वितीयाश्रुतेरुद्गीथमिति तथा चाज्जनादिष्विव संस्कारेषु फलश्रुतेरर्थवादत्वम् । मैवम् । न ह्यत्रोद्गीथस्योपासनं किन्तु तदवयवस्योद्धारस्येत्युक्तमत्र (२)स्तात् । न चोक्तारः कर्माङ्गमपि तु कर्माङ्गोद्गीथावयवः न चानुपयोगमीप्सितम् । तस्मात्सक्तून् जुहोतीतिवाद्भिन्नयोगमङ्गेनोद्धारसाधनादुपासनात्फलमिति सम्बन्धः । तस्माद्यथा क्रत्वाश्रयाण्यपि गोदोहनादीनि फलसंयोगादनित्यानि एवमुद्गीथाद्युपासनानीति द्रष्टव्यम् । शेषमुक्तं भाष्ये—“न चोद्गीतं फलश्रवणमर्थवादमात्रमिति”ति । (५०८२६ पं ४) । अर्थवादमात्रत्वेऽत्यन्तपरोक्षो द्युतिर्यथा न तथा फलपरत्वेन तु वर्तमानोपदेशात् साक्षात्फलं प्रतीति । (३)अत एव प्रयाजादिषु नार्थवादाद्वर्तमानोपदेशात्फलकल्पना । फलपरत्वे त्वस्य न शक्यं प्रयाजादीनां पाराध्यनाफलत्वं वक्तुमर्हति ॥ ४२ ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥

(४) तत्तच्छ्रुत्यर्थालोचनया वायुप्राणयोः स्वरूपाभेदे सिद्धे तदधीननिरूपणतया तद्विषयोपासनाप्यभिज्ञा । न चाध्यात्माधिदैवगुणभेदाद् भेदो, नहि गुणभेदे गुणवतोभेदो नव्याभिहोत्रजुहोतीति उत्पन्नस्याग्निहोत्रस्य तण्डुलादिगुणभेदाद् भेदो भवति । उत्पन्नमानकर्मसंयुक्तो हि गुणभेदः कर्मणो भेदकः । यथाऽऽमिक्षावाजिनसंयुक्तयोः कर्मणोर्नोत्पन्नकर्मसंयुक्तः । अध्यात्माधिदैवोपदेशेषु चोत्पन्नोपासनासंयोगः । तथोपक्रमोपसंहारालोचनया विधैकत्वविनिश्चयादेकैव सङ्कृतप्रवृत्तिरिति पूर्वपक्षः ।

राद्धान्तस्तु सत्यं विधैकत्वम्, तथापि गुणभेदात्प्रवृत्तिभेदः, सायंमातःकालगुणभेदाद्य-

अज्जनं करोति चक्षुरेव धातुव्यस्य वृत्ते' इति फलश्रुतिः, 'यत्प्रयाजानूयाजा इज्यन्ते धर्म वा एतयस्य क्रियते' इत्यादिकर्मणि च फलं श्रूयते, तत्र किमेते फलाधिष्य उत क्रत्वर्थपर्णतादिषु फलार्थवादा इति छेदेहे 'खादिरं वीर्यकामस्य यूपं जुर्वादि'त्यादिवत् फलविधय इति पूर्वपक्षे प्राप्ते पर्णतोदाहरणमालम्ब्य सिद्धान्तः प्रदर्श्यते आचार्येण युक्तं पर्णतायामित्यादिना ।

(१) क्रत्वङ्गविशिष्टोपास्तिक्रियायां फलसाधनत्वेन प्रधानकर्मत्वमुक्तं तदाक्षिपति नन्विति ।

(२) व्यातिष्ठासमञ्जसम् (३ अ० १ प्रा० ९ सू० इत्यत्र ।

(३) वर्तमानोपदेशाद्विपरिणाममन्तरेण फलसिद्धौ विरोधमाह अत एवेति । प्रयाजादीनामफलत्वे यत्प्रथमे कण्डे पाराध्यैर्नोक्तदिहापि स्वीकृतं, तद्वर्तमानोपदेशस्य फलपरत्वे न शक्यं निर्बोदुमित्यर्थः ।

(४) पूर्वं फलभेदात्कर्माङ्गानां तद्वत्त्वोपासनानां च नित्यानित्यत्वरूपः प्रयोगभेद उक्तः, इह तु वायुप्राणयोरेभेदात्तत्वात् फलवत्त्वोपासनप्रयोगैक्यामित्यामिप्रायकं पूर्वपक्षमाह तदिति ।

यैकस्मिन्नपि अग्निहोत्रे प्रवृत्तिभेदः, एवमिहापि अध्यात्माधिदैवगुणभेदादुपासनस्यैकस्यापि प्रवृत्तिभेद इति सिद्धम् । “आध्यानार्थो ह्ययमध्यात्माधिदैवविभागोपदेशः” इति (पृ० ८२८ पं० ११) (१) अग्निहोत्रस्येवाध्यानस्य कृते दक्षितण्डुलादिवदयं पृथगुपदेशः । “एतेन व्रतोपदेशः” इति । (पृ० ८२९ पं० १) एतेन तत्त्वाभेदेन । एवकारश्च वागादि-व्रतनिराकरणार्थः । नन्वेतस्यै देवतायै इति देवतामात्रं श्रूयते न तु वायुस्तत्कथं वायुप्राप्तिमाह इत्यत आह “देवतेत्यत्र वायु”रिति । वायुः खल्वग्न्यादीन् (२) संवृणुत इत्य-ग्न्यादीनपेक्ष्यानवच्छिन्नोऽग्न्यादयस्तु तेनैवावच्छिन्ना इति संवर्गगुणतया वायुरनवच्छिन्ना देवता । “सर्वेषामभिगमयन्नि”ति (पृ० ८३० पं० ५) (३) मिलितानां श्रवणाविशेषाद् इन्द्रस्य देवताया अभेदात् । त्रयाणामपि पुरोडाशानां सहप्रदानाशङ्क्यामुत्पत्तिवाक्य एव राजाधिराज-स्वराजगुणभेदात्, (४) याज्यानुवाक्याव्यत्यासविधानाच्च यथान्यासमेव देवतापृथक्त्वात्प्र-दानपृथक्त्वं भवति । सहप्रदाने हि व्यत्यासविधानमनुपपन्नम् । क्रमवति प्रदाने व्यत्यासवि-धिरर्थवान्, तथाविधस्यैव क्रमस्य विवक्षितत्वात् । गुणममन्यत ॥ ४३ ॥

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥

पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात् क्रिया मानसवत् ॥ ४५ ॥

इह सिद्धान्तेनोपक्रमस्य पूर्वपक्षयित्वा सिद्धान्तयति । (५) तत्र यद्यपि भूयांसि सन्ति लिङ्गानि मनश्चिदादीनां स्वातन्त्र्यसूचकानि । तथापि न तानि स्वातन्त्र्येण (६) स्वातन्त्र्यं प्रति प्राप-काणि । प्रमाणप्रापितं तु स्वातन्त्र्यमुपोद्धलयन्ति । न चात्रास्ति स्वातन्त्र्यप्रापकं प्रमाणम् । (७) न चेदं सामर्थ्यलक्षणं लिङ्गं येनास्य स्वातन्त्र्येण प्रापकं भवेत् । तद्धि सामर्थ्यमभिधानस्य वार्थस्य वा स्याद्यथा पूषाद्यनुमन्त्रणमन्त्रस्य पूषानुमन्त्रणे, यथा बा पशुना यजेतेति एकत्व-सङ्ख्याया अर्थस्य सङ्ख्येयावच्छेदसामर्थ्यम् । न भेदमन्यस्यार्थदर्शनलक्षणं लिङ्गम् तथा, स्तुत्य-

(१) यदुक्तमध्यात्माधिभागस्योत्पन्नाशिष्टत्वाच्च विद्याभेदकत्वमिति । सत्यं, न विद्याभेदः किन्त्वेक-स्यामेव विद्यायां ध्येयभेदात्प्रयोगभेदः, यथाग्निहोत्राभेदे उत्पन्नाशिष्टैर्दध्यादिभिः क्रियमाणाः प्रयोगा भिद्यन्त एवमिह पीत्याहाग्निहोत्रस्येवेति । अग्निहोत्रस्य दक्षितण्डुलादिवदाध्यानस्य कृते आध्यानार्थमयं पृथगुपदेश इति भावः । (२) संहरति ।

(३) देवताकाण्डाधिकरणस्य प्रधानभेदाविषयस्य पूर्वपक्षं सिद्धान्तं चाह मिलितानामित्यादिना ।

(४) त्रिपुराडाशेष्टौ प्रथमपुरोडाशप्रदाने या याज्या सा पुनः प्रयोगेऽनुवाक्या, या च पूर्वमनुवाक्या सा पश्चाद्याज्या भवति । ईदृशैस्समन्वाहेत्यभिहितम्, तत्प्रयोगभेदे घटते एकस्या अत्र एकस्मिन्प्रयोगे याज्यानुवाक्यावविरोधादित्याह याज्येति । प्रेषे कृते प्रयुज्यमाना ऋग्याज्या अनुकृतीतिभेदानन्तरं प्रयुज्य-मानाऽनुवाक्या, याज्ञिका अस्यामित्यौ युगपदवदानं कुर्वन्ति तद्विधीयते सर्वेषामभिगमयप्रवचतीति अभिप्रा-येणाह यथान्यासमिति ।

(५) पूर्वमेकप्रयोगासम्भवाद्वायुप्राणौ प्रयोगभेदेन ध्येयावित्युक्तम्, इह तु मनश्चिदादीनां कर्माङ्गत्वेनै-कप्रयोगत्वमाशङ्क्यते । तत्र लिङ्गविरोधेन दुर्बलेन प्रकरणेन पूर्वपक्षास्तुत्थानमाशङ्क्याह तत्रेति ।

(६) प्रमाणान्तरानपेक्षया ।

(७) ननु स्वातन्त्र्येणाप्यर्थस्य विनियोजकं लिङ्गं दृष्टं यथा शब्दार्थयोः सामर्थ्यामित्याशङ्क्य प्रकृत-लिङ्गस्य ततो वैभक्त्यामित्याह नचेत्यादिना ।

येन नास्य विष्णुद्देशेनैकवाक्यतया विधिपरत्वात् । (१) तस्मादसति सामर्थ्यलक्षणे विरोद्धरि प्रकरणमप्रत्युहं मनविदादीनां क्रियाशेषतामवगमयति । (२) न च ते हैते विद्याचित एवेत्य-
वधारणश्रुतिः क्रियानुप्रवेशं वारयति, येन श्रुतिविरोधे सति न प्रकरणं भवेत् बाह्यसाधन-
तापाकरणार्थत्वादवधारणस्य । न च 'विद्यया हैवं विदक्षिता भवन्तीति पुरुषसंबन्धमापादय-
द्वाक्यं प्रकरणमपवाधितुमर्हति, अन्यार्थदर्शनं स्वत्वेतदपि । न च तत्स्वातन्त्र्येण प्राप-
कमित्युक्तम् । तस्मात्तदपि न प्रकरणविरोधायालमिति सांपादिका अभ्येते अग्रयः
प्रकरणात् क्रियानुप्रवेशिन एव मानसवत् । (३) द्वादशाहे तु श्रूयते 'अनया त्वा पात्रेण
समुद्रं रसया प्राजापत्यं मनो गृहं गृह्णामीति । तत्र संशयः—किं मानसं द्वादशाहाद-
हरन्तरमुत तन्मध्यपातिनो दशमस्याहोऽहमिति । तत्र 'वाग्वै द्वादशाहो मनो
मानसमि' ति मानसस्य द्वादशाहाद् भेदेन व्यपदेशाद् वाङ्मनसभेदवद्भेदः । निर्दूतानि-
(४) द्वादशाहस्य गतरसानि छन्दांसि तानि मानसेनैवाप्यायन्तीति च द्वादशाहस्य मानसेन
स्तुयमानत्वाद्भेदे च सति स्तुतिस्तुत्यभावस्योपपत्तेः । द्वादशाहादहरन्तरं न तदङ्गं पत्नीसंया-
जान्तत्वाच्चाहो (५) 'पत्नीः संयाज्य मानसाय प्रसर्पन्तीति' च मानसस्य पत्नीसंयाजस्य पर-
स्तात् श्रुतेः । त्रयोदशाहेप्यवगुत्य (६) द्वादशसंख्यासमवायात् कथंचिज्जघन्ययापि वृत्त्या
द्वादशाहे संज्ञाविरोधाभावादिति प्राप्ते,

अभिधीयते प्रमाणान्तरेण हि त्रयोदशत्वेऽहो सिद्धे द्वादशाह इति जघन्यया वृत्त्योजीयते ।
न त्वस्ति तादृशं प्रमाणान्तरम् । न च व्यपदेशभेदादहरन्तरं कल्पयितुमर्हति, अज्ञाज्ञिभेदे-
नापि तदुपपत्तेः । अत एव च स्तुत्यस्तावकभावस्याप्युपपत्तिः, देवदत्तस्येव दीर्घैः केशैः ।
पत्नीसंयाजान्तता तु यद्यप्यौत्सर्गिकं तथापि दशमस्याहो विशेषवचनात् मानसानि प्रहणासा-
दनहवनादीनि पत्नीसंयाजात्पराजि च भविष्यन्ति । किमिव हि न कुर्याद् वचनमिति । 'एष वै
दशमस्याहो विसर्गो यन्मानसमि'ति वचनात् दशमाहरज्जता गम्यते । विसर्गोन्तोऽन्तवतो
धर्मो न स्वतन्त्र इति । दशमेहनि मानसाय प्रसर्पन्तीति दशमस्याह आधारत्वेनिर्देशाच्च
तदङ्गं मानसं नाहरन्तरमिति सिद्धम् । तदिह द्वादशाहसंबन्धिनो दशमस्याहोऽङ्गं मानसमिति
धर्ममीमांसासूत्रकृतोक्तम् । दशरात्रगस्यापि दशमस्याहोऽहमिति भगवान्भाष्यकारः । श्रुत्यन्त-
रबलेनाह "यथा दशरात्रस्य दशमेहन्यविवाक्य" इति (पृ० ८३२ पं० १२) ।
अविवाक्य इति दशमस्याहो नाम ॥ ४४-४५ ॥

अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥

नहि सांपादिकानामग्नीनामिष्टकासु चितेनाग्निना किंचिदस्ति सादृश्यमन्यत्र क्रियानुप्रवे-

- (१) सामर्थ्यान्वार्थदर्शनरूपद्विविधलिङ्गासम्भवात् [विरोद्धरि—विरोधकर्तरि ।
- (२) श्रुतिवाक्याभ्यां प्रकरणस्य विरोधमाशङ्क्याह नचेति ।
- (३) पूर्वतन्त्रासिद्धमानसप्रहाराधिकरणमुदाहरति द्वादशाह इत्यादिना । मनोमयं—ध्यानमयप्रहमापाय
गृह्णामीत्यर्थः ।
- (४) प्रखालितानि, अत एव गतरसानि रसवत्तापादकसदकारिमत्त्वेन द्वादशाहस्य श्रूयमाणत्वात् ।
- (५) 'पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्त' इति वचनादहो पत्नीसंयाजान्तत्वमत्र द्रष्टव्यम् ।
- (६) एकदेशं विभज्य ।

शात् । तस्मादपि न स्वतन्त्र इति प्राप्ते ॥ ४६ ॥

विद्यैव तु निर्द्धारणात् ॥४७॥

दर्शनाच्च ॥४८॥

श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४९ ॥

अनुबन्धादित्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टश्च तदुक्तम् ॥५०॥

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्नहि लोकापत्तिः ॥५१॥

अभिधीयते मा भूदन्वेषां श्रुतिविशुद्देशानामन्यार्थदर्शनानामप्राप्तप्रापकत्वमेतेषु त्वश्रुत-
विशुद्देशेषु 'वचनानि त्वपूर्वादाति' न्यायाद् विधिरुज्जेतव्यस्तथा चैतेभ्यो यादृशोऽर्थः प्रती-
यते तदनुकूप एव स भवति, प्रतीयते चैतेभ्यो मनस्विदादीनां सान्तर्यं चावधारणं च फलभेद-
समन्वयश्च पुरुषसम्बन्धश्च । (१) न चास्य गोदोहनादिवत् क्रत्वर्थाश्रितत्वं येन पुरुषार्थस्य कर्म-
पारतन्त्र्यं भवेत् । न च विद्याचित एवेत्यवधारणं बाह्यसाधनापाकरणार्थम्, स्वभावत एव
विद्याया बाह्यान्पेक्षत्वसिद्धेः । तस्मात्परिशेषान्मानसप्रवृत्तत्वं क्रियानुप्रवेशशङ्कापाकरणार्थ-
मवधारणम् । (२) न चैवमर्थत्वे सम्भवति द्योतकत्वमात्रेण निपातश्रुतिः पीडनीया ।
तस्मात् श्रुतिलिङ्गवाक्यानि प्रकरणमपोद्य स्वातन्त्र्यं मनस्विदादीनामवगमयन्तीति सिद्धम् ।
अनुबन्धातिदेशश्रुत्योद्दिश्य एवमेव विज्ञेयम् । ते च भाष्य एव स्फुटाः । यदुक्तं पूर्वपक्षिणा
'क्रत्वङ्गत्वे पूर्वणेष्वकाचितेन मनस्विदादीनां विकल्प' इति (३) तदनुक्त्यकार्यत्वेन दूषयति
"न च सत्येव क्रियासम्बन्ध" इति (पु० ८३६ पं० ८) ॥ ४७-५१ ॥

अपि च पूर्वापरयोर्भागयोर्विद्याप्राधान्यदर्शनात् तन्मध्यपातिनोऽपि तत्सामान्याद् विद्या-
प्रधानत्वमेव लक्ष्यते न कर्माङ्गत्वमित्याह सूत्रेण—

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वास्वनुबन्धः ॥ ५२ ॥

स्फुटमस्य भाष्यम् । (४) अस्ति राजसूयः—'राजा स्वराज्यकामो राजसूयेन यजेते'ति ।
तं प्रकृत्यामनन्ति अवेष्टि नामेष्टिम्—आग्नेयोष्ठाकपाको हिरण्यं दक्षिणेत्येवमादि, तां प्रकृत्या-
भिधीयते 'यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निषायाहुतिं हुत्वाभिधारयेद्यदि वैश्यो वैश्वदेवं
यदि राजन्य ऐन्द्रमिति' । तत्र सन्दिह्यते—किं ब्राह्मणादीनां प्राप्तानां निमित्तार्थेन श्रवणमुत

(१) ननु फलार्थस्यापि क्रत्वङ्गाश्रितत्वादेकप्रयोगत्वं दृष्टमित्याशङ्क्याह नचास्येति । मनोवृत्तिष्व-
ग्नित्वदृष्टिविशेषित्यर्थः ।

(२) ननु निपातानां चादीनामन्यतः प्राप्तार्थद्योतकत्वं दूषयते एवमेवकारस्यापि इत्याशङ्क्याह
न चैवमिति ।

(३) पूर्वपक्षिसममिप्रेतं क्रियानुप्रवेशमात्रं दूषितमधुना यदि सविकल्पं ब्रूयात्तदा सोऽपि दूषयत इत्याह
तदनुक्त्यकार्यत्वेनेति ॥

(४) दृष्टेति पदसूचितं द्वितीयवैष्ट्याधिकरणमनुक्रामति अस्तीत्यादिना । बार्हस्पत्यं चरुमाग्नेयै-
न्द्रपुरोडाशयोर्मध्ये निषाधित्यर्थः ।

ब्राह्मणादीनामयं यागो विधीयत इति । (१) अत्र यदि प्रजापालनकण्टकोद्धरणादि कर्म राज्ये तस्य कर्ता राजेति राजशब्दस्यार्थः, ततो राजा राजसूयेन यजेतेति राज्यस्य कर्तृ राजसूये-
ऽधिकारः । तस्मात्सम्भवन्त्यविशेषेण ब्राह्मणक्षत्रियवैद्या राज्यस्य कर्तार इति सिद्धम् । सर्व-
एवैते राजसूये प्राप्ता इति । यदि ब्राह्मणो यजेतेत्येवमादयो निमित्तार्थाः श्रुतयः । (२) अथ
तु राज्ञः कर्म राज्यमिति राजकर्तृयोगात् तत्कर्म राज्यं ततः को राजेत्यपेक्षायामर्थेषु तत्प्र-
सिद्धेरभावात् (३) पिकनेमतामरसादिशब्दार्थावधारणाय म्लेच्छप्रसिद्धिरिवाध्यानां क्षत्रियजातौ
राजशब्दप्रसिद्धिस्तदवधारणकारणमिति । क्षत्रिय एव राजेति न ब्राह्मणवैश्ययोः प्राप्तिरिति
राजसूयप्रकरणं भित्त्वा ब्राह्मणादिकर्तृकाणि पृथगेव कर्माणि प्राप्यन्त इति न नैमित्तिकानि ।
तत्र किं तावत्प्राप्तं ? नैमित्तिकानीति । राज्यस्य कर्ता राजेति धार्याणामान्द्राणां चाविवादः ।
तथाहि—ब्राह्मणादिषु प्रजापालनकर्तृषु कनकदण्डातपत्रश्वेतचामरादिलङ्घनेषु राजपदमा-
न्द्राश्चार्थाश्चाविवादं प्रयुज्जाना दृश्यन्ते । तेनाविप्रतिपत्तेर्विप्रतिपत्तावप्यायान्द्रप्रयोगयोर्यवराह-
(४) वदार्थप्रसिद्धेरान्द्रप्रसिद्धितो बलीयस्त्वात् । (५) बलवदार्थप्रसिद्धिविशेषे त्वतन्मूलायाः
पाणिनायप्रसिद्धेर्विशेषे त्वनपेक्षं स्यादिति न्यायेन बाधनात्तदनुगुणतया वा कथंचिन्नखनकुला-
दिवदन्वाख्यानमात्रप्रतया नायमानत्वाद्वैद्यस्य कर्ता राजेति सिद्धे निमित्तार्थाः श्रुतयः ।
तथ च यदि शब्दोप्याजसः स्यादिति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते ।

(६) रूपतो न विशेषोस्ति धार्यम्लेच्छप्रयोगयोः ।

यैदिकाद्वैक्यशेषात्तु विशेषस्तत्र दर्शितः ॥

तदिह राजशब्दस्य कर्मयोगाद्वा कर्तरि प्रयोगः, कर्तृप्रयोगाद्वा कर्मणीति विशये

(१) तत्र प्राप्तिप्रकारमाहावेति । यदि राज्यकर्ता राजा तदा त्रयाणां वर्णानां राज्यकर्तृकत्वाद्वाज-
सूये च प्राप्तत्वेन तदङ्गवेष्टावपि प्राप्तेर्निमित्तार्थत्वं ब्राह्मण इत्यादेरर्थः ।

(२) अप्राप्तिप्रकारमाहायत्विति । येषां शब्दानामर्थेषु न प्रसिद्धार्थः, पिकादीनान्तेषां किं निगमार्थः
ग्राह्य उत म्लेच्छप्रसिद्ध इति सन्देहे शास्त्रीयत्वाभिगमार्थ एव ग्राह्य इति प्राप्ते, समुदायप्रसिद्धेरवयव-
प्रसिद्धितो बलवत्त्वात्पिकादीनि यदूपाणि वेदे दृश्यन्ते तदूपाणामेव म्लेच्छैरर्थविशेषेषु प्रयुज्यमानत्वात् तत्र
ऽभावाच्च म्लेच्छप्रसिद्ध एवार्थो ग्राह्यः इति भावः ॥ नेमार्थम् ।

(३) प्राप्तौ सत्यां निमित्तार्थत्वं 'यदि ब्राह्मण' इत्यादेः स्यादित्याह 'राज्यस्ये' त्पारभ्य 'तेनाविप्रतिपत्ते'
रित्यन्तेन ।

(४) यववराहवदिति । यवमयश्चरुर्भवति वाराही उपानहावित्यत्र यववराहशब्दयोर्म्लेच्छैः प्रियङ्गुवा-
यस्योः प्रयोगादर्थैश्च दीघसूकरयोः प्रयोगानुल्यबलत्वादुभयोर्येर्विकल्पेनाभिधानप्राप्तौ 'यत्राभ्या ओषधय'
इत्यादिवाक्यशेषात् यथा दीघशूकरावर्थौ तथेत्यर्थः ।

(५) ननु म्लेच्छप्रसिद्धिमात्रेण क्षत्रियजातौ राजशब्दार्थ इति न ब्रूमो किन्तु 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्य'
इति पाणिनिना गुणवचनेभ्यः शुक्लादिशब्देभ्यो ब्राह्मणादिशब्देभ्यश्च व्यञ्जस्मरणाद्वाङ्मयः कर्म राज्यमिति सिध्यति
ततश्च क्षत्रियो राज्यप्राप्तिर्ब्राह्मणादीनां राजसूय इति सिद्धान्तमतमाशङ्क्याह पूर्वपक्षी बलवदर्थेति । प्रयो-
गमूला पाणिनिस्मृतिरार्यप्रयोगविशेषेऽतन्मूला म्लेच्छप्रयोगमूला स्यादतो मूलबोधेन बाध्येत्यर्थः ।

(६) अनादिबुद्धव्यवहाररूढत्वादर्थम्लेच्छप्रयोगयोः स्वरूपतो न विशेषो यवादिशब्देषु तु वैदिकोक्त-
वाक्यशेषानुगृहीतार्थप्रसिद्धेर्बलवत्त्वं राजशब्दे त्वार्यप्रसिद्धेर्न वेदानुग्रह इति द्वयोर्विशेष इति कारिकार्थः ।

(१) वैदिकवाक्यशेषवदभियुक्ततरस्यात्र भवतः पाणिनेः स्मृतेर्निर्णयते । प्रसिद्धिरान्ध्राणामना-
(२) दिरादिमती चार्थाणां प्रसिद्धिः, गोगाव्यादिशब्दवत् (३) । न च सम्भावितादिमङ्गवा
प्रसिद्धिः पाणिनिस्मृतिमपोद्यानादिप्रसिद्धिमादिमतीं कर्तुमुत्सहते । गाव्यादिशब्दप्रसिद्धेरना-
दित्वेन गवादिपदप्रसिद्धेरप्यादिमस्वापत्तेः । तस्मात्पाणिनीयस्मृत्यनुमतान्ध्रप्रसिद्धिबलीयस्त्वेन
क्षत्रियत्वजातौ राजशब्दे मुख्ये तत्कर्तृयत्तजातौ राजशब्दो गौण इति । क्षत्रियस्यैवाधिकाराद्
राजसूये तत्प्रकरणमपोद्यावेष्टेऽर्कः । (४) अन्वयानुरोधी यदिशब्दो न त्वपूर्वविधौ सेतिध्य
तमन्यथयितुमर्हति । अत एवाहुर्दशशब्दपरिहाणो रुच्यध्याहारकल्पनेति (५) । इयं च राज-
सुयादधिकारान्तरमेतयान्नाशकामं याजयेदिति नास्तीति कृत्वाचिन्ता । एतस्मिन्स्वधिकारेबा-
द्यकामस्य त्रैवर्णिकस्य सम्भवात् प्राप्तेर्निमित्तार्थता ब्राह्मणादिश्रवणस्येति दुर्वरैवेति ॥ ५२ ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

अधिकरणतापर्यमाह—‘इहे’ति (५० ८३८ पं० १७) । समर्थनप्रयोजनमाह—
“बन्धमोक्षे”ति । असमर्थने बन्धमोक्षाधिकाराभावमाह—“न ह्यसती”ति । अधस्त-
नतन्त्रोक्तेन पौनरुक्त्यं चोदयति—“नन्वि”ति (५० ८३९ पं० १) । परिहरति—
“उक्तं भाष्यकृते”ति । न सूत्रकारेण तत्रोक्तं येन पुनरुक्तं भवेदपि तु भाष्यकृतेति अत्र-
त्यस्यैवार्थत्यापकर्षः प्रमाणलक्षणोपयोगितया तत्र कृत इति । यत इह सूत्रकृद्व्यस्यत एव
भगवतोपवर्षेणोद्धारोऽपकर्षस्य कृतः । विचारस्यास्य पूर्वोत्तरतन्त्रशेषमाह—“इह चे”ति ।
(६) पूर्वाधिकरणसङ्गतिमाह—“अपि चे”ति । नन्वात्मास्ति त्वोपपत्तय एवात्रोच्यन्तां किं
तदाक्षेपेणेत्यत आह—“आक्षेपपूर्विका ही”ति । आक्षेपमाह—“अत्रैके देहमात्रा-
त्मदर्शिन” इति । यद्यपि समस्तव्यस्तेषु पृथिव्यप्तेजोवायुषु न चैतन्यं दृढं, तथापि का-
याकारपरिणतेषु भविष्यति । न हि (७) किण्वाद्यः समस्तव्यस्ता न मदना दृष्टा इति मदिरा-
कारपरिणता न मदयन्ति । अहमिति चानुभवे देह एव गौरवाकारः प्रथते, (८) न तु तद-
तिरिक्तः तदधिष्ठानः कुण्ड इव दर्शयति । अत एवाहं स्थूलो गच्छामीत्यादिसामानाधिकरण्यो-
पपत्तिरहमः स्थूलादिभिः । न जातु दक्षिसमानाधिकरणानि मधुरादीनि कुण्डस्यैकाधिकरण्य-

(१) अविशेषमुक्त्वा म्लेच्छप्रसिद्धे राजशब्दविषये विशेषं दर्शयन्नाह वैदिकेति । स्मृत्यनुगृहीत-
म्लेच्छप्रयोग आर्यप्रयोगाद्वलीयानित्यर्थः ।

(२) मुख्या ।

(३) गौरीशब्दो वृक्षकत्या प्रयुक्तो न गोशब्दस्य गौणत्वमापादयति यथा तथेदमपीति भावः ।

(४) ननु ब्राह्मणादिवाक्यानामप्राप्तब्राह्मणादिप्रापकत्वे यदिशब्दविरोध उक्त इति, तत्राहान्वयेति ।
अन्वयः प्राप्तिः । यदिशब्दो निपातस्ते चोत्सर्गतः प्राप्तिमपेक्षन्ते, अप्राप्ते चार्थे वाक्यादभ्यमाने यदिशब्दो
भेजनीय इत्यर्थः ।

(५) व्यवधानेन सम्बन्धो हेतुहेतुमतोश्च लिङ् इति शेषः । यदि रोचयेत फलं मे स्यादिति तर्हि
ब्राह्मणो यजेतेति रुच्यध्याहारकल्पनात्र विधिरक्षतिरित्यर्थः ।

(६) मनश्चिदादीनां पुरुषार्थत्वमनुपपन्नं देहव्यतिरिक्तस्य तत्फलभोक्तुरभावादित्याक्षेपलक्षणाभित्यर्थः ।

(७) मदिरारंभकद्रव्यविशेषः । मदना-मदकरणाः ।

(८) नन्वहमिति प्रत्यक्षे देहाश्रित आत्मा भासतेऽतः कथं देहोऽचेतन इत्यनुमानस्य बाधस्तत्राह
नन्विति । स देहोऽधिष्ठानं यस्य स तदधिष्ठानः, कुण्ड इव दर्शयति वैध्यम्यदृष्टान्तः, यथा कुण्डे दध्याश्रितं तदति-
रिक्तं प्रतीयते नैवामात्मा देहाश्रितोऽहमिति प्रतीयते इत्यर्थः ।

मनुभवन्ति सितं मधुरं कुण्डमिति(१) । न चाप्रत्यक्षमात्मतत्त्वमनुमानादिभिः शक्यमुन्ने-
तुम् । न खल्वप्रत्यक्षं प्रमाणमस्ति । उक्तं हि—

(२) देशकालादिरूपाणां भेदाद्विज्ञासु शक्तिषु ।

आवानामनुमानेन प्राप्तेद्विरतिदुर्लभा ॥ इति ।

(३) यदा च उपलब्धिसाध्यनान्तरीयकभावस्य लिङ्गस्येयं गतिः, तदा कैव कथा दृष्टव्यमि-
चारस्य शब्दस्य, अर्थापत्तेस्तान्तपरोक्षार्थगोचराया, उपमानस्य च सर्वैकदेशसादृश्यविकल्प-
तस्य, सर्वसादृश्ये तत्वात्, एकदेशसादृश्ये चातिप्रसङ्गात्, सर्वस्य सर्वणोपमानात् । सांत्रस्तु
हेतुर्भाष्यकृता व्याख्यातः । चेष्टा हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थो व्यापारः । स च शरीराधीन-
तया दृश्यमानः शरीरधर्म, एवं प्राणः श्वासप्रश्वासादिरूपः शरीरधर्म एव । इच्छाप्रयत्नाद-
यश्च यद्यप्यन्तराः तथापि शरीरातिरिक्तस्य तदाश्रयानुपलब्धेः सति शरीरे भावात् अन्तः-
शरीराश्रया एव, अन्यथा दृष्टहानादृष्टकल्पनाप्रसङ्गात् । (४) शरीरातिरिक्त आत्मनि प्रमाणा-
भावात् शरीरे च सम्भवात् शरीरमेवेच्छादिमदात्मेति प्राप्ते ॥ ५३ ॥

(सू०) व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ५४ ॥

उच्यते—(५) नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति ब्रुवाणः प्रष्टव्यो जायते कुतो भवान् अनुमानादी-
नामप्रामाण्यमवधारितवान् इति । प्रत्यक्षं हि लिङ्गादिरूपमात्रप्राप्तिना प्रामाण्यमेषां विनिश्चेतुम-
र्हति । न हि धूमज्ञानमिवैषामिन्द्रियार्थसंनिक्तादिप्रामाण्यज्ञानमुदेतुमर्हति, किन्तु देशकालावस्था-
रूपभेदेन व्यभिचारोत्प्रेक्षया, न चैतावान् प्रत्यक्षस्य व्यापारः सम्भवति । यथाहुः—‘नदीद-
मित्यतो व्यापारान् कर्तुं समर्थं संनिहितविषयबलेनोत्पत्तेरविचारकत्वादि’ति । तस्मादस्मिन्ननि-
च्छतापि प्रमाणान्तरमभ्युपेयम् । (६) अपि च प्रतिपन्नं पुनरसमपहायाप्रतिपन्नसन्दिग्धाः प्रे-
क्षावद्भिः प्रतिपाद्यन्ते । न चैषामित्यभावो भवत्प्रत्यक्षगोचरः, न खल्वेते गौरत्वादिवत् प्रत्य-
क्षगोचराः, किन्तु वचनचेष्टादिलिङ्गानुमेयाः । न च लिङ्गं प्रमाणं यत एते सिद्ध्यन्ति । न पुं-
सामित्यंभावमविज्ञाय यं कंचन पुरुष प्रतिपिपादयिषतोऽनवधेयवचनस्य प्रेक्षावत्ता नाम ।
(७) अपि च पशवोऽपि हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थिनः कोमलशष्पश्यामलायां भुवि प्रवर्तन्ते, परि-
हरन्ति चाश्यानतृणकण्टकार्काणाम् । नास्तिकस्तु पशोरपि पशुरिष्टानिष्टसाधनमविद्वान् ।

(१) एवमात्माश्रिता ज्ञानादयो न देहतादात्म्येन प्रतीयेरन् यदि देह आत्मानं प्रत्याश्रयः, प्रतीयन्ते च
तस्मान्न देह आत्माश्रयः किन्वात्मैवेति चार्वाकाशयः ।

(२) देशेति । देशकालावस्थादिस्वरूपाणां भेदेन भिन्नासु शक्तिषु सतीषु व्याप्तिग्रहणदेशादावग्ने-
धूमजननशक्तिसत्त्वेऽपि अनुमानदेशे तदभावसंभवशक्याऽन्यादीनामनुमानेन धूमादिलिङ्गेन प्रसिद्धिरति-
दुर्बलेति कारिकार्थः । (३) आगमेनापि देहातिरिक्तात्मसिद्धिर्नैत्याह यदीति ।

(४) नन्वन्तःशरीरप्रदेशाश्रितत्वमिच्छादीनामप्रत्यक्षमपि यथा कल्प्यते एवमात्माश्रितत्वमपि कल्प्यता-
मत आह शरीरेति । अत्यन्ताप्रमितात्माश्रितत्वकल्पनापेक्षया प्रमितदेहाश्रितदेशे इच्छादयः सन्तीति
कल्पनं धर्ममित्यर्थः । (५) उक्तमनुमानादिप्रमाणासीद्धे परिहरन्वाह नाप्रत्यक्षमिति ।

(६) प्रमाणान्तराभ्युपगमे तदप्रामाण्योक्तिव्याहृत्यक्त्वा व्याघातान्तरमाहापिबेति ।

(७) एवं प्रतिज्ञाव्याघातं कथाप्रवृत्तिव्याघातं च चार्वाकस्य दर्शयित्वा लोकयात्राव्याघातमाह अ-
चेति । आदयानं किंचिच्छुद्धकम् ।

न खल्वस्मिन्ननुमानगोचरप्रवृत्तिनिवृत्तिगोचरे प्रत्यक्षं प्रभवति । न (१) च परप्रत्यायनाय शब्दं प्रयुज्जीत, शाब्दस्यार्थस्याप्रत्यक्षत्वात् । तदेव मा नाम भूनास्तिकस्य जन्मान्तरम-
स्मिन्नेव जन्मन्युपस्थितोऽस्य मूकत्वप्रवृत्तिनिवृत्तिविरहरूपो महाक्षरकः । पराक्रान्तं चात्र सू-
रिभिः । (२) अत्यन्तपरोक्षगोचरा बान्यथानुपपद्यमानार्थप्रभवार्थापत्तिः, भूयःसामान्ययोगेन
चोपमानमुपपदितं प्रमाणलक्षणे । तदत्रास्तु तावत्प्रमाणान्तरं, प्रत्यक्षमेवाहंप्रत्ययः शरीरांति-
रिक्तमालम्बत इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधार्यते । योगव्याघ्रवत् स्वप्नदशार्था च शरीरान्तरप-
रिप्रहाभिमानेन्यहंकारास्पदस्य प्रत्यभिज्ञायमानत्वमित्युक्तम् । (३) पुरुषयोजना तु न त्वव्यति-
तिरिक्तः किन्तु व्यतिरिक्त आत्मा देहात् । कुतस्तद्भावाभावितात् । चैतन्यादिर्यदि शरीरगुणः
ततोऽनेन विशेषगुणेन भवितव्यम्, न तु संख्यापरिमाणसंयोगादिवत् सामान्यगुणेन तथा च
ये भूतविशेषगुणास्ते यावद्भूतभाविनो दृष्टा यथा रूपादयः । न ह्यस्ति सम्भवः भूतं च रूपादि-
रहितं चेति । तस्माद्भूतविशेषगुणरूपादिवैधर्म्यात् न चैतन्यं शरीरगुणः (४) । एतेनेच्छादी-
नां शरीरविशेषगुणत्वं प्रत्युक्तम् । एवं प्राणचेष्टादयो यद्यपि देहधर्मा एव, तथापि न देहमात्र-
प्रभवाः, श्रुतावस्थायामपि प्रसज्जात् । तस्माद्यस्यैते अधिष्ठानादेहधर्मा भवन्ति स देहाति-
रिक्त आत्मा । अदृष्टकारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने तस्यापि देहाश्रयत्वानुपपत्तोरस्मैवाभ्युपेतव्य इति ।
वैधर्म्यान्तरमाह—“देहधर्माश्चे”ति (पृ० ८४० पं० १५) । स्वपरप्रत्यक्षा हि देहधर्मा
दृष्टा यथा रूपादयः । (५) इच्छादयस्तु स्वप्रत्यक्षा एवेति देहधर्मवैधर्म्यम् । तस्मादपि देहा-
तिरिक्तधर्मा इति । (६) तत्र यद्यपि चैतन्यमपि भूतविशेषगुणः, तथापि यावद्भूतमनुवर्तेत ।
न च मदक्षकस्या व्यभिचारः, सामर्थ्यस्य सामान्यगुणत्वात् । (७) अपि च मदक्षक्तिः प्रति-
मदिरावयवं मात्रयाऽवतिष्ठते, तद्देहेऽपि चैतन्यं तदवयवेष्वपि मात्रया भवेत्, तथा चैकस्मि-
न्देहे बहवः चेतयेरन् । न च बहूनां चेतनानामन्योन्याभिप्रायानुविधानसम्भव इति

(१) एवमनुमानविषयप्रवृत्तिनिवृत्तिगोचरेष्ठानिष्ठसाधनत्वेनानुमानप्रामाण्यमङ्गीकार्यं शब्दप्रामाण्यमपि
स्वीकारयन्नाह नचेति ।

(२) यत्तुक्तमदृष्टव्यातिकार्यापत्तिरत्यन्तपरोक्षार्थविषयत्वादप्रमाणमिति तत्राहान्यन्तेति । व्यापिदर्श-
नाभावेपि अन्यथानुपपद्यमानस्फोटार्थकार्यरूपार्थजन्यार्थापत्तिः शब्दादिविषया स्यादेवेति भावः । यच्च
सर्वकिञ्चित्सादृश्यभाषानुपमानं दूषितं तत्राह भूय इति । सर्वात्मना किञ्चिन्मात्रेण वा सादृश्यज्ञानं नोपमान-
सामग्री किन्तु भूयःसामान्ययोगज्ञानम्, तच्च गोगवयोदेरेवेति नोपमानखण्डनसम्भव इत्यर्थः ।

(३) एवमनुमानादिप्रामाण्यं समर्थोभयसम्मतप्रत्यक्षेण देहातिरिक्तात्मसाधनं कृत्वाऽनुमानेनापि सूत्र-
व्याख्यानद्वारा तदाह सूत्रेति ।

(४) अत्र ज्ञानं न शरीरविशेषगुणोऽप्यावद्देहभावितात् घटवदिति प्रयोगो द्रष्टव्यः ।

(५) अनेन विमता इच्छादयो न देवदक्षदेहाविशेषगुणाः गुणत्वे सन्ति देवदक्षेतरप्रत्यक्षरहितत्वात्
घटवदित्यनुमानप्रयोगः सूचितः । यद्यपि घटादयः परप्रत्यक्षास्तथापि गुणत्वे सतीति विशेषणञ्च दृष्टान्ते
साधनवैकल्यम् ।

(६) यत्तु पूर्वपाक्षिणा भूतव्यावृत्तभूतभाव्यापि चैतन्यं देहाकारपरिणतेषु स्यान्मदक्षक्तिवदिति,
तदापि न, चैतन्यस्य भूतविशेषगुणत्वेन यावद्देहभावितानुमानवद्धावद्भूतभावितानुमानामदक्षकेश्च विशेष-
गुणत्वाभावेन दृष्टान्तवैधर्म्यादित्याशयेनाह तत्रेति ।

(७) मदक्षक्तिवचैतन्यस्य परिणामधर्मत्वाङ्गीकारेऽप्येवापि चेति ।

एकपाशनिबद्धा इव बहवो विहङ्गमाः विरुद्धादिक्रियाभिमुखाः समर्था अपि न हस्तमात्रमपि देशमतिपतितुमुत्सहन्ते । एवं शरीरमपि न किञ्चित्कतुमुत्सहते । अपि च नान्वयमात्रात्तद्धर्मधर्मभावः शक्यो विनिश्चेतुम् । सा भूदाकाशस्य सर्वो धर्मः सर्वेवन्वयात्, अपि त्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम् सन्दिग्धश्चात्र व्यतिरेकः । तथा च न साधकत्वमन्वयमात्रस्येत्याह—“अपि च सति तावदि”ति (पृ० ८४१ पं० १ दृषणान्तरं विवक्षुराक्षिपेति—“किमात्मकं चेति” । (१) स एवैकग्रन्थेनाह—“नहीति” । नास्तिक आह—“यदनुभवमिति”ति । यथा हि भूतपरिणामभेदो रूपादिर्न तु भूतचतुष्टयादर्थान्तरम्, एवं भूतपरिणामभेद एव चैतन्यम्, न तु भूतेभ्योऽर्थान्तरम्, येन पृथिव्यापस्तेजो वायुरिति तत्त्वानीति प्रतिज्ञाव्याघातः स्यादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—चतुर्णामेव भूतानां समस्तं जगत्परिणामो न त्वस्ति तत्त्वान्तरं यस्य परिणामो रूपादयोऽन्यद्वा परिणामान्तरमिति । अत्रोक्ताभिस्तावदुपपत्तिभिर्देहधर्मत्वं निरस्तम् । तथाप्युपपत्त्यन्तराभिधित्तयाह तच्छाति । (२) भूतधर्मा रूपादयो जडत्वाद्विषया एव दृष्टा न तु विषयिणः । न च केषांचिद्विषयाणामपि विषयित्वं भविष्यतीति वाच्यम् । स्वामिनि वृत्तिविरोधात् । न चोपलब्धावेष प्रसङ्गस्तस्या अजडत्वायाः स्वयंप्रकाशत्वाभ्युपगमात् । कृतोपपादनं चैतत्पुरस्तात् । उपलब्धिवदिति सूत्रावयवं योजयति—“यथैवास्या” इति । (३) उपलब्धिप्राहिण एव प्रमाणात् शरीरव्यतिरेकोऽप्यवगम्यते, तस्यास्ततः स्वयंप्रकाशप्रत्ययेन भूतधर्मेभ्यो जडेभ्यो बलश्रण्येन व्यतिरेकनिश्चयात् । अस्तु तर्हि व्यतिरेकोपलब्धिर्भूतेभ्यः स्वतन्त्रा तथाप्यात्मनि प्रमाणाभाव इत्यत आह—“उपलब्धिस्वरूपमेव च न आत्मे”ति । (४) आजानतस्तावदुपलब्धिभेदो नातुभूयत इति विषयभेदादभ्युपेयः । न चोपलब्धिव्यतिरेकेणां विषयाणां प्रथा सम्भवतांशुपपादितम् (५), न च विषयभेदप्राहि प्रमाणमस्तीति चोपपादितं ब्रह्मतत्त्वसमीक्षाया मस्माभिः । एवं च सति विषयरूपतद्भेदावेव सुदुर्लभाभिति दूरनिरस्ता विषयभेदादुपलब्धिभेदसंकथा (६) तेनोपलब्धेरुपलब्धृत्वमपि न तात्त्विकम्, किन्त्वविद्याकल्पितम् । तत्राविद्यादशायामभ्युपलब्धेरभेद इत्याह—“अहमिदमद्राक्षामिति चे”ति । न केवलं तात्त्विकाभेदादित्यस्वमतात्त्विकादपि नित्यत्वमेवेति तस्यार्थः । “स्मृत्याद्युपपत्तेश्च” । नानास्वे हि नान्येनोपलब्धेऽन्यस्य पुरुषस्य स्मृतिरुपपद्यत इत्यर्थः । निराकृतमप्यर्थं निराकरणान्तरायांनुभाषते—“यत्तूकमिति”ति । यो हि देहव्यापारादुपलब्धिरुपपद्यते तेन देहधर्म इति मन्यते तं प्रतीदं दृषणम्—“न चात्यन्तं देहस्ये”ति (पृ० ८४२ पं० ५) । प्रकृतमुपसंहरति—“तस्मादनवद्यमिति ॥ ५४ ॥

अङ्गावबद्धा तु न शाखास्तु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥

(७) स्वरादिभेदात्प्रतिवेदमुद्गीयादयो भिद्यन्ते । तदनुबद्धास्तु प्रत्ययाः प्रतिशाखं वि-

(१) आक्षेपा एव ।

(२) अत्र देवदत्तचैतन्यं न देवदत्तदेहधर्मः तद्प्रादुर्भावस्यैतत्तत्त्ववदित्यनुमानप्रयोगो द्रष्टव्यः ।

(४) देहधर्मविवोधकानुमानस्य बाधितत्वमाहोपलब्धिप्राहिण एवेति । (३) स्वभावतः ।

(५) अध्यासमाध्ये । प्रथा—प्रकाशः । विषयाभावे कैरुपाधिभिरुपलब्धिभेद इति तात्पर्यम् ।

(६) ननु विषयाभावे उपलब्धिरुपलब्धृत्वमपि न स्यादित्याशङ्क्योपलब्धेरुपलब्धिप्रसङ्गतामाह तेनेति ।

(७) उद्गीयादीनां सर्वशाखास्वेकत्वात् कथमुपासनव्यवस्थाशङ्कात् आह स्वरादीति ।

हिता भेदेन । तत्र संशयः—किं यस्मिन्वेदे यदुद्गीथादयो विहितास्तेषामेव तद्वेदविहिताः प्रत्ययाः उतान्यवेदविहितानामप्युद्गीथादीनां ते प्रत्यया इति । किं तावत्प्राप्तम् ? 'ओमित्यक्षरमुद्गीथमुपासीते'ति उद्गीथश्रवणेनोद्गीथसामान्यमवगम्यते । निर्विशेषस्य च तस्यानुपपत्तेर्विशेषाकाङ्क्षायां स्वशाखाविहितस्य विशेषस्य सन्निधानात् तेनैवाकाङ्क्षाविनिवृत्तेन शाखान्तरीयमुद्गीथान्तरमपेक्षते । (१) न चैवं सन्निधानेन श्रुतिपीडा, यदि हि श्रुतिसमर्पितमर्थमपवाधेत ततः श्रुतिं पीडयेत् न चैतदास्ति, नह्युद्गीथश्रुत्यभिहितलक्षितौ सामान्यविशेषौ बाधितौ, स्वशाखागतयोः स्वीकरणात् शाखान्तरीयास्वीकारेऽपि । यथाहुः—

(२) जातिव्यक्ती गृहीत्वेह वयं तु श्रुतलक्षिते ।

कृष्णादि यदि मुञ्चामः का श्रुतिस्तत्र पीज्यते ॥

एवं प्राप्ते, उच्यते—उद्गीथाङ्गावबद्धास्तु प्रत्यया नानाशाखास्तु प्रतिभेदमनुवर्तेरन् न प्रतिशाखं व्यवतिष्ठेरन्, उद्गीथमित्यादिसामान्यश्रुतेरविशेषात् । एतदुक्तं भवति—(३) युक्तं शुक्लं पटमानयेत्यादौ पटश्रुतिमाविशेषप्रवृत्तामपि सन्निधानात् शुक्लश्रुतिर्बाधत इति, विशिष्टार्थप्रत्यायनप्रयुक्तत्वात् पदानां समभिव्याहारस्य, अन्यथा तदनुपपत्तेः । [४] न च स्वार्थमस्मारयित्वा विशिष्टार्थप्रत्यायनं पदानामिति विशिष्टार्थमयुक्तं स्वार्थस्मारणं न स्वप्रयोजकमपवाधितुमुत्सहते । मा च बाधि प्रयोजकाभावेन स्वार्थस्मारणमपीति युक्तम्, आविशेषप्रवृत्ताया अपि श्रुतेरेकस्मिन्नेव विशेषे अवस्थापनम्, इह तुद्गीथश्रुतेरविशेषेण विशिष्टार्थप्रत्यायकत्वात् सङ्कोचे प्रमाणं किञ्चिज्जास्ति । न च सन्निधिमात्रमपवाधितुमर्हति (५), श्रुतिसामान्यद्वारेण च सर्वविशेषगामिन्याः श्रुतेरेकस्मिन्नावस्थानं पीडैव । तस्मात्सर्वोद्गीथविषयाः प्रत्यया इति ॥ ५५ ॥

मन्त्रादिवद्भाऽविरोधः ॥ ५६ ॥

(६) विरुद्धमिति नः क सम्प्रत्ययो यत्प्रमाणेन नोपलभ्यते, उपलब्धं च मन्त्रादिषु शाखान्तरीयेषु शाखान्तरीयकर्मसम्बन्धित्वम्, तद्वदिहापीति दर्शनादविरोधः । एतच्च दर्शितं भाष्येण सुगमेनेति ॥ ५६ ॥

(१) ननु सामान्यश्रुतिबाधेन कथं सन्निधेः स्थानात् स्वशाखागत उपासनानियम इत्याशङ्क्याह न-चैवमिति । उद्गीथमुपासीतेत्युद्गीथश्रुतेरुद्गीथसामान्यं वाच्यम्, उद्गीथव्यक्तिरुद्गीथा, स्वशाखागतोद्गीथव्यक्त्युपादाने च सामान्यस्य प्रतिव्यक्तिसमाप्तेः सामान्यविशेषौ द्वावपि अत्यर्थौ गृहीतौ तत्र कथं श्रुतिबाध इत्यर्थः ।

(२) पटं शुक्लमानयेति प्रयोगे पटपदेन श्रुतपटत्वजातिलक्षितां शुक्लपटव्याक्तं गृहीत्वा कृष्णादिपटव्यक्त्यन्तरं यदि मुञ्चामस्तत्र तदा का श्रुतिरस्माभिः पीड्यते, न कापीति मट्टोक्तकारिकार्थः ।

(३) पटमिति सामान्यश्रुतेः सन्निधिमात्राच्च सङ्कोचोऽपि तु शुक्लमिति सन्निहितविशेषबलेन, प्रकृते तूपसनविधौ उद्गीथादिसन्निधिमात्रं न तु स्वरादिभिन्नमनुकमुद्गीथमुपासीतेति विशेषविषया श्रुतिर्विद्यते, इतश्च दुर्बलं सन्निधिमपवाध्य सामान्यश्रुत्या सर्वशाखासूपासनोपसंहार इति सिद्धान्ताशयमाह युक्तमित्यादिना ।

(४) यथेवं किमर्थं तर्हि पदेः पदार्थाः स्मारयन्ते अत आह नचेति । पदार्थस्मारणं वाक्यार्थबोधनाय द्वारमित्यर्थः ।

(५) श्रुतिमिति शेषः । यदुक्तं सन्निहितव्यक्त्युपादानेऽपि न सामान्यश्रुतेः पीडति तत्राह श्रुतिरिति ।

(६) सन्निधिविरोधाङ्गीकारेण श्रुत्या सन्निधिबाधः उक्तः इदानीं विरोध एव नास्ति अन्यत्रापि दर्शनादित्याह विरुद्धमिति ।

भूमनः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयति ॥ ५७ ॥

वैश्वानरविद्यायां छान्दोग्ये किं व्यस्तोपासनं समस्तोपासनं च उत समस्तोपासनमेवेति । तत्र 'दिवमेव भगवो राज्ञिति होवाचे'ति प्रत्येकमुपासनश्रुतेः प्रत्येकं च फलवत्त्वाम्नानात् समस्तोपासने च फलवत्त्वश्रुतेः उभययाप्युपासनम् । (१) न च यथा वैश्वानरीयेष्टौ "यद्- द्वादशकपालं भवती"त्यादीनामवयुत्यवादानां प्रत्येकं फलश्रवणेऽपि अर्थवादमात्रत्वं "वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदि"त्यस्यैव तु फलवत्त्वमेवमत्रापि भवितुमर्हति, तत्र हि "द्वादशकपालं निर्वपेदि"ति विधिमक्तिश्रुतिर्यद्वाक्यपालो भवतीत्यादिषु वर्तमानापदेशः । न च वचनानि त्वपूर्वत्वादिति विधिकल्पना, अवयुत्यवादेन स्तुत्याप्युपपत्तेः, इह तु समस्ते व्यस्ते च वर्तमानापदेशस्याविशेषात् अगृह्यमाणविशेषतया उभयत्रापि विधिकल्पनायाः फलकल्पना- याश्च भेदात्, निन्दायाश्च समस्तोपासनारम्भे व्यस्तोपासनेऽप्युपपत्तेः, श्यामः इवा आहु- तिमभ्यवहरतीतिवत् उभयविधमुपासनमिति प्राप्ते,

वच्यते—(२)समस्तोपासनस्यैव जायस्त्वं न व्यस्तोपासनस्य । यद्यपि वर्तमानापदेश- त्वमुभयत्राप्यविशिष्टं तथापि पौर्वापर्यालोचनया समस्तोपासनपरत्वस्यावगमः । यत्परं हि वाक्यं तदस्यार्थः, तथाहि—प्राचीनशालप्रभृतयो वैश्वानरविद्यानिर्णयायश्वपतिं कैकेयमा- जगमुः, ते च तत्तदेकदेशोपासनमुपन्यस्तवन्तः । तत्र कैकेयस्तत्तदुपासननिन्दापूर्वं तन्निवा- रणेन समस्तोपासनमुपसंज्ञहार । तथा चैकवाक्यतालाभाय वाक्यभेदपरिहाराय च समस्तो- पासनपरतैव सन्दर्भस्य लक्ष्यते । तस्माद्बहुफलसंकीर्तनं प्रधानस्तवनाय, समस्तोपासनस्यैव तु फलवत्त्वमिति सिद्धम् । एकदेशिभ्याख्यानमुपन्यस्य दृषयति—"केचित्त्वन्ने"ति । (पृ० ८४६ पं०) सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्यान्याल्यत्वात् नेदृशं सूत्रव्याख्यानं समञ्जसमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

नानाशब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥

(३)सिद्धं कृत्वा विद्याभेदमधस्तनं विचारजातमभिनर्वर्तितम्, सम्प्रति तु सर्वासामीश्व- रगोचराणां विद्यानां किमभेदो भेदो वा, एवं प्राणादिगोचरास्त्विति विचारयितव्यम् । (४)ननु

(१) व्यस्तोपासनफलश्रवणस्य समस्तोपासनस्तुत्यर्थत्वेनान्यथासिद्धिमाशङ्क्याह नचेत्यादिना । एवमत्रापि न च भवितुमर्हतीत्यन्वयः । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते इत्युपक्रम्य 'यद्वाक्यपालो भवति ब्रह्मवर्चसेन पुत्रं पुनाती'त्यादिना कपालविशेषेषु फलविशेषानभिधाय 'द्वादशकपालो भवती'त्यादि स- म्मान्नातम्, तत्र यद्यपि द्वादशत्वेऽष्टत्वादीनामन्तर्भावो वस्तुतः तथापि न परिच्छेदकत्वम्, तस्मादप्राप्तत्वा- द्वैश्वानरेष्टावष्टकपालत्वादियुगविधानमिति पूर्वपक्षे, उत्पत्तिशिष्टद्वादशत्वविरोधान्न प्रकृतकर्मण्यष्टत्वादिगुणवि- धिरिति सिद्धान्तितम् प्रमाणलक्षणे, तथाच तत्राष्टत्वादीनां स्तुत्यर्थत्वमिह तु नैवं भवितुमर्हतीत्यर्थः । कुत इत्यत आह तत्र इत्यादिना । वैश्वानरोपासने तु समस्ते व्यस्ते च विधेः कल्पनीयत्वात्कामशब्दस्य काप्य- श्रवणात्फलत्वकल्पनायाश्चाविशेषात्सर्वत्र विधिकल्पनमिति भावः ।

(२) उपक्रमोपसंहारयोरैकविधाविषयत्वेनैकवाक्यतावगमाच्च व्यस्तोपासनविधिरिति सिद्धान्तयति समस्तेति ।

(३) नष्ट्वैव विद्यानां भेदनिरूपणे प्राक् तदसिद्धेऽप्युपोपसंहारचित्तनमसङ्गतमित्याशङ्क्याह सिद्ध- मिति । (४) अधिकरणानारम्भमाशङ्कमानो रूपभेदाद्विद्याभेद इति सदृष्टान्तमहिं ननु यथेत्यादिना ।

यथा प्रत्ययाभिधेयाया अपूर्वभावनाया(१) आजानतो भेदाभावेऽपि धात्वर्थेन निरूप्य-
माणत्वात् तस्य च यागादेर्भेदाप्रकृत्यर्थयागादिधात्वर्थानुबन्धभेदाद्भेदः, तदनुरक्ताया एव
तस्याः प्रतीयमानत्वात्, एवं विद्यानामपि रूपतो वेद्यस्येश्वरस्याभेदेऽपि तत्तत्सत्यसङ्कल्पत्वा-
दिगुणोपधानभेदाद्विद्याभेद इति नास्त्यभेदाशङ्का ।

उच्यते—युक्तमनुबन्धभेदात्कार्यरूपाणा(२)मपूर्वभावनानां भेद इति । इह ब्रह्मणः
सिद्धरूपत्वादगुणानामपि सत्यसङ्कल्पत्वादीनां तदाश्रयाणां सिद्धतया सर्वत्राभेदो विद्यासु ।
नहि विशालवक्षाश्चकोरेक्षणः क्षत्रिययुवा दुश्चयवनधर्मेति(३) एकत्रोपदिष्टोन्यत्र सिंहास्यो
वृषस्कन्धः स एवोपदिश्यमानश्चकोरेक्षणत्वाद्यपजहाति, न खलु प्रत्युपदेशं वस्तु भिद्यते,
तस्य सर्वत्र तादवस्थ्यात्, अतादवस्थ्ये वा तदेव न भवेत्, नहि वस्तु विकल्प्यत इति ।
तस्माद्वेद्याभेदाद् विद्यानां भेद इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते । भवेदेतदेवं यदि वस्तुनिष्ठान्युपासनाक्रियानि किन्तु (४)तद्विषया-
मुपासनाभावनां विदधति, सा च कार्यरूपा । (५)यद्यपि चोपासनाभावना उपासनाधीननि-
रूपणमुपास्यं चेत्श्वरादि व्यवस्थितरूपम्, तथाऽमुपासनविषयीभावोऽस्य कदाचित् कस्यचित्
केनचिद्रूपेणेत्यपरिनिष्ठित एव । यथैकः स्त्रीकायः केनचिद्भक्ष्यतया केनचिदुपगन्तव्यतया
केनचिदपत्यतया केनचिन्मातृतया केनचिदुपेक्षणीयतया विषयीक्रियमाणः पुरुषेच्छातन्त्रः,
एवमिहापि उपासनानि पुरुषेच्छातन्त्रतया विधेयतां नातिक्रामन्ति(६) । न च तत्तद्गुणत-
योपासनानि गुणभेदाद् भिद्यन्ते । (७)न चाग्निहोत्रमिवोपासनां विधाय दधितण्डुलादिगुण-
वदिह सत्यसङ्कल्पत्वादिगुणविधिर्येनैकस्यास्त्वं स्यात्, अपि तत्पतावेवोपासनानां तत्तद्गुण-
विशिष्टानामवगमात् तत्रापृष्ट्यामाणविशेषतया सर्वासो भेदस्तुत्यः । (८)न च समस्तशाखा-
विहितसर्वगुणोपसंहारः शक्यानुष्ठानः । तस्माद्भेदः । न चास्मिन्पक्षे समानाः सन्तः सत्य-
कामादय इति । केचित्खलु गुणाः कामुचित् विद्यासु समानास्तेनैकविद्यात्वे आवर्तयितव्याः,
एकत्रोक्तत्वात् । विद्याभेदे तु न पौनरुक्त्यमेकस्यां विद्यायामुक्ता विद्यान्तरे नोक्ता इति वि-
द्यान्तरस्यापि तद्गुणत्वाय वक्तव्या अनुक्तानामप्राप्तेरिति ॥ ५८ ॥

विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥

(९)अग्निहोत्रदर्शपौर्णमास्यादिषु पृथगधिकाराणामपि समुच्चयो दृष्टो नियमवान्, तेषां

(१) अपूर्वसाधनपुरुषप्रवृत्तेः । धात्वर्थेनेति । यजेतेत्यादौ प्रत्ययार्थभूतभावनाया धात्वर्थेन यागादि-
ना निरूप्यमाणत्वादित्यर्थः । (२) साध्यरूपाणाम् ।

(३) इन्द्रसमानधर्मः । (४) वस्तुविषयम् । उपासनाभावनां उपासनानिष्ठाम् ।

(५) उपासकप्रवृत्तेरुपासनाधीननिरूपणत्वेऽप्यभेदमाशङ्कते यद्यपि चेति ॥ अस्पेश्वरादेः कस्यचिदपि
शोडशकलादेः कदाचित्तत्तदुपास्तिप्रभये केनचित्सत्यकामत्वादिना च रूपेणोपासनाविषयभावः इत्यर्थः ।

(६) ननु सत्यकामत्वादिगुणानामुपास्यत्वेन कार्यरूपत्वाच्चकोरेक्षणत्वादिभ्यो वैषम्येऽपि न विद्याभेद-
कत्वम् गुणिन एकत्वादगुणानां चोपसर्जनत्वादत आह नचेति । छत्रचामरादिगुणभेदेन राजोपास्तीनामेक-
तत्तद्गुणवत्त्वरूपेणोपासनाभेद एवेत्यर्थः ।

(७) ननु गुणभेदेऽपि कर्मैक्यवदुपासनैक्यं कुतो न स्यादत आह नचेति ।

(८) अशक्तेश्च न सर्वोपासनैक्यमित्याह न च समस्तेति ।

(९) अग्निहोत्रोपास्तीनां यथाकाममनुष्ठानमिति पूर्वपक्षायिष्यन् समुच्चयानियमेन किमिति पूर्वपक्षने

नित्यत्वादुपासनास्तु काम्यतया न नित्यास्तस्मात्तासां समुच्चयनियमः । तेन समानफलानां दर्शयौर्मासज्योतिष्टोमादीनामिव न नियमवान्विकल्पः फलभूमार्थिनः समुच्चयस्यापि सम्भवोदिति पूर्वः पक्षः । उपासनानाममूषासुपास्यसाक्षात्करणसाध्यत्वात्फलभेदस्यैकेनोपासनेनोपास्यसाक्षात्करणे तत एव फलप्रतिलोभे तु कृतमुपासनान्तरेण । न च साक्षात्करणस्यातिशयसम्भवस्योपायसहस्रैरपि तादवस्थया, तन्मात्रसाध्यत्वाच्च फलावाप्तेः । उपासनान्तराभ्यासे च चित्तकाप्रताव्याघातेन कस्यचिदुपासनानिष्पत्तेरिह विकल्प एव नियमवानिति राद्धान्तः ॥ ५९ ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥

(१) यासुपासनासु विनोपास्यसाक्षात्करणमदृष्टेनैव काम्यसाधनं तासां काम्यदर्शयौर्मासादिवत् पुरुषेच्छावशेन विकल्पसमुच्चयाविति साम्प्रतम् ॥ ६० ॥

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥

शिष्टेश्च ॥ ६२ ॥

तन्निर्द्धारणानियमस्तदृष्टेः पृथक्प्रतिबन्धः फलमित्यत्रोपासनासु फलश्रुतेः पर्णमयी-
न्यायेनार्थवादतयोपासनानां कर्त्तव्यत्वेन समुच्चयनियममाशङ्क्य पुरुषार्थतयैकप्रयोगवचनप्र-
हणाभावेन समुच्चयनियमो निरस्तः । इह तु सत्यपि पुरुषार्थत्वे कस्मान्नैकप्रयोगवचनप्रहणं
भवतीति पूर्वोक्तमर्थमाक्षिपन् प्रत्यवतिष्ठते । (२) यद्यपि हि काम्या एता उपासनास्तथापि न
स्वतन्त्रा भवितुमर्हन्ति, तथा सति हि कर्त्तव्यानाश्रिततया क्रतुप्रयोगाद्बहिरप्यमूषां प्रयोगः
प्रसज्यते । न च प्रयुज्यन्ते । तत्कस्य हेतोः ? कर्त्तव्यार्थश्रितानामेव तासां तत्तत्फलोद्देशेन
विधानादिति । (३) एवं चाश्रयतन्त्रत्वादाश्रितानां प्रयोगवचनेनाश्रयाणां समुच्चयनियमेना-
श्रितानामपि समुच्चयनियमो युक्त, इतरथा तदाश्रितत्वानुपपत्तेः । (४) स च प्रयोगवचन-
उपासनाः समुच्चिचन्वन् तत्तत्फलकामनानामवश्यम्भावमाक्षिपति, तदभावे तासां समुच्चय-
नियमाभावादिति मन्वानस्य पूर्वः पक्षः ।

क्रियते भिन्नाधिकागणामपि दर्शयौर्मासां समुच्चयनियमदर्शनादित्याशङ्कते आग्निहोत्रेति । परिहरति तेषामि-
त्यादीनां । यस्याद्धा साक्षात्स्यादुपास्यं न च विचिकित्सा संशयोऽस्ति प्राप्तुयामहं फलं नवेति, तस्य ब्रह्म-
प्राप्तिर्भवेदित्यर्थः ।

(१) प्रतीकोपास्तीनासुपास्तित्वाद्दहंग्रहोपास्तित्वद्विकल्पनियममाशङ्क्याहंग्रहासु साक्षात्कारसाधनत्व-
मुपाधिमाह यास्विति ।

(२) नन्वेकं प्रयुक्ते प्रयोगविधिः, काम्यफलसाधनत्वे चोपास्तीनामनङ्गत्वात् कथं तासां प्रयोगव-
चनपरिग्रहस्तत्राह यथेपीति ।

(३) ननु कर्त्तव्याश्रिता उपासनाः फले विधायिन्ते एतावता कथं तासां समुच्चयसिद्धिरत आह
एवं चेति ।

(४) ननु फलकामनायां सत्यामुपासना अनुष्ठीयन्ते, कथमासां कर्त्तव्यैः सह नित्यं समुच्चित्या-
नुष्ठानम् नित्यानित्यसंयोगविरोधाद् अहं स चेति । उपास्तीनां कर्त्तव्यसमुच्चयासिध्यर्थं फलकामना-
यापि प्रयोगविधिरवानुष्ठापयतीत्यर्थः ।

राद्धान्तस्तु (१) यथाविहितोद्दिष्टपदार्थानुरोधे प्रयोगवचनो न पदार्थस्वभावानन्यथयितुमर्हति, किन्तु तदविरोधेनावतिष्ठते, तत्र कत्वर्थानां नित्यवदान्नानात्, तथाभावस्य च सम्भवात् नियमेनैतान्समुच्चिनोतु, कामाबद्धास्तूपासनाः कामानामनित्यत्वाच्च समुच्चयेन नियन्तुमर्हति । नहि कामा विधीयन्ते येन समुच्चयैरन् अपि तद्दिश्यन्ते । मानान्तरानुसारी चोद्देशो न तद्विरोधेनोद्देश्यमन्यथयति, तथासत्युद्देशानुपपत्तेः । तस्मात्कामानामनित्यत्वात्तदवबद्धानामुपासनानामप्यनित्यत्वम् । नित्यानित्यसंयोगविरोधात्सत्यपि तदाश्रयाणां नित्यत्वे इदमेव चाश्रयतन्त्रत्वमाश्रितानां यदाश्रये सत्येव वृत्तिर्नास्तीति, न तु तत्र वृत्तिरेव नावृत्तिरिति तदिदमुक्तम्—“आश्रयतन्त्राण्यपि ही”ति (पृ० ८५१ पं० ८) ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

समाहारात् ॥ ६३ ॥

“होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहरती”ति । अपिभिन्नक्रमो दुरुद्गीथमपीति वेदान्तरोदितप्रणयोद्गीथैकत्वप्रत्ययसामर्थ्याद्धोतृकर्मणः शंसनात् उद्गाता प्रतिसमादधाति किं तदित्यत आह दुरुद्गीथमपि । (२) वेदान्तरोदिते चौद्गात्रे कर्मणि उत्पन्नं क्षतम् । एवं ब्रुवन्वेदान्तरोदितस्य प्रत्ययस्येत्यादि योजनीयम् ॥ ६३ ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥

नवा तत्सहाभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥

अस्य सूत्रस्यान्वयमुखेन (३) व्यतिरेकमुखेन च व्याख्या, शेषमतितोद्दिष्टार्थम् ६४-६६

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥

(४) स्थितं कृतवौपनिषदामपवर्गाख्यपुरुषार्थसाधनात्मज्ञानपरत्वमुपासनानां च तत्तत्पुरुषार्थसाधनत्वमघस्तनं विचारजातमभिनिर्वर्तितम्, सम्प्रति तु किमौपनिषदात्मतत्त्वज्ञानमपवर्गसाधनतया पुरुषार्थमाहो क्रतुप्रयोगापेक्षितकर्तृप्रतिपादकतया कत्वर्थमिति मीमांसामहे ।

(१) कामनायां अविधेयत्वाच्च प्रयोगविधिप्रयोज्यत्वमिति वक्ष्यमाणमभिप्रेत्य मन्वानस्येत्युक्तम्, प्रयागविधिः कलकामानामवर्द्धभावमास्त्रिपतीत्येतद् दूषयति यथाविहितेति ।

(२) दुरुद्गीथं व्याचष्टे वेदान्तरेति ।

(३) आश्रयसाधारण्ये आश्रितसाधारण्यमन्वयः, स आश्रयसाधारण्याभावे आश्रितसाधारण्याभावरूपव्यतिरेकव्याख्या भाष्ये दृढीकृत इत्यर्थः ।

(४) ननु कलभेदाभेदवन्तरेण न विद्याभेदाभेदौ, न च तावन्तरेण गुणोपसंहारादुपसंहारौ, ततः प्रागेव विद्यानां पुरुषार्थसाधनत्वस्य सिद्धत्वात् किं पुनरारम्भेणेत्यत आह स्थितमिति । कलभेदेन हि विद्याभेदमुपपाद्य तदभिहितशङ्काय, स उपपादनीय इत्यर्थः ।

(१) यदा च कर्तव्यं तदा यावन्मात्रं क्रतुप्रयोगविधिनापेक्षितं कर्तृत्वमासुष्मिकफलोपभोगत्वं च, न चैतदनित्यत्वे (२) घटते, कृतविप्रणाशकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । अतो नित्यत्वमपि तावन्मात्रमुपनिषत्सु विवक्षितम् । इतो नित्यत्वमनपेक्षितविपरीतं च नोपनिषदर्थः स्यात्, यथा शुद्धत्वादि । यद्यपि जीवानुवादेन तस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादनपरत्वमुपनिषदामिति महता प्रबन्धेन तत्रतत्र प्रतिपादितं, तथाप्यत्र केषांचित्पूर्वपक्षशङ्काबीजानां निराकरणे तदेव स्थूणा-निखननन्यायेन निश्चलीक्रियत इत्यस्ति विचारप्रयोजनम् । (३) तत्र यद्यपि प्रोक्षणादिवद् आत्मज्ञानं न किंचित्क्रतुमारभ्याधीतम्, यद्यपि च कर्तृमात्रं नाव्यभिचरितक्रतुसंबन्धं कर्तृमा-त्रस्य लौकिकेष्वपि कर्मसु दर्शनात्, येन पर्णतादिवदनारभ्याधीतमव्यभिचरितक्रतुसंबन्धं (४) जुहूद्वारेण वाक्येनैव कर्तव्यमापद्यते, (५) तथापि यादृश आत्मा कर्ताऽऽसुष्मिकस्वर्गादिकलभो-यभागी देहाद्यतिरिक्तो वेदान्तैः प्रतिपाद्यते न तादृशस्यास्ति लौकिकेषु कर्मसुपयोगः, तेषा-मैहिकफलानां शरीरानतिरिक्तेनापि यादृशतादृशेन कर्मोपपत्तेः, आसुष्मिकफलानां तु वैदि-कानां कर्मणां तन्मन्तरेणासंभवात् तत्संबन्ध एवायमोपनिषदः कर्तेति तदव्यभिचारात्तान्य-नुस्मारयज्जुह्वादिवद् वाक्येनैव (६) तज्ज्ञानं पर्णतावत् कर्तृत्वमव्यभिचरित इति फलश्रुति-रर्थवादः (७) । तदुक्तम्—“द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति । (८) औपनिषदात्मज्ञानसंस्कृतो हि कर्ता पारलौकिकफलोपभोगयोग्योऽस्मीति विद्यावान् श्रद्धा-वान् क्रतुप्रयोगाङ्गं नान्यथा प्रोक्षिता इव ब्रौह्मयः कर्तृत्वमिति । प्रियादिसूचितस्य च संसा-रिण एवात्मनो द्रष्टव्यत्वेन प्रतिष्ठापनात्, अपहृतपाप्मत्वादयस्तु तद्विशेषणानि तस्यैव स्तु-त्यर्थम्, न तु तत्परत्वमुपनिषदाम् । तस्मात्कर्तृत्वमेवात्मज्ञानं कर्तृसंस्कारद्वारा न पुनः पुरुषार्थमिति । (९) एतदुपगोहलनार्थं च ब्रह्माविदामाचारादिः श्रुत्यवगत उपन्यस्तः ।

न केवलं वाक्यादात्मज्ञानस्य कर्तृत्वत्वम्, तृतीयाश्रुतेः । न त्वेतत्प्रकृतोद्गीथविद्याविषयं (१०) यदेव विद्येति सर्वनामावधारणाभ्यां प्राप्तेरधिगमात्, यथा य एव धूमवान्देशः स व-दिमानिति । समन्वारम्भवचनं च फलारम्भे विद्याकर्मणोः साहित्यं दर्शयति । (११) तच्च

(१) ननुपनिषत्सु कर्तृभोक्तृत्वातिरिक्तमपि ब्रह्मात्मत्वमात्मन उपदिश्यते तद्विषयज्ञानस्य कथं कर्मोपयोगस्तत्राह यदेति ।

(२) शरीरपक्षे ।

(३) केषांचित्पूर्वपक्षबीजानामित्युक्तं, तान्येव दर्शयति यद्यपीति ।

(४) न वाक्यादात्मज्ञानं कर्तृत्वमिति च सिद्धान्तिनोक्तं तदप्यनुवदति पूर्वपक्षी दूषणार्थं यद्यपि चेति । येन कर्तृमात्रेणात्मज्ञानमव्यभिचरितक्रतुसंबन्धजुहूद्वारेण पर्णतावद्वाक्येनैव क्रतुसंबन्धमापद्येत तत्कर्तृमात्रं नाव्यभिचरितक्रतुसंबन्धमिति योजना ।

(५) एवं सिद्धान्त्यभिप्रायमनूय दूषयति पूर्वपक्षी तथापीति ।

(६) आत्मा बाहरे द्रष्टव्य इत्यादि वाक्येनैव ।

(७) ननु फलवतो ज्ञानस्य कथं कर्तृत्वत्वमत आह अर्थवाद इति ।

(८) आत्मज्ञानस्यादृष्टद्वारा कर्माङ्गत्वमाह औपनिषदात्मज्ञानेति ।

(९) आचाराद्यन्यार्थदर्शनं प्रापकसापेक्षत्वात् स्वतन्त्रमित्याह एतदिति ।

(१०) तच्छ्रुतेरित्यादीनि लिङ्गपराणि सूत्राणि व्याचष्टे न केवलमिति ।

(११) विद्यायाः कर्मभिः सह कर्तृत्वमस्य समप्राधान्येऽपि सम्भवात् प्रकृतकर्मशेषत्वप्रतिज्ञया सहा-सङ्गतिमाशङ्क्याह तच्चेति । उक्त्या युक्त्या आत्मज्ञानस्य दृष्टादृष्टद्वारेण कर्मसुपयोगेन ।

यद्यप्याग्नेयादियागषट्कवत् समप्रधानत्वेनापि भवति, तथाप्युक्तया युक्त्या विद्यायाः कर्म प्रत्यङ्गभावेनैव नेतव्यम् । वेदार्थज्ञानवतः कर्मविधानाद् उपनिषदोऽपि वेदार्थ इति तज्ज्ञान-
मपि कर्माङ्गमिति ॥ १-६ ॥

नियमाच्च ॥ ७ ॥

सुगमम् ॥ ७ ॥

सिद्धान्तयति—

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

यदि शरीराद्यातिरिक्तः कर्ता भोक्तास्मैत्येतन्मात्र उपनिषदः पर्यवसिताः स्युस्ततः स्यादेवं,
नस्वेतदस्ति, तास्त्वेवंभूतजीवानुवादेन तस्य शुद्धबुद्धोदासनिब्रह्मरूपताप्रातिपादनपरा इति
तत्रतन्नासकदाबोदेतम् । (१) अनाधिगतार्थबोधनस्वरसता हि शब्दस्य प्रमाणान्तरसिद्धा-
नुवादेन । (२) तथा चौपनिषदारमज्ञानस्य कृत्वनुष्ठानविरोधिनः क्रतुसंबन्ध एव नास्ति,
किमङ्ग ! पुनः तदव्यभिचारस्ततश्च क्रतुशेषता । तथा च नापवर्गफलश्रुतेरर्थवादमात्रत्वमपि
तु फलपरत्वमेव । (३) अत एव प्रियादिसूचितेन संसारिणात्मनोपक्रम्य तस्यैवात्मनोऽधिकोप-
दिदिक्षायां परमात्मनोऽत्यन्ताभेद उपदिश्यते । यथा समारोपितस्य भुजगस्य रज्जुरूपादस्य-
न्ताभेदः प्रतिपाद्यते—योऽयं सर्पः सा रज्जुरिति ॥ ८ ॥

तुल्यन्तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

यथा विद्यायाः कर्माङ्गत्वे दर्शनमुपन्यस्तमेवमकर्माङ्गत्वे न दर्शनमुक्तम् । (४) तत्र
कर्माङ्गत्वदर्शनानामन्यथासिद्धिरुक्ता केवलविद्यादर्शनानां तु नान्यथासिद्धिः ॥ ९ ॥

असार्वात्रिकी ॥ १० ॥

(५) व्याप्तिरप्युद्गीथविद्यापेक्षया तस्या एव प्रकृतत्वात् न त्वशेषापेक्षया, यथ सर्वे ब्रा-
ह्मणा भोज्यन्तामिति निमित्त्रतापेक्षया तेषामेव प्रकृतत्वात् ॥ १० ॥

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

सुगमम् । अविभागेऽपि न दोष इत्याह—“न चेदं समन्वारम्भवचनमि”ति ।

(१) शुद्धचैतन्यं वेदान्तबोध्यं न कर्तृत्वादिभिश्चिष्टमित्यत्र विनिगमकमाहानाधिगतार्थेति ।

(२) परार्थे फलश्रुतिस्वादिति पूर्वोक्तहेतोर्विशेषणासिद्धिमाह तथा चेति ।

(३) यदि परमात्मतत्त्वमेवोपनिषदमर्थस्तर्हि प्रियादिसंस्चितजीवस्य दृष्टव्यत्वं किमित्युपादिश्यते
अत आह त एवेति ।

(४) एवं ब्रह्मज्ञानं न कर्माङ्गं फलवत्त्वाज्ज्योतिष्टोमवदिति प्रतिपाद्य वाक्यकृतकर्मसम्बन्धोऽभारितः,
तुल्यं तु दर्शनमित्यत्र आचारादिलिङ्गदर्शनानां प्रतिलिङ्गमुपन्यस्तं, तत्र च शब्देनाकर्माङ्गत्वलिङ्गदर्श-
नस्य प्राबल्यं विशेष उक्तस्तद्दर्शयति तत्रेति ।

(५) ‘यदेव विद्या करोतीति’ श्रुत्या विद्यायाः कर्माङ्गत्वमाशङ्कितं पूर्वपक्षे, तस्या अप्युद्गीथवि-
द्याविषयत्वेनान्यथासिद्धिरुक्ता असार्वात्रिकीति सूत्रेण, तत्रास्याः श्रुतेः सर्वविषयत्वशङ्कां परोक्षां परिहरति
व्याप्तिरपीति ।

(पृ० ८६० पं० १०) संसारविषया विद्या विहिता यथोद्गीथविद्या प्रतिषिद्धा च यथाऽसत्छात्राभिगमनलक्षणा ॥ ११ ॥

अध्ययनमात्रतः ॥ १२ ॥

अध्ययनमात्रवत् एव कर्मविधिर्न तूपाविषयवत्तः । एतदुक्तं भवति । यदध्ययन-
मर्थावबोधपर्यन्तं कर्मसूपयुज्यते, यथा कर्मविधिवाक्यानां तन्मात्रवत् एवाधिकारः कर्मसु
नोपनिषदध्ययनवत्तः तदध्ययनस्य कर्मस्वनुपयोगादिति । अध्ययनमात्रवत् एवेति मात्रप्र-
हणेनार्थज्ञानं वा व्यवच्छिन्नमिति मन्वानो भ्रान्तबोद्धयति—“नत्वेवं सती”ति ।
स्वामिप्रायसुद्धाटयत् समावृत्ते—“न वय”मिति । (पृ० ८६१ पं० १) उपनिषदध्य-
नापेक्षं मात्रप्रहणं नार्थबोधापेक्षमित्यर्थः ॥ १२ ॥

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्यविद्यावद्विषयमित्यर्थः ॥ १३ ॥

विद्यावद्विषयत्वेऽपि अविरोधो विद्यास्तुर्थत्वादित्याह—

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

अपि च विद्याफलं प्रत्यक्षं दर्शयन्ती श्रुतिः कालान्तरभाविफलकर्माङ्गत्वं विद्याया
निराकरोतीत्याह—

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

कामकार इच्छा ॥ १४-१५ ॥

उपमर्दं च ॥ १६ ॥

(१) अधिकोपदेशादित्यनेनात्मन एव शुद्धबुद्धोदासीनत्वादय उक्ताः । इह तु समस्त-
क्रियाकारकफलविभागोपमर्दं चेति ॥ १६ ॥

उर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

उबोधम् ॥ १७ ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

(२) सिद्ध ऊर्ध्वरेतसामाश्रमत्वे तद्विद्यानामकर्माङ्गतयापवर्गता स्यात्, आश्रमत्वेन त्वेषा-
मन्यार्थपरामर्शमात्राज सिद्ध्यति, विध्यभावात् । स्मृत्याचारप्रासिद्धिश्च तेषां प्रत्यक्षश्रुतिविरोधा-
दप्रमाणम्, निन्दति हि प्रत्यक्षा श्रुतिराश्रमान्तरं ‘वीरहा वा एष देवानामि’त्यादिका ।
प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे च स्मृत्याचारयोरप्रामाण्यमुक्तं ‘विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमिति’ ।
तदेतत्सवमार्हं—“त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यादिना” “अनधिकृतविषया चेति” ।
(पृ० ८६२ पं० १४) अन्धपङ्कवादयो हि ये नैमित्तिककर्मानधिकृतास्तान्प्रत्याश्रमान्तर-
विधिरिति । “अपि चापवदति हि” (पृ० ८६५ पं० ५) । न केवलमन्यपरतया परा-

(१) अनेनासंसार्योत्तमप्रतिपादनस्य सूत्रद्वयेप्यविशेषात्पुनरुक्तिदोषो निरस्तो बोध्यः ।

(२) पूर्वावर्कणात्पुनरुत्प्रेक्षापलक्षणां सङ्गतिमाह सिद्ध इति ।

मंशस्याश्रमान्तरं न लभ्यते अपि त्वाश्रमान्तरनिन्दाद्वारेणापवादादपीत्यर्थः । स्यादेतत् ,
भवत्वेव परामर्शोऽन्यार्थः (१), ये चेमेऽरण्यइत्यादिभ्यस्त्वाश्रमान्तरं सेत्स्यतीत्यत आह—
“ये चेमे ऽरण्य” इति । अस्यापि देवपथोपदेशपरत्वात् नैतत्परत्वमित्यर्थः । न चान्यप-
रादपि स्फुटतराश्रमान्तरप्रत्यय इत्याह—“सन्दिग्धं चे”ति । नहि तप एव द्वितीय इत्य-
त्राश्रमान्तराभिधायी कश्चिदस्ति शब्द इति । नन्वे‘तमेव प्रव्राजिन’ इति वचनाद् आश्रमान्तरं
सेत्स्यतीत्यत आह—“तथैतमेवे”ति । “एतदपि लोकसंस्तवनपरमि”ति ।
अधिकरणारम्भमाक्षिप्य नास्ति प्रत्यक्षवचनमिति कृत्वा चिन्तेयमिति समाधत्ते तत्र “ननु-
ब्रह्मचर्यादेवे”ति ॥ १८ ॥

अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

भवत्वन्वयार्थः परामर्शः तथाप्येतस्मादाश्रमान्तराणि प्रतीयमानानि च नापाकरणमर्हन्ति-
एवं तान्यपाक्रियेरन्यद्यस्माच्च प्रतीयेरन् , प्रतीयमानानि वा श्रुत्या बाध्येरन् । न तावच्च
प्रतीयन्ते, तथाहि त्रयो धर्मस्कन्धा इति स्कन्धत्रित्वं प्रतिज्ञातम् । तत्र स्कन्धशब्दो यथा-
श्रमपरो न स्याद् अपि तु समूहवचनस्ततो धर्माणां यज्ञादीनां प्रातिस्विकोत्पत्तीनां किमपेक्ष्य
त्रित्वं संख्यासु व्यवस्थाप्येत, एकैकाश्रमोपसंगृहीतास्त्वाश्रमाणां त्रित्वाच्छक्यात्रित्वे व्यवस्था-
पयितुमित्याश्रमंत्रित्वप्रतिज्ञोपपत्तिः, तत्र यज्ञादिलिङ्गो गृहाश्रम एको धर्मस्कन्धो ब्रह्मचारीति
द्वितीयस्वप इति च तपःप्रधानान्तु वानप्रस्थाश्रमाच्चान्यः ब्रह्मसंस्थ इति च पारिशेष्यात्परिज्ञा-
डिति वक्ष्यति । तस्मादन्यपरादपि परामर्शादाश्रमान्तराणि प्रतीयमानानि देवताधिकरणन्या-
येन न शक्यन्तेऽपाकर्तुम् । न च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधो, वीरहा वेत्यादेः प्रतिपक्षगर्हस्थं प्र-
मादादज्ञानाद्वाभिमुद्रासंयितुं प्रवृत्तं प्रत्युपपत्तेः । एवं च अविरोधे सिद्धवत्परामर्शादाश्रमान्त-
राणां शास्त्रान्तरसिद्धिं वा कल्पयिष्यामो यथोपवीतविधिपरे वाक्ये ‘उपव्ययते देवलक्ष्यमेव
तत् कुरुते’ इत्यत्र निवीत मनुष्याणां प्राचीनावीतं (२) पितृणामपि शास्त्रान्तरसिद्धयोरनिवीतप्रा-
चीनावीतयोः परामर्श इति ॥ १९ ॥

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

(३) यद्यपि ब्रह्मसंस्थत्वस्तुतिपरतयाऽस्य सन्दर्भस्यैकवाक्यता गम्यते, सभवन्यां नैकवा-
क्यतायां वाक्यभेदोऽन्याध्यः । तथाप्याश्रमान्तराणां पूर्वसिद्धेरभावात् परामर्शानुपपत्तेः, अप-
रामर्शो च स्तुतेरसंभवेन किंपरतया एववाक्यतास्तु इति तां भङ्त्वा धारणावद् वरमपूर्वत्वा-
द्विचिरेवास्तु । यथा ‘अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्वेदुपरि हि देवेभ्यो धारयती’त्यत्र सत्यामप्य-
धोधारणेनैकवाक्यताप्रतीती विधीयत एवोपरि धारणमपूर्वत्वात् । यथोक्तम्—‘विधिस्तु धारणे-

(१) अकार एवेदं सर्वम् इति प्रणवाख्यस्य ब्राह्मणः प्रस्तुतत्वात् तत्संस्थत्वप्रशंसनार्थो भवतु त्रयो
धर्मस्कन्धा इति परमार्थ इत्यर्थः ।

(२) इदं ज्योतिर्दर्शनात् (अ० १ पा० ३ सू० ४०) इत्यत्र प्रातिपादितन्तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

(३) वाक्यभेदप्रसङ्गात्सूत्रकारीयविधिकल्पनमत्र सूत्रेऽन्याम्यमित्याशङ्क्याह यद्यपीत्यादिना । विधेया-
र्थेक्ये ह्यनुवादस्य विधिस्तुत्यर्थत्वेनैकवाक्यत्वम्, अत्र त्वप्राप्तार्थद्वयप्रतिभासाद्विधेयभेदे सति नैकवाक्य-
त्वसम्भव इति शङ्कार्थः ।

ऽपूर्वत्वादि'ति । तथेहाप्याश्रमान्तरपरामर्शश्रुतिविधिरेवेति कल्प्यते (१) । सम्प्रति परामर्श-
पीतेरेषामश्रमाणां ब्रह्मसंस्थतासंस्तवसामर्थ्यादेव विधातव्या, न खल्वविधेयं संस्तुयते
तदर्थत्वात् संस्तवस्येत्याह—“यदापी”ति । (२) अत्रावान्तरविचारमारभते “सा च किं
चतुर्वि”ति । विचारप्रयोजनमाह—“यदि चे”ति । ननु अनाश्रम्येव ब्रह्मसंस्थो भवि-
ष्यतीत्यत आह—“नाश्रमिन्त्वे”ति । तत्र पूर्वपक्षमाह—“तत्र तपःशब्देने”ति । अय-
मभिधेयः—न तावद् ब्रह्मसंस्थ इति पदं प्रत्यस्तमितावयवार्थं पारिव्राजकाऽद्वयकर्णादिपदबहु-
लम्, तदाश्रमप्राप्तिमात्रेणैव अमृतीभाव इति न तद्भावाय ब्रह्मज्ञानमपेक्षेत, तथा च “नान्यः
पन्था विद्यते ऽयनयेति” विरोधः । न च संभवत्यवयवार्थं समुदायशक्तिकल्पना । तस्माद्ब्रह्म-
णि संस्थाऽस्येति ब्रह्मसंस्थः । एवं चतुर्विध आश्रमेषु यस्यैव ब्रह्मणि निष्ठत्वमाश्रमिणः स ब्रह्मसं-
स्थो ऽमृतत्वमेतीति युक्तम् । तत्र तावद् ब्रह्मचारिगृहस्थौ स्वशब्दाभिहितौ तपःपदेन च तपः-
प्रधानतया भिक्षुवानप्रस्थानुपस्थापितौ । भिक्षुरपि हि समधिकशौचाष्टप्राप्तीभोजननियमाद्
भवति वानप्रस्थस्तपःप्रधानः । न च गृहस्थादेः कर्मिणो ब्रह्मनिष्ठत्वासंभवः । यदि तावत्
कर्मयोगः कर्मिता, सा भिक्षोरपि कायवाक्मनोभिरस्ति । अथ ये न ब्रह्माप्येन कर्म कुर्वन्ति
किन्तु कामार्थतया ते कर्मिणः, तथा सति गृहस्थादर्थोऽपि ब्रह्माप्येन कर्म कुर्वाणा न
कर्मिणः । तस्माद्ब्रह्मणि तात्पर्यं ब्रह्मनिष्ठता न तु कर्मस्यागः प्रमाणीविरोधात् । (३) तपसा
च द्योराश्रमयोरेकाकरणेन त्रय इति त्रित्वमुपपद्यते । एवं च त्रयोऽप्याश्रमा अब्रह्मसंस्थाः स-
न्तः पुण्यलोकभाजो भवन्ति यः पुनरेतेषु ब्रह्मसंस्थः सोऽमृतत्वमागिति । (४) न च येषां पुण्य-
लोकभागित्वं तेषामेवामृतत्वमिति विरोधः । यथा देवदत्तयज्ञदत्तौ मन्दप्रज्ञाभूतां सम्प्रति त-
योर्यज्ञदत्तस्तु शास्त्राभ्यासात् पटुप्रज्ञो वर्तते इति तथेहापि य एवाब्रह्मसंस्थाः पुण्यलोकभाजस्त-
एव ब्रह्मसंस्था अमृतत्वभाज इत्यवस्थाभेदादविरोधः । तथाच ब्रह्मसंस्थ इति यागिकं पदं
प्रकृतविषयं भविष्यति । यथा आमेय्याग्निध्रमुपतिष्ठत इत्यत्र विनियुक्तापि (५) प्रकृतैवाग्नेयी

(१) अथस्तादित्यादिमहापितृयज्ञे दिष्टगताग्निहोत्रे च श्रूयते, तत्रोपदि हि देवेभ्यो धारयतीत्यनुवादः
वर्तमानापदेशाद्विशिष्टाच्चेति पूर्वपक्षे, न समिद्धविःप्रच्छादने समेत्यप्राप्ता, तस्मादप्राप्तेर्भङ्गत्वा हि शङ्कं पञ्चमल-
कारस्वीकारेण च विधिरिति शेषलक्षणे यथा राज्ञान्तितम् तथेहाप्याश्रमान्तरपरामर्शश्रुतिविधिरेवेति कल्प्य-
त इति भावः ।

(२) ननु ब्रह्मसंस्थताविधावपि न पारिव्राज्यसिद्धिज्ञापणामपि गृहस्थादीनां ब्रह्मसंस्थत्वसंभवादिति
कथं प्रकृतसङ्कतिरत आहवावान्तरेति ।

(३) ननु त्रयो धर्मस्कन्धा इत्युपक्रमात्सर्व एव इत्यत्र त एव त्रय एतच्छब्देन परामुच्यन्ते, तत्र तपः-
शब्देन पारिव्राजकस्यापि ग्रहणे चत्वार आश्रमा मध्ये उक्ता इति त्रित्वेनोपक्रमस्तत्परामर्शश्च न घटेत अत-
आह तपसा चेति । (४) ननु पुण्यलोकभागिनामेवामृतत्वभाक्त्वं विरुद्धमित्याशङ्क्याह न चेति ।

(५) ज्योतिष्टोमे प्रथमं मम आयाहि धीतये' इत्यादयो विशेषत आग्नेयादयो मन्वा आम्नाताः, स्तो-
त्रादिसाधनत्वेन विनियुक्ताश्च, पुनराग्नेय्याग्निध्रुपातिष्ठत इति सामान्येनाग्नेयीमात्रमाग्निध्रोपास्थाने विनियु-
ज्यते । तत्र किमभाकृताग्नेयी विनियुज्यते, उताविशेषेणाग्निलिङ्गवती प्रकृताऽप्रकृता च या काचिद्, उत
प्रकृतैवेति संशये, आग्नेय्येति श्रुत्यविशेषात् सर्वाग्नेयीविनियोगोऽथवा विनियुक्ताविनियोगानुपपत्त्याऽप्रकृतै-
वेति पूर्वपक्षे शेषलक्षणे स्थितं सिद्धान्तमाह प्रकृतैवेति । अप्रकृतग्रहणे सामान्यविशेषसम्बन्धौ विधातव्यौ-
प्रकृतग्रहणे आग्नेय्याः क्रतुना सामान्यसम्बन्धसिद्धेर्विशेषमात्रविधाने लाघवमित्यर्थः ।

गृह्यते । (१) न च विनियुक्तविनियोगविरोधः । यदि ह्यत्रामेव्युपदिश्येत ततो यथा प्रतीता तथोद्दिश्येत, विनियुक्ता च प्रतीतिर्भवेद् इति विनियुक्तविनियोगविरोधः । इह तु आमन्त्रि-
पस्थाने सा विधेयत्वेन विनियुज्यते न तूद्दिश्यते, विधेयत्वेन च विनियोगे आमन्त्रीपदार्थ-
वक्षणात् प्रकृतातिक्रमे प्रमाणाभावात् । (२) तावता च शास्त्रोपपत्तेर्नाप्रकृतानामपि ग्रहण-
भवः, न च यातयामतया न विनियोगः । वाचस्तोमे सर्वेषामेव मन्त्राणां विनियोगादन्यत्रा-
प्यविनियोगप्रसङ्गात् । तथेहोपि प्रकृता एवाश्रमा बुद्धिविपरिवर्तिनः परामृश्यन्ते नानुक्तः
परिव्राडेवेति पूर्वः पक्षः ।

रादान्तमुपक्रमते—“तदयुक्तम्,—नहि सत्यां गतौ वानप्रस्थविशेषणे”नेति ।
यथोपक्रान्तं तथैव परिसमापनमुचितम् । यत्सङ्ख्याकाश्च ये प्रसिद्धास्ते तत्सङ्ख्याका एव
कीर्त्यन्ते इति चेत्तत्तम्, न तु सत्यां गतानुत्सर्गस्यापवादो युज्यते । असाधारणेनैकैकेन
लक्षणैर्नैकैक आश्रमो वक्तुमुपक्रान्त इति तथैव समापनमुचितम्, न तु साधारणासाधार-
णाभ्यामुपक्रमसमाप्ती दिश्येते । (३) न च तपो नाम नासाधारणं वानप्रस्थानामित्यत
आह—“तपश्चासाधारणम्” इति (पृ० ८६८ पं० ३) । न खलु पराकादिभिः कायक्रे-
शप्रधानो यथा वानप्रस्थस्तथा भिक्षुः सत्यप्यष्टप्रासादनियमे । न च शौचसन्तोषशमदमा-
दयस्तपःपक्षे वर्तन्ते तत्र ब्रह्मणां तपःप्रसिद्धिरसिद्धेः । अत एव ब्रह्माः तपसो भेदेन शौचा-
दीनाञ्चक्षते—“शौचसन्तोषतपःस्वाभ्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः” इति । सिद्धसङ्ख्याभेदेषु च
सङ्ख्यान्तराभिधानमकिञ्चित्मित्याह—“चतुष्टेन चे”ति । “अपि च भेदव्यपदेशोऽ-
त्रे”ति । (४) त्रय एत इति किं भिक्षुरपि परामृश्यते किं वा भिक्षुवर्जं त्रय एव, न तावत्रय
इति भिक्षुसङ्ग्रहे तद्वर्जनमेते त्रय इत्यत्र कर्तुं शक्यम् । एत इति प्रकृतानां साकल्येन पराम-
र्शात् भिक्षुसङ्ग्रहे च न तस्य पुण्यलोकत्वमब्रह्मसंस्थत्वाभावाद् भिक्षोः, तेन तस्य ब्रह्मसं-
स्थस्य सदा पुण्यलोकत्वममृतत्वं चेति विरोधः । त्रिषु च ब्रह्मसंस्थपदे यदेति सम्बन्धनी-
यम् । भिक्षौ च सदेति वैषम्यम् । तदिदमुक्तम्—“पृथक्त्वे चे”ति । पूर्वपक्षाभासं स्मा-
रयति—“कथं पुनर्ब्रह्मसंस्थशब्दो योगादि”ति । तन्निराकरोति—“अत्रोच्यते”
इति । अयमभिसन्धिः । (५) सत्यं यौगिकः शब्दः सति प्रकृतसम्भवे न तदतिपत्याऽप्रकृते

(१) तत्राद्यं पूर्वपक्षं निषेधयति न चेति । (२) यत्तुक्तं सामान्यश्रुतिविरोध इति तत्राह तावतेति ।

(३) तपसः संन्यासिवनस्थयोस्साधारण्येन दूषणमुक्तमधुना तपसो वनस्थ एव सत्त्वाज साधारण्यं
येन परिव्राजकग्रहणं स्यादित्याह न च तप इति ।

(४) अवस्थाविशेषोपेक्षयैकस्यैव पुण्यलोकात्मृतत्वप्राप्तिव्यपदेशभेदस्य पूर्वपक्ष उपपादितत्वाङ्गाभ्या-
योगमाशङ्क्याह त्रय एत इत्यादिना । सामानाधिकरण्याये त्रय इत्युक्तास्त एवैते इति परामृष्टव्यास्त-
त्रय इति पदेन भिक्षुं विहाय गृहस्थादिग्रहणे तपःशब्देन भक्तिर्गृह्यते नवेति वक्तव्यम् । आये तापसेन भिक्षु-
णा सह सर्वेषामेत इतिशब्देन प्रकृतपरामृष्टत्वादेन च्छन्दसमानार्थवृत्तिना त्रय इतिशब्देन भिक्षुवर्ज-
त्रयो वक्तुमशक्या इत्यर्थः । अथ तपःशब्देन भिक्षुसङ्ग्रहस्यशब्देन भिक्षुसंहिता निर्दिश्यन्ते तत्रा-
ह भिक्षुसङ्ग्रहे इति ।

(५) आमन्त्रीन्यायेन ब्रह्मसंस्थशब्दस्य प्रकृते सर्वगोचरत्वेत्युक्तत्वात्कथं, वयाणां, ब्रह्मसंस्थत्वा-
भव इत्यत आह सत्यमिति ।

वर्तितुमर्हति, असति तु सम्भवे मा भूत्प्रमादपाठ इत्यप्रकृते वर्तयितव्यः । दर्शितश्चात्रासम्भवो(१)ऽप्यस्तादिति । (२)एष हि ब्रह्मसंस्थतालक्षणो धर्मो भिक्षोरसाधारण आश्रमान्तराणि तत्संस्थान्यतत्संस्थानि च भिक्षुस्तत्संस्थ इत्येव, तत्संस्थता हि स्वभावं व्यवच्छिन्दन्ती विरोधाद् यस्तत्संस्थ एव तत्राज्ञसी नान्यत्र । “शमदमादिस्तु तदीय इति” स्वाज्ञमव्यवधायकमित्यर्थः । ब्रह्मसंस्थस्यसाधारणं परिभाजकधर्मं श्रुतिरादर्शयतीत्याह—“तथा च न्यास इति ब्रह्मे”ति (पृ० ८६९ पं० ३) । सर्वसङ्गपरित्यागो हि न्यासः स ब्रह्म कुत इत्यत आह—“ब्रह्मा हि परः” । अतः परो न्यासो ब्रह्मेति(३) । किमपेक्ष्य परः संन्यास इत्यत आह—“तानि वा एतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयद्”ति । एतदुक्तं भवति—ब्रह्मपरतया सर्वेषणापरित्यागलक्षणो न्यासो ब्रह्मेति । तथा चेदं न्यायलक्षणं ब्रह्मसंस्थत्वं भिक्षोरेवासाधारणं नेतरेषामाश्रमिणाम् । ब्रह्मज्ञानस्य चाब्जजनितस्य यः परीपाकः साक्षात्कारोऽपवर्गसाधनं तदङ्गतया पारिव्राज्यं विहितम्, न त्वनधिकृतं प्रतीत्यर्थः॥२०॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥

(४)यद्यत्र सन्निधान उपासनाविधिर्नास्ति ततः प्रदेशान्तरस्थितोऽपि विधिरव्यभिचरिततद्विधिसम्बन्धेनोद्गीथेनोपस्थापितः ‘स एष रसानां रसतम’ इत्यादिना पदसन्दर्भेणैकवाक्यभावमुपगतः स्तूयते, नहि समभिव्याहृतैरेवैकवाक्यता भवतीति कश्चिन्नियमहेतुरस्ति, अनुषङ्गातिदेशलक्ष्यैरपि विध्यसमभिव्याहृतैरर्थवादैरेकवाक्यताभ्युपगमात्(५) । (६)यदि तूद्गीथमुपासीत सामोपासीतेत्यादिविधिसमभिव्याहारः श्रुतस्तथापि तस्यैव विधेः स्तुतिः, न तूपासनविषयसमर्पणपर ‘ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमि’त्यनेनैवोपासनाविषयसमर्पणादिति प्राप्ते, अभिधीयते—न तावद्दूरस्थेन कर्मविधिव्याक्येनैकवाक्यतासम्भवः, प्रतीतसमभिव्याहृतानां विधिनैकवाक्यतया स्तुत्यर्थत्वमर्थवादानां रक्तपटन्यायेन भवति । न तु स्तुत्या विना काचिदनुपपत्तिर्विधेः । यथाहुः—‘अस्ति तु तदित्यतिरेके परिहार’ इति । अत एव विधेरपेक्षा-

(१) वैकल्प्येणेत्यर्थः ।

(२) एवं प्रकृतपरामर्शित्वं ब्रह्मसंस्थशब्दस्य व्युदस्य यौगिकार्थस्य भिक्षोरेव संभवं भाष्योक्तमुपपादयति एष इति ।

(३) अत्र श्रुते ‘सत्यं पर’मित्यादिना सत्यादितपांसि प्रक्रम्य तेभ्यः परत्वेन संन्यासः श्रूयते, तत्र ब्रह्मा परमात्मा उत्कृष्टः संन्यासोपीतरसाधनेभ्यः पर इत्यस्मात्साम्याब्रह्मत्वेन स्तूयत इत्यर्थः ।

(४) ननु रसतमत्वादिभिः किमुद्गीथादिष्विस्तुतिस्तोपास्तिविधिः ? नायः, उद्गीथादिविधेः कर्मप्रकरणस्थत्वेन व्यवधानात्तेनैकवाक्यत्वानुपपत्तेः । नान्यः, उपास्यविषयसमर्पणेन विध्यन्वयसम्भवे लक्षणया स्तुत्यर्थत्वायोगादित्याशङ्क्याह यद्यत्रेति ।

(५) यथा ‘चित्त्वतिस्त्वा पुनातु’ इत्यारभ्य—‘अच्छिद्रेण पवित्रेणे’त्यत्रान्ते श्रुतोच्छिद्रेणेत्येवोऽर्थवादः प्रतिमन्त्रमुपपद्यते, वैश्वदेवे ‘आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपती’त्यादिद्विषु श्रुता अर्थवादा वरुणप्रघासाद्वित्तिद्वियन्ते वा, एवमत्र व्यवधानेऽपि श्रुत्येनैकवाक्यता स्यादिति भावः ।

(६) सन्निहिताविध्यमावद्गीकारेणाव्यपक्षमुपपाद्य द्वितीयं कल्पमवलम्ब्यपि पूर्वपक्षं घटयति यदि त्विति ।

भावात् प्रवर्तनात्मकस्यानुषङ्गातिदेशादिभिरर्थवादप्राप्त्याभिधानमसमञ्जसम् । (१) नहि कर्त्रपेक्षितोपायतायामवगतायां प्राज्ञस्त्यप्रत्ययस्यास्ति कश्चिदुपयोगः, तस्माद्दूरस्थस्य कर्मविषेः स्तुतावानर्थक्यम् । तेनैकवाक्यतानुपपत्तेः सञ्जिहितस्य तूपासनविषेः किं विषयसमर्पणेनोपयुज्यतामुत स्तुत्येति विषये (२), विषयसमर्पणेन यथार्थवत्त्वं नैवं स्तुत्या बाहिरङ्गत्वात्, अगत्या हि सा । तस्मादुपासनार्था इति सिद्धम् ।

कुर्यात् क्रियेत कर्तव्यं भवेत् स्यादिति पञ्चमम् ।

एतस्यात्सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम् ॥

(३) भावनायाः खलु कर्तृसमीहितानुकूलत्वं विधिनिषेधश्च (४) कर्तुरहितानुकूलत्वम् । यथाहुः—‘कर्तव्यश्च सुखफलोऽकर्तव्यो दुःखफल’ इति । एतच्चास्माभिर्दुपपादितं न्यायकणि-कायाम् । (५) क्रिया च भावना तद्वचनाश्च करोत्यादयो, यथाहुः ‘कृभ्वस्तयः क्रियासामा-न्यवचना’ इति, अत एव कृभ्वस्तीनुदाहृतवान् । सामान्योक्तौ तद्विशेषाः पचेदित्यादयोऽपि गम्यन्त इति तत्र कुर्यादित्याक्षिप्तकर्तृका भावना । क्रियेतेति आक्षिप्तकर्मिका भावना । कर्त-व्यमिति तु कर्मभूतव्योपसर्जनभावनान् । एवं दण्डो भवेद्दण्डना भवितव्यं दण्डना भूयेत-त्येकधात्वर्थविषया (६) विश्युपहिता भावना उदाहार्याः । भवतिशेष जन्मनि । यथा कुलाल-व्यापाराद् घटो भवति बीजादङ्कुरो भवतीति प्रयुज्यते । न च बीजादङ्कुरोऽस्तीति प्रयुज्यते । तस्मादस्तिः सत्तायां न जन्मनीति ॥ २१-२२ ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

तथाचैकवाक्यार्थतोपन्यासान् ॥ २४ ॥

यद्यपि उपनिषदाख्यानानि विद्यासन्निधौ श्रुतानि । तथापि ‘सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लव’ इति सर्वश्रुत्या निःशेषार्थतया दुर्बलस्य सन्निधौर्भावितत्वात् पारिप्लवार्थान्वेयाख्यानानि । (७) न च ‘सर्वा दाशतयीरनुब्रूयादि’ति विनियोगेऽपि दाशतयोरानां प्रातिस्विकविनियोगात्तत्रतत्र

(१) केवलस्य श्रुतस्य विधेरनपेक्षत्वमुदाहरति नहीति । (२) संशये ।

(३) ननु भाष्योदाहृतन्यायाविस्मरणे पञ्च विधिलक्षणान्युक्तानीति प्रतिभाति, तदयुक्तम्, नहि धात्व-र्थभेदे कारकभेदे वा विधिलक्षणे भिद्यते इत्यशङ्क्य तदभिप्रायं विवरिष्यन् विधिलक्षणन्तावदाह भावना-या इति ।

(४) ननु विधौ स्मृतलिङ्गादेरेव न हन्यादिति निषेधेष्वपि प्रयोगात्कथं प्रत्ययस्य विधिवाचकत्वनिय-मस्तत्राह निषेधश्चेति । निषेधवाक्यस्थलिङ्गादिप्रत्ययैरपि विध्यर्थोऽनूय नञा निषिध्यते इति न व्यभिचार इत्यर्थः । (५) विधिलक्षणमुपस्थाप्य वार्तिकार्थमुपपादयति क्रिया चेत्यादिना ।

(६) श्रेयःप्राधान्यविशिष्टा । ननु भवतिरस्तिश्च पर्यायौ, भू सत्तायामसमुचीति च परस्परं व्याख्याना-दत आह भवतिरिति । काश्चित्प्राप्त्यर्थोऽपि भवतिरस्ति तदर्थमेष इति जन्मवचनां भवतिरस्तिस्तु जनिफ-लीभूत एवार्थसद्भाववचन इत्यर्थः ।

(७) ननु सर्वार्थमाश्विनप्रशंसने सर्वश्रुत्या विनियुक्तानामपि प्रातिस्विकार्थेषु विनियोगादाख्यानानां पारिप्लवे विद्यायां च विनियोगः किं न स्यादत आह नचेति । ऐन्द्रश्चा गार्हपत्यमिति प्रातिस्विकविनियो-गानां सर्वा दाशतयीरिति समुदायविनियोगस्य च श्रौतत्वेन तुल्यत्वात् प्रातिस्विकविनियोगं सहते सर्वशब्दः, काचित्समानस्य सकृत्पटुत्तस्य प्रातिस्विकविनियोगस्यावगुण्ठनाभावाज्जिह्वादिभिर्मन्त्रविनियोगाविधातकत्व-मित्यर्थः ।

कर्मणि यथा विनियोगो न विरुद्ध्यते तथेहापि सत्यपि पारिप्लवे विनियोगो सन्निधानाद् विद्याज्ञत्वमपि भविष्यतीति वाच्यम् । दाशतयीषु प्रातिस्विकानां विनियोगानां समुदायविनियोगस्य च तुल्यबलत्वाद्विदुः तु सन्निधानात् श्रुतेर्बलीयस्त्वात् । तस्मात्पारिप्लवत्रार्थान्येवाख्यानानीति प्राप्ते,

उच्यते—(१) नैषामाख्यानानां पारिप्लवे विनियोगः किन्तु पारिप्लवमाचक्षीतेत्युपक्रम्य यान्याम्रातानि मनुर्वैवस्वतो राजेत्यादीनि तेषामेव तत्र विनियोगः तान्येव हि पारिप्लवेन विज्ञेयानि । (२) इतरथा पारिप्लवे सर्वाण्याख्यानानीत्येतावतैव गतत्वात् पारिप्लवमाचक्षीतेत्यनर्थकं स्यात्, आख्यानविशेषकत्वे त्वर्थवत् । तस्माद्विशेषणानुरोधात् सर्वशब्दस्तदपेक्षो न त्वशेषवचनः । यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्र निमन्त्रितापेक्षः सर्वशब्दः । तथा चोपनिषदाख्यानानां विद्यासंनिधिरप्रतिद्वन्द्वी विध्येकवाक्यता सोरादीदित्यादीनामिव विध्येकवाक्यत्वं गमयतीति सिद्धम् । प्रतिपत्तिसौकर्याच्चैत्युपाख्यानेन हि बाला अप्यवधीयन्ते । यथा तन्त्रोपाख्यायिकयेति (३) ॥ २३ ॥ २४ ॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

(४) विद्यायाः ऋत्वर्थत्वे सति तया क्रतूपकरणाय स्वकार्याय क्रतुरपेक्षितः, तदभावे कस्योपकारो विद्येति । यदा तु पुरुषार्था तदा नानया क्रतुरपेक्षितः स्वकार्ये निरपेक्षा एव तस्याः सामर्थ्यात् । अग्नीन्धनादिना चाश्रमकर्माण्युपलक्ष्यन्ते । यथाहुः—‘अग्नीन्धनादीन्याश्रमकर्माणि विद्यया स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानी’ति । स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानि न तु स्वसिद्धाविति । (५) एतच्चाधिकमुपरिष्ठाद्वक्ष्यते । “तद्विवक्षया चे”ति । एतत् प्रयोजनं पूर्वतनस्याधिकरणस्योक्तम् ॥ २५ ॥

अधिकविवक्षयेति यदुक्तं तदाधिकमाह—

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया

तेषामवधानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

(६) यथा स्वार्थसिद्धौ नापेक्ष्यन्ते आश्रमकर्माणि एवमुत्पत्तावपि नापेक्षेरन्निति शङ्क

(१) अद्वयमेवे प्रथमेऽहनि मनुर्वैवस्वतो राजा, द्वितीये यमो वैवस्वतो राजा, तृतीये वरुण आदित्य इत्याद्याख्यानविशेषो विनियुज्यते, तद्वलादुपक्रमस्य सङ्कोचमाह नैषामिति ।

(२) ननुपक्रमे सर्वे शंसतीत्यभिधाय पुनः पारिप्लवमाचक्षीतेति उपसंहारगतो विशेषः सर्वशब्दानुसारेणोपलक्षणार्थतया व्याख्यायतामत आदेतरथेति । (३) कथापरो ग्रन्थः पञ्चतन्त्रादिः ।

(४) अत्र भाष्यमत एव विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वात्कर्मणि विद्यया स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानीति, तदुक्तम्, नहि पुरुषार्थहेतुत्वं कर्मपेक्षाविरोधि आप्रेयादिष्वदर्शनादतः पुरुषार्थाधिकरणप्रयोजननिरूपकत्वमस्याधिकरणस्य न युक्तमित्याशङ्क्य भाष्य व्याचष्टे विद्याया इति ।

(५) अधिकविवक्षयेति भाष्ये व्याचष्टे एतच्चेति ।

(६) पूर्वैव ब्रह्मविद्या न स्वकले कर्मपेक्षा प्रमात्यास्मत्प्रवर्तिष्युक्तं तर्हि सा स्वोत्पत्तावपि न तदपेक्षेति पूर्वपक्षमाह यथेति ।

स्यात् । न च 'विविदिषन्ति यज्ञेने'त्यादेविरोधः, नह्येष विधिः, अपि तु वर्तमानापदेशः, स च स्तुत्याप्युपपद्यते । अपि च चतस्रः प्रतिपत्तयो ब्रह्माणि । प्रथमा तावद् उपनिषद्वाक्यश्रवणमात्राद्भवति, यां किंलाचक्षते श्रवणमिति । द्वितीया मर्मांसासाहिता तस्मादेवोपनिषद्वाक्याद्यामाचक्षते मननमिति । तृतीया चिन्तासन्ततिमयी यामाचक्षते निदिध्यासनमिति । चतुर्थी साक्षात्कारवती वृत्तिरूपा (१)नान्तरीयकं हि तस्याः कैवल्यमिति । तत्राद्ये तावत् प्रतिपत्तौ विदितपदतदर्थस्य विदितवाक्यगतिगोचरन्यायस्य च पुंस उपपद्येते एवेति न तत्र कर्मापेक्षा । ते एव च चिन्तामयी तृतीयं प्रतिपत्तिं प्रसुवाते इति न तत्रापि कर्मापेक्षा । सा चादरनैरन्तर्यदीर्घकालसेविता साक्षात्कारवतीमाधत्त एव प्रतिपत्तिं चतुर्थीमिति न तत्राप्यस्ति कर्मापेक्षा । तज्ज्ञान्तरीयकं च कैवल्यमिति न तस्यापि कर्मापेक्षा । तदेवं प्रमाणतश्च प्रमेयत उत्पत्तौ च कार्ये च न ज्ञानस्य कर्मापेक्षेति बर्जं शङ्कायाम् ।

एवं प्राप्त उच्यते—(२)उत्पत्तौ ज्ञानस्य कर्मापेक्षा विद्यते विविदिषोत्पादद्वारा 'विविदिषन्ति यज्ञेने'ति श्रुतेः । न चेदं वर्तमानापदेशत्वात् स्तुतिमात्रमपूर्वत्वादर्थस्य, यथा 'यस्य पर्णमयी जुहुर्मवती'ति पर्णमयताविधिरपूर्वत्वात् न त्वयं वर्तमानापदेशः, अनुवादानुपपत्तेः । तस्मादुत्पत्तौ विद्यया समादिबत् कर्माण्यपेक्ष्यन्ते । (३)तत्राप्येवंविदिति विद्यास्वरूपसंयोगादन्तरङ्गाणि विद्योत्पादे समादीनि बहिरङ्गानि कर्माणि विविदिषासंयोगात्, तथा ह्याश्रमविहितनित्यकर्मानुष्ठानाद्धर्मसमुत्पादस्ततः पाप्मा विलीयते, स हि तत्त्वतोऽनित्याशुचिदुःखानात्मनि संसारे सति नित्यशुचिसुखादिलक्षणेन विभ्रमेण मलिनयति चित्तस्त्वमधर्मनिबन्धनत्वाद् विभ्रमाणाम् । अतः पाप्मनः प्रक्षये प्रत्यक्षोपपत्तिद्वाराऽपावरणे सति प्रत्यक्षोपपत्तिभ्यां संसारस्य तात्त्विकीमनित्याशुचिदुःखरूपतामप्रस्यूहं विनिर्देवतीति, ततोऽस्मिन्नभिरतिसेजं वैराग्यमुपजायते, ततस्तज्जिज्ञासाऽस्योपावर्त्तते, ततो हानोपायं पश्यते, पश्यमाणश्चात्मतत्त्वज्ञानमस्योपाय इति शास्त्रादाचार्यवचनाच्चोपश्रुत्य । तज्जिज्ञासत इति विविदिषोपहारमुखेनात्मज्ञानोत्पत्तावस्ति कर्मणामुपयोगः । विविदिषुः खलु युक्त एकाप्रतया श्रवणमनने कर्तुमुत्सहते । ततोऽस्य तत्त्वमसीति वाक्याभिर्विचिकित्सज्ञानमुत्पद्यते । (४)न च निर्विचिकित्सं तत्त्वमसीति वाक्यार्थमवधारयतः कर्मण्यधिकारोऽस्ति, येन भावनायां वा भावनाकार्ये वा साक्षात्कारे कर्मणामुपयोगः । एतेन वृत्तिरूपसाक्षात्कारकार्येऽपवर्गे कर्मणामुपयोगो दूरनिरस्तो वेदितव्यः । तस्माद्यथैव शमदमादयो यावज्जीवमनुवर्त्तन्ते

(१) ननु पञ्चमी प्रतिपत्तिरप्यपेक्ष्यतामित्याशङ्क्य कलपर्यवसानाच्चैवमित्याह नान्तरीयकं इति ।

(२) यथाऽतिसुन्दरेषु मिष्टान्नाद्यै धातुदोषादरुचिरेवं ब्रह्मज्ञानेपि पापादरुचिर्भवेत्तत्र धातुसाम्यार्थमौषधिविधिवद्ब्रह्मज्ञानरोचकयज्ञादिविधिरर्थवानिति सिद्धान्तयति उत्पत्ताविति ।

(३) ननु कर्मणा ज्ञानोत्पत्त्यर्थमेव यावज्ज्ञानोत्पत्तिं कर्मानुष्ठानव्यं न ज्ञानार्थः संन्यास इत्यत आह तत्रापीत्यादिना । चित्तस्य प्रत्यवशादप्यं वृद्धा कर्मत्याग उपपन्न इत्यर्थः ।

(४) एवं ज्ञानोत्पत्त्युपयोगं कर्मणा प्रदर्श्य फलेऽनुपयोगमाह नचेति । शब्दज्ञानफलं हि भावना तस्याश्च साक्षात्कारस्तस्य चापवर्गस्त्रिष्वप्येतेषु कर्मानपेक्षा, शब्दज्ञानेन च कर्माधिकारहेतोर्ब्रह्मणत्वादेर्वाधितत्वाच्चतुत्तरकालं कर्मण एवाभावादिति भावः ।

एवमाश्रमकर्मापीत्यसमीक्षिताभिधानम् । विदुषस्तत्रानाधिकारादित्युक्तम् । (१) दृष्टार्थेषु तु कर्मसु प्रतिषिद्धवर्जमनाधिकारेऽपि असक्तस्य स्वारसिकी प्रवृत्तिरुपपद्यत एव । न हि तत्रा-
न्वयव्यतिरेकसमाधिगमनीयफले ऽस्ति विध्यपेक्षा । अतश्च 'आन्त्या चेतलौकिकं कर्म वैदिकं
च तथास्तु त' इति प्रलापः । (२) शमदमादीनां तु विद्योत्पादाद्योपात्तानामुपरिष्ठादवस्थास्वा-
भाव्यादनपेक्षितानामप्यनुवृत्तिः । उपपादितं चैतदस्माभिः प्रथमसूत्र इति नेह पुनः प्रत्या-
व्यते । तस्माद्विविधोत्पादद्वाराश्रमकर्मणां विद्योत्पत्तानुपयोगो न विद्याकार्य इति सिद्धम् ।
शेषमातिरोहितार्थम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

सर्वज्ञानुमतिश्च प्राणेत्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥

अबाधाच्च ॥ २९ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३० ॥

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥

प्राणसंवादे सर्वेन्द्रियाणां श्रयते—'एष किल विचारविषयः—सर्वाणि खलु वागादीन्यव-
जित्य प्राणो मुख्य उवाचैतानि किं मेऽन्नं भविष्यतीति । तानि होतुः 'यदिदं लोकेऽन्न-
मा च इवभ्य आ च शकुनिभ्यः सर्वप्राणिनां यदन्नं तत्तवाजमिति' । (३) तदनेन संदर्भेण
प्राणस्य सर्वमन्नमिति अनुचिन्तनं विधायाह श्रुतिः—'न ह वा एषंविधं किं च नानन्नं भव-
तीति । सर्वं प्राणस्यान्नमित्येवं विदितम्, किं च नानन्नं भवतीति । तत्र संशयः किमेत-
त्सर्वान्नाभ्यनुज्ञानं शमादिवदेतद्विद्याज्ञतया (४) विधीयते, उत स्तुत्यर्थं संकीर्यत इति ।
तत्र यद्यपि भवतीतिवर्तमानापदेशान्न विधिः प्रतीयते, तथापि यथा 'यस्य पर्णमयी
जुहु' भवतीति वर्तमानापदेशादपि पलाशमयीत्वविधिप्रतिपत्तिः पञ्चमलकारापत्त्या, तथेहापि
प्रवृत्तिविशेषकरतालाभे विधिप्रतिपत्तिः । स्तुतौ हि अर्थवादमात्रं न तथार्थवयथा विधौ ।
भक्ष्याभक्ष्यशास्त्रं च सामान्यतः प्रवृत्तमनेन विशेषशास्त्रेण बाध्यते । गम्यागम्यविवेकशास्त्र-
मिव सीमान्यतः प्रवृत्तं वःमदेवाविद्याज्ञ (५) भूतसमस्तस्यपरिहारशास्त्रेण विशेषविष-
येणेति प्राप्ते,

उच्यते—(६) अशक्तेः कल्पनीयः वात् शास्त्रान्तरविरोधतः ।

(१) नन्वेवं ज्ञानात्कर्मणो बाधे भिच्चाटनायपि बाध्येत, तत्राह दृष्टार्थेष्विति । असक्तस्य—आसक्ति-
रहितस्य ।

(२) ननु शमादेरपि ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वात्कर्मवन्न ज्ञानानन्तरमनुवृत्तिरिति ब्रह्मविदः कोपायापत्तिरत
आह शमेति । अहं ब्रह्मास्मीति पश्यतः स्वभावादेव शमादि स्यान्न यत्तत्साध्यमित्यर्थः ।

(३) इन्द्रियप्राणसंवादाख्यायिकया विवक्षितमर्थमाह तदनेनेति । प्राणस्य सर्वमन्नमिति निर्देशात्तै-
वोपासनाविधिः कल्पनीय इत्यर्थः । (४) प्राणविद्याकृतयेत्यर्थः ।

(५) उपमन्त्रयते सङ्किङ्कार इत्यादिना ग्राम्यव्यापारगतचेष्टासु हिङ्कारादिदृष्टिर्नामदेव्यविद्या ।

(६) अशक्तेरिति । सर्वाश्रयस्य पुंसाऽऽत्मसामर्थ्यात्, भवतेर्नान्नं भवतीत्यत्र श्रुतत्वेपि भावयतेः क-
ल्पनीयत्वात्, शास्त्रान्तरविरोधतः कल्पनाया अनुपपत्तेश्च प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति चिन्तनस्तुनिरिति कार-
रिकार्थः ।

प्राणस्याज्ञमिदं सर्वमिति चिन्तनसंस्तवः ॥

(१) न तावत् कौल्यकर्म्यादमन्नं मनुष्यजातिना युगपत् पर्यायेण वा शक्यमनुम् । इमकरमवादीनामन्नस्य शमीकरीरकण्टकवटकाष्टादेरेकस्यापि अशक्यादनत्वात् । (२) न चात्र लिङ्ग इव स्फुटतरा विधिप्रतिपत्तिरस्ति । न च कल्पनीयो विधिरपूर्वत्याभावात्, स्तु-
त्यापि च तदुपपत्तेः । (३) न च सत्यां गतौ सामान्यतः प्रवृत्तस्य शास्त्रस्य विषयसङ्कोचो
युक्तः, तस्मात्सर्वं प्राणस्याज्ञमित्यनुचिन्तनविधानस्तुतिरिति साम्प्रतम् । (४) शक्यत्वे च
प्रवृत्तिविशेषकरतोपयुज्यते नाशक्यविधानत्वे, प्राणाल्य इति चावधारणपरं प्राणात्यय एव
सर्वाज्ञत्वम् । (५) तत्रोपाख्यानाच्च स्फुटतराविधिरस्मृतेश्च सुरावर्जं विद्वांसमविद्वासम्प्र-
तिविधानात्, न त्वन्यत्रेति । इभ्येन (पृ० ८७९ पं० ४) हस्तिपक्षेन, सामिखादि-
तानर्द्धभक्षितान्, स हि चाक्रायणो हस्तिपकोच्छिष्टान् कुलमाषान् भुज्जानो हस्तिपक्षेनोक्तः—
कुलमाषानिव मदुच्छिष्टमुदकं कस्माज्जानुपिबसीति । एवमुक्तस्तदुदकमुच्छिष्टदोषात् प्रत्या-
चक्षे, कारणं चात्रोवाच—न वाऽजीविष्यं न जीविष्यामीतीमान् कुलमाषानखादम् । का-
मो म उदकपानमिति स्वातन्त्र्यं मे उदकपाने नदीकूपतडागप्रपादिषु यथाकामं प्राप्नोमीति
नोच्छिष्टोदकाभावे प्राणात्यय इति तत्रोच्छिष्टभक्षणदोष इति, (६) मटचीहतेषु कुरुषु ग्लाय-
प्रशानायया मुनिर्निरपत्रप इभ्येन सामिजग्धान् खादयामास ॥ २८-३१ ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

(७) नित्यानि ह्याश्रमकर्माणि यावज्जीवश्रुतेर्नित्येहितोपायतयाऽवश्यं कर्तव्यानि । विवि-
दिषन्तीति च विद्यासंयोगात् । विद्यायाश्चावश्यम्भावनियमादनित्यता प्राप्नोति नित्यानित्यसंयो-
गवैकस्य न सम्भवति अवस्थानवश्यम्भावयोरैकत्र विरोधात् । न च वाक्यभेदाद्वास्तवो वि-
रोधः शक्योऽप्यननुम् । तस्मादनध्यवसाय एवात्रेति प्राप्तम् । (८) एतेनैकस्य तृभयत्वे संयो-
गपृथक्त्वमित्याक्षिप्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—

(९) सिद्धे हि म्याद्विरोधोऽयं न तु साध्ये कथं च न ।

(१) अशक्तिरिति कारिकांशं स्वयं विवृणोति न तावदिति ।

(२) कल्पनीयत्वादिति हेतुं व्याचष्टे न चात्रेति । लिङ्गः सकाशाद्यथा विधिप्रतीतिस्तथाच स्फुटतरा
नोस्त पञ्चमलकारयोतकाडोदश्रवणादित्यर्थः । (३) शास्त्रान्तरविरोधात् इत्येतद् व्याचष्टे नचेति ।

(४) यदुक्तं प्रवृत्तिविशेषकरत्वाद्विधिरिति, तत्राह शक्यत्वे चेति । ननु सर्वं प्राणविदः सर्वांश्च भक्षणं
न वारयति, नहि प्राणात्यये सर्वांश्चानुमतिमात्रेणान्यत्र तद्वारणं कर्तुं शक्यमत आह प्राणात्यय इति चेति ।

(५) तद्दर्शनादिति सूत्रांशं व्याचष्टे तत्रेति । ननु सामान्यशास्त्रबाधको विधिरुपाख्याने न श्रूयतेत
आह स्फुटतरेति ।

(६) एवमाख्यानमनुवर्ष्य भाष्यस्थां श्रुतिं व्याचष्टे मटचीति । मटच्यो—रक्तवर्णाः शुद्धपक्षिशेषाः ।

(७) यथा शास्त्रान्तरविरोधात्सर्वाज्ञत्ववचनं स्तुतिरेवं यज्ञादीनां नित्यत्वश्रुतिविरोधाद्विधायित्ववचनं
स्तुतिरिति सङ्गातिमभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह नित्यानीति ।

(८) ननु वाचनिकविनियोगभेदात्खादिरादेदीर्घार्थत्वत्वं क्रत्वर्थत्वं च प्रथमतन्त्रे सिद्धं तद्वदत्र किं न
स्यादत आहतेनेति । वास्तवविरोधेनेत्यर्थः ।

(९) विधिं विना स्वभाषत एव नित्यमनित्यं वा सिद्धं वस्तु अन्यथाकर्तुमशक्यम्, यथासिद्धरूपं

विध्यधीनारमलाभेऽस्मिन् यथाविधि मता स्थितिः ॥

सिद्धं हि वस्तु विरुद्धधर्मयोगेन बाध्यते, न तु साध्यरूपं, यथा षोडशिन एकस्य ग्रह-
णाग्रहणे । ते हि विध्यधीनत्वाद् विकल्पेते एव, न पुनः सिद्धे विकल्पसम्भवः । तदिहैक-
मेवाग्निहोत्राख्यं कर्म यावज्जीवश्रुतेर्निमित्तेन युज्यमानं नित्येहितोपात्तदुरितप्रक्षयप्रयोजनमव-
श्यकर्तव्यं, विद्याङ्गतया च विद्यायाः कादाचित्कतयाऽनवश्यम्भावेऽपि 'काम्यो वा नैमित्तिको
वा नित्यमर्थं विकृत्य निविशते' इति न्यायादन्त्याधिकारेण निविशमानमपि न नित्यमनि-
त्ययति (१) । तेनापि तत्सिद्धेरिति संयोगपृथक्त्वान्न नित्यानित्यसंयोगविरोध एकस्य कार्य-
स्येति सिद्धम् ॥ ३२ ॥

सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

सहकारित्वं च कर्मणां न कार्ये विद्यायाः किन्तुत्पत्तौ । कोऽर्थो विद्यासहकारीणि कर्माणी-
ति । अयमर्थः—सस्तु कर्मसु विद्यैव स्वकार्ये (२) व्याप्रियते, यथा सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वह-
ति गर्दभीति सत्स्वेव दशपुत्रेषु सैव भारस्य बाहिकेति । “अविधिलक्षणत्वादि”ति ।
विहितं हि दर्शपौर्णमासाद्यज्ञैर्युज्यते न त्वविहितम्, ग्राहकग्रहणपूर्वकत्वादङ्गभावस्य
(३) विधेय्य ग्राहकत्वात्, अविहिते च तदनुपपत्तेः । (४) चतसृणामपि च प्रतिपत्तीनां ब्रह्मणि
विधानानुपपत्तेरित्युक्तं प्रथमसूत्रे । द्रष्टव्यो निदिध्यासितव्य इति च विधिसरूपं न विधि-
रित्यप्युक्तम् । उत्पत्तिं प्रति हेतुभावस्तु सत्त्वशुद्ध्या विविद्विषोपजनद्वारेत्यद्यस्तादुपपादितम् ।
असाध्यत्वाच्च विद्याफलस्यापवर्गस्य स्वरूपावस्थानलक्षणो हि सः । न च स्वं रूपं ब्रह्मणः
साध्यं नित्यत्वात् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ३३ ॥

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥

यथा ‘मासमग्निहोत्रं जुह्वतीति’ प्रकरणान्तरात् कर्मभेद एवमिहापि ‘तमेन वेदानुबचनेन
ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेने’ति क्रतुप्रकरणमतिक्रम्य श्रवणात् प्रकरणान्तरात्तद्वुद्धिव्यवच्छे-
दे सति कर्मान्तरमिति प्राप्ते, उच्यते—सत्यपि प्रकरणान्तरे तदेव कर्म, श्रुतेः स्मृतेश्च संयो-

विधितः कर्त्तव्यमित्यध्यवसाय यथाविधि सम्पाद्यते तद्रूपं बाधित एव ज्ञातव्यमिति विधिनानागन्नेहात्रावश्य-
कत्वप्रतीतेर्न विरोध इत्याह सिद्धे हीति ।

(१) यथा स्वर्गार्थोऽग्निहोत्रप्रयोगो नित्यप्रयोगं विकृत्य प्रयोगस्योभयत्राविशेषान्नित्यविधेः प्रयोजक-
त्वं बाधित्वा निविशते यथा वा ‘यदि राजन्यं वैश्यं वे’ति नैमित्तिकः फलचमसप्रयोगो नित्यं सोमप्रयोगं वि-
कृत्य निविशते काम्यनैमित्तिकाभ्यां नित्यकार्यसिद्धेः यादृशो नित्यप्रयोगो विहितस्तादृशस्याप्यत्र प्रत्यभिज्ञा-
नान्न पुनः प्रयोगावृत्तिर्नापि अनित्यतापत्तिरिति नित्यप्रयोगस्येत्यर्थः ।

(२) अविद्यानिवृत्तिरूपे वाहिकेति । पुत्राणां भारवहनकाले सत्त्वभावं न तु बाहकत्वमिति दृष्टान्तार्थः ।

(३) ग्राहकं दर्शयति विधेयेति । अविहिते च ज्ञाने विध्यभावादेव कर्मणां विद्यां प्रत्यङ्गत्वेन प्रयोग-
विधिग्रहणानुपपत्तेरित्यर्थः ।

(४) तर्हि विद्याविधिः कुतो नेत्यत आह चतसृणीमपीति । एका हि प्रतिपत्तिः साङ्गान्धयनप्रसवाऽ-
न्या शास्त्रप्रवणजाऽपरा ध्यानरूपा चतुर्थी साक्षात्कृतिः, तासां चतसृणामपि ब्रह्मविषयप्रतिपत्तीनां विधाना-
नुपपत्तिरित्युक्तम् ।

गभेदः परं यथाऽभिहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामो यावज्जीवमभिहोत्रं जुहुयादिति तदेवमभिहोत्र-
मुभयसंयुक्तम् । (१) न हि प्रकरणान्तरं साक्षाद्भेदकम्, किन्तु अज्ञातज्ञापनस्वरसो विधिः
प्रकरणैक्ये स्फुटतरप्रत्यभिज्ञावलेन स्वरसं जह्यात् । प्रकरणान्तरेण तु विघटितप्रत्यभिज्ञानः
स्वरसमजहत् कर्म भिनत्ति । इह तु सिद्धवदुत्पन्नरूपाण्येव यज्ञादीनि विविदिषायां विनियु-
ज्जानो न जुहोतीत्यादिवदपूर्वमेषां रूपमुत्पादयितुमर्हति । (२) न च तत्रापि नैयमिकमिहोत्रे
मासविधिर्नापूर्वमिहोत्रोत्पत्तिरिति साम्प्रतम् । होम एव साक्षात् विधिश्च्युतेः, कालस्य चा-
नुपादेयस्याविधेयत्वात् । (३) काले हि कर्म विधीयते न कर्मणि काल इत्युत्सर्गः । इह तु
विविदिषायां विधिश्च्युतेः न यज्ञादौ । तानि तु सिद्धान्येवानूयन्त इत्यैककर्म्यासंयोगपृथक्त्वं
सिद्धम् । स्मृतिरुक्ता (४) लिङ्गदर्शनमुक्तम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३७ ॥

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥

यदि विद्यासहकारीण्याश्रमकर्माणि हन्त भो ! विधुरादीनामनाश्रमिणामनधिकारो विद्या-
याम् अभावात्सहकारिणामाश्रमकर्मणामिति प्राप्ते, उच्यते-नास्त्यन्तमकर्मणो रैक्यविधुर-
वाचकत्वोपश्रुतयः, सन्ति हि तेषामनाश्रमिन्वे जपोपवासदेवताराधनादीनि कर्माणि, कर्मणां
च सहकारित्वमुक्तम्, आश्रमकर्मणामुपलक्षणत्वादिति न तेषामनधिकारो विद्यासु ।
“जन्मान्तरानुष्ठितैरपि चे”ति (पृ० ८८४ पं० ७) । (५) न खलु विद्याकार्ये कर्मणा-
मपेक्षा, अपि तु उत्पादे उत्पादयन्ति च विविदिषोपहारेण कर्माणि विद्याम् । उत्पन्नविवि-
दिषाणां पुरुषधौरेयाणां विधुरसंवर्त्तप्रभृतीनां कृतं कर्मभिः । यद्यपि चेह जन्मनि कर्मण्यन-
नुष्ठितानि तथापि विविदिषातिशयदर्शनात् प्राचि भवेऽनुष्ठितानि तैरिति गम्यत इति ।
(६) ननु यथाऽधीतवेद एव धर्मजिज्ञासायामधिक्रियते नानधीतवेद इह जन्मनि, तथेह जन्म-
न्याश्रमकर्मोत्पादितविविदिष एव विद्यायामधिकृतो नेतर इत्यनाश्रमिणामनधिकारो विधुरप्रभृ-
तीनामित्यत आह “दृष्टार्था चे”ति । अविद्यानिवृत्तिविद्याया दृष्टोऽर्थः, स चान्वयव्यति-

(१) ननु यावज्जीवमभिहोत्रं जुहुयात्, अभिहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति वाक्ययोरेकप्रकरणे श्रवणायुक्त
एकस्य कर्मणः काम्यत्वेन नित्यत्वेन च विनियोगः, यज्ञादिवाक्यस्य तु भिन्नप्रकरणत्वाच्च विनियोगान्तरहेतुत्वं
किन्तु कर्मान्तरविधायकत्वमेवेति, नेत्यह न हीति । यत्र कर्मविधिस्तत्र स्वभावात्तत्पादादस्तु कर्मान्तरविधानं
विविदिषावाक्ये तु विधिभ्रवणमाकादनुवादमात्रत्वाद्विविदिषायां विध्ययोगादयं विधिर्विज्ञादस्तित्यस्य विनियुज्ज-
नो न यज्ञादीन् भिनत्तीत्यर्थः ।

(२) यदि प्रदेशान्तरोत्पन्नकर्मानुवादेन विविदिषासम्बन्धविधिः तदा कौण्डपायिनामयनेपि नित्याभि-
होत्रानुवादेन मासविधिरप्येत तत्राह नचेति ।

(३) ननु कालोपि विधीयते यदाग्नेयोष्ठाकपालोऽभावात्स्यायामित्यादौ तत्राह काले इति । अभावास्या-
काले कर्मैव विधीयत इत्यर्थः । सायं जुहोतीत्यादौ कालविधेरुत्सर्गत इत्युक्तम् । (४) भाष्ये ।

(५) आश्रमकर्मापेक्षा विद्या फलप्रदेति वादी प्रष्टव्यः किं फले अपेक्षा उत्तोत्पन्नौ, नाय इत्याह न
संस्थितिः । (६) द्वितीयमाशंक्यं परिहरति ननु यथेत्यादिना ।

रेकसिद्धो न नियममपेक्षत इत्यर्थः । प्रतिषेधो (१) विघातस्तस्याभाव इत्यर्थः ॥ ३६-३८ ॥
यद्यनाश्रमिणामप्यधिकारो विद्यायां कृतं तद्याश्रमैरतिबहुलायासैरित्याद्याह—

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

स्वस्थेनाश्रमित्वमास्थेयम्, दैवात्पुनः पत्न्यादिवियोगतः सत्यनाश्रमित्वे भवेदधिकारो
विद्यायामिति श्रुतिस्मृतिसन्दर्भेण विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिना ज्यायस्त्ववागतेः श्रुतिलिङ्गा-
स्मृतिलिङ्गाच्चावगम्यते । तेनेति पुण्यकृदिति श्रुतिलिङ्गमनाश्रमी न तिष्ठेत्स्यादि च स्मृ-
तिलिङ्गम् ॥ ३९ ॥

तद्रूपतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमा-

त्तद्रूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥

आरोहवत् प्रत्यवरोहोऽपि कदाचिदुर्वरेतसां स्यादिति मन्दाशङ्कानिवारणार्थमिदमधि-
करणम् । (२) पूर्वधर्मेषु यागहोमादिषु, रागतो वा गृहस्थोऽहं पत्न्यादिपरित्तः स्यामिति नि-
यमं व्याचष्टे “तथा ह्यत्यन्तमात्मानमिति । (५० ८८५ पं० ११) अतद्रूपताम-
वरोहदुल्लस्यताभावम्, व्याचष्टे “तथा च ब्रह्मचर्यं समाप्ये”ति । अभावं शिष्टाचारा-
भावम्, विभजते—“न चैवमाचाराः शिष्टा” इति । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ४० ॥

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥

(३) प्रायश्चित्तं न पश्यामीति नैष्ठिकं प्रति प्रायश्चित्ताभावस्मरणान्न नैर्ऋतगर्दभालम्भः
प्रायश्चित्तमुपकुर्वाणं प्रति । तस्मान्छिन्नशिरस इव पुंसः प्रतिक्रियाभाव इति पूर्वः पक्षः ।
सूत्रयोजना तु न चाधिकारिकमधिकारलक्षणे प्रथमकाण्डे निर्णीतम् ‘अवकीर्णपशुश्च (४) तद्र-
दाधानस्याप्राप्तकालत्वादि’त्यनेन यत्प्रायश्चित्तं तत्र नैष्ठिके भवितुमर्हति । कुतः ! आकूटो
नैष्ठिकमिति स्मृत्या पतनश्रुत्यनुमानात् तत्प्रायश्चित्तायोगात् ॥ ४१ ॥

उपपूर्वमपीत्येके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

श्रुतिस्तावत्स्वरसतोऽसङ्कुचद्वृत्तिर्ब्रह्मचारिमात्रस्य नैष्ठिकस्योपकुर्वाणस्य चाविशेषेण
प्रायश्चित्तमुपदिशति (५) । ‘साक्षात्प्रायश्चित्तं न पश्यामी’ति तु स्मृतिस्तस्यामपि च साक्षा-

(१) प्रतिबन्धः, तदभावादनुष्ठितसाधनस्य विद्योत्पात्तरित्यर्थः । एतेन—प्रतिषेधाभावमात्रेणाप्यर्थेन
मधिकरोतीति भाष्यासङ्कतिरप्रतिषिद्धानामपि केषाञ्चिद्विद्योदयादर्शनादिति निरस्तम् ।

(२) यदा नाश्रमकर्माणि विद्यासाधनान्तदाऽऽरूढपतितस्य पूर्वाश्रमप्रस्थितस्य कर्म किमु वक्तव्यमिति
सङ्कतिरत्र बोध्या । पूर्वकर्मस्वनुष्ठानाचिकीर्षयेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे पूर्वधर्मेष्वित्यादिना ।

(३) प्रत्यवरोहोऽशास्त्राय इत्युक्तम्, तत्करणे प्रायश्चित्तमस्ति नवेति चिन्तनायाधिकरणमारभ्यते ।
तत्र ब्रह्मचारिः शौचनैष्ठिकस्यापि नैर्ऋतालम्भप्राप्तेः पूर्वपक्षाभावमाशङ्क्याह प्रायश्चित्तमिति ।

(४) तद्वदिति । यदाहवनीये जुह्वेतीति आहवनीयस्य सर्वहोमार्थत्वात् उपनयनहोमा आहवनीये
कार्या इति पूर्वपक्षे जैमिनीये सिद्धान्तितम् आधानं ‘जातपुत्र आदधीते’ति वचनात्कृतदारस्य विहितमुपन-
यनकाले च दाराभावादाधानमप्राप्तकालान्तदभावाच्चाहवनीयाभावस्तस्मात्लौकिकान्नविधि, एवमवकीर्णपशु-
रपत्त्यर्थः ।

(५) ननु प्रायश्चित्तब्रह्मचर्यश्रुतिः सामान्यविषया, तदभावाविषया स्मृतिस्तु नैष्ठिकविशेषविषया प्रबले-
स्याशङ्क्याह प्रायश्चित्तमिति । श्रुते नैष्ठिके प्रायश्चित्ते बोधयितुं सामान्यमेकमेव व्यवधानं स्मृतेस्तु तस्मिन्स-

प्रायश्चित्तं न कर्तव्यमिति प्रायश्चित्तनिषेधो न गम्यते । न पश्यामीति तु दर्शनाभावेन सोऽनुमातव्यः । तथा च स्मृतिनिषेधार्थेति अनुमाय तदर्थं श्रुतिरनुमातव्या । श्रुतिस्तु सामान्यविषया विशेषमुपसर्पन्ती शीघ्रप्रवृत्तिरिति । स्मार्त्तं प्रायश्चितादर्शनं तु यस्नगौरवार्थम् । एतदुक्तं भवति—कृतनिर्णोजनैरपि एतैर्न सङ्ख्यानं कर्तव्यमिति (१) । सूत्रार्थस्तूपूर्वमपि पातकं नैष्ठिकस्यावकीर्णित्वं न महापातकमपिरेवकारार्थं अत एके प्रायश्चित्तभावमिच्छन्तीति । आचार्याणां विप्रतिपत्तौ विशेषाभावात्साम्यं भवेत् । शास्त्रस्या या वा प्रसिद्धिः सा प्राज्ञा शास्त्रमूलत्वात् । (२) उपपादितं च प्रायश्चित्तभावप्रसिद्धेः शास्त्रमूलत्वमिति । सुगममितरत् ॥४२॥
यदि नैष्ठिकादीनामस्ति प्रायश्चित्तं तत्किमेतैः कृतनिर्णोजनैः संख्यवहर्तव्यमुन नेति ।
(३) तत्र दोषकृतत्वादसंख्यवहारस्य प्रायश्चित्तेन तन्निबर्हणाद् अनिबर्हणे वा तत्करणवैयर्थ्यात्संख्यवहार्या एवेति प्राप्त, उच्यते—

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

(४) निषिद्धकर्मानुष्ठानजन्यमेनो लोकद्वयेऽप्यशुद्धिमापादयति द्वैधम्—कस्यचिदेनसो लोकद्वयेऽपि अशुद्धिरपनीयते प्रायश्चित्तैरेनोनिबर्हणं कुर्वाणैः, कस्यचित्तु परलोकाशुद्धिमात्रमपनीयते प्रायश्चित्तैरेनोनिबर्हणं कुर्वाणैरिहलोकाशुद्धिस्त्वेनसापादिता न शक्यापनेतुम्, (५) यथा स्त्रीबालादिघातिनाम् । यथाहुः—‘विशुद्धानपि धर्मतो न सम्पिबेदि’ति । तथा च प्रायश्चित्तैरेत्येतेन यदज्ञानकृतं भवेत्—(६) कामतः कृतमपि, बालध्नादिस्तु कृतनिर्णोजनोपि वचनादव्यवहार्य इह लोके जायत इति वचनं च बालध्नादित्यादि । तस्मात्सर्वमवदातम् ॥४३॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

(७) प्रथमे काण्डे शेषलक्षणे तथाकाम इत्यत्रर्विवक्ष्यम्बन्धे कर्मणः सिद्धे किं कामो याज-

दभाव बोधायितुं निषेधकल्पना, ततस्तन्मूलश्रुतिकल्पनेति व्यवधानद्वयमनो दुर्बला स्मृतिः श्रुत्यनुसारेण नेयेत्यर्थः । (१) अन्यैर्व्यवहर्तृभिरवकीर्णितं व्यवहाराभावे यज्ञतौरधं कर्तव्यमिति स्मृत्यर्थ इति भावः ।

(२) ननु प्रायश्चित्ताभावप्रसिद्धिरपि स्मृतिमूलव, नेत्याह उपपादितं चेति । विपकृष्टार्थायाः स्मृतेः सकाशाद सन्निकृष्टार्थश्रुतेर्बलीयस्त्वात् प्रायश्चित्ताभावस्मृतेस्तन्मूलत्वमुपपादितम् इत्यर्थः ।

(३) सङ्गातिपूर्वकं पृथक्पक्षमाह तथेति ।

(४) नैष्ठिकादीनामाश्रमच्युतेर्बहुनिर्णयदर्शनात्तज्जन्यपापापूर्वे प्रायश्चित्तेन निवृत्तेऽपि तज्जन्याऽत्र लोके शिष्टासंख्यवहार्यस्वरूपाशुद्धिरनुवर्तते एव निमित्तनिवृत्तावपि कार्यानुवृत्तेरुपलम्भादित्यभिप्रायेण सिद्धान्तयति निषिद्धेति ।

(५) संन्यासाश्रमच्युतेरैहलौकिकाशुद्ध्यापादकत्वे दृष्टान्तमाह यथेति । विशुद्धानपीति । बालध्नाश्च कृतध्नाश्च विशुद्धानपि धर्मतः । शरणागतहन्तृश्च कीदृहन्तृश्च न संपिबेत् । न व्यवहरेत् ।

(६) ‘कामतोऽव्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते’ इति पूर्वं याज्ञवल्क्यवचनं दष्टव्यम् । तदेव व्याचष्टे कामतः कृतमिति ।

(७) शास्त्रपौनरुक्त्यमाशंक्याह प्रथमे इति । ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतानि ‘यदि कामयेत’ इत्यादीन्यङ्गफलानि ऋग्विष्णुगामीनि तस्यैवोक्तवाक्येन फलसम्बन्धादिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तितम्—यथा व्यहं नावनीयादित्यादि तपो याजमानमेवं कामोङ्गफलमपि यजमानगामि अर्थसंयोगात्, यजेतेत्यात्मनेपदेन प्रधानफलस्य यजमानसम्बन्धबोधनात् । अत्राङ्गफलस्य याजमानस्वनिर्देशोऽङ्गस्य तदाश्रितोपास्तेश्चार्थादुभयैककर्तृत्वमवगमयतीति पुनरुक्तिशङ्का न कार्या अचिवककर्तृत्वस्य सिद्धवत्कारादित्यर्थः ।

मान उतार्विज्य इति संशयार्तिज्येऽपि कर्मणि याजमान एव कामो गणफलेष्विति निर्णोत-
मिह त्वेवंजातीयकानि (१) चाङ्गसम्बद्धानि उपासनानि किं याजमानान्येवोतार्विज्यानीति
विचार्यत इति न पुनरुक्तम् । (२) तत्रोपासकानां फलश्रवणादनधिकारिणस्तदनुपपत्तेर्यजमा-
नस्य च कर्मजनितफलोपभोगमाजोधिकारादृखिजां च तदनुपपत्तेर्वचनाच्च राजाज्ञास्थानी-
यात्कचिद्विजां फलश्रुतेरसति वचने यजमानस्य फलवदुपासनं, तस्य फलश्रुतेः तं ह वक्तो
दात्मन्यो विदाश्चकारेत्यादेरुपासनस्य च सिद्धविषयतया न्यायापवादसामर्थ्याभावाद् याजमा-
नमेवोपासनाकर्मैति (३) प्राप्त उच्यते ॥ ४४ ॥

आर्तिज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते ॥ ४५ ॥

श्रुतेश्च ॥ ४६ ॥

उपाख्यानान्तावद् उपासनमौद्गात्रमवगम्यते । तद्वलवाते सति बाधकेऽन्यथोपपादनी-
यम् । (४) न चर्त्विक्कर्तुं उपासने यजमानगामिता फलस्यासम्भविनी तेन हि स परिक्रीत-
स्तद्गामिने फलाय घटते । तस्मान्न व्यसनितामात्रेणोपाख्यानमन्यथयितुं युक्तमिति राद्धान्तः
॥ ४६—४७ ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीय तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४७ ॥

तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य निश्चयेन लब्ध्वा बाल्येन तिष्ठामिद्वयं च पाण्डित्यं च
निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मण इति । (५) यत्र हि विधिर्विभक्तिः श्रूयते
स विधेयो बाल्येन तिष्ठामिदित्यत्र च सा श्रूयते न श्रूयते तु मौने । तस्माद्यथाथ ब्राह्मण
इत्येतदश्रूयमाणविधिकमविधेयमेवं मौनमपि । न चापूर्वत्वाद्विधेयं, तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं
निर्विद्येति पाण्डित्यविधानादेव मौनसिद्धेः पाण्डित्यमेव मौनमिति । अथ वा मिश्रवचनोर्थं
मुनिशब्दस्तत्र दर्शनात् 'गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनवानप्रस्थमि'त्यत्र, तस्यान्यतो विहितस्याय-
मनुवादः । तस्माद्बाल्यमेवात्र विधीयते । मौनं तु प्राप्तं प्रशंसार्थमनूयत इति युक्तम् ।

(६) भवेदेवं यदि पाण्डितपर्यायो मुनिशब्दो भवेदपि तु ज्ञानमात्रं पाण्डित्यं, ज्ञानातिश-
यसम्पत्तिस्तु मौनम् तत्रैव तत्प्रसिद्धेः, आश्रमभेदे तु तत्प्रवृत्तिर्गार्हस्थ्यदिपदसन्निधानात्तस्मा-
दपूर्वत्वान्मौनस्य बाल्यपाण्डित्यापेक्षया तृतीयमिदं मौनं ज्ञानातिशयरूपं विधीयते । (७) एवं

(१) सदःकरणादिकृत्वङ्गजातीयानित्यर्थः ।

(२) ननु 'वर्षति हास्मै पर्जन्य' इत्यादौ यजमानपदमावात्कथं याजमानत्वाशङ्का अत आह तत्रेति ।

(३) अन्यार्थदर्शनं हीदमन्यतः सिद्धं विषयीकुर्यात् इह त्वन्यतः सिद्धिर्नास्ति, तत उपासनफलभागे
यजमानस्यैव कर्तृत्वमिति नयनं न बाधत इत्यभिप्रायः ।

(४) 'तं ह वक्त' इत्युपाख्यानं वाक्यशेषगतत्वाजिगीयकं प्रापकं नापेक्षते, यस्त्वन्यत्र न्यायबाध
उक्तस्तत्पाहिरपरत्वेन 'तस्मै हि परिक्रीयते' इति सूत्रावयवं व्याचष्टे नचेत्यादिना । तेन यजमानेन स
कृत्विक्परिक्रीतः सन्न तद्गामिने फलाय घटते संयादयितुं युज्यत इत्यर्थः ।

(५) ननु बाल्येनेति विधिश्चौमौनेपि विधिः स्यादत आह यत्रेति । (६) सिद्धान्तमाह भवेदेवमिति ।

(७) मौनशब्दस्यानुवादित्वं परिहृत्य विध्यश्रवणादुक्तमविधेयत्वं प्ररिहरति एवं चेति । तत्र तावत्
अमुनिसिति साकाङ्क्षात्वाभिदेशस्य तिष्ठासेत् इति विधिरनुषज्यते, मौनं निर्विद्येति सम्पाद्यत्वं च विधेयत्वं
गमयतीत्यर्थः ।

च निर्वेदनीयत्वमपि विधान आज्ञां स्याद् इत्याह—“निर्वेदनीयत्वनिर्वेदादि”ति (पृ० ८९१ पं० १४) । कस्येदं मौनं विधीयते विद्यासहकारितयेत्यत आह—“तद्वतो विद्यावतः संन्यासिनो” भिक्षोः । पृच्छति—“कथमिति” । विद्यावत्ता प्रतीयते न संन्यासितेत्यर्थः । उत्तरं तदधिकारात्—भिक्षोस्तदधिकारात्, तद्दर्शयति—“आत्मानं विदित्वे”ति । सुत्रावयवं योजयितुं शङ्क्यते—“नन्वि”ति । (पृ० ८९२ पं० १) परिहरति “अत आह पक्षेणेति” । विद्यावानिति न (१) विद्यातिशयो विवक्षितोऽपि तु विद्योदया-याभ्यासे प्रवृत्तो न पुनरुत्पन्नविद्यातिशयस्तथा चास्य पक्षे कदा चिद्धेददर्शनात्संभव इत्यर्थः । विध्यादिर्विधिमुख्यः प्रधानमिति यावत् । अत एव समिदादिर्विध्यन्तः स हि विधिः (२) प्रधानविधेः पश्चादिति । तत्राश्रूयमाणविधिस्थेऽपूर्वत्वाद्विधिरास्थेय इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

ननु यद्ययमाश्रमो बाल्यप्रधानः कस्मात्पुनर्गाहस्थेनोपसंहरतीति (३) बोधयति—“एवं बाल्यादिविशिष्ट”इति । अत उत्तरं पठति—

कृत्स्नभावानु गृहिणोपसंहारः ॥ ४८ ॥

छान्दोग्ये बहुलायासप्राप्यकर्मबहुलत्वाद् गार्हस्थ्यस्य चाश्रमान्तरधर्माणां च केषां चिद्विधानां समवायात् तेनोपसंहारो न पुनस्तेन समापनादित्यर्थः ॥ ४८ ॥

एवं तदाश्रमद्वयोपन्यासेन क्वचित्कदाचिदतराभादशङ्का मन्दबुद्धेः स्यादिति तदपा-करणार्थं सूत्रम्—

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४९ ॥

(४) वृत्तिर्धानप्रस्थानामनेकविधैवं ब्रह्मचारिणोपीति वृत्तिभेदोऽनुष्ठितातरो वा पुरुषा भिद्यन्ते । तस्माद्विधेऽपि बहुवचनमविरुद्धम् ॥ ४९ ॥

अनाविष्कुर्वन्नवयात् ॥ ५० ॥

बाल्येनेति (५) यावद्बालचरितश्रुतेः कामचारवादभक्षतायाश्चात्यन्तबाल्येन प्रसिद्धेः शौचादिनियमविधायिनश्च सामान्यशास्त्रस्यानेन विशेषशास्त्रेण बाधनात्सकलबालचरितविधानमिति प्राप्तेऽभिधीयते—

विद्याङ्गत्वेन बाल्यविधानात् समस्तबालचर्यायां च प्रधानविरोधप्रसङ्गात्तदनुगुणमप्रौढेन्द्रियत्वादि भावशुद्धिरूपं (६) तदेवं विधीयते । एवं च शास्त्रान्तराबाधेनाप्युपपत्तौ न

(१) साक्षात्कारवतो विद्यातिशयस्य भिद्धत्वाद्विधिवैयर्थ्यमाशङ्क्याह विद्यातिशय इति ।

(२) समिदादेर्विध्यन्तरत्वे हेतुमाह प्रधानविधेरिति । अतोङ्गस्य विध्यन्तप्रसिद्धिः प्रधानविधोर्विध्यादित्वं गमयतीत्यर्थः ।

(३) उपसंहरतीति । तेनोपसंहारे हि न ततः पर आश्रम इति योतितं भवति, तच्चातुपपन्नं बाल्यप्रधान आश्रमान्तरे सतीत्यर्थः ।

(४) वैखानस-औदुम्बर-बाल-खिल्य-केनपेति चतुर्विधा वानप्रस्थवृत्तिर्विध्या ।

(५) ननु भावशुद्धिरपि बालचरितं भवति तन्मात्रमेव गृह्यतामत आह यावदस्ति बालचरितं तावतः सर्वस्य बाल्येनेति श्रुतेरवगमात् सङ्कोचो युक्त इत्यर्थः ।

(६) तदेवेति । यद्यपि केवलायां भावशुद्धौ बाल्यशब्दो न प्रसिद्धः तथापि कामचारादिमति बाले

शास्त्रान्तरबाधनमन्याय्यं भविष्यतीति ॥ ५० ॥

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५१ ॥

सङ्गतिमाह—“सर्वापेक्षा चे”ति (५०८९४पं० १४) । किं श्रवणादिभिरेहैव वा जन्मनि विद्या साध्यते उतानियम इह वामुत्र वेति । (१) यद्यपि कर्माणि यज्ञादीन्यनि-
यतफलानि तेषां च विद्योत्पादसाधनत्वेन विद्योत्पादस्यानियमः प्रतिभाति तथा च गर्भ-
स्थस्य वामदेवस्यात्मप्रतिबोधश्रवणात्, ‘अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमि’ति च
स्मरणाद् आमुष्मिक्त्वमप्यवगम्यते । तथापि यज्ञादीनां प्रमेयाणामप्रमाणत्वाच्छ्रवणादेश्च
प्रमाणत्वात्तत्तमेव साक्षाद्विद्यासाधनत्वम् । यज्ञादीनां सत्त्वशुद्ध्याधानेन वा विद्योत्पादकश्रव-
णादिलक्षणप्रमाणप्रवृत्तिविघ्नोपशमनेन (२) वा विद्यासाधनत्वम् । श्रवणादीनां त्वनपे-
क्षाणामेव विद्योत्पादकत्वम् । न च प्रमाणेषु प्रवर्तमानाः प्रमातार ऐहिकमपि चिरभाविनं
प्रमोत्पादं कामयन्ते किन्तु तादात्विकमेव प्रागेव तु पारलौकिकम् । नहि कुम्भदिदृक्षुश्चक्षुषी
समुन्मीलयति कालान्तरीयाय कुम्भदर्शनाय किन्तु तादात्विकाय । तस्मादैहिक एव विद्यो-
त्पादो नानियतकालः । श्रुतिस्मृती च पारलौकिकं विद्योत्पादं स्तुत्या ब्रूतः । इत्थंभूतानि ना-
म श्रवणादीन्यावश्यकफलानि यत्कालान्तरेऽपि विद्यामुत्पादयन्तीति ।

एवं प्राप्त उच्यते—(३) यत एवात्र विद्योत्पादे श्रवणादिभिः कर्तव्ये यज्ञादीनां सत्त्वशुद्धि-
द्वारेण वा विघ्नोपशमद्वारा बोधयोगोऽत एव तेषां यज्ञादीनां कर्मान्तरप्रतिबन्धाप्रतिबन्धाभ्या-
मनियतफलत्वेन तदपेक्षाणां श्रवणादीनामप्यनियतफलत्वं न्याय्यमनपहतविघ्नानां श्रवणा-
दीनामनुत्पादकत्वादविशुद्धसत्त्वाद्वा पुंसः प्रत्यनुत्पादकत्वात् । तथा च तेषां यज्ञाद्यपेक्षाणां
तेषां चानियतफलत्वेन श्रवणादीनामप्यनियतफलत्वं युक्तमेवं श्रुतिस्मृतिप्रतिबन्धो न स्तुति-
मात्रत्वेन व्याख्येयो भविष्यति । पुरुषाश्च विद्यार्थिनः साधनसामर्थ्यानुसारेण तदनुकूलमेव
कामयिष्यन्ते, तदिदमुक्तमभिसन्धेर्निरङ्कुशत्वादिति ॥ ५१ ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ ५२ ॥

यज्ञाद्युपकृतविद्यासाधनश्रवणादिवैयर्थ्यविशेषातिर्कल तत्फले विद्यायामैहिकामुष्मिक्त्वलक्षण
उत्कर्षो दर्शितः । तथा च यथा साधनोत्कर्षनिकर्षाभ्यां तत्फलस्य विद्याया उत्कर्ष-
निकर्षवैवं विद्याफलस्यापि मुक्तेरुत्कर्षनिकर्षौ संभाव्येते । न च मुक्तावैहिकामुष्मिक्त्वल-
क्ष्णो विशेष उपपद्यते अष्टोपासनापरिपाकलब्धजन्मनि विद्यायां जीवतो मुक्तेरवश्यम्भाव-

भावशुद्धिरस्ति, तावन्मात्रपरतया बाल्यशब्दः सङ्कोच्यत इत्यर्थः । शेषविध्यनुग्रहरूपं सङ्कोचहेतुं प्रदर्श्या-
परं तद्वैतुमाह एवं चेति । (१) संशयमुक्त्वा पूर्वपक्षाभावमाशङ्कते यद्यपीति ।

(२) श्रवणादिप्रवृत्तिप्रत्युद्बोधोपशमनेन । यज्ञादीनां श्रवणादिघटकत्वात् घटितेषु श्रवणादिषु विद्यायाऽवश्यं
भवितव्यमित्यैहिकानियम इति भावः ।

(३) यथा श्रवणादिस्वरूपनिष्पत्त्यर्थं यथा सत्त्वशुद्धिविघ्ननिरास आवश्यकस्तथा श्रवणादिभिर्विद्यो-
त्पत्त्येऽपि तत्र च यज्ञादिभिः सत्त्वशुद्ध्यानुत्पत्तावपि विरोधिकर्मान्तैः प्रारम्भफलैः प्रतिबन्धाप्रतिबन्धसम्भा-
वना श्रवणायापि बहुमियो न लभ्य इत्यादिश्रुतेः, अतोऽनियतफलयज्ञादिस्वापेक्षत्वाच्छ्रवणादिराविधेयस्याप्य-
नियतफलत्वमित्यभिप्रायेण सिद्धान्तयति यत एवेति ।

नियमात् (१) सत्यप्यारब्धविपाककर्माप्रक्षये । तस्मान्मुक्तावेव (२) रूपतो निकर्षोत्कर्षौ स्याताम् । अपि च सगुणानां विद्यानामुत्कर्षनिकर्षाभ्यां तत्फलानामुत्कर्षनिकर्षौ दृष्टाविति मुक्तेरपि विद्याफलत्वादूपतश्चोत्कर्षनिकर्षौ स्यातामिति प्राप्त उच्यते—

मुक्तेस्तत्रतत्रैकरूप्यश्रुतेरुपपत्तेः । (३) साध्यं हि साधनविशेषाद्विशेषवद् भवति । न च मुक्तिर्ब्रह्मणो नित्यस्वरूपावस्थानलक्षणा नित्या सती साध्या भवेत्तुमर्हति । (४) न च सवासननिःशेषक्लेशकर्माशयप्रक्षयो विद्याजन्मविशेषवान् येन तद्विशेषान्मोक्षो विशेषवान् भवेत् । न च सावशेषः क्लेशादिप्रक्षयो मोक्षाय कल्पते । न च चिराचिरोत्पादानुत्पादावस्थेरेण विद्यायामपि रूपतो भेदः कश्चिदुपलक्ष्यते तस्या अप्यैकरूपत्वेन श्रुतेः । (५) सगुणायामस्तु विद्यायास्तत्तद्गुणावापोद्भाषाभ्यां तत्कार्यस्य फलस्योत्कर्षनिकर्षौ युज्येते । (६) न चात्र विद्यात्वं सामान्यतो ह्यं भवति, आगमतत्प्रभवयुक्तिबाधितत्वेन कालात्ययादिष्टत्वात् । तस्मात्तस्या मुक्त्यवस्थाया ऐकरूप्यावधृतेर्मुक्तिलक्षणस्य फलस्याविशेषो युक्त इति ५२.

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भागम्यां

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अध्यायश्च समाप्तः ॥

नाभ्यर्थ्या इह सन्तः स्वयं प्रवृत्ता न चेतरे (७) शक्याः ।

मत्सरपित्तनिबन्धनमचिकित्स्यमरोचकं येषाम् ॥

(८) शङ्के संप्रति निर्विषाङ्कमधुना स्वराज्यसौख्यं वह—

जेन्द्रः सान्द्रतपःस्थितेषु कथमप्युद्वेगमभ्येक्ष्यति ।

यद्वाचस्पतिमिश्रनिर्मितमित्तव्याख्यानमात्रस्फुट—

द्वेदान्तार्थविवेकवाञ्छितभवाः स्वर्गोप्यमी निस्पृहाः ॥

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

(१) ननु विद्यावतोपि शरीरधारणात्कथं मुक्तिरत आह सत्यपीति ।

(२) रूपतः—स्वरूपतः । स्यातामिति । तथाच सातिशयत्वात्कर्मसाध्यत्वमिति पुरुषार्थोऽत इत्यस्याक्षेप इत्यर्थः । तथाच मोक्षः सातिशयः विज्ञास्वित्ताविलम्बितसाधनसाध्यत्वात्कर्मफलवदित्यनुमानप्रयोगो ब्रह्मण्यः । (३) उपपत्तिमाह साध्यं हीति ।

(४) ननु मा भूत्स्वरूपावस्थानरूपायां मुक्तौ सातिशयत्वमनर्थनिवृत्तिलक्षणायां तु स्यादित्यत्राह नचेति । विरोधकार्योदय एव पूर्वपद्वत्त इति मतमाश्रित्य क्लेशादिकयो विद्याजन्मेति सामानाधिकरण्यम् । विद्याजन्मरूपोऽविद्याध्वंस एकरूपः । निवर्त्यविशेषोपाधिकस्तु तस्यापि विशेष इत्यर्थः । तर्हि स एवास्तु तत्राह नचेति ।

(५) द्वितीयानुमाने सगुणविषयत्वरूपमुपाधिमाह सगुणायाम् इति । तत्कार्यस्य—विद्याकार्यस्य ।

(६) बाधितत्वमप्याह नचात्रेति ।

(७) मत्सरिणः, श्रवणाय प्रवर्तयितुं न शक्याः, तत्र हेतुर्मत्सरोति ।

(८) सनातनाख्यलाजकृतां वाचस्पतिमिश्रस्तुतिं तत्पीतये स्वीयप्रबन्धे निबध्नाति शङ्के इति । यस्माद्वाचस्पतिकृतव्याख्यानविशान्तवदन्तार्थज्ञानतत्त्वसाक्षात्कारवत्त्वे दूरीकृतस्वर्गादिसेसाराशास्त्रवैशि लोका अतो न तदाऽऽक्रमजभयमिन्द्रस्येति श्लोकाभिप्रायः ।

साधनानुष्ठानपूर्वकत्वात्फलसिद्धेर्विषयक्रमेण (१) विषयिणोरपि तद्विचारयोः क्रममाह—
 “तृतीयेऽध्याय” इति (पृ० ८९९ पं० ७) । मुक्तिक्षणस्य (२) फलस्यात्यन्तपरोक्षत्वात्
 तदर्थानि दर्शनश्रवणमनननिदिध्यासनानि चोद्यमानान्यदृष्टार्थानीति यावद्विधानमनुष्ठेयानि न
 तु ततो ऽधिकमावर्तनीयानि प्रमाणाभावात् । (३) यत्र पुनः सकृदुपदेशादुपासीतेत्यादिषु तत्र
 सकृदेव प्रयोगः प्रयाजादिवदिति प्राप्ते—

वच्यते—(४) यद्यपि मुक्तिरदृष्टचरी तथापि सवासनाविद्योच्छेदेनात्मनः स्वरूपावस्थानलक्षण-
 यास्तस्याः श्रुतिसिद्धत्वाद् अविद्यायाश्च विद्योत्पादविरोधितया विद्योत्पादेन समुच्छेदस्याहिबिभ्र-
 मस्यैव रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारेण समुच्छेदस्योपपत्तिसिद्धत्वाद् (५) अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च श्रवण-
 मनननिदिध्यासनभ्यासस्यैव स्वगोचरसाक्षात्कारफलत्वेन लोकसिद्धत्वात्सकलदुःखविनिर्मुक्तैक-
 चैतन्यात्मकोऽहमित्यपरोक्षरूपानुभवस्यापि श्रवणाद्यभ्याससाधनत्वेनानुमाना (६) तदर्थानि श्र-
 वणादीनि दृष्टार्थानि भवन्ति । न च दृष्टार्थत्वे सखदृष्टार्थत्वं युक्तम् । न चैतान्यनावृत्तानि
 सत्कारदीर्घकालैरन्तर्येण साक्षात्कारवते तादृशानुभवाय कल्पन्ते । न चात्रासाक्षात्कारवद्विज्ञानं
 साक्षात्कारवतीमविद्यामुच्छेदितुमर्हति । न खलु पितोषद्वयेन्द्रियस्य गुडे तिक्ततासाक्षात्कारो-
 न्तरेण माधुर्यसाक्षात्कारं सहस्रेनाप्युपपत्तिभिर्निवर्तितुमर्हति । अतद्वतो नरान्तरवचांसि वोपप-
 त्तिसहस्राणि वा परामृशतोऽपि श्रुत्स्य गुडस्यागात् । तदेवं दृष्टार्थत्वाज्ज्ञानोपासनयोश्चान्त-
 र्णातादात्मिकत्वेन लोकतः प्रतीतेरावृत्तिरेवेति सिद्धम् ॥१॥

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

अधिकरणार्थमुक्त्वा निरुपाधिब्रह्मविषयत्वमस्याक्षिपति—“अत्राह भवतु नामे”ति
 (पृ० ९०१ पं० ११) । (७) साध्ये ह्यनुभवे प्रत्ययावृत्तिर्यवती नासाध्ये, नहि ब्रह्मा-
 नुभवो ब्रह्मसाक्षात्कारो नित्यशुद्धस्वभावाद् ब्रह्मणोऽतिरिच्यते, तथा च नित्यस्य ब्रह्मणः
 स्वभावो नित्य एवेति कृतमत्र प्रत्ययावृत्त्या । तदिदमुक्तं “मात्मभूत”मिति । आक्षेपारं
 प्रति शङ्कते—“सकृच्छ्रुता”विति । अयमभिसन्धिः—(८) न च ब्रह्मात्मभूतस्तत्साक्षात्कारो-
 ऽविद्यामुच्छिनत्ति तथा सहानुवृत्तेरविरोधात्, विरोधे वा तस्य नित्यत्वाज्जाविद्योदीयते कृत

(१) अध्यायविषययोः साधनफलयोः क्रमेण ।

(२) ननु ज्ञानार्थकत्वाद्दृष्टकलेषु गान्धर्वशास्त्रश्रवणादिवदविषयेषु श्रवणादिषु यावत्फलमावृत्तिभिर्ज्ञौ-
 कर्थं सकृत्प्रयोगशङ्का तत्राह मुक्तिक्षणस्येति । पूर्वपक्षी मुक्त्यर्थत्वात् श्रवणादीनामवृष्टार्थत्वं विषयत्वं च
 मन्थते विषेषु चावृत्त्यश्रवणात्सकृत्प्रयोगशङ्केत्यर्थः ।

(३) श्रवणादिवदहमहोपास्तिषु सकृत्प्रयोगमाह यत्रेति ।

(४) अत्र किं विद्याया मुक्तिसाधनत्वमवृष्टमित्युच्यते, श्रवणादेर्वी विद्यासाधनत्वम् । नाद्य इत्याह
 ययपीति सिद्धान्ती । विद्योत्पादविरोधितयेति समुच्छेदे हेतुः । अनेनाविद्या विद्यानिवर्त्या अनिर्वाच्यत्वाद-
 हिबिभ्रमवदित्यनुमानं सूचितम् । (५) न द्वितीय इत्याहः न्वयव्यतिरेकाभ्यां चेति ।

(६) ब्रह्मसाक्षात्कारः श्रवणाद्यभ्याससाध्यः शास्त्रार्थसाक्षात्कारत्वात् षड्जादिसाक्षात्कारादित्यनुमानात् ।

(७) अहङ्कारोपास्तिषु यस्य स्यादद्वेति वचनानुपासनसाध्य उपास्यसाक्षात्कारः प्रतीयते इतस्तत्रा-
 वृत्तिर्यवती न निर्युण्जब्रह्मसाक्षात्कार इत्याह साध्ये इति ।

(८) ननु स्वरूपप्रकाशेन ब्रह्मप्रथमसिद्धौ किमावृत्त्या अत आह नचेति ।

एव तु तेन सदानुवर्तेत, तस्मात्तद्वृत्तये आगन्तुकस्तत्साक्षात्कार एषितव्यः, तथा च प्रत्ययानुवृत्तिरर्थवती । आक्षेपा सर्वपूर्वोक्ताक्षेपेण (१) प्रत्यवतिष्ठते—“नावृत्तावपी”ति (पृ० ९०२ पं० १) । न खलु ज्योतिष्टोमवाक्यार्थप्रत्ययः शतशोऽप्यावर्तमानः साक्षात्कारप्रमाणं स्वविषये जनयति, उत्पन्नस्यापि तादृशो दृष्टव्यमिचारस्त्वेन प्रातिभत्वात् । ब्रह्मात्मत्वप्रतीति—ब्रह्मात्मसाक्षात्कारम् । पुनः शङ्कते—“न केवलं वाक्य”मिति । आक्षेपादूषयति—“तथाप्यावृत्त्यनर्थक्य”मिति । वाक्यं चेद्युक्त्यपेक्षं साक्षात्काराय प्रभवति, तथासति कृतमावृत्त्या, सकृत्प्रवृत्तस्यैव तस्य सोपपत्तिकस्य यावत्कर्तव्यकरणादिति । पुनः शङ्कते—“अथापि स्यादि”ति । न युक्तिवाक्ये साक्षात्कारफले प्रत्यक्षस्यैव प्रमाणस्य तत्फलत्वात् । ते तु परोक्षार्थवगाहिनी सामान्यमात्रमभिनिविशेते न तु विशेषं साक्षात्कुरुत इति तद्विशेषसाक्षात्कारायावृत्तिरूपस्यते । सा हि सत्कारदर्शकालनैरन्तर्यसेविता सती दृढभूमिर्विशेषसाक्षात्काराय प्रभवति कामिनीभावेनैव ज्ञेयस्य पुंश इति । आक्षेपाह—“नासकृदपी”ति । (२) स खल्वयं साक्षात्कारः शास्त्रयुक्तियोनिर्वा स्याद्भावनामात्रयोनिर्वा ? न तावत्परोक्षाभासविज्ञानफले शास्त्रयुक्ती साक्षात्कारलक्षणं प्रत्यक्षप्रमाणफलं प्रसोक्तमर्हत्, न खलु कुटजबीजादृष्टाङ्कुरो जायते, न च भावनाप्रकर्षपर्यन्तजमपरोक्षावभासमपि ज्ञानं प्रमाणं व्यभिचारादित्युक्तम् । आक्षेपा स्वपक्षमुपसंहरति “तस्माद्यदी”ति । आक्षेपा (३) आक्षेपान्तरमाह—“न च सकृत् प्रवृत्ते” इति । कश्चित् खलु शुद्धसत्त्वे गर्भस्थ इव वामदेवः श्रुत्वा च मत्वा च क्षणमवधाय जीवात्मनो ब्रह्मात्मतामनुभवति, ततोऽप्यावृत्तिरनर्थक्येति । आतश्चा (४) वृत्तिरनर्थिका यन्निरंशस्य प्रहणमप्रहणं वा न तु व्यक्ताव्यक्तत्वे सामान्यविशेषवत्पद्मरागादिवदित्यत आह—“अपि चानेकांश” इति । समाधत्ते—“अत्रोच्यते भवेदावृत्त्यनर्थक्यमिति” (पृ० ९०३ पं० १) । अयमभिसन्धिः । (५) सत्यं न ब्रह्मसाक्षात्कारः साक्षादागमयुक्तिफलमपि तु युक्त्यागमार्थज्ञानादित्संस्कारसच्चिच्चित्तमेव ब्रह्मणि साक्षात्कारवर्तो बुद्धिवृत्तिरिति समाधत्ते । सा च नानुमानितवद्विषयासाक्षात्कारवत्प्रातिभत्वेनाप्रमाणं तदानीं बहिस्त्वलक्षणस्य परोक्षत्वात्सदातनं तु ब्रह्मस्वरूपस्योपाधिकृषितस्य जीवस्यापरोक्षत्वम्, (६) नहि शुद्धबुद्धत्वादयो वस्तुतस्ततोऽतिरिच्यन्ते, जीव एव

(१) वृत्तिरूपसाक्षात्कारं प्रमाणपेत्य तस्यामप्यावृत्त्याक्षेपेण ।

(२) यद्यप्यभ्यासमिति शास्त्रयुक्ती साक्षात्कारं कुरुत इति शङ्कितम्, तथाप्यन्यतरपेक्षावन्तर-त्करणमिति वक्तव्यं, करणप्रयुक्तं च प्रतीतेरापरोक्षं यथा प्रत्याभिज्ञायाम्, तत्र किं शास्त्रयुक्त्योः करणत्वं भावनाया वेति विकल्प्य दूषयति स खल्वयमित्यादिना ।

(३) आवृत्तानावृत्तशास्त्रयुक्त्योः परोक्षज्ञानजनकत्वाच्च साक्षात्कारहेतुत्वमित्युक्तमधुनाऽपरोक्षज्ञानजनकत्वमभ्युपेत्यापि अभ्यासवैफल्यमाह पूर्वपक्षीत्याहोत्पान्तरमिति । (४) अवश्यं च ।

(५) अपरोक्षप्रमाणत्वार्थं आवृत्त्याक्षेपः किमावृत्त्युपकार्यप्रमाणाभावादुत साक्षात्कारयोग्यप्रमेयाभावात् । नायः, सोपाधिकात्मन्यहंप्रत्ययरूपसाक्षात्कारकरणतया वस्तुतस्ततोऽतिरिच्यन्ते एव शास्त्रयुक्त्यभ्यासवासितस्य ब्रह्मसाक्षात्कारकरणत्वसम्भवादित्याह सत्यमित्यादिना ।

(६) ननु जीवस्वरूपस्य सदातनमापरोक्षं भवतु तथाप्यात्म्यस्य तु ब्रह्मस्वभावस्य नित्यशुद्धत्वादे-परोक्षत्वाच्चद्वावर्तनाभिः साक्षात्कृतिर्भ्रमः स्यादत आह नहीति ।

तु तत्तदुपाधिरहितः शुद्धादिस्वभावो ब्रह्मेति गम्यते । (१) न च तत्तदुपाधिविरहोऽपि ततो-
तिरिच्यते । तस्माद्यथा गान्धर्वशास्त्रार्थज्ञानाभ्यासादितसंस्कारसचिवेन श्रोत्रेण षड्जादिस्वर-
प्राग्ममूर्च्छनाभेदमध्यक्षेणेक्षते एवं वेदान्तार्थज्ञानादितसंस्कारो जीवस्य ब्रह्मस्वभावमन्तःकर-
णेनेति । “यस्तत्स्वमसीति स्रक्तुक्तमेवे”ति । श्रुत्वा मत्वा क्षणमवधाय प्राग्भवोया-
भ्यासजातसंस्कारादित्यर्थः । “यस्तु न शक्नोती”ति । प्राग्भवोयब्रह्माभ्यासरहित इत्यर्थः ।
“नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नामे”ति । यत्र परोक्षप्रतिभासिनि वाक्यार्थेऽपि व्यक्ताव्यक्तत्व-
तारतम्यम्, तत्र मननोत्तरकालमाभ्यासनाभ्यासनिर्कर्षप्रकर्षक्रमजन्मनि प्रत्ययप्रवाहे साक्षा-
त्कारावधौ व्यक्तितारतम्यं प्रति कैव कथेति भावः । तदेवं वाक्यमात्रस्या(२)र्थेपि न द्रागि-
त्येव प्रत्यय इत्युक्तम्, तत्त्वमसीति तु वाक्यम(३)त्यन्तदुर्ग्रहपदार्थं न पदार्थज्ञानपूर्वके स्वार्थे
ज्ञाने द्रागित्येव प्रवर्तते, किन्तु बिलम्बिततमपदार्थज्ञानमतिविलम्बेनेत्याह—“अपि च तत्त्व-
मसीत्येतद्वाक्यं त्वंपदार्थस्ये”ति । स्यादेतत्, पदार्थसंसर्गात्मा वाक्यार्थः पदार्थ-
ज्ञानक्रमेण तदधीननिरूपणीयतया क्रमवत्प्रतीतिर्युज्यते, ब्रह्म तु निरंशत्वेनासंसृष्टनानात्व-
पदार्थकमिति कस्यानुक्रमेण क्रमवती प्रतीतिरिति स्रक्तुदेव तद्गृह्येत न वा गृह्येतेत्युक्तमि-
त्यत आह—“यद्यपि च प्रतिपत्तव्य आत्मा निरंश”इति (पृ० ९०४ पं० १) ।
निरंशोऽप्ययमपरोक्षोऽप्यात्मा तत्तद्देहाधारोपव्युदासाभ्यामंशवानिवात्यन्तपरोक्ष इव । ततश्च
वाक्यार्थतया क्रमवत्प्रत्यय उपपद्यते । तत्किमियमेव वाक्यजनिता प्रतीतिरात्मनि तथा च
न साक्षात्प्रतीतिरात्मन्यनागतफलत्वादस्या इत्यत आह—“तत्तु पूर्वरूपमेवात्मप्रतिपत्तेः
साक्षात्कारवत्याः” । एतदुक्तं भवति—वाक्यार्थश्रवणमननोत्तरकाला विशेषणत्रयवती(४)
भावना ब्रह्मसाक्षात्काराय कल्पत इति वाक्यार्थप्रतीतिः साक्षात्कारस्य पूर्वरूपमिति ।
शङ्कते—“सत्यमेवमि”ति । ससारोपो हि तत्त्वप्रत्ययेनापोद्यते न तत्त्वप्रत्ययः, दुःखित्वा-
दिप्रत्ययव्यात्मनि सर्वेषां सर्वदोषयत इत्यबाधितत्वात्समीचीन इति बलवान्न शक्योपनेतु-
मित्यर्थः । निराकरोति—“न देहाद्यभिमानवादि”ति । नहि सर्वेषां सर्वदोषयत इत्ये-
तावता तात्त्विकत्वम्, देहाद्यभिमानस्यापि सत्यत्वप्रसङ्गात्सोऽपि सर्वेषां सर्वदोषयते । उक्तं
चास्य तत्रतत्रोपपत्त्या बाधनमेवं दुःखित्वाद्यभिमानोऽपि तथा, नहि नित्यशुद्धबुद्धस्वभावस्या-
त्मन उपजनापायधर्माणो दुःखशोकादय आत्मनो भवितुमर्हन्ति । नापि धर्मास्तेषां ततो-
न्यन्तभिन्नानां(५) तद्वर्त्मत्वानुपपत्तेः । नहि गौरवस्य धर्मः(६)सम्बन्धस्यापि व्यतिरेका-

(१) एव चेदुपाधिविरहस्य जीवान्यत्वात्परोक्षतया निरुपाधिवृत्तापरोक्षप्रतीतिप्रथमः स्यान्नित्याह नचे-
ति । नन्वेवं संसारदशायामिव मोक्षेपि जीवरूपभावे शास्त्रीयज्ञानवैयर्थ्यापत्तिरत आह तस्मादिति । अयं
भावः—अधिकलानाधिकेऽवभासमानेपि वस्तुनि येन क्रमेणारोपप्रवृत्तिस्तद्विपरीताकारप्रमाणवृत्त्युदयव्यतिरेके-
ण न भ्रमनिवृत्तिर्यथा देवदत्ते तदैवैव चाभिज्ञासिद्धेऽप्यन्योन्यः स इत्यारोपः सोयमित्याकारप्रत्यभिज्ञया
विना न निवर्तत इति । (२) परोक्षार्थकस्य ।

(३) वाक्यार्थसाक्षात्कारार्थमात्रवृत्त्युपयोगेमुक्त्वा तत्त्वम्पदार्थविवेकद्वारा वाक्यमात्रात् परोक्षज्ञानो-
त्पादनेत्यावृत्त्युपयोग उच्यते इत्याह अत्यन्तदुर्ग्रहेति । (४) दीर्घकाल-निरन्तर्य-सत्कारवती ।

(५) इदमुपलक्षणमभिज्ञानमित्यापि द्रष्टव्यम् ।

(६) नन्वधस्य गोऽधर्मत्वं नाप्यत्वात्किन्तु गन्धसमेवतत्वात् । दुःखादयस्तु भिन्ना अप्यात्मसमवत-
त्वाद्धर्मो इत्याशङ्क्य, सम्बन्ध एव वास्तविको नास्तीत्याह सम्बन्धस्यापीति ।

व्यतिरेकाभ्यां सम्बन्धासम्बन्धाभ्यां च विचारासहत्वात्, (१)भेदाभेदयोश्च परस्परविरोध-
नैकत्रासम्भवादिति । सर्वमेतदुपपादितं द्वितीयाध्याये । तदिदमुक्तं “देहादिवदेव चैत-
न्याद्विहिरुपलभ्यमानत्वा”दिति । इतश्च दुःखित्वादीनां न तादात्म्यमित्याह—“सुषु-
प्तादिषु चे”ति । स्यादेतत्, कस्मादनुभवार्थ एवावृत्त्युभ्युपगमो यावता ‘द्रष्टव्यः श्रो-
तव्य’ इत्यादिभिस्तत्त्वमसिवाक्यविषयादन्यविषयैवा (२)श्रुतिविधास्यत इत्यत आह—
“तत्रापि न तत्त्वमसिवाक्यार्थादि”ति (पृ० ९०५ पं० ६) । ‘आत्मा वा अरे
द्रष्टव्य’ इत्याद्यात्मविषयं दर्शनं विधीयते (३), न च तत्त्वमसिवाक्यविषयादन्यदात्मदर्शन-
मात्रातं येनोपक्रम्यते येन चोपसंख्यते स वाक्यार्थः । सदेव सौम्येदमिति चोपक्रम्य तत्त्व-
मसीत्युपसंहृत इति स एव वाक्यार्थः । तदितः (४) प्रच्याव्यावृत्तिमन्यत्र विदधानः प्रधान-
मज्ञेन विद्वन्ति, वरो हि कर्मणाभिप्रेयमाणत्वात् सम्प्रदानं प्रधानम्, तमुद्वाहेन कर्मणाज्ञेन न
विप्रन्तोति । ननु विधिप्रधानत्वाद्वाक्यस्य न भूतार्थप्रधानत्वं भूतस्त्वर्थस्तदङ्गतया प्रत्याख्यते ।
यथाहुः—“चोदना हि भूतं भवन्तमि”त्यादि शाबरं वाक्यं व्याचक्षणाः—कार्यमर्थमवगमय-
न्ती चोदना तच्छेषतया भूतादिकं मवगमयतीत्याशंक्याह । “नियुक्तस्य चास्मिन्नधि-
कृतोहमि”ति । यथा तावद्भूतार्थपर्यवसिता वेदान्ता न कार्यविधिनिष्ठास्तथोपपादितं तत्तु
समन्वयादित्यत्र । प्रत्युत विधिनिष्ठत्वे मुक्तिविरुद्धप्रत्ययोत्पादान्मुक्तिविहन्तृत्वमेवास्त्येत्यभ्यु-
च्चयमात्र (५)मत्रोक्तमिति ॥ २ ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

(६)यद्यपि ‘तत्त्वमसी’त्याद्याः श्रुतयः संसारिणः परमात्मभावं प्रतिपादयन्ति, तथापि
तथोरपहतपाप्मत्वानपहतपाप्मत्वादिलक्षणाविरुद्धधर्मसंसर्गेण नानात्वस्य विनिश्चयात् श्रुतेश्च
तत्त्वमसरीत्याद्याया ‘मनो ब्रह्म आदित्यो ब्रह्मे’त्यादिवत्प्रतीकोपदेशपरतयाभ्युपपत्तेः प्रतीकोप-
देश एवायम् । (७)न च यथा समारोपितं सर्पत्वमनूय रज्जुत्वं पुरोवर्तिनो द्रव्यस्य विधीयत
एवं प्रकाशात्मनो जीवभावमनूय परमात्मत्वं विधीयते इति युक्तम् । युक्तं हि पुरोवर्तिनि द्रव्ये
द्राघीयसि (८) सामान्यरूपेणालोचिते विशेषरूपेणागृहीते विशेषान्तरसमारोपणमिह तु प्रका-
शात्मनो निर्विशेषसामान्यस्यापराधीनप्रकाशस्य नागृहीतमस्ति किञ्चिद्रूपमिति कस्य विशे-
षस्याग्रहे किं विशेषान्तरं समारोप्यताम् । तस्माद्ब्रह्मणो जीवभावारोपासम्भवाज्जीवो जीवो

(१) ननु दुःखादयो नात्यन्तमिना आत्मनः किन्तु मिनामिना इत्याशङ्क्याह भेदाभेदयोश्चेति ।

(२) सम्पदादिविषयैव ।

(३) आत्मस्तुतिद्वारा दर्शनं पुरुषपदवृत्त्यतिशयाविषयत्वमापद्यत इत्यर्थः ।

(४) तत्त्वमसिवाक्यात् ।

(५) समन्वयसूत्रोक्तयुक्त्या वेदान्तानां सिद्धब्रह्मपरत्वे सिद्धे तादृशब्रह्मज्ञानादेव मुक्तिरिति सिद्ध्यति
तथाभ्युपगमे मुक्तिविरोध उक्त इत्यर्थः ।

(६) शब्दादेव प्रमित (अ० १ पा० १ सू० ३४) इत्यत्र श्रुतिभिर्ब्रह्मजीवैक्ये निर्णीतेषु विरुद्धार्थ-
त्वादुपचरितश्रुतिविषयत्वाभिप्रायेणाशङ्क्यत इत्याह यद्यपीत्यादिना ।

(७) जीवपरविभागस्याध्यस्तत्वादविरोधमाशङ्क्य स्वप्रकाशस्य भ्रमाधिष्ठानत्वानुपपत्तेरध्यासायोग-
माह नचेति । (८) दीर्घतरे ।

ब्रह्म च ब्रह्मेति तत्त्वमसीति प्रतीकोपदेश एवेति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते अभिधीयते—इवेतकेतोरात्मैव परमेश्वरः प्रतिपत्तव्यो न तु श्वेतकेतोर्व्यति-
रिक्तः परमेश्वरः । भेदे हि गौणत्वापत्तिर्न च मुख्यसम्भवे गौणत्वं युक्तम् । अपि च प्रती-
कोपदेशे सकृद्वचनं तु प्रतीयते भेददर्शननिन्दा च । अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति,
नाल्पत्वमतिदवीय एवोपचरितत्वम् । तस्मात्पौर्वापर्यालोचनया श्रुतेस्तावज्जीवस्य परमा-
त्मता वास्तव्यित्येतत्परता लक्ष्यते । न च मानान्तरविरोधादत्रापामाण्यं श्रुतेः, न च मा-
नान्तराविरोध इत्यादि तु सर्वमुपपादितं प्रथमेऽध्याये (१) । (२) निरंशस्यापि चानाद्यनि-
र्वाच्याविद्यातद्वासनासमारोपितविविधप्रपञ्चात्मनः सांशस्येव कस्यचिदंशस्याग्रहणाद्विभ्रम
इव परमार्थस्तु न विभ्रमो नाम कश्चिन्न च संसारो नाम किन्तु सर्वमेतत्सर्वानुपपत्तिभाजन-
त्वेनानिर्वाचनीयमिति युक्तमुत्पद्यामः । तदनेनाभिसन्धिनाक्तम्—“यद्येवं प्रतिबुद्धोऽसि
नास्ति कस्यचिद्विप्रतीतबोधः” इति (पृ० ९०८ पं० १) अन्येषां दुः—

यद्यद्वैतेन तोषोऽस्ति युक्त एवासि सर्वदेति ।

अतिरोहितार्थमन्यदिति ॥ ३ ॥

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४ ॥

(३) यथा हि शास्त्रोक्तं शुद्धमुक्तस्वभावं ब्रह्मात्मत्वेनैव जीवेनोपास्यते ‘इह ब्रह्मास्मि
तत्त्वमसि श्वेतकतो’ इत्यादिषु तत्कस्य हेतोर्जीवात्मनो ब्रह्मरूपेण तात्त्विकत्वाद्वितीयत्व-
मिति श्रुतेश्च । (४) जीवात्मान्वाविद्यादर्पणा ब्रह्मप्रतिबिम्बत्वाः । यथायथा यत्रयत्र मनो
ब्रह्मादिस्तो ब्रह्मेत्यादिषु ब्रह्मदृष्टेरुपदेशस्तत्र सर्वत्राहं मन इत्यादि द्रष्टव्यम् । “ब्रह्मणो मु-
ख्यमात्मत्वमिति” । (५) उपपन्नं च मनःप्रभृतीनां ब्रह्मविकारत्वेन तादात्म्यम्, घटश-
राबोदञ्चनादीनामिव मृद्विकाराणां मृदात्मकत्वम्, तथा च तादृशानां प्रतीकोपदेशानां क-
चित्कस्यचिद्विकारस्य प्रविलयावगमाद्धेदप्रपञ्चप्रविलयपरत्वेमेवेति प्राप्ते,

उच्यते—(६) न तावदहं ब्रह्मेत्यादिभिर्यथाहंकारास्पदस्य ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्यते एवं मनो
ब्रह्मेत्यादिभिरहङ्कारास्पदत्वं मनःप्रभृतीनां, किन्त्वेषां ब्रह्मत्वेनोपास्यत्वम् । (७) अहंकारास्पदस्य

(१) प्रमाणान्तराणामविद्योपस्थापितन्यावहारिकविषयत्वमध्यासभाष्ये उक्तमित्यर्थः ।

(२) यथाऽऽकाशस्य निरंशस्याप्युपाध्यवच्छेदभेदाद्ग्रहणाग्रहणे इत्यर्थः ।

(३) पूर्वोक्तं जीवब्रह्मणोरभेदमुपजीव्य ब्रह्मदृष्टिमस्तु मनआदिविभ्रममिति ब्रह्मभिन्नजीवदृष्टिः कर्तव्य-
व्यभिचारेण पूर्वपक्षमाह यथाहीति ।

(४) ननु मनआदिषु ब्रह्मात्मकजीवदृष्टेरध्यासे तदात्मकाकाशाद्विदुष्टिः कुतो नेत्यत आह जीवेति ।
आकाशादिः स्वरूपेण कल्पितो जीवानाम्नु भेदमात्रं कल्पितं तत्स्वरूपं तु ब्रह्मैवेत्यर्थः । आविद्यादर्पणा-अ-
विद्योपाधिकाः ।

(५) पूर्वाधिकरणे ब्रह्मण्यात्मत्वमतिः कार्येऽयुक्तत्वाद्ब्रह्माभिन्ननामादावप्यहंमतिविधेयेत्याहोपपन्नं चेति ।

(६) अत्र मनआदावात्मत्वदृष्टिः श्रुतिवलादाशङ्क्यते अर्थादा, नायः, इति वदन् पूर्वाधिकरणद्विष-
यमाह न तावदिति ।

(७) द्वितीयेपि किं मनआदिषु ब्रह्माध्यासाद् ब्रह्माभिन्नजीवविषयाहंकाराशङ्क्यते किंवा प्रतीकानां
ब्रह्मविकारत्वेन तदभेदाद्ब्रह्माणि चात्मत्वप्रतीतिः प्रतीकेष्वहंकारापाद्यते, प्रथममाशङ्कते अहङ्कारास्पदस्येति ।

ब्रह्मतया ब्रह्मत्वेनोपासनीयेषु मनःप्रभृतिष्वपि अहङ्कारास्पदत्वेनोपासनमिति चेत् । न, (१) एवम् । दिव्यहमित्यश्रवणात् । ब्रह्मात्मतया त्वहङ्कारास्पदत्वकल्पने तत्प्रतिबिम्बस्येव तद्विकारान्तरस्याप्याकाशादेर्मनःप्रभृतिषुपासनप्रसङ्गः । तस्माद्यस्य यन्मात्रात्मतयोपासनं विहितं तस्य तन्मात्रात्मतयैव प्रतिपत्तव्यं 'यावद्वचनं वाचनिकमिति' न्यायाच्चाधिकमध्याहृतव्यमितिप्रसङ्गात् । न च सर्वस्य वाक्यजातस्य प्रपञ्चस्य विलयः प्रयोजनम्, तदर्थत्वे हि मन इति प्रतीकग्रहणमनर्थकं विश्वमिति वाच्यम् यथा सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति । न च सर्वोपलक्षणार्थं मनोग्रहणं युक्तम्, मुख्यार्थमनोग्रहणं युक्तम्, मुख्यार्थसम्भवे लक्षणाया अयोगात्, आदित्यो ब्रह्मेत्यादीनां चानर्थक्यापत्तेः । "नह्युपासकः प्रतीकानी"ति । अनुभवाद्वा प्रतीकानां मनःप्रभृतीनामात्मत्वेनाकलनं श्रुतेर्वा, न त्वेतदुभयमस्तीत्यर्थः । "प्रतीकाभावप्रसङ्गादि"ति । (२) ननु यथावच्छिन्नस्याहङ्कारास्पदस्यानवच्छिन्नब्रह्मात्मतया भवत्यभाव एवं प्रतीकानामपि भविष्यतीत्यत आह— "स्वरूपोपमर्दे च नामादीनामिति"ति (पृ० ९०९५०१) । (३) इह हि प्रतीकान्यहङ्कारास्पदत्वेनोपास्यतया प्रधानत्वेन विधित्सितानि न तु तत्त्वमसीत्यादावहङ्कारास्पदमुपास्यमवगम्यते किन्तु सर्पत्वानुवादेन रज्जुतत्त्वज्ञापन इवाहङ्कारास्पदस्यावच्छिन्नस्य प्रविलयोऽवगम्यते । किमतो यथेवम्, एतदतो भवति—प्रधानीभूतानां न प्रतीकानामुच्छेदो युक्तो न च तदुच्छेदे विधेयस्याप्युपपत्तिरिति । (४) अपि च— "न च ब्रह्मण आत्मत्वादि"ति । नह्युपासनविधानानि जीवात्मनो ब्रह्मत्वभावप्रतिपादनपरैस्तत्त्वमस्यादिसंदर्भैरेकवाक्यभावमापद्यन्ते येन तदेकवाक्यतया ब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिः कल्पेत भिन्नप्रकरणत्वात्तथा च तत्र यथा लोकप्रतीतिव्यवस्थितो जीवः कर्ता भोक्ता च संसारी न ब्रह्मेति कथं तस्य ब्रह्मात्मतया ब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिरुपदिश्येतेत्यर्थः । "अतश्चोपासकस्य प्रतीकैः समत्वादि"ति । यद्यप्युपासको जीवात्मा न ब्रह्मविकारः, प्रतीकानि तु मनःप्रभृतीनि ब्रह्मविकारस्तथाप्यवच्छिन्नतया जीवात्मनः प्रतीकैः साम्यं द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

यद्यपि सामानाधिकरण्यमुभयथापि घटते तथापि (५) ब्रह्मणः सर्वाध्यक्षतया फलप्रसवधामर्थ्येन फलवत्त्वात्प्राधान्येन तदेवादित्यादिदृष्टिभिः संस्कृतव्यमित्यादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मण्येव कर्तव्या न तु ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिषु । न चैवंविधेऽवधूते शास्त्रार्थे निकृष्टदृष्टेर्नातिकृष्ट इति लौकिको न्यायोऽपवादय प्रभवत्यागमविरोधेन तस्यैवापेक्षितत्वादिति पूर्वपक्षसंक्षेपः ।

(१) यदि श्रुतेः प्रतीकैष्वहम्मतिरमिमता तर्हि ब्रह्मणीव तां वेदः श्रावयेत् न चैवमित्याह नेति ।

(२) स्वयमेवोद्भाष्य दूषयिष्यतीत्युक्तमिदानीं निराकरोति ननु यथेत्यादिना ।

(३) जीवल्यादन्नादित्यस्य वैषम्यमाह इह हित्यादिना ।

(४) न च ब्रह्मण इति भाष्यगतचक्षुशब्दार्थमाहापि चेति । पूर्वोक्तातिप्रसङ्गेन सह समुच्चय इत्यर्थः ।

(५) यथा पूर्वत्र ब्रह्माभिन्नजीवदृष्टेर्नामादिषु करणे घटादिवृष्टेरपि प्रसङ्ग इत्यातिप्रसङ्गात् प्रतीकैष्वहम्मतिक्षेप इत्युक्तमेवमिहापि यथादित्यादिषुपास्यमानेषु ब्रह्म फलप्रदमिमत् तदा चैव उपास्यमाने नैवात् फलप्रसङ्गाद्ब्रह्मैव फलप्रदत्वाहुपास्यमिति सङ्गत्यभिप्रायेण पूर्वपक्षमाह ब्रह्मण इत्यादिना । प्रयोजनवत्तया ब्रह्मणः संस्कारपेक्षत्वात्तत एव च प्रधानत्वात्तद्वाचिब्रह्मशब्दस्य प्रतीतिलक्षकत्वायोगाद्ब्रह्मैवेत्यादिदृष्टिभिः संस्कार्यमित्यर्थः ।

(१) सत्यं सर्वाध्यक्षतया फलदातृत्वेन ब्रह्मण एव सर्वत्र वास्तवं प्राधान्यं तथापि शब्दगत्यनुरोधेन क्वचित्कर्मण एव प्राधान्यमवधीयते । यथा 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत स्व-
र्गकामः, (२) चित्रया यजेत पशुकाम' इत्यादौ । अत्र हि सर्वत्र यागाद्याधाराधिता यद्यपि-
देवतैव फलं प्रयच्छतीति स्थापितं तथापि शब्दतः कर्मणः करणत्वावगमेन फलत्वप्रतीतिः
प्राधान्यम् । (३) क्वचिद् द्रव्यस्य यथा ब्रिहन्निष्प्रोक्षतीत्यादौ । तदुक्तं 'यैस्तु द्रव्यं चिकी-
र्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयते'ति (४) । तदिह यद्यपि सर्वाध्यक्षतया वस्तुतो ब्रह्मैव फलं प्रयच्छति
तथापि शास्त्रं ब्रह्म बुद्ध्यादित्यादौ प्रतीकं उपास्यमाने ब्रह्मफलाय कल्पते इति अभिवदति
किंवाऽऽदित्यादिबुद्ध्या ब्रह्मैव विषयीकृतं फलायेत्युभयथापि ब्रह्मणः सर्वाध्यक्षस्य फलदा-
नोपपत्तेः स्थावरार्थसंदेहे लोकानुसारतो निश्चीयते । तदिदमुक्तम् । "निर्धारिते शास्त्रार्थे
एतदेवं स्यादिति" (५०९१७पं१७) । न केवलं लौकिको न्यायो निश्चये हेतुरपि तु
आदित्यादिशब्दानां प्राथम्येन मुख्यार्थत्वमपीत्याह— "प्राथम्याच्चे"ति (५०९११पं०१)
इति परत्वमपि ब्रह्मशब्दस्यामुमेव न्यायमवगमयति । तथाहि स्वरसवृत्त्या आदित्यादिशब्दा-
यथा स्वार्थे वर्तन्ते तथा ब्रह्मशब्दोऽपि स्वार्थे वर्तस्यति यदि स्वार्थोऽस्य विवक्षितः स्यात्,
तथा चेति परत्वमनर्थकम् तस्मादिति (५) स्वार्थात्प्रचयाव्य ब्रह्मपदं ज्ञानपरं स्वरूपपरं वा
कर्तव्यम् । (६) न च ब्रह्मपदमादित्यादिपदार्थ इति प्रतीतिपर एवायमिति परः शब्दो यथा
गौरिति मे प्रतीतिरभवदिति । तथा चादित्यादयो ब्रह्मेति प्रतिपत्तव्या इत्यर्थो भवतीत्याह
"इति परत्वादपि ब्रह्मशब्दस्येति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ५ ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

"अथवा नियमेनोद्गीथादिमतयश्चादित्यादिष्वध्यस्येरन्नि"ति (५०९१२
पं०९) । सत्त्वपि आदित्यादिषु फलानुत्पादादुत्पत्तिमतः कर्मण एव फलदर्शनात् कर्मैव
फलवत् (७) तथा चादित्यादिमतिभिर्बुद्धीत्यादिकर्माणि विषयीक्रियेरन् तत आदित्यादिब्रह्मिभिः

(१) यथा राजपुरुष आगत इत्युक्ते वस्तुतः प्रधानस्यापि राज्ञ आगमनं न प्रतीयते किन्तु पुरुषस्य
तथाऽत्रापि आदित्यादिरेव शब्दतः प्रधानत्वेनावगत उपास्तिकर्मैति वस्तुं श्रौतदृष्टान्तमाह सत्यमित्यादिना ।

(२) इदमैहिकफलकर्मोदाहरणम् ।

(३) आदित्यादिद्रव्यस्य प्राधान्यसिद्ध्यर्थं दृष्टान्तान्तरमाह क्वचिद्द्रव्यस्येति ।

(४) यैर्ब्रह्मनित्यादिशब्दैर्द्रव्यं सञ्चिकीर्ष्यते इति प्रतीयते तत्र क्रिया प्रोक्षणाद्यात्मिका गुणत्वेन प्रती-
येतेत्यर्थः ।

(५) इति शब्देन । स्वरूपेति । ब्रह्मपदमेव स्वरूपं तत्परं ब्रह्मेति शब्द इति वा द्वावर्थाविति शब्दाशि-
रस्कब्रह्मशब्दात् प्रतीयते इत्यर्थः ।

(६) उपास्तित्वेन सिद्धये शब्दपरत्वं दूषयन्नाह नचेति । य आदित्यः स ब्रह्मेति अयं शब्द इति सा-
मानाधिकरण्यं विरुद्धमित्यर्थः । ननु प्रतीतिपरत्वमपि न युक्तं या ब्रह्मेति प्रतीतिः सा आदित्य इत्यस्याप्य-
र्थस्य विरुद्धत्वादत आह गौरिति । आन्तो हि गवयादेकं गौरितिप्रतिपद्य बाधोत्तरकालं वदति गौरिति
मेभवत् गवय इति गवात्मत्वेन प्रतीत इत्यर्थः ।

(७) भाष्ये क्रियात्मकत्वादित्यसाधकम्, सिद्धरूपादित्यादिदृष्टव्यासासेऽप्युद्गीथादिगतक्रियास्वभाव-
स्यानपायात्तरफलासिद्ध्युपपत्तेरित्याशङ्क्याह तथाचेति । शुक्त्यादौ रजतबुद्ध्युत्पत्तौ तत्प्रयुक्तव्यवहारप्रतिव-
न्धवत् सिद्धरूपादित्यादिदृष्टाबुद्धीत्यादिगताक्रियास्वभाभिभूयेत्यर्थः ।

कर्मरूपाण्यभिभूयेरन् । एवं च कर्मरूपेष्वसत्कल्पेषु कृतः फलमुत्पद्येत । (१) आदित्यादिषु पुनरुद्गीथादिदृष्टावुद्गीथादिषु व्योपास्यमाना आदित्यादयः कर्मात्मकाः सन्तः फलाय कल्पिष्यन्त इति । अत एव च पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामशब्दप्रयोग उपपन्नो यतः पृथिव्याग्निदृष्टिरध्यस्तामौ च सामदृष्टिः, साम्नि पुनरग्निदृष्टौ ऋचि च पृथिवीदृष्टौ विपरीतं भवेत् । तस्मादप्येतदेव युक्तमित्याह—“तथा चेयमेवे”ति । उपपत्त्यन्तरमाह—“अपि च लोकेष्वि”ति । एवं स्वत्वधिकरणनिर्देशो विषयत्वप्रतिपादनपर उपपद्यते यदि लोकेषु सामदृष्टिरध्यस्येत नान्यथेति । पूर्वाधिकरणराद्धान्तोपपत्तिमन्त्रैवार्यै ब्रूते—“प्रथमनिर्दिष्टेषु चे”ति (पृ० ९१३ पं० १) । सिद्धान्तमत्र प्रक्रमते—“आदित्यादिमतय एवे”ति । (२) यद्युद्गीथादिमतय आदित्यादिषु क्षिप्येरन् तत आदित्यानां स्वयमकार्यत्वादुद्गीथादिभ्यस्तत्तत्र वैयर्थ्यं प्रसज्येत, नद्यादित्यादिभिः किंचिक्रियते यद्विद्यया वीर्यवत्तरं भवेद् आदित्यादिमस्या विद्ययोद्गीथादिकर्मसु कार्येषु यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवतीत्यादित्यमतीनामुपपद्यते उद्गीथादिषु संस्कारकत्वेनोपयोगः । चोदयति—“भवतु कर्मसमुद्भिदफलेष्वेवामि”ति । यत्र हि कर्मणः फलं तत्रैवं भवतु यत्र तु गुणात्फलं तत्र गुणस्य सिद्धत्वेनाकार्यत्वात्करोतीत्येव नास्तित्यत्र विद्यायाः क उपयोग इत्यर्थः । परिहरति—“तेष्वपी”ति । न तावद्गुणः सिद्धस्वभावः कार्याय फलाव पर्याप्तो मा भुष्प्रकृतकर्मानिवेशिनो यत्किञ्चित्फलोत्पादः, तस्मात्प्रकृतापूर्वसन्निवेशितः फलोत्पाद इति, तस्य क्रियमाणत्वेन विद्यया वीर्यवत्तरत्वोपपत्तिरिति । ‘फलात्मकत्वाच्चादित्यादीनामि’ति । यद्यपि ब्रह्मविकारत्वेनादित्यादीनामविशेषस्तथापि फलात्मकत्वेनादित्यादीनामस्त्युद्गीथादिभ्यो विशेष इत्यर्थः । द्वितीयानिर्देशादप्युद्गीथादीनां प्राधान्यमित्याह—अपि चोमिति । (३) स्वयमेवोपासनस्य कर्मत्वात्फलवत्त्वोपपत्तेः । ननूकं सिद्धरूपैरादित्यादिभिरध्यस्तैः साध्यभूतत्वमभिभूतं कर्मणामत आह—“आदित्यादिभावेनापि दृश्यमानानामि”ति (पृ० ९२४ पं० २) । भवेदेतदेवं यद्यध्यासेन कर्मरूपमभिभूयेतापि तु माणवक इवाग्निदृष्टिः केनचित्तीव्रत्वादिना गुणेन गौण्यनभिभूतमाणवकत्वात्तथेहापि । नहीयं शुक्तिकार्या रजतधीरिव बहिधीर्येन माणवकत्वमभिभवेत्, किन्तु गौणो, तथेयमप्युद्गीथादावादित्यदृष्टिर्गौणीति भावः । “तदेतस्यामुच्यध्युदं सामेति त्वमे”ति । (४) अन्यथापि लक्षणोपपत्तौ न ऋक्सामेत्यध्यासकल्पना पृथिव्यग्न्योरित्यर्थः ।

(१) उद्गीथादिमतिभिरित्यादिभाष्यं व्याचष्टे आदित्यादिषु पुनरिति । अत एवेति । अत्र हेतुवाक्ये ‘तदेतदेतस्यामुच्यध्युदं सामे’त्यत्र पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामशब्दप्रयोगः पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामदृष्टिः पूर्ववाक्येऽभिहितेति ज्ञापयति, आरोप्यवाचकशब्दस्यैव बन्धादेर्माणवकादावुपचारदर्शनादित्यर्थः ।

(२) उद्गीथादीनां क्रियात्वात् प्रकृतज्योतिष्टोमाद्युपकारस्य तैः करिष्यमाणत्वाच्च तान्येवादित्यादिमतिभिरातिशयाय संस्क्रियेरन्नित्याह यदीति ।

(३) भवन्तूकृष्टा आदित्यादयः तेभ्यस्त्वक्रियारूपेभ्यः कथं फलसिद्धिरित्याशङ्क्य तद्वाहः फलं भवेदित्याह स्वयमेवेति ।

(४) अन्यथापीति । सत्यां लक्षणायां न गौणी वृत्तिर्दौर्बल्यात्, तथाच ऋक्सामसम्बन्धमात्रं पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामशब्दप्रयोगे कारणम्, सम्बन्धश्च ऋक्सामाध्यस्तत्वमपीत्यर्थः ।

(१) अक्षरन्यासालोचनया तु विपरतिमेवेत्याह—“इयमेवर्ति”ति । (२) लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीतेति द्वितीयानिर्देशात्साम्नामुपास्यत्वमवगम्यते । तत्र यदि सामधीरभ्यस्येत ततो न सामान्युपास्येरन् अपि तु लोकाः पृथिव्यादयः । तथा च द्वितीयार्थं परित्यज्य तृतीयार्थः परिकल्पेत (३), साम्नेति लोकेष्विति सप्तमी द्वितीयार्थे कथंचिन्नीयते, अगारे गावो वास्यन्तां प्रागरे कुसुमानीतिवत् । तेनोक्तन्यायानुरोधेन (४) सप्तम्याश्चोभयथाप्यवश्यं कल्पनीयार्थत्वाद् वरं यथा श्रुतद्वितीयार्थानुरोधाय तृतीयार्थे सप्तमी व्याख्यातव्या । लोकपृथिव्यादिवुज्या पञ्चविधं हिङ्कारप्रस्तावोद्गीथप्रतीहारनिधनप्रकारं सामोपासीतेति निर्णीयते । (५) ननु यत्रोभयत्रापि द्वितीयानिर्देशो यथा खल्वमुमेवादित्यं सप्तविधं हिङ्कारप्रस्तावोद्गीथप्रतीहारोपद्रवनिधनप्रकारं सामोपासीतेति, तत्र को विनिगमनायां हेतुरित्यत आह “तत्रापी”ति । तत्रापि समस्तस्य सप्तविधस्य साम्न उपासनमिति साम्न उपास्यत्वश्रुतेः । साध्विति पञ्चविधस्य साधुत्वं चास्य धर्मत्वम् । तथा च श्रुतिः ‘साधुकारो साधुर्भवती’ति । (६) हिङ्कारानुवादेन पृथिवीदृष्टिविधाने हिङ्कारपृथिवीति प्राप्ते विपरीतनिर्देशः पृथिवीहिङ्कारः ॥ ६ ॥

आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

स्मरन्ति ॥ १० ॥

(७) कर्माङ्गसम्बन्धिषु यत्र हि तिष्ठतः कर्म चोदितं तत्र तत्सम्बन्धोपासनापि तिष्ठतैव कर्तव्या, यत्र त्वासीनस्य, तत्रोपासनाप्यासीनेनैवेति । नापि सम्यग्दर्शने वस्तुतन्त्रत्वात्प्रमाणतन्त्रत्वाच्च प्रमाणतन्त्राः च वस्तुव्यवस्था प्रमाणं नापेक्षत इति तत्राप्यनियमः । यन्महता प्रयत्नेन विनोपासितुमशक्यम्—यथा प्रतीकादि, यथा वा सम्यग्दर्शनमपि (८) तत्त्वमस्यादि तत्रैवा चिन्ता । तत्र चोदकशास्त्राभावादनियमे प्राप्ते यथा शक्यत इत्युपबन्धादासीनस्यैव सिद्धम् । (९) ननु यस्यामवस्थायां ध्यायतिरुपचर्यते प्रयुज्यते किमसौ तदा

(१) अन्यथोपपत्तिमप्याहक्षरन्यासेति ।

(२) ‘लोकेषु पञ्चविधमि’त्यादिभाष्यतात्पर्यमाह लोकेष्वित्यादिना ।

(३) परिकल्पनामभिनयेनाह साम्नेतीति । सप्तमीभङ्गे लोकसिद्धमुदाहरणमाहागारे इति । अगारे गृहे गावो वास्यन्तामितिप्रयोगे गवां सञ्चारेणागारं पवित्रीक्रियतामिति सप्तमी भङ्क्त्वा कर्मत्वं लक्ष्यते एवमन्यवर्णापीत्यर्थः । (४) सामोपासीतेति द्वितीयाभङ्गप्रसङ्गानुरोधेन ।

(५) यत्र द्वितीयासप्तम्यौ भवतः तत्र श्रुतिद्वयभङ्गगौरवपारिहारार्थं भङ्गेष्वनङ्गदृष्टिर्भवतु यत्र तृतीयत्र द्वितीया निर्दिश्यते तत्राप्यन्तरश्रुतिमात्रभङ्गस्य पूर्वपक्षोत्तरपक्षयोस्समत्वात् कथं नियम इत्याशङ्क्याह नन्विति ।

(६) निर्देशाविरुद्धमाशङ्क्य परिहरति हिङ्कारानुवादेनेति । हिङ्कारादिसामोद्देशेन साम्नि पृथिव्यादिवृष्टिविधौ हिङ्कारादेः प्रथमनिर्देशः स्यात् तस्मिन्प्राप्ते यो विपरीतनिर्देशः स मञ्जनीय इत्यर्थः ।

(७) अङ्गावब्रह्मोपासनचिन्तान्ते सिद्धं तत्सर्गुदासमादायेतरेषुपासनेष्वपासनानियमाचेतनात्सङ्गातिमभिमेष्य विषयं परिशिष्टेति कर्माङ्गेति ।

(८) तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानाभ्यासात्मकमित्यर्थः ।

(९) ध्यायतिश्रेत्यादिभाष्यमाक्षिपति नन्विति । भाष्यगतोपचारशब्दो न युक्तः वकादिष्वपि ध्यानस-

तिष्ठतो न भवति, न भवतीत्याह—आसीनश्चाविद्यमानायासो भवतीति । अतिरोहितार्थ-
मितरत् ॥ ७—१० ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

(१) 'समे शुचौ शर्करावह्निवालुकाविजित' इत्यादिवचनाश्रियमे सिद्धे दिग्देशादिनियम-
मवाचनिकमपि प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतिवद्वैदिकारम्भसामान्यावृत्तकश्चिदाशङ्कते ।
तमनुगृहीतमाचार्यः सुहृद्भावेनैव तदाह स्म । यत्रैकाग्रता मनसस्तत्रैव भावनां प्रयोजयेत्,
अविशेषात् । (२) नद्यप्राप्तिं वैश्वदेवादिबद्धचनं विशेषकं तस्मादिति ॥ ११ ॥

आ प्रायणान्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

अधिकरणविषयं विवेचयति "तत्र यानि ताव" इति । अविद्यमाननियोज्या
या ब्रह्मात्मप्रतिपत्तिस्तस्याः शास्त्रं (३) हि नियोज्यस्य कार्यरूपनियोगसम्बन्धमवबोधयति
तस्यैव कर्मण्यद्वयलक्षणमधिकारं तच्चैतदुभयमतीन्द्रियत्वाद्भवति शास्त्रलक्षणं प्रमाणान्तरा-
प्राप्ये शास्त्रस्यार्थवत्त्वाद्ब्रह्मात्मत्वप्रतीतेस्तु जीवन्मुक्तेन दृष्टत्वाच्चास्तीह तिरोहितमिव किं
चनेति किमत्र शास्त्रं करिष्यति । (४) नन्वेवमप्यभ्युदयफलान्युपासनानि तत्र नियोज्यनि-
योगलक्षणस्य च कर्मणि स्वामितालक्षणस्य च सम्बन्धस्यातीन्द्रियत्वात्तत्र सकृत्करणदेव
शास्त्रार्थसमाप्तौ प्राप्तायामुपासनपदवेदनीयावृत्तिमात्रमेव कृतवत् उपरमः प्राप्तस्तावतैव कृत-
ज्ञास्यार्थत्वादिति प्राप्ते, अभिधीयते-सविज्ञानो भवतीत्यादिश्रुतेर्यत्र स्वर्गादिफलानामपि कर्मणां
प्रायणकाले स्वर्गादिविज्ञानापेक्षकत्वं तत्र कैव कथा । इतीन्द्रियफलानामुपासनानाम् ।
(५) तानि खलु आ प्रायणं तत्तदुपास्यगोचरबुद्धिप्रवाहवाहितया दृष्टेनैव रूपेण प्रायणसमये त-
द्वुद्धिं भावयिष्यन्ति, किमत्र फलवत्प्रायणसमये बुद्ध्याक्षेपेण, नहि दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पना
युक्ता, तस्मादा प्रायणं प्रत्ययावृत्तिरिति । तदिदमुक्तम् "प्रत्ययास्त्वेत" इति ।
तथा च श्रुतिः सर्वातीन्द्रियविषया 'स यथा क्रतुरस्मात्लोकात् प्रैति तावत्क्रतुर्ह्यसुं लोकं
प्रेत्याभिर्भवती'ति । क्रतुः सङ्कल्पविशेषः । स्मृतयश्चोदाहृता इति ॥ १२ ॥

तदधिगम्य उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ तदूढ्यपदेशात् १३

गतस्तृतीयशेषः साधनगोचरो विचारः । इदानीमेतदध्यायगतफलविषया चिन्ता प्रत-
न्यते । तत्र तावत्प्रथममिदं विचार्यते किं ब्रह्माधिगमे ब्रह्मज्ञाने सति ब्रह्मज्ञानफलान्मोक्षा-

ज्ञावादत आह प्रयुज्यते इति । असाववस्था । किं तिष्ठतो न भवति अपितु भवत्येव तिष्ठतोऽप्यैकान्यसम्भवा-
दित्यर्थः । (१) ननु 'समे शुचावि'तिदेशनियमसम श्रुतत्वात्कथं विचारावधार इत्यत्राह सम इति ।

(२) यदुक्तमङ्गोपास्यतिरिक्तोपास्तिर्दिष्टादिनियमवती वैदिकानुष्ठानस्वाध्यायवैश्वदेववदिति तत्र श्रुतदेशा-
दिमन्त्रमुपाधिरिति वदन् अविशेषादिति सौर्ध इतुं व्याचष्टे नद्यत्रेति ।

(३) तस्या इति । शास्त्राविषयत्वादिति शेषः । ब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तेर्नियोज्यरहितत्वं विध्यविषयत्वं च
दृष्टफलत्वेनोपादयन्नाह शास्त्रं इति ।

(४) अहङ्गहोपास्तीनामदृष्टाश्लेषेन सम्यग्ज्ञानौघस्यतश्च ज्योतिष्टोमादिवत्करणमित्याह नन्वेवमि-
त्यादिना ।

(५) ननु तर्हि कर्मवदेनोपासनार्थेव विहितत्वसामर्थ्यात्स्वफलं यथा कालान्तरे प्राप्तिपत्तिं तथान्य-
कालिकं स्वफलसाक्षात्कारमप्याक्षिपन्तु किं प्रायणान्तादुच्येति, तत्राह तानीति ।

द्विपरीतफलं दुरितं (१) बन्धनफलं क्षीयते न क्षीयते इति संशयः । किं तावत्प्राप्तं, शास्त्रेण हि फलाय यद्विहितं प्रतिषिद्धं चानर्थपरिहारायाश्चमेवादि ब्रह्महत्यादि चापूर्वावान्तरव्यापारं किं तदपूर्वमुपपत्तेऽपि कर्मण्यत्र सुखदुःखोपभोगात्प्राप्त्वा विरन्तुमर्हति । स हि तस्य विनाशहेतुस्तदभावे कथं विनश्येदिति, तस्याकस्मिन्कत्वप्रसङ्गात् शास्त्रव्याकोपाचेति । अदत्तफलं चेत्कर्मापूर्वं विनश्यति कर्मण एव फलप्रसवसामर्थ्यबोधकशास्त्रमप्रमाणं भवेत् । न च प्रायश्चित्तमिव ब्रह्मज्ञानमदत्तफलान्यपि कर्मापूर्वाणि क्षिणोतीति साम्प्रतम्, प्रायश्चित्तानामपि तदप्रक्षयहेतुत्वात्तद्विधानस्य (२) चैनस्त्विनराधिकारिप्राप्तिमात्रेणोपपत्तावुपात्तदुरितनिवर्हणफलाक्षेपकत्वायोगात् । अत एव स्मरन्ति-‘नाभुक्तं क्षीयते कर्म’ति । (३) यदि पुनरपेक्षितोपायतात्मा प्रायश्चित्तविधिर्न नियोज्यविशेषप्रतिलम्भमात्रेण निर्भृणोतीत्यपेक्षिताकाङ्क्षायां दोषसंयोगेन श्रवणात्तन्निवर्हणफलः कल्पेत । तथाऽपि ब्रह्मज्ञानस्य तत्संयोगेनाश्रवणान्न दुरितनिवर्हणसामर्थ्यं प्रमाणमस्ति, मोक्षवत्तस्यापि स्वर्गादिफलवद्देशकालनिमित्तापेक्षयोपपत्तेः । (४) शास्त्रप्रमाण्यात्सम्भविष्यति असाववस्था यस्यामुपभोगेन समस्तकर्मक्षये ब्रह्मज्ञानं मोक्षं प्रसोष्यति, (५) योगश्चैव वा दिवि भुव्यन्तरिक्षे बहूनि शरीरोन्द्रियाणि निर्माय फलान्युपभुज्याद्धेन योगसामर्थ्येन योगी कर्माणि क्षपयित्वा मोक्षो संपत्स्यते । स्थिते चैतस्मिन्नर्थे न्यायबलायथा पुष्करपलाश इत्यादिव्यपदेशो ब्रह्मविद्यास्तुतिमात्रपरतया व्याख्येय इति प्राप्ते, उच्यते—(३) व्याख्यायेतैवं व्यपदेशो यदि कर्मविधिविरोधः स्यान्न त्वयमस्ति । शास्त्रं हि फलोत्पादनसामर्थ्यमात्रं कर्मणावगमयति न तु कुतश्चिदागन्तुकाक्षिभित्ततः प्रायश्चित्तादेस्तदप्रतिबन्धमपि, तस्य तत्रौदासीन्यात् । यदि शास्त्रबोधितफलप्रसवसामर्थ्यमप्रतिबद्धमागन्तुकेन केनचित्कर्मणा ततस्तत्फलं प्रसुत एवेति न शास्त्रव्याघातः । नाभुक्तं कर्म क्षीयत इति च स्मरणमप्रतिबद्धसामर्थ्यकर्माभिप्रायम् । दोषक्षयोद्देशेन चापरविद्यानामस्ति प्रायश्चित्तवद्विधानमैश्वर्यफलानाम् (७) प्युभयसंयोगाविशेषात् । यत्रापि निर्गुणाय परविद्यायां दोषोद्देशो नास्ति तत्रापि तत्स्वभावालोचनादेव (८) तत्प्रक्षयप्रसवसामर्थ्यमवसीयते, नहि तत्त्वमसिवाक्यार्थपरिभाषनाभुवा प्रसंख्यानाने निर्भृष्टनिखिलकर्तृमोक्तत्वादिविभ्रमो जीवः

(१) विपरीतफलत्वमेवाह बन्धनफलमिति :

(२) ननु स्वर्गकामस्य यागविधिषामर्थ्याद्याया यागस्य स्वर्गसाधनत्वेन मनर्थफलपापवतः प्रायश्चित्तविधिवशात् प्रायश्चित्तस्य पापनिवृत्त्यर्थता कुतो नेत्यत आह तद्विधानस्य चेति । एनस्वी पापी नरस्तस्मिन्नाधिकारिणि प्राप्ते तद्विधीयते यथा गृहदाहवति प्राप्ते चामवतीष्टिः, अधिकारिव्यवृत्तिपरं विशेषणं न फलपरमित्यर्थः ।

(३) निष्पन्नगृहदाहोर्निष्पादयितुमशक्यत्वादाधिकारिव्यावृत्त्यर्थत्वमस्तु पापनिवृत्तेस्तु कर्तुं शक्यत्वाद्विष्टसाधनत्वबोधी प्रायश्चित्तविधिस्तन्निवृत्तिफल इत्याशङ्क्य तदभ्युपगमेन प्रकृते वैषम्यमाह यदीति ।

(४) अथ देशाद्यनेकत्वे मोक्षोऽनित्यः स्यात्तदा प्रकारान्तरेण कर्मनिवृत्तिमाह शास्त्रेति ।

(५) यदि चैकेन देहेनाधिषमकर्मफलभोगो नानुपपन्नस्तर्हि कल्पान्तरमाह योगश्चैव वेति ।

(६) न प्रबलत्वादेव दुर्बलं बाधते किन्तु विरोधश्च न चेह स इत्याह सिद्धान्ती व्याख्यायेतेति ।

(७) नन्वेश्वर्यफलानां सगुणविद्यानां कथं पापनिवर्तकत्वमत आहोमयेति । वाक्यद्वयेन ‘तयथेकीका तुलं, सर्वेष्वान्तरात्मनो’त्यादिवाक्यैर्विध्याया उभयसंयोगस्याविशेषादुपपत्त्यर्थत्वमित्यर्थः ।

(८) पापं ज्ञाननिवर्त्यमभ्यस्तत्वाद्भुज्यतेति तत्स्वभावालोचनादिति भावः ।

फलोपभोगेन युज्यते । नहि रज्ज्वां भुजङ्गसमारोपनिबन्धना भयकम्पादयः सति रज्जुत्वं-
साक्षात्कारे प्रभवन्ति, किन्तु संस्कारशेषादिकृत्कालमनुवृत्त्यापि निवर्तन्त एव । (१) अमु-
मेवार्थमनुवदन्तो यथा पुष्करपलाश इत्यादयो व्यपदेशाः समवेतार्थाः सन्तो न स्तुतिमात्र-
तया कथंचिद्व्याख्यानमहन्ति । ननु कं सम्भविष्यति सावस्था जीवात्मनो यस्यां पर्यायेणो-
पभोगाद्वा योगद्वैः प्रभावतो युगपन्नैकविधकायनिर्माणेनापर्यायेणोपभोगाद्वा जन्तुः कर्माणि
क्षपयित्वा मोक्षी संपत्स्यत इत्यत आह--“एवमेव च मोक्ष उपपद्यत” इति ।
अनादिकालप्रवृत्ता हि कर्माशया अनियतकालविपाकाः क्रमवता तावद्भोगेन क्षेतुमशक्याः,
भुञ्जानः खल्वयमपरानपि सञ्चिनोति कर्माशयानिति । नाप्यपर्यायमुपभोगेनासक्तः (२) क-
र्मान्तराण्यसञ्चिन्वानः क्षेप्यतीति साम्प्रतम्, कल्पशतानि क्रमकालमोपयानां सम्प्रति भोक्तु-
मसामर्थ्यात् । दीर्घकालफलानि च कर्माणि कथमेकपदे क्षेप्यन्ति । तस्मान्नान्यथा मोक्षस-
म्भवः । ननु सत्स्वपि कर्माशयान्तरेषु सुखदुःखफलेषु मोक्षफलत्वात्कर्मणः समुदाचरतो
ब्रह्मभावमनुभूयार्थलब्धविपाकानां कर्मान्तराणां फलानि भोक्ष्यन्त इत्यत आह--“न च
देशकालनिमित्तापेक्ष” इति । नहि कार्यः सन् मोक्षो मोक्षो भवितुमर्हति ब्रह्मभावो
हि सः, न च ब्रह्म क्रियते नित्यत्वादित्यर्थः । परोक्षत्वानुपपत्तेश्च ज्ञानफलस्य । ज्ञानफलं
खलु मोक्षोऽभ्युपेयते, ज्ञानस्य चानन्तरभाविनी ज्ञेयाभिव्यक्तिः फलं सैवाविद्योच्छेदमा-
दधती ब्रह्मस्वभावस्वरूपपावस्थानलक्षणाय मोक्षाय कल्पते । एवं हि दृष्टार्थता ज्ञानस्य
स्यात् । अपूर्वाधानपरम्परया ज्ञानस्य मोक्षफले कल्प्यमाने ज्ञानस्य परोक्षफलत्वमदृष्टार्थत्वं
भवेत् । न च दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पना युक्त्यर्थः । तस्माद्ब्रह्माधिगमे ब्रह्मज्ञाने सत्य-
द्वैतसिद्धौ दुरितक्षय इति सिद्धम् ॥ १३ ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

अधर्मस्य स्वाभाविकत्वेन (३) रागादिनिबन्धनत्वेन शास्त्रीयेण ब्रह्मज्ञानेन प्रतिबन्धो
युक्तः, धर्मज्ञानयोस्तु शास्त्रीयत्वेन ज्योतिष्टोमदर्शपौर्णमासवदविरोधानोच्छेद्योच्छेत्तृभावो
युज्यते । (४) पाप्मनश्च विशेषतो ब्रह्मज्ञानोच्छेद्यत्वश्रुतेर्धर्मस्य न तदुच्छेद्यत्वम् । विशेष-
विधानस्य शेषप्रतिषेधनान्तरीयकत्वेन लोकतः सिद्धेः, यथा देवदत्तो दक्षिणेनाक्षया पश्यती-
त्युक्ते न वामेन पश्यतीति गम्यते । ‘उभे ह्येवैष एते तरतीति’ च यथासम्भवं ब्रह्मज्ञानेन
दुष्कृतं भोगेन सुकृतमिति । ‘क्षीयन्ते चास्य कर्माणि’ इति च सामान्यवचनं ‘सर्वे पाप्मान-
’ इति विशेषश्रवणात् पापकर्माणीति विशेष उपसंहरणीयम् । तस्माद्ब्रह्मज्ञानाद्दुष्कृतस्यैव
क्षयो न सुकृतस्येति प्राप्ते, पूर्वाधिकरणराद्धान्तोऽतिदिश्यते--(५) नो खलु ब्रह्मविद्या केनचिद्-

(१) न्यायसिद्धर्थे लिङ्गदर्शनमाहात्म्येति । उक्तविद्यासामर्थ्यवक्ष्यमाणमोक्षशास्त्रान्यथानुपपत्तिभ्या-
मुपवृद्धिताज्ञानदुरितनिवृत्त्योरेकपुरुषसम्बन्धानिदेशान्यथानुपपत्तिः सत्यपि विरोधे निषेधान्यथानुपपत्तिर्विली-
यसीति भावः ।

(२) आसक्तिरहितः । (३) शास्त्रोपदेशानपेक्षत्वेन ।

(४) धर्मस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वं स्वभावाविरोधाद्वा शास्त्रानिवृत्त्यवगमाद्वेति विकल्प्य प्रथमं निरस्यति पाप्म-
नत्वेत्यादिना । (५) ज्ञानसुकृतयोः स्वभावाविरोधानिप्रायेण सिद्धान्तयति नो सत्त्वित्यादिना ।

दृष्टेन द्वारेण दुष्कृतमपनयस्यपि तु दृष्टेनैव भोक्तुभोक्तव्यभोगादिप्रविलयद्वारेण तच्चैतत्तुल्यं सुकृतेष्वपि कथमेतदपि नोच्छिद्यत् । एवं च सति न शास्त्रीयत्वसाम्यमात्रमविरोधहेतुर्न हि प्रत्यक्षत्वसामान्यमात्रादविरोधो जलानलादीनाम् । (१) न च सुकृतशास्त्रमनर्थकमब्रह्मविदं प्रति तद्विधेरर्थवत्त्वात् । एवमवस्थिते च पाप्मश्रुत्या पुण्यमपि प्रहीतव्यम् । ब्रह्मज्ञानमपेक्ष्य पुण्यस्य निकृष्टफलत्वात्तत्फलं हि क्षयातिशयवत् । नह्येवं मोक्षो निरतिशयत्वान्नित्यत्वाच्च । दृष्टप्रयोगश्चायं पाप्मशब्दो वेदे पुण्यपापयोः, तथाया पुण्यपापे, अनुक्रम्य सर्वे पाप्मानो ऽतो निवर्तन्त इत्यत्र, तस्मादविशेषेण पुण्यपापयोरश्लेषविनाशाविति सिद्धम् ॥१४॥

अनारब्धकार्य एव तु पूर्वं तदवधेः ॥ १५ ॥

यद्यद्वैतज्ञानस्वभावलोचनयोत्तरपूर्वसुकृतदुष्कृतयोरश्लेषविनाशौ, हन्त आरब्धानारब्धकार्ययोश्चाविशेषेणैव विनाशः स्यात्, कर्तृकर्मादिप्रविलयस्योभयत्राविशेषात्, तन्निबन्धनत्वाच्च विनाशस्य । (२) न च संस्कारशेषात् कुलालचक्रमणवदनुवृत्तिः, वस्तुनः स्वत्वानुवृत्तिः, मायावादिनश्च पुण्यपापयोश्च मायामात्रविनिर्मितत्वेन मायानिवृत्तौ न पुण्यापुण्ये न तत्संस्कारो वस्तु सन्तीति कस्यानुवृत्तिः । न च रज्जौ सर्पादिविभ्रमजनिता भयकम्पादयो निवृत्तेऽपि विभ्रमे यथानुवर्तन्ते तथेहापीति युक्तम् । (३) तत्रापि सर्पावस्थेऽपि तज्ज्ञानस्य सत्त्वे तज्जनितभयकम्पादीनां तत्संस्काराणां च वस्तुसत्त्वेन निवृत्तेऽपि विभ्रमे ऽनिवृत्तेः । अत्र तु न माया न तज्जः संस्कारो न तद्गोचर इति तुच्छत्वात्किमनुवर्तते । न संस्कारशेषो न कर्मस्यविशेषेणाारब्धकार्याणामनारब्धकार्याणां च निवृत्तिः । न च 'तस्य तावदेव चिरं यावत् विमोक्षेऽथ सम्पत्स्यते' इति श्रुतेर्देहप्राप्तप्रतीक्षारब्धकार्याणां युक्ता । नह्येषा श्रुतिरवधिभेदविधायिन्यपि तु क्षिप्रतापरा । यथा लोक एतावन्मे चिरं यत् स्नातो भुज्जानक्षेति । नहि तत्र स्नानभोजने अवधिस्त्वेन विधीयते किन्तु क्षेपीयस्ता प्रतिपाद्यते । उभयविधाने हि वाक्यं मिथेतावधिभेदः चिरता चेति प्राप्ते,

अभिधीयते — (४) यद्यप्यद्वैतब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारोऽनाद्यविद्योपदर्शितप्रपञ्चमात्रविरोधितया तन्मात्रविरोधितया तन्मध्यपतितसकलकर्मविरोधो । तथाप्यनारब्धविपाकं कर्मजातं प्रागित्येव समुच्छिनत्ति न त्वारब्धविपाकं सम्पादितजात्यानुवर्तितपूर्वापरीभूतसुखदुःखोपभोगप्रवाहं कर्मजातं, तद्धि समुदाचरद्वृत्तितयेतरेभ्यः प्रसुप्तप्रवृत्तिभ्यो बलवदन्यथा देवर्षीणां हिर-

(१) यद्यदत्तफलमपि सुकृतं विद्या निवर्तयति तर्हि तद्विधेर्वैयर्थ्यं स्यादत आह नचेति ।

(२) ननु निवृत्तेऽपि सर्वकर्मणि तत्संस्कारात्कमानुवृत्तिः स्यादत आह नचेति ।

(३) वस्तुन एव संस्कारद्वाराऽनुवृत्तिरिति व्यतिरिक्तमित्यभिचारमाशङ्क्योत्तरमपि तत्रापीति । रज्जुसर्पवियज्ञानस्यास्माकं सत्यत्वात्तज्जन्यभयादीनां संस्कारवशादनुवृत्तिर्युक्ता, प्रस्तुते तु वैषम्यमित्याह अत्र तु नेति । न मायेति भ्रमनिबन्धः ।

(४) यथा स्वयंप्रकाशब्रह्मसाक्षात्कारे नित्यमवयवयोग्येति नास्ति ब्रह्मेत्यादिभ्रमाभ्यामुपपत्त्याऽविद्याऽऽच्छादिका कल्प्यते एवं हिरण्यगर्भादीनां ज्ञानिनामपि श्रुतिप्रतीतदेहधारणान्यथानुपपत्त्या तत्त्वसाक्षात्कारस्य प्रारब्धकर्मप्रतिबन्धाद्भोगसमाप्तौ सततमनुवर्तमानेन साक्षात्कारेणावियालेशानिवृत्तिः, न च पुनस्तस्या अनुवृत्तिः, शब्दबोधेन निवृत्त्यायामवियायां साक्षात्कारनिरस्यैकदेशान्तरस्यादर्शनादित्यभिप्रायेण सिद्धान्तपतिरयमपीति ।

पयगर्ममन्त्राहकप्रभृतीनां विगलितनिखिलक्लेशजालावरणतया परितः प्रद्योतमानबुद्धिसत्त्वानां न ज्योगज्जीविता (१) भवेत् । श्रूयते चैषां श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु तत्त्वज्ञता च महाकल्प-
कल्पमन्वन्तरादिजीविता च । न चैते महाधियो न ब्रह्मविदो ब्रह्मविदश्चात्पुण्यमेधसो म-
नुष्या इति श्रद्धेयम् । तस्मादागमानुसारतोऽस्ति प्रारब्धविपाकानां कर्मणां प्रक्षयाय तदीय-
समस्तफलोपभोगप्रतीक्षा सत्यपि तत्त्वसाक्षात्कारे । (२) तावदेव चिरमिति न चिरता विधी-
यते अपि तु श्रुत्यन्तरसिद्धां चिरतामनूय देहपातावधिमाम्नाविधानम् । तदेतदभिसन्धायौ-
चित्यमात्रतयाह स्म भगवान् भाष्यकारः—“न तावदनाश्रित्यारब्धकार्यं कर्माश-
य”मिति । न चेदं न जातु दृष्टं यद्विरोधिसमवाये (३) विरोध्यन्तरमनुवर्तत इत्याह—
“अकर्त्रात्मबोधोपी”ति । (४) यदा लोकेऽपि विरोधिनोः किञ्चित्कालं सद्धानुवृत्तिरूपल-
ब्धा तदेहागमबलाद्दीर्घकालमपि भवन्तीति न शक्या निवारयितुम्, प्रमाणसिद्धस्य नियोग-
पर्यनुयोगानुपपत्तेः । तदेवं मध्यस्थान् प्रतिपाद्य ये भाष्यकारप्राप्तं मन्यन्ते तान्प्रत्याह—
“अपि च नैवान्न विवदितव्य”मिति । (५) स्थितप्रज्ञश्च न साधकस्तस्योत्तरोत्तरध्या-
नोत्कर्षेण पूर्वप्रत्ययानवस्थितत्वात्, निरतिशयस्तु स्थितप्रज्ञः, स च सिद्ध एव । न च ज्ञा-
नकार्या भयकम्पादयो ज्ञानमात्रादनुत्पादात् । संपादिच्छेदो हि तस्य भयकम्पादिहेतुः । स
चासन्न निर्वचनीय इति कुतो वस्तुसतः कार्योत्पादः । न च कार्यमपि भयकम्पादि वस्तु-
सत्, तस्यापि विचारासहत्वेनानिर्वाच्यत्वात् । अनिर्वाच्याच्चानिर्वाच्योत्पत्तौ नानुपपत्तिः ।
यादृशो हि यक्षस्तादृशो बलिरिति सर्वमवदातम् ॥ १५ ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

(६) यदि पुण्यस्याप्यश्लेषविनाशौ हन्त नित्यमप्यग्निहोत्रादि न कर्तव्यं योगमारुह्युणा,
तस्यापीतरपुण्यवद्विधया विनाशात्, ‘प्रक्षालनाद्धि पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति’ न्यायात् ।
न च ‘विविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेति’ मोक्षलक्षणैककार्यतया विद्याकर्मणोरविरोधः, सद्वासम्भ-
वेनैककार्यत्वासम्भवात् । न ह्येतमात्मानं विदुषो विगलितनिखिलकर्तृभोक्तृत्वादिप्रपञ्चविभ्रमस्य
पूर्वोत्तरे (७) नित्ये क्रियाजन्मे पुण्ये सम्भवतः । तस्माद्विविदिषन्ति यज्ञेनेति वर्तमानापदेशो

(१) उज्ज्वलजीविता । (२) उभयविधाने वाक्यभेददोषं निरस्यत्राह तावदेवेति ।

(३) सन्निधौ । यथा भतिबिम्बद्विचन्द्रभ्रमस्यौपाधिकत्वाच्चन्द्रैकत्वसाक्षात्कारेण सद्धानुवृत्तिरूपाधि-
निवृत्तौ निवृत्तिस्तथा निरुपाधिकभ्रमस्यापि सान्तःकरणस्य कर्तृत्वादेस्तदुपादानविद्यालेशस्य च ब्रह्मसाक्षा-
त्कारेण सद्धानुवृत्तिः प्रारब्धोपरमे च निवृत्तिः श्रुतिप्रसिद्धा स्वीकर्तव्येत्यर्थः ।

(४) ननु द्विचन्द्रादिभ्रमस्याल्पकालं तत्त्वज्ञानिन सद्धानुवृत्तावीप कर्तृत्वादेः कथं बहुकालं विरोधिन
सद्धानुवृत्तिरित आह यदेति ।

(५) भाष्ये स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्देशो जीवन्मुक्तिसाधक उक्तस्तत्र स्थितप्रज्ञः साधको न साक्षात्कार-
वानिति मण्डनमिश्रोक्तं दूषणमुद्धरति स्थितप्रज्ञश्चेति ।

(६) उत्पन्नविद्याजन्मकर्मक्षयस्य प्रारब्धकर्मस्वपवाद् उक्तः इदानीमप्रारब्धकलेष्वपि केषुचित्तस्या-
पवादोऽभिधीयत इति सङ्कल्पमिमायेन पूर्वपक्षमाह यदेति ।

(७) विद्याजन्मन इति शेषः । पूर्वस्य खयादुत्तरस्याल्लेखादित्यर्थः ।

ब्रह्मज्ञानस्य यज्ञादीनां वा स्तुतिमात्रं न तु मोक्षमाणस्य मुक्तिसाधनं यज्ञादिविधिरिति (१) प्राप्ते उच्यते—सत्यं न विद्यैककार्यत्वं कर्मणां परस्परविरोधेन सदासम्भवात्, विद्योत्पादक-
तया तु कर्मणामारादुपकारकाणामस्तु मोक्षोपयोगः। न च कर्मणां विद्यया विरुद्धमानानां न विद्याकारणत्वं स्वकारणविरोधेनां कार्याणां बहुलमुपलब्धेः। तथा च विद्यालक्षणकार्यो-
पायतया कार्यविनाश्यानामपि कर्मणामुपादानमर्थवत्। तदभावे तत्कार्यस्यानुत्पादेन मोक्ष-
स्यासम्भवात्। (२) एवं च विविदिषन्ति यज्ञेनेति यज्ञसाधनत्वं विद्याया अपूर्वमर्थं प्रापयतः
पञ्चमलकारस्य नात्यन्तपरोक्षश्रुतितया ज्ञानस्तुत्यर्थतया कथंचिद्व्याख्यानं भविष्यति। तद-
नेनाभिसन्धिनोक्तम् “ज्ञानस्यैव हि प्रापकं कर्म प्रणाल्या मोक्षकारणमित्यु-
पचर्यते”। (३) यत एव न विद्योदयसमये कर्मास्ति नापि परस्तात् अपि तु प्रागेव वि-
द्यायाः, अत एव चातिक्रान्तविषयमेतत्कार्यैकत्वाभिधानम्। एतदेव स्फोरयति—“नहि
ब्रह्मविद्” इति ॥ १६ ॥

सूत्रान्तरभवतारयितुं पृच्छति “किं विषयं पुनरिदं” मिति। अस्योत्तरं सूत्रम्—

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

काम्यकर्मविषयमद्लेषविनाशवचनं शाखान्तरथिवचनं च तस्य पुत्रा दायमुपयन्तीति ॥ १७ ॥

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

अस्ति विद्यासंयुक्तं यज्ञादि ‘य एवं विद्वान् यजेते’त्यादिकम्। अस्ति च केवलम्। तत्र
(४) यथा ब्राह्मणाय हिरण्यं दद्यादित्युक्ते विदुषे ब्राह्मणाय दद्यात् ब्राह्मणब्रुवाय मूर्खायेति
विशेषप्रतिलम्भः तत्कस्य हेतोस्तस्यातिशयवत्त्वात्। एवं विद्यारहितायज्ञादेर्विद्यासहितमति-
शयवदिति तस्यैव परविद्यासाधनत्वमुपात्तदुरितक्षयद्वारा नेतरस्य। तस्माद्विविदिषन्ति यज्ञे-
नेत्यविशेषश्रुतमपि विद्यासहिते यज्ञादावुपसंहर्तव्यमिति प्राप्ते, ऽभिधीयते—(५) ‘यदेव विद्य-
या करोति तदेवास्य वीर्यवत्तरमिति’ तदर्थश्रुतेर्विद्यारहितस्य वीर्यवत्तामात्रमवगम्यते। न
च सर्वथा ऽकिञ्चित्करस्य तदुपपद्यते। तस्मादस्त्यस्यापि कयापि मात्रया परविद्योत्पादोपयोग
इति विद्यारहितमपि यज्ञादि परविद्यार्थिनाऽनुष्ठेयमिति सिद्धम् ॥ १८ ॥

(१) न विज्ञानसाधनविधिरिति पूर्वपक्षामिप्रायः।

(२) प्रमाणदूषणमुद्धरति एवं चेति।

(३) एवं निर्गुणविद्यापरत्वेनाधिकरणं व्याख्याय सद्युगपरत्वेन वर्णयति यत एवेति।

(४) ननु तन्निर्धारणानियम इत्यनेनैतद्वत् स्वर्गादाविव विद्याफलसिद्ध्यप्रतिबन्धस्य पृथक्सम्भवदि-
त्यत आह यथेति। विद्यायुक्तकर्मप्रशंसया विद्याविहीननिषेधः कल्प्यते, न च विधिविरोधः केवलं कर्म कु-
र्यादित्यश्रवणात्कर्मस्वरूपविषयश्च पारशाखिकाङ्गनियमे इमेपस्तिनियमेऽप्युपपत्तेः अतश्च विद्यानां पुनरङ्गत्वा-
न्मज्जने तन्निवृत्त्यर्थं आरम्भ इत्यर्थः।

(५) यदि विद्यायुक्तं कर्म वीर्यवदित्युच्येत तत इतरस्यार्थादवीर्यत्वेन निन्दा गम्येत, नचैवमत्र हि त-
त्प्रयोगेन विद्यासंयुक्तस्य वीर्यवत्त्वातिशयबोधनादर्थान्ते केवलकर्मणोऽपि वीर्यवत्त्वमात्रं विधिवलप्राप्तमभ्यनुज्ञा-
येतात्तो न निन्दावकाश इति सिद्धान्तयति यदेवेति।

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते ॥ १९ ॥

अनारब्धकार्यं इत्यस्य नञः फलं भोगेन निवृत्तिं दर्शयत्यनेन सूत्रेणास्य (१)तूपपादनं पुरस्तादपङ्क्त्य कृतमिति नेह क्रियते पुनरुक्तमयात् ॥ १९ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्राविरचिते शारङ्गरिकभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्या चतुर्थस्या-

ध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

अथास्मिन् फलविचारलक्षणे वाङ्मनसि सम्पद्यत इत्यादिविचारो ऽसङ्गत इत्यत आह—
“अथापरासु विद्यासु फलप्राप्तय” इति । (२)अपरविद्याफलप्राप्त्यर्थं देवयानमार्गाथैवादुकान्तेस्तद्गतो विचारः पारम्पर्येण भवति फलविचार इति नासङ्गत इत्यर्थः । नन्वयमुत्क्रान्तिक्रमो विदुषो नोपपद्यते ‘न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्त’ इति श्रवणात् तत्कथमस्य विद्याधिकार इत्यत आह—“समाना हि विद्वद्विदुषो”रिति । विषयमाह—“अस्ती”ति । विमृशति—“किमिहे”ति । विशयः संशयः । पूर्वपक्षमाह—“तत्र वागेवे”ति । श्रुतिलक्षणा । विशये संशये । सिद्धान्तसूत्रं पुरयित्वा पठति—“वाग्बुद्धिर्मनसि सम्पद्यत” इति । वृत्त्यध्याहारप्रयोजनं प्रश्नपूर्वकमाह—“कथमि”ति । उत्तराधिकरणपर्यालोचनेनैवं पूरितमित्यर्थः । तत्त्वस्य धर्मिणो वाचः प्रलयविवक्षायां विह सर्वत्रैव परत्रेह चाविभागसाम्यात्किं परत्रैव विशिष्यादविभाग इति न त्वत्रापि (३) । तस्मादिहाविभागेनाविशिष्यतोऽत्र वृत्त्युपसंहारमात्राविवक्षा सूत्रकारस्येति गम्यते । सिद्धान्तहेतुं प्रश्नपूर्वकमाह—“कस्मादि”ति । (४)सत्यामेव मनोवृत्तौ वाग्बुद्धेरुपसंहारदर्शनात्, वाचस्तुपसंहारमरुष्टं नागमोऽपि गमयितुमर्हति, आगमप्रभवमुक्तिविरोधादागमो हि दृष्टानुसारतः प्रकृतौ हि विकाराणां लयमाह । न च वाचः प्रकृतिर्मनो येनास्मिन् विलीयेत, तस्माद्वृत्तिवृत्तिमतोरभेदविवक्षया वाक्पदं तद्वृत्तौ व्याख्येयम् । सम्भवति च वाग्बुद्धेर्वागप्रकृतावपि मनसि लयः, तथा तत्रतत्र दर्शनादित्याह—“वृत्त्युद्भवाभिभवा”विति ॥ १ ॥

(५)अत एव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

(१) ननु विद्यैवारब्धकर्मणोऽपि लयः कुतो नेत्यत आह अस्य त्विति । पुरस्तात्—अनारब्धकार्ये इत्यर्थैवेत्यर्थः । प्रारब्धकर्मफलमोगानन्तरं मोक्षेऽपि तत्कर्मजग्यानेकदेहसम्भवात्तत्र च विद्याप्रमोषसम्भवात्तत्कृतकर्मणामल्लेभाभावेन मुख्यार्थत्वं विदुषां जन्मान्तरस्य संस्कारे प्रमोषानापादकत्वं च कल्पनीयमतः प्रारब्धभोगान्ते मुक्तिरवश्यमाविनीति सिद्धान्त्यभिप्रायः ।

(२) सगुणविद्याफलस्यार्चिरादिगतिभाष्यस्य ब्राह्मलौकिकस्य प्राप्त्यसम्भवात् तदर्थमुत्क्रान्तिवर्णनं व्यापित्वास्मभावे निरुणविद्याफले निषेधार्थं चेत्याभिप्रेत्य पादस्याध्यायसङ्कतिमाह अपरेति ।

(३) किं विशिष्यादित्यनुषज्यते ।

(४) वाक्छब्दो बुत्तिलक्षण इति सिद्धान्ताभिप्रायमाह सत्यामेवेति । मनोबुत्तिसत्त्वकथनं वाग्बुत्तिलये हेतुत्वोपपत्त्यर्थम् अन्यथा तत्प्रलीनबुत्तिकं न हेतुर्भवेदिति ।

(५) वाङ्मनसीदृष्टाद्वैतवाक्ये वाच एव श्रवणाभेद्व्यान्तराणां मनसि बुत्तिलय इति भ्रमापनोदाया-

यतश्च प्रकृतिविकारभावाभावान्मनसि न स्वरूपलयो वाचोऽपि तु वृत्तिलयः, अत एव सर्वेषां चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां सत्येव सवृत्तिके मनसि द्वेतरनुगतिल्लयो न स्वरूपलयः, वाचस्तु पृथक् ग्रहणं पूर्वसूत्रे उदाहरणापेक्षं न तु तदेवेह विवक्षितमित्यर्थः ॥ २ ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

यदि स्वप्रकृतौ विकारस्य लयस्ततो मनः प्राणे सम्पद्यते इत्यत्र मनःस्वरूपस्यैव प्राणे सम्पत्त्या भवितव्यम् । तथाहि मन इति नोपचारतो व्याख्यानं भविष्यति, सम्भवति हि प्रकृतिविकारभावः प्राणमनसोरन्तर्गतमयं हि सोम्य मन इत्यत्रानात्मतामाह मनसः श्रुतिरापोमयः प्राण इति च प्राणस्यावात्मताम्, (१) प्रकृतिविकारयोस्तादात्म्यात्तथा च प्राणो मनसः प्रकृतिरिति मनसो वृत्तिमतः प्राणे लय इति प्राप्ते, ऽभिधीयते—सत्यमापोन्नमसृजन्त इति श्रुतेरवन्तयोः प्रकृतिविकारभावोऽवगम्यते, न तु तद्विकारयोः प्राणमनसोः, (२) स्वयोनिप्रणादिक्या तु मिथो विकारयोः प्रकृतिविकारभावाभ्युपगमे सङ्कादतिप्रसङ्गः स्यात् । तस्माद्यो यस्य साक्षाद्विकारस्तस्य तत्र लय इत्यन्नस्याप्यु लयो न त्वविकारे प्राणे ऽन्विकारस्य मनसस्तथा चात्रापि मनोवृत्तेर्वृत्तिमति प्राणे लयो न तु वृत्तिमतो मनस इति सिद्धम् ॥ ३ ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

प्राणस्तेजसीति तेजःशब्दस्य भूतविशेषवचनत्वाद्विज्ञानात्मनि चाप्रासिद्धेः प्राणस्य जीवात्मन्युपगमानुगमावस्थानश्रुतीनां च तेजोद्वारेणाप्युपपत्तेस्तेजसि (३) समापन्नवृत्तिः खलु प्राणस्तेजस्तु जीवात्मन्यवतिष्ठते, तद्वद्वारा जीवात्मसमापन्नवृत्तिः प्राण इत्युपपद्यते, तस्मात्तेजस्यैव प्राणवृत्तिप्रविलय इति प्राप्ते, ऽभिधीयते—य प्रकृतः प्राणोऽध्यक्षे विज्ञानात्मन्यवतिष्ठते तत्तन्त्रवृत्तिर्भवति । कुतः ? उपगमानुगमावस्थानेभ्यो हेतुभ्यस्तत्रोपगमश्रुतिमाह—‘एवमेवेयमात्मानमि’ति । अनुगमनश्रुतिमाह—‘तमुत्क्रामन्त’मिति । अवस्थानश्रुतिमाह—‘सविज्ञानो भवती चे’ति । विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं पञ्चवृत्तेप्राणसहित इन्द्रियप्राप्तस्तेन सहावतिष्ठत इति सविज्ञानः । चोदयति—‘ननु प्राणस्तेजसीति श्रूयत’ इति । (४) अधिकावापो ऽशब्दार्थव्याख्यानम् । परिहरति—‘नैष दोष इति’ । यद्यपि प्राणस्तेजधीत्यतस्तेजसि प्राणवृत्तिलयः प्रतीयते, तथापि सर्वशाखाप्रत्ययत्वेन विद्यानां श्रुत्यन्तरालोचनया विज्ञानात्मनि लयोऽवगम्यते । न च तेजसस्तत्र लय इति साम्प्रतम् । तस्यानिलाकाशक्रमेण परमात्मनि तत्त्वलयावगमात् । तस्मात्तेजोप्रहणेनोपलक्ष्यते तेजःसहचरितदेहबीजभूतपञ्चभूतसूक्ष्मपरिचाराध्यक्षो जीवात्मा तस्मिन्प्राणवृत्तिरप्येतीति ॥ ४ ॥

वात्तरसूत्रमत एवेति । (१) प्राणमनसोरवन्तमत्वे हेतुमाह प्रकृतीति ।

(२) प्राणमनसोः किं साक्षात्प्रकृतिविकारभाव उत स्वप्रकृतिभूतावन्नद्वारेण, तत्रार्थे निरस्यार्थं निरस्यन्नाह स्वयोनिति । एवं हि घटस्यापि शरावे लयापत्तिरित्यर्थः ।

(३) तेजोद्वारेणेति उपपादयति तेजसीति । प्राणवृत्तिलयात्प्राणस्य जीवे वृत्तिलय उपचर्यते इत्यर्थः ।

(४) कथं प्राणोऽध्यक्ष इति अधिकावापः क्रियत इति भाष्यम्, तदुपपन्नम्, तेजःशब्देन तेजोऽध्यक्षजीवलक्षणसम्भवादधिकशब्दप्रक्षेपोप्राप्तेरत आह अधिकावापोऽशब्दार्थेति । औतार्थो हि शब्दे भाति अतोऽप्यौतार्थप्रक्षेपोऽधिकावाप इत्यर्थः ।

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

चोदयति—“ननु चेयं श्रुतिरिति (पृ० १३३पं० ४) । (१) तेजःसहचरितानि भूतान्युपलक्ष्यन्तां तेजःशब्देनाध्यक्षे तु किमायातं तस्य तदसाहचर्यादित्यर्थः । परिहरति—“सोध्यक्ष इत्यध्यक्षापी”ति । यदा ह्ययं प्राणोऽन्तरालेऽध्यक्षे प्राप्या (२) अध्यक्षसम्पर्कवशादेव तेजःप्रभृतीनि भूतसूक्ष्माणि प्राप्नोति तदोपपद्यते प्राणस्तेजसीति । अत्रैव दृष्टान्तमाह—“योपि सुम्नादि”ति ॥ ५ ॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं वृच्छति—“कथं तेजःसहचरितेष्विति”ति ॥

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

अत्र भाष्यकारोऽनुमानदर्शनमाह—“कार्यस्य शरीरस्ये”ति । (३) स्थूलशरीरानुरूपमनुमेयं सूक्ष्ममपि शरीरे पञ्चात्मकार्यमित्यर्थः । दर्शयत इति सूत्रावयवं व्याचष्टे “दर्शयतश्चैतमर्थमिति”ति । प्रश्नप्रतिवचनाभिप्रायं द्विवचनं श्रुतिस्मृत्यभिप्रायं वा । अण्व्यो मात्राः सूक्ष्मा दशार्धानां पञ्चभूतानामिति । श्रुत्यन्तविरोधं चोदयति—“ननु चोपसंहृतेषु वागादिष्विति (पृ० १३४पं० ३) । कर्माश्रयनेति प्रतीयते न भूताश्रयतेत्यर्थः । परिहरति—“अत्रोच्यत”इति । अत्रा इन्द्रियाणि अतिप्रहास्तद्विषयाः । कर्मणां प्रयोजकत्वेनाश्रयत्वं भूतानां तूपादानत्वेनेत्यविरोधः । प्रशंसाशब्दोपि कर्मणां प्रयोजकतया प्रकृष्टमाश्रयत्वं भूते सति निरुद्ध आश्रयान्तरे तदुपपत्तिरित्याह “प्रशंसाशब्दादपि तत्रे”ति ॥ ६ ॥

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

(४) अत्रामृतत्वप्राप्तिश्रुतेः परविद्यावन्तं प्रत्येतदिति मन्वानस्य पूर्वः पक्षः । विद्यानानां सन्निधानानां पुंसाम् । चोदयति—“ननु विद्याप्रकरण”इति । परिहरति—“न स्वापादिवदि”ति (पृ० १३५पं० १) । परविद्यैवामृतत्वप्राप्त्यवस्थामाख्यातुं तत्सधर्माश्च (५) तद्विधर्माश्चान्या अप्यवस्थास्तदनुगुणतया खयायन्ते । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां हि स्फुटतरः प्रतिपिपादयिषिते वस्तुनि प्रत्ययो भवतीति । (६) न तु विदुषः सकाशाद्विशेषवन्तोऽविद्वांसो विधीयन्ते येन विद्याप्रकरणव्याघातो भवेदपि तु विद्यां प्रतिपादयितुं लोकसिद्धानां

(१) यद्यप्यत्र चोद्यभाष्ये प्राणसहितस्याध्यक्षस्य भूतेऽप्यस्थितिराक्षिप्यत इति प्रतिभाति, तथापि भूतसहितेनाध्यक्षे प्राणस्थितिराक्षिप्यत इत्येवम्परतया व्याख्येयमित्याह तेजःसहचरितानीति ।

(२) परिहारभाष्येऽपि अध्यक्षं प्राप्य पूर्वव्यापारान्तरात्तेजोभादिभूतप्राप्तिः प्राणस्य नामिधीयते उपहितप्राप्तिरुपाधिसिद्धान्तरीयकत्वादित्यमिमेत्याह अध्यक्षसम्पर्कवशादिति ।

(३) प्राण एकस्मिन्नेव तेजःसूक्ष्मे नावतिष्ठत इति, अनेकस्य कार्यस्यानेकात्मकत्वादिति च हेतुप्रतिज्ञयोर्वैधाधिकरण्यमाशङ्क्याह स्थूलेति । कार्यानेकात्मकत्वेनानुमितं कारणानेकत्वमेकत्र प्राणस्थित्यभावे हेतुरित्यर्थः । (४) अत्र सगुणस्यापि ब्रह्मणो व्यापित्वाच्च तत्प्राप्त्युत्क्रान्त्यपेक्षेति पूर्वपक्षः ।

(५) तस्याः मुक्तेः सधर्मा अवस्थाः सुषुप्तद्यायाः, विधर्मा जाग्रदायाः ।

(६) ननु एता अपि प्रतिपाद्यन्तां किं मुक्त्यर्थतया तदनुवादेनेत्यत आह नन्विति । येन हेतुना विद्याप्रकरणे व्याघातस्तेन विदुषः सकाशादविद्वांस उक्तास्त्यादिविशेषवन्तो न प्रतिपाद्यन्ते नापि विद्वान् अमृतत्वश्रुतिविरोधादेवेत्यर्थः ।

तदनुगुणतया तेषामनुवाद इति ।

एवं प्राप्ते अभिधीयते—“समाना चैषोत्क्रान्तिर्वाङ्मनसीत्याद्या विद्वद्विदु-
षोः” कुतः ? “आसृत्युपक्रमत्” । सतिः सरणं देवयानेन पथा कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिरा-
सृतेराकार्यब्रह्मलोकप्राप्तेः । अयं विद्योपक्रम आरम्भः प्रयत्न इति यावत् । तस्मादेतदुक्तं
भवति—नेयं परा विद्या यतो न मोक्षनाडीद्वारमाश्रयते, अपि त्ववरविद्येयम् । न चास्या-
मात्यन्तिकः क्लेशप्रदाहो यतो न तत्रोत्क्रान्तिर्भवेत् । तस्मादपरविद्यासामर्थ्यादापेक्षिकमा-
भूतसम्प्लवस्थानममृतत्वं प्रेष्यते (१) पुरुषार्थाय सम्भवत्येष उत्क्रान्तिर्भवेद्वान् सृत्युपक्रमोप-
देशः । (२) उपपूर्वादुष दाह इत्यस्मादुपोष्येति प्रयोगः ॥ ७ ॥

तदाऽऽपीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

(३) सिद्धां कृत्वा बीजभावावशेषो परमात्मसम्पत्तिं विद्वद्विदुषोरुत्क्रान्तिः समर्थिता,
सैव सम्प्रति चिन्त्यते—किमात्मनि तेजःप्रभृतीनां भूतसूक्ष्माणां तत्त्वप्रविलय एव सम्पत्ति-
राहोस्ति द्वीजभावावशेषेति । यदि पूर्वः पक्षः, नोत्क्रान्तिः । अथोत्तरस्ततः सेति । तत्राप्र-
कृतौ न विकारतत्त्वप्रविलयो यथा मनसि न वागादीनाम् । सर्वस्य च जनिमतः प्रकृतिः
परा देवतेति तत्त्वप्रलय एवात्यन्तिकः स्यात्तेजःप्रभृतीनामिति प्राप्ते, अभिधीयते—

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।

स्थानुमन्ये ऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥

इत्यविद्यावतः संसारमुपदिशति श्रुतिः, सेयमात्यन्तिके तत्त्वलये नोपपद्यते । न च
प्रायणस्यैवेष महिमा विद्वासमविद्वासं चाप्रतीतिं साम्प्रतमित्याह—“अन्यथा हि सर्वः
प्रायणसमय एवे”ति (पृ० ९३६ पं० ११) । विविशास्त्रं ज्योतिष्टोमादिविषयमनर्थकं,
प्रायणादेवात्यन्तिकप्रलये पुनर्भवाभावात् । मोक्षशास्त्रं चाप्रयत्नलभ्यात् प्रायणादेव जन्तु-
मात्रस्य मोक्षप्राप्तेः । न केवलं शास्त्रानर्थक्यमयुक्तञ्च प्रायणमात्रान्मोक्ष इत्याह—“मिथ्याज्ञा-
ने”ति । नासति निदानप्रशमे प्रशमस्तद्वतो युज्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथेतरभूतसहितं तेजो जीवस्याश्रयभूतमुत्क्रमद्देहाद्देहान्तरं वा सञ्चरत्कस्मादस्माभिर्न
निरीक्ष्यते, तद्धि महत्त्वाद्दानेकद्रव्यत्वाद्वा (४) रूपवदुपलब्धव्यम्, कस्मान्न मूर्तान्तरः
प्रतिबध्यत इति शङ्कामपाकर्तुमिदं सूत्रम्—

सूक्ष्मं परिमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

चकारो भिन्नक्रमः । न केवलमापीतेस्तदवतिष्ठते । तच्च सूक्ष्मं स्वरूपतः परिमाण-

(१) प्राप्तुमिच्छति ।

(२) अनुपोष्येति सूत्रांशस्य वस निवास इत्यस्माद्धातोर्न सिद्धिस्तथासति तस्य मुक्त्वेत्यर्थः स्या-
दतो व्याचष्टे उपेति ।

(३) ननु वर्णितोत्क्रान्तिसामर्थ्यादेव सविशेषस्तेजआदिलयः सिद्ध्यति किं विचारेणेत्यत आह सिद्धां
कुत्वेति । उत्क्रान्तिः सावशेषलये विना न सम्भवति स एवापि न सिद्ध इति समर्थयत इत्यर्थः ।

(४) अनेन लिङ्गशरीरं चक्षुस्पर्शनाभ्यामुपलब्धव्यं मूर्तान्तरैः प्रतिबध्यत च महत्त्वे सति रूपव-
त्त्वात् बहुद्रव्यारब्धत्वे सति रूपवत्त्वाद्वा कलशवदिति अनुमानद्वयं द्रष्टव्यं पूर्वपक्षिमेतेनेति सूचितम् ।

तच्च । स्वरूपमेव हि तस्य (१) तादृशमदृश्यम्, यथा चाक्षुषस्य तेजसो महतोपि । अदृष्ट-
वशादनुद्भूतरूपस्पर्शं हि तत् । परिमाणतः सौक्ष्म्यं यतो नोपलभ्यते, यथा त्रसरेणवो
जालसूर्यमरीचिभ्योऽन्यत्र । प्रमाणतस्तथोपलब्धिरिति व्याचष्टे—“तथा हि नाडीनिष्क-
मणे”ति । आदिग्रहणेन चक्षुष्टो वा मुध्रौ वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य इति संगृहीतम् ।
अप्रतिघाते हेतुमाह—“स्वच्छत्वाच्च”ति । एतदपि (२) हि सूक्ष्मत्वेनैव संगृहीतम् ।
(३) यथा हि काचाभ्रपटलं स्वच्छस्वभावस्य न तेजसः प्रतिघातकम्, एवं सर्वमेव वस्तु-
जातमस्येति ॥ ९ ॥

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

अत एव च स्वच्छतालक्षणात्सौक्ष्म्यादपक्षत्वापरनाम्नः (४) ॥ १० ॥

अस्यैव चोपपत्तेरुत्पत्त्या ॥ ११ ॥

उपपत्तिः प्राप्तिः । एतदुक्तं भवति—दृष्टश्रुताभ्यामृष्मणोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामस्ति
स्थूलाद्देहादतिरिक्तं किञ्चित्, तन्नागमात्सूक्ष्मं शरीरमिति ॥ ११ ॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॥ १२ ॥

अधिकरणतात्पर्यमाह—“अमृतत्वं चानुपोष्येत्यतो विशेषणादि”ति (५०
९३७ पं० १२) । विषयमाह—“अथाकामयमान”इति । सिद्धान्तिमतमाशङ्क्य
तज्जिराकरणेन पूर्वपक्षो स्वमतमवस्थापयति—“अतः परविद्याविषयात्प्रतिषेधादि”-
ति । यदि हि प्राणोपलक्षितस्य सूक्ष्मशरीरस्य जीवात्मनः स्थूलशरीरादुत्क्रान्तिं प्रतिषेधेत्
श्रुतिः तत एतदुपपद्यते, न त्वेतदस्ति । ‘न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ती’ति हि तदा सर्वनाम्ना
प्रधानावमर्शिनोभ्युदयनिःश्रेयसाधिकृतो देहो प्रधानं परामृश्यते । तथा च तस्माद्देहिनो न
प्राणाः सूक्ष्मं शरीरमुत्क्रामन्त्यपि तु तत्सहितः क्षेत्रज्ञ एवोत्क्रामतीति गम्यते । (५) स पुन-
रतिक्रम्य ब्रह्मनाड्या संसारमण्डलं हिरण्यगर्भपर्यन्तं खलित्तो जीवः परस्मिन्ब्रह्मणि लीयते
तस्मात्परामपि देवतां विदुष उत्क्रान्तिरत एव मार्गश्रुतयः । स्मृतिश्च मुमुक्षोः शुक्रस्यादि-
त्यमण्डलप्रस्थानं दर्शयतीति प्राप्तम् ॥ १२ ॥

एवं प्राप्ते प्रयुज्यते—

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥

स्मर्यते च ॥ १४ ॥

नायं देहापादानस्य प्रतिषेधः, अपि तु देहापादानस्य । तथा ह्यार्तभागप्रश्नोत्तरे ह्येक
स्मिन् पक्षे (६) संसारिण एव जीवात्मनोऽनुत्क्रान्तिं परिगृह्य न तर्ह्येष स्रुतः प्राणानामनु-

(१) अनुद्भूतरूपस्पर्शम् । (२) स्वच्छत्वमपि सूक्ष्मत्वेन संगृहीतमुपलक्षितमित्यर्थः ।

(३) एवं चाक्षुषत्वानुमाने उद्भूतरूपत्वमुपाधिमनैकान्तिकत्वं चोक्त्वा प्रतीपातानुमानेप्यस्वच्छत्व-
मुपाधिमनैकान्तिकत्वं चाह यथेति । (४) नोपपद्यत इति शेषः ।

(५) नन्वेवं विदुषोऽप्युत्क्रान्तिश्चेत्कथं तस्य मुक्तिसिद्धिरत आह स पुनरिति ।

(६) सिद्धान्ते । हिरण्यगर्भपर्यन्तमुत्क्रान्तस्य जीवस्य लिङ्गशरीरात्मलय इति यदुक्तं तत्राह संसारिण
एवेति । यत्रायं पुरुषो म्रियत इति निर्देशात्संसारि वर्तमानस्येत्यर्थः ।

त्क्रान्तेरिति स्वयमाशङ्क्य प्राणानां प्रविलयं प्रतिज्ञाय तत्सिद्ध्यर्थमुत्क्रान्त्यवधेरुच्छ्वयनाध्माने-
 न्नवन्त्यस्योच्छ्वयनाध्माने तस्य तदवधिरवमाह । शरीरस्य च ते इति शरीरमेव तदपादानं
 गम्यते । नन्वेवमप्यस्यविदुषः संसारिणो विदुषस्तु किमायातमित्यत आह—“तत्सामा-
 न्यादि”ति (प्र० ९३८ पं० १५) । ननु तदा सर्वनाम्ना प्रधानतया देही परामृष्टः
 तत्कथमत्र देहावगतिरित्यत आह—(१)“अभेदोपचारेण” देहदेहिनोर्देहिरामर्शना सर्व-
 नाम्ना देह एव परामृष्ट इति । पञ्चमीपाठे व्याख्येयम् । षष्ठीपाठे तु नोपचार इत्याह—“येषां
 तु षष्ठी”ति (प्र० ९३९ पं० २) । अपि च प्राप्तपूर्वः प्रतिषेधो भवति नाप्राप्ते, अवि-
 दुषो हि देहादुपक्रमणं दृष्टमिति विदुषोऽपि तत्सामान्यादेहादुपक्रमणे प्राप्ते प्रतिषेध उपपद्यते
 न तु प्राणानां जीवावधिकं कचिदुत्क्रमणं दृष्टं येन ताक्षिष्यते । (२)अपि चाद्वैतपरिभा-
 वनामुवा प्रसङ्गानेन निर्मुञ्चनिखिलप्रपञ्चावभासजातस्य गन्तव्याभावादेव नास्ति गतिरि-
 त्याह—“न च ब्रह्मविद्”इति । अपदस्य(३) हि ब्रह्मविदो मार्गेपदैषिणोऽपि देवा इति
 योजना । चोदयति—“ननु गतिरपी”ति । परिहरति—“सशरीरस्यैवायं योग-
 बलेन” (प्र० ९४० पं० ३) । अपरविद्याबलेनेति ॥ १३-१४ ॥

तानि परं तथा ह्याह ॥ १५ ॥

प्रतिष्ठाविलयनश्रुत्योर्विप्रतिपत्तेर्विमर्शस्तमपनेतुमयमारम्भः । तानि पुनः प्राणशब्दोदि-
 तानिन्द्रियाण्येकादश सूक्ष्माणि च भूतानि पञ्च । “ब्रह्मविदस्तस्मिन्नेव परस्मिन्ना-
 त्मनी”ति । आरम्भबीजं विमर्शमाह—“ननु गताः कला” इति । (४)प्राणमनसोरे-
 कप्रकृतित्वं विवक्षित्वा पञ्चदशत्वमुक्तम् । अत्र श्रुत्योर्विषयव्यवस्थया विप्रतिपत्त्यभावमाह—
 “सा खल्वि”ति । व्यवहारो लौकिकः । साव्यवहारिकप्रमाणपेक्षेयं श्रुतिः, न तात्त्विक-
 प्रमाणपेक्षा, इतरा तु एवमेवास्य परिद्रष्टुरित्यादिका विद्वत्प्रतिपत्त्यपेक्षा तात्त्विकप्रमाणा-
 पेक्षा । तस्माद्विषयभेदादविप्रतिपत्तिः श्रुत्योरिति ॥ १५ ॥

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥

निमित्तापाये नैमित्तिकस्यात्यन्तिकापायः, अविद्यानिमित्तश्च विभागो नाविद्यायां विद्यया
 समूलघातमपहतयां सावशेषो भवितुमर्हति । तथापि प्रविलयसामान्यात् सावशेषताशङ्काम-
 तिमन्दापनेतुमिदं सूत्रम् ॥ १६ ॥

तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छे-

षगत्पनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ १७ ॥

अपरविद्याविदोऽविदुषश्चोत्क्रान्तिरुक्ता । तत्र किं विद्वानविद्वद्भाविशेषेण मूर्खोर्द्विभ्य
 उत्क्रामत्याहो विद्वान्मूर्खस्थानादेव, अपरे तु स्थानान्तरेभ्य इति । अत्र विद्यासामर्थ्यमप-

(१) उत्क्रान्त्यवधेरुच्छ्वयनादिभिर्निर्देशस्यान्यथा नेतुमशक्यत्वात् तद्वशेनोपचार इत्यर्थः ।

(२) पञ्चमीपाठे उपचाराश्रयणे न्यायद्वयमाहावि चेति ।

(३) गन्तव्यान्तराभाववतः । इदं भाष्योदाहृतस्मृतिव्याख्यानम् ।

(४) ननु वासिष्ठियदशकं भूतपञ्चकं मन इति शोडशकलानां सम्भवात्कथं श्रुतौ पञ्चदशत्वोक्तिस्त-
 याह प्राणेति । प्राणस्य पार्थिवत्वात् मनसश्चाश्रयत्वश्रुतेरेकप्रकृतित्वमिमांशेण पञ्चदशत्वोक्तिरिति भावः ।

इयतः पूर्वपक्षः । तस्योपसंहृतवागादिकलापस्योच्चिकमिषितो विज्ञानात्मन ओक आयतनं हृदयं तस्याम्रं तस्य ज्वलनं (१) यत् तत्प्रकाशितद्वारो विनिष्क्रमद्वारो विद्वान्मूर्धस्थानादेव निष्कामति नान्येभ्यश्चक्षुरादिस्थानेभ्यः । कुतो? विद्यासामर्थ्यात् । हार्दविद्यासामर्थ्यादु-
त्कृष्टस्थानप्रतिलम्भाय हि हार्दविद्योपदेशः मूर्धस्थानादनिष्क्रमणे च नोत्कृष्टदेशप्राप्तिरथ स्थानान्तरेभ्योप्युत्कामन्कस्माल्लोकमुत्कृष्टं न प्राप्नोतीत्यत आह—तच्छेषगत्यनुस्मृति-
योगाच्च (पृ० ९४२ पं० ११) । हार्दविद्याशेषभूता हि मूर्धन्या नाडी गेयै उपदिष्टा,
तदनुशीलनेन खल्वयं जीवो हार्देन सुपासितेन ब्रह्माणुगृहीतस्तस्यानुस्मरंस्तद्भावमापन्नो
मूर्धन्ययैव शताधिकया नाड्या निष्कामति । (२) हृदयादुद्गता हि ब्रह्मनाडी भास्वरा तालुमूलं
मित्वा मूर्धानमेत्य रश्मिभिरेकीभूता आदित्यमण्डलमनुप्रविष्टा तामनुशीलयतस्तयैवान्तकाले
निर्गमनं भवतीति ॥ १७ ॥

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥

रात्रावहनि चाविशेषेण रश्म्यनुसारी सञ्जादित्यमण्डलं प्राप्नोतीति सिद्धान्तपक्ष-
प्रतिज्ञा ॥ १८ ॥

पूर्वपक्षमाशङ्कते सत्रावयवेन—

निशि नेति चेत् न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्

दर्शयति च ॥ १९ ॥

सत्रावयवान्तरेण निराकरोति—यावद्देहभावी हि शिराकिरणसम्पर्कः प्रमाणान्तरा (३)
प्रतीयते । दर्शयति चैतमर्थं श्रुतिरप्यविशेषेण—अमुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते रश्म-
यस्त आसु नाडीषु सप्ता भवन्ति य आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते विस्तार्यन्ते ते रश्मयो
ऽमुष्मिन्नादित्ये सप्ताः । “प्रतापादिकार्यदर्शनादिति” (पृ० ९४४ पं० ५) ।
(४) आदिप्रहणेन चन्द्रातपः संगृह्यते । चन्द्रमसा खल्वम्भयेन सम्बन्धमानानां सौरीणां
भासां चन्द्रिकास्त्वम्भयेन निशि धैर्यरश्मिप्रचार इति । ये त्वाहुः—‘स यावत्
क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छेदिति निरपेक्षप्रवणाम्नात्रौ प्रेते नास्ति रश्म्यपेक्षेति’—तान्प्रत्याह
“यदि च रात्रौ प्रेत” इति । न ह्येतद्विशेष्याधीयते ऽप्येतारः । ये तु मन्यन्ते ‘विद्वा-
नपि रात्रिप्रायणापराधेन नोर्ध्वमाक्रमत’ इति, तान्प्रत्याह—“अथ तु विद्वानपी”-
ति । निरयवत्फलसम्बन्धेन विदिता विद्या न पाक्षिकफला युक्तेति । ये तु रात्रौ प्रेतस्य
विदुषा ऽहरपेक्षां सूर्यमण्डलप्राप्तिमाचक्षते तन्मतमाशङ्काह—“अथापि रात्रावि”ति ।
(५) यावत्तावदुपसम्बन्धेनानपेक्षा गतिः श्रुता न चापेक्षा शक्यावगमोपबन्धविरोधादिति १९

अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे ॥ २० ॥

(१) भविष्यत्कर्मप्रकाशः ।

(२) ननु मूर्धन्यनाड्या देहमात्रव्यापित्वात्कथं तथा ब्रह्मलोकप्राप्तिस्तत्राह हृदयादुद्गतेति । ता आसु
नाडीषु सप्ता इति श्रुतिसिद्धत्वादित्यर्थः । (३) निशि उष्णताप्रादिकादित्यर्थः ।

(४) चन्द्रगतप्रकाशान्यथानुपपत्त्याऽस्ति रात्रावपि सूर्यरश्मिरित्याहादिप्रहणेनेति ।

(५) रात्रिभृतस्य हःप्रतीक्षा नास्तीत्यत्र हेतुमाह यावत्तावदिति । स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं

अत एवेत्युक्तेदुपपरामर्श इत्याह—“अत एवापेक्षानुपपत्ते”रिति (पृ० १४५ पं० १) । पूर्वपक्षबीजमाह—“उत्तरायणप्राशस्त्ये”ति । अपनोदमाह—“प्राशस्त्य-प्रसिद्धिरिति । (१) अतःपदपरामृष्टहेतुबलादविदुषो मरणं प्रशस्तमुत्तरायणे विदुष-स्तुभयत्राप्यविशेषो विद्यासामर्थ्यादिति । विदुषोपि च भीष्मस्योत्तरायणप्रतीक्षणमविदुष आचारं प्राहयति ‘यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन’ इति न्यायात् । आपूर्यमाणपक्षादित्या-द्या च श्रुतिर्न कालविशेषप्रतिपत्त्यर्था, अपि त्वातिवाहिकीर्देवताः प्रतिपादयतीति वक्ष्यति । तस्मादविरोधः ॥ २० ॥

सूत्रान्तरावतरणाय चोदयति—“ननु च यत्र काले त्वि”ति । काल एवात्र प्रा-धान्येनोच्यते न त्वातिवाहिकी देवतेत्यर्थः ॥

योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ २१ ॥

स्मार्तगुपासनां प्रत्ययं स्मार्तः कालभेदविनियोगः प्रत्यासत्तेः न तु श्रौती प्रतीत्यर्थः । अत्र यदि स्मृतौ कालभेदविधिः श्रुतौ चामिज्योतिरादिविधिस्तत्राग्न्यादीनामतिवाहिकतया विषयव्यवस्थ(२)या विरोधाभाव उक्तः । अथ तु प्रत्यभिज्ञानं तथापि यत्र काल इत्यत्रापि कालाभिधानद्वारेणातिवाहिक्य एव देवता उक्ता इत्यविरोध एवेति ॥ २१ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभाष्यविभागे भाष्यार्थां

चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

भिन्नप्रकरणस्थत्वाद्धिज्ञोपासनयोगतः ।

अनपेक्षा मिथो मार्गास्वरतो ऽवधृतेरपि ॥

गन्तव्यमेकं नगरं प्रति वक्रेणाश्वना गतिमपेक्ष्य ऋजुना ऽश्वना गतिस्त्वावती कल्प्य-ते । एकमार्गत्वे तु किमपरमपेक्ष्य त्वरा स्यात् । अथ तैरेव रदिमभिरित्यवधारणं नोपपद्यते पश्यन्तरस्य निवर्तनीयस्याभावात्, तस्मात्परानपेक्षा एवेति पन्थान एकब्रह्मलोकप्राप्त्युपाया त्रीदिव्याविष (३)विकल्पेरिति प्राप्ते,

प्रत्युच्यते—

(४) एकत्वेऽपि पथोनेकपर्वसंसर्गसम्भवात् ।

गौरवाच्चैव नानात्वं प्रत्यभिज्ञानलिङ्गतः ॥

गच्छतीति श्रुतौ यावच्छब्दोऽवन्धेन शैप्रचपरेणानपेक्षागतिः श्रुता एवं चापेक्षा न शक्यावगमा यावन्नावच्छ-ब्दयोरुपवन्धेनैव निरोधादिति भावः । (१) प्राशस्त्यप्रसिद्धिस्तुभयविषयत्वेन सङ्कोचे हेतुमाह अतःपदेति ।

(२) स्मार्तकालविधोर्निर्गुणपुरुषमात्राविवेकाचिन्तावृत्तिनिरोधात्मकसांख्ययोगविषयत्वेन श्रौतातिवाहि-कदेवताविधेः सगुणविद्याविषयत्वेन च व्यवस्थयेत्यर्थः । प्रत्याभिज्ञानं—स्मृतावगम्यादिशब्दैः श्रौतार्चिरादि-देवतानां प्रत्याभिज्ञानम् । (३) एकास्मिन्गन्तव्येऽनेकमार्गवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह विकल्पेरात्रिति ।

(४) एकत्वेपीति । मार्गस्य नानात्वं न, तस्यैकत्वेपि अनेकैर्गुणभूतैः पर्वभिर्वाध्यादिभिरवच्छेदैः सङ्ग-मसम्भवेन गुणानां प्रधानेन सङ्गस्योपपत्तेः, मार्गभेदकल्पनायां च गौरवात् आदिस्थादिवद्बुद्धिविज्ञेयानां च

(१) सपर्व हि पन्था नगरादिकमेकं गन्तव्यं प्रापयति नाभागः । तत्र किमेते रश्म्य-
हर्वायुसूर्यादयोऽध्वनः पर्वणः सन्तोऽध्वनैकेन युज्यन्ते, आहो यथायथमध्वानमपि भिन्द्-
न्ति सन्देहे ऽभेदेऽध्वनो भागभेदोपपत्तेर्न भागभेदकल्पनोचिता, गौरवप्रसङ्गात् । एक-
देशप्रत्याभिज्ञानाच्च विशेषणविशेष्यभावोपपत्तेर्नानेकाध्वकल्पना । अथैतैरेव रात्रिभिरित्येवा-
वधारणं न तावदर्थान्तरनिवृत्त्यर्थं तत्प्रापकैरेव वाक्यान्तरैर्विरोधात्तस्मादध्वानपेक्षामस्या-
वधारयतीति वक्तव्यम् । (२) न चैकं वाक्यमप्राप्तमध्वानं प्रापयति, तस्य चानपेक्षतां प्रतिपा-
दयतीत्यर्थद्वयाय पर्याप्तम्, तस्माद्विधिसामर्थ्यप्राप्तमयोगव्यवच्छेदमेवकारो वदतीति युक्तम् ।
“त्वरावचनं चेति” (पृ० ९४७ पं० ९) । (३) न खल्वेकस्मिन्नेव गन्तव्ये पथि भेदम-
पेक्ष्य त्वरा ऽवकल्प्यते किन्तु गन्तव्यभेदादपि तदुपपत्तिः, यथा कश्मीरेभ्यो मथुरां क्षिप्रं
याति चैत्र इति, तथेहाप्यन्यतः कुतश्चिद्वन्तव्या (४) दनेनोपायेन ब्रह्मलोकं क्षिप्रं प्रयातीति ।
“भूयांस्यर्चिरादिश्रुतौ मार्गपर्वणी”ति । (पृ० ९४८ पं० १८) । (५) अयम-
र्थः । एकत्वाप्राप्तव्यस्य ब्रह्मलोकस्याल्पपर्वणा मार्गेण तत्प्राप्तौ सम्भवन्त्या बहुमार्गोपदेशो
व्यर्थः प्रसज्यते, तत्र चेतनस्याप्रवृत्तेः । तस्माद्भूयसां पर्वणामविरोधेनान्तरानां तदनुप्रवेश-
एव युक्त इति ॥ १ ॥

वायुमन्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

(६) श्रुत्याद्यभावे पाठस्य क्रमं प्रति नियन्तृता ।

ऊर्ध्वाक्रमणमात्रे च श्रुता वायोर्निमित्तता ॥

“स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वमा-
क्रमत” इति हि वायुनिमित्तमूर्ध्वाक्रमणं श्रुतं न तु वायुनिमित्तमादित्यगमनम् । “स आदि-
त्यं गच्छती”त्यादित्यगमनमात्रप्रतीतेर्न च तेनेत्यनन्तरश्रुतोर्ध्वाक्रमणक्रियासम्बन्धि निरा-
काङ्क्षमादित्यगमनक्रियायापि सम्बन्धमर्हति, (७) न चादित्यगमनस्य तेनेति विना का चि-
दनुपपत्तिर्येनान्यसम्बन्धमप्यनुषज्यते । तत्राग्निलोकमागच्छति स वायुलोकमित्यादिष्वन्द्-

सर्वत्र प्रत्याभिज्ञानलिङ्गेन मार्गैक्यादगमादित्यर्थः । भिन्नप्रकरणस्थत्वं ब्रह्मवदेकत्वेऽप्याविरुद्धम् भिन्नोपासनशो-
षत्वं च भिन्नोपासनकर्तृचैत्रवदविरुद्धमिति दोषः ।

(१) अनेकस्यैकमार्गस्यानेकपर्वसम्भवं लोके दर्शयति सपर्येति ।

(२) यदुक्तमवधूतेरिति तत्राह न चैकमिति ।

(३) त्वरात् इति यदुक्तं तत्परिहारार्थं भाष्ये ‘त्वरावचन’मित्यादि, तदनुपपन्नम्, पूर्वपक्षे शैघ्र्य-
स्यैवानपेक्षत्वाधकत्वेनोपपादितत्वादतो व्याचष्टे न खल्विति । (४) स्वर्गादेः ।

(५) भूयांसीति भाष्ये मार्गैक्यं किमर्चिरादिनेत्युक्तं न पुना रश्म्यादिनेति शङ्कोच्चरामिवाभाति तथा-
सति चातोपीत्युपरितनोपिशब्दो न सङ्गच्छतेति मत्वा व्याचष्टेऽयमर्थ इति ।

(६) नन्वत्र पाठादध्वानन्तर्यं वायोर्वेकमुपशक्यन्तस्य दुर्बलत्वादिशङ्कायाह श्रुत्याद्यभाव इति । ननु
‘स वायुमागच्छती’त्यादिवाक्याद्वायोरादित्यात्पूर्वस्वरूपः क्रमस्तेनेति श्रुत्या प्रतीतिस्तद्वत्त्वात् एतन्निश्चयः
पाठक्रमो बाध्यतामत आहोर्ध्वाक्रमणेति ।

(७) नन्वादित्यप्राप्तवर्षाद्युदत्तावकाशेन वायवतिक्रमाद्विनाऽनुपपत्तेस्तेनेत्येतदादित्येनाप्यनुषज्जनियमत-
आह नचेति । छिद्रेणोर्ध्वदेशप्राप्तेर्जातत्वात्पुनरादित्यागमनस्य तेनेत्यास्मिन्नपेक्षा नास्तीत्यर्थः ।

भंगतस्य पाठस्य (१) कचिन्नियामकत्वेन क्लृप्तसामर्थ्यात् । अग्निवायुवरुणक्रमनियामकत्व-
श्रुत्यायभावादिति प्राप्ते, प्रत्युच्यते—

(२) ऊर्ध्वशब्दो न लोकस्य कस्यचित्प्रतिपादकः ।

तद्देवापेक्षया युक्तमादित्येन विशेषणम् ॥

भवेदेतदेवं यद्यूर्ध्वशब्दात्कश्चिन्नियामकभेदः प्रतीयते स तुपरिदेशमात्रवाची लोकभेदाद्विना-
ऽपर्यवस्यलोकभेदवाचिनादित्यपदेनाऽऽदित्ये व्यवस्थाप्यते तथा चादित्यलोकगमनमेव वायु-
निमित्तमिति श्रौतक्रमनियमे पाठः पदार्थमात्रप्रदर्शनार्थो न तु क्रमाय प्रभवति श्रुतिविरो-
धादिति सिद्धम् । वाजसनेयिनां संवत्सरलोको न पठ्यते छान्दोग्यानां देवलोको न पठ्यते
तत्रोभयानुरोधादुभयपाठे (३) माससम्बन्धात्संवत्सरः पूर्वं पश्चिमो देवलोकः । नहि मासो
देवलोकेन सम्बन्ध्यते, किन्तु संवत्सरेण । तस्मात्तयोः परस्परसम्बन्धान्मासात्पर्यवत्वाच्च
संवत्सरस्य मासानन्तर्ये स्थिते देवलोकः संवत्सरस्य परस्ताद्भवति । (४) तत्रादित्यानन्त-
र्याय वायोः संवत्सरादित्यस्य स्थाने देवलोकाद्वायुमिति पठितव्यम् । वायुमब्दादिति तु
सूत्रमत्रापि वाचकमेव तथापि संवत्सरात्पराश्रमादित्यादूर्ध्वं वायुमभिसम्भवन्तीति छा-
न्दोग्यपाठमात्रापेक्षयोक्तं, तदिदमाह—“वायुमब्दादिति त्वि”ति (प० १५० पं० ११) २॥

तद्विनाऽधिवरुणः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥

(५) तद्विदन्तेऽर्चिराद्येऽन्यप्यतिसंज्ञितः परः ।

तत्सम्बन्धात् तथेन्द्रादिरप्यतेः पर इष्यते ॥

आगन्तूनां निवेशान्ते स्थानाभावात् प्रसाधितः ।

तथा चेन्द्रादिरागन्तुः पठ्यते चाप्यतेः परः ॥ ३ ॥

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ४ ॥

उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ॥ ५ ॥

(६) मार्गाचिन्हसंरूपत्वाच्चिन्हान्येवाचिरादयः ।

मर्तुभोगभुवो वा स्युर्लोकत्वाच्चातिवाहिकाः ॥

(१) वरुणलोकादौ ।

(२) अत्रोर्ध्वादित्यलोकशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावादकार्थत्वेन तेनेति श्रुत्या वायुदत्तस्यादित्यगमनं
प्रति हेतुत्वस्य नियतप्राक्प्रसङ्गात्मकत्वेन क्रमरूपस्य प्रतीतिः श्रुत्या पाठक्रमबाध इति सिद्धान्तयति ऊर्ध्व-
शब्द इति । (३) उभयोः संवत्सरदेवलोकयोरश्रुतस्थलेऽपि पाठे कर्तव्ये सतीत्यर्थः ।

(४) देवलोकः संवत्सरस्य परस्ताद्भवतु वायुः क निवेशनीयस्तत्राह तत्रेति । तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते
स आदित्यमागच्छतीति वायोरादित्यानन्तर्याय निरन्तरत्वाय संवत्सरादित्यस्य स्थाने एतस्योपरि देवलोकं
देवलोकाद्वायुमिति पाठः कर्तव्य इत्यर्थः ।

(५) ‘स वायुलोकं स वरुणलोकमि’त्यत्रोक्ता वरुणादयो न तावत्पाठक्रमादयोरुपरि निवेशेन तेना-
दित्यमिति श्रुतिविरोधादेव न च वायोरिव स्थानविशेषसम्बन्धग्राहकमस्येषां श्रुत्यादिकमतो नामीषां मार्गे
निवेश इति पूर्वपक्षमाशङ्क्य सिद्धान्तमाह तद्विदन्त इति । वरुणस्याबुद्ध्या विद्युत्सम्बन्धादागन्तुकानामन्ते
निवेश इति न्यायाच्च विद्युदानन्तर्ये सति यथा पाठमिन्द्रप्रजापत्योः क्रम इति सिद्धान्ताभिप्रायः ।

(६) सम्बन्धात्तद्विदन्त उपरि वरुणमित्युक्तमिहापि सादृश्यसम्बन्धादचिरादीनां मार्गपर्वत्वमिति पूर्व-
पक्षमाह मार्गेति ।

अर्चिरादिशब्दा हि ज्वलनादावचेतनेषु निरुद्धवृत्तयो लोके न चैषां त्वावधिकानामिव नियमवती संवहनस्वरूपा स्वतन्त्रक्रिया बुद्धिपूर्वा सम्भवत्यचेतनानाम् । तस्माच्छोकशब्द-वाच्यत्वाद्भूतुर्जीवात्मनो भोगभूमय एवेति मन्यामहे ।

(१) अपि चार्चिष इत्यस्मादपादानं प्रतीयते ।

न हेतुर्नागणे हेतौ पञ्चमी दृश्यते क्वचित् ॥

जाज्याद्वद्ध इत्यादिषु गुणवचनेषु जाज्यादिषु हेतुपञ्चमी दृष्टा, न चार्चिरादिशब्दा गुणवाचिनो येन पञ्चम्या तेषां वहनं प्रति हेतुत्वमुच्यते, अपादानत्वं चाचेतनेष्वप्यस्तीति नातिवाहिकाः । न चामानवस्य पुरुषस्य विद्युदादिषु बोद्धृत्वदर्शनादर्चिरादीनामपि बोद्धृत्वमुन्नेयं यावद्ब्रूयते हि वाचनिकं न तदवाच्ये संचारयितुमुचितम् । अपि चार्चिरादीनां बोद्धृत्वे विद्युदादीनामपि बोद्धृत्वान्नामानवः पुरुषो बोद्धा श्रूयते, ततोऽवगच्छामो विद्युदादिब्रूया-र्चिरादीनां बोद्धृत्वमिति । तस्माद्भोगभूमय एवार्चिरादयो नातिवाहिका इति प्राप्ते,

प्रत्युच्यते—

(२) सपिण्डकरणानां हि सूक्ष्मदेहवतां गतौ ।

न स्वातन्त्र्यं न चाग्न्याद्या नेतारोऽचेतनास्तु ते ॥

ईदृशी हि नियमवती गतिः स्वयं वा प्रेक्षावतोऽप्रेक्षावतो वा प्रेक्षावत्प्रयुक्तस्य । न तावद्विगलितस्थूलकलेवराः सूक्ष्मदेहवतः सम्पिण्डितकरणभ्रमा उत्क्रान्तिमन्तो जीवात्मानो मत्तमूर्छितवत्स्वयं प्रेक्षावन्तो यदेवं स्वातन्त्र्येण गच्छेयुस्तद्यार्चिरादयोऽपि मार्गचिन्हानि वा शमीकारस्करा(३)दिवत् भोगभूमयो वा सुमेरुशैलैलावृतादिवदुभयथाऽप्यचेतनतया न नयनं प्रत्येषामस्ति स्वातन्त्र्यम् । न चैतज्ज्योऽन्यस्य चैतनस्य नेतुः कल्पना सति श्रुतानां चैतन्यसम्भवे । न च परमेश्वर एवास्तु नेतेति युक्तम्, तस्यास्त्यन्तसाधारणतया लोकपालप्रहादीनामकिञ्चित्करत्वात् । तस्माद् व्यवस्थित एव परमेश्वरस्य सर्वाप्यक्षरत्वे यथा-यथात्वं लोकपालादीनां स्वातन्त्र्यम् । एवमिहाप्यर्चिरादीनामातिवाहिकत्वमेव दर्शनानुसारच्छब्दार्थ इति युक्तम् । (४) इममेवार्थममानवं पुरुषातिवाहनलक्षणं लिङ्गमुपोद्वलयतीत्युक्तम्—“अनवस्थितत्वादर्चिरादीनामिति (प० ४५२ प० १६) । अवस्थितं हि मार्गचिन्हं भवत्यव्यभिचाराज्ञानवस्थितं व्यभिचारादिति । अर्चिष इति च हेतौ पञ्चमी नापादाने । गुणत्वं चाश्रिततया । (५) न च वैशेषिकपरिभाषया नियम आस्थेयो लोकवि-

(१) ननु अर्चिष इत्यादिपञ्चमीभिरार्चिरादीनां भोक्तृगमनहेतुत्वप्रतीतेस्तत्त्वमिति तत्राह अपि-चेति । हेतावित्यधिकारे विभाषा गुणेऽस्मिन्नामिति विहिता हेतुपञ्चमी नागुणाद्दृश्यते किन्तु गुणादावेव तत्रोदाहरणमाह—जाड्यादिति ।

(२) स्वप्रयत्नहीनस्य चेतनस्योर्ध्वदेशगमनं चेतनान्तराधीनमिति सिद्धान्तयति संपिण्डेति । सङ्कुचि-तकरणानामित्यर्थः, तत्र हेतुभूतविशेषणमाह सूक्ष्मदेहवतामिति । भूतसूक्ष्मात्मकसूक्ष्मदेहमात्रवतां स्थूलदेह-रहितानामित्यर्थः । (३) कारस्करो वृक्षविशेषः । (४) न्यायसिद्धेऽर्थे योक्तं लिङ्गमाहेममेवेति ।

(५) ननु वैशेषिकैरमूर्तवृत्तिवृत्त्यपरजात्याधारे गुणत्वमङ्गीकृतमर्चिरादयस्तु न तथेति कथं तच्छब्देषु हेतुपञ्चमीत्यत आह नचेति । गन्तृप्रधानान्प्रति अर्चिरादेः सहायत्वादस्ति गुणभूतत्वं लोकव्यवहार-सिद्धमिति युक्ता हेतुपञ्चमीत्यर्थः ।

रोषात् । अपि च तेऽर्चिरमिसम्भवन्तीति सम्बन्धमात्रमुक्तमिति । सामान्यवचने शब्दे वि-
शेषाकांक्षिणि स्फुटं यद्विशेषपदं तेन तत्सामान्यं नियम्यते । यथा ब्राह्मणमानय भोजयि-
तव्य इति तद्विशेषापेक्षायां यदा तत्सन्निधायुपनिपतति पदं कण्ठादि तदा तेनैतन्नियम्यते
“एवमिहापी”ति ॥ ४ ॥ ५ ॥

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

विद्युलोकमागतो मानवः पुरुषो वैद्युतस्तेनैव न तु वरुणादिना स्वयमुद्यते । तच्छ्रुते-
स्तस्यैव स्वयं वोढृत्वश्रुतेः । (१) वरुणादयस्तु तत्साहायके वर्तमाना बोद्धारो भवन्तीति च
वैषम्यं न वोढृत्व इति सर्वमवदातम् ॥ ६ ॥

पाठक्रमादर्थकमो बलवानिति, यथार्थकमपठ्यन्ते सूत्राणि-परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ।
स एतान् ब्रह्म गमयतीति विचिकित्स्यते-किं परं ब्रह्म गमयत्याहो स्विपरं कार्यं ब्रह्मेति ।

(२) मुख्यत्वादमृतप्राप्तेः परप्रकरणादपि ।

गन्तव्यं जैमिनिर्मेने परमेवार्चिरादिना ॥

ब्रह्म गमयतीत्यत्र हि नपुंसकब्रह्मपदं परस्मिन्नेव ब्रह्मणि निरुद्धत्वाद् अनपेक्षतया
सुख्यमिति सति सम्भवे न कार्ये ब्रह्मणि गुणकल्पनया व्याख्यातुमुचितम् । (३) अपि
चामृतत्वफलावाप्तिर्न कार्यब्रह्मप्राप्तौ युज्यते, तस्य कार्यत्वेन मरणधर्मवत्त्वात् । (४) किञ्च
तत्रतत्र परमेव ब्रह्म प्रकृत्य प्रजापातिसद्व्यतिपत्त्यादय उच्यमाना नापरब्रह्मविषया भवितु-
मर्हन्ति प्रकरणविरोधात् । न च परस्मिन् सर्वगते गतिर्बोध्यते प्राप्तत्वादिति युक्तम् ।
प्राप्तेति हि प्राप्तिफला गतिर्दृश्यते, यथैकस्मिन्न्यप्रोधादपि मूलादग्रमप्राप्त्यै मूलं गच्छतः
शस्त्रमृगस्यैकेनैव न्यप्रोधादप्येन निरन्तरं संयोगविभागा भवन्ति । (५) न चैते तदवयववि-
षया न तु न्यप्रोधाविषया इति साम्प्रतम्, तथा सति न शास्त्राभ्यासो न्यप्रोधेन युज्यते,
न्यप्रोधावयवस्य तदवयवयोगात् । एवं दृश्यमानानपि तदवयवानां न योगः, तदवयवयो-
गात्तदनेन क्रमेण तदवयवेषु परमाणुषु व्यवतिष्ठते । ते चातीन्द्रिया इति कस्मिन्नु नामा-
यमनुभवपद्धतिमध्यास्तां संयोगतत्त्वोः । तस्मादकामेनाप्यनुभवानुरोधेन प्राप्त एव प्राप्तिफ-
लत्वावगतिरेषितव्या । तद् ब्रह्म प्राप्तमपि प्राप्तिफलायावगतेर्गोचरो भविष्यति । ब्रह्मलो-
केष्विति च बहुवचनमेकस्मिन्नपि प्रयोगसाधुतामात्रेण गमयितव्यम् । लोकशब्दबालोकेन
प्रकाशे वर्तयितव्यो न तु संनिवेशवति देशविशेषे । तस्मात्परब्रह्मप्राप्त्यर्थो गत्युपदेशसाम-
र्थ्यादयमर्थो भवति । यथा विद्याकर्मवशादार्चिरादिना गतस्य सत्यलोकमतिक्रम्य परं जग

(१) ननु यदि विद्युत्स्थानादारभ्यामानवो नेता तदा वरुणादीनामनेतृत्वं वैषम्यं वाच्यम्, उभयनेतृत्वे
वैयर्थ्यादत आह वरुणादियस्त्विति । अमानवः प्रधानो नेता, वरुणादयस्तु नयनेऽपि सहकारिण इत्येवं वैषम्यं
न वोढृत्वे वैषम्यमित्यर्थः ।

(२) गतिनिरूपणान्ते गन्तव्यं निरूप्यते, तत्र पूर्वपक्षमाह सुख्यत्वादिति । ब्रह्मशब्दस्येति शेषः ।

(३) अमृतत्वप्राप्तेरिति व्याचष्टे अपि चेति । (४) परप्रकरणादिति हेतुं व्याचष्टे किञ्चेति ।

(५) न्यप्रोधाविषयि न प्राप्तस्य प्राप्तिरवयवानामप्राप्तानां पुनः प्राप्तेरित्याशङ्क्याह न चैते इति । शास्त्रा-
भ्यां वानरोऽप्यधी न न्यप्रोधावयविना युज्यते किन्तु वानरावयवस्य न्यप्रोधावयवस्य योग इत्यर्थः ।

त्कारणं ब्रह्मलोकमालोकं स्वयंप्रकाशकमिति यावत् प्राप्तस्य तत्रैव लिङ्गं प्रलीयते न तु गति-
मेवंभूतां विना लिङ्गप्रविलय इति । अत एव श्रुतिः 'पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति' ।
तदनेनाभिसंबन्धिना परं ब्रह्म गमयत्यमानव इति मेने जैमिनिराचार्यः ।

तत्त्वदर्शा बादरिर्दर्श-

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥

विशेषितत्वाच्च ॥ ८ ॥

सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥ ९ ॥

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ १० ॥

स्मृतेश्च ॥ ११ ॥

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥

दर्शनाच्च ॥ १३ ॥

न च कार्यं प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥ १४ ॥

(१) कार्यमप्राप्तपूर्वत्वादप्राप्तप्रापणी गतिः ।

प्राययेद् ब्रह्म न परं प्राप्तत्वाज्जगदात्मकम् ॥

(२) तत्त्वमासिवाक्यार्थसाक्षात्कारात् प्राक्किल जीवात्मा ऽविद्याकर्मवासनायुपाध्यवच्छेदा-
द्वस्तुतो ऽनवच्छिन्नो ऽवच्छिन्नमिवाभिन्नोऽपि लोकेभ्यो भिन्नमिवात्मानमभिमन्यमानः स्वरूपा-
दन्यानप्राप्तानां चिरादीन् लोकान् गत्याप्नोतीति युज्यते । अद्वैततत्त्वब्रह्मसाक्षात्कारवस्तु-
विगलितनिखिलप्रपञ्चावभासविभ्रमस्य न गन्तव्यं न गतिर्न गमयितार इति किं केन सङ्ग-
तम् । तस्मादनिर्दर्शनं न्यप्रोषसंयोगविभागा न्यप्रोषवानरतद्वृत्तितत्संयोगविभागानां मिथो-
भेदात् । (३) न च तत्रापि प्राप्तप्राप्तिः, कर्मजेन हि विभागेन निरुद्धायां पूर्वप्राप्तप्राप्त-
स्यैवोत्तरप्राप्तेरुपपत्तेः । एतदपि वस्तुतो विचारासहतया सर्वमनिर्वचनीयविजृम्भितमविद्यायाः
समुत्पन्नद्वैततत्त्वसाक्षात्कारो न विद्वानभिमन्यते । (४) विदुषोऽपि देहपातात्पूर्वं स्थितप्रज्ञस्य त-
थाभासमात्रेण सांसारिकधर्मानुवृत्तिरभ्युपेयते, एवमालिङ्ग्यक्षररिपातात्, विदुषस्तद्वर्मानुवृत्ति-
स्तथा चाप्राप्तप्राप्तेर्गत्युपपत्तिस्तद्देशप्राप्तौ च लिङ्गदेहनिवृत्तेर्मुक्तिः श्रुतिप्रामाण्यादिति चेत् ।
न । परविद्यावत् उत्क्रान्तिप्रतिषेधाद् ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति
अत्रैव समवनीयन्त' इति । यथा विद्याब्रह्मप्राप्तयोः समानकालता श्रूयते—'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव

(१) सिद्धान्तं संगृह्णाति कार्यमिति । आचिरादिगतिरुपासकान् कार्यब्रह्म प्राययेदप्राप्तपूर्वत्वेन गमन-
योग्यत्वाच्च परं ब्रह्म तस्य जगदात्मकतया प्राप्तत्वादिति श्लोकार्थः ।

(२) ननु न्यप्रोषे इव शास्त्राभूतेन प्राप्तमपि परं ब्रह्म प्राप्यतामित्याशंक्य विद्ययाऽविद्यादाहे भेदबाधा-
दिह न तादृश्यमपि गतिरित्याह तत्त्वमसीत्यादिना ।

(३) वस्तुतो दृष्टान्तेऽपि न प्राप्तप्राप्तिरित्याशयेनाह नचेति । एतदपीति । कात्पनिकविभागापेक्षया
न्यप्रोषप्राप्तप्राप्ती वास्तवे ब्रह्मणि प्रतिबुद्धे न युक्ते इत्यर्थः ।

(४) ननु ज्ञानोत्तरकालं देहधारणवदचिरादिगतिर्देशविशेषप्राप्तये किं न स्यादित्याक्षिपति विदुषोपीति ।

भवति' 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वाश्च बिभेति' 'तदात्मानमेव वेदाहं ब्रह्मास्मीति तत्सर्वमभवत्' 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत' इति पौर्वापर्याश्रवणात्परविद्यावतो मुक्तिं प्रति नोपायान्तरापेक्षेति लक्ष्यते अभिस्तम्भिः श्रुतेः । (१) उपपन्नं चैतत्, न खलु ब्रह्मैवेदं विद्व-
महं ब्रह्मास्मीति परिभावनानुवा जीवात्मनो ब्रह्मभावसाक्षात्कारेणोन्मूलितायामनवयवेनावि-
द्यायामस्ति गन्तव्यगन्तुविभागो विदुषस्तदभावे कथमयमर्चिरादिमार्गं प्रवर्तेत । (२) न च
छायांमात्रेणापि सांसारिकधर्मानुवृत्तिस्तत्र प्रवृत्त्यङ्गं, यादृच्छिकप्रवृत्तेः श्रद्धाविहीनस्य दृष्टा-
र्थानि कर्माणि फलन्ति न फलन्ति च, अदृष्टार्थानां तु फले का कथेत्युक्तं प्रथममुच्ये ।
(३) न चार्चिरादिमार्गभावनायाः परब्रह्मप्राप्त्यर्थमविदुषः प्रत्युपदेशस्तथा च कर्मान्तरेष्विव
नित्यादिषु तत्रापि श्राद्धस्य प्रवृत्तिरिति साम्प्रतम् । विकल्पासहत्वात्—किमियं परविद्या-
नपेक्षा परब्रह्मप्राप्तिसाधनं तदपेक्षा वा । न तावदनपेक्षा 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति
नान्यः पन्था विद्यते अयनाये'ति परब्रह्मविज्ञानादन्यस्याध्वनः साक्षात्प्रतिषेधात्, पर-
विद्यापेक्षत्वे तु मार्गभावनायाः किमियं विद्याकार्यं मार्गभावना साहायकमाचरत्यथ विद्यो-
त्पादे । न तावद्विद्याकार्यं, तथा सह तस्याद्वैताद्वैतगोचरतया मियो विरोधेन सहा-
संभवात् । नापि यज्ञादिविद्योत्पादे साक्षाद्ब्रह्मप्राप्त्युपायत्वश्रवणादेतान् ब्रह्म गमयतीति ।
यज्ञादेस्तु विविदिषासंयोगेन श्रवणाद्विद्योत्पादाज्ञत्वम् । (४) तस्मादुपन्यस्तबहुश्रुत्यनुरोधादुप-
पत्तेश्च ब्रह्मशब्दोऽसंभवन्मुख्यवृत्तिर्ब्रह्मसामीप्यादपरब्रह्मणि लक्षणया नेतव्यः । (५) तथा च
लोकोष्विति बहुवचनोपपत्तेः कार्यब्रह्मलोकस्य, परस्य त्वनवयवतया तद्द्वारेणाप्यनुपपत्तेर्ले-
कत्वं चेलाहतादिवत् संनिवेशविशेषवति भोगभूमौ निरुद्धं न कथंचिद्योगेन प्रकाशे व्या-
ख्यातं भवति । तस्मात्साधुदर्शी स भगवान् बादरिरसाधुदर्शी जैमिनिरिति सिद्धम् । अप्रा-
माणिकानां बहुप्रलापाः सर्वगतस्य द्रव्यस्य गुणाः सर्वगता एव चैतन्यानन्दादयश्च गुणिनः
परमात्मनो भेदाभेदवन्तो गुणा इत्यादयो (६) दूषणायानुभाष्यमाणा अपि अप्रमाणिकत्वमाव-
हन्त्यस्माकमित्युपेक्षिताः । प्रन्थयोजना तु प्रतिप्रत्यगारम्भत्वाच्च गन्तृणाम्, प्रतिप्रति अश्रुति
गच्छतीति प्रत्यक् प्रतिभाववृत्ति ब्रह्म तदात्मत्वाद्गन्तृणां जीवात्मनामिति । "गौणी त्व-

(१) श्रुत्यनुग्राहकं न्यायमाहोपपन्नं चेति ।

(२) विदुषोपि सांसारिकधर्मानुवृत्तिवद्व्युपपत्तिरिति यदुक्तं तत्रोत्तरयति नचेति । यदाऽध्वमेधादी-
प्यदृष्टार्थानि कर्माणि न फलन्ति तदाऽदृष्टार्थानामर्चिरादिमार्गचिन्तनादीनां का कथेति भावः ।

(३) ज्ञानोत्तरकालमर्चिरादिचिन्ताभावेऽपि भविदुषो ब्रह्मप्राप्त्यर्थं तद्विधीयतामित्युक्तिरप्याह नचेति ।

(४) यच्चोक्तं नपुंसकब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मण्येव कठिरिति तत्राह तस्मादिति ।

(५) ननु ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिभूतिसामर्थ्यात् कथं 'स एतान् ब्रह्म गमयतीति' ब्रह्मश्रुतिलक्ष-
णया नेत्येतांशक्य लोकादिश्रुतिवशादित्याह तथाचेति ।

(६) निर्गुणविद्यावत्सगुणविद्यास्वपि गतिरनुपपन्ना सगुणब्रह्मगुणानां ज्ञानादीनां व्यापित्वात् इहैव
तद्भाष्यार्थानां सगुणोपासकानां तस्मात्तौ गत्यनपेक्षत्वाच्च, श्रुतिवशाद्यद्यत्र गतिः सा निर्गुणविद्यायामपि
कुतो न स्यादस्तुतो निर्गुणवस्त्वभावनिर्गुणविवेकं नास्ति ज्ञानादिगुणैर्ब्रह्मापि भिन्नाभिन्नं सगुणमेवेत्यादयो
भास्करस्य प्रलापाः, सगुणब्रह्मणस्सविशेषत्वाद्ब्रह्मलोके एवोपासकस्य गुणामिव्यक्तिर्नहेति सम्भवति, शब्द-
स्याकाशगुणस्य व्यापित्वेऽपि वंशाकाशादिदेशे एवामिव्याक्तिर्न सर्वत्र परस्य ब्रह्मणस्तु गुणा एव न सन्ति येषां
देशविशेषोभिव्यक्तिः स्यात्, न निर्गुणं वस्त्विति च दुर्लभमतो उपेक्षा एवेत्यर्थः ।

न्यत्रे'ति (पृ० ९५५ पं० ४) । यौगिक्यपि हि योगगुणापेक्षया गौण्येव । "विशुद्धो-
पाधिसंबन्धमि"ति । मनोमयत्वादयः कल्पनाः कार्याः, कार्यत्वात् अविशुद्धा अपि
श्रेयोहेतुत्वाद्विशुद्धाः । प्रतिसंचरो महाप्रलयः प्रतिप्रत्यभिसंधिः प्रतिपत्तिर्गतिः । पदेर्गत्यर्थ-
त्वदभिसन्धिस्तत्पर्यम् । यस्य ब्रह्मणो नामाभिधानं यच्च इति । "पूर्ववाक्यविच्छेदे-
ने"ति (पृ० ९५८ पं० १) श्रुतिवाक्ये बलीयसी प्रकरणात् । "सगुणे च ब्रह्म-
णी"ति । प्रशंसार्थमित्यर्थः । चोदयति—"ननु गतस्यापि पारमार्थिकी गन्त-
व्यता देशान्तरविशिष्टस्ये"ति । न्यमोषवानरदृष्टान्त उपपादितः । परिहरति—
"न प्रतिषिद्धसर्वविशेषत्वादब्रह्मण"इति । अयमभिसन्धिः । यथा तथा न्यमोषा-
वयवी परिणामवानुपजनापायधर्मभिः कर्मजैः संयोगविभागैः संयुज्यतामयं पुनः परमात्मा
निरस्तनिखिलभेदप्रपञ्चः कूटस्थनित्यो न न्यमोषवत्संयोगविभागभाग भवितुमर्हति । कल्प-
निकसंयोगविभागस्तु काल्पनिकस्यैव कार्यब्रह्मलोकस्योपपद्यते न परस्य । शङ्कते—"जग-
दुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुत्वश्रुतेरि"ति (पृ० ९५९ पं० ८) । नद्युत्पत्त्यादिहेतु-
भावो ऽपरिणामिनः सम्भवति तस्मात्परिणामीति । तथा च भाविकमस्योपपद्यते गन्त-
व्यत्वमित्यर्थः । निराकरोति—"न विशेषनिराकरणश्रुतीनामि"ति । विशेषनि-
राकरणं समस्तशोकादिदुःखसमनतया पुरुषार्थफलवत्, अफलं तूत्पत्त्यादिविधानम् । तस्मा-
त्फलवतः सन्निधावाप्मानायमानं तदर्थमेवोच्यत इत्युपपत्तिः । तद्वि विजिज्ञासस्वेति च श्रुतिः ।
तस्माच्छ्रुत्युपपत्तिभ्यां निरस्तसमस्तविशेषब्रह्मप्रतिपादनपरोऽयमाप्मानायो न तूत्पत्त्यादिप्रति-
पादनपरः । तस्मान् गतिस्तात्त्विकी । अपि चेयं गतिर्न विचारं सहत इत्याह—"गतिक-
ल्पनायां चे"ति । (पृ० ९६० पं० १६) अन्यानन्यत्वाश्रयावयवविकारपक्षौ । (१) अ-
न्यो वाऽत्यन्तम् । अथ कस्मादात्यन्तिकमनन्यत्वं न कल्पत इत्यत आह—"अन्यन्तता-
दात्म्य" इति । (२) मृदात्मतया हि स्वभावेन घटादयो भावास्तद्विकारा व्याप्ताः, तदभा-
वे न भवन्ति शिंशपेव वृक्षत्वाभाव इति, विकारावयवपक्षयोश्च तद्वतः सह विकारावयवैः
स्थिरत्वादचलत्वादब्रह्मणः संसारलक्षणं गमनं विकारावयवयोरनुपपन्नम्, नहि स्थिरात्मक-
मस्थिरं भवति, (३) अन्यानन्यत्वेऽपि चैकस्य विरोधादसम्भवतीति भावः । "अथान्य-
एव जीवो ब्रह्मणः (पृ० ९६१ पं० ३) । तथा च ब्रह्मण्यसंसारत्यपि जीवस्य संसारः
कल्पत इति । एतद्विकल्प्य दूषयति—"सोणुरि"ति । "मध्यमपरिमाणत्व"इति ।
मध्यमपरिमाणानां घटादीनामनित्यत्वदर्शनात् । "न मुख्यैकत्व" इति । (४) भेदाभेद-

(१) 'अन्यो वा ततः स्यादि'ति भाष्येण चात्यन्तमन्यत्वं विकल्पितमित्याह अन्यो वेति ।

(२) 'विकारपक्षेऽप्येतत्तुल्यमि'ति भाष्यं व्याचष्टे मृदात्मतयेति ।

(३) ननु विकारिणोऽवयवविनश्च स्थिरत्वेऽपि ताभ्यां भिन्नभिन्नौ विकारावयवौ, तत्र भिन्नत्वाशे नास्थि-
रत्वावयवोर्गमनमित्याशङ्क्यह अन्यानन्यत्वे अपीति ।

(४) भेदाभेदपक्षेकत्वं न मुख्यमेव किन्तु भेदसत्त्वमात्रमतो भाष्यानुपपत्तिरित्याशङ्क्यह भेदाभेदयो-
रिति । बुद्धिभ्यपदेशभेदादिनि भेदप्रमाणोपन्यासेन भेदे प्रमिते विरोधादभेदावुपपत्तौ विकारस्यावयवस्य वा
जीवस्य तत्त्वमस्यादिब्रह्मसामानाधिकरण्यं गौणं स्यादित्याहायुतसिद्धतयेति ।

योर्विरोधिनोरेकत्रासम्भवादुद्बुद्धिव्यपदेशभेदादर्थभेदोऽयुतसिद्धतयोपचारेणाभिनमुच्यत इत्य-
 मुख्यमस्यैकत्वमित्यर्थः । अपि च जीवानां ब्रह्मावयवत्वपरिणामात्यन्तभेदपक्षे तु तात्त्विकी
 संसारितेति मुक्तौ स्वभावहानाज्जीवानां विनाशप्रसङ्गः । ब्रह्माविवर्तत्वे तु ब्रह्मैवैषां । स्वभावः
 प्रतिविम्बानामिव विम्बं तच्चाविनाशीति न जीवविनाश इत्याह—“सर्वेष्वेतेष्विति”ति ।
 मतान्तरमुपन्यस्यति दूषयितुम्—“यत्तु कैश्चिज्जल्प्यते विनैव ब्रह्मज्ञानं नित्यनै-
 मिक्तिकानी”ति । यथा हि कफनिमित्तो ज्वर उपात्तस्य कफस्य विशेषणादिभिः प्रक्षये
 कफान्तरोत्पत्तिनिमित्तदध्यादिवर्जने प्रशान्तोऽपि न पुनर्भवति, एवं कर्मनिमित्तो बन्ध उपात्ता-
 नां कर्मणामुपभोगात् प्रक्षये प्रशाम्यति, कर्मान्तराणां च बन्धहेतुनामननुष्ठानात्कारणाभावे
 कार्यानुपपत्तेर्बन्धाभावास्वभावसिद्धो मोक्ष आरोग्यमिवोपात्तदुरितनिर्बहणाय च नित्य-
 नैमित्तिककर्मानुष्ठानाद्दुरितनिमित्तप्रत्यवायो न भवति, प्रत्यवायानुत्पत्तौ च स्वस्थस्वान्तो
 न निषिद्धान्नाचरोदिति । तदेतद्दूषयति—“तदसत्प्रमाणाभावादि”ति । शास्त्रं ख-
 त्वस्मिन्प्रमाणं तच्च मोक्षमाणास्यात्मज्ञानमेवोपदिशति न तूक्तमाचारम् । न चात्रोपपत्तिः
 प्रभवति संसारस्थानादितया कर्माशयस्याप्यसंख्येयस्थानियतविपाककालस्य भोगेनोच्छेत्तुम्-
 शक्यत्वादित्याह—“न चैतत्तर्कयितुमपी”ति । चोदयति—“स्यादित्येतन्नित्ये”-
 ति । परिहरति—“तत्र विरोधाभावादि”ति (५० ९६२ पं० ८) । यदि हि
 नित्यनैमित्तिकानि कर्माणि सुकृतमपि दुष्कृतमिव निर्वहेयुस्ततः काम्यकर्मोपदेशाद्गतजला-
 झलयः प्रसज्येरन् । न ह्यस्ति कश्चिच्चातुर्बर्ण्ये चातुराश्रम्ये वा यो न नित्यनैमित्तिकानित्य-
 कर्माणि करोति । तस्मात्तेषां सुकृतविरोधितेति । (१) अभ्युच्चयमात्रमाह—“न च नित्य-
 नैमित्तिकानुष्ठानादि”ति । “न चासति सम्यग्दर्शन”इति । सम्यग्दर्शा हि
 विरक्तः काम्यनिषिद्धे वर्ज्यस्तपि प्रमादादुपनिपातिते तेनैव सम्यग्दर्शनेन क्षपयति, ज्ञानप-
 रिपाके च न करोत्येवाज्ञस्तु निपुणोऽपि प्रमादात्करोति, कृते च न क्षयितुं क्षमत इति वि-
 शेषः । “न चानभ्युपगम्यमाने ज्ञानगम्ये ब्रह्मात्मत्व” इति (५० ९६३ पं० १)
 कर्तृभोक्तृत्वे समाक्षिप्तक्रियाभोगे ते चेदात्मनः स्वभाववधारिते न त्वारोपिते ततो न श-
 क्यवपनेतुम्, न हि स्वभावाद्भावोऽवरोपयितुं शक्यो भावस्य विनाशप्रसङ्गात् । (२) न च
 भोगोऽपि सत्स्वभावः शक्योऽसत्कर्तुं, नो खलु नीलमनीलं शक्यं शक्रेणापि कर्तुं, तदिदमुक्तं
 “स्वभावस्यापरिहार्यत्वादि”ति । समारोपितस्य त्वनिर्वचनीयस्य तत्स्वभावस्य श-
 क्यस्तत्त्वज्ञानेनावरोपः कर्तुं सर्पस्यैव रज्जुतत्त्वज्ञानेनेति भावः । भावमिममविद्वान् परिचो-
 दयति—“स्यादेतत् कर्तृत्वभोक्तृत्वकार्यमि”ति । अप्रकाशितभावो (३) यथोक्तमेव
 समाधत्ते—“तच्च ने”ति । कर्तृभोक्तृत्वयोर्निमित्तसम्बन्धस्य च शक्तिद्वारेण नित्यत्वाद्भ-
 विष्यति कदा चिदेशां समुदाचारो (४) यतः सुखदुःखे भोज्येते इति सम्भावनातः कृतः

(१) नित्यनैमित्तिकानां नित्येहिता दुरितनिवृत्तिः प्रत्यवायानुत्पत्तिर्वा फलं मुच्यते, फलान्तरवच्ये
 काम्यत्वप्रसङ्गादित्यभिप्रायेणाह अभ्युच्चयमात्रमिति ।

(२) क्रियाभोगयोरान्तरमस्य रूपपक्षं दूषयित्वाऽन्यत्वपक्षे दूषणमाह नचेति । (३) विकल्पमकृत्वा ।

(४) आधिर्भावः, नित्यत्वादात्मनः तद्वत्तत्त्वोः कदाचिदुद्भवः सम्भवति, तैललस्य तु शालिविज-
 स्यात्पकालस्थापित्वाच्छकावनुद्भूतायामेव नाश इत्यङ्कुरायनुदय इत्यर्थः ।

कैवत्यनिश्चय इत्यर्थः । भूयो निरस्तमपि मतिप्रदिग्धे पुनरुपन्यस्य दूषयति—“परस्माद-
नन्यत्वेपी”ति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ७-१४ ॥

अप्रतीकालम्बनाज्ञयतीति बादरायण उभयथा

दोषात्तत्क्रतुश्च ॥ १५ ॥

विशेषं च दर्शयति ॥ १६ ॥

अब्रह्मकृतवो यान्ति यथा पञ्चाग्निविद्यया ।

ब्रह्मलोकं प्रयास्यन्ति प्रतीकोपासकास्तथा ॥

सन्ति हि ‘मनो ब्रह्मे’त्युपासीतेत्याद्याः प्रतीकविषया विद्यास्तद्वन्तोऽप्यर्चिरादिमार्गेण का-
र्यब्रह्मोपासका इव गन्तुमर्हन्त्यनियमः सर्वासामित्यविशेषेण विद्यान्तरेष्वपि गतेरवधारणात् ।
न चैषां परब्रह्मविदामिव गत्यसम्भव इति । (१)न च ब्रह्मकृतव एव ब्रह्मलोकभाजो नात-
स्कृतव इत्यप्येकान्तः, अतस्कृतानामपि पञ्चाग्निविदां तत्प्राप्तेः । न(२) चैते न ब्रह्मकृतवो
‘मनो ब्रह्मेत्युपासीते’त्यादौ सर्वत्र ब्रह्मानुगमेन तत्क्रतुत्वस्यापि सम्भवात् । फलविशेषस्य ब्रह्म-
लोकप्राप्तावपि उपपत्तेः, तस्य सावयवतयोत्कर्षनिकर्षसम्भवादिति प्राप्ते,

प्रत्युच्यते—

(३)उत्तरोत्तरभूयस्त्वादब्रह्मकृतुभावतः ।

प्रतीकोपासकान् ब्रह्मलोकं नामानवो नयेत् ॥

भवतु पञ्चाग्निविद्यायामब्रह्मकृतूनामपि ब्रह्मलोकगमनं वचनात्, किमिव हि वचनं न
कुर्याद् नास्ति वचनस्यातिभार इह तु तदभावात्, ‘तं यथायथोपासते तदेव भवती’ति श्रुतेः
औत्सर्गिक्या नासति विशेषवचने उपवादे युज्यते । न च प्रतीकोपासको ब्रह्मोपास्ते सत्य-
पि ब्रह्मेत्यनुगमे किन्तु नामादिविशेषब्रह्मरूपतया तथा खल्वयं नामादितन्त्रे न ब्रह्मतन्त्र,
आश्रयान्तरप्रत्ययस्याश्रयान्तरे प्रक्षेपः प्रतीक इति हि वृद्धाः । (४)ब्रह्माश्रयश्च प्रत्ययो
नामादिषु प्रक्षिप्त इति नामतन्त्रः । तस्मान्न तदुपासको ब्रह्मकृतुः किन्तु नामादिकृतुः ।
न च ब्रह्मकृतुत्वे नामाद्युपासकानामविशेषादुत्तरोत्तरौत्कर्षः सम्भवी । (५)न च ब्रह्मक-
तुस्तदवयवक्रतुः, येन तदवयवापेक्षयोत्कर्षो वर्ण्येत । तस्मात्प्रतीकालम्बनान्विदुषो वर्ज-

(१) ननु ब्रह्मकृतूनां ब्रह्मोपासकानामेव ब्रह्मलोकगमनमुचितं तं ‘यथायथोपासते’ इति न्यायात्, तत्र
कथं प्रतीकोपासकानां ब्रह्मलोकगमनमाशङ्क्येतेत्यत आह न च ब्रह्मकृतव इति । प्रतीकोपासका अपि ‘ये
चामी अरण्ये’ इत्यादिस्वामान्यवचनात् पञ्चाग्निविद्याऽब्रह्मकृतव इव ब्रह्मलोकं प्रयास्यन्त्येवेति भावः ।

(२) अब्रह्मोपासकत्वं चासिद्धमित्याह न चैते इति ।

(३) प्रतीकोपासकानामानवो ब्रह्मलोकं न नयेत्कुत इत्यत आहोत्तरोत्तरभूयस्त्वादिति । प्रतीकोपास-
नाफलस्येति शेषः ।

(४) ननु भवत्वर्थान्तरविषयस्य विषयान्तरे प्रक्षेपः प्रतीकः, कथमेतावता नामादिषु ब्रह्मर्षीप्रक्षेपसि-
द्धिरत आह ब्रह्माश्रयश्चेति ।

(५) ब्रह्मलोकस्य सावयवत्वात्कुतो न फलविशेषसिद्धिरत आह नचेति । ब्रह्मलोकावयवविनस्तत्तद्व-
क्षणश्च सर्वरूपास्यत्वात् फलविशेषसिद्धिरित्यर्थः ।

यित्वा सर्वानन्यान्विकारालम्बनान्नयत्यमानवो बह्वलोकं, (१)न ह्येवमुभयथा भाव उभय-
थार्थत्वे काश्चित्प्रतीकालम्बनान्न नयति विकारालम्बनान्विदुषस्तु नयतीत्यभ्युपगमे कश्चिद्दो-
षोऽस्ति अनियमः सर्वेषामित्यस्य न्यायस्येति सर्वमवदातम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां
चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

(२) प्रागभूतस्य निष्पत्तौ कर्तृत्वं न सतो यतः ।

फलत्वेन प्रसिद्धेश्च मुक्ते रूपान्तरोद्भवः ॥

(३) अभूतस्य घटादेर्भवन्नं निष्पत्तिर्न पुनरत्यन्तसतो ऽसतो वा न जातु गगनतत्कुसुमे
निष्पद्येते । स्वरूपावस्थानं चेदात्मनो मुक्तिर्न सा निष्पद्येत, तस्य गगनवदत्यन्तसतः प्राग-
सत्त्वाभावात्, न (४) चास्य बन्धाभावो निष्पद्यते तस्य तुच्छस्वभावस्य कार्यत्वेनातुच्छत्वप्र-
सङ्गात् । फलत्वप्रसिद्धेश्च मोक्षस्याकार्यस्य फलत्वानवकल्पनादागन्तुना रूपेण केनचिदुत्पत्तौ
स्वेनेति प्राप्तमनूयत इति प्राप्ते, ऽभिधीयते—

(५) सम्भवत्यर्थवत्त्वे हि नानर्थक्यमुपेयते ।

बन्धस्य सदसत्त्वाभ्यां रूपमेकं विशिष्यते ॥

अनधिगतावबोधनं हि प्रमाणं शाब्दमगत्या कथंचिदनुवादतया वर्ण्यते । सकलसां-
रिकधर्मपितं तु प्रसन्नमात्मरूपमप्रसन्नात्तस्मादेव रूपाध्यावृत्तमनधिगतमवबोधयन्नानुवादे
युज्यते । न चास्य निष्यत्त्यसम्भवः सत इव घटादेः साव्यवहारिकेण प्रमाणेन बन्धविग-
मस्यापि निष्पत्तेर्लोकसिद्धत्वात् । विचारासहतया त्वसिद्धिरभयत्रापि तुल्या, न ह्यसदुत्पत्तुम-
हंतीति असकृदावेदितम् । अन्धो भवतीति स्वप्नावस्था दर्शिता । बाह्येन्द्रियव्यापाराभा-
वादिद्वितीया जगदवस्था दुःखशोकाद्यात्मकत्वाद्दिनाशमेवापीत इति सुषुप्तिः । एवकारश्चे-
वार्थे नावधारणे ॥ १—२ ॥

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

(१) उभयथाऽदोषादिति सूत्रावयवं योजयन्नाह न ह्येवमिति ।

(२) निर्गुणविद्याफलैकदेशान्तरं ब्रह्मभावाविर्भावः सगुणविद्याफलं च सर्वेश्वरतुल्यभोगभक्तावधार-
णार्थं चतुर्थपादारम्भः । प्राप्तिः । अभिनिष्पद्यते इति शब्दात् प्रागसतः पदार्थस्य निष्पत्तौ कर्तृत्वं प्रतीयते
तत्सतो नोपपद्यते इति यतस्ततो हेतोरुक्तेः फलत्वेन प्रसिद्धेश्चात्मातिरिक्तरूपान्तरोद्भवो मोक्षे स्यादित्यर्थः ।

(३) प्रागभूतस्येति व्याचष्टे अभूतस्येति ।

(४) स्वरूपनिष्पत्त्यभावेऽपि बन्धाभावनिष्पत्तिः स्यात्तन्नाह नचेति । बन्धाभावस्योत्पत्तौ कार्यत्वा-
त्सम्भवणं तुच्छत्वं स्यादित्यर्थः ।

(५) स्वशब्दस्यानुवादकत्वं निषेधनात्मकवचनत्वमाह सम्भवतीति । आत्मन्याभिनिष्पत्तिशब्दं घटयति
बन्धस्येति । निवृत्तबन्धमात्मरूपमभिनिष्पत्तिवाच्यं बन्धनिवृत्तेर्जन्यत्वादित्यर्थः ।

(१) ननु 'ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत' इति पौर्वापर्यश्रवणात् स्वरूपनिष्पत्ते-
रन्या ज्योतिरुपसम्पत्तिस्तथा च भौतिकत्वेऽपि न मोक्षव्याघातः । (२) भवेदेतदेवं यदि ज्यो-
रुपसम्पद्य तत्परित्यजेदिति श्रूयेत । (३) तदध्याहारेऽपि तत्प्रतिपादनवैयर्थ्यं तदपरित्यागे च
ज्योतिषैव स्वेन रूपेणेति गम्यते । तस्य च भूतत्वे विकारत्वान्मरणधर्मकत्वप्राप्तिद्वेष्टमुक्ति-
त्वमिति प्राप्ते,

प्रत्युच्यते—

ज्योतिष्पदस्य मुख्यत्वं भौतिके यद्यपि स्थितम् ।

तथापि प्रक्रमाद्वाक्यादात्मन्येवात्र युज्यते ॥

परं ज्योतिरिति हि परपदसमभिव्याहारात् परत्वस्य चानपेक्षस्य ब्रह्मण्येव प्रवृत्तेर्ज्यो-
तिषि चापरे किंचिदपेक्ष्य परत्वात्परं ज्योतिरिति वाक्यादात्म्येवात्र गम्यते प्रकरणं चोक्तम् ।
(४) यस्य सम्पद्य निष्पद्यत इति तन्मुखं व्यादाय स्वपितीतिवत् । तस्माज्ज्योतिरुपसम्पन्नो मुक्त
इति सूक्तम् ॥ ३ ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

यद्यपि जीवात्मा ब्रह्मणो न भिन्न इति तत्रतत्रोपपादितं तथापि स तत्र (५) पर्यैतीत्या-
धाराधेयभावव्यपदेशस्य सम्पत्तृसम्पत्तव्यभावव्यपदेशस्य (६) च समाधानार्थमाह ॥ ४ ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

उपन्यास उद्देशो ज्ञातस्य, यथा य आत्माऽपहृतपाप्मेत्यादिः । तथाऽज्ञातज्ञापनं विधिः,
यथा स तत्र पर्यैति जक्षत् रममाण इति, तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्येतदज्ञात-
ज्ञापनं विधिः । सर्वज्ञः सर्वेश्वर इति व्यपदेशः । नायमुद्देशो विधेयान्तराभावात् । नापि
विधिरप्रतिपाद्यत्वात्, सिद्धवदव्यपदेशात् । (७) तन्निर्वचनसामर्थ्यादयमर्थः प्रतीयते त एते
उपन्यासादयः । एतेभ्यो हेतुभ्यः ।

(१) आत्मेति सूत्रारम्भमाक्षिपति नन्विति । (२) आरम्भोपपादनाय पूर्वपक्षमाह भवेदिति ।

(३) ननुपक्षेपयोति क्त्वाप्रत्ययबलात्परित्यज्येतदध्याहरणीयं, तथाचात्मप्राप्तिस्तिष्ठेदर्थः सूत्रारम्भो-
ऽत आह तदध्याहारेपीति । यदि परित्याज्यं ज्योतिस्तर्हि तत्प्राप्त्यभिधानवैयर्थ्यमर्चिरादिमार्गात्मज्ञो निवि-
द्धत्वादिति भावः ।

(४) ननु यदि ज्योतिरेवं स्वेन रूपेणेति निर्दिश्यते कथं तर्ह्युपसम्पद्येति क्त्वाप्रयोग इत्याशङ्कते
यदिति । परिहरति तदिति । एककालयोरुल्लेखविदारणस्वापयोगिरिवात्राप्याविकसितपूर्वकालभावो क्त्वाप्रत्यय
इत्यर्थः । (५) ब्रह्मणि ।

(६) परं ज्योतिरुपसम्पद्येत्युक्तस्य, ब्रह्मप्राप्तावपि भेदेन स्वेन रूपेण सुकोऽवतिष्ठत इत्यर्थः ।
समाधानार्थमिति । अभिनिष्पन्नस्वरूपस्य परमात्मभावः कलं तत्त्वमस्यादिवाक्यानुगुणमवगम्यते, निर्गुण-
प्रकरणगतस्यापि स तत्र पर्यगादित्यादिफलस्य तु ब्रह्मलोकसम्बन्धादिलिङ्गास्तगुणविद्यासूक्तं इति सिद्धान्तय-
ति सूत्रकार इत्याह समाधानार्थमित्यर्थः ।

(७) कथं तर्हि पतादृशव्यपदेशात्सर्वेश्वरत्वादिरूपो जीवो मुक्तौ भवतीत्यवगम्येताऽत आह तन्निर्वच-
नसामर्थ्यादिति । अनन्तरवक्ष्यमाणश्लोकप्रतिपाद्योऽयमर्थः प्रतीयतेऽन्यथा पराभूतेवैवक्यनस्य प्रयो-
जनाभावादित्यर्थः ।

(१) भावाभावात्मकै रूपैर्भाविकैः परमेश्वरः ।

मुक्तः सम्पद्यते स्वैरित्याह स्म किल जैमिनिः ॥

न च चित्स्वभावस्यात्मनो ऽभावात्मानो ऽपहतपाप्मत्वादयो अभावात्मानश्च सर्वज्ञत्वादयो धर्मा अद्वैतं व्रन्ति । नो खलु धर्मिणो धर्मा भिद्यन्ते । सा भूतवाद्भवद्धर्मिर्धर्मभावाभाव इति जैमिनिराचार्य उवाच ॥ ५ ॥

चिति तन्मान्त्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥

अनेकाकारतैकस्य नैकत्वाच्चैकता भवेत् ।

परस्परविरोधेन न भेदाभेदसम्भवः ॥

(२) न ह्येकस्यात्मनः पारमार्थिकानेकधर्मसम्भवः । ते चेदात्मनो भिद्यन्ते द्वैतापत्तेर-
द्वैतश्रुतयो व्यावर्तेरन् । अथ न भिद्यन्ते तत एकस्मादात्मनो ऽभेदान्मिथोऽपि न भिद्येरन्,
आत्मरूपवत् । (३) आत्मरूपं वा भिद्येत, भिन्नेभ्योऽनन्यत्वावीलीक्यतैक्यवत् । न च धर्मिण
आत्मनो न भिद्यन्ते मिथस्तु भिद्यन्त इति साम्प्रतम् । धर्म्यभेदेन तदनन्यत्वेन तेषामप्य-
भेदप्रसङ्गात्, भेदे वा धर्मिणोपि भेदप्रसङ्गादित्युक्तम् । (४) भेदाभेदौ च परस्परविरोधादे-
कत्राभावान्न सम्भवत इत्युपपादितं प्रथमे सूत्रे । (५) अभावरूपाणामद्वैताविहन्तृत्वेऽपि तस्य
पाप्मादेः काल्पनिकतया तदधीननिरूपणतया तेषामपि काल्पनिकत्वमिति न तात्त्विकी तद-
र्मता श्लिष्यते । एतेन सत्यकामसर्वज्ञसर्वेश्वरत्वादयोप्यौपाधिका व्याख्याताः । तस्माच्चिर-
स्ताशेषप्रपञ्चेनाव्यपदेशेन चैतन्यमात्रात्मनामिनिष्यमानस्य मुक्तावात्मनोऽर्थशून्यैरेवापहत-
पाप्मसत्यकामादिशब्दैर्ऽपदेश इत्यौडुलोमिर्मेने । तदिदमुक्तं “शब्दविकल्पजा एवैते”
(पृ० ९७० पं० ११) ऽपहतपाप्मत्वादयो न तु सांव्यवहारिका अपीति ॥ ६ ॥

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ७ ॥

(६) तदेतदतिशौण्डीरमौडुलोमिर्न मृष्यते ।

बादरायण आचार्यो मृष्यश्चपि हि तन्मतम् ॥

एवमपीत्यौडुलोमिमतमनुजानाति । शौण्डीरं तु न सहत इत्याह—“व्यवहारापे-
क्षये” इति (पृ० ९७१ पं० ७) । एतदुक्तं भवति । सत्यं तात्त्विकानन्दचैतन्यमात्र-एवात्मा-
पहतपाप्मसत्यकामत्वादयस्त्वौपाधिकतया ऽतात्त्विका अपि व्यावहारिकप्रमाणोपनीततया
लोकसिद्धा नात्यन्तासन्तो येन तच्छब्दा राहोः शिर इति वदवास्तवा इत्यर्थः ॥ ७ ॥

सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

(१) एवं सौत्रमुपन्यासादिभ्य इति हेतुं व्याख्याय सौत्रो प्रतिज्ञां व्याचष्टे भावेति ।

(२) अनेकेति श्लोकं स्वयं व्याचष्टे नहीति । ते—धर्माः ।

(३) नैकतामवदित्यंशं व्याचष्टे आत्मरूपमिति । (४) श्लोकस्योत्तरार्धं व्याचष्टे भेदाभेदावेति ।

(५) ननु विरोधाद्भेदासम्भवेऽपि भेद एवास्तु धर्माणां, न चाद्वैतव्याघातः अभावरूपधर्माणाम-
वास्तवत्वेनाव्याघातत्वादव आहभावरूपाणामिति ।

(६) धर्माणां तच्छ्रुतं व्युत्पन्नमप्रयुक्तौडुलोमिमतामद्वैतेऽपि तदवस्तुत्वप्रयुक्तमतसहनमस्त्येव बादराय-
णस्येत्यर्थः ।

अतएव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

(१) यत्नानपेक्षः सङ्कल्पो लोके वस्तुप्रसाधनः ।

न दृष्टः सोऽत्र यत्नस्य लाघवादवधारितः ॥

लोके हि कंचिदर्थं चिकीर्षुः प्रयतते प्रयतमानः समीहते समीहानस्तमर्थमाप्नोतीति क्रमो दृष्टः, न विवृच्छानन्तरमेवास्येष्यमाणमुपतिष्ठते, तेन श्रुत्याऽपि लोकवृत्तमनुद्ध्यमानया विदुषस्तादृश एव क्रमोऽनुमन्तव्यः । अवधारणं तु सङ्कल्पादेवेति लौकिकं यत्नः गौरवमपेक्ष्य विद्याप्रभवतो विदुषो यत्नलाघवात्, यल्लघु तदसत्कल्पमिति । (२) स्यादेतत्, यथा मनोरथमात्रोपस्थापिता स्त्री ज्ञेयानां चरमधातुवसंगहेतुः, एवं पित्रादयोऽप्यस्य सङ्कल्पोपस्थापिताः कल्पिष्यन्ते स्वकार्यायेत्यत आह—“न च सङ्कल्पमात्रसमुत्थाना” इति (पृ० ९७२ पं० ५) । सन्ति हि खलु कानि चिद्वस्तुरूपसाध्यानि कार्याणि यथा स्त्रीवस्तुसाध्यानि दन्तक्षतमणिमालादीनि, कानांचित्तु ज्ञानसाध्यानि यथोक्तचरमधातुवि-सर्गरोमहर्षादीनि । तत्र मनोरथमात्रोपनीते पित्रादीं भवन्तु तज्ज्ञानमात्रसाध्यानि कार्याणि न तु तत्साध्यानि भवितुमर्हन्ति, न हि स्त्रैणस्य रोमहर्षादिवद्भवन्ति स्त्रीवस्तुसाध्या मणि-मालादयस्तादेदमुक्तं पुष्कलभोगमिति प्राप्ते, अभिधीयते—

पित्रादीनां समुत्थानं सङ्कल्पादेव तच्छ्रुतेः ।

न चानुमानबाधाऽत्र श्रुत्या तस्यैव बाधनात् ॥

(३) प्रमाणान्तरानपेक्षा हि श्रुतिः स्वार्थं गोचरयन्ती न प्रमाणान्तरेण शक्या बाधितुम्, अनुमानमेव तु स्वोपादाय पक्षधमत्वादिवन्मानान्तराबाधितविषयत्वं स्वसामग्रीमध्यपातेनापेक्ष्यमाणं सामप्रोखण्डनेन तद्विरुद्धया श्रुत्या बाध्यते, अत एव नरशिरःकपालदिशौचानुमानमागमबाधितविषयतया नोपपद्यते । (४) तस्माद्विद्याप्रभावाद्विदुषां सङ्कल्पमात्रादेव पित्राद्युपस्थानमिति साम्प्रतम् । तथाहुरागमिनः—को हि योगप्रभावाद्देहे ऽगस्त्य इव समुद्रं पिबति स इव दण्डकारण्यं सृजति । तस्मात्सर्वमवदातम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

(१) पूर्वं सप्रपञ्चनिष्प्रपञ्चत्वयोर्व्यावहारिकवास्तविकत्वाभ्यां व्यवस्था कृताऽत्र तु सङ्कल्पतिरिक्तसाधनभावाभावायोरैकोपाधापाततो विरोधालोकासिद्धपदपदार्थापेक्षायाः श्रुतेर्लौकिकानुमानाद्बाध इति पूर्वपक्षमाह यत्नेति । अनेन विमतः प्रयत्नादिसापेक्षसङ्कल्पजाः भोगसाधनत्वात्सम्मतवदित्यनुमानप्रयोगोऽत्र सूचितः । ननु सुक्तसङ्कल्पस्य लौकिकसङ्कल्पवत्सापेक्षत्वात्नुमानं सङ्कल्पादेवेत्यवधारणबाधितमत आह योवेति । अत्र समुद्रविदि पित्रादिविषयमयत्नस्य लाघवाल्लघौ तस्मिन्मत्तमिव कृत्वा सङ्कल्पोऽवधारितः न तु प्रयत्नाभाव इत्यर्थः ।

(२) उक्तानुमानस्य मनसि सङ्कल्पमात्राभिव्यक्तकामिन्यां व्यभिचारमाशङ्क्याह स्यादेतदित्यादिना । सत्ताप्रयुक्तभोगसाधनत्वादिति हेतुर्विशेषणीय इत्यर्थः । मणिमाला-कण्ठमालारोगः ।

(३) ननु श्रुत्यनुमानयोर्विरोधे किमिति श्रुत्यैवानुमानबाधो न विपरीतमत आह प्रमाणान्तरेति । पदपदार्थावगममात्रे श्रुतेरपेक्षा न वाक्यार्थबाधने इत्यर्थः ।

(४) उक्तानुमाने विद्यासृष्टत्वमुपाधिमप्याह तस्मादिति । अनेन सिद्धान्तिमते विमतः प्रयत्नायनपक्षसङ्कल्पजः योगसामर्थ्यसृष्टवादगस्त्यकृतसमुद्रपानवदित्यनुमानप्रयोगो द्रष्टव्यः ।

(१) अन्ययागव्यवेच्छित्तया मनसेति विशेषणात् ।

देहेन्द्रियविभोगः स्याद्विदुषो वादरेर्भतम् ॥

(२) अनेकधाभावश्चार्द्धप्रभावभुवो मनोभेदाद्वा (३) स्तुतिमात्रं वा कथंविद्भूमवि-
द्यायां निर्गुणार्था तदसम्भवात् असतापि हि गुणेन श्रुतिर्भवत्येवेति ॥ १० ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

(४) शरीरेन्द्रियभेदे हि नानाभावः समञ्जसः ।

न चार्थसम्भवे युक्तं स्तुतिमात्रमनर्थकम् ॥

न हि मनोमात्रभेदे स्फुटतरोऽनेकधाभावो यथा शरीरेन्द्रियभेदे, अत एव सौभरे-
रभिनिर्मितविविधदेहस्यापर्यायेण मान्धातुकन्याभिः पञ्चाशता विहारः पौराणिकैः स्मर्यते ।
न चार्थसम्भवे स्तुतिमात्रमनर्थकमवकल्पते, सम्भवति चास्यार्थवत्त्वम् । यद्यपि निर्गुण-
यामिदं भौमविद्यायां पठ्यते तथापि तस्याः पुरस्तादनेन सगुणावस्थागतनैववर्गेण निर्गुणव
विद्या स्तूयते । न चान्ययोगव्यवच्छेदेनैव विशेषणम्, अयोगव्यवच्छेदेनापि विशेषणात्,
यथा चैत्रो धनुर्धरः । तस्मान्मनःशरीरेन्द्रिययोग ऐश्वर्यशालिनां नियमेनेति मेने जैमिनिः ११

द्वादशाहवदुभयविधं वादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

मनसेति केवलमनोविषयां च 'स एकधा भवति त्रिधा भवती'ति शरीरेन्द्रियभेदविषयां
च श्रुतिमुपलभ्यानियमवादी खलु वादरायणो नियमवादी पूर्वयोर्न सहते, द्विविधश्रुत्यनुरो-
धात् । (५) न चायोगव्यवच्छेदेनैव विधेषु विशेषणमवकल्पते । कामेषु हि रमणं समन-
स्केन्द्रियेण शरीरेण पुरुषाणां सिद्धमेवेति नास्ति शङ्का मनोयोगस्येति तद्व्यवच्छेदो व्यर्थः,
सिद्धस्य तु मनोयोगस्य तदन्यपरिसंख्यानैवार्थवत्त्वमवकल्पते । तस्माद्वामेनाक्षणा पश्यती-
तिषदन्नान्ययोगव्यवच्छेद इति साम्प्रतम् । "द्वादशाहवदि"ति (पृ० ६७३ पं० १२) ।

(६) द्वादशाहस्य सन्नत्वमासनोपायिचोदने ।

(१) यथा साधनान्तरानपेक्षं पित्रादिसमुत्थानस्तथा मनसेति विशेषणस्यान्ययोगव्यवच्छेदकत्वेनाप-
धारणार्थत्वाद्विदुषो देहाद्यभाव इति पूर्वपक्षयति अन्ययोगेति ।

(२) ननु 'स एकधा भवति त्रिधा भवती'त्यायनेकधाभावाज्ञानाशरीरादिकं कुतो न स्यादत आहाने-
कधेति । योगप्रभावमनोभेदादनेकधाभावोपपत्तेर्नानेकशरीरप्राप्तिरित्यर्थः ।

(३) मनोभेदाङ्गीकारे मनसेत्येकवचनवाधापत्तिवारणायाह स्तुतिमात्रमिति ।

(४) मनोभेदमात्रादनेकधाभावं निषेधति शरीरेति । परैः संवादेन भोगार्थो हानेकधाभावः न च मनः
परैर्दृश्यत इति न पुष्कलभोग इत्यर्थः ।

(५) चैत्रो धनुर्धर इत्युक्ते खड्गाद्यन्ययोगो न वार्यते एवमत्रापि, यस्य हि प्राप्तिः पाक्षिकी विशेष्ये
तद्विशेषणासम्बन्धव्यवच्छेदकः स्वस्य विशेष्यान्वयमात्रं गमयेद्यथा धनुर्धरत्वं न हि चैत्रो धनुर्दधान एव
वर्तते, प्रकृते तु 'मनसैतान् कामान्पश्यन् रमते' इत्यत्र कामभोगेषु निवृत्तत्वात्मानसस्तदनुवादेन परिस-
ङ्गवाविधिष्विवान्ययोगानिवृत्त्यर्थमाह न चायोगेति ।

(६) आसनोपायिभ्यां चोदने सति द्वादशाहस्य सन्नत्वं गम्यते, आसनोपायिचोदनयोरन्यतरत्वं सन्न-
लक्षणम्, तस्यैव द्वादशाहस्य यजेतेति चोदने सति अहीनत्वं च गम्यते इत्यर्थः । इदं जैमिनीयदशमाध्या-
यषष्ठपादीय ५९-६० सूत्राभ्यां सन्नाहीनलक्षणोक्तिपूर्वकं तदुभयलक्षणयोगात् द्विविधो द्वादशाह इत्युक्तं त-
त्रैव द्रष्टव्यम् ।

अहीनत्वं च यजतिचोदने सति गम्यते ॥

“द्वादशाहसृष्टिकामा उपेयुरि”त्युपायिचोदनेन “य एवं विद्वांसः सत्रमुपयन्ती”ति च द्वादशाहस्य सत्रत्वं बहुकर्तृकस्य गम्यते । एवं तस्यैव “द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति” यजतिचोदनेन नियतकर्तृपरिमाणत्वेन “द्विरात्रेण यजेते”त्यादिवद्हीनत्वमपि गम्यत इति । (१) सम्प्रति शरीरेन्द्रियाभावेन मनोमात्रेण विदुषः स्वप्रवत्सुक्ष्मो भोगो भवति, कुतः ? उपपत्तेः, “मनसैतानि”ति श्रुतेः । यदि पुनः सुषुप्तवदभोगो भवेत्, नैषा श्रुतिरुपपद्येत । न च स शरीरवदुपभोगः शरीराद्युपादानवैयर्थ्यात् । सशरीरस्य तु पुष्कलो (२) भोग इहाप्युपपत्तेरित्यनुषङ्गजीवम् । तदिवमुक्तं सूत्राभ्याम्—

तन्वभावे संध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

इति ॥ १२-१४ ॥

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥

(३) वस्तुतः परमात्मनोऽभिज्ञोप्ययं विज्ञानात्माऽनाद्यविद्याकल्पितप्रादेशिकान्तःकरणावच्छेदेनानादिजीवभावमापन्नः प्रादेशिकः सन्न देहान्तराणि स्वभावनिर्मितान्यपि नानाप्रदेशवर्तीनि सान्तःकरणो युगपदावेष्टुमर्हति । न चात्मान्तरं स्रष्टुमपि, सृज्यमानस्य स्रष्टृतिरेकेणानात्मत्वादात्मत्वे वा कर्तृकर्मभावाभावाङ्गदाश्रयत्वादस्य । नाप्यन्तःकरणान्तरं तत्र सृजति, सृज्यमानस्य तदुपाधिभावात् । अनादिना खल्वन्तःकरणेनौत्पत्तिकेनायम् वरुद्धो नेदानीन्तनेनान्तःकरणेनोपाधितया सम्बन्धुमर्हति । (४) तस्माद्यथा दारुयन्त्रं तत्प्रयोक्त्रा चेतनेनाधिष्ठितं सकृदिच्छामनुसृज्यते, एवं निर्माणशरीराण्यपि सेन्द्रियाणीति प्राप्ते, प्रत्यभिधीयते—

(५) शरीरत्वं न जातु स्याद्भोगाधिष्ठानतां विना ।

स त्रिघेति शरीरत्वमुक्तं युक्तं च तद्विभौ ॥

‘स त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवघे’त्यादिका श्रुतिर्विदुषो नानाभावमाचक्षमाणा भिन्नशरीरेन्द्रियोपाधिसम्बन्धेऽवकल्पते, नादेहहेतुभेदे, न हि यन्त्राणि भिन्नानि निर्माय

(१) सशरीरत्वमशरीरत्वं चेत्सुभयविधत्वं विरुद्धमित्याशङ्क्य कालभेदेन व्यवस्थापनार्थं भाव इत्यादिसूत्रद्वयं व्याचष्टे सम्प्रतीति । (२) जाग्रद्वत्स्थूल इत्यर्थः ।

(३) ननु ब्रह्माभिज्ञस्य जीवस्य सर्वशरीरेषु सञ्चिदानात् कथं साङ्ख्यिकशरीराणां निरात्मकत्वेन पूर्वेपक्षसम्भवस्तत्राह वस्तुत इति । स्वभावनिर्मितान्यपीति । परिच्छिन्नान्तःकरणोपहितजावदृष्टासमर्थ्या-देहानामुत्पत्तिर्भवति परिच्छिन्नस्य तु देशान्तरे व्यञ्जकान्तःकरणाभावादभिव्यक्त्यनुपपत्तेरभिष्टातृत्वमयुक्तमित्यर्थः ।

(४) ननु व्यवहितदेशान्यपि दारुयन्त्राणि यथा मायाव्यधितिष्ठति एवं जीवोपि देहान्तराणीत्याशङ्क्य, तथासति तेषु भोगासिद्धेर्भावे जाग्रद्वदित्युक्तिविरोध इत्यभिप्रायेणाह तस्मादिति ।

(५) दारुयन्त्रसमन्वं योगिसूत्रशरीरेषु व्यावर्तयति शरीरत्वमिति । यदवच्छिन्न आत्मनि भोगस्तद्विन्द्रियप्राप्त्यभिव्यक्तिविभोगायतनमेवविधस्य भोगाधिष्ठानतां विना शरीरत्वं न स्यात् तथाविध एव शरीरत्व-प्रसिद्धिः, स एकधेत्यादिकामात्मनो बहुभवं देहभेदोपाधिकमन्यादृशस्यासम्भवात्, सशुणचिदात्मनः विद्या-सामर्थ्याद्व्याप्तिरपि सम्भवतीति श्लोकार्थः ।

बाह्यन्यन्त्रबाहो नानात्वेनापदिश्यते । (१) भोगाधिष्ठानत्वं च शरीरत्वं नाभोगाधिष्ठानपु
यन्त्रेष्विव युज्यते । तस्माद्देहान्तराणि सृजति । न बानेनाधिष्ठितानि देहपक्षे वर्तन्ते ।
(२) न च सर्वगतस्य वस्तुतो विगलितप्रायाविद्यस्य विदुषः पृथग्जनस्यैवौत्पत्तिकान्तःकरण-
वश्यता येन तदौत्पत्तिकमन्तःकरणमागन्तुकान्तःकरणान्तरसम्बन्धस्य वारयेत् । तस्माद्वि-
द्वान् सर्वस्य वक्षी सर्वदेवरः सत्यसङ्कल्पः सेन्द्रियमनांसि शरीराणि निर्माय तानि चैकपदे
प्रविश्य तत्तादिन्द्रियमन्तःकरणैस्तेषु लोकेषु मुक्तो विहरतीति साम्प्रतम् । (३) प्रदीपवदिति
तु निदर्शनं प्रदीपैक्यं प्रदीपव्यक्तिषूपचर्यते मित्रवर्तिवर्तिनीनां मित्रव्यक्तीनां भेदात् । एवं
विद्वान् जीवात्मा देहभेदेऽप्येक इति परामर्शार्थः । एकमनोनुवर्तीनां (४) त्येकाभिप्रायवर्तीनां
त्यर्थः ॥ १५ ॥

सम्पन्नः केवलो मुक्त इत्युच्यते । न चैतस्यैतथंभावसम्भवः श्रुतिविरोधादित्युक्तमर्थजा-
तमाक्षिपति “कथं पुनर्मुक्तस्ये”ति (पृ० ९७६ पं० ११) । “सलिल” इति
(पृ० ९७६ पं० १) । (५) सलिलमिव सलिलः सलिलप्रातिपदिकात्सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्युप-
मानादाचारे किपि कृते पचाद्यचि च कृते रूपम् । एतदुक्तं भवति—यथा सलिलमम्भोनिधौ
प्रक्षिप्तं तदेकीभावमुपयाति एवं ब्रह्मापि ब्रह्मणेति । अत्रोत्तरं सूत्रम्—

स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

आप्तु काश्चिच्छ्रुतयः सुषुप्तिपेक्ष्य काश्चित्तु सपत्तिं तदधिकारात् । ऐश्वर्यश्रुतयस्तु
सगुणविद्याविपाकावस्थापेक्षा मुक्त्यभिसन्धानं तु तदवस्थासत्तेर्यथाऽरुणदर्शने संभ्यायां
दिवसाभिधानम् ॥ १६ ॥

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥ १७ ॥

(६) स्वाराज्यकामचारादिश्रुतिभ्यः स्यान्निरङ्कुशः ।

स्वकार्य ईश्वराधीसिद्धिरप्यत्र साधकः ॥

“आप्नोति स्वाराज्यं सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति, सर्वेषु लोकेषु कामचारो भव-
ती”त्यादिश्रुतिभ्यो विदुषः परब्रह्मण इवान्यानधीनत्वमैद्वयमवगम्यते । नन्वस्य ब्रह्मोपा-
सनालब्धमैश्वर्यं कथं ब्रह्माधीनं, न तु स्वभावो, न हि कारणधीनजन्मानो भावाः स्वकार्ये

(१) शरीरत्वं न जातिव्येतद्वाच्ये भोगाधिष्ठानत्वं चेति । शरीरत्वे प्रमितं भोगाधिष्ठानत्वमभोगाधि-
ष्ठानत्वाभ्युपगमेऽसम्भवित्यर्थः ।

(२) युक्तं च तद्विमौ इति श्लोकभागं व्याकरोति नचेति । स्वान्तःकरणद्विहरेण योगप्रभावेण व्याप्ति-
सम्भवादन्यान्तःकरणेषु सृष्टेस्वस्यात्मनोऽभिव्यक्तिसम्भवे तद्वशाच्च शरीरान्तरेष्वपि भोगसम्भव इत्यर्थः ।

(३) एकप्रदीपादुत्पन्नानां प्रदीपानां प्रतिपत्तिभेदात् विदुषश्च सर्वशरीरैष्वक्यानिदर्शनानुपपत्तिमाश-
न्याह प्रदीपवदिति त्विति ।

(४) एकमनोऽनुवर्तित्वं शरीरान्तराणामयुक्तं स्वीयमनोऽनुवर्तित्वादतो व्याचष्टे एकामिप्रायेति ।

(५) सलिलशब्दस्य नपुंसकत्वात्पुल्लिङ्गत्वात्पुपत्तिमाशङ्क्य व्याचष्टे सलिलमिवेत्यादिना । सलिलमि-
वाचरति तत्तुल्यो वर्तते इत्यर्थः ।

(६) पूर्वपक्षमाह स्वाराज्येति । उपासकस्य सिद्धयुत्पत्तेरीश्वराधीनत्वेऽपि सिद्धिकार्ये जगज्जन्मादौ स
निरङ्कुश इत्यर्थः ।

स्वकारणमपेक्षन्ते, किन्त्वत्र ते स्वतन्त्रा एव, यथाहुः—

सृष्टिपण्डदण्डचक्रादि घटो जन्मन्यपेक्षते ।

उदकाहरणे त्वस्य तदपेक्षा न विद्यते ॥

(१) न च विदुषां परमेश्वराधीनैश्वर्यसिद्धित्वात्तद्गतमैश्वर्यं, येन लौकिका एव राजानो महाराजाधीनाः स्वव्यापारे विद्वांसः परमेश्वराधीना भवेयुर्न खलु यदधीनोत्पादं यस्य रूपं तत्तद्रूपादूनं भवतीति कश्चिन्नियमः । तत्समानां तदधिकानां च दर्शनात्तथा ह्यन्तेवासी गुर्वधीनविद्यः तत्समस्तदधिको वा दृश्यते । (२) दुष्टसामन्ताश्च पार्थिवाधीनैश्वर्याः पार्थिवाः स्पर्धमानास्तान्विजयमाना वा दृश्यन्ते । तदिह निरतिशयैश्वर्यत्वात् परमेश्वरस्य मा नाम भूवन् विद्वांसस्ततोऽधिकास्तत्समास्तु अभिव्यञ्जित, तथा च न तदधीनाः, न हि समप्रधानभावानामस्ति मिथोऽपेक्षा । तदेते स्वतन्त्राः सन्तस्तद्यापारे जगत्सर्जनेऽपि प्रवर्तैरिति प्राप्ते, प्रत्याभिधीयते—

(३) नित्यत्वादनपेक्षत्वात् श्रुतेस्तत्प्रक्रमादपि ।

ऐकमस्याच्च विदुषां परमेश्वरतन्त्रता ॥

जगत्सर्गलक्षणं हि कार्यं कारणैकत्वभावस्यैव हि भवतु आहो कार्यकारणत्वभावस्य । तत्रोभयस्वभावस्य स्वोत्पत्तौ मूलकारणापेक्षस्य पूर्वसिद्धः परमेश्वर एव कारणमभ्युपेतव्य इति स एवैकोऽस्तु जगत्कारणम् तस्यैव नित्यत्वेन स्वकारणानपेक्षस्य वल्लसप्तमश्चात् । कल्प्यसामर्थ्यास्तु जगत्सर्जनं प्रति विद्वांसः । न च जगत्स्रष्टृत्वमेषां श्रूयते, श्रूयते तत्रभवतः परमेश्वरस्यैव । तमेव प्रकृत्य सर्वासां तच्छ्रुतीनां प्रवृत्तेः । अपि च समप्रधानानां हि न नियमवदैकमर्थं दृष्टमिति यदैकः सिद्धश्च तदैवेतरः संजिहीर्षतीत्यपर्यायेण सृष्टिसंहारौ स्याताम् । न चोभयोरपरिश्वरत्वं व्याघातादिकेत्य(४) तु तदधिपत्ये तदभिप्रायानुरोधिनां सर्वेषामैकमत्योपरत्तेरदोषः । तत्रागन्तुकानां कारणाधीनजन्मैश्वर्याणां गृह्यमाणाविशेषतया समत्वाजित्यैश्वर्यशालिनो गृह्यते तेभ्यो विशेष इति स एव तेषामधीश इति तत्तन्त्रा विद्वांस इति परमेश्वरव्यापारस्य सर्गसंहारस्य नेशते ॥ १७ ॥

पूर्वपक्षिणोऽनुशयर्वाजमाशङ्क्य निराकरोति—

प्रत्यक्षोपदेशोदिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ १८ ॥

यतः परमेश्वराधीनमैश्वर्यं तस्मात्ततो न्यूनमणिमादिमात्रं स्वाराज्यं न तु जगत्स्रष्टृत्वम् । उक्तान्यायात् (५) ॥ १८ ॥

(१) ननु उदकाहरणादि कारणानपेक्षं स्यात् ऐश्वर्यं तूपजीव्यादुपजीवकस्य न्यूनमिति विशेषव्याप्तिमाशङ्क्य व्यभिचारं तत्र प्रदर्शयति नचेति ।

(२) ननु उपजीवकस्य विशेषोपजीव्यसमा भवेन्नतु नियन्तृकर्तृत्वाथैश्वर्यामित्याशङ्क्याह दुष्टेति ।

(३) समप्राधान्यं हि विशेषानिर्णये भवति, अत्र त्वास्ति साधकेभ्यो ईश्वरस्य विशेषानिर्णयहेतुरित्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह नित्यत्वादिति । ईश्वरजगत्कर्तृत्वाथैश्वर्यस्य नित्यत्वात् विदुषां स्वकार्ये ईश्वराधीनतेत्यर्थः । अत एवानपेक्षत्वात्तत्पेक्षाणां तु जीवानां जगत्स्रष्टृत्वादेरीश्वरप्राप्त्यन्यथातुपपत्त्या कल्प्यत्वात्त्वत्त्वस्य बलीयस्त्वादिति । एवं आत्मन आकाशः सम्भूत इति जगत्स्रष्टृत्वश्रुतेः सदेव सौम्येत्यादिना तस्यैव प्रक्रमादीश्वराधीनत्वाभ्युपगमे ऐकमत्यलाभाच्चेति श्लोकार्थः । क्रमशो श्लोकं व्याचष्टे जगदिति ।

(४) स्वपक्षे जगत्सर्गोपपत्तिमाहैकस्येति । (५) नित्यत्वादेः ।

विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

(१) एतावानस्य महिमेति विकारवर्ति रूपमुक्तम्, ततो ज्यायाश्चेति निर्विकारं रूपम्, तथा पादोऽस्य विद्या भूतानीति विकारवर्ति रूपं, त्रिपादस्यामृतं दिव्येति निर्विकार-माह रूपम् ॥ १९ ॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

दर्शयतश्चापरे श्रुतिस्मृती निर्विकारमेव रूपं भगवतस्ते च पठिते । (१) एतदुक्तं भवति । यदि ब्रूये सगुणे ब्रह्मण्युपास्यमाने यथा तद्गुणस्य निरवप्रहत्वमपि वस्तुतोऽस्तीति निरवप्र-हत्वं च विदुषा प्राप्तव्यमिति तदनेन व्यभिचारयते, यथा सविकारे ब्रह्मण्युपास्यमाने वस्तुतः स्थितमपि निर्विकाररूपं न प्राप्यते, तत्कस्य हेतोः, तत्कतुत्वादुपासकस्य । तथा तद्गुणोपासनया वस्तुतः स्थितमपि निरवप्रहत्वं नाप्यते, तत्त्वोपासनासु पुरुषकतुत्वात् । (३) उपासकस्य तदकतुत्वं च निरवप्रहत्वस्योपासनविध्यगोचरत्वाद्विध्यधीनत्वाच्चोपासनासु पुरुषस्वातन्त्र्याभावात्, स्वातन्त्र्ये वा प्रातिभत्वप्रसङ्गादिति ॥ २० ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

न केवलं स्वाराज्यस्येश्वराधीनतया जगत्सर्जनम् साक्षाद्भोगमात्रेण तेन परमेश्वरेण साम्याभिधानादपि व्यपदेशलिङ्गादिति । भूतान्यवन्ति श्रियन्तीति भोजयन्तीति यावत् । सूत्रान्तरावतारणाय शङ्कते—“नन्वेवं सति सातिशयत्वादि”ति । (पृ० ९७९ पं० ४) सह परमेश्वरस्यातिशयेन वर्तत इति विदुष पैश्वर्यं सातिशयम्, यच्च सातिशयं तच्च कार्यं यथा लौकिकमैश्वर्यम्, तदनेन कार्यत्वमुक्तम् । तथा च कार्यत्वादन्तवत्प्राप्तमिति तच्च न युक्तमानस्येन तद्विदुषां तत्र प्रवृत्तेरिति ॥ २१ ॥

अत उत्तरं पठति—

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

किमर्चिःदिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तानामैश्वर्यस्यान्तवत्त्वं त्वया साध्यते, आहो स्विच्च-न्द्रलोकादिवद् ब्रह्मलोकादेतल्लोकप्राप्तिर्मुक्तेरन्तवत्त्वम् । तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे सिद्धसाधनम्, उत्तरत्र तु श्रुतिस्मृतिविरोधः, तद्विधानां च क्रममुक्तिप्रतिपादनादिति । तत्त्वमसिवाक्यार्थै-क्योपासनापरान्प्रत्याह—“सम्यग्दर्शनविध्वस्ततमसामि”ति (पृ० ९८० पं० १) (४) द्विधाऽविद्यातमः, निरुपाधिब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्त्वदर्शनम् । न चैतन्निर्वाणं स्वरूपावस्था-नलक्षणं कार्यं येनानित्यं स्यादित्याह—“नित्यसिद्धे”ति ॥ २२ ॥

(५) भक्त्या वायपुरेन्द्रवृन्दमखिलाविद्योपधानातिगं

येनाम्नायपयोनिधेर्नयमया ब्रह्मामृतं प्राप्यते ।

(१) सहस्रश्रीर्षेत्यादेरस्य महिमा विभूतिर्न तु स्वरूपमित्यर्थः ।

(२) विकारावर्तति दर्शयतश्चेति च सूत्रद्वयस्याभिप्रायमाह एतदुक्तमिति ।

(३) ननु सगुणोपासनासु तर्हि किमिष्टगुणसकस्य गुणगतं निरङ्कुशत्वमुपास्यं न भवति, तत्राहोपा-सकस्येति । नहि निरवप्रहत्वकामत्वादगुणकमीश्वरमुपासीतेति श्रुतिरस्ति, सा हि सत्यकामत्वादिगुण-मुपासीतेत्येवंरूपेत्यर्थः । (४) कार्यकारणरूपा ।

(५) भोक्तृगुणत्वाहार्थं सकलशास्त्रार्थं संगृह्णाति भवत्येति । येन ग्रन्थसम्बर्धेण वायपुरेन्द्रसमुदायं

सोऽयं शाङ्करभाष्यजातविषयो वाचस्पतेः सादरं
सन्दर्भः परिभाष्यतां सुमतयः स्वार्थेषु को मत्सरः ॥ १ ॥
अज्ञानसागरं तीर्त्वा ब्रह्मतत्त्वमभाप्सताम् ।
नातिनौकर्णधारेण मयाऽपूरि मनोरथः ॥ २ ॥
यन्न्यायकणिकातत्त्वसमीक्षातत्त्वबिन्दुभिः ।
यन्न्यायसांख्ययोगानां वेदान्तानां निबन्धनैः ॥ ३ ॥
समक्षैर्षं महःपुण्यं तत्फलं पुष्कलं मया ।
समर्पितमथैतेन प्रीयतां परमेश्वरः ॥ ४ ॥

नृपान्तराणां मनसाप्यगम्यां
भूक्षेपमात्रेण चकार कीर्तिम् ।
कार्तस्वरासारसुपूरितार्थ-
सार्यः (१) स्वयं शास्त्रविक्षणश्च ॥ ५ ॥
नरेश्वरा यच्चरितानुकार-
मिच्छन्ति कर्तुं न च पारयन्ति ।
तद्विप्रन् महीपे मद्गनीयश्चीतौ
श्रीमन्नृगेऽकारि मया निबन्धः ॥

ॐ तत्सद्ब्रह्माप्यर्पणमस्तु ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शाङ्करभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां चतुर्थस्या-
ध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

समाप्तध्यायं चतुर्थोऽध्यायः ॥

युक्तिखड्गधारामिर्भक्त्वा न्यायरूपग्रन्थदण्डेन विलोडितादाम्नायदुःखसमुद्वाहुदुःखनमखिलाविधौपाधिगूढ्यं
ब्रह्ममृतं श्रोतुभिः प्राप्यते सोऽयं शाङ्करभाष्यव्याख्यानविषयो वाचस्पतेर्ग्रन्थसन्दर्भो हे सुमतयः युष्माभिः
सादरं चिन्तनीयः नैवं मन्यध्वमस्मत्तुल्यकृतिनाऽनेन ग्रन्थेन किं करिष्याम इति यतः स्वार्थेषु को मत्सरः
विशुद्धसम्प्रदायविमलविधौ न तादृश्यौ युष्माकं यादृश्यावावयोरित्यर्थः ।

(१) सुवर्णान्वरतवर्षण (दान) पूरितार्थयाचकः ।

त्रयीरत्नाङ्कभूषणं दुण्डराजेन शास्त्रिणा न्यायाचार्यकृपालम्बवैदुषीविभवाञ्जनु ॥
छात्राणामुपकारार्थं टिप्पण्या समलंकृता भामती भास्वती भूयाद्विश्वेशचरणार्पिता ॥ १ ॥

प्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

बनारस सिटी ।

